

Խ. Գ. ԱՂԱՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅԲԱՆԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ԵՐԵՎԱՆ 1976

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Ц. П. АГАЯН

ИЗ ИСТОРИИ
ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ
АРМЯНСКОГО НАРОДА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1976

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ծ. Պ. ԱՂԱՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ

66.9

ՀՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1976

Աշխատության մեջ հանգամանորեն վեր է հանվում Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունը թուրքական բռնակալության դեմ XIX դ. 70-ական թվականներից մինչև 1920 թ., կարևոր տեղ է հատկացվում աշխատավոր մասսաների սոցիալ-տնտեսական վիճակին, նրանց սոցիալական և ազգային-ազատագրական շարժումներին և ցույց տրվում այդ շարժումների կապը թուրքական լծի տակ հեծող բաղկանյալ, արաբական և մյուս ժողովուրդների պայքարի հետ. մեր կացվում են արևմտյան իմպերիալիստական տերությունների դիվանագիտական հնարքներն ու քաղաքական դիրքորոշումը փոքր ժողովուրդներին ճնշելու և ստրկացնելու ուղղությամբ, ինչպես նաև բուրժուա-ազգայնական կուսակցությունների քաղաքականությունը: Այդ քաղաքականությունն առավել չափով իրեն մերկացրեց առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, որի զոհը դարձավ արևմտահայությունը:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակը նոր էջ բացեց բոլոր ճնշված ժողովուրդների և ֆիզիկական ոչնչացման վտանգի առջև կանգնած հայ ժողովրդի կյանքում: Աշխատության մեջ հատկապես ընդգծվում է Վ. Ի. Լենինի, Սովետական Ռուսաստանի և Կոմկուլակների մյուս հանրապետությունների օգնությունը հայ ժողովրդի վերածննդին:

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունը հարուստ է հեռուսական դրվագներով: Այդ պայքարը ուժ ու կորով է հաղորդել հայ ժողովրդին՝ դիմակայելու օտար նվաճողներին, գոյատևելու և քաղաքակրթության գանձարանում իր ավանդը ներդնելու:

Ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկները բարձր են գնահատել և կարևոր նշանակություն տվել այն դերին, որ նա խաղացել է հասարակական-քաղաքական կյանքի ընդհանուր առաջընթացի գործում: Չնայած հարցի այդ հըստակ դրվածքին, պատմագիտության մեջ հայ ազգային-ազատագրական շարժումների գնահատության ընթացքում իրարամերձ կարծիքներ են հայտնվել: Հետազոտողներից ոմանք, անտեսելով սոցիալ-դասակարգային պայքարը, գերազնահատում են ազգային-ազատագրական շարժումների դերը, իսկ առանձին հետազոտողներ առհասարակ ժխտում են հայ ազատագրական շարժումների նշանակությունը հատկապես թուրքական դեսպոտիզմի պայմաններում, և գտնում, որ այն միայն չարիք բերեց՝ առիթ տալով ժողովրդական զանգվածների բարբարոս ոչնչացման:

Միակ ճիշտ մոտեցումը մարքսիստական տեսակետն է. այն է՝ ազգային-ազատագրական պայքարի զուգակցումը դասակարգային պայքարի հետ, պրոլետարիատի ու աշխատավորական մասսաների աջակցությամբ սոցիալական ազատության նվաճումը, որի պայմաններում միայն հնարավոր է դառնում ազգերի ազատ ինքնորոշումը: Թուրքիայի լծի տակ հեծող ժողովուրդների ազատագրության գործում արգելակիչ դեր են կատարել արևմտյան իմպերիալիստները: Թուրքական միապետությունը, որ խաբրելված էր ոսպմա-ավատատիրական կարգի վրա, սկսած XVII դ. վերջից, տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամ էր ապրում: Դարեր շարունակ նոր բռնագրավումների, ստացված ավարի հաշվին թուրքիան կարողանում էր մարել պետական ծախսերը և, թեկուզ կարճատև ժամանակով շտկել վիճակը, բայց զրկվելով նոր բռնագրավումների հնարավորությունից, նրա դրությունը գնալով ծանրանում էր: Միակ և հիմնական միջոցը մնացել էր գյուղացիությունից, արհեստավորական խավերից ծանր հարկեր գանձելը, որի ընթացքում գործադրվող բռնություններն ու չարաշահումները չափ ու

սահման չունեին: Միևնույն հարկը հաճախ մի քանի անգամ էին հավաքում: Ոչ թուրք ժողովուրդների վիճակն ավելի ծանր էր: Նրանք վճարում էին տարբեր կարգի բազմաթիվ տուրքեր՝ ներառյալ նաև հավատի համար տուրքը:

Թուրքիան հետամնաց երկիր էր: Նրա արդյունաբերությունը գտնվում էր սաղմնային վիճակում, առևտուրը՝ ավազակային կողոպուտի հետևանքով մշտական վտանգի էր ենթարկված: Գյուղատնտեսությունը քայքայված էր: Բոշվոր ցեղերը ոչնչացնում էին ցանքերը, գյուղացին իր աշխատանքի տերը չէր: Բերքատվությունը չափազանց ցածր էր: Երկրում տիրում էր կատարյալ աղքատություն: Պետությունն իր գոյությունը պահպանելու, գանազան ծախսերը փակելու միակ ելքը տեսնում էր աշխատավոր մասնակների նյութական միջոցները կորզելու մեջ:

Բարբարոսական ճնշումների դեմ պայքարի էին ելնում աշխատավորները: Ծավալվող սոցիալական պայքարն աստիճանաբար վեր էր ածվում ազատագրական շարժումների: Եվ դա տեղի ուներ ոչ միայն այս կամ այն վիլայեթում, այլ գրեթե ամբողջ երկրում: Ինչպես նկատել է Կոստանդնուպոլսում ոռոսական զինվորական գործակալ գեղապետ Ա. Ա. Զելյոննին՝ ուսումնական մինիստր Դ. Ա. Միլյուտինին 1875 թ. հուլիսի 31-ին հղած գեղուցագրում, սկսած Ղրիմի պատերազմից, դժվար էր ցույց տալ Օսմանյան կայսրության որևէ անկյուն, որտեղ ճնշվող մասսաները դիմած չլինեին ապստամբության: Հարկային ճնշումներն այն աստիճան էին սրվել, որ կարող էին հանգեցնել ընդհանուր ապստամբության: «Մի խոսքով,—գրում է Ա. Ա. Զելյոննին,—Արևելքում շարժումների մեծ մասը սկսվում է ժողովրդի նյութական անտանելի վիճակից: Նույն ձևով ճնշվում են թե՛ քրիստոնյան և թե՛ մահմեդականը: Սկսվում են շարժումներ, որոնց մասնակցում են թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը, սակայն կառավարությունը իր փրկության համար կրոնական թշնամանք է բորբոքում, իրար դեմ դուրս բերում մահմեդականներին ու քրիստոնյաներին և ի վերջո տնտեսական հարցը փոխում է իր բնույթը, դառնում իսլամի և խաչի կռիվ»¹: Տնտեսական ճնշումն, այսպիսով, այն հիմքն էր, որի վրա բարձրանում էր թե՛ սոցիալական և թե՛ ազգային-ազատագրական պայքարը:

Այդ պայքարը երկրում առաջացնում էր տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամ, որը պատրվակ դարձնելով, մեծ տերությունները միջամտում էին Թուրքիայի ներքին գործերին, նպատակ ունենալով իրագործել իրենց գաղութատիրական ծրագրերը:

Մարքսիզմի կյսսիկների երկերում «Արևելյան հարցի» կապակցությամբ արևմտյան տերությունների և ցարական Ռուսաստանի քաղաքակա-

նությունը բացահայտող շատ կարևոր եզրահանգումներ են արվում: Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը 1853 թ. գրել են. «Ամեն անգամ, երբ ժամանակավորապես հանդարտվում է հեղափոխական փոթորիկը, հաջորդաբար նույն հարցըն է հանդես գալիս, դա մշտական «Արևելյան հարցն է»²: Ինպե՞րիալիստական պետությունների հակասությունները ստիպում էին նրանց Թուրքիայի նկատմամբ պահպանել գոյություն ունեցող կարգը:

Օսմանյան կայսրությունը բաժանվում էր աֆրիկական, ասիական և եվրոպական մասերի: Մարքսը և Էնգելսը նշում էին, որ եգիպտական մասը արև կամ այն չափով պատկանում է անգլիացիներին և ապագայում՝ էլ Թուրքիայի բաժանման ժամանակ կրկնի նրանց ձեռքը: Ասիական մասը լիովին գտնվում էր Թուրքիայի ազդեցության տակ³:

Մարքսի և Էնգելսի բնորոշմամբ «Եվրոպական Թուրքիան, Սալայից և Դանուբից հարավ ընկած մեծ թերակղզին, մշտապես իսկական կոլախընձոր է հանդիսանում... Տասներկու միլիոն սլավոններ, հույներ, վալախեցիներ, արևադարձային (ալբանացիներ—Մ. Ա.) գտնվում են մեկ միլիոն թուրքերի իշխանության տակ...»⁴: Այդ երկրամասում ստեղծված վիճակը ցույց էր տալիս, որ «թուրքերի Եվրոպայում գտնվելն իրենցից լուրջ խոչընդոտ է այն բոլոր ռեսուրսների զարգացման համար, որով հարուստ է Թրակիա-Իլիրական թերակղզին»⁵: Հետևապես «թուրքերից պետք է ազատվել»⁶: Այդ հարցը ըստ Մարքսի և Էնգելսի պետք էր լուծել հեղափոխական մանապարհով⁷: Թուրքիայի լծի տակ տատալող ժողովուրդների ազգային հեղափոխությունը նոր ուղի կբացեր ավելի առաջադեմ մանապարհով լուծելու ազգային պետությունների ստեղծման հարցը: Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին պատմական փաստերը, ճնշված ժողովուրդների ուժերը անբավարար էին օսմանյան ռազմա-ալիստատիրական միապետությունը տապալելու համար: Դրանով էլ հենց բացատրվում է այն առաջնակարգ դերը, որ ստանձնում է Ռուսաստանը Թուրքիայի լծի տակ ճնշված ժողովուրդներին օգնելու գործում:

Բալկաններում Թուրքիայի լծի տակ գտնվող սլավոնական ժողովուրդները ձգտում էին դեպի ոռոսները, ոռոսական պետությունից սպասելով իրենց փրկությունը. «Սերբերը, բուլղարները, Բոսնիայի «ռայան», Մակեդոնիայի և Թրակիայի սլավոն-գյուղացին ոռոսների հանդեպ ազգային համակրանք են տածում, և նրանց հետ ունեն շփման շատ կապեր, հոգեկան հարաբերությունների լայն միջոցներ... Ինչ էլ որ լինի, նրանք իրենց հայացքը հատել են դեպի Պետերբուրգ, սպասելով այն մեսսային, որն իրենց կազատի բոլոր դժբախտություններից»⁸:

Մյուս կողմից Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական հզորացումը հանգեցնում է նրա շահերի ընդհարմանը Թուրքիայի հետ՝ Սև ծովի ալիզանում, Բալկաններում և Կովկասում: Ծորտատիրական կարգերի ճգնա-

¹ Հղումների ցանկը տե՛ս աշխատությանը կցված հավելվածը:

ժամի և ներքին հեղափոխական պայքարի ուժեղացման պայմաններում ռուսական ցարիզմը ձգտում էր ժողովրդի ուշադրությունը շեղել դեպի իր արտաքին քաղաքականության զավթողական ծրագրերը: Որպեսզի ցարիզմը ամրապնդեր իր իշխանությունը երկրի ներսում, գրել է Կ. Մարքսը, պետք է կարողանար իր հպատակների հնազանդությունը պարզևատրել շուրջինիզմի թույլնով, նորանոր բռնագրավումներով⁹:

Դրությունը առավել բարդանում էր արևմտյան տերությունների և Ռուսաստանի միջև սրվող հակասությունների հետևանքով: «Անգլիան չի կարող համաձայնվել,—գրում է Ֆ. Էնգելսը 1853 թ.—որ Ռուսաստանը գրավի Դարդանելը և Բոսֆորը: Այդ փաստը առևտրի և քաղաքականության ասպարեզում ծանր, եթե ոչ մահացու հարված կհասցնեք քրիստոնական հզորությանը»¹⁰: Ցույց տալով առևտրական ուղիների զարգացումը Կոստանդնուպոլսի և Տրապիզոնի վրայով՝ Սև և Կասպից ծովերի ավազաններից մինչև Հնդկաստան, ինչպես և Անգլիայի ու Ռուսաստանի շահերի բախումները, Ֆ. Էնգելսը ընդգծում է, որ այդ երկրները «միշտ էլ կլինեն հակամարտողներ»¹¹: Ֆ. Էնգելսը փաստական տվյալներով ցույց է տալիս, որ անգլիական առևտուրը Թուրքիային ենթակա մարզերում 1840—1851 թթ. անել է մոտ 3 անգամ, որի $\frac{2}{3}$ -ը սևծովյան նավահանգիստների միջոցով է կատարվել: Այդ հետևանք էր Բոսֆորում և Դարդանելում ազատ մուտք ունենալուն: «Ով դրանք իր ձեռքում է պահում,—շարունակում է Ֆ. Էնգելսը,—նա կարող է իր կամքի թելադրանքով բացել և փակել Միջերկրական ծովի այդ հեռավոր անկյունի մուտքը: Եվ եթե Ռուսաստանը երբևիցե տիրապետի Կոստանդնուպոլսին, կարելի է արդյոք սպասել, որ նա բաց կպահի այն դարբասը, որով Անգլիան ներ է խուժել ռուսական առևտրի շրջանակը»¹²: Ֆ. Էնգելսը առևտրա-տնտեսական նշանակության հետ մեկտեղ ընդգծում է Դարդանելի և Բոսֆորի նաև ռազմա-ստրատեգիական նշանակությունը. դրանց գրավումով Ռուսաստանն իր ազդեցության տակ կգցեր միջերկրածովյան ողջ ավազանը:

Ցանկանալով Օսմանյան կայսրության անկումը և ճնշված ժողովուրդների ազատագրումը, Էնգելսը միաժամանակ գտնում էր, որ Թուրքիան պետք է ինքնուրույն մնա, քանի որ Ռուսաստանի կողմից Կոստանդնուպոլսին տիրապետելը կստեղծեր էլ ավելի հզոր ռուսական միապետություն, որը վերանգ կսպառնա հեղափոխական-դեմոկրատական շարժմանը:

Ռուսաստանի հզորացումը մեծ մտահոգություն էր պատճառում արևմրտյան տերություններին, և նրանք դիմում էին «Status quo» պահպանելու փորձված մեթոդին: Ո՞րն է Status quo-ն,—հարցնում է Ֆ. Էնգելսը և պատասխանում «Բ. Դոան համար այդ նշանակում է մշտնջենական դարձնել քրիստոնյաների հպատակությունը Թուրքիային»¹³: Սակայն այդ նույն դիվանագիտական սխտեմը, որ ստեղծված էր «Թուրքիայում ռուսական բռն-

նագրավումները արգելակելու համար, ստիպում էր Եվրոպական Թուրքիայի տապը միլիոն ուղղափառ քրիստոնյաներին դիմել Ռուսաստանի օգնությանը»¹⁴:

Միջազգային նման բարդ իրադրության պայմաններում, ինչպես ցույց են տալիս Մարքսը և Էնգելսը, Բալկաններում ազգային-ազատագրական պայքարը հաղթանակի առավել հնարավորություններ ուներ, քան Ասիական Թուրքիայում, Արևմտյան Հայաստանում, որտեղ կրոնական ֆանատիզմը, հետամնաց խաժամուժի ռեակցիան ավելի ուժեղ էր և թույլ չէր տալիս ռայային միավորվել և հանդես գալ միասնական ճակատով: Սակայն այդտեղ էլ հայ և մյուս ճնշված ժողովուրդները տիրող կարգերի դեմ պայքարում էին այն ամենով, ինչով կարող էին:

Ինչպիսի նպատակներ էլ որ հետապնդեք ցարիզմի քաղաքականությունը «Արևելյան հարցում», միևնույնն է, Ռուսաստանն էր այն միակ ուժը, որ արագացրեց իր դարն սպրած Օսմանյան կայսրության քայքայումը և օբյեկտիվորեն նպաստեց նրա փլատակների վրա բուրժուական պետությունների առաջացմանը, ինչպես նաև հենց իր՝ Թուրքիայի, բուրժուականացմանը: Ռուս-թուրքական պատերազմներում հսկայական նյութական կորուստների և հազարավոր ռուս զինվորների արյան գնով ստեղծվեցին Հունաստանի, Ռումինիայի, Սերբիայի, Չերնոգորիայի, Բուլղարիայի անկախ ազգային բալկանյան պետությունները: Այստեղ, սակայն պետք է բաժանման գիծ դրվի Հարավ-Արևելյան Եվրոպայում անկախ ազգային պետություններ ստեղծելու գործում Ռուսաստանի խաղացած օբյեկտիվորեն առաջադիմական դերի և ցարիզմի վարած նվաճողական քաղաքականության միջև: Ռուսաստանի աջակցությամբ ստեղծված բալկանյան պետությունները, ինչ խոսք, համապատասխանում էին իշխող դասակարգերի շահերին, սակայն աշխատավոր մասուները շարունակում էին մնալ դասակարգային ճնշման տակ:

Ցարիզմի «Արևելյան հարցում» վարվող քաղաքականությանն այն գաղափարական հիմնավորումն էր տրվում, թե դրա նպատակն է օսմանյան լծից ազատագրել հավատակից քրիստոնյաներին: Սակայն բացի քաղաքականության պաշտոնական գծից, մշակվում էր նաև համընդհանուր կարծիք, որն, իրոք, պահանջ էր դնում ազատագրել Թուրքիայի լծի տակ հեծող քրիստոնյաներին: Պետերբուրգի արքունիքը չէր կարող հաշվի չնստել այդ կարծիքի հետ: Բալկաններում և Անդրկովկասում վարած պատերազմների հաջողությունը հայտնի չափով պայմանավորված էր այն բանով, որ Ռուսաստանի հասարակական լայն շրջանները գոհունակությամբ էին ընդունում օսմանյան լծի տակ հեծող ժողովուրդների ազատագրումը: Այդ է պատճառը, որ XIX դ. ռուս գրականության մեջ և պարբերական մամուլի էջերում Թուրքիայի լծից ճնշված ժողովուրդների ազատագրման խնդիրը

լայն քննարկման էր ենթարկվում, այդ խնդիրը դարձել էր ռուսական առաջադիմական հասարակական մտքի հարազատ գործը և հաճախ սերտորեն կապվում էր Ռուսաստանի ընդհանուր քաղաքական վերափոխությունների հետ:

Թուրքական լծի տակ հեծող ժողովուրդների ազգային-ազատագրական ապստամբությունները Բալկաններում և Արևմտյան Հայաստանում ամենայն սրությամբ իրենց ապագայի հարցը դրեցին ոչ միայն ավատատիրական Թուրքիայի, այլ նաև Եվրոպայի մեծ տերությունների առջև: Եվրոպական դիվանագետների ջանքերը՝ ճգնաժամը վերացնելու և Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների վիճակի մեջ որոշ փոփոխություններ մտցնելու ուղղությամբ, որևէ արդյունք չտվեցին:

Սուլթանական լծի տակ հեծող որոշ ժողովուրդներ, գտնվելով զարգացման թարթեր էտապներում, սկսել էին ձևավորվել որպես ազգ: Բարձրացող այդ ազգերի առաջադրած պահանջներն ավելի առաջադիմական էին, քան եվրոպական դիվանագիտության առաջարկները, որոնք «վարչական ինքնավարության» սահմաններից այն կողմ չէին անցնում: Անգլիական դրվանագիտությունը, օրինակ, ելնելով իր գաղութատիրական շահերից, ճնշված ժողովուրդներին գոհաբերում էր թուրքական դիրքերի ամրապնդմամբ: Ավստրո-Հունգարիան ևս, վախենալով Ռուսաստանի Բալկաններում ամրապնդվելու վտանգից, հսկող էր գալիս նրա դեմ:

Յարական Ռուսաստանը՝ Ղրիմի պատերազմում կրած պարտությունից հետո, որոշակի զգուշություն էր հանդես բերում, որպեսզի չկորցնի իր հեղինակությունը Թուրքիայի լծի տակ գտնվող ժողովուրդների աչքում՝ անշուշտ շարունակելով հետապնդել իր գլխավոր նպատակը՝ նախադրյալներ ստեղծել սևծովյան նեղուցներին տիրելու իր վաղեմի ծրագրերի իրականացման համար: Ըստ որում Ռուսաստանը չէր բավարարվում միայն դիվանագիտական անպտուղ խաղերով և այս կամ այն ձևով աջակցում էր Թուրքիայի դեմ մղվող պայքարին:

Արևելյան ճգնաժամը հանգեցրեց 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, որն ազգային-ազատագրական շարժման վերելքի պայմաններում վերջ տվեց բուլղարական և բալկանյան ուրիշ ժողովուրդների վրա հաստատված թուրքական դարավոր լծին: Բալկանյան ժողովուրդների ազատագրմանը հսկայական աջակցություն ցույց տվեց ռուսական բանակը, ռուս ժողովուրդն՝ իր նյութական ու բարոյական օգնությամբ:

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում ռուսական բանակների տարած հաղթանակը նպաստավոր եղավ նաև հայ ժողովրդի համար: Պատերազմում տարված հաղթանակի անմիջական հետևանքն էր Հայաստանի մի խոշոր հատվածի՝ Կարսի մարզի, ազատագրումը թուրքական տիրապետությունից, որը նոր թափ հաղորդեց ազատագրական շարժմանը:

Արևմտյան Հայաստանում: Արևմտյան Հայաստանում աշխարհագրական, տնտեսական, ազգային, էթնիկական, կրոնական և դիվանագիտական պայմաններն ու հարաբերություններն այդ էին, քան Բալկաններում, և այդ պատճառով էլ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը չպատկվեց ճաշողությամբ: Ռեակցիոն ուժերն այստեղ ավելի զորեղ գտնվեցին:

Վ. Ի. Լենինը, Բալկաններում 1912 թ. բարձրացող ազգային-ազատագրական շարժման կապակցությամբ, գրել է. «Ամբողջ արևելյան Եվրոպայի համար գուցե հնչում է ժամը, երբ իրենք՝ ժողովուրդները, կստեն իրենց ազատ ու վճռական խոսքը»¹⁵: Իսկ եվրոպական տերությունների միջամտությունը Վ. Ի. Լենինը գնահատում է որպես «ազատ զարգացման ամեն տեսակ կասկանքների և խոչընդոտների հավելում կապիտալիստական շահագործման ընդհանուր պայմանների վրա»¹⁶: Նման վիճակի մասին «բալկանյան ժողովուրդները կարող էին ասել, ինչպես հնում մեր ճորտերն էին ասում. «Բոլոր պատուհասներից առավել թո՛ղ մեզանից հեռու լինի և՛ աղաքի զայրույթը, և՛ աղաքի սերը»¹⁷: Ընշված ժողովուրդները Եվրոպայի կապիտալիստական տերություններից ոչ մի լավ բան չէին կարող սկսվալեզ «Ազատության դեմ գործադրված բյուրոկրատական խոչընդոտներից բացի» Բալկաններին ոչինչ չի կարող բերել նույնիսկ ամենից «լիբերալ» բուրժուական Եվրոպան,—կապուստիստները մենք,—գրում է Վ. Ի. Լենինը:— Հենց «Եվրոպան» է խանգարում Բալկանյան ֆեոդերալիզմի հանրապետության հաստատումը»¹⁸: Վ. Ի. Լենինը ճնշված ու ազատագրության կարոտ ժողովուրդների, այդ թվում նաև բալկանյան ժողովուրդների մասին խոսելիս նշում էր, որ նրանք պետք է մեծ տերությունների խարդախ ու շահամոլ քաղաքականությունից զգուշ մնան, փրկության հույսը դնեն բոլոր ազգերի աշխատավորների միասնական-դեմոկրատական պայքարի վրա: «Բալկանների առաջավոր բանվորները,— գրում է Վ. Ի. Լենինը,— և բալկանյան ամբողջ դեմոկրատիան իրենց հույսերը բացառապես դնում են **մասսաների** գիտակցության, դեմոկրատիզմի և ինքնագործունեության զարգացման վրա, այլ ոչ թե բուրժուական դիվանագետների վրա, որքան էլ նրանք լիբերալ ֆրագներով գեղեցկացնեն իրենց»¹⁹:

Թուրքական լծի տակ գտնվող ժողովուրդների դասակարգային, կրոնական և ազգային հակասությունների սրվելն ու միահյուսվելը բնորոշ մի երևույթ էր, որի վրա հատուկ ուշադրություն է դարձրել Վ. Ի. Լենինը: «Մակերոնիայում կալվածատերերը (այսպես կոչված **սպահները**),—գրում է Վ. Ի. Լենինը,— թուրքեր և մահմեդականներ են, իսկ գյուղացիները—սլավոններ ու քրիստոնյաներ: Դրա համար էլ դասակարգային հակասությունները սրվում են կրոնական ու ազգային հակասություններով»²⁰:

Նույնն էր հայ գյուղացիության վիճակը: Նա ենթակա էր ավատատիրական կարգին և թուրք կառավարության ճնշումներին ու կողոպուտին:

Կային նաև գավառներ, որ ազատված էին քրդական ավատական կարգերից և ենթակա էին կառավարության կողմից նշանակված պաշտոններությանը: Քուրդ ավատատերերը կառավարության հովանավորությամբ գրավել և տեր էին դարձել հայկական շատ հողային տարածությունների: Տարիներ շարունակ հողային վեճերը լուծվում էին ի վնաս հայ գյուղացիների: Հայ գյուղացին իր գոյությունը պահպանելու համար ստիպված էր կամ դիմել պանդխտության, կամ թե աշխատել թուրք և քուրդ ավատատերերի մոտ:

Գոյություն ունեցող անիշխանության և բռնությունների հետևանքով հայ գյուղացին ստիպված էր որոնել քուրդ ավատատերերի հովանավորությունը: Դա ավատատերերին ևս ձեռնառու էր, քանի որ նրանք հողագործությանը, արհեստներով զբաղվող, մինչև անգամ տներում ծառայող հայերից մեծ օգուտներ էին քաղում՝ փոխարենը իրենց ենթակա գյուղերը պաշտպանելով դրսի հարձակումներից:

Թուրքիայի ավատատիրական մասնատվածությունը, տարբեր ազգային խմբերի միջև գոյություն ունեցող ազգային և կրոնական բախումները, որոնք հաճախ հրահրվում էին իշխող ավատատիրական վերնախավի կողմից, ուժեղացնում էին կենտրոնախույս ձգտումները: Երկրի առանձին շրջաններում թուրքական կառավարությունը որևէ իշխանություն չունենալով, հաճախ բավարարվում էր հարկեր ժողովելով՝ շատ դեպքերում դիմելով ռազմական ուժի:

Տեղերում իշխանությունը հաճախ իրենց ձեռքն էին վերցնում ցարսիկ ավանդյութիստները՝ քուրդ կամ թուրք բեյերը, որոնք իրենց ռազմական խմբերի օգնությամբ ժողովրդին կողոպտելու ճանապարհով հարստանում էին: Միջավատատիրական վեճերն ու ընդհարումները սովորական երևույթ էին: Իր հնամենի տնտեսական և քաղաքական կարգերի հետևանքով խոր ճգնաժամ ապրող Թուրքիան քայքայման ու անկման ուղու վրա էր գրեցնում: Ժամանակակիցների կարծիքով նրա շուտափույթ անկումն անխուսափելի էր: Սակայն «հիվանդ մարդը» շարունակում էր պահպանել իր գոյությունը՝ մի կողմից մեծաքանակ ռազմական ուժերի, տնտեսական ռեսուրսների և բռնության, իսկ մյուս կողմից՝ եվրոպական տերությունների աջակցության շնորհիվ: Նրա կործանման համար ներքին ուժերը բավական չէին: Եթե այդպիսի արտաքին ուժ էին XVIII—XIX դդ. Ռուսաստանի պատերազմները Թուրքիայի դեմ, ապա ներքին ուժերը Թուրքիայի լծի տակ գտնվող ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումներն էին:

Սուլթանական բռնապետության դեմ ճնշված ժողովուրդների հաղթանակը հարկավ կհարթեր մեծ առաջընթացի ուղի, որին, իրոք, հասան մի շարք ժողովուրդներ. օրինակ «սերբերի ու բուլղարների հաղթությունները նշանակում են ֆեոդալիզմի տիրապետության խախտումը Մակեդոնիայում,

նշանակում են ավելի կամ պակաս ազատ գյուղացի հողատեր դասակարգի ստեղծումը, նշանակում են բալկանյան երկրների հասարակական ամբողջ զարգացման ապահովումը, որ կասեցված էր արսուլյուտիզմով և անրատիրական հարաբերություններով»²¹:

Սակայն ազգային ազատագրումը ստանց տնտեսական ազատագրման չէր կարող լիակատար ազատություն բերել ճնշվածներին: Վ. Ի. Լենինը բննադատում է բուրժուական «Նովոյե վրեմյա» և «Րեչ» թերթերին, որոնք բարբառում էին «ազգային ազատագրության մասին Բալկաններում, սովերի տակ թողնելով տնտեսական ազատագրությունը: Իսկ իրականում հենց այս վերջինն է գլխավորը»: Այդ նշանակում է, որ եթե գյուղացիությունը ազատագրվեր թուրքական ինքնակալությունից և կալվածատիրական ճնշումից, շարունակում է Վ. Ի. Լենինը,—դրա անխուսափելի հետևանքը կլիներ «ազգային ազատագրությունը և ժողովուրդների լիակատար ինքնորոշման ազատությունը: Ընդհակառակը, եթե ժողովուրդների վրա մնա կալվածատերերի և բալկանյան միապետությունների ճնշումը, այս կամ այն չափով անպայման կմնա նաև ազգային ճնշումը»²²:

Ինչպես տեսնում ենք, միանգամայն տարբեր էին բուրժուազիայի, անգամ լիբերալ բուրժուազիայի և բանվորների պահանջները: Բուրժուազիան, որ գոտում-գոչում է «ազատության» մասին, ըստ էության աջակցում է «որ այս կամ այն չափով պահպանվեն կալվածատիրական արտոնությունները, քաղաքական իրավագրվությունը, ազգային ճնշումը»²³:

Լիակատար ազատության հառնելու միակ ուղին Վ. Ի. Լենինի նշած ուղին էր՝ բոլոր ճնշված ժողովուրդների, աշխատավորների միասնական պայքարի ուղին, հեղափոխական պայքարի ուղին:

«Եթե Մակեդոնիայի ազատագրությունը կատարվեր հեղափոխության միջոցով,—գրում է Վ. Ի. Լենինը,—այսինքն սերբ, բուլղար և թուրք գյուղացիների պայքարով ընդդեմ **բոլոր** ազգերի կալվածատերերի (և ընդդեմ բալկանյան կալվածատիրական կառավարությունների), ապա այդ ազատագրումը բալկանյան ժողովուրդներից, հավանաբար, հարյուր անգամ ավելի քիչ մարդկային կյանքեր կպահանջեր, քան ներկա պատերազմը: Ազատագրությունը կնվաճվեր անհամեմատ հեշտ գնով և կլիներ անհամեմատ ավելի լիակատար»²⁴:

Սակայն ինչով է բացատրվում այն փաստը, որ այդ ժամանակաշրջանում, ոչ թե հեղափոխական միջոցներով, այլ պատերազմով էր լուծվում բալկանյան ժողովուրդների ազատագրության խնդիրը: «Դրա գլխավոր պատճառն անխուսափաբար բալկանյան բոլոր երկրներում գյուղացիական մասնային թուլությունն է,—գրում է Վ. Ի. Լենինը,—բաժան-բաժան, անզարգացած ու խավար լինելը, և բանվորների սակավաթիվ լինելը, որոնք լավ ըմ-

բըռնում էին գործերի վիճակը և պահանջում էին բալկանյան ֆեդերատիվ (դաշնակցային) հանրապետություն²⁵:

Ի վերջո, լեհինյան բնորոշմամբ, «միմիայն բալկանյան բոլոր ժողովուրդների գյուղացիների մինչև վերջ հասցրած տնտեսական և քաղաքական ազատագրությունը կարող է ոչնչացնել ազգային ճնշման ամեն մի հնարավորություն»²⁶:

Առավել վատթար վիճակում էր Արևմտյան Հայաստանի գյուղացիությունը:

Հայ ժողովուրդը իր տնտեսական ու քաղաքական պայմաններով գրտնջվում էր ավելի ծանր պայմաններում, քան բալկանյան ժողովուրդները: Վ. Ի. Լենինի բալկանյան ժողովուրդների ազատագրման ուղիների մասին առաջադրած դրույթներն ամբողջովին վերաբերում են նաև հայ ժողովրդին: Սակայն նրա և հարևան ժողովուրդների աշխատավորության միասնական ճակատ ստեղծելը կապված էր ավելի մեծ դժվարությունների հետ:

Վ. Ի. Լենինը ազգային-ազատագրական պայքարը դնելով խիստ պատմական հողի վրա, բաժանում է երկու էտապի: Առաջինը՝ ֆեոդալիզմի և արքայապետի կրակի շրջանն է, երբ ասպարեզ են գալիս բուրժուա-դեմոկրատական ուժերը, սկսում է կազմակերպվել պետական նոր կարգ, երբ ազգային շարժումներն առաջին անգամ մասսայական են դառնում, այսպես թե այնպես քաղաքականության ասպարեզ են ներգրավում «բնակչության բոլոր դասակարգերին՝ մամուլի միջոցով, ներկայացուցչական հաստատություններին մասնակցելու և այլ միջոցներով»²⁷: Մյուսը՝ լիովին կազմակերպված կապիտալիզմի դարաշրջանն է՝ հաստատված բուրժուական տնտեսական կարգով, դասակարգային պայքարի՝ պրոլետարիատի և բուրժուազիայի հակամարտություններով: Այդ էտապն «կարելի է կոչվի սոցիալիզմի փուլուման նախօրյակ անվանել»²⁸:

Առաջին շրջանի համար բնորոշն ազգային շարժումների արթնացումն է գյուղացիության ներգրավումն այդ շարժման մեջ, «երբ պայքարը մղվում է թե՛ ընդհանրապես քաղաքական ազատության և թե՛ մասնավորապես ազգության իրավունքների համար»²⁹: Երկրորդ շրջանում առաջին պլանի վրա է դրվում «միջազգայնորեն միաձուլված կապիտալի և ինտերնացիոնալ բանվորական շարժման հակամարտությունը»³⁰: Վ. Ի. Լենինը նշում է նաև, որ այդ երկու դարաշրջանները պարսպով իրարից բաժանված չեն, այլ բազմաթիվ թելերով ու անցումային օղակներով կապված են իրար հետ: Բացի այդ, առանձին երկրներ տարբերվում են նաև «ազգային շարժման արագությամբ, բնակչության ազգային կազմով, նրա տեղավորմամբ և այլն, և այլն»³¹:

Վ. Ի. Լենինի բնորոշմամբ բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությունների դարաշրջանը Արևելյան Եվրոպայում և Ասիայում սկսվում են ուսա-

կան առաջին հեղափոխության ժամանակաշրջանից: «Հեղափոխություններ «Ռուսաստանում, Պարսկաստանում, Թուրքիայում, Չինաստանում, պատերազմներ Բալկաններում—ահա մեր «արևելքի», մեր դարաշրջանի համաշխարհային իրադարձությունների շղթան: Եվ իրադարձությունների այդ շղթայի մեջ միայն կույրը կարող է չտեսնել մի ամբողջ շարք բուրժուա-դեմոկրատական ազգային շարժումների արթնացում, ազգային—անկախ և ազգային-միասնական պետություններ ստեղծելու ձգտումներ»³²:

Հայ ժողովրդի բուրժուա-դեմոկրատական խավերի, հայ շինականի և արհեստավորի պայքարն էլ հենց ուղղված էր ավատատիրական կաշկանդող կարգերի դեմ, տեղական ճնշողների ու սուլթանի իշխանության դեմ՝ հանուն ազգային պետության և բուրժուա-դեմոկրատական կարգերի հաստատման, մարդու ազատությունը, գույքն ու աշխատանքը պաշտպանելու համար: Դրանք այն պահանջներն էին, որ հատուկ էին բոլոր բուրժուական հեղափոխություններին և բխում էին ազգային-ազատագրական պայքարի պահանջներից:

Կ. Մարքսը 1868 թ. հունվարի 22-ին լեհական հեղափոխությանը նըվիրված իր ելույթում ողջունում է ինտերնացիոնալիստական բանվորական այն կուսակցությունների պայքարը, որոնք «ձգտում են վերականգնել լեհական ազգը»: Այս ևս նշում է. «Երբ Լեհաստանը նորից կնվաճի իր անկախությունը, միայն այն ժամանակ ևս կկարողանա նորից իր բախտի տերը դառնալ, որպես ինքնուրույն ազգ,—միայն այն ժամանակ նրա համար նորից կսկսվի ներքին զարգացման պրոցես, և նա որպես ինքնուրույն ուժ կարող կլինի ազդել Եվրոպայի սոցիալական վերափոխմանը»³³: Հսկայական նշանակություն տալով ճնշված ժողովուրդների ազատագրմանը, Կ. Մարքսը այն դիտում էր որպես սոցիալական պայքարը և սոցիալական ազատագրումը խթանող միջոց: «Քանի դեռ կենսունակ ժողովուրդը կաշկանդված է օտարերկրյա զավթիչի կողմից,—շարունակում է Կ. Մարքսը,—նա ցույց անհրաժեշտության բոլոր ուժերը, իր բոլոր ձգտումները, իր ամբողջ եռանդն ուղղում է արտաքին թշնամու դեմ, և այսպիսով, քանի դեռ նրա ներքին կյանքը մնում է ջլատված, նա ի վիճակի չէ պայքարելու սոցիալական ազատագրման համար»³⁴: Որպես օրինակ Կ. Մարքսը նշում է Ռուսաստանի վիճակը մոնոպոլիստական լծի տակ գտնվելու ժամանակաշրջանում: Այդ լծի անկումից հետո, ինչպես հայտնի է, Ռուսաստանը սոցիալական, տնտեսական զարգացման ու սոցիալական շարժումների բուռն ընթացքի մեջ մտավ:

Ազգային ճնշման վերացումը լայն հեռանկարներ է բացում սոցիալական զարգացման համար:

Վերևում նշված մարքսիստական-լենինյան տեսական սկզբունքները, ուղենիշ ընդունելով, հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության

խնդիրները լուսաբանելու նպատակով մենք ներկա աշխատության մեջ առաջ ենք քաշել մի շարք հարցեր: Աշխատության նպատակն է համառոտակի ուրվագծելով հայ ազատագրական պայքարի պատմական ուղին, հիմնականում կանգ առնել նրա հանգուցային ժամանակաշրջանի. XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի անցքերի վրա և ցույց տալ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության բախտորոշ դերը հայ ժողովրդի կյանքում:

Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հարցերը այս կամ այն չափով արծարծվել են տարբեր դարաշրջաններ ընդգրկող և առանձին պրոբլեմներ լուսաբանող սովետական և սփյուռքահայ ուսումնասիրողների աշխատություններում, ինչպես նաև հայ ժողովրդի պատմության բազմահատոր հրատարակության մեջ: Նպատակ չդնելով սպառիչ պատասխան տալ ազատագրական շարժումների բազմաթիվ չլուծված հարցերին, մենք խնդիր ենք ունեցել ցույց տալ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հետապնդած նպատակներն ու նրա շարժիչ ուժերը, այդ շարժման կապերը, մասնային կայսրության լծի տակ ճնշվող մյուս ժողովուրդների հետ, միասնական ճակատ ստեղծելու կարևորությունը, ռուսական կողմնորոշման վրճարական նշանակությունը և Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի կյանքում:

Աշխատության մեջ հատկապես ուշադրություն է դարձվում ժողովրդական զանգվածների անձնուրաց ու հերոսական պայքարի դրվագների վերահամանը: Ուշագրավ է այն փաստը, որ ամենաձանր օրերին հայ ժողովրդին օգնողն ու աջակցողը տարբեր ազգերի ճնշվածներն էին, ազատագրության կարոտ աշխատավորները:

Քննարկվում են նաև հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների և կուսակցությունների դերն ու տեղը ազատագրական պայքարի ընթացքում: Մերկացվում է «դաշնակցության» կործանիչ ու հակաժողովրդական քաղաքականությունը, ընդգծվում, որ հայ ժողովրդի, ինչպես նաև մյուս բոլոր ճնշված ժողովուրդների սոցիալական և ազգային ազատագրման ուղին դա Վ. Ի. Լենինի ստեղծած կոմունիստական կուսակցության ցույց տված ուղին էր, սոցիալիստական հեղափոխության և ինտերնացիոնալիստական գաղափարների հաղթանակի ուղին:

Ազգային-ազատագրական պայքարը իմպերիալիզմի էպոխայում հաջողությամբ է պսակվում և ժողովուրդներին իսկական ազատություն է բերում այն ժամանակ, երբ զուգակցվում է պրոլետարական հեղափոխական պայքարի հետ:

Ճնշված ժողովուրդների աշխատավորական մասսաները միայն բանվոր դասակարգի ղեկավարությամբ կարող են ձեռք բերել իրենց սոցիալական ու ազգային ազատությունը: Բուլժևիկյան կուսակցությունն էր, որ առաջին անգամ հռչակեց ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը և գործնականում իրագործեց՝ ցույց տալով, որ առանց շահագործող դասակարգերի

տապալման, առանց սոցիալական ազատագրության, ազգերը ազատ լինել չեն կարող: Տնտեսական ազատագրումն ազգային ազատագրման կարևոր երաշխիք է:

Անդրադառնալով հայ ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր ներկայացուցիչների գործունեությանը, նշվում է նրանց հայրենասիրական պայքարը հարազատ ժողովրդի ազատության համար: Նրանց ջանքերը՝ ազատագրական պայքարին մասնակից դարձնել հայ ժողովրդին բախտակից մյուս ճնշված ժողովուրդներին և տիրող բռնապետության դեմ միասնական ճակատ ստեղծել, հաջողությամբ չպսակվեցին: Երկրի տնտեսական ու քաղաքական հետամնացությունը, դասակարգային գիտակցության ցածր մակարդակը և կրոնական մոլեռանդությունը խանգարում էին դրան:

Մաձձիճիի և Գարիբալդիի մղած պայքարը Իտալիայում, հույների՝ Ի բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական մարտերը, Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը ժողովրդի միասնական ուժի ու հաղթանակի նկատմամբ մեծ հույս ու հավատ էին ներշնչում: Սակայն Արևմտյան Հայաստանում պարտիզանական պայքարի ու հաշտության շարժման մեթոդներով ծավալված ազատագրական պայքարը ստեղծված պայմաններում հաղթանակով չպսակվեց: Արևմտյան տերությունների հետ հույս կապելու պատրանքները նույնպես հօդս ցնդեցին:

Եվ այնուամենայնիվ, հայ ազատագրական շարժման գաղափարախոսները շարունակում էին հույսեր կապել դրա հետ: Հարց է առաջ գալիս, ինչո՞ւ էր պայմանավորված այդ: Ամենից առաջ Արևմտյան Հայաստանի օբյեկտիվ վիճակով: Հայ ժողովուրդն, անելի ճնշման պայմաններում, սեփական ուժերով ազատագրվելու հույսը կորցրել էր: Ինչքան էլ խիզախ ու անձնագոհ լինեին հայրուկները, նրանք միայնակներ էին և հաճախ կրվում էին քրիստոնյա «քարերարների» ուշադրությունն իրենց վրա հրավիրելու հույսով: Նրանց ծավալված շարժումն հարուստ է հերոսական դրվագներով, հագեցած է անձնագոհությամբ, սակայն այդ շարժումը մասսայական և ընդհանուր բնույթ չստացավ: Բայց այդ շարժումն, անկախ նրա տահմանափակությունից, կարևոր նշանակություն ուներ: Ինչ վերաբերում է արևմտյան տերություններին, ապա նրանք, իսկապես «ուշադրություն էին դարձնում» Հայաստանին՝ մի դեպքում դիտելով որպես Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու պատրվակի, մյուս դեպքում՝ ռուսական ցարիզմի արևելյան էքսպանսիան կասեցնելու միջոցի:

Գրականության մեջ հաճախ կարելի է նկատել հայ ազատագրական շարժման պատմական այս կամ այն երևույթը, առանձին գործիչներին հետին թվով դատապարտելու միտում: Պետք է նշել, որ պատմական գիտության հիմնական խնդիրը երևույթների պատճառաբանված մեկնաբանումն է, պատմական գաղափարների պրոցեսի օրինաչափությունների բացահայ-

տումը, դրանից բխող եզրակացություններ անելն է ու պատմության դասերի հաշվառումը: Այդ է այն հիմնական խնդիրը, որով մենք առաջնորդվել ենք ներկա ուսումնասիրությունը շարադրելիս: Հետին թվով դատապարտելը, ինչ խոսք, թույլ դիմադրության ուղի է, պատմական երևույթները պատմաառաքանված բացատրելուց խուսափելու փորձ:

Անդրադառնալով մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի ազատագրական շարժումների պարբերացման հարցերին, կարծում ենք, իրենց զարգացման օրինաչափություններով, սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պայմաններով XIX—XX դդ. հայ ազատագրական շարժումները կարելի է բաժանել հոսեկալ ժամանակահատվածների. XVIII դ. վերջին քառորդից մինչև XIX դ. 50—70-ական թվականները և 70-ական թվականներից մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը: Առաջին ժամանակաշրջանի մեջ կարելի է ուրվագծել հետևյալ հատվածները. XVIII դ. վերջից մինչև Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին (1828 թ.), ապա մինչև 1848 թ. բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությունները, Ղրիմի պատերազմը, սահմանադրական շարժումն ու Զեյթունի ապստամբությունը (1862 թ.): Երկրորդ ժամանակաշրջանի մեջ կարելի է դիտել հետևյալ հատվածները, 70-ական թվականներից՝ 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից մինչև 90-ական թվականները հայկական շարժումները և հաջորդ հատվածը՝ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը:

Առաջին ժամանակաշրջանում սկսում է ձևավորվել ազգային-ազատագրական գաղափարախոսությունը, պայքար է ծավալվում ավատատիրական կարգերի և օսմանյան բռնապետության դեմ: Երկրորդ ժամանակաշրջանում ազգային-ազատագրական պայքարն ուժեղանում և ավելի լայն ծավալ է ընդունում:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը ճնշված ազգերի սոցիալական և ազգային ազատագրման նոր դարաշրջան կառնեց:

Սույն աշխատությունը շարադրելիս օգտագործել ենք մեծ թվով արխիվային փաստաթղթեր, որոնց զգալի մասը առաջին անգամն է գիտական շրջանառության մեջ դրվում:

Հատկապես «Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվը» (АВПР) հարուստ նյութ է տալիս թե՛ իմպերիալիստական պետությունների քաղաքականության և թե Թուրքիայում սուլթանական ծանր վարչակարգի և ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարի մասին: Հարուստ տեղեկություններ են պարունակում Թուրքիայում ռուսական և արևմտաեվրոպական տերությունների դեսպանների և հյուպատոսների հաղորդագրերը ու տարբեր հարցերի վերաբերող զեկուցագրերը: Նյութեր ենք քաղել նաև ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, Վրացական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, համապատասխան ֆոնդերից:

Կարևոր նյութեր ենք քաղել նաև ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներ-

սիսյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Геноцид армян в Османской империи». «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» (խմբագիր՝ պրոֆ. Զ. Ա. Կիրակոսյան) փաստաթղթերի ժողովածուներից, ինչպես նաև մի շարք այլ ուսումնասիրություններից, գիմնորական և անձնական օրագրերից, պարբերական մամուլից և այլ աղբյուրներից, որոնք նշվում են օգտագործված գրականության ցանկում: Հրատարակված այն գրքերից, որոնցից օգտվել ենք, հատկապես պետք է նշել հետևյալ ուսումնասիրությունները. Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ. (Երևան, 1955), Из истории русско-армянских отношений, кн. 1 (сб. документов, Ереван, 1956), Հ. Անասյան, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում (Երևան, 1961), Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3 (Երևան, 1946), Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. II (Երևան, 1959), А. Р. Нодинская, Носиф Эмви (Ереван, 1946), Россия и армянское освободительное движение в 80-х г. XVIII столетия (Ереван, 1947), С. В. Овнанян Армяно-болгарские исторические связи и армянские колонии в Болгарии во II половине XIX в. (Ереван, 1968), Ա. Ն. Մնացականյան, Գերմանա-թուրքական զավթիչների գործակալության ձախողումը Կովկասում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (Երևան, 1948), Վ. Ի. Լենինը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը (Երևան, 1963), Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ռուս և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ (Երևան, 1965), Զ. Ա. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914—1916 թթ. (Երևան, 1965), Западная Армения в годы первой мировой войны (Ереван, 1971), Ե. Ղ. Սարգսյան, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում (1914—1918) (Երևան, 1964), Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны (Ереван, 1962), Политика Османского правительства в Западной Армении (Ереван, 1972), Г. А. Галоян, Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1920—1922 гг. (Ереван, 1969), Վ. Ա. Պարսիսյան, Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից (Երևան, 1958), Հ. Մ. Ղազարյան, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800—1870 թթ. (Երևան, 1967), Մ. Վ. Արզումանյան, Հայաստան. 1914—1917 (Երևան, 1969), Արհավիրքից վերածնունդ (Երևան, 1973), Ռ. Գ. Սահակյան, Թուրքֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919—1921 թթ. (Երևան, 1970), Ռ. Փ. Հովհաննիսյան, Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շար-

ժուճնեղը և Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը (XIX դ. 70—80 թթ.), (Երևան, 1965), Հ. Գ. Վարդանյան, Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները XIX դ. վերջին քառորդում (Երևան, 1967), Ա. Օ. Арутюнян, Кавказский фронт (Ереван, 1972), «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV, V (Երևան, 1972, 1974), Հ. Մ. Պողոսյան, Զեյթունի պատմությունը (Երևան, 1969) և այլն:

Հայ ազատագրական շարժման պատմությունը ի սկզբանե իր վրա է հրավիրել նախասովետական պատմագրության ուշադրությունը: Հասարակական-քաղաքական տարբեր, հաճախ և իրարամերժ հոսանքների ու կուսակցությունների պատկանող մտավորականները, քաղաքական գործիչները, պատմաբան-բանասերները սփյուռքում ստեղծել են ծավալուն գրականություն, հուշագրություն, հրատարակել են վավերագրերի բազմաթիվ ժողովածուներ և նյութ են տվել մեր օրերի պատմաբանին: Շարադրելով XIX դարավերջի և XX դարասկզբի հայոց պատմության կարևոր դրվագները, մենք օգտագործել ենք սփյուռքում լույս տեսած բազմաթիվ աշխատություններ: Օգտվելով այդ աշխատություններից, միաժամանակ պատմաբնական վերլուծության ենք ենթարկել դրանք, տողատակերում, բուն տեքստում կամ վերջում կցված ծանոթագրությունների մեջ, ջանացել ենք ներկայացնել պատմագրության օբյեկտիվ պատկերը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՈՒՂԻՈՎ

Հայ ժողովուրդը Առաջավոր Ասիայի քաղաքակրթության հնագույն կրողներից է, որի հարատևումը նրա ազատագրական ոգու և պայքարի փայլուն առհավատյան է: Դարեր շարունակ ազատագրական պայքարը եղել է նրա գոյատևման անհրաժեշտ պայմանը և արտահայտություն գտել նրա կյանքի տարրեր ոլորտներում՝ հասարակական-քաղաքական, մշակութային և ռազմական:

Եվ իրօր, հայ ժողովուրդը ազատագրական պայքար է մղել, մահու և կենաց կովի ելել հոռմեական լեզեոնների (I դ. մ. թ. ա.), պարսիկների (V դ.), արաբների (VII—IX դդ.) դեմ: Նա վճռական դիմադրություն է ցույց տվել Բյուզանդական կայսրության հայահալած քաղաքականությունը, որի հետևվանքով XI դ. վերացվեցին Տարոնի, Տայքի, Վասպուրականի, Անիի, Կարսի հայկական թագավորությունները: Նաև Բյուզանդիայի հակահայկական ընթացքով պիտի բացատրել սելջուկների արշավանքների հաջողությունը Փոքրը Ասիայում և այնտեղ նրանց հաստատվելը: Այս շրջանում ուժեղացավ հայերի հոսքը դեպի Կիլիկիա, որտեղ 1080 թ. հիմնվեց Ռուբինյանների իշխանությունը: Ռուբինյան իշխանները, հմտորեն օգտագործելով թուրք-սելջուկների, խաչակիրների և Բյուզանդական կայսրության հակասությունները, կարողացան ընդարձակել իրենց տերիտորիան և ստեղծել Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը: Արդեն XII դարի առաջին կեսին այդ թագավորությունը բավականաչափ ուժեղացավ և ձևին 11-ի ժամանակ հասավ իր հզորությունը:

Թաթար-մոնղոլական արշավանքները XIII դ. ահավոր ավերածության ենթարկեցին Հայաստանը: 1236 թ. վերջ տրվեց Զաքարյանների իշխանությունը: 1375 թ. նույն ճակատագրին արժանացավ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը: Եզդիպտական մամլուկները Կիլիկիայի մայրաքաղաք Սիսը զրավելուց հետո, կործանեցին հայկական թագավորությունը: Թուրքի-ի նախորդները՝ Թուրքիլ ցեղապետի գլխավորությամբ Միջին Ասիայից

Անատոլիա թափանցեցին XIII դ.: Թուրքիլի մահվանից հետո նրա որդին՝ Օսմանը 1299 թ. ստեղծեց իր պետությունը, որը նրա անունով էլ հետագայում կոչվեց Օսմանյան կայսրություն: Օսմանի հաջորդը՝ նրա որդի Ռիսան, ստեղծելով կազմակերպված բանակ, սրի ու հրի ուժով սկսեց ընդարձակել իր տիրակալությունը: Նա գրավեց Բրուսան դարձրեց պետության մայրաքաղաքը և սկսեց հարձակումներ գործել արգեն իր հզորությունը կորցրած Բյուզանդիայի վրա: Սուլթան Մուրադի օրոք թուրքերը սկսեցին տարածվել Բալկաններում, իսկ նրա որդի Բայազիտն ավելի ընդլայնեց օսմանյան աշխարհակալությունը:

1387 թ. Հայաստանն ընկավ Լենկթեմուրի բռնապետության տակ: 1402 թ. Լենկթեմուրը Անկարայի մոտ Բայազիտին զերեվարեց. դա ժամանակավորապես հետաձգեց օսմանյան տիրակալության հետագա ընդարձակումը: Սակայն սուլթան Մահմուդը 1453 թ. մայիսի 29-ին գրավեց Վենիզիայի Հոմբը՝ Կոստանդնուպոլիսը, և վերջ տվեց Բյուզանդական կայսրությանը:

Փոքր Ասիայում և Բալկաններում սուլթանի տիրակալության հաստատումը մեծագույն շարիք էր բազմաթիվ ենթակա ժողովուրդների համար: Անգլիկոսները, զգալի ավերածությունների պատճառ դարձան նաև աղևոյունլու և կարակոյունլու ցեղախմբերի հակամարտությունները, որոնք ավարտվեցին աղևոյունլու ցեղապետի՝ Ուզուն Հասանի, հաղթանակով: Նրա իշխանության տակ ընկավ նաև Հայաստանը:

Սուլթան Սելիմը, սակայն, ետ խլեց Հայաստանը, 1517 թ. գրավեց Կիլիկիան, ապա Սիրիան ու Եգիպտոսը: Իսկ նրա որդին՝ Սուլեյմանը, Օսմանյան կայսրության հզորությունը հասցրեց իր գագաթնակետին. նրա տիրակալության սահմանները ձգվում էին Լեհաստանից, Ուկրաինայից և Հյուսիսային Կովկասից մինչև Հնդկական օվկիանոս, Զադրոսի լեռներից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս:

Վիեննան գրավելու և Եվրոպային տիրելու համար 1683 թ. նոր արշավանք ձեռնարկվեց: Դա վերջին փորձն էր: Ավստրիացիների, լեհերի և մյուս ժողովուրդների միասնական հարվածով Կարա Մուստաֆա փաշայի հզոր բանակը ջախջախվեց: Նրա զեմ լեհական բանակի շարքերում կոխում էին սոս 5 հազար լեհաբնակ հայեր:

Ավելի քան երկուս ու կես դար տևող (1473—1746) օսմանա-պարսկական պատերազմների ընթացքում Հայաստանն ահող մարտերի թատերաբեմ դարձավ: Երկիրն ամբողջությամբ ավերածության ենթարկվեց, բնակչությունը գերակշռող մասը ոչնչացվեց: Արտագաղթը դարձավ կործանարար շարիք: Բնակչության հարկադիր տեղաշարժերից բացի, որ կատարեցին Շահ-Աբասը և ուրիշ տիրակալներ, բնակչության մի զգալի մասը, շտանելով անուր հալածանքները, դիմում էր պանդխտության: Այս ամենի հետևանքով Հայկական լեռնաշխարհը բնակեցվեց թուրք և այլ ցեղերով: Չնայած դրան,

հայերը շարունակում էին մեծամասնություն կազմել: Եվրոպացի ճանապարհորդ Տավերինն, որ 1632—1668 թթ. ընթացքում վեց անգամ այցելեց Մերձավոր Արևելք, գրում է, որ անցնելով Թուրքիայից մինչև Թավրիզ, նախկինում Հայկական նահանգ կոչվող այդ տարածության վրա, քաղաքներում ու գյուղերում մեկ մահմեդականի դիմաց հիսուն հայ էր հանդիպում¹:

Թուրքական պետությունը ի սկզբանե հպատակ այլադավան ազգություններին իրեն ձուլելու քաղաքականություն էր վարում: Պատմությունը հայտնի է, որ մի շարք սուլթաններ քրիստոնյաներին սրի քաշելու որոշում են ընդունել: Հենց այդ նպատակով էին ստեղծվում ենիչերիների գնդերը, որոնք կազմվում էին տուրքի դիմաց տարված և մահմեդականացված քրիստոնյա պատանդներից: Հավատափոխությունը նպաստում էր նաև գլխահարկը: Չափազանց ծանր ու դանձման եղանակներով դաժան այդ հարկը ստիպում էր ոմանց մահմեդականություն ընդունել, որպեսզի դրանով ազատվեն անընդհատ սաստկացող ճնշումներից ու ջարդերից:

Օսմանյան կայսրությունում նույնիսկ գույք ունենալու, մինչև անգամ կրոնական արարողություն կատարելու թույլտվությունը կախված էր սուլթանների գթությունից, որ ձեռք էր բերվում զանազան հնարամտությունների կամ էլ կաշառք տալու միջոցով: Քրիստոնյաների՝ «գյավուրների» խոսքը, երդումը որևէ արժեք չունեին, նրանց վկայությունը հաշվի չէր առնվում: Դա նշանակում էր, որ Օսմանյան կայսրության մեջ քրիստոնյաները մահմեդականների հանդեպ իրենց իրավունքները պաշտպանելու ոչ մի երաշխիք չունեին: Տիրողը կարող էր իրեն ենթակա քրիստոնյային նույնիսկ սպանել. բռնադրավել նրա ունեցվածքը և մնալ անպատիժ: Մի երկրում, որտեղ շարքային աստիճանավորից մինչև սուլթանը կաշառք էին վերցնում, որևէ օրինականության մասին չէր կարող խոսք լինել: Եվ իսկապես, «անհուն կամայականություն» լուրջ թաղամասերում էր Օսմանյան կայսրությունը, ու մեծ վեճերներն անգամ ապահով էին, թե վաղը ո՞րքա պիտի մնային: Այդ կացություն մեջ ինչպե՞ս կարող էր ապահով ըլլալ ռայան, որուն նկատմամբ ոչ մեկ բռնություն, ոչ մեկ արդարություն արգելված չէր²:

Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը քանիցս նշել են, որ Թուրքիայում անձի անձեռնմխելիությունը ապահովված չէ³:

Ոչ մահմեդականների սոսկ ապրելը, օդ շնչելը, նրանց հանգուցյալների համար գերեզմանատեղի հատկացնելը, եկեղեցիներ կառուցելն ու իրենց հավատքը դավանելը ինչ-որ զիջում ու մեծահոգություն էր համարվում, որ անում էին սուլթանները: Փողոցի մայթով քայլելու և ձի հեծնելու իրավունքը միայն մահմեդականինն էր: Քրիստոնյաները զրկված էին մինչև անգամ ցանկացած հազուստը կրելու իրավունքից:

Հայ ժողովուրդն այդպիսի ստորացուցիչ պայմաններում շարունակում

էր փրկության ուղիներ որոնել, ձգտում էր ազատագրվել օսմանյան բարբա-
րոսական լծից:

Ստեղծված վիճակից դուրս գալու միակ ելքը ժողովրդի ազատագրա-
կան պայքարն էր անկախության համար: Սակայն ի՞նչ միջոցներով: Կարո՞ղ
էր արդյոք հայ ժողովուրդը միայն սեփական ուժերով հասնել այդ նպատա-
կին: Թուրքիայի ծանր լծի տակ գտնվող արաբ, հույն, հայ, քուրդ և Բալկան-
յան թերակղզում բնակվող բազմաթիվ այլ ժողովուրդների ազատագրության
միակ իրական երաշխիքը միասնական պայքարն էր: Բայց ավատատիրական
կտրտվածությունը, տնտեսական ու քաղաքական հետամնացությունը և ազ-
գային ու կրոնական հակասությունները, ինչպես նաև եվրոպական տերու-
թյունների մեքենայությունները, արգելակում էին ճնշված ժողովուրդների
միասնական ճակատի ստեղծումը:

Ելնելով ստեղծված դրությունից, հայ հասարակական-քաղաքական գոր-
ծիչներից ոմանք այն կարծիքն էին հայտնում, թե հայ ժողովրդի ազատա-
գրման համար անհրաժեշտ է դիմել եվրոպական տերությունների օգնու-
թյանն ու միջամտությանը, որովհետև սուլթանական բռնապետության և
ռազմական դիկտատուրայի պայմաններում ապստամբական փորձերը վեր-
ջանում են արյունալի ջարդերով: Կարծիքների բախում էր տեղի ունենում
նաև այն կապակցությամբ, թե Հայաստանի ազատագրման հովանավորը ո՞վ
պետք է լինի, արևմտյան տերությունները, թե՞ Ռուսաստանը:

Հասկանալի էր, որ այս խնդրի արծարծման ընթացքում հաշվի էր առ-
նվում մեծ տերություններից յուրաքանչյուրի շահագրգռվածությունը: Իսկ
մեծ տերությունները, պարզ է, ելնում էին իրենց գաղութարարական ծրա-
գրերից և աշխատում օգտագործել ամեն մի առիթ, որպեսզի միջամտեն
Թուրքիայի ներքին գործերին և Մերձավոր Արևելքում հարմար դիրք գրա-
վեն:

Հայ ազատաբաղձ գործիչներին հուսադրում էին միջին դարերում ծալք
առած խաչակրաց արշավանքները և հատկապես 1645—1669 թթ. Կրետե կղզ-
ում Իտալիայի (Վենետիկի հանրապետության) և Թուրքիայի միջև
ավելի քան քառորդ դար շարունակվող պատերազմները: Վենետիկի հանրա-
պետությունը, որ ժամանակի միջազգային առևտրի ասպարեզում կարևոր դեր
էր խաղում, նպատակ էր դրել տիրել Միջերկրականի արևելյան ափերին:
Դրանում շահագրգռվածություն էր հանդես բերում նաև Ֆրանսիան, իսկ
Հոռմի պապը ձգտում էր պատերազմին նոր խաչակրաց արշավանքի տեսք
տալ:

Այդ հանգամանքը Թուրքիայի բռնապետության տակ հեծող քրիստոնյա
ժողովուրդներին՝ հույներին, հայերին, ասորիներին, Բալկանների սլավոնա-
կան ժողովուրդներին ազատության նոր հույսեր էր ներշնչում: Հենց այդպի-
սի ականկալությամբ 1663 թ. Սսի խաչատուր Գաղատացի կաթողիկոսը կոչ էր

անում Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս XIV-ին գլխավորել Թուրքիայի
լծի տակ գտնվող քրիստոնյաների ազատագրության գործը⁴: Այդ ուղղու-
թյամբ ավելի ակտիվ գործունեություն ծավալեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք
Թութունջին, որն այցելեց Ֆրանսիա, Լեհաստան և մի շարք այլ երկրներ,
ստացավ պետական գործիչների երաշխավորությունները՝ օգնելու Թուրքիա-
յի քրիստոնյաներին: Նրանք հավաստիացնում էին, թե այդ ժողովուրդների
ապստամբության դեպքում իրենք պատճառ կունենան միջամտելու: Թու-
թունջին, խաբուսիկ այդ հույսերով տարված, համընդհանուր ապստամբու-
թյուն հրահրելու ձգտումով, շրջեց Թուրքիայի քրիստոնեաբնակ շրջանները,
եղավ նույնիսկ եզիպտոսում և քրիստոնյա եթովպացիների շրջանում⁵:

Հայ խոշոր առևտրականներից ոմանք, որ կապեր ունեին Լյուդովիկոս
XIV-ի արքունիքի հետ, իրենց հերթին նրան հավաստիացնում էին, որ հա-
յերը և մյուս ճնշված ժողովուրդները պատրաստ են ապստամբելու Թուր-
քական լծի դեմ և հավատ էին ներշնչում, թե հնարավոր կլինի վերականգ-
նել Արևելյան կայսրությունը՝ նրա իսկ հովանավորությամբ: Նրանք նախա-
գծում էին հայերի, հույների և մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների համընդհա-
նուր ապստամբություն, որի շնորհիվ հնարավոր կդառնա «շփոթություններ
առաջ բերել Անատոլիայի ներսում և դիմադրել մինչև քրիստոնեական գոր-
քերի հասնելը»⁶:

Հոռմի պապ Ալեքսանդր VII-ի (1655—1667)՝ Հակոբ Զուղայեցի կաթո-
ղիկոսին գրած մի նամակից պարզվում է, որ պապը նրան հավաստիացրել
է, թե իրեն հնազանդվելու դեպքում ամեն ինչ կանի հայ ժողովրդի ազատա-
գրության համար⁷:

Թուրքիայի դեմ մղված պատերազմում Վենետիկի հանրապետության
կրած պարտությունից հետո, 1670-ական թվականներից, հաբսբուրգներն ըս-
կրեսցին գլխավորել հակաթուրքական զինակցությունը, որի մեջ մտնում
էին Ավստրիան, Լեհաստանը, Վենետիկը, հետո նաև Ռուսաստանը: Եվ ահա
հայ գործիչներն էլ իրենց հույսերը կապեցին հաբսբուրգների հետ: Այդ շըր-
ջանում, երբ ակտիվացել էր ազատագրական պայքարը թե՛ Վրաստանում և
թե՛ Հայաստանում, Հոռմի պապը և եվրոպական պետությունները չէին զլա-
նում ականկալվող օգնության մասին խոստումներ շռայլել՝ պայմանով, որ
վրացիներն ու հայերը նախօրոք կաթողիկոսություն ընդունեն: Հենց նույն
պայմանով Լեհաստանի Յան Սոբեսկի թագավորը, պատասխանելով Հակոբ
կաթողիկոսի նամակին, խոստանում է օգնել հայերի ազատագրման գործին:

Այսպիսով, հայ ազատագրական շարժման ջատագովներն այս էտա-
պում ժողովրդական ելույթները և շարժումները դիտում էին որպես առիթ
արտաքին միջամտության համար և հիմնական հույսը դնում էին եվրոպա-
կան տերությունների վրա: Դրանով նրանք փաստորեն գործիք էին դառնում
մեծ տերությունների դիվանագիտության ձեռքում: Պարզ էր, որ նվաճողա-

կան քաղաքականություն վարող եվրոպական տերությունների միջամտության վրա հույս դնելը դրական արդյունքի չէր կարող հասցնել: Նրանց միջամտությունն, ընդհակառակը, նորանոր շարիքներ էր բերում օսմանյան լծի տակ տառապող ժողովուրդներին: Սակայն հայ ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը իրերի բերումով նորից այդ ուղիով էր ընթանում: Դա իր դրսևորումն է գտել նաև մեծ հայրենասեր Իսրայել Օրու գործունեության մեջ:

1677 թ. Հակոբ Զուղայեցու ջանքերով էջմիածնում Ղարաբաղի մելիքների և Իսրայել Օրու մասնակցությամբ կայացած դադտնի ժողովում որոշվեց հայ ժողովրդին փրկելու համար դիմել եվրոպական տերություններին: Ութսունամյա կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցին և քսանամյա Իսրայել Օրին հանձնարարություն ստացան հայկական հարցը եվրոպական պետությունների օգնությամբ լուծելու համար արտասահման մեկնել: Հակոբ Զուղայեցին, չգիմանալով ճանապարհի դժվարություններին, Կ. Պոլսում վախճանվեց: Իսրայել Օրին համառորեն շարունակեց իր առաքելությունը և շատ դառնություններ կրելով, Փարիզում, Վենետիկում և այլուր 20 տարի շարունակ բախեց եվրոպական տերությունների դռները: Բայց ամենուր հանդիպեց սառն անտարբերության: Ի վերջո նա եկավ այն համոզման, որ պետք է դիմել այնպիսի պետության, որի տնտեսական և քաղաքական շահերը համընկնում են հայ ժողովրդին թուրքական ու պարսկական լծից ազատելու խնդրին: XVII դ. վերջին և XVIII դ. սկզբին, ինչպես համոզվեց Օրին, այդպիսի պետություն էր Ռուսաստանը:

Իսրայել Օրու և այլ գործիչների ռուսական կողմնորոշումը հայ-ռուսական քաղաքական կապերի զարգացման ամբողջ ընթացքի արդյունքն էր: Մոսկովյան պետությունը XVII դ. վերջերին արդեն բավականին հզորացել էր և ձգտում էր իրագործել իր քաղաքական ծրագրերը Մերձավոր Արևելքի նրկատմամբ: Դա մի կողմից անհանգստություն էր առաջացնում եվրոպական տերությունների շրջանում և Թուրքիայի նկատմամբ նոր վերաբերմունք մըշակելու հիմք տալիս, մյուս կողմից՝ տեղիք էր տալիս այն բանին, որ հայերն իրենց ազատագրության ակնկալությունները կապեն Ռուսաստանի հետ: Այդ կողմնորոշմանը նպաստեցին նաև հայ-ռուսական առևտրատնտեսական ուժեղացող կապերը, հատկապես 1667 և 1672 թթ. Սպահանի հայ առևտրականների կնքած պայմանագրերը Ռուսաստանի հետ: Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարն ընդունեց հայ առևտրականների թանկարժեք նվերը՝ հայ վարպետների պատրաստած ազամանդադարդ գահը՝ ի հատուցում հայ ժողովրդին հովանավորելու նրա խոստման: Առևտրական կապերի ծավալման համար Վոլգայի վրա հատուկ նավատորմիղ կառուցվեց⁸:

Հայ-ռուսական կապերի ամրապնդման գործում հատկապես զգալի դեր կատարեց Սպահանի հայ առևտրական ընկերության ներկայացուցիչ Գրի-

գոր Լուսիկենցը, որը շահի հանձնարարությամբ 1671 թ. Ռուսաստանի հետ առևտրական նոր պայմանագիր կնքեց և միաժամանակ կարևոր աշխատանք ծավալեց հայ-ռուսական հարաբերությունների ամրապնդման ուղղությամբ: Նրա միջոցով ռուսական ցարին հանձնվեց Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսի դիմումը: Այդ նույն ժամանակ ցարին դիմեց նաև էջմիածնի Հակոբ կաթողիկոսը՝ խնդրելով հայ ժողովրդին պաշտպանել կրոնական, տնտեսական և քաղաքական հալածանքներից: 1676 թ. թուրքերի դեմ տարած հաղթանակից հետո Ռուսաստանի հզորությունն առավել ակնառու դարձավ, իսկ երբ 1686 թ. Ռուսաստանը միացավ հակաթուրքական կռալիցիային, հայերի ռուսական կողմնորոշումը ավելի ուժեղացավ:

Ռուսաստանի հզորացումն անհանգստություն էր առաջացնում եվրոպական տերությունների շրջանում: Ավստրիան և ուրիշ պետություններ, ցանկանալով մեկուսացնել Ռուսաստանին, Թուրքիայի հետ 1699 թ. Կարլովիցում մասնակի հաշտություն կնքեցին և սկսեցին նրան շոյելու տեական քաղաքականություն վարել:

Ռուսաստանի միայնակ մնալը թուրքերի դեմ առավել ևս ամրապնդեց հայերի ռուսական կողմնորոշումը: Հայերն իրենց հույսերն ամբողջովին կապեցին Ռուսաստանի հետ՝ նրանից ակնկալվող ազատագրական իղձերը շաղկապելով նաև այն բանին, որ Պետրոս Առաջինը դեռևս XVII դ. 90-ական թվականներին իր արտաքին քաղաքականության կարևոր խնդիրներից մեկը համարում էր սուլթանի կայսրության թուլացումը:

Պետրոս Առաջինի կայսրությունը հյուսիսում ձգտում էր տիրել Բալթիկ ծովին ու պատահան բացել դեպի եվրոպա, հարավում՝ հասնել Միջերկրական ծով, Արևելքում ռուսական տիրապետությունն ընդարձակել մինչև Խաղաղ օվկիանոս: Դա Իսրայել Օրուն վերջնականապես համոզեց, որ հայ ժողովրդի ազատագրման բանալին գտնվում է Ռուսաստանում: Վերադառնալով Հայաստան, նա Ղարաբաղում Գյուլիստանի մելիքի մոտ, Սյունյաց իշխանավորների մասնակցությամբ դամարեց դադտնի ժողով, որտեղ լայնորեն քննարկվեցին Ռուսաստանի օգնությամբ հայ ժողովրդի ազատագրության քաղաքական և ռազմական հանգամանքները: Որոշվեց հայ ժողովրդին ազատագրելու և հայկական պետականությունը վերականգնելու համար դիմել ռուսական պետության օգնությանը: Ղարաբաղի մելիքների և ավատապետների ստորագրած դիմումը Իսրայել Օրին ներկայացրեց Պետրոս Առաջինին: Նրա առաքելությունը և առաջարկներն արժանացան ռուսական արքունիքի հավանությանը:

Ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ Ռուսաստանի օգնությամբ Անդրկովկասի ազատագրման ծրագրում Օրին նախատեսում էր, որ Թուրքիայի դեմ, բացի հայերից, վրացիներից և ադրբեջանցիներից պայքարի կել-

նեն նաև հույները, քրդերը, արաբները, այսորիները և ճնշվող մյուս ժողովուրդները⁹:

Սակայն ռուսական քաղաքականությունն այդ ժամանակ առաջնությունը տալիս էր Բալթիկայի շրջանների գրավմանը: Օրին առաջիմ նշանակվեց դիվանագետ Պարսկաստանում՝ տեղում իրավիճակը ուսումնասիրելու համար: Երբ ռուսական բանակը Պոլտավայի մոտ շվեդների դեմ հաղթանակի հասավ, Օրին փորձեց ռուսական ցարի ուշադրությունը դարձնել դեպի հարավ. ժամանակն էր ուժերը միավորելու և դեպի հարավ արշավելու:

Պետք է նաև նկատել, որ Պետրոս Առաջինին, իրականում, հետաքրքրում էր առևտրա-տնտեսական հարաբերությունների ընդլայնումը, Ռուսաստանի դեպի Կովկաս և Մերձավոր Արևելք առաջխաղացումը, նրա հզորության բազմապատկումը:

Այսպիսով, հայ ժողովրդի ազատագրության խնդիրը XVII դ. վերջերից, կապվելով ռուսական կողմնորոշման հետ, թևակոխում էր իր զարգացման նոր փուլը:

* * *

1711 թ. Օրին հանկարծամահ եղավ: Նրա սկսած գործը շարունակեցին Մինաս վարդապետը և Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը, որը 1718 թ. Պետրոս I-ին հղած նամակում հայտնում էր Ռուսաստանի հովանու տակ մտնելու և իր նվիրվածությունը ցուցաբերելու հայ ժողովրդի պատրաստակամությունը¹⁰:

Հայ ազատագրական պայքարի ռուսական կողմնորոշման զաղափարը մեծ տարածում գտավ և XVIII դ. 20-ական թվականներին արդեն համակեց ժողովրդական լայն զանգվածներին: Ամենուրեք հայ ժողովուրդը քաղաքական և ռազմական պատրաստություն էր տեսնում և միջոցներ փնտրում իր նպատակին հասնելու համար: Ղարաբաղի սղնախները դարձան հազարավոր հայ երիտասարդների ռազմական կոփման օջախներ:

1721 թ. սկսվեց Պետրոս I-ի Մերձկասպյան արշավանքը և ռուսական զորքը շարժվեց դեպի հարավ: Հայ մարտիկները Դավիթ-Բեկի ղլխավորությամբ ազատագրական պայքարի ելան: 40 հազար հայ-վրացական ռազմիկներ կազմ ու պատրաստ սպասում էին միանալու ռուսական բանակին: Կրնքովեց Ղարաբաղի հայերի և Գյանջայի ադրբեջանցիների դաշինքը՝ Թուրքիայի դեմ համատեղ պայքար մղելու և Ռուսաստանին հավատարիմ մնալու մասին: Շուտով ռուսական զորքը գրավեց Դերբենտը, Բաքուն և հասավ Ռեշտ: Հայ ժողովուրդը, համոզված էր, որ հասել է փրկության օրը:

Բայց այդ վճռական պահին արևմտյան տերությունները, մտահոգված Ռուսաստանի դեպի Արևելք առաջխաղացման վտանգով, սուլթանին հրահրե-

ցին պատերազմ հայտարարել Ռուսաստանին: Յարր, պատրաստ չլինելով Պարսկաստանի և Թուրքիայի դեմ երկու հակառակ պատերազմելուն, ստիպված էր տեղի տալ: Հայ ժողովուրդը կանգնեց նոր հիասթափության առջև...

Այն ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը օգնություն էր խնդրում արևմտյան տերություններից, սրանք հայ գործիչներին մատնացույց արեցին ռուսական արքունիքը, բայց երբ վերջինս, գործելով իր շահերին համապատասխան, փաստորեն իրական պայմաններ էր ստեղծում հայ ժողովրդի ազատագրության համար, այդ նույն տերություններն օգնեցին Թուրքիային իր կրնկի տակ նետելու նաև հայ մյուս զանգվածները:

Ուժ վրա պետք է հենվեր հայ ժողովուրդն իր ազատագրական պայքարում: Դարավոր փորձը ցույց էր տալիս, որ նա պետք է հենվեր իր սեփական ուժերի և ռուս ժողովրդի օգնության վրա, դաշնակցեր իրեն բախտակից անդրկովկասյան ժողովուրդների հետ:

Չնայած Ռուսաստանից ակնկալվող օգնությունը չստացվեց, հայերը Դավիթ-Բեկի ղլխավորությամբ շարունակեցին անհավասար ազատագրական պայքարը, նվաճեցին Սյունյաց աշխարհի անկախությունը՝ Հալիձորը դարձնելով շարժման կենտրոնը, և կարողացան դիմանալ օսմանյան բազմապատիկ ուժերին: Դա հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ամենապայծառ էջերից մեկն էր:

1728 թ. Դավիթ-Բեկի մահից հետո, ազատագրական մարտերը ղլխավորում էր Մխիթար սպարապետը, որը սակայն շուտով դավադրության զոհ դարձավ: Դրանից հետո էլ ազատագրական մարտերը թուրք բռնակալները դեմ շարունակվեցին: Այդ մարտերը ղլխավորում էին աշխարհազորային խմբերի ղեկավարներ Այվազ-Բեկը, Մելիք-Ղուկասը և ուրիշներ: Նրանք միավորելով Ղափանի մի շարք աշխարհազորային խմբերի, քանիցս պարտության մատնեցին թուրքական զորքերին¹¹:

Ռազմական ակտիվ գործողություններն ու ազատագրական մարտերը շարունակվեցին մինչև 1730 թ.: Նույնիսկ 1735 թ. բմբոստությունները շարունակվում էին:

Հայ գյուղացիության բմբոստացող խմբերին Սյունիքում, Արցախում և Ադրբեջանում հաճախ միանում էին նաև ադրբեջանական առանձին ռազմախմբեր:

Թուրքերը գրավված շրջաններում ծանր հարկային սիստեմ էին սահմանում: Աշխատավորությունը ենթարկվում էր ծանր հարստահարման և ունեզրկման: Նյութական բարիքների կողոպուտը կատարվում էր զինվորական ուժերի բիրտ ու անզուսպ կամայականության պայմաններում: Թուրքական իշխանությունները որոշ դեպքերում պաշտպանության տակ էին առնում հայ ֆեոդալների, մուլքագարների և էջմիածնի վանքի կալվածատիրա-

կան իրավունքները և դրանով ձգտում հնազանդեցնել նվաճված շրջանների աշխատավորությունը:

1732 թ. Ռեշտ քաղաքում ստորադրված ուս-իրանական պայմանագրի համաձայն Ռուսաստանը, հեռանալով մերձկասպյան շրջաններից, դրանք հանձնեց Պարսկաստանին: Այդ ժամանակաշրջանի հայ ազատագրական պայքարի ամենաաշխատասեր ընկնող գործիչներից էր Դիզակի Մելիք-Նզանը, որը կարողացավ Ղարաբաղի ու այլ հայկական շրջանների համար որոշ ինքնուրույն ու կիսանկախ վիճակ ստեղծել: Նրա ջանքերով հիմնվեցին Արցախի՝ «համապի մելիքությունները»՝ Տող կենտրոնով:

1735 թ. հուլիսի 8-ին Նդվարդի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում թուրքական զորքերը գլխովին ջախջախվեցին: Այստեղ մի շարք բարձրաստիճան փաշաների հետ միասին սպանվեց նաև սարասկար Արդուլա փաշան:

Բռնակալ Նադիր շահը, սիրաշահելով հայ իշխաններին ու հողերակալներին, նպատակ ուներ վերջ տալ հայ ժողովրդի ուսական կողմնորոշմանը: 1737 թ. Նադիր շահը ներխուժեց Աֆղանստան և ապա Հնդկաստան, կողոպտեց մեծ հարստություն: Բուն երկրում ծանր հարկերը, հարկահավաքների և ավատատերերի կամայականությունները գնալով ավելի էին ծանրացնում աշխատավոր գյուղացիության վիճակը: Հարկերի բազմապատկման և ժողովրդի համար ստեղծված այդ ծանր դրության մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին¹²:

Նադիր շահի սպանությունից հետո (1747) շուրջ հիսուն տարի անցած իշխանությունը և առանձին տիրակալների կամայականությունները երկիրը վերջնականապես հասցրին քայքայման: Ուժեղացան կենտրոնախույս ուժերը: Անդրկովկասում ստեղծվեցին անկախ իշխանություններ: Վրաստանում Քարթլին ու Կախեթը անկախանալով, 1762 թ. միավորվում են Հերակլի իշխանության տակ և շուտով ազդեցիկ դիրք զբաղում Անդրկովկասում: Անկախացան նաև Երևանի, Նախիջևանի, Ղարաբաղի, Գյանջայի, Շամախիի, Բաքվի, Ղուբայի և այլ խանություններ:

Անընդհատ ուժեղացող կամայականությունների և հալածանքների պայմաններում Երևանի խանը, դիմելով խարդախ միջոցների, հայերին ամբողջովին իրավազրկում է: Հայ իշխաններից Մելիք-Մանուշարը դառնում է Երևանի խանի դավադրության ղոհը: Երևանի հայերը դիմում են վրաց Հերակլ II-ի հովանավորությանը: Հայկական մի շարք գյուղերի բնակիչներ դադարում են Վրաստան և բնակություն հաստատում Գորիում, Սղնախում, Թիֆլիսում և այլ վայրերում:

Ստեղծված ծանր վիճակից դուրս գալու միակ ելքը Անդրկովկասի առաջավոր մտածողները տեսնում էին Ռուսաստանի օգնության մեջ: Վրաց թագավոր Թեյմուրազ II-ը 1760 թ. մեկնում է Ռուսաստան: Ամենայն հայոց

կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցին 1760 թ. Նիդավետա կայսրուհուն ուղղված կոնդակով խնդրում է ընդառաջել Թեյմուրազ թագավորի առաքելությանը: Հայաստանն ու Վրաստանը փրկել ավերածություններից: Ուշագրավ է նաև լաջորդ կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցու Եկատերինա II-ին ուղղված կոնդակը և կայսրուհու 1768 թ. հուլիսի 30-ի հրովարտակը, որով վերականգնվում էին էջմիածնի՝ Ռուսահայերի նկատմամբ ունեցած նախկին իրավունքները: Կայսրուհին հատկապես նշում է, որ Ռուսահայերը միշտ կմնան Ռուսական կայսրության հովանու ներքո: Այդ առթիվ Սիմեոն Երևանցին Ռուսական կայսերական տան պատվին հայկական եկեղեցիներում հատուկ մաղթանք մղեցրեց, որը կատարվում էր մոտ մեկուկես դար:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների զարգացման այս նոր աստիճանում լայն թափ առացան հայ ազատագրական շարժումները: Հատկապես ակտիվ գործունեություն ծավալեցին հնդկահայերը՝ Մադրասի, Կալկաթայի, Բոմբեյի, Հայդարաբադի, Դելիի և այլ քաղաքների հայկական գաղթօջախները: Հայերը «Արևելա-հնդկական ընկերության» հովանավորությամբ, մեծ ազդեցություն էին ձևառնում Էնդկաստանի և միջազգային առևտրի ասպարեզում: Սակայն XVIII դ. երկրորդ կեսին Հնդկաստանում անգլիական գաղութարարների դիրքերի ամրապնդման հետ մեկտեղ Եվրոպայի և հայ առևտրականների գործունեությունը սահմանափակվում է: Հայ առևտրականներն իրենց կապիտալն անգլիական ուժեղ մրցակցությունից փրկելու համար նոր շուկաներ են փնտրում: Նրանք ծրագրում են Հայաստանը օտար լծից ազատագրել և այն դարձնել իրենց տնտեսական և առևտրական գործունեության ասպարեզ: Հնդկահայերին հուզում էր հայ ժողովրդի հալածված ու ճնշված վիճակը: Նրանք ոգևորված էին Ղարաբաղի մելիքների և մյուս գործիչների ձեռնարկած ազատագրական պայքարով:

Այս շրջանի հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներից էր հնդկահայ մեծ հայրենասեր Հովսեփ էմինը: Նրա հայրը, որ ծագում էր Իրանի Համադան քաղաքից, հալածանքներից խուսափելով հեռացել էր Հրեզկաստան և հիմնվել Կալկաթայում: Դեռ փոքր հասակից էմինը մեծ հետաքրքրություններ ուսումնասիրում է Հայաստանի պատմությունը, ապա նվիրվում հայ ժողովրդի ազատագրման գործին: Նա մեկնում է Անգլիա, ապրելով ծանր պայմաններում, մտերմանում է մի շարք ականավոր գործիչների հետ, լրջորեն տիրապետում հրեականային գործին, խորանում ամբողջաշինության ասպարեզում: Անգլիայի կառավարական շրջաններում նա հայերի ազատագրման հարցի շուրջը բանակցություններ է վարում, մինչև անգամ տեսակցում Անգլիայի վարչապետ Պիտտի հետ, բայց համոզվում է, որ Անգլիան ոչ մի շահագրգռվածություն չի ցուցաբերում հայկական պետականության վերականգնման գործում: Այս համոզմամբ նա 1759 թ. անցնում է Հայաստան, էրզրումում ու էջմիածնում հանդիպումներ է ունենում հայ գոր-

ծիշների հետ։ Անդրկովկասի վիճակին ծանոթանալով, նա վերանայում է հայ ժողովրդի ազատագրության իր ծրագիրը։ Եթե մինչ այդ նա կարծում էր, որ միայն Ղարաբաղի և Վրաստանի ուժերով հնարավոր կլինի ապահովել հայրենիքի ազատագրությունը, ապա այժմ համոզվում է, որ առանց Ռուսաստանի աջակցության անհնար է հասնել այդ նպատակին։ Նա սկսում է ռուսական արքունիքի հետ կապեր հաստատելու միջոցներ որոնել և շուտով՝ 1761 թ., մեկնում է Լոնդոն, որ ռուսական դեսպան իշխան Գոլիցինից բուսանում է Ռուսաստան մեկնելու անցագիր և հանձնարարականներ։

Պետերբուրգում՝ 1761 թ. աշնանը, Հովսեփ Էմինը հանդիպում է կոմս Մ. Ի. Վորոնցովին, որը գիտակցելով Անդրկովկասի նշանակությունը Ռուսաստանի համար, հավանություն է տալիս Էմինի ծրագրին։ Այդ ծրագրին արժանանում է նաև եկատերինա II կայսրուհու հավանությունը։ Ռուսական կառավարության հանձնարարականով Էմինը 1763 թ. Մոսկվայի ու Աստրախանի վրայով մեկնում է Վրաստան։ Մոսկվայում նրան է միանում իր ազգական, Մադրասի ապագա հայրենասիրական խմբակի անդամ, ծագումով ղարաբաղցի Մովսես Բաղրամյանը։ Աստրախանի և Հյուսիսային Կովկասի հայերը մեծ խանդավառությամբ են ընդունում Էմինին և խոստանում օգնել նրա ծրագրի իրականացմանը։ Էմինը մեծ տպավորություն է թողնում նաև Հերակլ Թաղավորի վրա և նրա հանձնարարությամբ ձեռնամուխ է լինում վրաց զորքի մեջ եվրոպական զինավարժություն մտցնելու գործին¹³։

Հայ երիտասարդությունը, համոզված, որ հասել է ազատության ժամը, սկսում է համախմբվել Էմինի շուրջը։ Հաշվի առնելով հայ ազատագրական պայքարի դասերը, Հովսեփ Էմինը կազմեց շարժման առավել հասուն ծրագիր, որի հիմքը պետք է հանդիսանար հայ-վրացական ուժերի համախմբումը ու համատեղ պայքարը։ Արևելյան և արևմտյան հայությունը, վրաց ժողովրդի հետ միավորված, պետք է համընդհանուր ապստամբություն բարձրացներ և թոթափեր օտար բռնակալների լուծը, ստեղծեր հայ-վրացական պետություն՝ Ռուսաստանի հովանավորության ներքո։

Այս շրջանում սովորական կառավարությունն ուժեղացող տնտեսական անկումից ու քաղաքական ճգնաժամից Թուրքիան դուրս բերելու ելքը շարունակում էր տեսնել ժողովրդին և հատկապես քրիստոնյաներին կողոպտելու մեջ։ XVIII դ. երկրորդ կեսին երկրի ավագանին, կազինները, նաչիբներն ու այլ պաշտոնյաներ հարկերի դիմաց «աղքատների ձեռքից խլում էին նրանց ունեցվածքը, վաճառել տալիս նրանց անասուններն ու կենդանիները...»¹⁴։

Առավել ծանր էր հայ ժողովրդի վիճակը Տնտեսական, քաղաքական և կրոնական հալածանքները նրա նկատմամբ հասել էին ծայր աստիճանի։ Ավատատերերի միջև մղվող կռիվները, ավազակային խմբերի հարձակում-

ները, կենտրոնախույզ ուժերի դեմ կառավարական զորքերի ձեռնարկած արշավանքները ավերում ու ամայացնում էին բնակավայրերը։ Բնակչությունը ոչնչացվում կամ գերի էր տարվում։ Հայերի արտագաղթը մասսայական բնույթ էր ստանում։ Օրինակ, Մանազկերտի 350 հայկական գյուղերից XVIII դ. վերջին մնացել էին ընդամենը 20-ը¹⁵։

XVIII դ. երկրորդ կեսից Արևմտյան Հայաստանի մի շարք լեռնային ամրոցներ և հատկապես Մուշի բերդերը դառնում են հայ ազատագրական շարժման կենտրոններ։ Այդ գործում նշանակալից դեր էր խաղում ս. Կարապետ վանքի վանահայր Հովնանը, որի հետ կապ էր հաստատել և մեծ նույսեր էր կապում Հովսեփ Էմինը։ Վանահայրը ոչ առանց հիմքի վստահեցնում էր Էմինին, որ արևմտահայերը պատրաստ են միանալու վրաց զորքերին¹⁶։

Մակայն ստեղծված ներքին և արտաքին ոչ նպաստավոր պայմանների հետևանքով ձախողվեց Հովսեփ Էմինի և Հովնանի նախապատրաստած ապրստամբական ծրագիրը։ Սիմեոն Նրեանցին խորհուրդ է տալիս Հերակլին՝ Էմինին հեռացնել Անդրկովկասից, դռնելով, որ նրա գործունեությունը նոր շարիքների առիթ կտա։ Հովսեփ Էմինը, հայրենիքի ազատագրման երազանքը սրտում անթիզած, վերադառնում է Հնդկաստան։

Բայց հայկական շրջաններում ազատագրական խմբումները շարունակվում էին։

XVIII դ. 70—80-ական թվականներին հայ ազատագրական գաղափարներով տոգորված հնդկահայ մի խումբ գործիչներ՝ Մովսես Բաղրամյանը, Հակոբ և Նդիազար Շահամիրյանները, Գրիգոր Խոջոջանը, Շահամիր Շահամիրյանի զխավորությամբ Մադրասում ստեղծում են հայրենասերների խմբակ, որը պրոպագանդում է հայ անկախ պետություն ստեղծելու գաղափարը։ Ակնկալվում էր, որ այդ ծրագիրը պետք է իրագործվի հայ ժողովրդի ընդհանուր ապստամբության միջոցով՝ Ռուսաստանի և Վրաստանի զինված ուժերի համատեղ օգնությամբ։ Ապստամբության ղեկավարությունը վերապահվում էր Ղարաբաղի մեկիքներին՝ էջմիածնի աջակցությամբ։ Թոթափելով թուրք-պարսկական լուծը, հայերը պետք է ստեղծեին անկախ պետություն։

Իրենց այդ ծրագիրն իրականացնելու համար Մադրասի հայրենասիրական խմբակի անդամները, հետևելով եվրոպական լուսավորիչներին, խնդիր են դնում առաջին հերթին լուսավորական գործունեություն ծավալել, ուսումնասիրել Հայաստանի պատմությունն ու աշխարհագրությունը, երիտասարդությունը տոգորել հայրենիքի ազատագրության գաղափարով։ Հատկապես անհրաժեշտ է համարվում մայրենի լեզվով հայրենասիրական գրականություն հրատարակել և առաքել Հայաստան։ Այդ նպատակով խոշոր վաճառական Շահամիր Շահամիրյանը 1771 թ., Մադրասում հիմնում է հայկական տպա-

րան, որտեղ տպագրվում են ազատության կոչ անող մի շարք գրքեր: Հովսեփ էմինի Մադրաս ժամանելուց հետո (1773), հայրենասիրական խմբակի գործունեությունը նոր թափ ու եռանդ է ստանում: Մադրասի հայերը տարեկան 12 հազար ռուփի են տրամադրում, որպեսզի էմինի ղեկավարությամբ զորախմբեր ստեղծվեն և հայրենիք ուղարկելու համար զինվորական կազմեր պատրաստվեն¹⁷:

Կարևոր իրադարձություն էր Մադրասի նորաստեղծ տպարանում Մովսես Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» քաղաքական կարևոր նշանակություն ունեցող հրապարակախոսական աշխատության լույս բնծալումը 1772 թ.: «Նոր տետրակը» հայրենիքը բռնակալների լծից ազատագրելու կոչ է ուղղված հայ երիտասարդությանը:

«Նոր տետրակի» բազմաթիվ օրինակներ ուղարկվում են Ղարաբաղի մելիքներին և Հայաստանի շատ վայրեր: Մադրասի հայրենասերների գործունեությունը լայն ծավալ է ստանում: «Նոր տետրակը» 1786 թ. ռուսերեն լեզվով լույս է տեսնում Պետերբուրգում և լայն արձագանք գտնում ռուս հասարակական շրջաններում:

Կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց» աշխատության հրապարակ գալը 1788—1789 թթ.: Այստեղ հիմնականում շարադրված են ապագա հայկական պետության կառուցվածքը և կարգը, որ բուրժուական հանրապետության բնույթ պիտի ունենար:

Այսպիսով, XVIII դ. վերջին քառորդում հնդկահայ բուրժուազիայի առաջադեմ ներկայացուցիչները հայ ազատագրական շարժմանը մեծ թափ հաղորդեցին: Շահամիր Շահամիրյանի և մյուսների ջանքերով կազմված ծրագիրը հայ ժողովրդի ազատագրության ելքը համարում էր Ռուսաստանի օգնությամբ հայ-վրացական միասնական ուժի վրա հենված պայքարը: Հրնդկահայերն աշխատանք տարան նաև հայկական հողերը գրավել գնելու ուղղությամբ: Նրանք պատրաստ էին այդ նպատակի համար մեծ դրամային տրամադրել և ամեն կերպ շահագրգռել ռուսական կառավարությանը:

* * *

1768—1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ մեծ աշխուժություն սկսվեց թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ այլ երկրներում ապրող հայության շրջաններում: Հանգես եկան Հայաստանի ազատագրության և Ռուսաստանի հովանավորության տակ հայկական պետություն ստեղծելու նոր ծրագրեր: Հատկանշական է Ռուսաստանի հայ հարուստներից Մովսես Սաֆարյանի Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրությանը, 1769 թ. ներկայացրած ծրագիրը, որի համաձայն Վրաստանի և Ղարաբաղի մելիքների ուժերով, ռուսական զորքերի օգնությամբ, պետք է ազատագրվեր Հայաս-

տանը, և Ղարաբաղի մելիքներից մեկը թագավոր էարգվեր: Պահանջ էր գրվում նաև, որ ռուս-թուրքական պայմանագրում հաստիկ կետ մտցվեր այն մասին, որ հայերը գտնվում են Ռուսաստանի հովանավորության տակ: 80-ական թվականներին Ռուսաստանի հայերի ազդեցիկ շրջանների նույն ոգով կազմած մեկ ուրիշ ծրագրում նախատեսվում է, որ Հայաստանի թագը կրի իշխան Պաշտմեկինը¹⁸:

Ազատագրական շարժումների նոր ծրագրերը և Ռուսաստանի ակտիվ ձեռնարկումները՝ շարժվել զեպի Մերձավոր Արևելք, ազատության նոր հույսեր էին առաջացնում: Նորից Մուշը գտնում էր Արևմտյան Հայաստանի ազատագրական պայքարի կարևոր օջախներից մեկը: Արդեն հիշված Հովսեփ էմինի «Պոսից կրկին այստեղ է ժամանում և երիտասարդությանը գինելու ջանքեր գործադրում: Այսօրիններն ու եղբիները ևս պատրաստակամություն են հայտնում ապստամբել և Հերակլի տրամադրության տակ դնել 20 հազար մարդ»¹⁹:

1769 թ. Ռուսաստանից Վրաստան ուղարկված փոքրաթիվ ջոկատը թուրքիայի գեմ որևէ ակտիվ գործողություն չժամայեց, ռուսների նպատակն էր թշնամու ուշադրությունը շեղել և եվրոպական ճակատում հաղթանակն ապահովելու համար թուլացնել թուրքական ուժերը:

Չնայած հայ ազատագրական շարժման գործիչների, այդ թվում նաև Հ. Արզումանյանի թափած ջանքերին, հայ ժողովրդի ազատագրության գործն այս անգամ էլ տեղից չշարժվեց:

Այդ ժամանակահատվածում հայ ժողովրդի ազատագրական ուժերը ըզրալի չափով ձնշվել ու դաժան հալածանքի էին ենթարկվել: Ղարաբաղը, որ ազատագրական շարժման առավել կարևոր կենտրոններից էր, XVIII դ. երկրորդ կեսին ավատատիրական երկպառակությունների և Փանահ խանի իշխանության հաստատման հետևանքով բոլորովին քայքայվել էր: Հայ ժողովրդի համար նորից անելանելի վիճակ էր ստեղծվել:

Դարավերջին հայ ազատագրական պայքարը վերելքի նոր ափս էր ստանում: Ռուսաստանի զորքերն արգեն ամրապնդվել էին Սև ծովի ավազանում և կրկին առաջ է քաշվում Կասպից ծովի շրջանում գերիշխանություն հաստատելու հարցը: XVIII դ. 80-ական թվականներին որոշակի քայլեր արվեցին Անդրկովկասը գրավելու և այնտեղ Ռուսաստանի հովանավորությամբ վրացական և հայկական պետություններ ստեղծելու ուղղությամբ: Դա բխում էր Ռուսաստանի կենսական շահերից՝ վստահելի հենակետեր ստեղծել Անդրկովկասում, և օբյեկտիվորեն համընկնում էր թուրքական և պարսկական լծից ազատագրվելու հայ ժողովրդի դարավոր ձգտումներին:

Ռուսական կառավարության այս ծրագրերի իրագործումը հանձնարարվում էր զորավար Սուվորովին, որի հետ սերտ կապեր էին Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արզումանյանը և Հովհաննես Լազարյանը: Հ. Լազարյանի 1780 թ.

հունվարի 10-ին Սուվորովին ներկայացված զեկուցագրում նշվում էր, որ ապագա հայկական պետությունը կձևավորվի Ռուսաստանի հովանավորությամբ և կարող է ունենալ 15—20 հազարանոց զորամաս, իսկ պատերազմի ժամանակ այն կհասնի 60 հազարի²⁰:

Ա. Սուվորովը զոհունակությամբ է բնորոշում այդ զեկուցագիրը և ներկայացնում Եկատերինա կայսրուհուն: Ժամանակով Աստրախան Ա. Սուվորովը կապ է հաստատում Ղարաբաղի մելիքների հետ, տեղեկություններ ստանում Անդրկովկասի և մերձակա երկրների մասին: Սուվորովի պաշտոնական ծրագիրն էր շարժվել Դերբենտի և Բաքվի վրայով՝ նպատակ ունենալով Ռուսաստանի հսկողության տակ դնել Գիլիան-Կասպիական ավազանը: Սակայն հաջողության գնալուց չէր բացառվում ավելի լայն գործողություններ ծավալել: Այն հանգամանքը, որ Ա. Սուվորովն ուներ զեկուցադրող և նրան տանող ուղիների մանրամասն նկարագրությունները²¹, վկայում է նրա հետագա հնարավոր գործողությունների մասին: Սակայն ռուսական արշավանքը, որի հետ հայերն այս անգամ նույնպես մեծ հույսեր էին կապում, ձյուղվում էր, մինչդեռ հայության վիճակը դնալով ծանրանում էր:

Ղարաբաղում Փանահ խանի հաջորդ Իբրահիմ խանի օրոք մելիքների դրությունն ավելի էր վատացել: Նրանց մի մասը ստիպված էր համայնքներով հեռանալ Ղարաբաղից և ապաստան գտնել Գլանջայի խանությունում, Շամխորում, Լոռիում, Վրաստանի շրջաններում: Հայ մելիքները աղերսադին նամակներ էին հղում Եկատերինա II-ին և շտապ օգնություն խնդրում²²: Սուվորովը 1781 թ. ղեկտնմբերին ուղարկվեց Կազան: Դեպի Կովկաս ռուսական արշավանքի նախապատրաստումը, որ առժամանակ կանգ էր առել, 1782 թ. աշնանը, երբ Պարսկաստանում ներքին խառն վիճակ էր տիրում, աշխուժացավ: Նախատեսվում էր այն իրադրությամբ 1783 թ. գարնանը և Ղարաբաղը՝ որպես անկախ հայկական մարզ, ենթարկել Ռուսաստանին²³: Ղարաբաղում, նրանում և այլ հայկական շրջաններում նորից սպասողական վիճակ էր տիրում:

Այդ ժամանակ էջմիածնում կայացած խորհրդակցությունը հորդորում էր առավել հավատարիմ լինել Ռուսաստանին և խնդրել նրա հովանավորությունը²⁴: Ազատագրական շարժումների ակտիվ գործիչներից Ստեփան Տեր-Սահակյանը, մեծ ջանք էր գործադրում նրանի և Ղարաբաղի ազատագրական գործողությունները համընդհանուր ընթացքի մեջ դնելու համար: Նա, 1784 թ. ամռանը, որպես «Արարատյան դեսպան» ժամանեց Պետերբուրգ, և բաժանալով Հովսեփ Արղությանի կազմած հայ-ռուսական պայմանագրի նախագիծը, ջանում էր այն իրադրվել: Այդ ծրագրով պետք է ստեղծվեր Ռուսաստանին ենթակա հայոց թագավորություն: Հովսեփ Արղությանի կազմած հայ-ռուսական պայմանագրի նախագիծում հայկական պետականությունը ներկայացվում էր միապետական կարգերի ձևով:

Ռուսական հրամանատարությունը և հատկապես իշխան Պոտյոմկինը չէին զլանում առատ խոստումներ տալ հայերին, նույնիսկ հավատացնում էին, թե ռուսական արշավանքների նպատակն է Հայաստանի պետականության վերականգնումը²⁵: Սակայն նախատեսվող արշավանքը նորից հետաձգվեց: Ռուսաստանը հույս էր տալով խաղաղ ճանապարհով տիրել Մերձկասպյան շրջաններին:

1783 թ. հուլիսի 24-ին Վրաստանը Ռուսաստանի հովանավորության տակ անցնելու վերաբերյալ Գեորգեևսկում կնքված պայմանագիրը և ռուսական զորամասի ժամանումը Վրաստան նոր աշխուժություն առաջացրին հայկական շրջաններում: Բայց թուրքերը, ստանալով Ֆրանսիայի հովանավորությունը, սանձազերծեցին լեռնականների և տեղական խաների ավերիչ արշավանքները: Թուրքերի նպատակն էր ստիպել Հերակլ թագավորին և մյուսներին՝ հրաժարվել ռուսական հովանավորությունից: 1787 թ. ռուսական փոքրաթիվ զորքերն, իրոք, ստիպված եղան թողնել Վրաստանը:

1787—1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Անդրկովկասը դուրս մնաց ռազմական գործողությունների թատերաբեմից: Հետևապես Հայաստանը ազատագրելու և հայկական պետականություն ստեղծելու հարցը ևս օրակարգից հանվեց:

Շուտով Անդրկովկասի ժողովուրդների վրա նոր վտանգ կախվեց: 1795—1797 թթ. պարսկական տիրակալ Աղա-Մահմեդ խանի արշավանքները նոր չարիք բերեցին Անդրկովկասի ժողովուրդներին: Գեներալ Զուբովի գլխավորած ռուսական բանակի արշավանքը Անդրկովկաս օրեէ արդյունքի չհանգեցրեց, քանի որ Եկատերինա II կայսրուհու մահից հետո նոր գահակալ Պավել I-ը այն կասեցրեց:

Անդրկովկասի ժողովուրդները շարունակում էին իրենց ազատագրության հույսերը նորից ու նորից դնել Ռուսաստանի վրա:

* * *

Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմական բախտը նոր ընթացք ստացավ XIX դ. սկզբին, երբ 1801 թ. հրովարտակով Վրաստանը և նրա հետ Հայաստանի հյուսիսային շրջանները միացվեցին Ռուսաստանին: 1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագրով Ռուսաստանին միացվեց նաև Ադրբեջանը:

Հայ ժողովրդի համար բախտորոշ պատմական երևույթ էր Թուրքմենչայի պայմանագրով (1828) Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին՝ որպես ռուսական զենքի ձեռք բերած հաղթանակի արդյունք: Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային կյանքը, շնայած ցարիզմի ռեակցիոն կարգերին, համեմատաբար ավելի արագ սկսեց զարգանալ: Կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև Պարսկաստանից 40 հազար և Ադրիանապոլսի

դաշնագրի (1829 թ.) համաձայն Արևմտյան Հայաստանից 90 հազար հայերի ներգաղթն Արևելյան Հայաստան, որտեղ կարճ ժամանակում հայ բնակչությունն սկսեց արագորեն աճել:

Այդ պատմական իրադարձության մասին Հովհաննես Թումանյանը գրել է. «Անցյալ դարի սկզբից Ռուսաստանը մտավ Կովկասի սահմաններն ու բնակչության իր պարսկական պատերազմները: Էդ պատերազմները թե՛ Գուգարք ու Սյունիք, թե՛ Շիրակ ու Արարատյան երկրում՝ ազդեցին սրբազան պատերազմի նշանակություն ունեին հայերի համար: Վճռվում էր պարսկահայկական հարցը»²⁶:

Թուրքական հալածանքները ավելի դժուար ու անտանելի դարձան 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, պատերազմ, երբ արևմտահայերը ևս բացելուց հանդես եկան որպես Ռուսաստանի կողմնակիցներ, ամեն կերպ օգնելով ռուսական բանակին: Արևմտահայերի համար լավագույն օրինակ էր ռուսական զինքի ուժով Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը պարսկական տիրապետությունից: Ինքնին հասկանալի է, որ նրանք նոր հույսով ու հավատով պետք է ապավինեին իրենց ազատագրության այդ հրաշքը ուժին: Հասկանալի էր, որ իրենց հետո, երբ Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջամտությամբ Թուրքիան ստիպված կգալ հանաչել սուլթանի դեմ զինված ու երկարատև պայքար մղող Հունաստանի անկախությունը, հայերը, բնականաբար, եկան այն համոզման, որ նույն կարգով իրենք ևս կկարողանան ազատություն ձեռք բերել, եթե միասեղեն ազդեցին ջանքերը, միասնական զինված պայքար մղեն, և եթե տերությունները պաշտպանեն իրենց:

Յարական Ռուսաստանի համար կարևոր նշանակություն ունեցավ Թուրքիայի հետ 1833 թ. կնքված դաշնագիրը, որով Ռուսաստանի ազդեցությունը տարածվում էր նեղուցների վրա և նորից էր ստանձնում քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանությունը: Անգրիկովկասը Ռուսաստանին միացվելուց հետո Անգլիան և Ֆրանսիան ավելի մեծ չափով նպաստեցին Թուրքիայի հզորացմանը, որպեսզի այն պատեն զարմեն Ռուսաստանի՝ գեղյի Մերձավոր Արևելք առաջխաղացման դեմ:

Սակայն այդ չէր փրկի իրավիճակը: XIX դ. առաջին քառսրդում Թուրքիան կորցնում էր իր հզորությունը և դառնում էր մեծ տերությունների զիջանազիտական գործարքների սուպարնդ: Երկրի ներսում անկախության ձգտող բուրգ և թուրք ավատատերերի ապստամբություններն ու ռազմական ընդհարումները դարձել էին հաճախ կրկնվող երևույթներ: Ավատատերերից շատերը հրաժարվում էին կատարել իրենց պարտավորությունները, խղում էին կապերը Բարձր Դռնից: Դա ավելի էր ծանրացնում քրիստոնյա ժողովուրդների վիճակը: Սուլթանը, չկարողանալով հաշվեհարդար տեսնել ըմբոստ ցեղապետների հետ, ավելացնում էր քրիստոնյաներից զանձվող հար-

կերը, բարձրացնում մաքսերը, անելանելի վիճակ ստեղծում առևտրականների ու արհեստավորների համար: Իրենց հերթին քրիստոնյաներից հարկեր էին զանձում նաև բուրգ և թուրք ցեղապետներն ու ավատատերերը: Անլուր հալածանքներից և հարստահարությունից ազատվելու միակ ելքը ազատագրական պայքարի դրոշ պարզելն էր: Թուրքական բռնապետության դեմ պայքարի եկան հույները, բուլղարները, սերբերը, ռումինացիները, հայերը, արաբները և բազմաթիվ այլ ժողովուրդներ:

Այս շրջանի հայ ազդեցիկ-ազատագրական շարժման ծաղկեպսակը Զեյթունի հերոսական մարտերն էին և նրանց զաղաթնակետը հանդիսացող 1862 թ. ապստամբությունը: 1840—1860-ական թվականներին զեյթունցիների մղած ազատագրական պայքարը, պայմանավորված լինելով սոցիալատեսական ծանր իրավիճակով, միաժամանակ վկայում էր այն մասին, որ չնայած թուրքական ծանր բռնություններին, հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումները չէին մարել և միտում էին հաղթանակի հասնել հերոսական ջանքերի, կյանքի ու մահու դեմով:

* * *

Ռուսաստանին միանալուց հետո Արևելյան Հայաստանը տնտեսական ու մշակութային զգալի առաջընթաց ապրեց: Ավելի քան 130 հազար հայեր Պարսկաստանից և Արևմտյան Հայաստանից տեղափոխվեցին Արևելյան Հայաստան: Զարգացավ քաղաքային կյանքը, արդյունաբերությունը, առևտուրը և ճանապարհաշինությունը: Դա խթանեց բնակչության դասակարգային շերտավորմանը, հասարակական, քաղաքական մտքի աշխուժացմանը:

Հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները իրենց առաջագրած տնտեսական ու սոցիալական, քաղաքական ու դադափարական ծրագրերով բաժանվում էին հիմնականում երեք խմբի:

Հին, ավատատիրական կարգերի պահպանման կողմնակիցներ, լիբերալ բուրժուական շարժում, որը կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման ջատագովն էր, և հեղափոխական-դեմոկրատական, որը պայքարում էր հեղափոխական ճանապարհով վերացնելու թե՛ ավատատիրական կարգերը, և թե ցարական ինքնակալությունը:

Հավատարիմ մնալով ցարական ուսուցիչին քաղաքականությանը, պահպանողական հոսանքի ներկայացուցիչները դեմ էին դուրս գալիս հայ ժողովրդի բոլոր կարգի քաղաքական, ինչպես նաև ազդեցիկ-ազատագրական շարժումներին: Մինչև անգամ սուլթանի դեմ բարձրացող Զեյթունի ապստամբությունը նրանք բնութագրում էին որպես «աղայական երազ», որպես «վտանգավոր մտայնություն»²⁷: Այդ ուղղության ամենապահպանողական սպառնալիք օրգաններն էին Մոսկվայում Մսերյանի հրատարակած «Ընթացիկ»

(1859—1862), «Համբավարեր Ռուսիոն» (1861—1864), Այվադովսկու խմբագրած «Մասյայ Աղավինին» (1855—1865), ինչպես և Հովհ. Զամոտովյանի հրատարակությունները:

XIX դ. կեսերին երկրում տնտեսական կյանքի զարգացումն ու բուրժուական հարաբերությունների ընդլայնումը ամենուր իրենց զգացնել էին տալիս: Հայ լիբերալիզմը կապված էր զարգացող բուրժուազիայի հետ և քանի որ հայ բուրժուազիան ավելի շուտ սկսեց զարգանալ Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերում, ապա այդ հոսանքը իր դասակարգային արմատներով կապված էր գաղթավայրերի հետ: Պետերբուրգը, Մոսկվան, Ղրիմը, նոր Նախիջևանը, Աստրախանը, Հյուսիսային Կովկասի քաղաքները, Թիֆլիսն ու Բաքուն ավելի սերտորեն էին կապված լիբերալ շարժման հետ, քան թե բուն Հայաստանը, որտեղ ավատատիրական կարգերը դեռ խոր արմատներ ունեին:

Արևելահայ լիբերալիզմի ականավոր դեմքը Ստ. Նազարյանն էր՝ իր հրատարակած «Հյուսիսափայլ» ամսագրով, որն ակնառու գիր խաղաց բուրժուա-դեմոկրատական գաղափարների ձևավորման և տարածման բնագավառում: Ստ. Նազարյանը հայ ազգի փրկությունը չէր կապում ոչ տառնուողորմության և ոչ էլ տիրակալների հզորության հետ: Ստ. Նազարյանը փառաբանելով ուրիշ ժողովուրդների՝ հերոսական պայքարով ձեռք բերած ազատությունը, հայ ժողովրդին զինված ապստամբության կոչ չարեց: Ըստ Ստ. Նազարյանի հայ ժողովրդի փրկության հույսը ոչ թե պետք է կապել զինված պայքարի, այլ բարոյական ինքնապաշտպանության, լուսավորության, նյութական բարեկեցության հետ. դրանք պետք է նրան դորություն տալին և դիմադիր ուժ հանդիսանալին օտար բռնությունից չկլանվելու համար: Ստ. Նազարյանը պայքարի ելավ բնակչիայի և հետադիմության դեմ և դաշն կնքեց ռուսահայ դեմոկրատիայի, հատկապես Միքայել Նալբանդյանի հետ: Սակայն նա մնաց եվրոպական քաղաքակրթության ուղին բռնաձեռն հայ լիբերալ բուրժուազիայի նպատակներն արտահայտողի ու գաղափարախոսի իր գիրքերում:

Հայաստանի զարգացման ուղին մատնանշելով, Ստ. Նազարյանը գրտնում էր, որ անհրաժեշտ է ռուսական արդյունաբերության հետ կապվելով. առաջ մղել առևտուրը և այդպիսով անցում կատարել դեպի գործարանային և ֆաբրիկային արդյունաբերությունը: Գյուղատնտեսության զարգացման ուղին նա համարում էր կապիտալիզմի ուղին և կոչ էր անում, որ հայ երիտասարդները եվրոպական ուսում, պոլիտեխնիկական կրթություն ստանան:

XIX դ. 60-ական թվականներին հասարակական կյանքի ամենահուզող հարցը ճորտերի ազատազրուժումն էր: Բայց ի՞նչ ուղիով՝ «Երկրորդ խառնակ», «Բնագաղափարական-դեմոկրատական»: Այդ հարցի լուծումից էր կախված քաղաքական-սոցիալական զարգացման հետագա ընթացքը: Ահա այստեղ է, որ հայ կղերա-ֆեոդալական, վաշխառու-բուրժուական և լիբերալ-բուրժուա-

կան խմբավորումները միացան ցարական ռեակցիային և պաշտպան կանգնեցին ռեֆորմիզմին: Այդ վճռական պահին էր, որ Ստ. Նազարյանը հայ երիտասարդներին որպես «միևնույն թաղավորության որդիներ»²⁸, խոհեմությամբ կոչ էր անում: Նա գտնում էր, որ Ռուսաստանին միացած հայերն արդեն ազատագրված են, «քաղաքականապես ռուս են» և նրանց միակ պահանջը պետք է լինի տնտեսագիտության և մշակութային ասպարեզում առաջադիմելը²⁹: Նա չէր հակադրվում հայ եկեղեցուն, այլ պահանջ էր դնում, որ եկեղեցին ևս վերանորոգվի լուսավորության ուղիով: Այն ժամանակաշրջանում, երբ հայ բուրժուազիան Ռուսաստանում դեռևս թույլ էր ու երկշուտ, դուրկ էր ուժեղ տնտեսական հիմքից և ամուր քաղաքական դիրքերից, Ստ. Նազարյանը և նրա համախոհները գտնում էին, որ հայ ժողովուրդը քաղաքական կենսունակություն չունի, ուստի և որևէ ազգային-քաղաքական վերակենդանացման հարց չպետք է գնի: Հենց այդ գաղափարներն էին արտացոլվում Ստ. Նազարյանի և հայ բոլոր լիբերալների աշխարհայացքում:

Ղրիմի պատերազմից հետո Թուրքիայի վրա էլ ավելի ուժեղացած եվրոպական ազդեցության շնորհիվ երկրում լայն ընթացք է ստանում լուսավորական-լիբերալ շարժումը: «Երիտասարդ Թուրքիա» խումբը նպատակում էր բուրժուական գաղափարախոսության տարածմանն ու քաղաքական շարժումների ձևավորմանը: Նպատակավոր այդ պայմաններից և հատկապես «Թանգի-մաթի» հուսադրող խոստումներից ցանկացան օգտվել արևմտահայերը, Կ. Պոլսի, Զմյուռնիայի և Վասպուրականի մտավորականներն ու հասարակական խմբերը: Այդ հողի վրա էլ ծավալվեց սահմանադրական շարժումը: Առաջ եկան բազմաթիվ ընկերություններ, հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններ, մասսոնական սրահներ, պարբերականներ: Նոր թափով սկսեց զարգանալ ոգեշնչող և քաղաքական պայքարի կոչող հրապարակախոսությունը:

Ուշագրավ է արևմտահայ մամուլի արագ աճը: 40-ական թվականներին լույս տեսնող 3 անուն կրոնական բնույթի պարբերականների փոխարեն 1860-ական թվականներին արդեն հրատարակվում էին մոտ 40 անուն թերթեր և հանդեսներ: Նոր տպարաններ են հիմնվում Սեբաստիայում, Վանում, Մուշում և այլ վայրերում: Առավել կարևոր է այն, որ մամուլը սկսում է իր ազդեցության տակ առնել նաև գյուղական բնակչությանը:

Եվրոպական կենտրոններում ուսում ստացած երիտասարդներից շատերը մեկնում են գավառները՝ ոգեշնչված ժողովրդին մոտ լինելու և նրան լուսավորելու ու քաղաքական կյանքի կոչելու գաղափարներով: Այդ պայմաններում սկսում է զարգանալ ազգային շահերի դիտակցությունը: Աշխատավորության շահերը դիտակցող մտավորականությունը սկսում է հակադրվել թուրք փաշաներին և նրանց կամակատար հայ ամիրաներին: Սրվում են քաղաքական և դասակարգային հակասությունները:

Լուսավորական շարժումը և լիբերալ-բուրժուական մտածողությունը ա-
րագորեն լայն ասպարեզ են ստանում: Հատկապես առևտրական բուրժուա-
զիան, որ միջնորդի դեր էր կատարում, շփումների մեջ էր նվիրույալի հետ,
հաղորդակից եվրոպական լուսավորությունը, նկատելի աշխուժություն առա-
ջացրեց հայկական լիբերալ մտքի զարգացման գործում:

Լուսավորական շարժման ներկայացուցիչները համախմբվել էին «Մե-
ղու», «Մասիս», «Ծաղիկ», «Կիլիկիա» և այլ պարբերականների շուրջը,
որոնք լայն ասպարեզ էին բացում աշխարհաբարի զարգացման և սահմա-
նադրական զաղափարների տարածման համար:

Սակայն ժամանակի սոցիալական և բաղադրական, ինչպես նաև ազգա-
յին-ազատագրական շարժումների հարցերում լիբերալները հարազատ մնա-
ցին պաշտոնողականների ռեֆորմիստական ծրագրերին, հակադրվեցին դե-
մոկրատիզմին:

Վ. Ի. Լենինը նշել է, որ լիբերալիզմի և դեմոկրատիզմի անջատումը
միանգամայն օրինական է, ամենահանգուցալինը ժողովրդական մասնակե-
րի ազատությունն է, «իսկ այդ լուծելու համար պետք է հատկանայ. թե
ինչպիսի հասարակական ուժեր, ինչպիսի դասակարգեր են կանգնած լիբե-
րալիզմի թիկունքում և դեմոկրատիայի թիկունքում, ինչպիսի բաղադրական
ձգտումներ են ընկած այդ դասակարգերի էություն մեջ»³⁰: Հեղափոխություն
հիմնական հարցերում լիբերալիզմը թերվում է դեպի պաշտոնողականության
ճահիճը: Սակայն լիբերալների շարքերում կային նաև Ռուսինյանի նման
գործիչներ, որոնք հետադիմության հակառակորդներն էին, ցանկանում էին
ֆեոդալական հեղափոխության սկզբունքները տարածել հայկական կյան-
քում³¹ և Հայաստանը տեսնել ազատ ու ինքնավար: Բայց նրանք հետո էին
կանգնած ժողովրդից, նրա առօրյա հոգսերից ու քաղաքական պայքարից:

Ընդհանուր լուսավորական շարժումները և քաղաքական-հասարակական
մտքի զարթոնքն ընդգրկեցին նաև դավառահայությունը: Գրա համար պա-
րարտ հող էին ստեղծել դավաճներում զարգացող առևտուրն ու արդյունա-
բերությունը: Գավառներում նույնպես սկսեց ձևավորվել գյուղական բնակ-
չության ճակատագրով մտահոգված մտավորականություն: Նարոդնիկական
հովերով տարված այդ մտավորականությունն էր, որ սկսեց մտահոգվել
դավառահայության պահանջներով: Նրանք խորապանդում էին դավաճի խա-
վարամտությունը, բուրդ և թուրք վերնախավի ճնշումները, հայ վաշխառու-
ների կեղծիքներն ու չարաշահումները: Սակայն, երբ հարցը հասնում էր աի-
բող քաղաքական կարգերին, նրանք ցուցաբերում էին երկչուություն և ան-
վճռականություն:

Բեռլինի կոնգրեսից հետո դավառահայ մտավորականությունն առհա-
սարակ առողորմում էր այն համոզմամբ, որ հայ ժողովուրդը կարող է ազա-
տագրվել միայն քաղաքական ուժի, ապստամբական շարժումների միջոցով:

Իհն՝ Արևելյան, թե՛ Արևմտյան Հայաստանում, և թե հայ գաղթավայրե-
րում հասունացող հասարակական քաղաքական հոսանքներից հայ գյուղա-
ցիությունն, մշակների ու պանդուխտ սովյալների, ինչպես նաև քայքայվող
մանր արտադրողների շահերի պաշտպանը և նրանց համար համառ ու հե-
տևողական պայքար մղողը հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքն էր
Ռուսաստանում և դեմոկրատական շարժումն Արևմտյան Հայաստանում:

Հայ հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքի գաղափարական դեկա-
վարն էր Միքայել Նալբանդյանը: Ի տարբերություն իր նախորդների և ժա-
մանակակիցների, Միքայել Նալբանդյանը հայ ժողովրդի զարթոնքն ու նրա
ապագան տեսավ հասարակ ժողովրդի, գյուղի և քաղաքի աշխատավոր
մարզկանց հեղափոխական պայքարում: Այդ գաղափարը նա զարգացրեց
«Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության մեջ: Նա
հանդես եկավ որպես հայ ժողովրդի արևելյան և արևմտյան հատվածների
սոցիալական, ինչպես նաև ազգային-ազատագրական պայքարի հեղափոխա-
կան-դեմոկրատական ուղղության գաղափարախոս ու մարտիկ: Հիմնականը,
բայց Մ. Նալբանդյանի, աշխատավորին հողով և աշխատանքով ապահովելն
է, մարդու ազատությունը երաշխավորելը:

Մ. Նալբանդյանը կարևոր նշանակություն տալով լուսավորությունը,
միաժամանակ նշում է. «Ինչպես կարող էր ստույգ լուսավորությունը տեղ
գտնել մի աշխարհում, որի հիմքերը և տարերքն էին բռնակալություն և ըս-
տորրկություն...»³²: Նա մեծ գայությունով էր խոսում խավարամոլների դեմ:
1859 թ. նամակներից մեկում Նալբանդյանը նկարագրելով իր ծանր վիճակը
և կրած հալածանքը հոգևորականների կողմից, նշել է. «Ես այս բոլորը քա-
շում եմ ազգի համար մեր գծովսի սպասավոր ճիզվիթ հոգևորականներից,
որոնց վերջին ջանքն է ազգը կուրացնելով վայելել նորա բարիքը»: Այնու-
հետև Նալբանդյանը գրում է, որ ինքը գիշեր-ցերեկ մտածում է «մեր ող-
բալի ազգի խեղճ վիճակի վրա: Աստված տար,— շարունակում է նա,— որ
ես գերեզման շմտած տեսնեի մեր ազգի դրության բարվոքվելը և հոգևորա-
կանների բարբարոսությունից ազատությունը»³³: Մի ուրիշ նամակում նա
գրում է. «Միտոս արյունի ծով է, բայց այնքան զորություն ունի, որ ոչ ոք
չէ կարող իմ դրությունը կարգալ երեսիս վրա... իմ ամեն բանը այսպես պա-
տերազմով պիտի լինի...»³⁴: Այդպես էլ նա կոչ էր անում ճնշվածներին՝
պայքարով հասնել ազատության, բռնակալության տապալման: Այդ նպա-
տակին հասնելու համար պետք է գործի դրվեն մշակույթի, լուսավորության
բոլոր միջոցները:

Հայոց լեզվի և գրականության աշխարհականացման, ռեալիզմի ուղիով
նրանց զարգացնելու պահանջները, որ առաջադրում էր Մ. Նալբանդյանը,
բայտ էություն կազմում էին աբովյանական գծի շարունակությունը նոր պայ-
մաններում: Դա շատ կարևոր էր, որպեսզի աշխատավոր մարդն իր ազա-

տության համար հուժկու զենք ձեռք բերի և հասարակական միտքը նոր ուղիով զարգանա: Աշխարհաբարը նա դիտում էր որպես հայերի համազգային համախմբման, ազգային մշակույթի դարձնելի և դեմոկրատական մրտաքի զարգացման կարևորագույն միջոց: Այդ մտքերն էր արձարծում նա «Հյուսիսափայլի» էջերում: Հատկապես կարևոր տեղ տալով մայրենի լեզվին, նա նշել է, որ ազգի «հոգին լեզուն է, առանց լեզվի չկա ազգ»³⁵: Եվ այդ գաղափարը պետք էր այնպիսի հմտությամբ սերմանել, որ ոչ ցարիզմը և ոչ էլ սովետական չկարողանային արգելել «նորից ծնելու բույսը»³⁶, — ասում էր Նալբանդյանը: Հայկական դպրոցներն ըստ Մ. Նալբանդյանի, պիտի կոչված լինեին «բանալ մանուկների միտքը, պինդ տնկել նոցա մեջ ազատության սերմը, վառել նոցա սրտերում հայության կրակը»³⁷: Ըստ որում նա պահանջում էր առաջին հերթին ստեղծել տարրական դպրոցներ և նրանցում ընդգրկել ժողովրդի լայն խավերի զավակներին: Նրա պահանջը «ընդհանուր և հասարակ» կրթությունն էր, որ պետք է ծառայեր աշխատավոր ժողովրդի բարեկեցությանը:

Մ. Նալբանդյանի գաղափարախոսության մեջ առավել կարևորն այն է, որ ազատության գաղափարն ի վերջո միահյուսվում է ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական ազատագրության գաղափարի հետ: Նա սոցիալական հեղափոխության կոչ էր անում:

Ազգի և ազգաշինության գործը, ըստ Մ. Նալբանդյանի, պետք է սկսվի հիմքից, հասարակ ժողովրդից: Իսկ ազգը և ժողովուրդը չի կարող լուսավորվել, եթե նա քաղաքական ազատությունից և նյութական ապահովությունից զուրկ է. «Ստրկության մեջ չի կարող լուսավորության ծիլ կանաչել»³⁸: Այս մտքերը համահունչն էին ռուս հեղափոխականների, հատկապես Զերնիշևսկու գաղափարներին: Խնդիրը հեղափոխական տեսանկյունից զննելով, Նալբանդյանը Կ. Պոլսում և Խոտախայում եղած ժամանակ իր զինակից Հ. Սրվաճյանի ուշադրությունն էր հրավիրում արևմտահայ սահմանադրականների ուժեղ միաստեղծության, լիբերալ հայացքները մերկացնելու վրա:

Մ. Նալբանդյանը խոսելով հայ ժողովրդի ազատագրության խնդիրների մասին, ցանկանում է այդ ազատագրությունը շարժապետ դարձնել հարիւրալգիական շարժման հետ: Ուշադրավ է, որ Նալբանդյանը համեմատություն է անցկացնում այդ շարժման երկու թևերի միջև և պարզում նրա դասակարգային էությունը: Նա ընդգծում է, որ Գարիբալդին հենվում է «հասարակ ժողովրդի» վրա, իսկ Վիկտոր Էմանուելը՝ բուրժուազիայի վրա: Նրանց պայքարի նպատակը հայրենիքի ազատագրումն է, բայց նրանցից ամեն մեկը այդ խնդրին մոտենում է տարբեր սկզբունքներով:

Մ. Նալբանդյանը Հարություն Սրվաճյանին 1860 թ. դեկտեմբերի 30-ին նեպոլից գրած նամակում մեծ հիացմունքով է խոսում իտալական հեղափոխության առաջնորդ Գարիբալդիի և նրա համակրողների մասին: «Երբ

մեր շոգենավը մոտենցավ ծովեզրին, — գրում է նա, — Մեսսինայի նավահանգստում կանգնած էր մի ահագին բազմություն աշխույժ երիտասարդների, որոնց կարմիր շապիկը վկայում էր, թե պատկանում են իտալական հերոսին՝ Գարիբալդիի բանակին: Այդ վառվռուն երիտասարդների դեմքի վրա գծագրված էր ուրախություն և խղճի հանգստություն. նոցա ճակատը փայլում էր արծանավոր պարծանքով:

Կեցցե՛ իտալիա, կեցցե՛ Գարիբալդի, անուռ աղաղակում է հասարակ ժողովուրդը...»³⁹:

Հեղափոխական դեմոկրատը, փառաբանելով Գարիբալդիի գլխավորած ազատագրական պայքարը, խարաղանում է բռնակալությունը: «Ահա մի նոր խրատ մարդկություն, — գրում է նա, — մի սոսկալի ապացույց այն բանին, թե բռնակալության արվեստի դժոխային մեքենան հանգչում է անձնասեր և ևսասեր ազնվականների ուսերի վրա: Այսուհետև ամեն մի բանական մարդու պարտքն է միօրինակ զարշիլ և զզվել, որպես բռնակալության ուժի պատկերացույցից, նույնպես և նորա շրջանակից և պարագաներից»: Խանդավառված ազատության վեհ գաղափարով, Նալբանդյանն այնուհետև շարունակում է. «Մարդերի իրավունքը և ազատությունը հավասար է. և եթե մինչ ավելի ազատություն և ավելի իրավունք ճարեց յուր համար, քան թե նորա ընկերքը ունենի, ասել է թե ուրիշի սեփականությունը գողացավ և հափշտակեց: Մինի առավելությունը պիտի հիմնվի մյուսների աղքատության վերա. ազնվական կացությունը այսօր անարգություն է մարդկության անունին. Ազնվականը բռնաբարելով հասարակ ժողովրդի աստվածատուր ազատությունը և իրավունքը, խլում է նորան սեղանապիղծ ձևերով, և ուրիշները աղքատացնելով, հարստանում է և տիրապետում է ազգի բանականության վերա: Այս բարոյական ավազակներին մահ բարոյական»⁴⁰:

Նա Խոտախայի օրինակով ցույց է տալիս, որ տիրող ռեակցիայի համար փուլթ չէ, «որ արյունաթափալ Խոտախայի ավելի քան կես դար լլկվեցավ հզիպտական շարշարանքի մեջ՝ ազնվականը ցույց է տալիս գործով, որ թե հնար ունենար, ապա ուրեմն անշուշտ խեղդելու էր Խոտախայի նորաբողոք ազատությունը դեռևս խանձարուրքի մեջ»⁴¹: Ուշագրավ է, որ Մ. Նալբանդյանը հաշվի առնելով պատմության դասերը ղուգահեռներ էր անցկացնում հայ և ուրիշ ժողովուրդների անցած ուղու պատմական փաստերի միջև և եզրահանգումներ անում: Այսպես, դատապարտելով Խոտախայում ռեակցիայի պաշտպան զինվորական ուժերի ղեկավար մայոր Ֆեռզուլային, գրում է. «Խոտախայի ազատության պատմության մեջ պ[արոն] Ֆեռզուլայի և նրա նրամանների անունները պիտի նույն տեղը գտանին, ինչ որ մեր պատմության մեջ Վասակը, Մհերուժանը, Կիրակոս քահանան և Վեստ Սարգիսը»⁴²:

Ժողովուրդների ազատագրության պայքարի համընդհանուր և միասնական շղթա ստեղծելու գաղափարը, որի օղակներից մեկն էլ պետք է լիներ

Հայաստանը, վաղուց էր զբաղեցնում Մ. Նալբանդյանին: Նա Խոալիայից տեղեկություններ է հաղորդում Հ. Սրվաճյանին, որ իտալական հեղափոխությունը բոլոր ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարին նոր լիցք է հաղորդել. նրանք հավաքադրում են իրենց ուժերը մեծ նպատակի համար: «Այստեղ կան շատ լեհացիք,— գրում է նա,— և դեռևս օրե օր հավելանում են՝ լավում է մի խուլ ձայն, որպես թե նոքա կամին կազմել այստեղ մի գին՝ վորյալ լեհական լեզուն և պատրաստ և կազմ սպասել մի կրակոտ նշանի...»⁴³:

Մ. Նալբանդյանը ազատագրական պայքարի այդ հախուռն շրջանում մտահոգված էր բազմաշարժար հայ ժողովրդի ճակատագրով, նրա պայքարի ու հաղթանակի խնդրով: Վերջացնելով իր նամակը նա գրում է. «Ահա այս քան լուր միայն Խոալիո մասին կարող եմ գրել առ այժմ: Չեմ նախանձում Խոալիայի ազատության, դորա հակառակ, առ ի սրտե ուրախ եմ, սակայն տեսնելով նորա ազատությունը և իմ ազգի տխրությունը, կրժում է սիրտս և այրում հոգիս»⁴⁴:

1848 թ. հեղափոխության ազդեցության տակ ռուս հեղափոխականները արտասահմանում կազմում էին սլավոնական ճնշված ժողովուրդներին Թուրքիայի լծից ազատագրելու ծրագրեր: Հատկապես Բալկանյան ծրագիրը խնդիր էր դնում միացյալ ուժերով խորտակել ռուսական, ավստրիական և թուրքական միապետությունները, ստեղծել սլավոնական ժողովուրդների ինքնավար պետություններ, որոնք պետք է միավորվեին ընդհանուր ֆեդերացիայի մեջ⁴⁵: Քանի որ այդ մեծ ծրագիրը իրականացնելու համար միայն սլավոնների ուժերը բավական չէին, ապա նրա իրագործմանը պետք է մասնակցեին նաև ուրիշ ազգություններ՝ իտալացիներ, ֆրանսիացիներ, հունգարներ, ռումիններ և այլն:

Որպեսզի այդ ծրագիրը իրական ուժ ստանա, նրա կենսագործումը հանձնվում էր իտալական ժողովրդի հերոս, գեներալ Գարիբալդին: Այդ առումով հետաքրքրական են «Հայաստան» թերթի էջերում դեռևս 1849 թ. տեղ գտած հաղորդագրությունները Գարիբալդիի գլխավորած ազատագրական շարժումների մասին: Հատկապես նշվում է, որ Մաձձինին հասարակապետություն հայտարարեց և «ազատության ծառը տնկեց», իսկ նրա թշնամիները «Կառիպալտին շարժմունքը կը լրտեսեն»⁴⁶: Հայկական մամուլի շատ ուրիշ օրգաններ ևս անդրադարձել և դրական գնահատական են տվել իտալական ազատագրական շարժումներին:

Գարիբալդին ոչ միայն իտալական, այլ բոլոր ժողովուրդների ազատարարի համբավ էր ձեռք բերել: «Ահա սրան էլ Լոնդոնի ռուս վտարանդիները դարձնում էին իրենց ծրագրի իրականացողը: Իրենց բաժինը նրանք վերցնում էին բունտարարությունը, ժողովուրդներ ապստամբեցնելը, մնացած

սլատերազմական պատրաստություններն ու զործողությունները հանձնվում էին Գարիբալդին»⁴⁷:

Մ. Նալբանդյանը վրդովմունքով է հիշատակում այն հայ խավարամուկներին, որոնք հաճախ հարցնում էին. «Եվրոպայի գեպքերը ի՞նչ վերաբերություն ունեն մեզ, կասեն ինձի մի տեսակ դժոխագեմ մարդիկ...»: Հետո Նալբանդյանը պատասխանում է ուսակցիայի ջատագովներին, նկատում, որ նրանք իրոք արժանի չեն «վերաբերություն ունենալու եվրոպական ազգերի հետ, անցնել այն փրկության կամուրջը, որից անցնում են ուրիշ ազգեր»: Վերջապես նա իր բարեկամ Հ. Սրվաճյանին գրած նամակում հեղափոխական մտքեր բորբոքող հետևյալ պատկերավոր համեմատություն է անում. «Էտնան և Վեզուվին ծխվում են. Արարատի հին վուլկանի մեջ մի՞թե կրակ կմնա իսպառ... մահաբեր մտածություն»⁴⁸: Ակնհայտ է, որ Մ. Նալբանդյանը ցանկանում էր, որպեսզի Արարատյան աշխարհն էլ էտնայի և Վեզուվի նրման բորբոքվի հեղափոխական կրակով և հետևի եվրոպային:

1861 թ. Փարիզում հրատարակած «Երկու տող» պամֆլետում նա հայ ժողովրդին կոչ է անում մասնակից լինել համընդհանուր ազգային ու սոցիալական շարժումներին՝ հատկապես նկատի ունենալով Թուրքիայում 60-ական թվականներին հասունացող դյուղացիական շարժումները: Այդ ընդհանուր շարժման մեջ նա տեսնում էր իր ազգի շահերը. «Եվ այս նպատակին հասնելու համար չէ պիտո ընկրկինք ոչ բանտի և ոչ էլ աքսորի առջև, ոչ միայն բանիվ և գրչով, այլև զենքով և արյունով, եթե մի օր արժանի լինինք զենք առնելու մեր ձեռքը և մինչև այժմ քարոզած ազատությանը նվիրել և սրբել մեր արյունով»⁴⁹:

Չնայած Մ. Նալբանդյանի առաջադրած «տնտեսական հեղափոխության» ծրագիրը ուտոպիստական կնիք էր կրում, նրա տեսակետները բնականաբար հանգում էին զոյություն ունեցող ղեկավարի մը «դիմադրության պողպատե սրերով» տապալելու զաղափարին:

* * *

Սամանյան տիրակալության տակ հեծող ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը կարող էր պսակվել հաղթանակով այդ ժողովուրդների միասնական ճակատի ստեղծման և փոխադարձ օգնության պայմաններում:

1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխության և լուսավորական համընդհանուր շարժման ազդեցության տակ սկսած XIX դ. երկրորդ կեսից Սամանյան կայսրության լծի տակ հեծող ժողովուրդների ազատագրական շարժումները նոր թափ ու ընթացք են ստանում: Զեյթունցիներին օգնելու հասարակական շարժումը, այդ նպատակով բազմաթիվ կազմակերպությունների երևան գալը, ճնշված ժողովուրդների ազատագրման հարցերի լայն քննարկումները

մեծապես նպաստեցին քաղաքական մտքի զարգացմանը հայ իրականության մեջ: Եվրոպական առաջավոր մտածողներից շատերը ևս սկսեցին հետաքրքրվել ճնշվող ժողովուրդների շահերի պաշտպանության խնդիրներով:

Այդ տեսակետից ուշադրավ երևույթ էր հայտնի արևելագետ և հասարակական գործիչ Վ. Լանգլուայի նախագահությամբ 1862 թ. Փարիզում գեյթունցիներին օգնող հանձնաժողովի ստեղծումը: Այդ հանձնաժողովի աշխատանքին մասնակցում էին շատ գրողներ, քաղաքական ու հասարակական գործիչներ, որոնց թվում նաև հայ գործիչներից Կ. վ. Շահնազարյանը, Ա. Մուրադյանը և ուրիշներ: Փարիզում գտնվելու ժամանակ այդ հանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցել է նաև Պաղտատար Նորատունկյանը, որը և կազմել է Հայաստանի ազատագրությանը նվիրված իր հայտնի նամակ ծրագիրը: Նա ամբողջովին կլանվում է ֆրանսիական հեղափոխության գաղափարներով և ընդունում նրա պայքարի մեթոդները: Կարևորն բառ Նորատունկյանի այն է, որ հայերին ապստամբական ոգի ներարկվի և ժողովրդին վստահություն ներշնչվի սեփական ուժերի նկատմամբ: Նորատունկյանը դատապարտում էր մեծ տերությունների շահախնդրությունը և բացահայտում նրանց օգնությանը դիմողների մոլորությունը:

Ժողովրդի հայրենասիրական ուժերը կազմակերպելու համար նա անհրաժեշտ էր համարում ստեղծել եռյակներից կամ հնգյակներից բաղկացած դադանի կոմիտեներ, գործունեության ընդհանուր նպատակը դարձնել «Հայաստանի շղթաների խորտակելը»⁵⁰: Այդ ծրագրի իրականացման համար Պ. Նորատունկյանը լինում է Խալիլայում, Եգիպտոսում և այլ երկրներում, խորհրդակցում բազմաթիվ ակնաւոր գործիչների հետ: Այդ և նմանօրինակ այլ ծրագրեր, սակայն, զեռես լայն մասսայական հեղափոխական ելույթներ ու իրական շարժում ծավալելու խնդիր չէին առաջադրում:

Շատ ու շատ հայ, լեհ, բուլղար և ճնշված այլ ժողովուրդների գործիչներ մոլորված ծեծում էին եվրոպական տերությունների դանակը, օգնություն խնդրում և խաբուսիկ հուսադրումներով սպասում այդ օգնությանը: Մասնավորապես շուշլ խոստումներ էր տալիս Նապոլեոն III-ը, որ Զեյթունի սպարապետության ժամանակ իրեն դրսևորում էր իբրև «հայերի շահերի պաշտպան»: Բայց դա լուր արտաքին շղարշ էր: Իրականում ֆրանսիական կառավարությունը, ելնելով իր շահերից, հմտությամբ օգտագործում էր վտարանդի հեղափոխականներին: 1870 թ. ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակ նա նորից հրապարակ հանեց լեհական հարցը, որպեսզի լեհերին զինվորագրի իր բանակում՝ խոստանալով Ավստրիայի և Պրուսիայի դեմ հաղթանակ նվաճելու դեպքում օգնել լեհերի անկախության վերականգնմանը: Այս հույսերով տարված շատ վտարանդիներ լայն աշխատանք էին կատարում նաև ցարիզմից և սուլթանի կառավարությունից դժգոհ բոլոր ժողովուրդների մեջ:

Պետք է նշենք, սակայն, որ Զեյթունի հերոսամարտերից հետո հայ իրականության մեջ տիրապետող ժողովրդի ազատագրության գործն իր սեփական պայքարի հետ կապելու գաղափարն էր:

Այդ գաղափարախոսության առաջամարտիկներն էին Միքայել Նալբանդյանը և նրա հետևորդներ Հարություն Սրվաճյանը, Կարապետ Փանոսյանը և ուրիշներ: Նրանք, արտահայտելով հայ աշխատավոր ժողովրդի շահերը, նրա ազատագրական պայքարը կապում էին իտալական և համալսվածական շարժումների հետ, զարգացնում էին ազատագրական պայքարի համընդհանուր ճակատ ստեղծելու գաղափարը:

Միքայել Նալբանդյանը հատկապես ձգտում էր ազգային-ազատագրական շարժումները սոցիալական և քաղաքական պայքարի հունի մեջ դնել: 1860 թ. նոյեմբերի 20-ից մինչև դեկտեմբերի 21-ը և 1861 թ. նոյեմբերի 20-ից մինչև դեկտեմբերի 27-ը Կ. Պոլսում գտնվելով, նա հանդիպումներ է ունեցել շատ գործիչների հետ և քննարկել այդ օրերի հուզող հարցերը: Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Իտալիայում և Հնդկաստանում գտնվելու ժամանակ ևս նա հայ գործիչների հետ քննարկում էր հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժմանը համադեմոկրատական ընթացք տալու խնդիրները: Կ. Պոլսում իր բարեկամների հետ զրուցելիս Մ. Նալբանդյանը խորհուրդ էր տալիս հիմնել դադանի կոմիտե, ուշադրությունը կենտրոնացնել առաջիկայի և Զեյթունի վրա, լայն կապեր հաստատել եվրոպայի և Ռուսաստանի հեղափոխականների հետ: Այդ հայտնի է դառնում Սերովբե Բազմոբյանի՝ 1862 թվականի մայիսի 14-ին Մ. Նալբանդյանին հղած ծածկագիրը նամակից⁵¹:

Նալբանդյանը արևմտահայության պայքարը կապում էր ճնշված ժողովուրդների ընդհանուր պայքարի և նրանց քաղաքական ու տնտեսական ազատագրության հետ: «Ներկադործության» մեջ նույնպես Մ. Նալբանդյանը Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը կապում էր Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների հեղափոխական պայքարի միասնության հետ: Հայ ժողովրդի երկու հատվածների ազատագրության իրադրությունը Մ. Նալբանդյանը կապում էր ոչ թե եվրոպական տերությունների հովանավորության, այլ ասիական և եվրոպական ճնշված ժողովուրդների ապստամբության և, հատկապես ցարիզմի տապալման հետ: Ահա ինչու նա ընդդոմ էր, որ «Ռուսիո ազատությունը ընդհանուր մարդկության ազատության վերաբերմամբ մեծ խորհուրդ ունի»⁵²:

Մ. Նալբանդյանի զինակիցներ Հ. Սրվաճյանը, Հ. Քյաթիպյանը, Ս. Բազմոբյանը, Գր. Զիլինկիրյանը ակտիվ գործունեություն ծավալեցին Արևմտյան Հայաստանում և, հատկապես Զեյթունում ազգային-ազատագրական շարժում բորբոքելու ուղղությամբ: Իտալիայում գտնվելու ժամանակ Մ.

Նալբանդյանը հանդիպել է Մաձձինին և չանքեր գործադրել, որպեսզի իր արևմտահայ համախոհներին կապի խաղաղական հեղափոխականների հետ:

Մի շարք տվյալներից հայտնի է դառնում, որ Մ. Նալբանդյանը և Սեր-նո-Սողոմոնյանը ուսն էմիգրանտ բարեկամներից հանձնարարություն են ունեցել զվտավորել Կովկասում և Թուրքիայում պատրաստվող ազգային-ազատագրական շարժումները⁵⁴։ Մ. Նալբանդյանը հատկապես լուրջ ուշադրություն էր դարձնում նյութական միջոցներ հավաքելուն, ղեկը ու գինամթերք ձեռք բերելուն։ Ուշադրավ է, որ Նալբանդյանը թե՛ նվիրադրվում և թե՛ Ռուսաստանում մեծ հետաքրքրություն էր ուսումնասիրում վառող և ղեկը պատրաստելու տեխնիկան:

Հայ ազգային-ազատագրական շարժումներին աջակցելու նպատակով այդ տարիներին ստեղծվում են մի շարք գաղտնի և կիսազաղտնի բնկերություններ ու ակումբներ, որոնք ղգալի ղեր են կատարում զվտավորապես նյութական միջոցներ ժողովելու գործում։ Գրանցից առանձնապես հետաքրքրական է 1866 թ. Կ. Պոլսում հիմնադրված «Սեր» օբյակի, որը գրվտավորապես հետևել է կոթողական հեղափոխական շարժումների և ֆրանսիական լուսավորիչների գաղափարներին՝ իր հիմնական նպատակը համարելով կովի ելնել բանության ղեմ։ «Սեր» օբյակի վարչությունը զվտավորում էր Մատթեոս Մամուրյանը, նրա անդամներն էին Հ. Սրվաձյանը, Ս. Թադվորյանը և ուրիշներ։ 1867 թ. այդ կազմակերպության մեջ է մտնում նաև Մկրտիչ Պեշիկթաշյանը։ Նրան օբյակի անդամ ընդունելու արարողության երեկոյին երգվել է նրա «եղբայր եմք մենք» ստեղծագործությունը, որը և դարձել է բնկերության հիմնը։ Օբյակի անդամները, որոնց նշանաբանն էր ֆրանսիական հեղափոխության առաջադրած ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն կոչը, երգվեցին հարազատ մնալ Մ. Նալբանդյանի գաղափարներին⁵⁵։ Նման բնկերություններ են ստեղծվել նաև Արևելյան Հայաստանում և Ռուսաստանի ու այլ երկրների հայ գաղթօջախներում։

Ալեքսանդրապոլի առևտրական գաղթյին կից 1868 թ. հունիսին հիմնադրվում է «Որբախնամ» բնկերությունը, իսկ հաջորդ տարում նրա որոշ անդամներ՝ Արսեն Կրիտյանի և Պետրոս Հայկազունու նախաձեռնությամբ կազմում են «Բարենպատակ» բնկերությունը⁵⁶։ Բնկերությունն իր խնդիրն էր համարում օգնության ձեռք մեկնել Արևմտյան Հայաստանին, հատկապես վասպուրականում համընդհանուր ապստամբություն բարձրացնել և ղեկը ուժով ազատություն նվաճել։ Արս. Կրիտյանի համոզմունքն էր, որ արյան գնով «միայն կարելի է փրկել ազգը»։ Բնկերության անդամները հանդանակություն կատարելով միջոցներ էին ժողովում, ղեկը ձեռք բերում, կազեր պատրաստում և ուղարկում Արևմտյան Հայաստան, կապ հաստատում Կ. Պոլսի և Ռուսաստանի առաջավոր գործիչների հետ, ստանում գաղտնի գրականություն, այդ թվում նաև Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես

ուղիղ հանապարհ» աշխատությունը։ 1875 թ. ցարական ոստիկանությունը ձերբակալեց այդ բնկերության անդամներին և արսորեց։ Բնկերությունը գաղարեց գոյություն ունենալ։

Արևմտյան Հայաստանում, ի տարբերություն այլուր գործող հասարակական խմբավորումների ու հոսանքների, ժողովրդի շահերն արտահայտողը և նրա հոգսերին բնագաղթողը ղեկավարողական հոսանքն էր։ Այդ հոսանքի ակնավոր ղեկըր եղել է Մ. Նալբանդյանի հետևորդ Հ. Սրվաձյանը, իսկ ակալիվ գաղափարախոսները՝ Գր. Զիլինկիրյանը, Կ. Փանոսյանը, 1848 թ. Ֆրանսիական հեղափոխության ակալիվ մասնակից Ս. Ոսկանյանը, Ա. Հայկունին, Ս. Թադվորյանը և ուրիշներ։ Նրանք մեծ կրթությունամբ էին պալարում ավատատիրական կարգերի վերացման, լուսավորության և մշակույթի դարդացման համար, չէին ճանաչում ոչ մի հեղինակություն և պահանջում էին, ինչպես էնդկյան է արտահայտվել, բանականության դատաստանի առջև ղեկ այն ամենը, ինչ պետք է «արդարացներ իր գոյությունը, կամ թե անհետանար։ Մտածող բանականությունը դարձավ գոյություն ունեցող ամեն բանի միակ չափանիշը»⁵⁷։

Արևմտյան Հայաստանի ղեկավարողական հոսանքի օրգաններ «Մեղու», «Ծագիկ», «Մյունատի», «Խիություն» պարբերականները, հատկապես Զեյթունի ապստամբությունից հետո, պրոպագանդում էին այն գաղափարը, որ հայ ժողովուրդը կարող է ազատագրվել ղինված ապստամբության միջոցով։ Մեծ ղեր են կատարել Սա. Ոսկանյանի «Արևելք» և «Արևմտք» հանդեսները, որոնք նրատարակվում էին Փարիզում 1850—1860-ական լվականներին և վայելում էին Մ. Նալբանդյանի համակրանքը։

Հ. Սրվաձյանը հետևողականորեն պաշտպանեց Մ. Նալբանդյանի հայացքները, պալարեց նրա հակառակորդների ղեմ, նրա «Երկու տողը» տրպագրեց իր «Մեղու» պարբերականում, որի ղեկավարողական ուղղությունը Մ. Նալբանդյանը շատ բարձր էր ղնահատում և այն համարում էր երիտասարդության և ժողովրդի «մաքուր բերանը, ազգի ցավերի ու ուրախության ճշմարտապես հայտարարը»⁵⁸։

Ինչպես շատ-շատերի, այնպես էլ Հ. Սրվաձյանի կյանքում Զեյթունի հերոսական ապստամբությունը կարևոր նշանակություն ունեցավ։ Նա հատկապես կանգնեց նախկինում արտահայտած իր այն եզրակացությունից բրխող ղիրքերում, թե «ազատության մեքենան շարժվում է հասարակ ժողովրդի վրա», որ ժողովուրդն է այդ «մեքենայի առանցքը, լծակը և հաստատունը»⁵⁹։ Հանուն այդ ճշմարտության նա կոչ էր անում պալքարի ելնել ժողովրդի թշնամիների՝ սուլթանի, ցարի, ամիրանների և էֆենդիների, հոգեվոր ու աշխարհիկ տերերի ղեմ։ Նրանք են, որ հալածում ու քալքալում են ղեղջուկին, պանդխտության գիրկը նետում և երկիրը ավերածության մատ-

նում: Սըվաճյանը լսելի դարձրեց զավանահայության ձայնը և հնչեցրեց զասակարգային պայքարի ելնելու կոչը:

Դեմոկրատական հոսանքի ներկայացուցիչները, սերտ կապերի մեջ մտնելով զավառի հետ, աճեցրին մի սերունդ, որը գլխավորում էր հայ ժողովրդի ազդեցիկ-ազատագրական շարժումներն ու սոցիալական պայքարը:

* * *

Սուլթանական Բուրբիայի ռազմա-ֆեոդալական կրոնիկի տակ դնալով ավելի էր ծանրանում մոտ 2,5 միլիոն հայության վիճակը Արևմտյան Հայաստանում, որտեղ հայ բնակչությունը ենթարկվում էր ամենադաժան հալածանքների և շահագործման: Գյուղացիներն այնտեղ վճարում էին ավելի քան 20 տեսակ տուրքեր ու հարկեր: Դաժան ճնշումներից ու հալածանքներից ազատվելու ձգտումների համար հայերը ենթարկվում էին մասսայական քաղաքների և բռնի տեղահանության: Նրանք ստիպված թողնում էին հայրենի երկիրը և ապաստան որոնում աշխարհի տարբեր երկրներում:

Հայ ժողովրդի այն մասը, որ ապրում էր Արևելյան Հայաստանում Անդրկովկասի և Ռուսաստանի այլ վայրերում, համեմատաբար ավելի նպաստավոր պայմաններում գտնվելով հանդերձ, Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների հետ մեկտեղ ենթարկվում էր կալվածատերերի, վաշխատուների, բուրժուազիայի ու ցարիզմի ճնշումներին:

Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում, հատկապես Պետերբուրգում ու Մոսկվայում սովորող հայ ու վրացի երիտասարդությունը ամբողջովին կլանված էր պայքարի ու ազատագրության զաղափարներով: Ռուս ուսանողության բուռն ելույթներն ու հեղափոխական շարժումների աճը մեծ տպավորություն էին թողնում անդրկովկասցի ուսանող երիտասարդության վրա: Այդ դեպքերի մասնակից Նիկո Նիկոլաձեն հետաքրքիր ավյալներ է բերում անդրկովկասցի ուսանող երիտասարդության զաղափարների խմբակի գործունեության մասին: Խմբակն ուներ զբաղմունք, զբաղարան, ընկերական գաղափար, որոնք կանոնադրության և նրա գլուխն էր կանգնած կոմիտեն⁶⁰:

1861 թ. հոկտեմբերի 12-ին Պետերբուրգի համալսարանում բռնկվեցին ուսանողական ուժեղ հուզումներ, որոնց ակտիվ մասնակիցներն էին նաև վրացի և հայ երիտասարդները:

Յարական կառավարությունը դաժան հաշվահարդար տեսով ըմբոստ ուսանողների հետ: Նրանցից 240 հոգի, այդ թվում 19-ը Անդրկովկասի ուսանող երիտասարդներ՝ վրացի, 7 հայ, ձերբակալվեցին. վասիլի Սվանիլի, Միքայել Սվետիտով, Նիկո Նիկոլաձե, Աբել Չոլոկաշվիլի, Դավիթ Գոգոբերիձե, Գալիթ Աբդուլլիշվիլի, Գրիգորի Զավենիշվիլի, Ալեքսանդր Շավերգով, Յակով Իսարով, Վասիլի Թումանով և ուրիշներ⁶¹:

Մեծ թվով անդրկովկասցի ուսանողներ են մասնակցել նաև 1861 թ. Մոսկվայում տեղի ունեցած հուզումներին. նրանց շարքում էին Սերգեյ Թումանյանը, Նիկոլայ Միանսարյանը և ուրիշներ: Անդրկովկասցի ուսանողների զաղափարի խմբակները գործում էին մեծ մասամբ «փոխօգնության դրամարկրդի» անվան տակ, որին անդամագրվելու համար պահանջվում էր 5 անդամի երաշխավորություն: Պարզ է, որ հարցը վերաբերվում էր քաղաքական անլիզալ կազմակերպության, որը և կապ էր պահպանում Չերնիշևսկու հետ⁶²:

Ոստիկանությանը հաղորդված տվյալներից երևում է, որ 1862—1866 թթ. ռուսական հեղափոխական խմբակներին մասնակցելու համար 17 անդրկովկասցի ուսանողներ անվստահելի են ճանաչվել. նրանցից էին վրացիներ՝ Վ. Չերքեզիշվիլին, Խ. Սավանիլին, Գ. Մեդվինկին, Ս. Մերեթելին, Դ. Գոգոբերիձեն, Ի. Անդոնիկաշվիլին, հայեր՝ Ի. Իսարովը, Ի. Անանովը, Գ. Չերքեզյանը, հույներ՝ Կոնդուրովները, ռուսներ՝ Կուզմինները և Ն. Կալինինը, ադրբեջանցի՝ Փ. Մուստաֆանը⁶³:

Ուշագրավ է, որ անդրկովկասցի ուսանողների ընդհատակյա հեղափոխական խմբակները կազմակերպվում էին ինտերնացիոնալ սկզբունքներով. Այդպիսին էր ուսանող Նիկոլայ Կիպիանու կազմակերպած խմբակը, որի կազմում էին Վ. Չերքեզիշվիլին, Դ. Աբդուլլիշվիլին, Ս. Մեսիին, Կ. Ալիխանովը, Ն. Կանանովը, Իսահակյանը և ուրիշները⁶⁴: Անդրկովկասցիները համաձայն էին ռուս, լեհ և այլ ազգերի հեղափոխական գործիչների հետ, գիտակցում էին ինտերնացիոնալ միասնության անհրաժեշտությունը համընդհանուր պայքարում:

1866—1867 ուսումնական տարում Նովոռոսիյսկի (Օդեսայի) համալսարանի անվստահելի ուսանողների շարքում ոստիկանության ցուցակներում անդրկովկասցիներից նշվում են Ի. Էրիստավիլի, Ֆ. Դուխեշիձեի, է. Լազարևի, Մ. Տեր-Ալոպովի, Բ. Մաշավարիանի և ուրիշների անունները⁶⁵:

Համառուսաստանյան ուսանողական շարժումների ղեկավար գործիչների շարքում ևս անդրկովկասցիները կարևոր դեր էին կատարում: 1868—1869 թթ. Պետերբուրգի ուսանողության կողմից 59 հոգու ստորագրությամբ համալսարանական ծանր կարգերի փոփոխման ռեֆորմ պահանջող բողոքագրի տակ Ս. Նեչաևի, Վ. Դերազոր-Մոկրեիլի և մյուսների հետ ստորագրել էին նաև Ա. Սարաջիշվիլին, Վ. Շավերգովը, Աբդուլինսկին, Ե. Իոսելիանին, Խաչատուրովը և Ե. Ավետիսովը⁶⁶: Անդրկովկասցի ուսանողները դատավարության ժամանակ համարձակորեն հայտարարեցին, որ «լրիվ գիտակցությամբ են մասնակցել հուզումներին, ուստի ոչ մի ամսոսանք չեն արտահայտում, ընդհակառակը, հետագայում չեն հրաժարվի ուսանողական հավաքույթներին մասնակցելուց»⁶⁷: Զարապովը, Կիպիանին, Սուլիխանիշվիլին և Շավերգովը հեղափոխական համալսարանից, զրկվեցին ուսումը շարունա-

կելու իրավունքից և ոստիկանության հսկողության տակ բարոյական և ֆիզիկական վնասվածություններ կրելու հետևանքով⁶⁸։

XIX դ. 70-ական թվականներին Պետերբուրգում ուսանողական շարժումները նոր թափ ստացան։ Հայ ուսանող Կ. Մելիքովի բնակարանը այդ շարժումը գլխավորող կոմիտեի հավաքույթների գաղանարաններից մեկն էր։ Այդ կոմիտեի կազմում էին նաև վրացի Ա. Բաբրուշեն, ադրբեջանցի Իրաֆիմ Շանաևը և ուրիշներ⁶⁹։ Երբ սկսվեց նեշանյան հայտնի գործի քննությունը, ապա կովկասցիների աջակցությամբ նեշանյան անցավ արտասահման, իսկ նրա խումբը, որի կազմում բավական թվով կովկասցիներ կային, ձերբակալվեց։ «Հեղափոխական կոմունա» կազմակերպության ղեկավարներից՝ Վ. Զերբեգի ժխտում, Զ. Իշխանովի, Ի. Ռահիմովի, Ա. Հաջիրեկովի, Յ. Սարիբեկովի, Ի. Շանաևի, Ս. Մուխոմյանի գործը լսեց Սենատի հատուկ դատարանը, որի որոշմամբ նեշանյան հեղափոխական կազմակերպության անդամները խիստ պատիժների ենթարկվեցին։ Նրանցից Զավագ Իշխանովը նեշանյան առանձին կազմակերպություններից մեկի ղեկավարն էր և իր շուրջն էր համախմբել շատ կովկասցիներ⁷⁰։

«Ժողովրդական դատաստան» կազմակերպության դատարանությունը ավարտվեց 1871 թ. հունվարին։ 87 դատապարտվածների թվում, որոնք մեղադրվում էին «Ժողովրդա-գյուղացիական հեղափոխություն» բարձրացնելու մեջ, կային 16 կովկասցիներ⁷¹։

Ոչ լրիվ տվյալներով XIX դ. 60-ական թվականներին Ռուսաստանի ուսանողական շարժումներին մասնակցող անդրկովկասցի հայ, վրացի և ադրբեջանցի ուսանող երիտասարդների թիվը հասնում էր 114-ի։ Նրանք սերտորեն կապված էին Անդրկովկասի հետ, տեղերում հեղափոխական գաղափարների տարածման և հեղափոխական խմբակների կազմակերպման գործում ակտիվ դեր էին կատարում⁷²։

Հայտնի է, որ 50-ական թվականների վերջերից Թիֆլիսում գործում էր ռազմոչին երիտասարդների գաղտնի խմբակ, որն ինտերնացիոնալ կազմ ուներ և աշխատանք էր տանում ոչ միայն մտավորականության, այլ նաև գյուղացիության մեջ։ 1860—1862 թթ. Անտոն Պուտեկովի նախաձեռնությամբ Թիֆլիսում ստեղծվում է ռազմոչին հայ, վրացի, ռուս ուսանող երիտասարդներից բաղկացած հեղափոխական նարոդնիկական խմբակ։ Նրա մեջ էին մտնում Լ. Զանդիերին, Վ. Մուշաբելին, Կ. Իվանովը, Գ. Պալաձեն, Սարկիսովը, Ալվազովը, Մամուլովը և ուրիշներ⁷³։

Ա. Պուտեկովին իր հուշերում նշում է, որ «շաբաթական մեկ անգամ, ամեն տոնական օրերին կազմակերպում էինք գրական բնակրացություն, կարդում ռեֆերատներ և այլն։ Հավաքույթներում մենք կարդում էինք նոր ուղղության և բովանդակության ամսագրեր, լրագրեր, զրգեր։ Մեր ձեռքն էին ընկնում նաև արտասահմանյան հրատարակություններ»⁷⁴։

Այդ գրականությունը պետք է ստացվեր կամ Պետերբուրգից, կամ էլ անմիջապես արտասահմանից։ Պարզ է, որ Պետերբուրգից դա կարող էր ստացվել անդրկովկասցի ուսանողների միջոցով, իսկ անմիջապես արտասահմանից՝ կովկասյան ուղիներով։ Գրականությունից հայտնի է, որ «Լոնգոնյան պրոպագանդիստների» արտասահմանյան կոմիտեն այդ գործը հանձնարարել էր Մ. Նալբանդյանին, որի օգնականն էր Բակունինի կողմից երաշխավորված հեղափոխական Վորոնովը։ Մ. Բակունինի և Մ. Նալբանդյանի նամակագրության մեջ, խոսվում է գաղտնի կերպով Կովկաս առաքվող արգելված գրականության մասին, հիշատակվում է մասնավորապես Թիֆլիսը։ Տարբեր ժամանակներ Թիֆլիս են այցելել թե՛ Մ. Նալբանդյանը և թե՛ Վորոնովը։ «Իսկ արտասահման մեկնելուց առաջ Թիֆլիսի առաջադեմ մտավորականությունը Նալբանդյանի պատվին կազմակերպում է ջերմ ընդունելություն։ Այս բոլորը ցույց է տալիս, որ Նալբանդյանը սերտ համագործակցության մեջ էր Թիֆլիսի հեղափոխական երիտասարդության հետ»⁷⁵։

Այդ հեղափոխական պայքարի բովում էր կոմիտեի Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հեղափոխական երիտասարդների ջերմ բարեկամությունն ու համագործակցությունը հանուն սոցիալական և ազգային ազատագրության։

1861 թ. գյուղացիական ռեֆորմը Ռուսաստանում և նրանից բխող ռեֆորմները վրաստանում՝ 1864—1865 թթ. և Ադրբեջանում ու Հայաստանում՝ 1870 թ. նպաստեցին բուրժուական հարաբերությունների և կապիտալիզմի զարգացմանը։ Սակայն ռեֆորմներից հետո էլ կալվածատերերն ու վաշխատուները շարունակում էին կոռուպտիվ «ազատագրված» գյուղացիությանը։ Նախկինի պես տիրապետող էր կալվածատիրական հողատիրությունը։ Կալվածատերը լավագույն հողերն իրեն էր վերցնում, իսկ ոչ պիտանի մասը իբրև բաժնեհող, առանձնացնում գյուղացիներին։ Գյուղացին բավականին ծանր պայմաններով պետք է ետ գներ բաժնեհողը, բայց դրա համար նա պետությունից վարկ չէր ստանում, ինչպես Ռուսաստանում։ Այսպիսով, գյուղացիների «ազատագրումը» Անդրկովկասում կատարվում էր ավելի ծանր պայմաններում, որի հետևանքով նրանք գտնվում էին ավելի վատթար վիճակում, կախման մեջ էին կալվածատերերից, բեգերից ու ազալարներից, մեծիքներից ու մուլքազարներից։

Անդրկովկասում հողի 70,8 տոկոսը գտնվում էր պետության և կալվածատերերի ձեռքում։ Գյուղացիության մի մասը բոլորովին զուրկ էր հողից, իսկ մի զգալի մասն էլ տառապում էր սակավահողությունից։ Դրությունն ավելի ծանր էր Երևանի նահանգում, որտեղ հողի 70,1 տոկոսը պետական էր, 25,6՝ կալվածատիրական, 2,1՝ վանքապատկան, 0,1 տոկոսը՝ մեխդակյան և այլն։ Այդ վիճակն ուժեղացրեց դասակարգային հակասությունները, արագացրեց գյուղացիության պառակտիզացիան։ Երկաթուղային շինարարությունը և արդյունաբերության զարգացումը քաղաքներում կլանում էին

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Ռ. Դուրբ ժողովել
և ակտիվացրեց հայկական տարրը ցրելու և թուրքական դանդաղածի մեջ
տարրալուծելու իր քաղաքականությունը: Էրզրումի նահանգը 1878 թ. բա-
ժանվեց Էրզրումի, Վանի, Հեքյարի և Մուշի նահանգների: Քիչ անց, Հեքիա-
րը միացվեց Վանին, իսկ Մուշը՝ Բիթլիսին (Բաղեշ): Մամուրեթ-ուլ-Ազիզին
(Խարբերդ) միացվեց Դերսիմը: 1880 թ. նոր վարչական բաժանում կատար-
վեց: Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց Էրզրումի, Խարբերդի, Դերսիմի

Վ. Լեւոնյանը զործր շարունակեց հեղափոխական բանաստեղծ Քրիստոս Բոտեք, որը ուս-հեղափոխական դեմոկրատների հետևորդն էր, գտնում էր, որ բուլղար մոզոլիդի ազատագրման միակ ուղին հեղափոխությունն է: Գ. Մ. Դիմիտրևը նրան գնահատել է որպես «անցյալ դարի բուլղարական ազ-դային-ազատագրական ամենատաղանդավոր և հեռատես առաջնորդը»: Եթե նրա ուսուցիչ Ջերնիշևսկին գտնում էր, որ ուս գյուղացին կարող է կալվա-

ծառերերի լծից ազատագրվել կացնի միջոցով, ապա Բոտեր պնդում էր, որ միայն դանակը կարող է լուծել «արևելյան հարցը» և այդ բերքառատ երկրամասը դարձնել երջանիկ ու ապահով:

Բոտեր մեծ հույսեր էր կապում Բոսնիայում և Հերցեգովինայում 1875 թ. հուլիսին բռնկած սլավոնական ժողովուրդների ապստամբության հետ, համոզված էր, որ այն կնպաստի բուլղարական ժողովրդի համընդհանուր ապստամբությանը: Ընդհանուր ապստամբություն սկսելու օրը նշանակված էր սեպտեմբերի 16-ին: Բոտեր մեծ աշխատանք էր տարել, որպեսզի ապստամբությունը սկսվի միաժամանակ: Նա գտնում էր, որ անջատ-անջատ ելույթները պարտություն կկրեն, ավելորդ զոհեր կպատճառեն: Սակայն ղեկավարության մեջ գոյություն ունեցող հակասությունների և կաղմակերպական թերությունների հետևանքով ապստամբությունն անհաջողության մատնվեց: Թուրք ջարդարարները միմյանցից անջատ դորժող ապստամբական խմբերի հետ դաժան հաշվեհարդար տեսան: Քրիստո Բոտեր համախմբելով հաշվեհարդարից փրկված ապստամբական ուժերը, անցավ Ռումինիա և մշակեց ապստամբության նոր ծրագիր՝ բոս ուրի այն պետք է սկսվեր 1876 թ. մայիսի 11-ին: Սակայն ապստամբությունը բռնկվեց ժամանակից շուտ՝ ապրիլին, երբ այն ղեկն բավարար չավոյվ նախապատրաստված չէր:

Բոտեր Բուլղարիա մտցրեց շեռենների 175 հոգուց բաղկացած իր խումբը, որը ապստամբներին միանալու և համընդհանուր պայքար ծավալելու համար առաջ սլացավ դեպի Վրացա քաղաքը: Բայց թուրքական զորամասերը արցանների մեջ առնելով այդ խումբը, ամբողջովին ոչնչացրին: Մարտի դաշտում հերոսի մահով ղոհվեց նաև Քրիստո Բոտեր: Թուրք ջարդարարների զոհը դարձան մոտ 15 հազար հայրենասերներ: Սակայն ոչինչ չէր կարող կասեցնել բուլղար ժողովրդի ազատագրական պայքարը: Երբ բռնկվեց սերբա-թուրքական պատերազմը, դեպի Սերբիա շտապեցին հազարավոր վտարանդի բուլղարներ, որոնք ցանկանում էին օգտագործել հարմար առիթը և նոր ապստամբություն բարձրացնել: Սերբիայում կաղմակերպվեցին 200—500 մարդուց բաղկացած մի շարք բուլղարական շեռեններ (խմբեր), որոնց կազմի մեջ մտնող հայրենասերների մի մասը Քրիստո Բոտերի զործակիցներն էին: Նրանք շուտով անցան Բուլղարիայի սահմանը, սակայն թույլ կաղմակերպվածության պատճառով, առաջին իսկ մարտերում անհաջողություն կրելով, հտ վերադարձան:

1876 թ. սեպտեմբերի 16-ին Մորավա գետի հովտում թուրքերը ստանալով Անգլիայի օգնությունը, պարտության մատնեցին սերբերին: Սերբիան թուրքերի լիակատար բնաջնջումից փրկվեց միայն Ռուսաստանի միջամտության շնորհիվ. Ռուսաստանը հոկտեմբերի 31-ին Թուրքիայից կտրուկ պահանջեց հաշտության պայմանագիր կնքել Սերբիայի հետ:

Օսմանյան կայսրության դեմ ուղղված ճնշված ժողովուրդների պայքարը զնալով լայն ծավալ էր ստանում, 1860 թ. թե՛ ներքին կացության և թե՛ արտաքին միջամտության շնորհիվ Լիբանանը ինքնավարություն ստացավ: 1867 թ. Բոսնիայում և 1866—1868 թթ. Կրեսո կղզում բռնկված ապստամբությունները մեծ արձագանք գտան և եվրոպական տերությունների ուշադրությունը գրավեցին:

Դեպի միջազգային կյանքում տեղի ունեցող այդ և մի շարք այլ իրադարձությունները հատուկ շահագրգռվածություն էին հանդես բերում Գերմանիան և կենտրոնական եվրոպայի մյուս պետությունները:

Սկսած 1871 թ. միավորված Գերմանիան եվրոպայում կարևոր դեր է խաղում, Ֆրանսիան մղվում է երկրորդական տեղ: Մեծ տերությունների շարքն է անցնում նաև միավորված Իտալիան: Ուժեղանում է Ռուսաստանի դիրքը: Չնայած Ղրիմի պատերազմում կրած պարտության հետևանքով Ռուսաստանի հեղինակությունը բավականին ընկավ, այդուհանդերձ նա շարունակում էր պահպանել իր հզորությունը և ոչ մի եվրոպական պետություն չէր ծրագրում միայնակ Ռուսաստանի դեմ պատերազմ մղել:

Գրանով հանդերձ, Գերմանիայի ուժեղացումը պահանջում էր Ռուսաստանից իր արևմտյան սահմանները ամրապնդել և ուժերի հավասարակշռության հասնել: Այդ անհրաժեշտ էր նաև այն պատճառով, որ Ասիայում զնալով սրվում էին հակասությունները Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև: Ռուսաստանը շարունակում էր հարազատ մնալ «ճոճանակի քաղաքականությանը», երբ նա ակտիվություն էր հանդես բերում իր արևելյան և հարավային սահմաններում, ապա խաղաղություն էր փնտրում արևմտյան հարևանների միջև և ընդհանրապես:

Ավստրո-Հունգարիայի առաջարկը Գերմանիային՝ միավորված ուժերով հարվածել Ռուսաստանին, նրա սահմանները հտ մղել, լեհական պետությունը վերականգնել և ապահովել իրենց արևելյան սահմանները, Բիսմարկը մերժեց: Հեռատես դիվանագետ լինելով, նա հասկացավ, որ Ռուսաստանի նկատմամբ ձեռք բերված մինչև անդամ հեշտ հաղթանակը կարող է կոնֆլիկտներ առաջացնել և հանդեպնել Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի դաշինքին, իսկ դա ի չիք կղարձներ Գերմանիայի միավորումը: Բիսմարկը գործադրում էր բոլոր հնարավոր միջոցները, որպեսզի գծություն չառաջանա Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև: Նա բացելիքաց հայտարարում էր, որ չի ցանկանում Անգլիայի կողմից հրահրվող որսի շան դեր կատարել, քանի որ Գերմանիայի համար Ռուսաստանի բարեկամությունը էական նշանակություն ունի: Բիսմարկը ամենից շատ վախենում էր Ֆրանսիայի կրկին հզորանալուց, իսկ Ռուսաստանը գտնում էր, որ ուժեղ Ֆրանսիայի գոյությունը անհրաժեշտ է եվրոպայի հավասարակշռության համար: Ահա այդ հակասությունների հիման վրա էլ ստեղծվեց Ռուսաստանի, Գերմանիայի և Ավստրո-

Հունդարիայի՝ «Երեք Կայսրերի դաշինքը»։ Այդ դաշինքը ստիպեց Ռուսաստանին Բալկանների հարցում առաջիմ համաձայնվել Ավստրո-Հունդարիայի հետ։ Դա բացասական ազդեցություն ունեցավ ազգային-հեղափոխական շարժումների վրա։

«Սրբազան միություն» այս նոր տարրերակը սերտ կապ ուներ «Արևելյան հարցի» հետ։ Պարզ էր, որ Գերմանիայի և Իտալիայի միավորումից հետո Ավստրո-Հունդարիայի տիրապետող շրջանների շահերը բախվում էին Ռուսաստանի շահերի հետ։

Գերմանիայի միավորումը մեծ մտահոգություն առաջացրեց նաև Անգլիայի կառավարող շրջաններում։ Օգուտ քաղելով դրանից, Ռուսաստանը կարողացավ կնքել Լոնդոնի համաձայնագիրը (1871 թ.), որի շնորհիվ նա ամբողջապես իր դիրքերը սեփական ավազանում և ճնշում գործադրեց թուրքիայի վրա։ Թվում էր, թե նոր հուսադրող պայմաններ են ստեղծվում Դանուբի իշխանությունների, Բոսնիայի և Հերցեգովինայի, ինչպես նաև Թուրքիայի ամբողջ քրիստոնյա բնակչության շահերի ուսական պաշտպանության համար։

Սակայն, պետք է նկատել, որ Գերմանիայի միավորումից հետո նվթեր պայտում, կարծես թե, նեղվածք առաջացավ։ Գլխավոր տերությունների շահերը այնպես էին փոխադասանավորված, որ երկու պետությունների միջև ծագող ամեն մի հակասություն կարող էր վերածվել համակարգողական պատերազմի։

Մյուս կողմից պետք է նշել նաև այն, որ Իտալիայի միավորումը օրինակ էր տալիս հայերին և մյուս ճնշված ժողովուրդներին՝ միավորվելով ազատվել օսմանյան տիրակալությունից և անկախություն ձևեր բերել։

Ճնշված ժողովուրդների ազատագրական շարժումները դժվարացան նաև համակարգողական ռեակցիայի ուժեղացման հետևանքով։ Այդ ռեակցիան ուղղված էր Առաջին ինտերնացիոնալի, Փարիզի կոմունայի և առհասարակ սոցիալիստական զաղափարների դեմ։ Հատկապես Փարիզի կոմունան՝ սոցիալիստական զաղափարների հաղթանակը ազդարարող մի այնպիսի հզոր շահ վառեց նվթեր պայտում, որ սարսափ առաջացրեց հեղափոխության բոլոր թշնամիների շրջանում։ Նույնիսկ իրար դեմ դիմաց կանգնած կատաղի հակառակորդներ թիկերն ու Բիսմարկը կոմունան ճնշելու համար միացան։ Ֆրանսիան, կղզիացումից դուրս գալու վտանգը հաղթահարելու համար, Ռուսաստանին սպառնում էր հեղափոխության ուրվականով։ Ֆրանսիայի դեսպան Լև Ֆլոն, ցանկանալով ամրապնդել ռուս-ֆրանսիական բարեկամական կապերը, շահագործող կարևոր պահանջ էր առաջ քաշում՝ միասնաբար պայքարել հեղափոխության և սոցիալիզմի դեմ։ Լև Ֆլոն իր կառավարությանը գրել էր, որ Ռուսաստանը պատրաստ է հեղափոխականների նկատմամբ դիմել ամեն կարգի «ռեպրեսիվ միջոցների», որ նրան կառաջարկվի։

Գերմանիան և Ավստրո-Հունդարիան 1872 թ. հատուկ համաձայնագիր ստորագրեցին ինտերնացիոնալի դեմ համատեղ պայքար մղելու համար։ Եվ դա պատահական չէր։ «Volkstaat» սոցիալ-դեմոկրատական թերթի հաղորդագրություններից երևում է, որ Գերմանիայում և այլուր Կոմունայի պաշտպանության և համակրանքի բազմաթիվ միտինգներ են կայացել։ Ֆ. Էնգելսը Լիբկնիխտին գրած նամակներում հոգունակությամբ է նշում գերմանական բանվորների դասակարգային բարձր գիտակցությունը։ Ավգուստ Բեքելի՝ Կոմունայի մասին 1871 թ. մայիսի 25-ին արտասանած ճառը մեծ արձագանք գտավ։ Բազմաթիվ երկրներից Կոմունայի մասին ստացված արձագանքները ուսական դիվանագիտությանը բերեցին այն եզրակացության, «որ Կոմունան միջազգային նշանակության ապստամբություն է»։

Պատահական չէ, որ տարրեր երկրների հեղափոխական գործիչներ Փարիզի կոմունան գնահատում էին ելնելով իրենց երկրի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական վիճակից։ Զարգացած արդյունաբերական երկրների ժողովուրդներն այլ ձևով էին ընկալում Կոմունան, իսկ օսմանյան լճի տակ գրտնրվող և ազամա-ավատատիրական կարգերի պայմաններում ապրող ժողովուրդները՝ այլ։

Զարգացած երկրներում Փարիզի կոմունայից հետո բանվորական շարժումները հակառակ թափ ստացան։ Կոմունան դարձավ բանվոր դասակարգի հետագա պայքարի դրոշմ և կազմակերպող ուժը։ Մինչդեռ սերբերի, բուլղարների, հայերի և Օսմանյան կայսրության ռազմա-ավատատիրական կրնկի տակ հեծող ժողովուրդների համար ավելի մատչելի էին «Երիտասարդ Նվթերայի» զաղափարներն ու 1848 թ. հեղափոխության լոզունգները։ Այդ է պատճառը, որ ժամանակի հայ մամուլն ավելի շատ ոգևորվում էր իր համար առավել մատչելի Գարիբալդիի կերպարով։ Հետաքրքրական է, որ բուլղարական ազգային-ազատագրական շարժումների ղեկավարներից Ն. Ռուսսել-Սուդզիլովսկին գրել է, որ իր սոցիալ-տնտեսական վիճակի հետևանքով Բուլղարիան հեռու մնաց ֆրանսիական դեպքերից և միայն տեսական հետաքրքրություն ունեցավ դրանց հանդեպ։ «Առողջ դատող մարդը, — շարունակում է նա, — գտնվելով բուլղարական գյուղացիության մեջ, չէր կարող մտածել Փարիզի կոմունայի և սոցիալ-դեմոկրատիայի մասին»։

Ուրիշ խոսքով, դեռ ժամանակ և պայմաններ էին պետք, որպեսզի այս կամ այն ժողովուրդը «Մարսելյոսից» բարձրանար մինչև «Ինտերնացիոնալը»։

Հատկանշական է, նաև այն, որ ռեակցիոն ուժերն ավելի շատ սկսում են հալածել ճնշված ազգերի ներկայացուցիչներին՝ լեհերին, ումիներին և այլոց։ Այդ ժողովուրդներն, իրենց քաղաքական վիճակից ելնելով, ավելի շուտ էին տարվում հեղափոխական զաղափարներով։ Հիրավի դրանով է բացատրվում նաև այն, որ այդ շրջանում մեծ չափով ուժեղանում է գերմանա-

կան և ֆրանսիական շովինիզմը, հանգես են դալիս մի շարք ուսանողական գոկտորինաներ՝ ուղղված փոքր ու ճնշված ազգերի դեմ:

Սակայն ազատագրական շարժումը, որ հատուկ էր նոր ժամանակաշրջանին և ծավալվում էր ազգային վերածննդի կոչով, անհաղթահարելի ուժով էր դարգանում: Ակաված ազգային-ազատագրական շարժման տնտեսական հիմքը ավատատիրության շարունակվող քայքայումն էր, կապիտալիստական հարարերությունների ծնունդն ու հաստատումը: Հապաքակտան արտադրության նոր ձևերի շնորհիվ և կապիտալիզմի դարգացման հետևանքով ձևավորվում են նոր հասարակական ուժեր, ինչպես նաև նոր գաղափարական տենդենցներ ու հոսանքներ: Այդ գաղափարախոսության հիմնական բովանդակությունը ավատատիրական կարգերի վերացումն էր և ճնշված ժողովուրդների ազգային անկախություն ձևեր բերելը: Հատկապես կարևոր նշանակություն է ստանում լուսավորական-լիբերալ շարժումը: Բազմաթիվ գաղափարների, բնկերությունների և այլ կազմակերպությունների հանդես գալը նոր դարաշրջանի բնորոշ հատկանիշներն են: Զեւաւորվում է մի նոր մշակույթ:

Այդ բոլորը արձագանք էր գտնում նաև հայկական շրջաններում: Դրան հատկապես նպաստում էր մի շարք կիսա-գաղափարական կազմակերպությունների պրոպագանդիստական գործունեությունը: Վանում 1872 թ. կազմակերպվեց «Միություն ի փրկություն» գաղանի բնկերությունը, 1873 թ. Կ. Պոլսում Մ. Փորթուգալյանի նախաձեռնությամբ հիմնվեց «Լարաղգատյան բնկերությունը», որը ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլ նաև դավառներում իր բաժանմունքները ստեղծեց և լայն աշխատանք ծավալեց: Մ. Փորթուգալյանի հրատարակած «Ասիա» թերթը կոչ էր անում հայ երիտասարդությունը դնալ գաղափար, զարկ տալ առաջադիմությանը և հայ շինականին փրկել ստրկությունից ու հալածանքից: Նույն գաղափարն էր պրոպագանդում նաև Գր. Արծրունին իր «Մշակում»:

Դավառների հայությունը լուսավորելու նպատակով առաջացան «Արարատյան», «Դարոցասիրաց», «Արեւելյան», «Կիլիկյան» «Աղգանվեր հայուհայ» և դարոցասեր տիկնանց» և այլ բնկերություններ:

Գր. Արծրունին իր եռանդուն գործունեությամբ աշխուժություն էր մըտցընում ազգային-ազատագրական գաղափարախոսության մեջ և սերտ կապեր հաստատում Արեւմտյան Հայաստանի ազգային գործիչների հետ: 1876 թ. «Արարատյան» բնկերության ակտիվ գործիչ Մ. Փորթուգալյանը ժամանեց Կովկաս՝ Գր. Արծրունու հետ խորհրդակցելու նոր ծրագրերով վերադառնալով Կ. Պոլիս, նա խորհրդակցություններ ունեցավ իր գաղափարակիցների հետ և նույնն՝ 1876 թ. օգոստոսից սկսած չորս ամիս տեղ ուղևորություն կատարեց դեպի վան: Անցնելով Սամսոն-Ամասիա-Նվդոկիա-Սեբաստիա-Խարբերդ-Դիարբեքիր ուղեգծով, նա լայն աշխատանք կատարեց ազգա-

յին-ազատագրական պայքարի գաղափարները տարածելու ուղղությամբ:

Աստիճանաբար փոխվում է նաև բնակչության դասակարգային կառուցվածքը: Հանդես են գալիս արդյունաբերական, արհեստավորական ու առևտրական կենտրոններ: Ուժեղանում է աղբյուրափոխանակությունը: Զեւաւորվում են արդյունաբերողների, առևտրականների, խոշոր հողատերերի, ֆինանսական բուրժուազիայի և միաժամանակ բանվորների դասակարգերը: Դրանց համապատասխան էլ դարգացնում են գաղափարական հոսանքները: Տարածվում են գիտական սոցիալիզմի գաղափարները: Միաժամանակ պայքար է գնում ավատատիրական հարարերությունների վերացման և կապիտալիստական շահագործումը սահմանափակելու համար:

XIX դ. վերջին քառորդում Թուրքական լծի դեմ ճնշված ժողովուրդների պայքարն ու ազատագրական ձգտումները համընդհանուր բնույթ ստացան:

1875 թ. Թուրքիայի դեմ ապստամբեցին Բոսնիան և Հերցեգովինան: Ռուսաստանը, Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան միջամտեցին և մասնակի բարենորոգումներ անցկացնելու համատեղ առաջարկ կազմեցին: Սակայն հուշագիրը ներկայացնելու նախօրյակին սուլթան Ազիզը գահընկեց արվեց:

Նույն թվականին Թուրքական բռնակալության դեմ ըմբոստացան սերբերը, հաջորդ տարում՝ բուլղարները: Թուրքական զորքերը գահ բարձրացած սուլթան Համիդի հրամանով ոչնչացրին ավելի քան 20 հազար բուլղարներ, ավերեցին բուլղարական քաղաքներն ու գյուղերը: Մեծ տերությունների վըճռական միջամտության հարմար առիթ ստեղծվեց:

Ռուսաստանը, սլավոնական ժողովուրդների պաշտպանությունն առիթ դարձնելով, սլավոնաց Թուրքիային: Ակտիվացան Անդլիան և Ավստրիան: Դիվանագիտական բանակցություններից հետո որոշվեց 1876 թ. դեկտեմբերին Պոլսում դեսպանների ժողով գումարել և պարտադրել սուլթանին վերջ տալ ջարդերին և եվրոպական տերությունների երաշխավորությամբ Բոսնիայում, Հերցեգովինայում և Բուլղարիայում մի շարք բարենորոգումներ անցկացնել:

Արդու Համիդ II-ը խորամանկության դիմեց: Դեկտեմբերի 24-ին նա հայտարարեց, որ միապետությանը վերջ է տրվում, և երկրում ստեղծվում է սահմանադրական իշխանություն: Անդլիան և Ավստրիան «բավարարվեցին» Համիդի խոստումով, բայց Ռուսաստանը չվստահելով սուլթանին, երաշխիքների պահանջեց: Արդու Համիդը արհամարհեց ռուսական պահանջը: Դա 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի առիթ հանդիսացավ:

Ռուսական բանակները Բալկաններից և Անդրկովկասից հարձակում ըսկըսելով, արցանի մեջ առան Թուրքական կայսրությանը: Բալկաններում նրանք մոտեցան Կ. Պոլսի դարբասներին, իսկ Արեւելքում կարևոր դիրքեր զբաղեցին Հայկական բարձրավանդակում: Դա իրական նախադրյալներ էր

ստեղծում սուլթանական լծի տակ գտնվող ժողովուրդների ազատագրության համար:

Ռուսաստանը հատկապես շահագրգռվածություն հանդես բերեց Բալկաններում սլավոններին թուրքական լծից ազատագրման խնդրում, որը միաժամանակ հնարավորություն կտա հղժեր ոչ միայն Թուրքիային դուրս մղել այնտեղից, այլ նաև թուլացնել Անգլիայի և Ավստրիայի ազդեցությունը:

Բալկանների նկատմամբ ցարիզմի հետաքրքրությունը բխում էր Թուրքիան նվաճող «սլավոնական պատահշով» կտրելու և իր ազդեցության ոլորտում պահելու շահախնդրությունից: Դեռևս եկատերինա II-ր «համա-կրոնակից բյուզանդական պետություն» վերականգնման ծրագրեր էր կազմում: Այնպես որ ցարիզմին Բալկաններ տանող շարժառիթը հետո էր սուրյակտիվորեն «ազատագրական առաքելություն» լինելուց: Իսկ օրյակտիվորեն Ռուսաստանի թափանցումը Բալկաններ կհասցնեք սուլթանիզմի դաժան լծից բալկանյան ժողովուրդների ազատագրմանը և դրանով իսկ այդ ժողովուրդներին ռուսական հեղափոխական շարժմանը կապելուն: Այսպիսով, ցարիզմի քաղաքական նպատակներից անկախ, ռուսական ազդեցության տարածումը Բալկաններում (և Հայաստանում) պատմական առաջընթացի իրականացման հանապարհին լուրջ քայլ էր: Հետագա ամբողջ պատմությունն այդ է ապացուցում:

Բալկաններում խմորվող ազգային-ազատագրական և հեղափոխական շարժումները ցարիզմին իր համար միշտ վտանգավոր է համարել: Լիրերալների կարծիքով՝ ռուս ժողովուրդը, ազատագրելով սլավոններին, պետք է ազատագրեր նաև ինքն իրեն, վերջ տար Ռուսաստանում տիրող ստրկական կարգերին: Նման կարծիքները, որ Ռուսաստանում զրադեցնում էին ժամանակի հասարակական միտքը, ինքնակալության համար վտանգավոր էին:

Պատմաբան Ն. Ի. Կոստոմարովը, 1877 թ. հունիսի 23-ին պատասխանելով Ա. Ա. Սուլորինին, սլավոնական ժողովուրդների ապագա պետական կառուցվածքի մասին այն կարծիքն է հայտնում, որ սլավոնները պետք է ազատագրվեն օտար բռնակալների լծից և զարգանան ինքնուրույն կյանքով, իրենց պետական, քաղաքական և հասարակական օրգաններով:

«Թուրքերը կարծում են,— գրում է Ն. Ի. Կոստոմարովը,— որ ալլահը սլավոններին հանձնել է իրենց որպես ստրուկների, որոնք պետք է միշտ ստրուկներ մնան, զերմանացիները գտնում են, որ սլավոնները ինչ-որ կապ են, որից արվեստի հանճարով օժտված գերմանացին կարող է քանդակել այն, ինչ իրեն հարկավոր է...»⁷:

Իր մի նամակում լիբերալ պատմաբանը ելնելով պատմության փորձից, զգուշացնում էր, հաշվի առնել նախորդ Ղրիմի պատերազմի դասերը և ետ կանգնել ինքնաթմբակահարման վտանգից, զգուշանալ արևմտյան ստրուկությունների թշնամական դործաբեքներից: Նա չէր բաժանում այն կարծիքը, թե

պետք էր դրավել Կ. Պոլիսը և այն դարձնել սլավոնական կենտրոն: «Այժմ ոչ միայն Պիտերը, Մոսկվան, Պրագան, Վարշավան, այլ մինչև անգամ Կիևը և Բելգրադը ավելին են նշանակում, քան Կոստանդնուպոլիսը,— գրում է նա:— Կոստանդնուպոլիսը, իհարկե, իր գիրքով գուցե և դառնա համաշխարհային առևտրի կարևոր կետ, բայց դժվար թե սլավոնների համար այն հանդիսանա որևէ բարոյական հենարան, մանավանդ, որ այն ներկա շրջանում սլավոնական ոչինչ չունի»:

Նարոդնիկների վերաբերմունքը պատերազմի հանդեպ տարրեր էր: Ներանց մի մասը դատապարտում էր այն և պնդում, որ ցարիզմը ստրկություն չզրկաների մեջ պահելով ռուս ժողովուրդին, չէր կարող անկեղծորեն մտածել բուլղարների և սլավոնական մյուս ժողովուրդների ազատագրման մասին: Արտասահմանյան նարոդնիկական մի շարք օրգաններ, հատկապես «Վոյնո-րիտ» ամսագիրը, հանդես եկան պատերազմի դեմ: Նրա էջերում տպագրված նյութերից մեկում ուղղակի նշվում էր, որ սլավոնական ժողովուրդները չեն կարող ազատագրվել, քանի որ «ազատությունը չի կարող ռուսական զինվորի հետ համաքայլ ընթանալ»:

Նրանք, կանգնելով ծայրահեղ դիրքերի վրա, չէին բմբռնում, որ թուրքական բռնապետության լծի տակ դարերով հեծող ժողովուրդների համար 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը օրյակտիվորեն առաջադիմական նշանակություն ուներ: Այդ պատերազմի շնորհիվ Բուլղարիան ազատագրվեց օտար լծից և զարգացման նոր ուղի բռնեց, ազգային անկախություն ստացան Ռումինիան, Սերբիան և Չերնոգորիան:

Նարոդնիկների մյուս մասը ցանկանում էր օգտվել պատերազմական զբոսությունից և հեղափոխական շարժում ծավալել:

Սլավոնական պրոբլեմը սերտորեն կապված էր «Արևելյան հարցի» հետ: Այդ հարցի նկատմամբ ռուսական հասարակական միտքը միշտ էլ մեծ հետաքրքրություն է հանդես բերել: Ծնկում հրատարակվող լիբերալ-բուրժուական «Օրշչոյե դելո» ամսագիրը իր առաջնորդող հոդվածում նշում էր, որ «Արևելյան հարցը» տարրեր նշանակություն ունի նվաճողի և Ռուսաստանի համար. «Նվաճողի համար, զա մի սև բիծ է նրա քաղաքական հորիզոնում, որը հղի է շատ տաքնադիրությամբ և քիչ հաճելի դեպքերով: Ռուսաստանի համար այդ հարցը մեծ համակրանքի հարց է, որ պատմությունը պատրաստել է նրա համար Բալկանյան թերակղզում, որպեսզի մի քանի միլիոն ճնշված առաջի բարեկամական, քաղաքական օրգանիզմի վերածի»¹⁰:

Ռուսական բանակի շարժումը դեպի Բալկաններ Օսմանյան կայսրության կրնկի տակ հեծող բոլոր ժողովուրդների մեջ ազատագրական պայքարի նոր լիցք առաջացրեց: Այդ ժողովուրդներից ամեն մեկը ձգտում էր օգտագործել հարմար առիթը և դեն նետել թուրքական դարավոր ու ատելի լուծը:

Աշխարհի բոլոր ծայրերից բուլղարները և սլավոնական մյուս ժողո-

վորդներն իրենց անսահման գոհունակությունն էին հայտնում և գլուխ խոնարհում ուսական բանակի քաջարի մարտիկների առջև իրենց հայրենիքի ազատագրման համար¹¹:

Նույնպիսի զգացումներ էին արտահայտում նաև հույները, հայերը և մյուս ճնշված ու հալածված ժողովուրդները: Ռուս-թուրքական պատերազմը սկսելու կապակցությամբ թուրքիայում ուսական հյուպատոս Գ. Կ. Գուր-նիցկին 1877 թ. ապրիլի 16-ին գրել է, որ Կրեաե կղզու հույները պատրաստ են ապստամբելու¹²:

Մի այլ փաստաթղթից երևում է, որ 1877 թ. Բելգրադում ստեղծված Հարավսլավական լուսավորական ու բարեգործական կոմիտեն փաստորեն նպատակ էր դնում կազմակերպել ու գլխավորել ազատագրական շարժումը և կապ հաստատել Ռուսաստանի սլավոնական կոմիտեի հետ: Նույնը տեղի ունեցրեց Բուլղարիայում, որտեղ ստեղծված բարեգործական մի ընկերության անդամները խանդավառությամբ հայտարարում էին, որ իրենք դնում են ազատագրելու եղբայրական սլավոնական ժողովրդին¹³:

Թուրք բռնակալների ավերածություններն ու դաժանությունները տեսնելով, ռուս զինվորները կատաղի ատելությամբ էին լցվում անարգ լինումով նկատմամբ: Բուլղարական Տուլչի քաղաքի բնակիչ Մ. Դ. Տիչևի 1877 թ. ապրիլի 19-ի նամակում նկարագրվում է քաղաքի բուլղար, հույն և հայ բնակիչների ծանր վիճակը, նրանց նկատմամբ գործադրվող բռնությունները: Տուլչի բնակիչները, ուսական բանակի 36-րդ հետևակային զինվորային հրամանատար Վ. Ն. Վերյովկինին ուղղված նամակում 1877 թ. ապրիլի 22-ին գրում են, որ թուրքերը բարբարոսաբար ավերել են Ենիկիո, Կանգազ, Կատալոյ, Հաջի-գյուլ, Սարա-գյուլ, Պարլիտա, Փրիկացեյ, Նալբանտ, Ալի-Բեկլու, Չենկի, Նիկոլիցեյ, Պարկիշ, Մալգանիկիյու և Կամանա գյուղերը¹⁴:

Չեխական հասարակական շրջանները, պատերազմի հետ կապելով հարավ-սլավոնական ժողովուրդների ազատագրման հույսերը, Մոսկվայի սլավոնական բարեգործական կոմիտեի և նրա ղեկավար Ի. Ս. Ակսակովի հասցեով բազմաթիվ ողջույնի նամակներ ուղարկեցին: Նրիտասարգ չեխերի մի զինվորի տակ ստորագրել էին քաղաքական ու հասարակական 690 զործիչներ: Նրանք ընդգծում էին սլավոնների փոխադարձ կապերը և համատեղ պայքարը, հույս հայտնում, որ միայն ռուսական զինքի ուժով կարող է իրագործվել իրենց ազատագրությունը: Չնայած ավստրիական կառավարության հարուցած արգելքներին, չեխները իրենց ժողովներում ու միտինգներում ամենուր քննարկում էին սլավոնական ժողովուրդների ազատագրական պայքարի խնդիրները: Նրանք ռուսական բանակի ամեն մի հաղթանակ մեծ ոգևորությամբ էին դիմավորում:

Ռուս ժողովուրդը խոր համակրանքով էր վերաբերվում սլավոնական մյուս ժողովուրդների ազատագրության դադափարին: Սամարա քաղաքի պատ-

վիրակները, այցելելով ճակատային Պլոեշտի քաղաքը, մեծ հանդիսավորությամբ բուլղարական կամավորական 3-րդ ջոկատին հանձնեցին մի թանկագին նվեր՝ բուլղարական ժողովրդի դարեր առաջ կորսված ազգային դրոշմ, որ հյուսել էին սամարացիները: Զոկատի անձնակազմը շնորհակալության ուղերձ հղեց սամարացիներին: «Զեր հանձնած սրբազան դրոշմ,— ասվում էր ուղերձում,— նոր ապացույց է այն եռանդուն աջակցության, որ ռուս ժողովուրդը միշտ ցույց է տվել տառապյալ բուլղար ժողովրդին»¹⁵:

Բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթեր վկայում են, որ ռուս գյուղացիները, չնայած տնտեսական ծանր պայմաններին և կարիքին, միջոցներ էին հավաքում բանակի համար, որպեսզի դրանով օգնեն սլավոնական ժողովուրդներին թուրքական լծից ազատագրելու գործին: Գյուղացիների այդպիսի զոհաբերությունները մասսայական բնույթ էին կրում: Վիտեբսկի նահանգի գյուղացիները, օրինակ, ընդհանուր որոշում էին ընդունել վերավորների օգտին ամեն մի շնչից հավաքել 5—15 կոպեկ: Մոսկվացիները մեծ օգնություն ցույց տվեցին Տուլչի տուժած բնակիչներին: Վոլոգդայի նահանգի գյուղացիները վերավորների համար գնել էին 700 արշին կտավ, մեծ քանակությամբ սպիտակեղեն և այլ հագուստեղեն: Համարյա ամեն տեղ գյուղացիները ձրի մշակում էին բանակ զորակոչվածների ընտանիքների հողամասերը, տալիս նրանց փրկագնման վճարը և մյուս հարկերը¹⁶:

Ռուսական բանակը, նրա զինվորները ռուս-թուրքական ճակատում ցուցաբերում էին արտակարգ հերոսություն և ամենուր արժանանում ամենաջերմ ընդունելության: Ռուսական զինվորի ինքնագոհությունն ու արտակարգ հերոսությունը բուլղարական ժողովրդի ազատագրական պայքարին նոր թափ ու եռանդ հաղորդեց:

Սլավոնների, հատկապես բուլղարների ազգային-ազատագրական զինված պայքարի ձևերից մեկը ժողովրդական միլիցիայի ստեղծումն էր՝ ժողովրդական զանգվածների նախաձեռնությամբ: Նրա մեջ մտնում էին արհեստավորներ, գյուղացիներ և հասարակական այլ խավերի ներկայացուցիչներ:

Բորբոքված ու հեղեղի նման հորդացած ժողովրդական զանգվածները պայքարում էին բոլոր հնարավոր միջոցներով, ցանկանալով ազատագրվել թուրքական յաթաղանից: Բուլղարական աշխարհազորայինները թուրքերի դեմ մղած կատաղի մարտերում ցուցաբերում էին արտակարգ հերոսություն: 1877 թ. հուլիսին էսկի-Ջազրա քաղաքի մոտ տեղի ունեցած խոշոր մարտերին մասնակցում էին բուլղարական 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 5-րդ ջոկատները, որոնք Սուլեյման փաշայի մի քանի անգամ գերակշռող ուժերին հսկայական կորուստ պատճառեցին: Այդ ճակատամարտը ռուսական զորքերի և բուլղար աշխարհազորայինների ռազմական համագործակցության մի փայլուն օրի-

նակ է: «Բուլղարական աշխարհագրությունները կոչում էին արտակարգ հե-
րոսություն»,—գրել է ռուսական զորքերի զխավոր հրամանատարը¹⁷:

Այդ համադործակցությունն առավել ցայտուն դրսևորվեց 1877 թ. օգոս-
տոսի 9—15-ը ահած Շիպկայի ճակատամարտում և Սուլեյման-փաշայի 66
հազարանոց բանակի դեմ տարած փալլուն հաղթանակի ժամանակ: Բուլղա-
րիայի ժողովրդական հերոս Պանայոտ Խիտովը ռուսական բանակի զխավոր
հրամանատարի հանձնարարությամբ կազմակերպել է մի շարք շեռեններ,
որոնք Խորդան Նենչովի, Դուլչո Կոյևի և ուրիշների հրամանատարությամբ
քաջության փալլուն օրինակներ ցուցաբերեցին: Նլենի շրջանում գործում
էին Խր. Նիկոլի և Խր. Զուլովի, Քեոի Ժեկուի շեռենները, որոնց մարտիկների
թիվը հազարից անցնում էր:

Սոֆիայում հրատարակված «Բուլղարիայի ազատագրումը թուրքական
լծից» աշխատության մեջ (1958) բուլղարական պատմաբանները բազմաթիվ
նոր փաստերի հիման վրա ցույց են տալիս 1877—1878 թթ. պատերազմի
առաջադիմական և ազատագրական նշանակությունը: Պրոֆ. Դմիտրի Կոսևը
իր «1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի բնույթն ու նշանակու-
թյունը» հոդվածում գրում է. «Պատերազմը, անկախ ցարիզմի զաղույթային
քաղաքականությունից, Բուլղարիայում բուրժուա-դեմոկրատական հեղափո-
խության համար ունեցել է առաջադիմական նշանակություն, քանի որ մինչ
այդ նկատմամբ ֆեոդալական կարգը հնարավորություն չէր տալիս զարգացնել
անտեսությունը»¹⁸: Բուլղարական բուրժուազիան, որ մինչև պատերազմը շատ
թույլ էր, պատերազմից հետո զարգացման լայն հեռանկարներ ստացավ:
Սկսեց ուժեղանալ հեղափոխական դեմոկրատական շարժումը՝ այնպիսի ալ-
տիվ գործիչների շնորհիվ, որպիսիք էին Գ. Ա. Ռակովսկին, Վ. Լևսկին, Քրիս-
տո Բոտևը, Լ. Կարավելովը, Գ. Բենկովսկին և ուրիշներ¹⁹: Հեղինակը եզրա-
հանգում է, որ բուլղարական ժողովրդի համար այդ ազատագրական պատե-
րազմը ամբառնողն ուս և բուլղար ժողովուրդների բարեկամությունը²⁰:

Պրոֆ. Քրիստո Քրիստովը «Ռուսական հասարակությունը և բուլղարա-
կան ազգային-ազատագրական շարժումները 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքա-
կան պատերազմի ժամանակ» աշխատության մեջ ցույց է տալիս բուլղարա-
կան ժողովրդի պատմական կապերը Ռուսաստանի հետ, որը սկսվել էր վաղ
ժամանակներից և առավել չափով զարգացել XVIII դ. վերջերին և XIX դ.
սկզբներին²¹: Իսկ ականավոր հեղափոխական գործիչ Վ. Կոլարովը նշել է, որ
անկախ ցարիզմի զաղույթային քաղաքականությունից, Ռուսաստանը, համե-
մատած քայքայվող Օսմանյան կայսրության հետ, առաջադիմական դեր է
խաղացել²²:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ ռուս հասարակական շրջանները մտահոգ-
ված բուլղարների և մյուս ճնշված ժողովուրդների բախտով, միշտ էլ նրան
օգնության ձևեր են մեկնել: Դեռ մինչև ռուս-թուրքական պատերազմը Ռու-

սաստանում ստեղծվել էր բուլղարներին օգնելու ֆոնդ: Միայն ռուս ինժեներ
Ի. Բ. Բասինը հավաքել և այդ ֆոնդն է մուծել 1500 ռ.²³: Իսկ Մոսկվայի սլա-
վոնական բարեգործական ընկերությունը 1875 թ. սեպտեմբերից մինչև
1876 թ. հոկտեմբերի 8-ը այդ ֆոնդի օգտին հավաքել է 810.699 ռ. 9 կ.²⁴:

Հետաքրքրական է նաև այն փաստը, որ տարբեր երկրների ժողովուրդ-
ները մեծ համակրանք էին դրսևորում Բուլղարիայի ազատագրական շարժ-
ման նկատմամբ: Իտալական ազատագրական շարժման առաջնորդ Գաբի-
րալդիի «Պայքար ճնշողների դեմ» լոզունգը հասավ նաև բուլղարական ժո-
ղովրդին և ընկալվեց իրրե մարտական կոչ: 1876 թ. հոկտեմբերի 10-ին
Գաբիրալդին Կապերայից ողջույնի նամակ է հղում Բուկուրեշտի բուլղարա-
կան ազատագրական շարժման հերոսներին²⁵: Գաբիրալդին այնպիսի ազդե-
ցություն էր ներգործել բոլոր ազատատենչ մարդկանց վրա, որ Ֆրանսիայի
բանվորները հայտարարում էին. «Մենք ցանկանում ենք այն, ինչ Գաբի-
րալդին»²⁶: Պատերազմի ժամանակ, բուլղարական զորամասերի կազմում կա-
րեոր դեր կատարեց իտալացիների գրումիսան, իսկ երբ կնքվեց Բեռլինի
պայմանագիրը, նրա դեմ Իտալիայում բողոքի ցույցեր տեղի ունեցան²⁷:

Բուլղարիայի գիտնականների աշխատություններում փաստական հա-
րուստ նյութերի հիման վրա ցույց է տրվում պատերազմից հետո Բուլղարիա-
յի տնտեսության, կուլտուրայի, գրականության, արվեստի ու հասարակական
մտքի զարգացման արագ ընթացքը²⁸:

Հայրենասիրական մեծ ոգևորությամբ ու արտակարգ հերոսությամբ էր
բուլղար ժողովուրդն օգնում ռուսական բանակին: Զինվորական մի թղթա-
կից, որ ահանատես է եղել Շիպկայի հերոսական ճակատամարտին, հիաց-
մունքով է նկարագրել բուլղար զինվորների անձնուրաց պայքարը: Նա վկա է
եղել, թե ինչպես հազարից ավելի բուլղարներ և մանկահասակ երեխաներ
անձրևի նման տեղացող զնդակների տարափի տակ անընդհատ ջուր էին
հասցնում կովոզ զինվորներին, վիրավորներին հավաքում ու շալակած թի-
կունք տեղափոխում²⁹:

Ռուսական զորքի առաջընթացին հետևելով, բուլղար ժողովուրդը, հատ-
կապես Պլենայի հաղթանակից հետո, զինվեց թուրքերից խլված զենքով:
Թշնամու զենքով զինված բուլղարների թիվը հասնում էր 26.500 մարդու:
Շատ բուլղարացիներ, զենք չունենալով, թշնամու վրա գրոհելիս օգտագոր-
ծում էին զուղատնտեսական գործիքներ, մինչև անգամ քարեր: Դա պայքա-
րի մի պայծառ օրինակ էր օսմանյան բռնակալական լծի տակ հեծող բոլոր
ժողովուրդների և հատկապես հայ ժողովրդի համար*:

* 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, բուլղար ժողովրդի մղած ազա-
տագրական մարտերում, իրենց անձնուրացությամբ աչքի ընկան նաև մի շարք հայ հերոսներ,
որոնց մեջ Հովհաննես Սըվաճյանն առանձնահատուկ տեղ է գրավում: Ռուսական բանակը
սպառնում էր շրջապատել Քաթար-Բաղարջիկ քաղաքում գտնվող Սուլեյման փաշայի գոբերին:

Բուլղարական առաջավոր գործիչները, արտահայտելով ժողովրդի ցանկությունը, պահանջում էին ընդհանուր զորահավաքի օրենք հրապարակել Բանակի ղլխավոր հրամանատար, իշխան Վ. Ա. Չերկասկին Բուլղարիայում պարտադիր զինվորական ծառայություն մտցնելու հրամանի նախագիծ էր պատրաստել: Սակայն մինչև պատերազմի ավարտն այդ ուղղությամբ ոչինչ չարվեց: Նախագիծը հրապարակվեց 1878 թ. ապրիլին, իսկ մայիսին՝ կատարվեց առաջին զորահավաքը՝ բուլղարական մշտական բանակ ստեղծելու համար: Կովկասյան ճակատում նույնպես ռուսական բանակների հարձակումը հաջող էր ընթանում: 1877 թ. հոկտեմբերի սկզբին Ավլիարի և Ալաջայի բարձունքներում Ահմեդ-Մուխամար փաշայի բանակը ծանր պարտություն կրեց՝ կորցնելով 20 հազար զինվոր (3/4-ը իր ամբողջ բանակի), 35 հրանոթ, 8 հազար հրացան և այլ զինամթերք: Ռուսական զորքերը շրջապատեցին Կարսը և հոկտեմբերի 6-ին դրոշով գրավեցին:

1878 թ. հունվարի 7-ին ռուսական բանակի ղլխավոր շտաբում, որ գրտնրվում էր Կազանի կոմ, Թուրքիայի ներկայացուցիչ լիազորների և ռուսական հրամանատարության միջև բանակցություններ սկսվեցին: Բայց պատե-

նտ քաշվելուց առաջ փաշան որոշեց ընաճեցել ազդարնակչությունը և ավերել քաղաքը: Ամեն ինչ նախապատրաստելուց հետո մնում էր ստանալ սուլթանի թույլտվությունը: Կապի միակ միջոցին՝ Մորգեի այրուքներով զործող հեռագրական ապարատին տիրապետում էր միայն քաղաքի կայարանի պետ, հեռագրիչ Հովհաննես Սրվաճյանը, որը և փաշայի հեռագիրը հաղորդեց ղլխավոր շտաբին: Պատասխանը չուղարկվեց. «Հեղեհեցեք քաղաքը, կոտորեցեք անհավատներին և մեկնեցեք Պլովդիվ»: Վտանգելով իր կյանքը, Սրվաճյանն այն վերձանեց այնպես, թե սուլթանի կամքն է քաղաքն անվնաս հանձնել: Փաշան հապշտապ թողեց քաղաքը և հեռացավ: Հայ հեռագրիչի շնորհիվ Թաթար-Բաղաբջիկն իր բնակչությամբ փրկվեց: Դա 1877-ի դեկտեմբերի 31-ի՝ նոր տարվա ավստման դիշերն էր: Դեկտեմբերի 50 տարի հետո՝ 1925 թ. ապրիլի 6-ին, Բաղաբջիկի համայնական խորհրդի հատուկ որոշմամբ Հ. Սրվաճյանի անունը շնորհվեց քաղաքի փողոցներից մեկին (Ռ. Հ. Խաչատրյան, Տարեմուտի եղևություն, «Դրական թերթ», 17 հունվարի 1964: Տե՛ս նաև Զվեղզելին Յոնե, Սուլթանական հեռագիրը, «Երևան», 19 մարտի 1965):

Բուլղարական ժողովրդի ազատամարտիկներից են նաև հայտնի հեղափոխական գործիչ Սլավա Մերձանովի խմբի անդամները, նրանց թվում նաև Պետրոս Անդրեյանը, Թաթուլ Զարմանյանը և Օննիկ Թորոսյանը, որոնք 1901 թ. հերոսաբար զոհվեցին Բուլղարիայի ազատագրության համար: Նրանց պատվին 1964 թ. դեկտեմբերի 27-ին Խաչատրյանի Սլատուն դուղի մոտ, «Քարճանքեր» կոչվող վայրում, որտեղ զոհվել են հերոսները, հուշատախտակ դրվեց («Երևան», 2 հուլիսի 1965):

Հայտնի է նաև, որ բուլղարահայ Հովհաննես Ալաճաճյանը XIX դ. 60-ական թվականներին Թուրքիայի դեմ մղված պայքարում մեծ աջակցություն է ցույց տվել բուլղար հեղափոխականներին, հատկապես Կ. Ս. Ռակոտսկուն, որին թաքցրել է Շումեն քաղաքի իր բնակարանում և ապա հայկական տարազ հագրած ուղեկցել Ռումինիա («Երևան», 23 ապրիլի 1971): Նա սերտ կապեր ունեւր նաև Թուրքիա քաղաքի հեղափոխական կենտրոնի անդամ Դանիել Պոպովի հետ: Վերջինս 1872 թ. Լ. Կարսվելովին գրած իր մի նամակում Ալաճաճյանի մասին հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում («Երևան», 22 ապրիլի 1966):

բազմական գործողությունները շարունակվում էին, և հունվարի 8-ին ռուսական զորքերը ընդհուպ մոտեցան Ազրիանապոլսին:

1878 թ. փետրվարի 14-ին Ն. Պ. Իգնատևը և Ա. Ի. Նեյիդովը, Սան-Ստեֆանոյից, որտեղ տեղի էին ունենում պատերազմող կողմերի բանակցությունները, Ա. Մ. Գորչակովին հղած զեկուցագրում՝ Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Սաֆվետ փաշայի բռնած դիրքի մասին հաղորդում են, որ Թուրքերը հատկապես առարկում էին Բուլղարիան որպես ինքնուրույն պետություն ճանաչելու գեմ: Նրանց սարսափեցնում էր սլավոնական պետության գոյությունը Կոստանդնուպոլսի դարբասի մոտ: Ռուսները, սակայն, ամենայն կրքոտությամբ պաշտպանում էին բուլղարական հարցը: Թուրքիան հույս ուներ, որ արևմտանկլրոպական պետությունները, հատկապես Անգլիան, կօգնեն խափանելու այդ առաջարկը:

Անգլիան, իրօք, կենսական շահագրգռվածություն էր հանդես բերում Թուրքիային վերաբերող հարցերում: Նա ամեն կերպ արգելակում էր Ռուսաստանի առաջխաղացմանը դեպի Մերձավոր Արևելք, ձգտում էր թույլ չտալ, որ նա մոտենա ու դրավի Դարդանեյն ու Բոսֆորը: Դա, Կ. Մարքսի խոսքերով ասած, առևտրական և քաղաքական տեսակետից «բրիտանական հզորության համար խոշոր, և մինչև անգամ մահացու հարված» կլինեւր: Անգլիայի այդ դիրքից շուսյուրեն օգտվում էր Թուրքիան: «Էլիվանդ մարդուն» օգնության հասավ անգլիական իմպերիալիզմը: Անգլիական ռազմանավերը հարմար դիրքեր գրավեցին Իշխանաց կղզիների դիմաց: Այդ սպառնալիքը սթափեցրեց ռուսներին, որոնք զդուշանում էին Ղրիմի պատերազմի ժամանակ ստեղծված վիճակի կրկնությունից: Ռուսական բանակը ստիպված դադարեցրեց ռազմական գործողությունները: Սկսված բանակցություններն ավարտվեցին Սան-Ստեֆանոյի ռուս-թուրքական դաշնագրի կնքումով:

* *

Այդ օրերին հայկական շրջաններում զանազան խմորումներ էին տեղի ունենում: Եթե հայ աշխատավոր ժողովուրդը, իր պատմական փորձի իմաստնությամբ, հույսը դնում էր իր ազատագրական պայքարի և Ռուսաստանի օգնության վրա, ապա սահմանադրական պատրանքներով տարված պոլսահայ մտավորականության մի մասը հույսեր էր կապում Համիդի շնորհած սահմանադրության հետ, դեմ էր արտաքին միջամտությանը: Պատմական դեպքերի դարձացման ընթացքը շուտով ցրեց այս պատրանքները:

Աբդուլ Համիդն ինքն իրեն մերկացրեց: Նա Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքման հենց նախօրյակին, 1878 թ. փետրվարի 28-ին, դեռ նեոտեց իր սահմանադրական խաղերը, արձակեց խորհրդարանը և վերականգնեց իր բացարձակ միապետությունը: Հայ սահմանադրականները նոր միայն ըմբռնե-

ցին կատարված խաղի իմաստը: Բայց արդեն ուշ էր: Պատրիարք Ն. Վարժապետյանը շտապեց Սան-Ստեֆանո և խնդրեց Պոլսում ուսական նախկին դեսպան Իդնատին շնորհալի Հայկական հարցը: Արդու Համիդը, որ շարունակում էր իր խորամանկ խաղը, ցանկանալով ավելի սրել անցյալ-ուսական հակամարտությունը, արտաքուստ ցույց էր տալիս, թե կողմնակից է Հայկական հարցը ավելի լայն պահանջներով առաջ քաշելուն, դրանով էլ նա պատրաստում էր Հայկական հարցի տապալումը: Իդնատին համառ ջանքերի շնորհիվ հնարավոր եղավ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում (1878 թ. մարտի 3) մտցնել 16-րդ հոդվածը: Ըստ այդ հոդվածի խնդիր էր դրվում՝ հայկական շրջաններում տեղական պահանջներին համապատասխան, անմիջապես, մինչև ուսական զորքերի դուրս գալը, բարենորոգումներ անցկացնել և ապահովել հայերի անվտանգությունը: Դա Ռուսաստանին իրավական հիմք էր տալիս իրագործելու իր «խնամակալությունը» հայերի և առհասարակ բրիտանյանների նկատմամբ, մի բան, որ չէր կարող չանհանգստացնել Եվրոպական տերություններին: Եվ նրանք Հայկական հարցը դարձրին առումախի առարկա:

Անգլիական դիվանագիտության ջանքերով, մինչև Բեռլինի վեհաժողովը, մայիսի վերջին լորդ Սոլսբերիի և կոմս Շուվալովի միջև համաձայնություն կնքվեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի շուրջը: Այդ համաձայնագրի 7-րդ կետով նախատեսվում էր, որ պայմանագրում «Հայաստանի վերաբերյալ պարունակվող խոստումները պետք է տրվեն ոչ թե բացառապես Ռուսաստանի, այլ նաև Անգլիայի անունից»³⁰: Դրանով իսկ անգլիական դիվանագիտությունը չէր ցանկանում իր ձեռքից բաց թողնել Հայկական հարցը, այդպես կանխորոշվեց այդ խնդրի ձախողումը Բեռլինի կոնգրեսում: Այդ համաձայնագրի 10-րդ կետում Անգլիայի պահանջով նաև նշվում էր. «Ինչ վերաբերում է Ալաշ-Կերտի հովտին և Բայազետ քաղաքին, ապա, բանի որ այդ հովիտը հանդիսանում է դեպի Պարսկաստան տանող տրանզիտային ճանապարհ և թուրքերի աչքում ունի հսկայական նշանակություն, նորին մեծության կայսրը համաձայն է այն վերադարձնել նրանց...»³¹:

Այս համաձայնագրում նաև ուղղակի նշվում է, որ Անգլիան վտանգ է զգում Ռուսաստանի սահմանները Ասիական Թուրքիայում ընդլայնվելուց: Այդ նույն օրը Շուվալովի և Սոլսբերիի ստորագրած հուշագրում Անգլիան հասնում է այն բանին, որ «Ռուսաստանի լիազորը կոնգրեսում նույնպես կալի, որ պահպանվի status quo»³²:

Անգլիայի «հողատար» վերաբերմունքը սուլթանի տիրակալության նըկատմամբ ավելի ակնհայտ է դառնում, երբ ծանոթանում ենք Անգլիայի և Թուրքիայի միջև կնքված 1878 թ. հունիսի 4-ի գաղնագրին: Այնտեղ նշված է, որ սուլթանը համաձայնում է, «որ Կիպրոս կղզին գրավվի և կառավարվի Անգլիայի կողմից»³³: Դրա փոխարեն նշվում էր, որ եթե Ռուսաստանը «այսու-

հետև երբևիցե փորձ անի տիրելու Ասիայում նորին կայսերական մեծությունը սուլթանի ունեցած այն երկրներից որևէ մի մասին, որը խաղաղության վերջնական գաղնագրով պիտի որոշվի, այն ժամանակ Անգլիան պարտավորվում է միանալ նորին կայսերական մեծությունը սուլթանի հետ, զենքի ուժով աչք երկրները պաշտպանելու համար»³⁴:

Այսպիսով, մինչև Բեռլինի կոնգրեսի հրավերումը Անգլիան թե՛ Ռուսաստանի և թե՛ Թուրքիայի հետ հարթել էր իր շահերին հակասող կարևոր հարցերը:

1878 թ. հուլիսի 13-ին կնքված Բեռլինի պայմանագրի համաձայն Բուլղարիան հռչակվեց «ինքնավար, սուրբ վճարող իշխանապետություն», որը պետք է մնար սուլթանի գերիշխանության տակ, ունենալով «քրիստոնեական կառավարություն և ժողովրդական միլիցիա»³⁵: Բուլղարիայի ինքնավարությունը գլխավորող իշխանը բնորոշվում էր բնակչության կողմից և մեծ տերությունների համաձայնությամբ հաստատում էր սուլթանը: Մինչև Բուլղարիայի իշխանության կանոնադրության վերջնական մշակումը, երկրի ժամանակավոր կառավարումը պետք է գտնվեր «ռուսական կայսերական կոմիսարի ղեկավարության ներքո»³⁶: Պայմանագրի 11-րդ հոդվածը նշում էր, որ «օսմանյան բանակն այլևս չի մնա Բուլղարիայում, բոլոր ինչ ամրոցներն իշխանության հաշվին հողին կհավասարեցվեն...»³⁷: Բալկանների հարավային մասում ստեղծվում էր Արևելյան Ռումելիա նահանգը, որը կունենար վարչական ինքնավարություն, քրիստոնյա գնեղալ-նահանգապետ, բայց քաղաքական և ռազմական տեսակետից կենթարկվեր սուլթանին (հոդված 13): Բուլղարիայում և Արևելյան Ռումելիայում 9 ամիս ժամանակով մնալու էր ուսական օկուպացիոն կորպուսը՝ 50 հազար զինվորներով (հոդված 22):

Բոսնիան և Հերցեգովինան գրավվում էին Ավստրո-Հունգարիայի կողմից: Չերնոգորիան, Սերբիան և Ռումինիան հաշտարարվում են անկախ իշխանություններ: Այդ պայմանագրով Ռուսաստանի կազմի մեջ էին մտնում Արգահանը, Կարսը և Բաթումը (հոդված 58): Անգլիան հասնում է այն բանին, որ «Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 19-րդ հոդվածով Ռուսաստանին զիջված Ալաշկերտի հովիտը և Բայազետ քաղաքը վերադարձվում են Թուրքիային»³⁸:

Հայկական հարցին վերաբերվող 16-րդ հոդվածը, որ ընդունվում է որպես 61-րդ հոդված, ձևակերպվում է հետևյալ կերպ. «Բարձր Դուռը պարտավորվում է առանց հետադա հապաղման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներն ու բարենորոգումները և ապահովել հայերի անվտանգությունը շերքեզներից և քրդերից: Բարձր Դուռը տերություններին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցների մասին, որոնք ինքը ձեռք է առել այդ նպատակի համար, իսկ տերությունները կհսկեն դրանց կիրառմանը»³⁹: Այստեղ աչքաթող է արված ամենակարևորը՝ այն, որ ուսական զորքերը անմիջապես դուրս էին բերվում Արևմտյան Հայաստանից, դրանով

Հենց սկզբից վերանում էր բարենորոգումներ անցկացնելու հնարավորությունը, որն ամբողջովին թողնված էր սուլթանի կամքին: Մինչդեռ, ինչպես տեսանք, Բուլղարիայում և Արևելյան Ռումելիայում ուսական զորքը պետք է մնար 9 ամիս:

Բեռլինի կոնգրեսից առաջ Հայկական հարցը Սան-Ստեֆանոյի նախնական հաշտության պայմանագրում՝ իբրև նրա 16-րդ հոդված ստացել էր հետևյալ ձևակերպումը. «Նկատի առնելով այն, որ ուսական զորքերի դուրս բերումը նրանց կողմից դրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարդությունների, որոնք երկու պետությունների բարի հարաբերությունների վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բարձր Դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսազորժել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հարուցվող բարեկամներ և բարենորոգություններ, և ղերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից»⁴⁰: Ըստ որում այստեղ էլ 17-րդ և 27-րդ հոդվածներում նշվում է պատերազմից հետո քաղաքացիների իրավունքները ապահովելու մասին: «Բարձր Դուռը պարտավորվում է, —ասված է 27-րդ հոդվածում,—որ չի հալածի և թույլ չի տա հալածել այն թուրքահայատակներին, որոնք պատերազմի ժամանակ կապեր են ունեցել ուսական բանակի հետ: Եթե պատահի, որ որոշ անձինք իրենց բնականին հանդերձ ցանկանան հեռանալ ուս զորքերի հետևից, օսմանյան իշխանություններն այդ բանին չեն ընդդիմադրի»⁴¹: Պայմանագրի 17-րդ հոդվածով արձանագրվում էր, որ օսմանահայատակ բոլոր այն քաղաքացիները, որոնք մասնակից են եղել պատերազմական իրադարձություններին ու բանտարկվել և տարադրության են ենթարկվել, անհապաղ ազատվեն: Մինչդեռ այդ ամենը չկային Բեռլինի պայմանագրում: Այսպիսով, ոչ միայն 16-րդ հոդվածը փոխարինվեց 61-րդ հոդվածի՝ ոչինչ չասող ձևակերպմամբ, այլև հայերի կյանքն ու զույրը ապահովող որևէ լուրջ երաշխավորում չտրվեց:

Անդլիայի և մյուս տերությունների խարդախ դիվանագիտության և ժամանակի հայ կղերա-ամիրայական գործիչների անճարակությունը բացահայտող հետաքրքիր նյութեր կան իսթամբուլի զինավորումներում Բեռլին ժամանած հայկական պատգամավորության գործերում:

Իսթամբուլի իր էությունը դյուրահավատ մարդ էր և զտնվում էր անգլիական դիվանագիտության ազդեցության տակ: Նա եվրոպական որևէ լեզու չգիտեր, և երբ նրան հարցրին, թե ինչ լեզվով պիտի բացատրվի եվրոպական դիվանագետներին, նա ասաց. «Պիտի խօսեմ լեզու մը, որ համաշխարհային է և տառապանքի լեզուն է միևնույն ժամանակ, այսինքն՝ պիտի լամ»⁴²: Ահա այս էր հայ կղերի դիվանագիտական ուժը, որով նա պետք է իրագործեր Հայկական հարցի լուծումը: Ինչպես նկատել է Լեոն, իսթամբուլի ուղեկցող Մինաս Չերազի մանրամասն օրագրությունը ցույց է տալիս, «թե ինչ

հրեշ էր այն իսկ եվրոպական դիվանագիտությունը, որի գույքը շարժելու համար սպանդանոց էր քշվում թշվառ թրքահայ գյուղացիությունը»⁴³: Այդ հաղորդությունից երևում է, որ մեծ տերությունների մայրաքաղաքներում, հատկապես Լոնդոնում, ինչպես և Մանչեստրում, հայ առևտրական զաղութի աջակցության շնորհիվ, իրիմյանին ընդունում էին հանդիսավորությամբ: Գերմանական կայսրուհին, լսելով հայերի կրած տառապանքների մասին, արտասվում է և խոստանում աջակցել. ամենուր միայն սիրալիր խոստումներ և ոչ մի բայլ հայ ժողովրդի օգտին: Վերջապես հասկանալով այդ, իրիմյանը գրեց. «Այս քաղաքակիրթ աշխարհիս մեջ մարդագեղեր պիտի ուտեն թուրքաստանի մեծ կտոր միտերը, զրկյալ հայուն գեթ կտորիկ մի ոսկոր պիտի թողուն»: Դրանով իսկ նա հաստատում էր Բիսմարկի հռչակված թեզը՝ «Երավունքը հոգրինն է»: Եվ իրոք, չնայած բազում խոստումներին՝ հայկական պատվիրակությանը մինչև անգամ թույլ չի տրվում մտնելու կոնգրեսի շենքը, իսկ հայերի պահանջադիրք բոլորովին անուշադրության է մատնվում, նույնիսկ չի ընթերցվում:

Բեռլինից հուսահատված և հուսախաբված վերադառնալուց առաջ իսթամբուլի պատվիրակությունը հետևյալ բողոքն է ուղարկում կոնգրեսի նախագահ Բիսմարկին. «Հայերն այժմ կսովորեն թե իրենք խաբված են, թե որովհետև իրենք եղել են խաղաղասեր, իրենց իրավունքները չեն ճանաչվել և թե իրենք ոչինչ չեն ձեռք բերել պահպանելու համար իրենց հնադարյան եկեղեցու և իրենց հնադարյան ազգայնության անկախությունը»:

Այնուհետև բողոքում ասվում է. «Հայկական պատգամավորությունը վերադառնում է Արևելք, տանելով իր հետ այս դասը: Նա սակայն հայտարարում է, թե հայ ժողովուրդը երբեք չի դադարի բարձրացնել իր ձայնը, մինչև որ եվրոպան արդարություն կանի իր պահանջին»⁴⁴: Ոտնահարված հայ «դիվանագետները» գրում են, որ Եվրոպայից խաբվեցին, դասեր ստացան: Հայ «դիվանագետները», սակայն ոչ մի դաս չառան և նորից ու նորից մնացին եվրոպական դիվանագիտության թակարդում, թեև չափազանց ուշադրավ է, նաև բնորոշ իսթամբուլի բազմիմաստ փոխաբերական խոսքը Բեռլինում փոքր ազդեցին հարիսայի մեջ թուղթ բացվեցավ, լիկեցավ, մինչև ընկավ. ևս ալ պարապ թողի ետ եկա. մոռացա առաջուց մի քանի հատ զեյթունցի տանի հետս, անոնք շերեփ ունեին, կարելի է ամանին տակեն, քովերեն բան մը փրցնեի»⁴⁵:

Հայ հասարակական շրջանները խորը հիասթափություն ապրեցին: Մ. իսթամբուլի ուղղված մի նամակում նշվում է, թե ինչպիսի ոգևորությամբ էին լցված հայերը և թե ինչպես այդ ոգևորությունն ի չիք դարձվեց Բեռլինի կոնգրեսով. «Բաբե, ցնորք են եղեր այդ ամենը, —գրում է նամակի հեղինակը,—որ

մեզ կօրորեր ու անուշ երազներով կտարուրեր, որքան ճշմարիտ է եղեր, թե քանի որ չկա ուղղակի դո՛հ, չկա և փրկություն և թե անպատրաստ, անդոհարհեր ժողովուրդ մը արժանի չէ ազատության»։ Հետո հուզմունքով հեղինակը դատապարտելով մեծ տերությունների քաղաքականությունը, շարունակում է. «Կէսալին, որոհեալ մերն է ապագան... այժմ կտեսնենք մի լուսավոր աստղ հայ ազգի զգացումներու արթնանալը... բավական է, որ խոսակցի մի կողմ դրած, գործ սկսենք, այո՛, առավել գործ, բան խոսք...»⁴⁶։

Անգլիական դիվանագիտության գործարքները վճռական դեր խաղացին Բեռլինի կոնգրեսում և ճակատագրական նշանակություն ունեցան հայ ժողովրդի համար։ Բեռլինի (1878 թ.) վեհաժողովում այդ հոգվածը փոփոխվեց 61-րդի, որով նույնպես Բ. Դուռը պարտավորվում էր հայկական շրջաններում տեղական պահանջներին համապատասխան բարենորոգումներ անցկացնել, երաշխավորել հայերի ապահովությունը և պարբերաբար ղեկուցել մեծ տերություններին։ 16-րդ և 61-րդ հոգվածները բովանդակությամբ կարծես թե նման էին իրար։ Սակայն առաջին դեպքում բարենորոգումները պետք է անցկացվեին մինչև ուսական գործի դուրս գալը, երկրորդում այդ պայմանը դուրս էր նետված։ Սուբերին, վեհաժողովում ամեն ինչ արեց, որ ուսական գործերի Հայաստանի տերիտորիայից դուրս բերելը չկասկածի բարենորոգումներ անցկացնելու հարցի հետ։ Ըստ 61-րդ հոգվածի, Թուրքիան իր եատարելիք բարենորոգումների մասին պետք է սխտեմատիկաբար ղեկուցեր մեծ տերություններին և ոչ միայն Ռուսաստանին, ինչպես նախատեսված էր 16-րդ հոգվածում⁴⁷։

Այդպիսով, տրակտատը ստորագրող կողմերը՝ մեծ տերությունները, պետք է հսկեին բարենորոգումների իրագործմանը։ Դա վերջին հաշվով ի չիք էր դարձնում Թուրքիայի պարտավորությունը, ոչ մի երաշխիք չէր ապրիս նախատեսվող բարենորոգումների իրականացման համար։ Հայ ժողովրդի դրությունը բարելավելու փոխարեն, նոր ողբերգական վիճակ ստեղծվեց նրա համար։ Հայկական հարցը խլվեց Ռուսաստանի ձեռքից և անորոշության գիրկը նետվեց։ Այստեղից էլ սկիզբ է առնում մեծ ողբերգությունը։

Անգլիական շահամոլ դիվանագիտությունը կարողացավ տապալել «մեծ Բուղարիայի» ծրագիրը և 16-րդ հոգվածով նախատեսվող հայկական բարենորոգումների ուսական պահանջները։ Նա Ավստրիայի համակրությունն քստանալու համար նրան զիջեց Բոսնիայի և Հերցեգովինայի շրջանները, իսկ Ռուսաստանին ստիպեց բավարարվել Բեսարաբիայով, Կարսով և Արդահանով։ Միաժամանակ Անգլիան Թուրքիայից խլեց Կիպրոսը։ «Հայաստանը ողջակիզվեց մեր կառուցած հաղթանակի զոհասեղանի վրա, — խոստովանում է Լ. Զորջը, — Բրիտանական կառավարության քաղաքականությունը ճակատագրական անխուսափելիությամբ հանդիպեց 1895—1897 թթ., 1909 թ. սոսկալի ջարդերին և 1915 թ. ամենասարսափելի կոտորածին»⁴⁸։

Այսպես էր «լուծվում» Հայկական հարցը։

Անցնում էին տարիներ։ Հայ ժողովուրդը պայքարում էր պայմանագրի 61-րդ հոգվածի իրագործման համար։ Բ. Դուռը՝ տարբեր պատրվակներով ձգձգում և չէր կատարում։ Իրականում Բեռլինի վեհաժողովի այդ հոգվածը նոր շարիքների աղբյուր դարձավ։ Մեծ տերությունները հուսադրում էին հայ ժողովրդին, օգնություն խոստանում։ Միաժամանակ նրանցից ամեն մեկը Թուրքիային իր կողմը գրավելու համար զիջումներ էր անում։ Եվ ահա սկսվում է մեծ տերությունների խարդախության ու հայ ժողովրդի արյան գնով իրենց շահամոլ քաղաքականությունն անցկացնելու մի երկարատև առումախ։ Հայկական դատը զոհարելում էր անգլո-ռուսական շահերի բախմանը։ Ռուսաստանի դեպի հարավ խորանալը սպառնում էր ոչ միայն դեպի Հնդկաստան ձգվող ճանապարհներին, այլ նաև անգլիական գաղութատիրության ամբողջ համակարգին։ Ահա այդ վտանգը կանխելու համար էր, որ անգլիական դիվանագիտությունը փաղաքշում էր «հիվանդ մարդուն»։

Սակայն հայ գործիչները որոշ դեպքերում չհասկանալով բրիտանական դիվանագիտության խարդախ խաղերը, Անգլիային ընդունում էին որպես «բարի քեռի»։ Հիրավի դրանով է բացատրվում նաև այն փաստը, որ Բեռլին ուղարկված իրիմյան Հայրիկի զխավորած հայկական պատվիրակությունն, անտեսելով ուսական դիվանագետներին, դիմում էր ամբողջ վեհաժողովին։ Ռուսական պատվիրակությանը դա դուր չեկավ, և նա անտարբեք դիրք բռնեց։ Հայկական հուշագիրը ոչ ոքի ուշադրության չարժանացավ և հատկապես Անգլիայի ջանքերով, դեն նետվեց որպես մի լաթի կտոր։ Մինչդեռ պատվիրակության անդամ Մինաս Զերազը այն թյուր կարծիքին էր, թե նրանք շահեցին Անգլիայի բարեկամությունը։ Նման անհեռատես քաղաքագետները ապակողմնորոշում էին հայ ժողովրդին և նրան կանգնեցնում նոր շարիքների առջև։

Բեռլինի վեհաժողովից հետո սկսեց իշխել այն մտայնությունը, թե պետք է կազմակերպվել և պայքարով ձեռք բերել ազատությունը։

Ապստամբության և զինված ուժերով Թուրքական լծից ազատագրվելը գաղտնում է ծրագրային խնդիր։ Հատկապես Բաֆին «Ջալալեդդին», «Խենթ», և «Կայծեր» վեպերում հայ ժողովրդին, բալկանյան ժողովուրդների օրինակով, զինված պայքարի էր կոչում օսմանյան տիրապետության դեմ։ «Ջալալեդդինից» հետո Բաֆին, ոգևորված բուլղարների հաջողություններով, պատրաստվում էր մի վեպ գրել «Հայդուկներ» վերնագրով⁴⁹։ Բաֆի կարծիքով հայ հայդուկային շարժումը միայնակ չէր մնա, այլ նրան ձեռք կմեկնեին եվրոպական պետությունները։ Բաֆի «Խենթ» վեպը մաս առ մաս տապալկեց «Մշակ» թերթում։ Այստեղ Բաֆին իր հերոսի՝ Դուդուկյանի միջոցով կոչ է անում դենք ձեռք բերել հայրենի երկիրն ազատագրելու համար։

Երկրի ներսում և արտասահմանում սկսեցին հանգես գալ տարբեր կազ-

մակերայություններ, որոնք հասունացնում էին սուլթանի բռնակալության դեմ կազմակերպված պայքար ծավալելու գաղափարը:

1880-ական թվականներին հայկական շրջաններում ստեղծվում են ընդհատակյա ընկերություններ, ինքնապաշտպանության կոմիտեներ, «որոնք ուշադրությամբ հետևում են անցքերի դարգացմանը, որպեսզի հարկավոր դեպքերում իրենց օգնությունը ավելի իրական և օգտավետ դարձնեն»⁵⁰:

Համիդյան ծանր վարչակարգի դեմ հայ ճնշված հասարակական խավերը սկսեցին պայքարել ոչ միայն զենքի ուժով, այլ նաև գաղափարական ճակատում: Ումանք հետևելով ուսւ վտարանդիների օրինակին, զրիչը միացնելով սրին, գաղափարական լայն պրոպագանդա ծավալեցին արտասահմանում: 1885 թ. հայ հասարակական գործիչ Մկրտիչ Փորթուգալյանը Մարսելում սկսում է հրատարակել «Արմենիա» հայերեն թերթը, որի էջերում մերկացվում էր թուրք փաշաների, բուրգ բեյերի և սուլթանական կառավարության հալածանքները հայ ժողովրդի նկատմամբ: Թերթը բողոքի ձայն էր բարձրացնում այդ անիրավությունների դեմ և եվրոպական տերությունների ուշադրությունը հրավիրում Հայկական հարցի վրա: «Արմենիան» ժամանակի մամուլի ազատ օրգաններից մեկն էր, որ կարողանում էր անկաշկանդ կերպով մերկացնել հայ ժողովրդի բռնակալներին: Նա միաժամանակ նշում էր հայ շինականի պայքարի և ազատության ուղիները: Այդ ուղին բուլղար ժողովրդի ազատագրական պայքարի ուղին էր, որին հետևեցին հայերը: Այդ նպատակով էլ Մ. Փորթուգալյանը հաջորդաբար հրատարակում է բուլղարական շարժման և նրա զեկավարների հերոսական պատմության դրվագները: Բուլղարական շարժման օրինակը ոգևորիչ էր ուսւահայ ուսանող երիտասարդության համար ևս:

Փորթուգալյանի կազմակերպած «Հայոց հայրենասիրական միությունը» ղեկի չափով նպաստում է «Արմենիա» թերթի հրատարակմանը և պրոպագանդում անկախ Հայաստան ստեղծելու գաղափարը: Այդ նպատակին հասնելու համար «Միությունը» ընդունելի էր համարում բոլոր հնարավոր միջոցները. «Երբեմն զենքով, երբեմն փողով, երբեմն օտարի օգնությամբ»⁵¹: Այդ հողի վրա էլ ստեղծվում է այն կազմակերպությունը, որի անդամները թերթի անունով կոչվում են արմենականներ:

Մ. Փորթուգալյանի գաղափարակիցներն ու հետևորդները հայրենասիրական կոչեր էին հռչակում, խնդիր էին դնում երիտասարդությանը ռազմականորեն մարզել, զգուշորեն պատրաստվել ընդհանուր ապստամբության և ազատագրվել սուլթանի լծից: Նրանք զգուշացնում էին, որ անհրաժեշտ է հմուտ քաղաքականություն վարել, քանի որ Աբդուլ Համիդին ժառանգություն թողնելով Ֆուատ փաշայի 1869 թ. կազմած «քաղաքական կտակը» թելադրում էր տարբեր ցեղերի միաձուլում, իսկ դիմադրության դեպքում՝ բռնի ուժով ոչնչացում: Այդ կտակում հատուկ նշվում էր հայերի ըմբոստ հակումների և դրանք զսպելու անհրաժեշտության մասին: Աբդուլ Համիդը իր գործունեության

շենց սկզբից հայերի նկատմամբ կիրառում էր «կտակի» սկզբունքները: Արմենականները, ելնելով այդ իրավիճակից, զգուշ քաղաքականություն էին վարում և խուսափում էին թուրքական պրովոկացիայի համար առիթ ստեղծելուց:

Լոնդոնում հիմնադրված «Անգլո-հայկական կոմիտեն» 1888 թ. սկսած հրատարակում է «Հայաստան» թերթը, որը գտնվելով անգլիական դիվանագիտության ազդեցության տակ, պրոպագանդում էր այն գաղափարը, թե Հայկական հարցը կարող է լուծվել միայն եվրոպայի աջակցությամբ՝ դիվանագիտական ճանապարհով: Ելնելով այդ սկզբունքից, թերթը ջանում էր եվրոպայում հայերի նկատմամբ համակրանք ստեղծել: Տպագրելով նյութեր հայ ժողովրդի թշվառ վիճակի մասին, նա ցանկանում էր եվրոպական տերությունների և դիվանագետների գույքը շարժել, հայերին օգնելու տրամադրություն ստեղծել: Թերթը դիմումներ էր ուղարկում պետական ականավոր գործիչներին և տպագրում նրանց կարծիքները Հայկական հարցի վերաբերյալ: Անգլիական պառլամենտում արժարժած խնդիրները և «Կապույտ» դրքի նյութերը լայն տեղ էին գտնում «Հայաստանի» էջերում: Գլադստոնը, որ այդ ժամանակ արդեն զրկված էր մինիստրական պորտֆելից, շարունակում էր հանդես գալ մարդասիրական և ազգերի ազատության մասին իր կեղծ հայտարարություններով: Անգլիական դիվանագիտությունը, որ Բեռլինի վեհաժողովում Հայկական հարցի ձախողման գործում այնքան խարդախ դեր կատարեց, «Հայաստան» թերթի պատկերմամբ հանդես է գալիս որպես հայ ժողովրդի միակ բարեկամն ու ազատարարը:

«Հայաստան» թերթի նման դիրքորոշումը նկատի ունենալով, Փորթուգալյանը գրում է, որ լսկ դիմումների ուղարկելը «ամուլ և ապարդյուն կմնան, ազլալական կլինեն, եթե բուն իսկ Հայաստանին մեջ զորավոր շարժումներ չգոյանան, ուստի պետք էր մեր մեջ զորացնել մի ներքին ուժ և այդ նպատակով կազմակերպվել»⁵²:

Այդ այն շրջանն էր, երբ ուսական քաղաքներում և եվրոպայում ուսում ստացած Անդրկովկասի երիտասարդության լավագույն ներկայացուցիչները բուռն կերպով ներգրավվում էին հեղափոխական շարժման մեջ: Հեղափոխական նարոդնիկների շարքերում, օրինակ, ցարիզմի դեմ ակտիվ պայքար էին մղում Կ. Մամիկոնյանը, Ս. Կարդաշյանը, Գ. Արազյանը, Հ. Մանուչարյանը, հայտնի կին-հեղափոխական Թամարա Ադամյանը և ուրիշներ: Սակայն 80-ական թվականների ռեակցիայի պայմաններում նարոդնիկությունը կազմալուծվում է, որպես հեղափոխական կազմակերպություն դադարում գոյություն ունենալ: Նարոդնիկական ինտերնացիոնալիստական քայքայվող կազմակերպությունների փոխարեն առաջացան ազգային խմբեր, որոնք կանգնում էին բուրժուական լիբերալիզմի դիրքերում:

Նույնը կատարվեց նաև Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հայ ռազնոչին

մտավորականության հետ: Նրա մի մասի ազգայնական, անջատ գործունեությունը հայ հեղափոխական մտավորականության շարքերում սուր բախումներ հարուցեց ընդդեմ նրանց, ովքեր հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումները դիտում էին որպես համառուսական հեղափոխական շարժման անբաժանելի մասը:

Մյուս կողմից Արևմտյան Հայաստանում ծայր առած ազգային-ազատագրական շարժումներն, իրենց սոցիալ-դասակարգային բովանդակությամբ լինելով հակասովթանական և հակաֆեոդալական, դեմոկրատական բնույթ էին կրում, ունեին առաջադիմական նշանակություն: Այդ հողի վրա էլ Արևմտյան Հայաստանում առաջացան ազգային-ազատագրական գաղափարներ պրոպագանդող մի շարք խմբակներ: Կազմակերպվեցին նաև ինքնապաշտպանական զինված ջոկատներ, որոնց մեջ ընդգրկվում էին մտավորականներ, գյուղացիներ, արհեստավորներ, մշակներ և այլն:

Արևմտահայերի ազգային-ազատագրական պայքարը հատկապես Զեյթունի, Սասունի, Վասպուրականի հերոսամարտերից հետո մեծ արձագանք էր գտնում կովկասահայության մեջ: Թուրքիայում տեղի ունեցող վայրագությունները մեծապես հուզում էին հայ զանգվածներին: Կովկասում, չնայած ցարական կառավարության հետապնդումներին, հայերը ոչ միայն նյութական օգնություն էին ցույց տալիս իրենց եղբայրներին, այլ նաև զինված խմբերով հաճախ էին սահմանն անցնում և ամեն կերպ օգնում արևմտահայությանը: Այդ գործում ակտիվ դեր էին խաղում արտասահմանում և Ռուսաստանում կազմակերպված մի շարք քաղաքական գաղտնի խմբակներ, որոնցից հայտնի են «Ուժ» (Շուշի, 1888 թ.), «Հայրենասերների Միություն» (Պետերբուրգ, 1883 թ.), «Հայրենասերների Միություն» (Մոսկովա, 1889 թ.), «Երիտասարդ Հայաստան» (Թիֆլիս, 1889 թ.) և ուրիշներ:

Այդ շրջանում էլ սկսում են ձևավորվել հայ քաղաքական կուսակցությունները: Դրանցից առաջինը «Հնչակ» թերթի շուրջը համախմբված հայ ուսանողների ջանքերով 1887 թ. ժնևում կազմակերպված «Հայ սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցություն» էր, որն իր տպագիր օրգանի անունով կոչվեց Հնչակյան: Նրա հիմնադիրներ Ա. Նազարբեկը, Մ. Նազարբեկը, Բ. Նազարբեկը և ուրիշներ գտնվում էին ռուսական նարոդնիկների և թե ռուսական ու եվրոպական սոցիալ-դեմոկրատների ազդեցության տակ: Թվով 5—6 հոգի, նրանք սկզբնապես ստեղծել էին իրենց խմբակը, որը գործում էր ժնևում, և հանդես էին գալիս հայ հասարակական շրջաններում լայն ազդեցություն վայելող Մ. Փոքրիկյանի «Արմենիայի» էջերում:

«Հնչակը» առաջին անգամ թերթն էր, որ հրատարակվում էր առանց բաժանորդագրության և գաղտնի ձևով տարածվում՝ առանց վճարի: «Հնչակը» այդ տեսակետից ձգտում էր հետևել ռուս էմիգրանտական մամուլին, որ դե-

կավարում և ուղղություն էր տալիս հակացարական հասարակական միտքը Ռուսաստանում: «Հնչակը» ցանկանում էր այդ նույն դերը կատարել Արևմտյան Հայաստանում:

Հնչակյան կազմակերպություններ են ստեղծվում Տրապիզոնում, Կ. Պոլսում և այլ վայրերում: Թուրքիա խանազատը, Շմավոնը (Գաբրիել Կաֆյան) և ուրիշներ, այդ կազմակերպության ճանաչված պրոպագանդիստներն էին: «Հնչակը» սկսեց մայրենի լեզվով պրոպագանդել սոցիալիզմի գաղափարները, տեղեկություններ տալ շահագործվող և շահագործող դասակարգերի, կապիտալիստական հասարակարգի տնտեսական ու քաղաքական կառուցվածքի և այլ հարցերի մասին: Հնչակյանները ցանկանում են սոցիալիզմը կապել, ավելի շուտ հարմարեցնել թուրքահայ գյուղացիական շարժմանը, ազգային-ազատագրական պայքարին: Ըստ էության հնչակյանների հակացած սոցիալիզմը դա ռուս նարոդնիկական սոցիալիզմի ձևափոխված տեսակն էր, որը նրանք ցանկանում էին վերակենդանացնել և հարմարեցնել Թուրքիայի պայմաններին:

Հնչակյանները թարգմանեցին և հրատարակեցին Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի առանձին աշխատություններ: Նրանք իրենց հայտարարում էին սոցիալիստներ: Սակայն, նրանց համար սոցիալիզմը հեռավոր նպատակ էր: Դասակարգային պայքարի խնդիրը նրանք շրջանցում էին և առաջնությունը տալիս ազգային հարցին: Ըստ էության մանրրութուական հնչակյան կուսակցությունն իր ծրագրային խնդիրն էր համարում «հայկական հեղափոխության» միջոցով, եվրոպական տերությունների օգնությամբ ազատագրել Արևմտյան Հայաստանը: Այդ նպատակով նրանք կազմակերպում էին հակակառավարական ելույթներ ու ցույցեր, առիթ ստեղծելով, որպեսզի եվրոպական դիվանագիտության ուշադրությունը բեկովի Հայկական հարցի վրա: Հակասովթանական ընդհանուր շարժումից կտրված այդ ելույթները կառավարության կողմից հեշտությամբ ճնշվում, ջախջախվում էին, իսկ եվրոպական դիվանագետները մնում էին դիտողի դերում:

Հնչակյանների ազգայնական գործունեությունը կովկասում խանգարում էր բանվոր դասակարգի և աշխատավորության շրջանում ինտերնացիոնալիստական գաղափարների կոփմանը և սոցիալական ու ազգային-ազատագրական պայքարի միասնական ճակատ ստեղծելուն:

Պետք է նշել, որ սոցիալիստական գաղափարները ինչ ձևով էլ հանդես գային, լայն արձագանք էին գտնում երիտասարդության մեջ: Զերնիշեակին, Գերցենը, Նալբանդյանը, շարունակում էին մնալ երիտասարդության գաղափարական սնունդ տվող առաջնորդներ:

«Հնչակի» առաջին համարների նյութերի և Գերցենի «Կոլոկոլի» միջև շատ նմանություն կա: Թերթը Զերնիշեակուն, Պ. Լավրովին և ուրիշ ռուս սոցիալիստների հիշատակին շատ քերթ է նվիրել: Հետևելով նարոդնիկների

օրինակին, «Հնչակը» գրում էր այն մասին, որ Եվրոպայի ժողովուրդները տեսնելով կապիտալիզմի բերած «մեծամեծ չարիքները, աշխատում և գործում են այսօր կործանել նրանց անիրավ ռեժիմի կարգերը՝ հանուն սոցիալիզմի, աջակցել, ասում եմ, կապիտալիզմի մուտք գործելուն մեր ժողովրդի մեջ, — հանցանք է»⁵³:

Նարոդնիկ-հնչակյանները, կտրված լինելով հայ իրականությունից, չէին ցանկանում տեսնել, որ կապիտալիզմը արդեն XIX դ. առաջին կեսից սկսել է մուտք գործել հայ իրականության մեջ և 80-ական թվականներին բուրժուական հարաբերությունները թե՛ տնտեսական և թե՛ հասարակական-քաղաքական կյանքում հսկայական փոփոխություններ են մտցրել: Ինչպես ուս նարոդնիկները, հնչակյանները նույնպես ջանում էին «ապացուցել», որ սոցիալիզմը կարելի է իրականացնել առանց կապիտալիստական արդյունաբերության: Նրանք օրինակ, գրում էին, որ «սոցիալիզմն իր իրականացման համար ունի և ուրիշ դրական հիմք հայ ժողովրդի մեջ: Հայտնի են հայ գյուղական համայնական կարգերը, հողատիրության կոմունական կերպերը...»: Ապա «Հնչակը» այն միտքն է քարոզում, որ անհատ գյուղացին, չկարողանալով դիմանալ կառավարության ճնշումներին, «միանում է գոյություն ունեցող գյուղական համայնքի հետ, իր հողը դաժնելով սեփականություն այդ համայնքի...»: Այս ուղիով, ըստ «Հնչակի», անհատական սեփականությունը դառնում է «սեփականություն համայնքի» և հանրային սեփականության է վերածվում «արդյունագործության ամենանշանավոր գործիքներից մեկը — հողը»: Եվ վերջապես, «Հնչակի» նարոդնիկական-ուտոպիստական սոցիալիզմի գաղափարն այնպիսի բացարձակ աստիճանի է հասցվում, որ համոզմունք է արտահայտվում, թե Հայաստանում այդ հիմքի վրա «սոցիալիզմը ներկայանում է մեզ իր ամենակատարելագործված կերպարանով»⁵⁴: Ահա թե ինչ աստիճանի է աղավաղվում սոցիալիզմի ուսմունքը հնչակյանների մոտ: Միանգամայն ակնհայտ է, որ հնչակյանների նարոդնիկական սոցիալիզմը ոչինչ ընդհանուր բան չունի մարքսիզմի հետ:

Հնչակյաններն ամբողջովին ընդունում են նարոդնիկ-անարխիստների բազմաթիվ պայքարի մեթոդները, բունտարարությունը, տեղորոշ, որոնք կազմում են հնչակյանների մոլուցքը:

Պետք է, սակայն, հաշվի առնել, որ նարոդնիկությունը 70-ական թվականներին հեղափոխական և առաջադեմ ուժ էր, իսկ «Հնչակի» ասպարեզ դալու ժամանակ այն քայքայվել էր ու վերածվել տեղորոշ տական խմբի, որը հեղափոխական շարժման մեջ արդեն ռեակցիոն դեր էր կատարում: Գ. Պլեխանովի «Մեր տարածաշրջանները» աշխատությունը, «Աշխատանքի ազատագրության խմբակը» հսկայական անդունդ էին գծում հեղափոխական պայքարի նոր ուժերի և նարոդնիկության միջև: Հանգես էր եկել հեղափոխու-

թյան առաջնորդ՝ բանվոր դասակարգը, որը սոցիալական պայքարը դնում էր մարքսիստական, գիտական սոցիալիզմի հիմքի վրա:

Սակայն, սկսած 1891 թ. կյանքի ակնառու փաստերը ստիպեցին հնչակյաններին ընդունել կապիտալիզմի և բուրժուական հարաբերությունների զարգացման անհրաժեշտությունը հայ իրականության մեջ: «Հնչակը» թինչև անգամ այն միտքն էր հայտնում, որ հայ ժողովուրդը միայն կապիտալիզմի զարգացման մեջ կարող էր գտնել իր տնտեսական ուժը⁵⁵:

Հնչակյաններն ընդունում էին նաև երկու հակադիր դասակարգերի՝ հայ բուրժուազիայի և բանվոր դասակարգի հանդեպ գալը⁵⁶: Նրանք համոզվեցին նաև, որ իսկ նարոդնիկներից որդեգրած գյուղական համայնքի մասին տեսությունը հաստատուն չէ: Եվ վերջապես նրանք ընդունում էին, որ հեղափոխականները պետք է հետևեն Մարքսի տեսությանը և այն դիտեն որպես միակ ճիշտ գիտությունը: Այս բոլորը, սակայն, նրանք ընդունում էին ձևականորեն. մարքսիզմի բուն էությունը նրանց համար այդպես էլ մնաց խորթ ու անհասկանալի:

Հայ ժողովրդի ազատագրության գործում հնչակյան կուսակցությունը կանգնում է երկվության առջև. նրա մոտակա նպատակն էր, ազգայնական-նարոդնիկական գործելակերպով, բունտարարական, տեղորոշ տական մեթոդներով ազատագրել հայ ժողովրդին թուրքական լծից, իսկ հեռավոր նպատակը՝ սոցիալիզմ կառուցել: Հնչակյանների ծրագրում որպես նպատակ նշվում էր, «Հեղափոխել և ոչնչացնել միապետական կարգերը, փրկել հայ ժողովուրդն իր ընդհանուր ստրկական դրությունից... ստեղծել քաղաքական պայմաններ, որոնք աշխատավոր դասակարգին միջոց տան ազատ կերպով արտահայտել իր ձգտումներն ու պահանջները... դուրացնելու նրա այն բոլոր հասարակական ջանքերը, որոնք պետք է ամեն տրամադրելի հասարակական պայմանների միջոցով նպաստեն նրա առաջխաղացությանը դեպի հեռավոր նպատակը»⁵⁷:

Հնչակյանները փաստորեն ձգտում էին Թուրքիայի, Պարսկաստանի և Ռուսաստանի հայկական շրջաններից ստեղծել մի պառլամենտական պետություն, որի մեջ պետք է մտնեին նահանգական ինքնավար մարզերն՝ ընդհանուր ընտրական իրավունքով: Այս գաղափարը համահնչյուն էր լիբերալ-բուրժուական տեսակետին: Նման կարգեր ստեղծելուց հետո հասկանալի չէր թե «հեռավոր» կոչվող նպատակը՝ սոցիալիզմը, ինչ ձևով պետք է իրականացվեր: «Հնչակի» ազգայնական ուղղությունը միանգամայն ակնհայտ էր: Թուրք ժողովրդի մասին ծրագրում ազգատյացության դիրքերից էր խոսվում:

Եթե հայկական որոշ շրջաններ, հատկապես կղերականությունը մեծ հույսեր էին կապում 61-րդ հոգևածի հետ և առհասարակ քարոզում էին եվրոպամոլություն, ապա «Հնչակը» մերկացնում էր եվրոպական դիվանագիտության

շահամուլությունն ու զաղութատիրական բաղադրականությունը: Բայց այդ երկար չի տևում: Իրեն հատուկ երկվությունը «Հնչակը» հանկարծ կառուցում էր 61-րդ հուլիսին և զովարանում այն: Իրեն սոցիալիստ կոչող Ռուբեն Խանազատը իր կուսակցության հանձնարարությամբ 1891 թ. ժնեից մեկնում է Երուսաղեմ, սուլթանի կողմից այնտեղ արտոլված խրիմյան Հայրիկին Եվրոպա փոխադրելու և ապա Հայաստանում նրան հեղափոխական շարժման գլուխ կանգնեցնելու համար⁵⁸: Խրիմյանը, տեսնելով հնչակյանների երեխայական խաղերը, ընդառաջ չզնայ նրանց արկածախնդրական ծրագրին:

Խանազատը, որ իր հիշողությունները գրել է հնչակյան կուսակցությունից հեռանալուց հետո, իրենց դործունեությունը «երիտասարդ մոլորություններ» է համարում, մոլորություններ, որոնք սակայն, դժբախտությունների առիթ հանդիսացան:

Հնչակյանները հայ ժողովրդի ազատության միակ ելքը համարում էին թուրքահայերի ապստամբությունը, բայց այն, ըստ նրանց, իրականացվում էր աղգայնական սկզբունքներով, հաշվի չէր առնվում այն իրավիճակը, որ հայերն ամենուր ապրում էին մեջ ընդ մեջ՝ շրջապատված թուրք, բուրգ և ուրիշ ազգերի աշխատավորներով:

Հայկական շարժումները մյուս ճնշված ժողովուրդների պայքարից անջատելը և հայերի համար առանձնացած բարենորոգումներ պահանջելը, ինքն-ըստինքյան, լճնամական տրամադրություն էր ստեղծում հարևանների շրջանում: Անսեռվում էր քրդական հարցը: Հաշվի չառնելով այդ ամենը, հնչակյանները կոչ էին անում մտնել ժողովրդի մեջ, կազմակերպել նրան և ապստամբություն բարձրացնել: Նրանք ելնում էին բախումինյան այն սկզբունքից, թե ժողովրդին պետք է ապստամբելու ազդանշան տալ և նա ինքը գիտի, թե հետո ինչ պետք է անի: Սա կատարյալ ավանտյուրիզմ էր, որ հայ ժողովրդի ուժերը ջլատում և նրան կանգնեցնում էր մեծ դժբախտությունների առջև:

Բնորոշ է և այն, որ սկզբում հնչակյանները զեմ էին եվրոպական տերությունների միջամտությանը, բայց հետո իրենք ևս Եվրոպայի միջամտության անհրաժեշտությունն էին քարոզում: Երբ 1890 թ. հունիսի 18-ին տեղի ունեցավ Էրզրումի հայերի և թուրք զորքերի ընդհարումը, որտեղ զոհվեցին և վիրավորվեցին մոտ 20 հայեր և մի քանի թուրք ոստիկաններ, եվրոպական դիվանագետները բոլորովին անտարբերությամբ ընդունեցին այդ: Այն ժամանակ հնչակյանները Ռ. Խանազատին ուղարկեցին Կ. Պոլիս՝ այնտեղ, «հենց սուլթանի մայրաքաղաքում, զեսպանների բթի տակ» ցույց կազմակերպելու: Գում-Գափուի ցույցը տեղի ունեցավ 1890 թ. հուլիսի 15-ին, բայց Խանազատը, կազմակերպելով ցույցը, նրա նախօրյակին հեռացել էր Կ. Պոլսից, և այն սկսվեց նրա բացակայությամբ: Ինչպես պետք էր սպասել, ցույցը վերջացավ

անհաջողությամբ և Արդուլ Համիդին նոր առիթ տվեց ուժեղացնելու հալածանքներն ու ջարդերը հայ աշխատավորների նկատմամբ:

Արդուլ Համիդը բավական հաջող կերպով օգտագործում էր եվրոպական տերությունների հակասություններն՝ ի շահ թուրքիայի: Հատկապես ուժեղանում էին կապերը Գերմանիայի հետ: 1889 թ. Վիլհելմ կայսրը կոչ հետ այցելեց Կ. Պոլիս, սուլթանի հյուրը եղավ և նրա հետ բարեկամական կապեր հաստատեց: Գերմանիան երկաթուղիներ կառուցելու պայմանագրեր էր կրնրում թուրքիայի հետ: Նրա զաչնակիցները՝ Ավստրիան և Իտալիան ևս սուլթանի հետ լավ հարաբերությունների մեջ էին: Վիլհելմ կայսրի Կ. Պոլիս զրտնրվելու ժամանակ տեղի հայկական գաղութը ուղերձ ներկայացրեց՝ խնդրելով նրա աջակցությունը՝ խոստացված բարենորոգումները իրականացնելու համար: Այդ ուղերձը որևէ արդյունք չունեցավ: Կայսրը նույնիսկ չպատասխանեց դրան, իսկ սուլթանը 1891 թ. հայկական շարժումները ճնշելու նպատակով կազմակերպեց համիդի գնդեր: Այդ հանգամանքը մեծ անհանգստություն առաջացրեց ոչ միայն հայկական, այլ նաև թուրք աշխատավորական շրջաններում:

Սուլթանի քաջակերտմով սանձադերձված քուրդ ավազանին հայտարարում էր, որ պետությունը դինավորական ուժ է տրամադրում հատկապես հայկական շարժումները ճնշելու համար⁵⁹:

Այդպիսով ներքին և արտաքին պայմաններն ավելի ծանր վիճակ էին ըստեղծում հայ ժողովրդի համար:

Անդրկովկասում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումն ու դասակարգային պայքարի սրումը առաջացրին նոր հակամարտություններ: Պրոլետարական-աշխատավորական մասսաների ելույթներն ու պայքարն աճող ճնշումների ու շահագործման դեմ դնալով ուժեղացան՝ հանգեցնելով բոլոր ճնշվածների միավորմանը ինտերնացիոնալիզմի դրոշի ներքո: Ընշող դասակարգերի և հայ արդյունաբերական բուրժուազիայի համար նացիոնալիզմը դարձավ դասակարգային պայքարը թուլացնելու, աճող պրոլետարական շարժումները կասեցնելու հարմար զենք:

Հայ բուրժուազիան իր դասակարգային դիրքերն ամրացնելու և ազգայնական գաղափարներ պրոպագանդելու համար ստեղծեց իր քաղաքական կուսակցությունը: 1890 թ. Կովկասում կազմակերպվեց «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» բուրժուա-նացիոնալիստական կուսակցությունը, որը հանդես եկավ որպես բուրժուազիայի շահերի պաշտպան: «Կովկասի հայ բուրժուազիան,—գրել է Ստ. Շահումյանը,—բնակվում է «դաշնակցության» կուսակցության մեջ տեսնում էր իր հարազատ զավակին, իր լավագույն դաշնակցին, իր շահերի լավագույն արտահայտչին ու պաշտպանին,—և այդ պատճառով բոլոր ուժերով, նյութապես ու բարոյապես, աջակցում էր այդ կուսակցությանը»⁶⁰: Հայ բուրժուազիան և նրա կուսակցությունը ժողովրդական լայն մաս-

սաների աջակցությունը ստանալու համար, իրենց հուշակում էին որպես համազգային շահերի արտահայտիչներ: Դաշնակցականները որդեգրեցին «հակացիոն նարոդնիկության հատկանիշները և հատկապես անարխիստական ամբողջականությունն ու տևողությունը»:

Վ. Ի. Լենինը քանիցս մերկացրել է պայքարի նման ձևերը: Նա «Ռուսական սոցիալ-դեմոկրատների խնդիրները» աշխատության մեջ նշել է, որ «նաբոգովոլեցի համար քաղաքական պայքարի հասկացողությունը նույնական է քաղաքական դավադրության հասկացողության հետ... Բլանկիզմի, դավադրականության տրագիկոսները նարոդնիկոլոցիների մոտ սարսափելի ուժեղ են, այնքան ուժեղ, որ նրանք քաղաքական պայքարը չեն կարող պատկերացնել այլ կերպ, քան քաղաքական դավադրության ձևով»⁶¹: Նա դեռևս 1897 թ. նշում էր «որ դավադրությունների ժամանակը վաղուց անցել է, որ քաղաքական պայքարը դավադրության հանդեպ նշանակում է այն անշարժ նկատման, մի կողմից, իսկ մյուս կողմից ընտրել պայքարի ամենամահալուց պրիոմները»⁶²: Այդ հարցին Վ. Ի. Լենինը անդրադառնում է նաև ԽՄԴԲԿ 11 համագումարի բանաձևերի նախագծերում: Նա գրում է, որ տևողոր «որպես քաղաքական պայքարի եղանակ, որը վերին աստիճանի աննպատակահարմար է ներկայումս, լավագույն ուժերին կտրում է կազմակերպական և ազիտացիոն... աշխատանքներից, բայց այնուամենայնիվ հեղափոխականների կապը բնակչության հեղափոխական դասակարգերի մասսաների հետ, թե՛ իրենց իսկ հեղափոխականների և թե՛ ընդհանրապես բնակչության մեջ ամենաթուր արատկերացումներ է տարածում ինքնակալության դեմ պայքարի խնդիրների ու եղանակների մասին»⁶³:

1891 թ. մայիսից սկսեց լույս տեսնել դաշնակցության օրգան «Դրոշակ» թերթը, որն իր ընդարձակ առաջնորդողում հանդես է գալիս որպես սոցիալիստական գաղափարների կատաղի թշնամի և մերժում Արևմտյան Հայաստանում այդ գաղափարների տարածման հնարավորությունը: Դաշնակցությունը հենց սկզբից դրսևորեց իրոք ազգայնամոլություն:

«Դրոշակն», ավելի լայն գործունեություն ծավալելու նպատակով, Թիֆլիսից փոխադրվում է Ժնև: Եթե Թիֆլիսի «Դրոշակը» բացարձակապես մերժում էր սոցիալիզմի գաղափարը, ապա Ժնևում հրատարակվող «Դրոշակը» սկսում է փետրավորվել սոցիալիստական հոսանքաբանությամբ:

Դաշնակցականները գտնում էին, որ հայ ժողովուրդն, ազատագրության հույսն իր վրա դրած, պետք է շարունակի պայքարը և իր ուժերով ջախջախի սուլթանիզմը: Սակայն իրական փաստերը ստիպում էին դաշնակցությանը հրաժարվել իր սկզբունքից և նորից ապավինել այն եզրահանգմանը, որ հայկական սարսափներով պետք է ստիպել խոշոր տերությունների ղեկավարներին

ներին միջամտելու հայկական գաղտին: Սա մի կատարյալ ցնորամոլություն էր, որ նպատակ էր դնում Եվրոպայի ուշադրությունը գրավելու համար խոշտանգել հայ ժողովրդին: «Դրոշակը» հանդուժեցիկ չէր ընդունում, մինչև անգամ պատերազմ հայտարարում ամբողջ Եվրոպային⁶⁴:

Դաշնակցականները հրահրելով անիմատ ու ավանտյուրիստական ելույթներ, փաստորեն ջլատում էին ժողովրդի ուժերը:

1895—1896 թթ. կոտորածները ճգնաժամի առաջ կանգնեցրին դաշնակներին: Դրությունը չփոխվեց նաև 1896 թ. օգոստոսի 26-ից հետո, երբ նրանք կազմակերպեցին օսմանյան բանկի գրավումը: Կ. Պոլսում, ձեռնարկեցին մի շարք տևողության ալլակտեր քաղաքի տարբեր մասերում:

Կ. Պոլսի դաշնակցական կոմիտեն գեմ լինելով բարեփոխամեններին, ըսկեսեց պահանջել, որ բարենորոգումներ տնցկացվեն Արևմտյան Հայաստանում: Բանկում նստած 5 դաշնակցական տևողությաններն իրենց հերթին վերջնադիր ուղարկեցին Ֆրանսիայի դեսպանատուն, ազգարարելով, թե եթե կոմիտեի պահանջը չկատարվի, բանկը կպայթեցվի: Դեսպանները գործի են դնում իրենց հնարքները և միջնորդ նշանակում ռուսական դեսպանատան թարգմանիչ Մաքսիմովին: Նա կարողանում է համոզել, որ տևողությանները, ռուս դեսպանատան կրաշխավորությամբ հեռանան մայրաքաղաքից, թողնեն բանկը և անցնեն շոգենավ, որտեղ նրանց հետ կբանակցեն առաջադրված պահանջների կապակցությամբ:

Տևողությանները, որ իրենց հետ ուտելիք չէին վերցրել, հիրավի սովի մատնվելուց խուսափելու համար, հեշտությամբ համաձայնվեցին: Մյուս օրը անգլիական, ֆրանսիական և ռուսական դեսպանների ներկայացուցիչները շոգենավում հանդիպելով տևողության միամիտների հետ, նրանց վարքագիծը համարեցին հիմարություն և անհեռատեսություն: «Երբ միայն զգալով, որ իրենք խաբված են սոսկալի կերպով, այդ խեղճներն ուրիշ բան չեն գտնում պատասխանելու, բայց միայն այն թե՛ իրենք նորից կվերադառնան և ուրիշ փորձ կանեն: Բայց այդ արգեն մի հիմար հոխորտանք էր. շուտով նավը անփառունակ հերոսներին տարավ, հեռացրեց թրքական ափերից»⁶⁵:

Սուլթանական կառավարությունը օգտագործեց բանկի գրավումը և հայերի նոր ջարդ կազմակերպեց: Միայն Կ. Պոլսում դոճվեցին 6—7 հազար հայեր, որոնց մեծ մասը գավառից եկած անմեղ մշակներ էին:

Այդ ահավոր ջարդերից և հայ ժողովրդի մղձավանջային վիճակից դասեր չառած պոռոտախոս դաշնակները հայտարարում էին. «Մենք հայերս, 96 թ. վերջացնում ենք ավելի ուրախ քան սկսել ենք... և ավելի բացարձակ կերպով հայտարարում ենք, որ միշտ պետք է կովենք»⁶⁶:

Հերթական ավանտյուրան, որ կազմակերպեց դաշնակցությունը «Խանասորի արշավանքն էր»: 1897 թ. դաշնակների հրահրումով մոտ 100 ձիավոր և հետևակներ հանկարծակի հարձակվեցին Պարսկաստանի սահմանագլխին

գտնվող Շարաֆ բեյի գլխավորած քրդական Մազրիկ ցեղախմբի վրա: Բեյը կարողացավ փախուստի գիմել և հետագայում պատուհաս դարձավ Մուշի գյուղերի համար և ավերեց 7 հայկական գյուղ: Խանսարի արկածախնդրությունը դաշնակցությունը համարում էր իր կարևոր գործերից մեկը. մինչև անգամ Ամերիկայի դաշնակները այժմ էլ տոնում են այդ օրը:

Այդ շարիքների ահավոր հետևանքները զգալով հայ շինականը սկսեց ևրես թեքել իրեն հեղափոխական կոչող դաշնակցությունից: «Դրոշակը» ստիպված էր 1901 թ. զրել. «Հեղափոխական փրկարար զաղափարը սոսկալի փորձանքի էր ենթարկվել 1895—1896-ի աղետներից հետո: Ընդհանուր հիասթափություն և ետքըման մի անմիտ, բայց իր անմտության մեջ ուժեղ տարերային մի հոսք էր տիրել մեկ հասարակության բաղձազան խավերին: Սարսափահար մեծամասնությունը անեծքներ կարդաց մեր շարժման հասցեին...»: Սակայն այդ բոլորից հետո էլ դաշնակցությունը դասեր չառավ: Այնուհետև «Դրոշակը» շարունակում է. «Մենք գտնվում ենք այնպիսի օրերում, երբ զուցե կարող կլինենք տեսնել ետքըման անիծյալ խավար օրերը փոխարինված նոր օրհնյալ հոսանքով»⁶⁷:

1898 թ. Ք. Միքայելյանը Թիֆլիսից ժնե է տեղափոխվում և դիկտատորական իրավունքներով ցանկանում է վերակենդանացնել քայքայման ուղին բռնած դաշնակցությունը: Նա որոշ բայլեր է անում ավելի ճկուն դարձնելու դաշնակցության և նրա օրդան «Դրոշակի» վարած քաղաքականությունը: Առաջին հերթին վերջ է տալիս Եվրոպական գիվանադիտությունը հասցեագրված հայհոյանքներին: Եթե մինչև այդ արևմտյան գիվանադիտությանը «հրեշ» էին կոչում, ապա այժմ ամբողջովին նվիրվում և զուլս են խոնարհում նրա առջև: Եվ ահա Ք. Միքայելյանը հայտարարում է, որ մեծ տերությունները «իրենց որոշ միտումները առաջ տանելու նպատակով՝ կարող են շատ բան անել մեզ համար... կարող են հրենց մեջ հող պատրաստել ի նըպաստ մեր բաղձանքների իրագործման»⁶⁸:

Դաշնակցությունը ժխտելով դասակարգային պայքարի սկզբունքը, ազգային ազատագրման խնդիրը կտրում էր սոցիալական հեղափոխությունից, քաղաքական պայքարից: Հայ ժողովրդի ազատագրման խնդիրը կապելով իմպերիալիստական տերությունների շարաքաստիկ միջամտության հետ, ընդունելով պայքարի արկածախնդրական ձևեր ու միջոցներ, հայերի պայքարն անջատելով ճնշված ժողովուրդների համընդհանուր պայքարից, դաշնակցությունը հայ ժողովրդին կանգնեցրեց կործանման առջև: Դաշնակների հրահրած անջատ ելույթները, Եվրոպայի հալանպատ միջամտության ապարդյուն ակնկալությունները, հայկական ինքնավարություն ստեղծելու անհիմն հույսերը ոչ մի արդյունք չտվեցին, ընդհակառակը՝ կազմալուծեցին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը: Իր գործունեությամբ դաշնակցությունը հայ բանվորներին և գյուղացիությունը շեղում էր պայքարի ուղուց, ձա-

խողում նրանց սոցիալական և ազգային-ազատագրական պայքարը, ամբողջովին արտահայտում բուրժուազիայի շահերը: «Ձարդացման հետագա ընթացքը վերջնականապես պակասեցրեց արեց «դաշնակցություն» կուսակցության ազգային իդեալները, մասսաների առաջ բացեց նրանց դասակարգային, բուրժուական շեղվումը, ցույց տվեց «հայրենիքի փրկիչների» իսկական կերպարանքը...» — նկատել է Ստ. Շահումյանը⁶⁹:

Սակայն դաշնակցությունն այդ շրջանում կարողացավ օգտագործել հայ ժողովրդի ազգային զգացմունքները, թուրքական բիրտ լծից ազատագրվելու նրա բուռն ցանկությունը և իր կողմը հռավել նաև բավականին թվով աշխատավորական տարրեր: Դրանց մի մասը, հետագայում, համոզվելով դաշնակցության բուրժուա-նացիոնալիստական սեակցիոն քաղաքականության մեջ, ևրես թեքեց նրանից և կանգնեց հեղափոխական պայքարի ուղու վրա:

Հայ ժողովրդի ազատագրումը սուլթանական լծից հուզում էր հայ աշխատավորության բոլոր հատվածներին: Այդ տեսակետից բնորոշ է հայ բանվորների, արհեստավորների և ուսանող երիտասարդության ջանքերով 1892 թ. Թիֆլիսում կազմակերպված «Հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիա» օրինակը: Այդ կազմակերպության ստեղծման գործում ակտիվ գեր էին կատարում Ա. Խումարյանը, Ա. Խաժակյանը և ուրիշներ: «Ասոցիացիան» իր մոտակա խնդիրն էր համարում ընդհանուր ապստամբության միջոցով Արևմրտյան Հայաստանը ազատագրել թուրքական լծից: Նախատեսվում էր ազատագրված Հայաստանում բանվորների և աշխատավորների ուժերով ստեղծել դեմոկրատական հանրապետություն: Այդ գաղափարները «Ասոցիացիան» պրոպագանդում էր «Ազատ Հայաստան» և «Կոիվ» պարբերականներում: «Ասոցիացիան» զնում էր բանվորների սոցիալական ազատագրման խնդիրը, ընդունում էր կապիտալիզմի գեմ անհաշտ պայքար մղելու անհրաժեշտությունը, պրոպագանդում սոցիալիզմի գաղափարները: Կազմակերպությունը 1895 թ. հայտնաբերվելով, ջախջախեց: Նրա մի շարք գործիչներ աքսոր քըզվեցին: Կազմակերպության որոշ անդամներ հարեցին հնչակյաններին, իսկ ավելի հեղափոխական թեր՝ Ա. Խանոյանը, Ա. Խումարյանը, Ս. Մարտիկյանը, Պ. Մնացականյանը մտան ՌՄԴԲԿ շարքերը և դարձան հետևողական լենինյաններ, բոլշևիկներ:

Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման խնդիրը գտնվում էր նաև բոլշևիկների ուշադրության կենտրոնում: Սակայն բոլշևիկները այն կապում էին սոցիալիստական հեղափոխության և ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի հաղթանակի հետ և դատապարտում դաշնակցության բուրժուա-նացիոնալիստական կործանարար գործելակերպը:

Այդ շրջանի հայ ազատագրական շարժման համար ոգևորիչ էր բալկանյան ժողովուրդների և հատկապես բուլղարների օրինակը: Սակայն պետք էր հաշվի առնել մի շարք յուրահատկություններ ու տարբերություններ: Բուլղարների

պայքարը ոչ միայն արժանանում էր համակրանքի, այլև ակտիվ պաշտպանություն էր դառնում շրջապատի սլավոն ժողովուրդների կողմից: Պարտիզանական շարժումն այստեղ համաժողովրդական բնույթ էր կրում և գորամիավորումների ուժ էր ստանում: Եվ վերջապես բուլղարները անմիջական ազդեական օգնություն ստացան Ռուսաստանից:

Հայկական շարժումն անհամեմատ աննպաստ պայմաններում էր գրտնրվում: Հայերն, ինչպես նշվեց, ապրում էին թուրք և քուրդ բնակչությանը շրջապատված: Նրանց շարժումը համընդհանուր բնույթ չստացավ և շարժանացավ շրջապատի մահմեդական հոծ բնակչության պաշտպանությանը: Կրոնական մոլեռանդությունը քրիստոնյաներին ու մուսուլմաններին իրար հակադրելու մեծ զենք էր սուլթանի ձեռքին: Թուրքուա-աղղայնական կուսակցությունների վարած քաղաքականությունը ևս արգելակում էր ճնշված ժողովուրդների միասնական ճակատ կազմելու գործը:

Դաշնակցությունն իր արկածախնդրական քաղաքականությամբ ավելի էր ծանրացնում հայ ժողովրդի վիճակը:

Հայությունն անունից հանդես եկող քաղաքագետները և հատկապես դաշնակցականները, իրենց գործնականորեն մեծ շարժքներ էին բերում հայ ժողովրդին: Նրանք իրենց աղղայնական քաղաքականությունը կազմալուծում էին ճնշված ժողովուրդների սոցիալական ու ազգային-ազատագրական միասնական պայքարը: Այստեղ կամ այնտեղ նրանք կազմակերպում էին ցուցադրական ելույթներ՝ նպատակ ունենալով գրավել մեծ տերությունների ուշադրությունը և նրանց միջամտությամբ լուծել Հայկական հարցը: Պայքարը անմիջապես ղեկավարելու փոխարեն նրանք հանդես էին գալիս այս կամ այն երկրի դեսպանի հրահանգով: Հենց այդ նույն իմպերիալիստական երկրների աջակցությամբ էլ թուրք ջարդարարներն արյան մեջ խեղդում էին անկազմակերպ ու պատահական ելույթները: Իմպերիալիստական տերությունների ներկայացուցիչները նման դեպքերում հանդես էին գալիս դիտորդի դերում, կամ, լավագույն դեպքում, բավարարվում էին հերթական հուշագիր ներկայացնելով՝ իմանալով հանգերձ, որ դա ևս, նախորդների պես, մահուգի տակ կմնա:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ԴԻՎԱԳՆԵՐ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ

1. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԸԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՐ ՏՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ ազատագրական շարժումների մասին շատ է գրվել: Մեր նպատակն է կանգ առնել միայն մի շարք քիչ հայտնի այն իրադարձությունների վրա, որոնք տեղի ունեցան հայ ժողովրդի պատմության ամենից ողբերգական ժամանակաշրջանում: Այդ ողբերգության մասին մեզ իրական պատկերացում են տալիս արյունոտ վավերագրերը, որքան էլ դրանք հակիրճ լինեն, որքան էլ սահմանափակվեն այս կամ այն վայրում տեղի ունեցածի սոսկ արձանագրմամբ:

Հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածը տասնամյակներ շարունակ դիմում էր թուրքական կառավարությանը և աղերսում թեթևացնել իր վիճակը: Բայց դիմումներն ու աղերսանքը որևէ արդյունք չտվեցին: Ընդհակառակը, գնալով ավելի էր ծանրանում հայերի վիճակը: Թուրք կառավարողները խոստումներ էին տալիս, հանձնաժողովներ ստեղծում, բայց զրույթունը ոչնչով չէր փոխվում: Դրանից հետո էլ արևմտահայությունը շարունակում էր աներևակայելի համբերություն ցուցաբերել: Նույնիսկ այն բանից հետո, երբ 1876 թ. բալկանյան ժողովուրդները, այլևս չկարողանալով հանդուրժել թուրքական լուծը, ապստամբեցին և զենքի ուժով ազատություն ձեռք բերեցին, որոշ հայ գործիչներ դեռ հույս ունեին, որ թուրքական կառավարությունը «մի օր վերջապես իր խոսքը կկատարե և զոհացում կտա իրենց արդար պահանջներին, մնացին հանդարտ, օրինականությունից չշեղվեցին»¹:

Դիմենք փաստաթղթերին:

Ահա 1876-ին գրված մի դիմում՝ ուղղված Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ IV-ին: Զորս հազար ստորագրություն կրող այդ վավերագիրն արձանագրում է. «Նրանք քանի դարեր են, ինչ մեր ազգն ընկել է թուրքերի հպատակության տակ, օր ու գիշեր, անդուլ-անդուղար տաղնապի մեջ է, դաժանորեն հալածվում է դավառապետների, հարկահանների, գործակալների և այլ բռնա-

վորների կողմից, մինչև անգամ նրանք ծաղր ու ծանակի են ենթարկում մեր հեղեղեղ հովիվներին, խալտառակում կանանց համեստությունն ու դուստրերի սլափվը, խողխողում են երիտասարդներին ու ծերերին, անարգում տաճարների և ծխակատարությունների սրբությունը:

Այդ առթիվ արված անհամար բողոքներն ու խնդրագրերը, դրոմ են դիմողները, ոչ մի արդյունք չեն տվել, դրա համար էլ նրանք հուսակտուր դիմում են արևմտյան տերություններին, հույս ունենալով, թե դույց քրիստոնյա պետությունները և ժողովուրդները կսղձան հայերին և նրանց ևս դույց կտան այն պաշտպանությունը, որ ցանկանում են ցույց տալ բուլղարներին: «Ապա թե ոչ, վեհափառ հայր,— ավելացնում են նրանք,— եթե վերջ չարվեն մեր ցավերին, եթե շարունակվեն դերություն այդ տանջալից օրերը, եթե դեռևս հարսնացուները շարունակեն ողբալ իրենց նորափոփեսաների համար... այն ժամանակ մեր աչքի առջև է բուլղարացիների օրինակը, նրանց հետևելով մենք ևս կթափանք դերության լուծը՝ հեղեղելով մեր արյունը»²:

Թուրք բռնակալները կողոպտում, հրդեհում ու ոչնչացնում էին հայերի ամբողջ ունեցվածքը: Այդպես պատահեց 1876 թ. դեկտեմբերին, վանում խոժանը հրդեհի մատնեց քաղաքի կենտրոնական մասի հայապատկան տներն ու խանութների շարքը: Դրան հետևեցին կողոպուտն ու ավերածությունը: Ստեղծված իրարանցման մեջ շատերը զոհվեցին, իսկ ողջ մնացածները սարսափահար հարցնում էին միմյանց. «Ի՞նչ կլինի մեր վիճակը»: Քաղաքի հայությունը համակած արամադրությունը լուր է արտահայտված այդ օրերին վանից ստացված մի նամակում. «Եթե Ռուսաստանի հայերը մեզ օգնության չգան, ապա մեզ մահ է սպասում,— գրել են նամակի հեղինակները,— Թուրքերը խլեցին մեր ունեցվածքը և հիմա մեզ սպառնում են մահով: Մեր միակ մեղքը այն է, որ մենք քրիստոնյա ենք, և այն էլ հայ. եթե ուրիշ քրիստոնյա ժողովուրդներին պաշտպանում են հավատակից պետությունները, ապա հայերին ոչ ոք չի պաշտպանում: Մենք այժմ հույսով ենք նայում դեպի Ռուսաստան, որը մեզ կարեկցող միակ երկիրն է:

Քանի անգամ մեր պատրիարքը դիմել է Բ. Դռանը, բայց նրա դիմումները միայն վնաս են բերել. մի կողմից սուտ խոստումներ են տվել, մյուս կողմից՝ դադանի հրամաններ են արձակել՝ մեզ այնպիսի տանջանքների ենթարկել, որ այլևս ուժ չունենանք բողոքելու: Մենք նախկինում ևս հալածվում էինք, սակայն Սերբիայի և Բուլղարիայի ապստամբությունից հետո, հատկապես վերջերս, երբ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև պատերազմի վտանգ է ստեղծվել, Թուրքերը վերավերված գաղանի պես ամենայն կատաղությամբ են հարձակվում հայերի վրա, ամեն տեսակ տանջանքների ենթարկում, ասելով՝ «Դուք էլ այդ գլավուր-ռուսների նման նույն հավատքն ունեք...»: Մեր հույսը դուր եք, եղբայր ռուսահայեր, խնդրում ենք՝ օգնեցեք մեզ»³:

1877 թ. օգոստոսին Դարալագյազից 351 հայերի ստորագրությամբ կա-

թողիկոսին ուղարկված նամակում նշվում էր, որ արևմտահայությունը Թուրքիայի դարավոր լծի տակ արյունաքամ է լինում. մեր սիրտը մորմոքվում է, երբ երեակայում ենք այն սոսկալի ոճիրները, որոնց ենթարկվել են վանի, Բայազետի և Թշվառ Հայաստանի այլ կողմերի հայ բնակիչները... Քանի խղճուկ Հայաստանը պետք է մնա տաճկական կառավարության ներքո՝ հայոց արյունը պետք է ոռոգե Հայաստանը: Նրանք խնդրում են, որ կաթողիկոսը Արևելյան Հայաստանում և Ռուսաստանում ապրող բոլոր հայերի անունից դիմի Ռուսաստանի կայսրին՝ պաշտպան կանգնելու հայերին, որ իրենց տրվեն այն իրավունքները, որոնցից օգտվելու են Թուրքիայում ապրող մյուս քրիստոնյա ժողովուրդները⁴:

Պետք է նշել, որ ընդհանրապես հայ ժողովուրդը և նրա առաջավոր գործիչները Հայաստանի ազատագրությունը սպասում էին Ռուսաստանից, զբաղնում էին, որ «Հայկական հարցի լուծման բանալին գտնվում է ոչ թե Բեռլինում կամ էլ Լոնդոնում, այլ՝ Պետերբուրգում»⁵:

«Թայմս» թերթի թղթակից Նորմանի 1877 թ. օգոստոսի 24-ի հաղորդման մեջ նշվում է, որ այնտեղ, որտեղով անցել է Իսմայիլ փաշայի զորքը, հայերի վիճակը սարսափելի է: Ալաշկերտի 122 գյուղերը, բացի 9-ից, ամբողջովին ավերված են: Այն հայերը, որոնց Տեր-Ղուկասովի նահանգի պատճառով, բախտ չի վիճակվել Ռուսաստանի հովանավորության տակ անցնել, բարբարոսաբար ոչնչացվել են: Մուշի շրջանում ևս շատ գյուղեր ավերվել են, իսկ բնակչությունը սրի է քաշվել: Բայազետը ևս՝ իր շրջակայքով նույն ճակատագրին է արժանացել: Այդ վայրերի մեծ մասի բնակիչները՝ տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ, ոչնչացվել են ամենադաժան միջոցներով⁶:

Բազմաթիվ փաստաթղթեր ցույց են տալիս, որ Թուրքերը դեռ ռուս-թուրքական պատերազմից առաջ ուժեղացրել են հալածանքը հայերի նկատմամբ՝ նրանց համարելով Ռուսաստանի պաշտպաններ: Այդ հալածանքն, ինչպես տեսանք, ավելի ուժեղացավ բուն պատերազմի ժամանակ, երբ հնչումներն ու խտրականությունը վերածվեցին մեծ չափերի հասնող կողոպուտի, ամենուր սանձազերծված անիշխանության:

Շարունակ ուժեղացող հալածանքները 1880 թ. այնպիսի չափերի էին հասել, որ ժողովրդի զինված դիմադրությունը դառնում էր անխուսափելի: Մթնոլորտն, իրոք, օր-օրի շիկանում էր: Դեռ 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից առաջ Թուրքական կառավարությունը մտցրեց նոր հարկ, որով ամեն մի տղամարդուց գանձվում էր 2 մեշիդի: Թուրքական զորքերի մի տեղից մի այլ տեղ փոխադրվելու ժամանակ հայկական գյուղերը պարտավոր էին նրանց կերակրել՝ յուրաքանչյուր ընտանիքում տեղավորելով 5—20 զինվոր: Բացի այդ, նրանք զորքը պետք է ապահովեին փոխադրական միջոցներով:

Կամայականություններն ու բռնությունները ահավոր շարիք էին պատճառում հայ ընտանիքներին: Որոշ դեպքերում գյուղացիներից բռնագրավված

պարենի փոխարեն թուրք գին՝ որականները ռալիս էին կեղծ ստացականներ, թե իբր մթերքները հարկերի դիմաց են վերցվել: 1880 թ. ոչ միայն չեղյալ հայտարարվեցին այդպիսի ստացականները, այլև հրաման արձակվեց 2 տարվա հարկերը միանվագ վճարել: Պատերազմից հետո Թուրքիայի կողմից Ռուսաստանին վճարելիք ռազմատուգանքի գումարի հավարման ամբողջ ծանրությունը բնկավ քրիստոնյա առյուծի վրա: Մշակվել էր օրենք, ըստ որի հայերը յուրաքանչյուր նորածին արու դավակի համար հարկ էին վճարում: Եթե մեկը 3—4 աղա ուներ, ապա նա սնանկանում և պարտքերը չվճարելու համար բանտ էր նետվում:

Արևմտահայերը շարունակելով իրենց հույսը կապել Ռուսաստանի հեռացարի անունով բաղձաթիվ համախոսականներ ու խնդրագրեր էին ուղարկում: Իրենց առաջին դիմումից երկու տարի անց՝ 1882 թ. փետրվարի 10-ին, Վանի շրջանի հայերը երկրորդ նամակն են ուղարկում ցարին: Այդտեղ նրանք նշում են, որ հասել են կործանման եզրին, և եթե այդպես շարունակվի, ապա Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածը կդառնա իրենց կործանման պատճառը, քանի որ կառավարական աստիճանավորներն ու նրանց կողմից ոգեշնչված ավազակախմբերը հայերին կողոպտելու և ոչնչացնելու գործում ավելի լկտի ու սանձարձակ են դարձել: Նրանց նպատակն այն է, որ չեղյալ հայտարարեն և խափանեն այդ հոդվածի իրադրությունը, որպեսզի հայ ժողովուրդը կորցնի իր վերջին հույսը: «Ահա թե ինչու,—շարունակում են նրանք,—եթե Զերդ մեծություն հզոր և մարգասեր ազդեցությունը մեզ չփրկի, ինչպես այդ տեղի ունեցավ Արևելյան Ռումելիայում, որին վարչական խնդրավարություն արվեց... ապա տեղի կունենա աննկարագրելի աղետ, որը Հայաստանը կգարձնի տառապյալ հայերի վերջին հույսերի գերեզմանը...»⁹:

Վանում ռուսական փոխ-հյուպատոսը 1882 թ. մարտի 14-ի ղեկուցագրում նկատում է, որ թուրքերի հետապնդումների հետևանքով հայերի համար այնպիսի վիճակ է ստեղծվել, որ երբեք չի եղել: Ըստ որում, կառավարական բարձրաստիճան պաշտոնյաները բացահայտորեն նշում են, որ նրանք պատրաստում են մի երկրորդ Բուլդարիա և, քանի որ արգեն փորձ են ձեռք բերել, կարող են ոչնչացնել իրենց կառավարության համար ոչ հաճելի տարրերը և դրանով իսկ մեկընդմիջում վերջ տալ Հայկական հարցին:

Հյուպատոսի փոխանորդը, ի վերջո, նշում է, որ Վանի «հայերը ուն էլ որ դիմեն, այսուամենայնիվ իսկական օգնություն սպասում են միայն Ռուսաստանից: Եթե հայ ուսանողներից ոմանք ներելի մոլորություններ հույս են կապում Անգլիայի հետ, ապա մյուս կողմից չի կարելի չընդունել այն ճշմարտությունը, որ նրանց ճնշող մեծամասնությունը լիովին նվիրված է Ռուսաստանին և միայն նրա պաշտպանությանն է հավատում»: Նույն փոխ-հյուպատոսի 1882թ. հուլիսի 26-ի հաղորդագրությունից երևում է, որ Վանի ազգային

խորհուրդը հատուկ դիմումով խնդրել է ռուսական կառավարությանը միջնորդել և հայությանը փրկել վրա հասնող կոտորածից:

Ահավոր տագնապ կա «եվրոպայի հայ հայրենասերների կոմիտեի» դիմումի մեջ՝ ուղղված ռուսական և եվրոպական պետությունների դեսպաններին: Այդտեղ, նկարագրելով հայերի վիճակը, նշվում է, որ Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ շարաքառատիկ հոդվածը ընդունելուց հետո, Թուրքիան ձեռնարկում է բոլոր միջոցները հայերին ոչնչացնելու համար: Վրա հասնող սպանդից կարող են փրկվել միայն նրանք, ովքեր թողնում են հայրենի երկիրը և հեռանում: Հազարավոր բնատնիքների հայեր, թողնելով հարազատ օջախը, գնում են արտասահման, խտացնում պանդուխտների շարքերը, կարոտով հիշում իրենց սրի ու հրի մատնված բնատնիքները: Նրանք օտար դոմեր են ծնծում, հայրենի երկրի փրկության համար ուղիներ փնտրում: «Մենք չենք ձգտում հատուկ լազավորություն, քաղաքական անկախություն, այլ ուզում ենք պարզապես ապրել մարդկային կյանքով,—գրում են հայ հայրենասերները:—Մենք ուզում ենք հնարավորություն ստանալ վերագաղմալու մեր հայրենիքը, այնտեղ ապրել խաղաղ, մշակել մեր նախնիների թողած և նրանց արյունով ոռոգված սրբազան հողը»¹⁰:

Նամակում նշվում է նաև, որ Թուրքիան, հայերի ցրվածությունը պատճառ բռնելով, ամեն կերպ ցանկանում է տապալել բարեփոխումներ անցկացնելու գործը, սակայն այնպիսի շրջաններ, ինչպիսիք են «Աբրաստիան, Տրապիզոնը, Էրզրումը, Վանը, Դիարբեքիրը և Կիլիկիան, որտեղ հայերը դեռևս միաձույլ մեծամասնություն են կազմում... կարող էին կազմել ինքնավար շրջաններ՝ Բ. Դոան իրավասության և որևէ եվրոպական պետության հսկողության ներքո»: Այնուհետև մատնանշվում է, որ այդ բարեփոխումները հնարավորություն կտան օգտագործել երկրի ընդերքի հարստությունները, դարգացնել արդյունաբերությունն ու առևտուրը, ուժեղացնել կապերը եվրոպական ժողովուրդների հետ: Մենք թողել ենք մեր հայրենիքն ու հարազատներին,—վերջում գրում են նրանք,—ոչ թե տանջանքներից խուսափելու համար, այլ որպեսզի, փրկելով մեզ, մեր դժբախտ բնատնիքներին ապահովենք մի կտոր հացով»¹¹:

Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպան Նելիդովը 1890 թ. հուլիսի 19-ին իր կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Գիրսին հաղորդում է, որ Թուրքիայի մայրաքաղաքում հայկական պատրիարքարանի մոտ, Գում-Գափուում տեղի ունեցած հայկական ուժեղ ելույթը, թուրքերի հասցրած ջարդը, հայերի ձերբակալությունները ցնցող տպավորություն են թողել: Դեսպանը կասկածով է վերաբերվում այն լուրերին, թե ցույցը կազմակերպել է գաղտնի կոմիտեն: Ապա նա նշում է, որ լարված դրությունը ամեն բոլոր կարող է մեծ ընդհարումների տեղիք տալ¹²:

1890 թ. հունիս-հուլիսին էրզրումում տեղի ունեցած հայերի ապստամ-

բությունը կարծես ահազանգ հանդիսացավ և ընդհանուր շարժում առաջացրեց Թուրքիայի բոլոր հայաբնակ շրջաններում ու մայրաքաղաքում: Ապստամբության առիթն այն էր, որ Թուրքական իշխանությունները սկսել էին ապօրինի խուզարկություններ կատարել հայկական եկեղեցում և Սանասարյան դրպորոցում, պղծել հայոց սրբություններն ու բռնագրավել Թանկարժեք իրերը: Սակայն ապստամբության բուն պատճառը ռուսական դեսպան Նելիգովը վերագրում է Լոնդոնում գործող հայկական կոմիտեներին, որոնք անգլիական կառավարության աջակցությամբ Թուրքիի դեմ ընդհանուր ապստամբություն են նախապատրաստում: Նախօրոք պատրաստվող այդ ապստամբությունը, — շարունակում է դեսպանը, — պոռթկել է էրզրումի Թուրքական իշխանությունների կոպիտ գործունեության հետևանքով: Նման պայմաններում հայերը փակելով իրենց խանութներն ու մյուս ձեռնարկությունները, սկսեցին խմբեր կազմել ու զինվել: Թուրքական զորքերը շրջապատեցին հայկական եկեղեցին, որտեղ խմբվել էին ապստամբները: Զինվորները կրակ բացեցին հավաքված ամբոխի վրա: Ամբողջ քաղաքը վերածվեց պատերազմի դաշտի: Զեռք առնված շտապ միջոցների շնորհիվ մեծ դժվարությամբ կարգը վերահաստատվեց¹³:

Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Դեննետի հունիսի 12-ի հեռագրից երևում է, որ վիրավորվել են ավելի քան երկու հարյուր, սպանվել՝ 14 մարդ¹⁴:

Այդ ապստամբությունն արձագանք գտավ մի շարք շրջաններում, հատկապես Վանում և Բիթլիսում: Թուրքական կառավարությունը խստագույն կարգադրությամբ արգելել էր բոլոր թերթերին որևէ հաղորդում տպագրել այդ մասին: Հակառակ դրան, Կոստանդնուպոլսի հայկական շրջանները թափանցած տեղեկությունները մեծ անհանգստություն էին պատճառում:

Վերոհիշյալ հաղորդագրությունը երևան է հանում ցարական Ռուսաստանի դեսպանի քրիստոնյաներին «հովանավորելու» երկդիմի քաղաքականությունը. նա խորհուրդ է տալիս իր կառավարությանը հայկական շարժմանը քաղաքական նշանակություն չտալ և չնպաստել, այսպես ասած, Հայկական հարցի ստեղծմանը: Մինչդեռ տեղի հայերը, — շարունակում է նա, — վերջին դեպքերին ցանկանում են տալ այնպիսի գունավորում, թե դրանք խթանվում են Անգլիայի և այնտեղից եկող հայերի կողմից: Հիրավի, անգլիական կառավարությունը նպատակ է դնում դժվարացնել մեր (Ռուսաստանի — Մ. Ա.) վիճակը Ասիայում և բարդացնել հարաբերությունները Թուրքիայի հետ, մեր ասիական սահմաններում ստեղծել բարդ քաղաքական իրադրություն, որը բխում է Թուրքիայի տերիտորիայում ցրված հայերի ազատագրական ձգտումներից¹⁵:

Ցարիզմի դադութային քաղաքականության ջատագով դեսպան Նելիգովն այնուհետև նշում է, որ այնք է նման դեպքերում շատ զգույշ քաղաքականություն վարել. մի կողմից չհրաժարվել քրիստոնյաներին հովանավորելու և Բ.

Դուան առջև նրանց շահերը ներկայացնելու ավանդական քաղաքականությունից, մյուս կողմից ձգտել նրան, որ իրենց կատարած քայլերը քաղաքական բնույթ չստանան, որովհետև համահայկական ձգտումների հովանավորումն ավելի քան վտանգավոր է:

Էրզրումում ծագած հայկական շարժումը ուժեղ արձագանք գտավ ոչ միայն Թուրքիայում, այլև արտասահմանում: Այդ շարժման մեջ ակտիվ դեր էր խաղում էրզրումի անգլիական հյուպատոսությունը, որը մասնակցել էր ապստամբների 4 կետից բաղկացած պահանջների մշակմանը: Թուրքիայում ռուսական դեսպան Նելիգովը այդ մասին գրում է. «Մեր շահերին հակառակ է ուռճացնել այդ գործը և նրան տալ հայկական ժողովրդական շարժման բնույթ, ինչպես այդ ցանկանում է անել Անգլիան: Մեզ համար կարևոր է ընդհանրապես պաշտպանել քրիստոնյաների իրավունքը և ապահովել մեր սահմանների անվտանգությունը»¹⁶: Այնուհետև Նելիգովը նշում է, որ հայերի ուղղափառական շարժումը անկեղծ չէ, հետևապես թե՛ այն և թե՛ հայերի Ռուսաստան գաղթելու մտադրությունը իրենց քիչ են հետաքրքրում: Միանգամայն պարզ է, որ անգլիական դիվանագիտությունը որևէ չափով չահագորգված չէր Հայկական հարցի լուծմամբ: Նա այդ հարցը օգտագործում էր լարված վիճակ ստեղծելու և Թուրքիայի ու Ռուսաստանի հարաբերությունները սրելու համար:

Հայկական շարժումները ճնշելու նպատակով սուլթանի հրամանով Թուրքական բանակի 4-րդ կորպուսի հրամանատար Զեքի փաշան ռազմարշավ ըսկըսեց դեպի էրզրում, Մարաշ, Բիթլիս և Վան: Այդ շրջաններում նա հանդիպումներ ունեցավ տեղի ցեղապետերի հետ, որոնք սուլթանին հավատարիմ մնալու խոստումներից բացի, հավանություն տվեցին Զեքի փաշայի պլաններին և խոստացան հայկական շարժումները ճնշելու համար 1000 զինվորից բաղկացած ջոկատ կազմել: Զեքի փաշայի այդ ծրագիրն արժանացավ սուլթանի և Թուրքական բանակի հրամանատարության հավանությանը: Եվ շուտով Թուրքական դահիճները ձեռնամուխ եղան այդ ծրագրի իրականացմանը:

Այդ նույն նպատակով Երզնկա ժամանեց Մուզաֆար փաշան և գործնական քայլեր ձեռնարկեց տեղական ցեղապետերին համախմբելու և առանձին ջոկատներ կազմակերպելու ուղղությամբ: Սակայն Թուրքական իշխանությունները զգում էին, որ այդ միջոցներով դժվար է կանխել արդեն մեծ ծավալ ստացած հայկական շարժումները: Ռուսական դեսպանի օգոստոսի 11-ի հաղորդագրությունից՝ ուղղված ռուսական կայսրության արտաքին գործերի մինիստրին, երևում է, որ «էրզրումում տեղի ունեցած զինված ընդհարումները և մյուս վայրերում սկսված հայկական շարժումները խիստ մտահոգություն են պատճառել սուլթանին, որ նա ամեն կերպ ցանկանում է դադարի բանակցությունների մեջ մտնել ռուսական դեսպանության հետ, օգտագործել ռուսների ազդեցությունը և նրանց օգնությամբ կանխել հայկական ելույթները»¹⁷:

Այդ նույն ժամանակ օտար պետությունների ներկայացուցիչները ցան-

կանում էին սուլթանի մոտ այն տպավորությունը ստեղծել, թե հայկական շարժումների զորոզն ու պատճառը Ռուսաստանն է: Նրանց նպատակն էր այդպիսով սրել Ռուսաստանի և Ռուրբիայի հարաբերությունները: Ռուսաստանը, ընդհակառակը, ամեն կերպ հերքում էր այդ կարծիքը և ցույց տալիս, որ հայկական շարժումները իր կողմից որևէ պաշտպանություն չեն կարող գտնել: Դրա հետ միաժամանակ Ռուսաստանը, ցույց տալով այդ շարժումների բուն պատճառը և ցանկանալով շահել հայերի ու մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների համակրանքը, ջանում էր համոզել սուլթանին որոշ բարեփոխություններ կատարել: Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպանը չէր կարող չնշել նաև հայերի նվիրվածությունը Ռուսաստանին և ռուս ժողովրդին: Այդ մասին նա գրում է հայ ժողովուրդը «իր բարի կամքով սիրում է մեր ժողովրդին (ռուսներին—Մ. Ա.) և մենք նրան երբեք չենք մոռանա: Դա կատարվում է շնորհիվ այն բանի, որ զաժանությունը տեղի է տալիս մարդկայնությանը և մենք կարող ենք ավելի բարեկեցիկ վիճակ հուսալ մեր հայ եղբայրների համար»¹⁸:

Դեսպանի կարծիքով, սուլթանը, ելնելով ստեղծված վիճակից, կարծես թե որոշ բարեփոխումներ կատարելու ցանկություն է դրսևորում: Դա, իհարկե, մի խորամանկ քայլ էր, որն արվում էր հայերին հուսադրելու և ապրտամբությունը կանխելու նպատակով: Մյուս կողմից, սուլթանը ցանկանում էր ապստամբության մեղքը նախապես բարդել «անշնորհակալ» հայերի և հոգևոր իշխանությունների վրա՝ փաստարկելով նրանց միջև ծագած վեճերն ու անհամաձայնությունները: Այդ բանին, անշուշտ, որոշ հիմք էր տալիս նաև հայ մեծատունների քաղաքականությունը:

Կոստանդնուպոլսի հայկական վերնախավի որոշ ներկայացուցիչներ, սուլթանի հլու կամակատարները լինելով, 1890 թ. նոյեմբերի 29-ին նրան ուղղված մի կեղծավոր նամակում գրում են այն մասին, թե սուլթանների 5-դարյա տիրապետության տակ հայերը իբր թե օգտվել են բոլոր բարիքներից, թե նրանց «միակ ցանկությունն է՝ ապրել Օսմանյան կայսրության հայրական հովանու տակ»: Նրանք այնտեղ հասան, որ հայ ժողովրդի ամենուր բարձրացող ելույթներն ու բողոքի ցույցերը հայտարարեցին անօրինական, բանի որ իրենք՝ մեծատունները, դեմ են այդ շարժումներին և չեն մտանակցում դրանց: Այդ խայտառակ փաստաթուղթը ստորագրել են՝ Թուրքիայի ֆինանսների նախարար Հակոբը, սենատոր Աբրահամը, արտաքին գործերի նախարարի փոխանորդ Հարություն փաշա Դադյանը, սենատոր Սերվիլյանը, պետական խորհրդի անդամներ Ապրոն և Նուրյանը, առևտրականներ Հարենցը, Բարսեղ Աղալյանը և Հովհաննես Սալյանը, բանկիրներ Նիտոն Աթյանը և Մոմջյանը, իրավաբան-փաստաբաններ Մերիմ-Գուլին և Ավետիս Կուլյանը¹⁹:

Այդ նամակին սուլթանի անունից տրված պատասխանում նշվում է, որ նորին մեծությունը մեծ հաճությամբ ընդունեց այն և ցանկանում է տեսակցու-

թյուն ունենալ նրա հեղինակների հետ: Միաժամանակ հույս է հայտնվում, որ «նամակը ստորագրող մեծատունները իրենց ազդեցությամբ կարող կլինեն հայ զանգվածներին հետ պահել հեղափոխական ելույթներից»:

Կասկած չկա, որ այդ փաստաթուղթը մեծ չափով սուլթանի կամակատարների գործադրած մեջումների հետևանքն էր: Այդ մասին ներկողվել 1890 թ. նոյեմբերին հազարգում է Գիրաին, որ ծագումով հայ այդ բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաների համախոսական-նամակը հարկադրաբար գրված մի փաստաթուղթ է, որ «նրա հեղինակներն իրենց սրտի խորքում բուրբովին էլ անկեղծ չեն»: «Ես ասիմ եմ ունեցել,—շարունակում է ներկողվել,—զրուցելու նրանցից մի քանիսի հետ, և նրանք ցավով խոստովանեցին, որ ստիպված են եղել նման փաստաթուղթ ստեղծելու, որպեսզի հրաժարվեն հեղափոխականների հետ համախոս լինելուց և ապահովեն իրենց գոյության հնարավոր պայմանները՝ միտելով մշտական կասկածներն ու հալածանքները: Հասանալով նրանք իրենց նպատակին, հարց է տալիս ներկողվել և պատասխանում. «Դժվար է ասել: Հայերի ձերբակալություններն ու հետապնդումները շարունակվում են»²⁰:

Թուրքական դեսպանիղմը, ինչ խոսք, որոշ տարրերի հասցնում էր քաղաքական բարոյալքման, իսկ գործադրվող կրոնական հետապնդումներն այնպիսի չափերի էին հասնում, որ ոմանք հավատափոխ էին լինում, որպեսզի կարողանան օգտվել օտար պետության հովանավորությունից: Դրանից օգտվում էին հատկապես կաթոլիկներն ու բողոքականները, որոնք գտնվելով ԱՄՆ-ի և Անգլիայի հովանավորության տակ, խորամանկորեն օգտագործում էին հայերի ծանր վիճակը և նրանց զրավում իրենց կողմը²¹:

Շատ բարդ ու խաղախ էին իմպերիալիստական գաղութարարների դիվանագիտական խաղերը: Ծնշված ու հալածված ժողովուրդները, ընկնելով նրանց ցանցի մեջ, խեղդամահ էին լինում, իրենց արյամբ ուճաջնում նրանց:

Թուրքիայում պարբերաբար բռնկվող հայ ազգային-ազատագրական շարժումներն, իհարկե, մեծ մտահոգություն էին պատճառում ռուսական ցարիզմին, մանավանդ, որ դրանք լայն արձագանք ու աջակցություն էին գտնում Կովկասի և ամբողջ Ռուսաստանի հայկական շրջաններում:

Այդ տարիներին հայ երիտասարդությունը արտասահմանում, Թուրքիայում և Անդրկովկասում տարված էր ազատագրական-հեղափոխական անլիզալ գրականությամբ: Հակոբ Վարդ-Պատրիկյանը իր հուշերում պատմում է, որ 1884 թ. հայ երիտասարդները Թիֆլիսում ձեռք էին բերում հեղափոխական անլիզալ գրականություն, նրանք կլանված կարդում ու տարածում էին «Նաբրոդնայա Վոլյա» (ռուսերեն) և «Ազատության ավետարներ» (հայերեն) թերթերը: «Ուրեմն 84 թվին,—գրում է նա,—Կովկասում կային հեղափոխական ձգտումներ ունեցող հայ երիտասարդներ»²²:

Ազատագրական շարժումները ամենուր իրենց զգացնել էին տալիս: Այդ

շարժումները մի կողմից ուժեղացնում էին հեղափոխական խմբումները Ռուսաստանի ներսում, իսկ մյուս կողմից առիթ տալիս, որ Թուրքիան Ռուսաստանին մեղադրի իր ներքին գործերին խառնվելու մեջ: Բնավ զաղտնիք չէր, որ Ռուսաստանից հայերը թե՛ կենդանի ուժով և թե՛ դինամիկորով մեծ օգնություն էին ցույց տալիս արևմտահայերին: Եվ այդ հայտնի էր նաև սուլթանին: Սուլթանը 1890 թ. մի գրություն մեջ անհանգստությամբ հայտնում էր ռուսական զենայանույթյանը, որ Բաթումում Արշակ անունով մի խանութպան ունի զենքի հարուստ պահեստ: Նա մատակարարում է հայկական խմբերին և զենք ուղարկում էրդրում: Սուլթանը խնդրում էր շտապ միջոցներ ձեռք առնել և զաղարկեցնել հայկական խմբերին զենք մատակարարելը²³:

Սուլթանի այդ հաղորդումը նորություն չէր ցարի համար: Գրեթե նույն օրերին ռուսական զաղտնի խորհրդականն իր կառավարությանը հայտնել էր Հակոբ Վարդ-Պատրիկյանի և նրա խմբի հարցաքննության արդյունքները՝ հայկական շարժումների և Ռուսաստանի հայերի հետ նրանց կապի մասին: Հակոբ Վարդ-Պատրիկյանն իր ցուցմունքներում նշում էր հայերի համեմատաբար բարվոք վիճակը Ռուսաստանում և միաժամանակ ցույց տալիս նրանց ծանր դրությունը Թուրքիայում: Սակայն հարցաքննությունը չէր պարզել, թե Հակոբ Վարդ-Պատրիկյանը ինչպես և ում կողմից է ներգրավվել հայկական շարժման մեջ, որտեղից է միջոցներ ձեռք բերել Եվրոպա և Կոստանդնուպոլիս մեկնելու համար:

Ռուսահայերի կապը Արևմտյան Հայաստանի հետ հատկապես հետաքրքրում էր Նեյիդովին: «Հիրավի,—գրել է նա,—այդպիսի կապ գոյություն ունի, քանի որ, ինչպես ասված է «Խնկագին» ընկերության ծրագրի բաժիններից մեկում, Թուրքահայերի ազատագրումից հետո նախատեսվում է նրանց հետ միացնել պարսկահայերին և ռուսահայերին»: Եվ դա պատահական չէ,—շարունակում է նա,—այլ հետևանք է հայ մտավորականության և հատկապես «Ներսիսյան» կազմակերպության անշատողական ձգտումների, որոնք սկիզբ են առել 1877—1878 թթ. ռուս—թուրքական պատերազմից հետո: Այդ զաղափարները առավել լայն տարածում են գտնում նաև այն պատճառով, որ Թուրքական կառավարությունը Փոքր Ասիայում ապրող հայերի ծանր վիճակը բարելավելու ուղղությամբ ոչինչ չի անում, իսկ դա «նրանց առաջավոր ներկայացուցիչները կարողացել են շատ հմուտ կերպով օգտագործել, որպեսզի հիմնավորեն հայերի դժգոհությունն ու անկախության ձգտումները»²⁴:

Ստեղծված իրադրությունից հմտությամբ էր օգտվում նաև անգլիական դիվանագիտությունը, որը, հանգես դալով հայկական շարժումները համակրողի գերում, միայն մի նպատակ էր հետապնդում՝ դժվարացնել ռուսների վիճակը Ասիայում, խանգարել նրանց ազդեցության ուժեղացմանը: Անգլիական դիվանագիտությանը որևէ շարժում չէր մտահոգում հայերի ծանր վիճակը, նրանց անլուր հալածանքներն ու տառապանքները: «Ընդառաջելով» հայկա-

կան շարժմանը, նա ցանկանում էր ռուսահայերի, հետևապես նաև Ռուսաստանի կողմից Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու կերպարանք տալ և, ինչպես եզրակացնում է իր վերոհիշյալ նամակում Նեյիդովը, ընդհանրվելու պատրվակ ստեղծել: Երբ հայկական շարժումն արդեն դուրս է եկել ընդհատակից և մասսայական բացարձակ ելույթների բնույթ ստացել,—շարունակում է Նեյիդովը,—Հայկական հարցը կանգնում է մեր առջև իր երկակի բնույթով, առաջինը, որպես Ասիական Թուրքիայի ողբալի վիճակում գտնվող ճնշված և ունեզրկված գյուղական և քաղաքային բնակչության դժգոհություն՝ ուղղված օսմանյան լծի և հարևանների ճնշման դեմ և երկրորդ՝ որպես հիմքից զուրկ, ազիտատորների հակակառավարական դավադրություն, որը ելնում է ամենածայրահեղ զաղափարներից և խնդիր է դնում քաղաքականապես միավորել բոլոր հայերին և ստեղծել անկախ հանրապետություն: Նեյիդովը նկատում է, որ հայկական շարժման նշված առաջին կողմին պետք է համակրանք ցույց տալ և «հնարավորին չափ օգնել, մանավանդ որ նրա մասնակիցները իրենց հույսը դրժավորապես կապում են Ռուսաստանի հետ, իմանալով, թե ինչպիսի անշահախնդիր ինքնազոհությամբ մենք մեր արյան գնով ազատագրել ենք Թուրքական լծի տակ հեծող քրիստոնյա ժողովուրդներին»:

Ինչ վերաբերում է Հայկական հարցի մատնանշված երկրորդ կողմին, ապա Նեյիդովը հետևյալ բացատրությունն է տալիս. հայկական շարժման ղեկավարները Արևմտյան Եվրոպայում ապրում են ապահով կյանքով: Նրանք՝ նուրաբ փաշան, Մելքում խանը և ուրիշներ, ունեն իրենց կենտրոնական կոմիտեն, որը հենվելով Արևմուտքի և հատկապես Անգլիայի օգնության վրա, ուղղություն է տալիս և ղեկավարում հայկական շարժումը: Սակայն, իր նպատակին հասնելու համար կոմիտեն կարիք ունի տեղական գործիչների, որոնց օգնությամբ էլ կազմակերպում ու շարժման մեջ է դնում հայ ժողովրդի լայն մասսաներին՝ «խոստանալով լավացնել նրանց դառը վիճակը, ապահովել նրանց ազատությունն ու երջանկությունը»:

Ահա, Հայկական հարցի հենց այս ուղղությունն է, որ դժվար կացություն է ստեղծում Ռուսաստանի համար, շարունակում է Նեյիդովը և հարցնում. «Կարո՞ղ ենք արդյոք Եվրոպայում ժողովրդա-ազատագրական շարժումներից ինքնաբերական կերպով սկիզբ առած Թուրքահայերի ազատություն ձեռք բերելու ձգտմանը բոլորովին բացասական վերաբերմունք ցույց տալ»: Սա հարցի իրական կողմն է, սակայն ռուսական պետության շահը միանգամայն այլ բան է պահանջում: Դրա համար էլ Նեյիդովը դնում է նաև մի այլ հարց: «Մեզ համար ցանկալի՞ է, արդյոք, թույլատրել նման շարժման տարածումը մեր հպատակների շրջանում: Վերջապես, ցանկալի՞ է, արդյոք, Ռուսաստանի սահմանագծի վրա, Գալիցիայի նման, թեկուզ և կիսանկախ, հայկական ծայրագավառի ստեղծումը, որը կզառնար մեր երկրի ծայրամասերի ցեղակից բնակչությանը դեպի իրեն ձգող կենտրոն, ամեն տեսակ քաղաքական, սո-

ցիալիստական ու հեղափոխական, միևնույն անգամ անհիշատակա՛ն խարդա-
վանքների ու պրոպագանդայի բուն»։ Պատասխանն, ինքնբոսինքյան, պարզ
էր։

Ահա թե ինչպիսի քաղաքական դիրքորոշում էր ընդունում ցարական դի-
վանագիտությունը Հայկական հարցում։ Յարական զեապանք հայկական
շարժումների անհաջողության երազանքով, նշում է. «Բարեբախտաբար, հա-
յերը Փոքր Ասիայում ոչ մեծ խմբերով ցրված լինելով... քիչ երաշխիք ունեն
իրենց ծայրահեղ ցանկությունների իրականացմանը հասնելու համար»²⁷։

Դեսպանի ղեկուցադրում նշվում է նաև այն, որ Ռուսաստանը պետք է
ազդի Թուրքիայի վրա, ինչքան այդ թույլ կռա նրա հետ բարեկամական հա-
րաբերություններ պահպանելու սկզբունքը՝ հայերի անվտանգությունն ու նը-
րանց ունեցվածքի անձեռնմխելիությունը ապահովելու, մեծ տերությունների
կողմից ընդունված Բեռլինի դաշնադրության 61-րդ հոդվածը կատարելու հա-
մար։ Ի դեպ, ծանոթանալով Նեկիզովի ղեկուցագրին, այդ կետի մասին ցարը
լուսանցքում գրել է. «Այդ մենք կատարում ենք»։

Վերջում Նեկիզովը գրում է. ինչ վերաբերում է «հեղափոխական շարժ-
ման առաջնորդների կողմից պատրաստվող հեղաշրջման ու նրանց գործկա-
կերպի նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքին (այստեղ արդեն ումբեր են
գտնվել), մենք պետք է անդիջող և խիստ լինենք թե՛ մեր հպատակների և թե՛
Թուրքիայի հայերի նկատմամբ։

Յարը հավանություն տվեց այդ փաստաթղթին, որ իր մեջ բեկել է ցարա-
կան կառավարության ավանդական քաղաքականությունը երկրի ծայրամասե-
րի ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ։

1890 թ. նոյեմբերի 1-ին Նեկիզովը Ռուսաստանի արտաքին գործերի մի-
նիստը Դիրսին այնուհետև հաղորդել է, որ հայ մասսաները պահանջում են
իրագործել Բեռլինի տրակտատի 61-րդ հոդվածը։ Տեղի բանիմաց հայերից
մեկը, — գրում է նա, — ձգտում էր ապացուցել, որ թուրքերը ձերբակալություն-
ներով ու բռնություններով չեն կարող հանգստացնել հայերին։ Դժգոհության
արմատները շատ խորն են։ Միաժամանակ դատապարտելով ահաբեկչական
խմբերի անիշխանական գործելակերպը, Նեկիզովը նշում է, որ համարյա բո-
լոր հայերը մասնակից են ընդհանուր հայկական շարժմանը և ձգտում են
բարեկամել իրենց ծայրահեղ ծանր վիճակը, որը միանգամայն օրինական լա-
հանջ է՝ երաշխավորված եվրոպական տերությունների կողմից²⁸։

Փաստերն, ինչպես տեսանք, ցույց են տալիս, որ հայ ժողովուրդը սե-
փական փորձով համոզվում էր, որ ինքը պետք է իր դատը վերցնի իր ձեռքը։
Սակայն դրան խանգարում էին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի աշակերտի հոր-
դորները. «Թուրքերու հանգեպ բռնություն բանեցնելով, հեղափոխություն ա-
ռաջ բերելով, մենք բան մը չենք շահիր, միշդեռ պետք է, որ մենք տնտեսա-
պես զարգանանք և տնտեսապես տիրենք անոնց»։ Մուշից՝ այնտեղ տիրող վի-

ճակի մասին տեղեկացնելու համար, 1890 թ. պատրիարքի մոտ եկած պատվի-
րակներից մեկը դրան պատասխանում է. «Արբազան, այդ կարծիքդ շիտակ
կրկար, եթե թուրքերը թողնին, որ մենք տնտեսապես զարգանայինք, անոնք
թե՛ ֆիզիկապես և թե՛ տնտեսապես կջանան չնչել՝ մեզ մեր բնաշխարհին
մեջ»²⁹։

Այսպիսով, պատմական այդ ժամանակաշրջանում արդեն հստակ կեր-
պով ձևավորվում էր հայ ազատագրական շարժման երկու մտածելակերպ-
մեկը՝ գլխավորությամբ պատրիարքարանի, որը «թուրքերու հետ համաձայ-
նությամբ կսպասեր հայերու ապագային բարեկամք», իսկ մյուսը, հակա-
ռակ առաջինի, հանձին հայրենասեր գործիչների «հեղափոխություն կկոչեր»³⁰։
Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման կրք տեսնում էր Ռուսաստանի հետ
միավորվելու մեջ։ Չնայած իր սակավ ուժերին, ազատագրական պայքարի
մտածելակերպը ղնալով ուժեղանում էր և հասունացնում հայ ազատագրական
պայքարի քաղաքական ծրագիրը։

1891—1893 թթ. Սասունում լայն աշխատանք ծավալեց հնչակյան գործիչ
Միհրան Տամատյանը։ Հայրենիքի պաշտպանության նպատակով մի շարք
գյուղերում երիտասարդական խմբեր ստեղծվեցին։ 1892 թ. առնելով դրա
հոտը, թուրքական իշխանությունները Սասունի գյուղերում մի շարք մասա-
յական ձերբակալություններ կատարեցին։ 1893 թ. նրանք մեծ քանակությամբ
գորք կուտակեցին՝ դավառում։ Տամատյանը շուտով ձերբակալվեց։ Մուշ քա-
ղաքում այդ առթիվ կատարյալ իրարանցում առաջացավ։

Տամատյանից հետո Սասունում ազատագրական շարժումը գլխավորում
էր Համբարձում Պոյաճյանը, բայց արդեն հալածանքների ու ճնշումների ա-
վելի ուժեղացած պայմաններում։ Հ. Պոյաճյանի գլխավորած խումբը ոչըն-
չացնելու համար Դիարբեքիից, Խարբեղից և Մուշից մեծ քանակությամբ
գորքեր բերելով, թուրք զինվորականներն ռդակեցին Սասունը։ Դրությունը
ծայրաստիճան լարված էր։ «Հայերու գլուխը կախ, չէին համարձակեր իրարու
երեսը նայելու կզգային, որ փորձանք մը պիտի պայթի իրենց գլխուն վրա»³¹։

1890-ական թվականների սկզբներին այդպիսի վիճակ էր տիրում ոչ մե-
այն Սասունում, այլև հայկական ուրիշ շրջաններում։

2. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԾԱՌԺՄԱՆ ՀՈՐԶԱՆՈՒՑՈՒՄ

Բուրժուական կարգերի պայմաններում, նշել է Ստ. Շահումյանը, ազ-
գային հալածանքների դեմ մղվող պայքարում ղեմոկրատական զաղափարնե-
րի պաշտպանությունը կարևոր խնդիր է։ Այդ խնդրից ելնելով միջազգային
սոցիալ-դեմոկրատիան ազգային հարցի կապակցությամբ իր ծրագրում ա-
ռաջին հերթին երեք պահանջ է առաջադրում.

պալատ և մի քանի օր այնտեղ պահելով, խիստ հարցարկնություն և նվաճվեցին: Բայց Շեյխ-ուլ-Իսլամից, նրանց թվում էր առաջներում սուլթանի սերը վայելած և նրա վրա ազդեցություն ունեցող Շեյխ Սեֆերը...»⁴: Այդ քայլը մեծ դժգոհություն և իրարանցում առաջացրեց մուսուլմանական հոգևորականության շրջանում: Հետևանքը եղավ այն, որ դժգոհողներից սմանք անմիջապես ձերբակալվեցին և արսորվեցին: Սակայն դա ևս չօգնեց:

Գնալով մթնոլորտը ավելի էր շիկանում: Բուլղարիայի նոտան, էրզրումի ժողովրդական ելույթները, Չերնոգորիայի հետ տեղի ունեցած ընդհարումները, այնուհետև Բելուսի շրջանի թուրքական ջրերում անգլիական ուժեղ նավատորմի երևալը ծայրաստիճան ճնշող ազդեցություն թողեցին սուլթանի վրա: Միանգամայն ճիշտ է այն տեսակետը, որ Բուլղարիայի ազատագրումը «և հայերուն ալ՝ նույն փախազը ունենալը կամ նույն նպատակը հետապնդելը առարկա եղած էին բոլոր թուրք մեծամեծներու մտատանջության»⁵:

Դրությունը տազնապալի էր դառնում նաև նրանով, որ «կայսրության բախտը կենտրոնացված էր մի այնպիսի մարդու ձեռքում, որն ընդունակ էր կենթարկվելու ամենակործանարար ու վտանգավոր ազդեցություններին և դորձել բարոյական ճնշման տակ...»⁶: Ժամանակակիցները նշում են, որ սուլթանի ֆիզիկական վիճակը կարող էր նրան ամեն բույն դուրս բերել հավասարակշռությունից և արկածախնդրության մղել: Դա հայտնի էր նաև ավելի լայն շրջաններին: Բայց, հակառակ այդպիսի սպառնալիքի, ժողովրդական շարժումները կանգ չէին առնում, այլ նոր թափ էին ստանում:

Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպանության 1890 թ. սեպտեմբերի մի հաղորդագրությունից երևում է, որ հայկական շարժումները դնալով մեծ շափերի են հասնում: Սուլթանը, վրա հասնող վտանգից խուսափելու համար, հայ զանգվածների բողոքները բավարարելու կեղծ խոստումներ էր տալիս: Բայց դրանք այլևս չէին կարող կասեցնել տեղի ունեցող խմորումները, նրանց վտանգավոր ընթացքը:

Թուրքիայի նման վիճակը, որոշ պետական գործիչներ բացատրում էին երկրի տնտեսական ճգնաժամով: Այդ հոգի վրա առաջանում էին վեճեր և հակասություններ: Ֆինանսների նախարար Հակոբ փաշան և գլխավոր վեզիրը այդ կապակցությամբ գտնվում էին խիստ թշնամական հարաբերությունների մեջ: Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպան Նելիգովը արտաքին գործերի միջնորդ Դիրսին դրած 1890 թ. հունվարի 2-ի գրության մեջ նշելով Հակոբ փաշայի ազնվությունն ու բանիմացությունը, գտնում է, որ նա, ձգտելով շտկել Թուրքիայի ֆինանսական ծանր վիճակը, ցանկանում է մի շարք վերափոխումներ կատարել, որը, սակայն, հանդիպում է պետական բարձր բյուրոկրատիայի խիստ դիմադրությանը: «Նախարարների խորհրդում նա ապացուցում էր, — գրում է Նելիգովը, — որ եկամուտի զգալի մասը գողացվում է տեղերում, և առաջարկում էր խիստ հսկողություն սահմանել տեղական օրգանների վրա, ո-

րոնք մեծ մասամբ իրենք են մասնակցում հափշտակմանը: Մի շարք նախարարներ ըմբոստացան Հակոբ փաշայի այդ առաջարկի դեմ՝ վախենալով, որ իրենք ևս կենթարկվեն այդպիսի պատասխանատվության»⁷: Դրությունն այն աստիճան սրվեց և ճգնաժամը այնքան խորացավ, որ գլխավոր վեզիրը և Հակոբ փաշան հրաժարական տվեցին: Սակայն սուլթան Աբդուլ Համիդը չընդունեց ո՛չ մեկի և ո՛չ էլ մյուսի հրաժարականը. նրանք ստիպված էին աշխատել միասին:

1890 թ. հունվարին Կիսրոսում նույնպես քաղաքական դրությունը շատ լարված էր: Այստեղ թուրքերի և քրիստոնյաների միջև տեղի էին ունենում լուրջ ընդհարումներ: Հենց այդ նույն ժամանակ 1890 թ. փետրվարին, ինչպես հաղորդում էր Նելիգովը, արդեն Ալստրո-Հունգարիայի գրգամբ, Թուրքիայի և Բուլղարիայի հարաբերություններն ավելի են սրվում: Նույն թվականի մայիսի 31-ի գրությամբ Նելիգովը արգեն հայտնում է, որ Ալբանիայում, Սերբիայի և Չերնոգորիայի սահմանի վրա լարված վիճակ է տիրում, նույնիսկ ապստամբություն է պատրաստվում, Թուրքիայի և Սերբիայի սահմանի վրա տեղի են ունեցել ժողովրդական հուզումներ: Այդ ամենին գումարվում էին երկրի ներսում շղաղարող հուզումները:

Թուրքական իշխանությունների բռնությունները էրզրումի հայկական եկեղեցում և Սանասարյան վարժարանում մեծ դժգոհության տեղիք տվեցին բոլոր հայկական շրջաններում, հատկապես Բիթլիսի և Վանի նահանգներում: Սուլթանը առաջվա պես խնդրում է Ռուսաստանին «արգելակել Փոքր Ասիայում խաղաղությունը ապահովելու գործին սպառնացող այդ շարժումը»⁸: Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարի փոխանորդ Հարություն փաշա Դադյանը սուլթանի և հայ զանգվածների միջև միջնորդի դեր ստանձնելով, այն կարծիքն էր հայտնում, թե «Արքունիքն ու Բ. Դուռը անգործության էին մատնված և որ ազգակիցները (հայերը—Մ. Ա.) ծայրահեղ գրգոված են, գործին խաղաղ ելք տալը դարձել է անհնարին»⁹:

Ռուսական շրջաններում դիվանագիտական գրադրությունից նաև հայտնի է դառնում, որ հայերի դահիճ, ոչ անհայտ Մուսա բեկի հանկարծակի անհայտանալը դադարի է պահվում, թեև պալատական շրջանները անտեղյակ չեն: Մի ուրիշ հեռագրից պարզվում է, որ Մուսա բեկը անցել է ռուսական սահմանը, և խնդրվում է ձերբակալել նրան՝ իր ընկերներով, քանի որ նրանք ընդունակ են ավելի ևս բորբոքել դժգոհությունները Հայաստանում¹⁰: Ավելորդ չէ մեջ բերել հետևյալ փաստերը. Մուշի շրջանում Մուսա բեկը՝ Թուրքական կառավարության քաջալերանքը ստանալով, ամենակոպիտ ու վայրագ բռնություններն էր գործադրում հայ գյուղացիների նկատմամբ: Վարդենիս գյուղի կտրիճները թույլ չէին տալիս նրան մտնել գյուղը: Մինչդեռ ուրիշ գյուղերում նրան հյուրընկալում էին: Օրինակ, Խարսում Հովսեփ անունով մեկը նրան ընդունում է իր հարկի տակ ու հյուրասիրում: Խարսի գյուղապետը՝ Մի-

րոն, ատում էր Մուսա բեկին, բայց վախենալով նրա բռնություններից հանգուրժում էր նրան: Երբ 1887 թ. Միրոն իր աղջիկը նշանում է մշեցի մի երիտասարդի հետ, Մուսա բեկը գյուղից աղջկա համար փաճ (փրկագին) է պահանջում: Փեսացուի հայրը, վիրավորված այդ ստորացուցիչ պահանջից, դիմում է ոստիկանությանին և հսկողությամբ հարսնացուին բերում Մուշ: Վիրավորված Մուսա բեկը իր կատաղությունը թափում է գյուղացիների վրա, կոշտատում է նրանց ունեցվածքը, հրդեհում դեղերն ու տները: Հայերը գրավոր բողոքներ են ուղարկում Կ. Պոլիս՝ կառավարական մարմիններին, շիմաճալով, որ Մուսա բեկը գործում է նրանց հրահանգներով: Գաղազած Մուսա բեկը Արգավանքի գյուղապետ Օհանյան, որը գանգատով գնացել էր Բաղեշ, վերադարձին տանջամահ է անում: 1889 թ. նա հարձակվում է խարս գյուղի վրա, ավերում գյուղապետ Միրոյի բնակարանը, սպանում նրա ծնունդի հորը և առևանգում աղջկան:

Բնակչության վրդովմունքը չափ ու սահման չունի: Մի մասը, հատկապես հին սերունդը, գտնում էր, որ «հարկ չկա աղբը շատ քրքրելու, հոտ կելն» և ապա պնդում, որ «պետք է մեր նախահայրերուն վարվելակերպին հետևինք. որպեսզի չլինասվինք, ու կարենանք մեր դուռնիները պահել»: Դրան հակառակ նոր սերունդը, հատկապես դպրոցականները՝ վրդովմունքով ասում էին. «Ան ալ մարդ է, ես ալ, իրարու հավասար ենք, ի՞նչ իրավունքով՝ ան բռնաբարի իմ իրավունքը, զրավե իմ աշխատությանս արդյունքը»¹¹: Մինչ գյուղացիներն իրար հետ վիճում ու շարիքի առաջն առնելու միջոց էին որոնում, Մուսա բեկը շարունակում էր իր վայրագությունները:

Մյուս ցեղապետները ևս հետևում էին Մուսա բեկի օրինակին:

Նման անօրինականությունների դեմ հայերը բողոքում են տեղական իշխանություններին, ապա տեսնելով, որ նրանք անտարբեր են, հեռագրերով դիմում են սուլթանին: Դյուղացին, «իր նիհար քսակին՝ չորս-հինգ ոսկի հեռագրի դրամ վճարելով, տուն կվերադառնար, այլևս իր վրեժը լուծած կկարծեր և ինքզինք ապահով կզգար իր անդգամ հարստահարիչներու հանդեպ: Խնդճը չէր դիտեր, որ այդ հրահանգը կենտրոնեն կուլար արդեն»¹²:

Մուսա բեկի վայրագություններին վերջ տալու համար ոմանք գնում էին Կ. Պոլիս, և մեծ ջանքեր գործադրելով, իրենց դիմումները հասցնում սուլթանին: Վերջապես, ընդհանուր բողոքների ճնշման տակ, իշխանությունները Մուսա բեկին տարան Կ. Պոլիս, որպեսզի այնտեղ դատեն: Իմանալով, որ թուրքական դատարանն ամեն կերպ ցանկանում է արդարացնել Մուսա բեկին, Զխուրի շրջանի Արտոնք, խարո, վարդենիս, Արգավանք գյուղերից մոտ 50 հայեր եկան Կ. Պոլիս, որպեսզի հաստատեն այդ ավաղակապետի շարագործությունները, վկաների հետ Պոլիս էր եկել նաև վարդենիսցի հայտնի ուսուցիչ Մարգարը:

Վարդենիս գյուղը ազատագրական պայքարում կարևոր տեղ է բռնում: Իր

ակտիվ գործունեությամբ հատկապես հայտնի էր իրիմյան Հայրիկի սանը՝ Մարգար վարժապետը, որը շատերի պես նվիրվել էր ժողովրդի գործին, աշխատում էր հոգալ նրա ցավերը: «Մարգար վարժապետը՝ Մուշում, խաչատուր Կերեկցյանը՝ Էրզրումում, Հակոբ սարկավազը՝ խնուսում և Բասենում, Թոխմախյանը՝ Վանում, Ժիրայրը՝ Կիլիկիայում և Կեսարիայում, Շմավունը՝ խարբերում, կազմում էին շաղկապված միությունների մի ամբողջություն...»¹³: Նրանց մասին քիչ բան է հայտնի, շատ չեն տեղեկությունները նաև վարդենիսցի ուսուցչի մասին: Միայն նրա աշակերտներից մեկն է որոշ փաստեր հաղորդում իր հուշերում:

Մինչև ուս-թուրքական պատերազմը, վերհիշում է նրա նախկին աշակերտ, հետագայում դինվոր Միկիլը, մշեցիները և ուրիշներ այն կարծիքին էին, որ հայը պետք է աշխատի, իսկ ավագակապետերը՝ վայելեն. «Մի՞թե հայը կարող էր երբեք հանդգնել տաճկի առաջ: Հայը գերի էր, մենք մեր տուն ու տեղի տերը չէինք, ոչ էլ մեր մուլքի ու կյանքի, ոչ էլ մեր կնոջ ու զավակի... էլ հայի մեջ սիրուն տղա ու աղջիկ չեն թողել, բոլորին էլ զոռով քաշել-տարել են՝ թուրքացրել»:

Միկիլը, վերհիշելով աշակերտական տարիները, գրում է. «Մարգար վարժապետը ցերեկը դպրոցում մանուկներին էր դաս տալիս, գիշերը հավաքում էր մեզ՝ ջահել-ջուհուկներին, ամառը կալերում, իսկ ձմեռը՝ իրանց գոմի օդայում, և մինչև կես գիշեր խրատ տալիս, աչքները բաց անում»: Ուսուցիչը վարդենիսցի երիտասարդներին պատմում էր, թե ինչպիսի հերոսական պայքարով հույներն ու սերբերը, նրանց օրինակին հետևելով նաև բուլղարներն, ազատագրվեցին օսմանյան լծից: Նրանք «խելքնեյը ժողովեցին, միացան և դուրս եկան իրենց բռնակալների դեմ, շատ արյուն թափեցին, բայց վերջը հասան իրենց նպատակին՝ ազատություն ձեռք բերին» և կարճ ժամանակում շենաց-րին իրենց ավերված երկիրը: Իսկ մենք, ասում էր Մարգար վարժապետը՝ «պետք է այնքան անհամուս-բեղեյրաթ լինե՞նք, որ թույլ տանք մեր մատաղահաս աղջիկը գյուղի միջից քաշեն-տանեն, մենք պատերի տակից նայենք նրանց ետևից... Ա՛յ, հարամ լինի այն գլխարկը, որ ծածկում են մեր ջահելները...»:

Ազատագրական գաղափարներով տոգորված ուսուցիչը երիտասարդությանը հորդորում էր, որ չսեն ծերերին, որոնք «ծնվել ու մեծացել են ըստ ժողովրդի մեջ, այդպես էլ վարժվել են և դարձել ստրկահոգի: Դուք, — շարունակում էր նա, — պետք է թույլ չտաք, որ ձեր քույրերին ու նշանածներին քաշեն-տանեն անօրենները»: Մարգար վարժապետը երիտասարդության սրբ-տից էր խոսում: Նրան կլանված հետաքրքրությամբ էին լսում: Սկզբում 7—8 երիտասարդ հանդիսավոր երգում տվեցին հետևել նրա ավանդներին: Հետո նրանց միացավ վարդենիսի ամբողջ երիտասարդությունը: Նրանք սկսեցին զենք ձեռք բերել և զինվորական կազմակերպված խումբ ստեղծել:

Մի օր էլ «Խաղաղ» կյանքով ապրող վարդենիսն ալեկոծվեց. Մուսա բեկի մարդիկ փախցրել էին գյուղի գեղեցկուհի Գյուլիզարին: Բոլորը՝ մեծից մինչև փոքրը, ոտքի էլան: Մարդար վարժապետը վրդովմունքից տեղ չէր գտնում: Նա իսկույն դպրոցն արձակեց, հավաքեց ժողովրդին, հորդորեց գործի անցնել: Այդ պահին էլ լուր ստացվեց, որ Մուսա բեկն իր հրոսակներով հարձակվում է գյուղի վրա:

Մարդար վարժապետը հրաման տվեց դիրքեր բռնել, և ինքն էլ, առաջին հրացանն արձակելով, գետին տապալեց գյուղ մտնող ավազակներից մեկին: Սկսվեցին կատաղի մարտերը: Մի քանի սպանված թողնելով հրոսակները հեռացան գյուղից: Շուտով գյուղական ոստիկանները սկսեցին քննություն կատարել: «Վարժապետը, — պատմում է Միկիչը, — ես և չորս ուրիշ բնակիչներ ելանք գյուղից, առաջարկելով մնացողներին ամբողջ մեղքը մեզ վրա ձգել...»¹⁴:

Հուշերի հեղինակն այլևս գյուղ չի վերադարձել և նրան հայտնի չէ դեպքերի ընթացքը: Պայքարի հորձանուտը նետվելով, նա հետադադրում մասնակցեց առաջին համաշխարհային պատերազմին: Վարդենիսցիները և շրջակա գյուղերի բնակիչները սպասում էին, որ շարադործ Մուսա բեկը, կանգնելով դատարանի առջև վերջապես, իր արժանի պատիժը կստանա, իսկ մյուս բռնակալները դրանից դաս կառնեն: Բայց դահիճը արդարացվեց և ազատ արձակվեց: Նրան արդարացնողները հենց նրա դորժնկերներն էին՝ թուրք դատավորներն ու սուլթանի հավատարիմ ծառաները¹⁵:

Բաղմամբիվ փաստաթղթեր վկայում են, որ Արևմտյան Հայաստանի շատ բնակավայրերում, սկսած 1890 թ., գործում էին «Հնչակ» կուսակցությունը և մի շարք այլ դադա՜նի խմբակներ ու կադմակերպություններ¹⁶:

Ահա այս շրջանում էր, որ Անդրանիկը (Անդրանիկ Օղանյան) և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի շատ այլ մարտիկներ օրհասական վիճակում գտնվող ժողովրդին փրկելու միջոցներ էին որոնում:

Ծանր, թերևս մեր ժողովրդի անցած պատմության առավել ծանր ժամանակաշրջաններից էր դա:

Մեծ վիպասան Բաֆֆու խոսքերով ասած, աղետի պահին էլ գոյատևելու հույսը փայփայելով, հայ ժողովուրդը «ծիծաղել է արցունքի միջից»: Նա հարազատ է մնացել մեկընդմիշտ ընտրած իւ պատվիրանին՝ ապրել խաղաղ, եղբայրության ձևը մեկնել բոլոր բարեկամներին: Հայ ժողովրդին հասուն այդ դժերն իրենց արտահայտությունն են գտել մեր պատմական հուշարձաններում ու վիպասանության մեջ:

Դարերի խորքից եկող ազատագրական պայքարի իր ոգին հայ ժողովուրդը ավանդաբար փոխանցել է սերնդից-սերունդ: Նրա համար հարատև նշանաբան է եղել իր մեծ զավակներից մեկի՝ Ոսկեբերան Եղիշեի «Գիտակցված մահը, անմահություն է» իմաստուն խոսքը:

Պատմության քառուղիներում շատ արյուն է հոսել, շատ ժողովուրդներ են կուլ գնացել: Բայց այն, ինչ վիճակվել է հայ ժողովրդին, չի վիճակվել և ոչ մի ուրիշ ժողովրդի: Նրա ապրած ողբերգությունը համաշխարհային պատմության բացառիկ էջերից է:

Մարդկային միտքը գեղեցիկ կերտել այդ ողբերգության համայնապատկերը, և թերևս դեռ շատ տառամյակներ պետք է անցնեն, որպեսզի հնարավոր լինի ամենայն հարազատությամբ պատկերել այն ամենը, որ ապրել է հայ ժողովուրդը:

ԱՆԿ. Վերջին թուրքիայում սիրող այն վիճակը, որի մեջ դեռ գտնվում էին հայերը, անկողծորեն հուզում էր բոլոր առաջավոր մարդկանց: Եվրոպական պետությունները, սակայն, ցույց էին տալիս, թե ցավակցում են զհինին մատնված մեր ժողովրդին և կրկին ու կրկին կեղծ խոստումներ էին տալիս: Բայց հայ ժողովուրդը գիտակցում էր, որ իր փրկությունը սեփական պայքարի մեջ է, այն պայքարի, որի առաջամարտիկները պատրաստ կլինեին զոհարելու իրենց կյանքը: Նշանաբան դարձրած Արմենի սուրբ ավանդը՝

Շունդ սուր, հագիլ, բայց ֆո հայրենիք

Մի աուր քշամյաց, ու անաշխարհիկ

Զնկիկ սառե սառ, լինիլ շարաշար

Թառա սառաց, կամ գեթի անհառ¹⁷,

հայ ժողովրդի հայրենասեր զավակները պայքարի ելնելով, արհամարհում էին մահը, զենքը ձեռքներին հաստատում իրենց լինելության իրավունքը: Նրանց ոգեշնչողը ժողովրդի անկոտրում կամքն ու հավատն էին, նրա հերոսացած զավակները՝ մեծ վարդանն ու քաջակորով Դավիթ-Բեկը: Նրանց ավանդական փառքը ժառանգած առաջամարտիկները, ազատության համար պայքարի զոռ պարզելով, ուրիշ ոչ մի նպատակ չէին հետապնդում, քան վանել ժողովրդի գոյությանը սպառնացող արյունոտ սուրը, ապահովել հայրենի օջախի խաղաղ կյանքն ու ստեղծագործ աշխատանքը:

Ազատագրական պայքարի այդ քուրայում ծնվեցին ու կոփվեցին շատ անձնուրաց հերոսներ, նրանց թվում նաև Անդրանիկը: Նա հայ աշխատավոր գյուղացիության դեմոկրատական իղձերի արտահայտիչն էր, պայքարում էր հայ գյուղացու վիճակը բարելավելու, թուրքական բռնապետությունից ազատագրվելու համար: Նա գտնում էր, որ հայ աշխատավոր գյուղացին պետք է ապահով կյանք ու հող ունենա և իր արդար վաստակի տերը լինի: Նրա գաղափարակիցներն էին հայ գյուղացու հողսերով ապրող ու պայքարող մյուս հայդուկ-նարոդնիկական տիպի դորժիչները, որոնք դեմ էին առհասարակ հայ աշխատավոր գյուղացիությանը քաղաքական կուսակցությունների բաժանելուն՝ գտնելով, որ այդ ջլատում է ազատագրական պայքարի ուժերը: Շատ հայդուկներ, երբ փորձում էին նրանց կապել որևէ քաղաքական հոսանքի

հետ, վիրավորված պատասխանում էին՝ «Հլա կուսակցություն չկար, պարոն մենք հեղափոխական էինք»:

Կուսակցական դործունեությունը ըստ նրանց հատուկ էր մտավորականությանը: Դաշնակցությունը, սակայն, իր վարկը բարձրացնելու համար ի լուր բոլորի հայտարարում էր, որ նրանք իր կուսակցությանն են պատկանում: Անդրանիկը երբևիցե դաշնակցությանը չի ենթարկվել և երբ տեսել է թե ինչպես են դաշնակցականներն օգտագործում իր անունը, բաղմիցս հայտարարել է նրանցից հրաժարվելու մասին: Նույնիսկ Ա. Ահարոնյանը նշում էր, որ Անդրանիկը «կուսակցութեան չէր կարող տոկալ... Դաշնակցություն բնավ չէր էլ հասկանա... սիրում էր հայ խոնարհ, աշխատավոր ժողովուրդը...»¹⁸:

Անդրանիկի պայքարի նպատակն այն էր, որ հայ ժողովուրդը ազատ ապրելու իրավունք ունենա և վայելի իր արդար քրտինքով վաստակած հաջող:

Թուրքական բռնապետության անհաշտ թշնամին լինելով, Անդրանիկը պայքարում էր արյունոտ սուլթանի քաղաքականության, բարբարոսական հալածանքների ու դադանությունների դեմ, բարձր էր գնահատում ճնշված ժողովուրդների, այդ թվում նաև թուրք և քուրդ ժողովուրդների ազատությունը: Լինելով իր ժամանակի զավակը, նա Թուրքիայի տնտեսական հետամնացության ու պրոլետարիատի՝ որպես կազմակերպված ուժի բացակայության պայմաններում չհասավ դասակարգային պայքարի գաղափարին: Անդրանիկին ամենից շատ և ամենից առաջ հետաքրքրող հարցն ազատագրական պայքարն էր, որի միակ իրական ուժը նա տեսնում էր ամբողջ հայ ժողովրդի կազմակերպված պայքարի, մյուս ճնշված ժողովուրդների աջակցության և մասամբ էլ եվրոպական տերությունների օգնության մեջ, օգնություն, որի բռն էությունը և նպատակը նա ուշ հասկացավ:

Անդրանիկ զորավարի ու քաղաքացու դործունեության միջև եղած հակասությունների պատճառով երկար ժամանակ նրա դործունեությունը մարքսիստ պատմաբանների ուշադրությունից «վրիպել է», բայց պատմական գիտության զարգացումը Հայաստանում հրամայաբար պահանջում է անդրադառնալ այդ հարցին ոչ միայն նրա տեղը հայ ազգային-ազատագրական պայքարում որոշելու, այլև նրա դործունեության շուրջը եղած հակասական, երբեմն էլ իրարամերձ կարծիքների մեջ ընթերցող մասսաներին կողմնորոշելու համար: Այդ տեսակետից առանձնապես կարևոր է դաշնակցական «պատմագրության» մերկացումը:

Ի սկզբանե հայ ժողովրդի բախտն Անդրանիկը հիմնականում կապում էր Ռուսաստանի հետ: Նա դրական մոտեցում ունեցավ ռուսական առաջին հեղափոխության նկատմամբ և բարձր գնահատեց սովետական կարգերի դերը

հայ ժողովրդի կյանքում: Լինելով արտասահմանում, նա մինչև իր կյանքի վերջը մնաց Սովետական Հայաստանի ջերմ բարեկամը:

Անդրանիկը հավատարիմ էր հայ գեղջուկի շահերին, նրա ջանքերի շնորհիվ հազարավոր սովյալներ փրկվել են մահից: Իսկ հետագայում բաղմաթիվ առիթներով նա մերկացրել է արևմտյան իմպերիալիստների գաղութատիրական քաղաքականությունը, նշել, որ հայ ժողովրդի միակ փրկարարը Սովետական Ռուսաստանն է: Այդ է ճշմարտությունը: Եթե նույնիսկ որոշ դեպքերում Անդրանիկը հավատացել է իմպերիալիստների խոստումներին, ապա այդ եղել է ազնիվ մոլորություն, նա միշտ էլ մնացել է հարազատ ժողովրդի ազատագրական պայքարի շահերի պաշտպանության դիրքերում:

Իր մոլորություններով ու ընդվզումներով հանդերձ՝ Անդրանիկը մնաց որպես հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հերոս: Նրա կատարած նվիրական գործը իր հաստատուն տեղն ունի հայ ժողովրդի պատմության մեջ:

Կյանքի ի՞նչ ուղի է անցել զորավար Անդրանիկը, ի՞նչ դործունեություն է ծավալել, ինչո՞ւ է նա արժանացել ժողովրդի տեական սիրուն:

Անդրանիկը ծնվել է 1865 թ. փետրվարի 25-ին Շապին-Գարահիսար գյուղաքաղաքում: Նա դեռ մեկուկես տարեկան էր, երբ մահացավ մայրը՝ Մարիամը: Մանկանը խնամում էին հայրը և ամուսնացած քույրը՝ Նազելին: Հայրը ուշի-ուշով էր հետևում չարաճճի տղայի աճին ու նրա քայլերին: Հաճախ նա դանդաղում էր իր «կրակ ու բոց զավակից» և խրատելով ասում՝ «փորձանք չդառնա՞ս մեր դժբախտ ազգի համար»: Անդրանիկի հայրը՝ Թորոս Օզանյանը, արհեստավոր էր, բայց զբաղվում էր նաև վաճառականությամբ: Առևտրական նպատակներով մոտակա քաղաքները գնալիս, նրան հաճախ ուղեկցում էր նաև Անդրանիկը: Այդ ուղևորությունները, որոնք շատ զաղտնիքներ էին բացում հետաքրքրասեր պատանու առջև, նրա առաջին դպրոցն էին: Հայրը՝ ի բնե խելացի մի մարդ, ինքն էլ էր ցանկանում, որ որդին նոր երկրներ տեսնի: Բայց ինչպես ամեն մի հայր նա ուզում էր, որ Անդրանիկը շարունակի իր գործը, վաճառական դառնա: Ավելին, վաճառական միջավայրի ազդեցությանը ենթարկված Թորոսը ջանում էր որդուն համոզել, թե միայն հարստություն ղիզելով է հնարավոր փրկել կեղեքվող ժողովրդին, արժանանալ հզոր տերությունների ուշադրությանը և նրանց օգնությամբ ազատագրել հայրենիքը: Նրա կարծիքով՝ ազատ հայրենիքում, թոթափելով օտար մրցակցության կապանքները, կարելի կլինի զարգացնել արհեստագործությունն ու առևտուրը: Բայց երբ Թորոսի առևտրական գործերն անհաջողության մատնվեցին ու խորտակվեցին նրա երազանքները, և նորից հյուսնի արհեստը դարձավ իր միակ ապավինը, նա սկսեց Անդրանիկին սովորեցնել պապենական արհեստը, որպեսզի նրանով որդին բախտի տեր դառնա ու իր ապրուստը հոգա:

Սակայն Անդրանիկի նախասիրությունն այլ էր: Դեռ փոքր հասակում նա ամբողջովին տարվում էր սաղմական խաղերով ու սիրում էր զենքը, անշափ հրապուրվում էր ձի բռնելով: Ամեն անգամ նա խնդրում էր հորը մանկական նոր զենք ու զրահ գնել և օրնիրուն խաղում էր դրանցով: Լինելով չափազանց ճարպիկ ու շարձճի, Անդրանիկը հաճախ կազմակերպում էր բուն խաղեր, ընկերներին հանդուգն ձեռնարկումների գրգում: Երեխաներին «բանակներ» բաժանած նա գոռում-գոչումով պատերազմ էր հայտարարում, ճակատամարտ տալիս: Պատահում էր, որ ոգևորության մեջ զիմադրողների քիթն ու մուրձը ջարդելով, առիթ էր տալիս զժգոհությունների: Հարևանները, բոլոր խաղընկերները, սակայն, նրան ներում ու սիրում էին և բարձր գնահատում նրա համարձակությունն ու նախաձեռնությունը: Շատ ծնողներ իրենց երեխաներին դաստիարակելիս, որպես լավ օրինակ, մատնացույց էին անում կտրիճ Անդրանիկին: Եվ, իսկապես, նա շատ բանով էր օրինակելի. հոգատար էր և ուշադիր դեպի իր ընկերները, ունեցածը կիսում էր նրանց հետ, չէր սիրում վախկոտներին, նվնվացողներին, ոգևորում էր քաջ պատանիներին, ուրախանում կտրիճ տղաներով:

Անդրանիկը 1875 թ. առաջ տարեկան հասակում ընդունվեց հայրենի գյուղաքաղաքի ազգային Մուշեղյան վարժարանը և յոթ տարի անց ավարտեց: Հետագայում նա պատանին դարձրեց անհատական և վաստակել ուսուցիչների ու դասընկերների համակրանքը: Նրա մեջ հատկապես մեծ հետաքրքրություն են առաջացրել հայ ժողովրդի պատմության հերոսական գրվագները. Վարդանի, Գավրիլ-Բեկի, Աղասու և ուրիշների անմոռաց կերպարները:

Ծանոթանալով հայ ժողովրդի պատմությանն ու մշակույթին, նա սողորվում է առկույթյամբ դեպի բռնակալներն ու հարստահարողները և իր կյանքի նպատակն է համարում նրանց դեմ պայքարել այնպես, ինչպես պայքարել են Սասունի կտրիճները:

Դպրոցում Անդրանիկը կլանված կարդում էր ազգային հայրտությունն առաջացնող գրքեր, խորապես ոգեշնչվում Միքայիլ Նալբանդյանի, Մկրտիչ Պենյակյանի, Բաթիկո, Ռաֆայել Պատկանյանի ստեղծագործություններով: Վերջինիս կողմը դորավիզ լինել արյունաքամ հողը հայ ժողովրդին, նրա հոգում պարարտ հող է դառնում: Այդ տարիներին դեռևս թարմ էին Զեյթունի 1862 թ. հերոսական ապստամբության գրվագները: Ազգային դարձիքի դարաշրջանը կազմող այդ պատմական հերոսամարտերը ոգևորության անսպառ աղբյուր էին ինքնագիտակցության եկող երիտասարդության համար:

Նրա սիրած բանաստեղծը՝ Ռ. Պատկանյանը, կյանքի ու հարատևության համար պայքարի կոչ էր անում իր ժողովրդին.

...Թող լո՛ւն մուճը, անդամալույծը,
Կամ՝ որոց քաղցր է բշխման լուծը.

Բայց մե՛նք, որ ունենք հողի ու սիրտ քաջ,
Եվ անվախ ելնենք բշխման առաջ,
Դո՛ւն մե՛ք փառք մահով ետ խլենք—
Ու ալևալս լուճն:

Այդ մտորումներով էր հագեցած ժամանակի հասարակական մթնոլորտը: Այդ մթնոլորտում էր հասունանում ու առնականանում երիտասարդությունը, որ լիարյուն ապրում էր վեհ ոռմանտիկայի իր ժամանակաշրջանը: Հայն ասպարեզ էր բացվում մասնավորապես նրանց համար, ովքեր ճակատագրի բերումով կամ ուսում ստանալու նպատակով, ցրվել էին նվիրակալով մեկ և շարունակ թարմ գաղափարներ էին ներմուծում հայրենիք, ապրում ժողովրդի բախտով և իրենց զգացումներով ու խոհերով վարակում նաև ուրիշներին:

Դպրոցն ավարտելով, 17 տարեկան հասակում Անդրանիկը ամուսնանում է. իր խոսքերով ասած, «շատ սիրուն օրիորդի մը հետ»: Բայց երիտասարդ ամուսիններին վիճակված չէր վայելել իրենց երջանկությունը: Շուտով մահանում է Անդրանիկի կինը, իսկ մի քանի շաբաթ անց նաև նորածին երեխան: Դա առաջին ծանր հարվածն էր, որ կրեց երիտասարդ Անդրանիկը: Վիշտը նրան խոր ապրումներ պատճառեց. օրերով հոր արհեստանոցում առանձնացած, նա սշում էր իր թանկագին կորուստները: Ընկերները հաճախ հավաքվում էին նրա շուրջը, ջանում նրան սփուփել, բայց ոչինչ չէր օգնում:

Ժամանակ անց ընկերները սկսեցին երեկոները նրան դուրս տանել արհեստանոցից և մասնակից դարձնել իրենց հավաքույթներին, որոնց ընթացքում բնարկում էին հայ ժողովրդին հուզող հարցերը, հայրենիքը կործանումից փրկելու խնդիրները: Այդ քննարկումները խորապես փոթորկեցին Անդրանիկի հոգեկան աշխարհը և զրգեցին նրան նոր ուղի բռնել, մոռանալ անձնական կյանքի դառնությունը: Նա կարծես գտավ ինքն իրեն: Հայրենիքի համար, ժողովրդի փրկության համար պայքարելը մի իսկական հայտնություն էր թե՛ իր և թե՛ ընկերների երկարատև որոնումների ճանապարհին: Հետագայում Անդրանիկը հաճախ էր անդրադառնում այն պայմաններին, որոնք նրան մղեցին դեպի ազատագրական պայքարի փոթորկալից ասպարեզը, որտեղ նա գտավ իր տարերքը, իր կյանքի վեհ ու նվիրական նպատակը:

Այսպես, Անդրանիկը համակվեց հայրենիքի փրկության գաղափարով և մեկընդմիջ զինվորագրվեց հայ ժողովրդին թուրք բռնակալների լծից ազատագրելու սրբազան ուխտին:

Անդրանիկի ըմբոստ, շարիքի նկատմամբ անհաշտ պայքարողի ոգին ձևավորվել է տակավին երիտասարդ հասակում: Նրան ոգևորում էին իր հայրենակիցները, որոնցից մի քանիսի անունները նա միշտ էլ երախտագիտությամբ էր հիշում: Երիտասարդության ինքնապաշտպանության մղող Շապին-Գարա-

Հիսարի ավագներից Անդրանիկը հիշում էր Ս. Ճգնավորյանին, Վոսմշապուհ քահանային, Ավագին, Մկրտիչ Սահակյանին (Ապրո), Հաջի Պողոսին: Նրանք էրգրումում տեղի ունեցած հայկական ջարդից ցնցող դրվագներ էին պատմում՝ վրեժխնդրության հուր բորբոքելով հայ երիտասարդության սրտում: Անդրանիկը վերհիշում է, որ իր ընկերների հետ հաճախ էին մտածում այն մասին, թե ինչպես միավորվեն, միասնական պայքար մղեն ընդդեմ թշնամու, որը հեշտությամբ կոտորում է հայերի անջատ խմբերի դիմադրությունը: Նա վերհիշում էր իր համախոհներից մեկի խոսքերը. «Մենք, բոլոր երիտասարդներս, նաև մեր հայ տղաները, միշտ իրարու հետ կկռվենք, չնչին բաներու համար կդիմենք կառավարության. նա մեզի կրանտարկե, երկու կողմից կաշառք կուտե և այդպիսով մեզի կջնջե: Փոխանակ այդպես վարվելու՝ մենք միանանք, սերով լինենք, ընկերություն կաղմենք, միմյանց պաշտպանենք, փող հավաքենք, շենքեր առնենք, մեր դատերը մեր ձեռքով ընենք, լավ չըլլա՞ր»:

Հայրենիքին օգտակար լինելու Անդրանիկի և նրա ընկերների այսօրինակ մտորումներն աստիճանաբար ավելի են հասունանում: Որոնող պատանին միաժամանակ պահանջ է դրում այդ մասին խորհրդակցել կյանքի դասերով իմաստնացած մարդկանց հետ, իմանալ նրանց կարծիքը, ստուգել ինքն իրեն: Երկար մտորումներից հետո Անդրանիկը վերջապես որոշում է սիրտը բացել իր նախկին վարպետ Մակարին, որին շատ էր սիրում ու վստահում:

Հայ ժողովրդի վշտերով ու հոգսերով տարված վարպետը, իմանալով խանդավառ երիտասարդի մտորումների մասին, ինքը ևս ողևորության նոր լիցք է ստանում: Նա գրկում ու համբուրում է Անդրանիկին, հաջողություն մաղթում նրան: Վարպետի հավանությունն ստանալուց հետո, Անդրանիկը և մյուս համախոհները, նրանց հետ նաև վարպետ Մակարը և ուրիշներ, երգվում են ծառայել հայրենիքին, ժողովրդի ազատագրության գործին:

Երիտասարդության մեջ, այդպիսով, ծնվում, տարածվում էր ազատագրական պայքարի վսեմ դադափարը, համակում ժողովրդին, հայրենասերի երիտասարդներին: Կարծես իրենք իրենց ստեղծվում էին խմբեր ու խմբակցություններ, որոնք, այդ ժամանակներում առաջացող ու գործող քաղաքական կուսակցություններից անկախ, նվիրվում էին հայ ժողովրդի փրկության ու ազատագրության վեհ նպատակներին, բնական տրամաբանությամբ կանգնում այդ նպատակների իրագործման լայն ուղու վրա: Հակառակ դաշնակցական բախտախնդիրների, որոնք իրենց ծառայությունն են համարում հայ ազատագրական շարժումների և դադափարախոսության տարածումը, Անդրանիկը նկատում է. «Այս երգումը եղավ՝ առանց մեզ ըսելու, թե ինչ կուսակցության կապականներ. մենք չգիտեինք ալ, թե կան զանազան կուսակցություններ»¹⁹:

Այդ նույնն է վկայում նաև Մուշում գործող մի հայրենասեր՝ Ս. Բզեյանը: Խոսելով հնչակյան և դաշնակցական կուսակցությունների մասին, նա գրել է.

«Իբր մշեցի, նորէն հարկ կզգամ կրկնելու, որ թե՛ մշեցին և թե՛ սասունցին Լորեք չհետաքրքրւեցան այդ կուսակցութեան ծրագիրներով»²⁰:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ ազատության կարոտ ժողովուրդն, իրոք պայքարի էր ելնում առանց դադափար ունենալու այդ կուսակցությունների ծրագրի կամ նպատակների մասին: Ըստ որում, առանձին տեղերում ստեղծված կազմակերպություններն էլ աստիճանաբար դառնում էին տեղական հոգսերով զբաղվող ընկերություններ: Այսպես, օրինակ, 1892 թ. Մալաթիայում ստեղծվել է հնչակյաններին համակրող ոչ մեծ մի խումբ, որը, սակայն, իր կուսակցական աշխատանքով ոչնչով աչքի չի ընկել, իսկ դաշնակցականների առաջին ներկայացուցիչը Մալաթիա է այցելել միայն 1908 թ. և ստեղծել համակրողների խումբ՝ այն էլ «Մասյաց ընկերություն» անվան տակ²¹: Սյդպես էլ նաև Արևմտյան Հայաստանի շատ շրջաններում:

Անդրանիկն իր հուշերում բազմաթիվ փաստեր է բերում նաև իրենց շարքերը խցկված մատնիչների մասին: Գրանցից մեկի՝ կաթոլիկ խանութպանի րիթն ու մոտթը ջարդելու համար նա բանտ է նետվել: «27 օր մնալուց վերջը, — գրում է նա, — դուրս եկա բանտեն, շնորհիվ այն բանի, որ յոթ ոսկի... կաշառք տվի զանազան պաշտոնյաներու և հայրս էլ երաշխավոր կանգնեց»²²: Բանտից դուրս գալը չէր նշանակում, սակայն, ազատվել պատժից, բայց Անդրանիկի մտերիմները կարողանում են փրկել իրենց ընկերոջը:

Այդ մասին գրականության մեջ պահպանվել է նաև հետևյալ պատմվածք. մի օր Անդրանիկի հայրը տուն է վերադառնում զլուխն արյունոտված. «Ի՞նչ է պատահած քեզի՝ հայրիկ», — հարցնում է Անդրանիկը: «Շունին մեկը զլուխս կտարեց անիրավ տեղը», — պատասխանում է հայրը²³: Իմանալով հոր հետ պատահածն, Անդրանիկը որոշում է վրեժ լուծել: Եվ ահա օրերից մի օր հանդիպելով չարագործին, նա կռվի է բռնվում, գետնում նրան և լավ ջարդ տալիս: Գիտակցելով հանդերձ, որ անպատիժ չի մնա իր քայլը, նա չի մտածում իր փրկության մասին. ինքնասիրությունը թույլ չի տալիս փախչել կամ թաքնվել: Ոստիկանության ճանկը ընկնելով, Անդրանիկը բանտ է նետվում, իսկ շուտով նաև դատապարտվում: Այստեղ օգնության են հասնում նրա ընկերները և նրան ազատում:

Անդրանիկն այդ ժամանակ դրացի երիտասարդներից արդեն ստեղծել էր կտրիճների իր խումբը, որը մանկական խաղերից անցել էր կանոնավոր զինավարժության: Նրանք շատ հաճախ էին հավաքվում գյուղական օջախի շուրջը, անքուն գիշերներ անցկացնում, ունկնդրում աչքի ընկած հայդուկների հերոսապատումները և պատրաստվում զորավիգ կանգնելու հարազատ ժողովրդին: Այդ կտրիճներն էին, որ փորձեցին իրենց ուժն ու հմտությունը 1884 թ. մի գիշեր նրանց հաջողվում է Անդրանիկին մի առևտրական քարավանի հետ Պոլիս համփել:

Կ. Պոլսում նա օրվա հաց վաստակելու համար՝ որպես հյուսն աշխատում

չ հայ մեծատուններից մեկի արհեստանոցում: Մայրաքաղաքն իր բուռն կյանքով ու եռուզենով ապշեցուցիչ տպավորություն է գործում երազող երիտասարդի վրա: Նա անմիջապես շփման մեջ է մտնում հայկական շրջանների հետ, նոր ընկերներ ու համախոհներ է գտնում:

Ահա այստեղ է, որ Անդրանիկը գալատահայ երիտասարդների՝ պանդուխտ հայրենասերների շրջանում լրիվ վստահությամբ բացում է սիրտը և արտահայտում իր երազանքները, պարզում հայ ժողովրդի ազատագրման մասին իր մտահայացումները: Բոլորը հրապուրված լսում էին նրան: Հայրենասեր երիտասարդներից շատերը մտերմանում են Անդրանիկի հետ և նրա «թիրառ կլեցվի» նոր ընկերներու սիրով և անոնց ցույց տված գործադրամիջոցներանք անմիջապես օգնում են Անդրանիկին, աշխատանք գտնում, հոգ տանում, որ նա ապահով լինի «ոստիկանություն» չար և վտանգավոր հետապնդումներից»:

Անդրանիկը իր նոր մտերիմների շրջանում շուտով դառնում է բոլորի ուշադրության կենտրոնը: Ընկերները շատում էին նրա մասին կարծիք հայտնել, ոմանք նույնիսկ որոշ հույսեր էին կապում նրա հետ: Շատ հաճախ, օրինակ, կարելի էր լսել՝ «Հրաշալի խմոր է: Այս երիտասարդը պետք է դաստիարակել...»: Ուրիշներն էլ տկնարկում էին նրա մեծ ապագայի մասին: Ընկերների շրջանում հրճվածությամբ նկատում էր, «ես ոչ մեկ ուրիշ գալատացի չեմ տեսած այնքան հանդուգն որքան այս տղան...»²⁴:

Կ. Պոլսի հայ հասարակական կյանքում տեղի ունեցող սուր բախումների ու ընդվզումների ազդեցության տակ Անդրանիկը տարվում է ազատագրական շարժման ավելի ձևավորված գաղափարներով, միաժամանակ հրապուրվում հայդուկային գործելակերպով, պայքարի ձևերով ու մեթոդներով: Դրանք էլ անխուսափելի կնիք են դնում նրա ապագա կյանքի ու գործունեության վրա:

Շատ շուտով Անդրանիկն առիթ է ունենում ցուցաբերելու իր ըմբռսբնավորությունն ու սահման չճանաչող քաջասրտությունը: Հայ մտավորականների նկատմամբ Պոլսի ոստիկանապետի գործադրած հալածանքներն ու բռնությունները լցնում են Անդրանիկի համբերության բաժակը, և նա մի օր սրի նությունները լցնում են Անդրանիկի համբերության բաժակը, և նա մի օր սրի հատու հարվածով վերջ է տալիս ոստիկանապետին ու անհետանում:

Անդրանիկն ուղղամիտ էր և հետեողական: Հաստատակամությունն ու վճռականությունը, հայրենիքի հանդեպ տաժած անհուն սիրո հետ միասին, դարձան նրա հոգեկան կերտվածքի ու բնավորության կարևոր գծերը: Սակայն նա շուտով համոզվում է, որ անհատական տեղորոշվ, հայդուկային գործելակերպով չեն բուժվի հայոց վերքերը, շարքից հանված ոստիկանին կամ փաշային անմիջապես փոխարինում է մեկ ուրիշն՝ ավելի դաժան ու անհանդուրժելի: Նա եկավ այն եզրահանգման, որ պետք է զինել ժողովրդին, ստեղծել աշխարհազորային միավորումներ:

Այդ ուղղությամբ առաջին քայլը ձևանալիս է հենց ինքն՝ Անդրանիկը: Հինազորությունը ծանոթանալու նպատակով նա Կ. Պոլսում աշխատում է նաև Տոլմա Բախչիից ոչ հեռու Մաշկա խաչատրի կոչվող վայրում գտնվող հինքի գործարանում: Այդտեղ նա իր տեղն է գրավում շատ ծանր աշխատանք կատարող 75 հայ բանվորների շարքում, ականատես լինում, թե ինչ հալածանքների են ենթարկվում «գլավուր» անունը ստացած այդ աշխատավորները: Շուտով բոլոր հայերին աշխատանքից հեռացրին, մնաց Անդրանիկը՝ իր երկու ընկերներով՝ լսով էր աշխատում և ամեն կերպ ձգտում էր փարատել բոլոր հայերի նկատմամբ տածվող կասկածները, որպեսզի հնարավորություն ունենա իրագործել իր ձևավորվող ծրագրերը:

Կ. Պոլսում գտնվելու տարիներին այսպիսով, նա ստացավ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին զինվորագրվելու գաղափարական մկրտությունը: շփվեց բանվորների հետ, ծանոթացավ տարբեր քաղաքական շրջանների ազատագրական մտորումներին: Սակայն Անդրանիկը գործի մարդ էր: Նրա համար «Պոլսո շրջանակը այլևս կլվի նեղ՝ բոլորանվեր հեղափոխության գործին վարելու համար»: Նա ձգտում էր օր առաջ վերադառնալ գալատ և ազդային ազատագրական պայքար ծավալել²⁵:

Անդրանիկի համոզմունքն այն էր, որ ժողովրդի ազատագրությունն իրագործելու համար անհրաժեշտ է հայ ժողովրդին կազմակերպված օգնություն ցույց տալ թե՛ դնքով և թե՛ պատրաստ մարդկանցով: Դրա համար նա իր ընկերների խորհրդով որոշում է անցնել Եվրոպայի հայաշատ վայրերը և հայրենիքի ազատագրման համար ուրիշ հանել հայ գանդվածներին: Շուտով նա ուղևորվում է Ռումինիա, որպեսզի այնտեղ արևմտահայությանն օգնելու միջոցներ գտնի. «11 արծաթ տվի՝ անցագիր հանցի, որ այնպես արժե կես ոսկի, և դուրս եկա դնացի Ռումինիա», — գրում է Անդրանիկը²⁶:

Անդրանիկն այցելում է մի շարք հայ գաղթավայրեր և լայն աշխատանք ծավալում, ծանոթանում բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի մեթոդներին ու խնդիրներին:

Անդրանիկի հուշերից գատնելով, նա Կ. Պոլսում և Ռումինիայում մնացել է 5 տարի, ապա երկու անգամ, մինչև 1892—1893 թթ. այցելել է հայրենի երկիրը, ծանոթացել նրա իրավիճակին, մասնակցել հայրենիքի ազատագրման գործին զինվորագրված կորիճների խորհրդակցություններին, քննարկել ման գործին զինվորագրված կորիճների խորհրդակցություններին, քննարկել նրանց ծրագրերը: Կ. Պոլսում, Ռումինիայում, Կովկասում գտնվելու տարիներին նա աշխատում էր զենքով և զինվորական գործի հմուտ մարդկանցով օգնել արևմտահայությանը: Հետագայում Անդրանիկը նույն նպատակով մի խումբ ընկերներով շրջեց Տարոնի, Սասունի, Վանի և մի շարք այլ շրջաններ:

Մոտիկից ծանոթանալով հայ ժողովրդի վիճակին և Թուրքիայի ընդհանուր կացությանը, Անդրանիկն, այդպիսով, մեկընդմիջ զինվորագրվում է հայ

ազգային-ազատագրական պայքարին: Սկսած XIX դ. 90-ական թվականներից Սնդրանիկը դարձավ թուրք բռնակալական լծի դեմ ծավալվող պայքարի առաջամարտիկը և ականավոր գործիչը:

3. ԳՐԱԴԱՐԱՆԵՐ ՍԱՍՈՒՆԻ ՀԵՐՈՍԱԳԱՏՈՒՄԻՅ

Սկսած 1890 թ. էրզրումում, Վանում, Բիթլիսում և այլ նահանգներում չէին դադարում ղեկաված ելույթները: 1892 թ. հայկական ջարդերը շարունակվում էին Ադանայում, հաջորդ տարում՝ Կեսարիայում և Փոքր Ասիայի այլ վայրերում: Թուրքիայում ԱՄՆ-ի ղեկավան Տոմպսոնը իր 1893 թ. մարտի 13-ի հաղորդագրության մեջ արձանագրել է, որ հայերի և առհասարակ քրիստոնյաների վիճակը Փոքր Ասիայում ծայրաստիճան ճգնաժամային է:

Կեսարիայում, հենց ծիսակատարության ժամանակ, հարձակվել և կոդուստել էին հայկական երեք եկեղեցի, հափշտակել այնտեղ գտնվող նույնիսկ կանանց ապարանջաններն ու մատանիները: Հայերին օրը ցերեկով կոդուստում էին նաև փողոցում: Փոխանակ վերջ տալու այդ կամայականություններին թուրքական իշխանությունները ավելի քան 500 կեսարացի հայերի ձերբակալել և բանտ էին նետել: Անհապաղ ձերբակալվում ու բանտախցերում ներփակվում էին հատկապես մտավորականները: Կովկասի կառավարիչը 1893 թ. օգոստոսի 20-ի զրույթյամբ ցարական Ռուսաստանի ներքին գործերի մինիստրին հայտնում է այն մասին, որ 45 թուրքահայատակ հայ ընտանիքներ իրենց բնակավայրերից բռնի կերպով քշվել են Նրեանի նահանգի և Կարսի մարզի սահմանները, իսկ նրանց տեղերը բնակեցրել քրդերին: Հայտնվում է նաև ուրսպավում է հայերի նոր հոսանք դեպի սահմանակից ռուսահայատակ շրջաններ:

Հայերի գաղթը Ռուսաստան հատկապես մեծ չափերի էր հասնում էրզրումից, Բասենից և Ալաշկերտից: Եթե նախկինում գաղթականության պատճառը մեծ մասամբ երաշտը, անբերրիությունը կամ անասունների հիվանդությունն էր, որ ևս գյուղացուն մղում էր արտագնացության, ապա «1890-են հետո, գաղթականությունը ընդհանուր երևույթ դարձավ, ամենամեծ մասով՝ երկրեն հեռանալու, փախչելու դիտավորությամբ, հարստահարությունն ազատվելու, իշկյանքը փրկելու համար»²: Միայն Բասենից և Ալաշկերտից 1892 թ. Ռուսաստան էր գաղթել 400 ընտանիք՝ ավելի քան 2000 մարդ, չհաշված այն բազմաթիվ հայ աշխատավորներին, որոնք Ռուսաստան էին դալիս ապրուստի միջոցներ որոնելու կամ էլ իբրև ուխտավոր, այլևս ետ չվերադառնալու նպատակով, այցելում էջմիածին:

Հալածանքներին ու ճնշումներին ավելացավ նաև 1892—1893 թթ. անբերրիությունը: Գյուղացիությունն ընկավ առավել ծայրահեղ աղքատության:

Եւ կարիքի մեջ: Շատերն իրենց հողամասը, տունը և գույքը թողնում էին պարտատիրոջը և այդպիսով մի կերպ ազատում իրենց օձիքը, ընդմիշտ հեռանում պապենական երկրից:

Աշխատավորության վիճակը հատկապես ծանր էր Խնուսում, էրզրումում, Բուլանդում, Մուշում, որտեղ կառավարությունը հայերի ամբողջ հացահատիկը բռնագրավել և բաժանել էր թուրքերին ու քրդերին: Քաղցը, հիվանդությունները մեծ թվով զոհեր էին խլում: Պակասը լրացնում էր անասունների անկումը: Գյուղացիությունը կանգնել էր կատարյալ քայքայման առջև:

Սուլթան Համիդը 1891 թ. կազմակերպեց համիդական զնդեր՝ նպատակ դնելով «ոռւս կազակին հավասար դիմադիր մի ուժ ստեղծել ռուսական սահմանի վրա: Բայց ոռւս կազակի հետ իրենց ուժերը չափելուց առաջ այդ զնդերը չափվեցին խաղաղ, անզեն հայ և նույնիսկ երկրագործ մահմեդական ժողովուրդների հետ ու ավերեցին երկիրը, և երբ այսօր հերթը եկավ ոռւս կազակի հետ չափվելուն, նա տեղի տվեց»³:

Այս զնդերի ստեղծումով սուլթանը ցանկանում էր ճնշել իր լծի տակ զրտնրվող ազգերի, գլխավորապես հայերի ազատագրական շարժումները, թուրքական վարչակարգը տարածել քրդերի մեջ և նրանց օգտագործել ռուսների դեմ: «Համիդիի զնդերը կազմակերպելուց հետո հայաջինջ քաղաքականությունը նոր գործնական թափ ստացավ: Դրանից հետո էր, որ տեղի ունեցան 1894—95 թթ. մասսայական ջարդերն ու կոդուստները»:

Հայկական շարժումներն առավել ևս ծավալվելով, 1894 թ. արդեն լայն չափերի հասան: Հերոսական Սասունը դարձավ շարժման կենտրոն: Նույն թվականի օգոստոսի 20-ին էրզրումի ռուսական հյուպատոսը Կոստանդնուպոլիս՝ Նելիգովին հաղորդում էր, որ սասունցիները պաշտպանության նպատակով թողել են իրենց գյուղերը և բարձրացել լեռները, որոնք ավելի անմատչելի են ու ծայրոտ, քան Չերնոգորիան:

Թուրքերը կանխազգալով, որ բաց մարտում չեն կարող հաջողության հասնել, Սասունի շրջակայքում մեծ քանակությամբ զորքեր էին կենտրոնացնում՝ նպատակ ունենալով պաշարել հայերին և սովի մատնելով, ստիպել նրանց հանձնվելու: Սասունցիների ցանքսերն ու ունեցվածքը հրդեհվում էին. անասունները բռնագրավվում: Շենիկ, Սեմալ, Շուշնամերկ, Ալիանցիկ և Կելիկուզան գյուղերը հիմնահատակ ավերվեցին, հրո ճարակ եղան: Չնայած այդ բոլորին, սասունցիները շարունակում էին հերոսական պայքարը: Նրանց հետ միացած, թուրքերի դեմ ղեկաված պայքար էր մղում նաև քրդական մի ցնդախումբ:

Հայ և քուրդ աշխատավորության համատեղ հանդես գալը թուրք հարստահարիչների դեմ մղվող ազատագրական պայքարի կարևոր առանձնահատկություններից էր: Մինչ այդ քրդական շեյխերը, դառնալով թուրքական կառավարության հիւ հնազանդ գործիքը, կամա թե ակամա նպաստում էին նրա

նենգ քաղաքականության իրադրժմանը, պատուհաս էին դառնում հայ գյուղացիության համար: Իսկ ահա այստեղ՝ Սասունում նրանք հայերի հետ միասնաբար էին հանդես գալիս ընդհանուր հարստահարողների դեմ: Դա այն նորությունն էր, որն ամրապնդելու և զարգանալու գեպրում կարող էր մեծ անակրեկայներ բերել Սասանյան կայսրությանը: Թուրք իշխանավորները հասկանում էին այդ և ոչ առանց հիմքի կանխազգույն այն, մեղմ ասած, տահնությունները, որ պետք էր սպասել:

Ճնշման դաշնագրության տարածումը, — գրում է էրզրումի ռուսական հյուպատոս Մաքսիմովը, — թուրքական կառավարությանը հիրավի խիստ երկյուղ էր պատճառում⁵: Ահա ինչու նա վճռական միջոցների էր դիմում քրդերին և մյուս սղգություններին հայերի դեմ գուրս բերելու, ազդային հարաբերությունները միշտ լարված վիճակում պահելու համար:

Սասունի հերոսական ապստամբությունը ճնշելու համար թուրքական իշխանությունները դիմեցին ամենավայրագ միջոցների: Եվ դա այնքան սարսափելի էր, որ իրար հետ զրուցելիս նույնիսկ իրենք՝ թուրքերը, երկյուղածությամբ ասում էին, «որ աստված Սասունում թափված անմեղ արյունը չի ների իրենց և մուսուլմաններին կպատժի զրա համար⁶»: Բիթլիսի վալի Թահսին փաշան կատարված վայրագությունների պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակով ղեկույցադիր ներկայացրեց Բ. Դոանը՝ հայերին մեղադրելով ապստամբության մեջ: Իսկ կառավարությունը համաշխարհային հասարակության վրդովմունքի ճնշման տակ Սասունի ղեպքերի հետաքննությունը հանձնեց ռազմական իշխանություններին: Դրա քողարկված նպատակը հասարակությանը մոլորեցնելն էր: Ամեն ինչ սուլթանի հրահանգի համաձայն էր կատարվել:

Թուրքական իշխանությունները ճիգ ու ջանք չէին խնայում թաքցնելու համար այն ամենն, ինչ կատարվել էր իրենց կամքով: Պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական որևէ հաղորդագրություն հրապարակ չեկավ ո՛չ Սասունի և ո՛չ էլ մյուս շրջաններում տեղի ունեցած ղեպքերի մասին: Այդ մասին որևէ տեղեկություն չունեին նաև օտարերկրյա զինվանագետները, թեև նրանք սովորաբար ակնդետ հետևում էին Թուրքիայում կատարվող իրադարձություններին: Էրզրումում ռուսական հյուպատոս Մաքսիմովը, օրինակ, 1894 թ. հոկտեմբերի 1-ի գրության մեջ նշում է, որ դեռևս լրիվ տեղեկություններ չկան Սասունի զոհերի քանակի մասին, սակայն պարզ է, որ բնակչության մեծ մասը «չնայած բոլորի, նույնիսկ կանանց անձնազոհ հերոսության, զոհվել են անհավասար մարտերում⁶»:

Ամսվա վերջին օրերին նա արդեն հաղորդում է Կոստանդնուպոլիս, վերջին տեղեկությունների համաձայն թուրքերը Սասունում կոտորել են մեծ քանակությամբ խաղաղ հայ բնակիչներ:

Թուրքական կառավարությունը 1894 թ. ամռանը հրամայեց 4-րդ զորա-

բանակի հրամանատար, համիդիե գնդերի կազմակերպող Զեքի փաշային ճնշել հայկական ելույթներն ու ապստամբությունները: Թուրքական զորքերը սրի քաշեցին մոտ 10 հազար մարդ⁷:

Իր վայրագությամբ ու դաժանությամբ հատկապես աչքի է ընկել Սեման փաշան: Նա խարեություններ էր մոտ է հրավիրել բոլոր գյուղերի հարգարժան մարդկանց և երկար տանջանքների ենթարկելուց հետո կոտորել նրանց: Այդ չարարատիկ լուրը ստանալուց հետո՝ որպեսզի պաշտպանվեն, բոլոր գյուղացիները լեռներն են քաշվել: Հրաման է արձակվել հրանոթներով գնդակոծել նրանց: Թուրքերը 25 օրվա ընթացքում ոչնչացրել են 30 հայկական գյուղ: Բնաջնջված հայկական գյուղերի թվում էին Տալվորիկը (400 տուն), Կելիկյուզանը (360 տուն), Ահմար (85 տուն), Շենիկը (106 տուն), Ալիշին (165 տուն), Իշխանաձորը (78 տուն) և այլն⁸:

Հակառակ թուրքական իշխանությունների բոլոր ճիգերի, հայերի կոտորածի մասին լուրերը թափանցում էին եվրոպական մամուլի էջերը, զրա մասին, թեև ոչ ամբողջական, տեղեկություններ էին ստացվում գեսպանատներում: Այդ մասին է ասում Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպանության խորհրդական Ժադովսկու 1894 թ. նոյեմբերի 10-ի հաղորդագրությունը, որտեղ նա մատնանշում է, որ հայերի նկատմամբ թուրքերի դորժադրած վայրագությունը դատապարտվում է եվրոպական մամուլում: Սուլթանի ջանքերը՝ կեղծել փաստերը և հերքել զրանք, ոչ մի արդյունք չեն տալիս: Թուրքերի սանձազերծած ցեղասպանության մերկացումը դարձավ աշխարհի առաջագիծ մարդկանց խղճի պարտքը: Մինչև անգամ այն երկրներում, որտեղ քաղաքական նկատառումներով մինչև այդ ցանկանում էին աչք փակել թուրքական բարբարոսությունների առջև, առաջադիմական շատ դործիշներ դատապարտեցին հայերի մասսայական կոտորածը: Սուլթանը պաշտպանվելու այլ միջոց չգտավ, քան արգելել արաբսահմանյան թերթերի առաքումը Թուրքիա:

Ինչ խոսք, սուլթանը կարող էր փականք դնել թուրքական մամուլի, առավել ևս հայկական թերթերի ու ամսագրերի վրա: Եվ նա անում էր այդ՝ իր գրադնություն միջոցով՝ արգելելով մինչև անգամ «ապստամբություն», «Հայաստան», «ազատություն», «գեմոկրատիա», «լիբերալ» բառերը, Լաֆոնթենի ականարկել Համիդ II-ի ոչնչությունը: Սուլթանին համակած երկյուղը ստիպում էր արգելել արդյունաբերական նպատակներով պայթուցիկ նյութ ներմուծել, մինչև անգամ թույլ չտալ պալատում ջրատար խողովակներ անցկացնել: Այդ բոլորը նրա իրավունքների սահմաններում էին: Իսկ արտասահմանյան մամուլը սուլթանից կախում չունեի, թեև այդ նույն արգելքի ուժով նա էր կարող ստանալ և այդպես էլ շտապավ այն ճշմարտացի տեղեկությունները, որ այսօր հնարավորություն տալին ամբողջական գաղափար կազմել Թուրքիայում տեղի ունեցած արյունոտ իրադարձությունների մասին: Դրա

փոխարեն՝ այդ մամուլն առատ նյութ է տալիս այն ցասման մասին, որ հայկական կոտորածների առթիվ համակել էր ականավոր շատ և շատ գործիչների:

Թուրքական բարբարոսությունների դեմ ցասման իր ձայնը բարձրացրեց նաև համայն հայությունը:

Բազմաթիվ հայ գործիչներ զիջում էին մեծ տերություններին՝ պահանջելով սանձահարել վայրագ սուլթանի դազանությունները: Բայց այդ տերություններից ոչ մեկը զիջանադիտական խաղերից և հայ ժողովրդին «ցավակցելուց» ավելի ոչ մի քայլ չարեց: Նրանք բոլորը փաստորեն անտարբեր մնացին հայոց վշտի, հայերի անմեղ թափված արյան հանդեպ: Վ. Մաքսիմովը իր 1894 թ. նոյեմբերի 26-ի հաղորդագրության մեջ նկարագրում է Սասունում տեղի ունեցած ահավոր ողբերգությունը և նշում, որ դազանարար ոչնչացվել է 32 հայկական գյուղ: Թուրք զինվորները «սպանում էին երեխաներին, որպեսզի հագեցնեն իրենց անասնական հակումները, անխնա ոչնչացնում էին աղջիկներին ու կանանց»⁹: Նրանք գյուղերը ոչնչացնելուց հետո մեծ քանակությամբ թանկարժեք իրեր և անասունների ամբողջ հոտեր էին տանում իրենց հետ: Ավարն այնքան առատ էր, որ ջարդերից մեկ շաբաթ հետո էլ Մուշ քաղաքում ոչխարի հատը վաճառում էին 5 դուրուշով (42 կ.), մեկ եզր՝ 20 դուրուշով (1 ու 68 կ.), յուղի փութը՝ 10 դուրուշով (84 կ.) և այլն¹⁰:

Ահա և Սասունում տեղի ունեցածի հպանցիկ պատկերը:

Թուրքական կառավարության հրահանգով 1894 թ. օգոստոսի կեսին Բիթլիսից դեպի Սասուն շարժվեց մի հոծ բանակ, որը մինչև ատամները զինված էին լինելուց բացի, իր հետ տանում էր 80 բաք նավթ՝ գյուղերը հրդեհելու և 4 լեռնային թնդանոթ՝ պատսպարվածներին արկակոծելու համար: Թուրք զորապետերը չշտապեցին Սասուն մտնել: Նրանք սկզբում փորձեցին տեղական ցեղապետերին հրահրել հայերի դեմ, խոստանալով ավարն ամբողջովին նրանց տալ: Դա հրապուրեց ոմանց, և նրանք հարձակման անցան: Հայերը կարծելով, որ միայն նրանց հետ գործ ունեն, համարձակ ետ մղեցին թշնամուն՝ բռնորովին շապասելով կանոնավոր զորքի հարձակմանը: Առաջին ընդհարման ժամանակ սասունցիներից զոհվել էր 6 մարդ:

Շուտով թուրքերը նորից են հարձակման անցնում: Այս անգամ զինվորների մի մասը, քրդական տարազ էր հագել: Գրոհը սկզբում որոշ հաջողություն է բերում, և թուրքական զորամասերը ներխուժում են մի շարք հայկական գյուղեր: Նրանք ամենուր հայտարարում են, թե եկել են քրդերի դեմ մղվող կռվում հայերին օգնելու: Թուրք զինվորներն օթևանում են գյուղերում և, օգտվելով հյուրընկալողների միամտությունից, կես գիշերին սրի են քաշում և ամբողջ բնակչությանը: Դրանից հետո գեներալ Օսման փաշան հրապարակում է սուլթանի ֆիրմանը՝ հայկական գյուղերը ոչնչացնելու և հայերին կոտորելու մասին: Նա կոչ է անում զինվորներին մինչև վերջ կատարել իրենց պարտքը: «Ասում են, որ սկզբում զինվորները շոգևորվելով այդ հրամանով, հրաժար-

վում են, սակայն հրամանատարները նրանց ահաբեկելով ստիպում են սրի քաշել հայերին: Կոտորածը կատարվում է առանց որևէ խղճահարության, տարբերություն չդնելով ո՛չ հասակի և ո՛չ էլ սեռի միջև»¹¹:

Ջարդը հատկապես մեծ չափերի հասավ օգոստոսի վերջին՝ սուլթանի գահակալության տարեդարձի օրը: Արյունարբու սուլթանն իր դահ բարձրանալու օրը որոշել էր նշանավորել հազարավոր անմեղ հայերի արյունով, նրանց շեն ավանների ավազակաբարո ոչնչացումով:

Որոշ գյուղերում քահանան և աչքի ընկնող մարդիկ պարտավորագրեր կազմած ընդառաջ են գնում թուրք հրամանատարին, աղերսանքով ներում խնդրում, պարտավորվում կատարել բոլոր կարգադրությունները: Սակայն այդ պատվիրակությունների բոլոր անդամները, առանց բացառության, տեղնուտեղը գնդակահարվում են:

Կատարված գազանությունները այսօր էլ անժանոթ են մարդկությանը: Դեռևս ոչ մի բարբարոս, եթե ոչ Ադոլֆ Հիտլերը, չի գերազանցել նրանց: Վերհիշենք այդ գազանությունների նողկալի պատմության լուրջ մի քանի պատահիկներ, որոնք տեղ են գտել օտարների գրառումներում:

Կելիկյուզան գյուղում հայ երիտասարդների ձեռքերն ու ոտքերը կապկպում են, դարստիկ կողք-կողքի, ծածկում թաղիքներով և ողջակիզում: Մի ուրիշ գյուղում թուրք բարբարոսները շղթա են անցկացրել քահանայի պարանոցը, և այնքան քաշքշել, որ շնահեղձ են արել: Սվինները սուր ծայրով դեպի վեր տնկելով, մարդկանց նետում էին նրանց վրա և այդպես տանջամահ անում: Քարայրներում ու պահոցներում պատսպարվածներին նրանք սովի էին մատնում, իսկ մյուսներին սրախողխող անում: Երիտասարդ կանանց ու աղջիկներին լցնում էին եկեղեցիները, և հենց այդտեղ նրանց հետ վարվում այնպես, ինչպես ցանկանում էին, ապա բոլորին սրի քաշում:

Շարունակելով պատմել այդ եղեռնագործությունների մասին, անգլիական դեսպանության փոխ-հյուպատոս Հոլուորդը գրում է, որ թուրքերը մի գյուղում «ընտրել էին մեծ քանակությամբ առավել գեղեցիկ կանանց և առաջարկել ընդունել իսլամն ու ամուսնանալ թուրքերի հետ: Նրանք մերժեցին այդ առաջարկը և բոլորն էլ սպանվեցին»: Մեջբերելով մի թուրք զինվորի պատմածը, նա նկարագրում է, որ Բիթլիսում այդ նույն զինվորը հրդեհված տան բոցերից փախչող փոքր երեխային «սվինի ծայրով նորից բոցերի մեջ է նետել»¹²: Բազմաթիվ վկայություններ կան այն մասին, թե ինչպես էին թուրքերը հղի կանանց որովայնը պատռում, նրանց անդամահատում, երեխաներին թրով կտոր-կտոր անում, իսկ կենդանի մարդկանց դարձնում նշանակետ: Նզել են գնալքեր, որ երեխաներին իրար ետևից շարք են կանգնեցրել և կրակել՝ փորձելու համար, թե մեկ գնդակով քանի երեխա կարելի կլինի սպանել: Սուլթանի զինվորներից յուրաքանչյուրը ձգտում էր գազանությամբ գերազանցել մյուսին: Նրանցից ոմանք փոքր երեխաներին դարսում էին իրար վրա և ստուգելու

Համար իրենց բազկի ուժը փորձում էին սրի մի հարվածով զլխատել նրանց։ Այդ զաղանային սպանություններից գոյացած դիակների կույտերի վրա նավթ էին լցնում ու վառում։

Չցանկանալով դո՛ւ գնալ թուրքական յաթաղանին, գյուղացիների մի զգալի մասը որոշեց կենտրոնանալ Տալվարիկ գյուղի բարձունքին և շարունակել զիմադրությունը։ Թուրքերին չհաջողվեց մի քանի օրվա կատաղի կռիվների ընթացքում բնկնել գյուղացիների զիմադրությունը։ Վերջապես, երբ պաշտպանվողների զինամթերքն ու ուտելիքը սպառվեց, թուրքական զինվորները կարողացան նվաճել բարձունքը և սրի քաշել բոլորին։ Այդ զաղանությունը վերջաբանը տեղի ունեցավ Տալվարիկի դաշտում, որտեղ հավաքվել էին մեծ իվով մարդիկ, կանայք ու երեխաներ։ Շնորանց մի մասին գնդակահարեցին, իսկ մյուսների հետ հաշվհարդար տեսան սրի ու սվինների միջոցով¹³։

Այդ ահավոր դեպքերը 23 օր շարունակ՝ օգոստոսի 18-ից մինչև սեպտեմբերի 10-ը, հաջորդում էին իրար։ Եղևոնը իրազործում էին Բիթլիսի և Մուշի կայազորները՝ անընդհատ լրացուցիչ ուժեր ստանալով 4-րդ բանակային կորպուսի մյուս զորամասերից։

Բայց այդ ամենը զեռ սկիզբն էր։

Ծրագրված էր հայկական ջարդեր սկսել հաջորդաբար նաև ուրիշ շրջաններում։ Մասնավորապես նախատեսվում էր ոչնչացնել Մուշի հարթավայրում գտնվող Վարդենիս գյուղը, որը վատ համբավ ուներ կառավարական շրջաններում զեռ այն օրերից, երբ բանդիտ Մուսա բեկի դատավարության առթիվ գյուղի ներկայացուցիչները գնացել էին Կոստանդնուպոլիս՝ մեղադրական ցուցմունք տալու։

Որքան էլ զաղանացի էր թուրքական խուժանը, այսուամենայնիվ նրա պարագլուխները և հրահրողները չէին կարող հաշվի չնստել հասարակական կարծիքի հետ, առավել ևս, որ օր-օրի ավելի հուժկու թափով էր արտահայտվում արդահատանքը։ Հիրավի միջազգային հասարակայնության բողոքի ձայնը իր դերը կատարեց։ Երզնկայից Սասուն ժամանեց թուրքական զորքերի զլխավոր հրամանատարը և դադարեցրեց կոտորածն ու ավերումը։ Բայց միայն սպանվածների թիվն արդեն հաշվվում էր 20—25 հազար մարդ¹⁴։

Հոլուորդը, որ ճանապարհորդել է դեպի Մուշ և զրուցել թուրք զինվորների հետ, գրում է. նրանցից մեկը պատմել է, որ ինքը բոլորից քիչ հայ է սպանել՝ ընդամենը հինգ հոգի, իսկ մեկ ուրիշը լկտի գոռոզությունը հայտարարել է, որ սպանել է 97-ին և պետք է հարչուրը լրացնի, երրորդը հպարտությամբ ասում էր՝ ես 100-ը լրացրել եմ։ Առհասարակ թուրքական հրամանատարությունը կարգադրել էր ոչնչացնել բոլոր հայերին, գերիներ չվերցնել։ Դրա համար էլ գերիների թիվը հազիվ հասնում էր 20—30 մարդու, նրանց էլ գերել էին այն պահին, երբ կոտորածի դադարեցման մասին զլխավոր հրա-

մանատարի կարգադրությունը տեղ էր հասել և չէին հասցրել նրանց ևս ոչնչացնել։

Սասունի եղևոնի զլխավոր կազմակերպիչն ու ողջնշողը Բիթլիսի նահանգապետն էր։ Նա իր հանցանքը ծածկելու համար, եղևոնից հետո փորձեց րադաքացիների ստորագրություններով համախոսական կազմակերպել, որով իրեն շնորհակալություն էր հայտնվում Սասունում իր կատարած դրական աշխատանքի համար։ Բայց բնակիչները հրաժարվեցին այդ կեղծիքի տակ ստորագրել։ Հակառակ դրան նահանգապետին հաջողվեց մի շարք գյուղերի ահաբեկված տանուտերերի ստորագրությամբ ասպարեզ հանել նման մի համախոսական և նույնիսկ հրապարակել մամուլում։ Առհասարակ այդ բախտախնդիրը կարողացավ Բիթլիսում երեք տարի շարունակ պաշտոնավարել, մեծ խաղ խաղալ Հայկական հարցով, մշտապես սպառնում էր հայերին և նրանցից փող կորզում։ Այդուհանդերձ, նրան չէր հաջողվում ծնկի բերել անհնազանդ Սասունը և սասունցիների հետ ևս վարվել այնպես, ինչպես կամենում լի։ Հոլուորդը նշում է, որ նահանգապետն իր անհաջողության համար վրեժ լուծեց բոլոր նրանցից, ովքեր ժամանակին հրաժարվել էին ստորագրել իր ցանկացած փառաբանություն¹⁵։

Սասունում, ինչպես և մյուս հայաշատ վայրերում տեղի ունեցած կոտորածները հնարավոր դարձան մասնավորապես այն բանի հետևանքով, որ եվրոպական «քաղաքակիրթ» պետությունները աչք փակեցին դարավերջին տեղի ունեցող բարբարոսության առջև, չցանկացան ու չփորձեցին բռնել արյունոտ սուլթանի ոճրագործ ձեռքը, լռելյայն խրախուսեցին ցեղասպաններին։

Սասունի ահավոր դեպքերը նկարագրող ամերիկյան քաղաքացիների մեկ հասած նամակներից մեկում նշվում է, որ Սասունի կոտորածը գոյություն ունեցող կառավարման հատուկ սխտեմի հետևանքն էր։ «Վերջին տասնամյակի բնթացքում...—շարունակում է այդ նամակի հեղինակը,—ամբողջ իրկությունը եղել են հարչուրավոր սասուններ (իմա՝ կոտորածներ—Մ. Ա.)։ Եվրոպայի ներողամտությունը նպաստավոր պայմաններ է ստեղծել, որպեսզի այդ սխտեմը գործի դաժանորեն և իր ամբողջ ուժով։ Այն հետևանք է կրոնական և ռասայական անհանդուրժողականության և հանդում է քրիստոնյաների բնաջնջմանն ու քրիստոնեության վերացմանը»¹⁶։

Վերոհիշյալ նամակի հեղինակը պահանջում է դատապարտել ու խստորեն պատժել արդուհամիդյան սխտեմը, նրա սանձազերծած ցեղասպանությունը։ Ոչ միայն հազարավոր զոհերի՝ տղամարդկանց, կանանց ու ծծկեր թերիսաների անմեղ արյունն է արդարացի դատավճիռ պահանջում, այլ նաև իրենց տուն ու տեղը լքածների ահավոր տանջանքները, արյունարբու հարկահավաքների և մամուր շինովնիկների գործադրած դաժանությունները, շատ-շատերի անարդված պատիվն է այդ պահանջում¹⁷։

Էրզրումի ռուսական հյուպատոս Մաքսիմովը՝ Նելիգովին ուղղված 1895 թ.

փետրվարի 25-ի գրովյան մեջ հայտնում է, որ Սասունի կոտորածից քչերն են փրկվել, նրանք էլ «գտնվում են ծայրահեղ աղքատության մեջ և մուրացկանության են զալիս լքորում, ողորմություն խնդրում»¹⁸:

Կոտորածից փրկված 24-ամյա Հակոբ Տեր-Առաքելյանի պատմածից պարզվում է, որ 23 հոգուց բաղկացած նրանց ընտանիքից ոչ-որ ողջ չի մնացել: Մերերը, չկարողանալով թողնել պապենական տունը, ոչնչացվեցին իսկ երիտասարդները քաշվեցին Անդոկ սարը, փորձեցին պաշտպանվել: Թնդանոթների արկերից նրանց ապաստանած անտառը բռնկվեց և նրանք կրակի բոցերում այրվեցին: Պաշտպանվողների մյուս մասը 25 օր դիմադրելուց հետո, քաղցից հլուժված վիճակում ընկավ թուրքերի ձեռքը: Խոստացել էին հանձնվելու ղեկավար խնայել, սակայն ինչպես միշտ, այս անգամ ևս զրոհեցին իրենց խոստումը:

Թուրք զինվորները կելիկյուղան գյուղի մոտ նախօրոք պատրաստված փոսերի կղրին կանգնեցնելով հայերին, սրի հարվածով մեկ առ մեկ ցած էին զլորում: Նրբ փուր լցվեց, գիակները ծածկեցին հողով:

Հակոբը նաև պատմում է, թե որպիսի սարսափելի տանջանքներ էին ենթարկվում դիմադրության փորձ արածներից նրանք, ովքեր թուրքերի ձեռքն ընկան: Սեմալ գյուղի բահանա Հովհաննեսը, որը Անդոկի պաշտպանների շարքերում էր, իր հետ կողո 500 հոգուն համոզեց գերի հանձնվել՝ հավատալով թուրքերի խոստումներին: Նա էլ հենց առաջինը պատժվեց, նախ հանեցին նրա աչքերը, ապա սրախողխող արեցին: Անդոկի պաշտպաններին զխավորում էր Շենիկի գլուղապետ Գրիգոր, որը հրաժարվեց անձնատուր լինել թուրքերին, չհավատաց նրանց երգմանը: Թուրքից միայն նա փրկվեց և մեկ էլ Հակոբը, որը սրի հարվածից ընկել էր, և թուրքերը, կարծելով, թե նա մեռած է արդեն, թողել հետացել էին:

Խարակա գյուղացի Կիրակոսի վկայությամբ, 23 հոգուց բաղկացած ինքնապաշտպանները ամբողջովին զոհ է գարձել թուրքական յաթաղանին, իսկ ինքը, որ մի ժամանակ բավականին ունեւոր անտեսություն է ունեցել, այժմ՝ կոտորածից հետո, ողորմություն հավաքելով է պահպանում գոյությունը¹⁹:

Շենիկ գյուղի գյուղապետի 50 հոգուց բաղկացած ընտանիքից փրկվել է միայն 10-ը: Նրա եղբայր Խեչոյի ցուցումից երևում է, որ թուրքական զորքերի հրահանգով քրդերը նախ հարձակվել են Սեմալ և Շենիկ գյուղերի հովիվների վրա և քշել տարել նրանց հոտը: Այդ առիթով ընդհարում է սկսվել: Քրդերից ոմանք հայտնել են հայերին, որ այդ բոլորը կատարվում է թուրքագերից ոմանք հայտնել են հայերին, որ այդ բոլորը կատարվում է թուրքական զորքի հրահանգով, որպեսզի նրանք միջամտելու առիթ ունենան և հայերին ոչնչացնեն: Սակայն հայերը չէին հավատում, որ կատարվող զորքերը կարող են դիմել նենգ միջոցների:

Պատմում են նաև, որ 30 հայ կանայք, Շաքի անունով մի երիտասարդ հայուհու՝ Գրիգորի բարեկամ Մարգոյի կնոջ զխավորությամբ, չցանկանալով

թուրքերի ձեռքն լնկնել և նրանց բռնություններ ենթարկվել, դիմում են դեպի բարձր ժայռ, որպեսզի այնտեղից նետվելով անդունդը վերջ տան իրենց կյանքին, բայց ճանապարհին ընկնում են թուրքական զինվորների ձեռքը ու ոչնչացվում²⁰:

Թուրք շահակայների այդ չարագործությունները հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների հերոսներին պայքարի նոր և ավելի վճռական մարտերի էին նետում:

Բեռլինի վեհաժողովում Հայկական հարցը միջազգային դիվանագիտության առջև դրվելուց հետո հայ ժողովրդի վիճակն ավելի ծանրացավ: Թուրք կառավարության միակ նպատակը եղավ այնուհետև ամեն կերպ՝ զաղտնի ու բացահայտ միջոցներով ջնջել հայ ազգաբնակչությունը Հայաստանից, որով և, ինքնբխորթան, ամենահեշտ կերպով և առանց արտաքին ներգործության ու միջամտության վճռված կլինեի այդ հարցը²¹:

Այդ սկզբունքով առաջնորդվելով, թուրքական իշխանություններն արտակարգ հալածանքներ սկսեցին հայերի դեմ: Հայ շինականը զրկված յուր խոփ ու արորից, զրկված յուր օրական հացից, հայրենի երկրի ակոսները յուր արյամբ ներկեց, յուր եղբայրները բանտերում ու աքսորավայրերում անյուր տանջանքների ենթարկվեցին. անապահովությունը, սովը և զաղթականությունն ամայացրին հայ աշխարհը:

1894 թ. Սասունի աշխարհացունց ջարդերին՝ մեծ տերությունների աչքի առջև հաջորդեցին Կարինի, Տրապիզոնի, Տիգրանակերտի, Բաղնջի, Անգորայի, Սեբաստիայի, Ակնի, Արաբկիրի, Եղևնիայի, Այնթապի և ապա Պոլսի, Վանի, Եվդոկիայի և այլ վայրերում տեղի ունեցած կոտորածները:

Հայ ժողովրդի քաջարի մարտիկները չէին կարող անտարբեր մնալ այդ բոլորի հանդեպ:

Իր բազմադարյան պատմության ընթացքում հայ ժողովուրդը բազում փորձությունների է ենթարկվել: «Կարծես ճակատագրական մի տարօրինակ վճռի համաձայն հայ ժողովրդին վիճակված է եղել սկզբից ի վեր ենթակա լինել անասելի զրկանքների, հալածանքների ու պատմության մեջ նմանը չտեսնել անասելի զրկանքների, հալածանքների ու հարստահարությունների...»: Այդ ամենին դիմակայելու, գոյատևման իր իրավունքը հաստատելու համար հարկ էր հանդես բերել արտասովոր դիմացկունություն, անբեկանելի կամք, էր հանդես սուլթանի ցեղասպանության քաղաքականության դեմ հայ ժողողորմհետև սուլթանի ցեղասպանության քաղաքականության դեմ հայ ժողովրդի մաքառումը օրհասական բնույթ էր կրում: Փաստորեն լինել-չլինելու հարց էր դրված հրապարակի վրա, որովհետև կոփվե ուղղված էր սուլթանի հարց էր դրված հրապարակի վրա, որովհետև կոփվե ուղղված էր սուլթանի վարած քաղաքականության դեմ, իսկ նա նպատակ էր դրել ոչնչացնել պատ-

մական մեծ անցյալ ունեցող, բնգունակ և նույնիսկ իր համար օգտակար մի ժողովրդի՝ անխտիր գործի ղեկավարող միջոցները, ունակութիւն անելով ամենայն սրբութիւն և զգացմունք: Բայց այդ անհամասար կովում, այնուամենայնիվ, «անհավատալի է, որ երկար դարերի փորձանքներին անվատ և արիւթար դիմադրող, յուր գոյութիւնն ու պատիւը քաջարար պաշտպանող, անգույ կռանդով հառաջադիմութիւն ձգող, կրթված ազգերի շարքում յուր արժանավոր տեղը վայելող հայ ժողովուրդը թույլ տա իրան բնաջինջ անել աշխարհի երեսից...»²²:

Անդրանիկը ուշի-ուշով հետևում էր հայրենի Շապին-Գարահիսարում և այլ վայրերում տեղի ունեցող դեպքերին, իսկ այդ դեպքերն, ինչպես այլ տեղերից ստացվող լուրերը, սարսուղացիչ էին: Շապին-գարահիսարցիները 1894 թ. նոյեմբերի 26-ին ուսական հյուպատոսին ուղարկած խնդրագրում այսպես են նկարագրում իրենց վիճակը:

Դեռևս մայիս-հունիսին կառավարութիւնը ձերբակալում և տանջամահ է անում 5 ականավոր հայերի՝ նրանց մեղադրելով հեղափոխական պրոպագանդայի մեջ: Տեղական իշխանութիւնը և առաջին հերթին մյուսասարիֆ Մուստաֆա բեյը, Սարիբ էֆենդին, Զեադ բեյը, կառավարական պարզեններ ստանալու մոլուցքով տարված, հայերին և առհասարակ քրիստոնյաներին ոչնչացնելու համար դիմում են հետաքննութիւն ամենաժայրահեղ միջոցներին: Հանկարծակի խուզարկութիւններն ու ձերբակալութիւնները դառնում են սովորական երևույթ: Առաջին հերթին հետապնդում և ոչնչացնում են մտավորականներին, երիտասարդութիւնը, առևտրականներին, կապիտալիստներին և բնակչության ուրիշ խավերին: Բանտարկվածներին «ուտելիք չեն տալիս, ծեծում են ճիպտաներով, նրանց մարմինը հոշոտում արցանով, տանջամահ անում՝ եռացող ջրի մեջ ձգելով կամ թե խեղդելով»:

Բանտում տառապողների թիվը հասնում էր 80-ի, նրանց ձերբակալութիւն առիթն այն էր, որ բնակչութիւնն իր ծանր վիճակի մասին դիմում էր հղել օտար ղեսպանութիւններին: Յուրաքանչյուր ձերբակալվածից 200--300 լիրա կորզելով, խոստանում են նրանց ազատ արձակել: «Ոչ ոք այլևս չի մտածում առևտրի, գյուղատնտեսութիւն, լուսավորութիւն, կամ պետութիւն իրական շահերին համապատասխան այլ զբաղմունքի մասին: Դպրոցներն արգեն փակված են: Քաղաքացիների պատիւը, նրանց ունեցվածքն ու կյանքը վտանգի տակ են»²³:

Շապին-Գարահիսարի հայութիւնն աղերսում էր ուսական հյուպատոսին՝ իրենց ձայնը հասցնել բոլոր պետութիւններին և օգնութիւն ձեռնել: Դիմումի հեղինակները տեղեկացնում էին, որ թուրքերն իրենց տանջամահ են անում, ապա սեփական վայրագութիւնների հետքերը թաքցնում, իսկ երբ փորձ է արվում դրանց մասին հայտնել որեւէ երկրի ղեսպանութիւն,

նրանք ավելի են սաստկացնում հալածանքները, բնաջնջում անմեղ բնակչութիւնը:

Հալեպի հյուպատոսը 1894 թ. դեկտեմբերի 15-ին հաղորդում է Կոստանդնուպոլիս՝ ուսական ղեսպան Նելիգովին, որ Ալեքսանդրիտի զավառապետը սովթանից ցուցում է ստացել խստորեն հետևել հայերի վարքագծին: Դրանում զավառապետը ահանում է այն հարմար առիթը, որ անհրաժեշտ էր իր քողարկված գիշատչութիւնը սանձադերձելու համար: Նա շտապեց ձերբակալել հայերին և նրանց աքսորել Հալեպի նահանգից մեկ ուրիշ նահանգ կամ նույն նահանգի մի շրջանից մյուսը: Զերբակալված լինելով որպէս բաղաժալկան անբարեհույս տարբեր, նրանք, ըստ հնարավորութիւն և իրենց նյութական կարողութիւնների, փրկագին էին վճարում: Նրանք, ովքեր չէին կարողանում կատարել զավառապետի այդ պահանջները, շարունակում էին մնալ բանտում: Նահանգապետ Հուսեյն փաշան «հայկական անուն կամ անվանում կրող ամեն ինչի կատաղի թշնամին էր»²⁴:

Քաղաքական զավաղութիւնն մեջ մեղադրվող 30 հայերից առավել վրտանգավոր համարվողները խիստ հսկողութիւն տակ ուղարկվում են Կոստանդնուպոլիս, իսկ ուրիշներն արտաքսվում Ադանայի, Դիարբեքիի և Խարբերդի նահանգներ:

Հայոց Մատթէոս պատրիարքը 1895 թ. փետրվարի 8-ի իր ընդարձակ նամակով Թուրքիայի արդարագատութիւն և պաշտամունքների նախարար Ռիզա փաշային բողոքում է երկրում տեղի ունեցող ծայրահեղ անօրինութիւնների դեմ: Նա նշում է, որ հայ ժողովուրդը իր լուծման է մոծել երկրի արդունաբերութիւն, գյուղատնտեսութիւն, արհեստների և առևտրի զարգացման գործում, իր սանդձած բարիքներով հարստացրել է պետութիւն գանձարանը, նպաստել է ամբողջ երկրի և հատկապէս թուրքերի քաղաքակրթութիւն զարգացմանը: Հայերը, շարունակում է պատրիարքը, իրենց միջոցներով շենացրել են դպրոցներն ու եկեղեցիները, հասարակութիւն և պետութիւն համար պատրաստել են մեծ թվով բարձրորակ մասնագետներ, բնգունակ ու գործարար պաշտոնավորներ: Եվ ահա այդ բոլորից հետո «այդ ազգն այժմ կանգնել է այնպիսի վիճակի առջև, որ նրա թե՛ առանձին ներկայացուցիչները և թե՛ ժողովուրդն ամբողջապէս չեն կարող ապրել խաղաղ ու հանգիստ կյանքով»²⁵:

Կառավարման գոյութիւն ունեցող կարգը և հայերի նկատմամբ ցուցաբերվող անվստահութիւնն ու ծայրահեղ թշնամանքը ստեղծել են միանգամայն վտանգավոր դրութիւն: Հայերի գլխավոր զբաղմունքը գյուղատնտեսութիւնն է: Սակայն նրանք, լինելով տեղի բնակիչներ, անհիշելի ժամանակներից օգտագործելով իրենց հողերը և ստացված բարիքներով հարստացնելով պետական գանձարանը, այժմ այս կամ այն պատճառով զրկված են այն հուզից, որ ուղղված է իրենց իսկ քրտինքով: Մի դեպքում քուրդ և թուրք ազգացիկ տարրերը զանազան խարդախ միջոցներով սեփականում են հայերին

պատկանող հողերը և արտաքսում խեղդանալ տներին: Այս դեպքերում հայերը, որպեսզի արժանանան ազդեցիկ ցեղատկանների պաշտպանությանը, իրենց հողերի մի մասը վիջում են նրանց: Պատահում է նաև այնպես, որ այդ վայրենի ցեղատկանների ռոքոմածություն հույսին մնացած հայերը ամբողջ գյուղեր են վիջում նրանց:

Այդ ամենից հետո էլ հայ գյուղացիները որևէ պաշտպանություն չեն գտնում օրենքի կողմից: Ընդհակառակը, տեղի ունեցող բոլոր անօրինություններն արվում են պետության անունից: «Օրինական ինքնապաշտպանության» ամեն մի փորձ դիմում է որպես հանցագործություն և ենթարկվում է հալածանքի: Այդպես գյուղացին գտնում է բեյերի և աղաների ստրուկը, նրանց առևտրական գործարքների առարկան: Գյուղացին այդ ավատատերերին վճարում է անհաշիվ հարկեր՝ իրեն, իր բնությանը, իր ունեցվածքը դնում նրանց տրամադրության տակ, իր լծկաններով մշակում է նրանց դաշտերը, և ուսուցում նրանց համար շներեր, ձրի տալիս իր աշխատանքի արդյունքը, շինություններ, մի խոսքով՝ կատարում այն բոլոր պարտավորությունները, որ դրվում են հայ գյուղացու վրա: Գյուղացիները բացի պետական հարկերից այնքալ հատուկ հարկ՝ զաֆիրաթ (անհավատների տուրք) վճարելու ջրգական ցեղատկաններին՝ իրենց պաշտպանելու համար: Մինչև անշամ փանքերն ու եկեղեցիները դարձել են մի շարք աղաների ու ավատատերերի պարտապանն ու հարկատուն: Պակասը լրացնում են պետական պաշտոնյաներն ու հարկահաւաքները, որոնց կամայականությունը ևս չափ ու սահման չունի: Հարկերը հավաքելու պատրվակով ոստիկանների հեծյալ ջոկատը գյուղ է մտնում, ահ ու սարսափ տարածում և մարդկանց հետ վարվում ցանկացած ձևով: Գյուղացիները պետք է ոստիկաններին հյուրընկալեն, կերակրեն և՛ նրանց, և՛ ձիերին, նույնիսկ բավարարություն տան նրանց ապօրինի պահանջներին: Նրանք, գործադրելով ամեն կարգի բռնություն, ծեծում են գյուղացիներին, ծագր ու ծանակի ենթարկում հողերականներին, ապականում սրբավայրերը: Բռնագրավում են գյուղացիների անասունները, գյուղատնտեսական գործիքները, զավթում իրենց գույքը և կածր: Իսկ նրանք, որոնք ոչինչ չունեն, բանտ են նետվում և անտանելի հալածանքների ենթարկվում:

Առհասարակ գյուղացիները հարկատու են դարձվում կրկնակի, մինչև անգամ եռակի չափով: Ստրկական նման վիճակից դուրս դալու համար գյուղացիները ստիպված թողնում են հայրենի օջախը և դադրում օտար երկրներ: Սակայն դա նույնպես կատարվում է մեծ զոհաբերությունների գնով: Եթե հայտնի էր դառնում, որ որևէ գյուղացի հեռանալու մտադրություն ունի, նրա ունեցվածքն անմիջապես բռնագրավվում է, իսկ ինքը՝ բանտ նետվում:

Այրուստի միջոցներ հաշվառվելու և կուտակվող պարտքերից ազատվելու համար գյուղացիները խմբերով թողնում են իրենց ընտանիքները և մեկնում արտասահման: Իսկ երբ կարիքն ու հարազատների կարոտը ստիպում են

նրանց հա վերադառնալ, ապա այդ դժբախտ մարդկանց հետ վարվում են՝ տյնպես, ինչպես երկիրը լքած զավաճանների հետ: Կանանց և աղջիկների առևանգումն ու պատվազրկումը սովորական երևույթ են:

Այդ բոլոր անօրինությունների ու բռնությունների դեմ բողոքելը, դրությունների ու եկեղեցիների համար զոհաբերություն կատարելը՝ մարդասիրական ընկերություններին մասնակցելը, թերթ և ամսագիր կարգալը, ղենք կրելն ու պահելը համարվում է ծանր հանցագործություն, որի համար տարիներ շարունակ մարդիկ առնչալից հալածանքների են ենթարկվում բանտերի նկուղիներում:

Նման պայմաններում պետական պաշտոնյաներն ու նրանց կողմից հովանավորվող հանցագործ ոհմակը պարզենք և արտոնություններ են ստանում: Շատերը խրախուսվում են միայն նրա համար, որ հայերի դեմ կեղծիքներ ու բամբասանքներ են լսվում ու մեղադրում ոչ միայն առանձին անհատների, այլև ամբողջ գյուղական համայնքների: Առանց որևէ օրինական քննության ու դատի, ռազմական ուժով հաճախակի հաշվհարդար են տեսնում բնակչության հետ: Բանը հասնում է ամենաբացարձակ և ծայրագույն հանցագործության. որևէ չնչին առիթով սրի են քաշվում գյուղերի բոլոր բնակիչները, կողոպտվում է նրանց ունեցվածքը, ապա հրդեհվում են տները: Թուրք ջարդարարներն այդպես վարվեցին էրզրումում, Կեսարիայում, Յոզղատում, Սասունում և այլուր:

Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքը նաև նշում է, որ 1895 թ. թուրքական բանտերն են նետվել մոտ 40 հողերականներ: Նրանցից մի քանիսը ծանր տանջանքներից մահացել են հենց բանտերում: Հաճախ պետական պաշտոնյաները ծեծում են մարդկանց և ստիպում, որ մեկը մյուսի դեմ կեղծ ցուցմունքներ տա: Այս կամ այն տունը խուզարկելով, կողոպտում ու գողանում են թանկարժեք իրերը, ահ ու սարսափ ազդում կանանց ու երեխաների վրա: Շատ հաճախ կարելի էր տեսնել սոսկումից ցնորված կանանց ու երեխաների: Բանտերն են նետվել մինչև անգամ դպրոցականներ և մանկահասակ երեխաներ: Մարդկանց բանտերում մերկացնում և ծեծում են մինչև ուշադնացության աստիճան, կամ թե խաշած սյուների վրա կապկապելով, շիկացած երկաթով դադում են նրանց մերկ մարմինը: Շատերին հարկադրում են մահմեդականություն ընդունել՝ խոստանալով ազատել, մյուսներից էեծ գումարներով փրկագին վերցնելով՝ շարունակում են պահել բանտերում, ապա նրանց կանանց պատվազրկում են, նորից խոստանալով ազատել ամուսիններից: Նման ձևով բանտարկվածների թիվը հասնում էր հազարների:

Թուրքական լծի տակ գտնվող հայաբնակ վայրերի եկեղեցու գործունեությունը ևս գտնվում էր սուլթանական կառավարության խիստ հսկողության տակ: Գրաքննիչներն արգելել էին հայկական օրացույցներում նշել ազգային տոները: Կրոնական գրքերի հին հրատարակություններ կարգալը համարվում

էր հանցանք: Հայ ժողովրդի պատմությունը թույլատրվում էր ապագրել միայն պահանջված կրճատումներից ու փոփոխություններից հետո: Գալոսական դասագրքերից չուրա էին նկատում հայ թագավորների, իշխանների, զորավարների և այլ ականավոր գործիչների անուններն ու սլոակներն: Արդևված էին մինչև անգամ մի շարք բաղարների հայկական անունները: Ամեն կերպ ցանկանում էին արդևել նույնիսկ «Հայաստանի եկեղեցի» արտահայտությունը, հիշատակել էջմիածնի Ամենայն հայոց կաթողիկոսին, նրա անդակները և առաջնորդել զրանցով: Բազմաթիվ վանքեր ու եկեղեցիներ բռնադրավել էին, շատերն էլ կողոպտվել ու ավերվել:

1895 թ. հունիսի 25-ին ներդրվին ուղղված համակում Շապին-Գարահիսարի 475 բնակիչներ շնորհակալություն են հայտնում սուսական գեոպանությունը՝ հայկական նահանգներում անցկացվելիք բարենորոգումների նախաձիռն ծանոթացնելու համար: Սակայն նրանք նշում են նաև, որ դա նորություն չէ և ամեն անգամ, երբ հույսեր են կապել նրա իրականացման հետ, հիասթափություն են ապրել: Որքան էլ օրենքները ընդունվել լինեն, նրանք մեռած տառ են դառնում, քանի որ զրանց գործադրողները հենց իրենք էլ ձախողում ու տապալում են: Հայտնի է բոլորին, որ թուրքական կառավարությունը հաշվի չառնելով իր իսկ օրենքները, իր բաղարականության մեջ միշտ էլ առաջնորդվել է բարբարոսական մեթոդներով: «Նորից հայկական բարենորոգումների իրականացման ծրագիրը հանձնարարել նորին սուլթանական մեծությունը. դա չաղը չէ՝ արդյոք մեր հանդեպ: Մեզ համար արդեն պարզ է, որ մեր չբուժված վերքերից պիտի տակավին արյուն հոսի. մի կողմից տրանսսական ճգնաժամը, մյուս կողմից հալածանքներն ու աներեակայելի տանջանքները մեզ վերջնական անկման կհասցնեն»,— գրում են շապին-գարահիսարյիները²⁶:

Անդլիական «Դեյլի տելեգրաֆ» թերթի թղթակից էմ. Դիլոնը 1895 թ. շրջադայելով Արևմտյան Հայաստանում, ստուգված փաստերի վրա հենվելով, գրում է, որ «այժմ արդեն ապացուցված է, որ Սասունի կոտորածը պայծառափալ Բ. Դոան կանխամտածված գործն է, որը նա նախապատրաստեց հոգատարությունը և իրագործեց դաժանորեն»²⁷: Այդ կոտորածը նախապատրաստվել է դեռևս 1891 թ. սկսած, երբ ստեղծվեցին համիդի հեծյալ գնդերը, որոնց նպատակն էր սահմանակից շրջաններից, ինչպես, օրինակ, Ալաշկերտից դուրս մղել հայերին և նրանց տեղը բնակեցնել մահմեդականներին: Խնդիր էր դրվում հայաբնակ հինգ նահանգներում հայերի թիվը հասցնել նվազագույնի, որպեսզի գրանով իսկ վերացվի բարենորոգում անցկացնելու անհրաժեշտությունը: Այդ քաղաքականությունը Թուրքիան իրագործում է ամենայն հանդակականությամբ և եթե գրան վերջ չտրվի, «ապա դա աներկբա կհանգեցնի Հայկական հարցի վերջնական լուծմանը, բայց այդ լուծումը ամոթանք կլինի

քրիստոնեության համար և ծաղր ու ծանակ՝ քաղաքակրթության հանդեպ»²⁸:

Էմ. Դիլոնը այն կարծիքն է հայտնում, որ քանի դեռ Հայաստանը գտնվում է Թուրքիայի տիրապետության տակ, այդ երկրում կյանքի և գույքի ապահովության մասին արվող բոլոր կարգի բողոքները կմնան անհետևանք: Նա գրում է, որ իր հետ գրուցելիս օտարերկրյա մի ականավոր պետական գործիչ նշել է, որ «թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում ճիշտ կլինի բնորոշել, որպես կազմակերպված ավազակություն, օրինականացված սպանություն և պարզապես անբարոյականություն: Այդ սխտեմի դեմ արվող բողոքները կարող է՛ն արգարացի և տեղին լինել, բայց հազիվ թե կարելի լինի զրանք օգտակար համարել»²⁹:

Բնաջնջելու նրադրի իրագործման նախնական քայլերը ժողովրդին սնանկացնելն էր: Եվ դա լիովին բնական է մի այնպիսի երկրում, որտեղ պետական պաշտոնյաները 8—10 ամսով չեն վարձատրվում: Գրանով իսկ պետությունը պայմաններ է ստեղծում բոլոր կարգի շարագործությունների համար: Բիթլիսի նախկին նահանգապետ Թահսին փաշան իր շարագործություններով թուրքական բարձր աստիճանավորության բնորոշ օրինակ է: Նա սովորություն ուներ առանց որևէ հանցանքի բանտ նետել հայերին, ապա խոստանալ ազատ արձակել, եթե մեծ գումարներ վճարեն: Պահանջվող գումարները սովորաբար կազմում էին նրանց ամբողջ ունեցվածքի զգալի մասը: Հակառակ դեպքում նրանց սպասում էին ավելի ծանր տանջանքներ, քան նույնիսկ միջնադարյան հավատաքնություն մոլեղություն ժամանակաշրջանում: Օրինակ, բանտարկյալներին ստիպում էին անշարժ կանգնած մնալ մի ամբողջ օր ու գիշեր՝ առանց ուտելու և խմելու: Եթե նրանք ուժասպառ էին լինում, շիկացած երկաթով խարանելով կամ սառը ջրի օգնությամբ ուշքի էին բերում, որ նորից տանջեն: Եվ քանի որ օրենքը միայն թուրքերին էր պաշտպանում, գործը սովորաբար վերջանում էր նրանով, որ «հայերը պատրաստակամությամբ զոհաբերում էին ամեն ինչ, միայն թե ազատվեն սարսափելի տանջանքներից: Նրանք կամ պետք է ամեն ինչ զոհաբերեին կամ իրենք զոհվեին. պարզ է, նրանք բնորոշ էին շարիքներից փոքրագույնը»³⁰:

Բիթլիսի նահանգում մի քանի հարյուր ունեռը հայերի կամայականորեն ձերբակալեցին, ապա ազատ արձակեցին՝ մեծ գումարներ վճարելուց հետո: Նրանք, ովքեր ի վիճակի չէին անմիջապես փրկագին վճարել, այնքան էին պահվում մոթ ու խոնավ նկուղներում, մինչև որ հայթայթվեր պահանջվող վճարը: Ոմանք չկարողանալով դիմանալ տանջամահ էին լինում: Միայն Բիթլիսի բանտում տանջամահ է եղել մոտ 100 մարդ:

Մանազկերտի գավառի Իկնակաջի գյուղի բնակիչ Պողոս Դարմանյանին 1894 թ. ձերբակալեցին և Բիթլիսի բանտում չորս ամիս ծանր տանջանքների ենթարկելուց հետո 450 ֆունտ ստեռլինգ վերցնելով ազատ արձակեցին՝ առանց որևէ մեղադրանք ներկայացնելու: Տուն վերադառնալով, գրում է Պ.

Դարձանյանը, իմ անտեսությունը դատ քաշքաշված վիճակում, ասորեստիս միջոցները անհետացել էին, իսկ բոլոր դորժերս ձախողվել։ Սկզբում մտածում էի զիմել թուրքական կառավարությունը իմ վնասները փոխհատուցելու մասին, բայց հրաժարվեցի այդ մտքից, որպեսզի նորից բանտ չնետվեմ³¹։

Որպեսզի պարզ լինի, թե ինչ չափերի էր հասնում խորականությունը, բավական է նշել, որ էրզրումի 8 հազար մահմեդական տնտեսություններ վճարում էին 395 հազար զուրուշ հարկ, իսկ քրիստոնյաների 2 հազար տնտեսությունները՝ 430 հազար զուրուշ³²։

Թե ինչ արագությամբ էին թուրքերը բռնադատում հայկական գյուղերը և դուրս մղում հայերին, ցույց է տալիս Ռուսաստանի սահմանակից Ալաշկերտի Կեսեր, Մանգասար, Ջաջան, Զիլոս և Կուրքերան հայկական գյուղերի օրինակը։ Այն բանից հետո, երբ գեներալ էլուր փաշան 1894 թ. դարձան իր երեք զինվորական ազատների հանձնարարել է իրենց ջոկատներով գրավել այդ գյուղերը, նրանց մոտ 400 հայկական տնտեսությունների ավելի քան 3 հազար շնչից ոչ մեկն իր օջախում չի մնացել։ Բռնությամբ դուրս քշված այդ ալաշկերտցիները տեղն ընդամենը մի քանի օրում բռնել են թուրքերը։

Էմ. Դիլոնը մեջ է բերում Նոնուսի շրջանի 306 հայերի ստորագրությամբ վավերացված խնդրագիրն՝ ուղղված Վենզիայի մարզապետ ու աշխիվ մոդովլերին։ «Մենք հանդիսավորությամբ վստահեցնում ենք ձեզ, — ասված է այդ փաստաթղթում, — որ Սասունում տեղի ունեցած կոտորածը միայն մի կաթիլ է հայոց արյան այն օվկիանոսում, որն աստիճանաբար և անմոռնջ թափվում է ամբողջ կայսրության մեջ սուս-թուրքական պատերազմից հետո... Այն ժամանակ, երբ սկսվեց այս տեսական և սարսափելի ողբերգությունը, չլսվեց դիտարկության և ոչ մի ձայն, մեզ օգնելու համար ոչ ոք ձեռք չառաքեց։ Այդ ողբերգությունը շարունակվում է մինչև այժմ, բայց հիմա նա արդեն մոտենում է իր եղբայրակից փուլին, և հայ ժողովուրդը փշում է իր վերջին շունչը։ Մի թե եվրոպական կաբեկիցությունը պետք է արտահայտվի լուրջ մեր գերեզմաններին խաչ գնելու մեջ...»³³։

Նոնուսի մի քանի հարյուր հայուհիներ անզլիացի կանանց ուղղված նամակում աղերսազին խնդրում են օգնության ձեռք մեկնել, ստեղծված ողբերգական վիճակից փրկել իրենց։ Այդ և բազմաթիվ այլ նյութեր հայտնի դարձան քաղաքակիրթ աշխարհին, և մարդկությունը մի պահ սարսուռ ապրեց, բայց շուտով կրկին քար լուծվուն տիրեց։ Էմ. Դիլոնը նշում է, որ Անզլիայի լիբերալ կառավարությանն այդ բոլոր փաստերը հայտնի էին, սակայն չլուրջ ֆիմբերլեյը հնարավոր չհամարեց հանդես գալ դրանց դեմ, նույնիսկ անհարմար գտավ հրապարակայնորեն հիշատակել դրանք...»³⁴։

Սուլթանը Կ. Պոլսի հայկական հայտնի ցույցի (16 սեպտեմբերի 1895 թ.) ազդեցության տակ, մեծ տերությունների հարկադրանքով, 1895 թ. հոկտեմբերի 5-ին բարենորոգումների հրովարտակ հրատարակեց։ Բայց դա փաս-

տորեն մի օտարոյն ազդանշան էր սկսելու ընդհանուր կոտորածը։ Դեռ արտասուքն ու արյունը չէին դադարել Կ. Պոլսում, երբ Փոքր Ասիայի բոլոր հայաբնակ վայրերից լավիցին ասրի, կրակի, ավերածություն ու անհանգուցյան հայները, մեկը մյուսից ավելի ծանր, մեկը մյուսից ավելի սիրտ կրծող³⁵։

Առաջինը, 1895 թ. սեպտեմբերի 26-ին, յաթաղանի զոհ է դառնում Տրապիզոնի հայ բնակչությունը։ Շրջակա հայ գյուղերը ավերվում են, դպրոցները, եկեղեցիներն ու բոլոր սրբավայրերը ոչնչացվում, հայերի մի մասին բռնությամբ հավատափոխ են անում։ Նրան հասցված վնասը միայն Տրապիզոնում անցնում է 5 միլիոն ֆրանկից։ Նույն վիճակին է արժանանում նաև մոտակա Սամսուն քաղաքի հայ բնակչությունը։

Սեպտեմբերի 30-ին ահավոր ջարդ է սկսվում Բաբերգում։ Շատ կանայք տանջանքից ազատվելու համար, իրենց մանուկներին զրկած նետվում են քաղաքի մոտով հոսող Ճորոխ գետը։

Հոկտեմբերի 7-ին կոտորած է սկսվում Դերջանի գավառում։ Այստեղ միայն նրանք կենդանի մնացին, ովքեր հավատափոխ եղան։

Նրզնկայի կոտորածի ժամանակ, հոկտեմբերի 9-ին, քաղաքը կոտորածի և նրա 8 նշանավոր վանքերն ավերել էին, իսկ նբանցում պաշտպանություն գտած հայերին ոչնչացրել։ Աչքի ընկնող 70 հայ գործիչներ նախապես բանտ էին նետվել։ Նրանց մեծ մասը ատնցամահ է արվել։ Այդ գործիչների հանցանքը լուրջ այն էր, որ չէին համաձայնել սուլթանին ուղարկվելիք շնորհակալական ուղերձը ստորագրել և երախտագիտություն հայտնել իրենց եղբայրներին կոտորելու համար³⁶։

Կամախ գյուղաքաղաքում ևս մոլեղնում է կոտորածը։ Քզի գավառակում հոկտեմբերի 10-ին սկսված ջարդերի զոհ են դառնում հազարից ավելի հայեր։ Դահիճների սրից չազատվեց նույնիսկ ծերությունից կորացած, ալիզարդ քահանան։ Գավառում ավերվում են բազմաթիվ գյուղեր և մոտ 25 վանքեր ու եկեղեցիներ։

Հոկտեմբերի 13-ին յաթաղանի զոհ դարձան Բաղեշ քաղաքի և նրա շրջակա գյուղերի հայ բնակիչները։ Նրանց մի մասը միայն կարողացավ փախչել լեռները, բայց դարձյալ չփրկվեց, սովից ու ցրտից մեծ զրկանքների ենթարկվելով՝ ոչնչացավ։ Սահակ վարդապետը և ուրիշներ սպանվեցին՝ դաժան հալածանքներից հետո, իսկ հոգևորականների մյուս մասին բռնի հավատափոխ անելով, չալմա կրած պատեցրել են փողոցներում, որպեսզի հալեր հետևեն նրանց օրինակին։ Բաղեշում մոտ 900 հայ է զոհվել։

Կոտորածը սարսափելի բնույթ է ստանում Նեխսիայում։ Սուլթանի կարգադրության համաձայն հոկտեմբերի 16-ին թուրքական կանոնավոր զորքեր և ամբոխը հարձակվում են հայոց խանութների վրա, կողոպտում ամեն ինչ, ավերում և հրկիզում։ Ավելին, կառավարությունը կրոնական մոլեռանդությամբ վարակված խուժանին զենք է բաժանում և կոչ անում՝ կոտորել հայե-

քին և զավթել նրանց ունեցվածքը: Սակայն հայերը, հիմնականում ապրելով մեկ թաղամասում, կարողանում են զիմադրություն կազմակերպել և թշնամուն ևս մղել: Այդ օրը կողոպտվում է ավելի քան 1700 խանութ: Կառավարությանը հաջողվում է ձերբակալել հայերի պաշտպանությունը կազմակերպող զեկավարներին և նրանց տանջամահ անելով, Կարակոյուն կոչվող անդունդը նետել:

Հաջորդ օրը կառավարության նոր զինված ուժերը, ցեղախմբերն ու ավազակապետները կատաղի հարձակում են սկսում: Այս անգամ ևս հայերի հերոսական պաշտպանությունը անսասան է մնում: Կառավարությունը հրաման է տալիս պաշարել հայկական թաղամասը, օգտակի մեջ առնել, թնդանոթի հարվածներով ավերել այն: Դա էլ չի օգնում: Այն ժամանակ դործի է դրվում խարդախության գեները: Կառավարության աստիճանավորները բանակցությունների են հրավիրում հայ հարուստներին և նրանց համոզում հանձնել զենքերը: Խոստանում էին դրանից հետո բոլորին ներում շնորհել: Դա, անկասկած խաբելություն էր, և զիմադրությունը չդադարեցվեց: Համոզվելով, որ ոչ մի կերպ հնարավոր չէ դրովել հայկական թաղամասը, կառավարությունն այս անգամ զիմում է նենգ քաջի, պաշարումը վերացվում է և կարգադրություն արվում խաղաղ աշխատանքի անցնել:

Գեկտեմբերի 16-ին խմանալով, որ նորից հարձակում է պատրաստվում հայերի վրա, հատուկ պատգամավորություն է ուղարկվում մյուսիսարիֆի մոտ, խնդրելով, որ հայերին տրված ապահովության խոստումը կատարվի և հարձակումը կանխվի: Մյուսիսարիֆը հուսադրում է նրանց, թե թույլ չի տա, որ որևէ բան պատահի հայերին և իսկույն 3 հազար պահեստի զինվոր ու 1500 համիդիեականներ է ուղարկում իրր թե հայկական թաղամասը պաշտպանելու: Կես ժամ չանցած դրանք միանալով թուրք ամբոխի հետ սկսում են ջարդել անզեն հայերին: Ավերածությունը, կողոպուտն ու կոտորածը ահավոր չափերի են հասնում: Գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին առևանգում են, «ամեն մի անկյունից լսվում են վիրավորների հառաչանքները և զավակակոբույ մայրերի շուսահատական աղաղակները»³⁷:

Ականատեսն իր նամակում գրում է, որ մեծ թվով կանայք ու երեխաներ հավաքվելով մալլ և կեղեցում, դուռը փակում են, որպեսզի այդ ձևով պաշտպանվեն: Սակայն ջարդարարները և կեղեցու դուռը տապալում են, անպաշտպանների վրա նավթ լցնում և վառում: «Խեղճ ժողովուրդը բոցերով շրջապատված, աղաղակում էր աղետարշ ձիւնը: Մի բանի ժամից հետո ամեն ինչ վերջացած էր...»:

Այդ ահավոր ջարդերի զոհ է դառնում 7 հազարից ավելի հայ, «ողջ մնացողներից էլ երկար ժամանակ օրական 10—15 հոգի մեռնում են իրենց վերքերից կամ սարսափելի տեսարանների սոսկումից... Այժմ Եգեսիան ավե-

րակների մի կույտ է, որի միջից երբեմն-երբեմն երևում են ողջ մնացողների երկչու ու անկենդան զեմքերը»³⁸:

Պերձեք գավառում թուրքերը ամբողջ բնակչությանը զինաթափ են անում, ապա կոտորելով նիքատ գետն են թափում: Սուտուշայի գավառում հոկտեմբերի 16—17-ին ահավոր դաժանություններ սրի է քաշվում Մեծ ու Փոքո Արմրգան գյուղերի բնակչությունը: Փրկվում է միայն նրա մի փոքր մասը, որը մահվան սպառնալիքի տակ հավատափոխ էր եղել:

1895 թ. հոկտեմբերի 16-ին կոտորածը սկսվում է Շապին-Գարահիսարում: Ամբողջ հայ բնակչությունը սրի է մատնվում: Հայերի ունեցվածքը կողոպտվում և ավերվում է: Քաղաքում զոհվածների թիվը 2 հազարից ավելի էր: Ավերվում են շրջանի 30 հայկական գյուղերը, սպանվում է ավելի քան 3 հազար հայ:

Էրզրումում, հոկտեմբերի 18-ին զոհվում է 400 հոգի, ավերվում ու կողոպտվում է 1500 խանութ: Չեն փրկվում նույնիսկ կառավարական առյա-նում աշխատող ու որոշ պաշտոններ վարող հայեր: Կարինի գաղտում նույնպես սարսափելի վիճակ է տիրում: Հայկական գյուղերից 40-ը կողոպտվում ու ավերվում են, իսկ 3-ի բնակչությունը բռնի ուժով մահմեդակա-նություն է ընդունում: Հասանկալայի վանքը կողոպտելուց հետո բարբարոս-ները Տիմոթեոս վարդապետին իր 6 միաբանների հետ մորթում, ապա դիակ-ները վառում են: Հոկտեմբերի 21-ին ամբողջովին ավերվում են հայերին պատկանող տները և մոտ 20 եկեղեցիներ: Սպանվում են ավելի քան 1500 հայեր:

Մեծ ավերածության է ենթարկվում Խարբերդը: Հոկտեմբերի 26-ի կոտորածին զոհ է դառնում քաղաքի ամբողջ ազգաբնակչությունը՝ բացի մի թաղում ապրողներից: Հայկական եկեղեցիներն ու դպրոցներն ամբողջովին ավերվում են: Մինչև անգամ չի փրկվում բողոքականների նշանավոր կուլջը: «Տաս-նյակ գյուղերի բնակչությունն ամբողջովին մահմեդական են դարձել: Խարբերդի մոտ 55 գյուղերից ոչ մեկի եկեղեցին կամ ուսումնարանն ազատ չէր մնացել ավերիչների հարվածներից»³⁹: Բոլորը գերեզմանոց էին դարձել:

1895 թ. գեկտեմբերի 14-ին Խարբերդից հաղորդում էին Կոստանդնուպոլիսի հայոց պատրիարքին, որ կառավարության հրամանով նահանգապետի պաշտոնակատար Մուստաֆա փաշան և զինվորական պարետ Ռահիբ փաշան զործի են դրել հայերին ոչնչացնելու բոլոր դաժան միջոցները: Դեռևս օգոստոսին, նրանք շրջել էին մոտակա բնակավայրերը և ցեղապետներին կոչ արել սկսել հայկական կոտորածը:

Զինվորական պահեստներից ավազակախմբերին նախօրոք զենք էր բաժանվել և կատարվել էր Խարբերդի ու Արաբկիրի կալազորների փոխանակու-թյուն: Դրա նպատակն էր բնակչությունից թաքցնել եղեռնի իսկական կազմա-

կատաղի մատուցել: Սակայն հրդեհը, լսվելով ամեն ինչ, մոտենում էր պաշտպանվողների դիրքերին: Հերոսաբար էին կռվում թշնամու դեմ Բերմեդյանը, Դանիել Արվաշյանը, Սաևիան Ոսկերչյանը, Հովհաննես Սամուրջյանը, Սարգիս Սուբիասյանը, Թորոս Թաշեյանը, Արրահամ Ուտելյանը և ուրիշներ:

Թուրքերը ստիպված դինազադար հայտարարեցին, բայց բիշ հետո հանկարծակի հարձակում սկսեցին եկեղեցու վրա: Այստեղ եղիշև խաչատրյանի և Թորոս Թերմեդյանի կողմնակիցությամբ հակադրուհի լեյնամին, մեծ կորուստներ տալով և կորցնելով խուժանի պարագլուխ Հաջի Յաղուր Մահմեդին, ետ շրջադարձեց: Հատկապես աչքի ընկավ Գևորգ Պողոսյանը, իսկ «Արթին Չավուշի կինը» գիրքի դիրք վաղելով կրտսերների կողմնակիցները և անոնց ուսուցիչը և շուրջ կմատակարարե: Իրեն օգնականներ կունենա բավական թվով կամավոր կիներ, որոնք կերակուրները կպատրաստեն եկեղեցվո բակի մեջ⁴⁵:

Այդ ընդհարումների ժամանակ դանվեցին նաև բուրդ և թուրք բարերարներ, որոնք անձնվիրաբար պաշտպանեցին հայերին: Այդպիսիներից էր շարմուղեցի Մատոն, որն իր տան մեջ պատասպարեց և փրկեց 35 հայերի: Այդ պիսիք էին նաև Հաջի Արզուլլահ ադան, Հաջի Հյուսեինը և ուրիշներ, որոնց ջանքերով շատ հայեր փրկվեցին⁴⁶:

Սակայն Մալաթիայում ջարդի հետևանքով մոտ 2 հազար տուն այրվեց, ոչնչացավ ավելի քան 3 հազար մարդ: Բավական թվով հայեր հավատախոսեղան: Այդքանից հետո միայն ողջ մնացածները եկան աշտարակի համոզման «Արդեն փորձը ապացուցած էր, որ հայերը միայն դեմքի ուժով կրնային ապահովել իրենց գոյությունը, ոչ թե թուրք կեղծավոր, խաբերա պաշտոնյաներու բարյացակամությամբ և խոստումներով»⁴⁷:

Մարզկանի հայ բնակչությունը 1895 թ. նոյեմբերի 9-ին Սամսունի ռուսական հյուպատոսին հղած նամակում նշում է. «1895 թ. նոյեմբերի 3/15-ը՝ ուրբաթ օրը, մեր քաղաքի համար դարձավ սև, վշտի և սարսափի օր: Այդ օրը Թուրքիան իր արյունոտ պատմությունը հարստացրեց մի «փառավոր» էջով ևս, սև տառերով գրված մի արյունոտ էջով, որ նողկանք ու վրդովմունք առաջացրեց ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհում... Թուրքիան իր արյունոտ գահը նորից շաղախեց բազմաթիվ անմեղ քրիստոնյաների արյունով: Ախ, դոնե այլևս չկրկնվեն այդ հալածանքներն ու տանջանքները, որ անընդհատ կրում են հայերը: Երանի թե մեկընդմիջա լուծվի Հայկական հարցը, որպեսզի քաղաքակիրթ եվրոպական տերություններն այլևս չլսեն այսքան քստմենքի դեպքերի մասին»⁴⁸:

Այնուհետև նրանք գրում են, որ այդ օրն առավոտյան բոլոր հայերը միամտաբար բացեցին իրենց խանութները և սկսեցին առևտուրը: Կեսօրին ոստիկանապետ Թոֆիկն իր ոստիկաններով եկավ և սպասվող վտանգի մասին զգուշացրեց իր «մտերիմ» որոշ հայերի: Բոլոր խանութները փակվեցին

և հայերը հեռացան: Նույն օրը գավառապետի աղջիկն իր հայուհի ծառային ծածուկ հայտնեց, որ հայերի կոտորած է տեղի ունենալու: Կեսօրին, երբ թուրքերն ավարտեցին իրենց աղսթը, սկսեցին գինված խմբերով հավաքվել մզկիթի մոտ: Նրանց միացան զորամասերն ու մոտակա գյուղերից եկած ավազակախմբերը: Այդ ամբողջ խառնամուղ շարժվեց դեպի չուկա՝ ճանապարհին ոչնչացնելով այն ամենը, ինչ հայկական էր: Հայերին պատկանող բոլոր խանութները կողոպտվեցին և ավերվեցին: Զինվորները՝ ղեկավարությամբ հայերից թալանված ավարն իսկույն տեղափոխվում և բաժին-բաժին էր արվում: Թանկարժեք ապրանքներով լիվեցուն հայերի ձուխ խանութները կողոպտվեցին և հիմնահատակ արվեցին: Ոչնչացվեցին մինչև անգամ արհեստավորների գործիքներն ու աշխատանքի միջոցները:

Թուրքերը հարձակվեցին նաև հայկական թաղամասերի վրա, բայց բնակչությունը վճռական դիմադրությամբ ետ մղեց նրանց: Փողոցներում պատահած հայերին նրանք անմիջապես կոտորում էին: Վայրենացած հորդաները մինչև գիշերվա ժամը 11-ը անարգել կատարեցին իրենց սև գործը: Այդ պահին հանկարծ քաղաքում իր շրջամբով երևաց գավառապետը, որն այդ ամբողջ շարադրությունյան հեղինակն էր, մինչդեռ այժմ հանդես էր գալիս հաշտարարի դերում:

Այդ օրը թուրքերի համար տոն էր, իսկ հայերը սգի ու արցունքի մեջ էին: Հայկական ամեն մի ընտանիք կորուստ էր տվել. մեկը փնտրում էր իր սիրելի որդուն, մյուսը՝ հարց ու փորձ էր անում անհայտացած ամուսնու ու եղբոր մասին: Յուրաքանչյուրն սպասում էր լուսաբացին, իսկ լուսաբացն ավելի մեծ հուսախաբություն և վիշտ բերեց: Ամենուր թե՛ չուկայում, թե՛ փողոցներում նրանք գտան հարազատների գլխակները, բայց թուրքական իշխանությունները նրանց զրկեցին նույնիսկ սղբալու, զոհվածներին հողին հանձնելու տարրական իրավունքից:

Գավառապետի հրամանով թուրքական բռնապետության զոհերին հավաքեցին և աղբարկղներով տեղափոխեցին հայկական գերեզմանատուն, հարազատներից ծածուկ լցրեցին փորած ընդհանուր փոսը: «Օ՛, ինչպիսի անտանելի բարբարոսություն, ինչ ահավոր հանցագործություն, ինչպիսի դաժանություն: Մենք, — շարունակում են նամակի հեղինակները, — զրկված էինք նույնիսկ մեր մեռելները սղալու հնարավորությունից, վերջին հրաժնշտի համբույր գրողմելու նրանց սառը ճակատներին: Որպիսի՞ սարսաժնշտի համբույր գրողմելու նրանց սառը ճակատներին: Նրանք հանգչում փկի և անզուսպ բռնություն են կատարում թուրքերը. նրանք հանգչում են սղծել մեր կրոնական սովորությունները և ստիպում են մեր հանգուցյալներին անասունների նման փոսերը լցնել: Ամոթ, հազար ամոթ ու պարսավանք թուրքական կառավարությունը...»⁴⁹:

1895 թ. նոյեմբերի 3/15-ին՝ այդ սև օրը, սպանվեցին 80 մարդ, 13 երեխա, 5 կին, վիրավորվեց 500 մարդ: Վերջիններից օրական 4—5-ը մահանում

են պանդխտության դառն ցուպը և իրենց բնական իրավունքներով կամ մեկնակ վտանգի են լինում այլևայլ հեռավոր կողմեր...»⁵⁵:

Թուրք ջարդարարները խուլ էին հայ ժողովրդի դառն հեծկյտանքի և առաջավոր մարդկության բողոքի հանդեպ: Մարդասիրական մամուլը դատապարտում էր արգելահամիդյան ցեղասպանությունը: Սակայն թուրքական ղորքերը, մոլեռանդ հրոսակների հետ միասին, հայաշատ վայրերում նորանոր ջարդեր էին կազմակերպում:

Այն պահին, երբ տարբեր վայրերում հայ անգն բնակչությունը հանկարծակիի գալով թուրքական յաթաղանին էր մատնվում, Զեյթունի քաջարի զավակներն, անձնուրաց պաշտպանական մարտերի դիմելով, մի նոր հերոսական էջ են գրում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության մեջ: Հայ քաջերի զոմարտակները պարտության են մատնում թուրքական բազմահազարանոց, մինչև ատամները գինված ղորքերին:

«Կառավարությունը, — գրում է նույն ժամանակակիցը, — պարտվում է, նորա ղորանոցը դրավվում, իսկ ղորքը անձնատուր է լինում կարճատև պաշարումից հետո: Քաջ զեյթունցին՝ առանց ուշադրություն դարձնելու եղանակի խտություն, թանձր ձյան և ձմեռային բերին, արիաբար շարունակում է մաքառումը Պուլսից օդնության հասած բանակների դեմ: Զեյթունի սարերում է նորից ազատության և անկախության ձայնը, այդ ձայնով ողբերվում է և հուզվում են մոտ 20—25 հազար արիասիրտ կտրիճներ, նորա ուխտել են կռվել մինչև վերջը և մեռնել հայրենիքի համար, կամ իրանից վերցնել անդգա տաճիկի անարգ լուծը: Հաղթություն՝ հաղթությունից հետո, մեկը մյուսից ավելի կատարյալ»⁵⁶:

Զգալով, որ գինված ուժերով Զեյթունը գրավել հնարավոր չէ, և օսմանյան բանակները պարտվում և վարկարկվում են, սուլթանը դիմեց կվրտպական զենսպանների միջնորդությանը: «Սակայն աներկյուղ զեյթունցին չի ուզում աժան ծախել յուր թափած արյունը, նա բացարձակ մերժում է սուլթանական պահանջները՝ գինաթափ լինելու, պարագլուխները հանձնելու և բանդած ղորանոցները վերաշինելու մասին»⁵⁷: Բացի այդ, զեյթունցիները պահանջում են, որ գինաթափվեն նաև մահմեդականները, անցած 6 և դավիթ 3 տարիների հարկերից ազատել և հայազգի կառավարիչ նշանակել:

Այս պահանջները սուլթանին կատաղության են հասցնում: Նոր ղորքեր են ուղարկվում: Զեյթունն ամբողջովին շրջապատվում և օղակի մեջ է առնվում: Սակայն թուրքական ղորքը կրկին ծանր պարտություն է կրում: Մարտերում թուրքերի կրած պարտությանը զոմարվում է այն, որ ղորքերի նոր հրամանատար Մուստաֆա փաշան աքսորվում է, իսկ Բահրի և Զեքի փաշաները գերի են ընկնում: Սուլթանը սախաված տեղի է տալիս:

1896 թ. փետրվարի 1-ին հեռագիր է ստացվում, որ Բ. Դուռը համաձայն է ընդունելու զեյթունցիների բոլոր պայմանները: Նա համաձայնվում է նաև,

որ Զեյթունում ապաստանած 6 հազար հայերը՝ իրենց առաջնորդներով ազատ վերադառնան իրենց հայրենիքը: Պայմանների կատարման վերահսկողությունը դրվում էր տեղական հյուպատոսների վրա:

Զեյթունի պաշտպանների վիճակը ծանրացել էր դաժան սառնամանիքի հետևանքով և սննդամթերքի պաշարի պակասության պատճառով: Սովը և չիվանդությունները ծանր վիճակի մեջ էին դրել հատկապես փախստականներին: Դրա համար էլ համաձայնություն է կալացվում, որ Զեյթունում ապաստանած բոլոր հայերին հայրենիք վերադառնալուց առաջ բժշկական քննության ենթարկել և հիվանդներին պահել տեղում՝ նրանց համար պատրաստվող հիվանդանոցում: Երեք հայից և երեք մահմեդականից կազմված հանձնաժողովը պետք է հսկեր այդ որոշման իրագործումը: Իրենց օջախները վերադարձողների մասին տեղական իշխանությունները առանձին տեղեկանք պետք է ուղարկեին Մարաշի կառավարչին: Այն անձինք, որոնց տները ավերվել էին, կարող էին բնակվել Մարաշում և Այնթապում մինչև որ նրանց բնակարանները վերականգնվեն Մարաշի նահանգի գանձարանի հաշվին:

Այդ բոլորը, իհարկե, հերթական բախտախնդրության նախապատրաստություն էր: Որոշ ժամանակից հետո, երբ վրա հասավ մեղմ դարունը և տարերն ընկան, ուխտագրում արյունոտ սուլթանը վերսկսեց ավերումներն ու կոտորածը:

* * *

1896 թ. հունիսի 3-ից մինչև 9-ը հայկական ջարդ տեղի ունեցավ Վանում և նահանգի գյուղերում: Բնաջնջվեցին մոտ 30 հազար հայեր⁵⁸: Ամենալայրագ ու դաժան կոտորածներ ու ավերումներ տեղի ունեցան Արճեշում, Հայոց ձորում, Գավաշում ու Ղաշաղանում: Նահանգի Արևտի շրջանում ավերածությունն ու ջարդը այնպիսի չափերի հասան, որ այնտեղ ոչ մի հայ չմնաց: Նարեկ գյուղում սպանվել է 200 մարդ, Շահբաղում՝ 160 մարդ, Բելլու և ուրիշ գյուղերում ավելի շատ մարդ զոհ գնաց: Այդ գյուղերից սոսի հատ ու կենտ մարդ է փրկվել: Իրենց դաժանությանը հատկապես աչքի էին ընկնում Արգոլ Համիդի կղզուր՝ Արգոլ Կաֆյուրի հրոսակախմբերը: Կոտորածից փրկվելու համար շատերը փախչում էին քրդական գյուղերը, հատկապես Մեղրի գյուղը, հաճախ առերես իսլամանում:

Հայկական գյուղերի վիճակը հատկապես ծանր էր նրանով, որ պաշտպանվելու և դիմադրություն կազմակերպելու համար հնարավորություններ չուներին: Անգն ու անպաշտպան բնակչությունը մինչև ատամները գինված ղորքի հարձակումից կամ պետք է ոչնչանար, կամ իսլամություն ընդուներ: Արճեշ, Արծակ, Կարճկան, Գավաշ և ուրիշ գյուղերի բնակիչները բռնություններ օգտագործեցին: Նույնն է վիճակվել նաև Խիզան, Սպարկերտ, Կառ-

կառ, Մամրտան գյուղերի հայ բնակիչներին, որոնք հետո բողոքել են կառավարությանը՝ խնդրելով խույլ առաջ նորից վերադառնալ իրենց հայրենիքը։

Վանի հերոսամարտերը յուրահատուկ տեղ են գրավում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության մեջ։ Իրոք, «վանեցիկն կարողացավ իհարկի պաշտպանել յուր իրավունքները, յուր պատիվը»⁵⁹։ Վանը, իր բազմաթիվ մասով և Այդեատանով, կազմում էր 96 բաղնիկների վերստ՝ 40 հազար բնակչությամբ, որից 25 հազարը հայեր էին։ Սկսած XIX դ. 60-ական թվականներից նա դարձել էր հայ մշակույթի կարևոր կենտրոններից մեկը։ Այնտեղ բուռն զարգացում էր ապրում առևտուրը, ուժեղանում էր տնտեսական կյանքը։ Թուրք բռնապետները ամեն կերպ ձգտում էին խանգարել դրան։ Պետև 1873 թ. նրանք հրդեհեցին Վանի շուկան, իսկ 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ նոր ավերածություններ կատարեցին։

1895 թ. Վանի նաղիմ փաշան սուլթանից հատուկ հրահանգ ստացավ՝ «կոտորել հայերին, շինայել տղամարդկանց, այրել նոցա տները, ավազի ու կողոպուտի ենթարկել նոցա կայքը»⁶⁰։ Կոտորածն սկսվեց Վասպուրականի գավառներում։ Ամառացան 200 գյուղեր։ «Հայ շինականը յուր առատաբանը Վան փնտրեց և հազարավոր գյուղացիներ, թողած իրենց տուն ու տեղ, մալ ու տաճար, դուխան ու արոր իրենց արյամբ ներկված արտերի մեջ՝ 95—96-ին ձմեռը Վան լեցվեցան»⁶¹։ Հայերի մի շարք հերոսամարտեր սարսափ էին պատճառել համիդյեականներին։ Դրա համար էլ նրանք ղեկավարեցին անմիջապես Վանի վրա հարձակվելը։ 1895 թ. սեպտեմբերին Պարսկաստանի սահմանադիմախոս գտնվող Սարա գյուղի մոտ մի խումբ հայ ճանապարհորդներ պարտություն էին մատնել իրենցից տասնյակ անգամ գերակշռող թուրքական ուժերին, իսկ նրանցից 11 հոգի, Բողազքյասան գյուղի մոտ, կռվի բռնվելով մոտ 300 ձիավորի դեմ, սպանել էին նրանց 7 զենկավարներին, այդ թվում և Ջնդի ավազակապետին։

Վախենալով Վանի վրա հարձակվել, թուրքերը տարածել էին, թե արտասահմանից Վան են ժամանել 5 հազար հայ կտրիճներ։ Վանը դարձել էր սուլթանի մոտատանջության առարկան։ Նա վանեցիկների հետ հաշվեհարդար տեսնելու նպատակով, որպես քննիչ, 1896 թ. հունվարին Վան ուղարկեց իր թիկնապահ Ֆերիկ Սաադ-էդդին փաշային։ Նա սկսեց հայերի դեմ զրգռել ցեղապետ Շաքիրի և մյուսների հորդաները, որոնք գործում էին Նորադուղի և Շատախի կողմերում։ Ապա նա հեռագրեց սուլթանին. «եթե Վանի մեջ եղած կարևոր ուժը չկոտորվի, կրնա չափազանց վնասակար դառնալ կառավարության համար»⁶²։

Այդ օրերին մոտալուտ «կոտորածի ահեղ պատկերը քարսափեցնում էր ամենքին. նույնիսկ թուրքերն այդ մասին զգուշացնում էին իրենց բարեկամ

հայերին՝ խորհուրդ տալով տներից դուրս չգալ, որովհետև կառավարությունն արդեն վճռած է կոտորել հայերին»⁶³։

1896 թ. մայիսի 29—31-ին թուրքական թաղամասերից հրացանաձուլություն սկսեց։ Փակվեցին շուկան, վարժարանները, կուլտուրական և տնտեսական ձեռնարկությունները։ Լուր տարածվեց, որ շրջանի ցեղապետերը հրահանգ են ստացել Վանի վրա թրջավելու։ Հունիսի 2-ին ոստիկանների խումբը խուզարկում է ուսուցչուհի Զարուհի Տերոյանի բնակարանը։ Ուսուցչուհին մոր հետ ձերբակալվում և բանտ է նետվում։ Հաջորդ օրը սկսվեցին մասսայական ձերբակալությունները։ Զերբակալված երիտասարդները քաղաքից դուրս՝ Հակոբի գյուղի մոտ տանջամահ են արվում։ Բոլորը սպասում էին, որ ամեն բռնի կսկսվի կոտորածը, քանի որ նույն օրն առավոտյան զոչիներ թափուր Աղասի և Հեսար էմինի տանը խուժանին կառավարական զինանոցից մեծ քանակությամբ զենք ու փամփուշտ էր բաժանվել։ Մոլլաները իրենց ազանով չարդի կոչ էին անում։ Ֆերեկվա ժամը 4-ին մզկիթներից ամբոխն աղմուկ-աղաղակով դուրս թափվեց և սկսեց կոտորածը։

Զարգը սկսվեց թրքաբնակ թաղերին կից Հայկավանք, Թորոմանի թաղ, Կլոր-գարա, և. Հակոբի թաղ և քաղաքի այլ մասերից։ Կացիններով, սրերով և այլ գործիքներով զինված իշխանության կողմից հրահրված մոլեռանդ ամբոխը ոչինչ և ոչ ոքի չէր խնայում, սպանում էր բոլոր հայերին, ավերում ու հրդեհում նրանց ունեցվածքը։ Նրանց դատաստանից չէին ազատվում նույնիսկ «խենթերն, ապուշներն, կույրերն, խուլ-համբերը, անդամալուծներն, հիվանդներն և հարյուրամյա ծերունիները»⁶⁴։ Ամբոխը Հայկավանքից Շամիրամի թաղով հարձակվում է Պուղխանե մահալի վրա։ Այստեղ փրկվում է միայն 5 հոգի։ Մի երիտասարդ՝ Պողոս Շուճյանը, զիրք բռնելով իրենց տան տանիքում, երկու ժամ անընդհատ կռվում է, զգալի կորուստ պատճառում ջարդարարներին և ինքն էլ հերոսաբար զոհվում։

Հայկավանքից հետո խուժանը ներթափանցեց միջնաքաղաք։ Շուկան հրդեհից փրկվեց հազարապետ Զեքիդ էմին բեյի ջանքերով։ Վերջինս փրկեց նաև միջնաքաղաքը, «մինչև իսկ նա յուր ձեռքով սպանեց մի քանի թուրքերի, որոնք աշխատում էին խոտովություն հարուցանել»⁶⁵։ Նույն էմին բեյը մեծ դաշույնով է ընդունել Ղալիբ փաշայի զազանությունները։ Նա ցանկացել է փրկել զոհերին, բայց արդեն ուշ է եղել. «չերքեզը հայհոյանքներով և հանդիմանություններով կկշտամբե նորան և «կնամարդի» կանվանե»⁶⁶։

Բարբարոս Ղալիբ փաշան պաշտպանություն խոստանալով հայերին, իր տունն է հրավիրում 770 մարդ և ապա բոլորին էլ հանձնում խուժանի հոտումանը։ Այդ դաժան հաշվեհարդարին մասնակցում է նաև ինքը։ Զոհերից մի երիտասարդ թշնամուց խլում է հրացանը և դահիճներից մի քանիսին սպանում։ Այդ երիտասարդը զոհվեց Ղալիբ փաշայի զնդակից։ Ղալիբ փաշան շինայեց անգամ վերաքննիչ պատժական ատյանի անգամ Հայրապետ

մոտակա լեռներում: Մանուկը որոշում է այդպես էլ վարվել: Միաժամանակ Մանուկի «բարեկամը» հայտնում է այդ մասին ոստիկանությունը: Ոստիկանությունը Մանուկին գիշերը ձերբակալում է, իր բնկերների հետ բանտ նետում և հայտնում Բ. Դոանը, որ 300-ի չափ հայ հայդուկներ պատրաստվում են թուրք բնակչության վրա հարձակվելու:

Ահա այդ խաղն առիթ դարձնելով, թուրքերը սկսեցին կոտորածը: Զորքին միացավ խուժանը, որ ամեն ինչ տալիս ու վրա արեց: Հարձակումը սկսվեց վերի թաղ կոչվող մասից: Հրդեհը բռնեց ամբողջ քաղաքը: Երկը որ շարունակ նվիրաբեր ներկված էր հայերի արյունով: Կոտորածը նույն վայրենությունը շարունակվեց շրջակա Լիճ, Բինկյան, Զմարտ, Կաշմա, Կամարակաղ և այլ գյուղերում, որտեղ գործում էին հիմնականում կիսավայրենի ցեղապետները:

Ականատեսներից մեկն իր սրտամորմոք նամակում, նկարագրելով Ակնում կատարված դեպքերը, նշում է, որ հայը երբեք չի կարող մոռանալ, թե ինչպես մարդասեր, քաղաքակիրթ համարվող Նվրոպայի աչքի առջև XIX դ. վերջին կորուստի մատնվեց հայ ժողովուրդը, «թե ինչպես յուր շահամոլ դիվանդիստության բացարձակ զոհն արավ հայ ժողովուրդը»⁸⁵: Նամակի հեղինակը հազարգում է նաև, որ զոհերի թիվը հասնում է 3 հազարի:

Թուրքերը, սակայն, ամեն կերպ ձգտում էին իրենց չարագործություններն արդարացնող պատրվակներ հորինել, մինչև անգամ կեղծ փաստաթղթեր սարքել: Թուրք պաշտոնավորներն ամեն առիթով ձերբակալում էին հայ յերին, նրանց ենթարկում տանջալի հալածանքների, ստիպում ստորադրել կեղծ փաստաթղթեր, հորինում մարդկանց հեղափոխական կազմակերպությունների պատկանելու մասին ցուցակներ, ապա պետության դեմ ապստամբության պատրաստվելու մեղադրանքներ բարդում: Այդ նոր զոհերին ձերբակալելով, հաշվահարդար էին տեսնում նրանց հետ: Նրանք այդպես վարվեցին Բալբուրդում, որտեղ 1896 թ. հոկտեմբերի 27-ին նշանավոր հայ գործիչների դեմ կեղծ դատավարություն սարքեցին:

Ֆրանսիական «Դեղին գրքի» վկայությամբ մեկ ու կես տարվա ընթացքում՝ 1895—1896 թթ. դահլիճների ամբողջ Փոքր Ասիայի հայաբնակ վայրերում կազմակերպած մոսսաջական ջարդերի հանդեպ նսեմացան նույնիսկ թուրքական գաղանթությունները Սասունում⁸⁶:

1895 թ. մայիսի 11-ին Անդլիան, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան բարենորոգումների նոր ծրագիր ներկայացրին Բ. Դոանը: Արդու Համիդը նորից սկսեց շողոքորթել և ձգձգել:

Բարենորոգումների «Մայիսյան» ծրագիրը բաղկացած էր 13 գլուխներից և 40 հոդվածներից, որոնցում արժարժվում էին հետևյալ հարցերը:

Վեց վիլայեթներում վայրենիք պետք է նշանակվեն սուլթանի կողմից առանց կրոնի խտրության, 5 տարի ժամկետով: Նրանք պետք է լինեն «ամեն

նից խելացի, ընդունակ և ազնիվ» մարդիկ: Իսկ նրանք, «որոնց նշանակումը ընդհանուր զթղթության առիթ կտա, և կամ հասարակական ու քաղաքական պատճառներով անհարմար կհամարվի, չպետք է նշանակվեն վալիի պաշտոնում»⁸⁷: Եթե վալին մուսուլման է, տեղակալը (մուավին) պետք է քրիստոնյա նշանակվեր և ընդհանրապես: Վալին օժանդակող նահանգական ընդհանուր խորհուրդը պետք է հոգար ճանապարհներ շինելու, երկրագործության, արդյունաբերության, առևտրի, հանրային կրթության և այլ հարցերի մասին:

Սանջակների ղեկավարները՝ մյուլիսաարիֆները ևս պետք է նշանակվեն սուլթանի կողմից, որոնցից որոշ թիվ պետք է քրիստոնյաներ լինեն, որոնք նշանակվեն այն սանջակներում, որտեղ քրիստոնյաները մեծամասնություն էին կազմում: Իսկ այն վիլայեթում, որտեղ միայն մեկ մյուլիսաարիֆ կար, նա պետք է անպայման քրիստոնյա լիներ, եթե վալին մահմեդական էր⁸⁸:

Կազաններում կայմակամները նշանակվում էին վալիի առաջարկությամբ և սուլթանի հրամանով, այն պայմանով, որ ամեն մի սանջակում կայմակամների որոշ մասը լինեն քրիստոնյաներ: Հատկապես քրիստոնյա կայմակամներ պետք է նշանակվեն այն կազաններում, որտեղ քրիստոնյաները մեծամասնությունն էին կազմում: Ամեն մի վիլայեթի քրիստոնյա մյուլիսաարիֆների և կայմակամների թիվը ընդհանուրի մեկ երրորդից պակաս չպետք է լիներ:

Եթե կայմակամը մահմեդական է, նրա օգնականը պետք է քրիստոնյա լիներ և հակառակը: Կազային կից խորհուրդը ընտրվում էր նահանգի (համայնական շրջան) խորհուրդների կողմից, իսկ սանջակի խորհուրդը՝ կազանների խորհուրդների կողմից: Նահանգական ընդհանուր խորհուրդն ընտրվում է սանջակների խորհուրդներից:

Ոչ մի պաշտոնատար անձ չպետք է լիներ այդ խորհուրդների անդամ: «Խորհուրդները պետք է բաղկացած լինեն չորս անդամներից, չհաշված նախագահին, անդամներից երկուսը պետք է մահմեդական լինեն, երկուսը՝ քրիստոնյա»⁸⁹:

Կազանները բաժանվում էին նահիաների: Ամեն մի նահիա իր մեջ ընդգրկում էր մի շարք գյուղեր, կալվածքներ և ուներ իր վարչական կենտրոնը: Նահիաները կազմելիս պետք է հաշվի առնվեին մի դավանության պատկանող գյուղերը, ինչպես նաև ազգաբնակչության պայմանները: Նահիան պետք է ունենար ոչ պակաս 2 հազար և ոչ ավելի 10 հազար բնակիչ: Բնակչության կողմից ընտրված 4—8 հոգուց բաղկացած խորհուրդը ընտրում է իր միջից նահիայի ղեկավար՝ մյուդիր և նրա օգնականը: Մյուդիրը ընտրվում էր բնակչության մեծամասնություն կազմող ազգի ներկայացուցիչը, իսկ օգնականը՝ մյուս ազգությունից:

Նահիայի անդամները կարող էին ընտրվել դատի տակ չեղած 30 տարեկանից բարձր թուրքահայտակալն այն անձինք, որոնք տարեկան վճարում էին 100 պիաստր հարկ: Ըստ որում հողերականները, ուսուցիչները և պետական շինությունները չէին կարող այդ պաշտոնում ընտրվել: Խորհրդի կողմից ընտրված մյուզիրին պետք է հաստատուր վային:

Մյուզիրները ընտրվում էին երկու տարին մեկ, իսկ խորհրդի անդամների կեսը՝ ամեն տարի: Նրանք հաջորդաբար մեկ անգամից ավելի չէին կարող ընտրվել:

Ապա նախատեսվում էր, որ ամեն մի գյուղ ունենալու է իր կառավարիչը՝ մուխթարը: Եթե գյուղը տարբեր դավանանքի բնակչություն ունեցող թաղամասերի էր բաժանված, ապա ամեն մի թաղամաս ունենալու էր իր մուխթարը:

Ոստիկանները պետք է նշանակվեին տվյալ նահիայի խորհրդի կողմից՝ առանց կրոնի խտրության և իրենց շաուշներով կամ օնրաշիներով (տասնապետ) զբաղվելու մյուզիրի իրավասության տակ: Ոստիկանական ծառայության մեջ գտնվող ոչ մահմեդականները ազատվում էին «Բեդել-ասկերին» հարկից:

Վիլայեթներում ստեղծվելու էր ժանդարմերիա՝ կազմված բոլոր ազգերից, առանց կրոնական խտրության և ենթարկվելու էր ղեկավարական միախառնին: Նշվում էր, որ պետք է կարգավորել բանտերի սանիտարական վիճակը, հատուկ մասնաժողովների միջոցով հետևել բանտարկվածների գործերի արդարացի քննության ընթացքին և այլն:

Վալին հատուկ պաշտոնական անձի՝ աշիրեթ-մեմսուրի (պաշտոնյա) միջոցով պետք է հսկեր թափառաշրջիկ ավազակախմբերի վրա և գսպեր նրանց անօրենսությունները, քոչվորներին արգելել վնաս հասցնել բնակչությանը և ջանար նրանց սովորեցնել նստակյաց կյանքի:

Անհրաժեշտության դեպքում համիդիների հեծելազորի զնդերը կարող էին դործածվել և բանակել միայն կանոնավոր զորքի զնդերի հետ միասին⁹⁰: Հատուկ հանձնաժողովի միջոցով պետք է քննվեր սեփականությունների հափշտակումներին վերաբերվող գործերը: Հարկերի գանձումը պետք է կապալարվեր ուղղակի՝ «նահիայի խորհուրդների կողմից ընտրված և մյուզիրի իշխանության տակ գտնվող հարկահանների ձեռքով»⁹¹: Նշվում էր նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ տասնորդական տուրքերի կապալարվող տալը և ժողովրդին բռնի բանեցնելը վերացվում էր: Ինչպես հայտնի է այդ տուրքի կապալարվող տալը մեծ շարաշահումների տեղիք էր տալիս և զժգոհություններ առաջացնում: Հավաքած հարկերից պետք է բաժին հատկացվեր տեղական վարչական, տնտեսական և կրթական ծախսերը հոգալու համար: Ազգաբնակչությունը պարտավոր չէր ձրիաբար հայթայթել թե՛ զորքի և թե՛ պաշտոնյաների համար՝ բնակարան, ապրուստի միջոցներ: Այս կետը ևս չա-

փազանց կարևոր էր, քանի որ զորամասերի կամ սուլթանի շինությունների գյուղերում մնալը շատ ծանր էր նստում հայ շինականի վրա: Նշվում էր նաև, որ երբ հարկերը վճարելու պատճառով էկզեկուցիա է նշանակվում, պետք է աշխատել, որ ժողովուրդը չզրկվի առաջին կարևորության առարկաներից և այն գործիքներից, որ նա բանեցնում է⁹²: Մինչդեռ նման պարագաներում գյուղացին հաճախ զրկվում էր ոչ միայն իր ունեցվածքից, այլ բազաներում գյուղացին հաճախ զրկվում էր ոչ միայն իր ունեցվածքից, այլ նաև աշխատանքի անհրաժեշտ միջոցներից, որի պատճառով նա աղքատության մեջ էր բնկնում և զրկվում հող մշակելու հնարավորություններից:

Արդարագատության բնագավառում նշվում էր, որ ամեն մի կազմում հաշտարար դատավորների մեկ երրորդը պետք է քրիստոնյա լինի և բնակվի այն վայրերում, որտեղ քրիստոնյա բնակչությունը մեծամասնություն է կազմում:

Նման ծրագրի իրագործումը, ինչ խոսք, որոշ օրինականություն կմտցըներ և վերջ կտար ահավոր չափերի հասնող զանցառություններին ու կամայականություններին:

Սակայն այս ծրագիրը որևէ արժեք չունեցավ, քանի որ այն մնաց թղթի վրա:

Անցան ամիսներ, բայց սուլթանի կառավարությունը ոչ մի պատասխան չտվեց խոշոր տերություններին: Սուլթանը օգտվեց այն բանից, որ Ռուսաստանը և Ֆրանսիան միատեղ ձգտում էին թուլացնել Անգլիայի ազդեցությունը, Հայկական հարցը նորից զոհ գնաց այդ հակասությանը:

1895 թ. սեպտեմբերի 30-ին Կ. Պոլսում, Գում-Գափուի եկեղեցու բակում հայերը, թվով 2 հազար մարդ, բողոքի ցույց են կազմակերպում՝ պակում հայերը, թվով 2 հազար մարդ, բողոքի ցույց են կազմակերպում՝ պահանջելով «Մայիսյան» ծրագիրը իրագործել: Ցուցարարների թափուրը շարժվեց դեպի Բ. Դուռը: Դրանից էլ ցույցը ստացավ «Բար-Ալիի ցույց» անունը: Շուտով զորքը և խուժանը փակեց ցուցարարների և նրանց միացած խոշոր հազմության ճանապարհը: Սկսվեց սոսկալի ջարդը: Զոհվեցին մոտ 2 հազար հայեր:

1895 թ. հոկտեմբերին սուլթան Աբդուլ Համիդը համաձայնվեց ստորագրել մայիսի 11-ի ծրագիրը, նրա մեջ մտցնելով այնպիսի փոփոխություններ, որոնք տեղ էին թողնում թուրքական բնությունների համար: Դրանից հետո էլ սուլթանը ոչ միայն չկատարեց այն, այլև նոր ահավոր ջարդեր կազմակերպեց, իսկ բարենորոգումների գործը իրենց հակողության տակ վերցրած պետությունները հայ ժողովրդին որևէ օգնություն ցույց չտվեցին: Սուլթանը եվրոպական պետությունների ու համաշխարհային շտաբների նախագիծը և տեղեկատվություն էլ հրամայում նոր ջարդեր սկսել:

Բարենորոգում անցկացնելու մասին տեղեկությունն ամենից շուտ ստացվեց Տրապիզոնում: Այստեղ էլ հոկտեմբերի 5-ին սկսվեց սարսափե-

լի կոտորածը: Ֆրանսիական հյուպատոս Կամբոն հոկտեմբերի 15-ի հաղորդագրության մեջ հայտնում, է, որ «մուսուլմաններն առանց ազդանշանի միասին և միաժամանակ զրոհեցին հայերի վրա»⁹³: Մաքսատան մոտ գտնվող մեծ թվով հայ մշակներ դարձան առաջին զոհերը: Նավահանգստի բաղձաթիվ հայ զործավորները ևս նույն ճակատագրին արժանացան: Փողոցներում պատահած ամեն մի հայի տեղնուտեղը սպանում էին, իսկ խանութպաններին քաշքշկով դուրս էին վռնդում և ջարդարարներին հանձնում: Հետո սկսվում էր խանութների կողոպուտը: Այս բոլորը կատարվում էր զինվորների ու պետական աստիճանավորների աջակցությամբ: Հայերից մեկի տունը շրջապատելով հանգերձ, ջարդարարները չէին կարողանում զրավել: Այն ժամանակ զինվորները սկսեցին զնգակոծել, որով օգնեցին ջարդարարներին զրավել տունը և... կողոպտել: Անդրիայի, Իսալիայի և Ռուսաստանի հյուպատոսների հաղորդումները ևս ապացուցում են, որ էրզրումում և այլ վայրերում սկսված ջարդերը կատարվում էին զինվորների և պետական աստիճանավորների ակտիվ աջակցությամբ:

Դիարբեքիում ջարդը սկսվեց նոյեմբերի 1-ի առավոտյան: Սարսափելի կոտորածից հետո, շուկայում կողոպտեցին հայերի խանութները, ապա հրկիզեցին: Մի շարք հայկական թաղամասերում զենք ունեցողներն անցան պաշտպանության: Դեռևս նահանգապետը, զորքերի հրամանատարը, ոստիկանապետը ոչ միայն չէին փորձում արգելիլ ջարդը, այլև ողևորում էին ու գլխավորում: «Ոստիկանությունը և զորքը միջամտում էին միայն նրա համար, որպեսզի հարվածներն զոհերին»⁹⁴:

Դիարբեքիի այդ ահավոր կոտորածին զոհ դարձան հայերը, հույները, ասորիները և ուրիշ քրիստոնյաներ: Հայերից սպանվեց ավելի քան 1000 մարդ, մոտ 300-ը վիրավորվեց, կողոպտվեց և ավերվեց 1500 տուն, 2000 խանութ: Դրանից բացի Դիարբեքիում ավերվեցին սանջակի 119 հայկական գյուղ՝ 6000 բնտանիքով: Ոչնչացած և անհետացած բնակիչների թիվը հասնում է 30 հազարի: Սպանված մուսուլմանների թիվը հաշվվում է 195, որից 70-ին սպանել են հենց իրենք՝ մուսուլմանները՝ կողոպուտը բաժանելու կապակցությամբ առաջացած բնդհարումների ժամանակ, երբ տարված էին ավելի չաղ պատառ ձևեր բերելու մոլուցքով: Այդ բոլորից հետո թուրք ջարդարարները ցանկացան ստեղծել մի այնպիսի փաստաթուղթ, ըստ որի այդ բոլոր շարագործությունների պատճառը պետք է համարվեն հայերը: Երբ քաղաքի հայ հոգևորականության առաջնորդ եպիսկոպոսը հրաժարվեց ստորագրել, ջարդարարները, Զիա փաշայի և Աբդուլա փաշայի գլխավորությամբ, ավելի դաժանորեն վերսկսեցին կոտորածը: Իսկ «Ազիզ փաշան,— գրում է ֆրանսիական հյուպատոսը,— նպատակ էր դրել հովանավորել հանցագործներին և պատժել նրանց զոհերին»⁹⁵:

Կոտորածը մեծ չափերի հասավ նաև Սերաստիայում, որտեղ միայն նոյեմբերի 12-ին սպանվեց մոտ 1000 մարդ⁹⁶:

Սակայն ջարդերը դադարեցին հետո էլ հայ բնակչության կյանքը բնավ ապահովված չէր: Մուշում 1895 թ. նոյեմբերի 22-ին գրված մի նամակում նշվում է, որ «հայ բնակչությունը թե՛ քաղաքում և թե՛ շրջակայքում ամենօրյա ահաբեկումներից սարսափի մեջ է: Հայերի կյանքը, ունեցվածքն ու պատիվը վտանգի տակ են, բնդհանուր կոտորածը անխուսափելի է թվում»⁹⁷:

Մի ուրիշ նամակում հայտնվում էր, որ ելուզակ Բաշիկը գալով Հավազ գյուղը, պահանջել է դրամ հավաքել և իրեն հանձնել: Մի քանի օր հետո Բալուի բեգերը պահանջել են ամբողջ տարվա բերքը իրենց տալ՝ հայտարարելով, որ հակառակ դեպքում գյուղը կհրկիզեն: 1895 թ. հոկտեմբերի 15-ին 4 թուրք սրախողխող են արել հայ բանկատեր Պողոսին: Ուրֆայից հաղորդում էին, որ ոստիկանության և զինվորների հրահանգով ավերվում ու կողոպտվում են խանութները: Ամեն ինչ կործանող խուժանը գոռում էր՝ «մահ հայերին, փառք Մուհամմեդին»:

Երբ նրանկայում ահաբեկված բնակչությունը դիմել է տեղական իշխանության պաշտպանությանը, սա պատվիրել է հանգիստ լինել: Սակայն քիչ անց տեղական իշխանության հրամանով ջարդ է սկսվել: Տրապիզոնի նահանգապետ Կադիր բեյը իր ներկայացուցչի միջոցով հավաստիացրել էր հայոց եպիսկոպոսին, որ հայերին ոչինչ չի սպառնում, որ «իր գիակի վրայով միայն կհարձակվեն հայերի վրա»: Քիչ հետո պարզվել է, որ այդ բռնականակալը խորամանկության է դիմել, որպեսզի հայերը պաշտպանական միջոցներ չձեռնարկեն և չնախապատրաստվեն:

«Այդ նույն ժամանակ թուրքերը շուկայում ատրճանակներ էին գնում, մինչդեռ ոստիկանությունը զինաթափ էր անում հայերին, իսկ մուլաներն ու իշխանությունն ասեկոսությամբ ու խարդավանքով գրգռում էին ժողովրդին: Տեղական իշխանությունը թուրքերին խմբերի էր բաժանում, նրանց վերդին: Տեղական իշխանությունը թուրքերին խմբերի էր բաժանում, նրանց վեներ ու փամփուշտ տալիս և որոշում հարձակվելու կարգն ու ժամանակը...»⁹⁸, Պարզվեց նաև, որ կոտորածը Կադիր բեյի ծրագրով է սկսվել: Նրա ցուցումով առաջին հերթին պետք է ոչնչացնեին աչքի ընկնող և ազդեցիկ հայերին:

Այդ ամենին ավելացավ թուրքերի մի նոր նենգությունը. հայերին խաբելու համար տեղական իշխանությունները ձեռնարկեցին մի շարք ջարդարարների, իսկ երբ հասավ ժամը նրանց նորից ազատ արձակեցին: Դեռ ավելին. նրանք նվերներով ու ջարդարարական նոր հանձնարարություններով այդ նույն հրոսակներին ուղարկեցին հայերի դեմ: Ուրբայում հայերը դիմեցին սանջակի մյուլիսարիին. և պաշտպանություն խնդրեցին: Վերջինս, արտաքուստ շատ սիրալիր ընդունելով, վստահեցրեց նրանց, որ հանգիստ լինեն. «Գնացեք, ոչ մի բանից մի վախենաք,—ասաց

նա,—և ձեր թաղամասը պաշտպանելու համար զորք կուղարկեմաւ։ Եվ իրոր, նա ուղարկեց 3 հազար զինվոր և 1500 համիդիեական, բայց... հայերին ոչնչացնելու համար։ Այդ զինված բարբարոսներն էլ սկսեցին ամենազաման կերպով կոտորուել ու աճիւրդել հայկական թաղամասերը։ Արար-կիրում տեղական իշխանութիւնները հրահանգ էին տվել, որ թուրքերից չուրաջանչլուրը ջարդը սկսի իր հաշ ծանոթի և բնակերոջ սպանութեամբ։ Եվ, իսկապես, այդպես էլ կատարվեց⁹⁰։

կայում տեղական բարձր կարգի աստիճանավորները կոչ էին անում. «Արթուրյան» գյուղավորներին, մի՛ վախեցրե՛ք ոչ մի բանից»:

բերած փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ կոտորածի կազմակերպման գործում գլխավոր դերը «խաղացել են մյուսթեսարիֆը, դոքերի տեղական գլխավորը և ոստիկանապետը»¹⁰⁵։

Թուրքալի կոտորածը ղեկավարող միջնորդության առիթ տվեց։ Ստեղծվեց հատուկ քննող հանձնաժողով, որը բարի «ծառայություն» 130-ի չափ բանտարկված շարագործների այս կամ այն ձևով արգարացրեց և ազատ արձակեց, իսկ հայերին մեղադրեց իշխանության հրամանը չկատարելու և իրենց խանութները չբացելու համար։ Իշխանությունը խիստ պատժում էր բոլոր նրանց, ովքեր պաշտպանություն կամ աջակցություն էին ցույց տալիս հայերին։ Սակայն հայերին դրացի օտարազգիների մեջ զեռես գտնվում էին աշխատիները, որոնք վտանգելով իրենց կյանքը, պաշտպան էին կանգնում տարաբախտ հայությունը։

1896 թ. օգոստոսին եվրոպական ղեկավարները Կ. Պոլսում տեղադրված լինելով ահավոր ջարդերին, Աբդուլ Համիդին «ստատոսալից» հեռագիր հղեցին։ Արյունոտ սուլթանը իր գործը կատարելուց հետո ղեկավարներին լրիտիարար պատասխանեց՝ «Կարգը վերականգնված է»։

Հայկական կոտորածները և քրիստոնյաների դեմ Թուրքիայում մուկդնած ընդհանուր վայրագությունները ոչ միայն Թուրք ջարդարարների ավանդական քաղաքականության հետևանքն, այլ նաև XIX դ. վերջին Բ. Դոստի «հիվանդ մարդու» ներքին ճգնաժամի և անկման արտահայտությունն էին։ Թուրքիան այդ ժամանակ ընդհանուր ճգնաժամ էր ապրում։ Աղդային-աղատագրական պայքարը Բալկաններում, արաբական աշխարհում և Հայաստանում մեծ հոգսեր էր պատճառում առանց այն էլ տնտեսապես ու քաղաքականապես թուլացած պետական իշխանությունը։

Այդ պայմաններում է, որ Թուրքիան վերավոր դադանի պես հարձակվեց և հռչակեց անօգնական ու անզեն հայ բնակչությանը։ Մինչ եվրոպական տերությունները բանակցություններ էին վարում Հայկական հարցի շուրջը, 6 նահանգներում բարենորոգումներ անցկացնելու վերաբերյալ, հայ ժողովուրդը ոչնչանում էր «սրի, կրակի, կողոպտման միջոցով» Թուրք կառավարության իսկ ձեռքով...»¹⁰⁶։

Կոտորածների համար նոր առիթ ծառայեցին նաև Կրեաի հարցը և Հունաստանի հետ պատերազմը, ինչպես նաև երիտթուրքերի կուսակցական կոմիտեների խառնակիչ գործունեությունը...

Այդ բոլորը ի մի գումարվելով, հայ ժողովրդին կանգնեցրեց ծանր կացության առջև, բորբոքեց նրա անբուժելի վերքերը։ Հայաբնակ վայրերի համարյա մեծ մասը ավերվել էր, բնակչությունը սնանկացել, արտադրություն, արհեստներն ու առևտուրը կանգ էին առել, գյուղատնտեսական գործիքները ոչնչացվել։ Փրկության միակ հույսը դրսից սպասվող օգնությունն էր...

Կոստանդնուպոլսի ռուսական ղեկավար ներկայացուցիչները հաղորդում է հայոց պատրիարքին լանդլանդը՝ հայերին օգնելու համար նյութական միջոցներ հավաքելու մասին¹⁰⁷։

Տարբեր երկրներից բարերարները օգնության ձեռք էին մեկնում մութացիկան դարձած հայ մանուկներին ու աչքիներին, այն ժողովրդին, որ իր գործարար մտքով ու աշխատասիրությամբ հայտնի էր ամբողջ աշխարհում։

Բելյուսի ռուսական հյուպատոսը 1898 թ. սեպտեմբերի 12-ին հաղորդում էր, որ Թուրքական կառավարությունը էրզրումի, Բիթլիսի և վանի նահանգների կոտորածի հետևանքով ազատված հայկական հոգները Թուրքերով բնակեցնելու համար լայն աշխատանք է ձեռնարկում։ Այդ նահանգները տեղափոխվող Թուրքերին արտոնություններ էին տրվում՝ տասը տարով ազատվում էին զինվորական ծառայությունից, ստանում էին հայերի լավ մշակած հողամասերը, իրենց և ընտանիքների տեղափոխման համար պետությունը միջոցներ էր տրամադրում և այլն¹⁰⁸։

Ռուսական կայսրության սահմանակից նահանգները Թուրքերով բնակեցնելու, Ռուսաստանին անձնվիրաբար նվիրված հայկական տարրը ոչնչացնելու նման քաղաքականությունը օրինական անհանգստություն էր առաջացնում Ռուսաստանի պետական ու օտարական շրջաններում։

Կոստանդնուպոլսում ռուսական ղեկավար Զինովև, 1899 թ. հոկտեմբերի 2-ին, նշելով, որ հայերի նկատմամբ ոստիկանական ճնշումներն ու հալածանքները շարունակվում են, կրկին ընդգծում է, որ հեղափոխական կոմիտեներին պատկանելու պատրվակով բաղձաթիվ հայեր նետվում են բանտերը։ Երկրի ներսում հայերի տեղափոխումների ու երթևեկությունների համար մեծ խոչընդոտներ են առաջացնում։ Կոստանդնուպոլսի և այլ քաղաքներ այցելող ամեն մի հայ անմիջապես ոստիկանատուն է ընկնում և հալածվում։ Սամսոնում և Տրապիզոնում ձերբակալվել են հարյուրի չափ երիտասարդներ, որոնք դպրոցական արձակուրդներն իրենց ծնողների մոտ անցկացնելուց հետո ցանկացել էին վերադառնալ Կոստանդնուպոլսի՝ ուսումը շարունակելու¹⁰⁹։

Բաղձաթիվ փաստաթղթերում և տարբեր երկրների պետական ու դիվանագիտական գրադրություններում շեշտվում է, որ հայկական կոտորածներն ու Թուրքիայի վարած ցեղասպանության քաղաքականությունը մեծ վնաս հասցրին երկրի տնտեսությանը, ներքին և միջազգային առևտրական հարաբերություններին։ «Նման դրությունը հայերի տնտեսական վիճակը քայքայելու հետ մեկտեղ,—գրում է Զինովև,—ոչ պակաս բացասաբար է անդրադառնում նաև Թուրքիայի վրա, որտեղ հայերը հնուց ի վեր հանգես են գալիս որպես երկրի ամենագործույա առևտրական մասը։ Չնայած դրան,

շուրջաբերին նրա համար սեփական կյանքն ու արյունը զոհելու բարձր զիտակցականություն: Այլ էլք պատմությունը բացառում էր, և նրանք ամենայն հաստատակամությամբ ընտրեցին երկրորդ ուղին:

Հայկական հարցը մեծ տերությունների ձեռքում միշտ էլ հարմար առիթ է եղել իրենց շահերի համար միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին և առավել լարված վիճակ ստեղծելու երկրում: Հայերը բոլոր հնարավոր միջոցներով ցանկանում էին եվրոպական տերությունների դուրսը շարժել կատարելու Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածով իրենց վրա վերցրած պարտականությունները:

Նվաճա 1895—1896 թթ. մոլեղնած կոտորածի ժամանակ ես, երբ հայ ժողովուրդը իր հերթական ողբերգությունն էր ապրում, «եվրոպական քաղաքական գործիչներն ու պատասխանատու զինանաղետները վերբերում էին փոխարեն՝ ավելի ևս խորացնում էին այն»: Նրանք ընդհանուր առմամբ արժարժում էին «եվրոպական միջամտություն» խնդիրը և հայտարարում թե հայ ժողովուրդը «գարձյալ կարող է փրկվել... արյուն թափելով...»¹¹⁸:

Առհասարակ այդ ժամանակից սկսած, հայ ժողովրդի ազատագրման ուղիներն ու միջոցները լայն կերպով քննարկվում էին թե՛ քաղաքական կուսակցությունների և թե՛ հասարակական մտքի ոլորտներում:

Դաշնակցականներն ու հնչակյանները գտնում էին, թե եվրոպյան կղզ-քաղվի հայերի հարցով, եթե ցույցներով ու ելույթներով նրա ուշադրությունը հրավիրվի: Նրանք հենու էին համաժողովրդական ապստամբություն կազմակերպելու, հայ և մյուս ճնշված ժողովուրդների ուժերով Թուրքական քոնսպեկտությունը տապալելու միակ իրական ուղուց: Դրա համար նրանց այս կամ այն տեղում կազմակերպած պատահական ելույթները, կամա թե ակամա, հաճախ հանգում էին բախտախնդրության և նորանոր շարիքներ բերում հայ աշխատավորների զլխին: Իրականում ոչ մի բարենորոգում չիրագործվեց, Թուրքերի ջարդերը հասան ահավոր չափերի, զոհվեց ավելի քան 300 հազար մարդ:

Ազգայնական կուսակցությունները, որ գտնում-գոչում էին բարենորոգումների մասին, նրա մեջ տեսնելով ինչ-որ հաղթանակ, միանգամայն անսխալ էին գրանց իրականացման բուն հնարավորություններին: Գտնվելով Արևմտյան Հայաստանից դուրս, նրանք վատ պատկերացում ունեին նրա տնտեսական, քաղաքական և ազգագրական վիճակի մասին:

Հնչակյան գործիչ խանազատը այդ մասին գրել է. «Սասունի քննիչ հանձնախումբը Հայաստան մեկնելուց հետո, անգլիական մամուլը սկսեց Հայաստանում մտցվելիք բարենորոգումների ծրագրով զբաղվել: Բանից դուրս եկավ, որ Հայաստանում բարենորոգություններ մտցնելու խնդիրն այնքան էլ դուրին խնդիրներից մեկը չէր: Դժվարություններից ամենամեծն այն

էր, որ հայերը սփռված էին ամբողջ Փոքր Ասիայում»: Խանազատն այնուհետև նշում է, որ անգլիական հյուպատոսների վիճակագրական տվյալները իրենց միանգամայն անակնկալի բերեց. «Ձէ՞ որ մեզնից և ոչ մեկը,—գրում է նա,—Հայաստանում չէր եղել և ոչ ոք չէր էլ զբաղվել այդ երկրի ժողովրդի մարդահամարով»¹¹⁹:

Այսպիսով, իրենց «հեղափոխական» կոչող գործիչները, անտեղյակ Արևմտյան Հայաստանի վիճակից, ինքնահորջորջմամբ ուղում էին ազատագրական շարժման ղեկավարներ հռչակվել:

Ավ. Նազարբեկը հետին թվով հանդես եկավ «Ինչպես պիտի լուծվի հայկական հարցը» գրքույկով: Այստեղ նա առաջարկում է քրդերին ևս մտցնել հայկական ինքնավարության մեջ և ապա ենթադրություններ անում հայկական հաճանքների վերաբաժանման մի նոր ձև ստեղծելու շուրջը, որտեղ իբր թե հայերի մեծամասնությունը ապահովված կլինի: Այդ բոլորը հեռվից դիտողի ենթադրություններ էին միայն: Իրականում, երբ ազգայնական կուսակցությունների ներկայացուցիչները ներթափանցում էին այս կամ այն վայրը, ապա բնակչության մեջ անիմաստ ամբոխավարական կոիվներ էին հրահրում: Քաղաքների ու գյուղերի թաղամասերը հաճախ գտնվելով այս կամ այն քաղաքական հոսանքի ազդեցության տակ դառնում էին ներքին զգվտոցների թատերաբեմ: Օրինակ, Թավրիզի Լիլավայի թաղը տասնյակ տարիներ եղել է դաշնակցության ազդեցության տակ, իսկ Ղալան՝ հնչակյանների: Այդ երկու թաղամասերի միջև կատաղի կոիվներ էին գնում թե՛ քաղաքական և թե՛ կրթական հարցերի լուծման ժամանակ:

90-ական թվականներին վաճում, ինչպես նաև Սալմաստում ուժեղ դիրք էին զբաղեցնում արմենականները: Այստեղ էին գործում արմենական Ավետիսյանի, ինչպես նաև հնչակյաններ Տերոյանի և Փարամազի խմբերը:

Հակասություններ կային ոչ միայն քաղաքական կուսակցությունների ու տարբեր խմբավորումների միջև, այլ նաև գավառահայության և քաղաքների միջև: Գավառահայությունը բողոքում է այն բանից, որ արտասահմանից ստացված զենքեր, ռազմամթերքը և դրամը մնում են քաղաքում: Դեռ ավելին, արտասահմանից եկած գործիչների մեծ մասը ևս մնում էր քաղաքներում՝ զաղափար շունենալով գավառահայության վիճակի ու պահանջների մասին: Գավառահայությունը մոռացության էր տրված, մինչդեռ իսկական պայքարի ընդունակ մասսան գտնվում էր գյուղական վայրերում: Այդ մասին հատկապես բողոքում էին շատախցիները: Իսկ քաղաքացիք, նշելով գավառի նշանակության մասին, այնուամենայնիվ պնդում էին, որ գործի կենտրոնը և ղեկավարությունը պետք է լինի քաղաքի ձեռքում:

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ուղիները իրենց արտացոլումն են գտել ժամանակի մի շարք գեղարվեստական երկերում: Ա. Արփիարյանի «Կարմիր ժամույց» (1902 թ.) վեպը այդ ժամանակվա հոգեբանության ար-

տաճալտությունն է զրականության մեջ և բնորոշ է ժամանակի՝ զազափարա-
խոսությունը արտաճալտելու տեսակետից:

Քաղաքական կյանքի ամբողջ բարդ իրավիճակը վիպագիրը պատկերել է տեր-Հուսիկի և Հայրապետ Էֆենդու պայքարի մեջ: Կարևորն այն է, որ հեղինակը խնդիր է դնում փոխել գոյություն ունեցող կարգը ուժի միջոցով, ինքնօգնության և ինքնապաշտպանության միջոցով: Նա բերում է անզլրա-
ցինների օրինակը, որոնք իրենց տղաներին ջուրն են նետում, որ լսեցի առ-
վորեն և ապա սևփական ջանքերով ազատվեն. «Մենք ալ, ոգենք շուգենք
սա տղոցը կնմանինք, ծովն ենք ընկեր, մեր զխսուն ձարը մենք պիտի տես-
նենք», — բանաձևում է Ա. Արսիխարյանը:

Ուրեմն ինքնապաշտպանության համար պետք է զինվել, պատրաստվել, որովհետև «ինչ-որ չի կարելի բուժել գեղաշումսով, կարելի է բուժել երկաթով»։ Տեր-Հուսիկը գյուղի Երիտասարդներին սովորեցնում է երկաթ գնել, քանի որ ոսկի ու արծաթ գնելու միջոց և ուժ չունենին։ «Երկաթի կտոր մը մեր գործը ավելի լավ կ'անեն»,—ասում է նա։ Ուժ ստեղծելու հետ մեկտեղ նա թուրք պաշտոնյաների հետ «հարմարվելու քաղաքականություն» է քարոզում։ Նա գտնում է, որ սպիտակությունը ևս շարիքներ կարող է բերել։ Ուրեմն անհրաժեշտ էր լուսավորություն տարածել, խուլ ու հետամնաց գյուղը եվրոպականացնել։ Այդ այն ժամանակն էր, ինչպես Ա. Արփիարյանն էր գրում, «երբ հայ ժողովուրդը ամեն զիշեր կ'սպարկեր անուշ երազովր, թե առավոտ ինքնավար Հայաստանի մը մեջ պիտի արթնանար...»։

Գյուղում, որպես «լայնախոռ» մտավորական, «ամե՞ծ» զեր է կատարում ուսուցիչ Արշամը: Տեր-Հուսիկը ինքնօգնության և ինքնապաշտպանության կոչ է անում և սպասում է որեւէ բարեփոխության, իսկ Արշամը ոգևորվում է պետությունների խոստումներով ու հանձնառություններով: Նա արտահայտում է քաղաքական կուսակցությունների կարծիքը: Նա ասում էր. «Ա՛հ, պետությունները ինչեր պիտի ընեն, սպասե, սպասե...»: Իսկ տեր-Հուսիկը չի հավատում և կասկածելով նկատում է. «...Քե որ ընելու չըլլա՞ն նե...»:

Նրանք իրենց ժամանակի ևրկու քաղաքականությունն են արտահայտում, աներ-Հուսիկը հավատում է ժողովրդի ուժին և ուզում է նրա ինքնապաշտպանությունամբ ու պայքարով զործ տեսնել, մինչդեռ Արշամբ տարված աղգային քաղաքական ուսմանտիրմով, հավատում է իմպերիալիստների խոստումներին և ուզում է նրանց օգնությամբ ազատագրել հայ ժողովրդին... Տեր-Հուսիկը չի ուզում հավատալ, թե օտար պետությունները հայ ժողովրդի համար որեէ լավ բան կանեն: Արշամի քաղաքական ճառերն ու խոստումները նրան բոլորովին չեն համոզում: Դեռ ավելին, աներ-Հուսիկը թերթերից մեկում կարդում է, որ մեծ տերությունները ուզում են հայերի ձեռքով ուրիշ տերություններ կործանել: Դա ծանր տպավորություն է թողնում, մտատանջություն պատճառում: Նա համոզված է, որ զրանից ոչ մի լավ բան

Հի կարելի ապասել: Նման արկածախնդրությունը և Եվրոպային գործիք դառնալը, նա մեծ չարիք է համարում հայ ժողովրդի համար:

Եւ անա թուրքական կառավարութիւնը ձերբակալում է մի շարագործ բեկի: Բոլորն էլ, հատկապէս Արշամբ, սպասում են, որ կառավարութիւնը եւրոպական պետութիւններից վախենալով, նրան արժանի պատիժ կտա: Սակայն շարագործը պաշտպանութիւն է գտնում կառավարութեան կողմից, իսկ եւրոպական պետութիւնները որեւէ շահագրգռվածութիւն հանգես չեն բերում: Տեր-Հուսիկը վրդովված հարցնում է՝ ո՞ւր մնաց վեց պետութիւնների օգնութիւնը, 61-րդ հոդվածը և ապա առաջարկում Արշամին գնալ Պոլիս և պարզել վիճակը: Արշամը զնում է Պոլիս և նորից փքուն հաղորդում ուղարկում. «Ընկերութիւններ կազմված էին, կովկասէն կտրիճ երիտաւարացներ եկած, Ռուսիո հայերը ոտքի վրա, եւրոպայի հայերը կգործեն...»:

Ար. Արփիարյանը ժողովրդի երազած խորիմաստ պայքարին, ազատադրական մարտերին հակադրում է քաղաքական կուսակցությունների բախտախնդիր ծրագրերը:

Հետաքրքիր է տեր-Հուսիկի կերպարը: Նա կրոնական է և իր հավատքի համար պատրաստ է ինքնազոհության: Դրա հետ միաժամանակ նա սիրում է իր ազգը, հայրենի երկիրը՝ որպես ամենամիլիարդական բանը: Հայ ժողովրդի թշվառ վիճակը նրան անսահման ցավ է պատճառում: Տեր-Հուսիկը 1889 թ., երբ տեղի էր ունենում Գում-Գափուի ցույցը, գալիս է Պոլիս: Այստեղ նա փառավորվում է, երբ լսում է Արշամի ճառը, որը ավարտվում է «Հիմի է՞լ լոննր...» խոսքերով, և ամբողջ մոզական ուժով կրկնում է այդ խոսքերը: Եվ հանկարծ վրա են տալիս սուլթանական բռնավորները: Նա վրդովված մտածում է, մի՞թե չկա մեկը, որ բռնի սուլթանի արյունոտ ձեռքը: Ոմանց կոտորում են, ուրիշներին, սրանց թվում և իրեն՝ բանտ նետում, իսկ Արշամը և մյուսները փախչում են:

Ար. Արփիարյանը հեղինակ է ազգային ուսմանտիրգմբ և ցույցերի դիմն-
լու միամիտ քաղաքականությունը, որը նպատակ ունի մեծ տերությունների
ուշադրությունը հրավիրել: Մյուս կողմից նա ցույց է ապլիս, որ տեր-Հուսի-
կը իր զավառական ողջամտությամբ միամիտ է ու պարզ, իր ազնիվ զգա-
ցումների մեջ՝ մոլորված: Նա ազգային ու հասարակական նախապաշարում-
նեղի, դաստիարակության ու քաղաքականության անմեղ զոհն է:

Տեր-Հուսիկի հակառակն է կապալառու-վաճառական Քյուրքճյան Հայ-րապետ էֆենդին, որի հասկացողությամբ ամեն ինչ, նաև եկեղեցին, ենթարկվում է դրամատիրության: Նա թուրք իշխանների հյու կամակատարն է և հարգված նրանց կողմից: Նրա սկզբունքն է՝ «Կտրել չկրցած ձեռքդ պագ և հակառիդ գիր»: Սակայն իր մտերիմներին նա կամացուկ ասում է. «Ասոնց ձեռքը փտալիստ պիտի դառնայ, ինքն իրեն պիտի իյնայ, կտրելու պետք չկայ, սպասենք համբերելով»: Նա, օրինակ, դեմ է, որ հայերը անհամբերությամբ են

հանդես բերում և դիմումներ անում մեծ տերություններին: Նրա սիրած խոսքը ժողովրդական հայտնի ասացվածքն է՝ «կամուրջը չանցած, սատանային աչք կբանանք»: Սատանային չգրգռելու համար նրա հետ պետք է եղբայր լինել. «Սատանայի հետ եղբայր եղիր, մինչև կամուրջն անցնելը», — շարունակ կրկնում է նա:

Հեղափոխական ելույթներն ու շարժումները Հայրապետ էֆենդին համարում է ամենամեծ չարիքը: Սակայն բախտի խաղով նա ևս բանտ է նետվում և հոգեկան ողբերգություն ապրում: Բանտ է նետվում և արտոնվում նաև տեր-Հուսիկը: Տարիներ անց նրանք սրտառուչ հանդիպում են ունենում և մտածում զավառի ինքնապաշտպանության մասին: Հրաժեշտ տալիս Հայրապետ էֆենդին մի քսակ ոսկի է նվիրում տեր-Հուսիկին, իբրև ժամուց, բայց ոչ ժամերգության, այլ «կարմիր ժամուց»՝ Հայաստանի ինքնապաշտպանության համար: Հետևությունը պարզ է. սուլթանի բիրտ քաղաքականությունը հայ ժողովրդի բոլոր խավերին բերում էր ինքնապաշտպանության գիտակցության:

Արշամի գործունեությունը հիմնված է օտար պետությունների խոստումների վրա, «չէ արտահայտում աշխատավոր գյուղացիության տրամադրությունը և նրա գործունեությունը, իր լավ կողմերի հետ միասին ընդհանուր առմամբ վնասակար էր: Վնասակար է, որովհետև նա նկատի չունի մեր ժողովրդի ներքին ուժը, մեր երկրի ներքին հարաբերությունները, որ միայն կարող են արժեքավոր հետևանքներ ստեղծել: Նա ժողովրդի բախտը փորձում է անհիմն, խարուխիկ տվյալների վրայ, ուրիշ խոսքով արկածախնդրական դործ է կատարում»¹²⁰:

Հայրապետ էֆենդին արտահայտում է առևտրական բուրժուազիայի շահերը և չէր կարող հասկանալ, որ ազատագրվել հնարավոր էր հայ գյուղացիության, թուրք, քուրդ և մյուս ճնշված ժողովուրդների ուժերի խելացի կազմակերպումով և համատեղ պայքարով:

Տեր-Հուսիկը գյուղացիության միջին խավի ներկայացուցիչն է՝ ենթարկված ազգային և կրոնական նախապաշարումներին: Նա գնահատում է ինքնօգնությունն ու ինքնապաշտպանությունը և հասկանում, որ միայն ժողովրդի ներքին ուժը կարող է օգուտ բերել: Սակայն նա չկարողացավ վեր բարձրանալ նախապաշարումներից և հասկանալ, որ սոցիալական հենարանը կարող է լինել Թուրքիայի բոլոր ճնշված ժողովուրդների միասնական ուժը:

«Նրան պակասում է վստահությունը դրացի աշխատավորի նկատմամբ և աշխատավոր գյուղացու գիտակցությունը, որ միացած ինֆեօգնությամբ, ինֆնապաշտպանությամբ և ներքին կազմակերպությամբ գաղափարին՝ կարևոր դեր կարող էին կատարել»¹²¹:

Ժողովրդի միակ և իսկական ազատագրության ճանապարհը աշխատա-

վոր ժողովուրդների համերաշխության և համագործակցության ուղին էր: Դա չունի ո՛չ «եվրոպական միջամտություն» և ո՛չ էլ ցույցերի արտաքին փայլը, բայց միակ ճշմարիտ ուղին էր, որ շարքաշ և աշխատավոր գյուղացիությանը պիտի տաներ դեպի քաղաքական ու տնտեսական ազատագրության:

4. ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՌՈՒՎՈՐՈՒՄ

Հարազատ Սասունի և այլ շրջանների հայկական ջարդերը Անդրանիկին տոգորել էին արյունոտությամբ լեցած լուծելու, հայ մայրերի ու աղջիկների, ծերերի ու մանուկների անարգված պատիվը դենքի ուժով պաշտպանելու անհողողող վճռականությամբ: Նա պատրաստ էր առանց երկրնաբանքի մարտի նետվելու և սրբությանը կատարելու գյուցազնամարտիկի իրեն վիճակված պարտքը:

Նվ Անդրանիկը գիմեց հռանգուն գործունեության: Նա 1895 թ. անցավ Ռուսաստան, եղավ Սևաստոպոլում, Յալթայում և այլ տեղերում, ծանոթացավ բազմաթիվ հայ գործիչների հետ, համոզվեց, որ հայ ազատագրական պայքարին օգնություն ցույց կտրվի, դենք ու մարդկային ուժեր կտրամադրվեն: Անդրանիկը Ռուսաստանից ակնկալվող օգնությունն ավելի իրական և նպատակահարմար էր համարում թեև, ինչպես կտեսնենք հետո, նա միաժամանակ հույսեր էր կապում Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ: Սա բխում էր նրա այն դիրքորոշումից, որ պետք է օգտագործել հայ ժողովուրդի ազատագրությանը նպաստող բոլոր միջոցները:

Շրջագայելով Ռուսաստանի մի շարք հարավային քաղաքներում, Անդրանիկը իր համախոհների հետ առաջիկա պայքարի ծրագրեր կազմեց: Հատկապես մեծ աշխատանք տարվեց Արևմտյան Հայաստան ուղարկվող գործիչներին լավ նախապատրաստելու, նրանց զինվորական և ռազմական կոփվածություն տալու, ազատագրական պայքարը զխավորելու հմտություն հաղորդելու ուղղությամբ:

Զգալի աշխատանք տանելուց հետո, Անդրանիկը 26 հոգուց բաղկացած մի խմբի հետ, 1895 թ. հուլիսին Բաթումի վրայով անցավ Թուրքիա և շարժվեց Սարի-Ղամիշի ուղղությամբ: Պայմանավորվածության համաձայն նրան պետք է հետևեին նաև մի շարք ուրիշ խմբեր: Դա կատարվում էր Արևմտյան Հայաստան զինվորական ուժեր առաքելու միտումներով՝ այն-տեղ բարձրացող ժողովրդական հուզումները զխավորելու և հայ ժողովրդին թուրքական լծից ազատագրելու համար: «Բոլորս ալ զինված էինք բերդանկաներով, — գրում է Անդրանիկը, — բացի դրանից, յուրաքանչյուրս վերցրած էինք 260 փամփուշտ, խանջալ և հինգհարվածյան ատրճանակ»¹:

Նա նկարագրում է, թե ինչպիսի դժվարություններ հարկ եղավ հաղթա-

հարկը որոշված տեղը հասնելու համար, նշում է, որ իրենցից առաջ էր դրում էին անցել ևս երկու խումբ: Բասենի դաշտով շարունակելով իր հանապարհը՝ խումբը ծաղկալ հասնում է Գոմաձոր, որտեղ տեղացիներից ոմանք միանում են նրանց, թեև այդ ժամանակ գյուղում գտնվում էին 15—20 շարկահավաք ոստիկան և 4—5 շահաններ (հարկ հավաքողներ):

Նույն երեկոյան Գոմաձորից նրանք հասան Իշխու, որտեղ երկու օր մնալուց հետո, անցան Հարսնաբար, ապա Թոփշեսար, այնտեղից էլ՝ Յաճյալ: Յերեկն այստեղ հանդատանալուց հետո երեկոյան եղան խնու՝ խողլու Գասպարի գյուղում, այնտեղից էլ անցան Բաշկիկ գյուղը: Նախատեսվում էր այդտեղ մնալ 12 օր՝ մինչև մյուս խմբերի տեղ հասնելը: Ամենուր հայ գյուղացիները, պատասպարում, կերակրում և ամեն տեսակի օգնություն էին ցույց տալիս նրանց:

Անդրանիկը պատմում է, որ խումբը աննկատ մնալու համար ցրված էր խնուսի գյուղերում:

Այդ գյուղերում 22 օր մնալուց հետո, հարկ եղավ խումբը տեղափոխել Բինդյու սարը: Հաջորդ օրն անցան Կյումկյումի մոտով, իսկ լուսաբացին արդեն գտնվում էին ս. Կարապետի անտառում: Վանքում մշտական հսկողություն կատարող երկու ձիավոր ոստիկանների տեսադաշտից հեռու մնալու համար նրանք խուսափեցին այնտեղ մտնելուց: Մովսես Սարկավազը, առանց միարանին հայտնելու, ուսելիք է հասցնում անտառում թաքնված խմբին:

Երեկոյան խումբը գնում է Մշո դաշտի Կզըլ-աղաջ գյուղը: Երկու օր այստեղ թաքնված մնալով, խումբը հանդիպում է խնուսից ու Բերդակից եկած Պետրոսին և Ապրոյին: Հնարավոր անակնկալից ապահով լինելու համար փամփուշտի ավելորդ պաշարները հավաքում և պահ են տալիս հավատարիմ մի մարդու: Կզըլ-աղաջում թողնելով տեղական ծաղում ունեցող մի փոքրիկ խումբ՝ 2 տասնապետ և 5 զինվոր, խումբը մյուսների հետ տեղափոխվում է Սասուն:

Դա 1895 թ. օգոստոսի վերջերին էր:

Մոտ 20 օր խումբը գտնվում էր Բերդակ, Ալվարինջ, Հավատորիկ գյուղերում և Առաքելոց վանքում: Ապրոն խմբի ղեկավար էր նշանակել Զրից Համբարձումին, իսկ ինքը գնացել Մուշ, որտեղ հավաքվել էին մի շարք երկրորդի հյուպատոսներ՝ Սասունի 1894 թ. կոտորածի հետ կապված հարցերը քննարկելու համար: Նա հետևում էր այդ հարցերի քննարկման ընթացքին և տեղյակ պահում հայրենասիրական խմբերին: Անդրանիկը գրում է. «Ապրոյից լուր եկավ, որ մենք նորեն Սասուն բարձրանանք»²: Այդ ժամանակ Սասունում կազմակերպական աշխատանք էին տանում նաև հրնշակյան Ռուբենը (կեղծանունը՝ Խուրշուդ) և տիգրանակերտցի Թովմասը: Նրանք «շատ աղնիվ ու շիտակ մարդիկ էին... և համերաշխությամբ զոր-

ներն առաջ կառնեին», — գրում է Անդրանիկը: Կարճ ժամանակ հետո Ռուբենը մասնությամբ ձերբակալվեց³:

Թուրքական բռնությունների հետևանքով ժողովրդի վիճակը ավելի էր ծանրացել: Անգլիացիների խորհրդով, նպատակ ունենալով սիրաշահել «տավրիկցիներին յուրաքանչյուրին, սուլթանի հրամանով մի-մի ոսկի, իսկ վերի գյուղերի ժողովրդին ավելի պակաս, բաժանեցին: Հատկացված գումարեն 20.000 զուրուշ թուրք պաշտոնյաները կերան»⁴:

Վերհիշելով, որ այդ օրերին Սասունը ազատ չունէր քաշում, Անդրանիկը նշում է, «թե ինչպես թուրք պաշտոնյաներն ու քրդերը կվախենային: Կաշան աչկիսով չափ հանգիստ էր և ժողովուրդն ալ ողբերկած»: Այդտեղ գտնվող անգլիական ներկայացուցիչներ Բուլը և Զորջը, իմանալով հայկական խմբի Սասունում գտնվելու մասին ասում էին՝ «այլևս ի՞նչ պետք կա, որ ձեր զենքերը ձեռքից վար չեք դնել. ոչ մի քուրդ իրավունք չունի ձեր սահմաններն անցնելու, կառավարությունն ալ 7 տարի ձենն տուրք չափաի առնե»⁵: Հայերը չէին վստահում թուրքական կառավարությանը, բայց անգլիացիներին պատասխանում էին, որ իրենք սովորությամբ են զենք կրում: Երկու տարի չանցած, կառավարությունը, դրժելով պայմանը, սկսեց տուրք հավաքել: Թուրքական կառավարությունը մինչ այդ բազմիցս խախտել էր իր խոստումը և կամայականությամբ ու բռնի գործունեությամբ կրկին անվստահություն սերմանել:

Անդրանիկը պատմում է, որ հենց այն օրերին, երբ անգլիացիները համոզում էին զենքը ցած դնել, լուր ստացվեց, որ Բաղեշում թուրքերը նոր ջարդ են սկսել: Բաղեշում ստեղծված վտանգավոր դրությունից ելնելով, Ապրոյի կարգադրությամբ, խումբը հավաքվում է Առաքելոց վանքում: Երկու հոգի թողնելով վանքում, խումբը մեկնում է Մուշ: Այդտեղ էր եկել նաև Սերոբը, որն իր խմբով անցավ հայրենի Սոխորդ գյուղը և 24 կտրիճներով պարտության մատնեց 300 հոգուց բաղկացած ավազակախմբին, ետ խլեց բռնադրաված ավարը: Սերոբի խումբը ևս Կովկասից էր Թուրքիա անցել:

1896 թ. Սասունում, իրարից անջատ գործում էին Անդրանիկի և երկու այլ խմբեր: «Այս երեք խումբերը, չկարենալով իրարու հետ համաձայնություն գոյացնել, ամեն մեկը իր խելքի փշածին համաձայն կշարժեր»⁶: Բնակչությունը ցանկանում էր, որ այդ խմբերը միավորվեն և ազատագրական շարժմանը մի միասնական ընթացք տան: Անդրանիկը ևս ձգտում էր ուժերը միավորել և ավելի կազմակերպված ու մասսայական պայքար մղել: Սակայն խմբապետական ոգին, որ մեծ չափով հրահրվում էր դաշնակցականների կողմից և պառակտման պատճառ դառնում, դեռևս ուժեղ էր:

Անդրանիկի խումբը ձմռանը մնաց Կելիկյուզանում, իսկ Ապրոն գտնվում էր Մուշ քաղաքում և կապ էր պահպանում նաև Սասունի և այլ խմբերի հետ: «Այդ ձմեռը, — գրում է Անդրանիկը, — մեր կերածը ցամաք հաց

էր, շատ հազվադեպ կերած ենք տաք կերակուր: Մեզ տրված ցորեննիս և վառելիք փայտը հաճախ մենք մեր շալակնիս կկրելինք»⁷:

Նույն թվականի մարտին Ապրոն ու Թովմասը Կելիկյուղանի սարից իջնելիս մնում են ձյան փլվածքի տակ ու անհետանում: «Զինվորներս,—գրում է Անդրանիկը,—մնացինք անտեր, անտիրական, անպաշտպան ու որր»⁸: Նկարագրելով իրենց վիճակված կյանքի դառն պայմանները, նա շարունակում է. «Ո՛չ փող ունեինք, ո՛չ ալ ոտնաման, ու կապրելինք սարի մը ստորոտը, քարայրի մը մեջ, որ կգտնվի Հավատորիկ գյուղի վերև: Լուր զբրկեցինք Վարդան վարդապետին: Նա մեզ ուղարկեց տրեխ և հաց ու պանիր»⁹:

Այնուհետև Անդրանիկը գնում է Ախլաթ, որտեղ մնում է 10—15 օր: Այստեղ էր գտնվում նաև այն խումբը, որը գլխավորում էր Աղբյուր Սերոբը: Նա առաջարկում է Անդրանիկին միանալ իր խմբին և գործել իր ղեկավարությամբ:

Ծանոթանալով ազատագրական շարժման ընդհանուր վիճակին, Անդրանիկը գտնում է, որ նորից պետք է Ռուսաստան վերադառնալ՝ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք բերել և օգնություն կազմակերպել:

Անդրանիկի հուշերը դադափար են տալիս, թե իր մի բուռ ընկերների հետ ինքն ինչպիսի անտանելի տանջանքներ է կրել մինչև որ 1896 թ. մարտին Սասունից շարժվել է դեպի Ռուսաստանի սահմանը: Նա 16 հոգով հասնում է Կարս:

Անդրանիկը Կարսում, իրեն ծանոթ ալեքսանդրապոլցի մի առաջնագործ վարպետի մոտ 4 օր աշխատեց, փող վաստակեց և 5 ընկերների հետ մեկնեց Բաթում: Նա, պատմում է նա, Բաթումում «ունեի Հայկ-Արամ անուն հայրենակից մը: Ամաշելուց չէի ուղեր ներկայանալ և որևէ օգնություն խնդրել: Կար նաև մշեցի մը՝ Հարություն անունով, որ սրճարան կալահեր: Գնացինք անոր քով և նա մեզ երկու-երեք օր կերակրեց»: Բայց հանկարծ պատահում է Հայկ-Արամը. «Նա ինձի այդ դրության մեջ ճանաչեց,—գրում է Անդրանիկը,— իսկույն տարավ խանութ, մի քիչ շոր հարմարեցրեց, 10 ռուբլի ճանապարհածախս տվավ ու գացի Սևաստոպոլ»¹⁰:

Սևաստոպոլում Անդրանիկը ուներ ազգականներ և հայրենակիցներ: Այդտեղ նա մնաց 7 ամիս, եղավ նաև Յալթայում և Ղրիմի մի շարք վայրերում:

Ռուսաստանում նա եռուն գործունեություն է ծավալում, ամենուր պատմում է Արևմտյան Հայաստանի վիճակի մասին, հայ հասարակական շրջաններում քննարկում է ազատագրական պայքարի ծրագրերը, կոչ է անում օգնության ձեռք մեկնել թուրքական լծի տակ հեծող հայ ժողովրդին:

Ղրիմում, Հյուսիսային Կովկասում, Անդրկովկասում, ինչպես նաև Հայաստանում շրջագայելուց հետո, Անդրանիկը 1897 թ. որոշեց վերադառնալ Արևմտյան Հայաստան: Ինչպես պատմում է իր հուշերում, նա արդեն իմացել էր, որ Թուրքիայում հայերի նոր ջարդ է պատրաստվում. «Նիդհա հանգիստ չէր,—գրում է Անդրանիկը,— գիշեր-ցերեկ մտածմունքս հրացանս ու երկիրն էր»¹¹:

1895—1897 թթ. Արդուլ Համիդը, ցանկանալով մինչև վերջ իրագործել հայերին ձուլելու և բնաջնջելու իր քաղաքականությունը, ոչնչացրեց մոտ 300 հազար հայեր: Այդ աննախադեպ զազանությունն առաջացրեց ամբողջ աշխարհի առաջադեմ մարդկության զայրույթը: Ամենքն էին դատապարտում այդ բարբարոսությունը, ցավակցում հայ ժողովրդին, բայց ոչ ոք մատ-մատի չէր խփում բնաջնջվող հայերին իրական օգնություն ցույց տալու համար: Միայն հայ ժողովրդի անձնուրաց զավակներն էին, որ լեռները քաշված, ուս-ուսի տված պայքարում էին արյունարբու ցեղասպանների դեմ: Դրանց թվում առանձնահատուկ տեղ է գրավում Անդրանիկը:

1897 թ. մայիսին Անդրանիկը Սևաստոպոլից նավով գալիս է Բաթում և իր ընկերների հետ ուղևորվում դեպի Կարս: Ճանապարհին մի թուրք ծերունի նրանց հյուրասիրելով ասում է. «Բարեկամներ, այս երկու տարվան մեջ հարյուրավոր երիտասարդներ էս ճամփով կանցնեն: Չեմ գիտեր պատճառն ի՞նչ է: Նա կյանքս հոս եմ անցուցեր և երբեք էս չափ հայ չեմ տեսներ էս կողմն անցած: Ում կհարցնես, կսեն՝ վանեցի ենք, մշեցի ենք, բիթլիսցի ենք: Բայց նրանց ճանապարհը Տրապիզոնով է, ինչո՞ւ այնտեղից չեն երթար»: Դրան,— վերհիշում է Անդրանիկը,— մենք պատասխանեցինք, որ այն ճանապարհը ապահով չէ, զոդ, ավազակներ շատ կան: Սակայն զրուցակիցը հասկանալով գործի էությունը, ժպտալով ասաց. «Հըմ, ես ամեն բան գիտեմ, մեր սովթանը և պաշտոնյաներն են ավազակ, իսկ ժողովուրդն անթի կամա»:

Մերունին պատմեց նաև այն մասին, որ ինքն ականատես է եղել, թե ինչպես ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ թուրքերը փախուստի դիմեցին, իսկ ռուսները տիրեցին իրենց գյուղերին: «Թուրք կառավարությունը արդար դատաստան չունի, եղածն ալ ձեռքից պիտի թողնի»,—ասաց նա¹²:

Այնուհետև Անդրանիկը պատմում է, որ 7 օրից հետո հասան Կարս, իսկ այնտեղից էլ անցան Ալեքսանդրապոլ և Երևան, որտեղից յոթ ընկերներով մեկնեցին Նախիջևան, ապա Զուլֆա: Սահմանի մոտ անցագրերը ստուգելու ժամանակ սարբաղները նրանց ամբողջովին կողոպտեցին և նոր միայն Պարսկաստան անցնելու իրավունք տվեցին: Հասնելով Թավրիզ, 33 օր մնացին այնտեղ և վերջապես կարողացան ուղևորվել դեպի Սալմաստ: Այստեղ Անդրանիկն իր խումբը մասերի բաժանելով տեղավորեց մոտակա գյուղերում:

1897 թ. հուլիսի 15-ին Անդրանիկը մի խումբ բնկերների հետ մեկնեց Սանամերկ: Հաջորդ օրը նրանք հասան Խոյից ոչ հեռու գտնվող հայկական գյուղերը: Այստեղից էլ առաջ շարժվելով, Անդրանիկի խումբը հուլիսի 22-ին սաք գրեց Թուրքիայի սահմանը: Անցումը կատարվեց Ալի-Քյալլա սարի մոտով, Աբաղայի գաշտով: Նախկինում այդ գաշտում շատ հայեր էին ապրում, իսկ այժմ միայն 3—4 հայկական փոքրիկ գյուղ կար: Այստեղ խումբը, 1897 թ. հուլիսի 25-ին ընդհարվեց տեղի ցեղապետների հետ և, առանց զոհեր տալու, առաջ շարժվեց դեպի Գործոթ գյուղը:

Անդրանիկն իր հուշերում պատմում է, որ 1898 թ. ձմռանը իր բնկերները՝ Գուրգենը, Աղբյուր Սերոբը և մյուսները, հաղթահարելով մի շարք դժվարություններ, ինչպես և երկու տարի առաջ՝ հաստատվեցին Կելիկյուղանում:

1898 թ. գարնանը, Գուրգենը իր մի խումբ բնկերներով, հակառակ Անդրանիկի խորհրդի, գնում է Յրոնք գյուղը: Այստեղ դավաճանները մատնում են նրանց: Սլոյի Դալիբ էֆենդին և Ալայ բեկը 50—60 զինվորներով շրջապատում են այն մարազը, որտեղ պահվել էր Գուրգենի խումբը և հրկիզում: Հայ կարիճները մինչև վերջին պահը հերոսաբար դիմադրում են, ոչնչացնում 15 զինվոր, Դալիբ էֆենդուն և հերոսաբար զոհվում:

Գուրգենի, Թուրքենի, Փարսադանի, Տիգրանի, Վարդանի, վանեցի Կարապետի և ալաշկերտցի Մկրտչի զիալները զինակիցները տեղափոխում են Մուշ: Նրանց թաղման սղահանդեսին Սերոբն ասաց. «Նրանք մեռան, մենք մնացինք, սրանից վերջ մենք գործերը պիտի շարունակենք»¹³:

Աղբյուր Սերոբն առհասարակ հայտնի էր իր քաջագործություններով, մշտապես աչքի էր ընկնում անձնավիրություններով: Նա և Անդրանիկը ջերմ մտերիմներ էին: Այդ առթիվ Անդրանիկը գրել է. «Մինչև վերջին շունչը ինձ իրեն զավակեն ավելի կսիրեմ: Ես հոգով հավատացած էի այդ բանին: Ինչ որ ալ հարցների իրեն բացակայության ըրած գործողությանս՝ նա միշտ կըսեր. «Ինձնից մի հարցներ, ինչ-որ խելքտ կարե, էն ըրե»¹⁴: Սերոբը նույնպես Անդրանիկի մասին հիացմունքով էր խոսում, հաճախ ասում էր՝ «Այս տղան մեծ անուն պիտի ունենա»:

Անդրանիկը, այնուհետև, պատմում է, որ խառնում գտնվելու ժամանակ ուտելիքը սպառվել էր և անհրաժեշտ էր դաշտ իջնել, գյուղերից պարեն հայթայթել: Սերոբի հանձնարարությամբ Անդրանիկը կատարում է այդ խընդիրը. խումբն ապահովվում է ցորենով, աղով և այլ մթերքներով:

Դեռ 1897 թ. աշնանն Անդրանիկը Տափավանքից՝ Տիգրանի և Հակոբի ստորադրությամբ նամակ էր ստացել. նրանք՝ 65 հոգով Կովկասից էին եկել: Նորեկներին զիմավորել էին Նեմրութի կողմերը, որտեղ շատ տաք ծծմբային հանքային ջրեր կային: Դրանցից օգտվելով, Անդրանիկն ապաքինվում է հողացավից:

1898 թ. Սասունում բնկերները մի ժողով ունեցան. «Զինվորները, — հիշում է Անդրանիկը, — պահանջեցին իրենց տասնապետ: Քվեարկությոն բրին, էլի որոշեցին ինձ և Խնուաի Արոս գյուղացի Մանուկին»¹⁵:

1897 թ. Աղբյուր Սերոբի անունը սարսափ էր ազդում թուրք աստիճանավորների ու ցեղապետների շրջանում: Նա Ախլաթի Սոխորդ գյուղից էր, բայց հետո վերաբնակվել էր Սասունի Կելիկյուղան գյուղում: Նրա խմբում էին եղբայրները, կինը՝ Սոսեն և տղան՝ Հակոբիկը:

Սոսեն, լինելով խիզախ հայուհու տիպար, երբեք չէր բաժանվում կյանքը մարտերում անցկացնող քաջակորով ամուսնուց: Միշտ խմբի հետ էր: Մի անգամ, երբ խմբի համար ծանր իրադրություն էր ստեղծվել, սասունցիք Սերոբին առաջարկեցին կնոջը՝ Սոսենին, և երեսային՝ իրենց վստահել:

Թուրքերը շարունակ ճիգեր էին գործադրում, որպեսզի լրտեսության ու դավաճանության միջոցով Սերոբին ճանկը գցեն: Այդ գործը մասնավորապես հանձնարարվել էր մշեցի Հուսեին էֆենդուն: Կապ հաստատելով արյունարբու ցեղապետ Խալիլ աղայի հետ, նրան հաջողվում է կաշառել և իր գործակիցը դարձնել Սասունի Կյարմավ գյուղի բնակիչ Ավոյին: Սասունի իշխաններից սերվելով, նա բնկերների մեջ որևէ կասկած չէր հարուցում: Դրա շնորհիվ նա կարողանում է մոտ հարաբերությունների մեջ մտնել Սերոբի հետ, շահել նրա վստահությունը և ծրագրվող գործողությունների մասին տեղյակ պահել թե՛ Հուսեին էֆենդուն և թե՛ Խալիլ աղային:

Դավաճան Ավոն, ներկայանալով որպես Սերոբի բարեկամ, նրա խմբին նվերներ և ուտելիք էր ուղարկում: Այդ «բարեկամությանը» Անդրանիկը կասկածանքով էր վերաբերվում: Սերոբը, սակայն, դրան ուշադրություն չդարձրեց:

Մի օր էլ, 1899 թ., Ավոն թունավորված հաց է ուղարկում խմբին: Սերոբը և նրա բնկերները հիվանդանում են: Դրանից հետո էլ նրանք չէին կասկածում, որ Ավոն դավաճան է: Հասնելով իր նպատակին, Ավոն, ամեն ինչի մասին հայտնում է Խալիլ աղային, որը իր խմբի և թուրքական մի զորամասի օգնությամբ գիշերը զաղտագողի շրջապատում է Կելիկյուղան գյուղը և լույսը բացվելուն պես հարձակման անցնում: Աղբյուր Սերոբը իմանալով այդ, մոռանում է հիվանդությունը, անկողնուց դուրս է թռչում և եղբայրների օգնությամբ ուզում է լեռը բարձրանալ, «բայց ուժասպառ ըլլալով՝ չի կրնար շարունակել վերելքը և քարի մը կռթնելով իր եղբոր հետ, կճակատի թշնամի ուժերուն դեմ»¹⁶: Խալիլ աղայի ավազակախումբը շրջապատում է հերոսին: Աղբյուր Սերոբը անձնատուր չի լինում: Նա թույլ է տալիս, որ թուրքերի շղթան մոտենա, ապա գործի է դնում հրացանը և ոչնչացնում տասնյակ զինվորների: Այդ անհավասար մարտում նա «մինչև իր վերջին փամփուշտը կռվելեն վերջ, մոսին գլխին դարնելով կջախջախե ու նահատակ կիշնա»¹⁷:

ասացին. «Հիվանդ ըլլաս, մինչև մեռնելու աստիճանին ալ հասնիս՝ մեր առաջնորդը դուն ես»: Պատասխանելով ընկերներին, Անդրանիկն ասում է. «Տղերք, որեւէ սխալ մը ընելու ըլլաք, ես շատ խիստ եմ և բարկացկոտ, երբեմն կզարնեմ ձեզ, երբեմն ալ անտեղի կզարնեմ—մոզսվողին կբարկանամ և ձեզ վրա կթափեմ բարկութիւնս»²¹:

Անդրանիկն իրոք այդպիսին էր, և դա հայտնի էր բոլորին: Այդ խրատությունն էլ հենց նրանք բարձր էին գնահատում՝ խմանալով, որ նրա կրթությանը տակ մի բարի ու ազնիվ սիրտ է բաբախում: Դրա համար էլ միայն նրան կարող էին մատահել իրենց խմբի ղեկավարությունը:

Ժողովի մասնակիցները հավատարմության սուրբ երդում տվեցին Անդրանիկին և հափշտակությամբ ունկնդրեցին նրա խորհուրդներն ու հրահանգները՝ հայրենիքին ու ժողովրդին ազնվորեն ծառայելու մասին։ Ազատասիրական պայքարի մարտիկները հայտարարում էին. «Հրամանատարի պաշտոնը տալու ենք այն ընկերոջ, որ Արարի մահն հետո առաջնորդել է ֆիդայիներու շարքերը... Անդրանիկն է այդ առաջնորդը և եթե անգամ նա մեռած լինի, անոր դիակը մեր զրոշակին հետ պետք է տարվի մեր առջևն զեպի կռիվ ու ազատություն»։ Մեկ ուրիշն Անդրանիկի մասին հետևյալ կարծիքն է հայտնում. «Ոչինչ չի վրիպի նրա տեսողությունից։ Եվ ինչ որ մի անգամ տեսավ, էլ երբեք չի մոռանա...»։

Աի ալլ զինվոր նրա մատին ասել է. «Նա զիտե անհման զիրք բռնեւ թշնամու գեմ և մի անգամ որ նա մեր տեղերը որոշեց կովից առաջ, ալն ժայռի տակ, ալս բլրի ետե, ալն պուրակի ծայրում, ապա մենք վստահ ենք, որ դա լավագույնն է. ամբողջ օրը կռիվ կանենք և մեր զիրքերը միշտ լավագույնը կմնան: Անգրաճիկի հրամանին տակ կովելը խաղ ու պար է»:

Անդրանիկը պաշտպանել է անօդնական վիճակում գտնվողներին, խրատորեն պատժել է ուրիշի ունեցվածքը հափշտակողներին ու ավազակներին, հալկական դյուղերն ամերոդ փաշաներին ու բեյերին:

Շենիկցի և սեմալցի հայ գյուղացիների հետ զրուցելիս, մի առիթով Անդրանիկը նկատել է. «Մինչև հիմա ի՞նչ կսիվ է եղեր, որ ես իմ կողմես հարձակում ընեի. կեիվ մը ցույց տվեք, որ ես իմ կողմես տեղիք տված ըլլամ»²²։

Եվ, իրոք, Լենգրանիկի մղած կռիվները, ինչպես նաև հայ ժողովրդի մահու և կենաց մյուս մարտերը, նպատակ ունին թուրքական արշավանքային թաղանից պաշտպանել հայրենիքն ու ժողովուրդը:

Մարքսիզմի կլասիկները միշտ էլ կարևոր նշանակություն են տվել թուրքական բռնապետության լծի տակ հեծող ժողովուրդների ազատասիրական պայքարին: Վ. Ի. Լենինը բազմաթիվ առիթներով անդրադարձել է նաև հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին՝ թուրքական բռնակալության դեմ: Այդ շարժումները Վ. Ի. Լենինը ոչ միայն առաջադեմ էր համարում,

այլև դիտում էր որպես չեղավորական երևույթ: Հատկապես տեղին է հիշել
 Վ. Ի. Լենինի «Ուրիշի զրույթի տակ» հոդվածը²³:

Վ. Ի. Լենինի «Ուրիշի գրույն տակ» հոդվածը
Վ. Ի. Լենինի բնորոշմամբ այդ մշտլիկ երկրներում վերընթաց գնով
գնացող դասակարգը բուրժուազիան էր, որը, ինչպես և հայ բուրժուազիան
և ազատագրական պայքարում նրա հետ միացած գյուղացիությունը, ստա-
րեր տատիճանի պրոգրեսիվ էր, և երբեմն (օր. խառնական բուրժուազիայի
մի մասը 1859 թվականին) նույնիսկ հեղափոխական»²⁴, քանի որ դարա-
շրջանի բնդհանուր գիծը հենց բուրժուազիայի պրոգրեսիվությունն էր:

Այն հանդամանքը, որ այդ պայքարի ընթացքում հասարակության ամբողջը խավեր միավորվում էին թուրքական բռնապետության դեմ, նույնպես առաջադիմական երևույթ էր։ Ի. Լենինը նշում է, որ «մենք պետք է ընդհանուր առմամբ ընդունենք թուրքական հաղթանակը, որովհետև այն համապատասխանում էր իր ժամանակին»։

Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական բնդվզումները, բռնակալության դեմ նրա մղած պայքարը առաջադիմական շարժումներ էին: Ամեն տեսակի ազգային ճնշման դեմ մղվող պայքարը, Վ. Ի. Լենինի բնորոշմամբ, նշանավորում է «ազգային կյանքի և ազգային շարժումների զարթույթ»՝ կապիտալիզմի ժամանակաշրջանում²⁶: Հենց դրան՝ ազգային ճրնթումից ազատվելուն և պետականորեն ապահով կյանքի էր ձգտում հայ ժողովուրդը:

Հայ լենինյանները միշտ էլ կարևոր ուշադրություն են դարձրել արևմտահայության ազգային-ազատագրական շարժմանը: Դեռևս 1903 թ. «Պրոլետարիատի կոիլը» թերթը, որը լենինյան «Իսկրայի» հետևորդն էր, գրել է. «Ռուսարկիով Տաճկաստանում կռվող հեքայրներին մեր սոցիալիստական ողջույնը՝ մենք բացարձակ կերպով հայտարարում ենք մեր համակրությունը բազմաշարժար տաճկահայ ժողովրդի ազատարար գործին և մեր անկեղծ ցանկությունն է, որ այդ ազատությունը հասնի որքան կարելի է շուտ»²⁷: Նույն թվականին տեղի ունեցած ՌՍԴԲԿ 2-րդ համագումարում խանության տակ ապրող 3 միլիոն հայերը ենթարկվում են «վայրենի բաթարոսական հալածանքների, ընդհանուր ջարդերի ու կոտորածների»:

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի ծավալած ազատագրական պայքարը բարձր էին դնահատում Վ. Ի. Լենինը և նրա զինակիրացները, որովհետև այդ պայքարի զարգացումը և զուգակցումը պրոլետարական ինտերնացիոնալիստական պայքարին կարևոր նշանակություն կունենար թե՛ հայ և թե՛ մյուս ճնշված ժողովուրդների ազատագրության գործում:

Անդրանիկը ստեղծեց մարտական ուժեղ ու ազդու հայդուկային մի խումբ, որը 1901 թ. պաշտպանական մարտեր էր մղում Մուշի շրջանում: Այդ կոիվը պատմության մեջ մտավ որպես Առաքելոց վանքի պաշտպանության հերոսամարտ: Դա էլ ավելի տարածեց Անդրանիկի հռչակը, նրան իրավամբ դարձրեց Արևմտյան Հայաստանի ամենամասնայական ու հերոսական ղեմքերից մեկը:

Անդրանիկի և նրա զինակիցների ինքնապաշտպանական խմբերը կարողանում էին զսպել թուրքական զորքերի և սուլթանական հզվացած ավազակախմբերի վայրագությունները, սարսափի մեջ պահել նրանց:

Իր կյանքի իմաստը և անձնական երջանկությունն Անդրանիկը տեսնում էր հարազատ ժողովրդին պաշտպանելու և նրան օգտակար լինելու մեջ:

Քաջամարտիկի զինակիցները և կենսագիրները ես գտնում են, որ Առաքելոց վանքի պաշտպանությունը շատ կարևոր էջ է հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ: «Պիլիկի հերոսամարտերն հետո ալ Անդրանիկ կհավատար, որ Առաքելոց վանքի կոիվը ավելի դուրսագնական էր, քան պատերազմի բոլոր ճակատամարտերը»:

Ի՞նչ է տեղի ունեցել Առաքելոց վանքի մոտ, ո՞րն է դրա նշանակությունը:

Անդրանիկը նշում է, որ 1901 թ. հոկտեմբերին կելիկյուղան գյուղում, դադտնի ժողովում որոշեցին զիմել որոշ միջոցների ամենուր ուժեղացող հայ գյուղացիների ճնշումներն ու հալածանքները թեթևացնելու համար: «Կառավարությունը ոչ միայն աչք կգոցեր շտեմնելու և չլսելու այդ ոճիրներուն պատմությունները, այլև ներքնապես կբաշտկեր և կկազմակերպեր դանոնք, հառաջ տանելու իր հայահալած ու հայաջինջ քաղաքականությունը, պահկելով չարդարարներուն կուրծքը պատվո նշաններով ու առանձնաշնորհումներ պարգևելով»²⁸:

Դա մի ժամանակ էր, երբ «հայ գյուղերը ավերակի, արյունի ու սյուրի մեջ կխեղդվեին,—ասում է Անդրանիկը,— ու մեկը չկար, որ իրենց ցավերուն, իրենց վշտին դարման մը ճարեր»²⁹, եվ ահա հայ գյուղացին «իր ցավը, իր սրտի մորմոքը և կսկիծը, իր տառապանքները ամեն օր, ամեն ժամ մեզի կհասցներ,—շարունակում է նա,—սպասելով դարման մը և փրկություն մը»³⁰:

Պետք էր ցույց տալ, «թե հայ բազուկը գիտե հրացան բռնել,—գրում է Անդրանիկը,— հայ սիրտը գիտե կռվիլ և պաշտպան կանգնիլ իր իրավունքներուն»³¹: Այս պետք է կատարեին ժողովրդի այն հերոս զավակները, որոնք ուխտել էին զոհվել, «ազգային ազատության սիրուն, արդարացնելով այն մեծ հավատքն ու հույսը, որ ժողովուրդը կենտրոնացրած էր իրենց վրա»³²:

Թուրքական կառավարությունը գնալով ավելի էր ուժեղացնում ազմական զիկտատուրայի բռնությունները: Ամեն մի հայկական գյուղի վրա զինված պահակախումբ էր նշանակված, որի վարձը գանձվում էր գյուղացիներից: Անդրանիկը և նրա համախոհները ստեղծված ծանր վիճակից դուրս գալու միակ ելքը համարում էին պարտիզանական կռիվը: Սակայն կարևոր էր հարձակման համար հարմար վայր բնորել և կարողանալ համընդհանուր ուշադրություն հրավիրել: Անդրանիկն ընտրեց սուրբ Առաքելոց (Թարգմանչաց) վանքը և ասպա հարցը դրեց իր զինակիցների խորհրդի քննարկմանը: Անդրանիկի առաջարկը բոլորի հավանությունն արժանացավ. «Կռվիլ՝ հայ ժողովրդին բարօրության համար՝ զիմագրավելով մահը կամ հաղթանակը»³³:

Այդ հնագույն և գեղեցիկ վանքը, որը գտնվում էր Մուշ քաղաքի հարավ արևելյան լեռան լանջին, շրջապատված էր ծառաստաններով և այգիներով: Վանքից ոչ հեռու հայկական Արախ, Հավատորիկ և Բերդակ գյուղերն էին:

Վանքը ամբողջովին շրջապատված էր բարձր և ամուր պարսպով, որ ուներ երկու մուտք: Ընդհանուր հովանավորը վանահայր Հովհաննես վարդապետն էր: Նրա հոգածության տակ էին 60—70 որբեր, որոնք բացի ուսումնառությունից, նաև տարբեր արհեստներ էին սովորում: Վանքի հոգևորականների, ուսուցիչների և մյուս աշխատողների թիվը հասնում էր 80-ի:

Անդրանիկը և նրա զինակիցները իրենց որոշումը հայտնեցին մի շարք գյուղերի երիտասարդների՝ ցանկանալով «այդ շարժումին ժողովրդական դույն տալ»³⁴:

Խմբի հրացանակիրները ընդամենը 37 հոգի էին: Մտադիր էին գյուղերի երիտասարդներից էլ հավաքել իրենց հրացաններով՝ մոտ 200 հրացանակիր:

1901 թ. նոյեմբերի սկզբին Անդրանիկն իր 30 ընկերներով կարողացավ մտնել Առաքելոց վանքը: Նրանց խմբին հաջողվեց միանալ միայն Յրոնք գյուղի 8—10 երիտասարդների: Վանքը պաշարված լինելու պատճառով մյուս խմբերը չհասցրին միանալ նրանց: Սակայն մինչև նոյեմբերի 4-ը թշնամին տեղյակ չէր, թե վանքում գտնվողը Անդրանիկի խումբն է: Անդրանիկը կարգադրություն արեց զինամթերքի, ուտելիքի և ջրի պաշար նախապատրաստել:

Թշնամին իր սուրհանդակների միջոցով առաջարկում է հայդուկներին թողնել վանքը և հեռանալ: Նոյեմբերի 7-ին Անդրանիկի հետախույզները հայտնեցին, թե թշնամու զորամասը, Սալեհ փաշայի հրամանատարությամբ, առաջ է շարժվում դեպի վանքը: Թույլ շտաբով թշնամուն մոտենալ, Անդրանիկը և նրա խումբը պաշտպանողական մարտեր են մղում:

Անդրանիկն՝ իր ուժերը շատ ցույց տալու նպատակով հրամայել էր, որ ամեն մի զինվոր իր համար երեք գիրք պատրաստի: Մարտի ժամանակ ամեն մեկը, արագ անցումներ կատարելով, պետք է կրակեր երեք գիրքից,

որպեսզի անհրաժեշտ ապավորություն ստեղծվեր զիմադրող ուժերի հզորության մասին:

Նոյեմբերի 12-ին Լեզանակն ավելի ցրտեց, ձյունը լեռներից իջավ և պատեց վանքի շորս կողմը: Թուրքական զորամասը սկսեց պատսպարվելու սլաքաբաժնի տեսակով: Հարևան գյուղերից ժողովված լծկան և ցանկերով զինվորները գերաններ էին փոխադրում: Զորքը զրազված էր գետնափոր տներ ու խրամատներ շինելով: Բռնի կերպով աշատեղ էին բերվել բազմաթիվ հայ վարպետներ: Վեց զիշերվա բնթացրում գետնափոր տներ շինվեցին վանքի պատերից 200—250 քաչ հեռավորության վրա:

Մուշի թուրք կառավարիչն այդ օրերին կանչում է Վարդան վարդապետին և քաղաքային վարչության անգամներին ու հայտարարում, որ որոշել է որմբակոծել և ավերել վանքը, եթե հայդուկները չհանձնվեն: Թուրքերը կարծում էին, թե իրենց գեմ մեծ դորք է կովում: Դրան հայ ներկայացուցիչները պատասխանում են, որ իրենք պաշտպանվողների հետ կապ չունեն, և խոնդրում են, որ նկատի ունենան այնտեղ գտնվող «անմեղ որբերու ապահովության պարագան»³⁵:

Անդրանիկն աշխատում էր այնպես անել, որ իր պատճառով ուրիշները չմեղադրվեն, դրա համար էլ նա վանքից դուրս բերեց և Մուշ համփեց Հովհաննես վարդապետին՝ ի ապացույց նրա շեղոք գիրքի:

Թուրքական կառավարությունն ու օտարերկրյա գեապաշտությունները մեծ ուշադրությամբ էին հետևում Անդրանիկի այդ հանդուգն պայքարին, Կ. Պոլսից անընդհատ տեղեկություններ էին պահանջում: Դեպքերի մասին հաղորդումները տրվում են մեկը մյուսի հետևից: Չմեղվա այդ ծանր օրերին աշատեղ են ժամանում օտարերկրյա հյուպատոսներ ու թղթակիցներ:

Թուրքական կանոնավոր զորամասը մեծ կորուստներ տալով ապարդյուն դուրս էր իր տեղում՝ չկարողանալով մոտենալ վանքի պարսպին:

Անդրանիկի խումբը և վանքի սակավաթիվ միաբաններ, որոնք բաշակորով հայդուկների հետ պաշտպանում էին զիրքերը, պայքարի փայլուն օրինակ էին տալիս: Վանքում գտնվող որբ երեխաները ևս անգործ չէին: Նրանք փամփուշտներ էին լցնում, աշխատում էին զինանոցում և պահեստներում, զիրքեր պատրաստելու գործում իրենց լուման էին ներդնում:

Բոլորը, ովքեր գտնվում էին վանքում, Անդրանիկի շուրջը համախմբված, դարձել էին մի բնտանիք: Նրանք մեծ հաճույքով ու խանդավառությամբ էին կատարում իրենց պարտականությունները: Անդրանիկի ներկայությամբ նրանց համար հաղթանակի դրավականն էր: Բոլորը հաղթանակի ոգևորությամբ էին համակված:

Կատաղի գրոհի անցնելով, թուրքերը նպատակ ունեին գրավել վանքը, գերել Անդրանիկին ու նրա խմբին: Արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդը յուրաքանչյուր գերված հայդուկի համար հատուկ գլխագին էր նշա-

նակել և մեծ նվերներ ու բարձր շքանշաններ խոստացել թուրք զորավարին և ցեղապետներին:

Իր կտրիճներին Անդրանիկը դատավորել էր վանքի պատուհանների մոտ և տանիքի հարմար տեղերում: Կսիվը զիշեր ու ցերեկ չէր դադարում, կրտրիճները ոչ մի վայրկյան չէին թողնում զիրքերը, իսկ ինքը՝ Անդրանիկը մի տեղից մյուսը անցնելով գլխավորում էր անուղի վանքի պաշտպանությունը:

Պաշտպանության ամբողջ ընթացքում թշնամին համոզված էր, որ վանքում մեծ ուժեր են կենտրոնացված: Եվ դրա ապացույցն այն էր, որ նրա անհամար գրոհները անհաջողությամբ էին վերջանում, թեև վանքի պաշտպաններն ընդամենը մի քանի տասնյակ կտրիճներ էին:

Նրկարատե պաշտպանության խնդրից ելնելով, Անդրանիկը հետևում էր նաև ամբողջ տնտեսությանը, մտցնելով բոլոր մթերքների խիստ խնայողություն: Անդրանիկի սիրելի զինվորներից Հարությունը, իր ընկերոջ՝ Ղազարի հետ գյուղերում հատուկ հանձնարարություն կատարելուց հետո, կարողանում է օգակումից ներս թափանցել, բայց վանքի պատի մոտ թըշնամու զնդակից նրանք մահացու վերք են ստանում:

Հերոսամարտի լիճ պահին, երբ կատաղած թշնամին նոր գրոհ էր ձեռնարկել, վանքի պաշտպանները, չհեռանալով զիրքերից, զուխ խոնարհեցին Հարությունի հիշատակի առջև և դիպուկ հարվածով վրեժխնդիր եղան նրա և տասնյակ հազարավոր նահատակների համար: Հարությունին և Ղազարին մայր հողին հանձնեցին վանքի բակում՝ զնդակների տարափի տակ:

Առաքելոց վանքի մարտերի հերոսներից էր նաև Գևորգ Չավուշը: Պատմում են, որ երբ թշնամին մոտենալով վանքին, պահանջում է հանձնվել, Գևորգը, ծաղրելով թշնամուն, պատասխանում է, թե դուք վախկոտ կանայք եք, եթե կարող եք, ցույց տվեք ձեզ, մոտեցեք:

Անդրանիկը, իր փոքրաթիվ խմբով զիմակայեց բազմակի անգամ գերազանցող թշնամուն: «Տարափի պես տեղացող հազարավոր զնդակներ կսուլեին, կանցնեին մեր գլխուն քովեն, մեր ոտքերուն առջևեն,—պատմում է Անդրանիկը,—բայց վանքը հոն էր՝ տիրական և հզոր: Մենք երբեք չթերացանք, երբեք չընկճվեցինք, այլ մեր խիզախ կեցվածքով թշնամին թուլացած և վհատած բազուկներուն հուսալքում պատճառեցինք զոհեր խլելով»:

Թուրքական զորքերի հրամանատարությունը բազմաթիվ անհաջող գրոհներից հետո, դիմում է իր համար սովորական դարձած խորամանկ քաղաքականության, ցանկանալով խաբեբայությամբ ծուղակի մեջ զցել Անդրանիկին: Կառավարիչը նորից իր մոտ է հրավիրում Վարդան վարդապետին՝ իմանալու նրա կարծիքը: Վարդապետը հետեյալ պատասխանն է տալիս. «Ես եկեղեցական հովիվ մըն եմ. իբր շեղոք անձնավորություն, եթե կփափազիք, սուրհանդակ մը զրկեմ ֆիդայիներուն՝ անոնց կարծիքը շոշափելու

համար»³⁶։ Այդ առաջարկը անմիջապես հավանություն է արժանանում, և Վարդան վարդապետը Արաղ գյուղացի մի հայ կնոջ միջոցով Անդրանիկին հետևյալ երկտողն է ուղարկում. «Կառավարությունը ձեր անձնատուրության պայմաններուն մասին համաձայնելու համար, ձեզի հետ պիտի բանակցի, կխնդրենք, որ ընդունիք բանակցելու առաջարկը և օրն ու ժամը որոշեք ու հայտնեք իրենց»³⁷։

Վարդան վարդապետի դիվանագիտությունը շատ օգտավետ էր Անդրանիկին և ստորացուցիչ թուրքերի համար, որոնք հաշտություն էին խնդրում։ Բայց թուրք զորավարներն արդեն վարկաբեկվել էին և ծանր վիճակի մեջ ընկել։ Թուրքական հրամանատարությունն իր կողմից ևս նամակ է ուղարկում Անդրանիկին։

Արաղցի հայ կինը նոյեմբերի 18-ին, անցնելով թուրքական դիմը, ձեռքերը պարզած մոտենում է վանքի դռանը։ Նրան ներս տանելով ներկայացնում են Անդրանիկին։ Հայուհին Վարդան վարդապետի երկտողի հետ հանձնում է նաև թուրքերի նամակը, որտեղ նրանք հարցնում էին. «Ի՞նչ կուզեք, ի՞նչ է ձեր պահանջը և նպատակը»։ Ս. Բեկյանը պատմում է. «Արդեն մենք բերանացի պատվիրած էինք այդ հայուհիին, որ Անդրանիկին ըսե, որ չմերժեն առաջարկը և օրինական սահմանի մեջ ներկայացնեն իրենց պահանջները»³⁸։ Բանադնաց հայուհին հաղորդեց նաև այն իրարանցումի ու վատթար դրություն մասին, որ իշխում էր թուրքական զորքերի մեջ։ Նա նաև հաստատեց այն մեծ հսկարությունը, որով համակվել էր հայ ժողովուրդն Անդրանիկի մղած գյուցադնական պայքարով։

Անդրանիկին հայ կնոջ միջոցով հետևյալ պատասխանն է տալիս. «Նա իմ ըսելիքներս զբավոր չեմ կրնար ըսել, որովհետև շատ երկար է, կուզեմ որ Ֆերիկ և Ալի փաշաները Պիթիսի կուսակալին հետ հոս դան և ևս այն ատեն բերանացի կըսեմ իմ ըսելիքներս»³⁹։

Նոյեմբերի 22-ին նորից նույն հայ կինը Հովհաննես վարդապետի ուղեկցությամբ, որը Մուշից էր գալիս, նամակ է բերում Անդրանիկին։ Այս անգամ հայտնվում է, որ «Սուլթան Համիդեն իբալե (հրաման) եղած է, որ Մուշի քաղաքապետը, խոսքով վարդ. Պեհրիկյանը, Մուղտար էֆենդին և քոմիսար Մեհմեդ էֆենդին դան և լսեն ձեզ և իմացնեն վերին մարմիններուն ձեր պահանջները»։ Անդրանիկը զժողովեց, որ իր պահանջած կուսակալը և փաշաները չեն գալու։ Միաժամանակ Հովհաննես վարդապետը հայտնում է. «Թուրք սպանվածներն ու վիրավորները միայն գեշերով Մուշ կբերվին՝ հուսալքում չպատճառելու համար թուրք ժողովրդին»⁴⁰։

Վերջապես Անդրանիկը պատասխանեց, որ համաձայն է թուրքական պատվիրակության հետ բանակցելու։

Անդրանիկն անմիջապես կարգադրեց պատրաստվել թշնամու պատվի-

րակությունը ընդունելու։ Հիմնականն այն է, որ տպավորություն ստեղծվեք իրենց ուժի, չզորության ու զենքի առատության վերաբերյալ։

Նոյեմբերի 23-ին թուրքական պատվիրակությունը, սպիտակ դրոշը պարզած, մոտենում է վանքին։ Գեորգ Չավուշը ընդունում է հաշտություն խնդրող պատվիրակությանը և ներկայացնում Անդրանիկին։ Մուղտար էֆենդին Անդրանիկի դիմաց նստած «վախեն կողոպար», Անդրանիկ ստիպված էր զդուշացնել՝ «կատարյալ կերպով դուք զձեզ ապահով զգացեք և մի վրդովվիք երբեք»⁴¹։ Նրանք առաջարկում էին դադարեցնել դիմադրությունը, խոստանալով ազատ արձակել բոլորին և ներում շնորհել։ Սակայն Անդրանիկը լավ գիտեր ուխտադրուժ բռնակալների խոսքի արժեքը։

Անդրանիկը թշնամուն առաջարկեց վերջ տալ գյուղացիների հանդեպ գործադրվող ոճիրներին, կողոպուտին և, բազմապիսի բռնություններին «հակառակ պարագային, սպանալով, շարունակել դիմադրությունն առնվազն վեց ամիս՝ սուլթանի զորքերուն և թնդանոթներուն դեմ»⁴²։ Միաժամանակ նա պահանջ դրեց ազատ արձակել բոլոր քաղաքական բանտարկյալներին, պատժել հայ գյուղերը կողոպտող աստիճանավորներին և պատճառած վնասների համար հատուցում տալ գյուղացիներին։

Մեհմեդ էֆենդին հարցնում է Առաքելոց վանքը դալու Անդրանիկի նպատակը և խնդրում, որ իրենց խոսակցությունը արձանագրվի և ևս զնալիս զրույցի պատճենը տրվի իրենց։ Անդրանիկը պատասխանում է, որ նախնիների օրինակով ուխտի եկան, բայց թուրքական զորքերի կողմից պաշարվելով, մնացին այստեղ։ Մեհմեդը ասում է, որ եթե հանձնվեն, ապա սուլթանը նրանց ներում կշնորհի, իսկ Անդրանիկը պատասխանում է. «Ձեր սուլթանին շնորհիվ մեր հայրենի օջախներեն արդեն ծուխ իսկ չեկեր. մենք սուլթանին շնորհիվ մեր զենքերը վայր դնել, երբ մեր արդարացի պահանջայն ատեն կրնանք մեր զենքերը վայր դնել, երբ մեր արդարացի պահանջներուն գոհացում տրվի»։ Որո՞նք են ձեր պահանջները, շարունակում է Մեհմեդը։ — Բեուլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի լրիվ իրագործումը, պատասխանում է Անդրանիկը։ Մեհմեդ էֆենդին այդ պահանջը համարում է միջամտություն պետության ներքին գործերին, իսկ Անդրանիկը պնդում է՝ ասելով, որ եթե իրենց արդարացի պահանջին գոհացում չտրվի, ապա իրենք հաղարների պես զենքը ձեռքին պիտի մեռնեն «մինչև որ արդարությունը հաղթանակե»⁴³։

Ապա Մեհմեդ էֆենդին խնդրում է բացատրել այդ 61-րդ հոդվածը և ասել, թե ինչ պահանջներ ունեն։ — Մենք պահանջում ենք, պատասխանում է Անդրանիկը, «սահմանադրությամբ հավասարություն՝ թուրք և քրիստոնյա է ժողովուրդների միջև, հայաշատ վայրերում հայկական վարչության ստեղծում, բանտարկյալներին ու փախստականներին ներում և այլն։ Նա նաև պահանջում է, որ հայ գյուղացիներից գրավված գյուղերն ու կալվածքները

քը՝ Գրենն, ուխտ էր արել, որ եթե Անդրանիկը ազատվի, իր ունեցած երկու հզներինց մեկը պիտի զոհաբերի: Երբ Անդրանիկը մտավ Գյուղաշեն նա դառնալով որդուն, ասաց. «Լաո, Տոնե, տղա», գնա և բաժնա բրե»: Շատերն էին այդպիսի ուխտ արել և շտապեցին կատարել իրենց ցանկությունը... Բուլոնն էլ լցված էին արտակարգ ուրախությամբ:

Անդրանիկի խմբի մասին լուրը հասավ շրջանի Շենիկ, Սեմալ, Կելիկյուզան, Ազրեկ և այլ գյուղեր: Գիշերը մոտ 300 զինված հայեր եկան Անդրանիկին պատիվ տալու և հայտնելու հայ ժողովրդի մաղթանքներն իր հերոս զավակին: Հաջորդ օրը Անդրանիկը ժամանեց Սեմալ, որտեղ ես նույն ցնծությունն ու ուրախությունն էր: Սեմալցիները 300 կոտ ալյուր և այլ մթերքներ էին պատրաստել Անդրանիկի խմբի համար: Մյուս օրը նրանք քաշերին ճամփեցին Կելիկյուզան:

Թուրք իշխանավորներին ու զինվորականներին ոչինչ չէր մնում անել, քան կեղծիքներ հորինել, իսկ կառավարությունը շտապեց պատասխանատվություն կանչել ապաշնորհներին: Սալեհ փաշան Կ. Պոլիս կանչվեց, բայց հանկարծամահ եղավ:

Լուրեր տարածվեցին, թե իբր Սալեհ (Ֆերիկ) փաշան Անդրանիկից «հսկա դամարներ կաշառք ստանալով» վանքի շրջապատող շղթայի մի կողմն ազատ է թողել, որպեսզի նրա խումբը անարգել դուրս պրծնի: «Մեր հաղթանակը խաղի և կաշառքի փողովը ծածկել ջանացին՝ իրենց անկումը և տկարությունները ծածկելու համար»⁵⁸, — գրում է Անդրանիկը և ավելացնում. «Պետք էր մեր հաղթանակով ցեխե-ցեխ թաղվեր թուրք դահր, և թուրք զինվորականը աշխարհի առջև ծաղր ու ծանակ ըլլար»⁵⁹:

Առաքելոց վանքի մարտերում Անդրանիկը կորցրեց 4 ռազմիկ, մինչդեռ թշնամու կորուստը պատկառելի թիվ էր կազմում:

Առաքելոց վանքի հերոսական պաշտպանությունը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի փառահեղ էջերից է: Գոտեպնդված այդ բացառիկ խիզախությամբ՝ հայ հերոսները «նետվեցան ահավոր այդ բոցերուն մեջ՝ անվախ, անսասան և արհամարհական՝ թշնամիի զնդակներու առջև»⁶⁰:

Առաքելոց վանքի պաշարման օրերից ժողովրդի մեջ Անդրանիկի դյուցազնական կերպարի մասին շատ դիպվածներ էին պատմում: Ոմանք այն կարծիքին էին, թե պաշարվածները միայն հրաշքով կարող են ազատվել, քանի որ մի բուռ կտրիճներ, կտրված ամբողջ աշխարհից, շղթայված արյունարբու բանակով, ոչինչ չէին կարող անել: Մյուսները, մոռանալով ստեղծված պայմանները, պնդում էին, որ Անդրանիկը չպիտի պարտվի, նրան պարտություն մատնել՝ հնարավոր բան չէ:

Այդպիսի դատողությունների մի բնորոշ օրինակ է հետևյալը. Մուշի բանտում գտնվող Սաքո անունով մի սեբարեցի բուրդ Համիդե աղայի հետ մտերմաբար զրուցում են Անդրանիկի խմբի ազատվելու հնարավորության

մասին: Բուրդ աղան հաստատապես պնդում է, որ «Անդրանիկ փաշան պիտի ազատվի վանքեն»: Սաքոն հակառակ կարծիքն է հայտնում: Եվ, ինչպես պատմում են, նրանք դրազ են գալիս: Երբ լուր է ստացվում, որ Անդրանիկի խումբն ազատվել է, Սաքոն հարցնում է, թե աղան ինչպես կարողացավ ճիշտ կռահել: «Սաքո, — պատասխանում է նա, — այս մարդը այսքան տարի է հոս է, լսած եք, որ անմեղի մը քիթը արյունն կամ անիրավ տեղը մեկը բսպանե: Աստված այդ մարդը չազատեր, հապա ո՞վ ազատեր: Այս էր իմ հավատքս, որ ինձի խորհիլ կուտար, թե պիտի ազատվին»⁶¹:

Առաքելոց վանքի հերոսների փրկությունից հետո մի թուրք սնապարծ հրամանատար՝ հայ ժողովրդի դահիճ Հուսեին աղան, երգվեց բոլոր սրբերով, որ պետք է հետապնդի ֆիդայիներին և գլխատի Գևորգ Չավուշին: «Խալիլը նույնիսկ Սերոբի գլուխը ուտելով ի՞նչ շահեցավ, — զգուշացնում են նրան, — իր գլուխն ալ վրան տվավ»⁶²:

Բախտախնդիր Հուսեին աղան, իրոք, հետապնդում և մի օր կարողանում է նորից շրջապատել Անդրանիկի խմբին: Մարտի թեժ պահին Գևորգ Չավուշը դեպի թշնամին առաջանալով, իր հուժկու ձայնով գոռում է՝ ճամփա տալ: Հուսեին աղան դրան հեղնանքով պատասխանում է՝ ուշացել եք: «Գևորգը դարձյալ ձայնեց. — Ուշ չէ, ճիշտ ժամանակն է քեզ համար Խալիլի մոտ երթալու»⁶³: Մի ակնթարթում հերոսների խումբը սրբնթաց հարված է հասցընում և առաջ սլանում: Առաջին իսկ զնդակից Հուսեին աղան ձիուց ցած է գլորվում, թշնամին խուճապահար փախուստի է դիմում, իսկ հայ մարտիկների խումբը աչ ու ձախ կրակելով, դուրս է թռչում շրջապատումից:

Առաքելոց վանքի մարտերը Անդրանիկի ռազմական տաղանդի փորձաքարն էր: «Առաքելոց վանքեն հետո Անդրանիկը ստացավ իր հոգեկան աշխարհին պետք եղած բոլոր դրահները»⁶⁴: Այդ կռիվներում նա թրծվեց, ձեռք բերեց զորավարի կոփվածք և դարձավ ռազմական գործի, պաշտպանողական մարտեր վարելու և փոքրիկ ջոկատով թշնամու մեծ զորաբանակին հակահարված տալու լեգենդար հերոս:

Անդրանիկն իր փառքի մասին չէր մտածում: Նրա միակ փափաղը մայր ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պահպանումն էր, նրա մշակույթի գանձերը ոչնչացումից փրկելը: Այդ են հաստատում Անդրանիկի հերոսական կյանքի փառապանծ էջերը: «Եթե հայ ժողովուրդը կուզե ինձ պատիվ մը ընել, — գրել է Անդրանիկը, — ես իմ արձանս չեմ ուղեր, փառավոր լիազում չեմ ուղեր, թող հայ ժողովուրդը կանգնեցնի ավերակ դարձած Առաքելոց վանքը և այնտեղ՝ ամենեկ փոքրիկ ուսումնարան մը հայ մանուկներու համար, — այս է իմ ամբողջ բաղձանքս և բարոյական պահանջս հայ ժողովրդին»⁶⁵:

Այս անպաճույճ խոսքերում, որ ազգային հերոսի կտակի բնույթն ունեն, ինքն Անդրանիկն է, այն անձնուրաց գործիչը, որ իր կյանքի նպատակն է

դարձրել զորավիգ լինել իր ժողովրդին, կանգուն տեսնել նրա պատմական հուշարձանները, հոգ տանել մանուկների ուսման մասին, նպաստել կյանքի առաջընթացին:

Հայ ժողովրդի այդ գոյատևման մարտերում Անդրանիկը կարևոր նշանակություն էր տալիս սասունցիների անձնուրաց ու հերոսական պայքարին: Նա նշում է, որ թուրքական զորքերն ու ցեղապետերը միայն խարհություններ էին մուտք գործում Կելիկյուղան, Սխալի կամ Շենիկ-Սեմալ: Ելնելով զրանից, Անդրանիկը անհրաժեշտ էր համարում հարվածը ուղղել թշնամու հիմնական դիրքերին, որտեղից նա հնարավորություն է ստանում հարձակվել, միաժամանակ բազմապատկել ժողովրդի ինքնապաշտպանության ուժերն ու միջոցները: Թշնամուն ենթարկվելն ու նրա սուտ խոստումներին հավատալն Անդրանիկը համարում էր ինքնասպանություն:

Նշանակալից էին Անդրանիկի մղած պաշտպանական մարտերը Սասունի տարբեր վայրերում: Հենվելով տեղի կտրիճների ուժերի վրա, կառնած Սասունի անառիկ բարձունքներին, նա իր հարվածներով թուրք ջարդարարների ավերածությունից փրկեց շատ գյուղեր:

Ազգային-ազատագրական պայքարի «վերին հրամանատարը» Անդրանիկի համար հայ ժողովուրդն էր, իսկ իրենք նրա կամքը կատարողները: Հետևապես նա գործում է իր ժողովրդի կամքով, և ոչ ոք չէր կարող այդ սրբազան ուղուց նրան ետ պահել:

1903 թ. Անդրանիկի խումբն անցավ Լիմ անապատը, որտեղից նավով փոխադրվեց Կաուց վանքը: Կառավարությունը հրահանգել էր խափանել Անդրանիկի խմբի անցումը Վանա լճի մյուս ափը: Իմանալով այդ, նա իր խումբը տանում է Դավթան, ձեռք բերում երկու առազաստանավ և ուղևորվում դեպի Աղթամար: Երկու օրում խումբը հաղթել հասավ Աղթամար՝ սընվելով նավում պատահաբար գտնված երկու պարկ սիսեռով: Աղթամարում 7 օր մնալուց հետո զինվորական խորհուրդը որոշեց հեռանալ Վանից, քանի որ թուրքական կառավարությունը վրիժառու էր լինում խաղաղ գյուղացիությունից: Գեորգ Չավուշը պետք է մնար տեղում՝ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար*: Անդրանիկն իր քաջ զինակ-

ցից բաժանվելիս, արտասովեց. հերոսի կրծքի տակ բարախում էր հայոց լեռների զավակների «ամենն քնքուշ սիրտը»⁶⁶: Բայց մինչև վանքից հեռանալը, Արսեն վարդապետի զավաճառության հետևանքով, կառավարությանը հայտնի դարձավ, որ Անդրանիկն արդեն գտնվում է Աղթամարում: Թուրքական զորքը պաշարեց կղզին և սկսեց թնդանոթներով ուժակոծել այն:

Մի նոր մարտ սկսվեց: Անդրանիկն իր խումբը փոխադրեց կղզու այլերից մեկը: Նրա ցուցումով քարայրը շրջապատվեց թրջված թաղիքով, որպեսզի արկերը չավերեն:

Կռիվն օրհասական էր: Վանքը դժվարությամբ էր մարտնչողներին զենք և մթերքներ մատակարարում: Անդրանիկը հարկադրված էր կարգադրել, որ խնայողարար ծախսվի ամեն մի փամփուշտ, յուրաքանչյուր անգամ կրակ բացել իրադրությունը մանրագնին հաշվի առնելուց հետո: Նա հայդուկներին սովորեցնում էր, որ եթե թնդանոթի ծուխը ելնելուց հետո մինչև հրաձգության ձայնը լսվելը անցնի 10 վայրկյան, նշանակում է թշնամին 100 քալ հեռավորության վրա է:

Մարտերում ձեռք բերված իր փորձով Անդրանիկը կարողացավ ճիշտ որոշել թշնամու դիրքը, և դրան համապատասխան էլ դասավորեց իր ուժերը, նշանառությունը դարձնել անվրեպ: Թշնամին կատաղությունից գալարվում էր՝ տեսնելով, որ իր արձակած արկերը ոչ մի արդյունք չեն տալիս: Չափ չկար թուրք զինվորների զարմանքին: Նրանք ամենայն լրջությամբ կարծում էին, որ Անդրանիկ փաշան կախարդական ուժ ունի. գնդակները օդում բռնում ու ետ է նետում:

Քանի զնում մարտը թե՛ բնույթ էր կրում: Թշնամին շարունակ օգնական ուժեր էր ստանում:

Դժվար է ասել, թե ինչով կվերջանար անհավասար ճակատամարտը, եթե չօգնեին Անդրանիկի հնարամտությունը: Նրա խումբը մութ գիշերով անընկառ հեռացավ կղզուց դիրքերում թողնելով բարձրացված «գրոշները»: Մուրված թշնամին երկու օր անընդհատ գնդակոծում էր դիրքերը, կարծելով, թե հակառակորդի լուծությունը նրա սովորական խաղերից է:

Անդրանիկը Վանից անցավ Կովկաս, ապա արտասահման:

Այդ տարիներին Անդրանիկի մասին ժողովուրդը, հայ բանաստեղծներն ու աշուղները շատ հուզիչ երգեր ու բանաստեղծություններ հյուսեցին: Դրանցից է շատ տարածված աշուղ Շիրամի (Գրիգոր Տալյանց) «Անդրանիկին» երգը, որը նա ստեղծեց 1904 թ. և տպագրեց հաջորդ տարում լույս տեսած «Գանդաթի շանթերը» գրքուկում (էջ 21), «նվեր Սասնո հերոս քաջամար-

Անդրանիկը և Գեորգ Չավուշը հրաժարվում էին կատարել դաշնակների հրահանգները և ընդհարվում էին նրանց հետ: 1907 թ. մայիսի 27-ին Մշո Սուլուխ գյուղում Գեորգ Չավուշը դավադրության զոհ դարձավ:

* Գեորգ Չավուշը (Գեորգ Աղամյան, կեղծանունը Սարգստ) Անդրանիկի հանձնարարությամբ աշխատանք է տանում քուրդ բնակչության մեջ՝ ցանկանալով հայ-քուրդական միասնական շարժում առաջացնել թուրք բռնապետության դեմ: Նա քուրդ ցեղապետերից «Խալաբ» բեկի հետ շատ հաճախ կխորհրդակցեր և անոր օգնությամբ՝ կջանար քուրդ ժողովուրդին մեջ ևս հեղաշրջում առաջ բերել, որպեսզի հայերու հետ միասին բողոքեն ներկայացնելին օսմանյան կառավարության զեղծարար պաշտոնյաներուն դեմ, և ի պահանջել հարկին, զինու զորությունը միասնաբար պաշտպանելն երկու եղբայրացած աղգիրու կենսական իրավունքները» («Հարազատ պատմություն Տարոնո», էջ 236): Գեորգ Չավուշը 1890—1896 թթ. հանգիստումներ է ունեցել հնչակյան գործիչներ Մ. Տամատյանի, Հ. Պոյաճյանի և ուրիշների հետ, իսկ սկսած 1897 թ. դաշնակները անհաջող փորձեր էին անում նրան իրենց ազդեցության տակ զցելու համար:

տիկ Անդրանիկին», իսկ արդեն 1907 թ. «Սեր և կռիվ» ժողովածուի մեջ «Անդրանիկին» խորագրով (էջ 85): 1908 և 1912 թթ. այդ երգը տպագրվել է «Արյան ձայներ» գրքում, իսկ հետագայում բազմաթիվ այլ հրատարակություններում:

Անդրանիկի մասին Ջիվանին և շատ ուրիշներն էլ ստեղծել են ուշագրավ երգեր, բայց աշուղ Շերամի «Անդրանիկին» երգը դեռևս մնում է անգերազանցելի: Այդ երգը, որ ղեռնղված է 1971 թ. «Երգարանում» սկսվում է հետևյալ տողերով.

Իբրև արծիվ սավառնում ես լեռ ու ժայռ,
Թնդացնում ես երկինք, գետինք տենչավառ,
Սուրբ անունդ պետք է հիշվի դարեդար,
Հսկա լեռինք Բեզ ապաստան, Անդրանիկ:

Այնուհետև շարունակվում է.

Հայոց կուսանք դափնյա պսակ բող հյուսեն,
Քնքուշ ձեռամբ քո նակատը պսակեն,
Գոհարներով անվախ կուրծիդ զարդարեն,
Կեցցե՛ս հավետ դու, անասան Անդրանիկ⁶⁷,

* * *

Անդրանիկի և նրա զինակիցների ծավալած պայքարը ոգևորող ու վարակիչ օրինակ էր հազարավոր այն հայրենասերների համար, որոնք տողսրված էին ազատագրական մարտերի դրոշմ անասան պահելու վճռականությամբ, զինվորագրվել էին ժողովրդի մղած մեծ զոտեմարտին՝ կանգ չառնելով ոչ մի զոհաբերության առջև:

Անդրկովկասից և հայաշատ այլ վայրերից բազմաթիվ խմբեր շարունակում էին թափանցել Արևմտյան Հայաստան և ինքնամոռացությամբ նետվել հայոց ազատագրական շարժման հորձանուտը: Նրանցից շատերը անփորձ էին և անկազմակերպ, կային նաև անիշխանական մեթոդներ որդեգրածներ, բայց նրանք բոլորն էլ պայքարում էին նվիրական զգացումներով, իրենց ուժերի և գիտակցության համեմատ ծառայում ժողովրդի ազատագրությանը: Անփորձության հետևանքով նրանք հաճախ ընկնում էին թուրք ջարդարարների սարքած ծուղակը և տանջանքների ենթարկվում, բայց ծնկի չէին իջնում, չէին դավաճանում իրենց սուրբ գործին:

1903 թ. սեպտեմբերի կեսերին 85 հոգուց բաղկացած մի հետևակ խումբ և 55 հեծյալներ Կարսի վրայով շարժվում են դեպի էրզրումի նահանգը: Բասենի գավառի Յուզվերան գյուղում նրանցից 11-ը մատնությամբ ընկնում է թուրք զինվորների ձեռքը: Դիմադրական դաժան մարտերում զոհ-

վում են բոլորը, բացի մեկից, որ հայտնի է Պետրոս անունով: Թուրքերը նրան ձերբակալելով, ամիսներ շարունակ տանջում են բանտում, ապա այլ և այլ վայրերում բռնվածների թվում սկսում հարցաքննել:

Պահպանվել է այդ հարցաքննության արձանագրությունը, որն արտացոլում է հայ ազատագրական շարժման մի շարք մարտիկների մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող վկայություններ: Դրանք իրական պատկերացում են տալիս սովորական լծից ազատագրվելու համար հայ ժողովրդի մղած ամենանվիրական պայքարի առանձին դրվագների մասին, այն հսկայական զոհաբերությունների մասին, որին դիմել է հայ աշխատավորությունը, որպեսզի օգնության ձեռք մեկնի արևմտահայությանը: Այդ փաստաթուղթը ցույց է տալիս նաև, որ ազատագրական-պայքարի զլխափոր կենտրոնը Սասունն էր: Հարցաքննությունների ժամանակ հաճախ է հնչել մասնավորապես Անդրանիկի անունը:

Պետրոսի ցուցմունքներից պարզվում է, որ մշեցի է և բռնվել է Յուզվերան գյուղում, որտեղ հասել է խմբով՝ Կարսի անտառներով: Սկզբում նրանց խումբը մեծ էր, իսկ սահմանն անցնելուց առաջ բաժանվել է տասնյակների: Մինչև սահմանագիծը նրանց առաջնորդել է Սարի Հակոբը, իսկ Արաքսի ափից՝ մի թուրք հովիվ, որը ստացած 2 լիրայի դիմաց պետք է ուղեկցեր մինչև Յուզվերան գյուղը: Սակայն նա մատնել է, խմբին թուրք զինվորների ձեռքը հանձնել: Պետրոսը չի թաքցրել, որ իր խումբը ցանկանում էր զիջերը անցնել Սասուն:

Թուրք աստիճանավորը հարցնում է՝ ի՞նչ էիք մտադիր անելու Սասունում:

— Մենք մտադիր էինք այնտեղ միանալ և կռվել թուրքերի դեմ,—պատասխանում է Պետրոսը:

— Ինչո՞ւ էիք ցանկանում կռվել թուրքերի դեմ,—հարցնում է քննիչը:

— Մենք ցանկանում էինք ազատագրել հայ ժողովրդին,—պատասխանում է նա:

Ապա հարցաքննության ժամանակ մանրամասնությամբ պարզաբանվում է, թե խմբի անդամները ինչպիսի զինվորական պատրաստություն են ստացել և ինչ միջոցներով են զենք ձեռք բերել:

Այդ փաստաթղթերից պարզվում է, որ Թիֆլիսից երկու ժամվա հեռավորության վրա գտնվող Քյոչուրգազ անտառապատ լեռան վրա գոյություն ունի զինվորական դպրոց, որտեղ 500 հայրենասերներ մասնագետների ղեկավարությամբ զինավարժություններ են կատարում և ուղեւորական արվեստին տիրապետելու հատուկ պատրաստություն ստանում: Ռազմական ուսուցման այդ դպրոցի ղեկավարներն էին Բուլղարիայից այդտեղ եկած Հմայակը և Ամերիկայից ժամանած Խաչիկը⁶⁸:

Ինչպես պարզվում է, աշխարհի բոլոր մասերում գտնվող հայերը ցան-

կային վերաբերմունք, որ նրանք ունեւան ապահովության առավելագույն
երաշխաւորութիւն⁸¹: Միաժամանակ ժան ժորեսը դատաւարտում է Անդ-
լիայի գաղութատիրութիւնը Հնդկաստանում, Ֆրանսիայինը՝ Աֆրիկայում,
«որոնց առթիւ կոչում են և գժտւում նվըռալայի բոլոր պետութիւնները»:

Նա կոչ է անում բոլոր երկրների սոցիալիստներին պաշտպան կանգնել ճնշվածներին և անհրաժեշտ դեպքում միասնական ուժերով, բոլորի ձայն բարձրացնել: Դրա անհրաժեշտությունը նա հիմնավորում է Հայաստանում տեղի ունեցած ջարդերի օրինակով: «Հայաստանում,— գրում է նա,— տեղի ունեցավ սարսափելի կոտորած... Մենք քիչ չենք ավստոսացել, որ ժամանակին վճռական միջոցների շնորհիվ, կարծելով, թե այդ անզլիական զաղութարար շրջանների հերթական ինտրիգների խաղ է: Մինչդեռ եթե բոլոր երկրների և Անգլիայի սոցիալիստների միջև պարբերաբար մտքերի փոխանականություն կատարվեր՝ խաղաղության և ամբողջ մարդկության շահերն արտահայտող հարցերի վերաբերյալ, ապա մենք չէինք վախենա զգուշանալով, թե կզառնանք հաստիքական հաշիվների խաղային...»⁸²:

Այստեղ տեղին է նշել ժան ժորեսի և Եվրոպայի մյուս սոցիալիստների կարծիքը հայ հայրենասերների մասին: Ժան ժորեսը գրում է, որ հայկական կոաորածների կապակցությամբ Լոնդոնի հայերը, դիմել են իրենց, որ սուլթանի կազմակերպած ջարդերի առթիվ բողոքի ձայն բարձրացվի: Սակայն այդ պահանջը սկզբում ուշադրության չարժանացավ, քանի որ Լոնդոնի հայ գործիչները դիտվում էին որպես անդլիական ղաղութարարների գործակալներ: Նրանց տեղեկություններն ու գործելակերպը որևէ վստահություն չէր ներշնչում, իսկ մյուս աղբյուրներից ստացվող տեղեկությունները սակավ էին ու հակասական:

Ինչպես հայտնի է, Թուրքիան խիստ արգելել էր հայկական ջարդերի մասին որևէ տեղեկություն հաղորդել: Նույնիսկ օտարերկրյա դեսպանությունների ներկայացուցիչները հնարավորություն չունեին այցելել կոտորածների վայրերը: Մյուս կողմից զազանային կոտորածների լուրերը սկիզբում անհավատալի էին թվում և կասկած էին առաջացնում: Շատերը չէին կարծում, որ քաղաքակրթության դարում կարող է նման վայրագություն կատարվել:

Հայաստանի և Մակեդոնիայի պրոբլեմը այն հրատապ խնդիրներից է, «որի լուծման համար անհրաժեշտ է ամբողջ մարդկության քաղաքակիրթ աշխարհի միասնությունը,—շարունակում է ժան ժոհեսը:—ժամանակն է կյանքի կոչել և մեռած կետից շարժել Եվրոպայի միտքը... Այն դիրքի համար, որ Հայկական հարցում 7 տարի առաջ բռնել էին մեծ պետությունները՝ և մենք, և Եվրոպան այժմ պարտահատույց ենք դառնում այն զբաղակցություններով, որոնցով հզի է մակեդոնական հարցը: Այդ երկարաձգված անտարբերությունը, այդ տեական անտեղյակությունը, իրականում

վերածվեց խոշորագույն հանցագործության, որը ծածկատակ արեց ահա-
վոր սպանությունների հետքերը...»։

Եվրոպայի նման պատսիվ կարեկցությունն,—ընդգծում է ժան ժորեսը,—
 եղել է ոչ միայն մեծագույն հանցագործություն, այլ նաև աններելի սխալ,
 քանի որ մենք հիմա կանգնած ենք մակեդոնական հրատապ պրոբլեմի
 առջև, որը վաղը կարող է մեզ պատերազմի հրդեհի մեջ քաշել: Եվ «դա այն
 պատճառով, որ Հայաստանի նկատմամբ յոթ տարի առաջ ունեցած մեր
 վարքագիծը սուլթանին մղել է դեպի այն հանցագործություններն ու կամա-
 յականությունները, որոնք միշտ էլ առաջացնում են խռովություն»: Հայաս-
 տանում կատարած վայրագությունների համար անպատիժ մնալով, թուրք
 ջարդարարները նույնը կրկնում են նաև Մակեդոնիայում, որտեղ նրանք
 հայտարարում են, թե «կարող են անել այն, ինչ արել են Հայաստանում»:

ժան ժողովան այնուհետև շարունակում է. «Եվ այն, որ այժմ հասունանում է Մակեդոնիայում, հար ու նման է նրան, ինչ հանցավոր ու անշրջահայաց եվրոպան թուլատրել է Հայաստանում. դա ղանգվածային ջարդերի նախապատրաստությունն է»:

Ժամն ժորեանը կոչ արեց արագորեն գործադրել Եվրոպայի միասնական միջամտությունը՝ շոշափելի բարեփոխումներ անցկացնելու համար։ Այդ միջամտությունը չի նշանակում պայքար իսլամի դեմ, նշում է ժորեանը։ — Եթե մենք Հայաստանում և Մակեդոնիայում ուզում ենք պաշտպանել քրիստոնյա ժողովուրդներին, ապա այդ նրա համար չէ, որ նրանք քրիստոնյաներ են։ Այստեղ խոսք անգամ չի կարող լինել, ինչ որ կրոնական խաչակրաց արշավանքի մասին։ Մենք քաջ գիտակցում ենք, որ «բարենորոգումներն ու երաշխավորությունները, որոնք մենք պահանջում ենք ճնշված մտքներին նաև իր՝ թուրք ժողովրդի համար։ Արդեն նա ինքն էլ տանջվում է մտքներն նաև իր՝ թուրք ժողովրդի համար։ Արդեն նա ինքն էլ տանջվում է իր գործադրած ճնշումներից այնպես, ինչպես այն ժողովուրդները, որոնց նա ճնշում է»։

1903 թ. փետրվարի 15-ին արտասանած իր այդ ճառը ժամն ժորեսը ավարտել է արտահայտելով այն միտքը, թե անհրաժեշտ է թուրքական կառավարությանը հարկադրել երաշխավորելու իր երկրի բոլոր ժողովուրդներին, ռասաների և կրոնի տարրական ապահովությունն՝ առանց որևէ ճնշորի, ռասաների և կրոնի տարրական ապահովությունն՝ առանց որևէ ճնշման ու հալածանքի. «Զի կարելի թույլատրել, որ մահաբեր արյունոտ բարբարոսությունը պրորբլեմները լուծի ժողովուրդի մի մասի ոչնչացումով...»:

Սուլթանը, պրովոկացիոն ջարդեր ու հալածանքներ հրահրելով, չկարողացավ թեթևացնել երկրում խորացող տնտեսական ու քաղաքական համազգային բնույթ ընդունած ճգնաժամը: Գնալով դրուժյունը ավելի ծանրացավ, վայրագ բարքերն ու հալածանքները երկիրը կանգնեցրին բարոյալքման առջև:

Հակակառավարական ելույթներն ու զժգոհություններն անում էին օր-
քստօրե: Քրդական ցեղապետերը հրաժարվում էին հարկերը վճարելուց և
իշխանությունը չէին ենթարկվում: 1904 թ. հունվարի 9-ին էրզրումի ու-
սական գլխավոր հյուսիսատուր հաղորդել է, որ նահանգում կազմակերպվել
են, այսպես կոչված, ջանրեղարների բազմաթիվ զինված խմբեր, որոնցից մի
քանիսին ուղարկել են Սասունի մոտակայքում գտնվող քրդական ցեղապե-
տու-խան բեկի տրամադրությամբ տակ, իսկ մյուսներին առաջադրանք է
տրված հնազանդեցնել ռայային և ժողովել չվճարված հարկերը: Նրանք կա-
րողացել էին զենքի ուժով հավաքել 1.070 հազար ղուրուշ հարկ: Այդ, իհար-
կե, խաղաղ ճանապարհով չի կատարվել: Տեղի ունեցան կատաղի բնդա-
րումներ և մարտեր: Քրդերից սպանվեցին 20 մարդ: Սակայն, նման ձևով
հարկ հավաքելը արժանացավ կառավարական շրջանների խորախուսանքին:
Դա նրանց «ոգեորեց ավելի մեծ եռանդով նոր խմբեր կազմել, թեև դա
կապված է մեծ ծախսերի հետ: Ինչպես և պետք էր սպասել, ջանրեղարների
մեջ մտան բախտախնդիր պորտաբուծներ ու մեծ մասամբ թափառաշըր-
ջիկներ»⁸³:

«Զանբեղարներին» խմբի անդամները կառավարությունից ստանում էին ամսական 1,5 թուրքական լիրա: Զի գնելու համար երեք ամսվա աշխատավարձը տրվում էր նախօրոք, 0,5 լիրա էլ՝ նվեր: Բացի այդ, նրանք ստանում էին նաև դենք, հազուստ, ուտելիք, ձիերի համար կեր և այլն:

Հյուպատոսն այն կարծիքն է հայտնում, որ խուժաններից կազմված այդ խմբերը կառավարության այդպիսի հովանավորության պայմաններում ժանկասկած կդառնան զգալի ուժ, ինչպես քրդերից հարկերը ժողովելու, այնպես էլ ֆիդայիների և տեղական հեղափոխական շարժման դեմ սլաշ-քարելու համար»⁸⁴։

«Զանբեղարների» խմբերը պետության կողմից հովանավորվող ավագակալին հորդաններ էին, որոնք ավար ձեռք գցելու մոլուցքով տարված, հարկերի հավաքման պատրվակով թալանում էին բնակչությանը կամ թև հեղափոխականներ որոնելու հանձնարարականով խուժում էին այս կամ այն հայկական գյուղը և կոտորում բնակչությանը, թալանում ու տանում հարստությունը:

Այսպիսով, արդուհամրդյան վարչակարգը ողենշում էր ավագակային շարժումը, այն դարձնում հպատակ ժողովուրդներին կոտորելու և թալանելու գործիք: Այդ ոճրագործ քաղաքականությունը դնալով կլանում էր նորանոր գոհեր:

1904 թ. փետրվարի 28-ին Մուշից հաղորդվել է, որ հայկական Հունան գյուղը ամբողջովին ավերվել է, իսկ բնակչությունը ոչնչացվել ամենազա-
ժան բռնություններով: Որպեսզի Մուշի հարթավայրում շարունակվող կո-
տորածը արդարացնեն, իշխանությունները լուրեր էին տարածել, թե բնակ-

լուիյունն իր ամբողջ ունեցվածքը ծախում է, որպեսզի զենք ձեռք բերի³⁰։ Իրենց իսկ տարածած լուրերը ստուգելու նպատակով նրանք ուսիկանու-
թյան կոմիսար Հուսեինին ուղարկեցին տեղում քննություն կատարելու։ Նա
չբացառելով բազմաթիվ գյուղեր, ոչ մի ապացույց չգտավ, բայց և այնպես
հայտնեց կառավարությանը, որ հայերը զինվում են։ Արդյունքը եղավ այն,
որ Կոստանդնուպոլիս հզվող հեռագրերով Թույլտվություն պահանջվեց «գոր-
ծադրելու ծայրահեղ միջոցներ»՝ այսինքն, կոտորած սկսել։ Նվ, ինչպես պետք
է սպասել, այդպիսի հրաման տրվեց, սակայն, մինչև աշուն սպասելու առա-
ջարկով։

Հարկով: Իրենց վայրագություններն արդարացնելու համար լուրեր էին տարածում նաև այն մասին, թե ֆիդայիները պատրաստվում են իջնել լեռներից և հարձակվել զինվորների վրա: Դա իրարանցում է առաջացնում Մուշում. վեց օր շարունակ խանութները մնում են փակված: Հալածանքներից փրկվելու իրենց հույսերը հայերը նորից կապում էին հերոսական Սասունի հետ: Դա հայտնի էր կառավարությանը, որը հետևողականորեն շարունակելով իր սկսած պրովոկացիան, բանակային 4-րդ կորպուսը ուղարկեց Սասուն:

Ինչպես երևում է 1904 թ. ապրիլի 30-ին Բիբլիսից ստացված մի հաղորդագրությունից, Սասունում համախմբված 2 հազար հայերի և թուրքա-գորգագրությունից, Սասունում համախմբված 2 հազար հայերի և թուրքա-կան գորգի միջև տեղի է ունեցել զինված ընդհարում, որի ընթացքում 20 զինվոր սպանվել է, 23-ը վիրավորվել։ Համախմբված հայրենասերների մի զոյալի մասը Ռուսաստանից և Պարսկաստանից ժամանած հայերն էին։ Ստեղծված պայմաններում սննդամթերքների դնրը երկու անգամ ավելա-ցան, սովը դարձավ անխուսափելի։ Հարկահավաքները բռնությամբ ու խա-ցան, սովը դարձավ անխուսափելի։ Հարկահավաքները բռնությամբ ու խա-ցան, սովը դարձավ անխուսափելի։ Հարկահավաքները բռնությամբ ու խա-ցան, սովը դարձավ անխուսափելի։

ներ⁸⁶։
Մուշի հարթավայրի գյուղերը գտնվում էին զորքերի մշտական հսկո-
ղության ներքո։ Բնակչությունը չգիմանալով գործադրվող բռնություններին,
ստիպված զանգվածաբար քաշվում էր Սասունի լեռները, որոնք, սակայն,
գրեթե ամբողջովին, օղակված էին զորքերով։ Հերոս պաշտպանները մեկը
մյուսի հետից հտ էին շարտում հարձակվող զորամասերին, մեծ կորուստ-
ներ պատճառում թշնամուն։

Ապրիլի 10-ին Բիբլիսի նահանգապետը մի քանի հազարանոց զորքով, Մուշի ու Բիբլիսի եպիսկոպոսների հարկադրական ուղեկցությամբ, ժամանեց Մշո դաշտ։ Այստեղ, առանց հապաղելու, հենց եպիսկոպոսների աչքի ներքո, ոչնչացվեց Շենիկ գյուղը։ Հետո զորքը, նահանգապետի գլխավորությամբ, շարժվեց դեպի Սասուն։ Սասունցիները ընդհանուր ապստամբություն բռնեցին, անկասելի հարվածով ետ մղեցին կանոնավոր բանակի գրոհը, որից հետո, անկասելի հարվածով ետ մղեցին կանոնավոր բանակի գրոհը, որից հետո, ոչնչացրին մի քանի տասնյակ ջարդարարների։ Նահանգապետի հանձնարար-
211

բությամբ սուրբ Առաքելոց վանքի վերակացուն, Բիթլիսի և Մուշի եպիսկոպոսները զնացին Սեմալ, հանձնարարություն ունենալով՝ համոզել սատուցիներին անձնատուր լինել:

Հենց այդ հուլյն ժամանակ էլ նահանգապետը դիմեց խարդախության: Նա հրաման տվեց հարձակվել Գեղաշենի վրա, ձերբակալել Սասունի հերոսամարտերի ղեկավարներին: Զարգարարների այդ պլանը ձախողվեց: Հետապնդվողներն ու բնակչությունը կարողացան ժամանակին հեռանալ: Թուրքերը հրանոթային համադարկերով հիմնահատակ ավերեցին Սեմալ և Դաշտոկ գյուղերը: Հետո նրանք գրոհեցին Կելիկյուղանի վրա: Այստեղ նրանց հերոսաբար դիմադրեցին 45 ավերված գյուղերից ի մի հավաքված հայերը: Այդ պաշտպանական մարտերը ավարտվեցին թուրքական բանակի խայտառակ պարտությամբ: Թուրք հրոսակները կորցրին 136 սպանված և բազմաթիվ վիրավորներ: Պաշտպանվողները, որ ավար վերցրեցին մեծ քանակությամբ զենք, տվեցին միայն 7 զոհ: Նահանգապետը ստիպված նոր լրացուցիչ զորք պահանջեց և ապրիլի 22-ին համալրված թուրքական բազմահար զորքը ավերեց Կելիկյուղանը: Շարունակելով դիմադրությունը, Անդրանիկը պաշտպանական մարտեր վարեց Տալվորիկի բարձունքներում:

Տալվորիկ գյուղը, որտեղ հավաքված 12 գյուղերի բնակչությունը ապրիլի սկզբից մինչև մայիսի 6-ը գտնվում էր շրջապատման մեջ, հերոսաբար դիմադրեց թուրքական կանոնավոր զորքին և ընկավ այն ժամանակ, երբ շարգարարներին օգնության եկան թուրքական լրացուցիչ ուժերը: Ազդաբնակչության կոտորածը դաժան էր ու սարսափելի: Բաշիբոզուկների գազանությունը ոչ մի սահման չէր ճանաչում: «Կանանց առևանգում էին, կրտսրում նրանց կուրծքը, պատառոտում որովայնը, երեսաներին նստեցնում էին սրերի վրա, ծերերին՝ թրատում, կտոր-կտոր անում... Սասունի շրջանը ամբողջովին ավերվեց և ամաչացավ: Մուշի հարթությունը ևս դարձավ հայության սպանդանոց... Սարսափն ու ահաբեկումը հնարավոր չէ նկարագրել»⁸⁷: Սասունում և նրա շրջակայքում ավերվեց 45 գյուղ:

Տալվորիկի հերոսամարտը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության պայծառ էջերից է: Այնտեղ հայ հերոսների դեմ դուրս էին բերվել 14 գումարտակ կանոնավոր զորք և 7 հազար մարդուց բաղկացած ավազակային խմբեր: Հայկական զինված խմբերը 14 ժամ տևող մարտերով Գումերի և Շամիրամի մոտերքը մեծ կորուստներ պատճառեցին թշնամուն⁸⁸: Բիթլիսի նահանգապետը, որ գլխավորում էր թուրքական զորքերի սանձադերձած զազանային կոտորածը, իր բարբարոսության հետքերը օտարերկրյա զենպանություններից թաքցնելու համար կարգադրել էր դիակները աչրել կամ անգամահատելով գետը լցնել: Դիարբեքիից եկող ճանապարհորդները հաղորդում էին, որ Տիգրիսով անցնելիս նկատել էին ափ նետված մարդկային մարմնի շատ մասեր: Դատելով ֆրանսիական, ռուսական

և անգլիական հյուպատոսների հաղորդումներից, այդ իրադարձությունների ժամանակ հայ զոհերի թիվը հասնում էր 3 հազարի: Մայիսին այդ թիվը հասավ 4 հազարի: Այդ բոլոր զազանություններից հետո նահանգապետը, Մուշ վերադառնալով, հավաքել էր հայկական գյուղերի տանուտերերին և ստիպել ստորագրելու սուլթանին ուղղված շնորհակալական ուղերձ:

Այդ վայրագությունների դեմ համաշխարհային հասարակայնությունը բողոքի ձայնը բարձրացրեց: Ամենուր պահանջում էին պատասխանատվության ենթարկել թուրք շարգարարներին: 1904 թ. հունիսի 29-ին Լոնդոնում բացվեց Մերձավոր Արևելքի և հատկապես Հայկական հարցին նվիրված միջազգային համաժողով, որին մասնակցում էին Եվրոպայի բազմաթիվ երկրների քաղաքական ու հասարակական գործիչներ: Համաժողովը դատապարտեց Արգոյի Համիդի արյունոտ քաղաքականությունը և կոչ արեց մեծ տերություններին պաշտպանել հայ աշխատավորներին, ահավոր ջարդերից փրկել նրանց:

Ժան Ժորեսը հնարավորություն չունենալով ներկա գտնվել, կոնֆերանսի կազմկոմիտեի նախագահ Զեյմս Բրայսին ուղղված նամակում գրել է. «...Ցանկանում եմ միանալ քաղաքակիրթ աշխարհի մարդկանց զգացմունքներին և բողոքել այն զգվելի վարչակարգի դեմ, որի ներքո գտնվում են հայերը, նրանց դեմ, ովքեր, շարունակելով անպատիժ մնալ, պատասխանատու են այդ մեծ հանցագործության համար»: Նա հույս է հայտնում, որ ամենուր բարձրացող բողոքի ձայնն իր ներգործությունը կունենա, եթե պատուլի անձնամոլության և անամոթության քողը, եթե պետությունները ամոթի զգացում ունենան և ակտիվ մարդասիրական գործունեություն ձեռնարկեն⁸⁹:

Այդ կոնֆերանսին իրենց ուղերձներն էին ուղարկել նաև Անատոլ Ֆրանսը, Վիկտոր Բերարը, Ֆ. Տուրատին և ուրիշներ: Անատոլ Ֆրանսը իր նամակում խոր ավստոսանք էր հայտնում, որ չի կարող անձամբ մասնակցել հայ դատի պաշտպանությանը նվիրված համաժողովին: «Դուք,— գրել է նա,— հավաքվել եք հանուն մարդկության ու խաղաղության: Եվ ոչ թե նրա համար, որպեսզի դատարկ ցանկություններ կամ ապարդյուն դժգոհություններ համար, որպեսզի դատարկ ցանկություններ կամ ապարդյուն դժգոհություններ հայտնեք: Այն, ինչ դուք եք պահանջում՝ օրինական է և իրագործելի»⁹⁰:

Մեծ տերությունները, սակայն ցանկանում էին Թուրքիային իշխել ներքին և արտաքին հարաբերությունների խառնաշփոթ վիճակում, որպեսզի միջամտելու և իրենց կամքը նրան թելադրելու առիթ ստեղծվի: Նրանք բաշամտելու և իրենց կամքը մեկնում և «օգնություն» ցույց տալիս «հիվանդ վականությամբ էին ձեռք մեկնում և «օգնություն» ցույց տալիս «հիվանդ մարդուն»: Մյուս կողմից երեսանց ոգևորում էին ճնշված ազգերի քաղաքական ընդվզումները:

Այդ տեսակետից թերևս հետաքրքրական է էրզրումի ռուսական հյուպատոսի 1904 թ. հունվարի 12-ի հաղորդագրությունը, որտեղ ասված է.

«Ընդհանուր առմամբ վիճակը շատ լուրջ է: Անգլիական հյուպատոսները սերտ կապերի մեջ են խառնվում, Բիթլիսում և Էրզրումում գտնվող ֆիզիկոսների հետ: Իր եռանդուն գործունեությամբ աչքի է ընկնում բրիտանական հյուպատոսը, որը շնայած ձմեռային պայմաններին, մոտ ժամանակներս գնացել է Սասուն, որտեղ, ինչպես հաղորդում են, հեղափոխական շարժումների ղեկավարներից մեկի՝ Անդրանիկի հետ այցելել է բոլոր ապրտամբական պոստերը»⁹¹:

Պատմաբան Լեոն նշում է, որ այդ տարիներին «նորից շարժումներ սկսվեցին Սասունում, ուր Անդրանիկի քաջարի արշավանքները հույակ էին ստանում՝ արձագանքելով եվրոպական մամուլի մեջ և տեղ գտնելով նույնիսկ անգլիական «Կապույտ գրքի» էջերում»⁹²:

Նորից դահեր եղան ու ավերածություններ կատարվեցին Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում, հատկապես Մուշի շրջանում: Զոհերի թիվը այս անգամ հասնում էր 7 հազարի: Կաթողիկոսի (Հովսեփ Կալիսկոսյոս Սարաջյան և Սահակ Կալիսկոսյոս Ավետյան) և դաշնակցության (Բիշկ Լորիս-Մելիքյան) ներկայացուցիչներից կրկին կազմվեց պատվիրակություն, որը հասավ մինչև Ամերիկա, ներկայացավ պրեզիդենտ Ռուզվելտին, շրջեց նաև եվրոպական երկրները: Նորից սին խոստումներ և ուրիշ ոչինչ:

Անդրանիկը իր մտերիմ զինակից Գևորգ Զավուշի հետ «միշտ կողմնակից էր, որ հայկական պահանջը ընթանա տեղական ժողովուրդներու պահանջներու հետ ներդաշնակ, մանավանդ քրդերուն հետ բարեկամական կապեր հաստատելով, անոնց մեջ արթնցնելով հասարակաց շահերը, որ խոտոր կհամեմատի սուլթանական բռնատիրության և թուրքական կույր մուսուլմանության»⁹³:

Առհասարակ Անդրանիկը հոգատարություն էր դրսևորում քուրդ աշխատավորների նկատմամբ: Մի անգամ քուրդ աղաներից մեկի ծառային թալանում են: Նա դիմում է իր Սալե աղայի օգնությանը: Վերջինս հրաժարվում է օգնել: «—Դեհ, չես կրնա առնել,—կրսե քյուրդը,—ես կերթամ Անդրանիկ փաշայի քով, վերջը շրսես թե՛ ինչո՞ւ գնացիր»⁹⁴: Եվ իրոք քուրդն իր գանդատը հասցնում է Անդրանիկին: Նրանից վերջրած իրերը Անդրանիկի հրամանով շուտով դանդում և վերադարձվում են:

Պատմում են նաև, որ անձանոթ քրդերը ցանկանում էին բարեկամանալ Անդրանիկի հետ և ասում էին. «Տարեք մեզ էս մարդու քով, ծանոթանանք ու բարեկամանանք. հերիք է այսչափ խռովությունը»: Երբ Անդրանիկին հայտնում են այդ մասին, նա քրդերին հրավիրում է իր մոտ: Քրդերն «իրենց սովորական երգումներն ըրին, հաց կտրեցինք,—գրում է Անդրանիկը,—և մի կտոր բաժանեցինք իրարու հետ: Այդ բանով մեր բարեկամությունը հիմնեցավ»⁹⁵:

Անդրանիկը աշխատավորների մեջ արգար դատավորի համբավ էր ձևոք

բերել: Հայերը և ուրիշ ազգերի ներկայացուցիչներ իրենց հոգսերով ու ցավերով նրան էին դիմում, համոզված լինելով, որ նա անպայման կօգնի:

Մի անգամ, մի պտռավ կնոջ ապրուստի միակ միջոցը՝ կովը, գողանում են: Անօգնական պտռավը դիմում է Անդրանիկին, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Կծվակ կոչվող գյուղում (Սասուն): Կծվակցիք Անդրանիկին լավ էին հիշում դեռ 1895 թ. դեպքերից: Անդրանիկը կանչում է գյուղապետին և խորհուրդ տալիս օգնել անապավեն կնոջը, տունը մի կոտ ցորձն հավաքեն (որը կանի 30 կոտ) և նրա ապրուստը ապահովեն: Գյուղապետը, սակայն պատասխանում է. «Ափ մալ չեմ տար, ուրիշները գողցան՝ ե՞ս վճարեմ»⁹⁶:

Անդրանիկը կռահում է, որ գողության մեջ գյուղապետի մատը խառն է: Քննությունը պարզում է, որ հենց նա է կազմակերպել գողությունը և կովի կաշին իրեն բաժին վերցրել: Անդրանիկը խստորեն պատժում է հանցավոր գյուղապետին ու նրա բարեկամներին և ապահովում ծեր կնոջ ապրուստը:

Այդ տարիներին «քրդերի մեջ սկսել էր հակապետական շարժում՝ ազգային անկախություն ձեռք բերելու համար,— գրում է Լեոն: — Արդու Համիդը սկսել էր հալածանքներ ըմբոստ քրդերի դեմ, իսկ Հայտնի Բեդրխան բեյի երկու որդիները կոչ էին անում, որ քրդերը միանան հայերի հետ»⁹⁷:

Հայտնի է, օրինակ, 1904—1908 թթ. Վասպուրականում Զահնգիր աղայի, իսկ Արձակում Շիրինի և ուրիշ քրդերի ակտիվ գործունեությունը հայ-քրդական բարեկամության ամրապնդման ասպարեզում: Մինչդեռ դաշնակցությունը և նրա առաջնորդ Ք. Միքայելյանը «Հայ-քրդական հարաբերություններ» հոդվածում հանդես գալով նացիոնալիզմի դիրքերից, անհնարին էր համարում հայ-քրդական միությունը⁹⁸:

1905 թ. նույնպես թուրք բռնակալությունը շարունակում էր հայ ժողովրդին բնաջնջելու իր մեկընդմիշտ ընտրած քաղաքականությունը: Կառավարական շրջանները բոլոր հնարավոր միջոցներով ձգտում էին ժողովուրդների ազգամիջյան թշնամանքն ու լարվածությունը պահել շիկացած վիճակում: 1905 թ. հունվարի 19-ին Վանից ուղարկված մի հաղորդագրությունից կտում է, որ թուրքական իշխանությունները զենք էին բաժանում մահմեդականներին, իսկ Կարճկանի շրջանում ավազակախմբերը իշխանության հովանավորության ներքո ամեն տեսակի բռնություններ են գործադրում քրիստոնյաների նկատմամբ: Կառավարի շրջանում ևս թուրքական զորքերը բռնակցության նկատմամբ գործադրում էին սոսկալի դաժանություններ: Այդ բոլորից բացի անչափ ծանր հարկերը ժողովրդին հասցրել էին ծայրահեղ աղքատություն⁹⁹:

Նմանօրինակ կամայականություններ էին գործադրվում նաև Կիլիկիայում: Եվրոպական մի ճանապարհորդ 1906 թ. մարտի 5-ին Հալեպից գրել է. «Հայերի ձեռքակալությունները շարունակվում են: Մոտ օրերս այստեղ

բերվեցին Զեյթունում, Մարաշում, Ադանայում և Հաջնում ձերբակալված հայեր: Հայերի, հատկապես զեյթունցիների, վիճակը ողբալի է:¹⁰⁰

Հալեպի նոր նահանգապետ Նազիմ փաշան «խսկական դահիճ է. այդ նա է հրաման արձակում, որ քաղաքական մեղադրյալներին ձերբակալեն և բերեն Հալեպ, որպեսզի նա ինքը դատի նրանց...»¹⁰¹:

Այդ օրհասական վիճակում հայերը շարունակում էին փրկության ելք որոնել: Բայց ում էլ ձեռք կարկառեցին, հուսախար եղան. նրանց բիկունքին կանգնող չեղավ: Հայ շինականը, որ դարեր շարունակ դիմակայելով բոլոր արհամիրքներին, համառորեն չէր լքել իր հարադատ օջախն, այժմ սկսել էր տեղի տալ. համբերության բաժակն արդեն լցվել էր, նա իր օջախը կորցնելու հետ միասին զրկվում էր նաև կյանքից: Դրա համար էլ միակ ելքը, որից կարող էին օգտվել հայ բնավեր դանդաղածները, օտար երկրներում փրկություն որոնելն էր: Առանձին-առանձին և ամբողջ բնտանիքով ու համայնքներով արտասահման անցնելը տակավին շարունակվում էր:

Էրզրումի ուսական հյուպատոս Սկրյարինի 1906 թ. հուլիսի 21-ի հաղորդագրությունը տեղեկացնում է, որ թուրքական սահմանապահները հարաբերված ժամանակ մոտ ձերբակալել են 11 բնտանիք, որոնք Մուշի սանջակից են և ցանկացել են անցնել Ռուսաստան: Բոլոր տղամարդկանց, թվով 16 հոգի, գաղանաքար սպանեցին, իսկ կանանց և երեխաներին նետեցին Հասան-ղալայի բանտը:

Հայության տեղահան լինելու, նրա նկատմամբ կիրառվող վայրագությունների մասին տեղեկությունները հասնում էին Կովկասի հայ բնակչությանը, որը չէր կարող անտարբեր մնալ և չէր էլ մնում:

Հայերը բոլոր հնարավոր միջոցներով, նույնիսկ մեծ զոհերի գնով, պատրաստ էին օգնելու և ամենայն սրտացավությամբ օգնում էին իրենց արյունաքամ եղող եղբայրներին:

Էրզրումի ուսական գլխավոր հյուպատոսը, ինչպես դա երևում է 1905 թ. մարտի նրա հաղորդագրությունից, տեղեկություններ է ստացել այն մասին, որ 35 հազար հայ կամավորներ պատրաստվում են Կովկասից Թուրքիա անցնել և զենքը ձեռքներին օգնել իրենց եղբայրներին¹⁰²:

Պատահական չէ, որ թուրքական իշխանությունները միտումնավոր ձեռք լարվածություն էին ստեղծում ուս-թուրքական սահմանի վրա: Նրանց ակնհայտ նպատակն էր խափանել կոտորածից խուսափողների անցումը Կովկաս, ինչպես և կամավորական ուժերի ներթափանցումը Թուրքիա: Այդ նույն նպատակով նրանք ավազակային հարձակումներ էին գործում ուսական սահմանապահների վրա, խուճապ առաջացնում սահմանամերձ շրջանների թուրք բնակչության մեջ, խրախուսում ավազակախմբերի գործունեությունը: Նույնիսկ թուրքական սահմանապահներն էին զբաղվում կողոպուտով, հովանավորում այդ խմբերին:

Դեռևս 1889 թ. մայիսի 11-ին 200 հոգուց բաղկացած թուրքական կազմակերպված մի ավազակախումբ հարձակվեց ուսական սահմանապահների վրա: Տեղի ունեցած բնդհարման հետևանքով սպանվեցին պորուչիկ լյադենկոն ու շարքային Շվիրելյոն: Քննությունը հաստատեց, որ այդ ավազակախումբը նպատակ ուներ իր գործողությունները ծավալել նաև ուսական սահմանամերձ վայրերում: Պարզ էր նաև այն, որ այդ միջադեպը կազմակերպողները հետապնդում էին նաև հեռուն զնացող նպատակներ՝ խանդարել հայերի տեղաշարժերին:

Համիդի խմբերը սկսեցին պարբերաբար հարձակումներ գործել սահմանային դիրքերի վրա: Ռուսական կառավարությունը ստիպված էր պահանջել թուրքական իշխանություններից, որ սահմանի պաշտպանությունը հանձնարարվի մշտական զորամասերին: Թուրքական կառավարությունը հանձնարարում էր գրանից և շարունակում էր ամեն կերպ հովանավորել համի-խուսափում էր գրանից և շարունակում էր ամեն կերպ հովանավորել համի-խնդիրն էր վերջ տալ համիդի գնդերի կամայականություններին: Հանձնաժողովի եզրակացությամբ՝ սահմանները պետք է պաշտպանել մշտական զորքը: Սակայն սուլթանական իշխանությունները, կնքված համաձայնագրերը: Սակայն սուլթանական իշխանությունները, կնքված համաձայնագրերը, թյունը խախտելով, հաճախակի գործի էին դնում համիդի բանդաները, որոնց շարագործությունները գերազանցապես ուղղված էին հայ բնակչության դեմ:

Բայազետի ուսական փոխ-հյուպատոսը 1905 թ. մայիսի 8-ին հաղորդեց, որ Էրզրում բնյի գլխավորած ավազակախումբը Իզդիրից հափշտակվել է 170 հզ: Թուրքիայի սահմանամերձ շրջաններում տեղի ունեցող նման կողոպուտը սովորական երևույթ էր¹⁰³:

Թուրքիան Ռուսաստանը համարում էր իր դարավոր թշնամին և քայքայիլ իր քայքային ամեն առիթով ուղղում էր նրա պետականության ու ժողովրդի դեմ: Դրա համար էլ հայերի և մյուս ժողովուրդների նվիրվածությունն ու համակրանքը Ռուսաստանի նկատմամբ դուր չէր գալիս թուրքներին: Այդ առումով կրկնակի ծանր էր հայերի դրությունը: Նույնիսկ ազատագրական ձգտումներից անկախ, հենց միայն սոսկ կրոնական պատկառման ձգտումներից, հարևան քրիստոնյա ժողովրդի նկատմամբ ունեցած նկությունից ելնելով, հարևան քրիստոնյա ժողովրդի նկատմամբ ունեցած համակրանքի համար թուրքական իշխանություններն ամեն մի հայի մեջ տեսնում էին իրենց թշնամուն:

Թուրքական բռնապետության անզուսպ ատելությունը Ռուսաստանի հանդեպ իր առավել բացահայտ արտահայտությունը գտավ հատկապես ուս-ճապոնական պատերազմի ժամանակ:

Թուրքիան, իհարկե, պատմական բոլոր ժամանակաշրջաններում էլ Ռուսաստանի երդվյալ թշնամին էր և հրճվում էր նրա անհաջողություններով: Բայց ուս-ճապոնական պատերազմում Ռուսաստանի կրած պարտությունը

այդ թշնամանքը հասցրեց կիզակետին: «Թուրքերն անշափ դո՛հ էին Ճապոնիայի դեմ Ռուսաստանի պատերազմից,—գրում է էրզրումի ռուսական հյուպատոսը:—Հասկանալի է, որ ճակատից ստացվող Ռուսաստանի ամեն մի անհաջողություն լուրը նրանց հրձվանք է պատճառում»¹⁰⁴:

Եթե մինչ այդ, Թուրքիայում անգլիացիների նկատմամբ բավական սառ-
որ՝ չկարգերմունք էր ցուցաբերվում, ապա այժմ՝ սպատերազմի բոլորոքումով,
այն փոխվեց բարյացակամությամբ: Թուրք գործիչների կարծիքով, անգլիա-
ցիները կարողացան Ռուսաստանին ներքաշել մի գործի մեջ, որտեղ նա
պետք է կորցնի իր այն ուժերը, որով սպառնալիք էր ստեղծում բոլորի հա-
մար: Այդ նույն տեսանկյունով նրանք գտնում էին նաև ամերիկացիներին,
որոնք, տեղական հասկացողությամբ, օգնում են հապոնացիներին:

Սակայն Թուրքիան չէր բավարարվում սոսկ պլատոնական հրճվանքով, այլ, ինչպես նշում է հյուպատոսը, կառուցում էր ստեղծված իրադրություններից օգտվելու իր զավթողական պլանները՝ հատկապես Բալկանյան թերակղզում։ Նա Տրապիզոնի և Սերաստիայի նահանգներից հալչաապ ուժեր հավաքագրեց և ուղարկեց Մակեդոնիա։ Այդտեղ ուղարկվեցին նաև Մահմուդ փաշայի զվսավորած խմբերը։

Այդ բոլոր քայլերը թուրքական իշխանություններն անում էին այն համոզումով, որ պատերազմը Բուլղարիայի հետ անխուսափելի է։ Նրանք այսպես էին դատում։ Ռուսաստանը որքան շատ ուժեր կորցնի Ճապոնիայի դեմ մղվող պատերազմում, այնքան մեծ կլինի իրենց նյութական և քաղաքական օգուտը։ Ըստ որում՝ նրանց նկրտումները Ռուսաստանի թուլացման հանդեպ հասնում էին այնտեղ, որ սկսում էին բացելիքաց համոզմունք հայտնել, թե ռուսական ցարը Ռուրքիայի հետ ոչ միայն պատերազմ չի մղի, այլ մինչև անգամ, սուլթանի առաջին իսկ պահանջով, կշտապի վերադարձնել Բաթումի և Կարսի մարզերը¹⁰⁵։

Էրզրումի հյուպատոս Ն. Սկրյաբինը, այնուհետև նշում է, որ դուցև այդ բոլորի վրա ուշադրություն չդարձնեն, եթե թուրքական կառավարական շրջանները և կրոնական վերնախավը չբորբոքեն հետամնաց մասսայի մոտուլմանական մոլեռանդությունը և ատելությունն ընդդեմ ուսաների և սահմանամերձ շրջաններում շատ լուրջ ու վտանգավոր դրություն չստեղծեն: Օրինակ, Պորտ-Արտուրի անկման լուրը այնպիսի մի բուռն ու աներևակայելի վերելք էր առաջացրել թուրքիայում, որ նվաճողական քաղաքականություն քարոզողների համար, կարծես թե այլևս ոչ մի արգելք չէր կարող լինել:

Մի ուրիշ հաղորդագրության մեջ Ն. Սկրյաբինը 1904 թ. մարտի 22-ին հայտնում է Կոստանդնուպոլսի ուսական ղեկավարությանը, որ էրզրումի, վանի և Բիթլիսի նահանգներից շտապ կարգով հավաքագրվել է ավելի քան 220 հազար մարդուց բաղկացած մի բանակ, որի մեծ մասը կենտրոնացվել է ուսական սահմանի վրա: Թուրքական իշխանությունների բացատրու-

Քյամբր, այդ ուժերի կենտրոնացման նպատակն էր ճնշել հայկական շարժումները:

ժողովները:

Առաջինը իր բուն նպատակները բողոքելու համար միաժամանակ չի մեց բոլոր հայ ապստամբներին՝ պահանջելով զած դնել զենքը, ըստ որում նա խոստանում էր ներում շնորհել և ապահովել նրանց անձնումխելիությունը:

Հետո էլ երկրորդը, որ սուլթանը ցան-

Հիրավի, ռուսական հյուպատոսը ճիշտ էր կռահում, որ սովթանը ցանկանում է խաբեություն մտնել իսլամական ազգային պայքարի, երկրի ներսում միասնություն ստեղծել և, օգտվելով Հեռավոր Արևելքում ռուսական բանակի անհաջողություններից, սկսել իր նվաճումներն Անդրկովկասում։ «Անկամայից հարց է ծագում.— ավարտում է իր հաղորդագրությունը ն. Սկրյարինը,— ո՞ւմ գնմ է շարունակում իր ուժերը զորացնել թուրքական ահալոր բանակը»¹⁰⁶:

ահավոր բանակը¹⁶։
 Պարզ է, որ Թուրքիան պատրաստվում էր ներխուժել Ռուսաստան և իրա-
 գործել հեռավոր նպատակներ հետապնդող իր պանթուրքական պլանները։
 Պանթուրքական պլանների իրագործումը խափանելու համար կարեւոր
 ուժ էր հայ ազգային ազատագրական շարժումը։

ում էր հայ ազգային ազատագրական շարժումը:
1904 թ. հետո, երբ Սասունում և այլ վայրերում ազատագրական շար-
ժումն անհաջողություն կրեց, և Անդրանիկն ու մի շարք ուրիշ դործիշներ
ստիպված եղան հեռանալ «Երկրից», թուրք ջարդարարները դարձան ավելի
սանձարձակ: Ամեն մեկն ինքնիշխան էր հայկական այս կամ այն գյուղում
և կարող էր կատարել ինչ որ կամենար: Դրա համար էլ հայ գյուղացիները
մնալով բոլորովին անպաշտպան, իրենք կամովին դիմում էին այս կամ այն
փոքր ի շատև ազգեցիկ ազաների ու բեյերի հովանավորությանը: Այսպի-
սով, գյուղ չէր մնացել, որ մի աղա կամ բեյ շունենար: Ճորտուզի աղա-
ների (գրավցի) ազգեցյությունը հասել էր մինչև քաղաքի դուռը. գրավցի
սուրբ են առել նույնիսկ Կոռուպաշից»¹⁰⁷:
... և հայ գյուղերի վարձված քուրդ հանդապահներն ու հովիվ-

Շատ անգամ հայ գյուղերի վարձված քուրդ հանդապահներն ու հովիվները նոր պայմաններում դարձել էին գյուղերի աղան ու տնօրենը: Գյուղացիներն աշխատում էին նրա հովանավորության տակ և կատարում էին իրենց պարտավորություններ: Նորելուկ աղայի համար նրանք գյուղի ամենաբարձր պարտավորություններ: Նորելուկի կառուցում էին շքեղ բնակարան և այլ շենքեր: Նազեղեցիկի վայրում նույնիսկ կառուցում էին շքեղ բնակարան և այլ շենքեր:

վերջին 40—50 տարվա ընթացքում Աղբակ, Արճեշ, Սորառուկ, Խոշաբ և
շատ ուրիշ գավառներում տեր ու տիրական դարձան քուրդ աղաները, և հայ-
կական տարրը խիստ նվազեց: Այսպես օրինակ, եթե 1895 թ. Նորասուգում
կար 16 հայկական գյուղ և 280 տուն, ապա 1899 թ. մնաց ընդամենը 168
տուն¹⁰⁸, Հայ գյուղացին պարտավոր էր մշակել ոչ միայն աղայի նոր գրա-
ված հողերը, այլ նաև դրանից առաջ ունեցածները: Նա պետք է վարեր, ցա-
ներ, մշակեր և հնձեր, կալսեր և աղունը ջրաղաց տաներ, ապա աղայի հրա-

219

Յարիզմի ուսուցիչն քաղաքականությունը Անդրկովկասում ավելի զածան կերպով դրսևորվեց անցյալ դարի 90-ական թվականներից, որը Կովկասի կառավարչատեսչ էր իշխան Գուլիցինը՝ ռուսական ինքնակալության բռնականներից մեկը, որը խնդիր էր դրել վերջ տալ հեղափոխական շարժումներին Կովկասում։ Նրա հատուկ կարգադրությամբ պետք է գաղաքացիներ հայ գաղթականության բնակեցումը Անդրկովկասում։ Կրթական գործը հայկական դպրոցներում գրվում էր պետական իշխանության հակոդություն տակ, իսկ պետության համար անցանկալի ուղղություն ունեցող դպրոցները փակվում էին։ Սահմանափակվում էր նաև հայկական բարեգործական-լուսավորական ընկերությունների գործունեությունը։ Օրինակ, փակվեց Թիֆլիսում գործող Հայոց հրատարակչական ընկերությունը՝ այն պատճառաբանությամբ, թե նրա հրատարակած գրքերը միտումնավոր են։ Հրակոչության տակ առնվեցին եկեղեցական ունեցվածքը և այլն։

Ի վերջո այդ քաղաքականության իրավական մի նոր դրսևորումն էր 1903 թ. հունիսի 12-ի ցարական օրենքը, որի համաձայն հայկական եկեղեցական ունեցվածքը բռնագրավվում էր և հանձնվում պետության իրավասությանը: Այդ օրենքը Անդրկովկասի հայկական շրջաններում ազդային-ազատագրական շարժումները բորբոքելու առիթ հանդիսացավ: Հակացարական շարժումը կասեցնելու համար կառավարությունն ամեն կերպ ջանում էր հայ-ադրբեջանական ջարդեր հրահրել: Այդպիսի ընդհարումներ էր նախապատրաստվում օրինակ 1903 թ. մայիսմեկյան տոներին, որը կանխվեց ՌՄԳԻԿ Բաքվի կոմիտեի ջանքերով:

«Իսկրան» հայկական շարժումների պատճառներն ամենայն իրավամբ բացատրում է ցարիզմի կողմից սկսված հալածանքներով, որի հետևանքով փակվեցին ավելի քան 300 հայկական դպրոցներ, սահմանափակվեցին հայ-

Այսպիսով, բաղնիքի զարգացումը, որի մասին արդեն ասվեց, կապված է հիմնականում ժամանակակից բնակավայրերի զարգացման հետ:

[illegible][illegible]

Երբ որ ունեղրկողներին ունեղրկելու համար՝
 Անղրկուկատում սկսված հակադարական շարժումները իրենց արձա-
 գանքները գտան նաև արտասահմանյան հայության մեջ, ինչպես նաև Արև-
 մրտյան Հայաստանում: Ռեշաի հայկական զաղութում հակադարական ցույց
 տեղի ունեցավ: Հայտնի է նաև, որ այդ շարժումները Պարսկաստանի անդ-
 լիական զեհպանությունը ցանկանում էր ծառայեցնել Ռուսաստանի հզորու-
 թյունը Ռուսացնելու նպատակին:

[illegible]

նոր իրադրությունը հարմարվելով, սկսում է վերակառուցվել և մինչ այդ նրա ղեկիցը հանդիսացող թուրքահայ հարցի կողքին հռչակում է «նաև ուսածայ հարցի առկայության ճանաչումը»⁹։ Եթե մինչ այդ դաշնակցությունն իր «Դրոշակ» պարբերականի էջերից լուսանքներ էր թափում բոլոր նրանց դեմ, ովքեր «կոմկառայան հայերի քաղաքական կարիքներին արձագանքելու» փորձեր էին անում, ապա այժմ սկսեց հանդես գալ սոցիալիստական ճամարտակություններով և որոշում ընդունեց «շարգելել «Դրոշակի» կուսակցական կազմակերպություններին մասնակցող հայ բանվորներին մասնակցելու բանվորական կոմիտեների նշանակած գործադուլներին ու ցույցերին»⁹։

Դաշնակցությունն իր ազգայնական դադարափարնելով, ավանտյուրիստական դորժեկակերպով և «ղիվանադիտական մուրացկանություն»¹⁰ բողբոջվին չպիտի կարողանար դուրս գալ իր անկման վիճից, այլ, բնդնակառակը, պիտի ավելի և ավելի խոր խրվեր նրա մեջ։ Այս վիճակն անխուսափելի էր դարձնում մանավանդ այն նոր երևույթը, որ արդեն շատ նկատելի դիրք էր բռնել, այն է՝ մարքսիստական-բանվորական մտածողությունը, սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունը, որ վերջ ի վերջո պիտի դաշնակցության դերեղմանավորը դառնար»¹⁰։

Սակայն դաշնակցությունն իր սիրած բռնի միջոցներով, հատկապես 1904 թ. հետո ցանկանում էր տիրապետող դիրք գրավել թե՛ Արևմտյան Հայաստանում և թե՛ Կովկասում: Նա վանում գրմեց ծալրահեղ միջոցների հրահայկանների, ինչպես նաև արմենականների դեմ:

Պաշնակցությունն առաջին հերթին ելնում էր ազգային սկզբունքից:

Շատ հաճախ երիտասարդները վիճում էին, թե ինչ ուղիով պիտի բն-
թանան՝ ուսական հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի, բոլոր աշխա-
տավորների ինտերնացիոնալիստական, բանվոր դասակարգի շահերի պաշտ-
պանություն, թե՞ միայն հայ ժողովրդի ազգային դատը պաշտպանեն և
դրանով բավարարվեն: Բավականին ուժեղ էր դաշնակցության հոռի, բրո-
նակալական ազդեցությունը, որի հետևանքով որոշ շրջաններում զարմանք
էր հայանվում, թե հայը ինչպես կարող է թողնել իր ավերվող օջախը և
«պաշտպան կանգնել Ռոզզիլդի ծուլ բանվորների շահերին»:

Ոմանք այն կարծիքին էին, որ բանվորական խնդիրն էլ կարևոր է, բայց մինչև մենք մեր երկիրը, մեր տուն ու տեղը չազատենք թուրքական լծից, մենք չենք կարող ուրիշ գործով զբաղվել: Բանվորական շարժման ազդեցության տակ դաշնակցությունը սկսում է տրոհվել: Դաշնակցության ներսում ուժեղանում են միհրանական շարժումը, խաստուրի շարժումը, անջատվողականների և լեոն Աթաբեկյանի գլխավորած պայքարը: Այս բոլորը սկսում են քայքայել դաշնակցական դոգմաները, շարքային դաշնակցականների որոշ մասին մղում դեպի սոցիալ-դեմոկրատական շարժումը: Որպեսզի կանխեն դաշնակցության քայքայումը և պահեն իրենց ազդեցությունը

նը բանվորական մասսաների վրա, դաշնակցությունը հարկադրված էր սլոճ-
ներվել սոցիալիստական փետուրներով, փորձելով «հաշտեցնել» նացիոնա-
լիզմն ու սոցիալիզմը:

լիզմն ու սոցիալիզմը։
Հեղափոխական պայքարի բուն շրջանում ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միութ-
ւան և տեղական կոմիտեների եռանդուն գործունեության շնորհիվ աշխա-
տավորները սկսում են ըմբռնել իրենց քաղաքական-դասակարգային շահե-
տավորները։ Շնորհիվ դրա, հատկապես «արդյունաբերական խոշոր կենտրոնների
կից վայրերում, Թիֆլիսի և Բաքվի նահանգներում,—գրում է Ստ. Շահում-
յանը,—նացիոնալիստների ազդեցությունը սաստիկ խախտված է»¹¹։ Նշե-
լով այդ, Ստ. Շահումյանը ընդգծում է նաև, որ նույնիսկ հայկական գյու-
ղական վայրերում կազմակերպվում են «երիտասարդական կազմակերպու-
թյուններ, որոնք կապված են մեր կոմիտեների հետ, ստանում են մեր գրա-
կանությունը և լարված ուշադրությամբ հետևում հայ և այլազգի բանվոր-
ների հերոսական պայքարին։ Արդեն բազմաթիվ փայլուն հաղթանակներ է
ստանալ, նա հաղթանակ կտանի նաև այժմ մոլեգնող, սիրտ կտրատող հայ-
կական ռեակցիայի դեմ», քանի որ սոցիալ-դեմոկրատիան «պայծառ ճա-
ռագայքի նման» թափանցում է հայկական շրջանները¹²։ Առավել ուշադրալի
էր, որ հայկական շարժմանը միանում էին նաև ադրբեջանցիները, վրա-
ցիները և մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչները, գիտակցելով, որ ցարն
իրենց ևս շատ գծախտություններ է պատճառել¹³։

Այդ կասկածները «Պրոլետարիատի կուլի» թերթիկը գրել է. «Բազմի բոլոր ազգությունների բանվորները ջերմորեն ողջունում էին իրենց հայ եղբայրների քաջարի կռիվը։ Նրանց խորթ է ազգային ատելության ամեն հզորագույնը։ Առանց ազգերի խտրության բոլոր պրոլետարների համերաշմի զգացում։ Առանց սոցիալական պատգամ է»¹⁴:

խառնությունը նրանց համար սրբազան պատգամ է»¹։
Այդ շարժումը կազմակերպում և ղլխավորում էին ՌՍԴԲԿ Բաքվի, Թբի-
լիսիի, Բաթումի և այլ վայրերի սոցիալ-դեմոկրատական կոմիտեներն ու
կազմակերպությունները։ ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միութենական կոմիտեի՝ «Ինք-
նակալությունը և հայերը» կոչ-թուղթիկում նշվում էր, որ ցարական բռն-
նակալությունը և հայերը՝ կոչ-թուղթիկում նշվում էր, որ ցարական բռն-
նակալությունը և հայերը՝ կոչ-թուղթիկում նշվում էր, որ ցարական բռն-
նակալությունը և հայերը՝ կոչ-թուղթիկում նշվում էր, որ ցարական բռն-
նակալությունը և հայերը՝ կոչ-թուղթիկում նշվում էր, որ ցարական բռն-

նեն առաջին շարքերում:
Ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ հայկական շրջաններում հեղափոխական պայքարի նոր վերելքի համար շատ կարևոր նշանակություն ունեցավ 1903 թ. հուլիսի սկզբներին սկսված Բաքվի հրկաթուղայինների գործադուլը, որը ճնշելու համար լրացուցիչ ջորամասեր ուղարկվեցին Թիֆլիսից, Ալեքսանդրապոլից, Կարսից և այլ վայրերից: Այդ գործադուլը, որին մասնակցում էին 40 հազար բանվորներ, պաշտպանություն գտավ Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Կիևի, խարկովի, Օդեսայի և այլ բանվորական կենտրոններում:

Բանվորական շարժումը Կովկասում ղեկեւ նոր է, գրել է «Իսկրան», սակայն նրա պատմությունն արդեն հարստացել է «պրոլետարիատի մի շարք հրաշալի ելույթներով»¹⁵։ «Իսկրայի» տվյալներով գործադուլավորների թիվը Անդրկովկասում հասնում էր մոտ 100 հազարի, չհաշված գյուղացիական ելույթները, որոնց մասնակցողների թիվը նույնպես բավականին մեծ էր¹⁶։ Այսպիսով, բանվորական ելույթներն ու ազգային-ազատագրական շարժումներն բնոգրկեցին ամբողջ Անդրկովկասը և ցնցող տպավորություն թողեցին։ Անդրկովկասի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները, ղյխավորելով այդ շարժումը, պահանջում էին բոլոր ազգերին տալ ազատ ինքնորոշման իրավունք, ձգտում էին միավորել հայ պրոլետարիատին՝ բոլոր ազգերի և ուս պրոլետարիատի հետ ցարիզմի տապալման և բոլոր շահագործողներին ունեզրկելու համար։

Հետո՝ 1905 թ. օգոստոսի 1-ին ցարիզմը ստիպված էր 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը չեղյալ հայտարարել։

Ազգային-ազատագրական շարժումների զարգացման և նրանց քաղաքական նպատակադրություն համար կարևոր նշանակություն ունեցավ ՌՄԳԲԿ II համագումարի որոշումը պետության մեջ մտնող բոլոր ազգերի ինքնորոշման իրավունքի վերաբերյալ¹⁷։

Ուշագրավ է այն փաստը, որ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին կարևոր նշանակություն էին տալիս Կովկասի իսկրայականները։ Բողոքան կնունյանցը 1902 թ. ՌՄԳԲԿ II համագումարին տված «Բաքվի կոմիտեի զեկուցման» մեջ անդրադառնալով հայերի վիճակին Արևմտյան Հայաստանում նշում է, որ «Քաղաքական ծանր պայմանները, որի մեջ գրտնրվում են 3 միլիոն հայերը Թուրքիայում... չէին կարող իրենց վրա չհրապիրել ռուսահպատակ հայերի, հատկապես մտավորականության արմատական մասի ուշադրությունը»։ Բ. Կնունյանցն այնուհետև րնդգծում է, որ հայ զանգվածները ստեղծում են բազմաթիվ խմբակներ ու կազմակերպություններ, որոնց նպատակն էր «ազատել Թուրքահայերին քաղաքական ստրկությունից»։ Կովկասի «բանվոր և գյուղացի երիտասարդներից կազմավորվում էին հեղափոխական խմբեր (հայդուկներ)։ Նրանք այստեղից էլ ձևոր էին բերում հիմնական միջոցները։ Բանվորների, մտավորականների և սովորողների մեջ կային խմբակներ, որտեղ կազմակերպված պրոպագանդա էր մղվում։ Հայ ամբողջ լավագույն գրականությունը փառաբանում էր Թուրքահայության քաղաքական ազատագրությունը»¹⁸։

Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միությունն իր «Մանիֆեստում» նշում էր, որ ընդունվում է բոլոր ազգերի ինքնորոշման իրավունքը։ Այդ կարևոր վավերագիրն արժանացել է Վ. Ի. Լենինի բարձր գնահատականին։ Լենինը հատկապես ընդգծում է, ազգային հարցի ճիշտ դրվածքը նրանում, «Մեզ համար առանձնապես հետաքրքրական է Միության վերաբերմունքը դեպի

ազգային հարցը»¹⁹,—գրում է Վ. Ի. Լենինը և այնուհետև մեջ բերում «Մանիֆեստի» հետևյալ բնորոշ հատվածը. «Ինչ վերաբերում է Կովկասին, ապա, նկատի ունենալով նրա բնակչության ծայրահեղ բազմացեղությունը, մենք պետք է ձգտենք միավորելու տեղական բոլոր սոցիալիստական տարմենք բերին և տարբեր ազգությունների պատկանող բոլոր բանվորներին. մենք պետք է ձգտենք ստեղծելու միասնական, ամրակուտ սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություն,— ինքնակալության դեմ ավելի հաջող պայքար մղելու համար։ Ապագա Ռուսաստանում մենք ընդունում ենք բոլոր ազգերի սպաս ինքնորոշման իրավունքը, որովհետև ազգային ազատությունը դիտում ենք միայն իրեն ընդհանրապես քաղաքացիական ազատության տեսակներից մեկը»։ Եվ ապա Վ. Ի. Լենինը դոհունակությամբ նշում է. «Մենք ամբողջ հողով ողջունում ենք «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության» Մանիֆեստը և մանավանդ ազգային հարցի ճիշտ դրվածքը տալու նրա ուշադրավ փորձը»²⁰։

Պետք է հաշվի առնել, որ ազգային հարցը տեսականորեն ճիշտ լուծելու րնագրավառում ղեկեւ շատ անելիքներ կար, և «Մանիֆեստի» ճիշտ դիրքորոշումը չափազանց կարևոր էր։ Ենեկով գրանից Վ. Ի. Լենինը Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատների ուշադրությունը հրավիրում է «Մանիֆեստում» նշված երկու կարևոր հանգամանքի վրա. «Միությունը միանգամայն ճիշտ է նշել։ Այդ, նախ, ոչ թե ազգային ավտոնոմիայի, այլ քաղաքական ու քաղաքացիական ազատության և լիակատար իրավահավասարության պահանջն է. այդ, երկրորդ, պետության կողմի մեջ մտնող յուրաքանչյուր ազգության ինքնորոշման իրավունքի պահանջն է»²¹։ Նշվում է նաև «Մանիֆեստում» տեղ գաած որոշ հակասությունների մասին՝ մի կողմից ֆեդերացիայի պահանջը, մյուս կողմից ազգային ավտոնոմիայի մերժումը։ «Պրոլետարիատի գործը չէ մյուս կողմից ազգային ավտոնոմիայի մերժումը։ Գառնելը,—գրում է Վ. Ի. Լենինը,— ֆեդերալիզմ և ազգային ավտոնոմիա Գառնելը,—գրում է Վ. Ի. Լենինը,— ֆեդերալիզմ և ազգային ավտոնոմիա Գառնելը... Պրոլետարիատի գործը չէ նման պահանջներ առաջադրել... Պրոլետարիատի գործն է ավելի սեբառեն համախմբել բոլոր և ամեն տեսակ ազգությունների բանվորների որքան կարելի է ավելի լայն մասսաներին, համախմբել նեբաբավորին չափ ավելի լայն ասպարեզում պայքարելու համար հանուն դեմոկրատական հանրապետության և հանուն սոցիալիզմի։ Եվ եթե ներկայումս մեզ տրված պետական ասպարեզը ստեղծված է, պահպանվում և ընդարձակվում է մի շարք վրդովեցուցիչ բռնությունների միջոցով, ապա մենք պետք է շահագործման ու ճնշման բոլոր տեսակների դեմ հենց հաջող պայքարելու համար ոչ թե մասնատներ, այլ միացնենք առավել ճնշված և պայքարի առավել ընդունակ բանվոր դասակարգի ուժերը»²²։

Վ. Ի. Լենինը «Ազգային հարցը մեր ծրագրում» հոդվածում նորից անդրադառնալով այդ խնդրին, գրում է, որ «սոցիալ-դեմոկրատիան միշտ պետք է պայքարի բռնության կամ որևէ անարդարության միջոցով ազգային ինք-

նորոշման վրա գրախց ազդելու ամեն մի փորձի դեմ»²³։ Առավել գլխավորը համարելով բոլոր ազգերի պրոլետարիատի միասնությունը, Վ. Ի. Լենինը այնուհետև մատնանշում է, որ «միայն առանձին, բացառիկ դեպքերում մենք կարող ենք առաջադրել և ակտիվորեն պաշտպանել այն պահանջները, որոնք տանում են դեպի մի նոր դասակարգային պետության ստեղծումը»²⁴։ Բայց անդրադառնալով կոնկրետ Լեհաստանի հարցին, Վ. Ի. Լենինը գտնում է, որ սոցիալ-դեմոկրատիայի ազգային ծրագիրն «ամենևին չի ժխտում այն, որ Լեհական պրոլետարիատն իր լոգունգը դարձնի ազատ ու անկախ Լեհական հանրապետությունը, թեկուզ նույնիսկ դրա իրականացման հավանականությունը մինչև սոցիալիզմը միանգամայն չնչին լինի»²⁵։ Միայն թե այդ հանգամանքը չմեղմի պրոլետարիատի դասակարգային գիտակցությունը և չզայրացնի նրան բուրժուական-դեմոկրատական ֆրազներով և չխախտի պրոլետարիատի պայքարի միասնությունը։

Վ. Ի. Լենինը նշում է, որ լեհական հարցի մասին առաջները կիրառելի են նաև ուրիշ ճնշված ազգերի նկատմամբ, սակայն ցարիզմի քանիժյալ պատմությունը մեզ ժառանգություն է թողել այն դանադան ժողովուրդների բանվոր դասակարգերի ահագին օտարացումը, որոնք ճնշվում են այդ ինքնակալության կողմից: Այդպիսի օտարացումը մեծագույն չարիք է, մեծագույն խռչնդոտ է ինքնակալության դեմ մղվող պայքարում, և մենք չպետք է օրինականացնենք այդ չարիքը...»²⁶:

Վ. Ի. Լենինը կարևոր նշանակություն էր տալիս Անդրկովկասի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների գործունեությանը, միշտ էլ ընդգծում էր նրանց օրինակը տարբեր ազգերի աշխատավորներին ինտերնացիոնալիզմի ոգով տոգորելու բնագավառում:

1903 թ. մարտին Թիֆլիսում դումարվեց Կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների առաջին հիմնադիր համագումարը, «որը Կովկասյան Միության սկիզբ դրեց, կազմակերպության կառուցման ինտերնացիոնալ սկզբունքը նորից հռչակեց որպես միակ ճիշտ սկզբունք»²⁷:

Իրագործելով ինտերնացիոնալիզմի լինինյան դադափարները հայ բոլշևիկները հեղափոխական սպայքար էին մղում բուրժուական նացիոնալիզմի դեմ: Ստ. Շահումյանը մերկացնելով բուրժուական նացիոնալիզմը, նշում է, որ նրա «փլատակների վրա մենք կարմիր, պրոլետարական դրոշակ ենք պարզում, որի վրա գրում ենք առաջժամ.

«Կռի՛ւլ բռնակալության դեմ,
Կեցցե՛ք քաղաքական ազատությունը»²⁸:

Այն հոգատարությունը, որ հանդես էր բերում Վ. Ի. Լենինը Անգրկոմ-
կաթի ազդարյին լեզուներով մարքսիստական գրականություն հրատարակելու
վերաբերյալ, ցույց է տալիս, թե ինչպիսի խոշոր նշանակություն էր տրբ-

վում տարբեր ազգերի մեջ հեղափոխական գաղափարների տարածմանը։ Արտասահմանից գրած նամակներից մեկում Վ. Ի. Լենինը նշում է. «Մենք այժմ հռանգուն մտածում ենք այստեղ վրացական և հայկական գրականության հրատարակության կազմակերպման մասին։ Այդ գործին ձեռնամուխ են Լոկլ ձեռնահաս ընկերները»²⁹։ Վ. Ի. Լենինի ցուցումներով Ստ. Շահումյանը մեծ գործունեություն էր ծավալում մարքսիստական գրականությունը հայերեն թարգմանելու, հրատարակելու և տարածելու ուղղությամբ։ Այդ աշխատանքը լայն արձագանք էր գտնում հայ երիտասարդության շրջաններում, նրան սողորում խորը համակրանքով Լենինի, Պլեխանովի, ինչպես նաև Ստ. Շահումյանի նկատմամբ։ Դրա վկայությունն է Շահումյանի՝ Վ. Ի. Լենինին ուղղված 1904 թ. նոյեմբերի 28-ի նամակը. «Մեծարգո վարդիմիր Իլյիշ, շատ-զույս և՛ կատարել մի հանձնարարություն, որ մի խումբ հայ ուսանողներ զույս և՛ կատարել մի հանձնարարություն, որ մի խումբ հայ ուսանողներ ուղարկել են ինձ Պետերբուրգից մի ընկերոջ միջոցով։ Այդ խումբը որոշել է հրատարակել հայերեն լեզվով մի լեզու մարքսիստական ժողովածու...

հումքը հանձնարարում է ինձ խնդրելու նաև Ձեզ և Պլեխանովին մասնակցելու ժողովաժողովին, եթե Դուք ժամանակ կգտնեք: Ձեռնարկության գլուխ կանգնած է անձնատվես ինձ լավ ծանոթ մի ընկեր, որ անցյալ տարի աշխատել է Թիֆլիսի կոմիտեում «Ժայռականներին» է»³⁰:

Հեղափոխական ուժերի աճի և աշխատավորների ինտերնացիոնալիստական միավորման հակակաշիւ բուրժուա-ազգայնական տարրերը հանդես էին գալիս բոլշևիզմի դեմ պայքարի նոր ձևերով և միջոցներով: Հատկապես ՌՍԴԲԿ II համագումարից հետո, երբ լենինյան-բոլշևիկյան զաղափարները լայն արձագանք էին գտնում, Անդրկովկասում հանդես եկան ազգայնական նոր կուսակցություններ, որոնք խնդիր էին դնում պայքարել աշխատավորների ինտերնացիոնալիստական միավորման դեմ: Դրանցից էին «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությունը» («Սպեցիֆիկը») և վրացական «Սոցիալ-ֆեդերալիստ-հեղափոխականների կուսակցությունը»: Այդ կուսակցությունները հռչակում էին հեղափոխական-սոցիալիստական ֆրազներ, բայց նրանց բուրժուական-ազգայնական էությունը միանգամայն ակնհայտ էր:

«Սպեցիֆիկները», բունդականների նման, խնդիր էին դնում հայ պրո-
լետարիատին բաժանել ըստ ազգային հատկանիշների, ստեղծել լոկ հայ-
կական կազմակերպություններ՝ դա իբրեւ թե հիմնավորելով հայ իրականու-
թյան կառոճեցւոյ առանձնահատուկ (սպեցիֆիկ) պայմաններով:

Աշխատավորության միասնական ընտանիքից անջատելով հայ բանվորությանը, «Սպեցիֆիկները» նրան կտրում էին հեղափոխական պայքարի խնդիրներից, նրա շարքերում սերմանում ազգային խտրականություն, իսկ իրենք կանգնում ազգայնական դիրքերում: «Սպեցիֆիկներին» մասին Վ. Ի. Լենինը նկատել է. «Դրանք մի զույգ ժնկյան կազմավորածիչներ են, որոնք

աշխատեց հրատարակում են ամենազատարկ բաներ, առանց որեւէ լուրջ կասկածի կողմից հետո Դա — բունգալիան կրեատուրա է, ուրիշ ոչինչ, որը հատկապես հորինված է կողկասյան բունգիզմը սնելու համար»³¹:

1906 թ. հնչակյան կուսակցության Ռուսաստանի և կողկասի գործադիր հանձնախումբին իր «Հնչակյան կուսակցությունը» հայտարարության մեջ ձգտում է պարզաբանել ու հիմնավորել Հայկական հարցի վերաբերյալ իր դիրքորոշումը: Հնչակյանները Հայկական հարցի անտեսումը որակում էին «ոչ միայն ոճիր, այլև դավաճանություն» և գտնում էին, որ ի նպաստ հայ դատի պետք է շարունակել պայքարը մինչև որ կստեղծվեն բարենպաստ պայմաններ³²:

Հայտնի է, որ բոլոր սոցիալիստները, սկսած ուսուցիչներից և անգամ բուրժուական հեղափոխության գաղափարախոսները, հանդես են եկել հավասարության, ազգերի ազատության, ճնշումների մասին բնդհանուր հայտարարություններով: Սակայն իսկական ազատագրման ուղին չէր այդ սովորյալ մարքս-լենինյան տեսությունը, բուլշեիկների կուսակցությունը: Այդ ուղուց հեռու էին կանգնած հնչակյանները, հետևապես նրանք չէին կարող հայ ժողովրդին հասցնել բաղձալի ազատություն:

Այդ հայտարարության մեջ հնչակյանները նշում են, որ իրենց համարում են «ազգայնական կուսակցություն» այն բանի համար, որ զբաղվում են Հայկական հարցով: Այս ջանքում են բացատրել, որ իրենք նացիոնալիստներ չեն, քանի որ չեն բնորոշում մի ազգի տիրապետությունը մյուսի նկատմամբ և պահանջում են ազատ ու անկախ հայրենիք, ինչպես այդ անում են սոցիալիստներ Գեղն ու Ժորեսը Ֆրանսիայում, Բերկն ու Բերնշտայնը Գերմանիայում, Էնրիկո Ֆերրին Իտալիայում՝ հայտարարելով, որ եթե որեւէ վտանգ սպառնա դրսից, իրենք առաջինը զենքի կզիմեն «հանուն հայրենիքի»:

Նրանք մեջ են բերում նաև Կ. Կաուցկու այն տեսակետը, որ ճնշված ժողովուրդները լիակատար իրավունք ունեն իրենց անկախությունը ձեռք բերելու, որի համար պրոլետարիատը կարող է դաշնակցել բուրժուազիայի հետ: Նշվում է նաև այն հանգամանքը, որ II ինտերնացիոնալի միջազգային կոնգրեսները համակրանք են տածում դեպի Հայկական հարցը³³: Նրանք չէին կարողանում հասկանալ, որ իմպերիալիզմի էպոխայում որոշելը և կարևորը պրոլետարական հեղափոխությունն է, բանվոր դասակարգի և աշխատավոր մասսաների ինտերնացիոնալիստական պայքարը, որի պայմաններում Իսպան հնարավոր կլինի ազգային և սոցիալական ազատագրությունը:

Սակայն պետք է նշել այն, որ ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին հնչակյանների մի մասը բուլշեիկների ազդեցության տակ և

նրանց հետ համագործակցած պայքարում էր և՛ ցարիզմի, և՛ կալվածատիրական կարգերի դեմ: Այդ ժամանակ հրապարակված հեղափոխական բազմաթիվ թուղթիկների և կոչերի տակ բուլշեիկների հետ ստորագրել են նաև հնչակյանները: Այդ մասին նրանք գրել են, որ իրենց կուսակցությունը «շատ խնդիրներում համընկաց է եղած և կարող է լինել սոցիալիստական ուրիշ կազմակերպությունների՝ մանավանդ Մ.Գ.Բ.Մ. հետ, բայց պիտի պահի իր ինքնուրույն կազմակերպությունը որպես առանձին կուսակցություն»³⁴:

Հայկական բանվորական մամուլը և հատկապես «Պրոլետարիատի կոիլը» թերթը, շարունակելով լենինյան «Իսկրայի» տրադիցիաները, պայքարում էր ազգայնականության դեմ հանուն բոլոր ազգերի աշխատավորների միասնության: Թերթը մերկացնում էր ազգայնական կուսակցությունների և հատկապես զաշնակների այն հերյուրանքը, թե իբրև սոցիալ-դեմոկրատները բանվոր դասակարգին բազմաթիվ պայքարի կոչելով, վնասում են «խուրքահայ դատին»: Թերթը պատասխանելով ազգայնականներին, նշում էր, որ սոցիալ-դեմոկրատները միակն են, որ հետևողական պայքար են մղում բոլոր աշխատավորներին լե՛ սոցիալական և լե՛ ազգային ճնշումներից ազատագրելու համար: Լիակատար հավանություն տալով կրեմլյան Հայաստանում ծավալվող ազատագրական շարժումներին, թերթն իր մի խմբագրական հոդվածում իրենց ազատագրության համար կովող եզրաչյւններին սոցիալիստական ոգջւյն է հղում և հայտարարում իր համակրանքն այդ պայքարին: «Պրոլետարիատի կոիլը» նաև իր անկեղծ ցանկությունն է հայտնում, որ հայ աշխատավորության ազատագրությունը հնարավորին չափ շուտ անդի ունենա³⁵: Թերթը հատկապես քննադատում է, որ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարին կարող է օգնել միայն հայ աշխատավորության մղած համերաշխ պայքարը և բոլոր ազգերի եզրաչյւնական միասնությունը: Թերթը աչգ կապակցությամբ մեջ է բերում Ֆ. Էնգելսի դեռևս 1894 թ. հայ ժողովրդի ազատագրման ուղիների մասին հայտնած կարծիքը: Թուրքական բուրժուազիայի Սցիլիայի և ցարական խարիբայի միջև գտնվելու դժբախտությունն ունեցող հայ ժողովրդի ազատագրումը թուրքերից, ինչպես նաև ռուսներից, հնարավոր կլինի միայն այն օրը, երբ տապալվի ռուսական ցարիզմը³⁶: Հայ բուլշեիկները, մերկացնելով զաշնակցության և բուրժուա-ազգայնական մյուս բոլոր տարրերին, զգուշացնում էին, որ հայկական շարժումների մեկուսացումը Թուրքիայի լծի տակ հեծող մյուս ազգերի ու աշխատավորական մասսաների հեղափոխական պայքարից կարող է վնասակար հետևանքների հանգեցնել հենց հայ ժողովրդի համար:

Պետք է նշել, որ հեղափոխական պայքարի ազդեցության տակ հայ բանվորների և մտավորականների մի զգալի մասը, որ մոլորության մեջ գտնվելով սկզբում ընկել էր ազգայնական կուսակցությունների ազդեցության տակ, աստիճանաբար երես է թեքում նրանից և հարում սոցիալ-

դեմոկրատական կազմակերպություններին: Հատկապես հնչական կազմակերպության մի շարք դործիշներ համագործակցում են սոցիալ-դեմոկրատների հետ և տարածում սոցիալ-դեմոկրատական գրականություն, իսկ Բուլղարիայում հրատարակվող նրանց օրգան «Վերածնունդ» թերթը կոչ էր անում Կովկասում հնչական կազմակերպություններին միաձուլվել ՌՍԴԲԿ հետ: Այդ շրջանում շատ հնչականներ հրաժարվեցին իրենց կուսակցությունից և մտան ՌՍԴԲԿ շարքերը: Բաքվում բազմաթիվ թուլցիկներ հրապարակվում էին ՌՍԴԲԿ կոմիտեների և հնչականների համատեղ ստորագրությամբ:

Ռուսաստանում և Անդրկովկասում ծավալվող հեղափոխական ու ազգային-ազատագրական շարժումները նոր թափ հաղորդեցին սովյանական դեպուտիզմի դեմ ուղղված հայ ժողովրդի պայքարին: Սասունում և Արևմտյան Հայաստանի այլ վայրերում բարձրացող ազգային-ազատագրական շարժման մասնակիցները դիմում էին Արևելյան Հայաստանի և առհասարակ Ռուսաստանի տարբեր վայրերում ապրող հայերին և խնդրում օգնության ձեռք մեկնել իրենց, քանի որ սովյանը ցանկանում է ոչնչացնել բոլոր հայերին և այդ ձևով վերջ տալ Հայկական հարցին³⁷:

1905—1907 թթ. ուսական առաջին հեղափոխությունը կարևոր նշանակություն ունեցավ ամբողջ երկրում, ինչպես նաև Անդրկովկասում հեղափոխական պայքարին և ազգային-ազատագրական շարժումներին նոր թափ հաղորդելու համար: Ինչպես նշում է Վ. Ի. Լենինը, «բանվոր դասակարգը քաղաքացիական պատերազմի մեծ դաս ստացավ. պրոլետարիատի հեղափոխական դաստիարակությունը մեկ օրում այնպես առաջ գնաց, ինչպես այն չէր կարողանա գնալ գորշ, առօրյա, խղճով կյանքի ամիսների ու տարիների ընթացքում»³⁸: Հեղափոխությունը աշխատավոր մասսաներին ցույց տվեց, որ նրանք միայն քաղաքական պայքարի ուղիով կարող են ձեռք բերել իրենց ազատությունը:

1905 թ. հունվարի 9-ի դեպքերից հետո Անդրկովկասում հեղափոխական շարժումները ընդունում են մասսայական-քաղաքական ելույթների և դինված ապստամբության ձև: Նկատի ունենալով այդ ՌՍԴԲԿ III համագումարն ընդունեց հատուկ բանաձև՝ «Կովկասի իրադարձությունների առթիվ», որտեղ նշվում է՝ «հեղափոխական շարժումը Կովկասի բնակչության մեծամասնության մեջ ինչպես քաղաքներում, այնպես էլ գյուղերում արդեն հասել է ինքնակալության դեմ ուղղված համաժողովրդական ապստամբության»³⁹:

Հեղափոխության ազդեցությունը մեծ էր նաև հայկական շրջաններում: «Մենք պարզապես նկատում ենք,—գրում է Ստ. Շահումյանը 1906 թ.,— որ մեր գավառներում կյանքը փոխվում է: Հին կուռքերը կամաց-կամաց ընկնում, գահավիժվում են: Քաղաքական դիտակցությունը մոտեք է գործում հայկական գավառները»: Նա կոչ էր անում. «Հարվածել թշնամուն ամեն կող-

մից և բոլոր ուժերով: Հարկավոր է վերջ տալ արյունարբու զազանների ճնշումներին ու վայրագություններին»⁴⁰:

Ցարիզմի գործակալները հեղափոխական շարժումը կասեցնելու նպատակով հրահրեցին ազգամիջյան ընդհարումներ, հայ-ադրբեջանական կոտորածներ: Անդրկովկասի բոլշևիկների ակտիվ գործունեության և հասարակական-քաղաքական առաջագիծ գործիչների ջանքերով կանխվեցին հղրայրական կոտորածները: Հատկապես խոշոր դեր կատարեցին ժողովուրդների բարեկամության ռազմիրաներ Հակոբ Հակոբյանը, Հովհ. Թումանյանը, Զալիլ Մամեդ Կուլիզադեն, Ա. Սաբիրը և ուրիշներ: Մերկացնելով ազգամիջյան ընդհարումներ հրահրելու ցարիզմի քաղաքականության բուն նպատակը, Հովհ. Թումանյանը գրել է. «Հեղափոխության ուրվականից վախեցած ուսական բյուրոկրատիան ժողովուրդների համար մի չար խաղ հնարեց, ցանկանալով բաժանել նրանց և դրանով զբաղեցնել նրանց ուշադրությունը»⁴¹: Ցարիզմի այդ «չար խաղի» հայ-ադրբեջանական կոտորածներ կազմակերպելու դեմ պայքարի դուրս եկավ մեծ բանաստեղծը և իր տաղանդն ու բոլոր ուժերն ի սպաս դրեց ժողովուրդների բարեկամությունը հաստատ օրհնելու վեհ նպատակին: Ահա թե ինչ է գրել իրեն վիճակված այդ պատմական դերի մասին Հովհ. Թումանյանը. «Ամեն ջանք շարունակ գործեմ գրել մեր գավառներում խաղաղությունը պահելու և կոտորածների առաջն առնելու: Եվ այսօր ես այնքան զոհ չեմ, որ դրականության մեջ մի որևէ բան եմ արել, որքան զոհ եմ, որ ակներև կարողացա իրար դեմ կանգնած ժողովուրդների սրերը պատյան գնել տալ և շատ ու շատ անմեղների ազատել այս բազանական կոտորածից»⁴²: Իսկ ադրբեջանցի բանաստեղծ Սաբիրն իր «Հայ և թուրք հայրենակիցներիս» կոչ-բանաստեղծության մեջ գրել է. «Իմաստուններ, եկեք հանգես, եղբայրության խոսք թող հնչի, Որ լինենք հաշտ ու մոտերիմ, Թշնամությունն անդարձ կորչի»:

Անդրկովկասի բոլոր ազգերի ինտերնացիոնալ դաստիարակության և եղբայրական միավորման գործում անդնահատելի է Ստ. Շահումյանի, Մ. Ա. Ղիզբեկովի, Ս. Սպանդարյանի կատարած դերը: Կովկասի երկու հարևան ժողովուրդներին իրար դեմ հանելու ցարիզմի քաղաքականությունը մերկացնում է պրոլետարական մեծ գրող Մ. Գորկին: Հավաստելով իր մեծ սերը Կովկասի ու նրա ժողովրդի նկատմամբ, նա գատապարտում է ցարիզմի հրահրած եղբայրասպան ընդհարումները: Կովկասում եղած ժամանակ, գրում է Գորկին, ամենուր նկատել եմ, թե ինչպիսի բարեկամությամբ ու խաղաղ էին աշխատում և մանկան պես ուրախանում վրացիները, հայերը և ադրբեջանցիները: Եվ այժմ ցարիզմի հրահրած ողբերգությունը Բաքվում և Երևանում, ինչպես նաև Քիշինեոում, Վարշավայում, Ժիտոմիրում և Լոձում մի ամոթալի բիծ է ամբողջ երկրի համար»⁴³:

Դաշնակցությունը, ցանկանալով օգտագործել ստեղծված իրադրություն-

ներ և տարածել իր ազդեցական զաղափարները, հատկապես ջանում էր թուլացնել հայ և ռուս ժողովրդի դարավոր բարեկամությունը: Սակայն, հայ աշխատավորական մասսաները, ինչպես նշում է Ստ. Շահումյանը, սկսեցին հասկանալ, որ իրենց թշնամին ոչ թե ռուս ժողովուրդն է, այլ ռուսական կառավարությունը: Հայ աշխատավորներն աստիճանաբար միացան համառոտապետության հեղափոխական ինտերնացիոնալիստական այն բանակին, որը մահու և կենաց պայքար էր հայտարարել գոյություն ունեցող բռնակալական կարգերին:

Աշխատավոր մասսաները իրենց բախտը կապելով ռուս բանվոր դատակարգի և բոլոր ազգերի ճնշվածների հետ, նրանց հետ համատեղ պայքարում էին ընդդեմ ցարիզմի, բուրժուազիայի և կալվածատերերի իշխանության, հանուն սոցիալիստական և ազգային ազատության: Իսկ հայ բուրժուազիան և դաշնակցությունը՝ տարված ազգայնական հովերով, շարունակում էին փայփայել իրենց սին հույսերը՝ ստեղծել Հայաստանի ինքնավարություն՝ այս կամ այն տեսության հովանավորությամբ: Ավելին, 1906 թ. դաշնակցությունը հարում է էսէռների ծրագրին և Ռուսաստանի տարրեր շրջաններում ֆեդերատիվ կառավարման վարչամիավորումներ ստեղծելու նրանց հակումների համաձայն, փորձում է կովկասը հռչակել որպես նման մի ֆեդերատիվ միավորում⁴⁴:

Չնայած դաշնակները ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին ստիպված եղան ընդունել նաև «ռուսահայ դատը», սկսեցին զործածել սոցիալիստական ֆրազներ, խոսել դասակարգային պայքարի մասին և այլն, հետապնդում էին, ինչպես նկատել է Ստ. Շահումյանը, միևնույն նպատակը՝ ծավալվող հեղափոխական շարժումներին տալ «ազգային բնույթ»⁴⁵: հեղափոխական պայքարի բոլոր ձևերին զուտ ազգային բնույթ տալ, բացառել դասակարգային-սոցիալական պայքարը և այն հակադրել հարևան վրացի, ադրբեջանցի, քուրդ և այլ ժողովուրդների մղած ազատագրական պայքարին:

Ազգային ինքնամեկուսացման այդ միտումը կատարյալ շարիք էր, որի նպատակն էր հայ բանվորներին ու աշխատավոր գյուղացիությունը հտ պահել համառուսաստանյան հեղափոխական շարժումներից: Դաշնակցությունը ազգային հարցի լուծումը դնում էր միանգամայն վերացականորեն, ընդհանուր «համադարմանի» ձևով, առանց սոցիալ-տնտեսական կոնկրետ վերլուծության:

Ստ. Շահումյանը մերկացնելով հայ ազգայնականների՝ ազգային հարցի նման ըմբռնումը, գրել է. «Ազգային հարցը մարքսիզմը լուծում է ամեն մի առանձին դեպքում իր ուրույն և կոնկրետ պատմական արտահայտությունների մեջ և ոչ «ընդհանրապես», անկախ ժամանակի և տեղի պայմաններից»⁴⁶:

Իրից⁴⁶: Հենց այդ տեսանկյունից էլ մոտենալով հարցին, Ստ. Շահումյանը ընդգծում էր սոցիալական և ազգային-ազատագրական պայքարի սերտ կապը, նշում էր, որ ազգային հարցը ինչ-որ վերացական երևույթ չէ, այլ սերտորեն կապված է տվյալ ժամանակաշրջանի դասակարգային պայքարի հետ և որպես այդպիսին «ազգային կոնկրետ դասակարգային կոմի արտահայտություններից մեկն է»⁴⁷:

Վրացական «Սոցիալ-ֆեդերալիստ-հեղափոխականներին» կուսակցությունը, որ գոյություն ուներ 1904 թ., բացեիրաց հանդես եկավ բուրժուազիայի շահերի պաշտպանության զորքերից, պահանջելով գոյություն ունեցող կարգերի պայմաններում ստեղծել Վրաստանի ֆեդերատիվ ազգային ինքնավարություն: Սակայն այդ կուսակցությունը՝ ռեակցիայի տարիներին փաստորեն քայքայվեց և նորից հանդես եկավ միայն 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո:

Ադրբեջանում նոր ձևավորվող բուրժուազիան՝ միացած խանա-բեկական ռեակցիային, հիմնականում տարածում էր պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի զաղափարներ: 1907 թ. Բաքվում հիմնադրված «Մուդաֆիե» բուրժուազիական կազմակերպությունը սերտ կապերի մեջ էր երիտթուրքերի հետ և պայքարում էր այսպես կոչված մուսուլմանական ավտոնոմիայի համար՝ Թուրքիայի հովանավորության տակ: «Մուդաֆիե» կազմակերպությունը հակառուսական-ազգայնական կազմակերպություն էր, որը պայքարում էր ժողովուրդների բարեկամության և նրանց ինտերնացիոնալիզմի դրոշի ներքո միավորելու դեմ:

Վ. Ի. Լենինը «Բանվոր դասակարգը և ազգային հարցը» հոդվածում 1913 թ. մայիսին նշել է, որ Ռուսաստանում կալվածատերերի և բուրժուազիայի քաղաքականությունը սահարյուրակային նացիոնալիզմն է, որը ուղղված է բնակչության մեծամասնության դեմ: Դրա կողքին ուժեղանում է նաև մյուս ազգերի «բուրժուական նացիոնալիզմը, ջանալով ազգային պայքարով կամ ազգային կուլտուրայի համար մղվող պայքարով շեղել բանվոր դասակարգը նրա մեծ համաշխարհային խնդիրներից»⁴⁸:

Բուրժուազիան, բանվոր դասակարգի հեղափոխական պայքարից վախեռած, դաշինքի մեջ է մտնում «պուրիշկիլչների հետ, ռեակցիայի հետ, մատնում է զեմոկրատիզմը, պաշտպանում է ազգերի ճնշումը կամ անիրավահավասարությունը, բանվորներին ալլասերում է նացիոնալիստական լուղեղներից»⁴⁹: Ազգերի ազատ ու հաշտ ապրելու համար անհրաժեշտ պայմանը բանվոր դասակարգի պաշտպանած զեմոկրատիզմն է. «Ո՛չ մի արատնություն ո՛ւնի ազգի,—գրում է Վ. Ի. Լենինը,—ո՛չ մի լեզվի համար: Ո՛չ մի ամենափոքր ճնշում, ո՛չ մի ամենափոքր անարդարություն ազգային փոքրամասնության նկատմամբ—ա՛հա բանվորական զեմոկրատիայի սկզբունքները»⁵⁰:

Բոլշևիկներն իրենց տեսական աշխատություններում և գործունեությամբ ցույց տվեցին, որ իմպերիալիզմի էպոխայում հայ ժողովրդի ազատագրման հարցն իր պատմական լուծումը կստանա միայն և միայն պրոլետարական հեղափոխության հաղթանակով: Մերկացնելով դաշնակներին, սպեցիֆիկներին և ազգայնական բոլոր տարրերին, բոլշևիկները պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմը հակադրեցին նրանց նեղ ու խղճով գաղափարախոսությանը:

Այդ նույն ժամանակ հեղափոխությունը ճնշելու համար ցարիզմը պատրաստ էր դաշինքի մեջ մտնել անգամ իր հակառակորդների և ամենատեսակցիոն ուժերի, ինչպես նաև սուլթանի կառավարության հետ:

1905 թ. հուլիսին Վ. Ի. Լենինը «Ռուսական ցարը իր ժողովրդից պաշտպանություն է փնտրում թուրքական սուլթանի մոտ» հոդվածում նկարագրելով Սեֆովյան նավաստիների հեղափոխական բռն լինելը, նշում է, թե ինչպես ցարը դիմում է Ռումինիային և Թուրքիային «ապստամբած նավաստիների դեմ ռադիկալական օգնություն ցույց տալու խնդրանքով»: Ահա թե երբ արտահայտվեց այն, որ «նեքին թուրքերը» ավելի սարսափելի են ռուս ժողովրդի համար, քան ամեն տեսակ «արտաքին թուրքեր»: Թուրքական սուլթանը պետք է պաշտպանի ցարական ինքնակալությանը ռուս ժողովրդից, — ցարը չի կարող հենվել ռուսական ռազմական ուժերի վրա, և նա օգնություն է ազնվում օտար տերություններից»⁵¹:

Այդ առթիվ Վ. Ի. Լենինը մեջ է բերում անգլիական «Թայմս» թերթի խոսքերը. «Մնում է սպասել, կբարեհաճի՞ արդյոք Աբդուլ Համիդը ցարին ցույց տալ նրա խնդրած օգնությունը, թե ոչ»⁵²:

Ռեակցիայի ուժերը միավորվում էին հեղափոխական պայքարը կասեցնելու, աշխատավոր մասսաներին հայածանքի ու ճնշման զնդանի տակ պահելու համար: Վ. Ի. Լենինը «Դասերի և դասակարգերի դերը ազատագրական շարժման մեջ» հոդվածում վիճակագրական տվյալների հիման վրա շատ կարևոր եզրակացություններ է անում, այն մասին, թե ինչպես է աստիճանաբար դեմոկրատականանում ազատագրական շարժումը: Ըստ որում նա այդ եզրակացությունները անում է պետական հանցանքների համար մեղադրության դեմքերի վիճակագրական տվյալների հիման վրա: Պարզվում է, որ 1827—1846 թթ. ճորտատիրական իրավունքի գոյության էպոխայում Ռուսաստանում ամեն 100 մարդուց մեղադրանքի են ենթարկվել 76 ազնվականներ և միայն 23 մեղաններ և գյուղացիներ, իսկ 1884—1890 թթ. «ազնուչինցիներին» բուրժուական լիբերալների և լիբերալ-նարոդնիկների շարժումների ժամանակ, նույն կարգով՝ 30,6 և 46,6, վերջապես բուրժուական-դեմոկրատական շարժման շրջանում 1901—1903 թթ. 10,7 և 80,9 և պրոլետարական շարժման՝ 1905—1908 թթ. 9,1 և 87,7: Ելնելով այս ուշադրավ տվյալներից Վ. Ի. Լենինը գրում է. «Այստեղից պարզ երևում է, թե ինչպես

արագ կերպով դեմոկրատացել է ազատագրական շարժումը XIX դարում, և թե ինչպես խիստ կերպով փոփոխվել է նրա դասակարգային կազմը»⁵³:

Պարզվում է, որ դեկարիստներից մինչև Գերցները ազատագրական շարժման մեջ զերակշռում են ազնվականները, «որոնք անգոր են առանց ժողովրդի աջակցության: Բայց ազնվականներից լավագույն մարդիկ օգնեցին զարթոցնելու ժողովրդին»:

Ինչպես լիբերալ կամ բուրժուական լիբերալ էպոխան (1884—1890) ազատագրական շարժման մասնակիցների մեջ ազնվականներն արդեն փոքր մաս են կազմում: Բայց, եթե նրանց ավելացնենք հոգևորականությունն ու վաճառականությունը, ապա ստանում ենք 49%, այսինքն՝ համարյա կեսը: Շարժումը դեռ կիսով չափ մնում է արտոնյալ դասակարգերի՝ ազնվականների և բուրժուազիայի վերնախավների շարժում: Այստեղից էլ՝ շարժման անդրություն, չնայած առանձին մասնակիցների հերոսություններ:

Նրբորդ (1901—1903) և չորրորդ (1905—1908) էպոխաները գյուղացիական և պրոլետարական դեմոկրատիայի էպոխաներ են: Ազնվականության դերը բոլորովին փոքր է... Զարմեղ են մասսաները: Այստեղից երկու ամփոփում. 1) Ինչ-որ լուրջ բան ձեռք բերելու հնարավորություն և 2) լիբերալների ատելություն դեպի շարժումը (հակահեղափոխական լիբերալիզմի հայտնվելը)»⁵⁴:

Պետական հանցանքների համար մեղադրվածներից 1884—1890 թթ. գյուղատնտեսությամբ զբաղվողները կազմում էին 7,1%, արդյունաբերությամբ և առևտրով՝ 15,1%, իսկ 1901—1903 թթ.՝ համապատասխանաբար 9,0 և 46,1, 1905—1908 թթ. 24,2% և 47,4%: Այս թվերը մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում և հնարավորություն են տալիս պարզելու ամեն մի էպոխայի հեղափոխական շարժման շարժիչ ուժերն ու դասակարգային բովանդակությունը: 1884—1890 թթ. շարժումներին հիմնականում մասնակցում էին բուրժուական լիբերալները, լիբերալ-նարոդնիկները, սովորողները, մտավորականության ներկայացուցիչները և այլն: Մինչդեռ գյուղացիներն ու արդյունաբերական բանվորները փոքրամասնություն էին կազմում: «Ահա թե որտեղից են,—գրում է Վ. Ի. Լենինը,—շարժման յուրահատուկ ձևերը, հերոսությունն ու վեհությունը և նրա անդորությունը»⁵⁵:

1901—1903 թթ. քաղաքային բանվորը, լինելով ժողովրդի փոքրամասնությունը տալիս է մասնակիցների 46,1%-ը, մտավորականությունը և սովորողները երկրորդ պլանի վրա են մղվում, գյուղացիները 9%: 1905—1908 թթ. ուժեղացավ բանվորների դերը, այն հասավ մինչև 47,4%-ի: «Նրանք,—գրում է Վ. Ի. Լենինը,—զարթեցրել են արդեն գյուղացիության մասսան, որը մեծացրել է շարժման մեջ իր մասնակցության բաժինը մնացած բոլոր դասակարգերից ավելի՝ 9-ից մինչև 24,2%, այսինքն՝ համարյա երեք անգամ...»⁵⁶:

Այսպիսով, արդեն նորագույն էսթիմայում ազատագրական շարժման հասարակական ուժերը պրոլետարական ու բուրժուական գեմեյնաֆրան էր՝ հանձինս գյուղացիության: Միաժամանակ վ. Ի. Լենինը ընդգծում է, որ գյուղացիությունը կազմելով բնակչության «հսկայական մեծամասնություն, բովանդակապես կազմում է կանգնած, տալով բնդամենը մասնակիցների Բաոուդ մասը (24,2%), որովհետև նա գեթ թույլ կերպով է արթնացած»⁵⁷: Սակայն մի շարք հանգամանքներ և հատկապես ստոլիպինյան ռեակցիոն հողային բարեփոխումները, որ ուժեղացնում էր գյուղում դասակարգային ներհակությունները, «խիստ հաջող, արագ և եռանդալիս կերպով արթնացնում է նաև մեծագույններին...»⁵⁸:

Հայ իրականությունն առավել գյուղացիական էր, քանի որ բուրժուական հարաբերությունները ավելի թույլ էին և զարգանում էին դանդաղ, սակայն ազատագրական շարժումները ճիշտ նույն ընթացքն ունեին, ինչ Ռուսաստանում:

Նշելով Արևմտյան Հայաստանում թուրքական ղեկավարի ղեմ մղվող պայքարի յուրահատկությունները, Անդրանիկն ընդունում էր նաև Ռուսաստանում բարձրացող հեղափոխական պայքարի նշանակությունը ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարի համար:

Կարևոր էր, որ Անդրանիկն աստիճանաբար այն համոզմանն էր հանդում, որ, ի վերջո, Ռուսաստանը և նրա առաջավոր հեղափոխական միաբերման նշանակություն ևն ստանում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարում:

Այդ համոզմունքի շնորհիվ էր, որ Անդրանիկը ճնշված ժողովուրդների ազգային ազատագրությունը զլխավորապես կապում էր սուսական առաջին հեղափոխության հաղթանակի հետ: Ինչպես հայտնի է «Frankfurter Zeitung» թերթի մի հաղորդագրությունից, Անդրանիկը 1905 թ. ժնկում Լոնդոնում ժամանակ, հայտարարել է, որ Հայկական հարցի լուծումը կապված է սուսական հեղափոխության հաղթանակի հետ: «Նա հայտնեց,—գրում է թերթը,— որ թուրքաց հայերը սպասում են իրենց գրության բարվոքման ալմյան ազատամիտ ճղնաժամից Ռուսաստանում»⁵⁹:

Ռուսական հեղափոխության նման ղնահատականը և թուրքահայության ճակատագիրը նրա հետ կապելը շատ կարևոր էր: Անդրանիկի կարծիքով, ռուսական հեղափոխության ազդեցության տակ պետք է էլ ավելի ուժեղանա ազատագրական պայքարը Թուրքիայում: Ըստ որում, այդ պայքարը նա դիտում էր որպես բռնակալության դեմ բոլոր ճնշված ժողովուրդների, հավասարապես նաև թուրք ժողովրդի՝ մղած միասնական պայքարի մի օղակը: Նա ցավով էր նշում, որ հայ և թուրք ժողովուրդների ազատագրական պայքարը

միավորելու գործում մեծ խոչընդոտներ են առաջանում: Հայերը «ամենեին տրամադրված չեն դադարեցնելու հեղափոխական շարժումը Թուրքիայում, առել է Անդրանիկը, ինչպես և նա մեծ դժվարություն էր ներկայացնում»⁶⁰: Սակայն ժողովուրդների համընդհանուր ճակատ ստեղծելը Թուրքիայում ղեկեա չէր հասունացել և իրոք կապված էր մեծ խոչընդոտների հետ: Սասունի հերոսական ազատամարտությունը ճնշվելուց հետո, 1905 թ., Անդրանիկը գտնվում էր ժնկում, որտեղ ամիսներ շարունակ նրա թելադրած հուշերը ղրթ էր առնում գյուղատնտեսական ինստիտուտի ուսանող Գ. Գրձեկյանը⁶¹:

Անդրանիկի թողած զլխավոր ժառանգության մեջ հատուկ տեղ ու նշանակություն ունի զորավարական նրա տաղանդի յուրահատուկ ամփոփումը հանգրսացող «Մարտական հրահանգներ» ընդհանուր խորագիրը կրող ոչ ծավալուն գիրքը:

Պա սահմանական գործողություն ծավալելու՝ որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնող մի յուրահատուկ ձեռնարկ է, որտեղ, հաշի առնելով Արևմտյան Հայաստանի առանձնահատուկ պայմանները, նա առաջ է ժողովրդի ազատագրության համար պարտիզանական բնույթի կռիվներ վարելու սկզբունքներն ու կազմակերպական գրույթները: Այդ ձեռնարկին Անդրանիկը գրել է 1906 թ. և ձոնել ազատագրական մարտերում զոհված իր բնկերների հիշատակին:

«Մարտական հրահանգներ» գրքի 15 բաժինները պարունակում են ազատագրական մարտեր վարելու շատ հետաքրքիր զաղափարներ՝ սկսած ղինվորական խորհրդից, մինչև առանձին խմբերի ու անհատների գործողությանը վերաբերող հրահանգները, ապա և կրիտասարգության ուղղված պատգամները:

Զինվորական խորհուրդը հոգ է տանում նաև մարտիկների ղինավարժություն և մարմնամարզության մեջ կատարելագործելու, նրանց համար հրամանատարական կազմ պատրաստելու, ինչպես նաև ղինքի ու ղինամթերքների պաշտրներ կուտակելու մասին:

Անդրանիկը կարևոր տեղ է հատկացնում նաև մարտական խմբերի ձևավորման ու նրանց կազմակերպման գործին: Խմբերից յուրաքանչյուրը բաժանվում է տասնյակներին՝ իրենց տասնապետով:

Հրահանգներում այնուհետև մանրամասն շարադրվում են քայլերի կարգն ու մարդկանց դասավորությունը, նշվում են կրթի ժամանակ ղինվորների միջև պահպանվող հեռավորությունը, նրանցից ամեն մեկի վարքագծի

* ՀՍՍՀ ղիտության վաստակավոր գործիչ Գ. Փ. Գրձեկյանը (ծնվ. 1884 թ.) երկար տարիներ ղրադվել է գյուղատնտեսությանը և դասախոսական աշխատանքով: Այժմ աշխատում է ՀՍՍՀ գյուղատնտեսության մինիստրության ալեգործության, պտղագործության և գինեգործության ղիտահետադոտական ինստիտուտում որպես կոնսուլտանտ: Անդրանիկի հուշերը ղրի առնելու մասին ընկ. Գ. Գրձեկյանը հետաքրքրական հուշեր ունի:

կանոնները, ինչպես նաև հնարավոր այն դեպքերը, որոնք կարող են տեղի ունենալ, մատնացույց է արվում, թե ինչպես պետք է զգուշանալ ու վարվել ամեն մի առանձին դեպքում:

Անդրանիկը հատուկ ընդգծում է դժվարին պայմաններում ընկերների հարաբերության ու փոխադարձաբար օգնելու, դժվարին պահերին մեկը մյուսին ձեռք մեկնելու կարևորությունը: Այդ ամենը չափազանց անհրաժեշտ են նպատակին հասնելու համար:

Կարևոր է ընդգծել, որ «Հրահանգները» ղինվորների ու հրամանատարների փոխհարաբերությունը, ինչպես և մյուս հարցերը միանդամայն դեմոկրատական ու ընկերական սկզբունքներով են կարգավորում:

Նշվում են նաև, թե ինչպես դասավորել ուժերը, եթե զրոհող թշնամին հրանոթ ունի, և ինչպես որոշել նրա հեռավորությունը, ինչպես դուրս գալ շրջապատումից և մարտ վարելու դանազան մանրամասները:

Անդրանիկը այն միտքն է դարգացնում, որ ռազմական արվեստին տիրապետելը և բարձր կարգապահությունը, հմտությունն ու հերոսությունը մարտիկին դարձնում են անպարտելի:

«Խումբը երկրի մեջ» բաժնում Անդրանիկն անդրադառնում է այն բոլոր պայմաններին, որոնք անհրաժեշտ են ռազմական ուժերը համալրելու համար: Եթե ռազմական գործողությունների հարկ չկա, ապա «պետք է խումբը մասամբ ցրել, որովհետև դժվար է 100 հոգի կերակրելն ու թաքցնելը»⁶⁰: Տեղացիները պետք է ուղարկվեն իրենց գյուղերը, ապրեն այնտեղ և, կապ պահպանելով խմբի ղեկավարի հետ, նրան հաղորդեն թշնամու ուժերին ու տիրող իրադրությանը՝ վերաբերող անհրաժեշտ տեղեկությունները: Նրանք միաժամանակ պետք է տեղի երիտասարդությունից խմբեր կազմեն ու ղինավարժություններ անցկացնեն:

Պետք է նաև նախապես մանրամասն ուսումնասիրել հնարավոր պատերազմական գործողությունների վայրը, լուրջ աշխատանք տանել բնակչության շրջանում և բոլորին դադառապահություն սովորեցնել, վաղօրոք պաշտպանական միջոցներ ձեռնարկել: Ռազմական գործողությունների ծրագիրը կազմելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել ռազմական և մարդկային ուժերը, հատուկ մարդկանց միջոցով տեղեկություն ստանալ թշնամու ուժի և դասավորության մասին:

Հարկավոր է անընդհատ կատարելագործել ֆիզիկական և զինվորական վարժությունները, դիրքերը պատրաստելու և դիրքից դիրք տեղափոխվելու, լեռնային և դաշտային վայրերում դիրքեր գրավելու եղանակները:

Բացի հիմնական խմբերից, պետք է ունենալ նաև մանր խմբեր, որոնք լավ են գործում լեռնային ու անտառային վայրերում, արագաշարժ են: Այսպիսի խմբերը ժամանակ առ ժամանակ փոփոխում են իրենց տեղերը, որպեսզի հայտնի չդառնա նրանց գտնվելու վայրը, կապ են պահպանում

կենտրոնի և հարևան խմբերի հետ: Այս կամ այն խումբը կալի բռնվելու դեպքում մյուսները պետք է կազմակերպված ու գործնական օգնություն ցույց տան և զրոհեն թշնամու վրա: Եթե մեկ խումբը մյուսին օգնության չի դնացել այդ խմբի տասնապետներն են մեղավոր, ինչ որ ալ ըլլալ՝ պետք է օգնել և զինվորները ուրախությամբ հետևելու են իրենց տասնապետներուն»⁶¹:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում «Ապստամբություն» բաժինը, որտեղ հրահանգվում է ընդհանուր և ամեն մի առանձին ելույթի համար հատուկ ծրագիր մշակել՝ հաշվի առնելով աշխարհագրական միջավայրը, թշնամու ուժերը:

Ապստամբության վայրը լավ ուսումնասիրելուց հետո պետք է նախօրոք, դեռ աշնանից, դիրքեր պատրաստել և դատնափոր տներ շինել, որոշ պաշար հավաքել: Այստեղ սահմանվում է նաև ապստամբությունն սկսելու հարմար ժամկետը. «Ապստամբությունը սկսվելու է գարնանը, երբ լեռներու վրա զեռքիչ ձյուն կա»⁶²:

Հրահանգներում իր արտահայտությունն է գտել հանկարծակի և սրբնթաց հարվածի տակտիկան. փոքր խմբերով թշնամու բազմաքանակ զորաբանակին պարտության մատնելը հաղթանակի հասնելու կարևոր պայմաններից մեկն է: Ընդգծվում է, որ պետք է նախահարձակ լինել, «հանկարծակիի բերելով զայն»:

Անդրանիկը նշում է, որ հայրենիքի ազատության համար մարտնչող «հայդուկային կյանքը... ամենաբարձր կյանքն է աշխարհիս մեջ...»⁶³ և միաժամանակ զգուշացնում, որ զինվորը, նվիրվելով իր ժողովրդի սրբազան գործին, պարտավոր է լինել խիստ գաղտնապահ ու կարգապահ, վարք ու բարքով մաքուր և անարատ, ունենա համեստ պահանջներ: «Ուտելիքին պետք է հավասար նայիք: Խնձոր մըն ալ ունենաք, բաժանելու եք... ոգնից ըմպելիները արգելված են խումբերուն...»⁶⁴:

Հալոցկին իր րնկերների հետ շիտակ պետք է վարվի, շարությունը մոռանա, ներողամիտ, աշխատասեր լինի, կարողանա բոլոր գործերը կատարել: Կանոնների 13-րդ կետը հատկապես մատնանշում է. «Ժողովուրդին հետ միքով և քաղցրությամբ սլիտի վարվիք, եթե ժողովուրդն անհատ մը ձեզի վիրավորական խոսք ըսավ, իրավունք չունիք ձեռք բարձրացնելու, — կարող եք ձեր սկտերուն բողոքել և անոնք հարկ գաածք կկարգադրեն»⁶⁵:

Աղատագրական պայքարի մեջ «Հրահանգները» կարևոր տեղ են հատկացնում զինված խմբերի և ժողովրդի կապին, նրանց միավորված ու թշնամու դեմ համատեղ հանգես գալուն: Առանց ժողովրդի «քաջաչեքության և գործնական մասնակցության՝ ոչինչ չենք կրնար ընել»⁶⁶:

Պատերազմական գործողությունների ժամանակ կարևոր են ստեղծված դրությունից ելք գտնելը, անակնկալ հարվածելն ու արագ կողմնորոշվելը:

«Գլխավոր բանն այն է, որ ամեն ինչ արագ նկատողություն առնես և առանց շփոթելու՝ բոլորական ծրագիր մը կազմես ու գործադրես, որպեսզի զո՛հ չի առաս»⁶⁷։

«Հրահանգներում» նշվում է նաև, որ եթե մեկը կառավարությունից փախըստական է, պետք է նրան ընդունել։ Եթե զինվոր է՝ 6 ամիս փորձելուց հետո ընդունել, իսկ եթե ոչ՝ օգնել արտասահման անցնելու. «Եթե ընդունիս և կառավարությունը ձերբակալե՛լ չարիքին պատճառը դուն եղած կրկնաս և ժողովուրդը քեզմե երես կդարձնես»⁶⁸։ Նույն կարգով խումբը կարող է որոշ ժամանակ ստուգելուց հետո փախստական թուրք զինվորներին ևս ընդունել։ Սակայն բոլոր դեպքերում էլ պահանջվում է խիստ զգուշություն և լավ ստուգում, որպեսզի կանխվի դավաճանությունը։

Այս և բազմաթիվ այլ փաստեր հաստատում են Անդրանիկի ղերբորոշումը մյուս ժողովուրդների, ինչպես նաև թուրք ժողովրդի նկատմամբ։ Նույնպես պահանջում էր թուրքական դաժան քաղաքականության գեմ պայքարելու, բոլոր ճնշվածներին ազատագրելու սկզբունքը։

Պակաս հետաքրքիր չէ «Հրահանգների» «Գլուղական դատեր» բաժինը։ Այստեղ նշվում է, որ եթե գյուղերում դատական գործ է ծագում, ապա պետք է խուսափել կաշառակեր պետական պաշտոնյաների որոգայթն ընկնելուց և գյուղացիներից «ընտրված մարդոց միջոցով վերջացնեն իրենց դատերը»⁶⁹։ Իսկ եթե գյուղի ընտրյալները չկարողանան հարցը լուծել, ապա զինվորական խումբը պետք է գործն իր ձեռքը վերցնի և արգարադատ վճիռ կալացնի։ «Դուք, խնդիրը քննելով և վկաներով ճշմարտությունը հաստատելիս ետք, գործը կվերջացնեք։ Բոլոր դատերը անկողմնակալ կերպով նայեցեք»⁷⁰։ Նշվում է նաև, որ պետք է իրենց նախորդ ընկերների վճիռների նկատմամբ հարգանքով վերաբերվել. «Անոնք իրենց խելքով ու խղճով տեսած են այդ դատերը։ Եթե փոփոխե՛ք ժողովուրդ այլևս ձեզի չի հավատար»⁷¹։

«Հրահանգները», սահմանելով հայդուկների «պարտականությունը», այն միտքն են դարգացնում, որ հաշվի առնելով անցյալի փորձը, անգամ սխալները, պետք է փորձառու դառնալ և ոչ թե հանգես դալ դատապարտողի դերում⁷²։

Կարևոր են նաև տարբեր տեսակի զենքերի մասին տրվող անհրաժեշտ տեղեկությունները և թշնամուն հաղթելու համար գործադրվող հնարամտությունների շարադրանքը։ Հատկապես նշվում է, որ ազատագրական պայքարի մասնակիցները թշնամու համեմատությամբ պետք է զինված լինեն ավելի կատարելագործված զենքերով՝ «որպեսզի մենք՝ թիվով քիչ՝ կարողանանք մրցիլ թշնամուն դեմ»⁷³։

«Հրահանգներում» հատուկ բաժին է հատկացվում «Քրդերը և քրդական միություն» հարցին։ Քաղաքագետի խորաթափանցությամբ Անդրանիկը նշում է, թե ինչպես քրդական ցեղապետերը, թուրքական կառավարության ձեռքին

գործիք դառնալով, գործադրում են բռնություններ։ Նրանք իրենք էին հայտարարում, որ իրենց բռնությունները կառավարության կողմից պաշտպանվում և քաջալերվում են⁷⁴։

Իհարկե, եղել են շատ դեպքեր, երբ քրդերը, զժգոհ լինելով կառավարությունից, դադարեցին կերպով պաշտպանել են հայերի ազատագրական պայքարը։ Նրանց հետ կապը պետք է ամեն կերպ ուժեղացնել։ Անդրանիկն այն միտքն է ընդգծում, որ հայերի, քրդերի և բոլոր ժողովուրդների միասնական ճակատն ու բարեկամական միությունը հրատապ անհրաժեշտություն է սուլվանի հալածանքներին վերջ տալու համար։

Ահա ինչպես է նա արտահայտում իր այդ մտքերը. «Կան նաև անհատներ՝ որոնք գիտակցության եկած են. կտեսնեն կառավարության ըրած դաշանությունները և կմտածեն իրենց ապագան, ուստի կընեն մեղի մասնավոր բարիքներ, բայց շատ վախով և զգուշությամբ»⁷⁵։ Նա խոսում է այն մասին, որ թուրքական կառավարությունը հրահրում է ամեն տեսակի բանսարկություններ և շատ դեպքերում ուժի միջոցով է քրդերին հայերի դեմ դուրս բերում։ Ընդգծելով, որ քրդական ցեղերը մեծ ուժ են թուրքական բռնապետության ձեռքին, կարող են մինչև 150.000 զինվոր հավաքագրել, նա նշում է, որ այդ բոլոր ցեղերը ի վերջո կմիանան մեկ հետ, «երբ սուլթանական դադանային ուժիմը երկրեն վերնա, և շատ շուտով պիտի միանան ու մեղի հետ երկիրը պաշտպանեն ապագա թշնամիներուն դեմ»։

«Հրահանգները» ավարտվում են «Երիտասարդություն» խորագիրը կրող բաժնով, որտեղ Անդրանիկը, հանրագումարի բերելով իր ավելի քան 15 տարվա պայքարի փորձը երազում էր, «որ օր մը և այն մոտավոր ապագայի մեջ, գիտապես, մասնագիտական կրթությամբ օժտված երիտասարդներ հաջորդեն մեղի և ավելի հաջողությամբ, ավելի ձեռնհասությամբ վարեն մարտական բանակը»⁷⁶։

Հայրենի երկիրը բարբարոսների լծից ազատելու համար հայ երիտասարդությունը պետք է կազմակերպվի, ռազմական գիտելիքներ ձեռք բերի և պայքարի Արևմտյան Հայաստանի փրկության համար։

2. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԸԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ ԱՔՏԱՆԵՐԻ ՄԵՋ

Անդրանիկը, երբեմն մոլորության կածանը բռնած, բախում է Եվրոպայի դռները, փորձում շարժել նրա քարացած խիղճը, աղերսում մեծ տերություններին՝ օգնության ձեռք մեկնել իր հայրենիքին։ Բայց ավաղ... Կոնկրետ քայլերի փոխարեն նորից դատարկ խոստումներ ու հույսեր, նորից մերժում ու հիասթափություն։

Օգնության ժանդարմական վարչության 1910 թ. ապրիլի 7-ի հաղորդա-

գրութիւնը հաստատում է, որ Անդրանիկը անդադրում և անհանդիստ գործունեութիւն է ծավալել Փարիզում և Եվրոպայի այլ քաղաքներում, նոր հանդիպումներ ունեցել ականաւոր հասարակական ու քաղաքական գործիչների հետ, հայ մեծատուններից օգնութիւն խնդրել, կրկին եղել է Անդրկովկասում, Թեհրանում և Պարսկաստանի այլ հայաշատ վայրերում:

Այդ շրջագայութեան ժամանակ նա տառապել է ծանր հոգացաւով և Օրդուբադում երեք շաբաթ դամբել անկողնում: Հենց այդ ժամանակ էլ նա լայն կապերի մեջ է մտել տեղի հարուստ հայ առեւտրականների հետ և օգնութիւն կազմակերպել արեւմտահայութեանը: Նրան հաջողվում է կազդուրվելուց հետո այցելել Արեւմտյան Հայաստան, ծանոթանալ իրավիճակին և ոգևորել ազատագրական պայքարը: Թշնամուն երբեք չենթարկվելու, հյուհայատակ չդառնալու նրա ոգին խոշոր ազդեցութիւն է ունեցել այդ տարիներին հայապահպանութեան համար մղվող պայքարում:

Դա մի այնպիսի ժամանակաշրջան էր, երբ երկարամյա ազատագրական պայքարի անհաջողութիւնը, հայութեան զանգվածային կոտորածներն ու շարունակվող հալածանքը սրող շրջաններում հուսալքում և անվստահութիւն էին առաջացրել: Ոմանք, ինչպես դա տեղի ունեւորում էր նախորդ տասնամյակներին, ստիպված էին կամ լքել հայրենի օջախը, կամ հավատաւորի լինել: Ուրիշները խնդրագրեր էին հղում Թուրքիայում բռնական դեպիսիւն, հյուսիսային սարահանքերը և աղբիւրում օգնել Արեւելյան Հայաստան տեղափոխվելու:

1907 թ. էրզրումի բռնական հյուսիսային ներկայացված բաղամասիկ աղերսագրեր այդ տեսակետից զգալի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում: «Մենք դիմում ենք Ձեր արդարադատ կայսրի հպատակութեան տակ մտնելու, որպէսզի մեզ ընդունեն որպէս ձեր զավակների և ազատեք գերութեան վիճակից», — խնդրում են այդպիսի աղերսագրերից մեկի հեղինակները:

Հանձին ցարի տեսնելով քրիստոնյաների պաշտպանին և ցանկանալով նրա գութը շարժել, դիմողները նշում են, որ եթե իրենց խնդրանքը մերժվի, ապա ստեղծված ծայրահեղ վիճակի պատճառով ստիպված պետք է հավատաւորի լինեն, քանի որ իրենց գոյութիւնը պահպանելու ուրիշ ելք չկա:

Ապա նրանք նկարագրում են այն ծանր ու անմարդկային վիճակը, որին մատնված են հայ աշխատավորները: «Մենք այնպիսի վիճակում ենք, որ չենք կարող դուրս գալ մեր գյուղից և աշխատանքի գնալ, մեկնել քաղաք կամ որեւէ ուրիշ գյուղ: Իսկ եթե գնանք, ապա առնվազն 5—10 տեղ կհանգիպենք թուրքերի և թուրք զինվորների, որոնք, մեզ վիրավորելով ու ծեծելով, անարատվում են մեր հավատն ու սրբութիւնները...: Հետո զալիս են ոստիկաններն ու զինվորները՝ զինվորական հարկ հավաքելու, մենք նրանց ենք տրամադրում մեր տեղաշրջանը, հյուրասիրում ինչով կարող ենք, միայն թե մեզ չծեծեն: Սակայն երբ մեր կանայք հայտնվում են, նրանք ճանկում ու բռնաբարում են... Ստիպում են մորթել մեր ունեցած վերջին ոչխարն ու

հավը»²: Ոչ միայն պահանջում են լիովին կերակրել իրենց ձիերը, այլև գարու մի մասն էլ հետները տանում են, թշնամաբար ոչնչացնում են մեր կուտակած խոտն ու դարմանը՝ մեր անասունները դրկում կերից: Միանգամից պահանջում են վճարել բազմաթիւ հարկեր ու տուրքեր, իսկ եթե ուշացնում ենք, ձերբակալում են մեզ, քաղցած ու մերկ նստում խոնավ ու ցուրտ նկուղները: Թուրքերի անասուններն անարգել ոչնչացնում են մեր ցանքսերն ու այգիները: Մեր բոլորը լսող չկա: Դեռ ավելին. բոլորելու դեպքում մենք նոր գծախառնութեան առաջ ենք կանգնում:

«Մեր դրչի ուժից վեր է բոլորը գրի առնել», — վերջում գրում են Արշուն գյուղի 300 բնակիչները, որոնց անունից դիմումը ստորագրում և իրենց տոհմական կնիքներով հաստատում են Մինաս Չախալյանը, Ղազար Մանուկյանը, Հակոբ Բալասանյանը, Կիրակոս Հարութիւնյանը, Հարութիւն Պապոյանը: Այդ դիմումը ստորագրում են նաև Սեդուտլու գյուղի 290 բնակիչներ: «Վարչական պաշտոնյաներից մենք տասնապատիկ ավելի շատ ենք տուժել, քան նկարագրված է վերևում», — ավելացնում են նրանք³:

Մարդիկի գյուղի 165 բնակիչներ իրենց դիմումում նույնպես նկարագրում են տիրող առավել անտանելի վիճակը և հույս հայտնում, որ ցարը չի մերժի իրենց խնդրանքը: Բլուր գյուղի 360 բնակիչներ նշում են, որ եթե բոլոր դառնութիւնները նկարագրեն «չի բավարարի ոչ թուղթը, ոչ թանաքը»⁴:

Հայ գյուղացիները ծանր հարկեր վճարելու համար ստիպված են վաճառել իրենց հագուստը, նույնիսկ տեղաշորը, — ինչպես այդ մասին գրում են նաև Դյուլ գյուղի 990 բնակիչներ: «Մեր բոլոր ցավերը նկարագրելու համար այլևս ուժ չունենք», — այս խոսքերով են նրանք ավարտում իրենց դիմումը: Այդ նույն դիմումի տակ ստորագրել են նաև Թավունց գյուղի՝ 400, Ինցք գյուղի՝ 1000, Դինարկում գյուղի՝ 450 և Իգդաձորի Ինցքար գյուղի 500 բնակիչներ:

Նույն կարգի դիմումներ են գրել նաև Դվինկ, Գարմասան և ուրիշ գյուղերի բնակիչները:

Էրզրումի նահանգի նշված գյուղերի հազարավոր հայ գյուղացիների՝ բռնական ցարին ներկայացված դիմումները հայ ժողովրդին վիճակված տառապանքի վկայութիւններն են, նրա հառաչանքից ծնված պերճախոս վավերագրերը:

Մղձավանջային դրութիւնից դուրս գալու համար ժողովուրդն աներևակայելի զոհաբերութիւնների էր դիմում, մեծ ճիգեր գործադրում, բայց նա վայրենի գազանի առջև անզոր էր մերկ ձեռքերով, և ոչ մեկից իրական օգնութիւն չէր ստանում. նա մեծ տերութիւնների, բարբարոս Աբդուլ Համիդի զոհն էր դառնում, արյունաքամ լինում: Միայն նրա ողբն էր աշխարհով մեկ տարածվում: Իսկ թուրքերը անկաշկանդ շարունակում էին ցեղասպա-

Հաս բողոքում են իրենց ծանր վիճակից: Չնայած գլխավոր հյուպատոսա-
րան գալու արգելքներին և նրանց ռուսական հպատակության տակ ըն-
դունելու մէջ կտրական մերժումին, նրանք շարունակում են նոր խնդրագրեր
տալ, որոնք իմ հրամանով վերագարծվում են՝ պարզապես չեն ընդունվում»¹²:

Յարական այդ դիվանագետն իր անգութ ու անտարբեր վերաբերմունքով ամեն կերպ ջանում էր անուշադրություն մատնել հայերի ողբերգական վիճակը, և դա այն դեպքում, երբ նա անձնապես համոզված էր, որ ճրնշումների մասին հայերի դիմումներում բերված փաստերը համապատասխանում են իրականությանը:

Ինչո՞ւ է բացատրվում և ինչի՞ էր հանգում ցարիզմի նման քաղաքա-
կանությունը:

Քաջատեղյակ լինելով, որ հայերի վիճակն, իրոք, շատ ծանր է, ցարիզ-
մը չէր միջամտում, չցանկանալով սրել հարաբերությունները թուրքական
կառավարութեան հետ: Յարիվըր, մյուս կողմից, ցանկանում էր, որ Ռուսաս-
տանին դարեր շարունակ նվիրված տարրը՝ հայերը, մնան իրենց տեղերում,
որպեսզի նրանց գործիք դարձնելով իրագործի իր նվաճողական պլանները:

Թուրքական պանիսլամական կառավարությունը կես հազարամյակ ցանկանում էր ինչ գնով էլ լինի ազատվել իր զավթած հայկական տերիտորիաների հալ զանգվածներից՝ ելնելով հետևյալ երկու գլխավոր պատճառներից. նախ հայերը, ձգտելով ազատություն, մշտապես պայքար են մղել և շարունակում են պայքարել Թուրքական իշխանության դեմ, մինչդեռ Թուրքական պետական քաղաքականությամբ թելադրվում էր հայերին ձուլվել Երկրորդը՝ հայերը միշտ էլ հանդես են եկել որպես Ռուսաստանի անկաշառ բարեկամներ։ Ռուսաստանի նկատմամբ հայերի ականակությունները բխում էին այն համոզմունքից, որ միայն Ռուսաստանի օգնությամբ և նրա կազմում հայերը կկարողանան փրկվել ֆիզիկական բնաջնջումից, ապրել ապահով կյանքով և հնարավոր չափով դարգացնել իրենց դարավոր մշակույթը։

Հովհ. Թումանյանը «Ռուսաստանը և հայերը» հոդվածում զարգացնում է այն միտքը, որ հայերը թուրքական լծից կարող են ազատագրվել միայն Ռուսաստանի օգնությամբ։ Վերջերք թուրքիայի քարտեզը,— շարունակում է բանաստեղծը,— և դուք կտեսնեք, որ այդ «նոր պետությունը դրսից եկել բռնությամբ նստել է հնագույն ժողովուրդների հողերի վրա և գրավել նրանց հայրենիքը... Անատոլիան, Փոքր Ասիան, այն երկիրն է, որտեղ հնագույն ժամանակներից ապրել և ապրում է հայ ժողովուրդը։ Դրա հետևանքով էլ, Հայկական հարցը թուրքիայի համար ամենադժվարին հարցերից մեկն է և երևի որոշ ժամանակից հետո այն ավելի կբարդանա, երբ թուրքերը ստիպված կկենտրոնանան բացառապես Փոքր Ասիայում»¹³, եվ ահա թուրքական կառավարությունը այդ հարցի «խմաստուն» լուծումը գտել է հայերի ոչնչացման, ճնշման ու հալածանքի, նրանց էմիգրացիայի մեջ։ «Զիշտ է, այդ

ուղին վայրի, բարբարոսական ուղի է... Բայց հաստատ ուղի է: Եվ այդ ուղիով թուրքիան շատ բանի է հասել»¹⁴: Հետեանքն այն է, որ Արևմտյան Հայաս-
թուրքիան շատ բանի է հասել»¹⁴: Հետեանքն այն է, որ Արևմտյան Հայաս-
տանի «Յ հայկական շրջաններում հայերի տեղուր տատանվում է 14 և 24
տեղի միջև և ոչ մի վիճակում նրանք չեն կազմում բնակչության 50 տո-
կոսը: Այդ թվերը դեռ վերաբերվում են ութսունական թվականներին: Բայց
ինչքան է պակասել մինչև այժմ... վանում ուսական հյուպատոսի տեղե-
կությունների համաձայն 1895 թ. հայտնի կոտորածից հետո վանի վիճակ-
քում հայերի թիվը պակասեց 15—20 տոկոսով: Կային այնպիսի վայրեր,
որտեղ բնակչության կեսը ոչնչացել էր: Կոտորածներին ու էմիգրացիային
վերջ չկա ու չկա»: Վիճակն այնպիսին է,—շարունակում է Թումանյանը, որ
շատ առաջավոր մտածողներ մտահոգված հայ ժողովրդի բախտով, վտանգ
են զգում, որ նա «հին աշխարհի մի շարք կուլտուրական ժողովուրդների
համան կարող է անհետանալ պատմության ասպարեզից»¹⁵: Ըստ որում հա-
յերը բացառություն չեն կազմում. հույների ջարդը 1822 թ., նեստորական-
ների՝ 1850 թ., մարոնիտներինը և սիրացիներինը՝ 1892 թ. և ուրիշնե-
րինը բացահայտում են օսմանյան բռնապետության մարդակուլ քաղաքա-
կանության ողջ էությունը: Այնուհետև բանաստեղծը նշում է հայ ժողովուր-
դի նվիրվածությունը Ռուսաստանին: «Իսկ Ռուսաստանը ինչպես անցյալում,
այնպես էլ այժմ, մեզնից ոչ մի վատ բան չի տեսել և ապագայում էլ նույնը
կլինի»¹⁶:

Հովհ. Թումանյանը «Հայկական հարցն ու լուծումը» հոդվածում 1913 թ. շատ կարևոր խնդիրներ է շոշափում հայ ժողովրդի կողմնորոշման և Հայկական հարցի վերաբերյալ՝

Նախ և առաջ նա գտնում է, որ Հայկական հարցի ծագումը կապել բնության կոնգրեսի հետ ճիշտ չէ, քանի որ «մեր հարցը բնությունից չի սկսվում և և՛ լրտապական պետությունները չեն դրել, այլ Սան-Ստեֆանոյից է սկսվում և ուսաներն են առաջին անգամ Հայկական հարցը մտցրել միջազգային խնդիրների շարքը»¹⁷։ Ուրեմն, որպես միջազգային դիվանագիտության քրննարկման խնդիր, Հայկական հարցը առաջին անգամ քննարկման է դրվում բնությունի կոնգրեսում, սակայն այն որպես հայ ժողովրդի անկախության ու ազատության խնդիր, սկիզբ է առնում այն ժամանակներից, երբ խորտակվեց հայկական պետականությունը։ Նրա գոյությունը զալիս է «էն օրից, ինչ որ վտանգվել է հայ ժողովրդի կյանքը, գույքը, պատիվն ու կուլտուրական ցարգացումը»¹⁸։

«Հայկական հարցը շատ հին է, — գրում է Հովհ. Թումանյանը, — ... Նա իր սկզբնական շրջանում զուտ քաղաքական խնդիր էր և հետամուտ էր ձեռք բերելու հայի կորցրած քաղաքական անկախությունը: Բայց ժամանակի ընթացքում ջախջախվեց ինքը՝ հայ ժողովուրդը, ջախջախվեցին նրա ուժերն ու հույսերը ու իջնելով, իջնելով պարսկական ու տաճկական բռնակալության

տակ՝ պահանջը հասավ մինիմումի: Եվ այսօր նա հանդես է գալիս արդեն լուրջ որպես քաղաքացիական ազատության խնդիր, որ իր պահանջը վերջ ի վերջո ձևակերպում է էսպես. կյանքի, գույքի, պատվի և կուլտուրական դարձածան ապահովություն»¹⁹:

Շատ ուշագրավ է Հովհ. Ռումանյանի այն կարծիքը, որ Հայկական հարցը զոյություն է ունեցել Պարսկաստանում, այն զոյություն ունի Ռուսքիայում: Սակայն այն որպես առանձին հարց զոյություն է ունի և չի ունեցել Ռուսաստանում, թեև ուղի իշխան Գոլիցինի օրերում: Ընդհակառակը, հայ ժողովուրդը միշտ նայել է Ռուսաստանի վրա որպես իր խնդրի ավանդական պաշտպանի վրա»²⁰:

Գեոհա XVIII դ. սկզբին հայ ազատագրական շարժման ականավոր դործիչ Իսրայել Օրին Արեմայան եվրոպայի տերություններից օգնություն էր խնդրում Հայաստանը պարսկական լծից ազատագրելու: Եթե այդպես է, «ուրեմն էն ժամանակ,—գրում է Հովհ. Ռումանյանը,—զոյություն ունի Հայկական հարցը Հայաստանի պարսկական մասում և կոչվում էր պարսկահայկական հարց»²¹: Երբ Օրին երկար բանակցություններ էր վարում Պիտերսբուրգի գերմանական կուրիյուրստ Հովհան Վիլհելմի հետ, Հայաստանն ազատագրելու կապակցությամբ, ապա վերջինս, հաշվի առնելով կարգավիճակը, գտավ, որ նրանք միաբան չեն կարող լինել Հայկական հարցում և «թե հայ ժողովուրդի փրկությունը չի կարող զույն գալ առանց Ռուսաստանի: [Նա] խորհուրդ ավելց դիմել Ռուսաստան՝ Պետրոս Մեծին: Շատ շուտով փորձն ու դործն էլ ցույց տվին, որ միայն Ռուսաստանը կարող էր վճռել խնդիրը: Եվ թե Օրին ու հայ հոգևորականությունն ու մեկիքները, թե հայ ժողովուրդը էն օրվանից երեսներն արին դեպի Ռուսաստան: Եվ ընդմիշտ դեպի Ռուսաստան»²²:

Հասկանալի է, որ ցարական կառավարությունն էլ իր շահերն ուներ: «Իսկ Կովկասը,—շարունակում էր Հովհ. Ռումանյանը,— իր բարեկամ ժողովուրդներով Ռուսաստանի համար թե՛ ռազմական, թե՛ տնտեսական տեսակետից հանդիսանում էր միակ ու հաստատուն կովանը Արևելքում»²³:

Երբ Արևելյան Հայաստանը 1828 թ. միացավ Ռուսաստանին, ապա վերջ տրվեց «հայտնի Հայկական հարցին հայոց աշխարհքի էս մասում, կամ ուրիշ խոսքով՝ պարսկահայկական հարցին:

Մնաց տաճկահայկական հարցը»²⁴:

1877—1878 թթ. Ղարսի մարզը և միացվեց Ռուսաստանին, որով այդ մասերում էլ լուծվեց «հայ ժողովուրդի կյանքի, գույքի և պատվի հարցը: Սակայն սրանով լուծվեց տաճկահայկական հարցի մի մասը, իսկ մնացած մասում, ինչ որ մնաց թուրքի ձեռքի տակ՝ էրզրում, Վան, Մուշ և այլ տեղեր, մնացին ու շարունակվեցին նույն կոտորածները, նույն զաղթականություն-

ները, նույն բռնությունները և առանցումները—մի խոսքով նույն հին Հայկական հարցը»²⁵: Հովհ. Ռումանյանը հետևելով այդ կենտոտ հարցի պատմությանը, հանդում է այն եզրակացության, «որ Հայկական հարցի մնացորդն էլ պետք է լուծի Ռուսաստանն էսպես, ինչպես լուծել է մինչև այժմ»²⁶: Պատմության փորձն այդ էր ցույց տալիս, որը, իհարկե, դուր չէր գալիս թուրքական բռնապետությանը:

Ահա թե ինչու թուրքական կառավարությունը պարբերաբար հայերին ոչնչացնելու քաղաքականություն էր վարում: Նա ամեն առիթով և առանց որևէ առիթի հայկական ջարդեր էր կազմակերպում կամ էլ երկրից արտաքսում հայերին, նրանց տեղը բնակեցնում մուսուլմանական ցեղեր: Հայերը «այժմ ռուսական հպատակություն ընդունելու հետ մեկտեղ,—գրում է Ն. Սկրյաբինը,—Ռուսաստանը զաղթելու թույլտվություն են խնդրում»: Թուրքական կառավարությունը,—նշում է նա,—հենց այդ է ցանկանում և արդեն մի քանի տարի է, ինչ դործում է այդ ուղղությամբ:

Հայերին ռուսական մուհաջիրներով՝ մուսուլմաններով փոխարինելու հույսեր փայփայելով, թուրքիան վերջիններիս հրավիրելու նպատակով ամեն տարի Անդրկովկաս է ուղարկում իր էմիսարները: Ինչ վերաբերում է այն հայերին, որոնք ցանկանում են արտաքսման կամ Ռուսաստան ընդունելու, ապա նրանք, ըստ թուրքական ծրագրերի, պետք է առմիշտ հրաժարվեն թուրքական հպատակությունից, նրանց անձնագրի վրա պետք է գրոշմվի՝ «առանց թուրքիա վերադառնալու իրավունքի»²⁷:

Թուրքական կառավարությունը, եթե մինչև 1905 թ. բավարարվում էր առանձին անհատների վտարումով, ապա այժմ, «անհանգիստ» հայերից ազատվելու նպատակով, ամբողջ խմբերով էր նրանց արտաքսում Ռուսաստան, պատճառաբանելով, թե, իբրև նրանք զաղտնի ճանապարհով թուրքիա են լիափանցել Անդրկովկասից: Թուրքական իշխանությունները ստիպում էին ռուս սահմանապահներին ընդունել բոլոր նրանց, ում արտաքսում էին. «Այսպես թե Ռուսաստանը թուրքիայի համար դարձել է արտաքսվալ»²⁸: Շուտով դա զանգվածային բնույթ է ստանում: Թուրքական կառավարությունը և մի շարք նահանգապետեր, ջանքեր դորձադրեցին շարունակելու հայերին Ռուսաստան վտարելու քաղաքականությունը, բայց այդ նրանց չհաջողվեց:

1905 թ. հեղափոխական շարժումների բուռն վերելքից սարսափելով, ռուսական կառավարությունը կտրականապես արգելեց հայ զանգվածների մուտքը Անդրկովկաս: Ինչպես թուրքիայում էր, Ռուսաստանում նույնպես սկսեցին հայերին դիտել որպես հեղափոխական ուժ, որը ձգտում էր ազատագրվել տիրող բռնապետությունից:

1907 թ. էրզրումի նահանգապետ Նուրի բեյը նորից է փորձում թույլտվություն ստանալ, որ հայերը Ռուսաստան տեղափոխվեն, որպեսզի նրանց

աեղերը բնակեցնի Անդրկովկասից էրզրումի նահանգ փոխադրվող մի քանի հազար մուսուլմանների: Ավելին, նա թուրքերին սիրաշահելու նպատակով, խոստանում էր երկրից արտաքսվող հայերի ունեցվածքը բաժանել նրանց:

Այգյալիսով թուրք աստիճանավորները հայ խաղաղ բնակչության դեմ էին հանում ամեն կարգի ավազակային խմբեր ու բախտախնդիր տարրեր: Դրա հետևանքով նահանգում իշխող լարված դրությունն ավելի ևս սրվեց: Նահանգապետը, նպատակ ունենալով խորամանկությամբ հրահրել հայերի արտագաղթը Ռուսաստան, մի կողմից իր ներկայացուցիչների միջոցով «հայերի նոր կոտորածներ կազմակերպելու սարսափ էր տարածում և խորհուրդ տալիս ռուսական հպատակություն ընդունել, իսկ մյուս կողմից այդ ուղղությամբ ազդեցիկ մղողներին՝ թվով 15 հոգու բանտ նետում»²⁹, որպեսզի քողարկի իր կազմակերպած դավադրության հետքերը:

Երբ ժողովրդական շարժումը լայն թափ ստացավ, նահանգապետ Նուրի բեյը, հնարավոր հետևանքներից սարսափած, խնդրեց ներել մահմեդականներ «շախսի-վերդի» և «խեյ վաթանի-էլի»³⁰, ինչպես և հայերի «կեռմի-նուֆուս» կոչվող հարկերը: Նահանգապետը լրջորեն անհանգստացած էր այն հեռանկարից, որ և՛ հայերը, և՛ թուրքերը ռուսական հպատակություն կընդունեն, իսկ այդ դեպքում «թուրքական իշխանություններն անդոր կլինեն և, եթե իրենք կամովին չհեռանան, ապա ժողովուրդը զոռով դուրս կշարտի նահանգից»³¹: Սուլթանը, ստեղծված դրությունից ելնելով, ստիպված էր հարկերը ներելու կարգադրություն անել, իսկ «ձեռի համար ձերբակալված 15 հայերին՝ բանտից ազատ արձակել...»³²:

Սակայն հայերի վիճակը ոչնչով չբարելավվեց: Թե պետական աստիճանավորները և թե սյորտաբույժ բախտախնդիրները շարունակում էին իրենց անզուսպ կոդուպուտն ու հալածանքները:

Անեղանելի վիճակում դառնելով, Դերջանի և Խնուսի շրջանների շատ հայեր հարկադրված են եղել դիմելու, որ «ցանկանում են իսլամ ընդունել», — գրում է Սկրյաբինը: Նահանգապետը շտապել էր հավանություն տալ միայն մի վերապահում անելով՝ մուսուլմանություն պետք է ընդունեն ոչ թե միանգամից, այլ մաս առ մաս: Գլխավոր հյուպատոս Սկրյաբինը նշում է նաև, որ էրզրումի հարթավայրի տասնյակ հայ ընտանիքներ ստորագրություններ են հավաքում այն մասին, որ ցանկանում են ռուսական հպատակություն ընդունել միաժամանակ սպառնալով, որ հակառակ դեպքում իրենք ևս մուսուլմանություն կընդունեն: Նույն Սկրյաբինը 1907 թ. փետրվարի 9-ին հայտնում է ի. Զինովևին, որ տասնյակ հայ գյուղեր ռուսական կայսրությանը ուղղված համախոսականներ են կազմում և աղերսագին խնդրում թույլ տալ ռուսական հպատակություն ընդունելու: Այդ կապակցությամբ նա-

հանգապետի այն հարցին՝ թե ի՞նչ դիրք կբռնի ռուսական կառավարությունը տվյալ խնդրում, Սկրյաբինը պատասխանել է. «Եթե այդ հակասում է բարեկամական Թուրքիայի ցանկությունը, ապա հայերին չեն կարող բնգուցնել ռուսական հպատակության ներքո»³²:

Դրանից հետո, նահանգապետը սկսեց սանձարձակ գործել և հետապնդել հայերին: Այդ ժամանակ հայկական 8 գյուղեր համախոսական էին ներկայացրել ռուսական հյուպատոսին: Նահանգապետն իմանալով այդ մասին, հրամայեց ձերբակալել այն երեք հայերին, որոնք համախոսականը հանձնել էին հյուպատոսարան, և ուրիշ չորս հայերի՝ այլ առիթներով ռուսներին հետ հանդիպելու համար³³: Նուրի բեյը լրտեսների խիտ ցանց էր ստեղծել: Նրան հայտնի էին գառնում, ոչ միայն ռուսական հյուպատոսարանի հետ կապ ունեցողները, այլ նաև այնտեղ ներկայացվող դիմումների և գրությունների բովանդակությունը: Դա նրան «խրավունք» էր տալիս նոր հալածանքներ ու ջարդեր սկսելու:

Երբ ռուսական հյուպատոսը խնդրեց Նուրի բեյին բանտից ազատել հայերին, ապա նա կտրուկ պատասխան ստացավ՝ ձերբակալվածները թուրքահպատակ են և հյուպատոսի գործը չէ խառնվել երկրի ներքին կյանքին:

Հյուպատոսը, հաղորդելով հանգերձ, որ հայերի հալածանքներն ու հետապնդումները հասել են ծայրահեղության, մյուս կողմից արգելում էր նրանց դիմումներ ներկայացնել հյուպատոսարան, պատճառաբանելով թե դա առիթ է տալիս, որ թուրքերը նրանց հեղինակներին հետապնդեն և բանտ նետեն: Մինչդեռ հայերը ամենուր շարունակում էին անկաշառ նվիրվածություն ցուցաբերել Ռուսաստանի հանդեպ, ասելով՝ միևնույնն է մեզ մեր գյուղերում էլ հանգիստ չեն տալիս, բանտը դրախտ է թվում, թող մեզ բոլորիս այնտեղ տանեն³⁴:

Գրությունը հատկապես ավելի էր ծանրանում Ռուսաստանի սահմանակից նահանգներում, որտեղ հայերը մեծ ուժ էին Մերձավոր Արևելքում Ռուսաստանի ունենալիք ազդեցության համար, իսկ թուրքերը հենց այդ ուժի դեմ էին ուղղում իրենց հարվածը: Այդ հարվածն իր սուր ծայրով ուղղված էր նաև ռուսների դեմ:

Մինչ հայ ղանդվածները օգնություն ստանալու հույսեր էին փայփայում, թուրք ջարդարարները 1895 թ. սկսած եղեռնը համարյա առանց դադարի շարունակում էին՝ ցեղասպանությունը հասցնելով մինչև պետական քաղաքականության մակարդակը:

Էրզրումի ռուսական հյուպատոսը 1907 թ. ապրիլի 21-ին հայտնել է, որ էրզրումի և Վանի նահանգներում հայերի վիճակը անչափ ծանր է և նահանգապետները ցանկանում են, որ հայերը ամբողջովին տեղափոխվեն Ռուսաստան: Այնուհետև նա նշում է, որ «1895—1896 թթ. համեմատաբար ոչ

ալնքան մեծ ու համառարած կոտորածի ժամանակ Ռուբրիայից բլվել են 20 հազար հայեր՝ իսկ այժմ նահանգապետերը նախապատրաստում են հրակալական շարժումների հասնող, այդ երկու նահանգների բոլոր անկյուններն ընդգրկող կոտորած³⁵։ Նրանք նպատակ են դնում հայերին դուրս մղել ամբողջովին։

Նվաճող ցարական սուտիճանավորը, հավատարիմ մնալով իր կառավարության վարած իմպերիալիստական դաժան քաղաքականությանը, առաջարկում է զգուշացնել նահանգապետերին, «որ մեր սահմանը ամուր փակ է լինելու և, որ նրանք ալնքան էլ հեշտ չեն հասնի իրենց նպատակին», ապա սահմանադրությամբ ավելացնում, որ խիստ կարգադրություն է արված այդ «հանցագործ-հայերին» բաց լինողն էլ Ռուսաստան։ «Ռուբրիայի համար Ռուսաստանը արքայազն է»³⁶։ Պա սուլթանի անկեղծ ապրտախելի հետևանքն էր։ Բայց կար նաև հեղափոխական Ռուսաստանը, անսահման մեծ հողու տեր սուս ժողովուրդը։

Ցարական կառավարությունը կովկասի փոխարքային կարգադրեց ուժեղացնել հսկողությունը սահմանի վրա։ Մի գրությամբ երդրումի բուսական հյուպատոսը հայտնում է, որ երդրումի և վանի նահանգներում նոր դաժանությունների են գիմում, որպեսզի արագացնեն հայերի մատառակառուցումները և նրանց փախուստի մասնեն ղեպի Ռուսաստան։ Հաճախ շրջավարարվելով գրանով, նրանք դործի էին դնում մուսուլմանների կրոնական մոլեհանդությունը, ավելի և ավելի սրելով հարեանությունը ապրող ժողովուրդների հավատի անհանգուրժողականությունը։

Այստեղ էր ահա, որ թուրք իշխանավորները հասնում են իրենց նպատակին։ Մուսուլմանական մոլեհանդությունը հայերին հարկադրարար ստիպում էր կամ հավատափոխ լինել, կամ էլ կոչ էր անում սլնչացնել նրանց։ Պա կատարյալ մղձավանջ էր հայ շինականի համար։ Հայերը, իրոր, ամբողջ գյուղերով տեղահան էին լինում և շարժվում ղեպի սահմանը։ Թուրքերը նրանց հետապնդում էին մինչև սահմանադուխ։ Հայերի մեծ մասը կոտորվում էր, իսկ կենդանի մնացածները հանձնվում էին թուրք իշխանությունների կամքին։

Իրենց հրահրած պրովոկացիայի զոհերին թուրք իշխանավորներն առանց դատ ու դատաստանի բանտ էին նետում, տանջում ու ծեծում մինչև որ մահը փրկում էր նրանց։ Հասարակական կարծիքը մոլորեցնելու համար թուրքական իշխանությունները միաժամանակ հայերից մեկին կամ մի քանիսին առանց որևէ հիմքի դատում էին՝ մեղադրելով ինչ-որ դավաճանության ու հայրենիքը լքելու մեջ։

3. ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՐԹԻԱԿԱՆ ԴԱՎԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սուլթանական դաժան վարչակարգը կատարյալ չարիք էր ոչ միայն «գյավուրներին», այլև թուրք աշխատավորության համար։ Պետական կարգը, իր զոլություն հիմքը դարձնելով թուրք և հայատակ ժողովուրդներին կողոպտելն ու հալածելը, բարոյալքվում էր, քայքայվում։

Աստիճանարար աճում էր նաև թուրք բնակչության դժգոհությունը։ Այդ հողի վրա էլ սկիզբ առավ, այսպես կոչված, «երիտասարդ թուրքերի» շարժումը, որը կարճ ժամանակում իր ամբոխավարական լողուններով հեղինակագրվում է սուլթանին, խարխում նրա իշխանության հիմքերը։ Նրեան են զալիս հակակառավարական գաղտնի խմբակներ, տեղի են ունենում ընդհատակյա ժողովներ։ Դրանց մասնակցում էին նաև ունեոր մահմեդականները, որոնք մինչ այդ լիովին վայելում էին կառավարության վստահությունը։ Այդ ժողովներում այն կարծիքն էր իշխում, «որ սուլթանը վախենում է ժողովրդից և որ ժողովրդի համար հասել է ամենահարմար ժամանակը, որ պետքի իրականացնի իր նպատակը»¹։

Հիշյալ կաղմակերպությունները հարց էին բարձրացնում սուլթանի առջև՝ վերացնել համիրին գնդերը և շեղյալ համարել քրդերին տրված արտոնությունները։ Նրանք Օսմանի հաջորդների համար ստորացուցիչ էին համարում «ենթարկվել անարժան ձեռով փաշայի կոչում ստացած հետամնաց քրդերին»²։

Ներքին բախումները թուրքական շրջաններում հետզհետե սրվում էին։ Ներաթուրքական դադափարներին հետևողները պահանջում էին սուլթանից «կոստանդնուպոլսում ստեղծել մեջլիս, այսինքն ժողովրդական ներկայացուցչություն»³։ Մյուս մասը պահանջում էր հարց դնել խալիֆի առջև վերադառնալու կրոնական նախկին խիստ օրենքներին և վերացնել գյավուրների ազդեցությունը ստեղծված բոլոր կարգի քաղաքացիական դատական օրգանները՝ «դրանք փոխարինելով միակ ճիշտ շարիաթական դատարանով»⁴։ Ուրիշ խոսքով, պահանջ էր գրվում անսասան պահել մահմեդական կրոնի դոգմաները և ապահովել սեակցիայի գերիշխանությունը կյանքի բոլոր բնագավառներում։ Ռեակցիայի դիրքը ամուր պահելու երաշխիքը նրանք տեսնում էին ազգային ու ռասայական խտրականության, կրոնական անհանգուրժողականության, ազգային ջարդեր ու հալածանքներ կաղմակերպելու մեջ։

Այդ ժամանակաշրջանում մահմեդական խավարամուլ ազգայնական կաղմակերպությունները բոլոր քաղաքներում ու նահանգներում սնկի պես էին աճում։ Ներաթուրքերի շարժումը, ձեռով դեմոկրատական թվացող ամբոխավարությունը, լայն արձագանք էր գտնում հասարակական բոլոր խավերում։ Նրանք ցանկանում էին օգտագործել երկրում տիրող տնտեսական և

քաղաքական ճգնաժամը, իրենց կողմը գրավել զժողովուրդը ու սուլթանիզմից հալածվող բնակչությանը և կառավարական հեղաշրջում կատարելով, իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը: 1907 թ. էրզրումի մուսուլմանական կոմիտեն բնակչությանն ուղղած կոչում գրում էր. «Վեցհարյուրամյա օսմանական հսկա պետությունը՝ անկում է ասլուում ռուսների, մի ժամանակ որպես մեր ձիապաններ ծառայող բուլղարների ու այլ թշնամիների և մեր խակ ներքին անպատասխանատու բանասարկուների պատճառով»⁵: Կոմիտեն այնուհետև կոչ էր անում, «Ապստամբեցեք. միասին կանենք ամեն ինչ, մեր հայրենիքի համար»:

Սակայն երիտթուրքերը խաղալով ժողովրդի ղեկավարների հետ, իրենց քաղաքական նպատակներին հասնելու համար, կրոնական մոլեռանդությունը դարձնում էին դործունեության սկզբունք. «Հավատի համար մեռնելը երջանկություն է... Ով հավատ և ինքնասիրություն ունի, թող միանա մեզ...»: Կոչը նշում է նաև, որ էրզրումի ղինվորները պատրաստ են միանալու իրենց:

Էրզրումի ռուսական հյուպատոս Սիրյաբինը դեսպան Զինովին 1907 թ. հունվարի 19-ին հայտնել է, որ երիտթուրքերի «հաջողությունը ժողովրդի մեջ նրանց մուսուլմանական մոլեռանդության հետևանքն է և հենց որ նրանք հավաստիանան, որ քրիստոնյաների դեմ կառավարությունը վճռական միջոցներ է ձեռնարկում, իրենք առաջինը ժողովրդին կզգաստացնեն հեղափոխական մշուշից»⁶:

Երիտթուրքերը մեծ ազդեցություն ունեին բանակում և հատկապես երիտասարդության շրջանում, նրանց հակառակորդները երիտասարդ ղինվորներին (ռեզիմենտներին) երիտթուրքերի ազդեցությունից զերծ պահելու համար առաջարկում էին նրանց ուղարկել Բուլղարիա: Սուլթանին և նրա ամբողջ ուժակին ստեղծված իրավիճակը սարսափ էր ազդում:

Երիտթուրքերն իրենց ընդունած նոր կոչում, ի տարբերություն նախորդի, առաջ էին քաշում ոչ թե տնտեսական, այլ քաղաքական հարցեր: Նրանք պահանջում էին «ունենալ իրենց ազգային ներկայացուցչությունը, որպեսզի ապահովեն վարչական կարգը՝ սուլթանի օրենքով առաջնորդվող ժողովրդական խորհրդի գլխավորությամբ»⁷:

Նրանց մասնավորապես վրդովմունք ու զայրույթ էին պատճառում քրդական «համիրդի» գնդերը, որոնք սուլթանի ձեռքին գործիք ու հարվածող ուժ էին, կողոպուտի ու ավարառության համար պատրաստ՝ ամեն ինչի: Երիտթուրքերի էրզրումի կոմիտեն ղենք էր բաժանել բոլոր համախոհ տղամարդկանց և կանանց: Կանայք «շարժմանը պետք է ակտիվ մասնակցություն ունենան,—ասվում է նրանց կոչում,—վճռական պահին ավելի հետևողականորեն ուղղություն տան իրենց ամուսիններին և որդիներին»⁸: Նշվում է նաև, որ նահանգի մուսուլմանական հոգևորականությունը ևս լրջված է վճռականությամբ և «սպասում է միայն ազգանշանի՝ էրզրումից»:

Երիտթուրքերի էրզրումի կոմիտեի մի այլ կոչում նշվում էր, որ հայրենիքի փրկության համար բոլոր մահմեդականները պետք է միավորվեն: Այնտեղ ասվում էր, որ եվրոպական պետությունները ցանկանում են խառնվել դործին, որպեսզի խնդիրը լուծեն իրենց օգտին: «Ահա թե ինչու,—ազդարարում էր կոչը,—մենք պետք է ուշադրություն դարձնենք չարիքի վրա, որը վտանգի տակ է դնում հայրենիքը, և պետք է դրա դեմ հակամիջոցներ ձեռնարկենք: Գրան մենք կհասնենք, եթե վերջ տանք չարիքին՝ ներկա կառավարությանը, այսինքն ստեղծենք պառլամենտ»⁹:

Այդ բոլորը կատարվում են նահանգապետի և դորահամանատար Աբուլ Ահմեդի քթի տակ: Սակայն նրանք կարծես թե ոչինչ չէին նկատում և ամբողջ ուշադրությունը նվիրել էին միայն հայերին հետապնդելուն: Սարահիլի դաժանությամբ նրանք հայերից հավաքում էին նաև մահմեդականներ: Բաժին հարկերը, ի վերջո ավերելով ամբողջ գյուղերը: Աբուլ Ահմեդը «ատելություն էր սերմանում մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև, որի հետևանքով, հատկապես խառը բնակչություն ունեցող գյուղերում, հայերի կյանքը վտանգի տակ էր»¹⁰:

Սուլթանը երիտթուրքերի շարժումը ձնելու համար դիմեց բռնությունների: Էրզրումի նահանգում երիտթուրքերի հակակառավարական շարժման 99 ներկայացուցիչներ ձերբակալվեցին և դատի տրվեցին: Էրզրումի ռուսական հյուպատոսին ժամանակավորապես փոխարինող Բ. Բլյումը 1908 թ. հունվարի 28-ի գրությամբ հաղորդում է Զինովին, որ ձերբակալվածների դատավարությունն ավարտվել է: Նրանք մեղադրվել են՝ 1. Պարոն կոմիտարին և նրա որդուն՝ Գանի բեյին սպանելու, 2. Սուլթանական վարչակարգը տապալելու ձգտումների և այդ նպատակով անլեզալ դրականություն, թերթեր, թուղթիկներ և Միդհատ փաշայի երկերը տարածելու, 3. Էրզրումի նախկին նահանգապետ Աթա բեյին վերավերելու, 4. «Շախսի-վերդի» և «խեյ վաթանի-էխլիէ» հարկերը վերացնելու պահանջի համար: Մեղադրյալների մի մասը դատարանի որոշմամբ զնդակահարվեց, մյուս մասը դատապարտվեց ցմահ և ժամկետային բանտարկության¹¹:

Մի ուրիշ փաստաթուղթ վկայում է, որ սուլթանն իր անձնական լրտես Հուսեյն Իսմաիլ-օղլուն տեղական իշխանություններից գաղտնի ուղարկել է էրզրում՝ «հետաքննություն կատարելու և պարզելու վերջին հակակառավարական շարժման իրողությունն ու դրան հայ բնակչության մասնակցության հանգամանքը»¹²: Նպատակը պարզ էր. սուլթանը և նրա խավարամուլ շրջապատը ցանկանում էին երիտթուրքերի հակակառավարական շարժումը նորից կապել հայերի հետ, նոր ջարդերի առիթ ստեղծել և դրանով խակ շեղել հասարակայնության ուշադրությունը:

Ռեակցիան ամեն կերպ կառավարական ճգնաժամից դուրս գալու ելք էր փնտրում: Ամենուր զգացվում էր Ռուսաստանի հետ պատերազմ սկսելու

վտանգը: Բլյումբ 1908 թ. հունվարի 20-ին էրգրումից հաղորդում էր, որ թուրքերը մեծ քանակությամբ զորք են կենտրոնացնում Ռուսաստանի անդր-կովկասյան սահմանագծի վրա և ռազմական պատրաստություն են տեսնում: Այնուհետև նա նշում էր, որ շնայած ամենուր տիրող սատիկանական տեղորին, երկրում Ռուսաստանի դեմ պատերազմի բացարձակ կոչ է արվում, «որի անխուսափելիության վերաբերյալ ոչ ոք չի կասկածում և որի հետ շատ պայծառ հույսեր են կապվում»¹³:

Բոլոր դեպքերում է՛լ ավելի են խստանում հայերի նկատմամբ ճնշումներն ու հալածանքները: Վանում հայկական կաղմակերպություններին պատկանող զենքի պահեստ հայտնաբերելուց հետո հայկական շրջաններում սկսվեցին ընդհանուր հետապնդումները և ձերբակալությունները: Ռուսներին մոլորեցնելու նպատակով, թուրքերը ցանկացան Անդրկովկասի սահմանում թուրքական զորքերի կուտակումը կապել վանի դեպքերի և հայկական շարժման հետ:

Ո՞րն է այդ դեպքերի էությունը:

Հայերն ինքնապաշտպանության նպատակով վանում գաղտնի զինապահեստ էին ստեղծել: Դաշնակցական Դավոյի դավաճանության հետևանքով թուրքերը հայտնաբերեցին այդ պահեստը և սկսեցին նոր հալածանքներ ու հետապնդումներ: 18-ամյա մի հայրենասեր, չկարողանալով ներել դավաճանի արարքը, 1908 թ. մարտի 10-ին, փողոցում մոտենում է նրան և կրակելով վիրավորում: Դա էլ բավական էր, որպեսզի «ստտիկանություն» ու թուրքական խուժանը կրակ բացի շուկայում գտնվող և փողոցով անցնող բոլոր հայերի վրա: Հրաձգությունն ու սպանությունները շարունակվեցին մինչև ուշ գիշեր: Սպանվեց և վիրավորվեց մոտ 100 հայ:

Վանից ռուսական փոխ-հյուպատոս Տերմենը 1908 թ. մարտի 31-ին հաղորդում էր, որ թուրքական իշխանություններն իրենք հրահրեցին և սկսեցին կոտորածը՝ կրակ բացելով անզեն քաղաքացիների վրա: Ահաբեկված հայերը օգնություն էին խնդրում նահանգապետից, որը, սակայն, «մերժեց մինչև անգամ իր մոտ պատսպարել սրախողխող լինելուց փրկված հայերին»¹⁴: Նրանց մի մասը ապաստարան գտավ օտար երկրների հյուպատոսարաններում, իսկ կառավարությունը բոլորովին չմտահոգվեց հանցավորներին պատասխանատվության կանչելու հարցով:

Իր մի հաղորդագրության մեջ Բլյումբ նաև նշում է, որ զորքերի հրամանատար Ահմեդ-Աբուկը հատուկ նպատակով, հերքել է այն կարծիքը, թե թուրքերը Ռուսաստանի դեմ են կուտակում զորքերը: Նա փորձեց գորահավաքը պատճառաբանել թուրք-պարսկական սահմանադլխին ծագած միջադեպով և «կայսրության անձեռնմխելիությունը հայ հեղափոխականների հարձակումից պաշտպանելու անհրաժեշտությամբ»¹⁵: Հատկապես մատնանշվեցին վանում տեղի ունեցած դեպքերը:

Բլյումբ ակնարկում է Աբուկ Ահմեդ փաշային, որ՝ նախ վանի դեպքերը տեղի են ունեցել վերջերս, մինչդեռ զորահավաքը վաղուց է սկսվել և ապա՝ զորամասերի տեղադրումը չի համապատասխանում հայկական շրջաններին սպասվող վտանգին¹⁶:

Թուրքական հրամանատարության անհանգստությունը բացատրվում էր նրանով, որ, ի պատասխան թուրքերի, ռուսական սահմանում ևս որոշ ուժեր էին կենտրոնացվել: 1908 թ. հունիսի 9-ին զնդապետներ Ավերյանովի և Մաքսիմովի ղլխավորությամբ ռուս-թուրքական սահմանի վրա գտնվող կարա-կուրգան գյուղը ժամանեց ռուսական զինվորական ներկայացուցչու-թյունը¹⁷: Դա, ոչ առանց հիմքի, թուրքերի վրա այն տպավորությունը թողեց, որ ռուսները պատրաստ են հարկ եղած դեպքում հակահարված տալու:

Այդ լարվածությունն ավելի էր ծանրացնում հայերի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը: 1908 թ. էրգրումում, Բիթլիսում, Մուշում և այլ վայրերում սկսված սովը մեծ զոհեր պատճառեց հատկապես հայերին, որոնք գտնվում էին անպաշտպան ու անօգնական վիճակում. կառավարությունը ոչ միայն որևէ օգնություն չէր կաղմակերպում, այլ շարունակում էր բազմապիսի հարկեր հավաքել, «Հարկերի հավաքման դաժան կարգի հետևանքով առանց այն էլ հյուծված ու քայքայված բնակչությունը վաճառում էր իր վերջին ձին, հավր, տեղաշորը, փալասը: Այդ վիճակը հիմք է ստեղծում ժողովրդական նոր շարժման առաջացման համար»¹⁸:

Հայ ազատագրական շարժումներն ու երկարամյա հերոսական պայքարն իրենց ազդեցությունն են թողնում Թուրքիայի ընդհանուր հասարակական մտքի զարգացման վրա՝ ընդհանրապես և սուլթանիզմի ռեակցիոն սիստեմից ազատագրվելու գաղափարի ձևավորման վրա՝ մասնավորապես:

Պետք է ասել, որ հայ զանգվածները բոլոր չարիքների հիմքը, բնականաբար, տեսնում էին սուլթանիզմի մեջ և նրա տապալումը համարում էին կարևորագույն առաջադիմական խնդիր: Դրա համար էլ երիտթուրքական շարժումն իր ձևավորման շրջանում, այնքանով, որքանով, որ ուղղված էր սուլթանի դեմ, իրոք, արժանանում էր հայերի աջակցությանը: Բ. Բլյումբ 1908 թ. սեպտեմբերի 25-ին Ի. Զինովևին ուղարկած հաղորդագրության մեջ, խոսելով հեղափոխական ուժերի խմորումների մասին, նշում է, որ նրանք բաղկացած են երիտթուրքական սպաներից՝ մեկթուրքիներից, հայ ազիտատորներից, հայ մտավորականներից, որոշ չափով նույնիսկ նաև հայկական գյուղական բնակչությունից¹⁹:

Հայերը երիտթուրքերի շարժման հետ որոշ հույսեր էին կապում մասնավորապես այն պատճառով, որ երիտթուրքերի մի մասը «պահանջում էր մուսուլմանների և քրիստոնյաների լիակատար իրավահավասարություն...»²⁰: Ահա հենց դրա համար էլ սուլթանի իշխանության դեմ հայերի և թուրքերի

քով տոնում էին սահմանադրության ստեղծումը: Թուրքերը և հայերը քայլում էին կողք-կողքի, ձեռք-ձեռքի տված, եղբայրական ուխտով միավորված: Հանդեսներին մասնակցում էին նաև թուրք և հայ դպրոցականները՝ միասին կառքեր նստած:

Երեկվա սարսափելի կոտորածները կարծես թե մոռացության գիրկն էին անցել և բոլորն էլ ոգևորված, կատարյալ բարեկամական ուխտով, ցանկանում էին նոր ու ազատ կյանք վարել: Դժվար է պատկերացնել, թե ինչ պայծառ հույսեր էին կապում ժողովուրդը, աշխատավորական ղանդվածներն այդ խաբուսիկ բարեկամական պատրանքների հետ:

4. ԶՈՒՎՈՒՄԻ ՍԱՍԿԱՅՈՒՄԸ

Գաղափարական պոռթկումները կարծես դարավոր քնից մի պահ արթնացրին նիրհող Թուրքիային: Սահմանադրական կարգն ամբողջ երկրում աշխուժություն առաջացրեց և շարժման մեջ դրեց քաղաքական հոսանքները: Դա բուռն արձագանք ունեցավ ոչ միայն երկրի ներսում, այլև սահմանակից արևելյան երկրներում:

Ն. Սկրյաբինը 1909 թ. հունվարի 9-ին Ի. Զինովին հաղորդեց, որ «Միություն և առաջադիմություն» երիտթուրքական կազմակերպությունը հայերի հետ մեկտեղ ողջունում է Պարսկաստանում ծայր առած հեղափոխական շարժումը և «ակտիվորեն մասնակցում է նրան՝ համարելով ազատագրական շարժում»¹: Պարսկական հեղափոխության օգտին, ֆիդայիներին աջակցելու նպատակով, միջոցներ էին հավաքվում, նույնիսկ կամավորական խմբեր էին ստեղծվում և օգնության ուղարկվում: Այդ ամենը կատարվում էր բացարձակ և համարձակորեն՝ թուրքերի և հայերի համատեղ ուժերով:

Էրզրումում և Թուրքիայի այլ վայրերում ապրող պարսկահայատակները նույնիսկ ստեղծեցին «Պարսկական միություն» կոչվող կոմիտեն, որն իր առջև խնդիր դրեց «պայքարել Պարսկաստանի ազատության» և բարենորոգված այն նոր կարգի համար, որը «կնպաստի հայրենիքի փրկությանը»: Այդ կոմիտեն կապ հաստատեց նույն նպատակը հետապնդող ուրիշ կազմակերպությունների՝ «պարսկական հայրենասերների և զխավորապես մուշտեի-դականների հետ»²:

Առաջադիմական շարժման մեջ ընդգրկված պարսիկները եկան այն եզրակացության, «որ միայն սահմանադրական իշխանությունը կկարողանա Պարսկաստանը դուրս բերել այն ծանր վիճակից, որի մեջ գտնվում է»³, իրենց նպատակին հասնելու համար նրանք որոշեցին օգնություն խնդրել մեծ տերություններից: 1909 թ. հունվարի 8-ին Էրզրումի հայկական դպրոցում արբվեց հատուկ ներկայացում՝ հօգուտ պարսկական հեղափոխականների համ-

սերի վրա դրոշմված էր, որ ներկայացման եկամուտը հատկացվելու է «Պարսկաստանի ազատության համար մարտնչողներին»: Բուն բնագործության ժամանակ մահմեդականներին ու քրիստոնյաներին կոչ էր արվում հանուն առաջադիմության և ազատության միավորվել իրար հետ:

Ավաղ. այս ամենը շատ կարճ տևեց: Դա սոսկ ակնթարթային առկայծում էր դարավոր խավարի մեջ. եկավ, փայլատակեց ու անցավ՝ իր հետևից բերելով հիասթափություն, դառնություն ու նոր հալածանքներ: Հայերի իրավահավասար լինելը և այդ կապակցությամբ նրանց հանդես բերած եռանդն ու վերելքը, ինչպես նշվում է Էրզրումի ուսական հյուպատոսի 1909 թ. հունվարին գրած մի հաղորդագրության մեջ, զրգռում էր մահմեդականներին: Մինչև անգամ ամենաջանադիր երիտթուրքերը, «որոնք համեմատաբար ոչ հեռու անցյալում բաց ի թաց իրենց երախտագիտությունն էին արտահայտում հայերի նկատմամբ՝ Թուրքիայում ազատագրական շարժման մեջ դրսևորած նախաձեռնության համար, այժմ ոչ թե օր-օրի, այլ ժամ առ ժամ աճող անվստահությամբ էին վերաբերվում նրանց ամեն մի քայլին»:

Երիտթուրքերը շարունակում էին հայերից զինվորական տուրք հավաքել: Դա հակասում էր սահմանադրությանը, և հայերը հրաժարվում էին վճարել: Այդ առթիվ Կոստանդնուպոլսից հայոց պատրիարքը տեղեկացրել էր, որ զինվորական տուրք չվճարեն, քանի որ հայերը մահմեդականին համահավասար պետք է զինվորական ծառայության անցնեն: Բազմաթիվ վայրերում հայերը պատրաստվում էին զինվորական տուրք զանձելու դեմ բողոքի ցույցեր կազմակերպել, խանութներն ու շուկաները փակել և այլն: Դրույությունն այնքան էր շփուտ, որ Էրզրումում ուսական զխավոր հյուպատոսի կարծիքով «բավական էր մի կայծ, որպեսզի հրդեհ բռնկվի...»⁴: Ավելին, մահմեդական մուլեռանդությունն այնքան ուժեղ էր և ռեակցիան այնքան էր խոր արմատներ դրել, որ շատերը երազում էին հին կարգերի վերականգնման մասին:

Իսկ հալածվող հայ ժողովուրդը ամեն մի ռեակցիոն շարժման մեջ իր կյանքին սպառնացող իրական վտանգ էր տեսնում: Դրա համար էլ ոչ քիչ լիով հայեր շարունակում էին խոշոր դեր կատարել երիտթուրքերի իշխանության հաստատման և ամրապնդման գործում՝ կարծելով՝ թե նա կերաշխավորի իրենց ազատ ու անվտանգ կյանքը:

Պետք է ասել, որ թուրքերի կազմակերպած ջարդերն ու երկրի ներքին բարդ ու հակասական վիճակը հայերին տակավին դնում էին երկրնտրանքի առջև: Իրենց գոյությունը պահպանելու համար նրանք ստիպված էին դիմել մի կողմից օտար տերությունների պաշտպանությանը, մյուս կողմից հովանավորություն որոնել առավել ազդեցիկ ներքին ուժերի շրջանում: Ելնելով դրանից, Սկրյաբինը նկատում է, որ հայ գործիչներն իրենց շահերը պաշտպանելու գործում հանդես են բերում անհետևողականություն: Նրա համար

կովան էր դարձել այն փաստը, որ հայերը մերթ աղերսանքով դիմում էին օտար հյուպատոսներին, որ իրենց պաշտպան կանգնեն, մերթ էլ պնդում էին, թե «ո՛չ մահմեդականները և ո՛չ էլ քրիստոնյաները չպետք է դիմեն և վրոպական տերություններին, որոնք ոչ մի վստահություն չեն ներշնչում»⁵:

Պարզ է, որ ցարական պաշտոնյայի ցանկությունն էր, որ հայերը միշտ հլու հպատակությամբ շարունակեն ծառայել իրենց դիվանագիտական խաղերին:

Մյուս կողմից երկրի ներսում հակասահմանադրական խմորումներն ուժեղանում էին: Այդ հատկապես նկատելի էր մայրաքաղաքում:

Անգլիական հյուպատոս Շիպլին⁶ 1909 թ. ապրիլի 3-ին էրզրումից ուղարկած հաղորդագրությունից երևում է, որ «կոստանդնուպոլսում ռուսկ-ցիայի սկսած հակասահմանադրական շարժման դեմ ծայրագավառներում բողոքի ցույցեր ու մանիֆեստացիաներ էին տեղի ունենում, հեռագրեր ու պատվիրակություններ էին ուղարկվում մայրաքաղաք»⁶:

Երիտթուրքերի՝ երկրի բազմաթիվ վայրերում գործող «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն, որ դեռ վերջերս մահմեդականների և հայերի միասնության կոչ էր անում, այժմ արդեն ցուցում է տալիս իր տեղական կազմակերպություններին ու գործակալներին հայ գործիչների նկատմամբ հաղտնի հսկողություն սահմանել և անհրաժեշտության դեպքում կանգ չառնել ոչ մի բանի առջև: Թե՛ թուրքերը և թե՛ հայերը զոտ էին, որ նորից յարված դրություն է ստեղծվում: Հայերը, նկատելով այդ, իրենց հերթին «պատրաստվում էին սպասվող հարձակմանը հակահարված տալ»⁷: Մի փաստաթղթում հատկապես նշվում է, որ հայերը պատրաստվում են «ոչ միայն ինչ-որ բանի կամ լուրջ բանի, այլև ինչ-որ հատուկ բանի»⁸: Հայ գործիչների նկատմամբ բացահայտ հետապնդումներ սկսվեցին: Հատուկ նպատակով կազմակերպված խուզարկությունների ժամանակ երիտթուրքերը սկսեցին աստիճանաբար զինաթափ անել հայերին:

Էրզրումի գլխավոր հյուպատոսը Զինովևին ուղղված 1909 թ. մարտի 2-ի հաղորդագրության մեջ հայտնում է, որ «երիտթուրքերը սկսել են արագորեն զինել մուսուլմաններին, հատկապես քաղաքային դադաշներին, որոնք հայտնի են իրենց սանձարձակությամբ և հայերի նկատմամբ անզուսպ ատելությամբ»⁹: Այդ բոլորը, հասկանալի է, դադարի մնալ չէր կարող և շուտով հուզումներ տեղի ունեցան Էրզրումի, Բիթլիսի, Սեբաստիայի, Խարբեբերի նահանգներում և այլ վայրերում:

Այս կամ այն վայրում թուրքերը դիմում էին պրովոկացիաների և բորբոքում կրքերը: Էրզրումի Գուլ-բաշի հրապարակում թուրք սպաներից մեկը հրապարակայնորեն զնդակահարում է Հակոբ անունով մի հայի: Այդպիսի

սպանությունները դնալով հաճախակի են դառնում և մասսայական ընդհանրումների առիթ տալիս:

Անգլիական հյուպատոսի 1909 թ. ապրիլի 3-ի հաղորդագրությունը ևս վկայում է, որ էրզրումում ծայրահեղ մուսուլման խավերը և «մեծ թվով դադաշներ պատրաստ են ամեն բողոքի հանդես գալ և կոդապտել, սպանել իրենց համար ատելի հայերին: Ամեն բողոք կարող է արյունահեղություն տեղի ունենալ»¹⁰:

1909 թ. ապրիլի 15-ին Թուրքիայի սուլթանի գահը գրավեց Մեհմեդ V-ը, որը նոր չարիքներ ու հալածանքներ բերեց երկրի ճնշված ժողովուրդներին: Անիշխանություն ու կամայականությունը նոր չափերի հասան: Նորից գլուխ բարձրացրին ազգայնամոլությունն ու կրոնական մոլեռանդությունը: Սկսեցին միաձուլել սուլթանական ռեակցիան և երիտթուրքական ազգայնամոլությունը: Քիչ թե շատ առաջադիմական տարրը չեզոքացվեց: Մայր առան նոր կոտորածներ ու ահավոր ջարդեր, որոնք հատկապես Ադանայի նահանգում հասան չտեսնված չափերի:

Այդ ջարդերով է երիտթուրքական կառավարությունը սկսում գործադնել իր «ազատություն և հավասարություն» պիտակներով զարդարված սահմանադրությունը: Մերսինի հյուպատոսը պատմում է, «Իմ ուժես շատ վեր պիտի ըլլար նկարագրել ձեզի մեր նահանգին մեջ պատահած վերջին դեպքերը: Պատմությունն ամենասևե գույներով պիտի արձանագրե զանոնք: Անհավատալի բարբարոսությամբ և վայրենությամբ տեղի ունեցած այս դեպքերը մարդկային միտքը պիտի չկրնա ճշգրտորեն նկարագրել: Ներսն պիտի նախանձեր և հուշակավոր Թեմուրլենկ քաջություն պիտի չունենար այս տեսակ խժոժություններ ի գործ դնել քաղաքակիրթ աշխարհի աչքերուն տակ»¹¹:

Ոչ մի կասկած չէր կարող լինել, որ ջարդը կազմակերպել էին երիտթուրքերը: Թուրքական ներքին գործերի խորհրդական Ատիլ Բեյը կոտորածի կազմակերպման մասին համապատասխան ցուցում տալով, միաժամանակ հրահանգում էր, որ «մեծագույն ուշադրությամբ հոգ տարվի, որ վնաս չհասնի օտար կրոնային հաստատություններուն և հյուպատոսարաններուն»¹²:

Նախկինում՝ Աբդուլ Համիդի կազմակերպած 1894—1896 թթ. ջարդերի ժամանակ, այն պատրվակն էր մեջբերվում, որ «հայերուն մեջ հեղափոխական շարժում կա, անոնք հայկական թագավորություն կուզեն հիմնել, անոնք իրենց շարժումներով կամ պահանջներով գրգռություն առաջ կբերեն իսլամ ամբոխին մեջ»¹³: Այժմ արդեն՝ 1908 թ. հուլիսից հետո այդ պատրվակը վերացավ, քանի որ հայությունը՝ մոլորված, բայց անկեղծորեն հավատում էր սահմանադրական Թուրքիայի ամբողջականության սկզբունքին: Դա, անշուշտ, արևմտահայության որոշակի շրջանների սխալն է. երիտթուրքերի սահմանադրական հովերի ներքո նրանք շուտ մոռացան պատմական փաստերը և չափից ավելի լավատես գտնվեցին: Իսկ Ադանայի կոտորածի պատ-

էին լցնում և հրկիզում: Նրանցում ամբողջ բնականորեն էին խեղդամահ լինում, ածուխ դառնում: Այն դժբախտները, որոնք կարողանում էին դուրս գալ բոցերի միջից, զոհ էին դնում մարդասպաններին, որոնք ամեն մի քայլափոխում որսում էին նրանց»²³:

Հայկական թաղամասերը չհասցրին ինչպես հարկն է ինքնապաշտպանություն կազմակերպել: Բայց և այնպես երեք թաղամասերում կտրիճները հերոսաբար էին պաշտպանվում: «Բազմաթիվ տեղերում նրանք կարողացան 24—48 ժամ դիմադրել, ետ մղել հարձակվողներին՝ նույնիսկ մեծ կորուստներ պատճառելով: Տեր-Կափուչում նրանք գրավեցին մզկիթը և փախուստի մատնեցին թուրքական ուժերին: Տնդ-տեղ պաշտպանվողների մի հնգյակի հաջողվում էր հաղթել ամբողջ խմբի: Ոմանք էլ համարձակ քայլերի էին դիմում, որպեսզի օգնեն հայկական տների պաշտպանությանը»:

Ա. Ադոսսիդեան այնուհետև շարունակում է. «Կոտորածը տեղի ունեցավ ապրիլի 15-ի ամբողջ օրն ու գիշերը և հաջորդ՝ ուրբաթ օրը՝ 16-ին: Մարսափ ու մորմոք էր դա, որ դժվար է նույնիսկ պատկերացնել: Քաղաքին տիրողներն այլևս մարդկային ոչինչ չունեն: Նրանք հեհեհ վազում են մի տեղից մյուսը, սպանում են, ավինահարում, մարդկանց բռնադատում և քրտնաթոր ու արյունաշաղախ՝ ասես վայրի զազաններ, փնչոցով ետ քաշվում: Նրանք խուժում են փախստականներով լեփ լեցուն տները, եկեղեցիներն ու գրպոցները:

Փրկվելու համար, գլուխները կորցրած հարյուրավոր մարդիկ փողոց էին նետվում և պատասպարվելու տեղ փնտրում: Այստեղ նրանք դեմ էին առնում հրդեհի բոցերին, դիակների կույտերին և օղակվում մարդասպանների հրոսակախմբով ու ոչնչացվում: Տների մեծ մասը փայտաշեն էր, ուստի և դուրին էր բոցավառվում, և հրդեհը, արագորեն տարածվելով, լափում է ամեն ինչ... Բայց և այնպես, հայերը, բոլոր կողմերից պաշարված լինելով զինվորներով, փողոցային տականքներով, հրդեհի բոցերով, մի շարք փողոցներում դեռևս շարունակում էին դիմանալ»²⁴: Ազանայում և նրա ամբողջ շրջանում ջարդարարների հիմնական կոչն էր՝ «խփել միայն հայերին»:

Հայերի հետ զգալի վնաս կրեցին նաև հույներն ու ասորիները: Նախորդ կոտորածների ժամանակ թուրքերը մեծ մասամբ ոչնչացնում էին տղամարդկանց, իսկ կանանց և երեխաներին հավատափոխ անում, գեղեցիկ աղջիկներին՝ ուղարկում հարեմները: Իսկ այժմ երիտթուրքերը կատարելագործեցին կոտորածները և արյունոտ սուլթանին գերազանցեցին նաև նրանով, որ առանց խտրության կոտորում էին բոլորին՝ տղամարդկանց ու կանանց, ծերերին ու երեխաներին: Մի շարք տեղերում, բնակչության մի մասին մահվան սպառնալիքներով հավատափոխ արեցին, իսկ հետո, հիրավի, հրահանգ ստանալով, բոլորին էլ սրի քաշեցին:

Ա. Ադոսսիդեսը նշում է նաև, որ Կիլիկիայում կատարվող այդ դեպքերը

զարմանք են պատճառում, իրենց «գաժանությունը և աներեակայնիլի ցինիզմով, որի հետևանքով ոչնչացվում է մի ամբողջ ժողովուրդ...»²⁵:

Ավելի սարսափելին այն էր, որ թուրքերը իրենց զոհերին անմիջապես էին սպանում: Տղամարդկանց սաղիստարար տանջում, արյունաշաղախ էին անում, կանանց ու աղջիկներին՝ նրանց աչքի առջև պատվազրկում և ապա ոչնչացնում: Հղի կանանց թրատում էին, ապա սրի ծայրով երեխան դուրս նետում և սպանում: Ոմանց գլխի վայր կախում, կտոր-կտոր էին անում կամ կապում փայտյա մահճակալին ու այրում: Առհասարակ գործադրում էին տանջանքի այնպիսի վայրենի միջոցներ, որ անհար է նկարագրել: Առավել զազրելի էր այն, որ զազանությունից հղիացած մարդասպանների ուժակը, հավաքվելով տանջամահ արվածների շուրջը, հրճվում էր սարսափելի տեսարաններով, նույնիսկ ժամանց կազմակերպում:

Կոտորածը նոր էր դադարել, երբ գործի անցավ ոստիկանությունը: Սկսվեցին խուզարկություններն ու ձերբակալությունները: Հավաքում էին զենքերը, բանտ նետում դեռևս ողջ մնացածներին: Բայց այդ չէր գլխավորը. հետապնդման նպատակը եղեռնի շարունակելն էր:

Ապրիլի 22-ին երիտթուրքերից Իսմաիլ Սեփան «Իթիդալ» թերթում ապագրված հոդվածով նոր ջարդ սկսելու կոչ արեց: «Այն, ինչ կատարվել է,—ցինիկաբար գրում է նա,—գեռ բոլորը չէ, դեռ բավական չէ: Մենք միայն զազար ենք առել: Մենք դեռ կաեսներ, թե ինչով կվերջանա այս բոլորը»²⁶:

Ամեն ինչ պարզ էր ասվում և պահն էլ ավելի քան նպաստավոր էր. բոլոր աշխատունակ հայերը բանտ էին նետված՝ քննություն կատարելու պատրվակով: Մնում էր խել ամբողջ զենքը՝ մինչև վերջին հրացանը: Եվ ահա. «Հրամանը վերջնական է. հայերը պետք է հանձնեն զենքերը, այդ է խաղաղություն ստեղծելու պայմանը»,—կարուկ հայտարարում էին ինչպես քաղաքացիական, այնպես էլ զինվորական պաշտոնական անձինք, քողարկելով իրենց բուն նպատակը²⁷: Լիովին հուսալքված և աղետից ընկճված, հայերին ոչինչ չէր մնում անել, քան ենթարկվել հրամանին: Ըստ որում, չենթարկվելու ամեն մի փորձ անօգուտ կլիներ: Դրան հակառակ ջարդարարները զինվում էին և ամենայն մանրամասնությամբ նախապատրաստվում ավելի լայն չափերով կոտորած ձեռնարկել:

Շրջակա գյուղերում տեղի ունեցած կոտորածից փրկված հայերը ևս, առավելապես կանայք և երեխաներ, հավաքվել էին Ազանայում, որպեսզի պատասպարվեն եկեղեցիներում, դպրոցներում և օտարերկրյա դիվանագիտական ներկայացուցչությունների շենքերում: Այդ անօգնական մարդկանց զանգվածը պաշտպանվելու ոչ մի միջոց չունի:

Այս պայմաններում էր, ահա որ ապրիլի 25-ին մարդասպանների խմբերը նոր հարձակում սկսեցին անպաշտպան հայերի վրա և սկսեցին սարսափելի ջարդը՝ «ազատագրական» բանակի զինվորների գլխավորությամբ:

Ահա վասիկ այդ օրերի ոչ անհայտ մի դրվագ. Արգարյան խոշոր դպրոցի ու դիշերօթիկի շենքն են հավաքվել 2 հազար անտուն-անտեր վիրավորներ, ծերեր ու երեխաներ: Ծննդը շրջապատած զորամասերը, «հրդեհաշիջ-ների» ավազակախմբի հետ միասին, նավթ էին լցնում շենքի շորս կողմը և հրկիզում: Հրդեհի բոցերը երկինք էին հասնում, օգնություն հայցող սրտա-ճըմլիկ աղաղակներն ու աղերսագին ձայները տարածվում էին հեռուները: Իսկ շրջապատում կանգնած «սահմանադրական» զորքերը որսում են բոլոր նրանց, ովքեր փորձում են դուրս պրծնել մահվան երախից:

Նույնը վիճակվեց նաև մյուս դպրոցներում, եկեղեցիներում, ներառյալ նաև հունական եկեղեցում, սուրբ Հովսեփի վանքում, սուրբ Պողոսի ֆրանսիական կոլեջում պատսպարված հազարավոր հայերին: Այդ դիշեր և հա-ջորդ օրը՝ ապրիլի 26-ին, «Աղանայի վրա կարծես թե կրակի փոթորիկ էր մոլեգնում: Իսկ թալանը շարունակվում էր 24 ժամ անընդհատ՝ սահմանադ-րական բանակի զինվորների ակտիվ մասնակցությամբ, որոնք մի քանի օր հետո սպաների հրամանատարության ներքո անցան Մերսինի փողոցներով և նավեր նստելով՝ տարան կողոպտած գույքը»²⁸:

Ապրիլի 27-ին դրությունը կարծես սկսեց հանդարտվել, բայց հանկարծ լավեցին հրացանային երկար համադարկեր: Նորից սարսափ պատեց ամեն-քին: Հետո պարզվեց, որ դա հրավառություն է... Նոր սուլթանի՝ Մեհմեդ V-ի պատվին:

Սպանությունները, հրդեհն ու ավերածությունները շարունակվում էին մինչև մայիսի առաջին օրերը: Այդպես հիմնահատակ ավերվեցին Աղանայի հայկական թաղամասերը, զոհ գնացին 30 հազար անմեղ մարդիկ:

Աղանայի շրջանում տեղի ունեցած կոտորածը առավել դաժան էր: Նա-հանգապետը փաստորեն ինքն էր հրահրել այն. գեռ ապրիլի 14-ին նա Եե-ղերն ուղարկած իր հատուկ շրջաբերականներում ազդարարել էր. «Հայերը հարձակվել են մեզ վրա, ուղարկեք պահեստային զինվորներ և միջոցներ ձեռք առեք, որպեսզի պաշտպանեք ձեր տեղամասի մուսուլմաններին»: Այս ստահող ազդը հասավ իր նպատակին: Ամբոխը դանդաղածաբար ոտքի ելավ և ազատություն տվեց հայերի դեմ ուղղված մոլեռանդությունը: Մինչդեռ իրականում ոչ մի հայ մուսուլմանների վրա հարձակվելու միտք անգամ ու-ներ:

Աղանայի ջարդին հետևեցին Տարսուսի (Տարսոն) կոտորածը, հրդեհն ու ավերածությունը: Նույնը տեղի ունեցավ նաև հարևան շրջաններում, ինչ-պես և Ալեքսանդրետում, որի շրջակա մի քանի գյուղեր լիովին հրկիզվեցին: Կրթի-կաններում ոչնչացվել է 50 հայ ընտանիք: Այսպես ազատ արձակված 500 մահմեդական բանտարկյալներն անմիջապես ձեռնամուխ են եղել բռ-նությունների ու կոտորածի: Հակահայկական ելույթներ են տեղի ունեցել նաև Զեյթունում, Մարաշում, Անտիոքում և ուրիշ վայրերում:

Կառավարությունը փորձեց հասարակությանը մոլորեցնել: Ցուցումով կազմակերպված դատավարությունը թվում էր, թե նպատակ ուներ պատժել Աղանայի պրովակատորներին: Բայց նրա վճռով մայիսի 28-ին գնդակա-հարվեցին 9 թուրք և 6 հայ: «Մահապատժի ենթարկված մուսուլմանները հասարակ ժողովրդից էին. իսկական հանցավոր ղոչինքից և ոչ մեկը պա-տասխանատվության չէր կանչվել, իսկ մահապատժի ենթարկված հայերի ամբողջ մեղքն այն էր, որ պաշտպանվել էին հարձակումից»²⁹: Դատավա-րությունը տեղի ունեցավ փակ դռների հետևում, խիստ դադտնի: Այլ կերպ լինել չէր կարող, որովհետև հատուկ միտումով էր կազմակերպված:

Մեծ վեճիկը Հուսեյն Հիլմի փաշան օտար տերությունների ներկայացու-ցիչներին խոստացել էր թույլատրել ներկա լինելու դատին: Նա, ինչպես և պետք էր սպասել, ոչ միայն չկատարեց իր խոստումը, այլև պահանջեց Մեր-սինում անգլիական փոխ-հյուպատոսի մոտ մազապուրծ փրկված 5 հայերին հանձնել թուրքական զինվորական դատարանին: Անգլիական դեսպան սեր Զերարդ Լոուտերը Հուսեյն Հիլմի փաշային պատասխանեց, որ այդ պահան-ջը կարելի կլինի կատարել, եթե նախօրոք հայտնվի, թե ինչի համար են մե-ղադրում նրանց և եթե անգլիական փոխ-հյուպատոսին կթույլատրվի ներկա գտնվել դատավարությանը: Այդ պահանջն իհարկե, մեծ վեճիկը մերժեց:

Ահա սրանք էին եվրոպական մամուլի և հայ աղգայնական կուսակցու-թյունների գովերգած երիտթուրքերի նոր կարգն ու արգարադատությունը:

Եվրոպական գիվանագիտությունը կարծես թե անուշադրության մատ-նեց Աղանայի կոտորածը: «Դաշնակցությունն այլևս աղմուկ չհանեց այդ առիթով և միջազգային հրապարակում գիվանագիտական առաքելություն-ներ և այլ այսպիսի անձար հնարքներ չսարքեց: Ընդհակառակն, Աղանայի արյունը մի կովան դարձավ, որ նա, իր կուսակցական շահերի տեսակետից, մի օգտավետ դաշինքով միանա երիտասարդ թուրքերի կուսակցության հետ»³⁰:

Երիտթուրքերը Աղանայի կոտորածի մեղքը նախ փորձեցին բարդել Վեր-դու Համիդի կողմնակիցների վրա, որոնք, ինչպես բացատրում էին, ցան-կացել են դրանով ուշադրությունը շեղել Կոստանդնուպոլսում իրենց նախա-պատրաստած հեղաշրջումից, իսկ հետո դրա մեղքը գցեցին «եվրոպական մի պետության վրա, որի նպատակն էր Թուրքիայի ներքին գործերին մի-ջամետելու համար առիթ ստեղծել»³¹: Ակնարկը, ինչպես կարելի է ենթադրել, վերաբերում էր Անգլիային:

Սակայն նոր ջարդարարները ազատություն բարբառող նույն երիտթուր-քերն էին, որոնք ոչնչացրին 30 հազար անմեղ մարդ, բացի արդեն գնդա-կահարվածներից, զինվորական դատարանի կողմից դատապարտվածներից և հազարավոր անօգնական մնացածներից, որոնք մահանում էին սովից և հա-մաճարակից: Աղանայում 362 ձերբակալվածներից 213-ը հայ էին: «Այնպիսի

տալավորություն է ստացվում,—կարողում ենք կովկասյան ռազմօկրուդի մի հաղորդագրություն մեջ,—որ կարծես թե հայերն են կոտորել 30 հազար լեզնե մուսուլմաններ և այժմ դրա համար նրանց պատժում են: Հայ վկաներին ահաբեկում են. քննչական հանձնաժողովը նրանց չի հավատում, երես առ երես ցուցմունքներ տալիս միշտ էլ մուսուլմանները քրիստոնյաների հանդեպ արգար են դուրս բերվում»³²:

Եթե զինվորական դատարանը անշահախնդիր գտնվեր, նշվում է նույն փաստաթղթում, ապա այն ժամանակ նա պետք է «դատեր սեփական զինվորների կեսին, Աղանայի «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի շատ անդամներին, մուսուլման կալվածատերերին, որոնք բռնադրավել են սպանված և փախած քրիստոնյա գյուղացիների հողերը... Դրա համար էլ դարմանալու ոչինչ չկա, երբ իսկական մեղավորները մնում էին անպատիժ, և որ Թուրքիայի քրիստոնյաները մի ավելորդ անգամ համոզվեցին, որ «ձեր» կամ «երիտասարդ» թուրքը կրոնական ատելության կամ քաղաքական տեսակետից, դարձյալ մնում է նույն մոլեռանդը»³³:

Աղանայում հրկիզվել և ոչնչացվել էին 1190 հայկական տուն, հինգ դպրոց, վեց եկեղեցի և շուկան: Տարսոնում հրկիզվել էին 800 տուն, Հասան-Բեյլիկում՝ 416, Բախչալում՝ 115, Լապաժիկում՝ 120, Ինջիրլիկում՝ 145, Օսմանիեում՝ 200, Զեքի-Բերժեթի շրջանում՝ 915 տուն, 6 եկեղեցի, 12 դպրոց, մեծ թվով խանութներ ու արտադրական ձեռնարկություններ: Բազմաթիվ գյուղեր հիմնահատակ էին արվել: Թուրքական մեջլիսի երեսփոխան Յուսուֆ Քեմալի՝ միտումնավոր կերպով նվազեցրած տվյալներով ավերված տների քանակը Կիլիկիայում հաշվում էր 5189³⁴:

Թուրքական մեջլիսի 10 հայ երեսփոխանների պահանջով Յուսուֆ Քեմալը և Հակոբ Պապիկյանը մայիսի վերջին՝ իրավիճակին ծանոթանալու և մեջլիսին զեկուցելու համար ուղարկվեցին Աղանա: Հ. Պապիկյանը նկատելով Յուսուֆ Քեմալի ոչ օբյեկտիվ մոտեցումը, հրաժարական տվեց նրա հետ գործելուց և ինքը առանձնանալով, երեք շաբաթ հետադուռեց իրերի վիճակը և կազմեց երիտթուրքերին մերկացնող զեկուցագիր, որով պետք է օգոստոսի սկզբին հանդես գար մեջլիսում, բայց... օգոստոսի 1-ին նրան թունավորելով սպանեցին. նրա պատրաստած զեկուցագիրն անուշադրության մատնվեց:

Նահանգապետ Զեադ փաշան՝ Աղանայի կոտորածի զլխավոր հանցագործներից մեկը, ոչ միայն դատի չտրվեց, այլև նոր պաշտոն ստացավ: Որեւէ պատիժ չկրեցին նաև սանիտարական տեսուչ էշրափ փաշան և «Իթիզալ» թերթի խմբագիր Իքսան էֆենդին, որոնք «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ազդեցիկ անդամներից էին: Պատահական չէ, որ այդ թերթը առաջվա պես շարունակում էր անզուսպ թշնամանք հրահրել մուսուլմանների և քրիստոնյաների միջև:

Շատ ժամանակակիցներ ամենայն իրավամբ այն միտքն էին հայտնում, որ եթե հայերը ինքնապաշտպանության շղիմեին, ապա դրությունն ավելի ծանր կլիներ: «Բաշիրոզուկներին զգաստացրեց շատ թե չէ հայ բնակչության ունեցող այնպիսի բնակավայրերի դիմադրությունը, ինչպիսին են Քեսարը, Զոկ-Մարզվանը, Ֆինդիշը, Շեյխ-Մուրադը, Շարդերը, Սիսը, Տարսոնը, Հաճնը և այլն»³⁵:

Շեյխ-Մուրադ և Շարդեր գյուղերը, շնայած իրենց փոքրաթիվ բնակչությանը, առանձին մարզկանց հերոսական դիմադրության շնորհիվ կարողացան փրկվել: Բնորոշ է նաև Զոկ-Մարզվանի պաշտպանների օրինակը: Նրանք սարքեցին հատուկ զինանոց, որտեղ 100 մարդ օր ու գիշեր զենք էր պատրաստում: Թշնամու 20—30 հազար բաշիրոզուկների դեմ գինվել էին բոլոր՝ ներառյալ նաև կանայք ու աղջիկներ³⁶: Հերոսական էր խառնի պաշտպանությունը ևս: Մեկ տան մեջ դիրքեր բռնելով, հարյուրի չափ կտրիճներ, լվնամու բազմահազարանոց ամբոխին դուրսագնական դիմադրություն ցույց տվեցին: Թուրքերը տեսնելով, որ անհնար է նրանց քնկճել, գաղափարեցին հարձակումը և խորամանկորեն հաշտության առաջարկություն արեցին: Դյուրահավատ հայերը վստահեցին նրանց, դուրս եկան դիրքից, ընդառաջ գնացին լվնամուն և... ուխտադրժորեն շրջապատվելով, ոչնչացվեցին:

Այս և նմանօրինակ բազմաթիվ այլ փաստեր մի ավելորդ անգամ դալիս են ապացուցելու, որ հայ ժողովուրդը Թուրքիայում կարողանում էր իր գոյությունը պահպանել միմիայն խելացիորեն կազմակերպված զինադրության շնորհիվ, իր հերոսական պայքարով:

Հենց այդ գաղափարն էր քարոզում և նրա օրինակն էր տալիս զորավար Անդրանիկը:

Դրա ցայտուն ապացույցն է նաև Զեյթունը, որը միակն էր, որ կարողացավ պաշտպանվել և հաստատել հայերի իրավունքը: 1895—1896 թթ. հերոսական դիմադրությամբ զեյթունցիները ջարդեցին էդհեմ փաշայի 30 հազարանոց բանակը և ստիպեցին թուրքական կառավարությանը հվտպական հյուպատոսների միջնորդությամբ դաշինք կնքել պաշտպանվողների հետ:

Մի շարք կարևոր փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ երիտթուրքերի ազդային քաղաքականությունը ոչնչով չէր զանազանվում սուլթանի քաղաքականությունից: Տարբերությունը թերևս միայն այն էր, որ նրանք կարողացան իշխանություն ձեռք բերելու համար շատ խորամանկորեն օգտագործել բոլոր ազգերին, հատկապես հայերին:

Այդ տեսակետից շատ բնորոշ է Թալիաթ փաշայի ձառը, որ նա արտասանել է 1910 թ. Սալոնիկի «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամների գաղտնի նիստում: Նա հայտարարել է. «Դուք գիտեք, որ սահմանադրությամբ մուսուլմանների և գյավուրների հավասարություն է հաստատվել, բայց դուք բոլորդ միասին և ամեն մեկդ առանձին գիտեք և զգում էք,

որ դա անիրականալի զաղափար է: Շարիաթը, մեր անցյալի ամբողջ պատմությունը, հարյուր հազարավոր մուսուլմանների զգացմունքները և նույնիսկ իրենց՝ գլավուրների զգացումը, որոնք համառորեն դիմադրում են իրենց օսմանականացման ամեն մի փորձի դեմ, անհաղթահարելի պատենշ են իսկական հավասարության համար... Դրա համար էլ հավասարության մասին խոսք անգամ չի կարող լինել մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ մենք հաջողությամբ չենք պսակել կայսրության օսմանականացման մեր նպատակը...»³⁷:

Թալիաթ փաշան հատկապես կրքոտ ատելություն էր ցուցաբերում դեպի Բալկաններում ծավալվող ազատագրական շարժումը և գտնում՝ որ օսմանականացման խնդրի իրականացումը հնարավոր կլինի միայն այն ժամանակ, երբ վերջ կտրվեն բալկանյան պետությունների ազիտացիային և պրոպագանդային...»³⁸:

Այսպիսով, միանգամայն պարզ է, որ թե՛ սուլթանի և թե՛ երիտթուրքերի քաղաքականության անկյունաքարը օտար ազգերի ճնշումն էր, նրանց ստրկացումն ու ձուլումը:

Ահա այս էր երիտթուրքերի սուլթանից ժառանգած ազգային քաղաքականությունը, որը ուրիշ ազգերին հոշոտելու և լափելու քաղաքականություն էր՝ հար և նման իմպերիալիստական քաղաքականության:

Ի՞նչ հավասարության մասին խոսք կարող էր լինել Թուրքիայում, հրք թուրք ավատատերերը բռնադատվել էին հայ գյուղացիների լավագույն հողամասերը և չէին ուզում մի թիվ անգամ վերադարձնել՝ դրանով իսկ շատ հաճախ տեղի տալով նոր ընդհարումների: Էրզրումի ռուսական հյուպատոս Շարիտերը 1910 թ. սեպտեմբերի 29-ին իր հաղորդագրության մեջ խոսելով այդպիսի մի ընդհարման մասին, նշում է, որ «չնայած տուժող հայերն են, հենց նրանց էլ ձերբակալում են, իսկ այն թուրքը, որը հային վիրավորել էր, ձերբակալվում է միայն ձևի համար և անմիջապես ազատ արձակվում...»³⁹: Շարիտերն ապա եղրակացնում է, որ հավասարության մասին խոսող, երկու տարի առաջ ընդունված սահմանադրությունը միայն ձևական նշանակություն ունի: Հռչակված հավասարությունը բոլորովին չի իրականացվում, քանի որ այս կամ այն ընդհարման համար որքան էլ թուրքը մեղավոր լինի, միևնույն է հայն է «պատժվում հին օրենքի ամենայն խստությամբ՝ «հայ է, ուրեմն մեղավոր է» սկզբունքով»⁴⁰:

Նույն թվականի նոյեմբերի 24-ին Շարիտերը նորից հաղորդում է, որ հայերի վիճակը միանգամայն անմխիթարական է. տուժող հայերի բոլորը բոլոր դեպքերում մնում է ձայն բարբառ հանապատի: Կառավարության քաղաքականությունն օրինականացնում է քուրդ բեկերի բռնադատումները: Պետական խորհրդի՝ 1910 թ. ապրիլի 1-ի, սեպտեմբերի 1-ի և 1911 թ. սեպտեմբերի 30-ի որոշումները փաստորեն վավերացնում էին հոգերի բռնադատ-

վումները և չեղյալ դարձնում նախարարների խորհրդի 1909 թ. օգոստոսի 27-ին և 31-ին ընդունած օրենքներն այդ հարցի վերաբերյալ:

Կառավարության վարած այդ քաղաքականությունն ավելի բարդացրեց ազրարային հարցը և բորբոքեց հողային վեճեր: Անընդհատ ընդհարումներ և սպանություններ էին տեղի ունենում: Բոլոր դեպքերում ակնհայտ միտումով մեղքը բարձրվում էր հայերի վրա: Այդ օրերին մի անմեղ հայ՝ Սահակ Մարգարյանը դարձավ ավազակապետ Միր-Մհերի գաղանդության ղոհ, իսկ սրա գործակիցը՝ Վանի նահանգի խումարե դյուղում՝ սպանեց խաչատուր անունով մի գյուղացու: Այդ մասին Կոստանդնուպոլիս և տեղական իշխանություններին ուղարկված բողոքները ոչ մի արդյունք չտվեցին, իսկ մարդասպաններն առաջվա պես շարունակեցին իրենց շարագործությունները:

Նվ եթե հայերի հերոսությունն ու դիմադրողականությունը չզսպեն նրանց ու մյուս ավազակներին, ապա վիճակն ավելի սարսափելի կլինի: Հաստատելով իրենց ինքնիշխանությունը պետության մեջ, ավատատերերը շարունակում էին ծանր ու ստորացուցիչ հարկեր գանձել:

Մշտական ահաբեկման մեջ գտնվող հայկական շրջանների՝ Թուրքական կառավարությանը և օտարերկրյա դիվանագիտական ներկայացուցչություններին ուղարկված բազմաթիվ բողոքներն ու որոշումները, դրանց թվում նաև Կոստանդնուպոլսի հայկական ազգային խորհրդի որոշումները, մնում էին անհետևանք:

Երիտթուրքերի իշխանության գլուխ անցնելուց հետո դաշնակները լրծվեցին նրանց կառքին՝ հավատալով, թե Թուրքական լծի տակ հեծող ազգերն ազատություն կստանան: Որոշ գեմոկրատ մտածողներ և նույնիսկ հնչակյան կուսակցության առանձին ներկայացուցիչներ համոզված էին, որ երիտթուրքերը պանիսլամիստական ազգայնական քաղաքականություն են վարում և նշավակում էին նրանց հետ զործակցելու կողմնակիցներին: Ներսես Փիլիկյանն, օրինակ, դավաճաններ ու խաբեբաներ էր համարում նրանց, ովքեր համիդյան վարչակարգի հետապնդումներից խուսափելով, ապաստան էին գտել տարբեր երկրներում, իսկ այժմ վերադառնում էին Թուրքիա, որպեսզի երիտթուրքերի հետ համագործակցեն: «Ո՛ր էին այս շաուխտան «հերոսները», հրք հայ քուլերբու, հայ կիներու պատիվն ու կյանքը վտանգի մեջն էր: Անոնք՝ կեղծ հերոսները, արյունոտ օրերուն, փոխանակ քու կուշտիդ կենալով՝ քեզի հետ ապրելու կամ քեզի հետ մեղեկելու ուխտովը՝ իրենց կաշին փրկելու մտահոգությունով քեզ լքեցին...»⁴¹:

Այդ կուսակցությունների վարած քաղաքականությունը տվյալ ժամանակահատվածում հանգում էր երիտթուրքերի հետ համագործակցելուն:

Հնչակյանների մի շրջաբերականում կոչ է արվում բոլոր վտարանդիներին վերադառնալ Թուրքիա, օգտվել ստեղծված սահմանադրական կարգերից և վերաշինել երկիրը: Երիտթուրքերի իշխանության գլուխ անցնելուց հետո հնչակյանները վերանայեցին իրենց ծրագրերը՝ հանելով այնտեղից Թուրքիայի պետական կարգի դեմ ուղղված դրույթը, քանի որ այն «աչլես ան-հաշտելի ու հակասական էր տաճիկա իրականությունը և բռնապետության դոկտրինային», միջանկյալ կերպով մտած էր մեր «ծրագրի» մեջ⁴²:

Փարիզում գտնվող հնչակյան կուսակցության կոմիտեն Թուրքիայի իր մասնաճյուղերին 12 կետից բաղկացած հրահանգներ է տվել երիտթուրքերի հետ բարեկամական կապեր հաստատելու վերաբերյալ⁴³: Այն կապակցությամբ, որ հուրիեթ և իթիլաֆ կուսակցությունների միջև համաձայնություն էր կնքվել պառլամենտական ընտրություններում միասին հանդես գալու շուրջը, հնչակյանների 1912 թ. փետրվարի 10-ի շրջաբերականը կոչ էր անում աջակցել երիտթուրքերին, թեև նույն շրջաբերականը միաժամանակ հայտնում էր, որ դաշնակցության հետ հնչակյանների հարաբերությունները խզվել են իթիլաֆի հետ որոշ հարցերում «համաձայնած ըլլալուն համար»⁴⁴: Ինչպես երևում է դաշնակիների և հնչակյանների նմանօրինակ գրծողությունները պայմանավորված էին այն մրցակցությամբ, որ տեղի ուներ նրանց միջև երիտթուրքերին ավելի մերձենալու համար:

Հնչակյանները և երիտթուրքերը երաշխավորում էին, որ «պետությունն անջատվելու ամեն մի ձգտում և հակասահմանադրական ամեն շարժում խստիվ կմերժվի»⁴⁵: Այսպիսով, հնչակյանները փաստորեն հրաժարվեցին հայ ժողովրդին թուրքական լծից ազատագրելու համար պայքար մղելու իրենց ծրագրից, իսկ երիտթուրքերի հետ զրկախառնված դաշնակցականները վերջապես հայտարարեցին, որ իրենք «սեպարատիստներ չեն եղած և ոչ էլ տարվել են «անկախ Հայաստանի» երազանքներով»⁴⁶: Ի դեպ, Անդրանիկը դատապարտում էր երիտթուրքերի հետ դաշնակցելու այդ քաղաքականությունը:

Երիտթուրքերը, ինչպես նշվեց, իրենց ձևավորման շրջանում հանդես էին գալիս սուլթանի կողմից քրդերին տրվող արտոնությունների, մասնավորապես նրանց փաշայի կոչում շնորհելու և նրանցից գորախմբեր կազմելու դեմ: Իշխանության գլուխ անցնելուց հետո նրանք արդեն ամեն կերպ ազդալին թշնամանք էին հրահրում հայերի և քրդերի միջև: 1911 թ. դեկտեմբերի 23-ի թվակիր մի փաստաթղթում նշվում է, որ Մուշում երիտթուրքերը քրդական ցեղապետերին ամեն կերպ հրահրում են հայերի դեմ: Այդ նպատակն էր հետապնդում մի երիտթուրք գործչի՝ Դավութ բեյի ճանապարհորդությունն Արևմտյան Հայաստան: Նա ձգտում էր քրդերին ներգրավել «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության մեջ, փոխարենը խոստանալով անպատիժ թողնել հայերի դեմ նրանց կատարած բոլոր հանցանքները...»⁴⁷:

Հայտնի նպատակով արվող վերոհիշյալ սիրաշահումները, չէին կարող

քողարկել հալածման այն քաղաքականությունը, որ երիտթուրքերը ժառանգաբար կտակել ու վարում էին առհասարակ քրդերի, մասնավորապես նաև քրդական ազատագրական շարժումների նկատմամբ:

Այդպիսի գեպքերում թուրքական կառավարությունը բոլոր միջոցներով ձգտում էր կաշառել ու սիրաշահել քուրդ ցեղապետերին: 1909 թ. բարձրաստիճան պետական պաշտոնյա Աբդուլ Կատերը նույնիսկ միջոցներ հատկացրեց քրդական դպրոցներ բացելու նպատակին: Կառավարությունը, սակայն, զրա դեմ խիստ առարկեց, թույլ չտվեց քրդական դպրոցներ հիմնել: Երբ 1910 թ. Մուշի քրդերը դիմեցին մեջլիսին իրենց իրավունքները պաշտպանելու խնդրանքով, ապա կառավարությունը նրանց բոլոր առաջնորդներին ձերբակալեց և բանտ նետեց: Թուրքերը ցանկանում էին մեղցնել քրդերի մեջ սկիզբ առնող ամեն մի ազդալին շարժում, քրդերին ձուլել իրենց հետ և ապա օգտագործել հայերի դեմ:

1909 թ. թուրքական կառավարությունը փորձեց զսպել քուրդ հայտնի Հուսեյն փաշային և մի շարք ուրիշ ավատատերերի, որոնք, սակայն, կարողացան անցնել պարսկական սահմանը: Շուտով թուրքական կառավարությունը նրանց նոր նվերներ ու պաշտոններ խոստանալով, Թուրքիա հրավիրեց, «աչնուհետև սիրաշահելու քաղաքականությունը դարձավ պետական իմաստություն»⁴⁸: Ի դեպ քրդական որոշ շրջաններում հասկանում էին թուրքերի նենգ քաղաքականության նպատակը և չէին մոլորվում:

Վասպուրականի Արճեշ գավառում ապրող հայաբնակից քրդերի ցեղապետեր Աբդուլլա բեկ ու Ալի բեկ եղբայրները և նրանց հայր Հասան աղան միշտ էլ եղել են հայերի անկեղծ ու նվիրված բարեկամները: Նրանք, թե Աբդուլ Համիդի զահակալության շրջանում և թե հետագա տարիներին «եղել են ու մնում են հայ և քուրդ ժողովուրդների սերտ համերաշխության համոզված կողմնակիցներ, ոչ միայն մի հատիկ հայի մազի անգամ չեն դիպած, այլ հարյուրավոր կյանքեր են ազատած՝ թե՛ մեծ կոտորածների օրերին, թե՛ այնուհետև»⁴⁹: Նրանք, օրինակ, 1907—1908 թթ., Վանում իրենց կապերի շնորհիվ կարողացան բանտերից ազատել տալ մի շարք հայերի:

Հայերի հետ ունեցած սերտ կապերի համար Ալի բեկը ձերբակալվում է և զրկվում բոլոր աստիճաններից ու շքանշաններից: Աղանայի շարդերից հետո Ալի բեկին կառավարությունը նորից է ուղում ձերբակալել, բայց նա կարողանում է ընտանիքով անցնել Պարսկաստան, որտեղ մնում է մինչև 1913 թ.: Վանի հայ գործիչների միջնորդությամբ նա իրավունք է ստանում նորից հայրենիք վերադառնալ⁵⁰:

Հայերի դեմ քրդերին զրգուելու թուրքական քաղաքականությունն աղետալի դեր է կատարում: Մուշի դաշտում գործող ցեղապետերը դիմում էին ամեն տեսակ բռնությունների և մնում անպատիժ: Նրանց օրինակով խրա-

լուծված մյուս ցեղապետները, մանավանդ էրզրումում և մյուս նահանգներում, գործում էին ամենայն սանձարձակությամբ:

Երիտթուրքերը շատ վճռական էին ու հետևողական ազդային ջարդեր կազմակերպելու և ժողովուրդների միջև թշնամանք սերմանելու այն քաղաքականության մեջ, որ ժառանգել էին սուլթանից, մինչդեռ պետական և քաղաքական գործունեության մյուս բնագավառներում նրանք որևէ հաստատուն գիծ չունեին: Իշխանության գլուխ անցնելու հենց առաջին տարիներին նրանք ճգնաժամային վիճակի մեջ ընկնելով, սկսեցին հենարան փնտրել խավարամոլության և կրոնական մոլեռանդության շրջանակներում:

Դրա հետևանքն էր նոր «Իթիլաֆ» կուսակցության ծնունդը, որը կատարյալ իրարանցում առաջացրեց «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարության կազմում: Երիտթուրքերից ոմանք շուտով անցան «Իթիլաֆի» շարքերը, իսկ մյուսները դեռ իրարանցման մեջ էին: Նրանց մի մասը պառլամենտական պայքար սկսեց, գտնելով, որ պառլամենտի գերը չնչին է և պետք է այն վերացնել, թեև չէր առաջարկում, թե ինչով փոխարինել: Մյուսները այն կարծիքն էին հայտնում, որ ամբողջ կառավարական սխտեմը անպետք է, և պահանջում էին առհասարակ վերջ տալ սուլթանի և Սեիդ փաշայի իշխանությանը, ստեղծելով հանրապետական կարգեր: Պայքարը զնալով սրվում էր, իսկ երկրի քաղաքական ճգնաժամը խորանում:

Կարճ ժամանակում «Իթիլաֆ» կուսակցությունը սկսեց այնպիսի ազդեցություն ձեռք բերել, որ էրզրումի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության օրգան «Սադաի Շարկ» թերթը անցավ նրա կողմը: Երիտթուրքերը ստիպված էին ստեղծել նոր պարբերական՝ «Նեջաթ» թերթը:

Ամբողջ երկրում ծայր առած քաղաքական ընդվզումները չափազանց բարդ իրադրություն էին ստեղծել: Երիտթուրքերը, գլուխները կորցրած, դիմում էին քաղաքական բախտախնդրության, որպեսզի պատասխանատվությունը ուրիշի վրա բարդեն:

1909 թ. սկսվեցին պառլամենտի ընտրությունների նախապատրաստական աշխատանքները: Երկրի բոլոր ազգությունների ակտիվությունը մեծ չափերի հասավ: Քրդերը հայտարարեցին, որ ընտրությունները պետք է կատարվեն նաև իրենց մեջ և բացահայտորեն սպառնացին, թե «իրենց՝ քրդերին չեզոքացնելու դեպքում, ապստամբություն կբարձրացնեն»:

Այս կապակցությամբ երկրում, հատկապես քրդական շրջաններում հասունացող խմորումները ընդհանուր շարժման վտանգ էին ստեղծում: Քուրդ բնիկ Աբգուլ Ռեզակը Կոստանդնուպոլսից Կովկասի վրայով աչքելել էր Պարսկաստան և կապ հաստատել հայտնի քուրդ բեկեր Կասումի, Մուսա բեյի հետ, որոնք Մուշից հեռացել էին Խնուս: Տեղական քուրդ բեյեր էմիլ խանի, Ալիմեի, Քերիմի, Ջների մասնակցությամբ կայացած խորհրդակցությունը

որոշել էր անհրաժեշտության դեպքում ապստամբություն բարձրացնել երիտթուրքերի իշխանության դեմ:

Ստեղծված վիճակից դուրս գալու ելքը երիտթուրքերը տեսնում էին ազգային հարաբերությունները սրելու մեջ:

Հայ ժողովրդի համար առավել բարդ ու ողբերգական դրություն էր ստեղծվում: Նրա քաղաքական կուսակցությունները, հատկապես դաշնակցությունն ավերիչ և բախտախնդիր քաղաքականություն էին վարում, ապացույցներ էին բերել և բախտախնդիր քաղաքականություն էին վարում, ապացույցներ էին բերել օտարերկրյա իմպերիալիստներին, մերթ երիտթուրքերին: Դրանով դաշնակցությունը հայ հասարակության ուժերը ջլատում և ազգային-ազատագրական շարժման մեջ խառնաշփոթ վիճակ էր ստեղծում, ապակողմնորոշում հայրենիքի իսկական պաշտպաններին ու անձնուրաց մարտիկներին:

Այստեղ տեղին է կանգ առնել դաշնակցության հարափոխ ու ազդավնաս քաղաքականության վրա:

Բեռլինի համաժողովից հետո առանձնապես ուժեղանում է եվրոպական դիվանագիտության միջամտությամբ Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու և դրանով հայերի վիճակը բարելավելու գաղափարը:

1891 թ. մայիսին լույս տեսած դաշնակցության անդրանիկ օրգան «Դրոշակը» կուսակցության հիմնական խնդիրն էր համարում ստիպել եվրոպային միջամտելու Հայկական հարցին: Ս. Կուկունյանի խմբի նման առաջին դաշնակցականներն էլ սկսում են առանձին խմբերի միջոցով ընդհարումներ կազմակերպել: Որոշ ժամանակ անց՝ 1895 թ. № 8-ում և այլ համարներում «Դրոշակը» իրարամերձ կարծիքներ է հայտնում, թե եվրոպայի օգնությունը դժվար է ստանալ շարժումների միջոցով և որ թուրքահայ հեղափոխույնը հաջողություն ունենալ չի կարող: Դաշնակցականները բնավ չմտածելով Թուրքիայում հայության վիճակի մասին, մեկ խարաղանում էին եվրոպական տերություններին, մեկ էլ օգնություն խնդրում նրանցից: Բայց և այսպես նրանք հիմնականում ցանկանում էին ահաբեկումների դիմելով և եվրոպական տերությունների դուրս շարժելով հարցը լուծել:

Ք. Միքայելյանը 1898 թ. Թիֆլիսից անցավ Ժնև և որպես դիկտատոր՝ դաշնակցության ղեկը վերցրեց իր ձեռքը: Առաջին քայլը եղավ այն, որ դաշնակցության եվրոպական տերությունների քննադատությունը: «Դրոշակը» դարեցվեց եվրոպական տերությունների քննադատական տեղական «Նշանավոր հույսեր» հոդվածում⁵¹ գովեստներ էր շռայլում եվրոպական տերությունների հասցեին: Մյուս քայլն այն էր, որ ստեղծվեց ահաբեկիչ «Փոթորիկ» խումբը, որը տեղորի սպանալիքով հայ հարուստներից մեծ գումարներ էր կորզում:

1896 թ. սուլթան Աբդուլ Համիդը Դադյան Հարություն փաշայի միջոցով փորձեց համաձայնության գալ դաշնակցության հետ վերջինիս գործն-

լակերպի շուրջը: Երկար բանակցություններից հետո դաշնակցությունը մեր-
ժեց այն:

1902 թ. սկսած կարևոր նշանակություն ստացավ մակեդոնացիների
ազատագրական պայքարը: Դա ազատագրական ուժերը միավորելու հնա-
րավորություն էր ընձեռում, մինչդեռ դաշնակցությունը, լինելով դուռ ազ-
գայնական, սկզբունքորեն դեմ էր ընդհանուր թշնամու դեմ միասնական հա-
կատ ստեղծելուն:

1905 թ. հեղափոխությունից սարսափած, ցարիզմը սկսեց որոշ զիջում-
ներ անել: Եվ երբ Կովկասում ստեղծվեց Վորոնցով-Դաշկովի փոխարքայու-
թյունը, դաշնակցությունը նորից դիմեց բախտախնդրության:

Դաշնակցությունը, ինչպես նշվեց, կայուն սկզբունքներ չունենալով, հա-
ճախ էր փոխում իր գործելակերպը: 1905 թ. հոկտեմբերին, ռուսական հե-
ղափոխության վերելքի շրջանում, նա սրպեսզի չհեղինակազրկվի, իրեն
հայտարարեց հեղափոխության կողմնակից, բայց գործեց նրա դեմ: Երբ
1906 թ. հեղափոխությունը սկսեց վայրէջք ապրել, իսկ ռեակցիան դուրս
բարձրացրեց, դաշնակցությունը իր գործունեությունը շարունակեց Թուր-
քիայում, ետ կանգնեց «ռուսահայ դատից»: 1907 թ. դեկտեմբերին դաշնակ-
ցությունն արդեն համագործակցության դաշն կնքեց երիտթուրքերի հետ:

Երիտթուրքերը դեռևս 1901 թ. առաջարկեցին դաշնակցությանը միա-
վորվել իրենց հետ՝ սուլթանի իշխանությունը տապալելու: Դաշնակցական-
ները մերժեցին այդ առաջարկը, որովհետև երիտթուրքերը դեմ էին Բեուլինի
վեհաժողովի 61-րդ հոդվածի համաձայն հայկական նահանգներում բարե-
նորոգումներ անցկացնելուն:

Ք. Միքայելյանը «Դրոշակում» հանդես եկավ «Միություն թուրքերի
հետ» հոդվածով, որտեղ նա թուրքական շովինիզմին հակադրում էր դաշ-
նակցական նացիոնալիզմը և նույնիսկ հայտարարում թե երիտթուրքերի հետ
միանալ հնարավոր չէ: Սակայն շուտով՝ 1902 թ. փետրվարին, կայացավ
երիտթուրքերի համագումարը, որին մասնակցեցին նաև դաշնակցականները:
Այժմ դաշնակցականները, երիտթուրքերի թափարդն ընկնելով, հայ ժողո-
վրդին կանգնեցրին նոր շարիքի առջև: Նրանք սկսեցին «Դրոշակի» էջերում
համոզել հայ ժողովրդին, որ հայերին վերաբերող 61-րդ և Մակեդոնիային
վերաբերող 23-րդ հոդվածները կորցնում են իրենց նշանակությունը, քանի
որ նրանք դադարում են միջազգային դիվանագիտության հարց լինելուց և
դառնում են Օսմանյան կայսրության ներքին խնդիր, որը կլուծվի երկրի ներ-
քին վերափոխման հետ մեկտեղ:

Այսպիսով, դաշնակցությունը դարձավ երիտթուրքերի կամակատարը և
իրեն վստահող որոշ խավերի մղեց նոր ավանտյուրայի. չէ՞ որ երիտթուր-
քերի նոր կարգը ամբողջովին հարադատ էր մնում համիդյան վարչաձևին ու
քաղաքականությանը: Դրա կոնկրետ արտահայտությունը 1909 թ. տեղի ունե-

ցած Ադանայի ջարդն էր, որը դաշնակցությունը հանդուրժեց և 30 հազար
զոհերի արյան գնով դաշինք կնքեց իթթիհաթի հետ, դարձավ «օսմանյան
դաշնակցության կուսակցություն»:

Եվ քանի որ երիտթուրքերը հասան իրենց նպատակին՝ դաշնակցությա-
նը դարձրին իրենց կույր կամակատարը, ապա այլևս չէին մտահոգվում բրե-
բարենորոգում անցկացնելու մասին: Հայերի համար ամենակենսական նշա-
նակություն ունեցող հողային հարցը կարգավորելու համար նրանք հաջորդ
տարիներին ևս որեւէ քայլ չարեցին: Այդ կապակցությամբ 1911 թ. հրապա-
րակված օրենքը չէր իրագործվում: Նախկինի պես շարունակվում էին հողերի
բռնագրավումները և հայ դանդաղածների ճնշումներն ու հալածանքները:

Միանգամայն պարզ էր, որ սահմանադրական կարգ հայտարարելը մի
կատարյալ խեղկատակություն էր, մի ծաղր հալածվող ժողովուրդների հան-
դես: Հայերը և մյուս ճնշված ժողովուրդները մի անգամ ևս խոր հուսախա-
րություն ապրեցին:

Դաշնակցությունը նույնպես զգում էր ստեղծված այդ վիճակը, նրա
առանձին անդամներ սկսում էին դժգոհել⁵²: 1911 թ. օգոստոսից հետո նա
որոշ քայլեր արեց հրաժարվելու իթթիհաթից: Շուտով, սակայն, նորից սկսեց
մերձենալ նրան:

Երբ 1911 թ. Իտալիան հարձակվեց աֆրիկյան Տրիպոլի վրա, դաշնակ-
ցությունը կանգնեց Թուրքիայի պաշտպանության դիրքերում և հայտարա-
րեց, որ ընդհանուր հայրենիքին սպառնացող վտանգի ժամանակ իրենք դա-
դարեցնում են իրենց բողոքներն ու անհամաձայնությունները, հույս ունե-
նալով, որ երիտթուրքերը արգարությանը կլուծեն բոլորին հուզող հարցերը:

Շուտով ծալր առան բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական կռիվ-
ները: 1912 թ. ստեղծվեց բալկանյան երկրների դաշնագրությունը: Սերբիան,
Բուլղարիան և Հունաստանը ոտքի ելան Թուրքիայի դեմ: Նորից, իր բոլոր
բարգույնություններով աստարեզ եկավ «Արևելյան հարցը»: Հայերը նույնպես
ցանկանալով օգտագործել առիթը, արևմտյան դիվանագիտության առջև
բարձրացրին արդեն համբարձված 61-րդ հոդվածը կենսագործելու հարցը:

Թուրքական տիրապետության դեմ դուրս եկան նաև արաբական ժողո-
վուրդները: Ազատագրական շարժումները հատկապես ուժեղացան Սիրիա-
յում և Միջագետքում: «Արևելյան հարցը» այնպիսի սուր բնույթ ստացավ, որ
անհաղաղ լուծում էր պահանջում:

Դաշնակցությունը, որ մի ժամանակ հրաժարվել էր 61-րդ հոդվածը գոր-
ծադրելու պահանջից, այժմ եվրոպական դիվանագիտության առջև այն նո-
րից բարձրացնելու գործում ակտիվություն է ցուցաբերում:

Կ. Պոլսի պատրիարքարանի միջնորդությամբ Գևորգ կաթողիկոսը, ցա-
րի համաձայնությամբ, Պոդոս նուբար փաշայի նախագահությամբ հայոց

բավարարվի: Դեռ այն ժամանակ նա ասել էր. «Երանի թե թուրքահայ եղբայրությունը (հմա՝ դաշնակների և երիտթուրքերի—Մ. Ա.) այդքանով վերջանար»: Դաշնակցական դործիչներից ոմանք հետագայում ստիպված էին նշելու, որ Անդրանիկը «միակ մարդն էր որ չխաբվեցավ թուրքերեն և չշլացավ պաշտոններե»⁷³:

Գնալով արդարանում էին Անդրանիկի կոհանմները: Երիտթուրքերը, շարունակելով սրել մուսուլմանների և քրիստոնյաների հարաբերությունները, քրդերին և մյուս ցեղերին զրգոում էին հայերի դեմ, ամեն կերպ պաշտպանում էին առաջիններին: Այդ մասին է գրում էրզրումի ռուսական զլխավոր հյուպատոս Ա. Շտրիտերը՝ 1912 թ. հուլիսի 9-ին: Մ. Գիրսին հղած հաղորդագրության մեջ նա ընդգծում է, որ թուրքական պաշտոնյաները շատ զգուշ են քրդերի հանդեպ, վախենում են, ներում նրանց շատ հանցանքները: Դեռ ավելին. կառավարությունը մահմեդական ցեղերին դենք էր բաժանում և փորձում նրանցից կանոնավոր զորք ստեղծել, այդ նպատակով բանակցություններ էր վարում աղդեցիկ բեկերի ու ցեղապետների հետ: Կառավարության ծրագիրն էր միավորել քրդական ցրված ուժերը և «թուղ հեծելազոր»՝ (հաֆիֆ սուլարի) ստեղծել:

Քրդերը դժվար էին դրան համաձայնվում, սակայն կառավարությունն այդ ուղղությամբ շարունակում էր նոր ջանքեր գործադրել: Քրդական ալիաների 64 գրոշներից 25-ը արդեն բերվել էին էրզրում՝ նրանց մեկ ընդհանուր գրոշի տակ միավորելու համար: Թուրքերի ցանկություններին ընդառաջող քրդերը սպայական կոչումներ էին ստանում, իսկ խնուսից եկած քրդերից կազմված «հաֆիֆ սուլարին» հանդիսավոր իրադրության մեջ նոր գրոշ ստացավ՝ նահանգապետի և ղինվորական իշխանությունների ներկայությամբ: Թուրքերը իրենց պաշտոնական ճառերում չէին թաքցնում, որ մեծ հույսեր են կապում այդ նոր ղորամիավորումների հետ:

Սակայն, ինչպես նշում է Ա. Շտրիտերը, միայն անունը փոխելով չէր կարելի սպասել, որ կողոպուտով զբաղվող և հաճախ էլ պետության դեմ բուրսաացող խմբերը վերջ կտան իրենց սովորությանը և կդառնան կանոնավոր ղորամասեր: Նրանք «զարերով ամբասնդված իրենց բնավորության համաձայն, հենց որ Թուրքիան ընդհարվի որևէ երկրի հետ, նախկինի պես կանցնեն ուժեղի կողմը...»⁷⁴: Կուրուչայի գավառում և Բայազետի շրջանում տեղի էին ունենում ազգամիջյան կոիմներ և ընդհարումներ: Նահանգապետը հատուկ հանձնաժողով ուղարկելով Կուրուչայ, հանձնարարել էր վիճելի հողերը բռնագրավել ու աճուրդի դնելու համար հանձնել պետական գանձարանին: Նույն ձևով հարցը պետք է կարգավորվեր նաև Բայազետում՝ իր իսկ նահանգապետի անմիջական տնօրինությամբ: Կառավարությունը հրահրելով այդ վիճերը առիթ էր ստեղծում թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի հողերն ու ունեցվածքը բռնագրավելու և ապա այդ հողերը նորից հենց նրանց վաճառելու համար:

Ահա թե ինչպես էր թուրքական կառավարությունն ազդարարյին խնդիրն օգտագործում ժողովրդին կողոպուելու համար: Նահանգապետերը իրագործելով կառավարության առմիշտ ընդունած բաղադրական գիծը, մեկը մյուսից ավելի դաժան ու խաբդախ միջոցների էին դիմում ժողովրդին ճնշելու, հալածելու և ազդարարյին ջարդեր կազմակերպելու համար:

1912 թ. սեպտեմբերի 5-ին էրզրում ժամանեց նոր նշանակված նահանգապետ Ահմեդ Ռաշիդ փաշան: Դեռ քաղաք չհասած նրան դիմավորեցին քաղաքային վարչության անդամները և որոշ մուսուլման բնակիչներ: Նրանց մեջ ոչ մի հայ չկար, այդ օրը տեղի էին ունենում հայերի ցույցերն ու ելույթներն ի պաշտպանություն վանում, Մուշում, Բայազետում, Բիթլիսում, Սղերզում, Խնուսում և Դերջանում բռնության ու հալածանքի ենթարկվող հայ բնակչություն:

Նոր նահանգապետն իր գործունեությունն սկսեց նրանով, որ հավաքեց խմամներին, մուխտարներին, մուլաներին և հայտարարեց, «որ նրանք այսուհետև պատասխանատու են իրենց թաղամասերում տեղի ունեցող անկարգությունների համար»⁷⁵: Այդ հայտարարությունը երկրորդանքի տեղիք չէր տալիս: Նրա խոսքերը կարող էին ընկալվել որպես ցուցում, որ նրանք ադառ են ուզածների պես «կարգավորել» ընդհարումները: Եվ, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, հենց այդպես էին նրանք հասկացել նոր նահանգապետին:

Ավազակային խմբերի հարձակումներն այդ ժամանակ որոշ չափով հանգարավել էին, բայց հայերի դեմ ուղղված ելույթները դեռևս չէին դադարել: Խնուսի գավառում, Բասենի գավառի Յազան գյուղում ասկյարները հարձակվելով հայերի վրա, աղաղակում էին՝ «Սահմանադրությունը հայերին չի վերաբերում»⁷⁶:

Միաժամանակ ավելի էր ծանրանում երկրի տնտեսական վիճակը: Աճում էին ապրանքների գները: Առևտրական տուրքերը բարձրացել էին 25%-ով, ռուսական սպիրտը բուլկոտի ենթարկելու նպատակով նրա մաքսը 50%-ով ավելացել էր, աճել էին աղի և ալյ մթերքների գները: Բարձրացել էր նաև ղինվորությունից ազատվելու հարկը:

Հակառուսական տրամադրություններն այն աստիճան ուժեղացան, որ էրզրումի նահանգային զորքերի հրամանատար Ալի Ֆեզի փաշան, հայտնի դարձած տեղեկությունների համաձայն, նպատակ ուներ դադարի անցնել ռուսական սահմանը՝ «որպեսզի անձամբ համոզվի, թե Սարիղամիշում և Կարսում ռուսները ռազմական ինչ պատրաստություններ են տեսնում»⁷⁷:

Բալկանյան պատերազմի հետևանքով դրությունն ավելի բարդացավ: Իր մի այլ՝ 1912 թ. նոյեմբերի 6-ի գրության մեջ Ա. Շտրիտերը հայտնում էր, որ թուրքերը Բալկաններում կրած իրենց պարտությունը վերագրում են այն բանին, որ քրիստոնյաներին թույլատրվել է ծառայել թուրքական բանակում:

Այդ մտայնությունը, բնականաբար, ավելի էր սրում հակասությունները և շիկացնում լարված վիճակը քրիստոնյաների ու մուսուլմանների միջև: Իսկ դա վտանգավոր խառնակությունների տեղիք էր տալիս:

Մեզ հասած փաստաթղթերում մասնավորապես նշվում է Բասենի դավառապետի՝ Թալիբ բեյի բարբարոսական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Վկայություններ կան այն մասին, որ Կիսկիմի գավառի Կունդրաշեն գյուղում ոստիկանները զինապարտներին բանակ կանչելու կապակցությամբ վայրենի բռնություններ էին գործադրում: Նրանք զաղանաբար սպանել էին նույն գյուղացի Թոմասին և տանջել գյուղի քահանային:

Շարունակվում էին նաև ավաղակային հարձակումները խաղաղ բնակչության և քարավանների դեմ, գրում է Ա. Շարիտերը: Դրանք հատկապես սանձարձակ բնույթ էին կրում Վանում, որտեղ սպանվել էին Աղթամար վանքի ուսումնարանի տնօրենը և նրա չորս մտերիմները: Մարդասպանները հայտնի էին, բայց տեղական իշխանությունը բնավ ցանկություն չէր ցուցաբերում նրանց ձերբակալել:

Էրզրումի հյուպատոսը, վերլուծելով իրերի դրությունը և հայերի նկատմամբ մյուս նահանգներում գործադրվող բռնությունները, այն հետևությունն է հանգում, որ նահանգի համեմատաբար խաղաղ վիճակը Ռուսաստանին սահմանակից լինելու արգելքն է: Ըստ որում նա ընդգծում էր, որ այստեղ հասարակական կարծիքը զսպվում է Ռուսաստանին մոտ գտնվելու շնորհիվ. էրզրումում իշխում է այն համոզմունքը, որ Ռուսաստանը կաշառակերի հայերին և քրիստոնյաներին, եթե նրանց դեմ մասսայական հալածանքներ կիրառվեին:

1912 թ. դեկտեմբերի 28-ին էրզրումի նոր գլխավոր հյուպատոս Ա. Աղամովն արդեն հայտնում է, որ նահանգում տիրող կարծեցյալ խաղաղ վիճակը մեծ փոթորկի նախադուշակ է, քանի որ մի կողմից ցեղապետները «եռանդուն կերպով պատրաստվում են հարձակման, իսկ մյուս կողմից հայերը դիմադրելու նպատակով սկսել են ակտիվորեն զինվել»⁷⁶: Նրա կարծիքով ավաղակային խմբերը զգուշանում են ընդհանուր հարձակման անցնել, վախենալով, որ «ի պաշտպանություն հայերի հանդեպ կգան մեծ տերությունները, որոնք պատրաստ են ղենքով պաշտպանել իրենց քաղաքական ու տնտեսական շահերը»⁷⁹:

Դրությունը որոշ չափով փոխվեց այն ժամանակ, երբ Ալբանիայի ինքնավարության հարցը սկսեց ընդհուպ մոտենալ իր իրականացմանը և տարածվեց այն կարծիքը, որ Ռուսաստանը և Եվրոպայի մյուս տերությունները մտադիր են լուրջ քայլերի դիմել Հայկական հարցը լուծելու ուղղությամբ: Այդ ընթացքում քուրդ ժողովուրդը ևս լսելի դարձրեց իր վճռական ձայնը «նույն կարգով սեփական ինքնավարություն ձեռք բերելու մասին»⁸⁰: Այս պահանջը մյուս կողմից կապված էր Բալկաններում Թուրքիայի կրած խաչ-

տառակ պարտության և քրդերի շրջանում իշխող այն համոզմունքի հետ, որ եթե մեծ տերությունների օգնությամբ հայերն ինքնավարություն ստանան, ապա կպարտագրվի հայերին վերագրված նրանց հողերը:

Քրդերը դժգոհ էին «համիդի» զնդերի նկատմամբ թուրքական կառավարության դիրքից: Այդ հեծելազորը, «որը օգտվում էր անսահմանափակ իրավունքներից ու արտոնություններից և բացարձակապես անպատիժ էր մնում հայերի նկատմամբ կատարած իր բռնությունների համար, վեր էր ածվել հասարակ «հաֆիֆի սուլարի»՝ անկանոն հեծելազորի, որի ծառայությունը դիտվում էր իբրև սովորական զինապարտություն՝ սուլթանի մյուս հպատակներին համահավասար»⁸¹: Դա նրանց չէր բավարարում, և նրանք, նկատելով Թուրքիայի թուլությունը, սեփական ուժերով իրենց շահերը պաշտպանելու կոչ էին անում, մինչև անգամ որոշ գործնական քայլերի դիմում:

1912 թ. դեկտեմբերի սկզբներին էրզրումում բնակվող չափազանց ազդեցիկ հարուստ գերսիմի քուրդ Աղա էֆենդիի տանը՝ «հաֆիֆ սուլարիի» հազարապետ Իրրահիմ բեկ Մուստաֆա բեկ օղլի Մադրակլիի գլխավորությամբ հավաքվեցին քրդական ցեղապետները և մշակեցին միավորման ու ապագա ապստամբության իրենց ծրագիրը: Այդ և մի շարք այլ գաղտնի խորհրդակցություններում ցուցում տրվեց, որ տեղերում գործը կազմակերպելու նպատակով քրդական բոլոր աշիրեթները հատուկ ներկայացուցիչներ առաջարկեն: Դրանց շարքում էր, օրինակ, ազդեցիկ Կուլի խան բեկը, որը պետք է կազմակերպական աշխատանք տաներ Երզնկայի, Բայազետի և Վանի նահանգների քրդերի մեջ: Վերոհիշյալ Աղա էֆենդու որդին՝ Նազիմ բեկն, նրա հարկվեց Դերսիմ: Նա շուտով այնտեղից հայտնեց, որ Դերսիմի քրդերը ուղարկվեց Գերսիմ: Նա շուտով այնտեղից հայտնեց, որ Դերսիմի քրդերը պատրաստ են առաջին իսկ ազդանշանով զենքի դիմել: Մանազկերտի և Բայազետի շրջաններից նույնպես հաղորդում էին, որ «քրդական ազգային ազատագրման և անկախության շարքերում կամավորների հավաքագրումը ընթանում է ավելի քան հաջող»⁸²: Միայն մի ոչ մեծ գյուղում 260 հոգի կամավոր են գրվել:

Գաղտնի նախապատրաստության հետ մեկտեղ երբեմն տեղի էին ունենում քրդերի բացահայտ ելույթներ թուրք պաշտոնյաների դեմ: Այսպես, Բասենի գավառապետ Բախիբ բեյը, երբ Բալկաններում մղվող պատերազմի օգտին միջոցներ հավաքելու նպատակով շրջում էր գավառի գյուղերում, Ղալամեջ գյուղում հարձակման է ենթարկվում քրդերի կողմից և վիրավորվում: Պետական իշխանությունները ցանկացան ամեն կերպ թաքցնել այդ փաստը, նույնիսկ հայտարարեցին, թե գավառապետը պատահական զնդակից է վիրավորվել:

Էրզրումի նահանգի Ենի-Գոյ գյուղում քրդերը պետական հարկահավաքներին ծեծելով, կիսամեռ վիճակում գյուղից դուրս քշեցին, իսկ Բայազետում այնպիսի դրություն էր ստեղծվել, որ մյուսներին ստիպված էր ընդու-

նել, որ այլևս հնարավոր չէ քրդերի հետ լեզու գտնել, որ առանց հատուկ զորամասի անհնար է նրանց զսպել: Նույնն է վկայում նաև զավառապետի մի հաղորդումը: Այդտեղ արձանագրված է, որ Քոռ Հուանին փաշան և քրդական հեծելազորի ղեկավար Մուստաֆա Աղան, կապալով վերցնելով դուռը՝ տասնորդը, ոչ միայն հրաժարվել են պետական գանձարանը մուծելուց, այլև ղինաթափ են արել թուրք ոստիկաններին և դուրս քշել գյուղից:

Այդ փաստերը հաստատում են քրդերի մեջ հասունացող հակաթուրքական հուզումները, որոնք մեծ մտահոգություն էին պատճառում կառավարությանը: Դրանք նաև ցույց են տալիս, որ Թուրքիայում այդ տարիներին մի կողմից ջանքեր են դրոժագրվում հայ-քրդական և մյուս ճնշված ժողովուրդների միասնական ձևակառուցման ստեղծել, մյուս կողմից, անցյալի դաժան փորձից ելնելով, այդ ժողովուրդներն ինքնապաշտպանության էին նախապատրաստվում:

Այս ամենը, սակայն, կատարվում էր տարերայնորեն: Չկար այն ուժը, որ միավորեր նրանց ընդհանուր թշնամու դեմ:

Մինչդեռ կառավարությունը խորամանկում էր, մի կողմից օտարազդիներին պաշտպանելու խոստումներ էր տալիս, մյուս կողմից հնարավորություն ընձեռում քրդերին սպառազինվել, որպեսզի նրանց օգտագործի հայերի դեմ, եթե մեծ տերությունները հարկադրեն Հայկական հարցը «լուծել»⁸⁵:

Միաժամանակ ներքին գործերի նախարարության միջոցով կառավարությունը բոլոր հայաբնակ նահանգներն էր ուղարկել հատուկ հրահանգ, որտեղ խոստումներ էր տալիս հայերի վիճակը լավացնելու նպատակով բարենորոգումներ անցկացնել: Այդ հրահանգն իրականում նպատակ ուներ կանխել մեծ տերությունների միջամտությունը քրիստոնյա ռաջայի օգտին: Կառավարությունը հույս էր հայտնում վերացնելու ելուղակությունը, մինչև անգամ ռազմական ուժով միջամտել և լուծել հողային վեճերը հայերի և քրդերի միջև: Ծայրահեղ դեպքում, պետք է պետական միջոցներով հողերը գնվեին և համապատասխան կարգով բաժանվեին վիճող կողմերին:

Նախատեսվում էր յուրաքանչյուր նահանգում նահանգապետի գլխավորությամբ ստեղծել հատուկ հանձնաժողով, որի մեջ պետք է մտնեին նաև մուսուլման և քրիստոնյա հոգևորականության ներկայացուցիչներ՝ հայերի և քրդերի ընտրությամբ, ինչպես և թուրքական բանակի գլխավոր շտաբի սպաներ:

Հայերը, որոնց բարօրությանը պետք է ծառայեր այդ հրահանգը, կասկածանքով էին վերաբերում կառավարության խոստումներին և համոզված էին, որ թուրքերի մինչև անգամ ամենահրապուրիչ խոստումները բարենորոգումների մասին երբեք չեն իրագործվի առանց դրսի ճնշման և օտարերկրյա հուսալի հսկողության, կմնան իրբև թղթե ծրագրեր⁸⁴:

Կառավարության հրահանգը դրությունն ավելի բարդացրեց: Տարբեր

ցեղեր սկսեցին ավելի ակտիվորեն դիմել: Ինչպես նկատում է էրզրումի ուսական հյուպատոսը «Հողային հարցի կարգավորումը շոշափում է քրդերի շահերը, որովհետև հայերից խլված հողերը գտնվում են քուրդ բնկերի ձեռքում»: Այդ բոլորը հաշվի առնելով, շարունակում է հյուպատոս Ա. Աղամովը, ակնհայտ վտանգ է ստեղծվում, քանի որ նշված հրահանգի իրագործումը «ազդանշան կհանդիսանա հայերի վրա քրդերի հարձակման համար, իսկ նախատեսվող բարենորոգումն, անտարակույս, ոչ այլ ինչ է, քան թուրքական զինանագիտության հերթական խորամանկ քայլը, որի նպատակն է կանխել Հայկական հարցի լուծումը մեծ տերությունների անմիջական միջամտությամբ»⁸⁵:

Այս ամենի հետ մեկտեղ, երկիրը դեռևս տնտեսական ու ֆինանսական խոր քայքայում էր ապրում, լայնորեն սանձազերծվում էր անիշխանությունը, ավազակային խմբերի կողոպուտները մասսայական բնույթ էին ստանում:

Այսպես, Աղանայի ուսական փոխհյուպատոսը 1912 թ. սեպտեմբերի 8-ին հաղորդեց Կոստանդնուպոլիս՝ Գիրսին, որ «նախկին վարչակարգի օրոք իրագործությունն այդ նահանգում ավելի քիչ երկյուղ էր ներշնչում, քան այժմ, չնայած այն ժամանակ ևս Հայկական հարցը արտակարգ սրությամբ էր դրված»: Նա այնուհետև ընդգծում է հետևյալը. «Միություն և առաջագիմություն» կոմիտեն, որ պետք է վերականգնի կարգը և հաստատի իրավահավասարություն, ազատություն ու արդարություն, «կարողացել է այսուհեղ, ինչպես նաև մյուս նահանգների մեծ մասում միայն մեծագույն անարխիս տարածել»⁸⁶:

Էրզրումի հյուպատոսարանի քարտուղար Վիշինսկին նույնպես ընդգծում է, որ երիտթուրքերի օրոք դրությունը «համիդյան ժամանակից ոչնչով լավ չէ, ընդհակառակն, ավելի վատ է. նախկինում գոնե որևէ իշխանություն կար, իսկ այժմ ծայրագավառներում կատարյալ անիշխանություն է»⁸⁷:

Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված և օր-օրի սրվող այդ վիճակն արտակարգ մտահոգություն էր պատճառում նաև իր եղբայրների ձակատագրով անհանգստացող Արևելյան Հայաստանի հայությունը: Երևանի բարեգործական և մշակութային-լուսավորական հիմնադրերը՝ կաթողիկոսին ուղղված դիմումում, 1912 թ. սեպտեմբերի 25-ին նշել են, որ «Վանից, Բաղեշից, Մուշից, Տիգրանակերտից և Կիլիկիայից ստացվող վրդովեցուցիչ տեղեկությունները այստեղ՝ Ռուսաստանի հայ հասարակության շրջաններում ցնցող տպավորություն են թողնում»⁸⁸: Մոտեցող վտանգից արևմտահայությանը փրկելու համար նրանք խնդրում էին, որ Ռուսաստանը իր հզոր ձայնը բարձրացնի նրա պաշտպանության օգտին:

Մի այլ փաստաթղթում նշվում է՝ թե՛ ազգային և թե՛ սոցիալական պայքարի Պիմքը հողային հարցն է, քանի որ Արզուլ Համիդի արյունոտ իշխանու-

Յլան ժամանակ հայերի հողերը բռնագրավվել են։ Նոր իշխանություն ժամանակ, հույս դնելով սահմանագրության և մի շարք օրենքների վրա, հայերը բողոքի ձայն բարձրացրին։ Երկրից փախած հայերի մի մասն էլ հտվերագարձավ, սակայն ոչ միայն շտապավ իր հողը, այլ ընկավ առավել թշվառ վիճակի մեջ։ Առաջվա պես շարունակվում էր հայկական հողերի բռնագրավումը։ 1910 թ. Սասունի Զիթենիկ և Դաշտ-Պատիկ հողերը խլվեցին և հանձնվեցին մուսուլմաններին։ Համիդը դահլենկեց է արված, զրել է Տարունի հողերը առաջնորդը 1912 թ. հոկտեմբերի 13-ին, բայց հայերին ոչնչացնելու համիդյան քաղաքականությունը հետևողականորեն շարունակվում է։ Իզուր են մեղադրում քրդերին, չիրքեղներին կամ ուրիշներին, — շարունակում է նա։ — Չարիքի և խարդավանքի արմատը թուրքական կառավարությունն է, ոչ մի տարբերություն չկա, թե որ կուսակցությունն է ղեկավարում նրան, իթ-թիհա՞թը, թե՞ իթիլաֆը⁸⁹։ Հայ ժողովուրդը՝ հասարակ դյուղացուց մինչև գիտնականը, ինչպես նշել է Տարունի հողերը առաջնորդ ներսես Խորախանյանը, «կորցրել է ամեն մի վստահություն թուրքական կառավարության հանդեպ և իր հայացքը ուղղել է դեպի հյուսիս՝ իր փրկությունը սպասելով քրիստոնեական մեծ տերությունից»⁹⁰։

Պահպանված շատ նամակներ և բողոքագրեր փաստեր են պարունակում այն մասին նաև, որ բազմաթիվ հարկեր ժողովվել են բռնի միջոցներով և մի քանի անգամ: Թուրքական կառավարությունը որևէ հոգ չէր տանում ճանապարհների բարեկարգման մասին, բայց ճանապարհի հարկ էր հավաքում ոչ միայն կույրերից, հաշմանդամներից, այլ նույնիսկ վաղուց օտար երկիր տեղափոխվածների և մահացածների համար⁹¹:

Պակաս ծանր չէր թուրքական բանակում ծառայող հայերի վիճակը։ Այստեղ այնքան էին տանջում ու հալածում, որ նրանց համար ավելի լավ էր ընկնել բանտ, քան թե թուրքական բանակ։ Ով մի կերպ դիմանում էր տանջանքներին, նա էլ հաճախ տարափոխիկ հիվանդություն զոհ էր դառնում։ Միայն 1911 թ. ձմռանը մի զորամասում գտնվող 80 հայերից 30-ը մահացավ տիֆից⁹²։

Ն. Խորախանյանը նկարագրելով հայերի նկատմամբ ուժեղացող բա-
ղաբախական ու կրոնական հալածանքները, նշում է, որ դրանց բուն ոգեշնչողը
թուրքական կառավարությունն է, որի ղեկավար ուժը՝ «երիտթուրքերը, ահա-
վոր ազգայնամոլներ են՝ ուստի և ավելի վտանգավոր»⁹³:

Հայերի վիճակը,—գրել է Վիշինսկին,—«իրոք որ անտանելի է. ամեն ժամ, ամեն րոպե նրանք սարսափի մեջ են ոչ միայն ունեցվածքի, այլ նաև իրենց իսկ կյանքի համար, քանի որ Թուրքիայում նախապատրաստվող կոտորածի մասին լուրերը, իրականում, երբեք չեն դադարում»⁹⁴: Խոսելով հայ բնակչության քանակական աճի մասին, Վիշինսկին նշում է, որ հայերի կրած կորուստները միայն կոտորածով չեն սահմանափակվում: Ստեղծված

ծանր վիճակը ավելի խորն է ազդում հետագա տարիների նրա աճի վրա: Դա հզի է հայ ժողովրդի ֆիզիկական, հոգեկան և հատկապես նյութական ուժերի հյուսման ու անկման անխուսափելի հետևանքով:

1912 թ. վերջերին Թուրքիայում հակառուսական պրոպագանդան մեծ ծավալ է ստացել: Ամենուր, ինչպես դա 1909-ին էր, զգացվում էր Ռուսաստանի հետ պատերազմ սկսելու վտանգը: Բանն այնտեղ էր հասել, որ զորամասերում սպաները բացարձակ հայտարարում էին, որ պետք է պատերազմ սկսել Ռուսաստանի դեմ: Էրզրումի քաղաքացիական զպրոցի տնօրեն Իդադիեն բարձր դասարանի աշակերտներին որպես գաղտնիք նույնիսկ հայտնել էր, որ «Ռուսաստանի դեմ պատերազմ սկսելու կապակցությամբ շուտով զպրոցը կփակվի»⁹⁵:

Հայկական շրջանները կրկին ու կրկին ահաբեկման մեջ էին։ Բոլորը դպում էին, որ մի ինչ-որ արտակարգ վտանգավոր վիճակ է ստեղծվել։ Կարծես թե լինել-չլինելու ճակատագրական հարցը հասել էր իր բարձրակետին։

Ինչպես նշվեց, էրզրումի Սանասարյան գաղթում գեռես սկսած 1890-ական թվականներից խմորվում էին ազատագրական շարժման գաղափարներ։ 1912 թ. ևս այստեղ լուրջ ընդվզումներ տեղի ունեցան։ Այդ պայակցությամբ Կոստանդնուպոլսից ժամանած հատուկ հանձնաժողովը, շտապավարտելով գործի քննությունը, արձակեց թե՛ աշակերտներին և թե ուսուցիչներին, իսկ հետո հարց հարուցեց դպրոցը տեղափոխել Սիրաստիա։ Դա դժգոհության նոր ալիք բարձրացրեց էրզրումում⁹⁶:

Հայ մտավորականներն ու մշակույթի օջախների տնօրենները, ժողովրդի ծանր վիճակով և նրա շուրջը հյուսվող բարդ իրադրությանմբ մտահաղթած, հուզմունքի և տագնապի ծանր ճգնաժամի մեջ, աղերսանքով ձեռք էին մեկնում մեծ տերություններին և խնդրում գեթ մի շնչին օգնություն ցույց տալ շնչահեղձ հղող ժողովրդին: Ավա՜ղ... ոչ մի արձագանք:

Ուշագրավ է, որ երիտթուրքերի ու դաշնակցականների «եղբայրության» առիթով բողեմիկյան «Զվեզդա» թերթը «Դաշնակցականների և երիտասարդ թուրքերի միությունը» հռչակածում, մերկացնելով հայ ժողովրդին անկման վտանգի տակ դնող դաշնագրությունը, նշում է, որ դաշնակցությունը երիտթուրքերի հետ դաշնակցել է այն ժամանակ, երբ այդ կուսակցության ամբողջ գործունեության նպատակն էր բնում խեղդել «քայքայվող Օսմանյան կայսրության ստրկացած ժողովուրդների ազատագրական շարժման յուրաքանչյուր նշույն անգամ»⁹⁷։ Իսկ հայկական «Խաթաբալա» երգիծական ամսագիրը այդ չարաբաստիկ միությունը համարեց դաշնակցության նշանագրում երիտթուրքերի հետ և կանխատեսում էր նաև նրանց պսակը⁹⁸։

Երևիտթուրքերի իշխանության տարիներին շարունակվում էր հայ գյուղացիների հողերի բռնագրավումը, որը և ուժեղացնում էր սոցիալական ու ազգային-ազատագրական պայքարը:

Կ. Պոլսում ուսանական զեպան Մ. Գիրսի 1912 թ. սեպտեմբերի 19-ի հաղորդագրությունից երևում է, որ Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներում գյուղացիական հուզումները գնալով ուժեղանում են: Այդ վիճակը քննարկելով, թուրքական կառավարությունը այն եզրակացությունն է հանգել, որ խռովությունը ծագել է զլխավորապես հողային վեճերից: Նկատի ունենալով այդ, խորհուրդը (մինիստրներին—Մ. Ա.) որոշել է, որ երկրամասի խաղաղեցման ամենագործոն եղանակը հողերի դնումն ու դրանք հողազուրկներին բաժանելն է, ինչպես նաև հողամասերը գրաված անձանցից դրանց հետգնումը և վերագարձնելը նախկին տերերին»⁹⁹:

Մ. Գիրսը 1912 թ. նոյեմբերի 16-ին Սաղոնովին ուղղած նամակում նկարագրելով հայ շինականի ծանր վիճակը ընդգծում է, որ «հողային հարցն օրըստօրե սուր կերպարանք է ստանում. հողերի մեծամասնությունը գրավված և գրավում են քրդերը, իսկ կառավարությունը ոչ միայն չի արգելում, այլև նույնիսկ հովանավորում և աջակցում է այդ գրավումներին»: Հետո Մ. Գիրսը նշում է, որ ուսանական հյուպատոսները միահամուռ վկայում են «անընդհատ կողոպուտների և հափշտակումների մասին, հայերի սպանությունների և հայ կանանց բռնի կերպով մահմեդականացման մասին, իսկ անկարգությունների հերոսները համարյա թե երբեք պատասխանատվության չեն ենթարկվում»¹⁰⁰: Միաժամանակ Մ. Գիրսը հավաստիացնում է, որ գնալով ավելի է ուժեղանում «հայկական մասսաների հետզհետե աճող ձգտումը զեպի Ռուսաստան և տալիս է մեզ լիակատար հիմք՝ հավատ ընծայելու այդ ուղղության անկեղծությունը»¹⁰¹:

Դաշնակցական բժիշկ Զավրիևը 1912 թ. Արևմտյան Հայաստանում շրջագայելուց հետո Կ. Պոլսում հանդիպում է Մ. Գիրսին և հաղորդում, որ հայերի սպանությունները, գույքի հափշտակումը մեծ չափերի են հասնում: «Մյուս կողմից հողային հարցը օրըստօրե սուր կերպարանք է ստանում, մանավանդ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ թուրք իշխանությունը ամենապարզ ձևով խրախուսում է հայերի հողերի գրավումը քրդերի կողմից, ստիպելով հայերին երբեմն ստորագրել այնպիսի գրություններ, որոնք հաստատում են հողերը»¹⁰² հափշտակիչներին պատկանելու:

Բալկանյան պատերազմի հետևանքով մեծ բազմությամբ թուրք դադթականների հոսք էր սկսվել զեպի արևելյան վիլայեթները: Դա ավելի էր ծանրացնում առանց այն էլ հողազուրկ հայ շինականի վիճակը:

Հայ ժողովուրդը նորից ու նորից համոզվում էր, որ իր ազատագրությունը կիրադործվի հեղափոխական Ռուսաստանի շնորհիվ և հետևողական պայքար էր մղում դրա համար:

ԳԼՈՒԹ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ ԲԱՆԿԱՆՅԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՇԽ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Արտահայտելով իր բացահայտ նկրտումները Բալկանների նկատմամբ, Էիսմարկը հռչակել է. «Ով իր ձեռքում պահի Վարդարի հովիտը, նա էլ Բալկանների տերը կդառնա»:

Ոչ միայն Գերմանիան, այլև զավթողական ծրագրեր փայփայող մյուս տերություններից յուրաքանչյուրը երկար տասնամյակներ շարունակ ձգտում էր նվաճել Մակեդոնիան և նրա ոսկե հովիտը՝ Վարդարը: Հատկապես մեծ շահագրգռություն էին ցուցաբերում ավստրո-հունգարական իմպերիալիստները:

Բուն Մակեդոնիայում, որ դարեր շարունակ ենթարկվել էր թուրքական շնչումներին ու հալածանքներին, լայն ծավալ էին ստացել ժողովրդական շարժումները: Երկրամասում ստեղծված խիստ ձգնաժամային վիճակի բուռն արտահայտությունը եղավ 1903 թ. օգոստոսի 2-ին սկսված իլինդենյան ապստամբությունը: Թուրքերը ապստամբությանը պատասխանեցին զանգվածային տեղորոշ: Դա առաջացրեց մամուլի և եվրոպական հասարակայնության խիստ բողոքը: Պահանջ էր դրվում Մակեդոնիայում հաստատել խաղաղություն և բարենորոգումներ անցկացնել:

Պայքարն ավարտվեց 1903 թ. հոկտեմբերի 2-ին կնքված Մյուրցշտեդի համաձայնությամբ, որով Ռուսաստանը և Ավստրո-Հունգարիան Մակեդոնիայում բարենորոգումներ անցկացնելու ծրագիր մշակեցին: Այդ ծրագիրը, մեծ տերությունների հավանությանն արժանանալուց հետո, պարտադրվեց Թուրքիային: Դրանով իսկ եվրոպական տերությունները, հատկապես Ռուսաստանը և Ավստրո-Հունգարիան, ակնհայտ կերպով միջամտեցին Թուրքիայի ներքին գործերին:

Մակեդոնիայում այդ համաձայնագրի հիման վրա վարչական բարենորոգումներ անցկացնելու համար նահանգապետ խալիմ փաշայի խորհրդա-

կաններ են նշանակվում Ռուսաստանի և Ավստրո-Հունգարիայի երկու ներկայացուցիչներ, իսկ ռուսական վերափոխումները հանձնարարվում են իտալական զինեռալ ղեկավարներին և եվրոպական 6 տերությունների սպա-հրա-հանգիշներին: Այդ բարենորոգումների անցկացումը, թուրքական իշխանությունների դիմագրություն և եվրոպական տերությունների հակասությունների սրման պատճառով, շոշափելի արդյունք չտվեց:

Մի շարք հանգամանքներ՝ դինաստիայի փոփոխությունը Սերբիայում (1903 թ.), մաքսային սակացուցակի ընդունումը (1904 թ.) ու Բուլղարիայի հետ մաքսային դաշինքի հաստատումը, ֆրանսիական փոխառությունն ներխուժումը, այսպես կոչված մաքսային պատերազմը Ավստրո-Հունգարիայի և Սերբիայի միջև (1906 թ.) և այլն, արտակարգ սրության հասցրին հակասությունները Բալկաններում:

1908 թ. հոկտեմբերին Ավստրո-Հունգարիան, խախտելով Բեռլինի վեհաժողովի որոշումը, բռնությամբ իրեն միակցեց Բոսնիան և Հերցեգովինան, որով սրվեցին նրա հարաբերությունները Սերբիայի հետ: Այդ իրադրության մեջ Բուլղարիան իրեն հայտարարեց անկախ թագավորություն, Կրետեն և Հուանաստանը միավորվեցին, որը ճանաչվեց մի քանի տարի հետո: Ռուսաստանը, ցանկանալով Բալկաններից դուրս մղել իր գլխավոր հակառակորդ Ավստրո-Հունգարիային, 1909 թ. դադարեց համաձայնագիր կնքեց Իտալիայի հետ: Մյուս կողմից էլ գերմանա-ավստրիական հարձակման վտանգի դեմ սկսեց ձևավորվել Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի միավորումը:

Այս պայմաններում Ռուսաստանի գլխավորությամբ սկսեց ձևավորվել Բալկանյան միությունը, որը մի կողմից ուղղված էր ավստրո-գերմանական «Drang nach Osten» («Արշավանք դեպի Արևելք») ռազմամուլ քաղաքականության դեմ, իսկ մյուս կողմից խնդիր էր դնում բալկանյան ժողովուրդներին ազատել թուրքիայի լծից: 1912 թ. մարտի 13-ին պայմանագիր կնքվեց Սերբիայի և Բուլղարիայի միջև: Դա արժանացավ Անգլիայի և Ֆրանսիայի հավանությանը և Բուլղարիան Ֆրանսիայից փոխառություն ստացավ: Մայիսին կնքվեց թուրքիայի դեմ ուղղված հունա-բուլղարական պայմանագիրը: Բալկանյան երկրների հակաթուրքական միությունը միացավ նաև Չերնոգորիան: Ռուսաստանը հասավ իր նպատակին՝ Բալկանյան միությունը ստեղծված էր: Սակայն, երբ արդեն հասունացավ պատերազմի վտանգը թուրքիայի դեմ, Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Ավստրո-Հունգարիան ամեն կերպ ջանում էին կանխել ռազմական ընդհարումը՝ խոստանալով բարենորոգումներ անցկացնել և վիճակը Բալկաններում փոխել: Բայց բալկանյան պետությունները դիմեցին վճռական գործողության: 1912 թ. հոկտեմբերի 9-ին Չերնոգորիան պատերազմ հայտարարեց թուրքիային: Օրեր անց՝ հոկտեմբերի 17—18-ին, թուրքիային պատերազմ հայտարարեցին Բուլղարիան, Սերբիան և Հունաստանը¹:

Բնակվելով վառնայից ոչ հեռու՝ Կալիաթա դյուղում, 1907—1912 թթ. Անդրանիկն իր տան երկու սենյակները դարձրել էր զինք և փամփուշտ պատրաստելու արհեստանոց²: Հետագայում նա տեղափոխվեց Սոֆիա, ապա անցավ Ֆրանսիա, Բելգիա, Անգլիա: Ամենուր նա զինք ու զինամթերք հայթայթելով էր տարված: Հայ ազգային հերոսի մտահոգությունը ոչ միայն իր ժողովրդի, այլև բոլոր ճնշված ազգերի ազատագրությունն էր: Նա իր այդ հավատամքը բանաձևել է այսպես. «Ես նացիոնալիստ չեմ, ես ճանաչում եմ միայն մի ազգ, դա բոլոր ճնշվածների ազգությունն է»²:

Ինչ խոսք, մարդասիրական վեհ դադափարներով տոգորված գործին, իրոք, պաշտպան էր կանգնում «բոլոր ճնշվածներին»: Այս գիծն էր իշխում մեծ հայրենասերի ամբողջ գործունեության մեջ:

«Արփի» շաբաթաթերթը «Հայոց հարցը» հոդվածում թուրքական լծից հայ ժողովրդի ազատագրումը կապում է բալկանյան պատերազմի հետ: Շաբաթաթերթը այն կարծիքն է հայտնում, որ ընդհանուր թշնամու դեմ ուղղված Ռուսաստանի այդ քայլը «այս օրհասին իսկական մարդասիրություն է և

* Բուլղարիայում Անդրանիկը ծանոթացավ մակեդոնական հայտնի հեղափոխական գործիչ Բորիս Սարաֆովի հետ: Նրանք շուտով մտերմացան. «Անոն իրարու բարեկամներ կրկան ոչ միայն հեղափոխության, այլ ամեն կերպով: Միասին կնստին և կզճագրեն մակեդոնական հեղափոխական գործունեությանը ծրագիրներ: Բորիսը ուշի ուշով և երիտասարդ ուսանողի մր պես մտիկ կընե Անդրանիկի խոսքերուն: Անդրանիկը կուտա իր բովանդակ փորձառությունը» («Անդրանիկի կյանքը, պատերազմները և հուշերը», Պեյրուս, 1932, էջ 160):

Սակայն հարցը, միայն այդ հեղափոխական գործչի հետ սերտ կապեր ունենալուն չի վերաբերում: Պարզվում է, որ Անդրանիկն անմիջական մասնակցություն է ունեցել բուլղարական հեղափոխական ուժերն ազատագրական պայքարին նախապատրաստելու գործում: Նույն վրտահի աղբյուրը հաստատում է, որ Անդրանիկն անձամբ ծանոթացել է բուլղարական խմբերին և նրանց հետ զինավարժական պարապմունքներ անցկացրել: Ըստ որում, նա Բ. Սարաֆովին վստահեցրել է՝ «Ես ինչ հետ եմ ամեն ժամանակ, համակիր մակեդոնացիների ազատագրության»: Անդրանիկը երկար ժամանակ եղել է բուլղարական ոչախի թանկագին հյուրը, դարձել է Սարաֆովների «տան ամենն մոտիկ անձնավորությունը: Բորիսի ծերունի հայրը և մայրը կսիրեն Անդրանիկը, այնքան, որքան կսիրին իրենց Բորիսը» (նույն տեղում, էջ 161):

Բուլղարացի հեղափոխականը տառապում էր ոսկրացավով: Անդրանիկը նրան առաջարկում է իր հետ Կովկաս մեկնել՝ այնտեղ բուժվելու: Բայց հավանաբար միայն բուժվելու անհրաժեշտությունը չէր Անդրանիկին ստիպում իր մտերիմ բուլղարացուն նման առաջարկ անել: Այդ ժամանակ բուլղարական հեղափոխական շարժումներում տեղի էին ունենում լուրջ խմորումներ, սուր բնույթ էր ստացել հակամարտությունը: Հարկավոր էր, որ Բ. Սարաֆովն առժամանակ հեռանա Սոֆիայից, ինչպես նրան խորհուրդ էր տալիս Անդրանիկը: Այլևս Անդրանիկը Բորիսին չի հանդիպում, նրան սպանում են:

Հետագայում, վերհիշելով այդ մասին, Անդրանիկը պատմում էր, որ Բորիսի մահը այնքան վիշտ պատճառեց, որքան Աղբյուր Սերոբի և Գևորգ Չավուշի մահը. «Բորիս Սարաֆովի և Անդրանիկի բարեկամությունը երկու հեղափոխականներու եղբայրակցությունն էր», — եղբակացում է հուշագրողը (նույն տեղում, էջ 164):

մեր ապագա բախտն էլ հիմնավոր կերպով կապված է ռուսական քաղաքականություն հետ»³:

Այդ ընդհանուր թշնամին Թուրքիան էր, որի դեմ 1912 թ. դեկտեմբերի 9-ին պատերազմի ելան Ռուսաստանի պաշտպանության վրա հենվող բալկանյան երկրները՝ Բուլղարիան, Սերբիան, Հունաստանը, Չերնոգորիան, որոնց ճնշված ժողովուրդները թուրքական լծից ազատագրվելու իրական հույսեր էին տածում:

Հայտնի է, որ դեպի Մերձավոր Արևելք Ռուսաստանի թափանցումը պատենշող Թուրքիայի համար արևմտյան տերությունները պատրաստ էին դոհաբերել փոքր ազգերին ու ժողովուրդներին: Պարզ է նաև, որ նրանց երբեք չի մտահոգել թուրքական բիրտ լծի տակ հեծող այդ ժողովուրդների ծանր վիճակը, առավել ևս նրանց ազատագրությունը:

Հակառակ մեծ տերությունների ավանդական քաղաքականության, որ նրանք վարում էին նաև բալկանյան պատերազմի ժամանակ, «բոլոր ազատասեր, քաղաքակիրթ ազգերը սրտատրոփ հետևում էին այդ հերոսական պատերազմին և պատրաստ էին օգնության ձեռք մեկնելու...»⁴:

Թուրքիայի դեմ պայքարում ծնվեց բալկանյան ժողովուրդների միությունը: Ավստրո-հունգարական ու գերմանական բռնապետությունները վարում էին բալկանյան ժողովուրդներին ճնշելու և հալածելու քաղաքականություն: Ֆրանսիան և հատկապես Անգլիան, հանդես գալով Անտանտի իրենց դաշնակից Ռուսաստանի դեմ, վճռականապես դեմ էին Բալկաններում սլավոնական ժողովրդի ազատագրմանը: Ռուսաստանն ընդառաջելով Բալկանյան միության ստեղծմանը, ցանկանում էր այն առաջին հերթին հակադրել Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի զավթողական քաղաքականությանը, բայց քանի որ Հունաստանում ուժեղ էր անգլիական, իսկ Բուլղարիայում՝ գերմանական ազդեցությունը, ապա Բալկանյան միությունը հնարավոր եղավ հաջողությամբ օգտագործել միայն Թուրքիայի դեմ:

Վ. Ի. Լենինը անդրադառնալով բալկանյան ժողովուրդների վիճակին, 1912 թ. հոկտեմբերին գրել է, որ եվրոպական տերությունների «միջամտությունը բալկանյան գյուղացիների ու բանվորների համար նշանակում է միմիայն ազատ զարգացման ամեն տեսակ կապանքների և խոչընդոտների հավելում կապիտալիստական շահագործման ընդհանուր պայմանների վրա»: Այսպես Վ. Ի. Լենինն ընդգծելով դեմոկրատիզմի դերը, նշում է, որ Բալկանների աշխատավորները իրենց հույսերը դնում են մասսաների գիտակցության և ոչ թե բուրժուական դիվանագետների ինտրիգների վրա⁵:

Վ. Ի. Լենինը «Քննադատական դիտողություններ ազգային հարցի մասին» աշխատության մեջ 1913 թ. նորից անդրադառնալով այդ խնդրին, գրել է «որ կա ազգային հարցի միայն մեկ լուծում, որքան որ ընդհանրապես հնարավոր է այդ լուծումը կապիտալիզմի աշխարհում, և այդ լուծումը հե-

տեղական դեմոկրատիզմ է»⁶: Միայն և միայն դեմոկրատական կարգերի հետ է կապված նաև ազգերի խաղաղությունը: «Արդյոք անվիճելի և անառաքելի փաստ չի՞ մնում համենայն դեպս այն, — շարունակում է Վ. Ի. Լենինը, — որ ազգային խաղաղությունը կապիտալիզմի տիրապետության օրով իրագործված է (որքան այն իրագործելի է առհասարակ) բացառապես հետեղական դեմոկրատիզմի երկրներում»⁷: Եվ քանի որ ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխությունը ավատատիրությունից կապիտալիզմին անցնելու հերթական խնդրի դեմոկրատական լուծումն էր, ուստի և այդ հեղափոխությունը «կառողացել է անցողակի, ի միջի այլոց, «լուծել» և ազգային հարցը»⁸: «Բալկանյան պատերազմը, — գրում է Վ. Ի. Լենինը, — հանգիստանում է Ասիայում և արևելյան եվրոպայում միջնադարի փլուզումը նշանավորող համաշխարհային իրադարձությունների շղթայի օղակներից մեկը»⁹: Ըստ որում Վ. Ի. Լենինը բալկանյան ժողովուրդների հիմնական և պատմական խնդիրն էր համարում միացյալ ազգային պետությունների ստեղծումը, ավատատիրական ճնշման վերացումը, «բալկանյան ամեն մի ազգության գյուղացիների վերջնական ազատագրում կալվածատիրական լծից...»¹⁰:

Այդ պատմական խնդիրը ավելի արագ ու հեշտ կլուծվեր Բալկանյան ֆեդերատիվ հանրապետության առկայության պայմաններում, դեմոկրատիզմի հաղթանակի շնորհիվ: «Լիակատար և հետեղական դեմոկրատիզմի դեպքում հնարավոր չէին լինի ո՛չ ազգային ճնշումը, ո՛չ ազգային կոլտոցը, ո՛չ էլ կրոնական խտրությունների բորբոքումը: Բալկանյան ժողովուրդների համար կապահովվեր իրոք արագ, լայն ու ազատ զարգացում»¹¹: Սակայն ո՞րն էր այն պատճառը, որ երկրի դեմոկրատական զարգացման փոխարեն առաջ էին դալիս դինաստիական շահերով տոգորված պատերազմներ:

Դրա պատճառը «Բալկանների պրոլետարիատի թուլությունն էր, և ապա եվրոպական հզոր բուրժուազիայի ռեակցիոն ազդեցությունն ու ճնշումներն էին: Այդ բուրժուազիան վախենում է իսկական ազատությունից թե՛ իր տանը և թե Բալկաններում, նա ձգտում է միայն ուրիշի հաշվին հարստանալուն, նա բորբոքում է շովինիզմ ու ազգային թշնամանք, որպեսզի իր համար հեշտացնի կողոպտման քաղաքականությունը, որպեսզի դժվարացնի բալկանյան ճնշված դասակարգերի ազատ զարգացումը»¹²:

Սակայն համընդհանուր դեմոկրատական շարժումը ամենուր ճնշված ժողովուրդներին ազատության էր կոչում: «Համաշխարհային կապիտալիզմը և 1905 թվականի ռուսական շարժումը, — գրում է Վ. Ի. Լենինը «Ասիայի զարթոնքը» հոդվածում, — վերջնականապես արթնացրել են Ասիան: Տրորված, միջնադարյան անշարժության մեջ վայրենացած բնակչության հարյուր միլիոններն արթնացել են նոր կյանքի և նոր պայքարի՝ հանուն մարդկային տարբերական իրավունքների, հանուն դեմոկրատիայի»¹³:

Բալկանյան պատերազմի առաջին իսկ օրերից բուլղարական զորքը մեծ

հաջողություններ ունեցավ: Նա լուրջ հաղթանակների հասավ հատկապես Քունժա գետի արևելյան մասում, իսկ այնուհետև նաև արևելյան Քրակիայում: Ազատագրության ոգով տոգորված բուլղարական բանակի փառավոր հաղթությունները հիացրին ամբողջ աշխարհը: Հատկապես Կիրկ-Քրիստի և Լուկ-Բուրգասի խոշոր նշանակություն ունեցող ճակատամարտերը «անմահացրին քուլդար զինվորի անունը» և հետագա հաղթանակների ու սրբնթաց հարվածի համար կարևոր նախադրյալներ ստեղծեցին: Քուրքիայի մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում կատարյալ մեռելային վիճակ էր տիրում. ուսումնական շրջանից «տաճիկ զորքը, փախուստի էր դիմել՝ ջարդված, զոհված, անկարգ ու անկանոն դրության մեջ»¹⁴: Նրբ լուր ստացվեց, որ բուլղարական բանակն արդեն պաշարել է մայրաքաղաքից 20 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Չոլուն, հսկայական իրարանցում ու սարսափ առաջացավ ամբողջ երկրում:

Դրան հակառակ, Բուլղարիայում տիրում էր շտեմնված վերելք և ոգևորություն, որ համակում էր հարևան մյուս երկրներին նույնպես:

Տարբեր ազգերի շատ ներկայացուցիչներ ցանկություն հայտնեցին բուլղարական բանակի շարքերում մարտնչել թուրքական դարավոր լծի դեմ:

Առավելապես մեծ ոգևորություն էր համակել թուրքական լծի տակ աճիներից շատ տուժած հայ ժողովրդին, որը տոգորված էր բուռն ցանկությամբ՝ ոտքի ելնել, եղբայրական ձեռք մեկնել հերոսական բուլղար ժողովրդին և միացյալ ուժերով տապալել դարավոր բռնակալին: Չնայած հարույժող արգելքներին, շատ երկրներից, հայերը շարժվում էին դեպի Բուլղարիա, որպեսզի իրենց լուծան ներդնեն պատմական մարտերում և դրանով իսկ նպաստեն հայ ժողովրդի ազատագրման գործին:

Ընդհանուր խանդավառությունն ալեկոծել էր նաև Անդրանիկի անհանգիստ ոգին: Նա, ժամանելով Սոֆիա, անմիջապես գործի անցավ որպեսզի մասնակցի հայ և բալկանյան ժողովուրդների վրա ծանրացած թուրքական լուծը տապալելու պայքարին:

Անդրանիկը ձգտում էր միավորել հայ ժողովրդի և բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարը: Այդ նպատակն էր հետապնդում նրա այցելությունը Եգիպտոս, ապա և բալկանյան մի շարք երկրներ, որտեղ մոտիկից ծանոթացավ «Մակեդոնիայի հեղափոխականների հետ, որոնց նա այնքան նման էր իր հոգեբանությամբ ու կովելու եղանակով»¹⁵:

Անդրանիկը հայ կամավորներից հատուկ վաշտ է ստեղծում ու նրա ղուխն անցած բուլղարական բանակի կազմում մասնակցում Բալկանյան առաջին պատերազմին: Այդ տարիներին Անդրանիկը մեծ համբավ ուներ ոչ միայն հայկական շրջաններում, այլև ուրիշ երկրներում, և դաշնակցությունը ջանում էր հայ քաջորդիների թուրքական բռնապետության դեմ մղած պայ-

քարի բոլոր դրվագները կապել իր գործունեության հետ: Անդրանիկը բազմիցս մերժել է այդ տեսակետը:

«Նկավ բալկանյան պատերազմը, որուն մասնակցեցա առանց հարցնելու դաշնակցության,—գրում է Անդրանիկը, ականհայտ հեղինակ երիտթուրքերի հետ բարեկամացած դաշնակցականներին:—Նա կովեցա իմ ցեղիս դարավոր թշնամիին դեմ»¹⁶: Անդրանիկը ներքին մղումով էր նետվում ժողովրդի ամենաոխսրիմ թշնամու՝ թուրքական ջարդարարների դեմ մարտնչելու շարքերը: Այդ մասին նա օրինական հպարտությամբ էր արտահայտվում. «Նա մեկ խոնարհ և մեկ նպատակ ունի. հարվածել մեծ դարավոր բլրնամին: Ասկե դուրս՝ ուրեք պետության կամ կառավարության դեմ շարժումի մը հակառակ մնացի մինչև վերջը»¹⁷:

Անդրանիկի մարտական ուղին այդ խոսքերի հաստատումն է. նա մղել է միայն արդարացի կռիվներ՝ ընդդեմ թուրք բռնակալների, հանուն հայ և մյուս ճնշված ժողովուրդների ազատագրման:

Ղուկաս Մինասյանը, 1912 թ. Սոֆիայի մի սրճարանում առաջին անգամ հանդիպելով Անդրանիկի հետ, առմիշտ դիմորագրվեց նրա պայքարին: Հետագայում վերհիշելով այդ հանդիպումը, նա գրել է. «Չանցած մի քանի Լեռնադաշտում վերհիշելով այդ հանդիպումը, նա գրել է. «Չանցած մի քանի րոպե, սեղանիս մոտեցան երկու անձնավորություն. մեկը բարձրահասակ, բուրգ, սեղանիս մոտեցան երկու անձնավորություն. մեկը բարձրահասակ, հաղթանակում ու շնորհալի կազմվածքով, գեղեցիկ և ազդու դեմքով, արծվի աչքերով, որոնց մեջ կրակ, ուժ, կամք և վճռականություն էր փայլում, իսկ մյուսը կարճահասակ, գեղնած դեմքով, մեղմ ու անուշ քայլվածքով մի պարոն: Ինչ ասել կուզի, որ առաջինն էր սարերի արծիվը, քաջ Անդրանիկը: Նրա հանդիպումը ահագին տպավորություն թողեց ինձ վրա: Իսկապես քաջի, անվախի, անսասանի և իշխողի, հպատակեցնողի ներգործություն է անում անվախի, անսասանի և իշխողի, հպատակեցնողի ներգործություն է անում Անդրանիկը, յուր վառվածքն, կրակոտ աչքերով»¹⁸: Այս ոգեշունչ առդերում ղորավարի դիմագիծը բավականաչափ դիպուկ ու ճշմարտացի է տրված: Անդրանիկի կեցվածքն, իրոք, հերոսական էր ու հմայիչ: Նրա կերպարը դուրս էր բարեկամների, սարսափ ազդու թշնամիների վրա:

Մինչև ուղմի դաշտ մեկնելն Անդրանիկի կամավորները տեղավորված էին Սոֆիայի աղջիկների դիմնադիպի շենքում, որտեղ ղորավարի անմիջական ղեկավարությամբ ուղմական պատրաստություն էին ստանում: Դրանք հատուկ ընտրված կտրիճներ էին, գերազանցապես երիտասարդներ, բոլորն էլ կռիված ու անձնազոհության պատրաստ:

Բուլղարական կառավարությունը ողջունեց հայկական վաշտի ստեղծումը, աջակցեց նրա կազմակերպմանը:

Անդրանիկի այդ վաշտի մասնակցությունը բալկանյան պատերազմին նշանակալից փաստ է և կարևոր էջ հայ և բալկանյան ժողովուրդների բարեկամական կապերի տարեգրության մեջ: Հայկական վաշտը՝ միակամ ու միասիրտ նվիրվեց եղբայրական ժողովրդի ազատագրության վեհ գործին՝

հայ ժողովրդի մի մասնիկն էր՝ «յուր փոքր թվով, բայց մեծ ոգևորությունով, յուր փոքր ուժով, բայց անհաղթ ոգով և անվեհեր ու հնազարյան վրեժխնդրությունով վառված սրտով»¹⁹։

Վաշտը մտնում էր բուլղարական բանակի կամավորական սկզբունքով կազմավորված 3-րդ բրիգադի մեջ, որի հրամանատարն էր փոխգնդապետ Ալեքսանդր Պրոտոգերովը՝ բուլղարական ազատագրական պայքարի աշխատավոր դեմքերից մեկը։

Ալ. Պրոտոգերովը Մակեդոնիայի Օխրիդ քաղաքից էր և երկար տարիներ իր հայրենիքում գլխավորել էր կամավորական խմբերի մարտական գործողությունները թուրքական լծի դեմ։ Այդ մարտերում երեք անգամ վիրավորվել էր։ Վերջին մարտերից մեկում ծանր վիրավորված, արյունաքամ լինելով, նա մի ղինվորի օգնությամբ եռօրյա ճանապարհ էր կտրել և փրկվել անխուսափելի դերությունից։ Նա արդեն 49 տարեկան էր, սակայն առկալին հայդուկային կյանք էր վարում։ Ամբողջովին նվիրվելով իր հայրենիքի ազատագրության գործին, վաշտում էր մեծ ժողովրդականություն։ Արտասահմանյան տարբեր երկրներում ձեռք էր բերել բազմակողմանի գիտելիքներ, քաջահմուտ զորավար էր և տիրապետում էր մի շարք լեզուների, այդ թվում նաև ռուսերենին։

Բալկանյան պատերազմի նախօրյակին Ալ. Պրոտոգերովը Սոֆիայում շատ մեծ դեր էր կատարել մասսաներին ազատագրական պայքարի հանելու գործում։ Նրա ոգեշունչ խոսքը ուժեղ տպավորություն էր թողնում երկրի տարբեր քաղաքների պատգամավորների մասնակցությամբ տեղի ունեցող այն միտինգներում ու ցույցերում, որոնք միահամուռ պահանջում էին դեն նետել թուրքական լուծը Բալկաններից։

Օսմանյան կայսրության դեմ ազատագրական պայքար կազմակերպելու ուղղությամբ հատկապես եռանդուն գործունեություն ծավալեց մակեդոնական կոմիտեն։ Նրա գործիչներից մեկը, բազմամարդ մի միտինգում, խոսելով սուլթանական լուծը տապալելու կենսական անհրաժեշտության և անհապաղ ապստամբություն բարձրացնելու մասին, հայտարարել է. «Թող թագավորը իմանա, որ եթե պատերազմ չհայտարարի, նրա համար կայարանում պատրաստ է գնացքը, բարով թող գնա այնտեղ, որտեղից եկել է»²⁰։ Միտինգում հռչակված լողուններից էր՝ «Պատերազմ կա՛մ ներքին հեղափոխություն»։ 1912 թ. օգոստոսին հասարակական շարժումը հասավ շտեմներված վերելքի։ Աճող ճնշման տակ կառավարությունը արդեն սկստեմների 17-ին ընդհանուր զինակոչ հայտարարվեց։

Հասարակական ակտիվության այդ պայմաններում Ալ. Պրոտոգերովը Բուլղարիայի ղինվորական միևիպտրի հանձնարարությամբ կազմակերպեց Մակեդոնիայի կամավորների օժանդակ զորամաս, որի ծախսերի մի մասը կառավարությունն իր վրա վերցրեց։ «Ինչ ասել կուզե. ցնծությամբ ընդուն-

վեց այդ առաջարկը, և աշխարհիս բոլոր կողմերից սկսեցին օգնության դալ թև գրամով և թև իրենց անձով գծաթափա Մակեդոնիայի ցիրուցան եղած դավակները»²¹։ Անմիջապես ստեղծված հատուկ հանձնաժողովը լայն աշխատանք ծավալեց և կարճ ժամանակում հավաքեց զգալի նյութական միջոցներ։ Կամավորների շարքերը համալրեցին մոտ 15 հազար երիտասարդներ՝ Մակեդոնիայի և Ադրիանապոլսի նահանգների բուլղարների մի զգալի մասը։ Դրա համար էլ զորամասը կոչեցին Մակեդոնա-Օդրինյան կամավորություն։ Նրա գլխավոր հրամանատարն էր գեներալ Գենովը։

Հայկական վաշտ ստեղծելու գաղափարն անմիջապես արժանացավ Ալ. Պրոտոգերովի հավանությանը։ Նա ոգևորությամբ ընդառաջեց վաշտի ձևավորմանն՝ իր զորամասի կազմում։

Հայկական վաշտը ևս մասամբ պետք է պահվեր հայերի նյութական օժանդակությամբ։ Անդրանիկը դարձավ «վաշտի հոգին, նրա փառքն ու պարծանքը, նրա բարձրագույն իշխանավորը»²²։ Հակիրճ այս բնութագրությամբ կարելի է ավելացնել լուկ այն, որ կամավորական շարժման մեջ Անդրանիկի ինքնակամ նետվելը բուռն ոգևորություն առաջացրեց ոչ միայն իրենց՝ կամավորների մեջ, այլ նաև հայկական շատ շրջաններում։ Տարբեր կողմերից Բուլղարիա եկող հայ կամավորներին նյութական օգնություն ցույց տալու համար հայերն իսկույն ստեղծեցին հատուկ կոմիտե։

Կամավորները քաղաքի հրապարակում օր ու գիշեր զինավարժությամբ էին զբաղվում, տիրապետում զենքին և պատերազմում հաղթանակ տանելու արվեստին։ Զինավարժությունն անց էր կացվում հայերեն, մեծ ոգևորություն պայմաններում, թեև զենքի մեծ պակասություն էր զգացվում։ Բուլղարիան ոչ միայն կամավորներին, այլև իր զորամասերին չէր կարողանում ապահովել անհրաժեշտ զենքով. պակասում էր 100 հազար հրացան։ Ամենքը սրտատրոփ սպասում էին զենքի ստացմանը Ավստրիայից և այլ տեղերից։

Սահմանված կարգի համաձայն վաշտը կարող էր ունենալ 150—160 մարդ, սակայն հայերին թույլատրվեց որպես բացառություն հավաքագրել 230 կամավորներ։ Սակայն կամավոր զրվել ցանկացող հայերի թիվը շատ ավելի մեծ էր։ Ոմանք ընդգրկվեցին բրիգադի կազմում և գրավեցին հրամանատարական պոստեր։ Օրինակ, 12-րդ դրուժինայի մակեդոնական 3-րդ վաշտի հրամանատար դարձավ փոխ-տեղակալ Թորոզյանը, իսկ բրիգադի սանիտարական մասում աշխատում էին բժիշկ Արմեն Սյունին, բուժակ Արամը և ուրիշներ։

Հայկական վաշտը պաշտոնապես ձևավորվեց կամավորների գլխավոր հրամանատար, գեներալ Գենովի 1912 թ. հոկտեմբերի 3-ի հրամանի հիման վրա։ Հոկտեմբերի 8-ին հայկական վաշտն արդեն լիովին կազմավորվել էր։ Այդ նույն օրն էլ, բազմամարդ հանդեսում, հայկական եկեղեցում, կամա-

վորները երգում տվեցին հավատարիմ մնալ հայ ժողովրդի հերոսական ավանդներին և թշնամուն երբեք թիկունք ցույց չտալ: Վաշտը պաշտոնապես կոչվեց 12-րդ կողենգրադյան դրոժինայի 2-րդ վաշտ: Նրա «վոչկվոդ»՝ հարյուրապետ հաստատվեց Անդրանիկը:

Վերջապես նկատ սպասված օրը՝ հոկտեմբերի 23-ը:

Վաղ առավոտյան զորքը շարք կազմեց, հայկական վաշտն իր տեղը դրավեց: Քիչ հետո երևաց Անդրանիկը, որին մեծ խանդավառությամբ դիմավորեցին բոլորը: Կանայք և աղջիկները թարմ ծաղկեփնջեր մատուցեցին թն՝ Անդրանիկին՝ «վաղեմի հերոսին, թե՛ մյուսներին՝ ապագա հերոսներին»²³: Հետո զորասյունը շարժվեց դեպի Ալեքսանդր II-ի արձանը, որտեղ մեծ ցույց տեղի ունեցավ: Այստեղ էլ հայ կամավորները լուսանկարվեցին, սրտառուչ հանդիպում ունեցան հայկական դադութի ներկայացուցիչների հետ: Ամբողջ դադութահայությունը ողևորությամբ ու հուզմունքով էր եկել «վերջին անգամ հրաժեշտ տալու և վերջին անգամ յուր աչքով տեսնելու հայկական վաշտը և լսելու հրամանները: Ամենքն էլ իրենց հետ որեէ բան էին բերել տղաներին բաժանելու համար՝ քաղցրեղեն, ծխախոտ, ծաղիկներ և այլն»²⁴:

Չափազանց հուզիչ էր հրաժեշտի պահը: Հայ կամավորներին ամեն կողմից ծաղկեփնջեր էին մատուցում և բարի վերագարծ մաղթում: «Ուրախ, զվարթ քայլում էին տղերքը՝ երգելով հայկական երգեր, իսկ ժողովրդի խուռն բազմությունը հետևում էր նրանց գեռ երկար ժամանակ...»²⁵:

Անդրանիկի հրամանատարության տակ գտնվող վաշտը միատարր չէր: Նրա կազմում երիտասարդների հետ կողք-կողքի կային հայ ազատագրական շարժման վետերաններ:

Խմբի մեջ կային արհեստավորներ, զործակատարներ, բանվորներ, ուսուցիչներ, Ռուսիայից նկած մեծ թվով կոշկակարներ, տարբեր երկրներից ժամանած ըմբոստ «խռովարարներ» և այլն: Ճակատագիրը նրանց միավորել էր մի ընդհանուր նպատակի ձգտող հերոսական խմբի մեջ՝ ազատագրական պայքարի դրոշի տակ:

Անտիգ Օտտոն այսպես է նկարագրել հայ զորականների հրամանատարին. «Զորախմբի մեջ իսկույն աչքի է ընկնում Անդրանիկը: Նա փառահեղ է իր մուգ մոխրագույն հագուստով, գառան մորթուց բարձր փափախի և զինվորական երկարավիզ կոշիկների մեջ... Կողքից կախ է ընկած հեռագրիտակ ու բրաունինգ ատրճանակ, կրծքին ամրացված է մի փունջ ծաղիկ և ժապավեն՝ «Մահ կա՛մ ազատություն» մակագրությամբ՝ մատուցված «Կարմիր խաչի» կոմիտեի անդամ մի հայուհուց... Խմբի առաջից լուռ, աշխույժ քայլվածքով գնում է Անդրանիկը: Ամեն բան՝ փայլող նայվածքը, սրած բեղերն ու նույնիսկ բաշխված ոսկեթել փնջով, ցույց են տալիս, որ նա նորից իր նախկին գործի մեջ է ամբողջապես»²⁶:

Այդ օրերին «Կավկասի վեստնիկ» թերթը հաղորդում է. «Հայտնի հայ-հեղափոխական Անդրանիկը այս օրերս իր հայկական խմբով մեկնել է Սոֆիայից պատերազմի դաշտը բուլղարներին օգնելու»²⁷: Հետո թերթը հայտնում է, որ «Ուտրո Ռոսիի» թերթը գետեղել է Անդրանիկի նկարը և հետևյալ նում է, որ «Վերջին տարիներս չի եղել թուրքական Հայաստանում ոչ մի հաղորդումը. «վերջին տարիներս չի եղել թուրքական Հայաստանում ոչ մի խոշոր ապստամբություն, որին մասնակցած չլինեին Անդրանիկի շնորհիվ» (պարտիզանները—Մ. Ա.): Անդրանիկը այն պարագլուխն է, որի հետևից իր բնկեր շնորհիվ գնում են ամենավտանգավոր ձեռնարկությունները կարեկեր շնորհիվ գնում են ամենավտանգավոր ձեռնարկությունները կատարելու: Անդրանիկի մասին թերթն, այնուհետև, գրում է, որ «Բալկան-տարելու»: Անդրանիկի մասին թերթն, այնուհետև, գրում է, որ «Բալկան-տարելու» նա համարվում է ամենալավ ռազմագետներից մեկը: Թուրքական Հայաստանը լավ է ճանաչում և սիրում Անդրանիկին: Նա ժողովրդի երգերի հերոսն է: Այդ երգերի մեջ երգվում են Անդրանիկի և նրա ընկերների բոլոր հերոսությունները: Նա մեծ ժողովրդականություն է վայելում նաև Կովկասի հայերի մեջ»²⁸:

Արդեն զգացվում էր ձմռան շունչը, առաջին օրվա ցրտին հաջորդեց առավոտյան ձյունախառն անձրևը, իսկ կամավորները տաք հագուստ, կանոնավոր ոտնամաններ չունեին, լավ չէր կազմակերպված նրանց տաք սնունդը և այլն: Չնայած դրան՝ նրանց բոլորի «տրամադրությունն այնպես էր, որ ցամաք հաց ունենալուց էլ իրենց երջանիկ էին զգում և ուրախ ու զվարթ երջամաք հաց ունենալուց էլ իրենց երջանիկ էին զգում և ուրախ ու զվարթ երգեր էին երգում»²⁹, իրար օգնում ու աջակցում էին ամեն բանում: «Պետք էր տեսնել, ինչ սիրով ու կարեկցությամբ տղերքը օգնում էին միմյանց, պահպանում և հսկում իրար... Իրենց ընկերասիրությամբ, ալտրուիզմով հայերը բոլոր կողմից աչքի ընկան»³⁰:

2. ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

Սահմանադիվի բուլղարական մաքսատանը, մի քանի րոպե դադար առնելուց հետո կամավորներն անցան սահմանը և մտան թուրքական առաջին Ալգուրմուշ գյուղը, որն արդեն անմարդաբնակ էր և ավերված:

Մյուս օրը, առավոտյան, թողնելով գյուղը, կամավորները հասան Արդադետի ավին գտնվող թուրքական Կիրջալի քաղաքը: Գեռ մեկ շաբաթ առաջ նրա բնակիչները թողել էին ամեն ինչ ու հեռացել, իսկ փոքրաթիվ զորախումբը նրանցից ավելի շուտ էր լքել քաղաքը:

Երեկոյան հրաման տրվեց օգնության հասնել թնդանոթաձիգներին, մասնակցել Ադրինապոլսի նահանգի մաքրմանը թուրք զորքերից և նրանց հետապնդել մինչև Մարմարայի ծովափը: Կամավորական զորամասերը հարձակման անցան երեք ուղղությամբ: Առաջ շարժվելով, դրանք պետք է իրար միանային Գյումուրչին քաղաքի շրջակայքում:

Կամավորական բրիգադի 12-րդ դրուժինայի կազմում՝ ձախկողմյան ուղղությամբ մարտի դուրս եկավ նաև հայկական վաշտը:

1912 թ. նոյեմբերի առաջին օրերն էին: Կամավորները հարվածելով թշնամուն, հերոսական մարտերով առաջ էին շարժվում: Պոռթկում էր ժողովրդական ջասումը, կամավորներին մարտի էր տանում դարավոր լուծը թոթափելու անկողնում կամքը, այն «վրեժը, որ հինգ դարուց ի վեր բուն է գրել նրանց սրտերում, մաշել, կրծել է նրանց հոգին»¹:

Նոյեմբերի 5-ին կամավորները հասան թշնամու հիմնական ուժերին, բայց արդեն վրա էր հասել մութ գիշերը: Գիշերվա կեսին դուրք առաջ շարժվեց և սկսեց խորանալ թշնամու դիրքերում, որպեսզի լուսաբացին գրոհի անցին:

Այդ գիշեր Անդրանիկը քուն ու հանգիստ չուներ: Նա միշտ առաջին դիրքերում էր, ծանոթանում էր իրադրությանը, մոտենալով զինվորներից յուրաքանչյուրին՝ խորհուրդներ էր տալիս, ոգևորիչ խոսք ասում: Նրան օգնեցող բժիշկը հետազայում վերհիշել է՝ Անդրանիկը զրուցելով մարտիկների հետ, համոզվում էր, որ «ամենքի սիրտն էլ շատ է վառված»:

Նույն ոգով էր համակված նաև ինքը՝ զորավարը: Երբ բժիշկը բաժանվելով, հաջողություն մաղթեց Անդրանիկին և զգուշացրեց վտանգի չենթարկել իր կյանքը, նա պատասխանեց. «Ոչինչ խոստանալ չեմ կարող. կովի մեջ մարդ չուր անձի մասին չէ, որ սկտք է մտածել»²:

Վաղ առավոտյան, երբ Ուղուն-Համիդլար լեռնաշղթան դեռ ծածկված էր թանձր մառախուղով, սկսվեցին կատաղի մարտերը: «Այստեղ իրենց հայրենիքի ազատության համար կռվող մականդոնացի կամավորներին և նրանց հետ էլ հայերին վիճակվեց կատաղի կերպով ընդհարվել դարավոր թշնամու հետ...»³:

Այդ մարտերը, հատկապես հայկական վաշտի գործողությունները Մաքամարաշի ծովափին՝ Պանադոս գյուղի մոտ, նկարագրել է բուլղարացի բուժակ Դիմիտրը: Նա գրում է, որ հայկական վաշտը «առանց զոհեր տալու, թշնամու ուժեղ կրակի տակ՝ հասավ Մակադ-Թեֆեին, որտեղ Անդրանիկը, յուր 14 կտրիճներով, արդեն սպասում էր նրան»⁴: Հարկավոր էր գրավել թշնամու ձեռքում գտնվող այդ բարձունքը, որի իշխող դիրքն օգտագործելով, նա ճնշում էր կամավորների գրոհները, զնդակների կարկուտ տեղում նրանց վրա:

Անդրանիկը, իրեն հատուկ հնարամտությամբ կազմակերպելով պաշտպանությունը, սկսեց միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի ինչ գնով էլ լինի, դրավի այդ կարևոր դիրքերը: Երկու հիսնյակ շղթաների բաժանած, նա առաջ է ուղարկում, փորձելով շեղել հակառակորդի ուշադրությունը: Բայց նա աշալուրջ էր. իսկույն հրացանագործությունը սաստկանում է, մարտը կատաղի բնույթ ստանում: Հայկական վաշտի աջ թևում թշնամու վրա գրոհում էր

Թորոմի գլխավորած 3-րդ վաշտը, որ փորձում էր ճեղքել թուրքերի պաշտպանությունը:

Կասեցնելով կամավորների հարձակումը, թշնամին շուտով ինքը գրոհի նետվեց: Սվինամարտն անխուսափելի դարձավ: Զեռնամարտի առաջին պահերին հայկական վաշտի կամավորներից մեկը զոհվում է, իսկ երկուսը՝ վիրավորվում են: Հայ հերոսները վրեժխնդրությամբ լցված միահամուռ առաջ են նետվում և թշնամուն խուճապի մատնելով, հտ շարտում:

Հանդուգն գրոհին թուրքերը չդիմացան, սկսեցին խուճապահար փախչել, իսկ հայ քաջերը «առաջ, առաջ» գոռալով, սլանում էին դեպի նրանց ամբույթները: Գրոհողներին են հասնում փոխգնդապետ Ալ. Պրոտոգերովի ոգևորիչ խոսքերն ու դրվատանքը հայ ռազմիկների հասցեին: Ու հայ քաջազունները շեշտակի թափով գրոհի էին նետվում, թեև նրանց համար ծանր վիճակ էր ստեղծվում. գրոհելիս շատ առաջ անցնելով, նրանք կտրվում են թիկունքից, իսկ օգնությունն ուշանում էր: Բայց չնայած ակնհայտ վտանգին՝ հայ կամավորները չթուլացրին դուրացական գրոհը, ամրապնդեցին իրենց հաջողությունը, թափանցեցին թշնամու դիրքերը: Երբ արդեն հայկական վաշտը դեն էր նետել թշնամուն և գրավել նրա դիրքերը, օգնության հասան մյուս վաշտերը: Այդ պահին բարձունք հասավ նաև համհարդ Մանուկին: Նա բրիգադի հրամանատարության անունից շնորհավորեց հայկական վաշտի մեծ հաղթանակը:

Ամրանալով թշնամուց գրավված դիրքերում՝ «մինչև առավոտ կամավորներն անցկացրին աշալուրջ հսկողությամբ և ամեն մի բուլղարացի պատրաստ էին հտ մղելու թշնամու անակնկալ հարձակումները»⁵, — այսպես է ավարտում բուլղարացի ականատես Դիմիտրին այդ մարտի նկարագրությունը:

Նշենք նաև, որ այդ ականատեսը՝ հայկական վաշտի սանիտարը, նախկին զրաշար էր, մի շնորհալի պատանի, որը վարում էր նաև վաշտի դրագրի պաշտոնը: Նա մանրամասնորեն նկարագրել է ռազմական գործողությունները, կազմել հանգամանալից զեկուցագրեր, որոնք այժմ էլ պահվում են բուլղարական պետական արխիվում՝ կամավորների ֆոնդում:

Կռիվը Մակադ-Թեֆեի համար շարունակվում էր կատաղի համառությամբ, և հայկական վաշտը նոր սխրագործություններ էր գործում: Բուլղարացի ականատեսները հիացական շատ վկայություններ են թողել այդ մարտերի մասին: Դրանցում միահամուռ այն կարծիքն է իշխում, որ հայերը շատ լավ էին կռվում:

Առաջավոր գծից անընդհատ վիրավորներ էին բերում, դրանց թվում նաև հայեր, որոնք այդ վիճակում էլ իրենց քաջերի պես էին պահում:

12-րդ դրուժինայի հրամանատար, փոխ-տեղակալ Կունևը հայ կտրիճների հերոսությունը զնահատելով, ասել է. «Օ՜, առյուծներ են, կատարյալ առյուծներ... Այսօր մեզ բոլորիս նրանք փրկեցին. եթե նրանք չլինեին, մենք

բոլորս էլ ջարդվելու, զոհվելու լինք, բոլորս էլ... Այո՛, մեր կյանքով մենք նրանց ենք պարտական, նրանք փրկեցին գրությունը... Ինչպիսի քաջ տղիք կան, մարդ ուղղակի զարմանում է: Շատ քաջ էր մանավանդ Ասլանը, միաժամանակ և՛ երգում էր, և՛ կրակում»⁶:

Բրիգադի բժիշկը պատմում է, որ թե՛ մարտերից հետո, ուշ գիշեր փնդրանիկին հանդիպել է վիրավորներին այցելելիս: «Շատ ուրախացան նրան ողջ և առողջ տեսնելով,— գրում է բժիշկը:— Զուգեցավ մնալ մեզ մոտ, շտապեց տղաների մոտ՝ յուր հետ հաց տանելով նրանց համար»⁷:

Հաջորդ օրը հրաման տրվեց հետապնդել նահանջող թշնամուն: Հարձակման նետվածների առաջին շարքերում նորից գրոհի անցավ հայկական վաշտը, որը չկարողացավ մասնակցել նույնիսկ զոհվածների թաղմանը՝ Ուզուն-Համիդարի բարձր գագաթին, մի հսկա ծառի հովանու տակ: Եղբայրական գերեզմանում թաղվեցին զոհված հերոսները, նրանք որոնք «կովի ազնիվ դաշտում ընկան քաջերի պես և թշվառի, ստրուկի ազատության համար...»⁸:

Կամավորական զորամասերը, որքան էլ արագ էին հետապնդում թշնամուն, չէին կարող հասնել գլխապատառ փախչողներին: Քսանհինգ կիլոմետր անցնելուց հետո գրոհողների առջև բացվեցին Գյումուրջինեի դաշտը, Արդա գետը և Գյումուրջինե քաղաքի համայնապատկերը: Շուտով պարզվեց, որ թշնամին այս քաղաքը ևս թողել, փախել է: Դեռ քաղաքին չհասած զորքերին դիմավորեց հայերից, հույներից, բուլղարներից և թուրքերից բաղկացած պատգամավորութունը, որը հայտնեց քաղաքը հանձնելու մասին: Նոր հաղթանակը նշանավորեց թնդանոթային համազարկերով: Քաղաքի բնակչութունը, նրա կազմում և շատ հայեր, գալիս էր ողջունելու ազատարար զորքին: Երբ զորասյունները դիմավորական քայլերով քաղաք մտան, շնայած հորդառատ անձրևին, ամբողջ բնակչութունը, փողոց դուրս եկած, ցնծալից ողջունեց:

Զորքը տեղավորվեց քաղաքում: Հայկական վաշտին հատկացվել էր հայոց թաղը, որը բաղկացած էր 80 հայ ընտանիքից: Դպրոցի մանուկները քաջերին դիմավորեցին հայկական երգերով, իսկ ժողովուրդը՝ բուռն ծափերով ու խանդավառությամբ: Ամեն կողմից լսվում էին ցնծության ու ողջունի բացականչություններ. «Կեցցե՛ հայ վաշտը, կեցցե՛ Անդրանիկը»:

Բոլորն էլ ցանկանում էին սրտի խոսք ասել, իրենց բաղձանքն արտահայտել: «Տանջված, այրված սրտերից բխում էին անկեղծ ցնծություն, անկեղծ զգացմունքների արտահայտություն»⁹: Շատերը հուզմունքից արտասվում էին:

Հանդեսից հետո վաշտը, տեղավորվելով դպրոցի շենքում, սկսեց կարգավորել իր թրջված հագուստը, սպիտակեղենը, գուլպաները, հանդերձանքը: Բոլորը պատշաճաբար հագնվեցին և ընդունելով հյուր գնալու հրավերը,

եղան տեղացի հայերի օջախներում: Հյուրընկալողները ոչինչ չէին խնայում և ցանկանում էին ամեն ինչ անել իրենց այնքան մոտ ու հարազատ հայ հերոսների համար:

Քաղաքում կամավորները երկու օր հանգստացան, իսկ երրորդ օրը հայկական վաշտը հանձնարարություն ստացավ քաղաքի մյուս մասերում կարգ ու կանոն սահմանել: Նա մեծ վստահություն էր վայելում և հավատ ներշնչում բոլորին, մանավանդ որ նրա գլուխն էր անցած բոլորին հայտնի հրեշտակավոր հերոսը՝ Անդրանիկը, «որը մի արտակարգ և արտասովոր առարկա էր ժողովրդի համար: Ամենքն էլ կամենում էին տեսնել նրան, ողջունել նրան, սեղմել նրա ձեռքը...»¹⁰:

Անդրանիկը մեծ վստահություն էր ձեռք բերել նաև բուլղարական բանակի հրամանատարության առջև: Նրան հարգում և հավատում էին անվերապահորեն, նրա եղրակացությունները ընդունվում էին «ոչ միայն կատարյալ հավատով, այլ մեծ շնորհակալությամբ»¹¹: Դրա համար էլ Անդրանիկն իրավամբ համարվում էր ոչ միայն հայ, այլ նաև բուլղար ժողովրդի ազատագրական պայքարին անձնուրացաբար նվիրված հերոս:

Մի քանի օր հետո կամավորական զորքը վերսկսեց իր հաղթական երթը: Մինչև այդ Կիրջալիից երեք ուղղություններով շարժվող զորամասերը, կատարելով իրենց մարտական խնդիրը, միացել և համատեղ հետապնդում էին թշնամուն: Թշնամու հետ առանց որևէ բախում ունենալու զորամասը հասավ Դեղեաղաջ քաղաքը, իսկ այնուհետև նույն օրը մտավ Օսմանջիկ, որի թուրք բնակիչները ամեն ինչ թողել ու հեռացել էին:

Մի օր հետո, նոյեմբերի 15-ին, հետապնդելով թշնամուն, կամավորները Օսմանջիկը թողնելով հետևում, առաջ շարժվեցին: Զորասյան գլխամասում նորից ընթանում էր հայկական վաշտը: Հասնելով Մարիցայի գետափը, նա դիրքեր գրավեց Մերհամլու դյուղի մոտերքը, թշնամին գյուղում դիրքավորված էր:

Հայկական վաշտը, Անդրանիկի գլխավորությամբ, առանց ժամանակ կորցնելու, առաջ սլացավ՝ նպատակ ունենալով անակնկալ գրոհով ստիպել թշնամուն անձնատուր լինել կամ ընդունել մարտը: Այդպես էր ծրագիրը, և հայ վաշտն այն իրագործում էր արագ և աներկյուղ: Գյուղում ամուր դիրքեր գրաված թուրքերը կարծես դրան էին սպասում: Նրանք անհապաղ թնդանոթային կրակ բացեցին գրոհողների վրա: Բայց վաշտը չընկրկեց, միահամուռ շարունակեց հարձակումը: Հայ քաջերի գրոհին հետևող բրիգադի հրամանա-տար Ալ. Պրոստոգերովը հայկական վաշտի ճակատագրով շափաղանց անտար Ալ. Պրոստոգերովը թնդանոթային կրակով կարող էր ոչնչացնել հանգստացած էր. թշնամին թնդանոթային կրակով կարող էր ոչնչացնել նրա հրամանով վաշտն արագ շրջանց կատարեց և անհայտացավ գյուղին հարող ձորում: Բարձրանալով դիմացի զառիթափը, նա հարմար դիրք բռնեց:

կին, նրան սնած ժողովրդի մասին ասաց. «Մի ժողովուրդ, որ զնահատում ու հարգում է հերոսներին, երբեք չի մեռնի: Այդպիսի ժողովրդի ապագան պայծառ է և նրա փրկությունը մոտ: Կեցցե՛ք Անդրանիկը»¹⁵: Հետո նա դառնալով հայ կամավորներին հայտարարեց. «Բոլորդ էլ կռվում էիք որպես առյուծներ, սակայն քաջության խաչը հազվագյուտ բան է և տրվում է միայն քաջերից քաջին»: Արտակարգ ցնծությունը դադարեցնելու հասավ, երբ «Շումի Մարիցա» բուլղարական հիմնի հնչյունների տակ Բալկանների հերոսի՝ Անդրանիկի կրծքին շողշողաց կառավարական բարձր շքանշանը, երբ բուլղարացի զորահրամանատարը համբուրեց նրան:

Հանդեսից հետո սկսվեցին հյուրասիրությունները:

Հրամանատարական կազմը հրավիրվեց առաջնորդական հյուրասենյակը՝ ճաշկերույթի, իսկ ղինվորները, խումբ-խումբ բաժանված, հյուրընկալվեցին քաղաքացիների մոտ: Այդ պահն առավել սրտառու էր. կամավորների համար մի «կատարյալ կռիվ էր, միմյանց ձեռքից խլում էին, վիճում, տաքանում. ամենքն էլ ուզում էին այդ օրը իրենց տանը մի թանկագին հյուր ունենալ»¹⁶: Տեղի քահանան հանդիսավոր հյուրասիրության էր հրավիրել նաև բարձրաստիճան իշխանավորների, հյուպատոսների, նահանգապետ գոկտոր Իվան Դիմիտրովին, քաղաքի պարետ զեդապետ Յեկովին, քաղաքապետին, քաղաքային վարչության հայ անդամներին և շատ ուրիշների:

Հատկապես աշխույժ և ջերմ իրադրության մեջ անցավ հայկական ակումբում տրված ճաշկերույթը, որտեղ հուզիչ ճառերով հանդես եկողները խոսում էին նաև հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի մասին: Ուշագրավ էր գոկտոր Իվան Դիմիտրովի բանաստեղծական ճառը: Նա, քաջատեղյակ լինելով հայ ժողովրդի պատմությանն ու մշակույթին, ասաց, որ հայ ժողովրդի տանջանքները «վկայում են նրա հոգեկան հարստության մասին: Եթե փողոցի մեջ հանդիպենք հային (տաճկահային), դուք խելույն կճանաչեք նրան. նրա աչքերի մեջ հանգել է ուրախության փայլը, նրա դեմքը կրում է տխրության կնիքը: Յուր կյանքի մեջ նա իրեն յուր հայրենիքի դժբախտությունից չի բաժանում. նույնիսկ երբ նա երգում է և խոսում, նրա երգերի մեջ լսվում են խեղճ ստրուկի հեծեծանքները, իսկ նրա ձայնի մեջ՝ փրկության անհաղ ծարավը»¹⁷: Ապա նա հուզմունքով արտասանեց «Արաքսի արտասուքը» բանաստեղծության հուզիչ տողերը: Այդ բոլորը հանդիսատեսների վրա ցնցող տպավորություն թողեց*:

* Հավանաբար Ի. Դիմիտրովը ծանոթ էր բուլղար բանաստեղծ Պելո Յավորովի հանրահայտ «Հայերը» բանաստեղծությանը, որի ազդեցությունը կարելի է տեսնել նրա ողջույնի խոսքում: Ահա Յավորովի բանաստեղծության առաջին ութնյակը՝ Ս. Կապուտիկյանի թարգմանությամբ.

Նրանք խղճալի վտարանդիներ, աննշան մի ժողովրդի.

Դառնում խիզախ, այլև մարտիրոս մի ժողովրդի.

Դոկտոր Դիմիտրովը ավարտելով իր խոսքը, բաժակ առաջարկեց հայ ժողովրդի բախտավոր ապագայի կենացը: Ճառեր արտասանեցին նաև ուրիշները: Վերջապես, բոլորից հետո ավելոծված սրտով սկսեց խոսել Անդրանիկը: «Քաջ և անվահեր՝ կռվի դաշտում, նա խորամիտ և ճարտարախոս էր խորհրդների, ճաշկերույթի ժամանակ. բնությունը շատ բարեբախտ կերպով ներգաշնակել էր նրա մեջ մտքի ուժը հոգու անվահերթության հետ»¹⁸: Նշելով ներգաշնակել էր նրա մեջ մտքի ուժը հոգու անվահերթության հետ»¹⁸: Նշելով բուլղարական բանակի տարած պատմական հաղթանակը, Անդրանիկը առաջարկեց հարգանքի տուրք տալ քաջության զոհերին. «Նրանք իրենց քաջության զոհերն են, և մենք պատրաստ ենք նրանց ետևից զնալու»:

Դադարի այդ օրերը երկար շտեկեցին: Շուտով պատերազմական գործողությունները վերսկսվեցին: Թուրքերը, ընայած իրենց ջարդված ու քայքայված վիճակին, փորձում էին ծովային դեսանտ իջեցնել Պանագոս գյուղի շրջակայքում և հակահարձակման անցնել: Ընդհանուր հրամանի համաձայն շրջակայքում վաշտը, կամավորական բրիգադի հետ նահանջեց դեպի Պանահայկական վաշտը, կամավորական բրիգադի հետ նահանջեց դեպի Պանահայկական վաշտը, կամավորական բրիգադի հետ նահանջեց դեպի Պանահայկական վաշտը, կամավորական բրիգադի հետ նահանջեց դեպի Պանահայկական վաշտը, կամավորական բրիգադի հետ նահանջեց դեպի Պանահայկական վաշտը:

1913 թ. հունվարի 22-ին թշնամու ուժերն անցան հարձակման: Ազատագրական բանակի մարտիկները համոզված էին, որ էնվեր փաշայի բախտադրական թշնամու ուժերը չեն կարող հաղթանակել Պանահայկական բանակին: Պանահայկական բանակի մարտիկները համոզված էին, որ էնվեր փաշայի բախտադրական թշնամու ուժերը չեն կարող հաղթանակել Պանահայկական բանակին: Պանահայկական բանակի մարտիկները համոզված էին, որ էնվեր փաշայի բախտադրական թշնամու ուժերը չեն կարող հաղթանակել Պանահայկական բանակին:

Թուրքերի նպատակն էր կաշկանդել ծովափում գտնվող զորքերը, որպեսզի Հալիպոլի իրենց զորքերին հնարավորություն տան ճեղքել բուլղարական բանակի գիծը և անցնել դեպի Քեշան՝ Օդրինի բանակին օգնելու համար:

Բայց դրանից ոչինչ չստացվեց և ծովային մարտերին մասնակցող զորքերը, հագնված փրկվելով ծովակալից, նորից ստիպված հետ քաշվեցին և փակվեցին Հալիպոլի թերակղզում: Կամավորական բրիգադը նորից գրավեց և իր պաշտպանության տակ առավ Ռոդոսթոյից մինչև Շար-Քեոյ ընկած ծովափնյա գիծը: Հայկական վաշտը տեղավորվեց Պլատանոս գյուղում: Թշնամին այս անգամ Շար-Քեոյի մոտ կրկին փորձեց ծովափ դուրս գալ: Թշնամին այս անգամ Շար-Քեոյի մոտ կրկին փորձեց ծովափ դուրս գալ: Հայկական վաշտը հրաման ստացավ դիրքեր գրավել Սուրբ Նդիա սարում, Հայկական վաշտը հրաման ստացավ դիրքեր գրավել Սուրբ Նդիա սարում, որը շրջակայքի վրա իշխող դիրք ունեցող կարևոր կետ էր: Սաստիկ ցուրտը որը շրջակայքի վրա իշխող դիրք ունեցող կարևոր կետ էր: Սաստիկ ցուրտը

Նրանք զավակներ և անվեհ լանդեր, շրջալսված մի մոր,
Սխալի զոհեր, մեծ աշխարհապան մի գոտեմարտի.
Հայրենի հողից եկու, հալածված՝ օտար երկրի տակ
Հյուծված ու ցուրտ՝ հավաքված այստեղ, այս գործ տեղում
Խմում են, ու լուս եկվում է ցավից սրտի վերք տալ,
Ու երգում են խալ ինչպես արցունքի միջից են երգում:

չէր ընկճում ղիրքերում գտնվող հայ կամավորներին: Նրանք «քաջությամբ տանում էին զրկանքները, որովհետեւ ուրախ էին կատարելու իրենց պարտականությունը»²⁰: Սարի գագաթին գետնափոր տնակներ շինելով, նրանք ցրտից պաշտպանվում էին:

Անդրանիկն իր տարերքի մեջ էր: Նա իր վաշտով գրավել էր կարևոր ստրատեգիական կետերը, մշակել էր մոտակա տակտիկական խնդիրները, իսկ երբ վրա հասավ զիշերը, մի հիսնյակ վերցրած, իջավ Շտերնա գյուղը և խիստ հսկողութեան տակ վերցրեց դեպի լեռը տանող բոլոր ուղիները:

Թշնամին, Կնվեր փաշայի հրամանատարությամբ, կարողացել էր մոտ 10 հազար ղեսանտային զորք ափ դուրս բերել, վերցնել Շար-Քեոյը: Մարտերում սպանվել էր 100-ից ավելի կամավորական: Թուրքերը հաշվահարգար էին տեսել հույն քաղաքացիների հետ: Այլևս դանդաղել չէր կարելի: Եվ հունվարի 28-ին կամավորական զորքերին հրաման տրվեց գրոհել Թշնամու վրա²¹:

Սկսվեց հերոսական հարձակումը և թուրքական նավերից ցամաք անցնելու համար ստեղծված կամրջի ումբակոծումը: Կամուրջը շուտով փլվեց: Դա խուճապ առաջացրեց Թշնամու շարքերում: Զինվորները ցաք ու ցրիվ փախուստի դիմեցին: Ետ խլվեց Շար-Քեոյ քաղաքը, ապա թուրքերը մեծ ջարդ կրելով, Հալիպոլը թողեցին բուլղարական բանակին:

Այդ հաղթանակից հետո հայկական վաշտը նորից գրավեց իր նախկին ղիրքերը, տեղակայվեց Պլատանոս գյուղում, նրան էր հանձնված ծովափնյա այդ հատվածի պաշտպանությունը: Չմեռն արտասովոր դաժան էր, կյանքը ծանր: Հազարավոր զինվորներ ցրտահարվում էին: Ռազմական գործողությունների դադարը և անգործ վիճակը զինվորներին ձանձրացրեց, էին: Այդ վիճակից դուրս գալու համար որոշվեց կազմակերպել ներկայացումներ ու երեկոյթներ: Դրա առաջին օրինակը հայկական վաշտը տվեց: Պլատանոսի դպրոցի բեմում վաշտի զինվորների ուժերով կայացավ մի հետաքրքիր ներկայացում: Զինվորներից իր խաղով հատկապես աչքի ընկավ Գավրոշը: Նա շատ հմուտ դերասանական ձիրք ուներ և մինչև պատերազմի ավարտը մասնակցել է դերասանական խմբերի աշխատանքներին: Շուտով հայկական թատերական խումբը գեղեցիկ ձևավորումով ձեռագիր ազդեր փակցրեց, դա արդեն իսկական ներկայացման հրավեր էր: հերթական ներկայացումը ուղի կունենա «Օդեոն» թատրոնի մեծ սրահում: Բեմագրության էր պատրաստվում «Գալա» ներկայացումը: Բնորոշն այն է, որ խումբը բեմագրում էր նաև թուրքերեն լեզվով ներկայացումներ:

Զինվորական թատերական խմբի դերասանները խաղում էին մեծ ներշնչանքով: «Գավրոշն այնքան հմուտ և գեղեցիկ էր խաղում, որ զարմացրեց ամենքին»: Նա հատկապես մեծ վարպետությամբ էր կատարում կոմիկական դերերը: Գոհ էին բոլորը, հատկապես տեղական հույները, որոնք լավ տի-

րապետելով թուրքերենին, բուռն խանդավառությամբ էին ընդունում ներկայացումները:

Այդպես անցավ դաժան ձմեռը: Մարտի 13-ին, վերջապես, լուր ստացվեց, որ Օդրինը ընկել է, բուլղարական զորքերը մեծ հաղթանակ են տարել: Զինվորները դա ընդունեցին իբրև պատերազմի ավարտի երաշխիք: Բայց պատերազմը դեռ ձգձգվում էր, և հայկական վաշտը շարունակում էր պաշտպանել Մարմարայի ծովափնյա իր ղիրքերը և պարապել զինավարժությամբ: Ուշագրավ է, որ զինագործ փոխգնդապետ Բոսևը ստուգելով ամբողջ բրիգադի զենքերը, հիացմունքով է արտահայտվել հայկական վաշտի մասին: Նա 12-րդ դրուժինայի հրամանատարին հաղորդել է. «Ուրախությամբ եմ նայում ես այս վաշտին, որքան առողջ, զվարթ և խոշոր տղամարդիկ են: Սրանք մասնակցե՞լ են արդյոք կռիվներին»: «Այն էլ մի քանի անգամ», — պատասխանել է հրամանատարը և ապա նկարագրելով հայկական վաշտի հերոսությունները, նկատել է. «Իմ դրուժինան ահա այս է՝ հայկական վաշտը: Վճռական րոպեներին իմ ամբողջ հույսը միայն սրա վրա եմ դնում»: Նա հպարտությամբ է նշել, որ վաշտի մարտիկներից 25-ը արժանացել են քաջության պարգևների: Բոսևը ուշագրությամբ լսում էր ու հիանում: «Շեքոսական վաշտ է», — ասաց փոխգնդապետը և շնորհակալությամբ հայտնելով հրամանատարին, հեռացավ²²:

Հայկական վաշտը ժամանակավորապես տեղափոխվեց Շտերնա գյուղը:

Տարիների հալոցկային կյանքը, բազմաթիվ հոգսերը ազդել էին Անդրանիկի առողջության վրա, վերսկսված հոգացավերը տանջում էին նրան: Օգտեվելով առիթից, նա կարողացավ տեղի հայերի հոգատարությամբ Ռոզոս-թուլի տաք «բաղնիսներում» բուժվել և առողջանալ:

Չափազանց ուշագրավ է Անդրանիկի կերպարը որպես զորավար և մարդասեր: Որքան նա քաջ ու հերոս հրամանատար էր, որքան ահազդու էր ու անհողորդ հաղթանակն ապահովելու գործում, այնքան էլ նա բարի ու հոգատար էր մարդկանց նկատմամբ, գթասիրտ դեպի հասարակ ժողովուրդը: Գառար էր մարդկանց նկատմամբ, գթասիրտ դեպի հասարակ ժողովուրդը: Երբեմն գործադրված նրա խստությունների մեջ նույնիսկ առկա է նրա հեռատես հոգատարությունն իր ստորադրյալների, իր մեծ պարտքի հանդեպ: Անդրանիկը խստորեն արգելում էր իր վաշտի մարտիկներին որևէ կամայականություն թույլ տալ այս կամ այն բնակչի հանդեպ՝ անկախ նրա ազգային պատկանելությունից: Իր այդ պահանջը երբեմն խախտողներին նա խրս-տորեն պատժում էր: Անդրանիկը քաջ դիտեր, որ թուրք աշխատավորը ևս ձնշվում ու հալածվում է թուրք բռնապետության ձեռքին, որ նա ևս երազում է ազատության մասին²³:

Մի հայ զինվոր պատմում է, որ շնայած Անդրանիկի հորդորներին, «հայկական ջարդերի մասին մեր ունեցած հիշողությունները դեռ թարմ էին մնացել» և դրա համար էլ դժվար էր զսպել վրիժառության ղգացումը: Մար-

Թուրքական տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանում հայերը գտնվել են ստրկական ծանր վիճակում, մշտապես ենթարկվել են հալածանքի ու ջարդերի, կրել են ձուլման վտանգի սարսափները: Դարեր շարունակ նրանց բողոքներն ու դիմումները եվրոպական պետություններին մնացել են անհետևանք, իսկ եթե այս կամ այն դեպքում օգնության ձևեր են մեկնել, ապա միայն շահադիտական նկատառումներով:

Թե՛ ստրատեգիական և թե տնտեսական ու քաղաքական առումով Թուրքիան հանդիսանում էր կլրոպական խոշոր պետությունների հակասությունների հանգույց: Խոշոր տերություններից յուրաքանչյուրը ձգտում էր նրան օգտագործել իր շահերից ելնելով: Գրա համար Հայկական հարցը ի սկզբանե շատ հարմար առիթ էր:

Եղևի են կարծիքներ, թե այդ հարցը ստեղծվել է ավելի շուտ հվրոպա-
կան պետութլունների ցանկութլամբ, քան թե հայերի ջանքերով: Հայերին
թուրքական լծից ազատելու հվրոպական պետութլունների խոստումները դա-
րավոր պատմութլուն ունեն: Եվրոպական պետութլունները՝ հատկապես մի-
սիոներների միջոցով, դեռ XVI դ. սկսած հայերի մեջ այն համոզմունքն էին
տարածում, թե հվրոպական պետութլուններն ու Հոմի պապը նրանց օգ-
նութլան ձեռք կմկենեն, եթե նրանք կաթոլիկութլուն ընդունեն: Դեռևս
XV—XVI դդ. հայ կրոնական ու քաղաքական գործիչները, ճանապարհորդե-
լով Եվրոպայում, ջանում էին Արևմուտքի ուշադրութլունը հրավիրել հայ ժո-
ղովրդի ծանր վիճակի վրա: Այդպես աստիճանաբար հայ ժողովրդի ազա-
տագրման դադափարը ստանում է քաղաքական ծրագրի բնուլթ: Առավել
նշանակալի երեւուլթն այդ ընթացքում, ինչպես տեսանք, ուսական կողմնո-
րոշման ուժեղացումն էր, որով հայ ժողովուրդն իր ազատագրման հուլսերը
կապում էր Ռուսաստանի հետ:

Սակայն թուրքիայում տեականորեն՝ իշխող անօրինականությունը, ամենուր կիրառվող վայրենի բռնությունները, քաղաքական-կրոնական հալածանքները հայերի նկատմամբ գնալով այնպիսի չափերի հասան, որ հիք որո-

նող հայությունը պատրաստ էր փարվել թեկուզ ամենախաբուսիկ հույսերին։
Դրանից օգտվելով, եվրոպական դիվանագիտությունը ոչ միայն չէր օգնում,
այլ իր խարդախ քաղաքականությունը առավել ծանր կացություն էր ստեղծում հալերի համար։

Հարյուրամյակներ շարունակ եվրոպան հայերին մոտալուտ ազատագրության խոստումներով է կերակրել՝ իրականում մտահոգված լինելով լուկ իր սեփական շահերով: «Եվրոպայի նման վերաբերմունքի հետևանքով հայերի վիճակը մոտավորապես պետության մեջ ոչ միայն չի լավացել, այլ ընդհակառակը, ամեն մի միջամտությունից հետո ավելի է վատթարացել»¹:

XIX դ. սկզբներին, հատկապես հունական ապստամբությունից հետո, եվրոպական տերություններն ամեն առիթով խոստումներ տվեցին օգնության ձևեր մեկնել թուրքիայի լծի տակ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդներին, պաշտպանել նրանց իրավունքները: Բայց նրանց բոլոր խոստումները մնացել են թղթի վրա:

Մյուս կողմից, թուրքական կառավարությունը, քրիստոնյաների և նրանց
 եվրոպական «պաշտպանների» պահանջներին գոհացրում տալու և հաս-
 րակական կարծիքը մոլորեցնելու համար, մեծ խոստումներ տվող մի շարք
 օրենքներ հրատարակեց (1839 թ.¹ Հաթթի-Շերիֆ և 1856 թ.² Հաթթի-Հումա-
 յուն), որոնցում հավաստիացվում էր, որ «առանց կրոնական խտրություն»,
 հպատակների բարօրությունը սուլթանի մտահոգության առարկան է»։ Դրանք,
 սակայն, մենում էին որպես մեղած տառ, իսկ եվրոպական պետությունների
 միջամտությունն ավելի էր գրգռում թուրքական վերնախավին ու կառավա-
 րությունը, առիթ տալիս հայերի հանգեպ ավելի բարբարոսական միջոցների
 դիմելու։

Հայերը ստիպված գաղթում էին ուրիշ երկրներ կամ տեղում մնալով շարունակ ենթարկվում էին անլուր զրկանքների:

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում, ռուսական զենքի հաղ-
թանակից հետո, երբ Թուրքիան արգեն ընդունել էր հայերի դրուժյունը Բա-
ղեւաձեւու հարկադրանքը, Հայկական հարցը իր ամբողջ սրույթամբ ծառա-
ցել էր պատերազմող կողմերի առջև, դարձել միջազգային պայմանագրի
առարկա։ Այսպիսով, Հայկական հարցն իր զարգացման նոր փուլի մեջ է
մտնում և դառնում միջպետական պայմանագրային իրավունքի առարկա,
ստանում է իրավական ակտի ուժ։ Թուրքիան իր կամքին հակառակ, ստիպ-
ւած էր առերես հնազանդվել, բայց իրականում սկսեց Հայկական հարցն իր
ձեռով լուծել։ Ամբողջ երկրում ծավալվեց հայ բնակչության պարբերաբար
կրկնվող կոտորածն ու ոչնչացումը։ Թուրքական կառավարությունը դրանով
խակ սկսեց իրագործել իր կանխամտածված քաղաքականությունը՝ հայերի
ոչնչացումով և բռնի կերպով նրանց ձուլելով ասպարեզից հանել Հայկական
հարցը։

Ստեղծված ծանր վիճակը նորից իր վրա զրավեց մեծ տերությունների դիվանագետների ուշադրությունը: 1880 թ. հունիսի 11-ին Լվրոպական տերությունների ղեկավարները առաջարկեցին Թուրքիային իրադրոժել Բեռլինի վեհաժողովի ընդունած 61-րդ հոդվածով նախատեսվող բարենորոգումները, զգուշացնելով, որ հակառակ դեպքում մեծ տերությունները ստիպված կլինեն միջամտել:

Այդ առաջարկի ազդեցություն տակ, և նպատակ ունենալով խաղաղեցնել համաշխարհային հասարակայնության վրդովմունքը, Բ. Գուրը խոստացավ բարենորոգումներ անցկացնել և հալտարարից, որ արդեն մշակվում են դրանց նախագծերը: Նույն թվականի սեպտեմբերի 7-ին մեծ տերությունների ղեկավարները Թուրքիային նոր հուշագիր ներկայացրին, որով պահանջվում էր չձգձգել բարենորոգումների անցկացումը: Սակայն դործը նորից տեղից չշարժվեց:

Թուրքիայի հանդիսավոր խոստումները չիրագործվեցին, գեսապանների զգուշացումները՝ հայերի վիճակը բարելավելու տեսակետից որևէ նշանակություն չունեցան։ Ավելին, նման միջամտությունը հայ զանդվածների շրջանում այն թյուր կարծիքն էր ստեղծում, թե իբր հնարավոր կլինի իրականացնել եվրոպական տերությունների պահանջած բարենորոգումները։

Դրությունը առավել չափով ծանրացավ 1881 թ. հետո, երբ Գերմանիայի վարչապետ Բիսմարկը լիտիաբար հայտարարեց. «Հայկական հարցը հրահրելը կապված է լուրջ անհարմարությունների հետ, դրա համար էլ անհրաժեշտ է, որ պետությունները, որոնք հայերի հանդեպ իրենց վրա վերցրած որոշ պարտավորություններ ունեն, առհավիտ մոռանան դրանք»²։ Բախտի քմահաճույքին թողնված, ոչ մեկից օգնություն չստանալով, աշխմրտահայությունը թուրքական կամայականություններից պաշտպանվելու համար մի շարք տեղերում դիմեց ինքնապաշտպանության։

Ի պատասխան դրան, կառավարութիւնը սկսեց հայերի կազմակերպված կոտորածը: 1894 թ. Սասունում հազարավոր անմեղ զոհերի թափած արյունը նորից եվրոպական պետութիւններին հիշեցրեց 61-րդ հոգվածի մասին: 1895 թ. մայիսի 11-ին Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի դեսպանները կրկին առաջարկեցին սուլթանին հայկական վիլայեթներում անցկացնել խոստացված բարենորոգումը: Շուտով որպէս այդ առաջարկի պատասխան, Թուրքիայում սկսվեց պատմութիւյան մեջ դեռևս չտեսնված հայերի ընդհանուր կոտորած, որը շարունակվեց մի քանի ամիս: Մինչև անգամ Կոստանդնուպոլսում՝ մեծ տերութիւնների ներկայացուցիչների աչքի առաջ, կոտորում էին տղամարդկանց ու կանանց, ծերերին ու երեխաներին, ոչ մեկին զրկութիւն չկար: Կոտորածի զոհ դարձան հազարավոր անմեղներ, շատ-շատերը որբացան, մնացին առանց տուն-տեղի և դիմեցին աստանդական գաղթի դեպի ուրիշ երկրներ՝ մեծ մասամբ Ռուսաստան, իսկ մի մասն էլ՝ Եգիպտոս,

Իսուղարիա, Ամերիկա և այլուր: Քիչ չէին դեպքերը, երբ հայերին բռնի մահմե-
դականացնում էին, իսկ եկեղեցիներն ու հնագույն վանքերը վերածում մզ-
կիթների: Հայերի ունեցվածքը ոչնչացնում, իսկ հողը, տները տրամադրում
էին թուրքերին:

Նույնիսկ Կովկասի փոխարքան 1913 թ. մայիսի սկզբին Սազոնովին գրում էր, որ ընայած 1895 թ. մեծ տերությունները կազմեցին բարենորոգումների նախագիծ, «մերձավոր արևելյան հարցի բարդությունը և տերությունների վախը՝ այն շոշափել առանց ծայրահեղ անհրաժեշտության, հասցրին նրան, որ ինչպես Բեռլինի դաշնագրության 61 հոդվածը, այնպես էլ 1895 թ. բարենորոգումների նախագիծը մնացին իրրև մեռած տառ»³։ 1908 թ. սահմանադրական կարգերից հետո ևս շարունակվեց նույն վիճակը։ Ըստ որում թուրքական իշխանություններին հաջողվում էր ազգային դժտություններ սրել, հայերի դեմ դուրս բերել տարբեր ցեղերի և դրանից օգուտ քաղել։

Ռուսական ցարիզմը Բեռլինի վեհաժողովից հետո որոշ ժամանակ թող-
տրվության քաղաքականություն վարելով և ցանկանալով զրանով մեծ աե-
րությունների մրցավազքում Թուրքիային իր կողմը զրավել, որնէ արդունքի
շհասավ: Ընդհակառակը, Թուրքիայի ատելությունը Ռուսաստանի նկատմամբ
աւելի ուժեղացավ: Ռուս-հապոնական պատերազմում Ռուսաստանի կրած
պարտությունը Թուրքիայում ծայրաստիճան ոգևորությամբ ընդունվեց, իսկ
շուտով՝ երիտթուրքերի իշխանության ժամանակ, ռուս-թուրքական հարաբե-
րությունները այն աստիճան սրվեցին, որ երկրում բացարձակորեն Ռուսաս-
տանի դեմ պատերազմ սկսելու կոչ էր արվում:

Այս պայմաններում, վերջապես, ռուսական դիվանագիտությունը մեծ ուշադրումով սկսեց հասկանալ, որ հայկական տարրը Թուրքիայում անընդ-հատ տեղի ունեցող ջարդերի հետեանքով, զգալիորեն պակասել է, որ թու-լացել է Ռուսաստանի ազդեցությունը և լուրջ դժվարություն է ստեղծվել նրա արևելյան քաղաքականությունն իրականացնելու գործում:

Դա մասնավորապես երևում է Կոստանդնուպոլսի ռուսական ղեսպանի և մի շարք հյուպատոսների ահազանգող հաղորդագրություններից ու զեկուցադրերից: Կոստանդնուպոլսի ռուսական ղեսպանը 1912 թ. նոյեմբերի 26-ին արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին հաղորդում է թուրքական պառլամենտի նախկին պատգամավոր Գր. Զոհրապի և պատրիարքարանի անդամ Մարտիկյանի՝ հայ ժողովրդի անունից ներկայացրած պահանջները՝ հայերի համար ստեղծված անչափ ծանր պայմանների առթիվ: Այդ պահանջները շատ համեստ էին. «Անձի և սեփականության անձեռնմխելիություն, օրենքի սահմաններում ապրելու իրավունք»⁴:

Սակայն թուրքական կառավարությունը չէր ցանկանում կամ ի վիճակի չէր, ինչպես նկատում է դեսպանը, ապահովելու այդ տարրական պահանջները, երբ ընդունվեց սահմանադրությունը — արևմտահայերն անկեղծու-

թյամբ ողջունեցին, կարծելով, թե վերջ կտրվի իրենց դարավոր տանջանքներին: Հետագա դեպքերը, սակայն հայերին դառն հիասթափություն պատճառեցին: Կոտորածներն ու հալածանքները նախկինի պես շարունակվում էին, բռնազրավված հողերը ետ չէին վերագարձվում, ծանր տուրքերը բռնությունամբ դանձվում էին, ամենուր սանձադերձվում էր նոր կոտորածի վտանգը: Այդ բոլորը արևմտահայերին հասցրել էին հուսալքություն: Ծանր վիճակից փրկվելու միակ ելքը նրանք տեսնում են միայն Ռուսաստանի օգնության մեջ:

Այցելելով Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպանին, Զոհրապը և Մարտիրոսյանը միաժամանակ հայտարարեցին, որ լիովին կորցրել են հավատը որևէ բարենորոգում անցկացնելու վերաբերյալ: Այդ հիասթափության արդարացիությունը հաստատվում էր մակեդոնական բարենորոգման անհաջողությամբ: Զոհրապը ու Մարտիրոսյանը հայերի փրկության միակ իրական միջոցը համարում էին «ռուսների կողմից հայկական վիլայեթների գրավումը՝ ոչ թե ժամանակավոր, այլ մշտական...»: Ըստ որում նրանք հավաստիացնում էին, որ իբր «ռուսական օկուպացիայի ցանկության հարցում բոլոր հայկական կուսակցությունները համերաշխ են»:

Պեսպան Գիրսը հաղորդում է, որ հաշվի առնելով Ռուսաստանի շահերը, ինքը հայ գործիչներին չի մերժել, բայց շատ զուսպ պատասխան է տվել, միայն խոստանալով այդ առաջարկի մասին հաղորդել ցարին: Փանի դեռ շարունակվում է պատերազմը Իսթանբուլում, հարմար ժամանակ չէ որևէ ելույթի համար, — եզրակացնում է դեսպանը և միաժամանակ իր կառավարությանը վստահեցնում, որ ոչ միայն ամբողջ հայ աշխատավոր ժողովուրդն է դեպի Ռուսաստան ձգտում, այլ նաև բուրժուազիան և մտավորականությունը... Վանից ռուսական փոխ-հյուպատոսը նույնպես հայտնում էր, որ «բոլոր հայերը այժմ Ռուսաստանի կողմն են, ցանկանում են մեր զորքերի մոտքը կամ թև բարենորոգումներ՝ Ռուսաստանի հսկողությամբ»: Իր հերթին Բայազետի փոխ-հյուպատոսը հեռագրել էր դեսպանին, որ «հայերը, անկախ կուսակցությունների տարբերությունից, անշափ թշնամաբար են տրամադրված Թուրքիայի հանդեպ և շատ են ցանկանում Ռուսաստանի հովանավորությունն ու Հայաստանի գրավումը նրա կողմից»:

Ծանր վիճակում արևմտահայությունն, իրոք, ստիպված էր ռուսական ցարիզմին խնդրել Արևմտյան Հայաստանում հաստատել իր իշխանությունը, որպեսզի այդ ձևով գոնե կարողանա պահպանել իր ֆիզիկական գոյությունը:

Այս առումով չափազանց ուշադրավ է 3 հազար վասպուրականցիների դիմումը Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ին՝ 1912 թ. դեկտեմբերի 11-ին. «Թուրքական ցեղերի՝ Փոքր Ասիա և Հայաստան կատարած արշավանքից անցել է ավելի քան վեց դար, — գրում են նրանք: — Այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում Հայաստանը ենթարկվել է ավերիչ և ամայացնող ար-

շավանքների»⁷: Պատերազմը, երկրաշարժը, փոթորիկը, ավերածությունը ժամանակի ընթացքում դադարում են և սովորաբար գալիս է վերականգնման ժամանակաշրջանը, սակայն այն երկրները, որոնք ընկել են օսմանյան տիրակալության տակ, շարունակում են մնալ նույն ավերված ու քայքայված վիճակում: Այստեղ ոչ միայն չի վերականգնվում ավերվածն, այլ անդադար աեղի են ունենում նոր ավերումներ:

«Եթե ծանոթանաք այդ վեցհարյուրամյա պատմությանը և այցելեք թուրքահայտակ երկրները, — նկատում են Վասպուրականի հայերը, — դուք կտեսնեք հիմնահատակ ավերված քաղաքներ, բոլորովին անհետացող քյուղեր: Նրբամանի ծաղկուն երկրամասերը ամայացել ու անմարդաբնակ են դարձել»⁸: Այդ երկրում դուք կգտնեք ավերակների վերածված հասարակական կառույցներ, վանքեր, կամուրջներ, գերեզմաններ, որոնք լուռ վկաներ են երբեմնի քաղաքակրթության: Թուրքական կառավարությունը միայն ավերել է և իր նախաձեռնությամբ ոչ մի միջոց ձեռք չի առել ավերվածը վերականգնելու, կամ թե նորը կառուցելու համար: Եվ եթե դուք հանդիպեք մի հույակալ շինության, ապա այն կամ մնացած կլինի քաղաքակիրթ անցյալից, կամ թե կառուցված կլինի ուրիշի ջանքերով՝ հատկապես հայերի, հույների և այլն:

Անցել է մեկ դար այն ժամանակից, — ապա գրում են նրանք, — երբ տեղի ունեցավ հունական ապստամբությունը և օսմանյան լծի տակ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդները դիմեցին հվրոպական տերությունների օգնությանը: Բայց քրիստոնյաներին Թուրքիայի լծից ազատելու և բարենորոգումների անցկացնելու խոստումները, ինչպես նաև մի շարք օրենքների կիրառումը մնացել են անկատար: Ընդհակառակն, ավելի է վատթարացել քրիստոնյաների վիճակը, ուժեղացել է թուրքերի ատելությունը նրանց հանդեպ: Բարենորոգումներ անցկացնելու մասին շաղակրատանքը զուեզվածային կոտորածների քաղաքականության հիմք է հանդիսացել:

Բալկանյան ժողովուրդներն, իրենց միասնության և քաղաքակիրթ աշխարհի օգնության շնորհիվ, կարողացան մեկ հարյուրամյակում ապահովել նախադեմ նետել թուրքական լուծը: Ազատվելով թուրքական յաթաղանից, վերջին 30 տարվա ընթացքում նրանք քաղաքակրթության և մշակույթի բնագավառում զգալի առաջադիմության են հասել և այսօր օգնության ձեռք են մեկնում իրենց արյունակից եղբայրներին, նպաստում են նրանց ազատագրման սրբազան գործին: Միայն հայերն են, որ որպես քավության նոխազ, շարունակում են մնալ ստրկության շղթաներում: Թուրքական բարբարոսները ավելի սաստիկ հարձակումներ են գործում նրանց դեմ: Եթե Ռուսաստանը օգնության ձեռք չմեկնի հայ ժողովրդին, ապա նրան ողբերգական վախճան է սպասում, — եզրակացնում են Վասպուրականի հայերը:

Ի դեպ, հայ ժողովրդի մեծ զավակ Կոմիտասը ևս 1912 թ. Կ. Պոլսից Ա. Զոպանյանին ուղղված մի նամակում ընդգծում է այն միտքը, որ հայ ժողովուրդը պետք է ընթանա իրական ճանապարհով և չհավատա նվրոպայի կեղծ խոստումներին: Իմ կարծիքով, ասում է Կոմիտասը, մեր առաջին քայլը պիտի լինի համախմբել բոլոր հայերին ռուսների հովանու տակ: Նա ամենայն վստահությամբ հայտարարել է. «Առանց Ռուսաստանի փրկություն չկա»:

Որոշ ժամանակ, նույնիսկ դիվանագիտական շրջանները կարծում էին, որ իրար հաջորդող ջարդերը Արգուլ Համիդի հիվանդագին բնավորության արդյունք են, որ պետական վարչակարգի փոփոխությունը միանգամայն այլ իրավիճակ կստեղծի: Դրա համար էլ դրանցից ոմանք սկզբում ամենայն կրքոսությամբ պաշտպանում էին երիտթուրքական սահմանադրությունը, աշխատում էին մոռանալ դառն անցյալը: Բայց, ավագ թուրքական սահմանադրության այդպիսի միամիտ ընդունումը Ադանայում 30 հազար հայերի կյանք խլեց. նրանք ոչնչացվեցին ուղղակի երիտթուրքերի ձեռքով: Երից սկսվեցին կոդուպուտը, հրգեհն ու ավազակությունը, նորից որբեր և աշխույժներ, նորից կախաղաններ⁹:

Երիտթուրքերն Ադանայի դեպքերից հետո էլ շարունակեցին հայերին ոչնչացնելու արգուլհամիդյան քաղաքականությունը: Հավատարիմ իրենց պանիսլամական ծրագրին՝ նրանք ցույց տվեցին, որ հանդիսանում են սուլթան Համիդի քաղաքականության իսկական շարունակողներ:

Վերջապես վասպուրականցիները նշում են, որ օսմանյան բռնապետության 6-դարյա պատմությունը և վերջին 4 տարվա սահմանադրական կյանքը ակնհայտորեն վկայում են, որ ոչ մի հույս չի կարելի գնել բարենորոգումներ անցկացնելու վրա, որ թուրքական կառավարությունը ոչ միայն անգործ և անընդունակ է, այլ նաև չի ցանկանում վերակառուցել երկիրը և ասպահովել հայերի կյանքի, պատվի և ունեցվածքի անվտանգությունը:

Երիտթուրքերի բուն էությունը շատ դիպուկ է բնութագրել բոլշևիկյան «Պրավդան»՝ 1912 թ.: Նա գրել է. «Երիտթուրքերը գրեթե ցրտեցին լիբերալ բուրժուազիայի բոլոր արատներն ու թուլությունները, իսկ մյուս կողմից՝ իշխանության դուրս անցած ռադիկալ-սոցիալական կաստայի ամբողջ բռնապետությունը: Խոսքով լիբերալ, իրականում նրանք լի են ամենաթունոգ սեհուրյուրական ազգայնամոլությամբ և բուրժուական բիրտ անձնապաշտությամբ... Խոստացված բարենորոգումները, որոնք թեկուզ չնչին չափով կթիթեցնեն ընդհարված ժողովրդի վիճակը, արգելափակվեցին, իսկ կառավարության գլուխ անցած նոր մարդիկ զբաղվում են հսամոլ խաղերով ու մութ գործարքներով, որով վերջնականապես իրենց արտավորել են մասսաների առաջ...»¹⁰:

Երիտթուրքերի ազգայնամոլ քաղաքականության հետևանքով Օսմանյան կայսրությունում ապրող սլավոններին, հայերին, հրեաներին, հույներին և այլոց թուրքացնելու ձգտումը ընդունել է առավել կոպիտ և հետևողական բնույթ, քան Արգուլ Համիդի ժամանակ էր:

Մի առիթով «Պրավդան» նշում էր, որ երիտթուրքերի «իշխանությունը պահպանվում է միայն կոպիտ ֆիզիկական ուժով», որ, չնայած «պառլամենտի» գոյությանը, Թուրքիայում այլազգիները ճնշվում և ոչնչացվում են նախկինի պես: Նոր կարգերի զաղանություններն ու խարդախությունը, կաշառակերությունն ու այլանդակությունները ոչնչով չեն տարբերվում «կարմիր սուլթանի» ժամանակից»¹¹:

Երիտթուրքերի հեղափոխության և նրանց վարած քաղաքականության մասին իր դատապարտող խոսքն է ասել նաև Վ. Ի. Լենինը. «Իրադարձությունները Բալկաններում և Պարսկաստանում» աշխատության մեջ պատասխանելով երիտթուրքերի հեղափոխությունը գովերգողներին, նա գրել է, որ երիտթուրքերին «գովում են չափավորության և զսպվածության համար, ալախըն՝ գովում են թուրքական հեղափոխությունը այն բանի համար, որ... նա չի արթնացնում ժողովրդի ստորին խավերը, չի հարուցում մասսաների իսկական ինքնուրույնություն, նրա համար, որ այդ հեղափոխությունը թշկական ինքնուրույնության մեջ սկսվող սրտիտարական պայքարին...»¹²: Ի. Լենինը պորտուգալական և թուրքական հեղափոխությունները համարել է բուրժուական, բայց ոչ ժողովրդական, քանի որ «ժողովրդի մասսան, նրա վիթխարի մեծամասնությունը ակտիվ, ինքնուրույնորեն, իր սեփական տնտեսական ու քաղաքական պահանջներով նկատելի կերպով հանգես չի եկել այդ հեղափոխություններից և ոչ մեկի մեջ»¹³:

Ռուս ականավոր բանաստեղծ, դիտական-գրականագետ Յուրի Վեսելովսկին «Թուրքահայաստանի ողբերգությունը» աշխատության մեջ գրել է. «Թուրքիան XX դ. դեռևս ինչ-որ անախրոնիզմ է, բարբարոսական անցյալի մնացուկ»¹⁴: Բալկաններից վտարվելով և կորցնելով նվրոպական տիրապետությունները, Թուրքիան ցանկանում է դրա համար վրեժխնդիր լինել իր տիրակալության տակ գտնվող զավառներում և ցույց տալ, որ այնտեղ ինքն-իշխան է, ոչ ոք իրավասու չէ խառնվելու, ինչ ուզի կանի, որ ամպագոռոտ խոստումները ոչ մի բան չպարտավորեցնող ճամարտակություններ են միայն:

«Բարբարոսական անցյալի այդ մնացուկը»՝ Թուրքիան, պատրաստվում էր իրականացնել հայերի վերջնական բնաջնջումը և այն էլ բացահայտորեն, և ուսանց քողարկելու: Էրզրումում ռուսական հյուպատոս Ադամովը 1913 թ. առանց քողարկելու: Էրզրումում ռուսական հյուպատոս Ադամովը 1913 թ. ապրիլի 7-ին հաղորդել է Գիրսին, որ թուրքական բանակի կապիտան Հա-

սան աղան հայերի ներկայութեամբ դիմելով թուրք և քուրդ սպաններին, հայ-տարարել է, որ ինքը որոշել է համոզել Բասենի գավառի բոլոր մահմեդականներին, որ այլևս «չուշացնեն հայերի կոտորածը և նրանց ունեցվածքի հափշտակումը. այդ նույն խորհրդով դիմում եմ ձեզ,— շարունակել է նա:— Բոլոր բեկերը, որոնց հետ ես տեսակցութիւն եմ ունեցել, չէին կարող չհամաձայնվել ինձ հետ, ահա ինչու, հուսով եմ, որ դուք ևս կհետևեք նրանց գովելի օրինակին»⁵:

Այդպիսի սանձարձակութեամբ էին գործում բոլոր պետական պաշտոնյաներն ու զինվորականները: Ամենքին, այդ թվում նաև մեծ տերութիւններին, հայտնի էր, որ թուրքական ազգայնամոլութիւնը բացարձակ կերպով պատրաստվում էր հայերի նկատմամբ իրականացնելու իր ոճրագործ քաղաքականութիւնը՝ ցեղասպանութիւնը: Գիտեին, և լավագույնը, որ նրանք անում էին, այդ մասին գրադրութիւն վարելն էր: Ոչ ոք վճռական միջոցի չէր գիմում փրկելու համար մի ամբողջ ժողովրդի, որի զլխին կախված էր Հրահան՝ յաթաղանի տեսքով. մանուկը պիտի մորթվեր օրորոցում, մայրը՝ հաց թխելիս, մահկալը՝ կռացած գութանի վրա: Մի ստեղծագործ ու շինարար ժողովուրդ պիտի տեղահանվեր ու ոչնչացվեր: Դա մի շտեպնված, չլսված, հանցագործութիւն էր, մարդկութեան պատմութեան մեջ դեռևս տեղի չունեցած մի ողբերգութիւն, որ վիճակվեց հայ ժողովրդին: Քաղաքակրթութեան պատմութիւնը երբեք չի մոռանա մեծ տերութիւնների հանցավոր թողութիւնն ու քար անտարբերութիւնը մի ժողովրդի հանդեպ, որը, զհհհհի բաժին դառնալով, օգնութիւն աղերսողի իր ձեռքը կարկառեց նրանց: Թուրք ցեղասպաններն ամենքի աչքի առաջ կտրեցին այդ ձեռքը, և նրանց ոճրագործութեան արշունոտ հետքը դրոշմված մնաց պատմութեան երեսին:

Արևմտահայ զանգվածներին, որոնք կորցրել էին բարենորոգումներ իրականացնելու, ինչպես և մեծ տերութիւններից օգնութիւն ստանալու վերջին հույսը, ոչինչ չէր մնում անել, քան դիմել ինքնապաշտպանութեան՝ ապավինելով իրենց իսկ ուժին և այն աջակցութեանը, որ կարող էին նրանց ցույց տալ Արևելյան Հայաստանի իրենց եղբայրները, որոնք անում էին այն ամենը, ինչ ի վիճակի էին: Կովկասի փոխարքան այդ առթիւ գրում է. «Դեպքերի ընթացքը Թուրքիայում ակամա ստիպում է հայերին անհանգստանալ այն փորձութիւնների համար, որոնց, հաւանաբար, մոտ ապագայում կենթարկվեն նրանց եղբայրները Թուրքիայում: Ավելի ու ավելի հաճախ են լուրեր ստացվում անգն հայերի նկատմամբ գործադրվող բռնութիւնների մասին և այդ անգն, դժբախտ հայերին, թուրքահայատակներին, օգնելու ակամա աղաղակներ են լսվում... Ամեն մի թուրքահայատակ հայի ներկա պահին անմիջական վտանգ է սպառնում... Միայն համառ պաշտպանութեան հնարավորութիւնը կկարողանա զսպել բռնակալների գազանութիւնը»⁶:

Դրա համար էլ, շարունակում է փոխարքան, Կովկասի հայերը աղեր-

սագին խնդրում են՝ վտանգի ենթարկված իրենց եղբայրներին պաշտպանվելու միջոցներ տրամադրել: Նա նշում է նաև, որ գաղտնի կերպով տրվող զենքը պետք է գործադրվի միայն ինքնապաշտպանութեան նպատակներով: Հայերին շրջապատող մուսուլմանական ցեղերը, պետութեան աջակցութեամբ, մինչև ասամները զինվել են, իսկ զինաթափված «թուրքահայերի վիճակը, իրոք, դառնում է կրիտիկական,— եզրակացնում է փոխարքա վորոնցով-Դաշկովը և ավելացնում.— նրանց երկյուղը, թե մոտ ապագայում ստիպված կլինեն ավելի ծանր օրեր ապրել, քան նրանք ապրել են մինչ այդ, հավանաբար, անհիմն չէ...»⁷:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի 1913 թ. մայիսի 20-ին դեսպան Գիրսին հղած ուղերձում նույնպես նշվում է, որ «հայերի վիճակը Բալկանյան պատերազմի հետևանքով վատթարացել է: Ամբողջ Անատոլիայում հայերի վրա զանգվածային կոտորածի վտանգ է կախվել: Նրանք մահմեդականների ձեռքին պատանդներ են դարձել»⁸: Հայերն այն աստիճան են ահաբեկված, որ լուռ ու մունջ տանում են բոլոր հալածանքները, վախենում են մինչև անգամ բողոքել, որ առիթ չտան պրովոկացիայի: Վիճակն այնպես է լարված և սպանութիւններն այնպիսի բնույթ են ստացել, որ պարզորոշ վկայում են այն մասին, թե թուրքերը տրամադրված են հայերին ամբողջովին ոչնչացնելու: Ստեղծված իրադրութեան հետևանքով բնակչութիւնը շատ տեղերում ստիպված է փակվել տներում, խուսափում է թուրքերի հետ հանդիպել, վախենում է մինչև անգամ դաշտային աշխատանքի դուրս գալ: Մյուս կողմից, խենթ է մինչև անգամ դաշտային աշխատանքի դուրս գալ: Հայկահայերը պատրաստվում էին խմբերով անցնել ռուսական սահմանը: Հայկահայերն Մարման դյուղի 72 հայ ընտանիքներ անցել են սահմանամերձ շրջանը, որպեսզի փոխադրվեն Ռուսաստան: Սակայն գավառապետը բռնի կերպով նրանց հտ է դարձրել⁹:

Մեծ վեզիր Մահմուդ Շեքիթ փաշային հայտնելով Արևելյան Անատոլիայում և Կիլիկիայում հայերի նկատմամբ գործադրվող բռնութիւնների ու հալածանքների մասին, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը հուսահատված հայտարարում է, որ մնում է միայն դիմել օսմանյան պետութեան և ազդի խղճին ու դիտակցութեանը, ինչպես նաև ամբողջ քաղաքակրթ աշխարհին, «որը պետք է իմանա, որ հայ ժողովուրդն այժմ հասարակութեան օրենքից դուրս է գրված»¹⁰:

1913 թ. մայիսի 20-ին Գիրսը հաղորդել է Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրութեանը, որ արևմտահայութիւնը և պատրիարքարանը թուրքական կառավարութիւնից որևէ բարենորոգում այլևս չեն սպասում և միջառնում են հայերին սպառնացող կոտորածի վտանգը: Սպանութիւններն այն նշում են հայերին սպառնացող կոտորածի վտանգը: Սպանութիւններն անվանում են, իսկ կառավարութիւնն առաջվա պես անգործութեան է մատ-

նելված: Հայ բնակչութիւնը տեղորի հետևանքով դիմում է տարագրութեան¹¹:

Արտահայտելով հայերի կարծիքը, էրզրումի ռուսական հյուպատոս

Աղամուկը նշում է, որ եթե քրդերի մեջ պատահում են այնպիսիները, որոնց պետք է համարել հայերի թշնամիներ, ապա շատերը հայերի հետ բարեկամաբար են վերաբերվում և պատրաստ են նրանց հետ ձեռք-ձեռքի տված քայլել: Թուրքական կառավարությունը, որ հնուց ի վեր կասկածամտությամբ է վերաբերվում հայ-քրդական բարեկամությանը և անընդհատ որոզայթներ է սարքում մի ժողովրդին մյուսի դեմ դուրս բերելու համար, այժմ քրդերի շրջանում նկատվող շարժումների հետեանքով, առանձնահատուկ ֆաներ է գործադրում, որպեսզի այդ շարժման սուր ծայրն ուղղի հայերի դեմ¹²: Եվ այդ նրան մասամբ հաջողվում էր, որովհետև արյունոտ սուլթանի տիրապետության շրջանում, ապա և երիտթուրքերի վարած քաղաքականության հետեանքով թշնամանք էր առաջացել քրդերի և հայերի միջև, թեև նրանք «դարեր շարունակ լավ հարաբերության մեջ էին ապրել»¹³:

Կասկածից դուրս է, որ թուրքական կառավարությունը, իրոք, այդպիսի նենգ քաղաքականություն էր վարում, ինչպես և ճշմարտություն է նաև այն, որ առանց ազդության ու դավանանքի խտրության, բոլոր ճնշված ժողովուրդների միասնական ճակատ ստեղծելը կարևորագույն գործոն կհանդիսանար թուրքական բռնապետությունը տապալելու գործում: Սակայն, դժբախտաբար, կրոնական մոլեռանդությունն անհաղթահարելի խոչընդոտ էր այդ գործում: Թուրքերի հրահրած ազգամիջյան թշնամանքից մշտապես տուժում էին հայերը, հույները, ասորիները, քրդերը և ազգային մյուս փոքրամասնությունները, շահում էին արյունոտ սուլթանը, ազգայնամոլության ջատագով երիտթուրքերը և ամբողջ իմպերիալիստական ռեակցիան: Ազգայնամոլ կուսակցություններն իրենց շնորհիվ ու ոչ խորաթափանց գործունեությամբ ավելի էին սրում ժողովուրդների թշնամանքը և կամա թե ակամա ջուր լցնում թուրքական ջրաղացին:

Հայերի դեմ պայքարը հատկապես սկսեց ուժեղանալ թուրքական մեջլիսի նոր բնորոշությունների կապակցությամբ: Էրզրումի իթթիհաթականներն իրենց ակումբում, էմիսար Ահմեդ խալիլ բեյի գլխավորությամբ, հակահայկական ազգայնամոլ կատաղի պրոպագանդա էին մղում: Այդ բանում շատ ակտիվ դեր էին խաղում նաև դերմանական իմպերիալիզմի դիվանագիտական շրջանները, որոնց ձեռնտու էր Թուրքիայում լարված վիճակ ստեղծել և պղտոր ջրում ձուլ օրսալ:

Էրզրումում, մուլաների ցուցումով, մահմեդականները գլխներին արդեն կրում էին սպիտակ չալմաներ, որը կոտորած սկսելու ազդանշան էր: Այդտեղ, իրոք, ամեն ինչ պատրաստ էր և սպասում էին մայրաքաղաքից տրվելիք ազդանշանին: Իթթիհաթականները բողոքի ստորագրություններ էին հավաքում մեծ տերությունների հսկողության դեմ և հայտարարում, որ «կոտորածի մեղքը ընկնում է տերությունների վրա, եթե նրանք միջամտեն բարենորոգում անցկացնելու»¹⁴: Էրզրումի «խուլիգանները՝ դադաշները, որոնց

ղեկավարը հրավիրվել էր գերմանական հյուպատոսարան, տենդագին ղինվում էին: Մի խոսքով, ամեն ինչ ասում էր այն մասին, որ խառնակություն առաջացնելու եռանդագին պատրաստություն է տեսնվում»:

Բուրքին պարզ էր, որ Գերմանիան ոգեշնչում է Թուրքիային հայկական ջարդեր սկսել և ամեն կերպ խանգարում բարենորոգումների իրականացմանը: «Մի շարք հայեր երկյուղ են արտահայտում,— դրում է Գիրսը,— որ Գերմանիան դիտավորյալ խառնաշփոթ է ստեղծում, որպեսզի դրանով էլ ձախողի բարենորոգումների գործը»¹⁵: Էրզրումում ստեղծված «Թուրք գյուջի» («Թուրքերի ուժ») կազմակերպությունը, որ հիմնադրել է իթթիհաթականների ակումբը՝ Համիդ փաշայի գլխավորությամբ, ամեն ուրբաթ զինավարժություն է անցկացնում Էրզրումի շրջակայքում: Այդ հավաքույթներից մեկի ժամանակ Համիդ փաշան հայտարարել է, որ Ռուսաստանն է Թուրքիայի երդվյալ թշնամին, և պետք է ամեն ինչ անել նրա դեմ պայքարելու համար: Այդ կազմակերպության նպատակը նա համարում է պայքարը «ոչ միայն արտաքին, այլ նաև ներքին թշնամիների դեմ, որի տակ ի նկատի են առնվում գլխավորապես հայերը»¹⁶: Պատահական չէ, որ Էրզրումի իթթիհաթականների ակումբի նախագահ Ահմեդ Հիլմի բեյը դիմել էր «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին՝ արտասահմանից 4 հազար ատրճանակ ստանալու և, ինչպես նշում է Աղամուկը, քաղաքի խուլիգաններին հայերի դեմ զինելու մասին¹⁷:

Այդ և բազում այլ փաստեր ցույց են տալիս, որ երիտթուրքերի համար հայկական ջարդերի կազմակերպումը միանգամայն որոշված ու նախապես ծրագրված հարց էր, որը նրանք նախապատրաստում էին աստիճանաբար, բայց բացարձակ կերպով ու լկտիաբար: Անհրաժեշտ էր և այն, որ երիտթուրքերի գլխավոր խորհրդատուները գերմանական իմպերիալիստներն էին: Ըստ որում ջարդարարական այդ քաղաքականությունը նախապատրաստվում էր և պիտի իրագործվեր իբրև պետական պաշտոնական քաղաքականություն: «Նուվոյն վրեմյա» թերթը, օրինակ, վտանգավոր էր համարում մասնավորապես այն, որ Թուրքիայում ամեն օր ուժեղացող բռնությունները տեղի էին ունենում «երիտթուրքերի կենտրոնական կառավարության թույլտվությամբ և գիտությամբ»¹⁸:

Գիրսը դեռ 1914 թ. սկզբին նշելով, որ հայերի վիճակը տագնապալի է, նկատում է. «Ցանկալի կլիներ վճռական միջոցներով խափանել կոտորածը, որը ձեռնտու է միայն թեր հակառակորդներին՝ հայերի համակրանքը Ռուսաստանի հանդեպ թուլացնելու համար»¹⁹: Մի շարք փաստաթղթերից երևում է, որ գերմանացիները հայերին համոզում էին «հրաժարվել ռուսասիրությունից և անցնել իրենց կողմը»՝ այդ դեպքում խոստանալով աջակցել ամեն ինչում: Սակայն հայերը չդավաճանեցին իրենց ավանդական ուխտին, միշտ հավատարիմ մնացին Ռուսաստանին:

Բեռլինի ուսանական զեկսպանը ևս 1913 թ. մարտի 15-ին Սազոնովին հղած գրության մեջ նշում է, որ «բոլոր հայերը հասկացել են, որ նրանց միակ փրկությունը Ռուսաստանին միանալու մեջ է»²⁶։ Մ. Գիրսը իր կառավարությանը խորհուրդ էր տալիս հավաստիացնել, թե՛ կաթողիկոսին և թե՛ Կ. Պոլսի պատրիարքին, որ Ռուսաստանը հայերի հովանավորությունը վերցնում է իր վրա։ Նման խոստումը ձեռնկերպված լինելով ընդհանուր առումով, նոր կողոպտանքների ու կոտորածների հանդեպ արևմտահայերին մեր կողմից օգնության հույս կներշնչեր և «կարգիլեր նրանց անհապաղ դիմելու մեծ պետություններին։ Տալով հայերին այդպիսի մի ընդհանուր խոստում, կհասկացնեինք նրանց, որ մենք ներկա մոմենտը հարմար չենք գտնում ընդհանուր բնույթ կրող շարժումների համար»²¹։

թուրքական կառավարությունը բանակցում է Անգլիայի հետ, որպեսզի նրան
համոզի այն բանում, թե Հայաստանում առանձին բարենորոգումներ մտցնելն
անցանկալի է, առավել գերադասելի է ընդհանուր բարենորոգում անցկաց-
նել համայն պետություն համար²⁵:

Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրությունը Փարիզի, Լոնդոնի, Վիեննայի և Հռոմի իր դեսպաններին ուղղված 1913 թ. մայիսի 24-ի գրություններ նշում է, որ կայսերական կառավարությունը հպատակաբարմար է գտնում ընդունելու 1895 թ. ծրագիրը, որպես բարենորոգումների քննարկման ելակետ՝ այն լրացնելով և փոփոխելով նորագույն պահանջների համաձայն²⁵։

Ռուսական զեսպանություն 1913 թ. մայիսի 26-ի նոտայում ընդգծվում է Հայկական հարցի կարևոր նշանակությունը ինչպես Կովկասի «ներքին դրությամբ, այնպես էլ սահմանամերձ շրջաններում Ռուսաստանի շահերի տեսակետից»։ Նշվում է նաև այն, որ բալկանյան պատերազմի ժամանակ Ռուսաստանը «հարատև ջանքեր է գործադրել Փոքր Ասիայում մի ընդհանուր բռնկման վտանգի առաջն առնելու համար»։ Նոտայից ակնհայտ է դառնում նաև այն, որ Ռուսաստանը կարողացել է զսպել հայկական ազատագրական շարժումները նրանով, որ վստահել է «թե Ռուսաստանն աշխույժ է նրանց շահերի նկատմամբ և պատեհ առիթով իր ձեռքը կվերցնի բարենորոգումների հարցի ղեկավարությունը... նկատի ունենալով հայերի հոգեկան տրամադրությունը, Ռուսաստանի կողմից երաշխավորված բարենորոգումները, միայնակ թե Զորանսիայի ու Անգլիայի հետ համատեղ, միակ միջոցն են խաղաղեցնելու այդ շրջանները և կանխելու մի ընդհանուր ըմբոստության վտանգը»²⁷։ Ըստ որում մեծ տերությունների զեսպաններին Նուբար փաշայի ներկայացրած գրություններից երևում է, որ «հայերը միահամուռ կերպով մի կողմ են զնում անջատման կամ ինքնավարության ամեն մի գաղափարներից»։ Նուբար փաշան նախաձեռնում է կիրառումն այն բարենորոգումների, որոնք նախատեսված են Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով և բնութագրված են տերությունների կողմից 1895 թ. մշակված նախագծում»։

Բեռլինում ֆրանսիական դեսպանի 1913 թ. մայիսի 26-ի հեռագրում նշելով գերմանական իմպերիալիզմի հեռուն գնացող գաղութատիրական ծրագրերը, հաղորդում է. «Փոքր Ասիայի նկատմամբ Գերմանիան խաղում է ադնիվ պարտիզլայանի շան դերը. նա չի ցանկանում, որ որևէ մեկը դրան ձևեր տա, բայց եթե մահմեդական կայսրությունը քայքայվի, նա կվերցնի իր բաժինը»²⁸։ Միաժամանակ ֆրանսիական դեսպանը բացահայտում է մեծ տեղափոխության հակամարտությունները և նրանց շահագրգռվածություն ունեցողությունների հակամարտությունները և նրանց շահագրգռվածություն ունեցողությունների հակամարտությունները, որը Անգլիայի հանդեպ մեզ կորցնել տվեց խաղը եգիպտականությունը, որը Անգլիայի հանդեպ մեզ կորցնել տվեց, թե վերջինս տեսնում, իսկ Գերմանիայի առնչությամբ մեզ կարծել տվեց, թե վերջինս

337

չէր կարող շարունակել Բաղդատն առանց մեզ... Բայց, վերջին հաշվով, մեզ զրկեց դրական օգուտներից: Անգլիան և Ռուսաստանը, որոնք անմասն չեն Բաղդատի առնչությամբ մեր կեցվածքի մեջ, ցույց տվեցին, որ իրականության ավելի ճշգրիտ պատկերացում ունեն. ո՛չ մեկը և ո՛չ մյուսը Փոքր Ասիայում իր շահերի կապակցությամբ չխորշեց մասնավոր խոսակցությունների մեջ մտնել Գերմանիայի հետ առանց մեզ հետ խորհրդակցելու²⁹: Այստեղից միանգամայն ակնհայտ էր, որ մեծ տերություններին միայն և միայն հետաքրքրում էին իրենց զաղութատիրական նպատակներն ու շահերը և ոչ թե Հայկական հարցը, հայ ժողովրդի ծանր վիճակը:

Բեռլինի ֆրանսիական դեսպանն իր կառավարության արտաքին դործերի մինիստրին հղած հեռագրում, 1913 թ. հունիսի 6-ին, այն միտքն է հայտնում, որ Անգլիան ու Ռուսաստանն իրենց հակամարտության մեջ ի նկատի ունեն «ոչ թե Հայաստանը, այլ Փոքր Ասիան: Զարմանալի չէր լինի, որ նաև Սիրիային շահագրգռող հարցերը մեջտեղ դրվեն սիրիացիների ազիտացիայի հետևանքով...»³⁰:

Նշելով ստեղծված ծանր իրադրությունից և նկատելով, որ հայերի կորուստը թուլացնում է իր ազդեցությունը, Ռուսաստանը 1913 թ. վերջերից և 1914 թ. սկզբներից ավելի ակտիվ սկսեց զբաղվել բարենորոգումների հարցով: Մշակվեց նույնիսկ բարենորոգումներ անցկացնելու նախագիծ: Քննական կայսրությունը, որի շահերն այս անգամ դուրսդրվում էին Թուրքահայոց շահերին, Թուրքիայից պահանջում էր հայաբնակ վեց նահանգներում մտցնել այնպիսի բարենորոգումներ, որոնք ապահովեն հայերի կյանքը, գույքն ու պատիվը և մասնակցությունը երկրի վարչության մեջ»³¹:

1913 թ. հունիսի 8-ին Կ. Պոլսում ուսական դեսպան Գիրսը Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրին է ներկայացնում դեսպանատան առաջին թարգմանիչ Մանդելշտամի 22 բաժնից կազմված հայկական վեց վիլայեթների բարենորոգումների այդ ծրագիրը, որն արժանացել էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի Կ. Պոլսի դեսպանությունների հավանությանը: Գիրսը հայտնում է, որ մտադիր է այդ ծրագիրը մոտ ապագայում ներկայացնել մեծ տերություններին դեսպանների խորհրդակցության քննարկմանը:

Այդ ծրագրի առաջին բաժնում, նշվում է, որ նահանգի վարչական բաժանումը (սանջակ, կազա, նահիե) պետք է այնպես կառավարվի, որ նրանց մեջ եղած միատեսակ ազդերն ըստ հնարավորության ի մի համախմբվեն³²: Նահանգապետը պիտի լինեք քրիստոնյա, որին սուլթանը նշանակում էր 5 տարով՝ համաձայնեցնելով մեծ տերությունների հետ: Նրան էին ենթարկվում նահանգի վարչական և զինվորական ուժերը, որին կից 6 խորհրդականները (3 մահմեդական և 3 քրիստոնյա)՝ ընտրվում է նահանգական ժողովը: Սակայն ընտրելու և ընտրվելու իրավունքից կարող էր օգտվել միայն նրատակաց բնակչությունը: Դատական գործը և բոլոր ազգերի քաղաքացի-

ների իրավունքների պաշտպանությունը ևս ըստ նախագծի դրվում էին իրական հունի մեջ: «Վեճերը դատարանում տեղի պետք է ունենան ըստ կողմերի ցանկության՝ նրանց սեփական լեզվով»:

Մրազրի 12-րդ բաժնում նշվում է, որ Քերդական թեթև հեծելազորը (նախկին համիդիեն) արձակվում է»³³: Նահանգներում բոլոր օրենքները պետք է հրատարակվեն թուրքերեն, հայերեն և քրդերեն:

Ուսումնարաններ հիմնելու և կրթական գործը մայրենի լեզվով դարգացնելու ազատություն էր տրվում բոլոր ազգերին:

Հայերից հափշտակված հողերը տերերին վերադարձնելու վերաբերյալ ծրագիրը նախատեսում էր ստեղծել հատուկ մասնաժողով նահանգապետի նախագահությամբ, որը պետք է մշակեր պայմաններ, «որով հայերը, որոնց հողերը հափշտակված են, հետ են ստանալու կամ հողերը, կամ սրանց փոխանակը, կամ համապատասխան արժեքը»³⁴:

Ինչ խոսք, որ նման ծրագրի իրագործումը որոշ օրինականություն կմրտցրեն և կպաշտպանեն հայերի մինչ այդ ոտնահարված տարրական իրավունքները: Պարզ էր, որ մարդկային տարրական իրավունքների պաշտպանման այդ կիսատ-պոստ ծրագիրն անգամ դուր չէր գա Թուրքիային: Գերմանիան պաշտպան կանգնելով Թուրքիային, սկսեց այդ ծրագիրը օգտագործել Ռուսաստանի դեմ: Հայկական հարցն այս անգամ էլ դարձավ մեծ տերությունների միջև հակասությունների սրման շարժառիթ: Այդ է վկայում Պե-թուրբուրգում ֆրանսիական դեսպանի 1913 թ. հունիսի 10-ի հեռագիրն իր տերություններին ֆրանսիական դեսպանի 1913 թ. հունիսի 10-ի հեռագիրն իր կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Պիշոնին. «Պ-րն Սազոնովը, — գրում է դեսպանը, — ձեռքում խաղացնելով Փոքր Ասիայում բարենորոգումները է դեսպանը, — ձեռքում խաղացնելով Փոքր Ասիայում բարենորոգումների վերաբերյալ շրջաբերականը, ինձ ասաց, որ այսօր Գերմանիան ընդգիծում է Ռուսաստանի Պոլսում չարաշահում է այդ շրջաբերականը՝ Բ. Դուան մոտ Ռուսաստանին ներկայացնելով որպես նրա անողոր թշնամին, որը մոլեղնաբար ձգտում է կործանել թուրքական իշխանությունն Ասիայում, ինչպես այն արեց Եվրոպայում: Նա միևնույն ժամանակ Լոնդոնում հուշում է, թե Ռուսաստանն աշխատում է գրավել նեղուցները»³⁵:

Գերմանիայի ներկայացուցիչը Անգլիայում, 1913 թ. հունիսի 10-ի հաղորդագրության մեջ այն կարծիքն է հայտնել, թե «Հայկական հարցն այն բանալին է, որը Ռուսաստանի առաջ պետք է բացի նեղուցները»: Գերմանական դիվանագիտությունը պահանջում էր, որ բարենորոգման ծրագիրը նախկին աշխատանքներին մասնակից լինի նաև Թուրքիան: Սակայն, ինչպես նշել է Սազոնովը, այդ արվում էր այն նպատակով, «որպեսզի այդ աշխատանքները ոչ մի արդյունքի չհասնեն»³⁶:

Թուրքիայի ներկայացուցիչ մասնակցությունը, իրոք, մի այլ բանի չէր հանգեցնի, բացի այդ բանակցությունների մեջ ինտրիգի տարր մտցնելուց, ասված է Ռուսական դեսպանության նոտայում: Դա անվերջ կձգձգեր գոր-

ծր: Այնինչ հայկական գավառներում վիճակն այնպիսին է, որ չի կարելի թույլատրել ժամանակի ոչ մի կորուստ: «Բանակցություններին մասնակցելու համար թուրքական ներկայացուցչի ընդունման լուրը խոր հիասթափություն կառաջացնի հայերի մեջ...»³⁷:

Պետերբուրգում գերմանական դեսպանությունը 1913 թ. հունիսի 26-ի հուշագրում նշվում է, որ բարենորոգումների անցկացումը Հայաստանում «փաստապես առաջ կրեներ թուրքիայի բաժանումը» և պահանջ է առաջադրվում, «որ այդ հարցում ուղադրության առնվին նաև թուրքերի ցանկությունները»: Իր հերթին ռուսական դիվանագիտությունը 1913 թ. հունիսի 25-ի մի փաստաթղթում հիշեցնում է. «Կայսերական կառավարությունը բանիցս մեծ տերությունների, ինչպես նաև թուրքիայի ուղադրությունը հրավիրել է այն ընդհանուր կապի վրա, որ նրա կարծիքով գոյություն ունի Հայկական հարցի և Կովկասում ռուսական կառավարության ձգտումների մեջ: Կայսերական կառավարությունը չի կարող թույլատրել մշտական անկարգություն և անիրաշխատություն, որը թուրքական սահմանների մերձավորության հետևանքով, ամենակորստաբեր կերպով ազդում է Կովկասի հարևան շրջանների վրա»³⁸:

1913 թ. հուլիսի 3-ին, 6 տերությունների դեսպանությունների հանձնաժողովը սկսեց քննարկել հայկական բարենորոգումների ռուսական սկզբնական նախագիծը: Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցիչները հարց դրեցին հաշվի առնել թուրքիայի առաջադրած հուլիսի 1-ի շրջաբերականի պահանջները: Իտալիայի ներկայացուցիչը միացավ նրանց: Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչները պնդեցին, որ քննարկման հիմք պետք է ընդունել ռուսական նախագիծը: Այդ նիստը առանց որևէ արդյունքի փակվեց: Այդ մասին Կ. Պոլսում ֆրանսիական գործերի հավատարմատարը հայտնում է, որ «Ավստրո-գերմանական մեքենայությունը պարզ երևում է...»³⁹:

Հուլիսի 1-ի իր պահանջի համաձայն թուրքիան խոստանում էր բարենորոգումներ անցկացնել և Անգլիայից խնդրել էր սպաներ տրամադրել Հայաստանում հատուկ ոստիկանություն կազմակերպելու: Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր Գրեյը խոստացել էր ընդառաջել: Այդ փաստը խիստ բացասաբար ընդունեց ռուսական դիվանագիտությունը: Պետերբուրգում ֆրանսիական դեսպանը 1913 թ. հուլիսի 5-ի հեռագրում Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրին հաղորդում է, որ իր հետ ունեցած զրույցի ժամանակ Սազոնովը շատ անհանգստացած է, որ Գրեյը «ընդառաջելով Դոան պահանջին, խոստացել է անգլիական սպաներ տրամադրել ոստիկանություն կազմակերպելու համար»: Եվ ապա դեսպանը նշում է, որ դրա հետևանքով «Լոնդոնի և Պետերբուրգի միջև այժմ գոյություն ունի մի սև բիծ, որի մասին մատնանշել եմ մի քանի շաբաթ առաջ, երբ այն առաջացավ, և ասել եմ, որ

լավ կլինի, եթե այն շուտափույթ վերացվեր»⁴⁰: Գրեյն այդ համաձայնությունը պատճառաբանում է նրանով, որ ցանկացել է կանխել այդ կապակցությամբ թուրքիայի դիմումը Գերմանիային, քանի որ վերջինս պատրաստ էր Փոքր Ասիայի բոլոր գործերին միջամտելու:

Թուրքիայի մեծ վեզիրը անում էր ամեն ինչ, որպեսզի տապալի մեծ տերությունների կողմից Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու գործը և հայտարարում էր, թե «մեծ հույս ունի, որ կկարողանա շուտով, հնարավորին չափ արագ ժամկետում լավագույնս ավարտել բարենորոգումների այդ գործը»: Թուրքիան դիմում էր ամեն կարգի խարդախությունների, վարչական նորաձևությունների էր անում, որպեսզի շեշտի իր կամքը, թե չի թողնի, որ հայկական նահանգ կազմակերպվի, Բարձր Դուռը մինչև իսկ վարչական շրջանների աղյուսակում մեկը մյուսից անջատել է արևելյան գավառները և բաժանել երրորդ (Էրզրումի, Սըվասի, Տրապիզոնի, Ջանիկի սանջակներ կամ Սասունի վիլայեթներ) և հինգերորդ (Բիթլիսի, Դիրբեքի, Մամուրեթ-ու Ազիզի, Վանի գավառների) շրջանների միջև. նա չորրորդի մեջ դրել է Բեյրութի, Հալեպի, Դամասկոսի, Ուրֆայի սանջակների, Զոքի և Երուսաղեմի գավառները⁴¹:

Ոչ միայն թուրքիան և նրան ընդառաջող Գերմանիան, այլ մինչև տնգամ իրեն հայկական բարելավումների պաշտպան ձևացնող անգլիական դիվանագիտությունը ջանում էին ձախողել բարենորոգումները: Այդ մասին Լոնդոնում ֆրանսիական դեսպանը 1913 թ. հուլիսի 10-ին զրույց ունենալով անգլիական դիվանագետ, մշտական պետական քարտուղար Արթուր Նիքոլսոնի հետ այսպես է հաղորդում նրա կարծիքը. «Մշտական պետական քարտուղարն այնժամ ինձ ասաց, թե չի կարծում, որ ռուսական նախագիծն իր ամբողջությամբ ընդունելի լինի. այժմյան Հայաստանը կազմող վեց վիլայեթների միավորումը մեկ նահանգի մեջ, տերությունների հավանության արժանացած մեկ նահանգապետի իշխանության ներքո, այն էլ՝ քրիստոնյա նահանգապետի, սա ոչ այլ ինչ է, քան հիմնել ինքնավար Հայաստան, այսինքն՝ սկսել ասիական թուրքիայի մասնատումը: Քանի որ գերմանական կառավարությունը մինչև այսօր որպես սկզբունք միշտ հռչակել է, որ նա թույլ չի տա դիպչել ասիական թուրքիային, ապա նրա ընդդիմությունն այսպիսի նախաձեռնի՝ կասկածից վեր է»:

Ֆրանսիական դեսպանը համամիտ էր այդ կարծիքին. «Պետք է ասել, — գրում է նա, — որ այս կարծիքը համընկնում է իմ կարծիքի հետ: Հայաստանում ստեղծել այնպիսի իրադրություն, որն ավելի մոտ է ինքնավարության, քան այն, ինչ Մակեդոնիայում էր վերջին պատերազմից առաջ, դա կնշանակեր սկսել ասիական թուրքիայի տրոհումը և կտրել-անցնել անդամահատության առաջին էտապը»: Երբ այդ կարծիքները ֆրանսիական դեսպանը հաղորդում է Լոնդոնում ռուսական դեսպան Բենկենդորֆին, վերջինս

Հունվարի 26-ի համաձայնագիրը ռուսական դիվանագիտությունը ներկայացնում էր որպես իր հաղթանակ։ Այդ մասին Կ. Պոլսում ռուսական հավատարմատար Գուլկեիչը Սազոնովին հղած ընդարձակ նամակում գրում է, որ շնայած բարենորոգումների ռուսական ծրագիրը լիովին չիրագործվեց, այնուհանգերձ, հունվարի 26-ի վավերագիրը «ահագին նշանակություն ունի հայ ժողովրդի ապագա պատմական ճակատագրի համար»⁵⁹։ Հատկապես կարևոր էր համարվում վերատեսուչների ինստիտուտի սահմանումը։ Վերատեսուչը կարող էր դիմել «սեկտորների գինվորական ուժերին, որպեսզի հարկ եղած դեպքերում իր իրավասության շրջանում ձեռք առնի անհրաժեշտ միջոցներ»։ Բացի այդ հողային վեճերի կարգավորումը կատարվում էր «ընդհանուր վերատեսուչների ուղղակի վերահսկողությամբ»⁶⁰։ Կարևոր էր նաև մուսուլմանների և մյուս ազգերի իրավահավասարությունը խորհուրդներում, վարչական պաշտոններում, դատարաններում, ուսումնական գործում և այլն։ Վերջապես Գուլկեիչը հունվարի 26-ի համաձայնագիրը համարում է «հայ ազգի պատմության ավելի բախտավոր դարաշրջանի սկիզբը։ Ներքին քաղաքագիտական տեսակետից այդ վավերագիրը, — շարունակում է Գուլկեիչը, — հայ ազգի համար ունի նույն նշանակությունը, ինչ 1870 թ. ֆերմանը բուլղարների համար... Հայերը չեն կարող չգիտակցել, որ հիշյալ օրից արված է առաջին քայլը ազատելու նրանց թուրքական բռնությունից»։

Գուլկեիչը շատ բարձր է գնահատում նաև այդ վավերագրի միջազգային նշանակությունը, քանի որ Թուրքիան պարտավորվում է Ռուսաստանի առաջ դիմել մեծ տերություններին հայկական գավառներում բարենորոգումներ անցկացնելու. «Այսպիսով, ընդգծվում է պաշտոնապես Ռուսաստանի դեկլարացիան հայկական բարենորոգումների հարցում, թերևս հաստատվում է Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածը։ Այդ հանգամանքն, իհարկե, չի կարող չունենալ ամենանպաստավոր հետևանքը Ռուսաստանի միջազգային հեղինակության համար»⁶¹։

Անդրադառնալով Գերմանիայի վերաբերմունքին Հայկական հարցի ներկատմամբ, Գուլկեիչը նշում է, որ Գերմանիան վարելով երկդիմի քաղաքականություն, մի կողմից ցանկանում է ցույց տալ Բ. Դռանը, որ իր միջամտությամբ զսպեց Ռուսաստանի պահանջները և հաջողացրեց Թուրքիայի համար անվտանգ բարենորոգումների ծրագիրը, մյուս կողմից՝ ուզում էր զրավել հայերի ուշադրությունը և համոզել, որ Գերմանիան գնահատում է հայերին, մանավանդ նրանց գերակշռությունը Կիլիկիայում, որը նա համարում է իր շահերի ազդեցության շրջան։ «Այդ պատճառով, — շարունակում է Գուլկեիչը, — Գերմանիայի վերաբերմունքը բոլոր ժամանակ հայտնի եղավ իր կեղծությամբ, իսկ նրա պաշտպանությունը [հայերի համար] կրում է լուկերևակայական բնույթ։ Իրոք, գերմանական դիվանագետները թուրքերի հավատարիմ խորհրդակիցներն էին»⁶²։

Հայկական շրջաններում բարենորոգումներ կատարելու ծրագիրը իրավական ուժ ստանալուց հետո թուրքական կողմը ստիպված եղավ նույնիսկ դիմելու որոշ նախնական քայլերի։ Այն բանից հետո, երբ նրա ներկայացուցիչ Սալիկ Հալիմ փաշան 1914 թ. փետրվարի 8-ին ստորագրեց համապատասխան համաձայնագիր, շուտացավ նաև եվրոպական այն երկու ներկայացուցիչների ընտրությունն ու նշանակումը, որոնց հսկողության ներքո պետք է իրագործվեին բարենորոգումները և որոնք հաշվետու էին մեծ տերությունների առջև։ (Նրանցից մեկը շուտով ժամանեց Վան)։ Գիրսը 1914 թ. ապրիլի 2(15)-ին հայտնում է, որ հայկական գավառների համար Բ. Դուրը ընդհանուր վերատեսուչ ընտրեց հոլանդացի Վեստենենկին և նորվեգացի Հոֆֆին։ Կարծես, վերջապես իրականություն էր դառնում այնքան երկարորեն սպասված բարենորոգումների իրագործումը։

Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը Սազոնովի խնդրանքով հայոց կաթողիկոսին է ուղարկում հունվարի 26-ի համաձայնագիրը և միաժամանակ շնորհավորանքներ հղում նրան։ Կաթողիկոսը և Թիֆլիսի ազգային բյուրոն առանց հապաղելու շնորհակալական ուղերձներ հղեցին ռուսական ցարին, Կովկասի փոխարքային և ուրիշներին։ Շուտով՝ 1914 թ. մայիսի 4—6-ը, Թիֆլիսի ազգային բյուրոյի հրավիրած 4-րդ համագումարը նույնպես ողջունեց բարենորոգումների ծրագիրը։ Համագումարում զրկատանքի ճառեր արտասանվեցին ցարական բյուրոկրատիայի հասցեին, նաև նշվեց, որ բարենորոգումները հնարավոր կդարձնեն կարգավորելու հողային, տնտեսական, ֆինանսական ու մշակութային հարցերը։ Համագումարն իր խնդիրն էր համարում կանգ առնել այդ հարցերի «ուսումնասիրության վրա և ծրագրեր մշակել զրանց իրագործման համար»⁶³։

Սակայն տարբեր երկրների դիվանագետների, նրանց թվում նաև ռուսական հավատարմատար Գուլկեիչի դանազան հավաստիացումներն ու հուսադրումները միայն փքուն խոսքեր էին, որոնք որևէ արդյունք չտվեցին։ Դեռ ավելին, բարենորոգումների առեղծվածն ավելի սրեց ազգային ներհակությունները և հայ ժողովրդին կանգնեցրեց ծանր վիճակի առջև։ Հայ մարքայությունները և հայ ժողովրդին կանգնեցրեց ծանր վիճակի առջև։ Հայ մարքայությունները և ժողովրդի առավել ողջամիտ գործիչները համաշխարհային առաջին պատերազմից դեռ ամիսներ առաջ կանխատեսում էին, որ իզուր կանցնեն բարենորոգումների հետ կապվող հայոց երկարամյա հույսերը։

Ե. Կասյանը 1914 թ. հունվարի 26-ին «Հայկական հարցը և հայ դեմոկրատիան» հոդվածում մերկացնելով միջազգային դիվանագիտության խամոկներն ու կեղծ խոստումները, գրել է. «Մի ամբողջ տարի է ահա, որ աշխարհիս ընտրյալները օտար թե յուրային — «սիրահարվել են» հայ ժողովրդի վրա, «տանջվում ու մաշվում են» նրա հոգսերով ու ցավերով։ Առանց քաշվելու նրանք խոսում են այդ ժողովրդի անունից, իղձեր ու սպասելիքներ արտահայտում...»⁶⁴։ Միաժամանակ Ս. Կասյանը նշում է, որ հայ բանվորները

Հայտվել է Վերոնիկով-Դաշկովը՝ Ռուսաստանի մինիստրների խորհրդի նախագահ Գորեմիսկին 1914 թ. օգոստոսի 22-ին դրած նամակում՝ հենվելով հայոց կաթողիկոսից իր ստացած մի կոնդակի վրա:

Կարելի է ենթադրել, որ նման կարծիքն ինչ-որ չափով անհիմն չէր. առաջին անգամ չէ, որ հույսեր են կապվում Ռուսաստանի Թուրքիայի դեմ մղած պատերազմի շնորհիվ սուլթանական լծից ազատագրվելու հետ։ Դրա օգտին էր Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու փաստը։ Բայց տվյալ շեպքում ո՛չ կաթողիկոսը և ո՛չ էլ առավել ևս Կովկասի ցարական փոխարքան սրեւ հիմք չունենին «ամբողջ հայ բնակչության» անունից հանդես գալու, մասնավորապես որ ի սկզբանե գաղտնի չէր, որ ահեղ պատերազմը կործանարար կլինի մանավանդ մի փոքրաթիվ, անզեն ու անսպաշտպան ժողովրդի համար։

Պետք է նաև նշել, որ Թուրքիային պատերազմ հայտարարելուց հետո էլ բարեփոխումների հարցը շարունակում էր զբաղեցնել Ռուսաստանին և այժմ, թերևս ավելի քան երբեք, նա այդ հարցն ի սպաս է դնում իր շահերին: Նույն վերոնշյալ-Դաշկովը, ելնելով հայոց կաթողիկոսի իրեն հղած կոնդակից, այն կարծիքն է հայտնում, թե հայերի ցանկությունները բարենորոգումներ անցկացնելու հարցում հանգում են հետևյալին.

«1) Տվյալ մոմենտի համար թուրքահայերի կյանքն ու գույքը պահպանելու նպատակով ղլխավոր տեսուչների շուտափույթ ժամանմանը իրենց պաշտպանավայրերը... և 2) հետագայի համար՝ հվրոպական պատերազմի ավարտից հետո, բացառապես Ռուսաստանի վերահսկողությանմբ, ռուսական սկզբնական ծրագրով Թուրքիայում հայկական բարենորոգումներ անցկացնելուն»: Հայերին հուսադրելու և պատերազմի մարմանջի մեջ ներքաշելու նպատակով փոխարքան այնուհետև գրում է. «Ինձ անհրաժեշտ է թվում ունենալ կառավարության հավաստիացումն այն մասին, որ հվրոպական պատերազմի ավարտից հետո Ռուսաստանը կանցկացնի իր ծրագիրը թուրքահայերի վերաբերմամբ, իսկ մինչև այդ՝ թվում է, թե խիստ ցանկալի է, որ բավարարվի հայերի խնդիրը ղլխավոր տեսուչների մասին»⁸⁰:

Սակայն սկսվում է առաջին համաշխարհային պատերազմը, և հայկական շրջաններին ոչինչ չէր մնում անել, քան մի անգամ ևս դիմել Ռուսաստանին, որ նա Թուրքիայից դոնե պահանջի՝ ա) ձեռք առնել անհրաժեշտ միջոցներ հայերի կյանքը և ունեցվածքը պաշտպանելու համար, բ) շտապ կերպով տեղերում նշանակել գեներալ-տեսուչներ և հնարավորություն տալ նրանց առաջմ բարենորոգումներ անցկացնել 1914 թ. հունվարի 26-ի համաձայնության համապատասխան⁸¹։

Այդ բոլորը, սակայն, լուկ ցանկություն էր. ոչ մի իրական հնարավորություն չկար դրանց իրագործման համար: 1914 թ. սեպտեմբերի 20-ին ռուսական դեսպանն արդեն հաղորդեց իր կառավարությանը, որ թուրքերը զորավարժություններ են սկսել ռուսական սահմանի մոտ, հայերին կոտորելու հա-

մայր մամուկականներին դենք են բաժանում: Հոկտեմբերի 11-ի հաղորդագրությամբ նա նշում է, որ Բալազետում թուրքական իշխանությունները գինում են ավազակախմբերին և նրանց կոչ անում ոչնչացնել հայերին. խուճապի մեջ, ամեն օր սպասվող կոտորածի վտանգից սարսափած, հայերը փախչում են դեպի Ռուսաստան և օգնություն աղերսում:

Բայց ցարական Ռուսաստանը, հավասարապես նաև իմպերիալիստական պետություններից յուրաքանչյուրն ունեւր իր շահը՝ դաշույններ ձևող բերել և հարստահարելու հոր աղքատւորներ նվաճել: Հայ և մլուս ճնշվող ժողովուրդներն այժմ, լիերևս ավելի քան երբեկից, նրանց այնքանով էին միայն հետաքրքրում, որքանով կարող էին նպաստել իրենց իմպերիալիստական-զավթողական նպատակների իրագործմանը: Իսկ այդ նպատակները հակադիր էին իրար:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին կապիտալիզմի զարգացման իմպերիալիստական էպոխան մեծ տերությունների միջև առավել շահով սրեց հակասությունները: Հանձին արագ տեմպերով զարգացող Գերմանիայի Անգլիան նկատեց իր ախտշանին: Գեոևա 1882 թ. ստեղծված Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի եռյակ զինակցությունը մասնավորապես սպառնում էր Ռուսաստանին, որն իր հերթին 1893 թ. Ֆրանսիայի հետ գաղտնի ռազմական համաձայնություն կնքեց:

Հեռավոր Արևելքում հզորանում էր իմպերիալիստական մի այլ պետություն՝ Ճապոնիան, որի հետ 1902 թ. Անգլիան ուղարկեց կնքեց Կնքեց և հրահրեց 1904—1905 թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմը՝ նպատակ ունենալով թուլացնել Ռուսաստանի հզորությունը։ Անգլիան ստիպված էր միաժամանակ փոխել իր տվյալ դեպքում թշնամական քաղաքականությունը Ֆրանսիայի հանդեպ և նոր դաշնակցություն ստեղծել Գերմանիայի դեմ։ Նա նոր գիրք բռնեց նաև Ռուսաստանի նկատմամբ։ Ռուս-ճապոնական պատերազմում պարտված ու թուլացած Ռուսաստանն այլևս վտանգ չէր ներկայացնում Արևելքի և Հնդկաստանի համար, որտեղ Անգլիան իր կենսական շահերն ուներ։ Այժմ վտանգավոր էր Գերմանիան, որը Բեռլին-Բադդադ երկաթուղագծի նախատեսվող կառուցումով սպառնում էր անգլիական գաղութատիրությանը։ Այս հողի վրա 1907 թ. կնքվեց անգլո-ռուսական համաձայնությունը, որին միացավ նաև Ֆրանսիան։

Այդպիսով, ստեղծվեց իմպերիալիստների երկու հզոր խմբակցություն-
Գերմանիա-Ավստրո-Հունգարիա—Իտալիա եռյակ զինակցությունը հակա-
դրրվեց Անգլիա-Ռուսաստան-Ֆրանսիա եռյակին:

Քանի որ Անդլիայի համար այժմ առավելապես վտանգավոր էր Գերմանիայի առաջխաղացումը դեպի Արևելք, ապա, կարծես թե, Հայկական հարցի լուծման համար նոր պատրանքներ էին ստեղծվում. մինչ այդ դրան խանդավորող անդլո-ռուսական հակասությունը կարծես վերացել էր: Այժմ թվում էր, թե Ռուսաստանը օկեռք է ցանկանալու դրավել Արևմտյան Հայաստանը, իսկ

Անգլիան ենթադրվում էր, թե չափաի խանգարելու դրան: Այդպես էր պատկերա-
նում Հայկական հարցի լուծումը բուրժուազիայի և նրա քաղաքական կուսակ-
ցությունների պարագլուխներին: Նրանք ծրագրում էին օգտագործել ստեղծ-
ված միջազգային «նպաստավոր» իրադրությունը, և ձեռք բերել եթե ոչ ինքնա-
վարություն կամ անկախություն, ապա դոնե բարենորոգումներ անցկացնել:
Սակայն այդ ուղղությամբ նույնիսկ որևէ աշխատանք չտարվեց, իսկ գաշնակ-
ցությունը բռնեց դավաճանության ուղին և դեն նետելով հայկական դատը,
ինչպես տեսանք, դարձավ երիտթուրքերի կամակատարը:

Դա իր հերթին:

Ճշմարտություն է նաև այն, որ Ռուսաստանի հովանավորությամբ և թուր-
քիայի դեմ նրա պատերազմի մեջ մտնելու շնորհիվ հայկական խնդիրը լուծե-
լու հույսերն, իրոք, համակել էին հայ ժողովրդին, նրա մտավորականությանը,
բոլոր նրանց, ովքեր մտահոգված էին արևմտահայության ճակատագրով,
Արևմտյան Հայաստանի բախտով:

Այդ հույսերն առավել ցայտուն ձևով են արտահայտվել մեծ բանաստեղծ
Հովհ. Թումանյանի այն տարիներին գրած հրապարակախոսական երկերում ու
հոգվածներում: Բանաստեղծի արտահայտությունը՝ «վերջի սկիզբը», իր մեջ
պարունակում է այն հույսը, որ սկսվում է Հայկական հարցի լուծումը, որ, վեր-
ջապես, եկել է արևմտահայության նկատմամբ թուրքական բարբարոսու-
թյունների վերջը: Իր հաջորդ հոգվածներում կրկին անդրադառնալով Հայկա-
կան հարցին, Թումանյանն առավել հստակ է արտահայտել իր և ժողովրդի
այդ հույսերը՝ մոտենավորապես կապված Ռուսաստանի հետ:

Դիմելով պատերազմող երկրների ժողովուրդների էպոսների հերոսնե-
րին, Թումանյանն իր մի այլ հոգվածում գրել է. «Ինչ կասկած, որ էս հսկա-
ների զարկերի տակ մասնատվելու են Եվրոպայի Թուրքիան՝ Ավստրո-Հուն-
գարիան և Ասիայի Թուրքիան, որոնք նույնիսկ էս դյուցազունների շարքում
չունեն իրենց նեւկայացուցիչները, և շատ բարիքների ու ազատությունների
հետ միասին, որ հետևելու են մեծ պատերազմին, վերջնականապես պետք է
վճռվի և Տաճկահայաստանի հարցը կամ, եթե կուզեք արդեն վճռված է: Չէ՞ որ
Մուրոմցի հսկայի «ախպերացունների» թվում է և մեր Մասունցի Դավիթը, եթե
միայն Մսրա Մելիքի փորած հորից լույս աշխարհ է դուրս եկել»⁸²:

Հատկանշական է և այն, որ այդ հույսերն ու հավատն, անկախ մեծ աշ-
խարհամարտի զուգան չսկսված ու չտեսնված արհաւիրքներից, ամբաստնվում
էին այն հաջողություններին համեմատ, որ ձեռք էր բերում ռուսական բանա-
կը: Խոսելով այն դերի մասին, որ հայ ժողովրդի կյանքում խաղացել են հայոց
բնորոշանքները հանդիսացած երկու՝ Արաքսի ու Եփրատի հովիտների մասին,
Թումանյանն իր միտքն այսպես է բանաձևել. «Էջմիածնից թերևս ավելի հեշտ
լինի դուրս անել հայ ժողովրդին, քան թե Արաքսի ու Եփրատի հովիտներից»:
«Եվ հենց էս բոսիկին, երբ գրում եմ էս տողերը, — այնուհետև շարունակում է

Հովհ. Թումանյանը, — թուրք բանակն ու քրդական ալայները... ռուս զորքի
առջև նորից ետ քաշված՝ երախներն արյունոտ, Ղլիջ, Գյաղուկի բարձրու-
թյունները բռնած. նորից հառել են իրենց արյունակալած աչքերը ներքև, Եփ-
րատի հովիտի վրա»⁸³: Թումանյանը համոզված էր, թե պատերազմը խոստա-
նում է մեծ բարեփոխումներ:

Պատերազմի ժամանակ հայ զանգվածներում փայփայվող հույսերը, շար-
դարացան և չէին կարող արդարանալ, որովհետև իրական կլքը պետք էր այլ
տեղ որոնել, այդ հույսերի ուրիշ ապավեն փնտրել:

Կա՞ր, արդյոք, ուրիշ ուղի: Կար, իհարկե:

Դա վ. Ի. Լենինի հանձնարով լուսավորված հեղափոխական պայքարի ու-
ղին էր: Դա իմպերիալիստական պատերազմը քաղաքացիականի վերածելու
միջոցն էր, ամեն մի երկրի աշխատավորների զննքը սեփական երկրի իմպե-
րիալիստների դեմ ուղղելու միջոցը: Բայց այդ զաղափարները դիմադրության
էին հանդիպում ազգայնամոլության թույնով վարակված, կրոնական մոլե-
ռանդությամբ տարված, ձգձիմ ու հետամնաց թուրքական ռեակցիոն կարգերի
պայքաններում: Պակասը լրացնում էին արդեն համընդհանուր տարածում
դրած պացիֆիզմը և սեփական բուրժուական պետությունը պաշտպանելու
մոլուցքը: Մյուս կողմից, ռուսական առաջին հեղափոխության պարտությունը
և ռեակցիայի դաժան հալածանքները շատերի մեջ մեռցրել էին հեղափոխու-
թյան հաղթանակի հավատը: Ճշմարտությունը հաստատելու համար դեռ ժա-
մանակ էր պետք:

3. ՃՆՇՎԱԾ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ ԱԶՍԱԳՐՄԱՆ ԻՐԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ

Միայն բոլշևիկների կուսակցությունն էր վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ
հաստատում ու հստակողական դիմ վարում, պաշտպանում ու խրախուսում ժո-
ղովուրդների պայքարն իրենց ազատագրության համար: Բոլշևիկները Յիմեր-
վալդի առաջին և երկրորդ, ինչպես նաև Կինտալի կոնֆերանսներում դատա-
պարտեցին իմպերիալիստների քաղաքականությունը փոքր ու ճնշված ազգերի
նկատմամբ: Կինտալի կոնֆերանսի մանիֆեստը նշեց. «Ինչպես ցույց է տալիս
բալկանյան պետությունների փորձը և, առանձնապես, Սերբիայի և Հայաս-
տանի ճակատագիրը, փոքր պետությունները և ճնշված ազգերը հանդիսանում
են միայն շախմատային ֆիգուրներ մեծ տերությունների իմպերիալիստական
խաղի մեջ»⁸⁴:

Միայն պատմական գեպքերի զարգացման բուռն ընթացքը ցույց տվեց
Լենինյան հանձարեղ կանխատեսումների ճշմարտացիությունն ու կենսական
ուժը: Լենինյան մտքի խորաթափանցությունը գեպքերի վերլուծման մեջ, դի-
տական բանալի դառնելն ու կանխատեսման մեթոդը անհասանելի դադարիք

մնացին շատ և շատ քաղաքական գործիչների համար: Առանց ըստ լենինյան ելակետի գործունեության ճիշտ դժի որոշման, հատկապես հայ իրականության մեջ ծավալվող դաշնակցական պրոպագանդայի պայմաններում, անհնար էր ազատագրություն երազող աշխատավոր մասսաներին ճիշտ կողմնորոշել:

«Պուտ պրավդի» թերթը՝ «Հայկական հարցի շուրջը»², «Մեր խոսքը» պարբերականը՝ Ս. Կասյանի «Հայկական հարցը և հայ դեմոկրատիան» և բոլշևիկյան մամուլի բաղմամբով այլ հոգվածներում, առաջնորդվելով լենինյան գրույթներով, Հայկական հարցի լուծման և հայ ժողովրդի ազատագրության հարցը կապում են ռուսական հեղափոխության հետ՝ մի կողմից և Ռուսբիայի ճնշված ժողովուրդների համատեղ պայքարի հետ՝ մյուս կողմից: Դա էր միակ ճիշտ ուղին:

«Հայկական հարցը և հայ դեմոկրատիան» հոգվածում³ Ս. Կասյանն, ինչպես տեսանք, պահում էր, որ հայ ժողովրդի ազատագրության հարցը պետք է լինի տվյալ երկրների սոցիալ-քաղաքական պայմաններից և կապվի տվյալ երկրների աշխատավորության ազատագրական ընդհանուր պայքարի հետ: Հայ մարքսիստները ամեն կերպ պայքարում էին, որպեսզի հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը «նպատակահարմար ընթացք» ստանա և ընթանա «դեմոկրատական շահերին համապատասխան» ուղիով⁴:

Իմպերիալիզմի դարաշրջանում դասակարգային պայքարի ուժեղացման հետ մեկտեղ ուժեղանում է նաև ազգայնամոլությունը, որը մեծ վտանգ է ներկայացնում հեղափոխական-բանվորական շարժումների համար: Ահա ինչու բոլշևիկյան կուսակցությունը հետևողականորեն մեծ ուշադրություն էր դարձնում ազգային հարցին, հակահարված տալիս մոլեգնող բուրժուական ազգայնականությանը, ամրապնդում բանվոր դասակարգի և աշխատավորական լայն մասսաների ինտերնացիոնալ միասնությունը: Այդ իմաստով հատկապես կարևոր նշանակություն ունեցան բոլշևիկյան կուսակցության Կենտկոմի Կրակովի (1912) և Պորոնինոյի (1913) խորհրդակցությունները, որտեղ կարևոր որոշումներ ընդունվեցին ազգային հարցի վերաբերյալ: Վ. Ի. Լենինը «ՌՍԴԲԿ ազգային ծրագրի մասին», «Քննադատական դիտողություններ ազգային հարցի մասին», «Ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին» և ուրիշ հոգվածներում մշակեց և զարգացման նոր աստիճանի բարձրացրեց ազգային հարցի տեսությունը: Ազգային հարցը Վ. Ի. Լենինը դիտում էր որպես պրոլետարական հեղափոխության բաղկացուցիչ մասը, որպես նրա ընդհանուր խնդրի մի մասը: Ազգային հարցի պրոլետարական լուծումը ամրապնդում էր բոլոր ազգերի աշխատավորների ինտերնացիոնալ միասնությունը: Ելնելով այդ սկզբունքից, Վ. Ի. Լենինը գրում է. «Ազգերի լիակատար իրավահավասարություն, ազգերի ինքնորոշման իրավունք, բոլոր ազգերի բանվորների միաձուլում,— ազգային

այս ծրագրին է ուսուցանում բանվորներին մարքսիզմը, ուսուցանում ամբողջ աշխարհի փորձը և Ռուսաստանի փորձը»⁵:

Ժողովուրդների սոցիալական և ազգային-ազատագրական պայքարի դրականակիրը բանվոր դասակարգն է, աշխատավոր ու ճնշված գյուղացիական մասսաներն են: Ճնշված ազգերի տիրապետող դասակարգերը վախենալով հեղափոխությունից, հաճախ են դաշինքի մեջ մտնում միապետության հետ և ճնշում ազատագրական պայքարը: Վ. Ի. Լենինը Ֆինլանդիայի և Լեհաստանի օրինակը բերելով, նշում է, «որ մինչև իսկ այդ երկու ազգություններում տիրապետող դասակարգերը, կալվածատերերը և բուրժուազիան, հրաժարվում են ազատության համար հեղափոխական պայքարից և Ֆինլանդիայի ու Լեհաստանի հեղափոխական պրոլետարիատի հանդեպ ունեցած վախից մերձեցում են փնտրում Ռուսաստանում տիրապետող դասակարգերի հետ և ցարական միապետության հետ»⁶: Վ. Ի. Լենինը խնդիր է դնում, որ սոցիալ-դեմոկրատիան «բոլոր ազգությունների պրոլետարիատին և աշխատավորական դասակարգերին նախազգուշացնի՝ նրանց ուղղակի խաբելուց «իրենց» բուրժուազիայի նացիոնալիստական լոգունգներով, որը «հայրենիքի» մասին քաղցրիկ կամ կրքոտ խոսքերով ձգտում է պրոլետարիատին բաժանել և շեղել նրա ուշադրությունը բուրժուազիայի խաբեություններից, որ ուրիշ ազգությունների բուրժուազիայի հետ և ցարական միապետության հետ մտնում է և՛ տնտեսական, և՛ քաղաքական դաշինքի մեջ»: Վ. Ի. Լենինն այնուհետև ընդգծում է, որ «պրոլետարիատը չի կարող պայքար տանել սոցիալիզմի համար և պաշտպանել իր ամենօրյա տնտեսական շահերը առանց բոլոր ազգությունների բանվորների ամենասերտ և լիակատար դաշինքի՝ առանց բացառության բանվորական բոլոր կազմակերպություններում»⁷:

Եթե «բանվորը, որը «իր» ազգի բուրժուազիայի հետ քաղաքական միավորումը բարձր է դասում բոլոր ազգությունների պրոլետարների հետ լիակատար միասնականությունից, գործում է հակառակ իր շահերի, հակառակ սոցիալիզմի շահերի և դեմոկրատիայի շահերի»⁸:

Վ. Ի. Լենինը անհրաժեշտ է գտնում հաշվի առնել, որ ճնշված ազգերի շահագործողները «հաճախ բանվորներին միմյանցից բաժանելու և նրանց հիմարացնելու ձգտումները սքողում են նացիոնալիստական լոգունգներով՝ կնքելով նրանց թիկունքում գործարքներ տիրապետող ազգի կալվածատերերի ու բուրժուազիայի հետ՝ ի վնաս բոլոր ազգերի աշխատավոր մասսաների»⁹:

Հետևապես, Վ. Ի. Լենինի բնորոշմամբ, «մեր գործն է— պայքարել լիակատար դեմոկրատիզմի համար և ազգային բոլոր արտոնությունների վերացման համար...»¹⁰,

Վ. Ի. Լենինը «Թեղիսներ ազգային հարցի մասին» դարագլուխ կազմող հոգվածում հատկապես ընդգծում է. «Ցարական միապետության բիրտ-բազ-

մաշունչ և սեհարյուրակային նացիոնալիզմը, իսկ այնուհետև, բուրժուական նացիոնալիզմի աշխուժանալը—և՛ վեկիկոռուսական (Պ. Ստրուվե, «Русская молитва», «Պրոգրեսիստները» և այլն), և՛ ուկրաինական, և՛ լեհական (Նարոդովա «Դեմոկրատիայի» հակասեմիտիզմը), և՛ վրացական, և՛ հայկական և այլն—այդ բոլորը առանձին անհրաժեշտությամբ պահանջում է ս.—դ. կազմակերպություններից Ռուսաստանի բոլոր ծայրերում ավելի մեծ ուշադրության դարձնել, քան առաջ, ազգային հարցի վրա և այդ հարցի մարքսիստական հետևողական որոշման մշակում բոլոր ազգերի պրոլետարիների կայուն ինտերնացիոնալիզմի և միասնության ոգով»։ Եվ վերջապես, Վ. Ի. Լենինը այդ նույն հոդվածում հանգում է այն եզրակացության, որ «կապիտալիստական պետություններում միայն ռազիկալ-դեմոկրատական վերափոխումները կարող են ստեղծել ազգային խաղաղություն և միայն սոցիալիզմն է ընդունակ վերջ տալ ազգային դժտություններին»¹¹։

Բոլշևիկյան կուսակցության ազգերի ինքնորոշման սկզբունքից ելնելով Վ. Ի. Լենինը գրում է, որ ցարական ինքնակալության կողմից կեղծվող ազգերը պետք է օգուվեն այդ իրավունքից, անջատվեն և ինքնուրույն պետություն կազմեն, և «ս.—դ. կուսակցությունն անպայման պետք է պաշտպանի այդ իրավունքը»¹²։ Միաժամանակ Վ. Ի. Լենինը զգուշացնում է, որ ինքնորոշման (այսինքն՝ անջատման) իրավունքը «անթույլատրելի է շփոթել այս կամ այն ազգի անջատման նպատակահարմարության հարցի հետ։ Այս վերջին հարցը ս.—դ. կուսակցությունը պետք է լուծի ամեն մի առանձին դեպքում միանգամայն ինքնուրույն կերպով՝ ելնելով հասարակական ամբողջ զարգացման շահերի և սոցիալիզմի համար պրոլետարիատի մղած դասակարգային պայքարի շահերի տեսակետից»¹³։

Վ. Ի. Լենինը 1913 թ. Ստ. Շահումյանին հղած նամակում գրում է. «Անջատումը բնավ էլ մեր սլանը չէ։ Մենք բնավ չենք քարոզում անջատում։ Ընդհանրապես, մենք անջատման դեմ ենք։ Բայց մենք անջատման իրավունքի կողմն ենք՝ նկատի ունենալով սեհարյուրակային վեկիկոռուսական նացիոնալիզմը, որն այնպես է պղծել ազգային համակեցության գործը, որ երբևէն ավելի մեծ կապ կստացվի ազատ անջատումից հետո»¹⁴։

Քննադատելով Բունդի էքստերիորիալ կամ «կուլտուր-ազգային ավտոնոմիայի» ծրագրի բուրժուա-նացիոնալիստական էությունը, Վ. Ի. Լենինը 1914 թ. փետրվարին գրել է. «Երբ լիկվիդատորների օգոստոսյան՝ 1912 թ., կոնֆերենցիայում կովկասյան մենշևիկները, որ մինչ այդ մի տասնամյակի ընթացքում պայքարում էին Բունդի դեմ,—իրենք գլորվեցին՝ կոնտրռևուցիայի ողջ նացիոնալիստական մթնոլորտի ազդեցության տակ՝ դեպի նացիոնալիզմ, ապա նրանց դատապարտեցին բնավ ոչ միայն բոլշևիկները։ Նրանց մեղադրեցին դատապարտեց և մենշևիկ Պլեխանովը, անվանելով նրանց ո-

րոշումը «սոցիալիզմի հարմարեցում նացիոնալիզմին»¹⁵։ Այսինքն՝ քաղաքական ավտոնոմիայի պահանջը կուլտուրական ավտոնոմիայի փոխարինելով, նրանք կանգնեցին Բունդի դիրքերում։ Վ. Ի. Լենինը նշում է, որ բացի Բունդից և լիկվիդատորներից «կուլտուր-ազգային ավտոնոմիան» ընդունել են միայն ձախ նարոդնիկական ուղղության մանր-բուրժուական կուսակցությունները, որոնց թվում «Սերպ»-ը՝ հրեական սոցիալիստական բանվորական կուսակցությունը, բելոռուսական գրոմագան, զաչնակցությունը և վրացական սոցիալիստ-ֆեդերալիստները, իսկ ռուսական ձախ նարոդնիկները և լեհական «Ֆրակիները» (ՊՍՍ) ձևապահ են մնացել¹⁶։

Խոսելով Իսլամդիայի տնտեսական ու քաղաքական ճնշված վիճակի և իսլամացիների համառ պայքարի մասին ինքնավարություն ստանալու համար, Վ. Ի. Լենինը նշում է, թե ինչպիսի վայնասուն բարձրացրեցին անգլիական ռեակցիոնները՝ «անգլիական պահպանողականները սեհարյուրակային կալվածատեր Պուրիշկինի... ինչ էի ուզում ասել՝ Կարսոնի գլխավորությամբ կատաղի վայնասուն բարձրացրին Իսլամդիայի ավտոնոմիայի դեմ... Լորդ Կարսոնը սպառնաց սպստամբությամբ և սկսեց կազմակերպել սեհարյուրակայինների զինված բանդաներ»¹⁷։

Վ. Ի. Լենինը մեջ է բերում Կ. Մարքսի 1867 թ. նամակը՝ Ֆ. Էնգելսին, որտեղ նա նշում է. «Իսլամդիայի ներսին անհրաժեշտ է հետևյալը՝

1. Ինքնավարություն և անկախություն Անգլիայից։

2. «Ազրաբային հեղափոխություն»։

Այնուհետև Վ. Ի. Լենինն անդրադառնում է նաև Ֆ. Էնգելսի կարծիքին, որը գրել է. «Իսլամդիական պատմության օրինակից կարելի է տեսնել, թե ինչ դժբախտություն է մի ժողովրդի համար, եթե նա ստրկացրել է մի ուրիշ ժողովրդի։ Անգլիական բոլոր ստորությունները ծագում են իսլամդիական ոլորտում»¹⁸։

Վ. Ի. Լենինը թվարկելով այդ պատմական փաստերը, նշում է, որ «բանվոր դասակարգը Անգլիայում չի ազատագրվի, մինչև որ Իսլամդիան չազատագրվի անգլիական ճնշումից»¹⁹։

Ընդունելով կարելի է ասել սովյանական Թուրքիայի մասին, որտեղ ավելի ծանր վիճակում էին գտնվում հայերը։ Ամեն անգամ, երբ հայերը բարենորոգումների կամ ինքնավարության պահանջ էին դնում, Թուրք ջարդարները, սեհարյուրակային բանդաները զործի դնելով ռեակցիայի ուժերը, նոր ջարդեր էին կազմակերպում։

«Օրինագիծ ուղղային իրավահավասարության մասին» հոդվածում Վ. Ի. Լենինը պահանջում է բոլոր ազգերի և հատկապես առավել ճնշված հրեաների իրավահավասարությունը, և կոչ անում բոլոր բանվորներին պահանջելու վերանայել ազգերի իրավունքների բոլոր կարգի սահմանափակումները։ «Բայց բանայել ազգերի իրավունքների բոլոր կարգի սահմանափակումները։ «Բայց բանվոր դասակարգը,—գրում է նա,—պարտավոր է իր ձայնը բարձրացնել։

Եվ ռուս բանվորի ձայնն է, որ պետք է առանձնապես բարձր հնչի ազգային ճեշման դեմ»²⁰:

Ռուս ժողովրդին, նրա ամենաառաջավոր մասի, բանվոր դասակարգի, հզոր ձայնին էր օգտակար նաև ոչ միայն Արևելյան, այլ նաև Արևմտյան Հայաստանի ազատության կարոտ ամբողջ հայ ժողովուրդը:

«Ազգերի իրավահավասարություն» հոդվածում Վ. Ի. Լենինը նշում է, որ «Գոյություն կույից, մի կտոր հացի կույից առաջացած տաղնասպաների և հուզումների մեջ ռուսական բանվորները չեն կարող և չպետք է մոռանան ազգային այն կեղեքման մասին, որի լծի տակ գտնվում են Ռուսաստանում ապրող տասնյակ և տասնյակ միլիոնավոր «այլազգիներ»²¹:

Այդ «այլազգիները» գտնվում էին ճնշված, հալածված ու արհամարհված վիճակում, իսկ ազգերի կեղեքման նման «քաղաքականությունը ազգերի բաժանման քաղաքականություն է: Նա միաժամանակ հանդիսանում է ժողովրդի գիտակցությունը սխառեմատիկ կերպով այլասերելու քաղաքականություն»²²: Սեհարյուրակային մամուլի կողմից հրահրվող ճնշված ազգերին «հալածելը, փոխադարձ անվստահության դրդոտներ ուս գյուղացու, ուս քաղքենու, ուս արհեստավորի և հրեա, ֆին, լեհ, վրացի, ուկրաինացի դյուղացու, քաղքենու, արհեստավորի միջև ահա այն հարցը, որով սնվում է սեհարյուրակային ամբողջ ոճմակը... «Այլազգիներին» կեղեքելը մի փայտ է. որ երկու ծայր ունի: Մեկով նա հարվածում է «այլազգուն», մյուսով՝ ռուս ժողովրդին»:

Ուստի և՛ բանվոր դասակարգը վճռականապես պետք է դեմ արտահայտվի ազգությունների երեւէ կեղեքման²³:

Բուրժուայում ափրող վիճակի ամբողջ շղերդությունը կայանում է նրանում, որ այնտեղ դեռևս չկար կաղմակերպված բանվոր դասակարգ, որը կարողանար միավորել բոլոր ազգերի պրոլետարներին և գլխավորեր բոլոր ճնշվածների ազատագրական հեղափոխական պայքարը: Դրանով իսկ նա կկարողանար դեն նետել թե՛ իր և թե՛ մյուս ճնշված ժողովուրդների կապանքները:

Վ. Ի. Լենինը, 1914 թ., «Ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին» աշխատության մեջ կանխատեսում էր, որ կապիտալիզմի զարգացման ընթացքը Ասիայում ևս տանում է դեպի ազգային պետությունների ստեղծումը: «Բայց անվիճելի է մնում այն, — գրում է նա, — որ կապիտալիզմը արթնացնելով Ասիան, այնտեղ ևս ամենուրեք ազգային շարժումներ է առաջ բերել, որ այդ շարժումների տենդենցն ազգային պետություններ ստեղծելն է Ասիայում...»:

Նշվում է նաև, որ «Բալկաններում կապիտալիզմի զարգացման լավագույն պայմաններն ստեղծվում են հենց այդ թերակղզում այն չափով, ինչ չափով ինքնուրույն ազգային պետություններ են ստեղծվում»²⁴: Հասկանալի է, որ ազգային պետությունների ստեղծումը չի նշանակում, թե «բուրժուական հարաբերությունների հողի վրա կարող է բացառել ազգերի շահագործումն ու ճնշումը»²⁵: Այդ նշանակում է, որ մարքսիստները ելնում են տնտեսական հզոր

գործոններից և բաց նրանց ազգերի ինքնորոշումը «պատմա-տնտեսական հայեցակետից չի կարող այլ նշանակություն ունենալ, բացի քաղաքական ինքնորոշումից, պետական ինքնուրույնությունից, ազգային պետություն կազմելուց»²⁶:

Քննադատելով Ռուս Լյուբսեմբուրգի սխալ հայացքները ազգային հարցում, որ հակադրվում էր ազգերի ինքնորոշման բոլշևիկյան ծրագրին, Վ. Ի. Լենինը նշում է, որ միանգամայն «իրավացի էին լեհ սոցիալ-դեմոկրատները, երբ նրանք դուրս եկան լեհ մանր բուրժուազիայի նացիոնալիստական հրապուրանքների դեմ, ցույց տվին ազգային հարցի երկրորդական նշանակությունը լեհ բանվորների համար, առաջին անգամ գուտ-պրոլետարական պարտիա ստեղծեցին Լեհաստանում, հռչակեցին լեհ և ռուս բանվորների ամենասերտ միության կարևորագույն սկզբունքը նրանց դասակարգային պայքարում»²⁷:

Այդ, իհարկե, բոլորովին էլ չի նշանակում թե XX դ. սկզբին Արևելյան Եվրոպայի և Ասիայի համար ավելորդ էին «ազգերի քաղաքական ինքնորոշման սկզբունքը, նրանց անջատման իրավունքը: Կատարվեց ամենամեծ անհեթեթություն, որը հավասարազոր կլիներ (թեորիապես) թուրքական, ռուսաստանյան, չինական պետությունների բուրժուա-դեմոկրատական փոխակերպությունն ավարտված համարելուն, որը հավասարազոր կլիներ (գործնականապես) օպորտունիզմին՝ արսողյուտիզմի հանդեպ»²⁸:

Անդրկովկասում ազգային հարցի տեսական պրոբլեմների մշակման գործում մեծ ավանդ ունի Ստ. Շահումյանը: Նրա հայացքները արժանանում էին Վ. Ի. Լենինի հավանությանն ու բարձր գնահատականին: Ն. Կ. Կրուպսկայան վկայում է, որ 1913 թ. Լենինի և Շահումյանի միջև շատ աշխույժ նամակագրություն էր տեղի ունենում ազգային հարցի վերաբերյալ²⁹:

Ստ. Շահումյանը «Ազգային կուլտուրական ավտոնոմիայի մասին» իր աշխատության մեջ մերկացնելով դաշնակցականներին, սպեցիֆիկներին և բուլբուր երանդի ազգայնականներին, գրել է. «Մեղանում չկա մի կուսակցություն՝ կղերական թե՛ բուրժուական, «խավարամիտ» թե՛ «ազատամիտ», որ կողմնակից չլինի ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիային: Թե՛ տերտերական «Հոփի»-ը, թե՛ հայ վաճառականների օրգան «Մշակը», և թե՛ հայ մանր-բուրժուական ու քաղքենիական ինտելիգենցիայի բերան «Հորիզոնը» բոլորն էլ հայոց ազգի փրկությունը տեսնում են այդ ավտոնոմիայի մեջ»³⁰: Ստ. Շահումյանը հատկապես քննադատելով ապագասակարգային մոտեցում ցուցաբերող սպեցիֆիկ Դ. Անանյանին, որը մեկ ազգային միության մեջ ցանկանում էր միավորել միևնույն ազգի բանվորներին ու շահագործողներին, նշում է այդ դադափարի անչափ վնասակար լինելն ու նրա ազգայնական բնույթը: Ս. Սպանդարյանը Տուրուբանյան քրեական 1913 թ. դեկտեմբերին կնոջը՝ Օ. Վ. Սպանդարյանին գրած նամակում հայտնում է, որ ազգային հարցի վերաբերյալ աշխատություն է պատրաստում և հանդես կգա ազգային-ավտոնոմիայի դեմ³¹:

Աղգային հարցի լուսաբանմանն էր նվիրված Նաև Ալ. Մյասնիկյանի «Աղգային հարցի լուծման մասին», «Ռուսաստանում աղգային հարցի մոտիկ անցյալից» և ուրիշ աշխատություններ: Հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին բուլղարիկյան մամուլը հակահարված էր տալիս բուրժուական աղգայնականությանը, կոչ անում բոլոր ազգերի աշխատավորներին համախմբվելու ինտերնացիոնալիզմի դրոշի ներքո: Հայ բուլղարիկները հանդես գալով կուսակցության կենտրոնական օրգան «Պրավդայի» էջերում, մերկացնում էին դաշնականների և «սպեցիֆիկների» ռեակցիոն քաղաքականությունը: «Առաջավոր հայ բանվորները լավ գիտեին, — գրում է «Տրուդովայա պրավդան», — որ նացիոնալիզմին արված ամեն մի զիջում վնասակար և ռեակցիոն է»³²:

«Պրավդան» բազմիցս անդրադարձել է նաև արևմտահայության վիճակին, բարձր գնահատել հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարը: Նրա էջերում տպագրված հոդվածներից կարելի է նշել «Փոքր Ասիան և հայկական հարցը», «Հայկական հարցի շուրջը» և ուրիշներ, որոնցում մերկացվում է սովյալիզմի, ռուսական ցարիզմի և միջազգային իմպերիալիզմի փոքր ազդեցին ճնշելու և բռնաջնջելու քաղաքականությունը: Նոր ավանտյուրաներն ու դավթումները «հեմոկրատական Ռուսաստանի, այդ թվում և դեմոկրատական Հայաստանի օգտին չեն», — գրում է «Պրավդան»³³: Թերթը նշում էր, որ արևմտահայերի հարցը կարող է լուծվել միայն այն դեպքում, եթե հիմնովին վերափոխվեն Բուլբրիայում տիրող սոցիալ-քաղաքական կարգերը:

Հայ բուրժուազիան և նրա դաշնակցություն կուսակցությունն առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ 1913 թ., գրկախառնվելով Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի հետ, Թիֆլիսում հրավիրեցին «Համահայկական համագումար»: Վորոնցով-Դաշկովը հայ բուրժուազիայի աջակցությամբ ցանկանում էր հայ ժողովրդին նախապատրաստել այն բանին, որ նա գալիք պատերազմում աջակցի ցարական բանակին: Նորից փորձ արվեց օգտագործել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման հարցը և խաղ խաղալ հայ ժողովրդի աղգային զգացմունքների վրա: Ելույթ բռնենալով այդ համագումարում, որին ներկա էին նաև մի խումբ հայ բուլղարիկներ, Ս. Կասյանը մերկացրեց ցարիզմին ծառայելու հայ աղգայնականների քաղաքականության վնասակար էությունը հայ ժողովրդի համար: Բուլղարիկյան բանաձևը, որ կարդաց Ա. Կախոյանը, դատապարտում էր ցարիզմի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, հայ աղգայնականներին հայտարարում ցարիզմի կամակատարներ, ժողովրդի շահերի դավաճաններ³⁴:

Անդրկովկասի բուլղարիկները լայն աշխատանք ծավալեցին բանվոր դասակարգի շարքերի համախմբման, պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի ամրապնդման համար: Վ. Ի. Լենինը բարձր գնահատելով Կովկասյան բուլղարիկների այդ գործունեությունը, գրել է. «Կովկասում ս.—դ. վրացիները + հայերը +

թաթարները + ռուսները աշխատում էին միասին տասը տարուց ավելի միասնական ս.—դ. կազմակերպության մեջ: Այդ ֆրազ է, այլ աղգային հարցի պրոլետարական լուծում: Միակ լուծումը»³⁵:

Աղգային-ազատագրական շարժման մեջ հանդես էր գալիս մի կողմից հետևողական-դեմոկրատական ուղղությունը և մյուս կողմից՝ բուրժուա-աղգայնականը: Առաջին ուղղության գրոշակակիրները բուլղարիկներն էին, որոնք նպատակ էին դնում վերջ տալ բոլոր կարգի սոցիալական և աղգային ճնշումներին ու հալածանքներին ապահովել աշխատավոր մասսաների լիակատար ազատությունը: Լեյզ պայքարում աղգային հարցի արմատական լուծումը նրանք կոչում էին սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի, ճնշողների դեմ բոլոր ազգերի ճնշվածների համատեղ պայքարի հետ:

Բուրժուա-աղգայնական ուղղությունը զլխավորում էին բուրժուական-աղգայնական կուսակցությունները, որոնց միակ նպատակը «աղգային ազատագրությունն էր»: Իրենց իշխանության հաստատումը:

Անդրկովկասի բուլղարիկները իրենց հերոսական պայքարի բոլոր էտապներում, միշտ էլ հավատարիմ մնացին լենինյան գաղափարներին, պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի սկզբունքներին:

1914 թ. օգոստոսի 1-ին սլավոնացի առաջին համաշխարհային պատերազմը: Անտանտի և Գերմանիայի զինատիչ խմբակցությունները, աշխարհակալական նոր մոլուցքով լցված, պատերազմի մեջ ներքաշեցին միլիոնավոր աշխատավորներին: Սկսեց առատորեն հոսել բոլոր ազգերի բանվորա-կոչակա-ցիական մասանների արյունը: Պատերազմի մեջ ներքաշված ժողովուրդները, ժողորության մեջ ընկած, խաբված ու ստնահարված, կրազում էին բարեկեցիկ կյանքի, լուսավոր. օրվա մասին: Բայց նրանց հուսախաբություն, չարիք ու դժբախտություն էլ սպասում:

Իմպերիալիստական տերութիւնների կաղմակերպած այդ սպանդը թուրքական բռնապետութեան նիւթներում գտնվող արևմտահայերին օրհասական կացութեան մեջ դրեց։ Սակայն անսահման լավատեսութեամբ ոգևորված լինելով, հայ ժողովուրդը չէր կորցնում իր փրկութեան դարավոր հույսը՝ կապված Ռուսաստանի հետ։ Իհարկե, տարբեր կուսակցութիւններ և առանձին գործիչներ միեկնույն ելակետը չունեին այս հարցում։

Երբ պատերազմը սկսվեց նրա աղետները դեռևս չպատկերացնող, ազգայնականություն մտածող հայ քաղաքական կուսակցություններն ու նրանց հետևողները ոգևորվեցին: Նրանք այսպես էին դատում. «Պատերազմի նպատակներից մեկը հայտարարվում էր փոքր ազգերի իրավունքների պաշտպանությունը, կոխը տեղի էր ունենում Գերմանիայի և Ավստրիայի դեմ, որոնք հայության արդար դատի հակառակորդ էին: Այս երկու հանգամանքը նախորդում էին հայության վերաբերմունքը դեպի պատերազմը»¹: Կարծում էին թե Գերմանիան կպարտվի և Ռուսաստանի ճնշման տակ կիրադրօժվեն ոչ միայն նրա առաջարկած բարենորոգումները, այլ նաև Հայաստանը կստանա ինքնավարություն:

Նրբ թուրքիան: որպէս Գերմանիայի դաշնակից պատերազմի մեջ մտալ,

Այն պատճառներն էր տիրում, թե հայերի դարավոր երազանքը մոտ է իրականանալուն, քանի որ «պիտի թուլանար այդ անիրավ պետությունը (Թուրքիան—Մ. Ա.), որ դարեր շարունակ բռնացել էր հայերի կյանքին, գույքին ու պատվին և շնչահեղձ արել հայության բոլոր ստեղծագործ կարողությունները»:

«Բերքակեր վեղոմոստի» պետերբուրգյան թերթի բնորոշմամբ «թուրքերի դեմ պատերազմը հայերի համար սրբազան պատերազմ է, նման մի նոր խաչակրաց արշավանքի: Խանդավառությամբ աչքերն անձ է, որ ամեն օր Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Երևանում հայ ժողովրդի դարավոր թշնամու դեմ մասսալական ցույցեր են տեղի ունենում»²:

Պատերազմի նախօրյակին Անդրանիկը բնակվում էր Բուլղարիայի Վառնա քաղաքում։ Բարձր գնահատելով բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարում Անդրանիկի ծառայությունները, 1913 թ. հունվարի 1-ին բուլղարական կառավարությունը նրան բուլղարական քաղաքացիության իրավունք տվեց, հաստատեց սպայի կոչումը³։ Այդ առթիվ բուլղարական մամուլը ևս Անդրանիկի հերոսական գործունեությունն արժանի կերպով գնահատեց։ Ապրուստի միջոցները հոգալու համար կառավարությունը նրան թոշակ նշանակեց։ Անդրանիկը հայարտությամբ էր կրում քաջության 4-րդ և 3-րդ կարգի արժաթյա խաչերը, Քրիստի իրապրուզի և քաջության 2-րդ կարգի ոսկե խաչքանշանները։

1914 թ. հուլիսին Անդրանիկը Բուլղարիայի ռազմական գործերի մինիստրը, գեներալ Բոլաջևից մի գաղտնի նամակ ստացավ: Այնտեղ ասված էր. «Կհրամայեմ—եթե պուլկար կառավարութիւնը որևէ պետութիւն դեմ պատերազմ հայտարարած է, պետք է որ դուն 24 ժամին հասցնոյ քաղաքը ներկա ըլլաս և միանաս մոտոպսիկի 51-րդ բոլքին»⁴:

Երբ Գերմանիան սկսեց պատերազմը, գրում է Անդրանիկը, Կ. Պոլսից ընկերները հաղորդեցին, որ թուրքական կառավարությունը «մեծ քանակությամբ ռազմամթերք կկենտրոնացնեն Տրապիզոնի մեջ: Իմ տեսությամբ ռուս-թուրքական պատերազմը անխուսափելի էր...»⁵:

Այդ նույն ժամանակ Անդրանիկը ստացավ ծածկազիր հեռագիր՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Ռուսական վերջին նավով անմիջապես մեկնիս Զրազերո Հայր Աբրահամի մոտ»։ Դրա իմաստը Անդրանիկին հայտնի էր։ Նրան հրավիրում էին Թիֆլիս։ Այդ այն օրերին էր, գրում է Անդրանիկը, երբ էրզրումում «գաշնակցության ընդհանուր պատգամավորական ժողովը տեղի կունենար։ Ինձի անձանոթ էր, թե Թալիաթն ու էնվերը իրենց ընկերներուն հետ ի՞նչ բաներ խոսած և խոստացած էին մերիներուն, և ի՞նչ ձեերով՝ զիրար խաբած»⁶։

1914 թ. օգոստոսի սկզբներին Անդրանիկը արդեն Թիֆլիսում էր, օչտեղ հանդիպում ունեցավ կովկասյան բանակի ղեկավար գործիչների հետ:

Ռուս զինվորականներին հետաքրքրում էին ռուսական բանակի գեպի Թուրքիա առաջ շարժվելու հնարավորությունները: Այդ հարցին պատասխանելու համար Անդրանիկը օգտվեց ասիլից իմանալով, թե ինչ քանակությամբ զորք կարող է դուրս բերել Ռուսաստանը: Միշլակեակին պատասխանեց՝ 800 հազար, բայց հետո պարզվեց, որ այդ թիվը չի անցնի 300—320 հազարից: Իմանալով այդ «ևս իմ ցուցմունքներս ավելի,—գրում է Անդրանիկը,—որուն համար շատ դժ մնացին»:

Այնուհետև մանրամասն կերպով քննարկվեց սկզբնապես նախատեսվող 4 կամավորական խմբերի («գրումներ») կազմակերպման և նրանց գործողության պայմանները: Անդրանիկը նպատակահարմար էր գտնում, որ այդ խմբերից առաջինը ռուսական զորքի հետ Պարսկաստանի վրայով հարձակվի Բաշկալս-Վան ուղղությամբ, երկրորդը՝ Իզդիր-Բաջալետ-Բերկրի-Վան, երրորդը՝ Կաղզվան-Ալաշկերտ-Մանաղկերտ-Բիվիս, չորրորդը՝ Սարիգամիշ-Կարաուրջան-Քեփրի-Քյոչ-էրզրում: Որոշվեց նաև կամավորական խմբերի խնդիրը: «Այս կամավորները թե՛ պիտի կռվին և թե տեսակ մը առաջնորդներ պիտի ըլլան ռուս բանակին»⁸: Կամավորները պետք է ամեն ինչով ապահովվեին այնպես, ինչպես ռուսական բանակի զինվորները:

Սակայն այդ զրույցների ժամանակ Անդրանիկը խորամուխ չեղավ քաղաքական և միջազգային իրադրության հարցերում: «Քաղաքական ի՞նչ պայմաններով մերիները համաձայնության եկած էին, կամ ի՞նչ խոստումներ ստացած էին ռուս պետական ղեմքերեն, ինձի համար անձանոթ էր,—գրում է Անդրանիկը:—Սա չէի կրնար և իրավունք ալ չունեի այդ հարցերուն մոտենալ, ուստի խոսեցա զինվորին համար և պատասխանեցին միմիայն զինվորական հարցումներու»⁹:

Քաղաքական հարցերի անտեսումը իր վնասակար հետևանքները ունեցավ: Դրանց, Անդրանիկը, դժբախտաբար, հետագայում ևս պատշաճ ուշադրություն չէր դարձնում: Նրա համար այդ պահին կարևորն այն արթնացած հավատն էր, որ հնարավոր կլինի օգտվել ստեղծված պայմաններից և հող նախապատրաստել զլխավոր խնդրի՝ հայ ժողովրդի ազատագրության համար: Այդ հնարավորությունը նա տեսնում էր Անտանտի և նրա դաշնակից Ռուսաստանի հաղթանակի մեջ: Ուրեմն հայ ժողովրդի ազատագրման համար նախ պետք է ապահովել ռուսական բանակի հաղթանակը: Այդպես էին դատում ոչ միայն Անդրանիկը, այլև շատ գործիչներ: Դա մոլորություն էր: Բայց այն ժամանակ նրանց թվում էր, թե դա միակ հնարավոր ելքն է:

Այդ առումով տեղին է մեջ բերել Ի. Ստալինի «Թուրքահայաստանի» մասին» հոդվածի հետևյալ տողերը. «Հայաստանի զավակները, իրենց հայրենիքի հերոս պաշտպանները, բայց բնավ ոչ—հեռատես քաղաքագետները, որոնք

շատ անգամ ևն խաբվել իմպերիալիստական դիվանագիտության զիշատիչներին կողմից, չեն կարող այժմ շտեմել, որ դիվանագիտական կոմբինացիաների չին ուղին Հայաստանի ազատագրության ուղին չէ»¹⁰:

Թուրքական բռնակալության հայահալած քաղաքականության պայմաններում հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հարցը բնականաբար առաջին պլանի վրա էր մղվում:

Նման իրադրության մեջ հայ ժողովրդի համար միակ և նրա ազգային գիտակցությանը մատչելի ուղին թվում էր, թե ցարական բանակի աջակցությամբ ազատագրական պայքար մղելն է: Այս համոզումով արևմտահայությունը աջակցում էր ռուսական բանակին, նույնիսկ առավելագույնն անում, որպեսզի ապահովի ռուսական զենքի հաղթանակը:

Իմպերիալիստական խմբավորումներից ամեն մեկը, իմանալով հանդերձ հայ ժողովրդի ակնկալությունները, Մերձավոր Արևելքում իր քաղաքական նպատակներին հասնելու համար, ցանկանում էր նրան գործիք դարձնել: Դեռևս պատերազմի նախօրյակին, Գերմանիան հայերին Բաղդատի երկաթուղու ամբողջ ուղղությամբ բնակեցնելու հատուկ ծրագիր էր առաջարկում, որպեսզի օգտագործի նրանց «կուլտուրական ուժը»¹¹: Իսկ երբ սկսվեց պատերազմը, Գերմանիայի պաշտոնական ներկայացուցիչները դիմեցին դաշնակցությանը, առաջարկելով հանգես դալ գերմանական բռնի օգտին՝ փոխարենը խոստանալով օգնել Հայկական հարցի լուծմանը:

Նրիաթուրքերը հենց սկզբից ծրագրել էին ոչնչացնել հայերին, ապա նաև մյուս ժողովուրդներին, եթե նրանք հավատափոխ չլինեն և Իսլամի հլու կամակատարը չդառնան: Մյուս կողմից նրանց պանիւլամական պլանները թելադրում էին առաջին հերթին տիրել Կովկասին և ապա առաջ շարժվել մինչև Ուրալ-Միջին Ասիա և այլն:

Դրա համար էլ, երբ սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը, նախքան Թուրքիան ևս պատերազմի մեջ կմտներ, երիտթուրքերը դիմեցին ժողովուրդներին խաբելու նոր միջոցի: Դա նրանց արդեն մի անգամ հաջողվել էր. սահմանադրական պատրանքներ ստեղծելով նրանք իշխանության զլուխ էին անցել:

Ըմբռնելով հայերի ազդեցության նշանակությունն Անդրկովկասում, նրանք ցանկանում էին դաշնակցության միջոցով մոլորեցնել ամբողջ հայ աշխատավորությանը: Հենց այդ նպատակն էր հետապնդում նրանց բանակցությունը դաշնակցականների հետ: 1914 թ. օգոստոսին էրզրում ժամանեցին երիտթուրքերի ականավոր գործիչներ Բեհանգզին Շաքիրը, Նաջի բեյը և Հեմի բեյը: Նրանց խնդիրն էր պարզել, թե ռուս-թուրքական պատերազմը սկսվելու դեպքում ինչ դիրք կբռնեն հայերը: Ցանկանալով հայերին գրավել Թուրքիայի դեպքում էին համոզել, որ Ռուսաստանը, նրա դաշնակից Անգլոլորդը, նրանք ձգտում էին համոզել, որ Ռուսաստանը, նրա դաշնակից Անգլոլորդը և Ֆրանսիան ի վիճակի չեն դիմադրելու Թուրքիային, քանի որ նրա շուրջի

չը կհամախմբվի ողջ մուսուլմանական աշխարհը: Մարտկոյից մինչև Բելուչիստան և Աֆղանստան, իսկ Կովկասում «մեզ կմիանան վրացիներն ու մուսուլմանական ցեղերը, որոնց Թուրքիան կկազմակերպի և զենքով կապահովի»¹². — ասում էին նրանք: «Բայց Կովկասում մեր հաջողությունը ամբողջովին գրանցվում է ձեր ձեռքին, — հաճոյախոսում էին նրանք, զիմելով հայերին: — Եթե դուք համաձայնվեք գլխավորել Կովկասյան հակառուսական շարժումը, այն զեպքում բավական կլինի Կովկաս ուղարկել 200 — 300 հազար զինվոր, որպեսզի ռուսները ետ շարժվեն Կովկասյան լեռնաշղթայի այն կողմը»¹³:

խնդիրն էր: Թուրքական դաժան լծից ազատագրվելու համար հազարավոր մարդիկ պատրաստ էին զոհելու իրենց կյանքը: Մեծ թվով հայեր կամավորա-կան խմբերի մեջ մասն հենց այդ մղումով:

Ամբողջ աշխարհով մեկ ցրված հայերը համագլխած լինելով, որ ուստական ղեների ուժով Արևմտյան Հայաստանը կազաաադրվի թուրքական լծից, տարբեր երկրներից մեծ խմբերով դալիս ու կամավորների խմբերն էին ընդունվում, որսխազի օգնեն ուստական բանակին և նրա զաշնակիցներին՝ ծնկի բերելու Թուրքիային ազաաադրելու հաշ ժողովրդին: 1915 թ. հաշ կամավորական խմբերի մեշ մաան Ռուսինիայից, Բուլղարիայից, Ամերիկայից և ալ երկրներից հազարավոր հաշեր¹⁰:

Գաշնակցությունը ամեն կերպ ջանում էր այդ ջոկատները պահել իր ազդեցություն տակ և դրա համար դիմում էր ամեն տեսակի խարդախությունների: «Գաշնակցականները վախենալով կամավորական հակադաշնակցական գերակշռությունն, սկսան բացելու հայտնել թե՛ իրենք այնքան մարդու կարիք չունին... վախենալով որ՝ հակադաշնակցական ուժերու բազմապատկույթ կհանգարեր իրենց վստահությունը թուրք իմիջահալ ընկերներու մոտ, որովհետև պատերազմի հուշակումեն վերջն ալ՝ գեո անոնք կպահին իրենց բարեկամությունը և կապերնին ալ խզած չէին անոնց հետ»⁴¹: Բաղմաթիվ կամավորներ «դաշնակցական շկամությամբ մատնվեցան դառն հուսախաբության, լքվելով Թիֆլիսի փողոցներուն մեջ, ենթարկվելով անոթության ու խեղճության»⁴²:

Յարիզմը հայ ժողովրդի հայրենասիրական զգացումները, խաղախու-
թյամբ օգտագործեց իր իմպերիալիստական նպատակների համար, իսկ դաշ-
նակները և կադետները դարձան ջարիզմի քաղաքականությունից զործիք:

Կամավորական շարժումն օգտագործելու ցարական ծրագրերը մեծ ողբերգություն էին բերում առանց այն էլ անտանկի վիճակում գտնվող հայ ժողովրդին։ Այդ ի նկատի ունեւ Ստ. Շահումյանը, երբ մերկացնում էր Վորոնցով-Դաշկովի ննջարանում մշակված քաղաքականությունը, նշում է, որ այն երեւե հանեց հայ մտավորականության «ազդասիրությունը» և նրա «սպառնա-կան» նշանակությունը⁴³։ Բուլճերիկները զգուշացնում էին՝ հաշվի առնել, որ հայ ժողովուրդը, Ստ. Շահումյանի խոսքերով ասած, ճակատագրի բերումով գըտ-նըվում է աքցանների միջև։ Նա ընդգծել է, որ «հայ ժողովուրդը, բախտի բեր-մունքով, ապրում է երկու հրեշավոր բռնակալների՝ արյունոտ ցարի և կարմիր սուլթանի իշխանության տակ... Հարկավոր էր խելոք և հեռատես քաղաքակա-նությունը ձգտել որքան կարելի է համերաշխ ապրել հարևանների հետ։ Հար-կավոր է այնպես ղեկավարել քաղաքականության նավը, որ նա չճախճախվի «տաճիկ բռնակալության Սցիլլայի և ոռոսական ցարիզմի խարիրդայի» արան-քում»⁴⁴։

Սակայն դաշնակցական բախտախնդիրները գործն աշնակես էին տանում,

որ կարծես ընդառաջ էին գնում երիտթուրքերի արյունոտ ծրագրի իրականացմանը: Եվ երբ հայ բուլեիկները հանդես եկան հայ ազգայնականների այդ գործնականության մերկացմամբ, ապա նրանք սկսեցին աղաղակել թե սոցիալ-դեմոկրատները հակառակ են ազգային քաղաքականության⁴⁵: Հայտնի է, որ բուլեիկները միշտ էլ հանդես են եկել որպես արևմտահայության ազատագրական պայքարի ջերմ պաշտպաններ: Նրանք դատապարտում էին ազգայնական կուսակցությունների ձգտումները՝ ազատագրական շարժումները հակադրել ուսական հեղափոխությանը: Հատկապես դաշնակցության կողմից տարվող նման քաղաքականությունը՝ «թուրքահայ ավանտյուրան» Ստ. Շահումյանը որակեց որպես «հայ ազգային սեպեղիայի... սեպերվ», որ անհամար չարիքներ բերեց հայ ժողովրդին, «այնքան վնաս հասցրեց Կովկասի հայ բնակչությանը, բերեց հայ ժողովրդին, «այնքան վնաս հասցրեց Կովկասի հայ բնակչությանը, ալյնքան վիշտ ու տառապանք պատճառեց թուրքահայերին և ալյնքան անգնահատելի ծառայություն մատուցեց հայ բուրժուազիային»⁴⁶:

Իմ այերթալիստական կողոպտչական պատերազմի դեմ բողջեցիկները, Վ. Ի. Լենինի զխաղվորությամբ, հետեողական պայքար ծավալեցին: Հատկապես պատմական նշանակութուն ունեցավ Վ. Ի. Լենինի 1914 թ. օգոստոսի վերջերին գրած «Հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի խնդիրները եվրոպական պատերազմում» թեղիաները, որտեղ, քննադատելով սոցիալ-շովինիստ դավաճաններին, նա առաջագրեց իմ այերթալիստական պատերազմը քաղաքացիականի վերածվելու խնդիր: Լենինը կոչ արեց II «դեղին» ինտերնացիոնալի փոխարեն ստեղծել Նոր՝ III կոմունիստական ինտերնացիոնալ:

Վ. Ի. Լենինը իր մի շարք աշխատություններում հատկապես «Եվրոպայի Միացյալ Նահանգների լողուն գի մասին», «Պրոլետարական հեղափոխության ռազմական ծրագիրը» հոդվածներում, իմպերիալիզմի դարաշրջանում կապիտալիզմի անհամաչափ զարգացման օրենքի հիման վրա ապացուցեց սոցիալիզմի հաղթանակի հնարավորությունը սկզբում մի քանի և նույնիսկ մեկ առանձին վերցրած կապիտալիստական երկրում։ Վ. Ի. Լենինի այդ հանճարեղ կանխատեսումը Մարքսի և էնգելսի ուսմունքի զարգացումն էր իմպերիալիզմի էսպոխացում։ Դա հեղափոխական պայքարին խթանող նոր ուժ հանդիսացավ և լուսավորեց նրա տղին։ Վ. Ի. Լենինը 1916 թ. գրած «Իմպերիալիզմը, որպես լուսավորեց նրա տղին» վ. Ի. Լենինը 1916 թ. գրած «Իմպերիալիզմը, որպես կապիտալիզմի բարձրագույն ստադիա» աշխատության մեջ բաղմակոզմանիորեն հիմնավորեց կապիտալիզմի բոլոր հակասությունների սրման պայմաններում նրա ամենաթույլ օղակում իմպերիալիզմի շղթան ճեղքելու և սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակն ապահովելու հնարավորությունը։ Նա տեսականորեն ապացուցեց, որ հենց Ռուսաստանն այդ շղթայի թույլ օղակն էր և այնտեղ հեղափոխության հաղթանակը միանգամայն բնական ու անխուսափելի։ Այդ ձևով միայն կլուծվի պատերազմի և խաղաղության հարցը։

Անդրկովկասի բուշեիկներն ամենայն հետևողականությամբ պայքարում

էին լենինյան հանճարեղ գրույթներէ իրագործման համար: Սակայն պատե-
րազմի այդ թեմ պահին, երբ բուրժուազիան ու նրա ազգայնական կուսակցու-
թյունները լծվել էին իմպերիալիստական զավթիչների կառքին, բավականին
բարդ իրադրութուն էր ստեղծվել: Այդ կուսակցությունները, թե՛ կամավորա-
կան խմբեր կազմակերպելով և թե՛ այլ հնարավոր միջոցներով օգնում էին
Անտանտայի ուժերին: Դաշնակցութիւնը, համագործակցելով ցարիզմի հետ,
նորից ճախտախնդիր գործողութիւն էր նետում՝ շարաշահելով ժողովրդի
հայրենասիրական և ազատատենչ զգացմունքները և փորձելով իրեն վերա-
գրել պատմական բեկումնային պահին ստեղծված իրադրութիւնն ու ժողո-
վրդական շարժումները, մասնավորապես կամավորական զորախմբեր ըս-
տեղծելու «Ինչ խոսք, Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրումը հուզում էր ամ-
բողջ հայ ժողովրդին: Հազարավոր մարդիկ պատրաստ էին կյանքի դնով օգ-
նելու իրենց հղբայրների ազատագրմանը թուրքական բռնակալութիւնի դա-
րավոր լծից: Հենց այդ հայրենասիրական զգացմունքների մղումով էլ զգալի
թվով աշխատավոր տարրեր մտան կամավորական ջոկատները»⁴⁷: Դրա հետ
միաժամանակ պետք է ընդգծել, որ Շուշեիկները մեկծում էին հայ ազգայնա-
կանների այն հին պատրանքը, որը ցարիզմի կամ արեւմտակրօսյական պե-
տութիւնների ռազմական, կամ գիւմանազիտական միջամտութիւնի հետ էր կա-
պում արեւմտահայ ժողովրդի ազատագրման հուշերը»⁴⁸:

1915 թ. հոկտեմբերի 4-ին Բաքվում կայացած բուլղերիկների խորհրդակցությանը կարևոր որոշումներ ընդունեց ընթացիկ մոմենտի, հեղափոխական սպաքարի խնդիրների և ազգային հարցի վերաբերյալ: Խորհրդակցությանը պատերազմին վերջ տալու միակ ելքը համարում էր կապիտալիզմի գլխացույց և ալն սոցիալիստական կարգերով փոխարինելը, որը «մոգովորդին կարող է փրկել հետագա դադանացումից ու ինքնաբնաջնջումից և մարդկությանը դուրս բերել հետագա պրոգրեսի ուղին»⁴⁹: Խորհրդակցությանը հայ և բուլոթ ժողովուրդների ազատագրման կարևորագույն երաշխիքն էր համարում ինքնակալության տապալումն ու հանրապետական կարգերի ստեղծումը: Դրա համար կարևոր էր բուլոթ ազգերի դեմոկրատական միասնությունը, քանի որ ազգային թշնամանքը երկրամասը կարող է դարձնել արշունալի ընդհանրամենների թատերաբեմ⁵⁰:

Պարզ է, որ, ինչպես նշում է Լենինը, պրուխտարիատի պայքարը սոցիալիզմի և իր ամենօրյա տնտեսական պահանջների համար չի կարող հաջողության գտնվել առանց բոլոր ազգութայինների բանվորների ամենասերտ և լիակատար դաշինքի⁵¹։ Լենինյան ինտերնացիոնալիստական դաշախարհաստեղծումը միաժամանակ ընդգծում է բոլոր ճնշված ազգերի շահերը և ցույց տալիս նաև նրանց ազատագրության ուղիները։

Բոլշևիկները միշտ էլ դատապարտել ու մերկացրել են թուրքական բռնա-
պետությունը արլւնոտ քաղաքականութիւնը: «Պրավդայի» 1914 թ. № 10-ում

կարգում ենք. «Թուրքիայում կատարվող վայրագությունների դեմ պրոլետարիատը միշտ էլ խոչընդոտել է: Առաջավոր մասսաները գտնում են, որ պետք է Թուրքիայում վերափոխել հին կարգերը և բարելավել Թուրքահայերի դուրսնը»⁵²:

Թյունը⁵²։

Հայ բոլշևիկները, կամավորական ջոկատների շարքային մասնակիցների հայրենիքը և հայ ժողովրդին փրկելու մտահոգության հետ մեկտեղ կանխատեսում և զգուշացնում էին, որ այդ շարժումն ազգային շրջանակներում ներկանքի և շարադասարկ հետևանքներ կունենա։

Պատմության դասերը ցույց էին տալիս, որ հայ ժողովուրդը ցարիզմի և արևմտանվորտպական պետությունների ռազմական կամ դիվանագիտական միջամատություններով չէր կարող ազատություն ստանալ։ Անտանտի պետությունների միջև կնքված գաղտնի պայմանագրերն ի սկզբանե բոլորովին անթյունն էին Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման և ազատագրման հարցը։

Այդ բուն շրջանում Հայրենիքի ազատության հույսով տարված ժողովուրդը Հայրենասերներ, կամավորական ջոկատների մեջ միավորվելով, Արևմտյան Հայաստանը ազատագրելու երանկի հույսերով խանդավառված, զենքը ձեռքերին պատերազմի թոճ ու բոճի մեջ մտան, որպեսզի օգնեն ռուսական բանակին՝ նրա հաղթանակի հետ կապելով նաև սևիական ժողովրդի ազատագրության հնարավորությունը:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՆՖԵՐԱՎԵՐՈՒԹՅԱՆ» ԳԱՂԱԹԱՐԸ ԵՎ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ
ՋՈՎԱՏՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

[illegible]

Կովկասյան բաՆակի շտաբի հետախուզական բաժինը, 1915 թ. գեկտեմբերի 11-ին, Կովկասի փոխարքայի զինվորական գծով տեղակայի անունով կազմած ծավալուն զեկուցագրում, տալով Հայկական հարցի պատմությունը, այն կարծիքն է զարգացնում, որ պատերազմի տարիներին այդ հարցը սերտ առնչության մեջ է գրվում հայերի կամավորական խմբերի հետ: 1915 թ. հոկտեմբերի վերջերին ցարին հանձնելու համար Կովկասի փոխարքային ներկայացրած՝ հայերի պատերազմին մասնակցելու վերաբերյալ զեկուցագիրը, որ ստորագրել էին արքայիսկոպոս Մեսրոպը, Թիֆլիսի բաղաքապետ և Նատիսյանը և Ս. Հարությունյանը, կրում էր «Հայկական հարցի և հայկական խմբերի մասին» բնորոշ վերնագիրը:

Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը առաջարկում էր ստեղծել հայկական 4 կամավորական խմբեր, որոնք պետք է զինվեին պետական զենքերով, հագուստի ու սննդի համար պետք է ստանային որոշ գումար: Խմբերի հրամանատարներ պիտի նշանակվեին հայերից՝ ունենալով սպա-տեղակալներ: Այդ խմբերը պետք է ենթարկվեին ռազմաճակատի հրամանատարությանը և հետախուզական գեր կատարեին առաջապահ զորքերում:

կան: Զորքի մի մասը ցրտից ոչնչացավ, մյուս մասը, չդիմանալով սուսական զորքի հարվածներին, գերի ընկավ: Էնլերի հաղթական արշավանքը վերածվեց նրա բանակի աղետալի անկման: Ռուսական բանակը հենց այդ ժամանակ լայն ճակատով Օլթիից մինչև Պարսկաստանի սահմանը ընդհանուր հարձակում սկսեց:

Ռուսական զորքերի նահանգից հետո, առանց հասարակու թուրքական զորքերին միացան ղանաղան ավազակախմբեր և 1914 թ. դեկտեմբերին՝ Բաշկալիում և մոտակա մի շարք վայրերում սկսեցին դաժան կոտորածներ: Հատկապես մեծ ուլերածություն կատարեցին Ահմեդ բեյի և Շերիֆ բեյի ավազակախմբերը: Ավերվեցին Պաղ, Արակ, Պիսս, Ալալան, Ալոդ, Սորան, Ռասուլան և Ավադ գյուղերը³⁹: Նույնն էր տեղի ունենում նաև մյուս շրջաններում: Դիմանից, 1915 թ. փետրվարին ստացված մի հաղորդումից պարզվում է, որ թուրքերի հետապնդած հայերին իրենց պաշտպանության տակ են առել տեղական պարսիկները՝ հատկապես Դարին, Խոսրով և Մեխլեմ գյուղերի բնակիչները: Դրանից կատաղած, զավառապետ Ռոստամ բեյը հրաման արձակեց խուզարկել պարսիկների տները և զնդակահարել հայերին հովանավորողներին:

Ռուս զինվորներն իրենց բուռն զայրույթն էին արտահայտում հայկական ջարդերի կապակցությամբ: 1915 թ. հունվարի 15-ին փոխգնդապետ Սամարցյեը Ղարաբիլիսայից, որն ավերված վիճակում գրավել էին գեներալ Աբաս-ցիևի զորքերը, հեռագրում է Պետրոգրադ՝ «Նովոյն վրեմյա» թերթի խմբագրության, Խանասորի, Մուլա Սուլեյման գյուղի և Ալաշկերտի «ճանապարհները ծածկված են հայ խաղաղ բնակչության դիակներով... Ալաշկերտի փողոցներում ու տներում գտնվել են կանանց անպատված դիակներ: Գիդեցիկ կանանց ու աղջիկներին առեանգել են: Հազարավոր որբացած երեխաներ կան: Բոլոր կենդանի մնացածները սարսափահար հեռանում են հարազատ վայրերից... Մեր սայաներն ու զինվորները հնարավորին չափ նյութական և բարոյական օգնություն են ցույց տալիս դժբախտ զոհերին: Ստացված տեղեկությունների համաձայն կոտորածը շարունակվում է: Անհրաժեշտ է տուժածներին հասարակական լայն օգնություն կազմակերպել... Քաղաքակիրթ աշխարհի առջև եռանդուն բողոք կազմակերպել... և նպաստել, որ անհապաղ դադարեցվի ստոր ու անմարդկային կոտորածը մեզ նվիրված հայ ժողովրդի հանդեպ»⁴⁰:

Պատերազմական գործողությունների այդ եռուն շրջանում Անդրանիկն անհապաղ բուժվելու կարիք ուներ, բայց նա ոչ մի կերպ չէր համաձայնվում թողնել մարտադաշտը: Միայն հրամանատարության հատուկ կարգադրությամբ հետո նա փետրվարի 10-ին մեկնեց Թիֆլիս՝ բուժվելու: Սակայն 10 օր շանցած Անդրանիկը նորից ճակատում էր՝ իր հերոս զինվորների մոտ:

Թուրքական բարբարոսները կոտորում էին ոչ միայն խաղաղ հայ բնակ-

չություն, այլև զինվորական ծառայության մեջ գտնվող հայերին: Իբրև թե հնարավոր զինված ընդհարումներից խուսափելու համար, թուրքական բանակում ծառայող հայերին նախապես զինաթափ էին արել և մի մասին ոչնչացրել, մյուս մասին՝ տաժանակիր աշխատանքի քշել: Միայն առանձին հայ զինվորներին է հաջողվել փախչել Զեյթունի ու Սասունի լեռները և պատրաստվել պարտիզանական ինքնապաշտպանական մարտերի: Թուրքերը այդ «դասալիքներին» ձերբակալելու համար հատուկ զորամասեր ուղակեցին Զեյթուն, որտեղ արդեն ստեղծվել ու գործում էին զինվորական գաղաթաններ: Նույն նպատակով Դերտեղ բնակավայրից բոլոր տղամարդկանց արտաքսեցին, իսկ երգրումի շրջակայքի 17 հայկական գյուղերն ավերեցին:

Հայերի «որսը» տեղի էր ունենում ամբողջ երկրում: Կոստանդնուպոլսում ձերբակալեցին և զինվորական գաղաթանին հանձնեցին 14 հնչակյանների: Թուրքիայում ծայրից-ծայր սարսափելի լարված վիճակ ստեղծվեց: 1915 թ. ապրիլի 7-ին կաթողիկոսին ուղղված պրովյունից հայտնի է դառնում, որ անդեն ու անապաշտպան հայերի կոտորած է տեղի ունենում՝ երգրումում, Դերջանում, Զեյթունում, Բիթլիսում, Վանում, Մուշում և այլ վայրերում:

1914 թ. հուլիսին, զորահավաքի հրամանից հետո, հայ գյուղացիներից բանակի համար ձիեր էին հավաքում: Զի չունեցողները ստիպված էին թանկ գներով գնել ուրիշ տեղերից և հանձնել պետությունը: Հարկահավաքներն ու պետական չինովնիկները բանակին օգնելու պատրվակի տակ կողոպտում էին խանութները, տանում ամեն ինչ: «Խոշտանգումները սկսած էին և ամեն թուրք և քուրդ ազատ էր իր կողմեն հրաման ընել և գործադրել, հերիք է որ հանուն բանակին ըլլալը հայտներ»⁴¹: 18—45 տարեկան հայ տղամարդիկ զորակոչվեցին, կանայք ու աղջիկները, ինչպես նաև 10—18 տարեկան երեխաները ընդգրկվեցին փոխադրական կազմակերպությունների մեջ:

Մուշում այդ կազմակերպությունը ղեկավարում էր դաշնակ Ռուբեն փաշան: Կանայք և երեխաները բանակի կարիքների համար շալակով մթերքներ էին տեղափոխում: Մուշից, օրինակ, Քեփրի-Քյոյ և մինչև Հասան կալի՝ 10 օրվա ճանապարհը պետք է կտրեին՝ ծեծի և հալածանքների տակ: Շատերը չդիմանալով այդ ծանր տանջանքին, ճանապարհին ընկնում ու մահանում չդիմանալով այդ ծանր տանջանքին, Մ. Շալճյանը գրում է. «Եվ Ռուբեն էին: Անդրադառնալով այդ դեպքերին, Մ. Շալճյանը գրում է. «Եվ Ռուբեն փաշան, առանց ամաշխու հպարտության կգրե թե փոխադրության գործը կղեկավարվիր իր իսկ կողմեն»⁴²: Մ. Շալճյանը այնուհետև գրում է, որ «Ռուբեն փաշան, թուրք փաշաները կամ թուրք թուրանջի մեհմեաշիքները ամբողջնելու չափ թուրք դարձած, անպատկառորեն կշահագործեիր իր կուսակցապետի հանգամանքը և գիրքը»: Նրա կամակատարները շրջելով հայ գյուղեպետի հանգամանքը և գիրքը: Նրա կամակատարները շրջելով հայ գյուղեպետի հանգամանքը էին հավաքագրում թուրքական բանակի համար, փախստում կամավորներ էին հավաքագրում թուրքերի ձեռքն էին հանձնում: Ռուբեն փաշան հայերին հալածում ու թուրքերի ձեռքն էին հանձնում: Ռուբեն փաշան սարկաբար էր ծառայում երիտթուրքերին: «Թուրք կառավարությունը,

ձևաաճ թե հայության զիմագրությունը անկարելի է շնորհիվ Խուրենի և ընկերներուն, սկսած՝ արևա կոտորել գյուղերը՝ գանազան պատրվակներով դեպքեր ստեղծելով»⁴³:

զերից վերկլամծները՝ մոտ 15 հազար մարդ, պատուարովել էին վանում, որ-
աւել, սակայն նրանց սպառնում էր սովը:

* Վանք Եղ ժամանակ Եղևր 7500 տուն, 38800 բնակիչ, Երանցից 6000 տուն Այրևստանում, 1500 տուն բուն բաղարում: Երանցից Հայկալուն (ին Այրևստանում 3000 տուն, բաղարում՝ 550 տուն) Հայերի թիվանոց ինչոր 18 Եղարից ալիկի էր: Վանում կար 10 Էկոնոմիկա ղարոց: Կային նաև Երեւոյց աւերիկյան և Էրեւոնական բաղարականիկի Երեւոյցնիկ (ՄԺԿ, 1915, № 67, էջ 88):

քարիկադներ և այլն: Խոր պաշտպանություն ստեղծելով, նրանք կրակում էին միայն խիստ անհրաժեշտության դեպքում, խնայում էին փամփուշտները, զինամթերքը: Հայ զինագործներն իրենց խզճուկ արհեստանոցներում մեծ հմտությամբ էին զենք կռում ու զինամթերք մատակարարում պաշտպանվողներին: Թուրքերն անընդհատ ուժակոծում էին քաղաքը, ավերում տներն ու թաղամասերը, խիտ շղթաներով գրոհի դիմում: Հայերին հաջողվում էր համեքաշխ գործողություններով հա մղել թուրքերի հարձակվող ուժերը, նույնիսկ գրավել նրանց մի շարք կարևոր դիրքերը:

Անգլիական Հյուպատոսարանում, որ իշխող գիրք ուներ, նահանգապետը, իբր լե պաշտպանությունն նպատակով, տեղավորել էր մի խումբ ոստիկաններ: Նրանք անընդհատ կրակում էին բնակչության վրա, իսկ անգլիական ջնապետ-մանները թուրքերին ապահովել էին հարմար գիրքերով, և անատրերություններ դիտում էին հայերի ջարդը:

Այլևս հանգուորձել չէր կարելի և հայերը սրընթաց գրոհի դիմելով պաշա-
րեցին, ասպա կրակի մատնեցին թուրքական հենակետ դարձած այդ որջը: Հա-
ջողվեց գրավել նաև թուրքերի ձեռքում գտնվող այնպիսի կարևոր հարձակո-
ղական կետեր, ինչպիսիք էին օսմանյան բանկը, փոստը, հեռագրատունը և
այլն: Ծանր վիճակի մեջ ընկնելով, թուրքերն իրենց գրոհները ղլխավորելու
համար հրավիրեցին ղերմանական մի փորձված ասպա, որը հարձակման ման-
րազնին պլան կազմելու համար երկար ժամանակ զուլա էր ջարդում: Սակայն
այդ էլ չօգնեց: Օգնություն եկած ղերմանական ասպայի կազմակերպած դիշերա-
յին հարձակումն ավարտվեց թուրքերի ջախջախումով: Ոչինչ չէր կարող կոտ-
րել կյանքի ու մահու գոտեմարտ մղող հայերի դիմադրությունը, և ղերմանա-
կան վարձու մարդասպանը ստիպված էր անմիջապես թողնել վանը և ղլխա-
պատառ փախչել:

Վանի դիուցազնական պաշտպանությունը տեղեց 27 օր: Այդքան օր ու գիշեր թուրքական ուժակալը զրոհում էր սակավաթիվ հայերի վրա ու ամեն անգամ ջարդ կրում: Օր-օրի, սակայն, նոսրանում էին պաշտպանվողների շարքերը, ամեն կրակոցով սպակասում էր դիմադրողների զինամթերքը, բայց ընկած քաջամարտիկին փոխարինում էր մեկ ուրիշը, վերքը դեռ չփակված վիրավոր հերոսը նորից շարք էր վերադառնում:

Վանի հայութիանը ոչնչացնելու այդ փորձը հաղարավոր կյանքեր նստեց
թուրք ցեղասպանների վրա, թուրքական արյունոտ զենքը խաչատուակ պար-
տուխլուն կրեց... քսանյութօրյա այդ դուցազնամարտում: Սակայն պաշտպան-
վողները պիտեին, որ ամբողջովին շրջապատված լինելով թուրքական զորքե-
րով, երկար չեն կարող դիմադրել: Օր-օրի նրանք սպասում էին ուսական
զորքերի մոտենալուն:

Վանի պաշտպանությունը թուրքական կոտորածից փրկվելու համար հա-

չերի ձևոնարկած հերոսական քաջերից մեկն էր: Այդ գոյամարտը մղվեց մինչև ուսական զորքերի մոտենալը և նրանցից անկախ:

Ռուսական բանակի մի հաղորդագրության մեջ ասվում է, որ Վանի ապստամբությունը «հերոսական մի էջ է հայ ժողովրդի պատմության մեջ։ Հայերը ապստամբելով, միայն կոտորածից փրկվելու նպատակ էին հետապնդում։ Թուրքները իրենք առիթ տվին հայ երիտասարդության ելույթին։ Թուրքական իշխանությունների հայտարարած զինակոչից խույս տալով, հայերից շատերը պաշտպանվել էին լեռներում։ Վանի նահանգապետը ոստիկանների էսկադրոն պաշտպանվել էին լեռներում։ Վանի նահանգապետը ոստիկանների էսկադրոն պաշտպանվել էին լեռներում, որտեղ թաքնվել էին փախստականները։ Տեղի ուներ ուղարկել այն դյուղերը, որտեղ թաքնվել էին փախստականները։ Տեղի ուներ ուղարկել այն դյուղերը, որտեղ թաքնվել էին փախստականները։ Տեղի ուներ ուղարկել այն դյուղերը, որտեղ թաքնվել էին փախստականները։

Սեդրակ Մանուկյան

Թուրքերի հետագայում առաջ քաշած պատճառաբանությունը իբրև լա-
յերը ապստամբել են, բացառապես կեղծիք է։ Ռուսաստանի արտաքին գործերի
մինիստր Սազոնովը անդրադառնալով այդ հարցին, նշել է, որ հայերը, եթե
անգամ ցանկանային էլ, մինչև ռուսական զորքերի մոտենալը չէին կարող
ապստամբել իրենցից գերակշռող թուրքական ուժերի դեմ։ Այնպես որ թուր-
քերի վերահիշյալ լեռանկ պատճառաբանությունը միայն ջարդեր սկսելու համար
հորինված մի հերթական բախտախնդրություն էր, համաշխարհային հասարա-
կայնության առջև արդարանալու միամիտ ձիգ։

Կայնության առջև արդարանալու սրահը՝ Գրա հաստատումն են նաև հետագա դեպքերը, Թուրքերը շուտով սարսափելի կոտորած սկսեցին հայկական բոլոր շրջաններում։ Մանազկերտի քահանա Հովհաննես Տեր-Ավետիսյանն անդրադառնալով կոտորածներին, նկատում է՝ որ դրանք կատարվել են կառավարության անմիջական հրահանգով ու ղեկավարությամբ, և եթե «որևէ քուրդ պաշտպանում էր իր հարեան հային, ապա կավարությամբ, և եթե հրահանգում էր ոստիկաններին՝ նրան էլ սպանել։ Խուլիկի, Շերվանշեյխի և Համազդեյի հայերը, որոնք թաքնվել էին Խուլիկ և Սիմա գյուղերի շրջանների մոտ, սրի քաշվեցին կառավարության ուղարկած ոստիկանների ձեռքով»⁴⁷։

Սակայն գտնվում էին բարեկամական ուխտը բարձր գնահատող շատ մարդիկ, որոնք բարի գործ էին կատարում: 4-րդ կորպուսի հրամանատար գեներալ Օգոստովսկին, 1915 թ. ապրիլի 8-ի գրությամբ, կովկասյան բանակի շտաբի պետին հայտնում է, որ քուրդ շեյխերից գնդապետ Մոհամեդ Օմարը ամբողջովին նվիրված է Ռուսաստանին: Նա մեծ ծառայություն է մատուցել ռուսական բանակի նյութական կարիքները հոգալու և քրիստոնյաներին կոտորածից պաշտպանելու և փրկելու գործում⁴⁸:

Ռուսական զորամասերում կռվող հայ զինվորներից շատերը աչքի ընկան իրենց հերոսությամբ: Թուրքերի դեմ Սալամաստի շրջանում 1915 թ. ապրիլի 17-ին Բարշիշլի գյուղի մոտ արտակարգ հերոսություն ցույց տվեց փոխ-տեղակալ Մունթյանը⁴⁹:

Թուրքական դոքերը կառավարության դավթեղական ծրագրերը իրականացնելով առաջ շարժվեցին դեպի Կովկաս, որտեղից դավթեն Բաքուն և ապա անցնեն Միջին Ասիա։ Արյունարբու խալիլ բեյի կորստից, դրավելով հարազատին Ադրբեջանի մի զգալի մասը, նպատակ ունենալով Զուլֆա—Նախիջևան—Ջանդեղուր—Շուշի—Ելիզավետպոլ ուղղությամբ հարվածել ռուսական բանակի թիկունքին, նպատակ էնվեր փաշայի առաջխաղացմանը և օգնել Կովկասը դրավելու նրա ծրագրերի իրականացմանը։

Զավթողական ալդ ծրագրերը խախտանելու համար 1915 թ. սպրիլ-մայիսին ուսանական բանակը մեծ զոհերի գնով լուրջ նվաճումների հասավ: Հասկացվեա նշանակալից է Դիլմանի գաշառած աեղի ունեցած ձակառամարտում տարված հաղթանակը, որի ղյխումբը հերոսը Անդրանիկն էր:

Դիմանի Հակատամարտում կամավորները ցույց տվեցին իրենց նվիրվածությունը հայրենիքին և Արեւմտյան Հայաստանը թուրքական լծից ազատագրելու գործին: Նրանք համակված էին թուրք ջաֆղարարներից վրեժ լուծելու ձգտումով: Խումբ տա խումբ համակրելով կամավորների շարքերը և մարտնչելով ռուսական բանակի կազմում, հաջաբավոր հայեր շատպում էին օգնել շնչահեղձ եղբայրներին ու անօգնական հայ ժողովրդի արեւմտյան հատվածին: Երբ արդեն արյունաքամ էր լինում թուրքական բարբարոսների դեմ մղված պայմարտում:

Կարսի բնակիչ Արրա խամ Կալմաշյանը Կովկասի փոխարքային ուղղված 1915 թ. Հունվարի 8-ի նամակում իր 300 կամավոր ընկերների անունից խնդրում է, որ իրենց՝ 4 շարավյուս ուղղմված սպարապետի ղեկավարությամբ նա ընդունեն զործու բանակի կազմում՝ Ռուսբիայի դեմ կռվելու համար։ Նա հայտնում է, որ ինքը և իր ընկերներից շատերը Ռուսբիայի տարբեր տեղերից են և լավ գիտեն թուրքերեն, հունարեն, ռուսերեն և այլ լեզուներ, ծանոթ են բնաշխարհին, և քանի որ իրենց հարազատներից շատերը փախազում են Ռուսբիայի լծից ազատագրվել, ապա իրենք սպարապետ են կլանքները նվիրարեկելու նրանց ազատագրությանը։

Փոխարքային ուղղված 1915 թ. հունվարի 29-ի թվակիր հեռագրում մի խումբ հայեր գրում են. «Աղերսաբար խնդրում ենք բոլոր տեղացիներին ուղարկեք Կովկասի գործող բանակ»²: Նրանք բոլորը համոզված էին, որ հասել է վճռական ժամը, որ մեղսաբեկ կուսովի շարաքառարիկ Հայկական հարցը:

Կովկասյան հեղափոխում սրատերազմական դրժողությունները լայն ծավալ ստացան 1915 թ. գարնանը: Ռուսերից հեռվելով գերմանական իմպերիալիզմի վրա՝ հաղթանակի մեծ հույսեր էր փաշտպանում և դիմում էր զավթողական ու հարձակողական լայն քայլերի: Երբ Անդրանիկի ղյուլախանի առաջին՝ Արաբաքանի դանդաղ հասավ Ուրմիայի հյուսիսային կողմում հարկոց Գիլմանի լեռ-

նաշղթման. թուրքական զորքերն արդեն դրավել էին Սալմաստի դավառային կենտրոնական քաղաքը՝ Դիլմանը, և ուղղությամբ վերցրել զեպի հոյ, որպեսզի ասպատակեն նաև Ավարայրի դաշտը:

ասպատակեն նաև Ավարայրի դաշտը։ Ապրիլի 15-ին լուր ստացվեց, որ թուրքերը մեծ ուժեր են կենտրոնացրել և Ուրմիայի կղզմից շարժվելով, արևակոծում են Շահթաղի գյուղը։ Անդրանիկը հրաման ստացավ խմբի ուժերը դասավորել Մուղանջուղ գյուղի բարձունքներին։ Շուտով պարզվեց, որ գնդապետ Նարեկին Դիլմանում պաշարման մեջ է ընկել։ Անդրանիկի հրամանով Ավոյի հարյուրյակը և Սմբատի առաջին մեջ է ընկել։ Անդրանիկի հրամանով Ավոյի հարյուրյակը և Սմբատի առաջին մեջ է ընկել։ Անդրանիկի հրամանով Ավոյի հարյուրյակը և Սմբատի առաջին մեջ է ընկել։ Անդրանիկի հրամանով Ավոյի հարյուրյակը և Սմբատի առաջին մեջ է ընկել։

Անդրանիկի գունդը, որ մտնում էր զնդապետ Սրկովանի ղեկավարությամբ գաղ-
աթի մեջ, բաղկացած էր ընդամենը 1300 հետևակից ու հեծյալից, զնդացրա-
լին խմբից և փոքրաթիվ թնդանոթաձիգներից: Նա անմիջապես հարմար դիրք
բռնեց լեռնաշղթայի կենտրոնական մասում, իսկ զնդացրորդներին և թնդա-
նոթաձիգներին դասավորեցին նրա աջ ու ձախ թևերում:

թուրքական զորքերի հրամանատար խալիլ փաշային Անդրանիկի քաջագործությունները լավ հայտնի էին և նա խուսափում էր նրա հետ մարտի բռնվել, թեև իր զորաբանակը մի քանի անգամ զերազանցում էր Արարատյան գնդին: Երբ Անդրանիկի ղեմ ճակատամարտ տալը դարձավ անխուսափելի, զնդին: Երբ Անդրանիկի ղեմ ճակատամարտ տալը դարձավ անխուսափելի, հուսակտուր խալիլ փաշան նամակով առաջարկեց Անդրանիկին առանց մարտի հանապարհ տալ անցնելու: Դրան հետևեց զորավարի հատու պատասխանը. «Անդրանիկ փաշան, ինչպես ի հնումն, կապըսյրե, որ կովի պատրաստ է»³: Մենք հանդիպեցինք 18-ին, սկսվեց Դիմանի հայտնի ճակատամարտը:

մարտը:
Խալիլ փաշայի դորքը մարդաշատ էր ու լավ զինված, դեռ պարտություն
չէր տեսել. «Անոնք հպարտ են ու առնական: Սպաներեն և ոչ մեկը ձերեն մար
չիջներ, գլուխներն վեր բռնած, հանդարտ ու հանդգնությամբ առաջ կուգան...
ձեռք կերած չէին, իր սաղմական ծրագիրը լավ էր, գործադրելի և թելադրիչ,
լավ կերակրված էին, խմած և լավ հագնված»⁴:

Անդրանիկի բռնությունը՝ նման անհավասար պայմաններում հաղթանակ
տալ, շատ հանդուգն էր: Բայց նա վստահ ու անհրեք վճռականությամբ դիմեց

Շվեյցարիայի Բեռն քաղաքից ուսական գնահատության աշխատակիցը հայտնում էր, որ ժնեի և Լոզանի համալսարանների 20 ուսանողներ՝ մեծ մասամբ վանեցիներ. Կովկասի փոխարքայի թույլատվությունն են խնդրում՝ միանալու հայ կաթավորականներին, որպես բժիշկներ, բուժակներ և շարքային մարտիկներ³⁸: Սերբիայում ուսական գնահատանը խնդրում էր 30 հայ կաթավորների ընդունել ուսական բանակում³⁹:

Ռուսաստան էին շտապում և նրա բանակի ու կամավորների շարքում մարտնչելու էին գալիս օտանձին կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև որոշ դործիչներ ու մտավորականներ։ Ռուսաստանի աղատադրած շրջանները եկան «Քաղաքների միություն», «Հայոց զյուղատնտեսական բնիկ-բույժյան» (Ավ. Մահալյանի գլխավորությամբ), խնամատարական և առողջապահական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ։

Հոռետի 13-ին Ոստանից Անդրանիկի զորամասը ուղղություն վերցրեց դեպի Աղթամար հետո Իջերտ և ապա Հալվանց։ Այստեղ էին նաև կամավորական ալլ խմբերը։

Հունիսի 16-ին կատարվի ճակատամարտ սկսվեց Վանա լճի ափին: Ռշնա-
մին մեծ զոհեր տեսավ, փախուստի դիմեց: Անգրանիկի խմբից 8-ը սպանվեց
և 27-ը վիրավորվեց: Այդ մարտերում տարած հաղթանակի համար Անգրա-
նիկը պարգևատրվեց Գեորգիևսկան երկրորդ խաչով: Հաջորդ օրը լճամերին լրա-
ցուցիչ ուժեր ստանալով, անցավ ընդհանուր հարձակման: Շուտով կորպուսի
հրամանատար Օգոստովսկու կապավորը հայտնեց, որ գնեղալ Տրուխինի զոր-
քերը, թուրքերի ճնշման տակ, նահանջում են Զեկեից դեպի ս. Հակոբի բար-
ձունքները: Այդ իրադրություն մեջ Անգրանիկը որոշում ընդունեց. «ես պիտի
չնահանջեմ, այլ պիտի կռվիմ իմ կամավորներուս հետ, և այս գիշեր ժամը
11-ին ուժեղ հարձակում մը պիտի գործեմ»⁴⁰:

Գնենք ալ Տրուխինը զարմանքով բնդունեց Անդրանիկի այդ որոշումը և հայտնեց նրան, որ բոլորովին փամփուշտ չունի: Բայց Անդրանիկն անդրզվիլի էր: Նա պատառխանեց. «Ես սվիններով հարձակում պիտի գործեմ և պիտի պարպեմ իմ ունեցած ամենավերջին փամփուշտս»²¹: Եվ իրոք, գիշերը, որոշված ժամին Անդրանիկը սուրբ մերկացրած առաջ պաշարավ:

Հարձակումը Զեհերի շրջակայքում այնպիսի արագությամբ կատարվեց, որ ՅՆԱՄԻՆ ամբողջովին ջախջախվեց և ետ շարժվեց: Հաղթանակը կատարյալ էր ու փայլուն: Այն մեծ զարմանք ու հիացմունք պատճառեց ուսուսկան բանակում: Շատերը մինչև անգամ չէին հավատում: Հաջորդ առավոտյան, դեռևս Տրուխինը, Անդրանիկի հարվածի շնորհիվ ազատվելով թուրքական բանակի հետապնդումից, իր 2400 հեծյալներով ու թնդանոթներով ետ եկավ: Նա ջերմորեն ողջունեց Անդրանիկի հաղթանակը՝ «համբուրելով իր ձեռքերն իր հաղթանակին համար»⁴², նահանջելու մտախնա խաբարը օրը ավամ իր հետագրից հետո նա հաղթական հեռագիր հղեց. «Անդրանիկը իր պատասխանատվու-

Սլաւն տակ սվինաւարաւով վերցոյց Զեմնի բարձունքները³³։ Այս հազմանակի համար Անդրանիկը երկին արժանացաւ Գեորգիելան երկրորդ կարգի խաչի։

Հայերից մալուրը և թշնամու նոր ջախջախումը մալիս առաջատար էր 25-ին: Թշնամին սարախ գաղտում թողեց մոտ 200 դիակ և փախուստի դիմեց: Անգլոսոնիկ խումբը ալար վերցրեց 4 թնդանթ, գերեց բազմալան թվով զինվորներ, որոնց թվում մեկ հարյուրապետ, երկու հիսնապետ և այլն: Կամավորներ, որոնց թվում մեկ հարյուրապետ, երկու հիսնապետ և այլն: Կամավորների զորքանան անհամեմատ քիչ էր. 4 մարդ սպանվել էր 8 մարդ վիրավորվել:

Հունիսի 30-ին Անդրանիկի գոնդը հորդիմ գլուղից անցավ Հավաթաղ։
Ենթադրվելով առաջընթացը, կամավորները հուլիսի 1-ին մտան Կորականց,
որակից ընամին զվաարատու փախչելով՝ թողլ էր 120 հազար փամփուշտ,
50 հատ վրան, բուվական լվով հրացաններ, ինչպես և դեղորայք։ Այդ բոլորը
չափազանց անհրաժեշտ էր բուսական բանակին։ Անդրանիկը առաջ անցնելով
հետախուզեց նաև ելեծորիկ դուղը։

Իր տաղանդով ու վաստակած փառքով Անդրանիկն այնպիսի հեղինակություն էր, որ հուլիսի 5-ին դեներալ Տրուխինը ահաջորդ օրվան հարձակումին կարգադրությունները հանձնեց հրամանատար Անդրանիկին⁴⁴։ Հրաման տրվեց, որ այսուհետև մյուս կամավորական խմբերը ևս ենթարկվեն Անդրանիկին, որ այսուհետև մյուս կամավորական տակ գրվեցին նաև 400 կազակներ, 2 լեռնային, 4 կին։ Նրա տրամադրության տակ գրվեցին նաև 400 կազակներ, 2 լեռնային, 4 դաշտային թնդանոթ և այլն⁴⁵։

[illegible]

Արտակարգ էր Անդրանիկի այդ խիղախույթյունը: Գնդակները շորս կողմը վզվզում էին, բայց հրը նրան զոհույացնում էին, պատասխանում էր. «Թուրքի զնդակը մեզ չի վնասեր, նա կույր է»⁴⁷: Թշնամին խուճապահար փախուստի դիմեց, թողնելով մոտ 400 դիակ, մեծ քուճակովյաժք ռազմամթերք. կամավորներից 4-ը զոհվել էր, 12-ը վիրավորվել էր: Այդ մարտերում զոհվեց նաև բոլորի կողմից սիրված քաջ մարտիկ Նեչոն:

«Այս բոլոր կռիվներու ժամանակ, ընդհանրապես հայկական բոլոր քաջարի խմբերուն, իսկ մասնավորապես Ա. խմբի գործողությունները, ղեկավարությամբ վերին աստիճանի եռանդուն, առնական և անօրինակ քաջ Անդրանիկի, ամեն գովեստե վեր էին, օրինակելի և արժանի ղինվորական պարգևներու, որի մասին ևս իր ժամանակին ղիմումներ ըրի իմ անմիջական գլխավորիս՝ կովկասյան 4-րդ զորաբանակի հրամանատար ժեն. Օգանովսկին, բայց իմ ղիմումներու մեծ մասն ապարդյուն մնացին»⁶⁵:

Տրուխինը ևս ղգոհություն է հայտնում այն առթիվ, որ Օգանովսկին շատ անբարյացակամ վերաբերմունք էր ցույց տալիս ղեկի կամավորական շրնդերը:

Ինչ վերաբերում է ռուսական բանակի նահանջին, ապա դա ցարական ղինվորական հրամանատարության այդ ժամանակ հանդես բերած անճարակության ու անհեռաբաստության, հայտնի չափով նաև նրա ղանդակոտության հետևանքն էր: Ռազմաճակատի այդ հատվածում գլխավոր հրամանատարությունն անհրաժեշտ: քանակությամբ ղորք էլր կենտրոնացրել: Ավելին. նահանջելու հրաման տալու պահին նա ապակողմնորոշող տեղեկությունների վրա էր հենվել և Անդրանիկի ծայրաստիճան վրդովմունքն անտեղի էր:

Հետագայում հայտնի դարձավ, որ նահանջը մասնավորապես կատարվել է թուրքական բանակի այդ հատվածում կենտրոնացված ուժերի մասին խստորեն չափազանցված և չստուգված այն հաղորդումների հիման վրա, որ ռուսական բանակի հրամանատարությունը ստացել էր իր հետախուզության միջոցով: Ըստ որում ղրանում իր սև ղերն էր կատարել նաև հետախուզության մեջ ծառայող, ղաշնակցական Տիգրան Դեռյանը⁶⁶:

Ապակողմնորոշող տեղեկություններ ստանալով, Օգանովսկին, առանց ղրանք ստուգելու, նահանջի հրաման արձակեց ու անհետացավ: Երեք օր ղեներալ Օգանովսկուն փնտրում ու չէին գտնում, իսկ նրա 4-րդ կորպուսի 64 հաղար ղինվորները իրենց 7 ղեներալներով խուճապահար, մեկը մյուսից անտեղյակ, ետ էին նահանջում:

Այսպես ռուսական հերոս ղինվորը, որ միշտ արհամարհել է պարտությունն ու նահանջը, ընկավ ծանր կացության մեջ: Այդ նահանջը ահավոր հետևանքներ ունեցավ հայ ժողովրդի համար. նրա գրությունը սարսափելի դարձավ:

Անդրանիկի գունդը այդքան արագ ռազմերթից և ղժվարին անցումներ կատարելուց բոլորովին ուժասպառ էր եղել: Շատերը վնասվածքներ էին ստացել ոտքերից և ղժվարությամբ էին քայլում:

Երեք օր Արճեշում հանգստանալուց հետո Անդրանիկի ղինվորների ղգալի մասը կաղղորվեց: Այդտեղ հավաքված ղաղթականների մի մասն Անդրանիկի ղինվորների հարազատներն էին: Դրա համար էլ ղինվորներից ոմանք

գտնելով իրենց մայրը, քույրը, եղբայրը և այլ պարագաները, ստիպվեցան անոնց միանալ և փոխադրությանց հողսերը վերցնել իրենց վրա, այնպես որ մեզ մոտ մնաց միայն 185 տղա»⁶⁷, — վկայում է ականատեսը:

Շուտով երևացին վասպուրականի աղետավոր նահանջի ղառնաղի պրտուղները, հայտնի դարձան հայության ղանդվածային ղարդն ու տեղաշարժերը: Հուլիսի 20-ին Անդրանիկը խնդրեց ղեներալ Շարպանտեին՝ թույլատրել Բերկրիում որոշ քանակությամբ ղորք թողնել՝ «վասպուրականի նահանջն ապահովելու համար, բայց մերժվեցավ»⁶⁸: Նույն հարցով Անդրանիկը հաջորդ օրը ղիմեց վանից ժամանած ղեներալ Նիկողանին և նորից մերժում ստացավ:

Մնում էր ղիմել վերջին միջոցին, և Անդրանիկը, խորհրդակցելով իր օգնականների հետ, ինքնակամ կերպով լուծեց այդ հարցը, ստեղծեց հատուկ խմբեր և նրանց ղառավորեց ղաղթականության քարավանի ուղղությամբ՝ սկսած Բերկրից մինչև Իգդիր, որպեսզի ղաղթականությունը պաշտպանի թուրքական ղորքերի և վայրենի ցեղապետերի հարձակումներից: Ինքն՝ Անդրանիկը, ստացված հրամանի համաձայն, հուլիսի 22-ին ղարժվեց ղեկի Աբաղայի ղաշտը: Նրա ստեղծած ղինվորական պահակախմբերի օգնությամբ ղաղթականությունը հուլիսի 23-ին ապահովաբար հասավ Թավրիզ, 24-ին՝ Կրզըլ-Դիզե, 25-ին՝ Օրկով և 26-ին Իգդիր, որտեղից ուղեկցող ղինվորները վերադարձան Անդրանիկի գունդը:

Թև՝ Անդրանիկը և թի նրա ողջ խումբը մեծ հիասթափություն էր ապրում: Կամավորների մի մասին իրենց ցանկությամբ Անդրանիկը թույլ տվեց ցրվելու⁶⁹, իսկ ինքն էլ թիկնապահի ուղեկցությամբ օգոստոսի 8-ին եկավ Երևան: Հաջորդ օրը նա այցելեց Քանաքեռում կաղմավորվող հայկական պահեստային ղորամասը: Օգոստոսի 10-ին Անդրանիկը, ցանկանալով ստուգել այդ ղորամասի պատրաստականությունը, խնդրեց հատուկ ռազմավարություն անցկացնել: Օգոստոսի 11-ին նա մեկնեց Թիֆլիս և, ստեղծված պայմաններից ղրդված՝ հրաժարվեց մասնակցել որևէ ռազմական ղործողության⁷⁰: Բայց շուտով էլ՝ ղաղթականության և առանձին ղործիչների խնդրանքով նա սկսեց հավաքաղրել ու կաղմակերպել նոր ուժեր: Այդ ժամանակ Երևան հասան ամերիկահայ կամավորները: Անդրանիկը կաղմակերպելով հայկական այդ ուժերը, եկավ Երևան, նրանց հանձնեց Քանաքեռի պահեստային ղորամասին և վերադարձավ Թիֆլիս:

Անդրանիկի խումբը միառժամանակ Կոտայքի ղրջանի Ավան ղյուղում մնալով, սկսեց վերակաղմվել: Շատերը, մանավանդ Ամերիկայից ժամանած կամավորները, հայտարարում էին, որ իրենք եկել են հատկապես «փաշայի» խմբում ծառայելու: 1915 թ. սեպտեմբերին, որոշ ժամանակ բուժվելուց հետո, Անդրանիկը եկավ Երևան և ղարունակեց իր նոր խմբի ղեկավարությունը:

Հենց պատերազմի սկզբից, ինչպես և մինչ այդ, Սասունը գտնվում էր թուրքական կառավարության հատուկ ուշադրության կենտրոնում: Այդ մասին գերմանացի մի ակնադատ, որ նկարագրում է Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց՝ 1914 թ. հոկտեմբերից հետո ընկած ժամանակում Սասունի և Մուշի հայության վիճակը, ուշադրով վկայություն է թողել: Նա պատմում է, որ թուրք զինվորները հայերից նախ և առաջ խլում էին այն ամենը, ինչ հարկավոր էր պատերազմ վարելու համար: Նրանց ունեցվածքը և զրամը թուրքերն անարգել բռնագրավում էին: Ամեն մի թուրք «կարող էր մտնել հայի խանութը և վերցնել այն, ինչի կարիք զգում էր, կամ թե ինչ ինքը ուզում էր ունենալ»¹: Բայց «հավանաբար բռնագրավվածի հաղիվ մեկ տասներորդը կարող էր պետք դալ պատերազմ վարելու համար, մնացածը, պարզապես կոշոպուտ էր»:

Նույն ակնադատը պատմում է, որ դեպի ռուսական սահմանը մթերքներ տեղափոխելու համար Մուշից ուղևորվել էին 300 հայ ծերունիներ և մանկահասակ տղաներ՝ մեծ մասը մինչև 12 տարեկան: Նրանց բոլորին ճանապարհին կողոպտել են, նույնիսկ թողել առանց հագուստի: «Եթե այդ 300 հայերից 30-ը կամ 40-ը ետ էր գալիս, ապա դա հրաշք էր համարվում...»²:

Մուշում 1914—1915 թթ. ձմեռը շատ դժգոհ էր: Ոչ միայն ծանր հարկերը վճարելու, այլև սնվելու համար գյուղացիներն այլևս ոչինչ չունեին: Սակայն դժգոհ ուստիկանները չէին դադարում պահանջել և այնքան էին ծեծում գյուղացիներին, որ մահամեծ գետին էին դրոշմում: Բոլոր տանջանքները գյուղացիները լուրջամբ էին տանում և միայն այն դեպքում էին ինքնապաշտպանության դիմում, երբ ուստիկանները սկսում էին անպատվել ու տանջել կանանց և երեխաներին: Թուրքերն «ամբողջ գյուղեր էին հրդեհում միայն նրա համար, որ մի քանի հայեր փորձել էին պաշտպանել իրենց ընտանիքները»³:

Զենք հավաքելու պատրվակով թուրքերը ոչնչացրին մեծ քանակությամբ հայկական գյուղեր: Նրանք սնապարծությամբ հայտարարում էին, որ «արդեն աղատվել են բոլոր հայերից»⁴:

Երբ Բիթլիսի հայերի հետ մաքրեցին հաշիվը, հերթը հասավ Մուշին: Առաջներում էլ Մուշում շատ սպանություններ էին կատարվում, բայց դրանք զանգվածային բնույթ չէին կրում: Այժմ մարդկանց սպանում էին առանց որևէ պատճառի, ծեծում, մահվան դուռն էին հասցնում:

Պատերազմը հայտարարվելուն պես թուրքերը սկսեցին զանգվածաբար ձերբակալել ու զնդակահարել զենք կրելու ընդունակ հայ տղամարդկանց: 1915 թ. փետրվարից սկսած այդ համընդհանուր բնույթ ստացավ Յրոնք,

վարդենիս, Այլեջան գյուղերում և շատ ուրիշ վայրերում: Ամենուր հետապնդում ու որսում էին հայ գործիչներին, դիմադրական պայքարի հավանական հերոսներին: Թուրքերը զանազան միջոցներով փորձում էին ավերել ամրոցներն ու պաշտպանության համար պիտանի տեղերը: Հատկապես շատ բան անում անել, քան ինքնակամ հանձնվել թուրքական յաթաղանի «խնամքին» կամ էլ զենքի դիմել՝ իրենց ֆիզիկական գոյությունը պաշտպանելու համար: Նրանք, բնականաբար, ընտրեցին երկրորդը: «Մուշի հովտի և Սասունի համար սկսվեցին ինքնապաշտպանության... օրերը, — վկայում է մի այլ վաճառական: — Բնակչությանը ոչնչացնելու կրկնակի անհաջող փորձից հետո, որի ընթացքում զործի էին դրվել կանոնավոր զորքերը, թուրքական իշխանությունները, համընդհանուր ապստամբությունից վախճնալով, հայերի հետ բանակցությունների մեջ մտան»⁵:

Հաշտության համար հայերն առաջադրեցին հետևյալ պայմանները՝ 1) հայերին չդիմախոսել, 2) վերջ տալ զանգվածային կոտորածներին, 3) հրաժարվել հայ բնակչությանը աքսորելու ծրագրից, 4) Սասունին ձեռք չտալ»⁶:

Լեռներում ամրացած սասունցի հերոս պաշտպանների թիվը, ըստ թուրքական չափազանցված տվյալների, պետք է 20 հազարից ավելի լինե՞ր՝ իրականում, սակայն, 2—3 անգամ քիչ էր: Բայց դա էլ մեծ ուժ էր, և թուրքերը ստիպված ընդունեցին հայերի առաջադրած պայմանները: Այդ, իհարկե, խորամանկ մի քայլ էր՝ հեռու գնացող նպատակներով: Սասունցիների զգոնությունը թուլացնելու համար որոշ ժամանակ նրանք հույս տվեցին, թե հալածանքները դադարեցրել են:

Ժամանակ շահելով, թուրքական կառավարությունը սկսեց զորքեր կենտրոնացնել Մուշում, և շուտով դրանց թիվը հասցրեց 20 հազարի: Մայիսին Բիթլիսից նոր զորամասեր եկան, իսկ Վանից բերվեց ուստիկանական մի գունդ՝ Քյազիմ բեյի գլխավորությամբ:

Մայիսի կեսերից սկսվեց Սասունի ծայրամասային շրջանների պաշարումը: Ամսվա վերջերից մինչև հունիսի կեսերը թուրքական զորքերի կորկընվող գրոհները ետ մղվեցին թշնամու համար մեծ կորուստներով:

Սասունցիներն, իջնելով լեռներից, Մուշի շուրջը՝ թուրքական զորքերից 2500—2700 մետր հեռավորության վրա խրամատներ էին փորել և դիրքավորվել: Մինչ այդ թուրքերը քաղաքից տարել էին արխիվը և թանկարժեք շատ իրեր, ապա նրանք ամրացել էին քաղաքի մեջ ու նրա շրջակա գյուղերում: Ահող մարտերը շարունակվեցին մեծ համառությամբ: Չնայած սկզբից ևեթ թուրքերը գերակշռում էին թե՛ զորքերի թվով և թե՛ զենք ու զինամթերքներով, այստեղ էին ուղարկվում նոր թարմ ուժեր՝ կանոնավոր զորք ու կամավորական ավազակախմբեր:

1915 թ. հուլիսի սկզբներին թուրքական կառավարությունը հրաման արձակեց Մուշի հայ բնակչությանն արտոթել Ուրֆայի կողմերը: Սակայն մշեցիներին արդեն հայտնի էր, որ տեղահան արված մյուս քաղաքների ու գյուղերի բնակիչներին ճանապարհին կողոպտել ու ոչնչացրել են: Եվ նրանք հրաժարվեցին կատարել այդ հրամանը, իսկ թուրքերը, կարծես հենց դրան էին սպասում, անհապաղ սկսեցին ջարդը: «Միայն Սասունը, բոլոր կողմերից շրջապատված լինելով թուրքական զորքերով, դիմադրություն ցույց տվեց և մնաց հայերի ձեռքին... Երիտասարդ հայերը, որոնք ղենք ունեին, փախան սարերը: Նրանք բոլորը Դուրախում մտան հայկական դրուժինայի շարքերը»:

Թուրքերն ամենուր սկսել էին դաժան կոտորածները և ամեն տեղ էին հետապնդում հայերին՝ արյունոտ թուրը միշտ սպառաքտ պահած: Կարծես նրանք այլևս քողարկվելու, խորամանկության դիմելու կարիք չունեին: Եվ որքան ղանգվածաբար ու բացահայտ էին նրանք կոտորում հայությունն, այնքան ավելի էին ընդլայնվում ապստամբությունները բռնկած շրջանները: Շուտով ոտքի ելավ ամբողջ գավառը: Սակայն ինչ կարող էր անել անզեն, անօգնական բնակչությունը:

Հուլիսի սկզբներին խարբերդի վրայով Կոստանդնուպոլսից ժամանած 20 հազար զինվորներ 11 թնդանոթով պաշարեցին Մուշը, թեև իրականում Մուշը պաշարված դրություն մեջ էր դեռ հունիսի կեսերից: Հուլիսի 10-ին Մուշը մի քանի ժամ անընդհատ գնդակոծվեց. առիթն այն էր, որ մի քանի հայեր իբր թե փորձել են փախուստի դիմել:

Հաջորդ օրը հրաման արձակվեց 3 օրվա ընթացքում արտաքսել հայերին: Հրամանը պահանջում էր բոլորին նախօրոք հաշվառման ենթարկել, իսկ նրանց ունեցվածքը և դրամը բռնագրավել: Սակայն դեռ երկու ժամ էլ չէր անցել, երբ զինվորները խմբերով խուժեցին հայերի տները և բնակիչներին շատերին ձերբակալելով բանտերը լցրեցին, ապա թնդացին հրանոթները: Հրդեհի ու իրարանցման մի կատարյալ գեհն ստեղծվեց:

Գերմանացի ավանատես բժիշկը պատմում է. «Ես գնացի մուլեսարիֆի մոտ և խնդրեցի, գոնե երեխաներին խնայել: Բայց իղուր: Նա պատասխանեց, որ հայերի երեխաները պետք է ոչնչանան իրենց ազգի հետ մեկտեղ: Նման սարսափելի պայմաններում Մուշը հրդեհվեց ամբողջովին»⁸, իսկ բնակչությունը գազանաբար ոչնչացվեց: Չէին խնայում ո՛չ երեխաներին, ո՛չ կանանց ու ձեռերին:

Մահից մազապուրծ փրկվածները փորձում էին պատսպարվել Սասունի լեռներում: Այնտեղ պաշտպանվող սասունցիները մի քանի անգամ փորձեցին ճեղքել թուրքական զորքերի օղակը և օգնության հասնել դաշտի բնակչությանը, բայց ապարդյուն. նրանք ոչ գնդացիներ ունեին և ոչ էլ հրանոթ-

ներ, օր-օրի ծանրանում էր նաև հենց իրենց՝ Սասունի լեռներում պաշարված հայերի վիճակը, սպառվում էին նրանց զինամթերքն ու պարենը:

Հուլիսի կեսերին Մուշի հովիտն է խուժում ևս մի դիվիզիայի հասնող զորաբանակ՝ Բեքիր Սամիի հրամանատարությամբ: Մեծ պատրաստությունից հետո թուրքական բոլոր զորքերը գրոհ են սկսում: Հուլիսի 19-ին նրանց հաջողվում է ճեղքել պաշտպանության դիժը, իսկ մի քանի օր հետո՝ 22-ին ահեղ մարտերով գրավել Քեփու և Անդոկ լեռները՝ հայերի ամենահուսալի ամրությունները: Կարծես դիմադրության ճակատագիրն արդեն պարզ էր, կարծես ոչինչ չէր մնում անել, քան անձնատուր լինել, առավել ևս, որ թե՛ զինամթերքը և թե ուտելիքը սպառվել էին: Սակայն նույնիսկ այդ ծանր պայմաններում նրանք չհանձնվեցին: Բաժանվելով փոքր խմբերի, սասունցիները դեռ շատ երկար ժամանակ շարունակեցին պարտիզանական պայքարը՝ վրիժառուների այդ խմբերն ահ ու սարսափ էին տարածում թուրք մարդասպանների վրա, նրանց մեծ կորուստներ պատճառում:

Սասունի հերոս պաշտպանները ավելի քան երկու ամիս կաշկանդել էին 25 հազար զինվորներից բաղկացած զորքը, մի շարք ավազակային խմբեր: Դրա շնորհիվ թուրքական ճակատը այնքան էր թուլացել, որ ռուսական զորքերը, չհանդիպելով լուրջ դիմադրության, հասան մինչև Վարդենիս և Մկրազում, որտեղից մինչև հայկական դիրքերը ընդամենը 4 ժամվա ճանապարհ էր:

Սասունի լեռներում ցրված 25—30 հազար հայեր շարունակում էին հերոսական-ազատագրական պայքարը և չէին հպատակվում թշնամուն: Նրանց մի մասը 1915 թ. սեպտեմբերի 10-ին, անցնում է սահմանն ու միանում ռուսական բանակին և հոկտեմբերի 2-ին ներկայացրած իր զեկուցագրում խնդիր դնում ռուսական բանակի օգնությամբ ազատագրել Սասունի տառապյալ հերոսներին¹⁰:

Թուրքերի վայրագությունները հայերին դիմադրական պայքարի էին հանել բոլոր այն վայրերում, որտեղ թեկուզ չնչին հնարավորություն կար դրա համար: Սասունից հետո ինքնապաշտպանության գոյամարտի ելավ նաև Զեյթունը, այն Զեյթունը, որ դարերի ընթացքում զուլխ չէր խոնարհել թուրք ջարդարարների առջև և կիսանկախ կյանք էր վարել: Բայց թուրքական նենգ քաղաքականությունն իրենն արել էր. ներքին ներհակությունների և պատերազմական դրության պատճառով նույնիսկ Զեյթունը սպիտակ դրոշ պարզեց: Սակայն մարտաշունչ երիտասարդությունը փրկեց զեյթունցու պատիվը: Նա, հավատարիմ մնալով նախնիների հերոսական ավանդներին, որոշում ընդունեց չհնազանդվել և բարձրացավ սարերը, միացավ թուրքական բանակը լքած հայերի խմբերին և պատրաստվեց պաշտպանական մարտերի: Կառավարական զորքերը փորձեցին նրանց ծնկի բերել, բայց իղուր: Հերոսական խմբերը հակահարձակման անցան և ոչնչացրին նրանց, բռնագրավեցին ղենքը և զինամթերքը¹¹:

կառավարությունը նրանց դեմ նոր զորքեր ուղարկեց: Բնակչության այն մասը, որ հանձնվել էր, բշվեց Գոնիայի շրջանի համաճարակով բռնկված վայրերը, որտեղ սարսափելի վարակը, դրա հետ միասին սովը և դաժան հալածանքները մեծ զոհեր խլեցին: Աքսորականները փորձեր էին անում ազատվել և փախչել լեռները, բայց նրանց մեծ մասը ընկավ անարգ թշնամու զընդակից:

Այնթապի ամերիկյան հիվանդանոցի տնօրենի գրառումներից երևում է, որ հայ կտրիճները մի քանի անգամ լեռներից իջել են և զինված բախումներ ունեցել հայերին աքսորի քոռ զորքերի հետ: 2—3 դեպքում նրանց հաջողվել է փրկել աքսորի քոռ զորքերի խմբերը և իրենց հետ տանել լեռները:

1915 թ. հունիսի կեսերին 12 հազար թուրք զինվորներ խաբեությամբ կարողացան ներխուժել Զեյթուն և ընդհանուր ջարդ կազմակերպել, ինչպես դա նրանց հաջողվել էր Մարաշի շրջանում:

Սուևտիայի մի շարք գյուղերի բնակիչները ևս, լեռներում ամրանալով, հերոսական պայքար մղեցին թուրքական մեծաքանակ զորքերի դեմ, թևե ջարդարարները զինված էին զենքի տարբեր տեսակներով, նաև՝ թնդանոթներով¹²: Սուևտիայի հայերից 4300 մարդ, աքսորի մեկնելու հրաման ստանալուն պես պարզեցին ապստամբության դրոշը և բարձրացան լեռները: Յոթ շաբաթ շարունակ նրանք հերոսաբար մարտնչում էին թուրքական զորքերի և նրանց օժանդակող ավազակախմբերի դեմ:

Թուրքական զորքերի դեմ մղված կատաղի մարտերից մեկը տևեց 26 ժամ: Լեռներում ամրացած բնակչության մեծ մասը անդին էր, մի մասն էլ վատառողջ: Տղամարդկանցից մարտունակ էր միայն 600-ը, իսկ սրանց լուրաքանչյուր քառյակից միայն մեկը հրացան ուներ՝ այն էլ մասամբ որսորդական: Անգլիական «Բայմա» թերթը պատմելով այդ հերոսական պայքարի մասին, գրել է. «Սուևտի հայերը կարողացան իրենց հայրենակիցների տխուր բախտից խուսափել շնորհիվ այն բանի, որ գտնվում էին ծովափին»¹³:

Հերոսական պայքարի այդ մարտիկները ոչ միայն ահագին կորուստներ պատճառեցին թշնամուն, այլ նաև ինչ-որ հրաշքով, ֆրանսիական նավատորմի օգնությամբ կարողացան փրկվել թուրքական յաթաղանի դաժան հաշվահարգանքից:

Հայկական ջարդերի ականատես մարդկանի ամերիկյան կոլեջի պրոֆեսոր Թեոդոր Ալենի պատմածից երևում է, որ թուրքերը դեռևս 1915 թ. ապրիլի սկզբին Մարզվան քաղաքում հայտարարել էին ռազմական դրություն. «Քաղաքի 14—45 տարեկան հայ տղամարդկանց զորակոչել են: Զորակոչեղել է հանկարծակի. զորակոչիկները հենց փողոցից ու աշխատավայրից տարվել են զորանոցները: Նրանցից շատերը չեն կարողացել գեթ վերջին անգամ տեսակցել իրենց հարազատներին: Զորանոցում տեսակցություն

արգելված էր»¹⁴: Այնուհետև Թ. Ալենը նշում է, որ 1915 թ. ապրիլի վերջին շորեքշաբթի օրը ոստիկանապետը և երեք ոստիկան եկան իրենց կոլեջը, ձերբակալեցին հայոց լեզվի ու պատմության պրոֆ. Գադիկ Օղանյանին: Նրա հետ ձերբակալվեցին նաև նաչատուր Ադամյանը, Պարսամյանը և ուրիշ մտավորականներ՝ ընդամենը 12 հոգի: Նրանց բոլորին տարան Սեբաստիա: Շուտով լուր ստացվեց, որ «միայն Օղանյանն ու Ադամյանն ողջ հասած են Սեբաստիա, մյուսներ ճանապարհին սպանած են սոսկալի տանջանքներ տալիս վերջ: Զորահավաքության անունի տակ մայիս և հունիս ամիսներու մեջ 1200 երիտասարդներ հավաքեցին, որոնց խումբ-խումբ՝ հինգեն մինչև 10—12-ական երիտասարդներ՝ մեկըսմեկու կապած զիշերանց ալդիների զեպի հարավ և նաև Ղալզայի ճանապարհի եզերքին գնդակահար էրած են, նախապես իրենց ձեռքով գերեզմաններ փորել տալիս հետո»¹⁵: Պրոֆ. Թ. Ալենը վկայում է նաև, որ այդ բոլորը կատարվում էր գերմանական սպանների խորհրդով և նրանց անմիջական մասնակցությամբ:

Այսպիսով, բազմաթիվ վայրերում, մասնավորապես Վանում, Կիլիկիայի լեռներում, Սուևտիայի մոտ հայերը՝ հերոսական դիմադրություն ցույց տվեցին: Ուրֆայի հայերը խիզախաբար մաքառեցին մինչև վերջին գնդակը և զոհվեցին համառ ու անձնուրաց պայքարում:

Ահա այս պայմաններում էր, որ հրաման տրվեց ռուսական զորքին նահանջել: Դա սովորական նահանջ չէր: Դա մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջում էր. այն ժողովրդի, որն իր հույսը կապել էր ռուսական բանակի հետ: Իսկ հիմա այդ բանակը նահանջում էր՝ խույ ու համր այն ողբերգության հանդեպ, որին մատնվում էր իր փրկության հույսը նրա հետ կապող ժողովուրդը...

Ռուս շարքային զինվորները, որոնց անունը միշտ էլ սրբության ու երախտագիտության խորհրդանիշ է համարվել հայ ժողովրդի համար, վերգոլմունքով ընդունեցին այդ չարաբաստիկ նահանջի հրամանը: Նրանք, կրկնում ենք, այս անգամ ևս փրկեցին ռուս մեծ ժողովրդի պատիվը, ժողովուրդը, որի հետ ոչ մի առնչություն չունեցարի ու նրա գնեհաբալների երախտամոռ քայլը: Ռուս հասարակ զինվորը ոչ միայն արտահայտեց իր համակրանքը հայ ժողովրդի նկատմամբ, այլև այդ սև նահանջի ընթացքում ևս մեծահոգության ու եղբայրության վեհ օրինակներ տվեց՝ արժանի առհավետ հիշելու և փառաբանելու...

Ցարական բանակի նահանջը սարսափելի ծանր վիճակ ստեղծեց հայ ժողովրդի համար: Այն օրերի մի փաստաթղթում նշվում է, որ այդ շրջանում պատերազմական գործողությունները դրավել են թուրքերի ուշադրությունը և կոտորածը դադարեցվել էր. «Բայց հենց որ ռուսական զորքերը թողեցին Լիզը, հայաբնակ բոլոր շրջանները ենթարկվեցին կողոպուտի և ավերման»¹⁶: Այդ նահանջի ուղղակի հետևանքն էր, որ Վանի հայությունը գաղթեց, իսկ Մուշն ու Սասունը բնաջնջվեցին: Բայց գաղթելը շարիքներից փոքրագույնն

էր. ցաւն այն է, որ գաղթելը դեռ փրկութիւն չէր. «Սարսափելի դարձավ հայ գաղթականներուն վիճակը, օրական հարյուրներ կմեռնէին անոթութենէ և հիվանդութենէ էջմիածնի պատերուն տակ»¹⁷:

Երբ ռուսական զորքերը նահանջի հրաման ստացան, Վանի հայերը և կամավորները գրավոր դիմում հղեցին գեներալ Նիկոլաեին և խնդրեցին որ թուլլատրի իրենց Վանում մնալու և թողնելու նրանց տրամադրութեան տակ լեռնային հրանոթները, անթել հեռագիրը, զենք և զինամթերք: Նիկոլաեից պատասխան չստանալով, նրանք դիմեցին գեներալ Յուդենիչին և նորից պատասխան չստացան: Հուլիսի 18-ին, երբ ռուսական զորամասերը թողնում էին քաղաքը, երբ հրանոթները դուրս էին բերել, պահեստները ոչնչացրել, իսկ բնակչութիւնը հասել էր Բերկին-Կալ, 1-ին և 2-րդ կամավորական խմբերն էլ բնակչութեանը ուղեկցում էին, գեներալ Տրուխինը հանկարծ բանավոր հայտնեց կամավորական խմբերին, թե կարող են մնալ Վանում: Սակայն շատ ուշ էր, որովհետև մնալով անպաշտպան նրանք ոչնչանալու էին:

Զորքի նահանջի հետ միաժամանակ տեղահան էր եղել մոտ 2 հազար հայ բնակչութիւն: Դա արտակարգ և սարսափելի դժբախտութիւն էր: Վանից ձուլ մի կողմից և մինչև Իգդիր մյուս կողմից, ճանապարհների ուղղութեամբ, փոխված էին հայ գաղթականների դիակներ: Կրծքի երեսաններն, առանց բացառութեան, մահացան: Մարդիկ հյուծվելուց, սովից, ծարավից տապալվում էին: Այդ նահանջի ժամանակ պետք է նշել գեներալ Տրուխինի կազակների մարդասիրութիւնը, որոնք սեփական նախաձեռնութեամբ և տանջալից զգացումներով, փրկում էին հայ երեսաններին, տանելով իրենց ձիերի վրա, հաճախ ամեն մեկը մի քանի հոգու¹⁸:

Հայերը անհամար զոհեր տվեցին: Ճանապարհին վայրի ցեղապետները հարձակվում էին անպաշտպան մարդկանց վրա՝ կողոպտում ու սպանում:

Թիֆլիսի Ներսիսյան գաղութից 1915 թ. հուլիսին Շվեյցարիա ուղարկված մի նամակում, որ ստորագրված է «Արշակ», խոսվում է արդեն մոլեգնող կոտորածի մասին. թուրքերը Մուշի և Մանազկերտի շրջաններում մեծ ջարդեր են սկսել՝ չնայելով կանանց ու երեխաներին. Բաղեշի, Մուշի, Էրզրումի շրջաններում ջարդերը սարսափելի չափերի են հասնում¹⁹:

Ստեղծվել էր այնպիսի վիճակ, որ Անդրանիկը ստիպված էր արձակել իր խումբը: Դեռ Վանի տեղահանման ժամանակ գեներալ Նիկոլաեը ցանկանում էր Անդրանիկի խումբը միացնել ռուսական բանակին: Հայերի կամքին հակառակ նրանց վերաբնակեցումը Կովկաս, նրանց կրած զրկանքներն ու տանջանքները Անդրանիկին համոզեցին, որ կամավորական ջոկատները իրենց ներկա գործելակերպով հայերին ոչ մի օգուտ չեն բերում: Դրա համար էլ Իգդիրում, երբ կամավորների մեծ մասը, տեսնելով իրենց ընտանիքների ծանր վիճակը, միացավ յուրայիններին, Անդրանիկը չընդդիմացավ, միայն հրամայեց զենքերը հանձնել տեղական շտաբին:

Անդրանիկը ցանկանում է, որ հայկական դրուժինաները զինվորական հրամանատարներից անկախ լինեն և հայկական ջարդերը կանխելու համար պարտիզանական կռիվներ մղեն:

Հայ կամավորների այսուհետև ևս պատերազմին մասնակցելու խնդիրը մնում էր չլուծված: Կամավորները ճակատից հեռանալով, սովար խմբերով կենտրոնացել էին Իգդիրում և Նրևանում: Նրանց մեծ մասը իրենց անհաջողութեան պատճառը համարում էր գեներալ-լեյտենանտ Աբասցիկին:

Կամավորական խմբի հետագա ճակատագիրը պարզելու համար Անդրանիկը մեկնեց Թիֆլիս՝ կամավորական խմբեր կազմակերպող գլխավոր կոմիտեի անդամների հետ խորհրդակցելու: Այստեղ նրան հայտնի դարձավ, որ «որոշել են անհապաղ ապահով տեղերում պատրաստել զենքի և զինամթերքների պահեստներ»²⁰: Առաջին իսկ հանդիպումներն Անդրանիկի համար շատ բան են պարզում: Մասնավորապես նա իմացավ, որ «Հայկական շտաբը», ինչպես սովորաբար կոչում էին կամավորական խմբերի գլխավոր կոմիտեն, զրկված է շափազանց նեղ վիճակի մեջ, նրա նկատմամբ իշխանութիւններն անվստահութիւն են ցուցաբերում: Բանը հասել էր այնտեղ, որ ցարական հրամանատարութիւնը խստորեն դժգոհ է նրանից, որ հայ կամավորներին ուղարկվող թղթակցութիւնները և այլ նյութեր հասցեագրվել են այսպես՝ Թիֆլիս, «Հայկական շտաբ»: Կովկասյան բանակի գլխավոր շտաբը այդ հարցը նույնիսկ բազմաթիվ անգամ քննարկման առարկա է դարձրել և զաղտնի շրջաբերականով կարգադրել բոլոր հիմնարկներին ու փոստին՝ «Հայկական շտաբ» արտահայտութիւնն այլևս չգործածել և այդ հասցեով ոչ մի թղթակցութիւն չընդունել»²¹:

Պարզ էր. երկյուղը հայկական զինված ուժերի նկատմամբ ցարական որոշ զինվորականների ու պաշտոնյաների անհեթեթութեան էր հասցրել:

Այս բոլորի հետևանքով հայ ժողովրդական զանգվածների սկզբնական շրջանի ոգևորութիւնն ու հավատը շուտով փոխվեց խոր հիասթափութեան: Դրա հետևանքը եղավ այն, որ հայերից ոմանք թողեցին կամավորական ջոկատները և հեռացան, ապա շուտով ուժեղացան դասալքութիւնն ու դժգոհութիւնը կամավորների շրջանում: Դաշնակցականներն ու ցարիզմի այլ ծառայողներ սկսեցին համոզել կամավորներին՝ նախկինի պես շարունակել պատերազմը: Սակայն ոչինչ չէր օգնում, շատերը զենքը հանձնում ու հուսալքված հեռանում էին:

Հայ կամավորներն, առանձին բացառութիւններով հանդերձ, տակավին ռուսական կողմնորոշման չափազանքներ էին: Նույնիսկ ցարական կարգերից դժգոհները, նրանց թվում ներառյալ նաև քաղաքական դրդապատճառներ ունեցողները, կամավորական խմբերի շարքերն էին մտնում ոչ թե իրենց այդ տրամադրութիւնն արտահայտելու, այլ հայրենասիրական իրենց պարտքը հայ ժողովրդի հանդեպ կատարելու համար: Ըստ որում նրանք նախ և առաջ

հայ ժողովրդին թուրքական լծից ազատելու հարցով մտահոգված ռազմիկներ էին և հետո էին ցարիզմի բռնադրավորական քաղաքականության իրագործմանը նպաստող գործիք լինելու մտքից:

Պետք է ասել, որ վանից նահանջելը այնպիսի հիասթափություն էր առաջացրել, որ կամավորական խմբերի գոյությունը, առավել ևս ռուսական բանակի հրամանատարության նման վերաբերմունքի պայմաններում, անիմաստ էր: Բայց քանի որ գոյություն ունեւր թուրքերի կողմից անխուժելու իրական վտանգ, որի հետևանքով արևելահայությունը ևս կարող էր զոհ գնալ թուրքական յաթաղանին, ապա որոշվեց, այնուամենայնիվ, պահպանել կամավորական խմբերը²²:

Մի քանի ամիս էր անցել այն օրերից, երբ ցարական զենեքալուրը, կարծես իրար հետ մրցելով, բուռն խանդավառությամբ խոսում էին հայկական կամավորական խմբեր կազմակերպելու, անհապաղ ղինելու անհրաժեշտության և շուտափույթ ռազմաճակատ ուղարկելու մասին: Նույնպիսի խանդավառությամբ են նրանցից շատերն արտահայտվել այն օրերին, երբ ռազմաճակատում գտնվող ռուսական զորքերին են միացել հայ կամավորների խմբերը, նրանց կազմում առաջին հերթին Անդրանիկի խումբը:

Բայց ոչ միայն առանձին զենեքալուրներ, այլ առհասարակ կովկասյան բանակի հրամանատարները դեռ պատերազմի սկզբնական շրջանում ճիշտ կանխազգալով հայ կամավորական խմբերի նշանակությունը, հետևողականորեն պահանջում էին կամավորներին շուտափույթ ապահովել զենքով և ձիերով: մնչպես տեսանք, Անդրանիկի կամավորական զորախումբը, նաև մյուս խմբերը, բազմիցս աչքի ընկան ռազմաճակատում և առանձին բնակավայրերի ու քաղաքների համար մղված մարտերում և, ի պատիվ ռուս մի շարք զենեքալուրների, նրանց այդ ծառայությունները յուրաքանչյուր անգամ մատնանշվել են մարտական զեկուցագրերում, արժանացել են ռազմաճակատի հրամանատարների բարձր պահանջարկներին:

Բայց, ինչպես երևում էր ցարական զենեքալուր, կովկասյան բանակի շտաբի պետը, նույնիսկ մոռացել էր հազիվ մի քանի ամիս առաջ՝ 1915 թ. օգոստոսի 10-ին իր ստորագրած պաշտոնական դրույթունը, որտեղ նա հայտնում էր. «Բանակի հրամանատարությունը շատ օգտակար է համարում տրանսպորտի (ռուսական բանակի—Մ. Ա.) վրա հարձակվող քրդերի դեմ ուղարկել հայկական դրուժիններին»²³: Եթե մի կողմ թողնենք ցարական զենեքալուրի վատ քողարկված միտումը՝ նավթ լցնել այդ շրջանում արդեն բավականաչափ լարված հայ-քրդական հարաբերությունների վրա և հայերին ու քրդերին իրար հակադրելով ավելի ևս բորբոքել նրանց ազգային հակասությունները, ապա երևան կգա նրա համոզմունքը, որ Անդրանիկի ջոկատը կարող է պատվով կատարել առավել դժվար առաջադրանքները, լուրջ օգնություն ցույց տալ այնտեղ, որտեղ մյուս զորամասերը չէին կարողանում անհրաժեշտ հա-

կահարված տալ բանակի ապահովմանը խանգարող ավազակային խմբերին:

Անդրանիկին հայտնի էին ռուսական հրամանատարության ձգտումները՝ ստվերի տակ թողնել առհասարակ հայ կամավորների, մասնավորապես իր խմբի գործողությունները: Պահպանվել է նրա բավականաչափ կտրուկ վերաբերմունքը հաստատող մի փաստաթուղթ: Դա 1915 թ. սեպտեմբերի 26-ին կովկասյան բանակի հրամանատարին ուղարկած Անդրանիկի հեռագիրն է.

«1914 թ. նոյեմբերի 5-ից—1915 թ. հուլիսի 23-ը ինձ վստահված հայկական 1-ին դրուժինան մասնակցել է 21 մարտերի՝ Արավլի, Աշնակի, Բրուշ-կանի, Բերաշիկի, Դիլմանի, Զուլամերիկի, Ուրտարի, Գաղվանի, Բիթլիսի խուրանի, Բերաշիկի, Դիլմանի, Զուլամերիկի, Ուրտարի, Գաղվանի, Բիթլիսի մոտ և այլն՝ արժանանալով բոլոր հրամանատարների ամենաբարձր գովամանքներին: Սակայն նա պաշտոնապես չի գնահատվել, դրուժինները զինվորական փառքի չեն արժանացել և շքանշաններով չեն պարգևատրվել, նրանց գործունեությունն էլ մնացել է անհայտ թե՛ հասարակությանը և թե՛ գուցե նաև Ձերդ պայծառափայլությանը: Բոլոր մարտերում գտնվելով ավանգարդում և օրինակ հանդիսանալով, Դիլմանի տակ մեկ մարտի ժամանակ միայն 25 սպանված և 51 վիրավոր տալով, իմ դրուժինան այնուամենայնիվ, մնացել է առանց պարգևատրման: Այդ բոլորը հաշվի առնելով, ևս ստիպված եմ խնդրել Ձերդ պայծառափայլությանը ազատել ինձ հայկական 1-ին դրուժինայի հրամանատարի պարտականություններից: Անդրանիկ»²⁴:

Նույն օրն էլ՝ սեպտեմբերի 26-ին կովկասյան բանակի հրամանատարին ուղարկված զեկուցագրում Անդրանիկը հայտնում է, որ հայկական 1-ին դրուժինան, թե՛ ձիեր գնելու և թե՛ այլ միջոցներ հայթայթելու համար ոչինչ չի ստացել, հետևապես նա պատերազմական գործողություններին չի կարող մասնակցել: Անդրանիկի այդ զեկուցագրին տրված պատասխանում, կեղծելով փաստերը, նշվում է, որ իբր դրուժինան ստացել է այն, ինչ անհրաժեշտ է և հետո նշվում է, որ կամ դրուժինան պետք է կատարի բոլոր հրամանները, կամ պետք է այն ցրել²⁵:

Հակառակ այդ պնդման կան փաստաթղթեր, որոնք հաստատում են, որ վերջին երկու ամսվա ընթացքում Անդրանիկի ջոկատը բավարարվել է սեփական միջոցներով և զինվորական պահեստներից մթերքներ չի ստացել: Դրանք նաև վավայում են, որ դեռևս 1915 թ. հունիսին Անդրանիկը խնդրում էր իր խումբը պահել նախկին հիմունքներով, այսինքն ամեն մի զինվորին տալ 10 ռ. ինչպես մյուսներին է տրվում²⁶:

Կարծես թե հասել էր ժամը, և Անդրանիկը պետք է իր կամքից անկախ թողներ զինվորական ծառայությունը, հրաժեշտ տար մարտական զենքին և իր քաջարի կամավորականներին: Սակայն պարտքի զգացումը և անմնացորդ նվիրվածությունն իր ժողովրդին թույլ չէին տալիս նրան դիմելու այդ քայլին:

Նա մնաց մարտական շարքում և շուտով ամրապնդեց իր խումբը:

1915 թ. նոյեմբերի 7-ին Քանաքեռում Անդրանիկի խումբը նորից կազմավորվեց և մեկնեց Խոյ: Նա եռանդուն աշխատանք էր ծավալել և արել ամեն ինչ, որպեսզի իր նոր խումբը լինի առավել մարտունակ ու կայուն: Խոյից նա անցավ Բերկրի և Արճեշ, որտեղ և դիրքեր գրավեց:

Ռազմաճակատի այդ հատվածում մարտական գործողությունները սկսվեցին նոյեմբերի 27-ին՝ Սողանի մոտերքը:

Այդ օրերին էլ Անդրանիկը երկու անգամ տեսակցություն ունեցավ Հարավային Ադրբեջանի զորաբանակի հրամանատար գեներալ Չերնոզուբովի հետ: Գեներալը, որը շարունակում էր խոր հարզանք տածել դեպի Անդրանիկը, 1915 թ. դեկտեմբերի 13-ին նրան հրավիրեց իր բնակարանը և նրա պատվին հյուրասիրություն կազմակերպեց: Գեներալ Չերնոզուբովը «կոմպլիմենտներով ընդունեց Անդրանիկին, ուրախություն հայտնելով, որ Անդրանիկը իր զնդով դարձյալ նրա՝ ժեներալի զորաբանակի մեջ է»¹:

Երկար ու ջերմ զրուցելով, գեներալն ու Անդրանիկը, վերհիշեցին անցած մարտերի հերոսական էջերը, հատկապես Դիլմանի ճակատամարտը: Այդ խոսակցության ժամանակը գեներալը հանկարծ ասաց, որ ինքն իմացել է, «որ մինչև այժմ 1-ին դրուժինան չի ստացել իր խաչերը Դիլմանի կռվի համար»: Անդրանիկը, խորհելով պատասխանեց. «Այո՛, դրուժինան մինչև այժմ չի ստացել իր խաչերը այդ կռվի համար և թող թույլ տրվի ինձ ասել, որ առհասարակ մեր գործունեությունն ըստ արժանվույն չի զնահատվում»: Հետո նա նրբանկատությամբ ընդգծեց. «Խոսքս, անշուշտ, իմ մասին չէ, բայց հասարակ զինվորին ոգևորելու համար պետք է նրա արժանիքը զնահատել»²:

Այս զրույցի ժամանակ Անդրանիկը իրեն հատուկ համարձակությամբ դժգոհություն է հայտնում 4-րդ կորպուսի հրամանատար Օզանովսկու դեպի կամավորները ունեցած անբարյացակամ վերաբերմունքի առթիվ: Անդրանիկն ասում է. «Ինչպես երևում է կորպուսի հրամանատարը սխալ կարծիք է կազմել իմ մասին իբրև ըմբոստի, որը չի ուզում ենթարկվել դիսցիպլինայի, չի ուզում ընդունել դրուժինաների նոր «շտատը»³: Այսպես Անդրանիկը հետաքրքիր դրվագներ է պատմում Դիլմանի ճակատամարտի, հետո Խալիլ բեյի դիվիզիան ջախջախելու մասին:

Չերնոզուբովը հանգստացնելով Անդրանիկին, հայտնում է, որ այժմ գեներալ Օզանովսկուն պաշտոնաթող են արել, նրան ուրիշն է փոխարինում: Այնուհետև նա ասաց. «Այժմ ես ինքս կորպուսի հրամանատարի իրավունքներ եմ ստացել և կարող եմ ուղղել մեր բոլոր սխալները և անարդարությունները»⁴: Նա հատկապես նշեց Անդրանիկի նկատմամբ թույլ տրված անարդարությունների մասին: Անդրանիկը հուզված, վերհիշելով իր ժողովրդի դառը վիճակը՝ մորմոքը սրտում, սկսեց անկեղծորեն պատմել իրեն տանջող

խնդիրների մասին: Նա այսպես խոսեց. «Դուք գիտեք, իհարկե, թե ինչ անապատի է վերածվել մեր երկիրը: Արյան գետեր հոսեցին Հայաստանում: Այսուհետև թե ինչպես կվերաբերվեն դեպի մեր ժողովուրդը առանձին անհատներ՝ դա նրանց անհատական խղճի գործն է, թե ինչպես կվերաբերվի մեր ժողովրդի դատին և վրոպական զիսլոմատիան՝ դա ապագայի խնդիր է: Միայն մի բանում կարող եք վստահ լինել, Չերնոզուբովը, այդ այն է, որ մեր ամբողջ ժողովրդի համակրանքն անկեղծորեն ձեռք է՝ այսինքն՝ Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի հետ:

Չերնոզուբովն ուշադրությամբ էր լսում Անդրանիկի անկեղծ զրույցը և ցանկանում էր հանգստացնել նրան: «Ես երբեք չեմ կասկածել ձեր անկեղծության վրա, — ասաց Չերնոզուբովը, ցանկանալով ամեն կերպ համոզել, — որ սուտ են այն շշուկները, որ իբր թե մեր վերաբերմունքը (ռուս հրամանատարության—Մ. Ա.) փոխվել է:—Մենք դարձյալ նույն բարյացակամ վերաբերմունքն ունենք դեպի հայերը»⁵: Չերնոզուբովը զգալով, որ չկարողացավ գոհացում տալ Անդրանիկին հուզող հարցերին, խնդրեց, որ հաջորդ օրը ևս այցելության գա իրեն, որ շարունակեն զրույցը:

Այդ զրույցից Չերնոզուբովը որոշ հետևություններ էր արել և ուզում էր հնարավոր միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի գոհացում տա Անդրանիկի առաջադրած թեկուղ որոշ խնդիրներին:

Հաջորդ օրը, դեկտեմբերի 14-ին, որոշված ժամին Անդրանիկը իր քարտուղար-թարգմանչի հետ նորից այցի եկավ Չերնոզուբովին: Գեներալը, սիրալիր ընդունելությունից հետո, անմիջապես հայտնեց, որ Անդրանիկի դրուժինային Դիլմանում տարած հաղթանակների համար տրվել է 20 խաչ և 20 մեդալ: Հետո նա հաճելի տրամադրությամբ ավելացրեց. «Սրանից բացի պատրաստ եմ անել Անդրանիկի համար ինչ որ նա կցանկանա»⁷:

Անդրանիկը հայտնեց իր գոհունակությունը և ապա սկսեց թվարկել այն պահանջները, որոնք անհրաժեշտ են իր դրուժինան մարտական վիճակում դնելու համար: Նրա բոլոր պահանջները բավարարվեցին. գեներալը նաև խոստացավ Անդրանիկի ջոկատում մի վաշտ ևս ավելացնել, համապատասխան քանակությամբ զենք և մինչև անգամ թնդանոթներ տրամադրել: Չերմորեն հրաժեշտ տալով գեներալին, Անդրանիկը մեծ եռանդով նախապատրաստեց իր գունդը և, դեկտեմբերի 19-ին Խոյից մեկնելով, 23-ին հասավ վան, իսկ 25-ին ներկայացավ վանի զորքերի հրամանատար, գեներալ Կուլբակինին և հայտնեց Չերնոզուբովի կարծիքը թիկունքում գործող զինված ցեղապետերին զսպելու մասին:

Գեներալ Կուլբակինն Անդրանիկին ծանոթացրեց քրդերի նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքի մասին զխավոր հրամանատարության հրահանգներին, ըստ որոնց անհրաժեշտ էր ամեն կերպ քրդերին զրավել, օգտվել նրանց ծառայությունից, «ամեն կերպ աշխատել հաշտեցնելու քրդերին ու

հայերին»⁹։ Անդրանիկն այդ առթիվ նկատեց. «Եթե ուս կառավարությունը միայն այս վերջին տարվա ընթացքումն է սկսել մտածել հայ-քրդական մերձեցման մասին, մենք՝ հայերս քսան-քսանհինգ տարի է ինչ եղբայրություն ենք առաջարկում նրանց»¹⁰։

Դեկտեմբերի 27-ին, Արճեշի զորամասը, որի մեջ էր նաև Անդրանիկի ջոկատը, գնեցրալ Կուլեբյակինից հրաման ստացավ մաքրել Զիլանի ձորը և կապ հաստատել կորպուսի զորամասերի միջև։ 1916 թ. հունվարի 7-ին Անդրանիկը վանից դուրս գալով, 10-ին հասավ Արճեշ։ Նա թույլտվություն խնդրեց այդ շրջանը մաքրել թշնամու ուժերից, բայց մերժում ստացավ։

Հունվարի 19-ին հրաման ստացվեց Արճեշից շարժվել առաջ, գրավել Սիփանի տակ գտնվող Նորաշեն դյուղը՝ կապ հաստատել 4-րդ կորպուսի ձախ թևի հետ։ Հաջորդ օրը զորամասը, որի կազմում էին Անդրանիկի ջոկատը, 3 հարյուրյակ կազակներ և 2 դաշտային թնդանոթներ, Արճեշից շարժվեց դեպի Նորաշեն։ Դեռ տեղ չհասած, ջոկատը ենթարկվեց թշնամու հարձակման, որ դիրքեր էր գրավել լեռների կատարներին։ Անդրանիկը հրաման տվեց աչից և ձախից շրջանցել թշնամուն։ Երկու ժամից հետո թշնամու կարևոր դիրքերն արդեն գրավված էին։ Հետո Անդրանիկն աչ կողմից սկսեց հետապնդել թշնամուն, իսկ գլխավոր ուժերը սկսեցին առանց որևէ դիմադրության առաջ շարժվել։ Երեկոյան Նորաշենի մոտ բոլոր ուժերը միացան։ Թշնամին մեծ կորուստներ տալով փախուստի դիմեց։ Գրավված գյուղերում, ինչպես միշտ, Անդրանիկի առաջին հոգսն էր, որ հայտնաբերի հայ երեխաներ ու կանայք։ Երբ ապաստանած հայեր գտնվեցին, նրանց անմիջապես ուղարկեցին թիկունք¹¹։

Հունվարի 29-ին Ալշավազի և Սիփանի փեշերին Անդրանիկի խումբը լուրջ հարված հասցրեց Հուսեին փաշայի և թուրք ոստիկանական խմբերին, որոնք մոտ 300 զոհ տալով ետ շարժվեցին։ Մարտերը շարունակվեցին փետրվարի 2-ին՝ Ախլաթում։ Անդրանիկը թուրքական յաթաղանից փրկվածներին ուղարկեց վան։ Փետրվարի 6-ին Մաղում ազատագրված 50—60 հայ կանայք ևս ուղարկվեցին վան։

Անդրանիկի դուղը 36 ժամ ոտքի վրա էր, ուժասպառ ու քաղցած վիճակում։ Գնդին թույլատրվեց վերադառնալ հայկական Մվար դյուղը և հանգրվանալ, իսկ նրանց փոխարինեց մի ուրիշ գումարտակ։

Իր զորախմբով Անդրանիկն այժմ գտնվում էր գնեցրալ Արասցիկի հրամանատարության տակ, որը ծագումով օսեթին էր։ Նա այդ վայրերին բռնություն անտեղյակ լինելով, շատ հաճախ էր խորհրդակցում Անդրանիկի հետ և բոլոր հրամանները միայն Անդրանիկի հավանությունից հետո էր տալիս։ Մի անգամ էլ, հիացած Անդրանիկի ռազմական ունակություններով, գնեցրալն ասաց զորավարին. «Շատ լսած էի քո մասին... լսած էի, բայց անձամբ դորժ ունեցած չէի, ուրախ եմ, որ միասին պիտի դորժենք»։ Հետո

նա խնդրեց Անդրանիկին, զրույցանք լավ ծանոթանալու համար իր կամավորներին միջոցով թուրքական բանակից մի քանի զորի վերցնել և հարցաքննության ներկայացնել։

Այդ նույն գիշերը թշնամու դիրքերից Անդրանիկին ներկայացրին 8 թուրք զինվորներին։ Հարցաքննելուց հետո Անդրանիկը զրանց ներկայացրեց գնեցրալ Արասցիկին։ Վերջինս համարձակությունից և սեփական նախաձեռնությունից դուրս գնեցրալ էր։ Գերիների հետ զրույցելուց հետո, երբ իմացավ Բիթլիսին մոտենալու գծավորությունների մասին, նա ավելի է զգուշացավ Բիթլիսին մոտենալու գծավորությունների մասին, որ Բիթլիսին մոտենալ հնարավոր չէ, խոր ձյուն է, ձիերը կեր չունեն, ուտելիք չկա և այլն։ Այդ բոլորից հետո նա որոշում է նահանջել։ Անդրանիկը զրանից խիստ բորբոքվում է, գայրանում այդ գնեցրալների անհարակոթյան վրա։ Նա ելք որոնելով կարողանում է գնդապետ Ֆիլիսովի աջակցությամբ հետևյալ հեռադիրն ուղարկել կորպուսի հրամանատարին. «Գլխովս կերաշխավորեմ, որ կարելի է Բիթլիսը գրավել անմիջապես»¹²։

Շատ շանցած, գնեցրալ Արասցիկի կամքին հակառակ, հրաման ստացվեց՝ ինչ գնով էլ լինի անհապաղ գրավել Բիթլիսը։ Դա բավական էր, որ Արասցիկը դառնար Անդրանիկի կատաղի հակառակորդը։

Բուրդ գրող Արաք Շամիլովը «Թուրք հովիվը» գրքում, որը իր կյանքի նկարագրությունն է, նշում է, որ Բիթլիսի գրավումը այդ օրերին 4-րդ կորպուսի և ամբողջ Կովկասյան ճակատի հրամանատարության կարևոր խնդիրն էր։ Սակայն ոչ մի հրամանատար չէր համարձակվում իր վրա վերցնել նման համարձակ խնդիր։ Ապա նա նկարագրում է հրամանատարության ներկայացուցչի հետևյալ խոսակցությունն Անդրանիկի հետ, որին գրողը ներկա էր որպես թարգմանիչ. «Հարցրեք Անդրանիկ փաշային, թե որքան է նրա զինվորների քանակը»։ «Հաղորդեցեք պարոն գնեցրալին, որ ես ունեմ միայն 1500 զինվոր,— պատասխանում է Անդրանիկ փաշան,— բայց ես պատվո խոսք եմ տալիս, որ այս գիշեր կվերցնեմ Բիթլիսը։ Միայն մի պայմանով, որ պաշտպանեք վանա լճի կողմի լեռները»։ Գնեցրալի օգնական Անխիմովը կասկածամտորեն ու հեղձանքով ասաց. «Մենք 8 հազարով ոչինչ չենք կարողանում անել, իսկ նա մեկ և կես հազարով...»։ Գնեցրալը արգելեց Անխիմովին նման ձևով Անդրանիկի հետ խոսել և խոսք տվեց կատարել նրա խնդրանքը։ «Հաջորդ օրը,— պատմում է Արաք Շամիլովը,— մենք իմացանք, որ Անդրանիկը գրավել է Բիթլիսը։ Կորպուսի հրամանատարը շտապեց ժամանել գրավված քաղաքը. ռուսական սովորության համաձայն նա երեք անգամ համբուրեց Անդրանիկ փաշայի ճակատը և ասաց. «Կեցցես, բարեկամ, իզուր չեն ասում, որ դու իսկական հերոս ես»¹³։

Նշանակալից է Անդրանիկի հերոսությունը Բիթլիսի գրավման ժամանակ։ Ցամաքային այդ Դարդանելը, ինչպես ընդունված էր համարել Բիթ-

լիսը, նվաճելու համար հարկավոր էր խոր ու նեղ կիրճերով երկար ճամփա անցնել: Ռուսական զորքը 1916 թ. փետրվարին, ձյունապատ լեռներում, խիստ սառնամանիքի պայմաններում մի քանի օր տևած կռիվից հետո շարունակում էր դժվար նույն տեղում՝ չհասնելով ոչ մի արդյունքի: Գեներալ Աբասցիկը շէր կարողանում որևէ համարձակ քայլի դիմել, մինչդեռ թուրքերը, ինչպես հայտնի էր դարձել, շուտով օգնություն պիտի ստանային և դժվար էր ասել, դրանից հետո ինչ ելք կունենար ճակատամարտը:

Ահա այդ իրադրություն մեջ էր, որ փետրվարի 19-ին Անդրանիկն առաջարկում էր այլևս չսպասել, գիշերը դրոշով դրավել քաղաքը: Գեներալ Աբասցիկը հրաժարվում էր նման պատասխանատու քայլի դիմել: Անդրանիկը պահանջելով իր վրա դնել պատասխանատվությունը, խնդրում էր իրեն լրացուցիչ տրամադրել միայն 200 հեծյալ կազակ: Աբասցիկը գլխավոր հրամանատարության համաձայնությունից հետո պատասխանատվությունը դրնում է Անդրանիկի վրա: Անհնարին համարելով Բիլլիսի գրավումը, նա համոզված էր, որ խելացիոր գրոհը կձախողվի և առիթ կունենա պատասխանատվության ենթարկել «հանդուգն ասպետին» ու, վերջապես, ազատվել Անդրանիկից:

Թույլտվություն ստանալով, Անդրանիկը մտավ իր տարերքի մեջ, եռանդուն գործի անցավ: Հարձակումը որոշվեց կատարել երեք զորասյունով: Աջ թևը պիտի ղեկավարեր զնդապետ Ֆիլիպովը, կենտրոնը՝ զնդապետ Նովիկովը, իսկ ձախ թևը՝ զնդապետ Զեմցովը: Անդրանիկի խումբը պետք է ընթանար ավանգարդում: Ֆիլիպովը Անդրանիկին հրավիրեց շտաբ, ծանոթացրեց Նովիկովի հետ, բացատրեց զորամասերի խնդիրները: Հետո նա խնդրեց, որ Անդրանիկը իրենց՝ Ֆիլիպովին և Նովիկովին, ցուցումներ տա «թե ինչպես դասավորել ուժերը և ինչպես կատարել հարձակումը: Անդրանիկը գծագրեց տեղանքի քարտեզը և մանրամասը ցուցումներ տվեց կատարվելիք հարձակման մասին»¹⁵: Նրանք անշափ գոհ մնացին Անդրանիկի ռազմական արտակարգ հմտությունից և շնորհակալությամբ ուղեկցեցին նրան: Անդրանիկն անմիջապես սկսեց իր ջոկատը նախապատրաստել գիշերային հարձակման:

Հարձակումը սկսվեց գիշերվա ժամը 4 և կեսին: Ծանոթ լինելով տեղանքին, Անդրանիկը գիշերային մթության մեջ, առանց որևէ կրակոցի առաջ սլացավ: Հասնելով որոշված վայրը, հարձակվողները թեժ կրակ բացեցին և խուճապ ու սարսափ առաջացրին թշնամու զորամասում: Շուտով նրանք գրավեցին Գրգուռ, Ուրթափ, Ալա-Մեծ-խան, Բաշխան, Բաբշին-խան կիրճի ամրությունները: Չթուլացնելով հարձակման թափը, նրանք ներխուժեցին թշնամու դասավորության շրջանը և խառնվեցին նրա զորքերին:

Այնպիսի արագություն և անսպասելի հաջողություն, որ թշնամու զորահրամանատարները չհասցրին մինչև անգամ հազնվել ու փախուստի դիմել: Հաղ-

թանակը կատարյալ էր, դյուցազնական: Անդրանիկը գերի վերցրեց 1300 զինվոր, 35 թուրք հրամանատար՝ գիշերային շապիկով, ավար վերցրեց բավականաչափ զենք ու զինամթերք, 24 թնդանոթ, մի քանի միլիոն փամփուշտ, 1400 ձի ու ջորի և այլն:

Այստեղ Անդրանիկը փրկեց 300 հայ կանանց ու երեխաների և Վան ուղարկեց: Շուտով Աբասցիկը 8 հազարանոց ռուսական զորքի գլուխն անցած «հաղթական» երթով քաղաք մտավ: Անդրանիկն այդ օրը գիշերեց Բիթլիսի կուսակալի ապարանքում: Կուսակալը գիշերային հագուստով կարողացել էր փախչել Բոխտան և թաքնվել:

Այդ անհավատալի հաղթանակը ցնծություն պատճառեց ոչ միայն հայ կամավորներին, նրանց հետ հարձակմանը մասնակցած կազակներին, այլև ռուս զինվորականներին, նրանց թվում նաև բարձրաստիճան հրամանատարներից շատերին՝ ամենքին, բացի գեներալ Աբասցիկից:

Անդրանիկը հատկապես սերտ կապերով էր կապված կազակ զինվորականների և շարքային զինվորների հետ: Նրանց մեջ «Անդրանիկն ուներ իրեն անմիջական հավատարիմ ընկերներ, խիզախ հրամանատարներ, որոնք չափազանց կսիրեին զինքը»¹⁴: Նա շատ բարձր էր գնահատում կազակների հերոսությունն ու համարձակությունը:

Ալեկսիոյ չէ այդ առթիվ բերել հիշվող մեկ-երկու դրվագ: Մի անգամ, ցերեկվա կատաղի մարտերից հետո, գիշերվա մթության մեջ դեմ առ դեմ կանգնած բանակները լուռ հանգիստ էին առնում: Անդրանիկն առաջարկում է իրեն վստահեն 6 կազակ զինվոր՝ թշնամու թիկունքն անցնելու համար: Զինվորները հրճվանքով ասում են. «Անդրանիկ, մեզ դժոխք ալ տանիս, մենք հավատարմություն ունինք և կերթանք»¹⁵: Անդրանիկը վեց կազակ զինվորով անցնում է թշնամու թիկունքը, տեղավորվում թուրքական երկու զորամասերի միջև, ահեղ կրակ բացում առաջին գծի զորքի թիկունքից ու նորից շտապ անցնում ռուսական գիծը: Թշնամու առաջին գծի զորքը կարծելով, թե հակառակորդը պաշարել է թիկունքից, սկսում է զնդակոծել, իսկ թիկունքի զորամասերը կարծելով, թե առաջին գիծը գերի է ընկել և թշնամին է հարձակվում, սկսում են ուժեղ կրակ բացել առաջին գծի վրա: Այդպես մինչև լույսն ընկնելը թուրքական զորամասերը սարսափելի կրակ թափելով ջարդում էին մեկը մյուսին, իսկ Անդրանիկը և իր կտրիճները «կսկսին խնդալ ու քեֆ անել... մինչ թուրքերը իրար կկրակեն ու կսպանեն մինչև լուսաբաց: Այդ ժամանակ միայն ճշմարտությունը կպարզվի, որ սխալմունք եղած է. ոչ մեկ թշնամի գոյություն չունի»¹⁶:

Ինչպես նշվեց, առհասարակ Աբասցիկը անբարյացակամ էր դեպի Անդրանիկը: Դա ակնհայտ դարձավ նաև այն ժամանակ, երբ Բիթլիսը գրավող զորքերին՝ 1916 թ. փետրվարի 19-ի № 636 հրամանով նա շնորհակալություն հայտնելով, չէր նշել Անդրանիկի ջոկատը, մինչդեռ նշվել էին նույ-

նիսկ այնպիսի գնդեր, որոնք կովին բոլորովին չէին մասնակցել: Հայկական ջոկատի դրաված թնդանոթները հրամանում վերադրվել էին ուրիշի: Դրա փոխարեն Աբասցիներ Բիթլիսում տեղի ունեցած և որոշ դեպքերում էլ հորինված անկարգությունները վերադրեց Անդրանիկի ջոկատին: Նա մերժեց նաև փոխադրական միջոցներ տալ գերությունից ազատված հայերին կովկաս փոխադրելու: Այս բոլորը կրկին խորին զայրույթ առաջացրին Անդրանիկի մեջ: Նա բողոքեց՝ պահանջելով իր ջոկատը տեղափոխել ուրիշ գործատ:

Փետրվարի 23-ին կովիները շարունակվեցին Մոքք Քեսրանի մոտ: Անդրանիկի ջոկատը այստեղ մնաց մինչև փետրվարի 28-ը, որից հետո մարտի 9-ին շարժվեց դեպի Մուշ՝ խնդիր ունենալով պաշտպանել Մուշ-Բիթլիս ճանապարհը: Այստեղ կամավորները կովի բռնվեցին ցեղապետ Մուսա բեյի դեմ և ուժեղ ջարդ տվին նրան: Թշնամին փախուստի մատնվեց և բավական թվով հայ կանայք ազատվեցին գերությունից: Մուսա բեյի ավազակախմբերը, ինչպես նշում է գեներալ Աբասցիներ, մեծ վնասներ էին հասցնում ռուսական բանակին¹⁷: Մուսա բեյի խումբը 1915 թ. Մշո և Բուլանքի շրջանում գաղանթաբար ոչնչացրել է հայկական գյուղերը և հետո անցել ինուս¹⁸:

Անդրանիկն ուժերը դասավորեց և ինքը մի քանի հեծյալներով անցավ Մուշ, որտեղ աղետից ազատված 3—4 հազար մշեցիներ ու սասունցիներ էին հավաքվել: Սասունցիները նամակով հաղորդել էին Անդրանիկին՝ «անպատճառ գալ և իրենց վիճակի մասին հոգ տանել, ուղղակի սովամահ են լինում, հաց չեն ճարում»¹⁹:

Իմանալով Անդրանիկի այցելությունը, նրա վաղեմի բարեկամները՝ Շեկոյի տուն կողմող գերդաստանի տղաները, եկան ողջունելու: Նրանց հետ էին 190 հայ կանայք ու երեխաներ, որոնց նրանք փրկել էին կոտորածից: Այդ քրդական ցեղախումբն Աղբյուր-Սերոբին սպանող խալիլ-բեյի հակառակորդներն էին: Նրանք ժամանակին բարեկամության ուխտ էին կապել Անդրանիկի հետ: Անդրանիկը նրանց մեծ նվերներ ընծայեց:

Մուշում Անդրանիկը ներկայացավ գեներալ Նազարբեկովին, որի զորամասի մեջ պիտի մտնեի նաև Անդրանիկի գունդը: Գաղթականությունը փրկելու համար հնարավոր միջոցներ ձեռնարկելուց հետո Անդրանիկը վերադարձավ խասգուղ: Մինչև մարտի 12-ը նրա ջոկատը շարունակում էր պաշտպանել Մուշ—Բիթլիս գիծը: Այդ ժամանակ գերի տարված հարյուրավոր հայեր փախան և Անդրանիկի գնդի հովանու տակ թիկունք ուղարկվեցին:

Մարտի 12-ին հրաման ստացվեց շարժվել դեպի Բիթլիս: Թուրքերն այդ ուղղությամբ հարձակում էին պատրաստում, և Անդրանիկի ջոկատը մարտի 16-ին արդեն այնտեղ էր: Դա այն ժամանակն էր, երբ ռուսական զորքերի վիճակը նորից ծանրանում էր:

Թուրքիայում և Պարսկաստանում ծավալվող կռիվներում շատերը մեծ

հույսեր էին կապում Անդրանիկի հետ: Այդ է ցույց տալիս Ադրբեջանի խմբի հրամանատար գեներալ Վորոպյանովի հեռագիրը կովկասյան բանակի հրամանատարությանը²⁰: 4-րդ կորպուսի զորամասերի 1916 թ. մարտի կեսերին դասավորության մասին հաղորդագրության մեջ նշվում է նաև Անդրանիկի հետախուզական ջոկատի մասին, որը գտնվում էր Արևելում, իսկ 1916 թ. ապրիլի 8-ին հայկական 1-ին դրուժինան նորից Բիթլիսում էր²¹:

Աբասցիների շարունակվող խարդախության, ինչպես նաև հայ կամավորների նկատմամբ նրա հարուցած անհիմն մեղադրանքների դեմ բողոքելով, Անդրանիկը հենց իրեն՝ Աբասցիներն ներկայացրեց 4 կետից բաղկացած բողոքագիր՝ պահանջելով, որ նա այդ մասին ղեկուցի գլխավոր հրամանատարությանը: Բողոքագրի վերջին կետում նշվում էր. «Հայ կիները և երեսանները ուղեցի վան դրկել և քեզմե գյուրություններ խնդրեցի. չտվիր և կսուքերը դատարկ ետ ուղարկեցիր»:

Փորձելով Անդրանիկին խորամանկորեն հանգստացնել, գեներալը նրան պատասխանել է. «Շատ կցավիմ, որ այդպես եղավ»²²:

Այդ մասին Անդրանիկը իր բողոքը հայտնեց նաև կորպուսի հրամանատարությանը: Աբասցիներ դա չէր կարող ներել և իր հերթին կովկասի փոխարքա Նիկոլայ Նիկոլաևիչին Անդրանիկի դեմ բողոք գրեց՝ նրան մեղադրելով այն քանի համար, թե իբրև նրա կամավորները Բիթլիսը գրավելու ժամանակ գեներ են գործադրել ինչ-որ խաղաղ բնակչության դեմ:

Կովկասի փոխարքայությունը և ռուսական բարձր հրամանատարությունները կարծես թե նման մի բանի էին սպասում: Այն օրերին, երբ Բիթլիսի համար դաժան մարտեր էին մղվում, երբ հայ կամավորները գերազույն ջանքեր էին գործադրում, որպեսզի օր առաջ ազատագրեն քաղաքը, փոխարքայի աստիճանավորները և բանակի հրամանատարությունն իրենց անհետաձգելի խնդիրն էին դարձրել Անդրանիկի դեմ հարուցված զրպարտանքները հավաստող նյութերի հավաքումը: Նրանք, այս անգամ առանց մի ժամ նույնիսկ հապաղելու, հեռագրեցին ռազմաճակատ՝ պահանջելով հարկավոր փաստեր հաղորդել: Այդ հեռագրին կովկասյան բանակի հրամանատար գեներալ Դևիտին 1916 թ. մարտի 26-ին պատասխանել է. «Բիթլիսի մոտ մարտեր են գնում: Հայկական դրուժինան մարտի մեջ է: Պահանջվող տեղեկությունները այժմ հնարավոր չէ ներկայացնել»:

Բայց ցարական հրամանատարները մոռացել էին իրենց բնորոշ դանդաղությունը: Մարտի 25-ին Անդրանիկն արդեն Բիթլիս էր կանգնել՝ քաղաքություն տալու: Նրանք ռազմաճակատից, ուր հազարավոր մարդկանց ճակատագիրը մահվան քմահաճությին էր հանձնված, ուր հայ կամավորներն իրենց արյունն էին առատորեն հեղում, նրանց քաջ հրամանատար-

ներից մեկին ռազմական ատյան էին բերել, որ փաստորեն հաշվեհարդար տեսնեն:

Անդրանիկը վճռաբար բողոքեց այդ խայտառակ կամայականության դեմ. պահանջեց անհապաղ քննություն կատարել: Հրամանատարությունը, որ համոզված էր, թե մեղադրանքները կհաստատվեն, իսկույն հատուկ հանձնաժողով ստեղծեց: Նրա մեջ մտան երկուական ներկայացուցիչներ փոխարքայի և հայոց կաթողիկոսի կողմից: Հանձնաժողովն արդեն պատրաստ էր Բիթլիս մեկնելու և, ինչպես երևում է կովկասյան բանակի շտաբի պետի 1916 թ. ապրիլի 1-ի հեռագրից, տեղում քննություն կատարելու: Բայց այդ ժամանակ էլ լուր ստացվեց, որ թուրքական զորքը ետ է գրավել Բիթլիսը²³:

Արագորեն զարգացող ռազմական զեպերը հնարավորություն չտվեցին Կովկասի փոխարքայությանը և ցարական ղինվորական հրամանատարությանը իրագործելու իրենց մտադրությունները՝ մեղադրել Անդրանիկին: Միայն հետագայում հայտնի դարձավ, որ Աբասցիներ հայտնի նպատակներով ուղղակի զրպարտում էր հայ կամավորներին և նրանց հրամանատարին:

Ցարական բռնակալ Նիկոլայ Նիկոլաևիչի փոխարքայության օրոք հակահայկական տրամադրությունները անշափ ուժեղացան: Այդպիսի պայմաններում ցարական ոստիկանությունն արդեն ծրագրել էր հաշվեհարդար տեսնել նույնիսկ Անդրանիկի հետ: Այդ գործում քիչ դեր չէին կատարում նաև դաշնակցականները: Անդրանիկը լուր ստացավ, որ իրեն խորհուրդ է տրվում Թիֆլիսից հեռանալ, եթե ոչ «զայն պիտի բանտարկեն»²⁴: Երբ ոմանք հետաքրքրվեցին այդ մտադրության դրդապատճառներով, նրանց այսպիսի լրկտի պատասխան տրվեց. «Մենք ուղտը պիտի պալատենք և երբ վաղը աշխարհ լսե թե ուղտը ինչպե՞ս կալատվի, պիտի ըսենք, թե թյուրիմացություն մը տեղի ունեցած է, բայց ուղտը պալատված է արդեն»²⁵:

Ցարական կառավարությունը և նրա զենքերակները, մինչև անգամ նրանք, որոնք բարձր գնահատականներ էին տալիս կամավորական խմբերի գործողություններին, ի սկզբանե չէին ցանկանում, որ դրանք վերածվեն ազգային քիչ թե շատ ազդեցիկ զինված ուժերի: Ազգային դիմագիծ ունեցող որևիցե զորամասի մասին ցարական կառավարությունը և ղինվորական հրամանատարությունը լսել անգամ չէին ուղում: Ավելին. նույնիսկ պատերազմի թեժ ամիսներին, այն ժամանակ, երբ այդ խմբերը հիանալի էին մարտնչում և բազմիցս արժանանում էին բարձրաստիճան հրամանատարների ամենաշուշուղ գնահատականներին, ցարական կառավարությունը և նրա ղինվորական հրամանատարությունը սկսեցին միջոցներ փնտրել, որպեսզի հայկական զորամասերն, այսպես ասած, ապաազգայնացնեն, զրկեն նրանց ազգային դիմագծից:

Բնավ պատահական չէ, որ հենց այն օրերին՝ 1916 թ. մայիսի 13—16-ին, երբ հայկական կամավորական 4-րդ խումբը ռուսական զորամասերի կազ-

մում գեներալ Չերնոզուբովի հրամանատարության տակ, աչքի ընկնող դեր էր կատարում Ռեանդուզում առաված կարևոր հաղթանակի գործում²⁶, նույն այդ օրերին էլ՝ 1916 թ. մայիսի 23-ին, առաջին անգամ առաջարկ է արվում հայկական այդ խմբերը մտցնել ռուսական բանակի կազմի մեջ՝ որպես մի գումարտակ²⁷: Դա թերևս չարիքների փոքրագույնը լիներ, բայց հենց 1916 թ. մայիսին Կովկասի փոխարքան նույնիսկ հրաման տվեց կազմավորել հայ կամավորական խմբերը: Կամավորները, ծայրաստիճան դառնացած, վերադարձան Երևան, նրանց որոշ մասը ցրվեց տները: Կազմավորված կամավորական խմբերի փոխարեն շուտով, սակայն, արդեն ռուսական բանակում ծառայող հայերից ստեղծվեցին զնդեր, որոնցից առաջինը գտնվում էր էջմիածնում, երկրորդը՝ Խնուսում, երրորդը՝ Թիֆլիսում, իսկ չորրորդը՝ Վանում: Դրանց ստեղծումն ամիսներ առաջ էր ծրագրված:

Դեռ 1916 թ. փետրվարից ռուսական հրամանատարությունը, տարբեր զորամասերում ծառայող հայազգի հրամանատարներին հավաքագրելով, նախապատրաստում էր ռուսական բանակի կազմում հայկական գումարտակներ կազմել՝ դրանք հայ կամավորական խմբերին հակադրելու նպատակով:

1916 թ. մարտին զնդապետ Տեր-Հովհաննիսյանին և զնդապետ Հովսեփյանցին Զուլֆայում հանձնարարվում է կազմել հայկական գումարտակ: Նախատեսված էր կազմել 4 գումարտակ²⁸, բայց հետո ստեղծվեց նաև 5-րդը, որի հրամանատար նշանակվեց զնդապետ Փիրումովը: Կովկասյան բանակի հրամանատար Յուզենիչի 1916 թ. մարտի 27-ի հրամանով զնդապետ Բեջանբեկովը նշանակվեց հայկական հրաձգային առաջին գումարտակի ժամանակավոր հրամանատար: Փոխզնդապետ Մելիք-Մուրադովը նշանակվել էր հետագայում ստեղծված հայկական 6-րդ հրաձգային գումարտակի հրամանատար²⁹:

Բոլոր նրանք, ովքեր դիմել էին կամավորական խմբերը մտնելու համար, մերժում ստացան և ուղարկվեցին ռուսական բանակի կազմում ծառայելու:

Ռուսական բանակի կազմում հայկական գումարտակների ստեղծումը որևէ ոգևորություն չառաջացրեց: Դեռ ավելին, դա ոչ միայն կամավորների, այլ նաև ռուսական բանակում ծառայող շատ հայ ղինվորականների մեջ խորատու լուծում առաջացրեց զեպի ցարիզմը: Դրա մասին է ասում գեներալ Յուզենիչի 1916 թ. օգոստոսի 16-ի հեռագիրը: Պարզվում է, որ հայկական

* Կենտրոնական պետական ռազմա-պատմական արխիվում պահվող № 237 գործը, որ բազմացած է 516 թերթից, ամբողջովին վերաբերում է հայկական 6-րդ գումարտակի կազմավորմանը: Այդտեղ պահպանվում են բազմաթիվ դիմումներ ու ցուցումներ, միջնորդություններ ու հրամանատարության հրահանգներ՝ գումարտակի ձևավորման վերաբերյալ:

4-րդ, 5-րդ և 6-րդ գումարտակներում ներգրավելու համար զանազան պահեստային գումարտակներից հավաքագրված «2482 շարքային հայերից Շարպիսանն է հասել միայն 1741 մարդ, մնացած 741-ը, այսինքն մոտ 30%-ը, ճանապարհին փախել են»²⁹։

Այս և նմանօրինակ ուրիշ փաստեր ցույց են տալիս, որ հայ ժողովրդի զավակները ցանկանում էին կռվել և արյուն թափել ոչ թե ցարիզմի զաղութային բռնազրավումների, այլ հայ ժողովրդին թուրքական յաթաղանից ազատագրելու համար։ Այդ էլ ասում նաև այն, որ Ամերիկայից և արտասահմանյան այլ երկրներից եկած հայրենասերները, կամավորական խմբերը կազմավորվելուց հետո, ցրվեցին ու վերադարձան այն երկրները, որտեղից ժամանել էին։ Նույն նկատառումներով կամավորականներից շատերը պարզապես լքեցին բանակը, հիասթափված ցարական կառավարության քաղաքականությունից, գերադասեցին դասալիք դառնալ, քան՝ խաբեության գործիք³⁰։

1916 թ. դեկտեմբերին, ժնկում գործող «Հայերին օգնող կոմիտեի» ներկայացուցիչը ցանկանում էր դալ Կովկաս և ծանոթանալ հայերի դրությունը։ Այդ ցանկալի չէր ցարական կառավարությանը, և կովկասյան բանակի ղեկավար հրամանատարը մերժեց³¹։

Այդ ամենի արդյունքը, վերջիվերջո, եղավ այն, որ «հայկական ինքնավարության» գաղափարը հօդս ցնդեց։ Յարական աստիճանավորներն այդ մասին նույնիսկ լսել չէին ցանկանում և դա մի այնպիսի ժամանակ, երբ անհրաժեշտ էր բոլոր ուժերը միավորել ու թշնամուն ծնկի բերել։ Դրա համար պահը բավականաչափ նպաստավոր էր։

Թուրքերը 1916 թ. հունվարին գտնվում էին այնպիսի ծանր պայմաններում, որ փաստորեն պատրաստ էին ինչ գնով էլ լինի հաշտություն կնքել։ Գերմանացիներին նրանք նույնիսկ սպառնում էին Ռուսաստանի հետ միակողմանի հաշտություն կնքելու հայտարարությամբ³²։ Եվ դա միանգամայն իրական հիմք ուներ։

Յարական կառավարության այդ տարիներին վարած քաղաքականության էությունը բավարար ինքնամերկացմամբ բացահայտված է գեներալ Օգանովսկու հետևյալ հաղորդման մեջ. «Հայկական կամավորական ջոկատները բաժանվել են չորս մասի՝ նպատակ ունենալով նրանց զրկել ինքնուրույնությունից և չեղոքացնել զինված ուժերը։ Մտադրություն կա մոտ ժամանակներս վերացնել հայկական կամավորական զորամասերի ինքնավար գոյությունը և նրանց միացնել համառուսական զինվորական ուժերին։ Դա ղեկի իր պատճառները։ Մենք հետապնդում ենք այնպիսի նպատակ, որ պատերազմը վերջանալուն պես հնարավորություն ունենանք անմիջապես և արագ հայերին զինաթափել։ Հայերը պետք է փոխեն իրենց մտածողությունն ու աշխարհայեցողությունը։ Նրանք պետք է հրապարակայնորեն հայտարար-

են և գործով ապացուցեն, որ կռվում են ոչ թե ինքնավար Հայաստանի համար, այլ որպես ռուսական կայսրության քաղաքացիներ, այլուպես հայերի նպատակադրումները իրենց վրա թանկ կնստեն»³³։

Անկեղծ խոստովանություն, որ մեկնաբանության կարիք չունի։

Հայերին համակած հիասթափությունը շուտով վերածվեց բացահայտ ատելության դեպի ռուսական ցարիզմը։ Արդեն 1916 թ. դեկտեմբերի 3-ին Թիֆլիսի նահանգական ժանդարմական վարչության պետը Կովկասի փոխարքայի դրասենյակի հատուկ բաժնին ներկայացրած հաղորդման մեջ արձանագրում է. «Մամուլում ու հասարակության մեջ տարածվում է այն կարծիքը, որ ռուսական կառավարությունը ձգտում է իրականացնել «Հայաստանն առանց հայերի» լուղուները»³⁴։

Այսպիսով, հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական բարբարոսների կազմակերպած ահավոր եղեռնը մի կողմից, և ցարական կառավարության վարած քաղաքականությունից առաջացած հուսախաբությունը մյուս կողմից ծանր տաղանալի մեջ էին պահում նրան, հուսալքում բաղմամբիվ անձնվեր հայրենասերների, որոնք շարունակ փրկության ելք էին որոնում և հաճախ ընկնում մոլորությունների մեջ։

Պատերազմի դաշտում հայ կամավորներից շատերն աչքի ընկան և առմիշտ վաստակեցին քաջության համբավ։ Դրանցից էր Ե-րդ կամավորական խմբի հրամանատար Գրիգոր Ավշարովը։ Նա ծնվել է Բաքվում, 1891 թ., ավարտել է տեղի առևտրական դպրոցը և Կազանի զինվորական ուսումնարանը։

Մասնակցելով առաջին համաշխարհային պատերազմին, նա առաջին անգամ աչքի է ընկել զերմանական ճակատում և քաջության համար ստացել Գեորգիի ոսկե սուր։ Վիրավորված գալով հայրենիք, նա բուժվելուց հետո նշանակվել է հայկական 6-րդ խմբի հրամանատար։ Նրա հրամանատարությամբ կատաղի մարտեր են մղվել Բասենի դաշտում՝ տասնապատիկ անգամ ավելի ուժեղ թշնամու դեմ։ Մի ռուս զորապետ վկայում է, որ Ավշարովն ու իր զինակիցները կռվում էին «առնչված» պես»։

Կամավորական զորախմբերի աչքի ընկնող հրամանատարներից էր Հայկ Բժշկյանը՝ Գայը։ 1915 թ. հունիսի 18-ին մարտերում վիրավորվելով աջ թևից, նա շարունակում է մնալ շարքերում։ Բժշկյանը «ցույց տված քաջագործությունների համար ստացել է պրապորշչիկի աստիճան և ս. Գեորգիի խաչ»³⁵։

Ավշարովը Շարյան-գաղի մոտ մղված կռվում 1915 թ. հունիսի 23-ին սուրը մերկացրած առաջ է նետվում՝ ոգևորելով իր քաջերին. կամավորներին հաջողվում է թշնամուն ջախջախել, բայց նրանց քաջ հրամանատարը զոհվում է հերոսի մահով։ Գրիգոր Ավշարովը, «զեռ շունը բերանում, գնդի հրամանատարությունը և սուրը հանձնում է իր օգնական Հայկ Բժշկյանին, վերջին անգամ համբուրում նրան և երեք ժամից հետո հոգին ավանդում...

անկաշառ եղբայրություն: Այսպիսի պայմաններում ազատության կարոտ հայ ժողովուրդը սկսեց ուս աշխատավորությանը ավելի հատկորեն տարբերել ցարիզմից և նրա շահերի պաշտպան գեներալներից, իրականորեն զգաց, որ իր փրկությունը ոչ թե պիտի սպասի ցարիզմից, այլ հեղափոխական Ռուսաստանից:

Համայն հայության ստացած դառը դասերը, կյանքի դժգոհ փորձությունը մի անգամ ևս հաստատում էին լենինյան հանճարեղ այն դրույթի ճշմարտությունը, որ ոչ մի նյութական ու բարոյական օգնություն չպետք է ցույց տալ կառավարությանը՝ իմպերիալիստական պատերազմը շարունակելու համար:

1915 թ. հոկտեմբերին Բաքվում կայացած ՌՍԴԲԿ Կովկասի բոլշևիկների անլեգալ խորհրդակցությունը ներկայացրած բանաձևում Ստեփան Շահումյանը ցավով է նկատում, որ «հայ բուրժուազիայի և նրա սպասարկու «դաշնակցություն» կուսակցության շահախնդիր դասակարգային քաղաքականության ցավալի, բայց բնական արդյունք եղավ,— մի քաղաքականություն, որը նախատեսում և որից սկզբից ևեթ նախազգուշացնում էինք մենք՝ սոցիալ-դեմոկրատներս,— շարաքախտ թուրքահայերի... Համարյա զրոյովին դաշնային բնաջնջումը¹: Մերկայանելով իշխող դատակարգների և իմպերիալիստների հանցավոր քաղաքականությունը, բանաձևը խնդիր է դնում. որ հարկավոր է կոչ անել Կովկասի բանվորներին և բնակչության լայն դաշնակցություններին՝ ռևոլյուցիոն տիրապետող դասակարգերին նացիոնալիստական կուսակցությունների պրովոկացիաներին և հիշել, որ միայն բոլոր ազգությունների դեմոկրատիայի միասնության մեջ է նրանց հաղթանակի ու ազատագրության գրավակներ և որ, ընդհանրապես, տղզային թշնամության հետագա ուժեղացումը Կովկասը կարող է դարձնել արյունալի ազգային ընդհարումների ասպարեղ²:

Բոլշևիկները հետևողականորեն, դժվարին պայմաններում, այստեղ ու այնտեղ հանգցնում էին ազգամիջյան ընդհարումների կրակը, որ, սակայն, հաճախ չէր հաջողվում, ցարիզմի «բաժանիր, որ տիրես» քաջաբանությունը հազարավոր անմեղ զոհեր էր խլում:

Այս ամենը, հայ ժողովրդի համար ստեղծված ծանր վիճակը, ուսական ցարիզմի դժգոհ քաղաքականությունը, խորը հիասթափություն առաջացրին նաև Անդրանիկի մեջ, նրա, որ իր անձնուրաց ու հերոսական պայքարով ցանկանում էր թեթևացնել հայ ժողովրդի վիճակը:

Խորն էր հիասթափությունը, որովհետև շատ մեծ էին հույսերը՝ հիմա ի դերն ելնող ու թերևս մեկընդմիջտ խորտակվող: «Կամ հիմա, կամ երբեք» սկզբունքը, որ հույսկել էին շատերը՝ տաքարյունությամբ, նաև լավագույնին հավատալով, վարակել էր նաև առավել ողջախոհ դատող Անդրանիկին: Ուղիղ մի տարի մահու և կենաց մարտերից հետո, Անդրանիկը տեսնում էր, որ

հույսով ու հավատով մղված պայքարն արևմտահայությանն ազատագրություն չի բերում: Ընդհանրապես, պատերազմական թոհն ու բոհը իր հորձանուտն է առել արևմտահայ զանգվածներին, տեղահան արել հազար ու հազար բնականիքների և շոշափելիորեն սպառնում է խեղդել իր ոլորապտույտ հեղեղում:

Անկախ իր ամբապինդ կամքից, Անդրանիկին հուսալքում էր պատճառում այն ահավոր եղանակը, որին զոհ էր գնում հայ ժողովրդի գրեթե կեսը: Այլ էին նրա հույսերը, երբ նա թողնում էր Բուլղարիան և Կովկաս գալիս. համոզված էր, որ պատերազմը հաղթական կլինի, ուրեմն և հաղթական կլինի նաև նրա արդյունքները: Այդ հաղթանակը նվաճելու համար, մեծ աշխարհամարտում ինքն՝ Անդրանիկն, արել էր հնարավոր, նույնիսկ անհնար թվացող ամեն ինչ: Ռազմի դաշտում գտնվող իր ժողովրդի հազարավոր ներկայացուցիչներից թերևս ամենից շատ նա իրավունք ուներ հպարտ լինելու իր անձնական մասնակցությամբ ու ծառայություններով:

Ահա այդ մարտերը հանրագումարի բերող մի պաշտոնական փաստաթուղթ ևս, որ կրում է «Զեկուցում հայկական 1-ին գնդի հրամանատար Անդրանիկին» խորագիրը: Այդ կարևոր վավերագրում նշվում է, որ Անդրանիկի ջոկատը 1914 թ. սեպտեմբերից մինչև 1916 թ. օգոստոսի 30-ը վարել է 36 խոշոր մարտեր: «Ի թիվս այս կռիվների 1-ին գունդը ունեցել է իր փայլուն դերն ու մասնակցությունը Կովկասյան ճակատում ամենատուժեղ կռիվների շարքը դասվող՝ Դիլմանի կռիվի ու վերագրավման և տաճիկ հրամանատար Խալիլ-բեյի դիվիզիան փշրելու և մինչև Զուլումի կռիվի հետապնդելու մեջ: Սորբի անհավասար կռիվի փայլուն հաղթանակը և Բաղեշի՝ զիշերային հարձակումը, անոր գրավումը...»³: Ամեն անգամ թե մարտի ընթացքում և թե մարտից հետո Անդրանիկի ղեկավար հոգատարությունը հայ որբերի ու գերիների ազատումն էր: Անդրանիկի գրագրի մոտավոր հաշվումներով նրա ջոկատը ազատել է թուրքերի «կողմից առևանգված 1000-ից ավելի հայ կանանց ու երեխաների, որոնց թիվը Բաղեշում միայն 300-ից անց է: Բացի այդ՝ թշնամուց խլած գերիների թիվը հասնում է տասնյակ հազարի...»⁴:

Ամբողջ այդ ժամանակվա ընթացքում ջոկատից մարտի դաշտում սպանվել են ընդամենը 103 հոգի, հիվանդությունից ու ծանր վերքերից մահացել է 27, վիրավորվել են 170 հոգի: Ապա թվարկվում են զորագնդի մղած մարտերը և հիշատակվում դրանց ժամանակ սպանվածների ու վիրավորվածների ազգանունները՝ սկսած 1914 թ. նոյեմբերի 5-ից՝ Աշնակի կռիվից: Նույն կարգով վավերագրում թվարկվում են Պուրուշդրանի (1914 թ. նոյեմբերի 7), Ռազի-Հերեթի (1914 թ. նոյեմբերի 16), Քերթիզ-Մերկերհու (1914 թ. դեկտեմբերի 3), Հեսպիստանի (1914 թ. դեկտեմբերի 4), Բրաջուքի (1914 թ. դեկտեմբերի 7), Դուզ-Դաղի (1915 թ. փետրվարի 14), Դիլմանի (1915 թ. ապրիլի 18) կռիվները և այլն: Զոհվածների և վիրավորների ընդհանուր թիվը

զգալի մասը բաժին է ընկնում Դիլմանի կոիվներին: Նրանց անվանացանկը ևս տրված է⁵: Զորագնդի մղած վերջին մարտերից մասնավորապես հիշատակված են Բաղեշի գրավումը (1916 թ. փետրվարի 18—19), Բիթլիս-Մուշ ճակատամարտը (1916 թ. մայիսի 2), Խըվների մոտ կայացած կոիվները (1916 թ. մարտի 12)⁶:

Անդրանիկի հերոսական կերպարը ոգևորել է և հայ ազատագրական շարժումների մասնակից դարձրել նաև հայ կանանց: Ընդօրինակելով հայ դուլ-ցաղնուհիներին՝ Ալծեմնիկին, դարաբաղցի Խաթիային, մշեցի Սոսին և ուրիշներին, նրանք իրենց կյանքը հերոսաբար նվիրում էին հայրենիքին: Նրանցից մեկն էր 1915 թ. կամավորական շարժման մասնակից Սաթենիկ Մելիք-Առաքելյանը՝ Ղարաբաղի Խանաբադ գյուղից: Նրա ամուսնուն ցարական իշխանությունները հակակառավարական գործունեության համար արքայից Լին Սիբիր: Երբ սկսվեց պատերազմը, Սաթենիկը, տղամարդու շորեր հագած, «Աշոտ» անունով մտավ կամավորական խմբերից մեկը և հերոսաբար կռվեց հայրենիքի համար⁷:

Թիֆլիսում Անդրանիկը գտնվում էր հուսախաբված, անելանելի ու մոլորված վիճակում: Եվ հանկարծ, այն բնակարանի բակում, որտեղ նա ապրում էր, լսվում է կույր աշուղի երգը. «Գնանք մենք առաջ, օգնենք Անդրանիկին, փրկենք հայրենիք»: Անդրանիկը հուզված գիտում է աշուղի շուրջը խմբված ամբոխը, ոգևորված մանուկներին և լուռ սգում իր ժողովրդի մեծ ողբերգությունը:

Այդ ծանր օրերին նրա միակ մխիթարությունը հայոց մեծ բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի հետ հանդիպելն էր: Նրանք անսահման սիրով էին կապված իրար հետ: Մեծ մտածողն ու բանաստեղծը իր լավատեսությամբ վարակում էր Անդրանիկին:

Մի օր բարեկամներից մեկի այցում ճաշի նստած, կարծելով, թե ոչ ոք իրենց չի տեսնում ու չի լսում, նրանք ազատ զրուցում էին: Հանկարծ նկատում են, որ փայտե ցանկապատի վրայից բաղմաթիվ աչքեր են հայտնվում Անդրանիկին: Հավաքվածները շնչում են Անդրանիկի անունը: Անհարմար վիճակից դուրս գալու համար նրանք ստիպված հեռացան պարտեզից: Ծառունակելով զրույցը, բանաստեղծը և զորավարը միամիտ քայլում էին, իսկ նրանց հետևից իրար խառնված, աղմուկով գալիս էին բաղմաթիվ փոքրիկ, հազիվ 7—8 տարեկան ոտաբոբիկ մանուկներ՝ մեծ մասը ուռ-շիկահեր երեխաներ: Նրանցից մեկը՝ սևաշյա, խառնված թուխ մազերով մի տղա, քայլում էր Անդրանիկի հետևից և աշխատում իր կեցվածքով, շարժ ու ձևով նմանվել նրան: Մյուսներին սաստելով, որ իրենից առաջ չանցնեն, նա ասում էր. «Վա, ո՞ւր եք գալիս, սա մեր Անդրանիկն է, զնացեք»⁸: Անսահմանորեն հպարտ էր այդ մանկահասակ տղան, որ բախտը իրեն ժպտացել է և հիմա

ինքը քայլում է «մեր Անդրանիկի» հետևից, այնքան մոտ է նրան: Իսկ մյուսները, նույնպես հպարտությամբ, աշխատում էին առաջ անցնել նրանից և ասում էին, որ Անդրանիկը իրենցն է:

Առօրեական դիպված, նույնիսկ սովորական բան էր դա զորավարի համար: Առաջին հայացքից աննշան թվացող այդ «ամանրուքը», սակայն աղդել է Անդրանիկի վրա, մեկնել նրա հիշողության մեջ: Թերևս բազում նման դեպքեր մոռացվել են, իսկ, ահա, այս մեկը նա շատ տարիներ անց վերհիշել է, պատմել և զորավարի հիշողությունները զրի առնողներն ու հրատարակողները, թերևս ոչ առանց իրավունքի, նրա մեջ տեսել են Անդրանիկին բնորոշ մի դիմ:

Համենայնդեպս պատմական իրադրություններից հիասթափված, շատերի նկատմամբ արգարացի գայրույթով լցված զորավարը հուսալքության պահերին, ինչպես երևում է, իր համար սփոփանք էր գտնում մեծ բանաստեղծի ընկերակցությամբ, անմեղ մանուկների մանկական շարաճիթության մեջ: Գուցե ոտաբոբիկ այդ մանուկների վարմունքը նրան ինչ-որ չափով հիշեցրել է իր ժողովրդայնությունը, իր հետ կապվող հույսերի մասին: Թերևս մեծ բանաստեղծի հուսադրող ու ոգևորող խոսքի հետ միասին այս դիպվածը որոշ լիցք է հաղորդել նրան: Ներելի է ենթադրել, թե և՛ բանաստեղծը, և՛ զորավարը մանկական առօրեական շարաճիթության մեջ շատ ավելի բան են տեսել, քան այսօր դա ընկալվում է: Հայ ժողովրդին վիճակված պատմական ճակատագրի այնօրյա ընթացքով խորապես ապրող նրա երկու մեծ զավակներն, ըստ երևույթին, այդ պահին նեցուկ են եղել միմյանց և մի անգամ ևս իրենց համար վերագտել այն հենարանը, որի օգնությամբ պետք է նորեն ոստնել, ընդլնել դառն ճակատագրի դեմ, նորից բռնել մաքառման ուղին և ընթանալ դեպի գոյատևման մեծ հանգրվանը, որ մի օր պիտի գտնվեր հայ ժողովրդի համար: Այո՞, մաքառել ու շարունակել ծանր պայքարը, ապրել, կռվել ու հաղթել այս անմեղ, կյանքի կարոտ մանուկների լավ ապագայի համար:

Ծանր այդ օրերին Թումանյանը հանդես է եկել մի փոքրիկ հոգվածով, որ ճակատագրին դիմանալու և դիմակայելու, ապրելու և գոյատևելու մի կոչ է՝ ուղղված հայ ժողովրդին՝ շատ բնորոշ խորագրով՝ «Հանգիստ ու լիքը հավատով»: Թերևս այս հոգված-կոչում արտահայտած զաղափարներն էին բանաստեղծի ու զորավարի մտերմիկ զրույցի առանցքը նույն այդ դժնդակ օրերին, երբ նրանք զրեթե համատարած հիասթափության մեջ հենարան էին որոնում, նաև հենարան դառնում:

«Քյուրդ-տաճկական սրածությունն ու ավերածությունն, — գրել է Թումանյանն 1915 թ. հուլիսին, — ամայացնում է տաճկական Հայաստանը: Մինչև ուր հասնում է իրենց միշտ արյունոտ ու հավիտյան նզովված ձեռքը՝ համատարած կոտորածով ճգնում են բնաջինջ անհն մեր հին ու ազնիվ ցե-

ղը, մեր շատ տառապած ու ծվատված ցեղը... Մեծ է փորձությունը ու աղետն ահռելի: Բայց մեր ժողովուրդն առաջին անգամը չէ, որ նման փորձություն անցնէ է կանգնում: Ավելի մեծ աղետներ են եղել, հայ ժողովուրդը շատ ավելի մեծ կորուստներ է կրել: «Էսօր,—շարունակում է Թումանյանը,—ավելի բարեհաջող են պայմանները: Էսօր մենք մարտնչում ենք մեր թշնամու դեմ, մեր դադթականն ապավեն ունի ռուսական Հայաստանում...»:

Դիմելով ծանր օրեր ապրող «ամեն մի հայի», Թումանյանն, այնուհետև, կոչ է անում, որ «ոչ ոք հուսահատի ու վհատի խոսքը չպետք է անի, որ հատուկ է ձախորդ վայրկյանին. փորձությունը, ինչքան էլ մեծ լինի, պետք է տանենք արիությամբ ու վեր կենանք միասին, միահամուռ ուժերով դիմագրավելու մեր վատթար թշնամիներին և դարման տանենք ընդհանուր ազգային աղետին հանգիստ ու լիքը՝ մոտիկ լավագույն ապագային անսասան հավատով»:

Այդ կոչը, հասցեագրված «ամեն մի հայի», ուղղված էր նաև Անդրանիկին: Նա էլ պետք է շարունակեր դիմագրավել թուրքական յաթաղանին և տոգորվեր «հանգիստ ու լիքը հավատով»:

Դաշնակցականները միացած ցարական բռնակալներին, չկարողանալով իրենց կողմը դրավել Անդրանիկին, ամեն կերպ ձգտում էին վարկաբեկել նրան հակադրել ազգային-ազատագրական շարժման մյուս ներկայացուցիչներին: Բայց դրանք անհեռանկար նկրտումներ էին: Երբ նրանք սերաստացի Մուրադին փորձեցին հակադրել Անդրանիկին, ապա նա անկեղծորեն հայտարարեց, որ Անդրանիկը և՛ քաջ է, և՛ խելացի: «Մանավանդ՝ նա աչք ունի, ուղիղ կտեսնես, և մենք՝ մեր աչքերը փակ՝ կրնանք վստահել անոր տեսություն ու հրամանին. նա բնազդով ալ շեֆ է, և աչք ունի: Անդրանիկը տեսնող ծնած է, ահա հոս է անոր մեծությունը»,—անկեղծորեն հայտարարեց նա և ասաց՝ «Անդրանիկը մեր առաջնորդն է»¹⁰:

Անդրանիկը 1916 թ. հուլիսին Բաքվի վրայով մեկնեց Հյուսիսային Կովկաս:

Դաշնակցականները վաղուց էին ուզում Անդրանիկին դուրս թողնել ազգային-ազատագրական պայքարից, մեկուսացնել, նվազագույն դեպքում հեռացնել Անդրկովկասից: Դաշնակցական որոշ բախտախնդիրներ, հիրավի ոստիկանության հանձնարարությամբ, Անդրանիկին «խորհուրդ» էին տալիս կեղծ անցադրով մեկնել Բաքու: Անդրանիկը կռահելով, որ դա պրոպագանդայի առիթ կտա, պատասխանում է. «Եթե ռուս պաշտոնյան զիս պիտի բռնե ու բանտարկե, ասոնք հոս ալ կրնան, ամեն տեղ ալ, եթե պատահի որ կեղծ անցադրով ճամփա իյնամ և բռնվիմ, այդ պարագային խնդիրը ավելի ծանրակշիռ կերպարանք պիտի ստանա»¹¹:

Դաշնակցական ջոջերն ու ցարական գործակալները չէին կարողանում հանդուրժել ժողովրդականություն վայելող հերոսին և չէին դադարում մի-

ջոջներ փնտրել նրան շարքից հանելու համար: Պարզվում է, որ հենց Թիֆլիսում դաշնակցական Ա. Ջամալյանի գլխավորությամբ կազմվել է այդպիսի ծրագիր, և որը պետք է իրականացվեր տեղորոշությունների կողմից՝ Անդրանիկի Բաքվից մեկնելու պահին: Այդ մասին, սակայն, հայտնի է դառնում Անդրանիկի մտերիմներին, և նրանք տեղեկացնում են Բաքվում գտնվող Արամայիս Աղամյանին, որը Փոլյան եղբայրների օգնությամբ ձախողում է տեղորոշությունների ծրագրերը:

Թերևս ավելորդ չի մոտիկից ծանոթանալ այդ սև պատմությանը:

Վերհիշելով այդ մասին, Լ. Փոլյանը հետագայում պատմել է հետևյալը. մի օր՝ Բաքվում Ա. Աղամյանը շփոթված իր տունն է այցելում և օգնություն խնդրելով, ասում, «Եթե Անդրանիկը Թիֆլիզն եկած է և իր սենյակը կգտնվի: Միաժամանակ հեռագիր ստացած է Թիֆլիզի հավատարիմներեն թե՛ մահափորձ կազմակերպված է Անդրանիկի անձին շուրջ հայերու (դաշնակցականների—Մ. Ա.) դավադրությամբ, ուշադրություն դարձուցեք»¹²:

Նույն պատմողի վկայությամբ, երբ Անդրանիկը Ա. Աղամյանի ուղեկցությամբ ցանկանում էր իր իջևանած հյուրանոցից դուրս գալ, որպեսզի երկու ժամ հետո Արմավիր մեկնի, նկատում են, որ երեք տեղորոշություններ են բռնել և սպասում են Անդրանիկի երեւալուն: Ա. Աղամյանը, Անդրանիկին ետ բերելով իր սենյակը, հյուրանոցի հետևի դռնով դուրս գալով սլանում է բնկերների մոտ: Նրանք անմիջապես օգնության են շտապում:

«Մոտեցանք օթելին,—շարունակում է վերհիշել Լորիս Փոլյանը,—առաջին հարկ, առաջին սենյակ կմնար Անդրանիկ, Արամայիս ներս մտավ, քիչ վերջ մենք ներս մտանք Անդրանիկի քով, և հաստատեցինք դավադիրներու ստուգությունը և զիրքը... Անդրանիկը մեզ տեսնելով, չափազանց ուրախացավ ու համբուրեց մեզ: Արդեն ժամանակը եկած ըլլալով, պատրաստվեցանք կայարան տանելու Անդրանիկը, որ մեզ պատվիրեց—ըլլա որ տաքարյուն գտնվինք... Տասնոցները մերկացրած գրինք դոտիներուս տակ, Արամայիսը անցավ առաջ, Անդրանիկը ետևեն, Արշակը և Թոյթոյը՝ անոր աջ ու ձախեն, իսկ ես հետևեն սկսանք առաջանալ. տեղորոշությունը շարժվելուն պես արդեն կազմ ու պատրաստ էինք՝ պատերազմի դաշտ մը ստեղծելու առաջադրությամբ»¹³:

Նրանք խմբով մեկնեցին կայարան, իսկ տեղորոշությունները հեռվից հետևում էին: Հետագա ընթացքի մասին դիպվածի մասնակիցը պատմում է. «Արամայիսը, ծանոթ ըլլալով կայարանապետին, անմիջապես հարկ եղած կարգադրությունները ըրավ, առաջին կարգին, օթյակ մը բանալով Անդրանիկը ապահովցուց հոն, իսկ մենք կհսկեինք հեռվեն այն բոլորին, մինչև որ շոգեկազմը մեկնեցավ երեկոյան մութին»:

Դեռ ցերեկ մեկնելուց հետո էլ տեղորոշությունները դեռ շրջում էին կայարանի

շորս բոլորը: «Յանկացանք հարսանիք մը սարքել անոց հետ մութ գիշերվա լավագույն պատեհութենեն օգտվելով,— գրում է Լ. Փոլյանը,— սակայն Արամյանը ընդդիմացավ: Ուստի գոհ մեր ստանձնած պարտականությունն, հանգիստ սրտով վերագարձանք տուն»¹⁴:

Տարիներ հետո, Նոր Նախիջևանում հանդիպելով Անդրանիկին, Լ. Փոլյանը հարցնում է՝ «Փաշա, ի՞նչ էր այն Բաքվի խնդիրը», և ստանում է հետևյալ պատասխանը. «Զե՞ս դիտեր, շունշանորդի վարժապետներու դավաճանությունը, կուզեն որ մեջտեղեն վերնամ և հայ ժողովուրդը իրենց ուղած ձևով խաղցնեն»¹⁵:

Դաշնակցությունը Անդրանիկի դեմ մի անգամ չէ, որ զանազան դավեր է սարքել: Ինքն Անդրանիկն այդ մասին գրում է. «Ամբողջ երեք ամիս ինձ դեմ լարվեցան դավադրություններ և եղան հալածանքներ»¹⁶: Դրան հակառակ հայ ժողովուրդն ամենուր փառք ու պատվով էր ընդունում իր հերոսին:

Արմավիրում հրապարակային մեծ ցույց կայացավ Անդրանիկի պատվին: Բոլորը միահամուռ գոչում էին. «Կեցցե՛ մեր ազգի կյանքի, ինչքի և պատվի պաշտպան հերոս Անդրանիկը»: Ժողովուրդը իմանալով, որ Անդրանիկը բուժման և հանգստի կարիք ունի՝ «ազամանդ, ոսկի, արծաթ, թուղթ դրամ կթափեն Անդրանիկի առջև ըսելով,— արժան է այս ձեզ համար»¹⁷: Նա ուրախությամբ է ընդունում այդ նվերները: Ոմանք կարծում էին թե Անդրանիկն ուրախ է, որովհետև այդ հարստությամբ իրեն ապահովված է համարում: Սակայն բոլորի զարմանքին շափ չկար, երբ տեսան, թե ինչպես Անդրանիկը սկսեց բաժանել այդ նվերները: «Անդրանիկը շնորհակալությամբ ընդունելով զանոնք, կկարգադրե ասպետ.— այսքանը այս ինչ դպրոցին, այսքանը այսինչ որբանոցին, այսքանը այսինչ աղքատախնամին ըսելով, ամբողջ հավաքվածը կբաժանե ազգի կարիքին...»¹⁸: Այդ ժամանակ որոշ մեծատուններ, մոտենալով Անդրանիկին, փսփսում են նրա ականջին. «Ի՞նչ կընես, ասոնք ձեր հանդատության համար են հատկացված»: Անդրանիկը լսելով այդ, բորբոքված կպատասխանե. «Զե՞ք դիտեր, որ իմ դրամս ալ ազգիս համար է, ես ալ ազգիս համար եմ»:

Արմավիրում դորավարը այցելեց տեղի որբանոցը և հանդիպեց այնտեղ գտնվող 60—65 որբանոցի որբերին: Նա արտակարգ հուզմունք էր ապրում, հարազատ հոր նման երեսաներին զուրգուրում էր, իսկ աչքերից առատ արցունք էր հոսում: Զկարողանալով դսպել հուզմունքն, Անդրանիկը սկսեց հեկեկալ: Նրա շուրջը խմբված երեխաները փեշերից կախվել ու ապշած նայում էին լացող զորավարին: Անդրանիկը անմիջապես միջոցներ հայթայթեց և անօգնական որբերի վիճակը բարելավեց: Յալթայի հայերը նույնպես, իմանալով, որ Անդրանիկը տկար է, բուժման կարիք ունի, նրան ուղարկեցին 2 հազար ռուբլի: Այդ դամարը ևս նա հատկացրեց որբերին:

Այդպիսին էր Անդրանիկը. նրա համար ժողովրդի հոգսերն ու ցավերը դարմանելը կյանքի նպատակ էր դարձել:

Արմավիրից Անդրանիկը մեկնեց Ռոստով, Նոր Նախիջևան, եղավ Հյուսիսային Կովկասի հայաշատ մյուս վայրերում, զբաղվեց հայ գաղթականությանը օգնություն ցույց տալու, աշխատանքի տեղավորելու և նրանց համար ապրուստի միջոցներ հայթայթելու դժվարին գործով: Այդ օրերին նրա համար մի ուրույն մարտադաշտ էր դարձել հայ ժողովրդի կյանքի ծանր ասպարեզը: Իր ամբողջ էությունը նա տարված էր գաղթականներին պատերազմի, սովի ու համաճարակի արհավիրքներից փրկելու հոգսերով՝ դրան ծառայեցնելով նաև իր անունն ու փառքը:

1916 թ. վերջերին, ի պատիվ Անդրանիկի, բայց հայ գաղթականությանը օգնելու նպատակով, Պյատիգորսկում կազմակերպվեց հանդիսավոր երեկո: Հանդիսվման էին եկել շատ մեծատուններ, թանկարժեք զարդերով զուգված ու զարդարված բազմաթիվ կանայք: Հայության ողբալի օրերին հանդեսի ժամանակ արտասանվող փրոն ճառերն աներևակայելի զայրույթ առաջացրին Անդրանիկի մեջ: Երբ արդեն համբերել անկարելի էր, նա դիմեց ներկաներին. «Շատ եմ տեսել ես նման բանկետներ, և լսել օվացիաներ, գեղեցիկ ճառեր, ճոճոռն ֆրազներ... Սակայն, ի՞նչ օգուտ այդ բոլորից իմ տանջված ժողովրդի համար... Ինչո՞ւ համար եք դուք զուգվել թանկագին զգեստներով,— շարունակում է նա,— ինչո՞ւ եք զարդարվել թանկագին ազամանդներով: Հանեցեք այդ ամենը և զոհաբերեցեք բախտից անիծված, սև ճակատագրի զոհ, աղքատ ու քաղցից մեռնող հայ եղբայրներին...»¹⁹: Ականատեսներին մեկը պատմում է, «որ Անդրանիկն անմիջականորեն դիմելով կանանց ասաց. «— Կպահանջեմ ձեզից ալ օրինակ մը վերցնեք 5-րդ դարի հայ կնոջից, ծախեք վաղը այդ զարդարանքը և տրամադրեք հայ որբերուն՝ հացի, սննդի համար, նրանք են ձեր ոսկին, հայ ժողովրդի հույսը»²⁰:

Այնուամենայնիվ, Անդրանիկը ձգտում էր օր առաջ ռազմաճակատ վերադառնալ, գործադրում էր իր բոլոր ջանքերը, որպեսզի մի օրե է հիշ Գոմի արևմտահայության վիճակը թեթևացնելու համար: Հատկապես նա լայն աշխատանք էր տանում «Արևմտահայերի համադամար» հրավիրելու և հայ ժողովրդի բողոքը և նրա դատը համայն մարդկության խղճին հանձնելու ուղղությամբ: Այդ կապակցությամբ նա այցելում է Թիֆլիս, հանդիպումներ ունենում հայ հասարակական լայն խավերի հետ և նրանց հավանությունը ստանում: Սակայն նրա անշահախնդիր գործունեությունն այս ասպարեզում ևս հանդիպում է դաշնակցության ընդդիմությունը:

Դաշնակցության ընդհանուր փորձերն աղգային-ազատագրական շարժումների առանձին գործիչներին, հաճախ հենց կամավորական խմբերի դաշնակցական հրամանատարներին հակադրել Անդրանիկին, երբեմն բավականաչափ կոնկրետ բնույթ կրելով, հետապնդում էին աղգային ուժերի միջև

Հակադրությունն ստեղծելու հետոն զնացող նպատակներ: Այդ փորձերը հաճախ տեղիք էին տալիս սուր ընդհարումների: Դաշնակցության սարքած նման մի խաղ նպատակ ունեւ Ռոստոմին ու Արամին ընդհարել Անդրանիկի հետ: Ըստ որում այդ ընթացքում փորձեր էին արվում ժխտելու Անդրանիկի մասնակցությունը Վանի ազատագրմանը և նրա վճռական դերը Դիլմանի ճակատամարտում: Միայն Անդրանիկի զսպվածության ու հեղինակության շնորհիվ հնաքավոր եղավ կանխել զենքի փոխադարձ գործադրումը Անդրանիկի համախոհների և դաշնակցական որոշ գործիչների միջև՝ Նրեանում տեղի ունեցած մի հանդիպման ժամանակ:

Ի պատիվ Անդրանիկի պետք է նշել, որ նա կարողանում էր վեր կանգնել նմանօրինակ խարդավանքներից և, ելնելով մասնավորապես արեւմտահայության անհետաձգելի շահերից, երբեմն փորձում էր համագործակցել առանձին գործիչների, նույնիսկ նրանց հետ, որոնց դաշնակցությունը փորձում էր հակադրել իրեն: Այդպիսի դեպքերում նրան հետաքրքրում էր ոչ թե այս կամ այն գործիչի կուսակցական պատկանելիությունը, այլ կոնկրետ նրա նպատակը, դժբախտ վիճակում գտնվող իր եղբայրակիցներին օգնելու հուսակարը:

1916 թ. գեկտեմբերի 14-ին Անդրանիկը դաշնակցականներ Արամի և Արշակ Դարբինյանի հետ ստորագրել է «Կոչ թուրքական հայրենակիցներուն» փաստաթուղթը, որը տպագրության է ուղարկվել հնչակյան «Գաղափար» թերթի խմբագրությանը:

Այդ կոչում մատնանշվում է արեւմտահայ գաղթականության անմխիթար վիճակը, ցավով արձանագրվում, որ չի ստեղծված որեւէ կենտրոնական մարմին, որ օգնություն ցույց տա դժբախտներին, իսկ տեղերում գործող արեւմտահայ մարմինները «չկարողացան ստեղծել ներդաշնակ և որոշ ուղեգծով գործունեություն մը»: Կոչի հեղինակներն անհրաժեշտ են համարում ստեղծել մեկ կենտրոնական արեւմտահայ կազմակերպություն, որը համագործակցի այդ նպատակով հիմնված արեւելահայ կազմակերպությունների հետ և ավելի գործնական օգնություն ցույց տա գաղթականությանը: Նրանք հարց են դնում, որ գաղթականության հարցով զբաղվելու համար էջմիածնում հրավիրվող համագումարը ընտրի մի կենտրոնական օրգան, որտեղ արեւմտահայերը ևս ունենան իրենց ներկայացուցիչները: Այդ մարմինը պետք է ունենա ընդհանուր հեղինակություն: Կոչում վստահություն է հայտնվում, որ գաղթականները կարձագանքեն արվող առաջարկին և կնպաստեն «կազմելու թուրքահայ ներկայացուցչությունը, որ առաջին պայմանն է գաղթականական և վերաշինական գործերու լավագույն ընթացք ստանալուն»²¹:

Առավել հետաքրքրական է այդ կոչին խմբագրության կողմից արված ծանոթագրությունը, որտեղ ասված է. «Սույն կոչն ուղարկված է «Գաղափարի» պատ. խմբագրության հրատարակելու խնդրանքով: Ուրախությամբ

տպագրում ենք, որովհետեւ այն հիմնական նպատակը, որի շուրջը պատվում է կոչի բուն իմաստը շատ մոտ է եղել «Գաղափարին»: Սակայն, ինչպես մեզ, այնպես և ընթերցողներին անմբռնելի պիտի լինի կոչի տակ ստորագրած անուններից երկուսը: Անդրանիկի երեւան գալը հասկանալի է. նա միշտ էլ իրեն ներկայացրել է անկուսակցական, զուտ տաճկահայ ազգային գործիչ (չնայած ուրիշներն աշխատել են նրան կուսակցական դույներով ներկել և անունը շահագործել), իսկ Արամի և Արտակ (ներքեւում Արշակ—Մ. Ա.) Դարբինյանի անուններն ի՞նչ գործ ունեն այստեղ: Ոչ ապաքեն այդպիսի անձնավորությունների ստորագրությունները այդպիսի կոչերի տակ, որոնց կուսակցական միակողմանի կյանքն ու գործունեությունը հայտնի է բոլորին, ոչ միայն դրական, այլ ծայրահեղ բացասական ազդեցություն անել միայն կարող է ընթերցողների վրա»²²:

Այս խոսքերը հրապարակվել են 1916 թ.: Մինչև այդ և դրանից հետո Անդրանիկն ինքը ևս բողոքել է դաշնակցության կողմից իր անունը շահագործելու դեմ: Իսկ այժմ նրա և դաշնակցականների միջև անանցանելի անջրպետ է տեսնում հնչակյան «Գաղափար» թերթը: Այդ անջրպետը նրանց միջև երբեք չի վերացվել, և Անդրանիկը միշտ էլ եղել է այնտեղ, որտեղ իր ժողովուրդն էր:

Սակայն Անդրանիկը, ժողովրդին պատկանելով հանդերձ, չգտավ նրա ազատագրության իրական ուղին, չկարողացավ ազատվել մոլորություններից և կանգնել սոցիալական ու ազգային-ազատագրական ճիշտ ճանապարհի վրա: Նա չհասկացավ այն հսկայական բեկումը, որ կատարվել էր Անդրրկովկասում և Ռուսաստանում՝ առաջին ռուսական հեղափոխությունից սկսած: Նա այդ հեղափոխությանը դրական գնահատական տալով հանդերձ, չհասկացավ նրա էությունը, չըմբռնեց ռուսական պրոլետարիատի ազատագրական մեծ առաքելությունը, նա շատ էր հեռու այն գաղափարից, որ նոր ժամանակաշրջանում ճնշված ազգերի ազատագրումը կախված էր բանվոր դասակարգի հեղափոխական պայքարի հաղթանակից:

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

1. ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Հայ մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը, խորապես վերապրելով հայոց անհուն վիշտը եղեռնի ծանր օրերին, արիությամբ զորավիգ կանգնելով իր ժողովրդին, թուրք ջարդարարների երեսին շարտեց իր այրող խոսքերը. «Դու կարող ես հայի մարմինը տանջել, բայց նրա հոգու հետ ի՞նչ ես անելու»¹:

Այո՛, թուրքերը ֆիզիկապես ոչնչացնում էին հայ ժողովրդին, բայց նրանք անդոր ու ողորմելի մի ոչնչություն էին նրանց ստեղծած նյութական մշակույթի արժեքների, հոգևոր հարստության հանդեպ: Ապրում է և կապրի դարեր այդ ժողովուրդը, քանի որ նա տվել է Մեսրոպ Մաշտոց ու Մովսես Խորենացի, Շիրակացի ու Քուչակ, Սայաթ-Նովա ու Թումանյան, Սպանդարյան ու Շահումյան և բազմաթիվ պայծառ ու անմահ ուրիշ գործիչներ, որոնք ամենածանր պահերին նրա անսասանելի հենասյուներն էին:

1914 թ. Թումանյանն, իր ժողովրդին հերոսաբար ապրելու ու հարատեկելու հույս ներշնչելով և նրա անցած ուղին բարձր գնահատելով, նշում էր, որ անցյալի պատմությունը, ինչպես հնուց ասվում է, մի լուսատու լապտեր է, որ ամեն մի ժողովուրդ ձեռքին պետք է ունենա իր ճամփին անմոլոր գնալու համար²:

Մեծ բանաստեղծը այս հանձարեղ մտքերը կյանքի ճշմարտության իրական արտացոլումն էին, այդ իրականությունը հասկանալու և նրա քառուղիներով առաջ ընթանալու ճիշտ բանալին: Թումանյանը խնդրի էր դնում ճիշտ հասկանալ և հաշվի առնել պատմության դասերը: Քիչ չեն դեպքերը, երբ առանձին գործիչների և նույնիսկ կառավարությունների թույլ տրված սխալներն ու կամայականությունները շատ լուրջ հետևանքներ են ունեցել այս կամ այն ժողովրդի պատմական բախտի վրա: Սակայն այն, ինչ պատերազմի տարիներին կատարվեց հայ ժողովրդի հետ, դա պատմության մեջ նմանը չունեցող մի ոճրագործություն էր, որ իրագործեց թուրքական ռեակցիան

գերմանական զիշատիչ իմպերիալիզմի աջակցությամբ՝ Անտանտայի տեղությունների թողտվության պայմաններում:

Ահա ու սարսափ, վայրենություն ու կոտորած հայ ժողովուրդը շատ էր տեսել: Բայց նրա գործիչները, մինչև անգամ հայրենիքին անձնազոհաբար նվիրված հերոսներն անհրաժեշտ դասեր չեն քաղել: Այդպես հոսել է արյունը անմեղ զոհերի, հայոց դիակներով են ծածկվել Տեր-Ջորի անապատները և պատմության մեջ դա գրոշմվել է որպես խարան, որպես ամոթ ու շառաշուն ապտակ հանցագործների դեմքին:

Այդպես է պատմությունն՝ ամենից արդարացի ու ամենամեծ դատավորը. նա չի ներել ու չի ների ոչ մի շարագործի: Ժողովուրդը տասնամյակներ անցնելուց հետո էլ սրտի խորը զայրույթով դատապարտում է երիտթուրքերի մարդակեր քաղաքականությունը, մի քաղաքականություն, որին կուրորեն լծվել էին նաև իրենց հեղափոխական կոչող դաշնակցականները՝ հայ ժողովրդի շահերի դավաճանները:

1907 թ. դեկտեմբերի 21—29-ը Փարիզում գումարված դաշնակցության, իթթիհաթ և Սաբահեդդինի ապակենտրոնացման կուսակցությունները համաձայնության գալով որոշում ընդունեցին (1) սուլթան Աբդուլ Համիդի դահլենկեցության, (2) գոյություն ունեցող համիդյան վարչակարգի արմատական փոփոխության, (3) Հայաստանում ներկայացուցչական վարչաձև (խորհրդարան) ստեղծելու մասին: 1908 թ. հուլիսի 10-ին Աբդուլ Համիդը համաձայնություն տվեց ընդունելու սահմանադրություն: Նույն թվականի սեպտեմբերին իթթիհաթի Սալոնիկի համագումարը որոշեց առաջարկել Աբդուլ Համիդին, որ ձերականուրի երկու երբորդը ընտրվի իրենց կուսակցության անդամներից: 1909 թ. զինվորական հեղաշրջումից հետո իթթիհաթականների իշխանությունը ավելի ամրապնդվեց և նրանց բոլոր դեմոկրատական խոստումներն ի չիք դարձան:

Այդպիսի սլայմաններում 1909 թ. օգոստոսի 24-ին դաշնակցությունը նոր համաձայնություն կնքեց իթթիհաթականների հետ: Դրանով նրանք «պիտի աշխատեն սահմանադրությունը կիրարկել... պիտի գործեն միասնաբար, հաստատակամությամբ և որոշ ուղղությամբ»:

Շուտով՝ 1910 թ. հոկտեմբերի 31-ին, Սալոնիկում տեղի ունեցավ իթթիհաթականների նոր համագումար, որը տևեց 13 օր: Այդ համագումարը հետագա դեպքերի ընթացքում վճռական նշանակություն ունեցավ, քանի որ նրա գաղափարները որոշումները հիմք հանդիսացան թուրքական կառավարության ցեղասպանության ամբողջ քաղաքականության համար: Այստեղ մշակվեց և ընդունվեց «Թուրքիան միայն թուրքերի համար» ցեղապաշտական սկզբունքը:

Սալոնիկի համագումարը իր որոշման 12-րդ կետում «Ազգային հարցեր» վերնագրի տակ արձանագրեց հետևյալը. «Սպանել դեպի ազգային

ինքնորոշում տանող ամեն տեսակ ձգտում, որ կարող է արտաքին հաջողություններ ապահովել: Աստիճանաբար խլել ազգային հին առանձնաշնորհումները և թուրքերի մեջ ապրող զանազան ազգությունները վերածել մեկ ընդհանուր: Սահմանափակել ոչ թուրք դպրոցներու բացվելը և արդեն դուռնաթուղթ ունեցողներու մեջ պարտադիր դարձնել թուրքերենը: Բոլոր ազգերու համար բանալ պետական թուրք դպրոցներ: Ընդհանրապես ջանալ ոչ-թուրք ազգությունց ազգային նկարագիրը խաթարելու և հանդուրժել միայն կրոնական համոզումները, որոնք ավելի քիչ վնաս կարող են տալ»:

1911 թ. հոկտեմբերին իթթիհաթական կուսակցության կենտրոնը Սալոնիկից փոխադրվեց Կ. Պոլիս: 1912 թ. իթթիհաթական կուսակցության կենտրոնի որոշմամբ Արգուլ Համիդը իր շորս կանանցով ցմահ բանտարկության ենթարկվեց Բոսֆորի վրա Բելլեր բելի պալատի մեջ (մինչև այդ՝ 1909 թ. մայիսից մինչև 1912 թ. նոյեմբերը, նա գտնվում էր Սալոնիկում): Այդտեղ էլ 1918 թ. նա մահացավ. նրա գերեզմանին Թալիաթն արտասվեց, «կարմիր սուլթանին» համարելով «ջարգարարության վարպետ»:

Էնվերներն ու թալիաթներն, իշխանության գլուխ անցնելով, սկսեցին Կիրառել ցեղասպանության ահավոր քաղաքականություն:

Այդ գաղափարն ավելի արմատավորվեց բալկանյան պատերազմի (1912—1913) ժամանակ, հատկապես պանգերմանական շրջաններում, որոնք գտնում էին, որ թուրքիան պետք է վերականգնի իր բանակի ուղիղունակությունը՝ Բալկաններից դուրս մղելով քրիստոնյաներին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի վտանգի մերձեցումով թուրքերի հայաջինջ քաղաքականությունն ավելի էր հասունանում: Նրանց այսպես կոչված «սրբազան պատերազմը», որը նախապատրաստվում էր Գերմանիայի խորհրդով ու հովանավորությամբ, մեծ հույսեր էր ներշնչում՝ մեկընդմիջ լուծելու «Արևելյան հարցը»: Դրա արդյունքը եղավ քրիստոնյաների, հատկապես հայերի կոտորածը:

Իթթիհաթականներն իրենց ցեղասպանական քաղաքականությունը անցկացրին նախօրոք մտածված ծրագրով: Նախ նրանք ընդհանուր զինապարտության օրենքով զորակոչի ենթարկեցին ամբողջ հայ երիտասարդությանը: Նրանց զենք տալու փոխարեն մեկուսացրին աշխատանքային ջոկատներում, ապա մաս առ մաս ոչնչացրին: Միաժամանակ ամբողջ բնակչությանը զինաթափ արեցին զրկելով նրանց ինքնապաշտպանության բոլոր հնարավոր միջոցներից: Երկրի պաշտպանության պատրվակով, այնուհետև, սկսեցին բռնադրավել հայ բնակչության ունեցվածքն ու միջոցները, որպեսզի նրանք հնարավորություն չունենան զենք գնելու և ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու: Խիստ հսկողության տակ զրվեցին հայկական համայնքները, շրջանների ու քաղաքների հայ բնակչության կապերն ու հարաբերությունը, որպեսզի նրանք մեկը մյուսի վիճակից անտեղյակ մնան և միավորվելու

փորձեր չանեն: Դրանից հետո նրանք ամենուր կղղիացրին և բանտ նետեցին հայ մտավորականներին, ապա գաղանի կերպով ոչնչացրին նրանց:

Իթթիհաթականները դործի զրեցին հայ բնակչությանը ոչնչացնող ահավոր մեքենան. հայերին ջարդելու պայմանով բանտերից ազատ արձակեցին հանցավոր տարրերին և կազմակերպեցին ավազակախմբեր: Գործի զրվեցին բոլոր միջոցները՝ զորքը, ոստիկանությունը, առանձին զառանցած տարրերի՝ բնաջնջելու հայ ժողովրդին:

Գերմանական իմպերիալիզմը և մամուլը, ինչպես օրինակ «Դոչլե տադեսցայտունը» թերթը ջանք չէր խնայում արդարացնելու թուրք ջարդարարների արյունարբու քաղաքականությունն, իսկ հայերի նկատմամբ տարածում էին ամենաստոր բամբասանքները: Առհասարակ արգելվում էր գերմանական մամուլում հայկական ջարդերի մասին ճշմարտությունը գրել, իսկ թուրքական աղբյուրներից ստացվող կեղծիքներն առատորեն տպագրվում և տարածվում էին:

Երիտթուրքերի և գերմանացիների հորինած կեղծիքը մերկացնող արժեքավոր նյութեր կան ժամանակի առաջադիմական մամուլում ու բազում վավերագրերում: Կովկասյան բանակի 2-րդ հրաձգային դիվիզիայի շտաբի պետ Կրիմ Շամխալի 1916 թ. փետրվարի 14-ի զեկուցագրում, օրինակ, նշվում է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվելու կապակցությամբ թուրքիայում հայտարարված ընդհանուր զորահավաքը հայ բնակչությունը տհաճությամբ ընդունեց, չնայած դեռ հայտնի չէր, որ պատերազմը Ռուսաստանի դեմ է մղվելու Տեղացի հայերը դիմեցին Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարան, հարցնելով՝ «Ինչպե՞ս պետք է վարվեն քրիստոնյաները, եթե Ռուսաստանի հետ պատերազմ սկսվի. դրան պատրիարքը պատասխանեց, որ սուլթանի հպատակները առանց հավատի խտրության պետք է ենթարկվեն նրա կամքին... Դրանից հետո հայերը մտան թուրքական բանակ, չնայած որևէ ուղիղական պատրաստություն չունեին: Երբ էրզրումում տեղի ունեցավ զորքի ստուգում, գերմանական սպաները հայերից վերցրին զենքերը... Միաժամանակ սկսվեց հայերի մասսայական դասալքությունը բանակից»³: 17—45 տարեկան բոլոր հայերին անխտիր տանում էին բանակ: Չնայած օրենքով զինվորական հարկը վերացված էր, հայերից շարունակում էին ապօրինաբար գանձել: Ըստ որում, տուրքը վերցնում էին ամբողջ ունեցվածքի 1/3-ի չափով, այն էլ ոչ թե մեկ, այլ մի քանի անգամ. բանը հասնում էր այնտեղ, «որ խլում էին տառացիորեն վերջին ունեցվածքը»:

Վանի զեպեներից հետո կոտորածի ընդհանուր ահազանգ տրվեց: Ամբողջ երկրում լուրեր տարածվեցին, որ «Վանը հայերը գրավել են, որ ռուսահայերն ու թուրքերը կռվում են ռուսական բանակի շարքերում և դրա համար էլ քրիստոնյաներին պետք է ոչնչացնել: Հայտնի չէ, թե որտեղից են գալիս այդ

լուրերը, — շարունակում է Կրիմ Շամխալը, — սակայն կարծում եմ, որ դրանց տարածողը միայն կառավարությունն է՝: «Միություն ու առաջադիմություն» կոմիտեի նախագահ Ռեշիդ բեկը՝ հետադադում ռազմական գաղտնի հետախուզության պետը, գլխավորում էր կոտորածը Մուշում։ Նրան միացան նաև այնպիսի երգվյալ ավազակապետեր, որպիսիք էին Ազո Միստո բեկը, Մամեդ Կադիմ բեկը, և հատկապես դրա համար աչդատեղ եկած վանի ոստիկանության հրամանատար Քյազիմ բեկը։

Ցեղասպանությունը, որ երիտթուրքերի անփառունակ իշխանության ամենից խայտառակ սև էջն է, դատապարտվել է ոչ միայն քաղաքակիրթ ուշխարհի, այլ նաև իրենց՝ թուրք որոշ զործիշների կողմից։ Այդ իմաստով ուշադրության արժանի է երիտթուրքերի կուսակցության նախկին ղեկավարներից մեկի՝ Մելանզադե Ռիֆաթի կիսամեմուռարային գիրքը, որը տպագրվել է Հալեպում 1929 թ. թուրքերեն, ապա հայերեն՝ 1938 թ.՝ Բեյրութում։ «Հայերի կոտորածը և քաղաքական հանցագործություն»⁵, — գրում է Մելանզադե Ռիֆաթը։ — Այդ որոշումը կայացրեց «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, որը խնդիր էր դրել ոչ մի հայ չթողնել կենդանի։ Այդ որոշման իրագործումը հանձնարարվել է հանցագործներից ու ավազակներից բաղկացած հատուկ խմբերի, իսկ նրա ղեկավարությունը՝ «գործող եռյակին»՝ ղոկտոր Նազիմին, ղոկտոր Բեհանդին Շաքիրին և լուսավորության նախարար Շյուբրին։

Մելանզադե Ռիֆաթը առաջին հերթին նկարագրում է Թալիաթի նախագահության տեղի ունեցած այն շարաքաստիկ խորհրդակցությունը, որտեղ որոշվեց արևմտահայության բախտը։ Թալիաթը առաջինը ձայն տվեց ղոկտոր Նազիմին, որն իր ճառը սկսեց այսպես. «Պետք է գործել արագ և վճռական։ Հայերը վտանգավոր են... Հարկավոր է գործել և գործել արագ։ Եթե բավարարվենք միայն մասնակի կոտորածով, ինչպես տեղի է ունեցել 1909 թ. Ադանայում և ուրիշ շրջաններում, ապա այդ, օգուտի փոխարեն, վնաս կբերի, քանի որ ոխակ կանենք արթնացնել նաև այլ էլեմենտների՝ արաբներին ու քրդերին, որոնց նույնպես պատրաստվում ենք ավելի ճանապարհից. վտանգը կմեծանա եռակի չափով և կգծվարանա մեր մտադրության իրագործումը։ Ես ձեզ մի քանի անգամ ասել եմ այս ժողովում և այժմ էլ կրկնում եմ. եթե մաքրումն համընդհանուր և վերջնական չլինի, ապա օգուտի փոխարեն վնասն անխուսափելի է։ Հայ ժողովուրդը պետք է հիմքից ոչնչացնել՝ այնպես, որ ոչ մի հայ մեր հողի վրա չմնա և անունն իսկ մոռացվի։ Այժմ պատերազմ է, այսպիսի հարմար ժամանակ այլևս չի լինելու։ Մեծ տերությունների միջամտությունը և համաշխարհային մամուլի աղմկալից բողոքները աննկատ կմնան, իսկ եթե հայտնի դառնան, ապա նրանք կկանգնեն արդեն կատարված փաստի առաջ, և դրանով էլ արդեն

հարցը կսպառվի։ Այս անգամ մեր զործունեությունը պետք է ստանա հայերի համընդհանուր բնաջնջման բնույթ. անհրաժեշտ է բնաջնջել բոլորին, մինչև վերջինը»⁶։

Գոկտոր Նազիմի դատողությունը հասնում է մարդակերության ու ցինիզմի ամենավերջին աստիճանին։ Նա գտնում է, որ «դաժանությունը բնության օրենքն է...», ապա հեղինակում շարունակում. «Մի՞թե կենդանի էակները, մինչև անգամ բույսերը, մեկը մյուսին ուտելով ու ոչնչացնելով չեն ապրում։ Գուցե դուք ասեք. «Արգելեցեք նրանց, չէ՞» որ դա բարբարոսություն է»։ Թուրքական ցեղամոլության այս երգվյալ ճատագովը հայտարարում է, թե հեղափոխություն կատարելով երիտթուրքերը նպատակ չունեն լուր սուլթան Համիդին փոխարինել, այլ ցանկանում են, որ «վերածնվի թուրքիզմը»։ «— Ես, — շարունակում է նա, — ցանկանում եմ, որ այս հողի վրա միայն ու միայն թուրք ապրի ու տիրապետի մեն-մենակ։ Թող անհայտանան բոլոր ոչ թուրքական տարրերը, ինչ ազգի ու կրոնի էլ որ նրանք պատկանեն։ Մեր երկիրը պետք է մաքրել ոչ թուրքական տարրերից։ Կրոնն ինձ համար նշանակություն և իմաստ չունի։ Իմ կրոնը թուրանն է»⁷։

Շարունակելով Նազիմի ստոր դավանանքը, ղոկտոր Բեհանդին Շաքիրը ընդգծում է, որ եթե Մովսեսը, Հիսուսը և Մուհամմեդը կարող էին ստեղծել տարբեր կրոններ, ապա ինչու մենք չենք կարող «ստեղծել և տարածել թուրանի կրոնը և զաղափարը»։

Հասան Փեհմին իր ճառում փորձում է ղոկտոր Նազիմի ցեղամոլությունը հիմնավորել կրոնական դոգմաներով. «Արեելյան գիտության և սուրբ օրենքի՝ շարիաթի համաձայն, բոլոր նրանք, ովքեր վնասակար են ճանաչվում, պետք է ոչնչանան։ Ամենայն ճշգրտությամբ ապացուցված է, որ հայերը վնաս են բերում, — շարունակում է նա։ — Քանի որ նրանք ապստամբել են մեր «իթթիհաթ վե թերաքքի» կուսակցության դեմ, ստիպել են ազատության հերոս էնվեր փաշայի փեսային (վանի նահանգապետ Զեդեդ փաշային — Մ. Ա.) ամոթալի փախուստի դիմել, ապա պետք է նրանց բոլորին մինչև վերջին մարդը բնաջնջել»⁸։

Այդ խավարամոլը, որ իրեն հայտարարում էր 50 հազար աշակերտների հոգևոր դաստիարակ, առաջարկում է հայերին ոչնչացնելու համար բոլոր ղեկերի ընդունակներին ուղարկել «ճակատի առաջին գիծը՝ ռուսների դեմ, իսկ թիկունքից այդ նպատակի համար ուղարկված ուժերի միջոցով, կրակ բացել և բոլորին ոչնչացնել»⁹, իսկ տանը մնացած կանանց և երեխաներին, ընդհանուր հրամանով կողոպտել և ոչնչացնել, աղջիկներին՝ մահմեդականացնել։

Ցեղասպանների խորհրդակցությանը մասնակցող մեկ ուրիշը՝ Կարա Քեմալը, լսելով այդ մարդակերին, բացականչում է. «Կեցցե՛ս դու, խոջա էֆենդի։ Մեզ արժանի հոգևոր հայր ես»։ Իսկ էնվեր փաշան լուրջ տոնով

ավելացնում է. «Ոչնչացնելու մեթոդների մշակումը հատուկ օրգանի գործըն է»:

Խոսք վերցնելով, Ջեդեգը եզրակացնում է, որ նախորդ կուլյիսները հիմնավորեցին հայերին մինչև վերջին մարզը ոչնչացնելու անհրաժեշտությունը՝ ինչպես ազգային քաղաքականության, այնպես էլ թուրքերի տնտեսական տիրապետության համար¹⁰: Հետո նա պահանջում է անցնել քվեարկության: Թալիաթի առաջարկով կատարվում է ձայների հաշվառում: Բոլոր ներկա գտնվողները միաձայն քվեարկում են «առանց որևէ բացառության բոլոր հայերին լիովին ոչնչացնելու օգտին»:

Կոստանդնուպոլսում գերմանական զինվորական միախառնված զինվորական ծառայողները 1915 թ. օգոստոսի 23-ին գրում է, որ հայերին աքսորելու և ոչնչացնելու ծրագիրը ընդունել է Կոստանդնուպոլսի երիտթուրքական կոմիտեն: Այդ որոշման իրագործումը նրանք կազմակերպեցին զինվորական իշխանությունների և տարբեր ավազակախմբերի միջոցով: Ոստիկանապետ Խուլուսի բեյի և զլխավոր հրամանատար Մահմուդ Քյամիլ փաշայի՝ տեղական վարչական օրգաններից բացի, տեղերում էին գտնվում կոմիտեի անդամներ Հիլմի բեյը, Շաքիր բեյը, էրզրումի երեսփոխան Սևիֆուլա բեյը և ուրիշներ¹¹:

2. ԶԱՆԳԱՎԱԾԱՅԻՆ ԶԱՐԴԵՐ

Հավաստի փաստերով ապացուցված է, որ հայերի նկատմամբ գործադրվող հալածանքների ծրագիրը կազմվել և իրագործվել է գերմանական քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունների մասնակցությամբ:

1915 թ. հունվարի 20-ին Թուրքիայի ներքին գործերի մինիստր Թալիաթ բեյն, այցելելով Գերմանիայի ղեկավար Վահենհայմին, հաղորդում է նրան թե «պատերազմի պատճառով ամենեն հարմար վայրկյանն է հայերու խնդիրը վերջացնելու»: Այդ նա խնդրում է, որ գերմանական կառավարությունը այդ գործում իրենց «թևերը չկապեն»: Այդ կապակցությամբ ղեկավարներ հեռագրեց Բեռլին, թե պետք չէ արդե՞ր հանդիսանալ թուրքերին:

Մյուս կողմից, հենց իրենք՝ գերմանական իմպերիալիզմի ներկայացուցիչները, չէին կարող չնշել, որ հայերի նկատմամբ մեծ հանցագործություն է կատարվում: Այդ են ապացուցում Լիպսիուսի հրապարակած բազմաթիվ նյութերը: Էրզրումում գերմանական հյուպատոս Շոյբներ-Ռիխտերը 1915 թ. հունիսի 2-ի հեռագրում հայտնել է, որ հայ բնակչությունը բոլոր տեղերից աքսորվում է դեպի Տեր-Ջոր... «Մեծ մասշտաբի այդ աքսորը հավասարազոր է զանգվածային ոչնչացման, քանի որ փոխադրական որևէ միջոցի բացակայության հետևանքով հազիվ թե նրանց կեսը կենդանի տեղ

հասնի և, հիրավի, աքսորը կբայթայի ոչ միայն հայերին, այլ նաև ամբողջ երկիրը¹²: Նա նշում է և այն, որ ռազմական տեսակետից տրվող հիմնավորումը չի կարող համոզեցուցիչ լինել, որովհետև «տեղական հայերի ապրստամբությունը բացառված է, քանի որ աքսորվողները ծերեր են, կանայք և երեխաներ»¹³:

Շոյբներ-Ռիխտերն այնուհետև հայտնում է, որ այն հայերը, որոնք մահմեդականություն են ընդունում, չեն աքսորվում, արտաքսված հայերի գլուղները կողոպտել և ավերել են, Կրզվանք եկեղեցին ամայացել է: Կոստանդնուպոլսի հրապարակներից մեկում, հունիսի 4-ին գլխատել են 22 հայերի, նրանց թվում նաև ռուսահայատակ Մատթևոս Սարգսյանին: Այդ նույն ժամանակ՝ 1915 թ. հունիսի 17-ին Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թամանակ՝ 1915 թ. հունիսի 17-ին Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալիաթ փաշան բացելուց հայտարարել է, որ Բ. Դուռը ցանկանում է «համաշխարհային պատերազմն օգտագործել, որպեսզի վերջնականապես հաշիվները մաքրի ներքին թշնամիների (տեղական քրիստոնյաների) հետ՝ ուշադրություն չդարձնելով արտասահմանյան զիջանագիտական միջամտությունը»¹⁴:

Երիտթուրքերի արյունարբու ղեկավարները ցանկանում էին իրենց գործի խախտողակ պարտությունը բացատրել հայերի դավաճանությամբ և ապրստամբությամբ, թեև ապացուցված է, որ նման որևէ փորձ չի արվել, այլ հայերի ինքնապաշտպանական քայլերն են դիտվել որպես ապստամբություն և դավաճանություն: Մյուս կողմից, երիտթուրքերը հայերի ինքնապաշտպանական գիմարությունն առիթ դարձնելով՝ ձեռնարկեցին զանգվածային կոտորած՝ գործելով կառավարության ընդունած հատուկ որոշման համաձայն:

Իրականում, թուրքերը հայերին աքսորելով, ցանկանում էին իրենց պարտության պատճառը նրանց վրա բարդել և մյուս կողմից, տնտեսական ծանր վիճակից դուրս գալու միակ ելքը դրան հայ բնակչության ունեցվածքն ամբողջովին բռնադրավելու մեջ: Եվ, իհարկե, երիտթուրքական կառավարությունը հսկայական միջոցներ զավթեց:

Այդ իրադրության մեջ գերմանական իմպերիալիզմի գործակալներն ավելի էին բորբոքում թուրքական ցեղամոլությունն ընդդեմ հայերի: Մի կարևոր փաստաթղթում, օրինակ, մատնանշվում է, որ գերմանական ազդեցությունը ամենուր ծառայում է այն բանին, «որպեսզի թուրքերին բորբոքեն հայերի դեմ»¹⁵: Հալեպում գերմանական մի հարուստ առևտրականի կինը՝ տիկին Կոխը, որը հնազանդի անվան տակ զբաղվում էր լրտեսությամբ, հատուկ հանձնարարականով անցել է Ուրֆա ու Դիարբեքիր և, օգտագործելով իր կապերը տեղական ցեղապետերի ու ավազակների հետ, նրանց հրահրել հայերին կոտորելու¹⁶:

Գերմանական ղեկավար Վահենհայմի մի հաղորդումից երևում է, որ

մինչև հունիսի վերջերը հայերի արտաքսումը հիմնականում ընդգրկում էր արևելյան ռազմաճակատին մոտ գտնվող շրջանները և Ադանայի մի շարք մասերը: Դրանից հետո, թուրքերը կառավարության որոշման համաձայն, սկսեցին հայերին արտաքսել նաև Տրապիզոնի, Խարբերդի (Մամուրես ու Ադիզի), Սեբաստիայի և այլ շրջաններից, որոնց ռազմական ներխուժման որևէ վտանգ չէր սպառնում: Այդ միջոցառումները, շարունակում է դեպքանքը, «ապացույց են այն բանի, որ կառավարությունը իրոք նպատակ է դրել թուրքիայում ոչնչացնել հայ ազգը»⁶:

Անշուշտ, խոսքը ճակատամերձ շրջանները «վտանգավոր» տարրերից մաքրելու կամ հայերի տեղը թուրքերին բնակեցնելու մասին չէր, այլ, իսկապես, հայերին բնաջնջելու քաղաքականություն էր վարվում՝ այն էլ դեռևս չտեսնված միջոցներով: Անդլիացի մի ակնատես, ճանապարհին հանդիպելով աքսորի քշվող հայերի խմբերին, այսպես է նկարագրում. «Հնարավոր չէ պատկերացնել ավելի խղճալի տեսարան: Նրանք բոլորը, առանց բացառության, ցնցոտիների մեջ էին, կեղտակալած, քաղցած ու հիվանդ»⁷:

Ոչնչացման դատապարտված այդ զանգվածները, վերհիշում է նույն ականատեսը, երկու ամիս անընդհատ, բաց երկնքի տակ, առանց որևէ փոխադրական միջոցի, մեծ մասը ոտաբոբիկ, արյունոտված ոտքերով, ճանապարհ էր անցնում, շունենալով վայելելու կամ հազուստը փոխելու որևէ հնարավորություն: Երբ ուտելու բան էին տեսնում, նրանք, վայրի գաղանների նման, վրա էին թափվում, իսկ ոստիկանները մտրակներով նրանց ետ էին քշում և այնպիսի հարվածներ հասցնում, որ շատերը մահամերձ վիճակում գլորվում էին: «Այդ ամենը տեսնելով, դժվար էր հավատալ, որ դրանք մարդիկ են՝ մարդկային էակներ»⁸:

Երբ ճամբարի մոտով որևէ մեկն անցնում էր, մայրերը դիմում էին նրանց և, իրենց երեխաներին տանջանքից փրկելու համար խնդրում վերցնել երեխաներին: Թուրքերն, իրոք, ընտրում էին նրանցից լավերին և տանում իրենց հետ, որ ստրուկ դարձնեն: Շատերը իրենց հետ բժիշկ էին բերում, որպեսզի նա ստուգի աղջիկներին և նոր միայն ընտրություն կատարեն, դա կատարյալ ստրկավաճառություն էր: Ակնատեսի հանդիպած խմբերում միայն հատ ու կենտ տղամարդիկ կային, նրանց ոչնչացրել էին ճանապարհին, հենց առաջին օրերին: Սպանում էին նաև կանանց ու երեխաներին, որոնք առանց դրան էլ սովից ու տանջանքից անընդհատ մահանում էին: Ողջ մնացածներին նորից էին առաջ քշում և ոչ ոք չդիտեր թե ուր:

Անգլիացի ականատեսը նաև պատմում է, որ զրուցակիցների մեջ կային երեք քույրեր, որոնք լավ կրթություն էին ստացել և տիրապետում էին անգլերենին: Նրանք պատմում էին, որ 25 հոգուց բաղկացած իրենց զերդաստանը էրզրումի ամենահարուստ ընտանիքներից մեկն էր: Ճանապարհին բոլոր տղամարդկանց ոչնչացրին, բացի 8 տարեկան մի տղայից: Էրզրումից

ճանապարհով իս նրանք ունեին փող, ձիեր և անձնական իրեր, բայց ճանապարհին ամեն ինչ լիովին կողոպտեցին, անգամ հագուստները հանեցին:

Թուրքական իշխանությունները հատուկ մշակված ծրագրով էին ոչնչացնում տղամարդկանց: Նրանց բոլորին ձերբակալելուց անմիջապես հետո, բանտ էին նետում և երբ ձերբակալվածների թիվը հասնում էր մի քանի հարյուր մարդու, զիշերը դուրս էին բերում և անհայտ մի տեղ ոչնչացնում: Հարյուրի զմեռյալների առաջին խումբը, ակնատեսի վկայությամբ, նման Այդալիսի զմեռյալների առաջին խումբը, ակնատեսի վկայությամբ, նման Այդալիսի զմեռյալներ է 1915 թ. հունիսի 23-ի գիշերը: Այդ խմբում կային կողոպտված ոչնչացվել է 1915 թ. հունիսի 23-ի գիշերը: Այդ խմբում կային կողոպտված ոչնչացվել էին հայ զինվորները:

Էրզրումի նահանգապետ Թահսին բեյը բացարձակորեն հայտարարում էր, որ պատերազմից հետո «Թուրքիայում այլևս հայեր չեն լինի»¹⁰: Նահանգապետն, իհարկե, չէր կարող կոտորածների միջոցով հասնել իր այդ նպատակին, ուստի նրա ծրագրում հատուկ տեղ ունեին աքսորվողների դեպի Միջագետք քշվող քաղաքականները, որով պետք է վերջնականապես «լուծեին» Հայկական հարցը:

Հայերի ոչնչացման այդ ծրագիրը արժանացել էր զինվորական և կառավարական աստիճանավորների հավանությունը: Սակայն, ինչպես նշում է Էրզրումի գերմանական հյուպատոս Շոյբներ-Ռիխտերը, «թուրք ժողովուրդը որևէ շահով համաձայն չէ Հայկական հարցի նման ձեռք լուծելու հետ և արդեն զգում է տնտեսական կարիքի ծանրությունը, որ առաջացել է հայերին արտաքսելու հետևանքով»¹¹:

Հայերը դուրդատնտեսական կուլտուրաների մշակման, այգեգործության, տարբեր արհեստների, ինչպես նաև շինարարության բնագավառում բարձր կուլտուրա ունեին, որով զգալի շահով նպաստում էին երկրի հարստության բազմապատկմանը: Նրանք օգնում էին հարևան թուրք և քուրդ աշխատավորներին, բարձրացնելու տնտեսավարության կուլտուրան, նպաստում նրանց արտադրած գյուղատնտեսական մթերքների վաճառքին և առհասարակ ապրանքափոխանակության զարգացմանը:

Հայերը տեղերում արդյունաբերական ձեռնարկություններ ստեղծելու գործի առաջին ձեռնարկողներն էին: Այդ բոլորից տեղի բնակչությունը մեծ օգուտներ էր ստանում: Հայերի արտաքսումը շատ տեղերում տնտեսական ճգնաժամ առաջացրեց:

Գերմանացի մի բժիշկ նկարագրում է, որ Խարբերդը դարձել է հայերի սպանդանոցը, որտեղ նրանց ենթարկում են ամենադաժան տանջանքների և սպանում: Կենդանի մարդկանց անդամահատում են կամ նրանց ոտքերի տակ մեխեր խփում:

Մի աբեղայի, ստիպելով, որ ստորագրի փաստաթուղթ այն մասին, թե հայերը ինչ-որ հանցանք են կատարել, այնքան տանջեցին, որ կիսախելահար

դար վիճակում, պարզապես որպեսզի ազատվի, դռում էր՝ այո՛, «մենք հեղափոխականներ ենք»: Իսկ ոստիկանները, լսելով այդ, ասում էին՝ «Ահա թե ինչ էինք ուզում իմանալ»: Գտնելով, որ արդեն հաստատեցին հայերի «հանցանքը», նրանք այնուհետև սկսեցին բոլոր հայերին անխորք կոտորել:

Հուլիսի սկզբին 2 հազար հայ զինվորների թուրքերն ուղարկում են Հալեպ, իբրև թե ճանապարհ կառուցելու: Շուտով հայտնի է դառնում, որ նրանց բոլորին էլ զնդակահարել և անդունդն են լցրել: Նույն ձևով վարվեցին Գիար-բեքի ուղարկված մի այլ խմբի՝ դարձյալ 2 հազար հայ զինվորների հետ:

Գերմանացի բժիշկը նշում է նաև, որ դեռևս 1914 թ. նոյեմբերին Մուշի մյուլիսարիֆը, որ էնվեր փաշայի մտերիմներից էր, բացօթյա հայտարարում էր. «Առաջին իսկ հարմար առիթի դեպքում թուրքերը կսկսեն հայերի ջարդը և կոչնչացնեն այդ ամբողջ ազգը»: «Նրանք նպատակադրվել են նախօրոք կոտորել հայերին և հետո միայն կոխվ սկսել ռուսների հետ»: Մոտավորապես ապրիլի սկզբին էքրան բեյը, մայոր Լանգի և մի քանի ուրիշ բարձրագույն պաշտոնական անձանց, ամերիկյան ու գերմանական հյուպատոսների ներկայությամբ, բացօթյա հայտարարել է, որ կառավարությունը մտադիր է ոչնչացնել ամբողջ հայ ազգը: «Այդ բոլորը ցույց են տալիս, — շարունակում է գերմանացի բժիշկը, — որ հայերի կոտորածը նախապես մասնավոր էր»¹²: Հետո նա պատմում է, որ մնացել էին հատուկինտ ծեր, անօգնական կանայք, որոնք օգնություն էին խնդրում, սակայն արգելված էր որևէ օգնություն ցույց տալ, կամ նրանց հովանավորել «և նրանք մահանում էին մեր աչքի առաջ...»:

Մի ուրիշ գերմանացի, որ 1915 թ. հուլիսի 28-ից մինչև օգոստոսի 20-ը ճանապարհորդել է Մարաշի շրջանում, հետևյալ տեղեկություններն է թողել իր օրագրում. Մարաշից ոչ հեռու գտնվող մի գյուղ լիովին ավերված էր, իսկ նրա 3 հազար բնակիչները ոչնչացված: Եփրատում լողում էին անհամար դիակներ, իսկ շուկաներում տեղի ունեւ գեղեցիկ կանանց և աղջիկների վաճառք: Մարաշի ամերիկյան դպրոցներից մեկում հարյուրից ավելի կանայք և երեխաներ անդամալուծ էին արվել, առանց ոտքերի ու ձեռքերի էին: Նրանց նայելը սարսափ էր առաջացնում: Օգոստոսի 14-ին Մարաշում զնդակահարեցին 34 հայ, որոնց թվում 12 տարեկան երեխաներ, իսկ 15-ին՝ 24 մարդ: 14 մարդ էլ կախեցին քաղաքի հրապարակում:

Թուրք ջարդարարները մոլուցքի մեջ հրճվում էին այդ սարսափելի կոտորածով և զվարճանում, թափոք կազմած մոտենում էին գերմանական հոսպիտալին և գոռում. «Կեցցե՛ Գերմանիան»: Գերմանացի ճանապարհորդը, որի անունը հասկանալի պատճառով անհայտ է մնացել, այնուհետև նշում է. «Մահմեդականները անդադար կրկնում էին, որ շնորհիվ Գերմանիայի նրանք կարողացան հայերի հետ այդ ձևով վարվել»¹³:

1915 թ. օգոստոսի 20-ին Մարաշի նահանգապետը հրաման տվեց, որ

քաղաքի 15 տարեկանից բարձր բոլոր տղամարդիկ՝ թվով 5600 մարդ, հավաքվեն քաղաքից դուրս՝ արսոր ճամփեւու համար: Դրանով էլ սկսվեց հայերի սարսափելի ջարդը:

Զեյթունի մոտ գտնվող գյուղերից մեկի բնակիչները, որոնք վարակված էին ծաղիկ հիվանդությամբ, բռնի կերպով արսորի քվեցին, թեև նրանցից շատերը կուրացել էին: Մարաշում մոտ 200 կույրերի ոտքով, մեկը մյուսից բռնած, արսոր քեցին: Բայց հենց որ բնակավայրից հեռացան նրանց բոլորին զնդակահարեցին և անդունդից ցած նետեցին: Թուրքական իշխանությունները հրաման էին տվել արսոր քվոդ և սովամահ եղող հայերին արդելել բնակչությանից ուտելիք կամ որևէ բան գնել: Այնթապի նահանգապետը, օրինակ, ոչ միայն արգելել էր բնակչությանը որևէ բան վաճառել արսորյալներին, այլ կազմակերպել էր արսոր քվոդ խմբերի կողոպուտ: Կյուրիների արսորված 2800 հայերին ինկուզեկ-զաղում, ամբողջովին կողոպտելուց բացի, 20-ին սպանեցին, իսկ 120-ին վիրավորեցին: Այդ արսորյալների անցած ճանապարհը մահվան ուղի էր. ամեն քայլափոխում կարելի էր հանդիպել ճանապարհին ընկած դիակների կամ մահամերձ մարդկանց: Քարավանը հիմնականում բաղկացած էր կանացից և երեխաներից. 15 տարեկանից բարձր հասակ ունեցող տղամարդկանց նախապես առանձնացրել և բոլորին էլ ոչնչացրել էին: Ականատեսներից մեկը պատմում է, որ Այրան-Պունարի շրջակայքում արսորականներին ոչ միայն կողոպտել են, այլ նաև իրար կապկպել ու այրել: Կողոպուտը բաժանելու համար, էրկու ավազակ եղբայրներից մեկը մյուսի հետ վիճելիս ասում է՝ «այս շորս կապոցի համար ես սպանել եմ 40 կին»:

Այդպիսին էր մեծ ճանապարհի մարդասպանների կերպարը:

Խարբերդից և Սեբաստիայից արսորված 18 հազար հայերից Հալեպ հասավ 350 կին և երեխա, իսկ 19 հազար էրզրումցիներից՝ միայն 11 մարդ: Պատմում են, որ Ռես-ուլ-Այնա երկաթուղագիծը որոշ տեղերում դիակների կույտներից անանցանելի էր դարձել: Մի շարք վայրերում դիակների կույտակումից գետերի հոսանքը փոխվել էր: 200 կանանցից ու աղջիկներից բաղկացած արսորականների խումբը Ռես-ուլ-Այնա հասավ բոլորովին մեռել: Նրանցից խել էին անգամ ոտնամաններն ու շապիկը: Այդ վիճակում 40 աստիճան (սովորում) ջերմության տակ նրանք շորս օր շարունակ ճանապարհ էին անցել, դառնալով լկտիացած գինվորների ծաղր ու ծանակի առարկան:

Այդպիսի տեսարաններ կարելի էր հանդիպել շատ տեղերում: Թուրքական իշխանությունների և զինվորականների՝ մարդկային արժանապատվությունը ոտնահարելու, այդպիսի ստոր արարքներ կատարելու մոլուցքը ոչ մի սահման չէր ճանաչում: Բասենից արսորված 1800 հոգու՝ մեծ մասը կանայք և երեխաներ, ասել էին, թե իբր տանում են Ուրֆա: Եփրատի վտակ

Գլոբ-սու հասնելուց հետո նրանց ստիպել էին մերկանալ, ապա բոլորին զնդակահարել. դիակները գետն են նետել: Մի այլ խմբի հետ արքայազնը մի կնոջից խել էին ավագ աղջկան: Չկարողանալով տանել տանջանքը, նա իր երկու փոքրիկների հետ նետվել է նահարած:

Շատ հաճախ, որպեսզի ժամանակ չկորցնեն, մարգասպան դահիճներն արքայի քվոդ մարդկանց ձեռքերը կապում էին, քշում ժայռի դադաթը և խումբ առ խումբ անդունդ նետում, կամ թև գետը թափում, խեղդամահ անում: Գերմանացի ականատեսը մի առիթով գիմել է արքայազնի հանձնաժողովի նախագահին և խնդրել ազատել 4 հայ երեխաների: Նրան պատասխանել են. «Թուր չեք հասկանում, որն է մեր նպատակը: Մենք ուզում ենք ի չիք դարձնել «հայ» անունը: Ինչպես գերմանացիները չեն ուզում, որպեսզի բացի գերմանացիներից գոյություն ունենա մեկ ուրիշը, այնպես էլ մենք՝ թուրքերս, ցանկանում ենք, որ գոյություն ունենան միայն թուրքերը»¹⁵:

Ավելի պերճախոս պատասխան թուրք ցեղասպանները տալ չէին կարող. թուրքական ազգայնամոլությունը մրցում էր կայզերական ցեղամոլության հետ:

Ուշագրավ է նաև Հալեպի գերմանական դպրոցի ուսուցիչ Մարտին Նիպագեի հաղորդումը: Նա պատմում է, որ 1915 թ. սեպտեմբերին սկսվել է հայկական ջարդերի մի նոր շրջան: Նրիտթուրքերի կազմակերպած այդ ջարդը «նպատակ էր դնում ամբողջովին ոչնչացնել խելացի, աշխատասեր, առաջադիմության ձգտող հայ ժողովրդին»¹⁶:

Թուրքական ղորքերը հայերին դանդաղաբանաբար արքայի էին քշում այն «վայրերից, որտեղ նրանք ապրել էին 2500 տարի»¹⁷: Եվ նրանք այդ անում էին ոչ միայնակ, այլ գերմանական իմպերիալիզմի հովանավորությամբ ու գործակցությամբ: Մինչև անգամ իրենք՝ թուրքերը, ընդունում էին, որ «եթե գերմանական ժողովուրդը դատապարտում է այդ դաժանությունը, ապա գերմանական կառավարությունը, հարգելով իր դաշնակից թուրքերին, այն արգելելու համար ոչինչ չի անում»¹⁸:

Թուրք և արաբ աշխատավորները, տեսնելով հայերի նկատմամբ գործադրվող դաժանությունները, խղճահարյում և դժգոհում էին, բայց տիրող ռազմական բռնապետության և տեղորոշ պայմաններում անդոր էին որևէ բան անել: Գերմանական միսիայում աշխատող գթության երկու քույրերը՝ գերմանուհիներ, իրենց դիմումի մեջ նկարագրելով էրզրումում և Երզնկայում թուրքերի ձեռնարկած ահավոր կոտորածը, միաժամանակ նշում են, որ աշխատավոր զանգվածը դժգոհ էր դրանից. «Մենք հաճախ լսում էինք, որ թուրքերն այդ առթիվ արտահայտում էին իրենց դժգոհությունն ու ամուսանքը»¹⁹: Շատերն էլ պատասխանատվությունը դրոմ էին գերմանացիների վրա, նրանց դիտելով որպես «պատերազմի ժամանակ Թուրքիայի վարած քաղաքականության ղեկավարներին: Մզկիթներում մոլլաները ասում

էին, որ հայերի կոտորածը և նրանց նկատմամբ դաժանությունները, ոչ թե Բ. Դռնից է բխում, այլ՝ գերմանական սպաներից»²⁰:

Դեկտոր Լեպսիուսը «Հայաստանի ջարդերը» գրքում բազմաթիվ փաստեր է բերում հայ և թուրք աշխատավոր ժողովրդի բարեկամության ու փոխադարձ օգնության մասին: Նա նշում է, որ եղեռնի օրերին բազմաթիվ վայրերում, թուրք բնակչությունը դիմադրում էր կառավարության կողմից իրենց դրացի հայերի նկատմամբ գործադրվող բռնություններին: Կարինի թուրք բնակիչները խնդրադրով կառավարությունից պահանջում էին դադարեցնել հայերի նկատմամբ գործադրվող հալածանքը: Ալաշկերտի, Վանի, Նիկոմիդիայի և այլ վայրերի թուրք բնակչությունը դիմադրում էր հայերի տեղահանման գործին: Կեսարիայի մի շարք գյուղերում թուրք բնակիչները դայադամին հայտարարեցին, որ եթե հայերին արքային, իրենք ևս նրանց հետ տեղահան կլինեն: Գայմազամը սիպլած էր հայերի դադար հետաձգել²¹:

Արդեն 1915 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին, ըստ գերմանական հյուպատոսների տվյալների, «ոչնչացվել էին մեկ միլիոն հայեր, որոնց կեսը՝ կանայք և երեխաներ, սպանվել, կամ մեռել էին սովից»²²: Սակայն դա էլ քիչ էր թվում թուրք ցեղասպաններին: Արյունարբու էնվեր փաշան հայտարարել էր, որ «կանգ չի առնի մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ կենդանի կմնա թեկուղ միայն մի հայ»²³:

Տեղահանության որոշակի նպատակը հայերին բնաջնջելն էր: Դրա ապացույցն էր նաև այն, որ կառավարությունը խստորեն արգելում էր միսիոներներին, գթության քույրերին, Թուրքիայում գտնվող մյուս եվրոպացիներին՝ որևէ օգնություն ցույց տալ հայերին: «Շվեյցարական մի ինժեների ղինվորական դատարանին էին հանձնել միայն նրա համար, որ հաց էր բաժանել արքային հայերի քարավանին...»²⁴:

Երզնկայի գերմանական Կարմիր խաչի գործակալության գթության երկու քույրեր պատմում են, որ 1915 թ. հունիսի 18-ին հանդիպել են արքային քվոդ հայերի մի խմբի, որի մեջ տղամարդիկ չկային. բոլորը կանայք և երեխաներ էին: Դրանք հեծյալ ոստիկաններով շրջապատված, մտրակի հարվածների տակ առաջ էին քշվում: Կանայք և երեխաները հեծկտում և աղիողորմ օգնություն էին խնդրում. «Խնայեցեք մեզ, մենք կդառնանք մահմեդական, գերմանացի, կամ թև այն ինչ դուք եք ցանկանում, միայն թե խնայեցեք մեզ»²⁵: Մյուսները մոռալ քայլում էին՝ երեխաներին ու կապոցները շալկած: Շատերն առաջարկում էին վերցնել իրենց երեխաներին և տանջանքից փրկել: Քաղաքի ծայրին, Կամախ-Բողազ տանող ճանապարհին, կարծես, մի կատարյալ ստրկավաճառության շուկա ստեղծվեց: Թուրքերը գալիս և իրենց համար ստրուկներ էին ընտրում: Գթության այդ քույրերը ևս խնամելու նպատակով վերցրին 3-ից մինչև 14 տարեկան 6 երեխա և տուն տարան, կերակրեցին, խնամեցին: Պատուհանից նայելիս այդ երե-

խաներից մեկը փողոցով անցնող ոստիկանին տեսնելով, զոռաց. «Ահա այն մարդը, որ սպանեց իմ հորը»²⁶:

Մյուլթեսարիֆը, իմանալով հայ երեխաների հանդեպ զթուխյան քույրերի ցուցաբերած հոգատարության մասին, կատաղած հրամայեց երեխաներին խլել նրանցից և ոչնչացնել, իսկ իրենց՝ քաղաքից վտարել: «Այդ մարդը,— զրուս է նրանք,— սատանայի մարմնացում էր, նրա վարքագիծը համապատասխանում էր իր արտաքինին»: Հետո նա զոռալով զթուխյան քույրերի վրա, ասել է. «Կանանց զործը չէ իրենց քիթը խոթել քաղաքականության մեջ, պետք է հարգել կառավարությանը»: Գթության քույրերը դրան պատասխանել են. «Մենք նույն ձևով կվարվենք, եթե զոհվողները մոռալման ենք լինելիս, և որ քաղաքականությունը ոչ մի կապ չունի մեր վարմունքի հետ»²⁷:

Հրաման տրվեց զթուխյան քույրերին ուղարկել Սեբաստիա: Բայց ամենից վատն այն էր, զրուս է նրանք, որ նա արդելեց «երեխաներին վերցնել մեզ հետ և ոստիկանին իսկույն ուղարկեց մեր սենյակը՝ նրանց բերելու»: Վտարվելուց առաջ զթուխյան քույրերը հետաքրքրվեցին երեխաների բախտով և սարսափով իմացան, որ նրանց արդեն զնդակահարել են:

Սեբաստիայի ճանապարհին զթուխյան քույրերը նկատեցին, որ հունական մի գյուղում, «ճանապարհի մոտ, կատաղած տեսքով մի մարդ է կանգնած: Նա սկսեց խոսել մեզ հետ և ասաց, որ տեղավորվել է այդտեղ, որպեսզի սպանի անցնող հայերին և որ արդեն սպանել է 250 մարդ»²⁸: Աքսորավայրերը տանող բոլոր ճանապարհների վրա կարելի էր հանդիպել այդպիսի վարձաված դահիճների, որոնք կատարում էին Թալիսթի և էնվերի կամքը:

Ոստիկաններից մեկը պատմել է, որ 3000 կանանց և երեխաների ուղևորեցել է էրզրումից ոչ հեռու գտնվող Մամախաթուն և Կամախ-Բողազ, որտեղ բոլորն էլ ոչնչացվել են: Այն հարցին, թե ինչու այդ մարդկանց ոչ թե իրենց գյուղերում, այլ սարսափելի տանջանքների ենթարկելուց հետո են սպանում, ոստիկանը պատասխանել է. «Այն, ինչ արվում է այժմ, դա լավագույնն է: Նրանց նախ հարկավոր է տանջանքի ենթարկել և բացի այդ, նրանց զիակները՝ մեզ մոռալմանն են համար տեղ չէին թողնի: Նրանք զարշահոտություն կտարածեին»²⁹:

Ճանապարհին զթուխյան քույրերը զիշերել են էնդերեսում, որից մինչև Շապին-Գարահիսար մեկ օրվա ճանապարհ է: Ինչպիսի մյուս տեղերում, այստեղ ևս, նրանց զիշերելու համար արամադրել են հայերի դատարկ մեացած տներից մեկը: Տան պատին թուրքերեն գրված էր՝ «Մեր ապաստանն այժմ լեռներում է, այլևս տանիք պետք չէ, որ ծածկի մեզ, մենք արդեն մինչև հատակն ըմպել ենք մեր մահվան բաժակը, և այլևս դատավորների կարիք չունենք»: Ամենուր կարելի էր հանդիպել այսպիսի հայտարարու-

թյունների, որոնք հայ ժողովրդի թեկուզ ողբերգական, բայց հերոսական կերպարի փայլուն վկայադրերն են:

Շարունակելով իրենց ցնցող պատմությունը, զթուխյան քույրերը վերհիշում են, որ մի ուրիշ անգամ զիշերեցին պետական մի շենքում, որտեղից ամբողջ զիշերը շինովիկները հեռախոսով հրահանգներ էին տալիս թաքնված հայերին դառնելու և ձերբակալելու մասին: Հատկապես կարգադրություն էր արվում Հովհաննես անունով հայ կարիճին բռնելու մասին, որին ոչ մի կերպ չէին կարողանում ձանկել: Մի անգամ էլ, երբ նրանք իջևանել էին մի հայ բնտանիքում, հանկարծ լուր ստացվեց, որ տանտիրուհիների ամուսինները մահվան են դատապարտված: Ծանր էր լսել կանանց ու երեխաների սրտաճմլիկ հեծկլոտոցը: Նրանք աղիողորմ դիմում էին մեզ՝ «Զի՛ կարող, արդյոք ձեր կայսրը օգնել մեզ»: Խեղճ ժողովուրդը չէր իմանում, որ զերմանական կայսրը և էնվեր փաշան, խոսքերը մեկ արած, իրենց վրա էին վերցրել ցեղասպան դահիճի դերը:

Գթության քույրերը պատմում են, որ նրանց ուղեկցող ոստիկանը կոտորածի սարսափելի տեսարանները սաղիստորեն ու մեծ բավականությամբ էր նկարագրում և ապա, զիմելով իր օգնական երիտասարդ Հասանին, ասում է. «Մենք նախ կոչնչացնենք բոլոր հայերին, հետո հույներին և ապա քրդերին»³⁰: «Նա,— զրուս է նա զթուխյան քույրերը,— իհարկե, մեծ հաճությամբ կավերացնե՛ր հետո էլ արտասահմանցիներին»: Կորցնելով մարդկային կերպարը և ծաղր ու ծանակի ենթարկելով հույն կառավարներն՝ նա լիտիարար ցույց տվեց զիակների կույտը և ասաց. «Նայիր ահա այն փոսին, այնտեղ պառկած են նաև հույները»³¹:

Գերմանացի զթուխյան քույրերը հրաժարվեցին ծառայել զերմանական զործակալությանը և, հասնելով Կոստանդնուպոլիս, այցելեցին մի շարք երկրների ղեկավարներ ու պատմեցին թուրք ջարդարարների զազանությունների մասին: Նրանք նույնիսկ նամակ ուղարկեցին Շվեյցարիա՝ աշխարհին տեղյակ դարձնելով մոլեգնող եղևոնի մասին:

Պարսիկ Մաշադի Հաջի Իբրահիմը պատմում է, որ էրզրումի նահանգապետ Թահսին բեյը ցուցում է տվել էյուր-Օղլի Կադիրին՝ հայերին քշել մինչև Կամախ, որտեղ նրանց վրա, ըստ պայմանի, կհարձակվեն ավաղակները: Նա ասաց. «Դու ձեռնամուխ ես ցույց կտաս, որ ուզում ես հայերին պաշտպանել, հարձակվողների վրա մեկ-երկու անգամ հրացան կբաշես, և, ի վերջո ցույց կտաս, որ չես կարող նրանց զիմադրել, կթողնես ու կվերադառնաս»: Կադիրը, սակայն, նկատեց. «Դու ինձ հրամայում ես ոտքերն ու ձեռքերը կապած ոչխարներին ու գառներին քշել սպանդանոց. այդ դաժանությունը ինձ սազական չէ. ես զինվոր եմ, ինձ ուղարկիր թշնամու դեմ, թող նա ինձ սպանի զնդակով և ես հերոսաբար կընկնեմ, կամ ես նրան

կհաղթեմ ու կփրկեմ իմ հայրենիքը: Կեղտոտել իմ ձեռքերը անմեղների արյունով ես երբեք չեմ համաձայնվի»³²:

Կադիրի դրսևորած այդ աղնվությունը, որ հերոսական երևույթ էր թուրք մարզականների մեջ, առաջացրեց նահանգապետի զայրույթը: Նա հաշվեհարդար տեսավ «անհնազանդ» զինվորականի հետ և իր մոտ կանչելով Միրզա բեկին, նույն առաջարկն արեց: Սա ևս նկատեց, որ կարիք չկա այդ եղանակին դիմել, քանի որ հայերն այնպիսի ծանր պայմանների մեջ են, իսկ Միջագետքն էլ այնպիսի շոգ երկիր է, որ նրանք չեն դիմանա ու բոլորն էլ կոչնչանան: Նահանգապետը ստիպեց, որ Միրզա բեկը կատարի իր հրամանը:

Չորս ամիս հետո վերադառնալով էրզրում, բեկն իր հետ բերեց մեծ կողոպուտ և 360 հազար լիրա, որից 90 հազարը բաժին հանեց Թահսին բեյին, 90 հազարը Մահմուդ ֆեմալին, 90 հազարը Դեֆտերգարին, իսկ մնացած գումարը՝ մյուս գործակիցներին: Սակայն կողոպուտը բաժանելիս նրանց մեծ զժտություն առաջացավ: Նահանգապետը նեղացել էր, որ իրեն քիչ բաժին է հանվել և բանտ նետեց Միրզա բեկին: Այն ժամանակ Միրզան սպառնաց, որ «կբացի նահանգապետի այն խարդախությունները, որից աշխարհը կզարմանա»³³: Նահանգապետը ստիպված նրան ազատ արձակեց՝ մի այլ անգամ նրա հաշիվը մաքրելու դիտավորությամբ:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը 1915 թ. հոկտեմբերին Պողոս Նուբար փաշային ուղարկած մի նամակում նշում է, որ թուրքերն արդեն ոչնչացրել են մեկ միլիոնից ավելի հայեր: Պատրիարքն այնուհետև նկարագրում է այն ահավոր տանջանքները, որոնց ենթարկվում էին հայերը³⁴:

Կոստանդնուպոլսի ամերիկյան հյուպատոսարանի աշխատակից Զ. Դեուդեսի 1915 թ. նոյեմբերի 11-ի հաղորդագրությունը՝ ուղղված ԱՄՆ-ի դեսպան Մորգենթաուին, տեղեկացնում է, որ 1915 թ. սեպտեմբերի 9-ի զիշիրը իշխանությունները հանկարծակի ձերբակալել են 129 ուսահայատակ հայերի և նետել Ստամբուլի կենտրոնական բանտը: Դա տեղի է ունեցել իբր թե «մի թեթև ստուգման անհրաժեշտությունից», բայց այնպիսի հասկանալիությամբ է կատարվել, որ շատերին բանտ են նետել գիշերային հագուստով: Երկուս ու կես օր բոլորովին քաղցած պահելուց հետո հայտնեցին, որ նրանց ուղարկում են Անգորա և գնացքով տեղափոխելու համար յուրաքանչյուրը սկսած է 173 դուրուշ վճարի: Բոլորին, ովքեր հայտարարել էին թե գրամ չունեն, խուզարկեցին: Այդպիսով հավաքված գումարը բավականացրեց բոլորին, բացի 5 հոգուց, որոնց ոտքով ուղարկեցին: Նրանցից մեկը՝ 80 տարեկան մի ծերունի, չդիմանալով տանջանքներին, հենց ճանապարհին մահացավ: Մյուսներն Անգորայում բանտ նետվեցին:

Ապա Զ. Դեուդեսը նշում է, որ Անգորան այդ օրերին վեր էր ածվել մի դժոխքի, ուր հայերին ոչնչացնում էին ամենադաժան միջոցներով: «Այժմ

Անգորան մեռած քաղաք է,— դրում է նա:— Բոլոր խանութները փակ են: Հայերին պատկանող բոլոր ապրանքները վաճառվում են աճուրդով: Երեկոյան ժամը 6-ից ամեն ինչ դառնում է տխուր ու թախծոտ: Սարսափով են համակված մինչև անգամ թուրքական ընտանիքները»³⁵:

1915 թ. դեկտեմբերի 28-ին արևմտահայերի պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսը հայտնել է ամերիկահայ թեմի առաջնորդ ծայրագույն վարդապետ Վեհուճուն, որ Թուրքիայում տեղի ունեցած հայկական կոտորածները չի կարելի համեմատել պատմության մեջ կատարված ոչ մի նման գեպքի հետ. «Հայը իր հայրենիքում դարձել է պատմական հազվագյուտ մի բան: Մի շարք նահանգապետի (Դիարբեքիրից՝ Թաշիդը, Բիլվիսից՝ Աբդուլսալիլը, Կարինից՝ Թահսինը և ուրիշներ) պարծենկոտությամբ հեռագրել են կենտրոնական կառավարությանը, որ իրենց վրսավորած շրջաններում այլևս ոչ մի հայ չի մնացել»³⁶:

Տիրապետներում թուրք ջարդարարները կոտորել են ոչ միայն հայերին, այլ նաև ասորիներին և այլ ազգերի ներկայացուցիչների, «իսկ երեք թուրք զավառապետներ կոտորածի վերաբերյալ նահանգապետի հրամանը չկատարելու համար պաշտոնից հանվել և սպանվել են»³⁷:

Զավեն պատրիարքն այնուհետև նկատում է, որ այն, ինչ կատարել են թուրքերը, տեղի չի ունեցել մինչև անգամ նախաքրիստոնեական շրջանում: Շատ տեղերում երեխաներին մայրերից խլում և հանձնում են մահմեդականներին: «Յուրաքանչյուր գյուղում ու քաղաքում նույնիսկ Կոստանդնուպոլսում, մահմեդականների տները լիվիցուն են հայ աղջիկներով»³⁸:

Հայերի կյանքը և դույքը պատկանում է թուրքերին. սպանությունը, բռնությունն ու կողոպուտը կարծես պարտականություն են դարձել, մինչև անգամ պաշտոնական անձանց համար: Ինչ վերաբերում է կառավարությանը, ապա 1915 թ. սեպտեմբերի 14-ին ընդունված օրենքի հիման վրա հայերի կալվածքների և ամբողջ ունեցվածքի բռնագրավումը նա համարում է օրինական և այն իրագործելու համար ստեղծել էր հատուկ հանձնաժողով: «Վալդի գաղաններն ու գիշատիչ թռչունները հագեցել են մեր մարմիններով,— գրում է Զավեն պատրիարքը,— լեռները ներկվել են մեր արյունով, իսկ ձորերը՝ լցվել մեր ոսկորներով, բայց մեր դահլճները դեռևս չեն կըշտացել և վաղրի պես բավականություն են ստանում իրենց զոհերին տանջելուց»³⁹:

Այդ բոլորին լավատեղյակ էին իմպերիալիստական տերությունները, բայց նրանք ոչ մի վճռական քայլի չէին դիմում դադանացած թալիսմեններին և էնվերներին սանձելու, գեհենի ճամփին կանգնած ժողովրդին փրկելու համար: Անտանտի պետությունների սին գրագրությունները «որևէ ազդեցություն չէին թողնում, այլ,— ինչպես գրում է Զավեն պատրիարքը,— պատճառ հանդիսացան, որ ավելի դաժան հալածանքներ կիրառվեն: Նրանց ան-

հաջողությունը մղվող պատերազմում համարձակություն ներշնչեց օսման-
յան կառավարիչներին մինչև վերջ հասցնելու մեր ազգի ոչնչացումը»⁴⁰։

Չեզոք պետությունների դիմումները նույնպես որևէ նշանակություն չու-
նեցան. Հայկական հարցը Թուրքիան համարում էր իր ներքին խնդիրը։ Ամե-
րիկայի և Բուլղարիայի բաղմամբիվ միջամտություններին նա որևէ ուշադրու-
թյուն չդարձրեց։ Այդ բողոքներում ու դիմումներում «սպառնալիքի որևէ
նշույլ անգամ չի եղել»⁴¹։

Թուրք ջարդարար-գահիճների ձեռքերը գործում էին ազատ։ Դժնի վար-
քի սարսռեցուցիչ օրինակ է նաև Ննուսի կոտորածը։ 1915 թ. մայիսի 20-ին
տրված հրամանով Ննուսի 27 գյուղերի բնակչությունը տեղահան արվեց այն
պատճառաբանությամբ, թե կառավարությունը ցանկանում է նրան «ապա-
հովել» պատերազմի վտանգից։ 1700 ընտանիքից բաղկացած բարավանը
քչեցին գեպի Վարդի գաշտը։ Գյում-Գյումում տեղի հայերը զգուշացրին, որ
Հանապարհին՝ Չապանի բարձունքներում, նրանց վտանգ է սպառնում։ Ոս-
տիկանապետ Ահմեդ Ադան իր զոհերին իբր թե ապահով տեղ հասցնելու
համար պահանջում է 2 հազար թուրքական լիրա։ Սակայն նրանց արգեն-
լիովին կողոպտել էին և տալու ոչինչ չունեին։ Ուղեկցող ոստիկանների հու-
սադրումներից հետո քարավանն առաջ է շարժվում։

Հունիսի 11-ին մտրակի ու հրացանի հարվածների տակ նրանց քչեցին
գեպի Բասկան։ Գյուղի ծայրին գտնվող կամուրջից սկիզբ առնող նեղ ձա-
նապարհը, քարքարոտ ու խոր ձորերի միջով, ձգվում էր գեպի Չապանի
բարձունքները։ Քարավանը առաջ անցավ և երկար շարքով շարժվեց նեղ
կածանով։ Երբ վերջին մարդը անցավ կամուրջը, լսվեց հրացանի կրակոցը,
դա կոտորածը սկսելու ազդանշան էր։

Չորերում թաքնված ավազակներն ու զորքերը, գայլերի ոհմակի նման,
հարձակվեցին իրենց որսի՝ անգեն ու անօգնական հայերի վրա։ Սկսվեց մի
սարսափելի իրարանցում։ Չորը բռնվեց կանանց և երեխաների աղիողորմ
հեծկտոցով, օգնության աղաղակներով։ Քարավանում բաղմամբիվ ծերեր ու
երեխաներ կային։

Այդպես տեղի ունեցավ Բասկանի ողբերգությունը։ Ջարդից ազատված
հաչիկ Ավետիսյանը հետագայում վերհիշել է տեղի ունեցածը, ուրիշներին
ուղեկցել է գեպի վայրը, ցույց տվել կատարվածը։ «Մենք տեսանք երեք
հոգուց բաղկացած կանանց մի խումբ, — պատմում է նա, — նրանք մահ-
վան սարսափից ամուր գրկախառնվել էին և այդպես, իրար սեղմված սպան-
վել»։ Մի ուրիշ կնոջ «գլխիվայր կախել էին ծառից, որի տակ հենց այդ կնոջ
փոքրիկ երեխաներն էին...»⁴²։ Դիտելով Չապանի ձորը, տեսնելով ամեն թափ
ու քարի տակ ընկած սարսափ արտահայտող դիակները, նրանց ցասկոտ
ղեմքերը, սեղմված բոունքները, կարելի էր պատկերացնել, թե նրանք,

վայրենի կամայականության զոհ գառնալով, ինչպիսի ցասումնալից վրեժ-
խընդրության էին կոչում։

Այդ ողբերգությունը, որ սկսվել էր հունիսի 11-ին ժամը 12-ին, վերջա-
ցավ երեկոյան 6-ին։ Մոտակա հայ գյուղերի բնակիչներն, իմանալով այդ
մասին, գալիս էին Չապանի բարձունքը և կենդանի մնացածներին հավաքում,
տանում։ Սակայն նրանցից շատերը ևս դարձան Ահմեդ ադալի ավազակ-
ների զոհը, որոնց նա ժամանակ առ ժամանակ ուղարկում էր այնտեղ՝ «կարգ
սահմանելու համար»։

Շուտով այստեղ է ժամանում գերմանական ռազմական ներկայացու-
ցիչը, որը թուրքերի և գերմանացիների շարագործությունների հետքերը թաք-
ցրնելու համար հրամայում է հավաքել դիակները և մի հեռավոր տեղ տա-
նել⁴³։

Խարբեղից Ուրֆա արտաքսվող հայ զանգվածների ողբերգությունը և
նրանց նկատմամբ գործադրված բարբարոսություններն է նկարագրել մահ-
վան դատապարտվածներից մեկը՝ Պ. Փ-յանցը՝ իր գրառումներում։

1915 թ. մայիսի առաջին օրերին հանկարծակի ձերբակալվեցին և բանտ
նկալվեցին բոլոր աչքի ընկնող և ունեոր հայերը։ Բանտում ծանր հալա-
ծանքների ու տանջանքի ենթարկելով, նրանցից պահանջում են ցույց տալ
զենքի պահեստները։ Մինչդեռ ոչ ոք ոչինչ չէր կարող ցույց տալ, որով-
հետև զենքի պահեստներ առհասարակ զոյություն չունեին։ Այդ հայտնի էր
նաև թուրքական իշխանությանը, սակայն պարզապես առիթ էր պետք հա-
յերի զենք սրբավակացիաներ սարքելու և նրանց մեղադրելու համար։

Չկարողանալով տղամարդկանցից որևէ բան իմանալ թուրքերը սկսեցին
ձերբակալել հարուստ ընտանիքների կանանց, որպեսզի նրանցից մեծ գու-
մար կորզեն։ Կանայք ևս չկարողացան որևէ բան ասել։ Տեղի հոգևորական-
ները և որոշ ազատ մնացած քաղաքացիներ, հավաքվելով խորհրդի, որոշե-
ցին բանտարկվածների վիճակը թեթևացնելու համար հավաքել առանձին
մարդկանց մոտ գտնվող հատ ու կենտ զենքերը և հանձնել իշխանությանը։
Դրանից հետո, զրույթյունը մի քիչ կարծես հանդարտվեց, բայց շուտով ամեն
ինչ նորից սկսվեց, ավելի կատաղի ձևերով։ Նրանք այժմ ասում էին, որ
խոսքը այդ զենքերի մասին չէր. «Բացեք մեզ ձեր պահեստները»⁴⁴։ Ինչ կա-
րող էին անել ողբերգական վիճակում գտնվող մարդիկ, երբ նման պահե-
սանքի զոյություն չունեին։

Բարբարոսները սկսեցին ձերբակալվածներին սարսափելի տանջանքների
ենթարկել։ «Տղամարդկանց ոտքերի եղունգները հանում էին, արյունոտված
ոտքերը եռացող ջրի մեջ դնում, ապա վերքերը եղինջով ծեծում։ Կանանց
գլուխները խուզում էին, ապա շիկացրած պղնձյա ափսոսանքով կործում, կամ
զազում նրանց կուրծքը...»⁴⁵։ Շատերը չգիմանալով նման տանջանքների
տեղն ու տեղը մահանում կամ խելագարվում էին։

Գաղանացած ոստիկաններն ու պետական իշխանությունները նման միջոցներով քամեցին Բասկանի հայությունն ամբողջ հարստությունը: Դրանից հետո հրաման արձակվեց բոլոր հայերին աքսորել երկրի խորքերը: Զորքերը անմիջապես շրջապատեցին հայկական թաղամասերը, իսկ ոստիկանական խմբերը ներխուժեցին տները, ձերբակալեցին մնացած տղամարդկանց և շրջ-թաղակապ, դիշերը, մեծ խմբերով քաղաքից դուրս տարան ու ոչնչացրին:

Նրանց դարհուրելի, սահմակեցուցիչ ձիւր մնաց պատմության ականջում:

Առավոտյան, երբ հարապատներն իրենց ամուսիններին ու որդիներին հագուստ և ուտելիք բերեցին՝ բանտը դատարկ տեսան: Այն ժամանակ նրանք սարսափելի լաց ու կոծ բարձրացրին և սկսեցին ծեծել իրենց կրծքերը, պատառոտել շորերն ու փստել մազերը: Հրամայեցին նրանց ցրվել, բայց նրանք դռում-գոշումով պահանջում էին. «Վերադարձրեք մեր ամուսիններին, եղբայրներին ու հայրերին»⁴⁶: Այն ժամանակ դործի գրվեց բիրտ ուժը՝ հրացանն ու մարակը: Սարսափելի ահաբեկումը շարունակվեց մի քանի օր, մինչև որ քաղաքի առհասարակ բոլոր տղամարդկանց հալածեցին և դուրս տանելով, հաշվեհարդար տեսան նրանց հետ ևս:

Տղամարդկանց հետ հաշիւը մաքրելով, թուրք մարդաստանները սկսեցին կանանց ու երեխաներին հավաքել և 1000—1500 հոգուց բաղկացած խմբեր կազմելով դուրս տանել քաղաքից: Բանտում թողել էին միայն մոտ 200 հարուստներ, որոնցից ամեն մեկը 10 ոսկի կաշառք էր տվել, որպեսզի իրենց ընտանիքների հետ աքսորի ուղարկեն: Այդ «երջանիկները», որոնց մեջ էր նաև Պ. Փ-յանցի ամուսինը, ուրիշների հետ միասին, հունիսի 14-ին բռնեցին դեպի Ուրֆա տանող աքսորի ուղին: «Մեր խումբը կազմված էր քաղաքի ամենահարուստ, կրթված և հարգված ընտանիքներից,—պատմում է Պ. Փ-յանցը:—Մենք մեզ հետ ունեինք սալներ և ձիեր, բայց առաջ էինք գնում շատ դանդաղ, քանի որ տղամարդիկ հետիոտն էին»⁴⁷:

Հինգերորդ օրը, Իզոլի գյուղում, խաբերդից վերցրած նրանց ամբողջ պաշարը և ունեցվածքը կողոպտում են և աքսորյալներին թողնում դատարկաձեռն: Այստեղ աքսորյալները շոշափելիորեն զգացին կոտորածի սարսափը. նայելով Իզոլի մոտով հոսող Եփրատ գետին, նրանք տեսնում են իրար կապկալված, խեղդամահ եղած զոհերի փրված անհամար դիակներ. «Նրանց թիվն այնքան շատ էր, տեսարանն այնքան սարսափելի, որ մենք ջանում էինք չնայել դեպի դեպը»⁴⁸:

Երբ վրա հասավ երեկոն, տղամարդկանց առանձնացրին, տարան դեպի մոտ և ասացին. «Ոսկի տվեք, եթե ոչ՝ ձեզ կսպանենք: Ըստ որում հայհույում էին և ծեծում: Ով ուներ՝ փրկագին վճարեց և վերադարձավ ճամբար, ով չկարողացավ՝ նրան սպանեցին և դիակը նետեցին գետը»⁴⁹:

Իզոլում մի քանի օր մնալուց հետո, սարսափահար ու ահաբեկված, նրանք շարժվեցին դեպի Մալաթիա, ուր հասան հնգօրյա տանջալի, շարու-

նակ մտրակների հարվածի տակ կատարվող ճանապարհորդությունից հետո: «Քաղցած, հոգնած և սոված, արյունաշաղախ ոտքերով քայլում էին մեր ամուսինները, հայրերը, եղբայրները ու երեխաները: Եթե որևէ մեկը ուժասպառ լինելով ընկնում էր, ապա նրան այլևս չէին բարձրացնում, քարով հարվածում էին գլխին և թողնում ճանապարհին, որ մեռնի... Իզոլից մինչ Մալաթիա ձգվող ճանապարհին մենք շատ դիակներ թողեցինք»,—գրում է Պ. Փ-յանցը:—Բայց ամենասարսափելին, ամենաանտանելին այն էր, որ այդ ճանապարհին սկսվեցին կանանց բռնաբարությունները: «Բռնաբարում էին զգվելի ցինիզմով, զազանային ծաղր ու ծանակով՝ հենց ամուսինների, հայրերի ու մայրերի աչքի առաջ...»⁵⁰:

Մալաթիայում տղամարդկանց և 10 տարեկանից բարձր տղաներին առանձնացրին խմբից և նորից ոսկի պահանջեցին, որպեսզի թույլ տան իրենց ընտանիքների հետ մնալ: Սակայն, աքսորականները այլևս ոչինչ չունեին վճարելու և նրանց բոլորին քշեցին ինչ-որ ուղղությամբ ու ոչնչացրին: Գիշերը կանայք և մանկահասակ երեխաները տանջալից հեկեկանքների մեջ անցկացրին:

Վաղ առավոտյան մյուսօրվա փոքր հայտնեց, որ իբր տղամարդկանց ուղարկել են Ուրֆա որտեղ և պետք է տանեն կանանց ու երեխաներին: Սակայն, մինչև մեկնելը պետք է նրանց, համաձայն հրամանի, խուզարկեն. «Մենք, այնպիսի թմրածության էինք հասել,—պատմում է Պ. Փ-յանցը,—որ այլևս ոչինչ չէինք հասկանում և թուլատրում էինք, որ մեզ հետ վարվեն այնպես, ինչպես ցանկանում էին: Մեկ-մեկ տանում էին մյուսօրվա փոքր մերկացնում խուզարկության համար: Շատերին ստիպում էին հանել նաև ներքին սպիտակեղենը, հրամայում էին շուռ գալ ու կուսնալ, ձեռքով շփում էին մերկ մարմինը, անառակ խոսքեր էին ասում, ծիծաղում, ծաղր ու ծանակի ենթարկում»⁵¹:

Հետո բռնադրավեցին գեռն մնացած կառքերն ու ձիերը և բոլորին ոտքով քշեցին դեպի Ուրֆա: Մայրերը, փոքրիկներին շալակած, հեծն, մըտրակների հարվածների տակ առաջ էին շարժվում: Ուտելիք չկար, ջուրը հազվադեպ էր, որևէ պահանջից լաց լինող փոքրիկներին ոստիկանը մոր գրկից խլում, դետնին էր զարկում, կամ քարի հարվածով սպանում:

Ճանապարհին, առաջին իսկ դիշերը, վերսկսվեցին կանանց բռնաբարությունները:

Կանայք և աղջիկները այդ ահավոր տանջանքներից խուսափելու համար վերքեր էին առաջացնում իրենց մարմնի վրա, այլանդակում դեմքերը, ցեխ քսում, որպեսզի փրկվեն այդ տանջանքներից, թեև առանց այդ էլ, քաղցից ու անհամար տանջանքներից, արդեն այլանդակվել էին: «Մենք այնպիսի տեսք ունեինք,—վերհիշում է Պ. Փ-յանցը,—որ թվում էր ամենաստոր այլասերվածը մեզ պետք է զգվանքով նայեր... Բայց նրանք դուրկ էին

մարդկային բոլոր զգացմունքներից: Զուրկ էին մինչև անգամ հասարակ ֆիզիկական նողկանքից...»⁵²:

Երկու ամիս անընդհատ՝ զեհենի ճամփան բռնած աքսորականների խումբերն օրըստօրե նվազում և հյուսվում էին: Կողոպտվելուց հետո, նրանք իրենց մարմինը ծածկելու համար պատում էին զանազան լաթերով, իսկ մի մասը բոլորովին մերկ էր. «Որպեսզի որեւէ բանով ծածկենք մեր ոտները, մենք տերեւներից և խոտից գոտիներ էինք հյուսում, ինչպես այդ անում են վայրենիները...», — նկատում է Պ. Փ-յանցը:

Աքսորվածներից Ուրֆա հասավ ընդամենը 200 հոգի, մինչդեռ այդ քաղաքում և արբերդից դուրս էր եկել 2 հազար մարդով:

Պ. Փ-յանցը գերմանական կրթություն էր ստացել: Իմանալով, որ Ուրֆայում գերմանական միսիոներական կազմակերպություն կա, մի բարի կնոջ միջոցով, նա երկտող է ուղարկում և բուժօգնություն խնդրում: Շուտով պալիս են մի կին և մի բժիշկ, որոնք թույլտվություն են խնդրում ոստիկանապետից և Պ. Փ-յանցին, քոջն ու երկու կնոջ հետները տանում՝ օգնություն ցույց տալու: Մի քանի օր նրանց հիվանդանոցում բուժելուց հետո, տեղափոխեցին մի ուրիշ տեղ:

Այդ դեպքերի նախօրյակին Ուրֆայում ևս տեղի էր ունեցել հայերի կոտորած. քաղաքի բնակչության մի մասին ոչնչացրել, իսկ մյուս մասին աքսորի էին քշել: Սակայն առանձին կտրիճներ կարողացել էին ժամանակին դիմել զենքի, և, ամրանալով որոշ թաղամասերում, հերոսաբար դիմագրում էին թուրքերին: Թուրքերի բոլոր փորձերը՝ գրավել նրանց գիրքերը անհաջողությամբ էին վերջացել. «Հայերը ամուր էին նստել և համառ կատաղությամբ էին պաշտպանվում»⁵³:

Այն տնից, որտեղ գտնվում էր Պ. Փ-յանցը, լավ էին երևում պաշտպանական մարտերը. «Այս, ինչպիսի հիացմունքով էի ես լսում հայերի կրակոցը, որպիսի ուրախությամբ էի դիտում, թե ինչպես թուրքերը փախչում են կրակոցից՝ տանելով իրենց վիրավորներին ու սպանվածները...»⁵⁴: Սակայն շուտով Հալեպից, գերմանական սպանների ղեկավարությամբ, մեծ քանակությամբ զորք եկավ, թնդանոթներ բերեցին:

Դեպքերի ժամանակակից արաբ Ֆայեզ էլ Ղոսեյնը*, գրում է. «Կառավարությունը Հալեպին օգնական բանակ պահանջեց, և Ֆայսի փաշա, Սուրիո տխրալիորեն հանրածանոթ Զեմալ փաշային հրաման ստացավ ղսպել

բմբուսները: Ան ահապարեց Ուրֆա երթալու, ուր թնդանոթի հարվածներով հիմնահատակ կործանեց հայկական թաղերը՝ կոտորելով այդ մարդիկ, երեսաները և կիները, առանց խտրության, բացի անոնցմե որոնք զինվորներուն հանձնվեցան: Ֆայսի փաշան անոց ամենեն զեղեցիկներին զատեց իրեն ու իր սպաններուն համար և մյուսները տարագրվեցան՝ հանձնվելու համար կամ զինվորականության կամ մահվան»⁵⁵:

Բարձունքներից կատարվող եռօրյա թնդանոթաձգությունից հետո միայն նրանց հաջողվեց հայերի պաշտպանական ամրությունները խարխել: Թուրքական զորքերի ներխուժելուց հետո էլ հայերը չէին հանձնվում: Նրանց մի մասը պաշտպանվում էր ամերիկացիների շնորհով: Գերմանական սպան հայերին խոսք տվեց, թե հանձնվելու դեպքում նրանց ոչ մի վտանգ չի սպառնա: Հայերը հավատացին և դուրսահանվաժողության զոհ դարձան:

Գերմանական սպան, ոչնչով հո ըմբռնվելով թուրք մարդակերներից, հանձնված հայերին շղթայակապ բանտ ուղարկեց, իսկ մի մասին քաղաքից դուրս՝ ոչնչացրեց: Քաղաքի կենտրոնում կախաղան բարձրացրին բոլոր ներանց, որոնց համարում էին դիմադրական պայքարի ղեկավարներ: Ապա, քաղաքում թաքնված հայերին հայտնաբերելու համար, սկսվեց ընդհանուր խուզարկություն:

Ամերիկյան միսիոներ Ու. Զեքսը, որ ճանապարհորդել է Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններում, նկարագրել է տեղի ունեցած սարսափելի կոտորածների մի քանի դրվագներ. «Այդ բարբարոսությանը հայերը ենթարկվել են ամենուր և այժմ բոլոր ուղիների վրա ճանապարհորդները հանդիպում են հայերի դիակներին. Մալաթիայից մինչև Սեբաստիա, ամբողջ ճանապարհի վրա ես հանդիպեցի թափված դիակների՝ երկուական, հնգական կամ տասական իրար կապկալված: Մալաթիայից բոլոր տղամարդկանց բերել և այստեղ սպանել են, իսկ կանանց և երեխաների մի մասին կոտորել են, մյուսին՝ մահմեդականացրել»⁵⁶:

Այդ ճանապարհի վրա, Հալեպից ոչ հեռու սպանվել են նաև մեջլիսի ղեկուսատուներ Զոհրապն ու Վարդգեսը, որոնք ուղարկվում էին Դիարբեքիր, իբրև թե այնտեղի զինվորական դատարանի կողմից դատվելու համար: Ու. Զեքսը վկայում է նաև, որ կախաղան են հանվել կեսարացի հայտնի հնչակյան գործիչներ Մինաս Մինասյանը, Հաջի Հակոբ Զերեմյանը, բժիշկ Կարապետը՝ մյուս ընկերների հետ⁵⁷:

Արաբ Ֆայեզ էլ Ղոսեյնը Ուրֆայից մեկնելով՝ ճանապարհի վրա գտնվող Կարա-Զուրն (Կարաբյուրու) կոչվող տեղում տեսել է այն բլուրը, որի մոտ սպանել էին Զոհրապին և Վարդգեսին: «Մեր ձիապանը, աղցուցյամբ թուրք, ցույց տվեց բլրի մոտ քարերի մի կույտ, որտեղ սպանվել են Զոհրապն ու Վարդգեսը՝ երկու ականավոր հայ ղեկուսատուներ»⁵⁸: Զոհրապը օսմանյան մեջլիսի Կոստանդնուպոլսից ընտրված հայ ղեկուսատու էր: «Նրա ականառու

* Ֆայեզ էլ Ղոսեյնի գրքուկը սկզբնապես լույս է տեսել Ֆրանսերեն՝ Բոմբեյում, 1917 թ. ապա անգլերեն: Հաջորդ տարում, ապա և 1922-ին՝ որոշ լրացումներով գրքուկը հրատարակվել է գերմաներեն: 1965 թ. արաբ հեղինակի գրվածքը երկրորդ անգամ տպագրվել է ֆրանսերեն՝ Բեյրութում (տե՛ս «Генерал армян...», էջ 508): Սուրեն որոշ մեջբերումներ արվում են հայերեն հրատարակությունից, որ լույս է տեսել 1960-ին, Կահիրեում: Թարգմանությունը ֆրանսերենից կատարել ու ծանոթագրել է Գր. Պասմաճյանը:

ծառայություններն ու լիբերալ հայացքները,— գրում է Ֆայեզ էլ Ղուսեյնը,— չէին կարող դուր գալ հրիաթուրքերին: Դրա համար էլ նրանք ցանկանում էին հաշվեհարդար տեսնել նրա հետ, որպեսզի անկաշկանդ վերադառնան իրենց նախնիների ամայացնող մեթոդներին»⁵⁹:

Բայց Գր. Զոհրապը միայն իր «լիբերալ հայացքներով» չէր անհանդուրժելի թուրքական իշխանությունների և նրանց վերնախավի համար: Նա հաճախ էր ծառանում թուրքական կամայականությունների դեմ, մերկացնում իշխանությունների ապօրինի գործողությունները: Դրանք սլափահական դրվագ չէին նրա հասարակական կյանքում:

Հայ գրականության Մոսկովյան Վարձատրության խորհուրդը հայ գրականության համար գողտրիկ գոհար մըն էր»⁶⁰, հայտնի շափով նաև ուրույն մերկացում թուրքական իրականության: Իր կյանքի վերջին տասնամյակում Գր. Զոհրապը տարվել է հասարակական գործունեությամբ՝ գլխավորապես նվիրվելով հայ դատի պաշտպանությանը: Փաստաբանի իր տաղանդը նա ի սպաս էր դրել հայության ունահարված իրավունքների վերականգնմանը և ըստ էության ուրույն մենամարտ էր մղում թուրքական կամայականության դեմ: Նա բողոքագրեր էր կազմում, դանադան պատվիրակությունների միջոցով դրանք ներկայացնում թուրքական իշխանություններին, լինում էր այս կամ այն աստիճանավորի մոտ՝ բողոքում գործադրվող շարագործությունների դեմ: Իր խոսքերով ասած, նա գտնվում էր գլխատվող հայերին անմիջական օգնություն ցույց տվողի դերում և ինչպես իր վերջին նամակներից մեկում է գրում «ամենուն համար աշխատած» է:

Ոչ միայն իր անձնական մեծ կապերը, այլև մեջլիսի գեպուտատի իր իրավունքները Զոհրապը ի սպաս էր դրել հայության վիճակի թեթևացմանը, իսկ եղեռնի նախօրյակին և հենց նրա իրագործման ժամանակ ուղղակի մարտնչում էր հայերին փրկելու համար: Թուրքական մեջլիսում էլ հայ մատուցում, ինչպես նկատել էր Եր. Օտյանը, Զոհրապը շատ բան է արել հայ ժողովրդի գլխին կախված վտանգը վանելու, նաև թուրք բարձրաստիճան սպանությանների ցեղասպանության քաղաքականությունը մերկացնելու համար:

Հայտնի են, մասնավորապես, նրա արտակարգ ջանքերը Կիլիկիայում ապստամբած հայերի փրկության գործում, երբ նա մեջլիսում մերկացնող հույժ ունենալով՝ սլահանջեց պատժել թուրք ջարդարարներին: Ապա, հանդես գալով մամուլում, նա ուղղակի կառավարությունը մեղադրում էր կոտորածների քաղաքականություն վարելու մեջ: Ռուսական կողմնորոշում ունենալով, Զոհրապը հայ ժողովրդի լավագույն ապագան կապում էր Ռուսաստանի հետ, հանդես էր գալիս նաև գերմանական իմպերիալիզմի մերկացմամբ, կանխատեսում էր, որ երիտթուրքերը կմիանան Գերմանիայի հետ «և թուրքահայության համար մահացու վտանգ» կառաջանա:

Երբ Թուրքիայում սկսվեցին հայ մտավորականների ձերբակալություն-

ները և սկիզբ առան կոտորածները, Գր. Զոհրապը որոշեց «մինչև վերջը պատնեշի վրա կենալ» և խիզախաբար ըմբոստացավ ցեղասպանության դրվախի վրա կազմակերպիչների դեմ: 1915 թ. մայիսի 19-ին Զոհրապը եղավ Թալիաթի և իմթիհաթականների պարագլուխ Միրհատ Շյուքրիի մոտ: Արևմտահայ երախտաշատ պատմաբան Ա. Ալպոյաճյանն այսպես է ներկայացնում թուրք ցեղասպանների հետ Զոհրապի ունեցած բուռն մարտակուլի վերջաբանը.

«— Օր մը,— կըսէ [Զոհրապը],— ապահով եղեք, որ հաշիվ պիտի պահանջվի ձեզմե և դուք չպիտի կարենաք արգարացնել ձեր արարքները:

Թալիաթ պեյ հեղնանքով կհարցնէ.

— Ո՞վ պիտի պահանջէ այդ հաշիվը:

— Ես,— կպատասխանէ Զոհրապ,— խորհրդարանի մեջ իբր հայ մեպուս (երեսփոխան), ձենն հաշիվ պիտի պահանջեմ»:

Իրավացի է պատմաբանն, իրոք, «այդ վայրկյանն, իսկ վճռված էր իր մահը»: Հինգերորդ օրը, այդ զրույցից հետո, Զոհրապը ձերբակալվեց⁶¹:

Հետագայում, վերհիշելով Զոհրապի գազանային սպանության մասին, ոճրագործը՝ Չերեք Ահմեդը, մի թուրք պատմաբանի ասել է. «Զոհրապը ձեռք անցուցի: Ոտքիս տակը առի, խոշոր քարով մը գլուխը ճզմեցի, ճըղմեցի, ճզմեցի, մինչև որ...»:

Այդպես են թուրք բարբարոսները հաշվեհարդար տեսել հայ մեծ գրողներից մեկի հետ: Բայց նա ոչ առաջինն էր և ոչ էլ վերջինը...

Ֆայեզ էլ Ղուսեյնը նշում է, որ թուրքերը հրամայել են հայ մտավորականության բազմաթիվ ներկայացուցիչներին «սպանել ճանապարհին: Հետո լուր են տարածել, թե իբր նրանց հուղակիներն են սպանել»⁶²:

Մի շարք տեղերում հայ բնակչությունը կոտորածից փրկվելու համար ցանկանում էր մահմեդականություն ընդունել: Բայց այդ էլ էժան չէր նրստում. դրա համար հարկավոր էր մինչև 12 տարեկան երեխաներին տալ պետությունը, և ապա բնակություն հաստատել այնտեղ, որտեղ իշխանությունները ցույց կտային: Խարբեղում, օրինակ, տղամարդկանց արգելվում էր մահմեդականություն ընդունել, իսկ կանայք դրա համար նախ պետք է սլատրատակամություն հայտնեին դառնալ մահմեդականի կին: Շատ հայ կանայք ծնկեր երևաաների հետ Եփրատն էին նետվում կամ մի այլ ձևով վերջ տալիս իրենց կյանքին: Եփրատը և Տիգրիսը դարձան բազմահազար հայերի ուրույն գերեզմանը: Սև ծովի ափերի՝ Տրապիզոնի, Մասսոնի հայերը մուսուլմանություն ընդունելով տեղափոխվել են երկրի ներքին շրջանները:

Շարունակելով ճանապարհը դեպի Դիարբեքիր, Սևերեկում և այլուր Ֆայեզ էլ Ղուսեյնը տեսել է ճանապարհի վրա թափված անհամար դիակներ, իսկ Դիարբեքիրից ոչ հեռու, Կարա Պունարի մոտ, ականատես է եղել սպանության մի առավել վայրենի ձևի. «Մենք տեսանք,— գրում է նա,— մինչև

վերջ վառված դիակներու Միայն վերին զորութեանն է հայտնի, թե որքան երիտասարդներ ու գեղեցիկ աղջիկներ... ողջակիզվել են: Մենք չէինք կարծում, թե դիակներ կտեսնենք հենց Դիարբեքի մատերի տակ»⁶³: Միայն քիչ հետո, երբ եվրոպական թերթերում թուրքերի զաղանուխները մերկացնող հոդվածներ լույս տեսան, մարդասպանները սկսեցին «թանկ գնահատել» իրենց զոհերի դիակները. ընդհանուր փոսերի մեջ էին լցնում կամ ալրում, որ հետքերը լիովին կորցնեն:

Ֆայեղ էլ Ղոսեյնը Դիարբեքիում գտնվելու ժամանակ հարցրել է թուրքերին, թե հայերը երբեք սպանել են քաղաքի որեէ թուրքի կամ քրպի նրան պատասխանել են. «Հայերը ոչ ոքի չեն սպանել», սակայն, երբ եկավ նոր նահանգապետը՝ Ռաշիդ բեյը, զենք հավաքելու պատրվակով, ձերբակալեցին և բանտ նետեցին մոտ 700 հարուստ հայերի: Մի որոշ ժամանակից հետո բանտարկյալներին հայտնեցին, որ կառավարական հրամանի համաձայն նրանք պետք է աքսորվեն Մոսուլ, որտեղ պետք է մնան մինչև պատերազմի ավարտը: Նրանք բոլորն էլ հաճույքով ընդունեցին այդ առաջարկը, քանի որ բանտային տանջալից կյանքին այլևս դիմանալ չէին կարող: Նրանց բարձեցին պարկերի վրա պատրաստած «կեկեկի» կոչվող լաստերը, որպեսզի փոխադրվեն Տիգրիսի մյուս ափը: Հետո հայտնի դարձավ, որ նրանցից ոչ մեկը Մոսուլ չի հասել. բոլորին էլ գետում խեղդամահ են առել: Այդ ձևով նրանք ջրահեղձ արեցին հայտնի Ղազարյան, Թորփաղյան, Մինասյան, Քեշիշյան և այլ բազմաթիվ գերդաստաններ⁶⁴:

Դիարբեքիի ոստիկանապետը հայկական տները չորաքանչյուր անգամ ուղարկում էր մի քանի զինվոր, որոնք շրջապատում էին տունը և զգուշացնում բոլորին, որ պետք է պատրաստվեն մեռնելու: Կանայք ուրապահար գոռում էին, երեսները, տեսնելով այդ, լաց էին լինում: Երեկոյան ժամը 8-ին բերում էին մահվան սայլը, բոլորին լցնում նրա մեջ և տանում նշանակված վայրը, որտեղ նրանց զնդակահարում էին կամ կացնի հարվածով սպանում:

Հայերի տներից և խանութներից բռնադրաված հարստության մի մասը չորացնում էին արյունաբեռ աստիճանավորները, մյուս մասը հանձնում կառավարության ստեղծած կոմիտեներին, որոնք ամենաշնչին գնեցով իրացնում էին այդ ապրանքները և գումարը հանձնում պետական գանձարանին: Ինչ վերաբերում է կողոպտված դրամին և թանկարժեք իրերին, ապա դրանք հավաքվում էին ոստիկանապետի՝ Ռաշիդ բեյի մոտ, որը փոխադրում էր Կոստանդնուպոլիս, «որպեսզի անձամբ հանձնի Թալիաթ բեյին»՝ ավազակներից ամենազլսավորին:

«Ո՞վ կարող է պատկերացնել այն զգացումը, — գրում է արաբ հեղինակը, — որ ճմլում է ականատեսի սիրտը, երբ նա մտածում է այդ դժբախտ և հերոսական աղդի մասին, որ զարմանք է պատճառել աշխարհին իր հերո-

սությամբ ու փառքով, որ դեռ երեկ Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող բոլոր աղղերից ամենակենսունակ և առաջավոր ազգն էր, իսկ այժմ վեր է ածվել անցյալի հիշողության: Նրա դպրոցները, որ մի ժամանակ լի էին աշակերտներով, այժմ դատարկ են, ամենաարժեքավոր զրբերը՝ խանութպանները՝ օգտագործում են պանիր փաթաթելու համար»⁶⁵:

Հայերին ոչնչացնելու համար թուրքերի կիրառած սարսափելի մեթոդների մասին մի ականատես սպա պատմել է՝ Ֆայեղ էլ Ղոսեյնին. Բիթլիսում պետական իշխանությունները հայերին փակում էին մարազների մեջ և կրակի մատնում: Այնտեղ «նրանք ծխից խեղդվում և մահանում էին: Հաճախ այդ ձևով միանգամից ոչնչանում էին մի քանի հարյուր մարդ: Ես ցնցվեցի, — շարունակում է Ֆայեղ էլ Ղոսեյնը, — երբ նա պատմեց, որ ականատես է եղել, թե ինչպես մի երիտասարդ աղջիկ իր փեսացուն գրկախառնված, առանց վախենալու մտավ հրդեհված մարազը՝ դեպի մահը գնաց»⁶⁶:

Իշխանությունները հայերին կոտորելու համար մեկ ֆուռտ օրավճարով վարձում էին փորձված և ճարպիկ դահիճներ: Կանանց ու երեխաներին իրար էին կապկպում և բարձրություններից անդունդ գլորում: Մասնավորապես Դիարբեքիի և Մարզինի միջև ընկած մի այգյախի բարձունքի տակ «մարդկային ոսկորներից մի ոչ մեծ բլուր է առաջացել»⁶⁷:

Թուրք մի ուսուցիչ ականատես է եղել, թե ինչպես Բրուսայի իշխանությունները հայտնել են տեղի հայերին, որ երեք օրից հետո բոլորին պետք է աքսորեն Մոսուլ և Տեր-Ջոր: Նրանք իրենց ունեցածը չնչին գնեցով ծախում են, վարձում փոխադրամիջոցներ և նշանակված օրը ճանապարհ ընկնում դեպի աքսորավայր: Որոշ տարածություն անցնելուց հետո մի անմարդաբնակ և վտանգավոր վայրում, ոստիկանների հրամանով, նրանց իջեցնում են սայլերից և բոլորին այգուեղ թողնելով, ետ վերադառնում: Այդ նույն ոստիկանների հետ պայմանավորված ավազակները քիչ հետո, գիշերվա մթության մեջ, բոլորին կոտորում են ու կողոպտում:

Թուրք դահիճներից մեկը՝ պետական պաշտոնյա Շեքեթ բեյը, պատմել է հետևյալը. «Ես ուղեկցում էի աքսոր քշվող հայերի մի խումբ: Երբ մենք դուրս եկանք Դիարբեքիից և սկսեցինք զնդակահարել նրանց, ինձ ընդառաջ եկավ մի քուրդ, որը համբուրելով իմ ձեռքերը, աղերսալից խնդրեց, որ իրեն տամ իր աչքադրած տասը տարեկան մի աղջկա: Ես կրակը դադարեցնեի տվի և ոստիկաններից մեկին կարգադրեցի աղջկան ինձ մոտ բերել: Ես նրան կարգադրեցի նստել և ասացի. «Մենք քեզ հանձնում ենք այս մարդուն, և քո կյանքը կփրկվե»: Մի ակնթարթ հետո ես տեսա, թե ինչպես աղջիկը նետվեց գնդակահարվողների կողմը: Ես նորից հրամայեցի կրակը դադարեցնել և աղջկան ետ բերել: «Ես քեզ խղճում եմ, ասացի նրան և ուղում եմ փրկել քո կյանքը: Ինչո՞ւ դու նրանց հետ ես խառնվում. գնա այս մարդու հետ, նա քեզ հետ կվարվի իր աղջկա պես»: Աղջիկը պատաս-

խանեց. «Աս հայի աղջիկ եմ, իմ ծնողները և հարազատները գտնվում են նրանց մեջ, որոնց շուտով կսպանեն: Ես չեմ ցանկանում ուրիշ ծնողներ ունենալ, և չեմ ցանկանում յուրայիններից թեկուզ մի ժամ ավելի ապրել»: Նա սկսեց հեկեկալ: Ես երկար ժամանակ փորձում էի նրան համոզել, որ քրդի հետ գնա, իսկ նա այդ մասին լսել անգամ չէր ցանկանում, և ես նրան բաց թողեցի: Ես տեսա, թե ինչպես նա մեծ գոհունակությամբ վազեց հոր և մոր մոտ և նրանց հետ մեկտեղ գնդակահարվեց»: Իր այդ պատմությունից հետո դահիճը եզրակացրեց. «Եթե նրանց երեխաները իրենց այդպես են պահում, ապա ի՞նչ ասել տղամարդկանց մասին»⁶⁸:

Մի արաբ պատմում է այն մասին, որ օրը ցերեկով հարձակվում էին աքսորի քշվող կանանց վրա, կողոպտում, հանում նրանց հագուստը, լրիվ մերկացնում: Նրանք իզուր էին աղերսում այդպես չվարվել և «մահը ամոթից գերազասելով, իրենց գետն էին նետում»: Երեսնան և քաղաքի շուկայի հրապարակում, իսկ ինքը նետվում Եփրատ: Կանայք այնպիսի հերոսություն և կամքի այնպիսի վեհություն էին հանդես բերում, որով օժտված չեն շատ տղամարդիկ»⁶⁹, — եզրակացնում է ականատեսը:

Այդ ահավոր հանցագործությունները քողարկելու և քաղաքակիրթ աշխարհի առջև արգարանալու համար թուրքերը դիմում էին կեղծ փաստաթղթեր ու վկայություններ հորինելու ամենախարդախ միջոցների: Նրանք հատկապես ցանկանում էին ապացուցել, թե կոտորածը հայ-քրդական ընդհանրությանն արդյունք է:

Ֆայեզ էլ Ղուսեյնը պատմում է, որ մեծ թվով հայեր կոտորելուց հետո, կառավարությունը հրահանգ էր տվել իր գործակալներին՝ դիակներին քրդի հագուստ հագցնել, գլխներին քուլոզներ դնել: Դրանից հետո գալիս էին քուրդ կանայք, շրջապատում դիակները, սկսում լաց լինել ու բղավել, թե հայերը սպանել են իրենց ամուսիններին: Այդ ամբողջ տեսարանը նկարահանվել է, որպեսզի հետո «ապացուցեն», թե հայերն են հարձակվել քրդերի վրա և սպանել նրանց, իսկ քրդական ցեղերը ոտքի են ելել, որպեսզի վրիժառու լինեն, թե կառավարությունը այդ ամենում ոչ մի մասնակցություն չ' ունեցել⁷⁰:

Նման կեղծիքները չէին կարող երկար կյանք ունենալ: Շուտով դրանք մերկացվեցին: «Բայց խելոք մարդիկ, — գրում է Ֆայեզ էլ Ղուսեյնը, — տեսնելով հայերու դիակներուն ալակերպումը քուրդերու, հասկացան խաղը և լուր տարածեցին Տիգրանակերտի մեջ»⁷¹:

Դիարբեքիից՝ հայերին ոչնչացնելու մասին հրաման ստացվելու պա-

հին էլ Բաշիրի գավառապետը մի արաբ էր՝ Սարևտ բեյ էլ Սուեյդին անունով, իսկ Իլիջիի գավառապետը՝ մի ալբանացի (անունն անհայտ է): Նրանք հեռագրեցին նահանգապետին, որ իրենց խիղճը թույլ չի տալիս նման ձեռք վարվելու, դրա համար էլ հրաժարական են տալիս: Հրաժարականն, ինչ խոսք, ընդունեցին և... շուտով երկուսի հետ էլ հաշվհարդար տեսան: Երկու գավառապետերն, իբրև բացառություն, «իրենց բարի գործով լավ հիշատակ թողեցին»: Բայց այդ բացառությունների կողքին կային հազարավոր մուկաբներ, որոնք, երբ խոսվում էր իրենց ձեռքով կատարվող շարագործությունների մասին, պատասխանում էին. «Աստծո հրամանն է, և այն կատարելը համարվում է պարտականություն»⁷²:

Չնայած բռնություններին և ահաբեկումներին, մահամեղական բնակչությունը, մինչև անգամ հոգևորականությունը, մի շարք տեղերում բողոքեց հայերի նկատմամբ կիրառվող համատարած ոչնչացման քաղաքականության դեմ:

Մուշի մուսուլմանական հոգևորականության անունից քաղաքի իմամ՝ շեյխ Ավիս Կադիրը դիմեց մյուսթեսաբիֆ Սարվատ Բեկին՝ խնդրելով՝ հարգել Մուհամմեդի օրենքը, «որը թույլատրում է սպանել միայն տղամարդկանց, որոնք ընդունակ են զենք կրել և դիմադրություն ցույց տալ, այսինքն՝ 15—60 տարեկաններին»: Նույնիսկ դրա համար նա սպառնալի և փողոցային հայհոյանքներով համեմված պատասխան ստացավ, և զգուշացվեց, որ կձերբակալվի⁷³: Դրանից հետո քաղաքացիական իշխանությունները և հոգևորականության մեջ գծադրություններ առաջացան: Հոգևորականները քաղաքական կյանքից մեկուսացվեցին: «Միաժամանակ հոգևորականությունը սկսեց իր մոտ թաքցնել հայերին, դրա համար ենթարկվելով նահանգապետի և ոստիկանության տուգանքին և վիրավորանքներին»⁷⁴:

Մուշ քաղաքի իմամ՝ շեյխ Ավիս Կադիրից բացի, հայերին հովանավորողների թվում էին շեյխ Աբդուլ Համիդը, հարուստ ու նշանավոր մարդկանցից Զաֆար աղան՝ իր եղբոր նաղիր խանի հետ, Սիջար աղա Մուլլա օղլին Հաջի Մամեդ աղայի և իր բարեկամներ Քյարիմ աղայի, Ալի աղա Բայրամ-զադեի հետ, Սասունից՝ քուրդ շեյխ Թադի օղլին և ուրիշներ:

Կրիմ Շամխալը նշում է նաև, որ կոտորածը սկսվեց Կոստանդնուպոլսից տրված «գաղտնագիր հաղորդումից հետո, որը այնտեղ էր թելադրվել Բեուլինից. դրանում թուրքերի և հայերի ցուցմունքները համընկնում են»⁷⁵:

Խարբեքում թուրքերը իրենց վաչրագությունները սկսեցին նրանով, որ 1915 թ. մարտին, վարակիչ հիվանդությունները կանխելու պատրվակով, փակեցին բոլոր հայկական դպրոցներն ու դաստիարակչական հիմնարկու-թյունները և դրանք դարձրին հոսպիտալներ, ապրիլին, բնակչությունից հեթյունները և դրանք դարձրին հոսպիտալներ, ապրիլին, ընդհանուր խուղար-դափոխական գրականությունը հավաքելու պատրվակով, ընդհանուր խուղար-դափոխական կատարեցին և ապա ձերբակալեցին բոլոր աչքի ընկնող հայերին:

Մայիսի 1-ին ձերբակալեցին «Եփրատ» կոլեջի և այլ ուսումնական հաստատությունների ուսուցիչներին և աշխատողներին, գրողներին, հոգևորականներին և առավել աչքի ընկնող մարդկանց, իսկ մայիսի 10-ին սկսեցին ջարդը և դաժան հալածանքները: Մարդկանց կրոնիկներին մեխ էին խփում և պաշտում, գլխներին հաղցնում էին շիկացած օղեր, քաշում ու պոկում էին եղունգները, ջարդում մատները, շատերին ողջակիզում էին և այլն: Այդպես տանջելով, միաժամանակ խորամանկորեն զգուշացնում էին, թե եթե հավաքեն բոլոր զենքը և հանձնեն, ապա ձերբակալվածներն ազատ կարձակվեն: Գերմանական միսիոների հրահրումով հայ Սահակ քահանան սկսեց կոչ անել, որ բոլոր ձերբակալվածների փրկությունը զենքը հանձնելու մեջ է: Բնակչությունը միամտորեն սկսեց հանձնել եղած-չեղած զենքը և երբ մարդիկ ամբողջովին զինաթափվել էին, բոլոր ձերբակալվածներին՝ 1500—1600 մարդ՝ քեցին աքսոր: Կողմնակի մարդկանց խիստ արգելվեց երևալ Խարբերդից Մեղրի տանող ճանապարհի վրա:

Սահակ քահանան միամտություն ունեցավ գնալ մայրաքաղաք և բողոքել կառավարությանը: Վերադառնալուց անմիջապես հետո նա ձերբակալվեց, ծանր տառապանքի ենթարկվեց և մյուս հայերի հետ աքսորվեց:

Այդ նույն ժամանակ գյուղերում արգեն սկսվել էր համատարած ջարդը, իսկ հունիսի 15-ին՝ տեղի ունեցավ Խարբերդի ամբողջ հայության աքսորը: Այդ դեպքերի ականատես Արսեն Խաչիկյանը 1916 թ. նոյեմբերի 28-ին վերհիշելով այդ սարսափելի ջարդի մասին, նկատում է. Ամերիկայի հյուպատոսը, ամերիկյան և գերմանական միսիոներները «եթե խիզճ ունեն, թող հաստատեն այն, ինչ տեսել են իրենց աչքով... Թող նրանք աշխարհին պատմեն իսկական ճշմարտությունը, թե ինչպես ոչ մի մեղք չունեցող խմբերն ու քարավանները քշվում էին լեռների մեջ ընկած Գյուլջիկ լճի ափերով, ինչպես նրանց սպանում ու կողտպում էին Մալաթիայի ճանապարհին՝ Իշուլա կոչվող տեղում, ինչպես դիակները նետում էին Եփրատ գետը, որն այդ սարսափելի օրերին արյունով էր ներկված, ինչպես փախցնում էին հայ աղջիկներին. իմ գրիչը ի վիճակի չէ այդ բոլորը գրելու»⁷⁶:

Խարբերդում մտավորականությունը բանտ նետելուց հետո ամեն գիշեր ձեռքերը կապած բանտից դուրս էին բերում և խմբերով ոչնչացնում: Իմանալով թե ինչ է սպասվում, վերջին խումբը որոշում է հերոսական մահով մեռնել. «50 մարդ, բանտի մի մենախցում պարփակված, բաղկացած առավել ինքնագոհ և համարձակ մտավորական գործիչներից, արհամարհելով նման մահը, ցուցաբերելով արտակարգ հերոսություն, հրգեհեցին իրենց բանտասենյակը և ողջակիզվեցին նրա մեջ»⁷⁷:

Դիարբեքիում և Մալաթիայում թուրքերն իրենց ծառայելու են տարել 5—6 հազար հայ գեղեցիկ կանանց և աղջիկների: Դիարբեքիի և Խարբեր-

դի թուրքերի տներում գտնվող 8—12 տարեկան հայ տղաների թիվը 3 հազարից անցնում է⁷⁸:

Իտալական հյուպատոսի Տրապիզոնից ուղարկած մի հաղորդագրությունից երևում է, որ տեղի միսիոներները ճանապարհների վրա, գյուղերում ու քաղաքներում կոտորածից հետո հավաքել են մեծ թվով անօթևան մնացած երեխաներ և, տեղական թուրքերից ու միսիոներներից հանձնաժողով ստեղծելով, որբանոց բացել, երեխաներին այնտեղ տեղավորել՝ խնամակալ նշանակելով ավելի ավագ աղջիկներին: Իթթիհաթի կենտրոնական կոմիտեն «իմանալով այդ նախաձեռնությունը մասին, խիստ զայրացաւ, և ինչ-որ ռազմական նկատառումներով ու զինվորական դատարանի սպառնալիքի տակ որբանոցը ցրեց, իսկ աղջիկներին տեղավորեց մի հատուկ տան մեջ, որտեղ նրանք պետք է բավարարություն տային զինծառայողների ստոր ցանկություններին»⁷⁹:

Յողդաթի շրջանի Չաղմարդ գյուղի բնակիչ Սարգիս Յարտիմյանը պատմում է, թե ինչպես էին գեղեցիկ կանայք ու աղջիկները իրենց այլանդակում. «Չեմ կարող մոռանալ,— գրում է Սարգիսը,— ժամկոչի աղջիկ Սիրանուշին, որը, ցանկանալով վառել իր ծամերը, ինքը բռնկվել և կրակի ղոհ է դարձել»⁸⁰: Այնուհետև նա շարունակում է, մեր հանգուցյալները գերեզման չունեն, նրանք հողահանգիստ չեն աղերսում, այլ մեղ՝ կենդանի մնացածներին, կոչ են անում ամբողջ աշխարհից պահանջել արդարություն, արդարություն⁸¹:

Թուրքական կառավարությունը կոտորածը սկսեց շատ խորամանկ ձևով: Հաշվի առնելով մահմեդական որոշ շրջանների տրամադրությունը, նա անմիջապես զանգվածային աքսոր չսկսեց: Սարիզամիշի և էրզրումի շրջաններն այցելած բժիշկ Ե. Ի. Մինասյանը իրավամբ նկատում է, որ Կովկասյան ճակատում թուրքերի կրած առաջին իսկ սլարտությունից հետո պատեյան ճակատում այլևս հասարակական համակրանք չէր վայելում: Բազմն ամբողջ երկրում այլևս հասարակական համակրանք չէր վայելում: Երևաթուրքերի և գերմանացիների առատ խոստումները որպես օճառի պղպղակ հօդս ցնդեցին, և թուրք ազգաբնակչությունը նույնիսկ սկսեց դժգոհություն նշան ցույց տալ: Նման պայմաններում, իշխանությունները երկյուղ էին ապրում, թե «Հայաստանից հայերի ամբողջական աքսորումը կարող է առաջացնել նրանց հետ շատ ընդհանրություններ ունեցող մահմեդականների բողոքը, դրա համար էլ որոշվել էր զործել զգուշորեն և քողարկել իսկական պլանները: Առաջին հերթին սկսեցին աքսորել գյուղական բնակչությունը:

Բժիշկ Ե. Ի. Մինասյանը, նկարագրելով թուրքերի սարսափելի դաժանությունները, նշում է նաև գերմանացի սպաների նենգություններն ու շարադրածությունները. «Նրանց մեծ մասը ոգևորում էր կառավարության քաղաքականությունը, և իրենք ևս մասնակցում էին կոտորածներին: Այսպես,

մի ոմն կապիտան Շիրներ մի խումբ ելուզակների գլուխ անցած մեկնել է Մոսկով՝ այնտեղի հայերին կոտորելու: Դեռ ճանապարհին նա սպանել է մեծ թվով հայերի և իր հետ տարել երեք հայ աղջիկների: Բեռլինից էր գրում ժամանած սպա Կարլ Վերտը, մեկնելով էրզրումից, բռնությամբ իր հետ տարել է տեղի հայ հարուստ Զիլինգարյանի աղջկան: Մալուր Ստաշևսկին և էրզրումի ամբողջ պետ գնդապետ Շտանգերը, տեղի իշխանությունների գիտությամբ, օրը ցերեկով, էրզրումից մեկնելով, իրենց հետ տարել են, ինչպես իրենք են արտահայտվել, «որպես հիշատակ» մի քանի աղջիկ, հաշվի չառնելով դժբախտ ծնողների արցունքն ու աղերսանքը⁸²:

Էրզրումի կոտորածից հետո, 1916 թ. 120 հազար բնակչությունից մեծացել էր ընդամենը 20 հազար մարդ՝ այն էլ միայն թուրքեր, որոնցից հարուստները, վախենալով ուսական զորքերի մոտենալուց, քաղաքը թողել, հեռացել էին:

Հայկական կոտորածը, ինչպես ամենուր, այստեղ ևս տեղի ունեւր նախօրոք կազմած ծրագրով: «Տվլլալներ կան կարծելու, որ ծրագիրը թելադրված էր գերմանացիների կողմից, — իր հերթին գրում է Պ. Ա. Պուրիշկինը էրզրումից: — Գերմանացիները ցանկանում էին զրանով ազգային թշնամանք հրահրել և, հայերին ոչնչացնելով, նախապես ուսական բանակը ղրկել օգնութունից»⁸³:

ՀԱՅԵՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԵՐԻՍԹՈՐԵՔԵՐԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԿԱՄԱԿԱՏԱՐ ՄԻ շԱՐՔԸ ԹՅՈՐՔ ԲԺԻՂԿՆԵՐ, ԿՈՐԵՆՆԻՈՎ ԻՐԵՆՑ ԽԻՂՃԸ, ՊԱՐՃԱՆ ՄԱՐԴԱՍՍՈՒՆՆԵՐ, ՆՐԱՆՔ ՀԱՅ ՂԻՆՎՈՐՆԵՐԻՆ և քաղաքացիներին սրսկում էին բծավոր տիֆ հարուցող շիճուկ: Սպիտակ խալաթով այդ հիւանդները սրսկումները կատարում էին բռնությամբ: Երգնկայում անարգել գործող ալգայիսի մարդասպաններից էին իրեն պրոֆեսոր կոչող Համգի բեյը, երրորդ բանակային կորպուսի զլխավոր բժիշկ Թեֆիկ Սալիմը և նրան հնթակա բժիշկները:

Այդ հանցագործությունների դեմ ոչ միայն հայ և արևադարձի բժիշկներ էին իրենց բողոքի ձայնը բարձրացնում, այլ նաև շատ թուրք բժիշկներ բուռն վրդովմունք էին հայտնում: 1918 թ. դեկտեմբերի 23-ին «Թուրքիի Ստամբուլ» թերթում տպագրված բաց նամակում վիրաբույժ Հալդար Զեմալը ներքին գործերի նախարարին իր վրդովմունքն է հայտնում այն կապակցությամբ, որ մի շարք բժիշկներ զիտություն անվան տակ հանցագործություններ են կատարում: Երզնկայում, օրինակ Թեֆիկ Սալիմը «բժավոր տիֆով հիվանդներից արյուն վերցնելով, առանց «ինակտիացիայի» օգտագործել է որպես պատվաստանյութ՝ աքսորվող անմեղ հայերի համար: Նման փորձեր, սովորաբար կատարում են որոշ լաբորատորիական կենդանիների վրա: Այդ գործողության հետևանքով փորձի ենթարկված անձներից շատերը հիվանդացել և մահացել են: Սրսկիլուց առաջ նրանց խարել են, որ սրսկումը կատարում են բժավոր տիֆի դեմ»⁸⁴:

Ապա թուրք բժիշկը նշում է, որ այդպիսի հանցագործության իսկությունը կարող են հաստատել բժիշկ Ռեֆեա բեյը, Երզնկայի կենտրոնական հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկը, նրանց հետ աշխատող ևրկու հայ բժիշկներ, բժիշկ Սելվահեդդին բեյը, Երզնկայի Կարմիր խաչի գլխավոր բժիշկը: Նա իր նամակը ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Եվ այսպես, ձեր խոնարհ ծառան հայտարարում է, որ քաղաքական հանցագործության հետ միասին կատարվել են նաև գիտական հանցագործություններ, որի մասին, ես պատրաստ եմ տալու ամեն մի բացատրություն»⁸⁵:

Այդ նույն թերթի հաջորդ համարում (№ 46, 1918թ. դեկտեմբերի 24) նմանօրինակ նամակով հանդես է եկել նաև բժիշկ Սեւյահեղդին բելը և հաստատել, որ 1915 թ. Երզնկայի կենտրոնական հիվանդանոցում բակտերիոլոգիական փորձերի համար կատարված սրտկումներից «մահացել են շատ հայեր»:

Բժիշկ Անլյահեղդին բնյւ նորից այդ հարցի վերաբերյալ հանդես է եկել «Ալեմդար» թերթում՝ 1919 թ. հունվարի 8-ին: Նա իր նամակում նշում է. «Բն հաշվի առնենք, որ երիտթուրքերի կառավարությունը, դրա հետ նաև կայզերական Գերմանիան, «երբևէ նշանակություն չեն տվել խղճին, բարոյականությանը, ազնվությանն ու բոլոր սուրբ սովորություններին, կարելի է հասկանալ այն ղեկավարող զաղափարը, որ նրանց դրդել է հայերին պատճառել այդքան տանջանքներ: Կատարվող վայրենությունների համար այն ժամանակ ոչ ոք հաշվետվություն չէր պահանջում, և մարդիկ կարծում էին, որ այդ բոլորն անպատիժ կմնա: Հենց այդպիսի մտայնությունն էլ թևադրել է, ու՛ր երգնկայում բծավոր տիֆի վակցինայով փորձեր կատարվեն... Մեր առաջադրած այս մեղադրանքը հաստատելու համար, մենք բավականաչափ ապացույցներ ունենք»⁸⁶:

Իրենց մարդկային կերպարը կորցրած բժիշկ նազիմի և բժիշկ Բեհանգդ-
դին Շաքիրի նման հանցագործները հայ բնակչության վրա նման մահաբեր
փորձարկումներ կատարելուց բացի՝ նույն եղանակով ոչնչացրել են իրենց
221 հայ գործընկեր-բժիշկներին, որոնցից շատերը ժամանակին հենց իրենց
ուսուցիչներն էին:

1915—1917 թթ. հայերին Հալեպից աքսորող կոմիտեի քարտուղար Նաիմ բեյը* ականատես է եղել հայկական կոտորածներին, հայ զանդված-

[illegible]

ներին Տեր-Ձոր և այլ վայրեր արքայապետին: 1920 թ. Լոնդոնում հրապարակված իր հուշերում նա բերում է մի շարք կարևոր փաստաթղթեր, որոնք անողորմաբար մերկացնում են թուրք ցեղասպաններին: Նկարագրելով հայկական ջարդերը և զիմակազերծ անելով թուրքական կառավարության ոճրագործ քաղաքականությունը, նա գրում է. «Ամեն անգամ ես ցնցվում էի, երբ գրանցում էի վերծանված դադախի հրամանները: Մի ամբողջ ազգ, այդ թվում կանայք և երեխաներ, մահվան էր դատապարտված»⁸⁷:

Երկրի բոլոր ծայրերից Հալեպ քված հայ քաղաքականների մեացորդները կառավարությունը սկզբնապես որոշել էր ուղարկել Մաարա, էլ-Բար և Հալեպի այլ հեռավոր շրջանները: Հետո հրաման տրվեց արքայի քշել խան-Ձոր գետի հովիտը (Տեր-Ձորի մոտ): Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարի 1915 թ. նոյեմբերին արձակած հրամաններից մեկում ասվում է. «Հայասնի ժողովրդի (հայերի—Մ. Ա.) արքայի նպատակն է, ապահովել մեր հայրենիքի անվտանգությունը ապագայում, քանի որ նրանք, որանդ էլ որ ապրեն, ոչ մի գեպքում չեն հրաժարվի իրենց ապստամբական ոգուց: Դրա համար էլ մենք պետք է ջանանք ամեն կերպ նվազեցնել նրանց քանակը»⁸⁸:

Ստանալով այդ ցուցումը, արքայի կոմիտեի պետ էյուր բեյը և ոստիկանապետ էմին բեյը խորհրդակցելով նահանգապետ Արզուլահմադ Նուրի բեյի հետ, կազմեցին հայերին ոչնչացնելու իրենց նոր, ավելի դաժան ծրագիրը: Էյուր բեյը կողմնակից էր բացարձակ կոտորածի, բայց առավել խորամանկ Արզուլահմադ Նուրի բեյն այդ պլանի հետ չհամաձայնվեց: Նա նպատակահարմար էր գտնում արքայականներին ենթարկել տանջանքի և խիստ ձմռան փորձություններին: Այդ ձևով նրանց ոչնչացնելով, կարելի կլիներ ապացույցներ թողնել, որ իբր նրանք մահացել են բնական մահով:

Բոլոր տեղերից Հալեպ քշած արքայականներին կուտակում էին Հարիմի և Քիլիսայի շրջակայքում, ինչպես նաև Հալեպի շուրջը: Այստեղից նրանց խմբերով ուղարկում էին Ակտերիմ, ապա էլ-Բար: «Ամեն օր,—գրում է Նախմ բեյը,—հաղորդում էին սովից, ցրտից, հիվանդություններից հարյուրավոր մահացողների մասին»⁸⁹: Սովը և վարակիչ հիվանդությունները այնպիսի չափերի հասան, որ սկսեցին ոչնչանալ նաև տեղական արաբները: Թուրքերի նպատակն էլ հենց այդ էր՝ հայերից հետո ոչնչացնել արաբներին և մյուս ժողովուրդներին:

Նախմ բեյը մի անգամ դիմելով նահանգապետ Արզուլահմադ Նուրի բեյին, նկատում է, որ անհրաժեշտ է հայերի արքայը թեթևացնել, քանի որ հա-

մաճարակը վտանգ է սպառնում ամբողջ Միջագետքին: Այդ նույն ժամանակ Ռաս ու Այնի դավաճապետը հայտնում էր, որ դրությունը տաղնապալի է: Սակայն արյունարբու Նուրի բեյը լկտիաբար պատասխանում է. «Այդ ձևով մենք միանգամից կազատվենք երկու վտանգավոր տարրերից. չէ որ հայերի հետ մահանում են նաև արաբները. մի՞թե այդ վատ է: Դրանով մաքրվում է թուրքիզմի ճանապարհը»⁹⁰:

Նախմ բեյի մեջ բերած մեկ ուրիշ կառավարական հրամանում, որը ստացվել էր Թալիաթ փաշայից, նշվում է, որ հայկական տարրի ոչնչացումը դարձրի ընթացքում թուրքական կայսրության «սրբազան դործն է հանդիսացել» և միայն հանդամանքներն են խանդարել դրա իրականացմանը: Մինչդեռ այժմ, ասված է հրամանում, երբ բոլոր արդելքները վերացված են և «հասել է ժամանակը ազատել մեր հայրենիքն այդ վտանգավոր տարրից, վրձնականապես պահանջվում է նրանց դուրս վիճակը տեսնելով, չխնայաբար, այլ վերջ տալ ամենքին և ոչնչացնել «Հայաստան» անունը Թուրքիայում»⁹¹: Հրամանը պարտավորեցնում է այդպիսի հանձնարարություն տալ պետությանը նվիրված ու հավատարիմ յուրաքանչյուր մարդու:

Այդ հրամանը ներքին գործերի նախարար Թալիաթ փաշան ուղարկել էր նահանգապետ Ջալալ բեյին, որը իբրև պատասխան հեռագրել է Կոստանդնուպոլիս. «Ես այդ շրջանի նահանգապետն եմ և չեմ կարող նրա դահիճը լինել»: Դրանից հետո Ջալալ բեյն անմիջապես ազատվել է պաշտոնից և փոխարենը նշանակվել է Բաբիր Սամի բեյը: Սա ևս չկարողանալով տանել կոտորածի սարսափը՝ ընդդիմանում է: Շուտով նա ևս ազատվում է: Նոր նահանգապետը՝ Արզուլահմադ Նուրի բեյը, սկսում է ամենայն դաժանությամբ իրագործել Թալիաթ փաշայի հրամանները: Նա իր բոլոր շարագործություններն ու դաժանությունները այսպես էր արդարացնում. «Կառավարությունը չի ցանկանում, որ այդ ժողովուրդը զոյություն ունենա»: Նուրի բեյը Կ. Պոլսում՝ Թալիաթ փաշայից ստացել էր հետևյալ հանձնարարությունը. «Դուք, իհարկե, գիտեք ձեզ վրա դրված խնդիրը: Մենք պետք է Թուրքիան տեսնենք ազատված այդ անխելած ժողովրդից»:

Արզուլահմադ Նուրի բեյի հավատարիմ օգնականն էր էյուր Սաբրի բեյը, որը կողոպուտն ու սպանությունը դարձրել էր իր ավազակային կյանքի նպատակը, կաշառակերությամբ մեծ հարստություն էր դիզել:

1915 թ. սեպտեմբերի 9-ին Թալիաթ փաշայի հրամանը Հալեպի նահանգապետին ավելի լայն իրավունքներ էր ընձեռում հայերի նկատմամբ դաժանություններ գործադրելու առաքելությամբ: Այդտեղ նշվում էր. «Թուրքական հողում հայերի ապրելու և աշխատելու իրավունքը լիովին վերացվում է: Դրան համապատասխան կառավարությունն իր վրա է վերցնում պատասխանատվությունը և հրամայում՝ չխնայել միևնույն անգամ օրորոցի երեսաներին»: Հրամանում այնուհետև դատապարտվում են ոմանց նկատմամբ ցու-

տաթղթերը և Նախմ բեյի հիշողություններն ունեցել են այլ հրատարակություններ ևս, ինչպես նաև լույս են տեսել հայերեն: Որոշ հրատարակություններ ուղեկցվել են լուսանկարներով: Ձեռագիրը և փաստաթղթերի մի մասի բնօրինակները պահպանվում են Փարիզի Նուպարյան մատենադարանում (տե՛ս «Геноцид армян...», էջ 514—515: Այս աղբյուրում հրատարակվող համառոտված տեքստը համադրված է Ֆրանսերեն և հայերեն հրատարակությունների հետ):

ցաբերված բացառությունները: Մինչդեռ, նշվում է այդ հրամանում, անհրաժեշտ է առանց որևէ բացառության «հեռացնել այնտեղից բոլորին, ինչպես կանանց, այնպես էլ երեխաներին, մինչև անգամ նրանց, ովքեր ի վիճակի չեն շարժվելու»: Պահանջվում է դործել աներկյուղ ու համարձակ, ոչ մի բանից չվախենալով և շարժվել մեկ անգամ թվական հաշվետվություն ներկայացնել»⁹²:

Ռաս ուլ Այնի գավառապետ Յուսուֆ Զիա բեյը հայտնում էր, որ այլևս տեղ չկա հայերին տեղավորելու համար, ամեն օր 5—6 հարյուր մարդ է մահանում, որոնց թաղելն անգամ ուժերից վեր է: Ի պատասխան դրան, նա կարգադրություն է ստանում արագացնել աքսորը գետի հարավ: Այդ ընթացքում, բացատրում էին շեֆերը, «ներանք, ովքեր ի վիճակի չեն շարժվելու, քաղաքից որոշ հեռավորության վրա կընկնեն ու կմեռնեն և քաղաքը կազատվի թե՛ կենդանի մնացածներից և թե՛ մահացածներից»⁹³: Ռաս ուլ Այնում միայն 4 ամսում սովից և հիվանդություններից ոչնչացել էին մինչև 14 հազար մարդ:

Աբդուլահմադ Նուրի բեյը, ղեկավարելով Ռաս ուլ Այնի (Տեր-Ջոր) նահանգապետ Ալի Սուադ բեյի հայերի նկատմամբ վարած մեղմ քաղաքականությունից, 1915 թ. դեկտեմբերի 23-ին բողոք է ուղարկում Թալիաթ փաշային. «Տեղեկությունների համաձայն նա [Ալի Սուադ բեյը—Մ. Ա.] հազցրում և խնամում է մի քանի երեխաների, խղճահարկում է նրանց ծնողների տանջանքների հանդեպ...»⁹⁴: Թալիաթ փաշայի կարգադրությամբ Տեր-Ջորի նոր նահանգապետ է նշանակվում Վանի նախկին նահանգապետ, հայտնի ջարդարար Զեդեդ փաշան, որը Վանից հետո գլխավորել էր Մուշում, Բիթլիսում, Ադանայում տեղի ունեցած կոտորածները: Նրա նշանակումով սկսվեց այստեղ աքսորված 50 հազար հայերի նոր սարսափելի ջարդը, որի արյունոտ մի դրվագը տեղի ունեցավ Զուրջիբ գետի մոտ, Շազադ տանող ճանապարհի վրա: Այդ ջարդի իրագործողներին տրված հրամանում ասված էր. «Ոչ ոքի, հատկապես մինչև 5—7 տարեկան երեխաներին, կենդանի մի թողեք: Այլապես նրանք կմեծանան և կձգտեն վրիժառու լինել»:

Նրանք ձեռնարկեցին նաև Տեր-Ջորում կուտակված 200 հազար հայերի կոտորածը: Այստեղ էին քշված Կոստանդնուպոլսի, Ռոդոսթոյի, Իզմիրի, Պարտիզակի, Ադաբազարի, Զեզիրեի և Գոնիայի, մի խոսքով, Արևմտյան Հայաստանի երկաթգծի ուղղությամբ ապրող և Կեսարիայից բերված հայերը: Տիգրիս գետի ձախ ափը, էլ-Զեզիրե կոչվող վայրը մահվան ճանապարհ էր, որ ձգվում էր դեպի Տեր-Ջոր: Այստեղ հասնողներին թույլ չէին տալիս կանգ առնել, հանգստանալ և, անընդհատ շարժման մեջ դնելով աքսորականներին, հյուծում և ոչնչացնում էին: Հատուկ ցուցում էր տրվել ճանապարհին նրանց թույլ չտալ ո՛չ ուտել և ո՛չ էլ խմել, որպեսզի դրանով ավելի շատ մարդկանց շարքից հանեն: Աբդուլահմադ Նուրի բեյը 1916 թ. հունվարի 20-ին

ուղարկած գրությամբ Բաբում հայերի աքսորը կազմակերպող Մուխտար բեյին կարգադրում է՝ ոչ մի հայ չթողնել այնտեղ, բոլորին քշել անապատ և ոչնչացնել: Ապա նա իր ղեկավարությունն է հայտնում, որ «մահացածների մասին շարժական տեղեկանքը, որ հայտնվել է վերջին մի քանի օրվա ընթացքում, անբավարար է...»⁹⁵: Նա ցուցում է տալիս ոչ մի ուղադրություն չդարձնել «բողոքների և լաց ու կոծի վրա»: Աբդուլահմադ Նուրի բեյը հատուկ հրամանում նշում է, որ «աքսոր քշվող հայերի հանդեպ ցույց տված դաժանությունների համար ոչ մի պաշտոնյա որևէ պատասխանատվություն չպիտի կրի»:

Թուրք մարդասպանները, կատարելով էնվեր և Թալիաթ փաշաների հրամանները, հայ ժողովրդի վերջին մնացորդները ոչնչացնում էին ամենադաժան միջոցներով: Նախմ բեյը պատմում է, որ Հալեպում ստեղծված աքսորի կոմիտեին հայերը 10 հազար գիմում են ուղարկել, և, բնական է, նրանցից ոչ մեկն ուղադրության չի արժանացել: Բժավոր տիֆով հիվանդ մի ընտանիքի անդամներ աղերսում էին մի քանի օր հետաձգել իրենց աքսորը, բայց նրանք բոլորն էլ բարձր ջերմությամբ աքսորի քշվեցին և մահվան դատապարտվեցին:

Իսկ ի՞նչ կատարվեց Տեր-Ջորում...

Կոտորածն այստեղ ահավոր կերպարանք ստացավ: Թվում էր թե այդ ավազուտն արդեն հայ ժողովրդի մահվան վերջին հանգրվանն է, կարծես աշխարհն այստեղ է վերջանում: Հյուծված ու հոշոտված, կմախքացած ու հալումաշ քարավաններն այստեղ, վերջապես, կանգ առան, որ մահվան գրկում «հանգիստ» առնեն: Արյունարբու Թալիաթ փաշայի հրամանն այստեղ ևս հասավ. «Աքսորի վերջը հասավ: Սկսեք գործել համաձայն նախորդ հրամանների, և դրանք կատարեք որքան կարելի է արագ»:

Այդ հեռագիրը ստանալուց երկու օր հետո կոտորածը մոլեղնեց: Տեր-Ջորից մարդկանց խմբերով դուրս էին բերում իբր թե Մոսուլ ուղարկելու Սակայն նրանք այնքան էին հյուծված, որ ի վիճակի չէին Շադադից այն կողմն անցնել: Դա էլ դարձավ դաժան Զեզի բեյի ընտրած սպանդանոցը: Շադադի ճանապարհի վրա ընկած Մարատի և Սուվարի անապատում թուրք բոլենիները սովամահ արեցին տասնյակ հազարավոր մարդկանց: Այդ անապատում գաղթականները նախ կերան պատահած կենդանիները, և ապա, երբ պատում գաղթականները նախ կերան պատահած կենդանիները, և ապա, երբ ալևա ոչինչ չկար, սկսեցին ուտել մահացած մարդկանց դիակները: Վայրաբար Զեզի փաշան, որպեսզի ավելի շուտ ազատվի հայերից, հաճախ փոքրիկ երեխաների ձեռքից բռնելով, բարձրացնում և գետնին էր զարկում: Մանուկներին ոչնչացնելու այդպիսի օրինակ տալով, նա ասում էր. սպանեցեք բոլոր հայերին, «եթե ուզում եք ապահովել ձեր վաղվա օրը, ապա սպացեք բոլոր հայերին»:

Այդ անապատում զոհ գնացին 200 հազար հայեր: Փրկվեցին միայն նախապես առանձնացված մի քանի գեղեցիկ

աղջիկներ, որոնց ուղարկեցին Մարգրիան և, որպես ստրուկներ, վաճառեցին 5 զուրուշով (1 շիլլինգ)⁹⁶։

Թուրք ջարդարարները դարձել էին մարդկանց տանջելու և սարսափելի հալածանքներ հնարելու վարպետներ։ Նրանք պետականորեն խրախուսանքի էին արժանանում, ստանում պարգևներ։ Հիրավի, իրենց գործադրած միջոցներով նրանք գերազանցեցին միջնադարյան ինկվիզիցիան։ Տանջանքների մեթոդներ հնարելու հրեշային գործում աչքի էին ընկնում մասնավորապես էնվեր փաշայի փեսան՝ Վանի նահանգապետ Զեդեդ փաշան՝ «մասգործների ջոկատի» հրամանատարը։ Նրան են պատկանում հայերին տանջելու առավել վայրերի «գլուտերը»։ Առաջինը նա է մարդկանց անասունների պես պալտելու բարբարոս միտքը հղացել։ Դրա համար նա ստացավ «բաշդալեցի նալբանգ» պիտակը։

Թուրքերի հնարած և գործադրած տանջանքի միջոցներն, որքան շատ է առաջնապիսի, այնքան էլ անմարդկային էին։ Դրանց մի զգալի մասը մնացել է գաղտնի, իսկ այն, ինչ հայտնի է դարձել, սարսուռ է ազդում մարդու վրա, պարզապես անհնար է նկարագրել։

Պատերազմի ժամանակ ուսական դուրքերի դրաված շրջաններում հայտնի են դարձել բազմաթիվ փաստական տվյալներ, որոնք ցույց են տալիս, թե այդ դահիճներն ինչպիսի գաղանթություններ են կատարել հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ։ Հավատարմիս եղած և թուրքական բանակում գրանցվող սակավաթիվ հայերից մեկն ու մեկը, եթե շարքում ստուգման ժամանակ սխալմամբ ասում էր իր պապենական անունը, անմիջապես զրնգակահարվում էր։

Ռուս զնգապետ Զ.-ի զինվորները Մուշի շրջանի գյուղերից մեկում ինժեներական անհրաժեշտ չափումներ կատարելիս, ավերված շենքերից մեկում հայտնաբերել են 112 երեխաների և կանանց կմախքներ։ Նոյնապետական զորքերումն, որտեղ ուս զինվորները թաղեցին նրանց մնացորդները, դրուկեց տապանադիր, որն ազդարարում էր. «Այստեղ հանգչում են թուրքական բանակի զոհերը՝ 112 հայ կանանց և երեխաների կիսակիզված և ջարդված կմախքները...»⁹⁷։

Գնդապետը պատմում է, որ քահանա չլինելու պատճառով ինքն է կատարել թաղման արարողությունը, իսկ զինվորները պատվի առած երգել են «Հավերժ հիշատակ» երգը։ Մի օրիշ գյուղում նույն կարգով հողին են հանձնել 100 կանանց ու երեխաների կմախք։ Հատկապես ցնցող տպավորություն էր թողել մի երիտասարդ կնոջ կմախք՝ փոքրիկ երեխայի կմախքը կրծքին սեղմած։

Ապա զնգապետ Զ.-ն նկարագրում է վանքերի, եկեղեցիների, հուշարձանների և առհասարակ հայկական բոլոր շինությունների բարբարոսական, հիմնահատակ ոչնչացումն ու ավերումը։ Բոլոր չարիքներին հայերը պա-

տասխանել են միայն ու միայն խորը և համապարփակ, ինքնաբուխ ատելությամբ, որով և լռեցնում են իրենց մյուս բոլոր զգացումները⁹⁸։

Այդ ամենին ծանոթանալուց հետո և՛ զարմանք, և՛ միաժամանակ հիացմունք է առաջանում հայերի համբերության ու կամքի հզորության, նրանց հարատևելու մեծ կարողության նկատմամբ։ Դրա վկայությունն են նաև «Գերմանա-հայկական բնկերության» (կազմակերպվել է 1914 թ. հունիսին) նախագահ, դոկտոր Յոհան Լեփսիուսի նոթերը։ 1915 թ. նա այցելել է Թուրքիա, հավաքել բավականաչափ փաստական նյութեր և 1916 թ. կազմել «Զեկույագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի վիճակի մասին» խորագրով գիրքը, որ հրատարակել է ձեռագրի իրավունքով։ Պատերազմը ավարտվելուց հետո այդ գիրքը լույս ընծայվեց երկրորդ անգամ՝ մասսայական տպագրականությամբ 1919 թ. նա հրատարակել է նաև «Գերմանիան և Հայաստանը» փաստաթղթերի ժողովածուն՝ գերմաներեն։

Այդտեղ զետեղված են բազմաթիվ դիմանագիտական հաշվետվություններ, հազորագրություններ, գերմանացիների նամակներ և այլ նյութեր, որոնք արտացոլում են թուրքական ջարդարարների նախօրոք ծրագրած և որպես պետական քաղաքականության իրագործած կոտորածների սարսուցից զանգվածները, ցույց են տալիս հայերին բնաջնջելու համար գործադրված դաժան ու անմարդկային, բարբարոսական ու վայրենի մեթոդները և միաժամանակ բացահայտում են կայզերական Գերմանիայի մեղսակից լինելը հայկական կոտորածներին։

Լեփսիուսի հաշվումներով մեծ եղեռնի ժամանակ կոտորվել են 1.396.350 մարդ, չհաշված հայերի այն մասը, որ բռնի կերպով մահմեդականացվել է⁹⁹։ Արաբ գործիչներից Ֆայեզ էլ Ղոսեյնը այդ թիվը հաշվում է 1.200.000¹⁰⁰։

Չնայած Լեփսիուսը թուրքական ոճրագործության զոհ դարձած հայերի թիվը պարզելու համար հսկայական ու մանրակրկիտ աշխատանք է կատարել, իր բարդ հաշվումները արել փաստաթղթերի հիման վրա, բայց և այնքան, իր բարդ հաշվումները չի կարելի լրիվ համարել։ Պետք է հիշել, որ Թուրքիապես նրա տվյալները չի կարելի լրիվ համարել։ Պետք է հիշել, որ Թուրքիայում տիրող անիրավության հետևանքով ամեն մի պաշտոնյա կամ պարզապես մահմեդական կարող էր սպանել հային։ Նման պայմաններում հնապաշատ չէր որևէ ճշգրիտ թիվ ցույց տալ։ Բացի այդ, դեռ մինչև կոտորածը, թուրքերը բոլոր հնարավոր միջոցներով աշխատում էին հայերի թիվը պաշտոնական տեղեկագրերում որքան կարելի է քիչ ցույց տալ։ Որոշ հանգամանքներից զրգված՝ հայերը ևս նպաստում էին դրան. ամեն կերպ թաքցնում էին նորածին տղաներին, քանի որ թուրքական կառավարությունը քրիստոնեականներից զինվորական տուրք էր վերցնում ոչ միայն հասակավոր զինապարտներից, այլ նաև բոլոր փոքրահասակ արու զավակների համար։

Արևմտյան Հայաստանում հայերը դեռևս XVII դ. կազմում էին ամբողջ բնակչության ավելի քան 90 տոկոսը, իսկ 1914 թ.՝ 42 տոկոսը, թուրքերը,

Քրդերը և այլ մահմեդականներ՝ 38 տոկոսը, մնացած 20 տոկոսը հույներ և այլ քրիստոնյա ժողովուրդներ էին¹⁰¹:

փոփոխությունները հաղթականության վիճակը, հաղթարարության անհերքելի փորձվածությունը: Լևոն Բուրժուազյանը «Կուկասյան հուշեր» շարքում նշում է. «Մենք որ ապրեցանք այդ շրջանը—կրնանք ըսել թե անբաղդատելի առավելություն մըն էր հաղթականության համար իր ազդին մեկ հատվածը գտնել սահմանին մյուս կողմը»¹⁰⁶:

Ահա թե ինչպես է վ. Թոթովենցը իմաստավորում հայ ժողովրդի անցյալը, և ինչու ժողովուրդը մահու և կենաց պայքար է մղում այդ պատմություններ կանգուն պահելու համար. «Մեր կորուստին, մեր աստվածային շարժարանքներին բուն էությունը կկայանա այն բանին մեջ, որ մենք ունեցած ենք լույսի ու գեղեցկության պայծառ անցյալ մը և գիտակից այդ գեղեցկության՝ տառապած ենք, մարտնչած ենք պահելու այդ լուսավոր գիծը և ընդգծած այդ ծափահարելի համառության՝ մենք շարժարված ենք և կոտորված»։ Նա պատմում է, որ եղեռնի օրերին Երիզայի դաշտում մոտենում է Եփրատին և տեսնում, թե ինչպես հայ կիներն իր ազատված մանկան շորերը լվանում է գետում և երգում.

«Նս Բու շորերդ, իմ տղաս,
Հորդ արյունով ներկված
Եփրատին մեջ լվացի»¹⁰⁸,

Պատմության մեջ տարբեր երկրներում մարդկային ջարդերի դեպքեր շատ են եղել։ XIII դ. սկզբին տեղի ունեցավ ալբիգոյացիների կոտորածը, որի ժամանակ մոլեռանդության ղոհ դարձան 60 հազար մարդ։ Դա համարվել է պատմության ամենատխուր աղետներից մեկը։ Բարդուղիմեոսյան գիշերը մոլեռանդ կաթոլիկները կոտորեցին 30 հազար հուդեհներ, սիցիլիական երեկոյին, որը զնահատվում է որպես դաժան կոտորած, սպանվել է 8 հազար մարդ։ Իսպանական ինկվիզիցիան, որ ցնցել է աշխարհը, և որի մասին հատուկներ են գրվել, մահապատժի է ենթարկել ընդամենը 8 հազար հերետիկոսների։ Հայոց ջարդերը թերևս կարող են որոշ չափով համեմատվել Ֆերդինանդի և Իզաբելայի կողմից հրեաներին իսպանիայից աքսորելու հետ։ Սակայն, այդ ժամանակ էլ միայն 160 հազար մարդ է քշվել դեպի Եվրոպայի և Ասիայի տարբեր երկրներ։ Դրանք բոլորը միասին վերցրած, շատ շնչին են հայոց կոտորածի համեմատությամբ։

Եվ դա կատարվեց քաղաքակրթության դարում, եվրոպական տերությունների թողտվության պայմաններում՝ դեռ այն ժամանակից սկսած, երբ չէր բռնկել առաջին համաշխարհայինը։ Հենց պատերազմի նախօրյակին Փոքր Ասիայի առափնյա շրջաններից Թուրքիան 4 ամսվա ընթացքում ավելի քան 100 հազար հույների իրենց դարավոր բնակավայրերից աքսորեց Միջերկրականի ծովափնյա շրջանը և հունական կղզիները։ Այն ժամանակ «քաղաքակիրթ աշխարհը» խոր լուծվում պահպանեց, թուրք ջարդարարներին ոչ ոք չգտավ և նրանք գոտնադրված՝ ավելի դաժանորեն վարվեցին հայերի, և ոչ միայն հայերի, հետ։ Կոստանդնուպոլսի ոստիկանապետ Բեդրի բեյի խոստովանությունն այդ առթիվ բավականաչափ պերճախոս է. նա հայտարարել է, որ իրենք որոշել են այդպիսի մեթոդ գործադրել նաև կայսրության մյուս բոլոր ազգությունների նկատմամբ։

Այսպիսով, երիտթուրքերը իմպերիալիստական պետությունների թողտվությամբ պայմաններում ծրագրում էին թուրքահայապետական բոլոր ազգերի ոչնչացումը՝ հանուն թուրք ցեղի տիրապետության։

1917 թ. հոկտեմբերի 11-ին Թիֆլիսի հայոց ազգային խորհրդի նիստում հայ ժողովրդի վիճակի մասին զեկուցումով հանդես է գալիս խորհրդի բյուրոյի նախագահ Ս. Հարությունյանը։ Պատմաբան Լևոն իր ելույթում պահանջում է, որ ամեն ինչ արվի պարզ և որոշակի, նշվի, որ ազգային խորհրդի բյուրոն լուրջ սխալներ է թույլ տվել։ Պրոֆ. Հակոբյանը պնդում է, որ թուրքահայերը պատերազմի ժամանակ լոյալ են եղել. «Հակառակը պնդել պրովոկացիա է։ Այդ նիստում ելույթ է ունենում նաև Անդրանիկը։ Նա ասում է, որ կառավարությունը խաբեց և իր խոստումը չկատարեց։ Անդրանիկը մեղադրում է նաև կամավորական խմբերի կազմակերպողներին, «որ հավատացել են կառավարության խոստումներին»¹⁰⁹։

Ս. Հարությունյանը պատասխանում է, կամավորական շարժումը ճեղքել է ժողովրդական տարերային շարժում, որին ընդառաջ է գնացել բյուրոն, մանավանդ որ կառավարությունն ասում էր, թե դուք արժանի եք ստանալու ավտոնոմիա, միայն կազմակերպեցեք կամավորական խմբեր։ Մեծ պատիվ կլինի 5 անձի համար, եթե նրանց վերագրվեր կամավորական շարժումը»¹¹⁰։

Ոմանք գտնում էին, որ անկախ կամավորական շարժումից, կոտորածը կլինի։ Վ. Փափազյանը ասում է, որ «թուրքահայերի կոտորածին կամավորական շարժումը պատճառ չեղավ, այլ պատրվակ, բուն պատճառը պանիսլամիզմն էր»¹¹¹, որի իրագործման ճանապարհին կանգնած էին հայերը։ Իրականում հայ ժողովուրդը ղոհ գնաց գիշատիչ իմպերիալիստական պետությունների զաղութատիրական քաղաքականությանը։

Փոքր ազգերի ապստամբությունները վ. Ի. Լենինը զնահատել է այսպես. «Պատմության դիալեկտիկան այնպիսին է, որ մանր ազգերը, անգործում են այն խմորիչներից մեկի, այն բացիներից մեկի դերը, որոնք օգնում են իմպերիալիզմի դեմ թատերաբեմ հանդես գալու իսկական ուժին, այն է՝ սոցիալիստական պրոլետարիատին»¹¹²։ Եվ հետո նա շարունակում է. «Մենք շատ վատ հեղափոխականներ կլինեինք, եթե հանուն սոցիալիզմի պրոլետարիատի մղած ազատագրական մեծ պատերազմում չկարողանայինք օգտագործել իմպերիալիզմի հասցրած առանձին աղետների դեմ ժողովրդական գործել իմպերիալիզմի հասցրած առանձին սրելու և ընդլայնելու համար»¹¹³։ Եթե մենք ամեն մի շարժում՝ ճգնաժամը սրելու և ընդլայնելու համար»¹¹⁴։ հայտարարեինք, որ դեմ ենք ազգային ամեն մի ճնշման և մյուս կողմից ճնշված ազգերի ապստամբությունները «խռովություն» անվանեինք, որը ուղղված է ճնշողների դեմ՝ «մենք մեզ կիջեցնեինք այնպիսի բթամիտների աստիճանի, ինչպես կաուցիականներն են»¹¹⁴։

Վ. Ի. Լենինը խոսելով 1916 թ. իուլանդական ապստամբության մասին,

այն համարում է կարևոր երևույթ, սակայն իդանդացիներն անժամանակ են հանդես եկել և մյուս կողմից «ապստամբությունների հենց տարածամանակ-յա, տարասեռ, տարավայր լինելը երաշխավորում է ընդհանուր շարժման լայնության ու խորության համար, միայն անժամանակ, մասնակի, մաս-նատված և այդ պատճառով էլ անհաջող հեղափոխական շարժումների փորձի մեջ է, որ մասսաները ձեռք կբերեն փորձառություն, կսովորեն, կհավաքեն ուժերը, կտեսնեն իրենց իսկական առաջնորդներին, սոցիալիստական պրո-լետարիատին և դրանով իսկ կնախապատրաստեն ընդհանուր դրոհը, ինչպես 1905 թվականին առանձին գործադուլները, քաղաքային ու աղզային ցույ-ցերը, բռնկումները գործերում, պոռթկումները դյուղացիության մեջ և այլն նախապատրաստեցին ընդհանուր դրոհը»¹¹⁵։ Սակայն կազմակերպված բան-վոր դասակարգի բացակայությունը Թուրքիայում հայ ժողովրդին կղզիաց-ված վիճակի մեջ դրեց և մեծ եղեռնի առջև կանգնեցրեց։

Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումն ու դիմադրական պայքարը կարևոր և հերոսական էջ հանդիսացան նրա պատմության մեջ։ «Ուրիշի դրո-շի տակ» հոգվածում Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Մարքսիստները երբեք չեն բա-ցասել ֆեոդալական-աբսոլյուտիստական ուժերի դեմ մղվող բուրժուական-ազգային ազատագրական շարժումների պրոգրեսիվությունը»¹¹⁶։ Նա նշում է, որ «Մարքսը և էնգելսը իրենց դարաշրջանից, աղզային-բուրժուական պրոգրեսիվ շարժումների դարաշրջանից առաջ էին գնում, մղելով այդ շար-ժումները առաջ, հոգ տանելով, որպեսզի նրանք զարգանան միջնադարյան ներկայացուցիչների, «գլխի վրայով»¹¹⁷։

Վ. Ի. Լենինը, անդրադառնալով XIX դ. երկրորդ կեսին ծավալված ազա-տագրական շարժումներին գրել է. «Ոչ միայն 1855, 1859, 1864, 1866, 1870 թվականներին, այլև 1877 թվականի (ռուս-թուրքական) և 1896—1897 թվա-կանների պատերազմների (Հունաստանի դեմ Թուրքիայի պատերազմի և հայ-կական հուզումների) ժամանակ, պատմական երևույթների հիմնական օր-յակտիվ բովանդակությունն են եղել աղզային-բուրժուական շարժումները կամ ֆեոդալիզմի տարբեր ձևերից ազատագրվող բուրժուական հասարա-կության «ջղածությունները»¹¹⁸։ Ազատագրական շարժումները այդ էպոխայում բուրժուական էին և պրոգրեսիվ, քանի որ «դարաշրջանի ընդհանուր դիմը հենց բուրժուազիայի պրոգրեսիվությունն էր, այսինքն ֆեոդալիզմի դեմ մղվող նրա պայքարի շուրջվածությունը, անավարտությունը»¹¹⁹։ Միա-ժամանակ Վ. Ի. Լենինը նշում է, որ «ժողովրդական շարժումը գլխավոր, պատերազմով շոշափված երկրներում այն ժամանակ իր տնտեսական և դա-սակարգային բովանդակությամբ համադեմոկրատական, այսինքն բուրժուա-դեմոկրատական շարժում էր»¹²⁰։ Վ. Ի. Լենինի բնորոշմամբ կարելի է Մարքսը 1848 թ. հոգ էր տանում «բուրժուա-դեմոկրատական շարժումների ընդար-ձակման ու սրման մասին» ավելի լայն և ավելի «պլերեյական» մասսա-

ների, մանր բուրժուազիայի ընդհանրապես, դյուղացիության մասնավորա-պես, վերջապես շունկոր դասակարգերի մասնակցությամբ»¹²¹։

Վ. Ի. Լենինը 1915 թ. իր «Սոցիալիզմը և պատերազմը» հայտնի աշխա-տության մեջ նշում է. «Սոցիալիստները չեն կարող իրենց մեծ նպատակին հասնել, չպայքարելով աղզերի ամեն մի ճնշման դեմ։ Ուստի նրանք պետք է անպայման պահանջեն որպեսզի ճնշող երկրների (մանավանդ այսպես կոչ-ված «մեծ» տերությունների) ս.-դ. պարտիաներն ընդունեն ու պաշտպանեն ճնշված աղզերի ինքնորոշման իրավունքը, և հենց խոսքի քաղաքական իմաստով, այսինքն քաղաքական բաժանման իրավունքը։ Մեծապետական կամ գաղութներ ունեցող աղզի մի սոցիալիստ, որը չի պաշտպանում այս իրավունքը, շուրջիստ է»¹²²։

Այստեղից միանգամայն պարզ է, որ թուրքական բռնապետության դեմ մղած հայ ժողովրդի պայքարը առաջադիմական երևույթ էր, որ ամբողջո-վին պաշտպանում էին Վ. Ի. Լենինը և բոլշևիկների կուսակցությունը։

Իմպերիալիստական պետությունների և Թուրքիայի հայահալած քաղա-քականությունը բազմիցս դատապարտվել է «Պրավդայի» էջերում։ Բոլշևիկ-ներին մտահոգում էր այն հարցը, թե ինչ կլինի հայ ժողովրդի վիճակը Առաջավոր Ասիայում նրա համար ստեղծված անչափ ծանր պայմաններում, ժողովուրդ, որը ստրուկ է դարձել թուրք բեկերի և պաշտոնյաների ձեռքին, ժողովուրդ, որը ստրուկ է դարձել թուրք բեկերի և պաշտոնյաների ձեռքին, որի 85 տոկոսը աշխատավոր դյուղացիությունն է կազմում և որից «ֆեո-դալները հրետանու և հեծելազորի օգնությամբ են դանձում հարկերը... որի չափը որոշվում է նահանգապետի կամքով»¹²³։

«Պրավդան» երիտթուրքերի իշխանությունը բնութագրեց որպես լիբերալ բուրժուազիայի «ամբողջ արատավորության» ու իշխանության գլուխն անցած «ռազմա-սպայական կաստայի» արտահայտիչ։ Այդ իշխանության ազգայ-նամոլությանն ու սլավոններին, հայերին և մյուս աղզերին թուրքացնելու քաղաքականությունն «ավելի դուրսիկ ու հակամարդկային բնույթի ընդունեց, քան այդ տեղի էր ունենում Աբդուլ Համիդի օրոք»¹²⁴։ Իսկ արդեն 1914 թ. «Պուտ պրավդի» թիթթը նշում է, որ «Թուրքիայում գոյություն ունեցող զա-ղանությունների դեմ պրոլետարիատը քանիցս իր վրդովմունքն է հայտնել։ Առաջավոր բանվորները Թուրքիայում տիրող կարգերի վերափոխումը մի-անգամայն անհրաժեշտ են գտնում»¹²⁵։

Գեռես 1908 թ. հոկտեմբերին Վ. Ի. Լենինը «Իրադարձությունները Բալ-կաններում և Պարսկաստանում» հոդվածում նշում է, որ «բոլորն էլ ջատա-կաններում և Պարսկաստանում» հոդվածում նշում է, որ «բոլորն էլ ջատա-կաններում են բուրժուական երիտասարդ-թուրքերի «չափավորությունը»¹²⁶։ Սա-գովում են բուրժուական երիտասարդ-թուրքերի կողմից կատարյալ կեղծիք էր, ոչ կայն այդ բոլորը եվրոպական երկրների կողմից կատարյալ կեղծիք էր, ոչ կայն այդ ցանկանում, որ Թուրքիայում հեղափոխությունը հաղթանակի։ «Ընդ-ոք չէր ցանկանում, որ Թուրքիայում հեղափոխությունը հաղթանակի։ «Ընդ-ոք հակառակը,— գրում է Վ. Ի. Լենինը,— բոլորն էլ վախենում են թուրքական հեղափոխության հաջողությունից, որովհետև այդ հաջողությունը անխուսա-

ներ ձեռնարկել, որպեսզի անմիջապես իրականացվի կենդանի մնացած հայերի պաշտպանությունը⁵:

«Ժուռնալ դե ժնե» շվեյցարական թերթի 1915 թ. սեպտեմբերի 9-ի առաջնորդողը, նկարագրելով հայերի կոտորածը, նշում է, որ պատմությանը դեռևս հայտնի չէ մի ամբողջ ժողովրդի այդպիսի համատարած ջարդ՝ ամենաբարբարոսական միջոցներով: Աբգուլ Համիդը Բոսֆորի իր պալատից աջակցում էր իր ծրագրի հաղթական վերածննդին, բայց նրա ժամանակվա կոտորածը ընդգրկում էր միայն առանձին շրջաններ: Երիտթուրքերը դադանային կոտորածի շտեպնված ու ահավոր օրինակ ցույց տվեցին: «Ըստ որում, խոսքն այնտեղ վերաբերում է կուլտուրական բարձր մակարդակ ունեցող մի ժողովրդի, որն իր ձեռքում էր պահում փոքր Ասիայի ամբողջ առևտուրը և արհեստների մեծ մասը: Հազարավոր երիտասարդ աղջիկներ ու կանայք, որոնք ենթարկվել են ծանրագույն վիրավորանքի, հաճախել են եվրոպական դպրոցները՝ Շվեյցարիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, կամ թե փոքր Ասիայի եվրոպական և ամերիկական կոլեջները»⁶:

Արձագանքելով այդ առաջնորդողին, թուրք գեներալ Շերիֆ փաշան նույն թերթում տպագրած հոդվածում իր վրդովմունքն է հայտնում այն բարբառոսությունների առթիվ, որոնք գործադրել է «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն, «գերազանցելով Զինգիդ խանին ու Լենկթեմուրին»⁷:

Թուրք գեներալը նշում է հայերի մեծ ծառայությունը Թուրքիային. «Եթե կա մի ժողովուրդ, որ իր ծոցից ելած պետական գործիչների և տաղանդավոր պաշտոնյաների շնորհիվ առևտրի, արդյունաբերության, գիտության և արվեստի բնագավառներում նրանց հանդես բերած մտավոր ունակություններով մեծ ծառայություն է մատուցել Թուրքիային, ապա դա հայ ժողովուրդն է:

Հենց հայերն են Թուրքիա մտցրել գրքի տպագրությունը ու դարձել դրամատիկական արվեստի պիոներները:

Դժվար է թվարկել հայ բանաստեղծներին, գրողներին ու ֆինանսական խոշոր գործիչներին. այդ ազգի շատ ականավոր մարդիկ պատիվ կբերեն Արևմտյան ամեն մի երկրի... Հանուն ճշմարտության պետք է ասել, որ ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ Պարսկաստանում, չեն եղել բռնապետության առավել կատաղի թշնամիներ, քան հայերը, որոնք զգալի չափով նպաստել են սահմանադրական կարգերի հաստատմանը»⁸:

Ապա նա նշում է, որ չկար մի օրեւ լուսավորված թուրք, որ չստորագրեր անդլիական պառլամենտի անդամ Լինչի 30 տարի առաջ արած հետևյալ հայտարարությունը. «Հայերը բացառիկորեն հարմարված են այն բանին, որպեսզի նոր քաղաքակրթության կրողներ լինեն. նրանց հարադատ են դարձել մեր ամենավեհ գաղափարները: Նրանք մեծ ծառավով են յուրացնում

եվրոպական նոր մշակույթի նվաճումները և դրանք այնպիսի կրքոտությամբ են տիրապետում, որին երբեք չի կարողացել հասնել և ոչ մի ազգ»⁹:

Շերիֆ փաշան իր ափսոսանքն է հայտնում, որ ոչնչացվում է մի այնպիսի «հարուստ տաղանդի տեր ժողովուրդ, որը որպես կենարար բալասան կարող էր օգնել Օսմանյան կայսրության վերածննդին...»¹⁰:

Մյուս կողմից Շերիֆ փաշան որոշ գիտողություններ է անում, ոչ թե հայ ժողովրդի, այլ այն հայ գործիչների և պրոպագանդիստական խմբերի հասցեին, «որոնք 6 տարի շարունակ այնքան անտեղի պաշտպանել և կողմնակից են եղել «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեին, որը ներկա բոլոր շարիքների պատճառն է»: «Նա,— շարունակում է նա,— անընդհատ զգուշացրել են նրանց, մատնանշել են երիտթուրքերի անբարեխղճությունը, զգուշացրել են նրանց, մատնանշել են խարդավանքը, որոնք ինձ լավ հայտնի էին»¹¹:

Շերիֆ փաշայի խոսքը վերաբերում էր այն դաշնակցականներին, որոնք, գրկախառնվելով իրենց դեմոկրատ հորջորջող երիտթուրքերին և ապակողմնորոշելով հայ ժողովրդին, նրան փաստորեն գրկեցին պաշտպանողական իր հզոր ուժից՝ դարեր շարունակ նրա գոյատևման միակ և իրական միջոցից:

«Բազմեր նախրիստեն» գերմաներեն թերթը 1915 թ. սեպտեմբերի 16-ին տպագրած մի հոդվածում դատապարտում է ցեղասպանության դաժան քաղաքականությունը և նշում, որ թուրքերը առաջին հերթին հաշվեհարդար տեսան հայ ժողովրդի գաղափարական մասի, նրա մտավորականության հետ: 1915 թ. ապրիլի 24-ի գիշերը, Կոստանդնուպոլսում հայ ժողովրդի գաղափարական բոլոր գործիչները՝ դեպուտատներ, քաղաքապետներ, բժիշկներ, գրողներ, նկարիչներ, պրոֆեսորներ և այլն, ձերբակալվեցին և նույն գիշերը, լուսադեմին աքսորվեցին Անգորա, Կոնիա, Դիարբեքիր: Նույն բախտին արլուսագեմին աքսորվեցին հայ մտավորականությունը: Նրանց առանց ժանաջակ նաև մյուս քաղաքների հայ մտավորականությունը: Նրանց առանց դատի ու քննության սպանում կամ աքսորում էին միայն նրա համար, որ հայեր էին:

Թերթը մանրամասն նկարագրելով հայերի հանդեպ թուրք բարբարոսների գործադրած վայրագությունները, հատկապես մատնանշում է, որ այդ բոլորը կատարվում էր այն պատճառաբանությամբ, թե հայերը Հալեպում ելույթներ են ունեցել, թե նրանք իրենց թշնամու՝ Անտանտի պետությունների հետ կապ ունեն: Ըստ որում՝ այդ հերյուրանքները հաստատելու համար նրանց գործադրած բոլոր ջանքերն ու բռնի միջոցները, որոնց նպատակն էր փաստաթղթեր հորինել, որեւէ հաջողության չհասան:

«Չնայած կեղծ փաստաթղթերին և այն ստորագրություններին, որոնք հավաքվել էին բռնությամբ,— գրում է թերթը,— ոչ ոք չկարողացավ հաստատել թե հայկական որեւէ քաղաքական կամ կրոնական կազմակերպություն ծրագրել կամ թեկուզ միտք է ունեցել ապստամբություն կամ թշնա-

մական գործողությունն առաջացնել հայրենիքի դեմ: Այդ կեղծ մեղադրանքները չեն կարող արատավորել հայ ժողովրդի և նրա գործիչների խիզճը: Սահմանադրության գոյության հենց սկզբից, հայերի քաղաքական գործիչներն ու գեպուտատները հաստատակամորեն պաշտպանում էին «Միություն և առաջագիմություն» կոմիտեն: Նրանք երիտթուրքերի առաջնորդների անձնական բարեկամներն էին, ռեակցիայի ժամանակ նրանց թաքցրել էին իրենց տներում, վտանգի ենթարկելով իրենց կյանքը, փրկել են նրանց: Եվ ահա նրանք հատուցում են ստանում իրենց չեղդությունն և նվիրվածության համար: Նրանք այժմ տանջվում են բանտերում կամ թի հանգչում են հողի տակ»¹²: Թերթը հղրակացնում է. «Ո՛չ ռազմական և ո՛չ էլ ստրատեգիական նկատառումները չեն կարող արգարացնել հայ ժողովրդի կոտորածը: Դա օսմանյան պետական սիստեմը թուրքացնելու և իսլամացնելու ահն քաղաքականության հետևանքն է, որի մասնակի արտահայտություններն էին հրեաների ջարդը Պաղեստինում՝ այս տարվա փետրվարին, և հույների հետապնդումը Զմյուռնիայում՝ անցյալ տարի: Արդու չամիդի սիստեմը մնացել է, փոխվել են միայն դեմքերը»¹³:

Թերթը բոլոր պետությունների դեսպաններից ու հյուպատոսներից պահանջում էր հանդես գալ հայերի պաշտպանության, համաշխարհային հասարակայնության դատաստանին հանձնել թուրք ջարդարարներին:

«Թայմս» թերթի թղթակիցն 1915 թ. սեպտեմբերի 29-ի իր հաղորդման մեջ նշում է, որ հայերի սարսափելի կոտորածը սկսվեց Ստամբուլից ստացած ցուցումներով, երբ Էնվեր փաշան վերադարձավ Կովկասյան Ֆեկալետից, որտեղ ռուսական բանակից կրած իր խայտառակ պարտությունը նա վերաբորում էր հայերի կողմից ռուսներին ցույց տրված օգնությանը։ Թալիսթ փաշան օգտվեց այդ առիթից, որպեսզի վրեժ լուծի անգլեն հայ բնակչությանից։ «Մի շարք գերմանական հյուպատոսներ ևս հրահրում էին այդ բեկաբերը։ Այսպես, Հալեպում գերմանական հյուպատոս Ռյոսլերը, որի անձնավորությունը Հայֆայում դաժնվող իր զորքերից համարվեցին է, մեկնեց Ալևրապ գեպերին ականատես լինելու...»¹⁴։

Թերթն ընդգծում է, որ երկաթուղիներն իրենց դադանություններով զերա-
դանցում էին Աբգով Համիդին, իսկ գործադրած բանություններով, ինչ խոսք,
կարող էին անցնել իրենց տնտեսյան ուսուցիչներին: «Այն, որ Թալիաթ բելը
դրա համար պատասխանատվություն է կրում, անվիճելի է: Որպես ազա-
ցույց կարելի է բերել այն փաստը, որ աքսորի մասին հրաման արձակելով,
նա ասել է. «Սրանից հետո, 50 տարի շարունակ այլևս Հայկական հարց չի
լինի»: Եվ այդ ասել է մի մարդ, որը «Միություն և առաջադիմություն» կո-
միտեի առաջնորդն էր...»¹⁵:

Հայկական հարցի վերաբերյալ բավականին հետաքրքիր նյութ է տալիս

1915 թ. հոկտեմբերի 6-ին Անդրիայի լորդերի պալատում տեղի ունեցած հարցապահման հաշվետվությունը, որ տպագրվել է «Թայմս» թերթում:

Կոմս կրտսերը նշել է, որ ամբողջ Անգլիան ցնցված է հայասիր գործով՝
բամենիից, որոնք, ինչպես երևում է, տեղի են ունենում ավելի դաժան ու
համատարած, քան մի քանի տարի առաջ։ Ձթերթում հայտարարվել է, որ
զերմանական մի շարք հյուպատոսարաններ այդ դաժանություններին այն
աստիճան են հավանություն տվել, որ մասնակցել են կոտորածի կազմա-
կերպմանն ու հրահրմանը»¹⁶։

[illegible]

Ահա այսպիսի բարոյախոսություններ էին հատուցում հարյուր հազարավոր այն անմեղ հայերի արյան դիմաց, որոնցից թալիաթ բեյը վերեօ էր լուծում Անատանտին համակրեւել համար:

Իսկ լորդ Գրեյը, նույն օլիմպիական հանգստությամբ պատասխանելով այդ հարցադրումներին, ասաց, որ մաթողոշվին համաձայն է «ազնվաբարո կոմսի» հետ և, քանի որ կան հավաստի փաստեր, ապա հարկավոր է դրանք կոմսի» հետ և, քանի որ կան հավաստի փաստեր, ապա հարկավոր է դրանք տեղի, ասում է, թե երբ ժամանակը գա՝ կոտորածի մասնակիցներն իրենց պատիժը կկրեն, և որ Թուրքիային ուղղակի կամ ուրիշների միջոցով դիմումներ անելու կարիք չկա. «Թուրքական կառավարությունը մեր տեսակետը հասնել է և կոչվում արև, կարծում եմ, անօգուտ է»¹⁸:

Նախապիտոյ, անգլիական լորդը մինչև անգամ չցանկացաւ հարցուր հազարավոր մարդկանց արշան համար բողոք հայտնել թուրքական կառավարութեանը:

Դրսեթյանը:
 Լեւոնի որդի Կոմս Բրայսը հայտարարել է, որ 1915 թ. մայիսից
 մինչև հոկտեմբերը 800 հազար հայերի կոտորելը, լիովին իրականութեան
 է: Դա նախապէս մշակված ծրագրով կատարել են այն քաղաքակները, որոնք
 505

գլխավորում են թուրքական կառավարությունը: Նրանք տատանվում էին իրադրոթեկ այդ ծրագիրը մինչև որ հարմար պահել զա, և այդպիսի հարմար ժամանակ համարվեց մայիս ամիսը»¹⁹: Հրամանները տրվել են Կոստանդնուպոլսից, առանձին ղեպքերում տեղի նահանգապետները հրաժարվել են նման ահալոր ոճրագործություն կատարել: Սակայն այդպիսիները խիստ պատժի են ենթարկվել:

Բերվում են փաստեր այն մասին, որ երբ Տրապիզոնում հրաման է ստացվել մի օրում ոչնչացնել ամբողջ բնակչությանը, «շատ մահմեդականներ փորձել են փրկել իրենց հարևան քրիստոնյաներին, առաջարկելով նրանց թաքնվել իրենց տներում, բայց թուրքական իշխանությունները անխիղճ էին: Կատարելով հրամանը, նրանք բոլոր քրիստոնյաներին տներից դուրս հանեցին, միացրին իրար և փողոցով քշեցին դեպի ծով: Նրանց նավակներ նրստացրին, հեռացրին ափից և ապա ծովը թափեցին: Ամբողջ 8—10 հազար հայ բնակչության այդ ձևով մեկ օրում ոչնչացրին»²⁰:

Ոմանք ցանկանում են հայերի կոտորածը բացատրել մահմեդական մոլեռանդությամբ. «Որքան ես հասկանում եմ,— ասել է Բրայսը,— մահմեդականները տեղի ունեցածն ավելի շուտ սարսափով են ընդունել, քան համակրանքով. համենայն դեպս նրանք թուրքական կառավարության վարքագծին հավանություն չեն տվել... Թուրքական կառավարության գործողությունները ոչնչով չի կարելի արդարացնել: Այդ գործողությունները պարզապես փորձեր են իրագործելու Աբդուլ Համիդի քաղաքականությունը, նրա, որ հայտարարել է, թե «Հայկական հարցից ազատվելու ուղին, հայերից ազատվելու մեջ է»²¹:

Թուրքական կառավարությունը, փորձելով արդարանալ, պատճառաբանում էր, թե կոտորածի առիթ են տվել Վանի հայերի մուսուլմաններին ջարդելը, զենք կուտակելը, հայկական պետականությունը ազդարարող դրոշակ պահելը և այլն:

Լիբար Ֆայիզ էլ Ղոսեյնը նույնպես նշում է, որ այդ խնդիրը մանրամասն ուսումնասիրելով հանդես է այն համոզման, որ ուսանների քաղաք մշտնեկուց դեռ շատ առաջ թուրքերն առաջարկել էին հայերին թողնել Վանը։ Հետո նա ընդգծում է. «Իմ քննությունս ընթացքին տեղեկացա, որ հայերը ոչ մեկ մահմեդական ջարդած են, ո՛չ Վանի մեջ և ո՛չ էլ շրջակա բնակավայրերում մեջ»։ Ինչ վերաբերում է զենքին, ապա հայերը իրավացիորեն հրաժարվում էին զենքը հանձնել, որովհետև վախենում էին, որ իշխանություններն իրենց վրա հարձակում կկազմակերպեն։ Հենց այդ նպատակով էին թուրքերը գինաթափում հայերին, ապա ոչնչացնում։ Նրանք հրաժարվեցին նաև իշխանության ձեռքը հանձնել իրենց ականավոր մարդկանց, իմանալով, որ նրանց հետ հաշվհարդար կտեսնեն, ինչպես դա տեղի ունեցավ հետո, երբ թուրքերը հայ մտավորականության բոլոր նշանավոր ներկայա-

ցուցիչներին ձեռքակալեցին և ոչնչացրին: Մյուս վայրերում հայերին հավաքել և բռնել էին երկրի խորքերը ու այնտեղ ոչնչացրել, թեև այդ տեղերում ոչ մի թուրք ծառայող չէր սպանվել²²:

Տեղի ունեցած ռճրագործությունների արմատը իսլամի հավատքի մեջ որոնելու փորձերն, իհարկև, լուրջ չեն։ Իրականում միակ հանցագործը «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն էր, որը ղխալորում էր կառավարությանը։ Հենց նրա հրահանգով է իրականացվել այդ ահավոր կոտորածը։ Երիտթուրքերն իրենց այդ քաղաքականությունը իրագործելիս ղեկավարվում էին «ոչ այլ ինչով, քան ցեղապաշտական մոլեռանգությամբ և հայերի նդէին «ոչ այլ ինչով, քան ցեղապաշտական մոլեռանգությամբ և հայերի նդէին «ոչ այլ ինչով, քան ցեղապաշտական մոլեռանգությամբ և հայերի նդէին

Ինչ վերաբերում է Կ. Պոլսին, Էրզրումին, Խարբերդին, Տրապիզոնին, Սվազին, Ադանային, Բիթլիսին և Մուշին, ապա պետք է նշել,—դրում է Ֆա-
յեզ էլ Ղոսեյնը,— որ հնարավոր չէ ցույց տալ «հայոց դեմ արձանագրելիք
ոչ մեկ ստույգ դեպք», իսկ «Ուրֆայի ապստամբությունը իր պատճառը ունե-
ցավ իբրև օրինավոր ինքնապաշտպանության արարք մը, որուն ստիպված
էին մղվիլ հայերը»:

Հետո արար հեղինակը ասում է, եթե ճշմարիտ է, թե ոմանց մոտ հայտնաբերվել են ուռմբեր ու դրոշակներ, ապա դրա համար «կարելի չէ արդարացնել ամբողջ ազգի մը բնաճնչումը», որպեսզի ոճիր «մահմեդականությանը և ամբողջ մահմեդականները չեն ընդունիր»: Նա թվարկում է Կապադովկիայի և Սիրիայի 30 աղանավոր մուսուլմանների, որոնց նույնպես ոչընչացրել են երիտթուրքերը:

Տայեզ էլ Ղոսեյնի աշխատությունը թուրք ջարդարարների քաղաքականությունը մերկացնող կարևոր աղբյուր է։ Աշխատությունն ավարտվում է նույնպես մեծ տերությունների քաղաքականությունը մերկացնող հետևյալ եվրոպական մեծ տերությունների քաղաքականությունը մերկացնող հետևյալ հայտարարությամբ. «Վերջացնելով, խոսքս եվրոպական տերությունաց կողմից աշխարհային հանգամանքները, խոսքս եվրոպական տերությունաց կողմից աշխարհային հանգամանքները, խոսքս եվրոպական տերությունաց կողմից աշխարհային հանգամանքները, խոսքս եվրոպական տերությունաց կողմից աշխարհային հանգամանքները»

Հայ ժողովրդի ներկայացուցիչները ուսական կառավարության միջոցով և համաշխարհային հասարակայնության աջակցությամբ ջանում էին նյութական օգնություն ցույց տալ Միջագետք աքսորված հայերին, որոնք կլիմայական օգնություն ցույց տալ Միջագետք աքսորված հայերին, որոնք կլիմայական ծանր պայմաններում, անտուն ու քաղցած, ոչնչանում էին անլուր տառապանքներով:

Սպառնում էր 1915 թ. նոյեմբերի 29-ի գրովյալը խնդրում է փրկանքները 507

Եվ այդ բոլորից հետո եվրոպական պետություններն անամոխարար շարունակում են զրկախառնվել Ռուսիայի հետ: «Այսօր,—շարունակում է Դոմերգը,— չեզոք պետություններից և ոչ մեկը զիջանազիտական իր հարաբերությունները չի խզել երիտթուրքերի կառավարության հետ, և նրանք բոլորը հունվարի 1-ին նրա հետ նոր տարվա շնորհավորանքներ են փոխանակել... Իսկ մենք, ինքներս, ի՞նչ ենք արել այն ժամանակ, երբ Աբդուլ Համիդը հարժում էր արյունոտ այն ճամփան, որով այժմ քայլում են երիտթուրքերը,— հարցնում է էմիլ Դոմերգը և ավելացնում.— Անցյալի սարսափելի ջարդերի համար, հետևապես նաև այժմ տեղի ունեցող սարսափելի կոտորածի համար պատասխանատու են եվրոպայի բոլոր ժողովուրդներն առանց բացառության»²⁶:

Վալդենբարո ջարդերի մի ականատես, գերմանացի էրնեստ Ժ. Լորիստոֆելը, որ ապրել է Ռուսիայում, 1917 թ. մարտի 26-ին Մալաթիայից գրել է, որ եթե գերմանական ժողովուրդը «իմանա ճշմարտությունը, ապա նա ղայրույթի աղաղակ կբարձրացնի: Կասկած չկա, որ այն բոլորը, ինչ կատարվել է և դեռ առաջիկայում կկատարվի հայ ժողովրդի հանդեպ, մեծագույն հանցագործություն է համաշխարհային պատմության մեջ»²⁷:

Իր բուն էությունը, մղձավանջային այդ ահավոր տարիներին, հայ ժողովուրդը աներևակայելի տոկունություն է հանդես բերել: Մահվան երախում գտնվելով, հայը պահպանում էր մարդկային իր արժանապատվությունը, չէր խոնարհում իր գլուխը մարդասպանների առջև: Հոգեկան այդ վեհությունն ավելի էր զայրացնում թուրք ջարդարարներին:

Գեներալ-լեյտենանտ Կամսարականը 1917 թ. մայիսի 31-ին ժամանակավոր կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Տերեշչենկոյին հեռագրել է, որ ստորացուցիչ կլինի ձեռք մեկնել մի ինչ-որ Թալիաթի, քանի որ «բոլոր հայերը հուսով են, որ Ռուսաստանը կգառնա թուրքահայերի աղատարար և կնպաստի նրանց ազգային երազանքների իրականացմանը»²⁸: Իզուր էին այդպես միամիտ հույսեր կապվում ժամանակավոր կառավարության հետ:

Հայկական ջարդերի մասին բավականին նյութեր են պարունակում Ռուսիայում ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի, 1918 թ. Նյու-Յորքում հրատարակված հուշերը: Մորգենթաուն նշում է, որ հայերը 1915 թ. ավելի մեծ ուժ էին, քան 1895 թ.: Տղամարդկանց մի մասը, որպես ղեկավարներ, ռազմական պատրաստություն էին ստացել և բոլորն ընդունակ էին ինքնապաշտպանության: «Վանի դեպքերը նորից ցույց տվեցին, որ այդ մարդիկ կարող են հաջողությամբ գործադրել իրենց ղեկները»²⁹: Ռուսները լավ գիտեին հայերի ուժը, պաշտպանական մարտերում դրսևորվող նրանց անընկճելի հերոսական ոգին: Հայերին ոչնչացնելու քաղաքական ծրագիրը վաղուց էր մշակվում: Բայց նրա իրականացման համար նպաստավոր ժամանակ չէին

գտնում: Եվ ահա 1915 թ. երիտթուրքերը ձեռնամուխ եղան այդ ահավոր ծրագրի իրագործմանը:

Մորգենթաուն հաստատում է, որ թուրք պատասխանատու պաշտոնյաներից մեկը իրեն պատմել է, թե «տանջանքների ձևերն իրենց մանրամասնություններով քննարկվել են «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի շտաբ-կայանում, զիշերային մի նիստում: Ցավ պատճառելու ամեն մի նոր մեթոդ գնահատվում էր որպես սրանչլիի գյուտ, և պաշտոնյաները անընդհատ գլուխ էին ջարդում, որպեսզի հնարեն տանջանքի ինչ-որ նոր ձևեր: Նա պատմել է ինձ, որ նրանք ծանոթացել են նույնիսկ իսպանական ինկվիզիցիայի հաշվետվություններին և տանջանքներ գործադրած պատմական ուղիշ հիմնարկությունների գործողություններին և ընդօրինակել այն բոլորը, ինչ որ գտել են այնտեղ»:

Այդ պաշտոնյան դեսպանին չի պատմել, սակայն, այն մասին, թե այդ ահավոր սպանդանոցում ո՞ւմ է պատկանում շարագործությունների դափնին: Բայց հայտնի է, որ այդ գործում անփառունակ առաջնությունը պատկանում է վանի նահանգապետ Ջեդիգ փաշային, որը «Հայաստանի վրա գերակշիռ վատահամբավության տիրական հուշակը շահած էր»:

Մորգենթաուն, հավաստի տեղեկություններ ունենալով հայկական ջարդերի մասին, որոշում է այցելել Թալիաթ փաշային: Վերջինս վճռականորեն գերի մասին, որոշում է այցելել Թալիաթ փաշային: «Միթե հրաժարվում է հայերի մասին խոսել և հարցնում է Մորգենթաուն.— «Միթե նրանք ամերիկացիներ են», իսկ այնուհետև արհամարհանքով շարունակում. «Չարժե այդպես վիճել, մենք հայերի երկու երրորդն արդեն վերացրել ենք»: Նա հասել էր այնպիսի ցինիզմի, որ լուրջ կերպով ամերիկյան դեսպանին խնդրել է, թե քանի որ ոչնչացված շատ հայեր իրենց կյանքն ապահովագրել խնդրել է, թե քանի որ ապահովագրական ընկերությունում, ապա ապահովագրման են ամերիկյան ապահովագրական կառավարությանը: Մորգենթաուն բերում դրամը պատկանում է թուրքական կառավարությանը: Մորգենթաուն բերում է Թալիաթի հետևյալ խոսքերը. «Քանի որ համարյա բոլոր հայերը այժմ ար- է Թալիաթի հետևյալ խոսքերը. «Քանի որ համարյա բոլոր հայերը այժմ ար- է թանկացել են, լիթոգրիով ժառանգներ, հետևաբար նրանց դրամը պետք է գեն մանացել են, լիթոգրիով ժառանգներ, հետևաբար նրանց դրամը պետք է ստանա թուրքական կառավարությունը և օգտվի դրանից: Կարո՞ղ եք դուք այդ ծառայությունը կատարել ինձ համար»:

Մորգենթաուն վերջապես փորձեր է անում գերմանական դեսպան Վան-հենհայմի միջոցով ազդել Թալիաթի վրա: Սակայն Վանհենհայմը դրան պահենհայմի միջոցով ազդել Թալիաթի վրա: Սակայն Վանհենհայմը դրան պատասխանում է՝ հայերի հասցեին բամբասանքներ ու հայհույանքներ շարտես-լով: Գերմանական դեսպանության ծովային կցորդ Հյուսմանը, որն անձնա-կան կապեր ուներ Վիլհելմ II հետ, բացեիբաց հայտարարեց, որ թուր-քերը միանգամայն ճիշտ են վարվում հայերի հետ, իսկ Լիման Ֆոն Սանդեր-սը զարմանքով կշտամբում է Մորգենթաունին, որ նա թուրքական գաղափար-ությունների մասին հաղորդում է եվրոպա և Ամերիկա:

1916 թ. հուլիսին Կարլ Լիբկնիխտը, դատապարտելով գերմանական իմ-

պերբալիզմը և Թուրքիայի դազանուլթյունները, զրեւ է, որ Գերմանիան, որպէս Թուրքիայի դաշնակից Ֆիր ձեռքերը շաղախեց հայերի արլամբ և այս պատերազմի ժամանակ անշափ մեծացրեց իր մեղքը, իրագործելով դժբախտ հայ ժողովրդի դաժան կոտորածը»³⁰;

Հանրի Բարբիս որպես ֆրանսիական «Լե ժուռնալ» թերթի թղթակից, 1916—1917 թթ. եղել է Արևմտյան Հայաստանում և Միջագետքում, ակա-նատես է եղել երիտթուրքերի բարբարոսություններին և գրել է «Սարսափի երկրում» գիրքը, որը 1917 թ. հրատարակվել է ֆրանսերեն, 1919 թ. ռուսե-րեն, իսկ հետո հայերեն։ Նկարագրելով թուրքերի զազանությունները Տրա-պիզոնում, նա նկատում է, որ «բավական էր միայն մի շարժում Գերմա-նիայի կողմից, նրա ներկայացուցչի կես խոսքը էնվեր փաշային, այն էն-վերին, որը սառնասիրտ հայտարարում էր՝ «ես մտադիր չեմ այսուհետ բրի-տոնյաներին հանգուրժել Թուրքիայում»։ Բայց Գերմանիան ոչ միայն ոչ մի խոսք չսասաց, ոչ միայն մատի շարժում անգամ չարեց, այլ նա ինքը օգնեց դահիճներին, տալով նրանց խորհուրդներ և փորձառու ցուցումներ»³¹։

Նորվեգացի ակադեմիկոս Հասարակական գործիչ և գիտնական Ֆրիտյոֆ Նանսենը*, դատապարտելով թուրքական ցեղամոլությունը, նշում է, որ երիտթուրքերի ծրագիրը նպատակ է դնում ստեղծել «Մեծ Թուրքիա»՝ միայն թուրքական լեզվով ու թուրք վարչակազմով: Անգամ մահմեդական այնպիսի մեծ ժողովուրդ, ինչպիսին արաբներն էին, պետք է դուրս մղվեր հասարակական կյանքից: Ինչ վերաբերում է քրիստոնյաներին, հատկապես հայերին, ապա թուրքերը ցանկանում էին նրանց ստիպել առհավետ լռելու: Նանսենը գտնում է, որ երիտթուրքերի վարչակարգը Աբդուլ Համիդի վարչակարգի համեմատ ավելի մեծ չարիք էր, քանի որ առաջինը գործում է լռավ մտածված ծրագրով և այդ պատճառով էլ առավել վտանգավոր է: Երիտթուրքերի պարագլուխներից ջատեբը կրթություն էին ստացել Պրուսիայում, որտեղ

* Ականավոր բեռնախուզը գիտնական Ֆ. Նանսենը (1861—1930) հայ ժողովրդին անշահախնդիր աշակցությանն ցույց տվող գործիչներից մեկն է, Սովետական Միության մեծ բարեկամ։ Նրա գրքին է պատկանում հայ ժողովրդի ողբերգությանը նվիրված «Նարված ժողովուրդ» բնորոշ խորագրով գիրքը։ Ազգերի լիզայի գաղթականական կոմիտեի կոմիտարի պաշտոնում Ֆ. Նանսենը մեծ եռանդ ու ջանքեր է գործադրել աշխարհով մեկ ցրված հայ տարեգիրների հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան, վերադառնալու ուղղությամբ։ «Նանսենյան» անձնագրերով 1920-ական թվականներին հայրենիք են վերադարձել մեծ թվով հայեր։ 1925 թ. հունիսին Ֆ. Նանսենի գլխավորությամբ Ազգերի լիզայի հատուկ պատվիրակությունը Սովետական Հայաստանում ժամոթացավ երկրի կյանքին։ Նա մեծագույն ոգեբերությամբ է արտահայտվել մեր հանրապետության մասին։

Լինելով սովետական ժողովրդի անկեղծ բարեկամը Ֆ. Նանսենը մեծապես նպաստեց Պո-վոլովինում բռնկած սովի դեմ պայքարին: Նրա այդ ծառայությունները նշվեց սովետների հա-մառոտաստանյան Զ-րդ համագումարում, և նա ընտրվեց Մոսկվայի պատվավոր քաղաքացի, արժանացավ Պատվոգրի:

ուսումնասիրել էին կոտորածի մեթոդները: Այդ ժամանակաշրջանի բազմաթիվ փաստաթղթեր հաստատում են, որ դեռ մինչև համաշխարհային պատերազմը թուրքական կառավարությունը որոշում էր ընդունել թուլացնել և «բաժանել» Հայաստանի քրիստոնյա բնակչությանը, այնտեղ ուրիշ տարր բնակեցնելով»³²:

Նանսհնը նշել է, որ երկաթուղիների ղեկավարները հասան աշխարհի մարդակերություն, որ հայերին ջարդելու հրամանում իրենց վրա էին վերցնում ու միայն կատարվող դադանությունների ամբողջ պատասխանատվությունը, այլ նաև այն ճամփանքը, որ սև բիծ է թողնում օսմանյան պատմության վրա»³³։ Այսպիսով, Թալիաթն ու էնվերը հանդես են գալիս նաև իբրև Թուրքիայի և Թուրք ժողովրդի երդվյալ թշնամի ավանտյուրիստներ, որոնք աշտոտեցին սեփական երկրի և ժողովրդի պատմությունը։

Կոմունիստական շարժման ականավոր գործիչ Վ. Կոլարովը Կոմինտեր-
նի III կոնգրեսում ունեցած ելույթում նշեց, որ Հայ ժողովուրդը իր ող-
բերգական պատմության ընթացքում դարձել է թուրքական բարբարոսական
կարգերի զոհը և ապարդյուն է օգնություն խնդրել, այսպես կոչված, քաղա-
քակիրթ պետություններից: Ճկդ կոչերի արդյունքը միայն նոր արյունա-
հեղույթուններն էին լինում: Վերջին անգամ, եվրոպական պատերազմի ժա-
մանակ, Հայ ժողովուրդն Անտանտի տերություններին ցույց տված իր օգնու-
թյամբ, ցանկանում էր ազատություն և ապրելու իրավունք ձեռք բերել, սա-
կաչն նա խարվեց իր սպասելիքների մեջ: Նա նորից դարձավ մոլեհանդու-
թյան զոհը: Այդ արյունահեղույթունից հետո Հայ ժողովուրդը իր հայացքը
հասեց Ռուսաստանին և հետևեց նրա պրոլետարիատի օրինակին...»³⁴:

Հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ, կոմունիստական կուսակցության ակա-
նավոր գործիչ Սերգո Օրբոնիկիձեան 1925 թ. նոյեմբերի 29-ին, Հայաստանում
սովետական կարգերի հաստատման հնգամյակին նվիրված իր ճառում, ընդ-
գծել է. «Նոր պամոլիայան մեջ քիչ ժողովուրդներ կան, որոնք տված լինեն
այնքան մեծ զոհեր, ինչպես հայերը, և քիչ են այն երկրները, որտեղ այն-
քան արյուն լինի թափված, ինչքան Հայաստանում»³⁵,

Մեծ դրող Մաքսիմ Գորկին նույնպես բարձր է գնահատել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը։ Նա, դատապարտելով թուրք ջարդարարներին և իմպերիալիստական պետությունների արշավանքը գործարքը հայ ժողովրդի հանդեպ, գրել է. «Դժվար է վերհիշել այդ եռանդուն ժողովրդի ապրած բոլոր ողբերգությունները։ Նման փաստերը շտիսնված արագության մեջ ու խուլոր ողբերգությունները։ Նման փաստերը շտիսնված արագության մեջ ու խուլոր, րամանկության մեջ են մոռանում պարոն «հումանիտաները», իդեալիստները, «կուլտուրայի» պաշտպանները, որոնք հենվում են ժլատության, նախանձի, ստրկության ու ժողովրդական մասնաններին ցինիկաբար ոչնչացնելու վրա։ Այդ «կուլտուրայի» պաշտպանների կեղծիքն ու երեսպաշտությունը իրենց

որ նա կրսել է մեր զգացումները, սիրել է այն, ինչ մենք ենք սիրում, մտա-
ծել է այնպես, ինչպես մենք, հավատացել է նրան, ինչին մենք ենք հավա-
տում, և մեզ նման զնահատել է իմաստությունը, արդարությունը, սուղիման,
արվեստը: Այդ է նրա անբավելի հանցանքը:

Հետևապես, տիկնայք և պարոնայք, հարկավոր է, որ ֆրանսիացիների ժողովն արժանին հատուցի այդ ժողովրդին՝ նրա մեծ դժբախտության պահին: Մենք կատարում ենք մեր սրբազան պարտքը, Հայաստանին հատուցում ենք իր արժանի պատիվը, ոչ այնքան նրա բոլորին հայտնի տանջանքների, որքան դրանք համառության մեջ տանելու համար...»⁴³:

Անատոլ Ֆրանսը*, մեծ մտածողն ու հումանիստը, հայ ժողովրդի համար
այդ ծանր ու ճգնաժամային օրերին վերածննդի նոր հույս ու հավատ էր
ներշնչում նրան. «Հայաստանը հողեվարքի մեջ է, բայց նա կվերածնվի: Ոչ
մեծ քանակությամբ այն արյունը, որը նա դեռ պահպանել է, շատ բանկար-
ժեք արյուն է, որից հերոսական սերունդ կծնվի: Այն ժողովուրդը, որը չի
ուզում մեռնել, երբեք չի մեռնի...»⁴⁴:

Խոսակով պատմության մեջ հայ ժողովրդի կատարած դերի մասին, Ա. Զոպանյանը 1915 թ. հղեռնի ահեղ օրերին գրել է, որ դարեր ի վեր նա Արևմուտքի ազատ ոգու առաջապահն է հղել: «Ինչու», քսան տարի առաջ, անամենեն ահեղ աղետներուն հնթարկվեցա՞վ՝ հիմ ռշ, որովհետև փորձած էր գլրգել քստմենի շենքը թուրք բռնակալության, որ ամբողջ Արևելքը կխեղդե՞ր»⁴⁵:

Հայկական կոտորածներից հետո իմպերիալիստները Հայաստանը վերածեցին տարբեր պլաններ էին կազմում: Անգլիական կառավարության արտակարգ լիազոր Մարկ Սաքսը 1916 թ. մարտի 12-ին Պետերբուրգում իր կառավարության ղեսպան Բյուքենինին գրում է, որ «Հայկական վերջին կոտորածների ծայրահեղ դաժանության և անգթության հետևանքով, չի կարելի հանգուրժել բուն Հայաստանը օսմանյան իշխանության տակ թողնելու հնա-

* Անատոլ Ֆրանսը դեռևս 1890-ականի կեսերին հանդես է եկել արևմտահայության պաշտպանությամբ, մասնակցել է հայ որբացած երեխաների համար միջոցների հայթայթմանը և այդ առթիվ նամակագրություն է ունեցել Արշակ Չոպանյանի հետ: Նա ակտիվորեն ձեռնարկել է մի շարք քայլեր՝ նպատակ ունենալով Արևմուտքին ծանոթացնել արևմտահայության վիճակին: Երկար տարիներ Ա. Ֆրանսն աշխատակցել է «Պրո Արմենիա» ամսագրին, եղել է միջազգային այն կոմիտեի ակտիվ գործիչներից մեկը, որն իր առջև խնդիր էր դրել լայն շարժում ծավալելի պաշտպանություն Հայաստանի և Մակեդոնիայի (1903—1904), հանդես է եկել այդ նպատակով կազմակերպված միտինգներում: Իր ելույթներից մեկում՝ 1903 թ. մայիսի 24-ին, Միլանում, նա ասել է. «Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը հրեշ է, որը... կախել է, ողջակիզել է 300 հազար հայերի և սկսած այդ ժամանակից զղվելի զոհության մի զբաղում է որբացած մի ժողովրդի պարբերաբար ոչնչացմամբ»: Հայոց դատի պաշտպանությունը միշտ էլ մտահոգել է Ֆրանսիայի մեծ գրողին ու մտածողին (տե՛ս «Геноцид армян...», էջ 510): Անատոլ Ֆրանսին առանձին զիրք է նվիրել վաղամեծիկ րանսաներ Առն Եղիազարյանը:

րավորությունը»⁴⁶։ Սակայն նույն Սաքսը հերքում է ինքն իրեն և հետևյալ դատողություններն անում. «ա) եթե հիմնվի հայկական պետության թուրքական սյուզերենությունն անբո, մի բան, որը ենթադրում է կամ Կովկասում ինտրիզներ սարքող երկրորդ Բուլղարիայի ստեղծում, կամ ոչ կենսունակ ծրագիր... բ) եթե ստեղծվի միջազգային վերահսկողության տակ գտնվող և չեզոք կառավարիչներ ունեցող հայկական կառավարություն, մի բան, որը մշտական բանասարկությունների և «հարցերի» համար լայն հնարավորություններ կստեղծի, որոնցից Գերմանիան վաղ թե ուշ կքաղի իր օգուտը։ գ) եթե Հայաստանը՝ առանց նախապատրաստության և լիովին հանձնվի Ռուսաստանին, ապա ռուսական քաղաքական սխտեմի մեջ կնեղանալի մի երկիր, որը լեփ-լեցուն է Կովկասում և Պարսկաստանում գոյություն ունեցող հեղափոխական կազմակերպությունների հետ մշտական կապերի մեջ գտնվող հեղափոխական ընկերություններով... դ) եթե հարցը լուծվի այն պես, որ նախկին Հռոմեական կամ Փոքր Հայքը հանձնվի Ֆրանսիային և առդրի քարտեզի դեղին գոտին անհրաժեշտ ենթարկվի Ռուսաստանի կողմից։ ես այս եզրանակը համարում եմ ամենագոհացուցիչը և վաղուց այն նկատի ունեի, բայց երբեք առաջ չէի քաշում, որովհետև միշտ կարծում էի, թե ռուսական կառավարությունը ձգտում է զրավել Սըլվազի նահանգը»⁴⁷։

Հետո Սաքսը սկսում է կոնկրետացնել իր առաջարկության վերջին կետը նշելով, որ Ռուսաստանը կստանար էրզրումը, Բիթլիսը և Վանը՝ աննշան քանակության հայկական բնակչությամբ, իսկ ֆրանսիական գոտին կլինի «հայկական ազգային ղգաջմունքի կենտրոն»:

Իսկ ֆրանսիական զոտին իր մեջ կառնի Զեյթունը, Հաճընը, Դիարբե-
քիրը, Միոֆարքին, Սըվազ պատմական հայկական քաղաքները և ռայն մար-
զը, որտեղ իշխել է վերջին հայ թագավորը...»⁴⁸

Սաջըը հատկապես ընդգծում է հայկական հեղափոխական շարժումների վտանգը, որով հատկապես տարված էին Ռուսաստանի սահմանին մոտ գրտնըվող շրջանները: Այդ առումով էլ նա գրում է, որ լավ կլիներ «Մուշի դաշտավայրը մտցնել ֆրանսիական զոտու մեջ, որովհետև դա Ռուսաստանին հեղափոխական գործունեության օրրանից և կովկասյան հեղափոխականների պրոպագանդայի համար ամենապիտանի մարզերից մեկը կկտրեր նրանց գործունեության ոլորտից»⁴⁹:

Սազոնովը 1916 թ. փետրվարի 29-ին Վորոնցով-Դաշկովին հղած գրու-
թյամբ անդրադառնալով Թուրքիայի ասիական տիրապետությանների ճա-
կատագրի հարցին նշում է, որ Ֆրանսիան և Անգլիան առաջ են քաշել փոքր
Ասիայի վերաբաժանման նախագիծը: Ըստ որի Ռուսաստանին պետք է անց-
նեին սկսած Ուրմիա լճից, Վանից, Բիթլիսից, Մուշից ու Խարբերդից, Տավ-
րուսի և Անտիտավրուսի լեռնաշղթայի վրայով գեպի Անամուր: Ֆրանսիան
ստանալու էր Սիրիայի և Կիլիկիայի ափամերձ շերտը, որն անցնում էր Ակ-

517

գործերի հավատարմատարի կարծիքով Գերմանիան «Հայկական հարցում սկսել է մի նոր խաղ և ձգտում է Թուրքիայի հաշվին մի ավելորդ անդամ հանդես գալ փոքր ժողովուրդների «ազատարարի» դերում»⁶⁰։ Փոլսի չէր թե ինչքան ղոհներ տվեցին հալածված ու ճնշված ժողովուրդները։ Իմպերիալիստական տերությունները շարունակում էին պայքարը՝ աշխարհը վերածնելու, նոր տերիտորիաներ ու հարուստ շուկաներ ձեռք բերելու իրենց երազած պլանները իրականացնելու։ Իսկ ժողովուրդները մոլորված, ղոհ էին դառնում այդ մրցավազքին, ազատության ու անկախության ելք փնտրում։

Դու պիտի վրեժ առնես ապրելով,
Ապրելով համառ, հազարապատիկ.
Ավերումների դեմ՝ քո ստեղծելով,
Ավեր վանի դեմ՝ քո Երևանով,
Աստուծոյ դեմ՝ խոյ անապատից
Նորից տուն դարձող քո բարավանով,—
Դու պիտի ապրես այսպէս, սրանով:
(Սիրվա Կապուտիկյան)

Այսօր, Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանում, Միժժեռնակա-
բերդի գեղատեսիլ բարձունքին կառուցված հուշարձան-կոթողն իր հավերժ
կրակով հաստատումն է այն վեհ գաղափարի, որ միայն սովետական կարգերի
հաղթանակը, միայն լենինյան կուսակցության ղեկավարած հայ ժողովրդին և
ապահովեցին նրա վերածնունդն ու բարգավաճումը:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱՐԱՐ

[illegible]

նուր կացութիւնը:
Յարական ինքնակալության տակ հեծող արեւահայութիւնը, գիտակցելով
իր պատմական ճակատագրի բոլոր առավելութիւնները արեւմտահայությանը
վիճակված օրհասական դրության հանդեպ, ամեն կերպ ձգտում էր միավոր-
վիճակված օրհասական դրության հանդեպ, ամեն կերպ ձգտում էր միավոր-
վիճակված օրհասական դրության հանդեպ, ամեն կերպ ձգտում էր միավոր-
վիճակված օրհասական դրության հանդեպ, ամեն կերպ ձգտում էր միավոր-

521

Պոպովը և հայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչ Ա. Խատիսյանը՝ Շուտով, մարտի 9-ին ստեղծվեց Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն, ժամանակավոր կառավարության տեղական օրգանը։ Նրա կազմի մեջ մտան կադետներ Բ. Խարլամովը (նախագահ), Ս. Պապաջանյանը, մուսաֆաթական Մ. Ջաֆարովը, սոցիալ-ֆեդերալիստ Ի. Աբաշիձեն, Պ. Պերեբրդեր, իսկ հետո նրա փոխարեն մենշևիկ Ա. Զխենկելին։ Կատարելով բուրժուա-կալվածատիրական դասակարգերի կամքը, կոմիտեն կատաղի պայքար ծավալեց, որպեսզի ճնշի հեղափոխական և ազգային-ազատագրական շարժումները։ Ժամանակավոր կառավարությունը չուժեց ո՛չ սոցիալական, ո՛չ էլ ազգային հարցը։ «Մեր բոլոր քաղաքական գործերի մեջ,—գրում է «Հորիզոն» թերթը,—առաջիմ ղեկավարվենք մի տեսակետով՝ աջակցել, որ նոր կառավարությունն ամրապնդի իր իշխանությունը»։ Նույն դիրքերի վրա էին կանգնած հայ մենշևիկները, էսէները, սպեցիֆիկները։

«Հայաստան» թերթը, խոսելով Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի (Օգակոմ), որպես ժամանակավոր կառավարության օրգանի մասին, նշում է, որ այդ խրտվիլակը «երկրի վերանորոգչության տեսակետից ոչ մեկ դրական գործ կատարեց»։ Նա զբաղված «բլլալով կուսակցական, ազգային հաշիվներով չի կրցավ զորավոր կառավարություն մը ստեղծել, հետևաբար երթալով քաղաքացիներու վիճակը փոխանակ լավանալու կվատթարանար»։

Թերթի թղթակիցը, նկարագրելով թուրքական բռնությունները Երզնկայի հայ բնակչության նկատմամբ, նշում է, որ բոլորը դրանք տեսնում և լսում էին, բայց անզոր էին բռնության բիրտ ուժի դեմ։ Հայերը շատ բան էին սպասում Ռուսաստանից և հատկապես ռուսական հեղափոխությունից։ Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակը ազատության նոր հույս էր բերում հայ ժողովրդին։ Բայց հույսը շատ շուտով փոխվեց հիասթափության։ Ազատության այդ հույսն էլ չիրականացավ։ Հայ ժողովրդի փափագած ազատությունը մնաց երազ։

Այնօրյա վավերագրերը վկայում են, որ ժամանակավոր կառավարության օրոք Անդրկովկասում կատարյալ անիշխանություն էր։ «Օր ցերեկով կկատարվեին սպանություններ. ոստիկանություն, դատարան, կարգ փաստորեն գոյություն չունեին»։

Քաղաքները և գյուղերը հանցագործների տրամադրության տակ էին, հասարակությունը սարսափի մեջ էր, գիշերային հանցագործությունները սովորական երևույթներ էին։ Զենքի սպիկուլացիան դարձել էր շահավետ գործ։ Ամենուրեք բորբոքվում էին ազգայնական կուսակցությունների հակամարտությունները, իսկ սրտաքին թշնամին՝ պանիսլամիզմի՝ զաղափարով տարված թուրքական ղավթիչները մինչև Բաքու և Կասպից ծովը գրավելու պլաններ էին կազմում։

Նման պայմաններում, հայ ժողովուրդը 1,5 միլիոն զոհեր տալով Արև-

մրտյան Հայաստանում, գտնվում էր ծանր կացության մեջ և նրա ֆիզիկական գոյությունը նոր վտանգ էր սպառնում։

Սակայն, փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակը, անկախ ժամանակավոր կառավարության վարած քաղաքականությունից, ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Անդրկովկասում և Հայաստանում, օբյեկտիվորեն նպաստեց քաղաքական կյանքի աշխուժացմանը։ Փետրվարյան հեղափոխության շնորհիվ մասնավորապես նոր վերելք ապրեց ազգային-ազատագրական պայքարը։

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո նախկինում ճնշված ժողովուրդները ձգտում էին անկախության։ Տրապիզոնի շրջանի հույները ցանկանում էին ձեռք բերել ինքնավարություն, իսկ եթե այդ չհաջողվեր, ապա թուրքերի լծից ազատվելու համար ձեռք բերել մեծ տերությունների կամ Ռուսաստանի հովանավորությունը։ Այդ կապակցությամբ Պետերբուրգ էր ժամանել հունական «Լոգոս» թերթի խմբագիր Լեոտիդը, որը բանակցություններ էր վարում կառավարական շրջանների հետ։ Այդ նույն ժամանակ ամերիկյան հյուպատոսն ակտիվ աշխատանք էր տանում Տրապիզոնի ամերիկական նավահանուցի գարձանելու և այնտեղից էրզրում երկաթուղագիծ կառուցելու շուրջը, որի համար խոստանում էր 30 միլ. դոլար վարկ բաց թողնել¹⁰։

Փետրվարյան հեղափոխությունը և նրա շնորհիվ ցարական կառավարության տապալման լուրը հայ աշխատավորությունն ընդգծված խանդավառությամբ ընդունեց։

Այդ խանդավառությունն իր անկաշկանդ արտահայտությունն էր դրսևում ամենուրեք ծավալվող ցույցերի ու միտինգների ժամանակ, երբ ամենից մասսայական լողունգներն էին «Կո՛րչի ցարը», «Վե՛րջ պատերազմին», «Կեցցե՛ հեղափոխությունը»։

1917 թ. ապրիլի 3-ին Վ. Ի. Լենինը արտասահմանյան էմիգրացիայից վերադարձավ Ռուսաստան և հաջորդ օրը Պետրոգրադում հանդես եկավ «Պրոլետարիատի խնդիրների մասին տվյալ հեղափոխությունում» թեզիսներով։ Լենինը Վ. Ի. Լենինի Ապրիլյան թեզիսներն էին, որտեղ գիտականորեն հիմնադրվում էին հեղափոխության առաջին էտապից նրա երկրորդ էտապին անցվորվում էին հեղափոխության ստրատեգիան և տակտիկան, սոցիալիստական հեղանելու կուսակցության ստրատեգիան և պրոլետարիատի դիկտատուրա հասփոխության հաղթանակը ապահովելու և պրոլետարիատի դիկտատուրա հասփոխության հաղթանակը մոմենտի կարևորագույն հարցը, նշում էր Վ. Ի. տատելու խնդիրը։ Ընթացիկ մոմենտի կարևորագույն էտապից, որը պրոլետարիատի Լենինը, «անցումն է հեղափոխության առաջին էտապից, որը պրոլետարիատի բավականաչափ գիտակից և կազմակերպված չլինելու պատճառով իշխանությունը տվեց բուրժուազիային, դեպի նրա երկրորդ էտապը, որն իշխանությունը տվեց պրոլետարիատի և գյուղացիության ամենաաջակցող խավերի նը պետք է տա պրոլետարիատի և գյուղացիության ամենաաջակցող խավերի ձեռքը»¹¹։

Վ. Ի. Լենինը Սովետների հանրապետությունը համարելով պրոլետարիատի դիկտատուրայի միակ հարմար ձևը, առաջ քաշեց «Ամբողջ իշխանությունը

յին խորհրդի կազմի մեջ: Անդրանիկը հիմնադրում է «Հայաստան» անկուսակ-
ցական թերթը, որ հրատարակվում է Թիֆլիսում՝ «Զորավար Անդրանիկի օր-
գան» ենթատիտղոսով, Վ. Թոթովենցի խմբագրությամբ (արտոնատեր նախ՝ Հ.
Տեր-Հարությանյան, ապա Գարեգին Լևոնյան):

Լ. Թուրունջյանը, որ «Հայաստան» թերթի ակտիվ աշխատակիցներից էր, պատմում է, թե ինչպես Անդրանիկի մեջ հասունացավ հատուկ թերթ հրատարակելու գաղափարը:

Դաշնակցական ջոջերին դուր չէր գալիս «Հայաստան» թերթը և նրանք բամբաստում էին Անդրանիկին: Անդրանիկը առարկելով իր հակառակորդներին, ասել է. «Յո՛ր ռո բովանդակ ժողովուրդիս ձայնը կա սրտիս մեջ, ձեր մեջ կարգ մը մարդիկ կան, որոնք ընդունակ են այդ զգացումն ալ խեղաթյուրելու...»¹⁶:

Անկախ քաղաքական կուսակցությունների ու դասակարգերի բաժանման,

նշում է Անդրանիկը, «Թուրքահայ ժողովրդի համար կար միայն մեկ մտա-
հոգություն և այդ քաղաքական հասարակաց թշնամքի—օսմանյան կառավա-
րության—վտանգն էր»¹⁸։ Այդ վտանգը, իրոք, ահավոր շարիք է հայ ժողո-
վրդի համար։ Լեյդ կապակցությամբ առանձին կուսակցությունների վարած
քաղաքականության ու սխալների մասին «շատ բաներ ունինք ըսելու, բայց
անցյալինք», այսինքն՝ դրա ժամանակը չէ, բայց դրանից հետևություն անկնք,
լինենք հեռատես, «ըլլանք իմաստուն զեթ ասկե հետո»¹⁹։ Իսկ դրա կարևոր
արդյունքը կլինե՞ր այն, որ մահվան երախից հազիվհազ ազատագրված ժողո-
վուրդը գոնե նոր ազեղանքների չենթարկվի՝ վտանգ, որը զգում էր Անդրանիկը և
ահաղանգում։ «Մտածենք միայն փրկելու վերասլորոզները, որպեսզի վաղը
մյուս օրը նույն այդ հայրենիքին մեջ կարենանք վերակազմել հայ հասարա-
կարգը, հայ իրակահեղությունը իր պատմական իխիտնով և ձգտումներով»²⁰։

«Հայաստան» թերթը, որ սկսեց լույս տեսնել 1917 թ. ապրիլի 16-ին Հովհ. Թումանյանի «Հայաստանը պետք է խոսի» և Անդրանիկի «Հայրենիքի վերաշինությունը» առաջնորդող հոգվածներով, ստեղծվեց հայ գաղթականության շինությունը՝ որք երեսմաներին պաշտպանելու համար։ Թերթը արվիճակը բարելավելու, որք երեսմաներին պաշտպանելու համար։ Թերթը արվիճակը բարելավելու, որք երեսմաներին պաշտպանելու համար։

Ապրիլի կեսերից թերթը սկսում է հոգվածներ տպագրել «Անգլիական կապուչտ գրքից»՝ հատկապես ղետեղում է կոմս Բրայսի՝ 1915—1916 թթ. հայկական կոտորածներին վերաբերվող նյութերն ու վավերագրերը²⁵, Թերթն առաջին համարից սկսած հրատարակում է «Մեծ եղեռնի պատմությունը» հոգվածաշարը։ Այդտեղ կոնկրետ փաստերով ցույց է տրվում, թե ինչպես թուրքական կառավարությունը դեռ պատերազմի նախօրյակին 20—45 տարեկան տղամարդկանց զինակոչի ենթարկեց և հայ ժողովրդին պաշտպանական միջոցներից զրկելով, սկսեց նրա հետ հաշվհարդար տեսնել։ Թերթի առաջին համարում հայտարարվում է, որ ստեղծված է նվիրատվություն ֆոնդ «Հայաստանը» հրատարակելու համար²⁶,

վի գլխավոր, կենսական, բնրհանուր հարցով, թուրքահայության պահպանման, ազատման, բարգավաճման հարցով»³³։

«Հայաստան» և «Յուր-Յորը թյամ» թերթից արտատպում է նաև «Անդր-կովկասյան հայաստան» հոդվածը, որտեղ Ռուսաստանում ծավալվող քաղաքացիական պայքարի և հողը գյուղացիներին տալու պահանջի մեջ տեսնում է սնիշխանություն³⁴:

Այսպիսով, թերթը կանդնած լինելով մանր-բուրժուական դիրքերում, չէր հասկանում, որ հայ ժողովուրդն իրապես կիրկվի միայն այն ժամանակ, երբ բոլոր ազգերի աշխատավորների ինտերնացիոնալիստական պայքարը զուգակցվի սոցիալիզմի համար մղվող դասակարգային պայքարի հետ:

[illegible]

Երևելք գոհ չէ Զինեւանդիայի և Ուկրաինայի մոլորակների հետ կապերի հարցում։

է տալիս թերթի համակրանքը դեպի առաջնորդի առաջ քաշած հարցերը։
«Հայաստանը» միաժամանակ հակադրվելով «Մշակին», հանդես է գալիս
Ֆինլանդիայի հարցի պաշտպանության դերում։ «Մշակի» տեսակետը, — գրում
է «Հայաստանը», — առնվազն ստրուկ հայատակի հոգեբանական և քաղաքա-
կան հետապնդում է»³⁶։

փրկիստփայական տեսակետն է»³⁷։
Թերթում տպագրվել են Արշակ Չոպանյանի «Սուրբ Հայաստան», «Հայ-
կական շարժումները», «Հայ Բերենսքին», «Ազգայի՛ն, թե միջազգային» և այլ
հոդվածները³⁷։ Նա հատկապես նշելով հայ ժողովրդի մեծ ողբերգությունը, լա-
վատեսություն և հավատ է ներշնչում նրա ապագայի մասին։ «Ազգի մը բուն
մահը, — գրում է նա, — կսկսի՝ երբ ինքն իր վրա հավատքը մեռնի իր մեջ»³⁸։
Արշակ Չոպանյանի թարգմանությունը «Հայաստանը» տպագրում է Ֆրանսիա-
յի բանաստեղծ էմիլ Պինոյի «Ինչու՞ կսիրեմ Հայաստանը» շատ ուշադրավ և
մեծ պաթոսով գրված հոդվածը, որտեղ բանաստեղծը աշխարհի դատաստանի
մեծ պաթոսով հայկական ջարդերի մարդակուլ բարբարոսներին, միա-
տեղ և մերկացնելով հայկական ջարդերի մարդակուլ բարբարոսներին, միա-
ժամանակ նշում է, որ հայ ժողովուրդը աշխարհին ցույց տվեց «իր հոգուն
անպարտելի հավատքը իր վերածնունդի ժամուն համար»³⁹։

Արշակ Չոպանյանը «Տրամադրություններ Հայկական հարցի մասին» հոդվածում շատ ուշագրավ վերլուծությամբ անդրադառնում է միջազգային դիվանագիտությանը և խոր հավատքով ընդգծում, որ «մեր ժողովուրդը կարող է իբր ազատ և ինքնուրույն ազգ վերակենդանանալ»⁴⁰:

«Հայաստանը» բաղմամբիվ հոգվածներում հակադրվում է ազգայնամոլությանը և գտնում, որ աշխատավոր ժողովուրդները պետք է բարի դրացիական հարաբերություններ ունենան: Նա մի շարք հոգվածներ է տպագրում հայ-վրացական բարեկամական կապերի մասին, «Ազգային հակում և ազգամոլություն» հոդվածում այն միտքն է դարգացվում, որ ազգային ընդհարումների պատճառը տնտեսական շահն է. «Տնտեսականն է որ դեր կխաղա նվաճողական-շովին բաղաբականության մը մեջ և ոչ թե ազգային զգացումը: Ազգայնամոլությունը, ուրեմն, իր քաղաքական աղբյուրը կգտնի տնտեսական-պետական տվյալներու մեջ»⁴¹:

Կոնկրետ վայրի դավադրության ջախջախումից հետո «Հայաստան» թերթի էջերում ակնհայտ անվստահություն է դրսևորվում դեպի ժամանակավոր կառավարությունը⁴²:

«Հայաստան» 1917 թ. հոկտեմբերի 7-ի «Կուսակցություններն և հոսանքներն վեր» աւստորագիր առաջնորդող հոդվածում դատապարտում է այն փաստը, որ հայ ժողովրդի ծանր կացության պահին, «կրքերը բոցավառորեն կձենձրեն» կարծես տարիներու զսպված լուսթենն հետո մարդիկ մեջտեղ եկած են իրենց կուսակցական թույնը թափելու»⁴³: Եվ դա այն ժամանակ, երբ «հայ ժողովուրդը կանգնած է իր գոյություն ունենալու և չունենալու հանգրվանին վրա»: Թերթը շարունակում է պնդել, այն միտքը, որ համախորհրդակցող բոլոր պատգամավորները «պետք է մոռանան իրենց կուսակցությունները և կանգնեն վեր այդ քոլորեն, կուսակցություններն և հոսանքներն»⁴⁴: Այստեղ էլ հենց պարզորոշ կերպով հանդես է գալիս թերթի մանր-բուրժուական դիրքորոշումը, չհասկանալով, որ հայ ժողովրդի փրկությունը նրա սոցիալական ազատագրության մեջ է: Վերջում առաջնորդողը նշում է. «Սովամահության դեպքերը կդառնան հաճախագեպ: Պետք է խորհիլ բուն ցավի մասին և կանգնիլ վեր կուսակցամոլութենն և անհատական եսականութենն»⁴⁵: Այսպիսով, թերթը չէր հասկանում և չէր ընդունում դասակարգային և կուսակցական մոտեցումը, այն համարում էր «եսականություն»: Ինչպես հաստի է Անդրանիկն էլ ի սկզբանե չէր ընդունում կուսակցականությունը ազատագրական պայքարում և գտնում էր, որ նա բաժան-բաժան է անում հայ ժողովրդի ուժերը, խանգարում նրա միասնական պայքարի գործին: Թերթի այդ նույն համարում բերվում է ազգային ժողովում դաշնակցական Ազ-բալյանի զեկուցման առթիվ Անդրանիկի ելույթի համառոտագրությունը, որտեղ նշվում է, որ ժողովը փոխանակ մտածելու հայ ժողովրդին ծանր կացությունից դուրս բերելու մասին, զբաղված է ներքին զգվառոցներով, մոռա-

նալով, որ «մեր առջև ցցված է հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու մեծ հարցը»⁴⁶: Ըստ հաղորդագրության, Անդրանիկը մեղադրում է խորհրդակցությանը մասնակցող բուրժուական և մանր-բուրժուական կուսակցություններին ասելով, որ նրանք փոխանակ ժողովրդի հոգսերի մասին մտածելու, կառաջնորդվեն «զուտ կուսակցական հայեցողությամբ և մտահոգությամբ»⁴⁷:

Անդրանիկը քննադատելով դաշնակցությանը, նշում է, որ նա օգտագործել է ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսների անունները իր հեղինակությունը բարձրացնելու նպատակով, և հետևապես «ձեր ստանձնած գործունեությամբ,—ասված է հաղորդագրության մեջ,—և պարտականությամբ չեք կրնար ցույց տալ ուրիշներու, որ դուք իսկապես էնթերնասիոնալ սոցիալիստներ եք»⁴⁸: Այդ հաղորդագրությունը վերջանում է նորից դաշնակցականների դեմ ուղղված մեղադրանքով: «Դուք եկած եք ոչ թե ժողովուրդին ցավերուն մասին մտածելու, այլ մեկամեկու հոր փորելու և գոյություն ունեցող խրամատը ավելի լայնացնելու, մինչդեռ այս կրիտիքական րոպեին մոռանալով կուսակցական հաշիվներ և մտահոգություններ, պետք է մտածեք միմիայն հայ ժողովրդի անհետաձգելի պահանջներուն մասին»⁴⁹:

Այդ հաղորդագրությունից անմիջապես հետո տպագրված է Անդրանիկի 1917 թ. հոկտեմբերի 5-ի հայտարարությունը, որով նա կրկին հայտնում է դաշնակցությունից իր կապերը խզելու մասին⁵⁰:

«Հայաստան» թերթի էջերում նկարագրվում է երկրում տիրող սովը և անխիղճությունը, «որից կտառապի ամբողջ Ռուսաստանը»⁵¹: Թերթը նշում է, որ Ռուսաստանը իր ծանր ուժեղացող չկարողացավ ի հայտ բերել «պետական կյանքի որևէ ընդունակություն թե՛ հին ուժեղ (ցարիզմի—Մ. Ա.) օրով, թե՛ հիմա (ժամանակավոր կառավարության—Մ. Ա.)»⁵²: Իսկ ահա թե ինչպես է գնահատում թերթը փետրվարյան հեղափոխությունը և ցարիզմի տապալումը. «Ռուսաստանը, փառք ու պատիվ անոր ազատական տարրերուն, ընդունակ եղավ երկար ճակատի անկազմակերպ թիկունքին վրա հաջողացնել հեղափոխությունը, որուն օգնեց ինքը հին ուժեղ իր դավադրությամբ և իր ձեռքով խուժված, որուն օգնեց փոխառված...»⁵³: Սակայն նշվում է, որ այդ հեղափոխությունը չի կարող կատարյալ համարվել, եթե «նա չմտածի հեղափոխության մասին իբրև վերաշինության գործ: Հեղափոխութենն հետո է որ ռուս ժողովուրդը պիտի կրնա գտնիլ բավականին հեղափոխական տարրեր ասպից հանրապետության համար»⁵⁴:

Անդրանիկը հատուկ ուշադրություն է դարձնում նաև այն խնդրի վրա, որ ոմանք ձգտում են իրար հակադրել արևմտահայերին ու արևելահայերին: Առումանք ձգտում են իրար հակադրել տարբեր սկզբունքներով բաժան-բաժան անելը, նրահասարակ հայ ժողովրդին տարբեր սկզբունքներով բաժան-բաժան անելը, նրանց իրար հակադրելը Անդրանիկը մեծագույն շարիք էր համարում, շարիք, որ նպաստում էր միայն և միայն հայ ժողովրդի ամենակատաղի թշնամուն, որ նպաստում էր միայն և միայն հայ ժողովրդի ամենակատաղի թշնամուն,

Եվ այնուհանդերձ, նա դարձյալ հավատարիմ մնալով առողջ տրամաբանությանը, իր գործունեությանը օբյեկտիվորեն, իսկ հետադարձ, ինչպես դա կտեսնենք՝ գործնականում, կանգնեց Հոկտեմբերյան հեղափոխությանը համակրողների շարքում:

1917 թ. հուլիսյան դեպքերից հետո բոլշևիկները VI համագումարի որոշման համաձայն զինված ապստամբության կուրս վերցրեցին և հետևողական պայքար ծավալեցին սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի համար: Վ. Ի. Լենինը իր մի շարք աշխատություններում և հատկապես «Քաղաքական դրույթի մասին» թեզիսներում հիմնավորեց, որ վերջացել է հեղափոխության զարգացման խաղաղ շրջանը և որ բանվոր դասակարգը կարող է իշխանությունը վերցնել միայն զինված ապստամբության միջոցով: Բոլշևիկյան լոգոնոզները լայն արձագանք գտան ժամանակավոր կառավարության և հաշտվողական կուսակցությունների կողմից խաբված մասսաների մեջ:

Հատկապես կոռնիլովյան դավադրության ջախջախումից հետո, բոլշևիկների հեղինակությունը, շտեմբլած արագությանը աճեց: Սովետներում բոլշևիկները սկսեցին գերակշռող դիրք գրավել: Օգոստոսի 31-ին Պետրոգրադի և սեպտեմբերի 5-ին Մոսկվայի սովետները բոլշևիկյան բանաձև ընդունեցին: Սեպտեմբերին նրանց օրինակով բոլշևիկների կողմն անցան երկրի ավելի քան 250 սովետներ. ակնհայտ էր, որ ամբողջ երկրում արդեն առկա է հեղափոխական իրադրությունը: Բանվորական կենտրոնները, գյուղական վայրերն ու զորամասերը ընդգրկվում էին հեղափոխության հորձանուտի մեջ: Համազգային ճգնաժամի շնորհիվ հասունացել էր ժամանակավոր կառավարության անկումը: Ելնելով դրանից Վ. Ի. Լենինը 1917 թ. սեպտեմբերի 12—14-ին գրեց «Բոլշևիկները պետք է վերցնեն իշխանությունը» և «Մարքսիզմը և ապստամբությունը» հայտնի նամակները, որոնցում կոչ էր անում կուսակցությանը կանգնել զինված ապստամբության ղեկի մոտ և ամենայն հմտությամբ ապահովել նրա հաղթանակը: ՌՄԴԲ(բ)Կ Կենտկոմը այդ նամակներն ընդունելով որպես կարևոր ուղեցույց, անցավ լայնածավալ աշխատանքի:

Կուլկասյան բոլշևիկների առաջին համագումարում Ստ. Շահումյանը լենինյան դիրեկտիվների ոգուն համապատասխան կոչ էր անում՝ «Մեր խընդիրն է գլխավորել հեղափոխությունը և իշխանությունը վերցնել մեր ձեռքը»³: Համագումարը գտնում էր, որ աշխատավորները չպետք է կանգ առնեն դժվարությունների ու զոհաբերությունների առջև, պետք է համարձակ ընթանան դեպի իշխանության գրավումը և երկիրն ու հեղափոխությունը փրկեն կործանումից»⁴:

Եվ ահա վրա հասավ գրոհելու և իշխանությունը վերցնելու ժամը, Հոկտեմբերի 24-ին, երբ ոմանք դեռ տատանվում էին՝ սպասել Սովետների II համագումարին, թե՞ մինչև այն վերցնել իշխանությունը, Վ. Ի. Լենինը Կենտկոմի անդամներին ուղղված նամակում գրում էր. «Դրությունը ծայր աստիճան

կրիտիկական է: Պարզից էլ պարզ է, որ այժմ, արդեն հիրավի, ապստամբությունն ուշացնելը մահվան է հավասար:

Ամբողջ ուժով համոզում եմ ընկերներին, որ այժմ ամեն ինչ մազից է կախված, որ հերթի են դրված այնպիսի հարցեր, որոնք ո՛չ թե խորհրդակցություններով, ո՛չ թե համագումարներով (թեկուզ հենց Սովետների համագումարներով) են լուծվում, այլ բացառապես ժողովուրդների, մասսայի կողմից, մարներով) են լուծվում, այլ բացառապես ժողովուրդների, մասսայի կողմից, զինված մասսաների պայքարով»: Այդ պատմական նամակ-կոչը ավարտվում է հետևյալ պահանջով. «Կառավարությունը տատանվում է: Պետք է մինչև վերջ ջախջախել նրան, ինչ էլ որ լինի՝ Ելույթն ուշացնելը մահվան է հավասար»⁵:

Լենինյան կոչը ոտքի հանեց Պետրոգրադի բանվորներին, զինվորներին ու նավաստիներին, որոնք բոլշևիկների ղեկավարությամբ վճռական ու հաղթական պայքարի դուրս եկան:

1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին Պետերբուրգում հաղթանակեց Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխությունը:

Ռազմահեղափոխական կոմիտեն «Ռուսաստանի քաղաքացիներին» կոչում ազդարարեց. «Այն գործը, որի համար պայքարում էր ժողովուրդը՝ դեմոկրատական հաշտության անհապաղ առաջարկում, հողի կալվածատիրական սեփականության վերացում, արտադրության վրա բանվորական վերահսկողություն, Սովետական կառավարության ստեղծում, — այդ գործը ապահովված է»⁶:

Նույն օրը երեկոյան Սովետների II համագումարը սկսեց իր աշխատանքները, որտեղ Վ. Ի. Լենինը ի լուր աշխարհի հայտարարեց. «Այսուհետև նոր շրջան է սկսվում Ռուսաստանի պատմության մեջ, և սվյալ երրորդ դասական հեղափոխությունը վերջին հաշվով պետք է հասցնի սոցիալիզմի հաղթանակին»⁷: Վ. Ի. Լենինը նոր հաղթանակած հեղափոխության իշխանության անհաջնահերթ խնդիրը համարեց անհապաղ վերջ տալ պատերազմին. դրանում մեզ պաշտպան կկանգնեն միջազգային պրոլետարական մասսաները, արդեն իտալիայում, Անգլիայում, Գերմանիայում բարձրացող հեղափոխական շարժումները: «Ռուսաստանի ներսում, — շարունակում է Վ. Ի. Լենինը, — գյուղացիության հսկայական մասն ասել է՝ բավական է խաղաղ կապիտալիստների հետ, մենք կերթանք բանվորների հետ: Մենք գյուղացիության վստահությունը կշահենք մի դեկրետով, որը կոչնչացնի կալվածատիրական սեփականությունը: Գյուղացիները կհասկանան, որ գյուղացիության փրկությունը բանվորների հետ դաշինք կնքելու մեջ է միայն: Մենք իսկական բանվորական վերահսկողություն կսահմանենք արտադրության վրա»⁸: Համագումարի ընդունած բանաձևում հույս է հայտնվում, որ բանվոր դասակարգը և չքավոր գյուղացիությունը հանդես կբերեն անձնուրացություն հեղափոխության հաղթանակը պաշտպանելու համար, որ «արևմտաեվրոպական երկրների պրոլետարիատը կօգնի մեզ լիակատար և հաստատուն հաղթանակի հասցնելու սոցիալիզմի գործը»⁹:

Համագումարի ընդունած հաշտության մասին դեկրետը կոչ էր անում «բոլոր պատերազմող ժողովուրդներին և նրանց կառավարություններին՝ անհապաղ բանակցություններ սկսել արդարացի գեմեկրատական հաշտության մասին»¹⁰։ Դեկրետը պատերազմը շարունակելը, փոքր ժողովուրդներին կոզոպտելը և նրանց ունեցվածքին տիրելը համարում է «մարդկության դեմ ուղղված մեծագույն հանցագործություն և հանդիսավոր կերպով հայտարարում է իր վճռականությունը՝ անմիջապես ստորագրելու այնպիսի հաշտության պայմաններ, որը վերջ է տալիս այս պատերազմին, առանց բացառության բոլոր ժողովուրդների համար հավասարապես արդարացի մատնանշված պայմաններով»¹¹։

Վ. Ի. Լենինը առաջարկեց բացեիքաց հայտարարել նաև խմբերիալիստների անեքսիաների ու կոնտրիբուցիաների վրա կառուցված դադարի պայմանագրերը և մերկացնել նրանց կոզոպտչական ծրագրերը, ժողովուրդներին մասնակից դարձնել հաշտության և պետական կառավարման կարևորագույն խնդիրներին, բարձրացնել մասսաների գիտակցությունը։ «Մեր պատկերացումով, — գրում է Վ. Ի. Լենինը, — պետությունն ուժեղ է մասսաների գիտակցությամբ։ Նա ուժեղ է այն դեպքում, երբ մասսաներն ամեն ինչ գիտեն, ամեն ինչի մասին կարող են դատել և ամեն ինչ գիտակցաբար են անում»¹²։

Վ. Ի. Լենինը, խոսելով հողի վերաբերյալ դեկրետի մասին, նշեց, որ «բանվորա-գյուղացիական հեղափոխական կառավարությունն առաջին հերթին պետք է լուծի հողի հարցը, — մի հարց, որը կարող է հանգստացնել ու բավարարել գյուղացիական շքավորության հսկայական մասսաներին»¹³։ Այստեղ էլ Վ. Ի. Լենինը պահանջ է դնում ծավալել մասսաների ստեղծագործական ունակությունները։ «Մենք պետք է հետևենք կյանքին, — գրում է նա, — մենք պետք է ստեղծագործական լիակատար ազատություն տանք ժողովրդական մասսաներին»։ Հետո նա շարունակում է. «էականն այն է, որ գյուղացիությունը հաստատապես համոզվի, որ գյուղում այլևս կալվածատեր չկա, ոտ իրենք գյուղացիները թող լուծեն բոլոր հարցերը, թող իրենք կարգավորեն իրենց կյանքը»¹⁴։

Համագումարն ընդունեց հաշտության և հողի վերաբերյալ պատմական դեկրետները, ստեղծեց ժողովրդական կոմիսարների սովետ՝ Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ։ 1917 թ. նոյեմբերի 2-ին հրապարակված «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների դեկլարացիան» հռչակեց բոլոր ազգերի իրավահավասարություն և ազատ զարգացում։

Սովետական կարգերի հաստատումը նոր էջ բացեց մարդկության պատմության մեջ։ Ռուսաստանի բոլոր ազգերի աշխատավորներն ազատագրվեցին սոցիալական ու ազգային ճնշումից, գրվեց դադաթակալության անկման և աշխարհի ճնշվածների ազատագրման հիմքը։ Սովետների երկիրը դարձավ համաշխարհային հեղափոխական-ազատագրական շարժումների հենարանը։

Աշխարհի բոլոր ճնշվածները Հոկտեմբերի մեջ էին տեսնում իրենց ազատագրության ապավենը։

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակը առաջին հերթին ժողովուրդների ինտերնացիոնալ միասնության ապացույցն էր, այն պատմական իրողության հաստատումը, որ ռուսական պրոլետարիատի հեղափոխական պայքարի խնդիրները լիովին արտահայտում էին ճնշված ազգերի սոցիալական և ազգային ազատագրման խնդիրները։ Այստեղից հետևում էր, որ նախկինում ցարիզմի կողմից ճնշված ազգերի ազգային-ազատագրական շարժումները, որպես ներքին ռեզերվներ լիովին օգտագործվում էին սոցիալիստական հեղափոխության կողմից, միահյուսվում պրոլետարիատի խնդիրների հետ։ Այստեղ է, որ պրոլետարիատը հանդես է գալիս որպես ճնշված ազգերի պաշտպան և արտահայտում է նրա շահերը։ Այս իմաստով էլ, ռուս պրոլետարիատը, կարմիր բանակը, արտահայտելով Անդրկովկասի ժողովուրդների շահերը, եղբայրական օգնության ձևեր մեկնեցին նրան և դրանով իսկ կատարեցին իրենց պատմական և ինտերնացիոնալիստական միսիան։ Նույն կարգով ճնշված ազգերի հեղափոխական պայքարը, միահյուսվելով պրոլետարիատի սոցիալիստական հեղափոխությանը, օգնեց նրա հաղթանակի ապահովմանը։

Սովետական կառավարության կազմում ստեղծված ազգային գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը լայն աշխատանք ծավալեց բոլոր ազգերի ազատագրության համար։ Կարևոր դեր խաղացին նաև այդ ժողովուրդներին կից ըստեղծված հայկական, մուսուլմանական և այլ ժողովուրդների գործերի կոմիտեարիատները, որոնք դործնական օգնություն էին կազմակերպում տարբեր ազգերի լեզուներով գրականություն և թերթեր հրատարակելու, կադրեր պատրաստելու, նյութական և այլ կարգի աջակցություն ցույց տալու գործում։

Անդրկովկասյան բոլշևիկյան կազմակերպություններն աշխատավոր մասսաների գլուխն անցած պայքարում էին Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակն ամրապնդելու համար։ ՌՍԴԲ(բ)Կ Կովկասյան հրկրային կոմիտեն 1917 թ. նոյեմբերի վերջին ընդունած մի բանաձևում ողջունում է Վ. Ի. Լենինին՝ «որպես պրոլետարիատի քաջարի առաջնորդի, որը մարդկության տարեգրության մեջ պրոլետարական սխրանքների փառահեղ էջեր է գրել, տալով ինտերնացիոնալի և սոցիալիզմի գործին նվիրվածության փայլուն օրինակ»¹⁵։ Այդ բանաձևը մեծ գոհունակությամբ ընդունեց ՌՍԴԲ(բ)Կ ԿԿ-ն և ընդգծեց կովկասյան բոլշևիկների վճռականությունն ու նվիրվածությունը սոցիալիզմի գործին։

Ամենուր զգացվում էր Անդրկովկասի աշխատավորների համակրանքը դեպի սովետական կարգերը։ Սարիղամիշից բոլշևիկ Ս. Ալավերդյանը հայտնում էր, որ աշխատավորները գնում են մեր կուսակցության ետեից, նրանք «գիտակցության են եկել և ընթանում են ազատագրվելու ուղիով, դեպի սոցիալիզմ»¹⁶։ Սակայն դաշնակների, մենշևիկների և մուսավաթականների հակահեղինակում էր

դափոխական գործունեությունը, նրանց կողմնորոշումը դեպի արևմտյան իմպերիալիստական տերությունները շատ վնասակար և կազմալուծիչ դեր էին կատարում: Հեղափոխական ուժերի միասնական ուղիով ընթանալուն խանգարում էին նաև կովկասյան բազմազգ ժողովուրդների իրարից արհեստականորեն մեկուսացումը, Հյուսիսային Կովկասում հակահեղափոխական ուժերի սլատենեշ ստեղծելն ու Անդրկովկասը Ռուսաստանից կտրելը:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության վերաբերյալ հաղորդագրություններն ու լուրերը ցնցող տպավորություն էին թողնում Անդրկովկասում: 1917 թ. հոկտեմբերի 27-ի մի հաղորդագրությունից, օրինակ, հայտնի է դառնում, որ Պետրոգրադի կայազորն անցել է բոլշևիկների կողմը և եթե նոր զորք չբերվի, իշխանությունը կանցնի բոլշևիկների ձեռքը: Նշվում է նաև, որ Նիկոլայան կամրջին է մոտեցել բոլշևիկյան «Ալլորա» հաժանավը: Երեկոյան սկսվել է Զմեռային պալատի շրջապատում: Քաղաքային դումայում ձևավորվում է «Հասարակական փրկության կոմիտե»: Պետերբուրգյան սովետում հանդես է գալիս Լենինը¹⁷:

ՍՍՀՄ կենտրոնական պետական բազմա-պատմական արխիվում պահպանվող նյութերը ցույց են տալիս, որ հեղափոխության հաղթանակի կապակցությամբ կովկասյան բանակի հետադեմ հրամանատարությունը բողոք է հայտարարում և հրաման տալիս պատժել բոլշևիկյան պրոպագանդիստներին¹⁸: Գնեբրալ Օդիշելիձեն կոչ է անում բանակին՝ օգնության ձեռք մեկնել ժամանակավոր կառավարությանը¹⁹: Սակայն արդեն ուշ էր: Գնեբրալ-մայոր Կալնիցկին կովկասյան բանակի հրամանատարությանն ուղղված դադունի զեկուցագրում, 1917 թ. հոկտեմբերի 28-ին, գրում է, որ հոկտեմբերի 1—28-ը հատկապես ուժեղացել են հեղափոխական տրամադրությունները Դադստանում, անդրկովկասյան տարբեր վայրերում, Լենքորանում, Թիֆլիսում, Բաթումում, Երևանում և այլուր²⁰:

1917 թ. նոյեմբերի 4-ին Կովկասյան ճակատի զորքերի հրամանատարներին ուղարկած մի հեռագրում հետևյալ կերպ է ներկայացվում երկրում ըստեղծված քաղաքական դրությունը. Պետրոգրադում փողոցային էքսցեսները դադարել են, անգամ սկսել են աշխատել թատրոններն ու կինոն: Պետական օրգանները շարունակում են բոլշևիկների նկատմամբ բոյկոտը, բոլշևիկներին բոյկոտի են ենթարկում նաև բաժնետիրական առևտրական բանկերը: Կառավարությունը ձևավորելու համար շարունակում են համադեմոկրատական խորհրդակցության բանակցությունները: Նոյեմբերի 2-ին Մոսկվայի շրջանի ժամանակավոր կառավարությանը հավատարիմ զորամասերը ստիպված էին զինաթափվել, նոյեմբերի 3-ին յունկերները ցած են դրել զենքը և զիջել իրենց դիրքերը:

Հաղորդվում է նաև, որ Մոսկվայում տեղի ունեցած մարտերից հետո բավականին զոհեր կան: Կիևում իշխանությունը Ռադայի ձեռքն է, Կադանում

բոլշևիկյան կայազորի ու յունկերների միջև կատաղի մարտեր են գնում, զոհերի թիվը մեծ է²¹:

Կենտրոնից եկող հաղորդագրությունները շատ ուժեղ տպավորություն են թողնում թե՛ աշխատավորության և թե՛ զինվորների վրա:

Կովկասյան ճակատի շտաբի պետի փոխանորդ գնեբրալ Լեանդովսկու ստորագրությունը կրող մի հաղորդագրությունից երևում է, որ, երբ տեղեկություն է ստացվում Կուբանում հին կարգերի տապալման մասին, 39-րդ դիվիզիայի գնդերում ծառայող կուրանցիներն ինքնակամ կերպով հավաքվում են Ալեքսանդրապոլ և պահանջում անմիջապես հայրենիք ուղարկել²²:

39-րդ դիվիզիայի հեղափոխական կոմիտեն ղեկավարությունն իր ձեռքը դնելով, սկսեց զորամասերն ուղարկել Ստավրոպոլի նահանգ: Կոմիտեն միաժամանակ որոշել էր հրամանատարությունը չարձակել, այլ նրա վրա վերահսկողություն սահմանել²³:

Առհասարակ զինվորները մեծ հետաքրքրությամբ էին հետևում երկրում և հատկապես իրենց հայրենի վայրերում կատարվող դեպքերին և օր առաջ ուզում էին տուն վերադառնալ ու մասնակցել տեղի ունեցող իրադարձություններին:

Ստ. Շահումյանը 1917 թ. հոկտեմբերի 29-ին «Կովկասյան բանակի բոլոր ընկեր զինվորներին» կոչում նկարագրելով երկրի վիճակը ժամանակավոր կառավարության անփառունակ իշխանության ժամանակ, նշում է, որ «պետական գերագույն իշխանությունը զավթած կալվածատերերն ու կապիտալիստները ձգձգում էին պատերազմը, պայքարում էին բանվորների, զինվորների ու գյուղացիների դեմ, հաշտության, հացի, հողի ու ազատության նրանց պահանջների դեմ: 8 ամիս հափշտակիչ-կողոպտիչները սաստկացնում էին պետական քայքայումը, որպեսզի սովի ոսկրոտ ձեռքով խեղդեն հեղափոխությունը...»²⁴: Ստ. Շահումյանը անհրաժեշտ է գտնում հետևել Պետրոգրադի և Կրոնշտադտի հեղափոխական բանվորների և Բալթյան նավատորմի նավատիկների օրինակին, որոնք տապալեցին կալվածատերերին ու կապիտալիստներին և իշխանությունը վերցրեցին իրենց ձեռքը: Նա ահազանգում է, որ հակահեղափոխական ուժերը «համաձայնություն են կնքում վիլհելմի հետ՝ հեղափոխությունը համատեղ ճնշելու մասին. նրանք ձգտում են Պետրոգրադը կտրել ամբողջ Ռուսաստանից, սովահար անելով վերցնել այն»²⁵: Նա կոչ է անում բոլոր ուժերը նվիրաբերել հանուն հեղափոխության և աշխատավորների իշխանության պաշտպանության: Հոկտեմբերի 31-ին բանվորների և զինվորների Բաքվի ընդլայնված սովետում ընդունված բանաձևը պահանջում է առաջ քաշել «Սովետի իշխանությունը նաև Բաքվի շրջանում ընդլայնելու խնդիրը՝ ընդհուպ մինչև ամբողջ իշխանության անցումը նրա ձեռքը»²⁶: Պահանջ է գրվում Սովետի գործադիր կոմիտեի առջև, որ «դրությունը սրվելու դեպքում կոմիտեն իրեն հայտարարի միակ իշխանությունը Բաքվում»²⁷:

Հոկտեմբերի 29-ին Բաքվում տեղի ունեցած միտինգում զինվորներն ու նավաստիները քվեարկեցին հօգուտ բոլշևիկների և սահմանափակ ամբողջ իշխանությունը հանձնել Սովետներին, հանգամանք, որը ցույց տվեց, որ «զինվորների և նավաստիների քաղաքական համակրանքը և քաղաքական վստահությունը» բոլշևիկների կողմն է»²⁸։ Դա բացատրվում է նրանով, որ միայն բոլշևիկներն են արտահայտում աշխատավորության շահերը և «ասում են հենց իրենց բանվորներին, զինվորներին և գյուղացիներին՝ վերցրեք իշխանությունը ձեր ձեռքը։ Բարելավեցե՛ք ձեր տնտեսական և իրավական դրությունը։ Գրավեցե՛ք հողը կալվածատերերից»²⁹։ Աշխատավոր մասսաները դնում էին բոլշևիկների ուղիով, քանի որ նրանց «լոզունգները դա՛ կյանքի լոզունգներն են, դա ժողովրդական հեղափոխական մասսաների շահերի և կարիքների իսկական արտահայտությունն են»³⁰։ Բայց դեռևս անհրաժեշտ էր կազմակերպել և միասնական ուժերով գործի անցնել՝ «պայքարելու համար հանուն ազատության, հանուն մեզ համար թանկ հեղափոխության հաղթանակի»³¹։ Ստ. Շահումյանը խաղաղության և ազատության բոլոր պաշտպաններին կոչ էր անում որպեսզի նրանք «անհապաղ և վճռականորեն անցնեն նոր կառավարության, Լենինի զբաղվորած ժողովրդական կոմիսարների կառավարության կողմը»³²։ Այնուհետև Ստ. Շահումյանը նշում է, որ Բաքվի սովետը իրեն ոչ միայն հայտարարեց Ռուսաստանի հեղափոխական կառավարության կողմնակից, այլ նաև որոշեց, «որ Բաքու քաղաքում իշխանությունը պետք է ամբողջովին անցնի բանվորների և զինվորների դեպուտատների Սովետների ձեռքը»³³։ Նման պայմաններում 1917 թ. նոյեմբերի 2-ին մենշևիկները, էսէները ու դաշնակցականները հեռացան Բաքվի շրջանի բանվորական և զինվորական դեպուտատների սովետի նիստից (450 դեպուտատից հեռացան 120)։ Ընտրվեց նոր գործադիր կոմիտե, որը դիմեց բոլոր քաղաքացիներին՝ պաշտպանել Վ. Ի. Լենինի գլխավորած Սովետական կառավարությունը։

1917 թ. նոյեմբերի 15-ին Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն, որ ստեղծել էր ժամանակավոր կառավարությունը, մարտի 9-ին դադարեց գոյություն ունենալուց։ Հիմնվեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, որը Ստ. Շահումյանի բնորոշմամբ կլինի «կերենսկու կառավարությունից ոչ լավ մի կառավարություն»³⁴։

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը մեծ իրարանցում առաջացրեց Անդրկովկասի հակահեղափոխական կուսակցությունների շրջանում։ Նրանք հեղափոխության ալիքը խափանելու համար դիմում էին ամենաստոր միջոցների։ «Պետերբուրգում տեղի ունեցած Հոկտեմբերյան հեղափոխության մասին, — գրում է Ստ. Շահումյանը, — Թիֆլիսի էսէները «արշունով ու երկաթով» էին սպառնում բոլշևիկներին», իսկ մենշևիկները «մեծագույն դժբախտություն էին համարում բոլշևիկների ելույթը»։ — Այդ երկու պաշտպանողական կուսակցությունների շաշինքը լրացնում էին մուսավթականներն ու դաշնակցականներն —

ըր։ Հակահեղափոխական ուժերի նման միասնությունը կարող էր տալ միայն «հեղափոխության դեմ պայքարելու կառավարություն»³⁵։ Վերլուծելով այդ երևույթի պատճառը Ստ. Շահումյանը նշում է, որ Կովկասը մանր բուրժուական երկիր է և մենշևիկյան, դաշնակցական և այլ «մանր-բուրժուական կուսակցությունները մեղանում միշտ գերակշռող դեր են խաղացել։ Արդյունաբերական Բաքուն միշտ էլ մի կողմում է հղել կանգնած իր, առավելապես բոլշևիկյան պրոլետարիատով»³⁶։

Ահա այդ էր պատճառը, որ հակահեղափոխական ուժերը մանր-բուրժուական տարերայնության թո՛ւ ու բո՛հում կարողացան գլուխ բարձրացնել։ «Բնորոշ է, որ նոր իշխանությունը (Անդրկովկասյան կոմիսարիատը — Մ. Ա.) խուսափում է հեղափոխության դրած արմատական հարցին պատասխանելուց՝ ճանաչում է արդյոք Կովկասը Լենինի նոր կառավարությունը, թե՞ պատերազմ է հայտարարում նրան։ Այդ հարցին պատասխանելու փոխարեն Կովկասյան նոր կառավարությունը որոշում է փաստորեն անջատվել Ռուսաստանից և ավտոնոմ Անդրկովկաս ստեղծել»³⁷։ Ահա հենց այստեղից էլ սկսվում է ողջ դժբախտությունը, Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից անջատելու արկածախնդրությունը, որը ահավոր շարիքների սկիզբ հանդիսացավ անդրկովկասյան քաղաքացի աշխատավորության համար։

Կովկասյան մենշևիկները 1917 թ. սեպտեմբերին Պետրոգրադի դեմոկրատական խորհրդակցությունում հայտարարում էին, «թե իրենք ոչ մի ավտոնոմիական ձգտում չունեն ... խորհրդակցությունը բուռն կերպով ծափահարում ու օւլացիա էր սարքում մենշևիկ հետևորդներին և նրանց որպես օրինակ էր ցույց տալիս «գավաճան» ուկրաինացիներին ու ֆինլանդացիներին»³⁸։ Իսկ երբ Զխեիձեն և Մերկելին վճռվեցին Պետրոգրադից «Կովկասյան մենշևիկները միանգամից մոռացան «ընդհանուր հայրենիքի» հանդեպ իրենց հավատարմության մասին և փաստորեն Անդրկովկասի ավտոնոմիա հայտարարեցին»³⁹։ Ստ. Շահումյանը նշում էր, որ հեղափոխական Բաքուն ոչ մի լավ բան չի սպասում «կովկասյան նոր կառավարությունից», որի անջատողական քաղաքականությունը «Անդրկովկասը կբաժանի երեք ազգային սատրապություն՝ Վրաստանը կվերցնեն մենշևիկները, հայերին կդնեն «դաշնակցություն» կուսակցության տրամադրության տակ, մուսուլմաններին կտրամադրեն մուսուլման նացիոնալիստներին»⁴⁰։ Ինչպես տեսնում ենք, Ստ. Շահումյանը, սուլման նացիոնալիստներին»⁴⁰։ Ինչպես տեսնում ենք, Ստ. Շահումյանը, 1917 թ. նոյեմբերի 18-ին ժողովրդական կազմակերպումը Կովկասում» խորագիրը կրող հոգվածում կանխատեսում էր Կովկասը Ռուսաստանից անջատելու շարաքաստիկ հետեանքները, բուրժուական նացիոնալիզմի սանձազերծումը։ Սակայն հեղափոխությունը Կովկասում կանգ չի առնի, — նշում է Ստ. Շահումյանը, այն կշարունակվի ռուսական հեղափոխությանը համաէ Ստ. Շահումյանը, այն կշարունակվի ռուսական հեղափոխությանը համաքայլ վճռական հաղթանակի համար, «ժողովրդական կոմիսարների իշխանությունը Լենինի գլխավորությամբ ճանաչելու համար, տեղերում բանվորների,

նեք, — այն ժամանակ բանակը վստահությամբ կտոգորվի դեպի ձեզ և կաբող է նաեաշել ձեռ իշխանությունն այնպես, ինչպես բանակը վստահում է Արևմտյան ռազմաճակատում ժողովրդական Կոմիսարների Սովետին և կատարում է իր հեղափոխական պարտքը՝ պաշտպանելով ռազմաճակատը մինչև հաշտություն կնքելը»⁵²։

Անդրկովկասի անվտանգությունը մեծ վնաս հասցրին ազգայնական կուսակցությունների հակամարտությունը և հակահեղափոխական խմբավորումների ստեղծումը։ Մենշևիկների և մուսավաթականների բլոկը, որը ստեղծվել էր դեռևս 1916 թ. հունվարին «միայն չունեի օսմանյան բանակներու սպառնալիքն, ընդհակառակը անոր համար ճամփան կ'արթնր Անդրկովկաս մտնելու համար։ Բլոկին համար իսկական թշնամին օսմանցին չէր այլ ռուսը»⁵³։ Հայտնի էր նաև Կ. Պոլսի կառավարության հետ «Վրաց ազգային ազատագրության կոմիտեի» կնքած դաշինքը, որտեղ նշվում էր թե, եթե թուրքերը գրավեն Կովկասը, ապա կստեղծվի «անկախ Վրաստան» Թուրքիայի հովանավորության տակ⁵⁴։

Դեռևս 1917 թ. հուլիսին գերմանական արտաքին գործերի մինիստրության մի հաղորդագրության մեջ այն միտքն էր զարգացվում. որ Ռուսաստանը պետք է կտրվի Բալթիկ և Սև ծովերից, շրջապատվի նոր պետությունների պողպատյա պարիսպով»⁵⁵։ Նշվում է նաև, որ «իսլամական Անդրկովկասը պիտի կազմի թուրքական նահանգ», իսկ Վրաստանը կլինի ինքնավար Թուրքիայի հովանավորության տակ»⁵⁶։ Այդ հույսերով տարված՝ վրաց ազգայնականների միակ նպատակը, ահա նման «անկախության» հասնելն էր։

Դաշնակցականները, լծված իմպերիալիզմի կառքին, հակասովետական դիրք բռնեցին։ Դաշնակցությունը «որպես առաջին գործ իր «մարտական» ուժը տրամադրեց մենշևիկ-մուսավաթ բլոկին. հեղափոխական ռուս զորքը արսենալի մեջ զինաթափելու համար»⁵⁷։

Մենշևիկյան մուսավաթական բլոկի մտահոգության գլխավոր առարկան էր զինաթափ անել ռուս զորամասերը և դուրս հանել նրանց Կովկասի սահմաններից։

Ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո, ճակատի պաշտպանությունը թուրքական զորքերի ներխուժումից ամենահրատապ խնդիրն էր դարձել։ Փորձեր արվեցին Արևմտյան ճակատից Կովկաս փոխադրել այնտեղ մնացած 15—20 հազար հայ զինվորներին, սակայն Կերենսկին խափանեց այդ, իսկ արևմտահայ զորքի կազմակերպմանը Ազգային խորհրդի դաշնակցական ղեկավարները բացարձակապես ընդդիմանում էին։ Արևմտահայերը զրույցներ փրկելու համար 19—45 տարեկանների, իսկ Ազգային խորհուրդը մինչև 32 տարեկանների զորակոչ է հայտարարում։ Սակայն Անդրկովկասի կոմիսարիատը չեղյալ է համարում դրանք և 1917 թ. դեկտեմբերին հայտարարում միայն մինչև 26

տարեկանների զորակոչ, որով հայ զինվորների մի զգալի մասը ծառայությունից դուրս է գրվում⁵⁸։

Ռուսական զորքերը մենշևիկյան և մուսավաթական սեփարյուրակային խմբերի հարձակումներից պաշտպանվելու համար, փոքր խմբեր կազմած հեռանում էին Կովկասից։ Երբ ճակատում ստեղծված ծանր պայմանների մասին հայտնի է դառնում Վ. Ի. Լենինին, նա անմիջապես ցուցում է տալիս, որ բանակի կազմում եղած հայ զինվորները վերադառնան Կովկաս և պաշտպանեն ռուսական բանակի կողմից դրավված հայկական հողերը⁵⁹։ Բայց ազգայնական կուսակցությունների և Սովետներում բուն դրած հաշտվողականների դավաճանության հետևանքով Կովկաս ուղարկված զորքը նման միջավայրում կազմավորվում և չի հասնում իր նպատակին։

Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագիրը որոշ ժամանակ Կովկասյան ճակատում նույնպես խաղաղություն հաստատեց։ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, որ ռուսական բանակին հալածում և թշնամական վերաբերմունք էր ցույց տալիս, սկսում է զինադադարի բանակցություններ վարել Թուրքիայի հետ։ Կոմիսարիատը պատրաստ էր Անդրկովկասը թշնամուն հանձնելու։ Նման պայմաններում ծանրանում էր հայ ժողովրդի, մանավանդ զաղթականության վիճակը։ Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատվելով, խափանվել էր այնտեղից ամսական 4 մլն. ռուբլի նպաստի ստացումը։

Միայն Լենինի զլխավորած Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը կարող էր փրկել Հայաստանը։ Սակայն, դաշնակցական «քաղաքագետները» միացան մենշևիկյան-մուսավաթական բլոկի գործունեությանը, կոմիսարիատի ու սկզմի քաղաքականությանը։ Մինչդեռ հայ ժողովրդի վիճակը պահանջում էր ճանաչել Սովետական Ռուսաստանի իշխանությունը։ Հայտնի է, որ պատերազմական օրենքով, դրավված շրջանները, մինչև դաշնագրի կնքումը կառավարվում էին ժամանակավոր վարչության կողմից և ենթարկվում զինվորական իշխանություններին։ Այդ օրենքի համաձայն Վանի, Կարինի, Բաղնիշի և Տրապիզոնի վիլայեթների քաղաքական վարչությունը կապված էր Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրության հետ։ Այստեղ կազմված էր Հայաստանի ընդհանուր կոմիսարիատ։ Հոկտեմբերյան հեղափոխության էր Հայաստանի ընդհանուր կոմիսարիատը։ Հոկտեմբերյան հեղափոխության կողմից և ենթարկվում էր նրան։ Հայտական Ռուսաստանի կառավարության կողմից և ենթարկվում էր նրան։ Հայկական բավականաչափ զինված ուժեր կային, մինչդեռ Անդրկովկասի կոմիսարիատը և սեյմը զուրկ էին նման ուժերից։ Արևմտահայ խորհուրդը Սովետական կառավարության օգնությանը դիմելու փորձեր արեց, բայց դաշնակցությունը խիստ դիմադրեց։ Դեռ ավելին. դաշնակները ռուսական զորքի գրաված հայկական շրջանների կոմիսարիատն անջատեցին Սովետական Ռուսաստանից և դարձրին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կցորդը⁶⁰։ Ազգային խորհուրդի դաշնակցական ղեկավարների նման քաղաքականությունը կորստաբեր

նշանակութիւն ունեցաւ և նոր շարիքներ բերեց հայ ժողովրդին: «Թուրքահայաստանի» մասին գեկրեալի իրականացման կապակցութեամբ, հատկապես տեղում հայկական միլիցիա ստեղծելու և սահմանները սլաշտալանելու, տեղական իշխանութիւն կազմակերպելու կապակցութեամբ Կովկասի արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահումեանը, որը միաժամանակ Թուրքահայաստանի կոմիսարն էր, գալով Թիֆլիս, բանակցութիւններ է սկսում հայ բուրժուական կուսակցութիւնների ներկայացուցիչների հետ: Նա հուլիս ուներ, որ հնարավոր կլինի օգտագործել զեռես ռազմաճակատում մնացած ռուսական զորքերը, ձևավորել հայկական զորամասերը, Արեւմտյան ճակատից վերադարձող զինվորներին ուղարկել Կովկասյան ճակատ և այդ ձևով փրկել զրութիւնը: Արեւմտահայութեան ներկայացուցիչները զոհունակութեամբ ընդունեցին Ստ. Շահումեանի առաջարկները Հայկական հարցի լուծման վերաբերյալ, սակայն դաշնակցականները իրենց հատուկ ավանտյուրայի դիմելով, վիժեցրին բանակցութիւնները:

Դաշնակները, որ մինչ այդ ցանկանում էին համոզել ժողովրդին, թե բուշևիկները «ապագաօրհանացած» հայեր են և չեն հետաքրքրվում Հայկական հարցով, այժմ վախենում էին, որ Ստ. Շահումյանի բանակցությունները «թուրքահայ դեկրետի» իրականացման ուղղությամբ կապացուցեն, որ միայն բուշևիկներն են իրականում ընդունակ լուծելու Հայկական հարցը: Պարզ է, որ բուշևիկների հետ գործակցելը կմերկացնեի դաշնակցականների ազգայնական քաղաքականությունը: Նրանք Ստ. Շահումյանին թիֆլիսից հեռացնելու նենգավոր պլաններ կազմեցին, կոմիտարիատը նրան ձերբակալելու հրաման արձակեց:

Դաշնակցութիւնը մերժելով Ստ. Շահումյանի առաջարկը Արեւմտյան Հայաստանի սահմանները պաշտպանելու վերաբերյալ, համաձայնվում է մենշեւիկներին և էսէռների հետ ռազմաճակատի գիծը նեղացնել՝ նահանջելով մինչև 1914 թ. սահմանը։ Ազգային խորհուրդը ևս ընդունում է այդ որոշումը։ Սակայն, ինչպես հայտնի է, Ազգային խորհուրդը Ա. Ահարոնյանի նախագահութեամբ մերժել էր արեւմտահայերի առաջարկը՝ թույլատրել միլիցիա կազմակերպել ռուսական զորքերի կողմից ազատագրված արեւմտահայ գավառները պաշտպանելու համար։ Նահանջի այդ որոշումը ավելի է արագացնում ճակատի մերկացումն ու քայքայումը։ Անդրանիկը, բրպես երկրապահ զորամասի հրամանատար, պետք է պաշտպաներ Վան—Բաղեշ—Սղերդ գիծը, սակայն դրութիւնն այնպիսին էր, որ նա ստիպված գնաց Կարին և ոչ մի օգնութիւն չստանալով ծանր կացութեան մեջ ընկավ⁶¹։ Կարինի ռազմաճակատի հրամանատար զենեւրալ Օդիշելիժնն թողել էր Մամախաթունը և Տրապիզոնը, իսկ Վեհիբ փաշան, իր առջև դիմադրող ուժ չգտնելով, հարձակման էր անցել և մեկը մյուսի ետևից գրավում էր հայկական շրջանները։ Մուսավաթականները իրենց ներկայացուցիչ Սեիդովին ուղարկեցին Կարին՝ թուրքական զորքերին ընդա-

Խաչ: Անդրանիկը ձերբակալեց Սեդոյանին, որը սակայն Ջավրիկի միջնորդու-
 թյամբ ազատվեց և Թիֆլիս մեկնեց:

Անդրկովկասի հակահեղափոխական կառավարությունն ու ազգայնական կուսակցությունները գլուխները կորցրած ստորացան թուրք-գերմանական զավթիչների առջև և երկրամասը հանձնեցին նրանց տնօրինությանը: Ստեղծված ծանր վիճակը պատկերացնելու համար «բավ էր ականարկ մը նետել Կարսեն վլադիկավկազ երկարող խճուղիներովն...»⁶²: Դեպի Սովետական Ռուսաստան ձգվող դաղթականների քարավանները ահավոր ծանր տպավորություն էին թողնում: Հայ գյուղացին, գլխիկոր, կորցրած հայրենիքի մտորումներով տարված, քայլում էր սայլի առջևից, կանայք ու երեխաները սայլի վրա, մի քանի աղքատիկ գույքերով «կերթային մինչև որ գտնեին ուտար, իր հեղափոխությունով, իր բուլճեղմով, իր տագնապներով, հույսերով թե կոխներով միայն թե գտնեին ֆիզիկական գոյության ապահովություն, միայն թե փախչեին այն դժոխքեն, որ Անդրկովկասն էր»⁶³: Իսկ վրաց գյուղացին խոր հուզմունքով էր դիտում, թե ինչպես ուտա զինվորների հետևից քայլում էր հայ գյուղացին, նորից իր հույսը նրա հետ, Սովետական Ռուսաստանի հետ կապելով: «Թիֆլիսեն մինչև Դարյալ վրացի գյուղացին, որ ուտերու (ուտա զինվորների) գաղթին հաջորդող հայ գաղթին անցքը կդիտեր, գյուղերեն գուրս կելլար, ճամբուն եզերքը կխմբվեր, անիծելու համար իր մենշնիկ ղեկավարները»⁶⁴:

Սովետական կառավարությունը գտնվելով ծանր պայմաններում բոլոր միջոցներով օգնություն ձեռք էր մեկնում հայ ժողովրդին: 1918 թ. մարտի 24-ին Սովետական Ռուսաստանի ջանքերով շուրջ 5 հազար հայ զինվորներ Օդեսա—Տուափսի—Բաթումի ճանապարհով հասնում են Թիֆլիս: Սովետական իշխանությունը հայ ռազմիկներին ապահովել էր առողջապահական միջոցներով: Տուափսիում նրանց պատվին հանդիսավոր ընդունելություն ու ողջերթ կազմակերպեցին տեղի բոլշևիկներն ու Սովետը⁶⁵:

«Թուրքահայաստանի» մասին գեկրիտի իրադրածման նպատակով կարմիր բանակից այստեղ ժամանած հայկական զորամասը, որ պետք է պաշտպաներ Անդրկովկասի սահմանները թուրքական ներխուժումից, նոր աշխուժություն մտցրեց Թիֆլիսում, թարմ ուժերով լցրեց Արսենալը⁶⁶։ Բայց արդեն ուշ էր և դեպքերը ստացել էին աղետալի ընթացք։ Թիֆլիս—Ալեքսանդրապոլ գիծը խափանվել էր, հաղորդակցությունը՝ դադարել։ Սադախլո կայարանում թուրքերը փանվել էր, հաղորդակցությունն էին կազմակերպել, Անդրանիկի զորատեղի բնակչության ապստամբություն էին կազմակերպել, Անդրանիկի զորամասը մեկուսացվել էր, Ախալցխան պաշարվել էր թուրքերի կողմից, տարբեր շրջաններում եղբայրասպան կռիվներ էին սկսվել։ Ռուսաստանից ժամանած զորամասին, որ բոլշևիկներն էր տրամադրված, դաշնականները և մենշևիկյան-մուսավաթական բոկերը կասկածանքով էին վերաբերվում։

Այդ օրերին Հայկական զորամասի ներկայացուցիչները կապ են հաստատ-

559

Բաթիլ զորք պահել և պետք է ենթարկվեն թուրքական իշխանություններին՝ փաստորեն դառնար Թուրքիայի գաղութը:

Դաշնակցականները հասան այնպիսի ստորության, որ այդ վարկաբեկիչ հաշտությունը տոնելու համար Երևանում ճաշկերույթ տվեցին ի պատիվ խուլիկ փաշայի: Մայիսի 26-ին սեյմը ցրվեց: Առաջացան մենշկիկյան, մոսաւլաթական և դաշնակցական խիստահույակ հանրապետութունները:

Թուրք ազդեցությունները, միանալով մուսավաթականներին, անկաշկանդ արշավեցին դեպի Բաքու: Քյուրդամիրի մոտ նրանց դիմադրեց Բաքվի կարմիր բանակը: Դրուժյունը ծանր էր: Հուլիսի 14-ին Նախիջևանից Ստ. Շահումյանը ստանում է Անդրանիկի հեռագիրը, որտեղ հայտնվում էր, որ նա իր զնդով ենթարկվում է Սովետական Ռուսաստանի կենտրոնական կառավարությանը: Անդրանիկը ծրագրել էր «Շուշին, Զանգեզուրը և Ղարաբաղը կազմակերպել՝ ձևով մեկնելու համար Շահումյանին»⁷²:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ստեղծումը և նրա պոչից շարժվող Թիֆլիսի հաշտվողական սովետի դավաճանական դործունեությունը, հատկապես Սովետական Ռուսաստանից անջատվելու ձգտումը, մեծ վրդովմունքի տեղիք տվեց, թե՛ աշխատավորական շրջաններում և թե, առանձնապես, բանակի զորամասերում։ Ռազմաճակատի ուռա զորքը վրդովված միտինգներ էր գումարում և պատրաստակամություն հայտնում տապալել հակահեղափոխականների իշխանությունը Թիֆլիսում և ճանաչել ժողկոմսովետի իշխանությունը։ Ռուս զինվորը, որ կռվում և զոհվում էր, զգալով, որ ինքն էլ այս երկրի հարազատ զավակն է «հանկարծ իրեն զգացել էր օտար»⁷³, հետևապես նրա մեջ ցանկություն էր առաջացել տուն վերադառնալ։

Բոլորի համար միանգամայն պարզ էր, որ առանց ռուսական հեղափոխական զինվորների աջակցության դժվար էր ջախջախել անդրկովկասյան հակահեղափոխության և իմպերիալիստների միասնական ճակատը։ Հանձինս ռուս զինվորի, Անդրկովկասի աշխատավորները տեսնում էին իրենց ամենահավատարիմ պաշտպանին ու ազատարարին։ Այդ մասին շատ լավ է ասել Անդրանիկը. «Կովի դաշտին մեջ և ճակատին վրա մենք ուս զինվորներեն այնպիսի վերաբերում մը տեսանք, որ երբեք չմոռացվիր։ ...Մենք այնքան սերտ բարեկամացանք, որ հարադատ եղբայրներ կհամարվինք... Ես ամբողջ հոգով կբացականչեմ. «Կեցցե՝ ռուս զորքը, կեցցե՝ ռուսական փառափառությունը...»⁷⁴։

Ռուսական զորքի հո քաշվելը և ռազմաճակատի մերկացումը ծանր վիճակ էր ստեղծում ամբողջ Անդրկովկասի և հայ ժողովրդի, հատկապես Արևմրտյան Հայաստանի համար։ Ռուսական զորքերի հո քաշվելու լուրը,— գրում է Ստ. Շահումյանը,— առաջ կրերի հարազատ վայրերից փախած, մի կողմից՝ թուրքերի ու քրդերի, մյուս կողմից՝ հայերի շարժում։ Իմանալով իրերի դրուժյունն այդ դժբախտ երկրում, մենք պետք է հավատացած լինենք,

562

որ այնտեղ մի նոր դժոխք է ստեղծվում, անմեղ խաղաղ բնակչության արյան նոր գետեր են հոսելու: Մեր հեղափոխական բանակը չի կարող անտարբեր մնալ դեպի այդ բնակչության բախտը»⁷⁵: Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու մենշևիկների, դաշնակցականների և մուսավաթականների ազդա-
դավ, նացիոնալիստական քաղաքականությունը ծանր կացության մեջ դրեց
երկրամասի աշխատավոր մասսաներին, նոր շարիքներ բերեց նրա գլխին:
Սակայն բանվորներն ու աշխատավոր գյուղացիները լարում էին իրենց ուժերը
հեղափոխական պայքարով նվաճելու իրենց ազատությունը:

Հնդափոխակական պայքարող հեղափոխական զորավարները
Հնդկամբերյան հնդափոխությունը ցնցեց ամբողջ երկիրը։ Ամեն օր
Պետրոգրադից ստացվող հեռագրերն ու հնդափոխական կուչերը կովկասյան
բանակի վրա ուժեղ տպավորություն էին գործում։ Ժողովրդական կոմիսար
Անատոնովը «Հնդափոխությունը Դոնում» կուչի մեջ նշում է, որ 1918 թ. հունվա-
րի 8-ին Կամենսկի ստանիցայում բացվել է ճակատային կազակների համա-
գումարը, որին մասնակցում են 21 զնգերի, 5 սարակոցի և երկու պահեստա-
յին զնդի զինվորներ։ Համագումարին մասնակցեցին նաև հունվարի 6-ին
Վորոնեժում կայացած աշխատավոր կազակները՝ խորհրդակցության ներկա-
յացուցիչները։ Համագումարը որոշել էր անվստահություն հայտնել Կալեդի-
նին, Դոնի մարզում ամբողջ իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը։ Համա-
գումարը ընտրեց ռազմա-հնդափոխական կոմիտե. ձեռքալավեցին 18 բարձ-
րաստիճան զինվորականներ, այնուհետև գրավվեցին Լեխայա և Զվերովո
ստանիցաները։ Կամենսկում կայացած հսկայական ցույցը միահամուռ որոշեց
ստանիցաները։ Կալեդինին և գրավել իշխանությունը։ Անատոնովը ողջունում է հե-
ղափոխական կազակների պայքարն ընդդեմ Դոնի ռեակցիայի, հանուն մեծ հե-
ղափոխության հաղթանակի⁷⁶։

... 1918 թ. ... հեղափոխություն

Կովկասյան բանակի շտաբի պետը 1918թ. փետրվարի 4-ի ղեկուցագրում նշում է, որ «ամենուր ղինվորների մեջ անկարգությունն ու խնքնականությունը շարունակվում է»։ Հետո խոսելով Կովկասից Ռուսաստան մեկնող զորքերի տրամադրության մասին նշում է. «Անցնող էշելոնների տրամադրությունները բացահայտ բոլշևիկյան է»⁷⁷։ Մի ուրիշ հաղորդագրության մեջ նշվում է, որ Երևանում գտնվող 5-րդ և 6-րդ հրաձգային և 281-րդ սլահաստային զբնոր ղերում ղինվորների ռազմունակությունը շատ թույլ է⁷⁸։

Բուլշևիկների գործունեությունը պատերազմի տարիներին խոր հետք էր թողնում կովկասյան բանակում, բանվորների և աշխատավոր գյուղացիության մեջ: Դեռևս 1915 թ. Երևանի Նահանգական ժամդարմական վարչությունը հաղորդում էր կովկասյան բանակի հրամանատարությանը, որ նոր Բալազն-տում դաշնակցականները բնակչության հանդեպ բռնի միջոցների են դիմում, տում դաշնակցականները բնակչության հանդեպ բռնի միջոցների են դիմում, ծեծել են մի շարք մարդկանց, որոնց թվում և ուսուցիչ Բադիկ Բադիկյանին: Ծեծել են մի շարք մարդկանց, որոնց թվում և ուսուցիչ Բադիկ Բադիկյանին: Բադիկյանի տունը խուզարկության է ենթարկվել և նա բանտարկվել է՝ ռազմական դրության օրենքի համապատասխան⁷⁹:

563

աղատագրելու ելքը, դրա համար ձգտում էր օգտագործել նպատակներ իշխանության համարձակ հնարավորություններ:

Բայց Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը տարբեր կերպ ընկալվեց հասարակական տարբեր խավերի կողմից: Անդրկովկասի աշխատավորները շուտն խանգավառություններ էին ողջունում այն, նրա հաղթանակի մեջ տեսնում էին իրենց դարավոր երազանքների իրականացման հաստատուն հիմքը: Ազգայնական կուսակցությունները, սակայն, շտապեցին հեղափոխության ընձեռած հնարավորություններն օգտագործել իրենց հինավուրց ծրագրերն իրագործելու և ամենից առաջ ազգային գործերի իրենց ձեռքը վերցնելու, ժողովրդի ձեռքատագիրն ինքնակույց կերպով անօրինելու համար: Դա հզի էր նոր աղետով Անդրկովկասի բոլոր ազգերի, հատկապես հայ ժողովրդի համար:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից հետո Անդրկովկասի ազգայնական կուսակցությունները, իսպերիալիստների թեկադրանքով, երկրամասն անջատեցին Սովետական Ռուսաստանից: Դա ավելի բարդացրեց Անդրկովկասում տիրող դրուժյունը:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո մենշևիկները ամենաուժեղ կուսակցությունն էին Անդրկովկասում և հատկապես Կովկասի կենտրոն հանդիսացող Թիֆլիսում: Նրանք համագործակցության մեջ մտան դաշնակցականների և մուսավաթականների հետ, որպեսզի կարողանային շեղոքացնել, ասպարեզից հանել «կոռուտորները—ոուս զորքը և ուսական ազդեցությունը»¹⁰¹: Այդ համագործակցությունը և Անդրկովկասյան սեյմի հուլիսումը նշանակում էին չճանաչել Սովետական Ռուսաստանի կենտրոնական կառավարությունը:

Երկիրը պատերազմի մեջ էր և նրա պաշտպանությունը կախված էր բանակից, որը ենթարկվում էր Սովետներին: Սակայն Սովետների դործունեության փակումն ու վերացումը Թիֆլիսում անվտանգության ալիք բարձրացրին: Անդրկովկասում ստեղծված տեղական-ազգայնական բնույթի իշխանությունը, որը չհղճացրել էր ռուս ժողովրդի ներկայացուցիչներին իշխանությունից, զորքի վրա շատ բացասական տպավորություն թողեց: Այս ակտով ազգայնական կռաակցություններն ուղում էին բանակը կտրել սովետական կենտրոնական իշխանության ազդեցությունից «մանավանդ, որ Թիֆլիսի Արսենալի զորքը բուլշևիկներուն հարած էր: Սպասելի էր նաև ճակատի կողմն հարձակում մը Թիֆլիսի վրա»¹⁰²:

Ծանր վիճակի մեջ գրվեց հոշոտված ու քայքայված Հայաստանը, որն ըստ էության հանձնվեց թուրք ջարդարարների ու իմպերիալիստների դաժան դատաստանին:

Հայաստանում, ինչպես և ամբողջ Անդրկովկասում, առկա էին անհրաժեշտ բոլոր պայմանները և հասունացել էր հեղափոխական իրադրությունը տիրող կարգերի տապալման և սովետական կարգերի հաղթանակի համար:

Սակայն երկրամասի դասակարգային ուժերի հարաբերակցությունը, ներքին և արտաքին հարաբերությունները, ինչպես նաև բուրժուական և մանր-բուրժուական կուսակցությունների դավաճանական հակահեղափոխական գիրքորոշումը դրությունը բավականաչափ ծանրացրին: «Արդեն ոչ ոքի համար զաղտնիք չէ, — գրում է Սա. Շահումյանը՝ այդ ժամանակաշրջանի մասին, — որ Անդրկովկասում գոյություն ունի վրացական-մուսուլմանական հակահեղափոխական ազնվականության բռնկ. այդ բռնկը գոյություն ունի նաև ցարադափոխական ազնվականության բռնկ. այդ բռնկի ոգին էր Նիկոլայ Նիկոլաևիչ Ռոմանովը: Այժմ կան ութիմի օրով, և այդ բռնկի ոգին էր Նիկոլայ Նիկոլաևիչ Ռոմանովը: Այժմ հակահեղափոխական ազնվականական բռնկի ոգին է Ակակի Զխենկելին, — այս ևս ոչ ոքի համար զաղտնիք չէ»¹⁶³.

ինչպես նաև վրաց ու ադրբեջանական բուրժուազիան:

Մանր-բուրժուական մասնախի տատանվող վիճակը ևս իր բացասական ազդեցությունն էր թողնում: Վ. Ի. Լենինը համաձայնողականություն դասակարգային հիմքը համարում է մանր-բուրժուական ալիքը¹⁰⁴: Զպետք է մոռանալ նաև կոմկուսյան երկրային կոմիտեի ոչ վճռական ու հետևողական դիրքորոշումը, խաղաղ ճանապարհով իշխանությունը գրավելու նրա պատրանքները:

ներքը:
Հակահեղափոխական կուսակցությունները, դրանց թվում նաև դաշնակցությունը, հանդես եկան սովետական իշխանության թշնամիների դերում անսասն՝ պայքար սկսեցին հեղափոխական ուժերի դեմ: Հակահեղափոխական անսասն՝ պայքար սկսեցին հեղափոխական ուժերի դեմ: Հակահեղափոխական ուժերի այդ միավորումը շատ դիպուկ է բնորոշել Ֆեանվորի կոիվը».
«ԶԳ՝ որ ալյուր իսկապես դժվար է ասել որտեղ է վերջանում դաշնակցությունը և ըսկրսվում է մենշևիզմը»¹⁰⁵:

կըսվում է մենշևիզմը»¹⁰⁵։

Անդրանիկը, որ տեղյակ էր պատմական իրադարձություններին, բարձր գնահատելով Հոկտեմբերյան հեղափոխության ազատարար գերը, գտնում էր, որ բոլոր ճնշված ժողովուրդները, դրանց թվում նաև հայերը պետք է կարողանան օգտվել այդ հեղափոխությունից։ «Ասկե առաջ կպատճառաբանեն, ղանան օգտվել այդ հեղափոխական իշխանությունները լավ չեն վարվիր, — քիչ ցարիքմը կա, ռուս ղինվորական իշխանությունները լավ չեն վարվիր, — սեղ է Անդրանիկը, նկատի ունենալով հեղափոխության դեմ սլաքարողներին։ — Բայց հիմա այդ պատճառաբանությունները վերջացած են։ Դավաճանություն պիտի բլա մնալ անտարբեր, երբ ազատություն ձեռք բերելու բոլոր կարելի միջոցները կան»¹⁰⁶։ Իսկ իմպերիալիստներին ստորաքարշություն անողների և հույսն Արևմուտքի վրա դնողների մասին նա գրել է. «Միևնույն ստրկական ոգին կշարունակվի կարծես, միևնույն ստրուկը, որ քարշ կուզա գետինները։ Այն հրահրոցը, որ կա, բոլորովին ֆիկտիվ է, տակավին ուսու չի ներկայանար»¹⁰⁷։

Պատմական շրջադարձային այդ օրերին Անդրանիկի գործունեությունը բնորոշվում է ոչ միայն ազգայնական կուսակցությունների նկատմամբ բռնած

569

նրա հակոտնյա դիրքով, մասնավորապես դաշնակցության բախտախնդիր քաղաքականությանը հակադրվելով, այլև, ի հակակշիռ դրան, բուլշեիկների նկատմամբ նրա տաժած խոր համակրանքով ու համերաշխությամբ։ Ուշագրավ են հին բուլշեիկ Թորգոմ Գևորգյանի հուշերն՝ «Անդրանիկը բուլշեիզմի մասին» խորագրով։ Նա վկայում է, որ ինքը Վահան Թոթովենցին հայտնել է Սովետական Ռուսաստանից եկած հայ կամավորների կարծիքն այն մասին, թե Հայաստանի ազատագրումը կիրականանա միայն սովետական կառավարության մասնակցությամբ։ Թոթովենցն այդ առթիվ այսպես է արտահայտվել. «Այդ ճիշտ է, շատ ճիշտ և Անդրանիկն էլ այդպես է գտնում։ Նա էլ բուլշեիկներից է ստացում և՛ Հայկական հարցի լուծումը և՛ առհասարակ անդրկովկասյան բոլոր կնճռոտ հարցերի լուծումը...»։

Բոլշևիկների նկատմամբ և առհասարակ դեպի բոլշևիկյան գաղափարա-
խոսությունն Անդրանիկի ունեցած վերաբերմունքի կոնկրետ դրսևորումներ
կարելի է համարել մասնավորապես նրա օրգանի՝ «Հայաստան» թերթի էջե-
րում լույս տեսած մի շարք նյութեր, մասնավանդ «Բոլշևիզմը և Հայաստանը»¹⁰⁸,
«Բոլշևիկները և հայերը»¹⁰⁹ վերնագրերով հոդվածները, որոնց կանգրադա-
նանք իր տեղում: Այդ նյութերը երևան են հանում Անդրանիկի համակրանքը
և՛ դեպի բոլշևիկները, և՛ դեպի Սովետական Ռուսաստանը:

Իր գործունեությունը ծավալելիս, այս կամ այն քայլը ձեռնարկելիս Անդրանիկը ելնում էր այն կոնկրետ իրականությունից, որ գոյություն ունեւր Անդրկովկասում, որի մեջ գտնվում էր Հայաստանը, հաշվի էր առնում մասնավորապես հեղափոխական ուժերի առկայությունը, Բաքվում հաղթանակած Կոմունայի աճող ազդեցությունը, նոր, նպաստավոր պայմաններում հայ ժողովրդի հույսերն իրագործելու հնարավորությունը, այն հանգամանքը, որ հեղափոխության դեմ ծավալվող սլաքարից անկախ օր-օրի ամրապնդվում են սովետական կարգերը:

Սովետական կառավարությունը, կատարելով Վ. Ի. Լենինի ցուցումները, ամեն կերպ ձգտում էր ամրապնդել Բաքվի կոմունան և ապահովել Անդրկովկասի և հատկապես հայ ժողովրդի անվտանգությունն ու ազատությունը։ Սակայն ծավալվող քաղաքացիական կռիվների և օտարերկրյա ինտերվենցիայի պայմաններում գնալով ուժեղանում էր Հոկտեմբերյան հեղափոխության նվաճումներին սպառնացող վտանգը՝ Վ. Ի. Լենինի կողմ՝ «Հեղափոխությունը վտանգի տակ է», հեղափոխական բոլոր ուժերին ոտքի էր հանում պաշտպանելու Հոկտեմբերի հաղթանակով ձեռք բերած ազատությունը։

Հայ ժողովուրդը, ենթարկվելով անսահման տանջանքների ու հալածանքների, տալով շուրջ 1,5 միլիոն մարդկային զոհ, կորցնելով իր ամբողջ ունեցվածքը, մնաց բոլորովին մենակ ու անպաշտպան: Եվրոպական պետություններից և ոչ մեկը, լինեն ցարական Ռուսաստանը, Գերմանիայի ու նրա դաշնակից Թուրքիայի դեմ պայքարող Անտանտի մյուս պետությունները, որոնց հաղ-

570

Ֆանակի համար ինքնազոհության դիմեց հայ ժողովուրդը, որն է վճռական
խոսք չստացին, նույնիսկ բողոքի ձայն չբարձրացրին թուրք ջարդարարներին
զսպելու համար:

Միայն սովետական կառավարությունն էր, որ պատմության մեջ առաջին անգամ հայ ժողովրդի շահերի պաշտպան կանգնեց և իր վճռական խոսքն ա-
սաց։ Այդ տեսակետից հատկապես նշանակալից է 1917 թ. դեկտեմբերի 31-ին
վ. ի. Լենինի ստորագրությամբ հրատարակված սովետական կառավարության
«Թուրքահայաստանի» մասին, որը հաստատվեց Սովետների III հա-
մագումարում։

Ա. Բ. ՆԱՅԻՎԱՆՈՒՄՔԱՆԻ Կառավարու-

Մարտինի մասին հետաքրքիր է իմանալ նաև այն պատճառները, որոնցով Վերսալյան կոնֆերանսում Ֆրանսիայի դիրքը թուլացավ։

Դեկտեմբեր ազդարարում էր, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը, պաշտպանում է Արևմտյան Հայաստանի ազատ ինքնորոշման իրա-
վունքը՝ ընդհուպ մինչև նրա լիակատար անկախությունը։ Միաժամանակ նըշ-
վում էր, որ դրա համար անհրաժեշտ է անցկացնել ազատ հանրաքվե, երաշ-
խավորել հայ ժողովրդի անկաշկանդ կողմնորոշումը։

Նման երաշխավորումներ էին համարվում զորքերի դուրս բերումը Արևմտյան Հայաստանից և հայկական ժողովրդական միլիցիայի ստեղծումը, Թուրքիոյը պետք է ապահովեր անձի և ունեցվածքի անձեռնմխելիությունը, Թուրքիայից աքսոր քշված հայ գաղթականների և սաշարհով մեկ ցրված հայերի անարգել վերադարձը, ժամանակավոր ժողովրդական վարչության ստեղծումը՝ դեմոկրատական սկզբունքներով ընտրված ղեկավարների սովետների ձևով։ Նշված հանձնարարականներն իրագործելու համար միաժամանակ հանձնարարվում էր կովկասի արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահումյանին ձեռնարկել բոլոր հնարավոր միջոցները, ստեղծել խառը հանձնաժողով։

Պատմաբան Հեոն Նոկտեմբերյան հեղափոխության և այդ դեկրետի մասին գրել է. «Բայց արժեքների վնասահաստության ամենախուշոր դրդիչ հանգիստում էր Նոկտեմբերյան հեղափոխությունը։ Նրա կազմակերպած կռավարության առաջին գործերից մեկը եղավ հայտարարել թուրքաց Հայաստանի Ռուսական զորքերով գրավված մասերի հայ ազգաբնակչության՝ ին նա լիառուսական զորքերով գրավված մասերի հայ ազգաբնակչության՝ ին նա լիառուսական զորքերով գրավված մասերի հայ ազգաբնակչության՝ ին նա լիառուսական զորքերով գրավված մասերի հայ ազգաբնակչության՝ ին նա լիառուսական զորքերով գրավված մասերի հայ ազգաբնակչության՝ ին նա լիառուսական զորքերով գրավված մասերի հայ ազգաբնակչության՝ ին նա լիառուսական զորքերով գրավված մասերի հայ ազգաբնակչության՝ ին նա լիառուսական զորքերով գրավված մասերի հայ ազգաբնակչության»¹¹⁰:

Հայաստանի պատմության և պատմագիտության
համալսարանի պրոֆեսոր

Սակայն դեպքերի հետագա ընթացքից օգտվելով, գերմանա-թուրքական զավթիչները դիմեցին նոր ավանալուրայի: Ռուսական զորքերի հտ քաշվելուց հետո, նրանք անարգել ներխուժեցին օկուպացված շրջանները և նոր ավերա-ծություններ կատարելով, առաջ չարժվեցին դեպի Անդրկովկասի խորքերը, գեպի Բաքու Բաքվի գրավումը և Կոմունայի անկումը նոր շարիքներ պատճա-հեղծեցին:

Միանգամայն պարզ է, որ եթե այդ ժամանակ իմպերիալիստական ին- տերվենցիան և սպիտակ գվարդիականների պայքարը ծանր ու ճգնաժամային

571

նեությունը երկիրը հասցրեց ծանր կացության: Դրությունն ավելի վատթարացավ 1918 թ. փետրվարին, երբ ստեղծվեց Անդրկովկասյան սեյմը: Դեմոկրատական ուժերի և աշխատավորական մասսաների նկատմամբ զործադրվող հալածանքները հասան ահալոր չափերի: Բոլշևիկները կոչ էին անում հեղափոխական պայքար ծավալել սովետական կարգերի հաղթանակի համար: Ստ. Շաշումյանը գտնում էր, որ «ոչ մի տեղ հեղափոխության գործն այնպիսի վտանգի մեջ չի գտնվում ներկայումս, ինչպես մեզ մոտ՝ Կովկասում»¹: Իրա համար անհրաժեշտ էր «ազգային խորհուրդներին» հակադրել աշխատավորների դեպուտատների սովետները, ազգային զորամասերին՝ կարմիր զվարդիայի ջոկատները: Միայն «Սովետների բանվորա-գյուղացիական հանրապետությունը... կարող է մեզ փրկել կործանումից»²:

Ահա նման բարդ իրադրության պայմաններում 1918 թ. մարտի վերջին հաղթանակեց Բաքվի կոմունան: Սովետական կարգերի հաղթանակը շուտով ընդգրկեց ամբողջ Արևելյան Անդրկովկասը, թեև թուրք-գերմանական ջարդարարներն ավելի ուժեղ թափով էին շարունակում ներխուժել Անդրկովկաս: Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը արհամիրքի առջև կանգնած Անդրկովկասի հեղափոխական դեմոկրատիային նորից իր օգնության ձեռքը մեկնեց: 1918 թ. ապրիլի 13-ի նոտայով Սովետական Ռուսաստանը գերմանական կառավարությունից պահանջում էր դադարեցնել գերմանա-թուրքական զորքերի վայրագությունները Անդրկովկասում: Նրանում հատկապես նշվում էր հայ ժողովրդի հանդեպ թուրքական զորքերի գործադրած գաղանդությունը, որը «ուղեկցվում է հայ բնակչության մասսայական բնաջնջումով»³:

Սակայն Անդրկովկասի հակահեղափոխական ուժերն իրենց զործունեությունը կարծես թե անում էին ամեն ինչ, որպեսզի երկրամասը դնեն ավելի ծանր վիճակի մեջ:

Ս. Կասյանը գրում է, որ թուրքական ագրեսորները սարսափում էին այն մտքից թե հեղափոխությունը կարող է Կովկասից անցնել այդ սովալլուկ երկիրը... Սոսկացնում է նրանց նաև այն, որ խորհուրդների իշխանությունը Կովկասում կարող է տերիտորիական վնաս հասցնել նրանց գիշատիչ իշխանությանը և ավազակային շահագործությանը, այնպիսով և պաշտպանելով ժողովրդական կոմիսարների դեկրետը Տաճկական Հայաստանի ինքնորոշման վերաբերյալ»⁴:

Ահա այդ վտանգն էր, որ հանգստություն չէր տալիս թուրք գաղութարարներին ու հետագիմական կարգերի ջատագովներին, քանի որ, ինչպես Ս. Կասյանն է նշում, ինչքան Անդրկովկասում ամրապնդվեց հակահեղափոխությունը «այնքան ավելի ապահովված կլինի նրանց անպետք գոյությունը», քանի որ նրանց գոյությունը վտանգ էր սպառնում «խորհուրդների իշխանությունը Ռուսաստանում: Հուր ու կրակի, սուր ու թրի տալով այն ամբողջ տարածությունը, որը բաժանում է տաճկական հորդանները խորհուրդների իշխանությունը»

նից՝ թիկունքից հարձակվել սոցիալիստական Ռուսաստանի վրա, ձեռք հասցնել ավստրո-գերմանական հորդաններին և այդպիսով երկաթե օղակ կազմելով՝ խեղդել սոցիալիստական իշխանությունը, ահա տաճկական իմպերիալիզմի ծրագիրը»⁵:

Ս. Կասյանը արտահայտելով բոլշևիկների պահանջը խնդիր է դնում հակահարված տալ թուրք ջարդարարներին: Թույլ տալ, որ նրանք իրագործեն իրենց բռնազրավողական ծրագրերը, այդ «նշանակում է ոչ միայն ինքնասպանություն գործել, այլև դավաճանել սոցիալիզմին»: Եվ ապա նա նշում է. «Մեր սրբազան պարտականությունն է ամենահամառ կերպով պաշտպանել սոցիալիստական Ռուսաստանի թիկունքը»:

Ս. Կասյանը կոչ է անում ոչ մի րոպե չթուլացնել պայքարը տեղական և օտար բռնակալների դեմ: «Տաճկական իմպերիալիզմի դեմ մեր կռիվը նույն կռիվն է, որ մղում ենք մենք այստեղ՝ բեզակալ-ազնվականական բուրժուական հակահեղափոխության դեմ:

Երկուսն էլ սոցիալիզմի և բանվորա-գյուղացիական իշխանության թշնամիներն են, բռնության և ստրկության պաշտպանները»:

Հայ ժողովուրդը մահու և կենաց պայքարի ելավ թուրք ջարդարարների դեմ:

Դաշնակցականների և նրանց հովանավորող իմպերիալիստների հակա-ժողովրդական քաղաքականությունից անկախ, հայ ժողովրդի շահերին նվիրված հայրենասերները պայքար ծավալեցին, որպեսզի արգելակեն թուրքական զորքերի ներխուժումը Արևելյան Հայաստան և Անդրկովկաս: Նրանք ձգտում էին օգտագործել բոլոր հնարավոր միջոցներն ու ժողովրդի ուժերը: Այդ պայքարում նրանք հույս էին դնում գերմանա-թուրքական բլոկի հակառակորդ Անտանտի ուժերի վրա: Դա, անշուշտ, ակնհայտ մոլորություն էր, բայց թեև դրված էր ազնիվ նպատակներով, այն է՝ արգելակել թուրք ջարդարարների ներխուժումը Հայաստան: Երկրամասն օտար զավթիչներից պաշտպանող հայրենասերների շարքերում էր նաև զորավար Անդրանիկը:

Ընդհանրապես սովետական իշխանությունն դեմ ծավալած պայքարը Անդրանիկը համարում էր անմիտ պայքար, իսկ «ռուսական ներքին կռիվները քաջալերող այս կամ այն պետությանց հանդեպ ալ զգվտնք ունեն, որոնք դրամով և կամ ռազմանյութերով ներքին այս կռիվները կքաջալերեն»⁶:

Այսպիսով միանգամայն ակնհայտ է, որ Անդրանիկը դատապարտում էր Սովետական Ռուսաստանի դեմ ինտերվենցիա նախապատրաստող տերություններին:

Դեռ 1917 թ. մայիսին «Հայաստան» թերթը հայ ժողովրդի գոյության համար առաջարկում էր այսպիսի նախադրյալներ.

«1. Ունենալ երկիր մը կերպով մը երաշխավորված և ապահովված մեծ ազգերու պատվո վստահությունը»

2. Ունենալ այդ սահմանին մեջ ինչքի, պատվի և կյանքի ապահովություն արտաքին դրացիներն՝ զսպելով դարերու մեր թշնամիին արյան ախորժակները:

Այս ապահովումը կկոչվի ինքնաորոշում:

Այնուհետև թերթը շարունակում է. «Հայ հայրենիքի իրավունքները կրնորոշվին «ազգության» բանաձևին մեջ...»¹¹:

Ինչպես տեսնում ենք, թե՛ ազգի ինքնորոշման և թե՛ հայ ազգի նպատակների ու ձգտումների խնդիրը «Հայաստան» թերթը չուրովի է հասկանում:

1917 թ. դեկտեմբերի 27-ին կովկասյան բանակի երկրային հեղափոխական խորհուրդն իր հրապարակած «Կովկասյան զորքի բոլոր խորհուրդներին, կոմիտեներին և զինվորներին» կոչում նշում է, որ մենշևիկները, աջ էսեռները, դաշնակցականները, ուկրաինական ազգայնականները բաժանվում են բոլշևիկներից և ձախ էսեռներից, զավթում խորհրդի սենյակը և բոլոր միջոցները և իրենց հայտարարում կովկասյան զորքի երկրային խորհուրդ: Բոլշևիկներն ու ձախ էսեռները խղեցին կապերը այդ դավաճանների հետ, որովհետև «նրանք միավորված հակահեղափոխականների հետ զորքին պահել էին խավարի մեջ, չթողնելով, որ ճակատ առաջվի հեղափոխական զրահանություն և թերթեր»¹²: Նրանք Կովկասյան ճակատի զինվորների II համագումարում ջանացին «որոշում անցկացնել զորքին զինաթափելու, և երբ չհաջողվեց, համագումարը որոշեց, որ տուն վերադարձող զինվորները պետք է զենքով գնան. ինչպես պարզվում է, նրանք զաղռնի հեռագրեր են ուղարկում զինաթափ անելու ճակատից վերադարձող զինվորներին: Եվ այդ դավաճանները համարձակվում են իրենց անվանել կովկասյան հեղափոխական զորքի Երկրային խորհուրդ»¹³:

Ստեղծված պայմաններից ինչպես կովկասյան զորքի երկրային հեղափոխական խորհուրդը և նրա գործադիր կոմիտեն ժամանակավորապես տեղափոխվում են Բաքու՝ Տրապիզոնում, Սարիղամիշում, Զուլֆաշում, Շահթախտում ստեղծվում են հեղափոխական կոմիտեներ: Նման կոմիտեներ պետք է ստեղծվեին նաև բոլոր զինվորական մասերում: Քանի որ մենշևիկներն ու նրանց գործակիցները դավաճանեցին հեղափոխությունը, «կտրեցին այն ճանապարհը, որ տանում էր դեպի բանվորական-դյուղտղիական հեղափոխության հաղթանակը, — բարձրացրեք ձեր հղոր ձայնը հոգուտ պաշտպանության, հոգուտ ձեր ընտրած Երկրային խորհրդի պաշտպանության և ձեր խիստ դատավճիռը հանեցեք զավթիչ և դավաճան պաշտպանողականների նկատմամբ»¹⁴:

Ահա նման բարդ իրադրության պայմաններում Անդրանիկը նորից զենք էր վերցնում՝ հայ ժողովրդի գլխին կախված նոր վտանգը դիմակայելու:

1918 թ. հունվարի 19-ին Կովկասյան ճակատի շտաբի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար զենքավաճառ մայոր Լևանդովսկին գլխավոր հրամանա-

տարի պաշտոնակատար Լեբեդինսկուն զեկուցում է, որ Անդրանիկը նշանակված է նոր ձևավորված հայկական դիվիզիայի հրամանատար և մեծ հեղինակություն է վայելում թե՛ Թուրքահայերի և թե՛ ռուսահայերի շրջանում: Միաժամանակ Կովկասյան ճակատի կոմիտարին փոխարինող Պ. Ի. Լեոնյանցը հարց է հարուցում գլխավոր շտաբի առջև՝ Անդրանիկ Օզանյանին գեներալի կոչում շնորհել, որպեսզի նա օգտվի դիվիզիայի հրամանատարի բոլոր իրավունքներից: «Այդ անհրաժեշտ է, — պրում է Լևանդովսկին, — գործի հաջողության համար և որպեսզի էլ ավելի բարձրանա ազգային հերոս Անդրանիկի հեղինակությունը հայ զինվորների և սպաների աչքում, որոնք սովոր են դիվիզիայի հրամանատարի պաշտոնում տեսնել գեներալի»¹⁵:

Գեներալ Լեբեդինսկու հրամանով էլ Անդրանիկին շնորհվում է գեներալ-մայորի կոչում: Թորգոմ Գևորգյանի վկայությամբ՝ վահան Թոթովենցը պատմել է, «որ գեներալական կոչումն Անդրանիկին առանձին սիրով կամ խանդավառությամբ չընդունեց և գեներալական մունդիր է կրում միայն որպես կարավազություն ամրացնելու միջոց, իրեն ենթակա սպայության և առհասարակ պաշտոնեության վրա ներգործելու անմիջական միջոց, ոչ ավելին: Անդրանիկը հոգով-սրտով մնում է նույն դեմոկրատիկ, ժողովրդական զինվոր-հրամանատարը»¹⁶:

Անդրանիկը Թիֆլիսում եռանդուն գործունեություն է ծավալում հայկական նոր զորամասի ձևավորման համար, պայքար է մղում ազգային խորհրդի, դաշնակցության ու բոլոր նրանց դեմ, ովքեր պառակտում էին հայ ժողովրդի ուժերը, ազգային թշնամուք հրահրում Անդրկովկասի ժողովուրդների միջև, Ռուսաստանից անջատելու գիծ վարում:

Անդրանիկը բոլոր պարագաներում էլ հայ ժողովրդի բախտը կապում էր Ռուսաստանի հետ: Նա, դատապարտելով դաշնակցականներին, ասում էր. «Արյուն ձեր, ի զուլս ձեր»: Նա դեմ էր Հայաստանը Սովետական Ռուսաստանից անջատելու ավանտյուրիստական քաղաքականությանը և այս հարցում ևս խիստ հետևողական էր:

Դատապարտելով ռուս զինվորների կոտորածը Շամխորի և Գյանջայի մոտ, նա զայրույթով հայտարարել է. «Մեր լեռներում վրա երեք տարի ի վեր կռվող, արյուն թափող Ռուսաստանի զավակներուն հանդեպ կարելի չէ այդպես վարվել»¹⁷:

Շամխորում և Ելիզավետպոլում՝ տուն վերադարձող ռուսական զինվորների դեմ գործադրված խանաբեկական ավազակախմբերի հարձակումներն ու էքսցեսները ամբողջովին կազմակերպված էին Անդրկովկասյան կոմիտեի կողմից: Նրանք այդ պրովոկացիան կազմակերպեցին՝ Անդրկովկասը պաշտպանելու համար զորքի «ազգայնացման» պատրվակով¹⁸:

Նման պայմաններում Անդրանիկը Սովետական Ռուսաստանի դեմ ան-

առաջադրում,—Հայաստանը պետք է խոսի վերջապես: Եվ պետք է խոսի էն-
քան լուրջ ու զգաստ, ինչքան լուրջ ու զգաստ է լինելու ամենից մեծ վշտավորն
ու ամենից շատ վտանգվածը ժողովրդի մեջ, այլև էնքան հաստատուն ու բայ
ճակատով, կարող է խոսել մի ժողովուրդ, որ աչյրել է մարդկային լավագույն
ձգտումներով և ամեն ինչ տվել է ու կտա ազատ կյանքի համար»:

Հովհ. Թումանյանի հոգվածից հետո՝ երկրորդը Անդրանիկի «Հայրենիքի վերաշինությունը» հոգվածն է, որտեղ զորավարը կոչ է անում հայ ժողովրդին, որպեսզի ամեն մեկը իր լուսման ներդրնի ավերված հայրենիքը վերաշինելու գործում, նպաստի ցրված ու անապաստան հայիրին Հայաստան հավաքելու խնդրին:

«Հայաստան» թերթում տպագրված հայրենասիրական հոգվածները խոշոր ազդեցություն էին թողնում: «Հայրենիքը մեր կուռքն է» վերնագրով առաջաբանում թերթը 1918 թ. փետրվարի 7-ին գրում է. «Հայրենիքը մեր կուռքն է այսօր, պետք է երկրպագենք անոր սրբազան սեղանին առջև և ուխտենք հերոսաբար... պաշտպանել օսմանյան բարբարոսներու հարձակումներեն»:

Թերթը, որի էջերում հաճախ էին տպագրվում Անդրանիկի կոչերը, հատկապես կապված էր երիտասարդության հետ: 1918 թ. փետրվարի 6-ին տպագրված կոչում Հայաստանի երկրային ղորամասի հրամանատար Անդրանիկը նշում է. որ «Դասավորված պայմանների բերմամբ մեր հայրենիքը իր պատմության մեջ երբեք չի ունեցել այնպիսի ճգնաժամային կարիք իր զավակների ընտրված ուժերին և երբեք փոքրիկ թերացումները այնպես ճակատագրական նշանակություն չեն ունեցել, որքան ներկա պատմական օրերին... Հայրենիքը վտանգի մեջ է, ամեն հայ պարտավոր է գնալ դիմավորել այդ վտանգին»:

Փետրվարի 3-ի կոչում Անդրանիկը, դիմելով հայ երիտասարդությանը, խնդրի է դնում, «որ կարողանանք մեր ձեռքին պահել մեր հայրենի հողը և ապահովենք մեր տանջված ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը»։ Հետո Անդրանիկը շարունակում է. «Դուք, անբիծ երիտասարդություն, մեր ժողովրդի խիղճը, լցվեցեք կազմակերպվող հայ զորքերի փառապանծ շարքերը և օգնեցեք, որ ուժեղ բանակ ստեղծենք։ Ընկերներ, ֆրոնտը դատարկված է, ուս զորքը հեռացել է, Հայաստանը ներսում ենթարկված է բարբարոսական ոհմակների ասպատակությանը և միայն ուժեղ, կազմակերպված բանակը կարող է ապահովել մեր ժողովրդի կյանքը և գոյությունը»։

Երբ 1918 թ. փետրվարին Անդրանիկն իր զորախմբով պատրաստվում էր էրզրումի ճակատ մեկնելու, նա ցանկանում էր «Հայաստան» թերթը ևս տեղափոխել հայրենիք։ «Անդրանիկը, գլխավոր ջիղը, կարգինալ սյունը այս թերթին, զորահավաքի առաջին իսկ օրին աճապարանքի մեջ էր «Հայաստանը» տեսնել Հայաստանի մեջ», — ասված է թերթի վերջին համարում։ Դրա համար էլ թերթի հրատարակությունը Թիֆլիսում դադարեցվում է։ Թերթը փակվելու

կապակցությամբ Գարեգին Լևոնյանը «Հրաժեշտի ողջույն» վերնագրով հոգվածում նշում է «Հայաստանի» կատարած խոշոր դերը, որը դարձավ մայր երկրի ձայնը, «ներա մունետիկը, կոչում էր հայերին գեպի երկիր, գեպի ինքնապահպանություն, դեպի վերաշինություն: Այժմ, այս օրերին, երբ երկիր են շտապում բոլոր կովոդ և երիտասարդ ուժերը, «Հայաստանի» տերը և հիմնադիրը՝ Անդրանիկ, խմբագիրը՝ Թոթովենց և ուրիշները գնացին արդեն խուսքեն գործի անցնելու, իրանց պարտքը կատարելու»: Վ. Թոթովենցը իր կազմած «Անդրանիկի կյանքը, պատերազմներն ու հուշերը» գրքում, որ լույս է ընծայվել Բեյրութում՝ 1932-ին, վերհիշում է, որ 1918 թ. փետրվարի 8-ին Անդրանիկը կարգադրեց Թերթի գործերը ավարտել և իր հետ ճակատ մեկնել՝ էրզրումում «Հայաստանը» նորից հրատարակելու նպատակով: Վ. Թոթովենցը և խմբագրության մյուս աշխատողները, զինվորի համազգեստ հագած, միացան Անդրանիկի խմբին և մեկնեցին ճակատ:

Անդրանիկը և նրա համախոհները Անդրկովկասի պաշտպանության միակ երաշխիքն ազգային զորամասերի մեջ էին գտնում: Իսկ այդ զորամասերի թիվը փոքր չէր. 1918 թ. փետրվարին ձևավորվել էին հայկական, վրացական, մուսուլմանական, ռուսական կորպուսները, հունական և լեհական դիվիզիաները, և հայկական մի հատուկ ջոկատ: Բացի այդ, տեղերում ստեղծվել էին բազմաթիվ ինքնապաշտպանության խմբեր: Հատկապես մեծ հույսեր էին կապվում հայկական զինված ուժերի հետ: Անդրկովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնակատար զեներալ Գ. Մ. Լեբեգինսկին իր 1918 թ. փետրվարի 18-ի նամակում նշելով, որ բանակը ամբողջովին քայքայվում է և լքում ճակատային դիրքերը, իսկ թուրքերն առանց որևէ դիմադրության գրավում են զենքը և զինամթերքը, այնուհետև գրում է, որ թուրքերին դիմավում միակ ուժը կարող են լինել հայկական 4 զնդերը և նոր կազմվող մեկ հետևակ և մեկ հեծյալ զնդերը²⁴: Դժբախտաբար այդ զորամասերը ազգայնական կուսակցությունների պառակտողական քաղաքականության հետևանքով միասնական ճակատ չստեղծեցին: Մյուս ազգություններն էլ թշնամաբար տրամադրվեցին դեպի այդ զորամասերը:

Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար գեներալ Լեանդովսկին, 1918 թ. հունվարի 29-ին հաղորդում է Երևան՝ գեներալ Օբրազցովին, որ պարսիկները որպես բողոք հայկական և առօրական զորամասեր կազմելու դեմ, սահմանը ռուսների համար փակել են: Լեանդովսկին առաջարկում է Օբրազցովին մեկնել Զուլֆա և տեղում պարզել դրուժյունը²⁵:

Անդրանիկի դուռը 1918 թ. փետրվարի սկզբներին արդեն լրիվ կազմավորվել էր։ Ճակատ մեկնելու նախօրյակին, Թիֆլիսի հայկական վանքի եկեղեցու բակում, բազմահազար հայեր սրտաբուխ ցնծությամբ ընդունեցին Անդրանիկի ելույթը։ Նա ասաց, որ Երզնկայից ստացված հաղորդումից նրևում է, որ թշնամին ճաջալերված ուս զորքերու հեռանալեն, նորեն կաշխատի իր

581

անարգ ոտքերով կոխոտել մեր սրբազան հողը և մեր ազատված բուռ մը ժողովուրդն ալ սուրհ անցնել: Կտեսնեք որ այլևս Յերացել հմ, տարիքս 54 է, բայց հայրենիքիս սիրուն համար պիտի շարունակեմ կատարել պարտականությունս՝ իբրև հայ մարդ: Վաղն իսկ պատրաստ եմ մեկնելու, որոնք որ կ'ապագին ընկերանալ և ինձի հետ մեռնիլ իրենց հայրենիքի սուրբ հողի վրա, թող ձեռքերնին բարձրացնեն և «այո» ըսեն»: Բոլոր կողմերից ծափերի և բացականչությունների տարափ տեղաց: «Մենք քեզ հետ կուգանք»²⁶—գոչեցին բոլորը միահամուռ:

չէին անում: Իսկ թշնամուն հենց այդ էր պետք, նա օգտվելով դրանից, իր ուժերն էր միավորում, պատրաստվում հարձակման:

Մի այլ աղբյուրում նշվում է, որ նա իր ճառում կարսեցիճեկերին նաև ղգուշաց-
րեց՝ «Զկարծեք, թե Կարինը չպաշտպանելով, պիտի կրնաք Կարսը պաշտպա-
նել երկար ատեն»³⁵։

Ամենուր Անդրանիկը կարևոր նշանակություն էր տալիս տարրեր ազգերի աշխատավորների համերաշխությանը: Կարսում հղած ժամանակ՝ 1918 թ. փետրվարին՝ նրա արձակած հրամանում ասված է. «Կպահանջեմ հայերեն, որ ոչ ոք համարձակի ձեռք տալ որևէ մուսուլմանի, նույնը կպահանջեմ նաև մուսուլմաններեն՝ հայերու նկատմամբ: Ով հանդգնի խախտել իմ այս հրամանը, նա պիտի պատժվի ամենախիստ կերպով»³⁶:

Այստեղից Անդրանիկը շարժվում է դեպի Սարիղամիշ, որտեղ հայրենիք վերագարձած ուսական զորքը մեծ քանակությամբ զինամթերք էր թողել։ Նրա տնօրենն էր դարձել հայ զինվորական միությունը, որի անդամները հայրենիքի այդ ծանր պահին զբաղված էին միայն խարդախ գործարքներով և շվայտ կյանք վարելով։ Նրանք Անդրանիկի ահաբեկումից հետո միայն ղեկը ու հանդերձանք տրամադրեցին նրա զինվորներին։

Հետաքրքրական է հետևյալ փաստը: Այն օրը, երբ Անդրանիկը ժամանեց Սարիղամիշ, այնտեղից տուն էր մեկնում 800 հոգուց բաղկացած ռուսական վերջին էշեղոնը: Մեկնողները ճանապարհին թշնամական խմբերի հարձակումից պաշտպանվելու համար իրենց հետ տանում էին թեթև թնդանոթ, գնդացիք և այլ զենքեր: Անդրանիկը, որ դատապարտել էր Շամխորում և այլ վայրերում ռուս զինվորների կոտորածը, շատ մտահոգված էր նրանց ապահովության խնդրով: Նա, «անձամբ զնաց կայարան, տեղավորեց զնդացիներն ու թնդանոթները վագոններու վրա, հրահանգներ տվավ. թե ինչպես պետք է վարվի, եթե իրենք ալ ենթարկվեին իրենց ընկերներու ճակատագրին թուրքական վայրերն անցած ժամանակ»:

Այստեղից Անդրանիկը կապ հաստատեց Բիթլիսի հետ, հրահանգներ տվեց այդ գիծն ամրապնդելու մասին: Նա գտնում է, որ եթե Բիթլիսի գիծը լավ պաշտպանվի, ապա վանը ապահով կլինի: Անդրանիկը կապ հաստատեց նաև էրզրումի հետ և հրահանգ տվեց օգնության հասնել Մամախաթունի ուղղությամբ գործող զորամասերին: Սակայն թուրք-գերմանական հորդանների գործողությունների հետևանքով շատ լարված ու ծանր դրություն էր ստեղծվել: Անդրանիկը նշում էր, որ Բիթլիսի գծի ամրապնդումը մեծ հույսեր է տալիս, սակայն էրզրումի անկայուն վիճակը զգալի վտանգ էր ստեղծում: Գեներալ Օդիշելիձեի և գնդապետ Թորգոմի միջև տեղի ունեցող ընդհարումները թուլացրին պաշտպանությունը և հեշտացրին թուրքերի առաջխաղացումը:

2. ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՄԱՐՏԵՐԸ

Լուրերը էին ստացվում, որ էրզրումը հանձնվելու վտանգի տակ է: Ինչպես
կանխատեսել էր Անդրանիկը, հակառակ ռազմագետների կարծիքների, Յուր-

Քերը փետրվարի կեսերին շարժվեցին էրզրումի վրա: Քաղաքի համար անելանելի դրությոն էր ստեղծվել:

Միայն մեծ դժվարություններ հաղթահարելու դնով Անդրանիկին հաջողվեց փետրվարի 18-ին անցնել էրզրում: Նա քաղաքը գտավ սարսափելի անկաղմակերպ, հուսալքված վիճակում: Վերհիշելով այդ մասին, նա գրել է. «Սա գտա քաղաքի ժողովուրդը լքված և հուսահատված: Իմ ներկայությունը թեև ոգևորեց զանոնք, բայց ես չեմ տեսներ այն ոգին, որ պետք է ունենար ժողովուրդ մը իր ազատության նախօրյակին»¹: Ամբոխը Անդրանիկին դիմավորեց ծափերով և գոչեց. «Կեցցե՛ր Անդրանիկը»: Դա բնավ չուրախացրեց զոսովյունն ամենայն զգաստությամբ անհատող զորավարին: Նա, ավելի քան ոչե՛մ մեկն, ըմբռնում էր այդ կեցցեհների անիմաստությունը, և դիմելով ամբոխին ասաց. «Մի ծափահարե՛ք ինձ, այլ մտիկ ըրե՛ք իմ խոսքերիս, ամեն մարդ թող անմիջապես մտնե զորանոց և զիշերը մեկնի ճակատ, ահա ծափահարությունների զեղեցիկ և օգտակար տեսակը»²: Ապա շարունակեց. «Ես անհատ մըն եմ, Անդրանիկը ձեզնով Անդրանիկ է, ձեր ուժերով է, որ մենք պիտի հաղթենք թշնամին, ձեր վրեժխնդիր սրտով է, որ թշնամին պիտի ահաբեկվի... Ուստի երթանք ճակատ, ձեռք-ձեռքի և կուրծք տանք թշնամիին և մեր ոտքերը թող անոնց դիակները կոխտոնեն, աղատագրելու մեր հայրենիքին մնացած հողամասերն ալ»³.

Անդրանիկն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ բերդաքաղաքի պաշտպանության գործին: Հայերի փախուստը քաղաքից դադարեցվեց: Քաղաքում կար մոտ 25 հազար հայ բնակչություն, իսկ թուրքերի կոլոդ ուժերը ավելի քան 25 հազար զինվորով արդեն պաշարել էին քաղաքի պարիսպները:

Վերհիշելով այդ օրերը, բոլորը խոստովանում էին, որ եթե Անդրանիկը
կրկու օր ուշանար, ապա քաղաքում կբռնկեր հայ-թուրքական ջարդը: Անդրա-
նիկն արգելեց և կանխեց աղգամիջյան կոփվը: Սակայն քաղաքում որևէ իշխա-
նություն չկար, «կամ ավելի ճիշտ, կային ղանադան և զարմանազան իշխա-
նություններ»⁴: Անդրանիկն անցնում է գործի և ի հայտ է բերում դավաճանու-
թյան ու լրտեսության բազմաթիվ փաստեր: Թուրք հրամանատարի գաղտնի
կերպով ուղարկած մի նամակում մասնավորապես ասվում էր. «Ստացանք քո
տված տեղեկություններդ, Անդրանիկ փաշայի* կարգադրություններու մասին»

* Անդրանիկին փաշա կոչելը ժամանակին տարածված էր ժողովրդի մեջ: Ըստ որում այդ կապակցությամբ հետաքրքրական մի ավանդության կա: Իր երեք կտրիճներով, ասվում է այդ ավանդության մեջ, նա կտրում է մի կամուրջ և մատրի հրավիրում Քոսա բինբաշուն, որը նրա ավանդության մեջ, նա կտրում է մի կամուրջ: Առաջին իսկ կրակոցով Անդրանիկը սպանում է բինբաշուն, դեմ է գալիս հազար ձիավորներով: Առաջին իսկ կրակոցով Անդրանիկը սպանում է բինբաշուն, որի աղաներով փախուստի մասնում նրա հազարյակին: Սուլթանը, որի հրամանով նրա զորա-
իր աղաներով փախուստի մասնում նրա հազարյակին: Սուլթանը, որի հրամանով նրա զորա-
վարը Անդրանիկի զորքը մաքրելու էր եկել, լուր է ստանում, որ Անդրանիկ չավուշը Քոսա
բինբաշուն սպանեց: Սուլթանը ըստ է, էլ Անդրանիկ չավուշ չէ, օրանից հետո Անդրանիկ փա-
շա է, էդ օրվանից Անդրանիկին փաշա են ըսում (Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Երևան,
1969, էջ 299—300):

լիւ սովետական կարգերը, նորաստեղծ սովետական կառավարութիւնը բոլոր միջոցներով օգնութեան ձեռք էր մեկնում Անդրկովկասի ժողովուրդներին: Հայտնի է, որ իր համար ծանր պայմաններում սովետական կառավարութիւնը ստիպւած էր (1918 թ. մարտի 3-ին) ստորագրել Բրեստ-Լիտովսկի ծանր պայմանագիրը, որով Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև նոր սահմանագիծ էր որոշւում: Այդ պայմանագրի 4-րդ հոգւածով Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջաններին իրավունք էր վերապահւում տեղի բնակչության ցանկութեամբ «ստեղծել նոր կարգեր»:

Սովետական Ռուսաստանի արգահատելի թշնամիներն իրենց բամբասանքների համար օգտագործում էին ծանր պայմաններում ստորագրւած պայմանագիրը: Սակայն, ինչպես բացատրում է Ստ. Շահումյանը, Ռուսաստանի Կենտրոնական կառավարութիւնը ուրախ կլինէր, եթե Անդրկովկասը կարողանար «իրեն պաշտպանել և չտալ այն, ինչ որ զիջւած է Բրեստի պայմանագրով»: Նա գրել է. «Երբ մենք հարց գրինք, թե ինչպե՞ս կվերաբերվի դրան Կենտրոնական կառավարութիւնը, որը ստորագրել է Բրեստի պայմանագիրը, մեզ համար պարզ էր, որ կառավարութիւնը կարող էր միայն ողջունել կովկասյան հեղուներին»¹⁶:

Ստ. Շահումյանը վերլուծելով ստեղծւած բարդ իրադրութիւնը, նշում է, որ «փոխհարաբերութիւնները պետութիւնների մեջ որոշւում են ոչ թե թղթի կտորներով, այլ ուժերի ռեալ փոխհարաբերութեամբ»:

Ի՞նչն էր խանգարում Անդրկովկասին չիրագործել այդ պայմանագիրն ու հեռու պահել իրեն դրանից: Մենք, բոլշեիկներս, երբեք չենք հայտարարել, անգամ երբ ստորագրում էինք այդ պայմանագիրը, որ այդ այստեղ պետք է անպայման պահպանվի»¹⁷: Ստ. Շահումյանը նշում է, որ այդ պայմանագիրը ուժի դիրքերից է պարտադրւել և հետևապես նրա նկատմամբ դրական վերաբերմունք լինել չի կարող: «Մենք այդ պայմանագիրը դիտել ենք,—գրում է նա,—որպես բռնի կերպով պարտադրւած պայմանագիր, որը պետք է հաշվի առնենք, քանի որ դիմադրութիւն ցույց տալու համար պահանջւած շափով ուժ չունենք»¹⁸:

Երբ Թուրքերը իրենց բռնադրամներն էին անում Անդրկովկասում, Անդրկովկասի բոլշեիկները, Ստ. Շահումյանի գլխավորութեամբ, կոչ էին անում միավորւած ուժերով պաշտպանել հայրենի հողերը և ոչ մի թիզ չզիջել: Իրականում բոլշեիկները հաշվի առնելով Ռուսաստանի Կենտրոնական կառավարութեան կամքը, փաստորեն հրաժարվեցին իրագործել այդ ստորագրուած պայմանագիրը: «Երբ մեր առաջ այստեղ հարց դրվեց,—գրում է Ստ. Շահումյանը,—թե ինչպես պետք է վերաբերվել Բրեստի պայմանագրին և պե՞տք է արդյոք մեր կողմից որևէ հայտարարութիւն արվի Բրեստի պայմանագրի կատարման մասին, մեր կուսակցութիւնը միաձայն որոշեց Կարսի, Բաթումի և

Արդահանի հանձնման մասին ոչ մի հայտարարութիւն չանել, և իրոք ոչ մի հայտարարութիւն չարինք»:

Որպես Կենտրոնական իշխանութեան պաշտոնական ներկայացուցիչ, ես անձամբ պետք է հայտնեի իմ կարծիքը, բայց այդ առթիւ մենք չարտահայտվեցինք՝ ենթադրելով, որ Կարսն ու Բաթումը պաշտպանելու համար Անդրկովկասը բավականաչափ ուժ ունի»¹⁹:

Սա էր Սովետական Ռուսաստանի կառավարութեան և Կովկասում նրա արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահումյանի տեսակետը, մի տեսակետ, որ բխում էր միայն պրոլետարիատի, աշխատավոր գյուղացիութեան և ողջ դեմոկրատիայի շահերից:

Պետք էր միայն դեն նետել իմպերիալիզմի երկրպագու ազգայնական կուսակցութիւնների բանասարկութիւնները, միավորւած ուժերով հակահարկւած տալ արյունարբու թշնամուն և Անդրկովկասի ու նրա ժողովուրդների ինքնորոշումը ապահովւած կլինէր:

Ըստ էութեան այդ դիրքերից էր ևլնում Անդրանիկը իր պայծառ ու բնատուր խելքով:

Էրզրումի շրջանում Անդրանիկը աներևակայելի ջանքեր էր թափում, որպիսզի դիմադրութիւն կազմակերպի: Սակայն առանց օգնութիւն ստանալու, դաշնակցական անմիտ գզվուտոցների պայմաններում, հնարավոր չէր միավորել բոլոր ուժերը:

Այդ դառը դեպքերի օրագրողը ցավով նշում է. «Զորավար Անդրանիկը յոթ օրվան մեջ անկարելին կարելի քած էր, բայց հայ դավադրութիւնն ամեն բան ձախողանքի կմատնէր, հուսահատեցնելով ամենահզոր էակն իսկ»²⁰:

Փետրվարի 26-ին Թուրքերը մեծ զորաբանակով հարձակման անցան: Նախորդ օրը ճակատի հրամանատար Բեժանբեկովը հորինւած հաղորդում էր տվել, թե ամեն ինչ կարգին է, պատրաստ են հարձակման, և դա այն դեպքում, երբ իրականում սկսվել էր նահանջը: Այդ գիշեր Անդրանիկը բոլորովին չքնեց, տենդային պատրաստութիւն էր տեսնում, որպիսզի իլիջայից հարձակւեցնէ, տենդային պատրաստութիւն էր պատմում է. «26-ի առավոտուն ուշ տոնն կում սկսի: Դեպքերի ականատեսը պատմում է. «26-ի առավոտուն ուշ տոնն կում սկսի, իսկահեղ վիճակի մեջ վաղեց ճակատ: Մինչ Անդրանիկ այդ վիճակով ճակատը կպահէր, ներքը, քաղաքին մեջ մեր շինվորական միութեան անդամները, հատկապես Տիգրան Աղամալյանը, դրամի փոխանակութեամբ կզբաղէր»,—հեղինակը նկատում է ականատեսը և ապա ավելացնում, որ այդ ծանր օրերին «Անդրանիկը մինակ էր, բացարձակապես մինակ, ռազմական տեսակետին»²¹: Ամենուր դավաճանութիւն էր տիրում: Բանը հասավ այնտեղ, որ Անդրանիկի հրամանը՝ ռազմամթերանոցը պայթեցնելու մասին, ժամանակին չկատարվեց, և այն հանձնվեց Թուրքերին:

Ճակատը ամբողջովին քայքայւած էր: «Միամտութիւն էր կարծել,—

նատարի պաշտոնից հրաժարվել, քանի որ դաշնակցությունը և ազգային մյուս կազմակերպությունները շարունակում էին խանդարել և խառնաշփոթ վիճակ ստեղծել:

Նա այդպես էլ գրել է իր հրաժարականում. «Շրջապատված ըլլալով դավաճաններին, կհրաժարիմ Հայաստանի երկրապահ՝ զորամասի հրամանատարութենեն»³¹:

Զորավար Անդրանիկն այդ ժամանակ վնասվածք էր ստացել: Մի զինվոր սվինի պատահական և անզգուշ շարժումով վիրավորել էր հրամանատարի սրունքը: Անուշադրության մասնված վերքը բորբոքվել էր: Եվ Անդրանիկը հասնելով Ալեքսանդրապոլ, ստիպված էր բուժվելու համար պառկել: Այդ տեղից էլ նա մեկնեց Թիֆլիս:

Հայաստանի ապահովության խորհուրդը քննարկելով Անդրանիկի հրա-
ժարականը 1918 թ. մարտի 26-ին որոշում ընդունեց հատուկ դիմումով
խնդրել զորավարին ստանձնել մի նոր զորամասի կազմակերպումն ու հրա-
մանատարությունը: Այդ դիմումի մեջ մասնավորապես նշվում էր. «Ավերորդ
է ավելցնել, որ խորհուրդը վստահ է, որ ձեր հմայքն ու փորձառությունը պի-
տի իրարու քով բերն գեթ հազար հոգի, որոնք ընդունակ լինին անձնադո-
հության՝ Ձեզ հետ և մեր արյունոտ դատի համար»³²: Խորհուրդը նաև հույս
էր հայտնում, որ զորավարը զրական պատասխան կտա: Բայց պարզվեց,
որ դաշնակցության թելադրանքով գործող ազգային խորհուրդը հանգես է
եկել ապահովության խորհրդի որոշման դեմ: Անդրանիկն այդ նոր դավադրու-
թյունը մերկացնելու համար հատուկ հայտարարություն է հրապարակել
«Հայկազեն» թերթում: Հասարակությունն, իմանալով բուն եղելությունը, դա-
տապարտեց ազգային խորհրդի դիրքը, որը ստիպված էր զիջելու: Դրանից
հետո միայն Անդրանիկը մեկնեց Ալեքսանդրապոլ նոր զորամաս կազմա-
կերպելու:

Սակայն ազգային խորհրդում աթոռ գրաված ջոջերը հանգիստ չմնացին։ Նրանք սկսեցին տարածել ամեն կարգի բամբասանքներ՝ նպատակ ունենալով վարկաբեկել Անդրանիկին։ Մասնավորապես լուրեր տարածվեցին այն մասին, որ Անդրանիկը զնացել է Կարս և այնտեղ գտնվող հայ զինվորականների միջև արյունալի ընդհարումներ առաջացրել։ Միաժամկետով ստեղծելու համար ազգային ջոջերը հատուկ հանձնաժողով ուղարկեցին ստուգելու «եղեղութունը»։ Պարզվեց, որ Անդրանիկը Կարս չի զնացել և գեներալ Նազարբեկովի գիտովթամբ ջանադիր գործում է զորախումբը կազմակերպելու համար, զբաղված է այն համալրելու տառապագին աշխատանքով։

Գինեբրալ նազարեհկովը դաշնակցականների այդ խարդախությունների առթիվ պատասխանեց. «Անոնք կընեն այն, ինչ որ կմտադրեն: Հայրենիքի մասին մտահոգվող չկա: Դիտեմ, թե ինչ ահալոր խաղեր խաղցան և կխաղան մեր ամենեն սիրելի ազգային հերոս՝ զորավար Անդրանիկի գլխուն:

Միակ անձն է, որ պիտի կարողանա փրկել հայ ժողովուրդն իր ներկա ահա-
վոր վիճակեն, եթե խմբակ մը իր հակառակությունները դադրեցնեն անոր դեմ:
Զորավար Անդրանիկը կարս դացած չէ, ան իմ հրամանովս իր բանակը կկազ-
մակերպե: Ես գոհ եմ անկե, թեև իր թշնամիները կնախանձին և զայն խմ-
բապետ կկոչեն—բայց ան խմբապետ չէ, ան ղեկերալ է: Անդրանիկը զենե-
րալ է, ես զայն տեսա կօրվներու մեջ, հերոս և զինվորական: Տիլմանի համ-
րավավոր ճակատամարտը շահողն է զորավար Անդրանիկ: Ռուս զինվորա-
կանությունը հիացած է անոր զինվորական կարողության վրա: Հպարտ եմ
Անդրանիկով»³³:

Սակայն դաշնակցությունը շարունակում է իր դավադիր ու ազգակործան քաղաքականությունը: Կույր «դիվանագիտություն» ու խարդավանքներով դաշնակցությունը հայ ժողովրդին կանգնեցրել էր նոր փակուղու առաջ:

Ստ. Շահումյանը գեղեւ 1906 թ. նշում էր, որ դաշնակցությունն իր բախ-
տախնդրական քաղաքականությամբ հանդես եկավ որպէս ռեակցիոն ուժ,
որը «այնքան վնաս հասցրեց Կովկասի հայ բնակչությանը, այնքան վիշտ
ու տառապանք պատճառեց թուրքահայերին և այնքան անզնահատելի ծա-
ռայություն մատուցեց հայ բուրժուազիային»³⁴։ Նա այդ նույն զինքն էր վա-
րում նաև այժմ։

Թիֆլիսի ազգային խորհուրդը դարձավ օտարերկրյա իմպերիալիստների կամակատար, ազգամիջյան գզվուտոցների բույն։ Ստ. Շահումյանը մերկաց-
նելով այդ ազգագրավ քաղաքականությունը, գրել է. «Ձկա ուշինչ կարևոր հայ
բանվորի և ընդհանրասլես հայ ժողովրդական մասսայի համար, քան թող-
նել հին նացիոնալիստական ճանապարհը և ընդգրկել մեր միջազգային
խղիալները։ Հայ ընկերներ, մենք հրավիրում ենք ձեզ՝ խզել ձեր բոլոր կա-
պերը նացիոնալիզմի հետ և գալ ստվարացնելու մեր միջազգային շար-
քերը»³⁵։

Քերք»³⁵։
Պատմական դեպքերի բերումով ասպարեզ ստանալով, դաշնակցություն-
նը բոլոր միջոցներով վնասում էր ռուսական դեմոկրատիայի և հայ ժողովրդի
ազատագրության գործին։ Դրա ցայտուն օրինակն էր նաև հետևյալ փաստը։

1918 թ. մարտի վերջին, երբ Անգլանիկն Ալեքսանդրապոլում կազմակերպում էր իր զորամասը, Ա. Խատիսյանը նրան հրավիրում է Թիֆլիս՝ մասնակցելու «Հուլիս կարևոր» ժողովի։ Այդտեղ դաշնակցական ջոջերը, մենակցելու «Հուլիս կարևոր» ժողովի։ Այդտեղ դաշնակցական ջոջերը, մենակցելու «Հուլիս կարևոր» ժողովի։

Բորդուժյան միջոցին: Հակառակ պարագային, եթե ուս գինվորները գինա-
թափ չըլլան, զենքի ուժով, բռնի զինաթափ ընեն դանոնք»³⁵:

Որոշումը կարդալուց հետո Ա. Խատիսյանը դառնալով Անդրանիկին, ցանկացավ նրա կարծիքը իմանալ: Անդրանիկը, որ արդեն զայրույթից դուրս էր, ոտքի կանգնեց և ասաց.

«Այս ի՞նչ ծիծաղելի և աղետաբեր որոշում է, որ կատարեցիք դուք, առանց անդրադառնալու վաղվան առաջ եկած արդյունքին: Հայաստանի հողի վրա ուս՝ տուն դարձող և մեր բարեկամության վստահող զինվորք նեղել իր ձեռքը գտնված զենքին համար, «և հակառակ պարագային զինու զորությամբ զինաթափ ընել զանոնք»... Հայ և ուս ժողովուրդներուն մեջ ահավոր և անկամբշելի խրամատ մը բանալ, ըսել է: Չէ, ասիկա ինձի համար անհանդուրժելի և անտանելի է,— պոռաց զորավարն՝ իր ձեռքը սեղանին գարնելով:

Դուք ո՞վ եք, կամ ինչո՞ւ համար ռուս զինվորը զինաքափ պիտի բռնե... պատրվակներ ստեղծելով: Հոն է մեր դարավոր բշնամին, — շարունակում է նա, ձեռքը մեկնելով դեպի Թուրքիա, — զայն զինաքափ բռնեն... Ռուսիա մեզի հսկա ռազմամթերք, հարստություն, ուտելիք և հագնելիք բողոց, մենք սլետի շունիկն անոնց փանի մը հատ փեացաններուն, Մենք ԱՆՈՒՅՑ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏՔ ՈՒՆԻՔ... Այդպիսի փայլ մը մեր ցեղին, մեր անունին, մեր ասպետական ռզիին և ազգային առաքինություններուն հակառակ արտաճախություն մը պիտի ըլլա: Երանի բե հոս եկած շրջայի և չսեի այս տխուր որոշումը: Ինչո՞ւ զիս կանչեցիք հոս, ես չեմ ուզեր պատասխանատվության բաժին վերցնել անմեղ արյուններու մեջ, երկու ցեղեր բշնամացնելով... Մեր ՄԻԱԿ ԲԱՐԵԿԱՄՔԸ ՌՈՒՍԻԱՆ է. և դուք ձեր աղետաբեր ձեռնարկով զանոնք ալ կուգեք հեռացնել մեզմե»³⁷:

Այս ելույթից հետո ժողովը ձախողվեց, և որոշումն էլ չեղյալ հայտարարվեց: Ժողովրդական հերոսի լայնախոհ միտքը ցրեց խավարը, և զաշնակցական ճահճի դեմ ծառացող խիզախ զործիչը հաղթեց: Դաշնակցականները գործում էին հայ ժողովրդի կամքին ու ցանկություններին հակառակ, դավաճանում նրա արդար զործին, ուստի ժողովրդի հետ բարեկամության գարավոր ուխտը ռանահարում: Դրա դեմ իր իմաստնությունամբ ու հզոր կամքով ընդվզում էր Անդրանիկը:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆ ՄԵԿԵՐՈՐԳ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀԱՐՎԱԾՈՂ ԶՈՐԱՄԱՍԸ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ ՄՂՂԱՅՄ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

[illegible][illegible]

Եվ, իրոք, հայ ժողովրդին անօգնական վիճակում թողնելու և դառնալով դաշնակ շեֆերի հրահանգը, մի շարք դաշնակցական զինվորականներ տեղափոխվեցին Հյուսիսային Կովկաս: Ամենաժանր պահերին հարազատ ժողովրդին լքելն ու դավաճանելը դարձել էր դաշնակցության բռն էությունը: Գնե՛րալ Նազարբեկովը բողոքում էր այն բանի դեմ, որ համագործակցված Գնե՛րալ Նազարբեկովը բողոքում էր այն բանի դեմ, որ համագործակցված տալու փոխարեն պառակտործողություններով թշնամուն հակահարված տալու փոխարեն պառակ-

595

յանը, — որ Անդրանիկը ցուցում ստանա հենց Ալեքսանդրապոլի կայարանում»⁹։

Պերճախոս այս վավերաթուղթը, որ տասնամյակներ անցնելուց հետո էլ հնարավոր չէ ստոնասրտությամբ կարգալ, դաշնակցության խարդավանքների մի լրացուցիչ վկայությունն է։ Ժողովրդի զանգվածների ատելությունից վախենալով, նրանք չէին հանդգնել Անդրանիկի թիֆլիսում եղած օրերին իրագործելու վաղուց փայփայվող իրենց դավերը։ Հիմա պահը նրանց հարմար էր թվում. ռազմի դաշտ մեկնող զորավարի թիկունքում կարելի էր ազատ զործել։ Նպատակը պարզ է. վարկաբեկել ժողովրդի համակրանքը վախճող զորավարին, ամեն կերպ նրան որոգայթի մեջ պցել և նրա հետ հաշիվները մաքրել։ Իսկ հայրենիքի պաշտպանությունը, իսկ սպանդի մատնվող հայությունը։ Դաշնակցության այդ հարցերից ավելի շատ հետաքրքրում էին իրենց ստոր հաշիվները, անձնական փառքը, ղեկավարի բազկաթուրը։

Դժվար է ասել, թե Անդրանիկին արդյո՞ք հայտնի են դարձել իր գնմ ուղղված այդ նոր խարդավանքները, բայց նրան վաղուց ի վեր հայտնի էր, որ իր հետ հաշիվները մաքրելու համար դաշնակցությունը ոչնչի առջև կանգ չի առնում։

Ալեքսանդրապոլից զորամասն իր լրիվ կազմով դիմակայելու գնաց առաջ նետվող թուրքական զորքերին։

Անդրանիկի զորամասը կազմակերպչորեն պիտի ենթարկվեր հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովին։ Այդ զորամասի խնդիրն էր, որպես սահմանապահ, պաշտպանել Ալեքսանդրապոլ—Լոռի—Ախալքալաք գիծը։ Ապրիլի 11-ին հարվածող զորամասը հանդիսավոր զորասյունով անցավ քաղաքով և դիրքեր գրավեց Արփաշայի ափին։ Հաջորդ օրը, անցնելով դեպի կիսով չափ ավերված Թորոս գյուղը, նա նոր դիրքեր գրավեց, իսկ ապրիլի 13-ին ամրացավ Դուղխարաբա գյուղում, որի հայ գյուղացիները թողել, հեռացել էին։

Հանձին Անդրանիկի թուրքերը տեսնում էին իրենց ամենակատաղի թըշնամուն։ Դրա համար էլ նրանք իրենց զործակալների միջոցով մեծ ջանքեր թափեցին Անդրանիկին ճանկելու։ Դավաճանները փորձ արեցին «խաբեություն» մեծ անցընել Անդրանիկը ու նվիրել թուրք զորապետներուն, բայց իրենց դավը երևան ելլելով, իրենց արդար վարձատրությունը ստացան մեր տղաներեն»¹⁰։

Սակայն շուտով դրությունը փոխվեց։ Կարսի ամրոցը ապրիլի 13-ին դավաճանաբար հանձնվելուց հետո՝ հայկական կորպուսի զորամասերը ստիպված էին ղինադադարի համաձայն ետ քաշվել մինչև Արփաշայ։ Ստ. Շահում-հարված տալու կարևորություն մասին, գրում է. «Թուրքերը մի քանի հարյուր մարդով կարող էին վերցնել Բաթումը, որովհետև նրանց չեն դիմադրել, 598

կամ կարսը, որը պաշտպանվում էր իրենց ղեկավարներից լքված հայկական զորքերով, բայց այնտեղ, ուր հակահարված կստանան, նրանք սարսափելի չեն»¹¹։

Հայկական զորքերի խուճապահար նահանջը կատարյալ բարոյալքում ու քայքայում առաջացրեց։ Ոչ ոք չէր հավատում պայմանագրով երաշխավորվող այն խոստմանը, թե թուրքերի իշխանության տակ գույքի ու կյանքի ապահովություն կլինի¹²։ Բոլորն էլ սարսափի մեջ էին։ Զորքը և բնակչությունը խուճապահար ետ էին քաշվում դեպի Ալեքսանդրապոլ։ Երկու օր անընդհատ տեղացող անձրևն ու փոթորիկը լրացրել էին մղձավանջային տեսարանը։ Զինվորների մի զգալի մասն անկազմակերպ դասավորության գիմեց՝ ճանապարհին թողնելով մեծ քանակությամբ զենք ու ռազմամթերք։ Միայն զորքի մի փոքրաթիվ մասը տեղավորվեց Ալեքսանդրապոլում, իսկ մյուս մասը ապաստանեց գյուղերում։

Անդրանիկի զորամասի առաջին բնդհարումը թուրքերի հետ տեղի ունեցավ Ղազանչիի շրջակայքում, ապրիլի 14-ին։ Թուրքերը կարճատև դիմադրությունից հետո ետ շարժվեցին և փախուստի մատնվեցին։ Անդրանիկի զորամասը բռնեց Շիշթափա—Ղազանչի—Ղըղըլ—Քիլիսա գիծը, ինչպես նաև Դուղխարաբա—Բող-յոխուշ-ալի գյուղերի ուղղությունը։ Զորամասի հրամանատարությունը տեղավորվեց Զիֆլիի հայկական գյուղում։

Ապրիլի 15-ին, բոլորովին անսպասելի, Արփաշայի ափին սկսեցին որոտալ թշնամու ընդանոթները։ Բոլորը կարծում էին, որ դա ինչ-որ թյուրիմացություն է։ Անգամ քաղաքի զորամասերի շտաբը մի ժամ հետո միայն հասկացավ, որ թուրքերը կատակ չեն անում, այլ ուժրակոծում են քաղաքը։ Ալեքսանդրապոլի հետ Անդրանիկի հեռախոսային կապը կտրվեց։ Հրահանգ տրվեց անցնել հարձակման։

Սկսվեց մի ահավոր ու կատաղի մարտ։ Անդրանիկը իր հարվածող զորացնողով մարտի բռնվեց թշնամու 10 հազարանոց բանակի դեմ։ Մարտը տևեց մինչև ուշ երեկո։ Եվ ահա մարտերի թեժ պահին ստացվեց Ալեքսանդրապոլը դավաճանաբար թշնամուն հանձնելու լուրը. «Ալեքսանդրապոլը ինկավ, զլիսուդ ճարը տես»¹³, — հայտնում էին Անդրանիկին։ Սակայն բոլորը դիտեին, որ նրա համար «զլիսուն ճարը տեսնելն այն էր, որ պիտի կռվեր»¹⁴։ Անդրանիկը բոլոր կողմերով շրջապատված էր թուրքական զորքերով, թըշնամու ձեռքն էր անցել երկաթուղագիծը։ Ստեղծվել էր բառացիկ ծանր դրություն։ Նրա զորամասը մահվան կախաչում էր։

Այդ դեպքերի մասին հաղորդման մեջ նշվում է, որ քաղաքի դաշնակցական զորքերը դիմադրում էին «շատ անկանոն ու անկազմակերպ կերպով՝ մինչև ցերեկվա ժամը 4—5-ը, որից հետո սկսվում է նրա նույնքան անկազմակերպ ու խուճապային բնավորություն կրող նահանջը դեպի Ղարաքիլի-

սա»¹⁵։ Նույն օրն էլ, մինչև երեկոյան ժամը 8-ը, քաղաքը հանձնվեց թուրքերին։ Սարսափահար բնակչությունը բռնեց դաղթի մահարեր ուղին։

Ականատեսներից մեկը գրել է. «Օ՛հ, որքա՛ն երեխաներ, որքա՛ն կնիկներ ոտնակոխ եղան այդ փախչող զինվորների և իրանց առաջ եղած ավտոմոբիլների տակ, որովհետև իրարանցումը և պանիկան այնքան անակնկալ էր, որ ընտանիքի մինչև անգամ երկու անգամները կորցրել էին միմյանց»¹⁶։

Ալեքսանդրապոլը թողնելուց հետո կորպուսի հրամանատար Նազարեկովը հեռագրում է Ջալալօղլի՝ Անդրանիկին. «Հրամայում եմ ձեր զորամասով դիրքեր գրավել Վորոնցովկայի մոտ, պաշտպանելով Լոռիի տափաստանը և որքան հնար է կտրելով թուրքերի առաջխաղացումը։ Ախալքալաքի և Ջալալօղլիի հետ պահեցե՛ք հարաբերությունը»¹⁷։

Անդրանիկը այժմ իր հիմնական խնդիրը համարեց պաշտպանել փախուստի ճամփան բռնած խուճապահար և անօգնական բնակչությանը։ Նրա զորամասը, հարվածի տակ պահելով բնակչությանը հետապնդող դավթիչներին, հազարավոր կյանքեր փրկեց։ Մեծ աշխատանք տարվեց նրանց ահապահման ու ապահովության ուղղությամբ։ Անդրանիկի քարտուղար Ե. Բաջունին, նկարագրելով ապրիլի 17-ի դեպքերը, գրել է. «Այսօրվան կոիվը ամենակատաղին է, մյուս կողմանե գաղթականությունը բռնած է ամբողջ շոսեն և կշարժի դեպի Լոռի, Ջալալօղլու, չգիտենալով, թե ուր պիտի լինի իր վերջին կայանը»¹⁸։ Նման պայմաններում զորամասի ուժերը շարունակում էին դիմագրությունը «մինչև գաղթականներու քաշվելը, մինչև գիշերը»։ Որոշ դժուրեքի բնակիչներ, ապահով մնալու երաշխիք ստանալով, մեծ գումարներ ու նվերներ էին տվել թուրքերին։ Սակայն «հետո, ազատվողները պատմեցին, թե թուրքերը չեն խնայած անոնցմե ոչ մեկին»¹⁹։

Թուրքական բռնություններին չափ ու սահման չկար։ Պակաս եռանդով չէին դորժում գերմանական սպաներն ու զինվորները²⁰։ Անդրկովկասի հակասովետական բռնկը երկրամասը անջատեց Սովետական Ռուսաստանից և դրանով իսկ լայնորեն բացեց Անդրկովկասի դարպասները գերմանա-թուրքական դավթիչների առջև։

Սովետական Ռուսաստանի կառավարության բողոքներին նրանք պատասխանում էին. «Մենք կվերցնենք այն, ինչ կկարողանանք վերցնել, մենք չենք խախտում Բրեստի հաշտությունը, որովհետև անդրկովկասյան բանակն այն չի ճանաչում, որովհետև Կովկասն անկախ է»²¹։ Հակասովետական ուժերի վարած քաղաքականությունը երկրամասը կանգնեցրեց աղետի առջև։ «Այդ քաղաքականությունը վաղուց էր պատրաստվում, — ասել է Ստ. Շահումյանը։ — Եվ իզուր չէր Սեյմում Օսիաշվիլին հայտարարում, որ ռուսական օրինենտացիան ռեակցիոն է և որ պետք է ուրիշ օրինենտացիա փնտրել, իսկ Ջիեիձեն պաշտպանեց այն հայտարարությունը, թե լավ է ընկնել Թուրքիայի, քան բոլշևիկների գիրկը»²²։

Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո թուրքական զորքերը մի կողմից սկսեցին շարժվել դեպի Նրևան, իսկ մյուս կողմից՝ Ղարաբախի հարամանատարությունը, իմպերիալիստական ժանդարմի զեր ստանձնելով, նպատակադրվել էր Ղազախի վրայով առաջ շարժվել դեպի Բաքու՝ այնտեղ սովետական իշխանությունը տապալելու համար։

Բաթումի բանակցությունների ժամանակ Անդրկովկասի «ներկայացուցիչները» համաձայնվել էին թուրքական զորքին ճանապարհ տալ Բաքուն գրավելու։ Մուսավաթականների աջակցությամբ թուրքական զորքերը շարժվում էին դեպի Ադրբեյջան՝ գլխավորապես նպատակ դնելով դիմագրել Սովետական Ռուսաստանին և ընկճել Բաքվի պրոլետարիատին։ Վրաց մենշևիկները իրենց հույսերը կապում էին գերմանական իմպերիալիզմի միջամտության հետ։ Հոկտեմբերյան հեղափոխության բոցերից փրկվելու ճիգերը հայ բուրժուազիային և նրա գործակալ դաշնակցությանը նետել էին մենշևիկա-մուսավաթական բլոկի գիրկը։ Մենշևիկա-մուսավաթա-դաշնակցական այդ շարքաբաժնիկ բլոկի գործողությունների հետևանքն այն եղավ, որ թուրք ջարդարարները Նրդնկայի ռազմագծից հասան Նրևանի մատույցները և արշավանք սկսեցին դեպի Բաքու։

Անդրկովկասի բոլշևիկները կոչ էին անում աշխատավոր մասսաներին՝ պայքարի դուրս գալ և երկրամասը պաշտպանել գերմանա-թուրքական ներխուժումից։ Ա. Միկոյանը, բացահայտելով գերմանա-թուրքական արշավանքի ավերիչ դերը, նշում էր, որ այդ արշավանքը ոչ միայն կոչնչացնի սովետական իշխանությունը, այլ նաև կնպաստի «սև ռեակցիայի հաղթանակին և երկրի երեսից կջնջի ամեն մի կուլտուրա։ Գեղեցիկ Կովկասը կվերածվի մոխրակույտի և ավերակի։ Գերմանացիների և թուրքերի հաղթանակը մեզ ետ կտանի մի քանի հարյուրամյակով։ Ահա թե ինչու այլ ընտրություն, այլ ելք չունենք, բացի գերմանա-թուրքական հրոսակախմբերին զինված հակահարված տալուց։ Ահա թե ինչու բոլոր բանվորներն ու գյուղացիները, բոլոր ազնիվ հեղափոխականները և ճշմարիտ գեմոկրատները պետք է պայքարեն այդ սրբազան գործի համար»²³։

Ստ. Շահումյանը, մերկացնելով դաշնակցականների ազդագավ ու ոճրագործ քաղաքականությունը, գրել է. «Անդրկովկասում կար հսկայական զինված ուժ, որը պատրաստ էր դուրս գալ թույլ Թուրքիայի դեմ։ Միայն հայկական ուժերը բավական էին թուրքերի հետ հաշիվ տեսնելու, — սակայն դուք [դաշնակները—Մ. Ա.] մենշևիկների ու մուսավաթականների հետ կազմալուծեցիք զորքերի շարքերը, ոչ թե այն զորքերի, որոնք երեք տարվա պատերազմից հետո հաշտության էին ծարավի, այլ այն հայկական զորքերի, որոնք պատրաստ էին մեռնել ու պահել իրենց երկիրը։ Դուք այլասերեցիք այդ զորքերը, — ահա թե որն է ձեր մեղքը, ահա թե որն է ձեր ոճրագործությունը»²⁴։

Ստ. Շահումյանը, խոսելով մարտնչելու պատրաստ ուժի մասին, անկասկած, առաջին հերթին նկատի ունենալով Անդրանիկին և նրա շուրջը համախմբված հայրենասերներին, որոնք իրոք պատրաստ էին կյանքի զեռով պաշտպանելու հայրենիքը:

Այս օրերին Անդրանիկը, որ վճռականապես պայքար էր հայտարարել Անդրկովկասյան կոմիտեի անդամներին, սեյմին և ազգայնական կուսակցությունների հայրենադավ քաղաքականությունը, մահու և կենաց կոիվներ էր մղում, որպեսզի պաշտպանի Դիլիջան—Ջալալօղլի գիծը և թույլ չտա թուրքական զավթիչներին անցնել Հայաստանի խորքերը և շարժվել դեպի Բաքու:

Մայիսի 4-ին, Անդրանիկը ուղեկցելով նահանջող հայ զանգվածներին, դիրքեր բռնեց Վորոնցովկա գյուղի Ջավոտներ կոչվող տեղամասում: Անդրանիկի անցումը Ջալալօղլի, գաղթականության համար ապահով պայման էր ստեղծում: Այստեղ նա շատ սրտառու ընդունելություն գտավ և խորհրդակցություն հրավիրեց «տեղական ղինվորական ուժերու հետ, այդ խորհրդակցությանը ներկա էին և Վորոնցովկա գյուղի մոլականներու ներկայացուցիչները»²⁵:

Խորհրդակցությունը քննարկեց երկրի պաշտպանության մի շարք կարևոր խնդիրներ: Մասնավորապես որոշվեց Վորոնցովկայում ռուսական զորքերի թողած թնդանոթները հանձնել Անդրանիկի զորամասին, բայց մինչև այդ թուրքերը գրավեցին նաև Վորոնցովկան ու տիրեցին թնդանոթներին:

Ամբողջ հայկական զորամասը կենտրոնացրեց իր ուժերը Շուտով Անդրանիկին հաջողվեց հեռախոսային կապ հաստատել հայկական կորպուսի հրամանատարության հետ, որը գտնվում էր Ղարաբախում: Նա խմբացավ, որ հայկական կորպուսը առանց մարտի թողնում է նաև Ղարաբախյան և հետ է քաշվում դեպի Դիլիջան: Այդ ժամանակ լուր ստացվեց նաև, որ թուրքական հետախույզ ջոկատները երևացել են նաև Ջալալօղլու կողմերում: «Թշնամին բազմաթիվ է,— պատմում է Ն. Քաջունին,— ամբողջ սարերը բռնած են, կերևին արդեն, ընդարձակ շարժումներ կկատարեն: Եվ երբ հայ ձիավորները կերևին անոնք կքաշվին...»²⁶:

Այդտեղ երկու օր անընդհատ կատաղի մարտեր ծավալվեցին, իսկ Ղարաբախյան ղեռ որևէ լուր չկար: Երկաթուղու հանձնումը թուրքերին՝ շատ էր մտահոգում Անդրանիկին: Ստեղծվող պայմաններում Ջալալօղլի բնակչությունը ևս գաղթեց դեպի Դսեղ—Դիլիջան, իսկ Անդրանիկի զորամասը բռնագիծը: Մայիսի 17—18-ին Անդրանիկի զորամասը սիրալիր ընդունելություն գտավ մոլականների գյուղում: Տարին շատ անձրևային էր, որից թե՛ դուրք և թե գաղթականությունը շատ դժվարություններ էին կրում:

Անդրանիկը 20 հազար գաղթականների հետ քաշվում է դեպի Ջալալօղլի: Նրան հետապնդում էր թուրքական բանակը. «Ետևես եկող թուրքա-

կան զորամասը հասավ Ջալալօղլու,— գրում է Անդրանիկը:— Չէի կրնար 20 հազար գաղթականությունը թողնել իր բախտին, հեռանալ: Մեկ ու կես օր կովկաս վերջն է միայն, որ գաղթականությունը բավական ճամփա կտրեց դեպի Քուրդիստան երկաթուղի կայարանը, որով կրցա մեկնել Քուրդիստան»²⁷:

Դսեղ գյուղը, ուր գտա բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը՝ կապվում Այստեղ եղած ժամանակ գններալ Նազարբեկովը հեռախոսով կապվում է Անդրանիկի հետ և հանձնարարում. «Ի սեր նահատակներուն և հայրենիքին պահեստ Լոռին և չի թողու, որ թշնամին մեր կոնակը անցնի»: Անդրանիկը վստահություն է հայտնում, թե «որքան ատեն որ ժողովուրդը և զինվորը ինձ հետ են պիտի կովիմ և բոլոր ուժովս չպիտի թողում թշնամին որ քայլ մը իսկ առաջ ընթանա»²⁸: Այդ էր, հիրավի, պատճառը, որ Անդրանիկը մասնակցեց Սարգարապատի ճակատամարտին:

Ակավում է երկաթուղագիծը պաշտպանելու եռանդուն աշխատանքը: Անդրանիկի բոլոր ջանքերն այդ նպատակին էին ուղղված, քանի որ ամենքն էլ սպասողական դրության մեջ, տագնապ էին ապրում, թե թուրքերը կսիրեն երկաթգծին ու կանցնեն դեպի Թիֆլիս: Դրան խաղանքելու համար Անդրանիկը փորձեց պայթեցնել Քուրդիստանի կամուրջը, բայց տեխնիկական միջոցներ չլիներ: Կատաճառով հաջողության չհասավ: Կապվելով հայկական կորպուսի հրամանատարության հետ, Անդրանիկին հաջողվեց պարզել, որ գաղնակցական զորքերը ինքնակամ թողել ու հեռացել են Ղարաբախից, բայց հինգ օր հետո հայտնի է դարձել, որ այն թուրքերի կողմից գրավված չէ և զորքերը նորից վերադարձել են այնտեղ: «Այդ օրերուն սակայն՝ 18—22 մայիս, հայության համար ճակատագրական սև օրեր էին: Թուրքական անհամեմատ թարմ ու բազմաթիվ ուժեր կենտրոնացած էին հայկական դեռևս չկազմակերպված ուժերու դեմ, կոիվը երկու ֆրոնտի վրա՝ Սարգարապատ և Ղարաբախիս ուժգնորեն, խելահեղորեն կմղվեր: Ամենաբրիթի վայրկյաններն մեկն էր հայության համար ամեն տեսակետներ»²⁹:

Դաշնակցության տեղի տված խուճապը բնակչության մեջ ևս ահ ու սարսափ էր առաջացրել: Դա մեծ դժվարություն էր ստեղծում Անդրանիկի համար՝ գյուղերից օգնություն ստանալու և դիմադրական ուժերը համալրելու գործում: Նա հասնելով Ջալալօղլի, «օգնություն է պահանջել Լոռու գյուղերից և չի ստացել», բայց, «այնուամենայնիվ, կոիվ է սկսել թուրք կանոնավոր զորքի հետ...»³⁰:

Դաշնակցական զորքերի անձարակ հրամանատարությունը «տեսնելով դուրսի քայքայված վիճակը և կովի համար անպատրաստ չլիներ՝ դեպի Դիլիջան նահանջի հրաման է տվել և խուճապի է մատնել ամբողջ Ղարաբախիսան»: Թուրքերը պահանջում էին Զուլֆայի երկաթուղագիծն իրենց տրամադրել: Իսկ Զինկելին հեռագրել էր՝ ոչ միայն Զուլֆայի, այլև մյուս ճանապարհները թուրքերին տրամադրել: Նման պարագաներում, հայկական

զորքը մատնված էր «կատարյալ անտերության, անիշխանության... Մի քանի օր հետո պարզվում է, որ բոլորովին սուտ է եղել շտաբի ստացած այն տեղեկությունը, թե տաճիկները չորս գծով առաջ են շարժվել և բանից դուրս է գալիս, որ, ուրեմն, զուր են նահանջել, ավելի ճիշտ զորքը ցրել...»³¹:

Գաղթականության հետ միասին, թուրքերի հարձակումից սարսափահար, տեղահան էր եղել ամբողջ հայ գյուղացիությունը «ու փախսն առած գնում էր ժողովուրդը, տանելով իր հետ նաև տավարն ու ոչխարը և ունեցածից ամենաանհրաժեշտները միայն, այնքան, որքան մի սայլի պարունակությունը իր մեջ առնել և մի լուծ եզն էլ փոխադրել կարող էր»³²: Սակայն անընդհատ տեղացող անձրևն ու ցիլը մեծ դժվարություններ էին ստեղծում առաջ շարժվելու: Դրա համար էլ իրերի մի մասը թափում էին ճանապարհին: Անասունները փշացնում և ոտնակոխ էին անում արտերն ու բոլոր ցանքերը, ամեն կողմից լսվում էր՝ միևնույնն է, «թուրքը գալիս է, թուրքին է մնալու»: Թվում էր, թե «իրենց կյանքի վերջին օրերն էին ապրում գյուղացիք և հաշտվել են այն մտքի հետ, թե մի երկու օրից հետո այլևս չեն լինելու, հին, հազար տարվա մեռելների ետևից հասած կլինեն»³³:

Նկարագրելով Լոռիի վարդաբլուր գյուղի վիճակն այդ օրերին, մի ակա-նատես պատմում է, որ կարտոֆիլը ապրուստի կարևոր միջոցներից էր, դի-շերը հանում ոչնչացնում էին դեռ նոր ծլած թփերը, մեղվի փեթակները քան-դում կա՞մ ջուր էին քաշում»: Եթե մեկը ցանկանար արդելի, նրան սպառնում էին իբրև քեֆասերի: Չէ՞ որ նրանց կարծիքով այդ ամենը թուրքերին էր մնալու: «Գաղթականական հոսանքն իր արշավի ճանապարհին—մինչև Քո-լագերան կայարանը—բառի բուն նշանակությամբ ոչնչացրեց բոլոր պա-տահած մեղվանոցները»³⁴:

Այդ ժամանակ էր, որ Լոռիի և Ղաղախի հայ բնակչության ներկայացու-ցիչները եկան Անդրանիկի մոտ և խնդրեցին, որ նա մնա Լոռում, որպեսզի թուրքերը այդ ուղղությամբ չկարողանան առաջ գալ: Նրանք խոստացան Անդրանիկի ղորամասին օգնել ուտելիքով և ձիերի համար կեր հայթայթել:

Սակայն գործակալներն այստեղ էլ սկսեցին դավադրություն կազմա-կերպել և ագիտացիա անել թուրքերի առջև սպիտակ դրոշ պարզելու օգտին: Այդ առթիվ Հովհ. Թումանյանը, որ բարձր էր գնահատում Անդրանիկի փառ-քը, դիմելով նրան, հայտնում է. «Ես քու բարեկամդ ու մտերիմդ, չեմ ուզեր որ հոս մնաս և երեսուն տարվան փառավոր գործունեությունդ արատավոր-վի դավաճանությամբ մը»³⁵:

Այդ ժամանակ Անդրանիկին ուղղված մի նամակում Ղարաքիլիսայի զորքերի հրամանատար Մանասյանը հայտնում է, որ թուրքերն ամենուր հե-տաքրքրվում են նրանով: «Դա մեզ մի շարք վատ ենթադրությունների առիթ է տալիս,—գրում է նամակի հեղինակը:—Մինչև իսկ լուր կա, որ իբր նրանք կարող են պահանջել, որ քեզ հանձնեն իրենց: Սրանք բոլորը ենթադրու-

թյուններ են: Բայց և այնպես անհրաժեշտ է, որ շափազանց զգույշ լինիք և ոչ մի առիթ չի տաք»³⁶: Պարզ է, որ թուրք դավթիչները ամեն զնով ցան-կանում էին իրենց ձեռքը դնել Անդրանիկին: Դրան, անկասկած, նպաստում էին դաշնակցականները և զորավարի մյուս հակառակորդները:

Երևանի վրա հարձակվող թուրքական զորքերը Սարգարապատի մոտ 1918 թ. մայիսին մեծ ջարդ կրեցին և ետ շարժվեցին: Սարգարապատը փա-ռավոր էջ հանդիսացավ հայ ժողովրդի պատմության մեջ³⁷: Նրա պատերի տակ հայ ժողովուրդը պաշտպանեց ոչ միայն իր պատիվը, այլ նաև բա-վականին ուժեր խլեց թուրքական զորքերից և ուշացրեց նրանց հարձա-կումը սովետական Բաքվի վրա: Դաժան մարտեր մղվեցին նաև Ապարանի, Փամբակի, Ղարաքիլիսայի, Դիլիջանի շրջաններում:

Հայ ժողովրդի տարած այդ պատմական հաղթանակին արձագանքեց բոլ-շևիկյան մամուլը, հատկապես «Բակինսկի ուրուշին»³⁸:

Սարգարապատի ճակատամարտի մասին հետաքրքիր տվյալներ են բեր-վում զնդապետ Ալեքսանդր Կ. Շենուրի հուշերում, որը այդ մարտերի մաս-նակիցներից էր³⁹: Այդ ճակատամարտին ուսա զինվորականներից մասնակ-ցել են զենեքալ Բարաթովը, զնդապետներ Սպիցինը, Կաֆիեր, Սլեկարովիչը, Եֆրեմովիչը, Խմենիցկին, Խելմինսկին, Կարլիցկին, Ալեքսանդր Շենուրը և ուրիշները, հայ զինվորականներից՝ զենեքալներ Նազարբեկովը, Սիլիկովը, Դանիել-Բեկ Փիրումյանը, զնդապետներ Թորոմը, Հասան Զալալյանը, Մի-րիմանովը, Բեյ Մամիկոնյանը, Գեորգ Մելիք-Շահնազարյանը, Պետրոս-Բեկ Փիրումյանը, Հասան Փաշայանը, Սալիբեկովը, սպաներ Ամիրխանյանը, Զա-բարյանը, Ենթասպաներ՝ Ահարոնյանը, Բադրատունին և ուրիշներ⁴⁰:

Այդ մարտերին կանոնավոր զորքերի հետ մասնակցում էին նաև աշ-խարհազորայինները և հասարակական տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ: Լեգենդար կապիտան Սակելյարիի մարտկոցում կռվում էին կոմունիստներ, հրիտասարդ սպարտակյաններ: Հեծյալների դասակը ղեկավարում էր կոր-նետ Իվանը (այժմ Սովետական Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամ-յանը): Աչքի բնկան նաև կրտսեր սպա Արտակ վարդանյանը (այժմ գեներալ), Հատիկ Ազիզյանը, Լիպարիտ Աթաբեկյանը, Ղուկաս Ղուկասյանը և ուրիշներ⁴¹:

Գոյամարտի այդ թեժ պահին «Անդրանիկն ստանձնեց թուրքական կենտրոնական զրոհի դիմադրությունը, ուր կաշխատեց Ղարաքիլիսի—Թիֆ-լիս երկաթուղագիծը գրավել, վայրկյան առաջ Պաքուի նավթահանքերուն տիրանալու համար, մանավանդ այնտեղի պողեկիկյան ուժը ջլատելու հա-մար, որ կղեկավարվեր Շահումյանի և իր ընկերներու կողմն»⁴²:

Այն թյուր կարծիքը, որ Անդրանիկը կղզիացել էր Սարգարապատի ժա-մանակ, ճիշտ չէ: Այդ օրերին նա իր վրա էր բեռել ու կաշկանդել թշնամու

մեծ քանակությամբ ուժեր և նրան զրկել զեպի Սարգսրապատ նոր դորբեր փոխադրելու հնարավորությունից:

Վեհիբ փաշան Անդրանիկից վախենալով չկարողացավ նոր ուժեր նետել զեպի Սարգսրապատ:

Անդրանիկը պաշտպանում էր Երկաթգիծը, Զալալօղլիի և Դիլիջանի ճանապարհները:

Սակայն նա պետք է հարվածեր զեպի Ղարաքիլիսա շարժվող թուրքական զորքերին, որը նա չկարողացավ կատարել զեներալ Նազարբեկովից ստացած հրամանի պատճառով:

Հովհ. Թումանյանը այդ մասին գրել է. «Ղարաքիլիսայի անկման օրից սկսած անդադար մարդիկ են պատահում, որոնք դատապարտում են զորավար Անդրանիկին, որ Ղարաքիլիսայի պատերազմի ժամանակ նա խոշոր ուժերով մնաց էնքան մոտիկ՝ Դսեղ նստած, մինչդեռ եթե օգնության հասնեի Դվալից, պատերազմը ուրիշ ելք կունենար հայության համար:

Այո՞, միանգամայն ճշմարիտ են ասում, որ, եթե Անդրանիկը կոտուկողմից՝ Դվալից օգնության հասներ, պատերազմն անկասկած ուրիշ ելք կունենար, սակայն բոլոր դատապարտողները մի բան չգիտեն, որ հենց էդպես էլ ծրագրված էր և կատարվելու վրա էր, երբ զինվորական բարձր հրամանատարությունից հրահանգ եկավ զորավար Անդրանիկին՝ մնալ Դսեղ և պաշտպանել Երկաթուղու գիծը:

Դսեղից տված տեղեկության հետևանքով մինչև էս հրամանը փոխվեց, արդեն երրորդ օրն էր և գրեթե միաժամանակ եկավ Ղարաքիլիսայի անկման բոլորը»⁴³: Կասկած չկա, որ այդ հրամանը կաշկանդել է Անդրանիկին, սակայն նրա սխալը և թերացումը անկարելի է այլ կերպ արդարացնել:

Մայիսի 22-ին ընկավ Ղարաքիլիսան: Դա մեծ մասամբ այն բանի հետևանք էր, որ դաշնակցական կորպուսի և հրամանատարական կազմի բազմաթիվ սպաներ դավաճանաբար լքեցին ճակատը և հեռացան զեպի Թիֆլիս: «Զուր էր Անդրանիկի խոսքերը համոզելու, որ չգնան Թիֆլիս, — գրում է Ե. Քաջունին, — վստահելի ալ չէր այն խոստումը, որ տվին անոնք՝ չգնալ Թիֆլիս, այլ մնալ Անդրանիկի հետ...»⁴⁴: Հաջորդ օրը, սակայն, զեներալ Ղորղանովը 35 հայ և 4 ռուս սպաներով, 500—600 զինվորներով մեկնեցին Թիֆլիս և գրեթե բոլորն էլ ճանապարհին, Բորչալուի շրջանում զոհ դարձան: Գնեքալ Ղորղանովին թուրքերը գերելով կարծում էին, թե Անդրանիկն է և երկար ժամանակ ցանկանում էին պարզել նրա ինքնությունը:

Գնեքալ Ղորղանովն ամեն կերպ ուզում էր ապացուցել, որ ինքը ոչ մի բանով նման չէ Անդրանիկին, որ Անդրանիկը ռուսերեն չի խոսում, բայց ինքը խոսում է և արտաբերում էլ ոչ մի բանով նման չէ նրան: Սակայն թուրքերը ոչ մի կերպ չէին հավատում նրան և ամենայն լրջությամբ ասում էին.

«Թե Անդրանիկը կարող է երևալ ամեն կերպարանքով՝ ծեր, երիտասարդ, շեկ, թուխ, կարող է խոսել ուզած լեզվով, նա դե է»:

Զնայած ստեղծված ծանր վիճակին, հայ չքավոր գյուղացիությունը կրկնով բոլոր գրկանքները, հերոսաբար պաշտպանեց սրբազան հայրենիքը: Մայիսի 23—27-ը մղված հերոսական մարտերում հայ գյուղացիների «անվարժ, անհավասար քայլող խմբերը գնում էին իրենց պատիվը, տունը, ընտանիքը պաշտպանելու և մեռնելու գիտակցությամբ»⁴⁵: Արխիվային փաստաթղթերից մեկում նշվում է, որ «Սարգսրապատի ժողովրդական ճակատամարտերում հայերը խոշոր հաղթանակ տարան Ծեքի փաշայի 30.000-անոց բանակի դեմ և լուրջ կորուստներ պատճառեցին նրան»⁴⁶:

Թուրքերին զիջելու և նրանց հետ հաշտություն կնքելու դաշնակցության վարած քաղաքականությունը, որը խափանեց երկրի պաշտպանության գործը, Անդրանիկի մեջ մեծ զայրույթ առաջացրեց: Նա դաշնակցությանը և նրա հլու կամակատար ազգային խորհուրդը հայտարարեց հայ ժողովրդի երգվյալ թշնամիներ:

Ղարաքիլիսան ընկնելուց հետո Անդրանիկը լուր ստացավ, որ Նազարբեկովի կորպուսը քաշվել է զեպի Դիլիջան: Անդրանիկը կռահում էր, որ թուրքերը կհետապնդեն նրան և միաժամանակ կգրավեն ամբողջ երկաթուղագիծը: Մինչև այդ Թիֆլիսի ուղղությամբ գործող թուրքական զորքերի հրամանատարությունը շատ անհանգստացած էր Անդրանիկի վրիժառությունից և միջնորդներ էր ուղարկում նրա մոտ «հաշտվելու»: Սանահինում նման առաջարկով նրա մոտ եկան երեք գերմանացի սպաներ, որոնց «Անդրանիկը, իհարկե, բոլորովին և կտրուկ կերպով կմերժե»: Հարվածող զորամասը Դսեղում հասնում է 1500 հոգու, որից 600 հեծյալներ: Այստեղից Անդրանիկի զորամասը շրջապատումից դուրս գալու համար մայիսի 25-ին սրբնթաց հարվածով շարժվեց զեպի Դիլիջան: «Այս գծի վրա առաջացող թուրքական զորքերին լավ ջարդ տվեց և շատ զոհեր փրկեց»⁴⁷: Երբ դեռ Անդրանիկը գտնվում էր Պողոս Քիլիսայում լուր ստացվեց, որ թուրքերը արդեն գրավել են նաև Դիլիջանը: Այդ լուրը ստանալուն պես Անդրանիկը մայիսի 28-ին շտապեց զեպի Դիլիջան, որպեսզի համապատասխան միջոցներ ձեռնարկի և ստեղծված վտանգը կանխի: Երբ նրա զորամասը հասավ այն վայրը, որտեղ Պողոս Քիլիսայից եկող ճանապարհը միանում է Ղարաքիլիսա—Դիլիջան տանող խճուղուն, պարզվեց, որ թուրքերը դեռ մոտակայքում են գտնվում: Անդրանիկի հեծելազորը առաջ սլացավ և գրավեց թուրքական զորքերի առաջին դիրքի վրա գտնվող նիկիտին գյուղը: Այստեղ ձեռնարկվեցին բոլոր հնարավոր միջոցները թշնամուն հակահարված տալու համար: Այդ ընթացքում Անդրանիկին հայտնի դարձավ, որ դաշնակցական կորպուսը անկաղմակերպ և առանց որևէ լուրջ դիմադրություն ցույց տալու հետ է քաշվել: Կորպուսի

հրամանատար ղեկներալ Նազարբեկովը թողել է զորքը, մեկնել Երևան՝ «տեսակետի աշխատելու ազգային խորհրդին հետևելու և որոշելու ընկիլքի մասին», մինչդեռ հայ ժողովրդի տեղահան եղած քարավանները, անգին ու անօդնական «գաղթականությունը տարածված էր Դիլիջան—Երևանով—Երևան շոսեի վրա՝ ներկայացնելով արդահատելի դրությունը մը»⁴⁸:

Նման պայմաններում հայ ժողովրդի այդ զանգվածների միակ պաշտպանը Անդրանիկի անձնվիրաբար կուլող զորամասն էր: Նույն Նազարբեկովը, որ առաջվա պես շատ բարձր էր դնահատում Անդրանիկի զորավարական տաղանդը, հույս էր հայտնում, որ նրան կհաջողվի պահել Դիլիջանը: Ի պատասխան դրան «Անդրանիկը հաղորդեց իր տրամադրությունը՝ պահել Դիլիջանը բանի կմնար վերջին մարզը և փամփուշտը»⁴⁹:

Թուրքերը կատաղի դիմադրության հանդիպելով, ետ շարավեցին: Կանխվեց նրանց առաջխաղացումը: Նրանք դեռևս չգիտեին, որ իրենց ճակատամարտ է տալիս Անդրանիկը, որի զորամասն ընդունել էին որպես հայկական կորպուսի ստացած նոր լրացուցիչ ուժ և ոչ մի կերպ չէին հասկանում, թե ինչպես նա կարողացավ այնպես ամրանալ, որ այլևս հնարավոր չէ առաջ շարժվել:

Այդ դեպքերի մասին Դիլիջանի գյուղացիները պատմում էին, որ Անդրանիկն իրենց փրկեց կոտորածից: Մերումիններից մեկը, ցույց տալով թուրքերի և Անդրանիկի բռնած դիրքերը, այսպես է նկարագրել. «Թուրքը զոշումով եկավ, կայնավ էն սարից դեն՝ էն կողմից էլ Անդրանիկը իր զոշումը քաշեց, հասավ, կայնավ այլ էնտեղ ու սարի ծերից ձեն տվեց թուրքերին. «Հեյ, ասաց, ո՛ւր եք, ես ձեր... էսենց, էսենց, մեյդան եկեք, կոխվեմ ուղում»: Հա, Անդրանիկը էսպես կոխվեց կանչեց, ամա թուրքը գլուխ դեմ շտվեց, քաշվավ դնաց, ազատվանք»⁵⁰: Այս զրույցը բնորոշ է ժողովրդի պատկերացմանը՝ և՛ էպիկական է, և՛ միաժամանակ իրական ու գեղեցիկ. ժողովուրդը իր հերոսով ոգևորվում և հզորանում էր:

Տեսնելով, որ թուրքական զորքերն այլևս չեն կարողանում առաջ շարժվել և ծանր կացություն մեջ են, Վեհիբ փաշան մայիսի 30-ին սպիտակ դրոշ պարզած հաշտության հանձնաժողով ուղարկեց, սոսկ այժմ հիշելով, որ Թուրքիայի և դաշնակցական Հայաստանի միջև կնքվել է Բաթումի հաշտությունը, հետևապես և պետք էր դադարեցնել ղինվորական դործողությունները:

Նազարբեկովին ուղղված նամակին թուրքերը կցել էին նաև հաշտության պայմանագիրը: Այդ պայմանագրի համաձայն Հայաստանը ներկայացվում էր Ղարաբաղի, Արագածի, Դարալագյազի և Սևանա լճի սահմաններով, նրա երկաթուղին, խճուղիներն ու մյուս ճանապարհները գրվում էին Թուրքիայի հսկողության տակ, նա կարող էր ունենալ շատ փոքրաթիվ

զորք, որը պետք է գտնվեր այնտեղ, որտեղ մատնացույց կաներ թուրքական կառավարությունը:

Մանրթանալով այս առաջարկներին, Անդրանիկը ծայրաստիճան դաշրացավ ու բորբոքվեց:

Անդրանիկն, իրոք, չէր կարող հաշտվել այդ բոլորի հետ և նա վրդովեցած հեռագրում է հայկական կորպուսի հրամանատար Նազարբեկովին. «Վեց հարյուր տարվան ստրկության շղթան դարձյալ ձեր վիզն ու ոտքը կանցնեք ձեր ձեռքով: Չեմ կրնար այս պայմաններում հանդուրժել մոռնալով մեր երևույթն տարվան զոհերը և մեկ միլիոն նահատակները»⁵¹:

Անդրանիկը իր հեռագրի պատճեն ուղարկեց նաև կաթողիկոսին և Երևանի ազգային խորհրդին⁵²: Բաթումում կնքած անարդ դաշնագրի դեմ Անդրանիկը ոչ միայն բմբոստացավ, այլ նաև կոչ արեց մերժել այն: Նա հալածում ու դադար չէր տալիս թշնամուն, քանզում ու խափանում էր նրա հրեշավոր ծրագրերը:

«Չարմանալի՜ էր, որ զոր. Անդրանիկը կմերժեր ճանշնալ Պաթումի այս ստորացուցիչ, «գաժան» դաշինքը... Եվ վարմանալի՜ էր, որ շատերը կխորհեին լիկ դաշնակցականները պարզապես ծախեցին Սարգարասպառի, Բաշկարանի և Ղարաբաղի հաղթանակները»⁵³:

Անդրանիկի համար արդեն լիովին պարզ էր, որ դաշնակցությունն իր ազգազավ բաղաբականությամբ պառակտել է հայ ժողովրդի միասնական ու պաշտպանողական ուժը: Իշխանության գլուխն անցնելով, նա ավելի ծանր պայմաններ ստեղծեց հայրենիքի շահերը դիտակցող և նրան նվիրված բոլոր ազնիվ դործիչների համար: «Այս դաշնակցականներեն, — հայտարարեց Անդրանիկը, — ամեն բան կհուսացվի, ես ղինաթափվելիք դենք շունիմ, այդ տեսակ Հայաստան միայն անոնց կվայելե»⁵⁴:

Հայ ժողովրդի փրկության վեհ դործին նվիրված զորավարը սկսեց համախմբել իր ուժերը:

2. ՌԱԶՄԵՐԹ ԴԵՊԻ ԽՈՅ

Անդրանիկն իր զորախմբով Սեմյոնովկայի վրայով հասնում է Զիրուխու: Այստեղ խալիլ փաշայի սուրհանդակները նրան են ներկայացնում թուրքահայկական հաշտության պայմանագիրը և առաջարկում ստորագրել: Անդրանիկը կտրականապես մերժում է և ապա հայտարարում. «Այդ դաշնակցականների ապուրն է, հրամցրեք նրանց»:

Հունիսի 6-ին գեղատեսիլ Սևանի ափին Անդրանիկի զորամասը կանգ առավ՝ հանդիստ առնելու և առաջիկա խնդիրները որոշելու: Կեսօրին Անդրանիկը հավաքեց «բոլոր ձիավոր և հետևակ ղինվորները, խոսեցավ օրվա

կացութիւն, ստեղծված դրութիւն, հաշտութիւն պայմաններու շուրջ և ի վերջո իր ծրագրի մասին: Նա հուզված պատմում է հայ ժողովրդի համար ստեղծված ծանր կացութիւն մասին, նրա ներքին ու արտաքին թշնամիների և երկրում տիրող դրութիւն մասին: Ասլա նա պարզաբանում է դաշնակցականների ու թուրքերի միջև «կնքված հաշտութիւն պայմաններու անբավարար հանգամանքը և անոնց աննպաստ, վտանգավոր հետևանքները»: Անդրանիկը իր զինվորների առջև բացահայտեց հայրենիքի փրկութիւն համար պայքարելու իր ծրագիրը: Այդ ծրագրով Անդրանիկն առաջարկում էր Պարսկաստանի վրայով անցնել և փրկել 60 հազար հայերին թուրքերի հետապնդումից, ապահովել թիկունքը և հարվածել թուրքերին: Դա էր դաշնակցական կապիտուլյացիայի ստեղծած պայմաններում ըստ Անդրանիկի պայքարը շարունակելու միակ հնարավորութիւնը: Այդուհանդերձ՝ Անդրանիկը իր ամենակարևոր հենարանը համարում էր Սովետական Ռուսաստանը, բայց նա այժմ քաղաքացիական պատերազմի ու օտարերկրյա ինտերվենցիայի ահեղ մարտերի պայմաններում, նրան միանալու, կամ օգնութիւն հասնելու ելք չէր գտնում: Գո՛ւցն այդպիսի հնարավորութիւն ստեղծվեր Պարսկաստան անցնելուց հետո, երբ մոտ կգտնվի Բաքվին:

Շարադրելով իր հատակ ու պարզ ծրագիրը, Անդրանիկը վերջում հայտարարում է. «Ով կուզե կարող է հետևել իրեն կամ թողուլ զորամասը»:

Անդրանիկի ոգեշունչ ճառը շատ խոր տպավորութիւն թողեց: «Զինվորները, — դրում է Անդրանիկը, — մեկ հոգի և մեկ բերան պատասխանեցին ինձ. «Մենք պիտի կռվինք մինչև մեր արյան վերջին կաթիլը՝ մեր նպատակին հասնելու համար»³: Բոլորը, անհուն սիրով լցված, հավատարիմ մնացին հայրենիքի փրկութիւն գործին: «Զինվորներու տրամադրութիւնը արդեն ուրիշ բան չէր թելադրեր, եթե ոչ այդպիսի սխրագործութիւն մը, որ թեև վստահ էին՝ լի էր արկածներով, վտանգներով, բայց և այնպէս համապատասխան՝ հայ կովոդի անունին, զաղափարին»⁴:

Անդրանիկը իր այդ որոշման մասին, այնուամենայնիվ, տեղյակ դարձրեց կաթողիկոսին, ապահովութիւն խորհրդի նրկանի բաժնին, ինչպէս նաև հայկական կորպուսի հրամանատարութիւնը:

Հաջորդ օրը, շարժվելով գետի Նոր Բայազետ, Անդրանիկը կանգ է առնում Աղվիթի գյուղում, որտեղ և նրա զորամասը դիշերում է: Այստեղ Անդրանիկի մոտ են գալիս ազգային խորհրդի ներկայացուցիչները և առաջարկում, որ նա խնդրի Վրաստանի կառավարութիւնը թույլ տալու իրեն՝ իր զորամասով Հյուսիսային Կովկաս ուղեկցել զաղթականութիւնը: Դաշնակցականները Թուրքիայի հետ կնքած պայմանագրից հետո պահանջում էին Անդրանիկից և ազգային-ազատագրական շարժման մյուս ականավոր ներկայացուցիչներից, որ զինաթափվեն ու հեռանան Հայաստանից: Նրանք այդպէս էլ ասում էին «Թուրքերը կուզան, ձեզ պիտի պահանջեն և մենք չենք

կրնար պաշտպանել ձեզ»: Բոլոր առաջարկները նա համարեց ոչ հեռատես և անիմաստ: Հաջորդ օրը՝ հունիսի 8-ին, Անդրանիկն իր զորամասով մեծ շուքով ընդունվեց Նոր Բայազետում, իսկ երկու օր հետո Պարանլուղի միջով բռնեց գետի Դարալագյազ տանող ուղին:

Անդրանիկի ծրագիրը ժողովրդի մեջ հավանութիւն էր արժանացել: Մեծ թվով կամավորներ ցանկանում էին մտնել Անդրանիկի զորամասը, որը հետզհետե աճում էր: Բացի այդ՝ ռազագին թվով զաղթականութիւն, ընտանիքներ կհետևեին բանակին»:

Հարվածող զորամասի անձնակազմում էին վարդան Շահբաղը, Աղբյուր Սերոբի ալրին՝ Սոսեն, սիրիւրյան աքսորից վերադարձած զինվորների մի խումբ՝ իրենց առաջնորդ Բորտի, ապա Կալմակովի դիտավորութեամբ, խարբերողիներից՝ բանակի բժիշկ Ռուբենը, Անդրանիկի անձնական քարտուղար Նդիլ Քաջունին, զորամասի հրամանատար, արևմտահայ բժիշկ Խ. Բոնապարտյանցը, Զերեքին՝ իր զորամասով, դարահիսարցի Նազարն ու Արամը՝ իրենց հեծյալ հարյուրյակներով, Արմենակը, Մանուկը, Զատուրը, սղերդցի Հարութիւնը, ալյուրցի Արշակ Մաջանյանը, որոնք իրենց հեծյալ հարյուրյակներով Անդրանիկի առաջատար ուժերն էին կազմում և հավատարմորեն էին ծառայում:

Անդրանիկի զորամասի հետևակ վաշտերի հրամանատարներն էին Համբարձումը, Գրիգորը և քրդախոս Հովհաննեսը: Զորամասը ուներ նաև երկու լեռնային թնդանոթ, յոթ արագահարվածի հաշվարկ: Ստեղծված էր զինապաշարի և մթերքների ապահովման վաշտ՝ Հաջի Գեորգի և Վարդան Շահբաղի ղեկավարութեամբ: Նրանք բոլորն էլ հայրենիքի և հայ ժողովրդի ազատութիւն գործին նվիրված հայրենասերներ էին, որոնց համար Անդրանիկը ոգեշունչ հերոսութիւն մի օրինակ էր, տաղանդավոր զորավար, հոգեկան վսեմ ղեկավարներով տոգորված անձնավորութիւն:

Պետք էր շտապել օր առաջ Նախիջևան հասնել, անցնել երկաթուղադիմը, քանի ղեռ այն թուրքերը չեն զրավել: Արդեն հայտնի էր դարձել, որ դաշնակցական կառավարութիւնը որոշել է Նախիջևանը՝ շրջակա գյուղերով հանձնել թուրքերին և շուտով պետք է կոնկրետ բանակցութիւններ սկսվեին, որ Խալ-խալ գյուղը տան թուրքերին:

Զորամասը Պարանլուղով, ապա Սելիմի վրայով, Գետիկ լեռնանցքով հասնում է Հորս, ապա Թառաթումը և Քարազլուխ գյուղերը: Այստեղ զորքին է միանում ամերիկացի մի միսիոներ, որը Քաղդադի վրայով պետք է անցներ Ամերիկա: Պարզ էր, որ նա այս լեռներում միսիոներին անվան տակ հետախուզական առաջադրանքներ էր կատարում:

Դարալագյազում, հատկապէս Մալիշկա գյուղում, Անդրանիկին դիմավորեց գրեթե ամբողջ ազգաբնակչութիւնը: Սատանայի կամուրջով առաջ

անցնելով զորամասը հասավ Կոթուր հայկական գյուղը, այնտեղից էլ՝ Քն-
շիշքենդ⁶։

Հունիսի 17-ին Անդրանիկի զորամասը, հրաժեշտ տալով Դարալագյազին,
մտավ Նախիջևանի դաշտը։ Քաջարի նախիջևանցիները անցած գարնանը կա-
րողացել էին իրենց կազմակերպած փոքրամասն ռազմական թուրքերին ստիպել
հաշտություն խնդրելու և իրենց հանձնելու 12 թնդանոթների բանալիները։
«Այն ատեն հայերը մեկ թնդանոթով կուլած են թուրքական 12 թնդանոթի
դեմ»⁷։

Առաջին հայկական գյուղը, ուր ոտք դրեց զորամասը, խալխալն էր,
որին հաջորդեցին Նազարաբադ, Շըխ-Մահմուդ հայկական գյուղերը։ Ամե-
նուր զորավարին զիմավորում էին մեծ շուքով, խանդավառությամբ ու ծաղ-
կեփնջեր մատուցելով։ Այդ անծանոթ շրջաններով զորախմբին առաջնոր-
դում էին «վալադները» (ուղեկցողները)։ Հատկապես աղբրեջանական գյու-
ղերի շրջակայքով անցնելիս Անդրանիկը ցուցաբերում էր մեծ զգուշություն,
որպեսզի պրովոկացիայի հետևանքով ընդհարումների տեղիք չտրվեին։ Սա-
լասուզ աղբրեջանական գյուղը չհասած զորամասից հատուկ ներկայացուցիչ
ուղարկվեց, որ բնակիչներին զգուշացնի։ Աղբրեջանցիները «խոհեմ կերպով
ընդունեցին և զորամասը «ուռա»-ներու աղմուկով անցավ գյուղի միջով,
որը պարզած էր սալիտակ դրոշակ»⁸։

Ն. Քաջունին շատ հետաքրքրական փաստեր է բերում իրար հետ դա-
րեր շարունակ ապրող հայ և աղբրեջանցի գյուղացիների ջերմ ու սրտազին
բարեկամության վերաբերյալ։ «Սրտագրավ էր, սակայն, այն գիրկընդխառ-
նումը, որ տեղի կունենար մեզ հետ եկող հարևան հայ գյուղացիներու և նույն
գյուղացի թուրքերու (աղբրեջանցիների—Մ. Ա.) միջև, որոնք գիրկընդխառնվե-
լն վերջ փառք կուտային, որ դարձյալ իրար տեսած էին»։ Նշվում է նաև, որ
աղբրեջանցիները ևս առում էին կոխվն ու եղբայրասպան ընդհարումները
ու փառք տալիս «որ վերջապես տեսան հայկական զորքը»⁹, և որը կազատի
իրենց թուրք զավթիչների ներխուժումից ու բռնություններից։ Ոչ միայն հա-
յերը, այլ նաև աղբրեջանցիները ամենուր Անդրանիկին զիմավորում էին
մեծ ոգևորությամբ։

Հունիսի 17-ի երեկոյան զորամասը գիշերեց Նախիջևանից երեք վերստի
վրա գտնվող Այլապատ գյուղում։ Կղնուտ գյուղի անթեղ հեռագրի կայանից
Անդրանիկը կարողացավ կապվել Երևանի հետ և իմանալ, որ երկաթուղա-

⁶ Անդրանիկի Դարալագյազում (Եղեղնաձորում) գտնվելու հետ կապված մի դրույցում,
որը գրի է առնված, ասվում է այն մասին, որ այժմյան Աղատեկ գյուղի հասարակությունը խըն-
ջույր է կազմակերպել մի մենավոր տանձենու տակ, որը հիմա էլ կա։ Անդրանիկը հիշատակի
համար սրով հարվածել է տանձենուն, որի հետքը հիմա էլ կա, իսկ տանձենին տեղացիները
կոչել են «Անդրանիկի Քոստիկ» («Անդրանիկի տանձենի»)։ ՏՆՄ, Ա. Ղանալայան, Նշվ. աշխ.,
էջ 383—384։

գիծը ամբողջովին հանձնվել է թուրքերին, որով նրանք շտապ կերպով զորք
են ուղարկում Պարսկաստան՝ այնտեղից Բաքու շարժվելու։ Սպասվում էր,
որ զորքը Նախիջևան կհասնի երեք օրից։ Նախապես երկու թուրք և մեկ
հայ սպայից կազմված հանձնաժողով էր ուղարկվել Նախիջևան, որպեսզի
կայարանը թուրքերին հանձնի։ Սակայն այդ հանձնաժողովը, իմանալով
Անդրանիկի զորամասի գալու մասին, ետ է փախչում։ Պարզվում է նաև,
որ թուրքական մեծ ուժեր երկաթուղով կարող են տեղափոխվել և վտանգ
ստեղծել Անդրանիկի հարվածող զորամասի համար։ Այդ վտանգը կանխե-
լու նպատակով Անդրանիկը գիշերը հատուկ հեծյալ ջոկատ ուղարկեց Շահ-
թախթ-Նախիջևան՝ հանձնարարելու երկաթուղագիծը շարքից հանել և գրա-
նով իսկ արգելակել թուրքական զորքերի առաջխաղացումը։

Հունիսի 19-ին Անդրանիկն արժանացավ Նախիջևանի հայերի և աղբր-
եջանցիների սիրալիր ընդունելությանը։ «Հյուրասեր նախիջևանցիները մեծ
բավարարություն կըզգան ջուր տալով փոշոտված ու խանձված հայ զինվո-
րին»¹⁰։ Նախիջևանից Անդրանիկի զորամասը շարժվում է գեպի հայկա-
կան Քարմջա և ապա Կղնուտ գյուղերը և բռնում դեպի Զուլֆա տանող ուղին։
Հունիսի 20-ին Անդրանիկը մտավ երկու՝ ռուսական և պարսկական մասերի
բաժանված Զուլֆան։ Ռուսականը գտնվում էր հայերի ձեռքին, իսկ պարս-
կականը՝ թուրքերի։ Քաղաքի կամրջի մի կողմը հայկական պահակախումբն
էր բռնել, իսկ մյուս կողմում գիրք էր գրավել թուրքական կանոնավոր զոր-
քը։ Դա մեծ մտահոգություն պատճառեց Անդրանիկին, ինչպես՝ անցնել կա-
մուրջն առանց ընդհարվելու, առավել ևս, որ թուրքական ուժերի մասին
ստույգ տեղեկություն չկար, իսկ Զուլֆա էր հասել միայն հայկական հեծե-
լազորը։ Բայց և այնպես պետք էր կամուրջը շտապ գրավել, քանի դեռ թըշ-
նամին չէր կողմնորոշվել և ուժեր չէր կենտրոնացրել։

Անդրանիկի հնարագետ միտքը գտավ հլքը։ Նա, հարյուրյակի առաջն
անցած, շարժվեց ուղիղ գեպի կամուրջը, իսկ իրեն հետևողներին կարգադրեց
թուրքական եղանակներ նվազել։ Քաջ զինվորական Սարգիս ձեբեհձյանը՝
Անդրանիկի կյանքը վտանգից ապահովելու համար թույլտվություն խնդրեց
առջևից գնալ։ «Իր շնորհալի դեմքը, բխին ու փափախը վայելչորեն ներգաշ-
նակված, իրեն կուտային փառալուստ տեսք և երևույթ, իր թուրք զինվո-
րական կրթությունն ու տարազը՝ կամուրջի թուրք զինվորներուն վրա կթողնին
թուրքական զորաբանակի փառալուստ մը տալովորություն... Երբ քանի մը հար-

¹⁰ Ս. ձեբեհձյանը Անդրանիկի աչք կտրիճ զինվորականներից էր, որ ծագումով կեսարացի
լինելով, զորակոչվել էր թուրքական բանակ և ուղարկվել Կովկասյան հակառու Նա մայրենի լե-
զու լեզուներ, թրքախոս էր, սակայն իր ամբողջ էությունը նվիրված հայրենասեր էր։ «Երբ տե-
սավ հայ մեծ եղևունը, հայու խողիտումը, զգացվեցավ, ուժն ու փորձառությունը ի գործ դրավ,
լքեց թուրքական բանակը, անցավ Կովկասյան հայ կամավորական բանակները, գտավ Անդրա-
նիկին և ուխտեց հետևել անոր հավատամքին ու գործին» («Հուշամատյան», էջ 248)։

յուր քայլ միայն մնացած էր, սկսավ արագացնել իր ձին. նույնը բրին իր հետևորդները, ինչպես նաև Անդրանիկը¹¹։ Մինչդեռ թուրք զինվորները պատ-
րաստվում էին զինվորական պատիվ տալ, ձերբեկցանք անցավ կամուրջը։
Միայն դրանից հետո նրանք զգացին իրենց սխալը, իրար անցան... բայց
արդեն ուշ էր։

Երբ թուրք պահակապետը փորձեց արգելել ու պարզել, թե ովքեր են,
Անդրանիկը բացատրեց, որ ինքը հայ զինվորական է և հայ-թուրքական
պայմանագրի համաձայն՝ Վեհիբ փաշայի ու հայկական կառավարության
կողմից հրահանգ ունի հայ զաղթականներին իրենց հայրենիք ուղեկցելու։
Պահակապետը զարմանքով հայտնում է, որ Վեհիբ փաշայից այդպիսի կար-
գադրություն չի ստացվել և ժամանակ է խնդրում իր հրամանատարին հարց-
նելու համար։ Սակայն արդեն տեղի էր ունեցել այն, ինչ անհրաժեշտ էր.
կամուրջը պահպանող թուրք պահակները զինաթափվեցին և ուղարկվեցին
«սուսական» Զուլֆա։

Մյուս կարևոր մասնագությունը սնունդ հայթայթելն էր։ Անդրանիկին
հայտնի էր, որ Զուլֆայում շատ քիչ սնունդ կա, սակայն նրան հաջողվեց
կայարանի պահեստներից շամիչ և նուշ ձևեր բերել՝ ոչ միայն զորքի, այլ
նաև նրան հետևող զաղթականների համար։

Այստեղից, հունիսի 21-ին, զորամասը ճանապարհով շարժվեց դեպի
Խոյ։ Զինվորները և զաղթականները ստիպված էին հաղթաշարել մեծ դժվա-
րություններ։ Հատկապես անտանելի էր ջրի պակասությունը, առաջին զոհը
խլեց խոլերան. այդ օրը մահացավ Անդրանիկի հերոս զինվորներից մեկը՝
Վանեցի Ասլանը։

Խոյից մոտ 30 վերստ հեռավորության վրա, հունիսի 22-ին առաջատար
հեծելազորը մարտի բռնվեց թշնամու գերակշռող ուժերի հետ։ Անդրանիկը,
չսպասելով հետևակ ուժերի հասնելուն, իր հեծելազորի մի հարյուրյակ թող-
նելով կենտրոնում, թշնամու աջ և ձախ թևերին հարվածելով, փորձեց նրան
պաշարել։ Այդ համարձակ հարվածը վճռական նշանակություն ունեցավ,
թշնամին սկսեց նահանջել, ապա փախուստի գիմեց, թողնելով երկու թըն-
դանոթ և մեծ քանակությամբ զինվորական հանդերձանք, տվեց բավակա-
նին թվով սպանվածներ¹²։

Պարսկական Օղու և այլ գյուղերում Անդրանիկը լուրջ դիմադրության
չհանդիպեց։ Խոյից 12—15 վերստի վրա գտնվում էր Սեյիդավար հայկա-
կան գյուղը, որը հայտնի էր իր հարստությամբ և բնակիչների քաջությամբ։
Պարզվեց, սակայն, որ թուրքերը խաբեբայությամբ զրավել ու ավերել են
գյուղը։ Այնտեղ վերաբնակեցված 12 հայերը պատմեցին գյուղում տեղի
ունեցած կոտորածի մասին, ինչպես և հայտնեցին, որ 4 օր առաջ դեպի
Մերմիա են շարժվել Սալմաստի և Վանի կոտորածներից փախած հայերն ու
ասորիները։ Այս տեղեկությունը Անդրանիկը կարևոր նշանակություն էր տա-

լիս, քանի որ նպատակ ուներ շարժվել Խոյ—Սալմաստ ուղղությամբ, որի-
նքանցքում հույս ուներ ստանալ ասորիների և Վանի հայերի աջակցությունը։
Այստեղից առաջ շարժվելով դեպի Բաղդադ, նա ենթադրում էր կապ ստեղ-
ծել անգլիական ուժերի հետ թուրքերի դեմ։ Այժմ, Սալմաստի անկումով, այդ
ճամփան փակվում էր։ Թավրիզի և Ղարաբաղի անապատներով ու կիսա-
վայրենի ցեղերի միջով շարժվելը վտանգավոր էր։ Բացի այդ, անգլիացի-
ների գանվելու տեղի մասին Անդրանիկը գեղեցիկ ստույգ տեղեկություն չու-
ներ։ Մինչդեռ ձեռք բերված որոշ փաստաթղթերից հայտնի էր դարձել, որ
թուրքական 4-րդ զորաբանակի 36-րդ զորամասը գտնվում է մոտակայքում՝
զլխավորապես Շեյխանավայում։

Հունիսի 23-ը վճռական օր էր։ Սեյիդավարում կենտրոնացած ամբողջ
զորամասին վաղ առավոտյան մարտական հրահանգ տրվեց. առաջին գու-
մարտակի երեք վաշտերը և 400 հեծյալները խնդիր ստացան հարվածել Խո-
յի ձախ թևից և գրավել Դիզե—Սալմաստ տանող ճանապարհը, երկրորդ գու-
մարտակը՝ աջ թևից գրոհելով պետք է գրավեր Խոյի արևմտյան բարձրու-
թյունը, իսկ երրորդ գումարտակը մնում էր պահեստում։ Լուսաբացից առաջ
բաղաճն արդեն շրջապատված էր։ Անդրանիկն իր ուղեկիցների խմբով դըն-
դակների տարափի տակ համարձակ թոխչեքով մտավ քաղաք։

Պարսիկներն անմիջապես հպատակվեցին և ցույց տվեցին թուրքերի
գլխից։ Անդրանիկը պաշարելով Խոյը, կատաղի ճակատամարտ է տալիս.

Թշնամու մեծաթիվ ուժերը նետվեցին մարտի մեջ և անմիջապես կա-
տաղի հարձակման անցան։ Հայկական զորքերը ստիպված էին որոշ չա-
փով նահանջել։ Դա առիթ տվեց, որ քաղաքի մոտ գտնվող 20 հազար հայ
զաղթականների մեջ խուճապ առաջանար։ Նրանց փախուստն իր հերթին
ազդեց կովող զորքի վրա։ Մինչև երեկո տեղի կատաղի մարտերում թշնա-
մին մեծ կորուստներ կրեց։

Ստեղծված դրությունից ելնելով, Անդրանիկը հրաման տվեց նահանջել։
Նա այլ կերպ վարվել չէր կարող. մի շարք հրամանատարներ Անդրանիկի
ծրագիրը խախտել էին, հրամանները ճշտությամբ չէին կատարել։ Այնու-
հանդերձ, դեպի Խոյ կատարված արշավանքը կարևոր նշանակություն ունե-
ցավ։ Անդրանիկի հայտնվելը Խոյի (Շավարշյան) դաշտում զբաղեցրեց Ալի
Իսահան փաշայի բաղում զորքը։ Թուրքական զորքերի հետապնդումից, այդ-
պիսով, փրկվեցին և ազատ շունչ քաշեցին Սալմաստի, Վանի հայ և ասորի
60 հազար զաղթականներ, որոնք Պարսկաստանի վրայով շարժվում էին դե-
պի Մոսուլ՝ Լեոն Շադոյանի և ասորի Ադա Պետրոսի առաջնորդությամբ։

Այդ գաղթի մասնակից զինվոր Գրիգոր Բուղարացին պատմել է. «Զոր.
Անդրանիկի Զուլֆային դեպի Պարսկաստան առաջացումը, նախախնամական
շնորհ մը եղավ մեզ համար, որ զբաղեցնելով Ալի Իսահան փաշայի զորա-

մասերը, մեզ կարելիություն ստեղծվեցավ նահանջել դեպի Քուջի և Ուրմիա, ապահով և անվնաս դուրս գալով թուրքական հետապնդումներից»¹³։

Այսպիսով, չնայած հնարավոր չեղավ լիովին իրագործել Անդրանիկի նախատեսած ծրագիրը, դեպի խոշ կառարած նրա ռազմերը ձախողեց թուրքական բանակի սլանները։ Հայ զաղթականներին ոչնչացնելու և Բաքվի վրա հարավ-արևմուտքից հարձակվելու ծրագիրը։ Լեոն Ռուժուջյանը «Կոմկոմսյան հուշեր» շարքում նշում է, որ 1918 թ., երբ էրզրումը թուրքերը դրավեցին, Անդրանիկը հեռագրեց Վան, որպեսզի նրա պաշտպանները նահանջեն և խուսափեն շրջապատումից։ Սակայն նրանք համառեցին և 22 հազար հայեր 4—5 ամիս մնացին պաշարված։ Նամանավանդ Կարսի հանձնումից հետո «Վանի մեջ համառ դիմադրություն փորձել, առնվազն ինքնասպանություն էր»¹⁴։ Վանում պաշարվածների բախտը հանգստություն չէր տալիս Անդրանիկին։ «Անդրանիկը, որ շատ մտահոգված էր Վանի վիճակով,— գրում է Լ. Ռուժուջյանը,— ինչպես բոլորս, կիսափափեր ժամ առաջ հասնիլ Զուլֆա, ճեղքել Պարսկաստանի ճամբան, օգնության երթալ պաշարված ժողովրդին»¹⁵։

Անդրանիկը տեղեկություն էր ստացել, որ Վանը 1918 թ. ապրիլի 1-ին հանձնվել է և նրա հերոսները շրջապատումից դուրս գալով, Բերկրի—Բայազետ գիծը փակ են դրել և ուղղություն են վերցրել դեպի Պարսկաստան—Երևու ճանապարհով։ Սարայով դեպի խոշ և խուշարով դեպի Սարժաստ։ Եվ ահա Անդրանիկի «խոշի մեջ մղած կռիվը, Վանի փախստականությանը հետապնդող թուրք զորամասերի դեմ, ազատեց այդ զանգվածը, որ ապահով կերպով կրցան բաշվիլ դեպի Պաղտատ»¹⁶։

3. ՓՐԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌՈՍՍԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑԵԼՈՒ ՄԵՋ ԷՐ

Իմպերիալիստական տերությունները մշակել էին Անդրկովկասը և հատկապես Բաքվի նավթը գրավելու պլանները։ 1917 թ. նոյեմբերին սովետական կառավարության հրապարակած դադարի պայմանագրերից երևում է, որ Անդրիան ու Ֆրանսիան 1916 թ. նպատակ ունեին իրար մեջ բաժանել Ասիական Թուրքիան և ամուր դիրք գրավել Կովկասի նախադռների մոտ։ Գերմանիան նախատեսում էր Անդրկովկասն անջատել Ռուսաստանից, որպեսզի իբրև թե Շվեյցարիայի նման չեզոք պետություն ստեղծի՝ բոլոր պետությունների երաշխավորությամբ։ Թուրքական պանիսլամականները ցանկանում էին բռնադրավել Անդրկովկասը։ Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակը ձախողեց իմպերիալիստների այդ սլանները։ Սակայն իմպերիալիստական պետություններին հաջողվեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու սեյմի միջոցով Անդրկովկասն անջատել Ռուսաստանից և այն դարձնել հա-

կասովիտական պայքարի պլանգարմի։ Իմպերիալիստներն, ինչպես միշտ, առաջնորդվում էին սրածանիր, որ տիրեալ սկզբունքով։

Անդրանիկը, դեպի խոշ արշավելով, նորից համոզվեց անդիական իմպերիալիստների շահամոլական քաղաքականության մեջ։ Այս անգամ էլ հուսախաբության մեջ ընկնելով, նա մի կողմից մյուսն էր նկատում, որպեսզի հարազատ ժողովրդին փրկելու հենարաններ գտնի։ Ոչինչ չէր մնում անել, քան բռնել նահանջի ուղին։ Եվ Անդրանիկի դորքը նորից վերադարձավ Զուլֆա՝ ծանր վիճակում, հոգնատանջ, քաղցի մատնված, տարափոխիկ հիվանդություներից առաջացած անկանխի կացության մեջ։ Զորամասի հետ շարժվող բազմահազար զաղթականներին Անդրանիկը բնակեցրեց Նախիջևանի գյուղերում։

Հունիսի 24-ի երեկոյան Վանի ուսական զորքերից անջատված մի խումբ միացավ Անդրանիկի զորամասին և մինչև վերջ մնաց նրա կազմում։

Զորամասի ապահովության և տարափոխիկ հիվանդությունների նոր բռնկումից զրուշանալու համար Անդրանիկը սրուշեց քաշվել Գողթան լեռները, շարժվել դեպի վերին Ազա և Տեր գյուղերը։

Ադրբեջանական Յալջի գյուղում գտնվող թուրքական մի զորախումբ արգելակում է Անդրանիկի զորքի առաջընթացը և լնդանոթային կրակ բացում նրա վրա։ Անդրանիկը «կառաջարկե, որ իրեն ճանապարհ տան, քանի որ ինք խաղաղ կերպով պիտի անցնի»։ Թուրքերը, սակայն, ճամփա տալու համար 10.000 ռուբլի կապահանջեն։ Եվ միաժամանակ կսկսեն համազարկը»²։

Անդրանիկին մնում էր կարգադրել հարվածի առկա տեղեր թուրքական կրակակետերը։ Շուտով գրավվում է գյուղին հարող բլուրը։ Պարզվում է, որ այդտեղ թուրքերը ռազմամթերքի խոշոր պահեստ ունեն, որ նրանք գյուղը դարձրել են իրենց զավթողական կռիվների կենտրոնն այդ շրջանում։ Նրանք մասնավորապես ունենին երկու լեռնային լնդանոթ և շատ այլ զենքեր։ Ամրանալով այդ հանգուցային կետում, թուրքերը մոտ ութ ամիս փակել էին դեպի Մեղրի և Զանգեզուր տանող ճանապարհը։ Այդ զենքերից ոչ շատ առաջ թուրքերն այդտեղ կոտորել էին մեղրեցի և ազովիսցի գյուղացիներին ու բռնադրավել 75 հազար փամփուշտ³։

Անդրանիկն իր բոլոր ռազմական գործողությունների ժամանակ խըստորեն արգելում էր խաղաղ բնակչությանը որևէ նեղություն պատճառել, նույնիսկ անհանգստացնել նրան։ Բայց բոլոր նրանք, ովքեր հովանավորում կամ օգնում էին թուրք զավթիչներին, անկախ նրանց ազգային պատկանելությունից՝ միևնույն է, նրանք հայեր էին, թե ալլաղդիներ, արժանի պատիժ էին կրում։ Եվ դա բոլոր ազնիվ հայրենասերների պարտքից էր բխում. անպատիժ թողնել մարդասպաններին, խաղաղ բնակչության ոչնչացնելուն աջակցողներին, նշանակում էր նոր արյունահեղության ու կոտորածի տեղիք տալ։ Հարկ եղավ թուրք զավթիչներին դադարելու համար պայ-

Յեցնել ռազմանյութերի պահեստը, հակահարված տալ զիմադրողներին, նրանց ստիպել դադարեցնելու զնդացրային ու հրանոթային կրակը: Միայն գրանից հետո հնարավորություն ստեղծվեց առաջ շարժվել դեպի Վ. Ադա ու Տեր հայկական գյուղերը, որոնցից առաջինը մինչ այդ տեղի ունեցած հերոսական պաշտպանական մարտերում մեծ համբավ էր ձեռք բերել, թուրքերի հարձակումները բազմիցս կտ էր մղել:

Այդ օրերին Անդրանիկի զորամասին թշնամուց ավելի դաժանորեն ու էրնակակոխ հետապնդում էին սովը, խուլերան, որոնք զգալի զոհեր խլեցին: Զորամասը միայն մեկ բժիշկ ուներ, իսկ զեղորայք՝ բոլորովին: Անդրանիկն ամեն ինչ անում էր վերահաս աղետը կանխելու համար: Նա մեծ բավականությամբ էր մասնակցում նույնիսկ արտերը հնձելուն, ձևնարելում էր ամեն բան, որպեսզի սովի մատնվածներին հաց հասցվի, թեև այդ ժամանակ ինքը ևս ծանր հիվանդ էր:

Ստեղծված վիճակը բնականաբար ազդեց զորամասի վրա: Զինվորների մի մասը հեռացավ, զնաց դեպի Ղարաբաղի կողմերը: Անդրանիկի կազդուրվելուց հետո, սակայն, զորամասը նորից կյանք առավ և շարունակեց առաջ շարժվել դեպի Գողթանի բարձունքները: Վերին Ագուլիսի ամենահարուստ, կուլտուրական ու զեղատեսիլ ամառանոցներից մեկում՝ հայկական Յղնա գյուղում զորամասը երկարատև դադար առավ: Նպաստավոր պայմաններում բոլորը կազդուրվեցին:

1918 թ. հուլիսի 7-ին, երբ զորամասը գեռ գտնվում էր Յղնայում, Երևանից ստացված հեռագրով հարցում էր արվում, թե որտեղ է գտնվում Անդրանիկը, միաժամանակ հայտնվում էր այն մասին, որ Բաքվի կողմից բուլշևիկները առաջ են շարժվում: Այդ լուրը մեծ ուրախություն պատճառեց Անդրանիկին: Շուտով հայտնի դարձավ նաև, որ Թուրքիան ըստ էության պարտվել է պատերազմում, ներքին ճգնաժամ է ապրում, նրա զինվորները չեն ուզում կռվել, որ նախիջևանում զորանոցները կարգավորվում են, սպասվում է, թե կժամանեն 6 հազար կազակներ: Այս բոլորը ոգևորում էին Անդրանիկի զինվորներին, նրանց հույս ներշնչում, որ բոլոր տառապանքներին վերջ կտրվի: Բայց դա երկար չտևեց:

Շատ չանցած հայտնի դարձավ, որ թուրքերը զորքեր են տեղափոխում դեպի Նախիջևան. կոտորածները վերսկսելու մեծ վտանգ էր ստեղծվում: Կանխելու համար այդ վտանգը, նախիջևանի ազգային խորհրդի լիազորը խընդրում է Անդրանիկին վերադառնալ Նախիջևան և զորակայան հիմնել Ապրակունիսում, որտեղ կային բոլոր նպաստավոր պայմանները: Զորավարը հուլիսի 10-ին, իր զորքով ճամփա ընկավ Փառակա, ապա ադրբեջանական Դիվի ու հայկական Բիստ գյուղերով շարժվեց դեպի Ապրակունիս:

Հուլիսի 11-ին, Բիստ գյուղում Անդրանիկին է ներկայանում Ղարաբաղի ազգային խորհրդի ներկայացուցիչը և հրավիրում նրան Ղարաբաղի Թուր-

քերի զավթողական պլանների մասին նա մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում, որոնք օգնում են Անդրանիկին ծանոթանալու իրադրությանը և կողմնորոշվելու: Դա այն ժամանակ էր, երբ թուրքերը, գրավելով Դանձակը, ակսել էին տիրել Ղարաբաղին և ուժեր հավաքել դեպի Բաքու արշավելու համար: Ստեղծվում էր վտանգավոր դրություն թե՛ Ղարաբաղի և թե՛ Բաքվի ու ամբողջ Ադրբեջանի համար: Իրադրությունը պահանջում էր անցնել Ղարաբաղ և թիկունքից հարվածել դեպի Բաքու արշավող թուրքական զորքերին և գրանուլ թեթևացնել Բաքվի կոմունայի և նրա պաշտպան կարմիր բանակի վիճակը:

Անդրանիկը եռյից վերադառնալուց հետո, ինչպես հաղորդում են թերթերը, մտազիր էր Աղզամի վրայով անցնել Բաքու և միանալ կարմիր բանակին⁴:

Մեկ ուրիշ հաղորդագրության մեջ նշվում է. «Անդրանիկի զորամասից եկած մարդիկ պատմում են, մոտ 18 հազար մարդ (ըստ երևույթին հաշվում են նաև զաղթականները—Մ. Ա.) չկարողանալով Պարսկաստանի կողմից միանալ անդլիացիներին, այժմ ուղղվում է Բաքու»⁵:

Սակայն թուրքերը ուժեր էին կենտրոնացնում նաև Նախիջևանում, որպեսզի արշավեն դեպի Եվլախ և միանան Գյանջայից դեպի Բաքու արշավող իրենց զորքերին: Անդրանիկը որոշում է ձախողել հենց այդ ծրագիրը, վրդ իրենց զորքերին: Անդրանիկը որոշում է ձախողել հենց այդ ծրագիրը, տապալելին թուրքական զորքերը և շրջապատման վտանգը անխուսափելի կդառնար: Բիստ գյուղից Անդրանիկի զորքը անցնում է Շուռութ, իսկ այնտեղից էլ Փարազաշտ, ապա Սմբատի բերդի մոտով մտնում Նորաշեն: Հուլիսի 13-ին նա արդեն հասնում է Ապրակունիս: Զորամասի հրամանատար լիսի 13-ին նա արդեն հասնում է վանքում, որտեղ և անմիջապես կայանում է թուրքյունը տեղավորվում է վանքում, որտեղ և անմիջապես կայանում է խորհրդակցություն՝ Նախիջևանից եկած ազգային խորհրդի և զինվորական մասի լիազորի մասնակցությամբ: Այդ ժամանակ Երևանից ստացված հաղորդագրությունից հայտնի էր դարձել, որ Շահթալիսի վրայով թուրքական երկու գունդ շարժվում են դեպի Պարսկաստան, նպատակ ունենալով այնտեղից գրոհել Բաքվի վրա:

Այդպիսով, Անդրանիկի համար պարզ է դառնում, որ թուրքերը գլխավոր հարվածը դեպի Բաքուն են ուղղում՝ Գանձակից, Նախիջևանից (Զանգեզուրի վրայով դեպի Եվլախ) և ապա Պարսկաստանի կողմից: Այդ ծրագիրն իրագործելուց հետո նրանց համար դժվար չէր լինի իրագործել նաև զիմադրող և իրենց պլանները ձախողող ուժի՝ հայերի ոչնչացումն ամբողջ Անդրկովկասում:

Իրենց այդ ծրագիրը, ինչպես կարծում էին թուրքերը, կարող էր ձախողել Անդրանիկը: Դրա համար էլ նրանք պահանջում էին դաշնակցական կառավարությունից Անդրանիկին հանձնել իրենց, կամ առնվազն ստիպել նրան

զենքը ցած դնել: Այդ առթիվ զեներալ Նաղարեկուլը դաշնակցական կառավարության հրահանգով այսպիսի հեռագիր էր հղել Ալեքսանդրապոլ. «Հայտնեցեք թուրքական ընդհանուր հրամանատարին, թե զորավար Անդրանիկ ինքնագլուխ կկռվի Նախիջևանի, Խոյի և Զուլֆայի շրջաններում մեջ: Մենք անոր ըրածներուն և ոչ մեկին պատասխանատու չենք, մեզի հետ ոչ մեկ կապ չունի ան»⁶:

Դաշնակցական կառավարությունը, 1918 թ. հունիսի 17-ին, Հայաստանի հանրապետության կառավարության նախագահ Հ. Քաջազնունու, զինվորական նախարար Արամ Մանուկյանի, կառավարության խորհրդի նախագահ Սահակյանի ստորագրությամբ Թուրքիայի ղեկավարական նախարար էնվեր փաշային Անդրանիկի մասին հետևյալն է հաղորդում.

«Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը պատիվ ունի հայտնելու ձերդ զերազանցությանը՝ հանուն մեր բարեկամության իրազեկ դարձնել ձեզ այն մասին, որ Անդրանիկ փաշան խուսափել է մեր կառավարությունից, իմանալով, որ ղեկավարական դատի պիտի ենթարկվի մեր ղինվորական նախարարին շնթարկվելու համար: Անդրանիկ փաշան տաճկահայտակ հայերից կազմել է առանձին զորաբանակ, նպատակ ունենալով անցնել Զուլֆայի կամուրջը և Խոյի ու Սալմաստի շրջանում միանալ Վանից նահանջող ժողովրդին: Նա մտադիր է ուժեղ բանակ կազմել, ստեղծել սկսաբարտ պետություն և հարձակվել ձեզ վրա: Խնդրում ենք միջոցներ ձեռք առնել նրան վերջնականապես ջախջախելու համար»⁷:

Ահա, թե ուր էր հասնում հայրենիքի անունից ճառեր արտասանող դաշնակցականների դավաճանությունը:

Բնորոշ է նաև հետևյալ փաստը. Թիֆլիսում, 1918 թ. վրաց մենշևիկյան կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Գեգեչկորին ճաշկերույթ է կազմակերպում ի պատիվ Վեհիբ, Խալիլ և Նուրի փաշաների: Հրավիրվածների թվում էին նաև Ա. Զամալյանը և ուրիշներ: Այդտեղ խոսք է բացվում Անդրանիկի մասին: Թուրք փաշաները մեղադրում են դաշնակցական Ա. Զամալյանին և իրենց մյուս դաշնակիցներին, թե նրանք իրենց պարտավորությունները լավ չեն կատարում և չեն օգնում Անդրանիկի հաշիվը մաքրելու Ա. Զամալյանը հայտարարում է, որ Անդրանիկի հետ դաշնակցական կառավարությունը ոչ մի կապ չունի և պատասխանատու չէ նրա գործողությունների համար: Այդ ժամանակ Խալիլ փաշան օտքի է կանգնում և իր զայրացկոտ ճառը սկսում է այսպես. «Հաճախ կմտածեմ և ինքնիրենս կըսեմ, թե այս մարդը երեսուն տարի է, որ մեր դեմ (թուրք կառավարության—Մ. Ա.) կկռվի, արդյոք չի ձանձրացա՞վ, չի հոգնեցա՞վ կամ չի ծերացա՞վ: Դուք ինչ կուզեք այն ըսեք կամ ջանք թափեցեք հավատացնել մեզ կամ ուրանալ զայն և իր գործերը, մենք կճանշանք և գիտենք թե ո՞վ է ան: Կցավի՞մ որ հայ ծնեք է»⁸: Խալիլ փաշայի, հայ ժողովրդի այդ դահճի,

վրդովմունքն ու ցավը լիովին հասկանալի էր. դա նույն այն Խալիլ փաշան էր, որ Անդրանիկի քաջազուններից խայտառակ պարտություն էր կրել Արադուլի, Բաշկալիի, Նորդուզի, Զարջուլանի և մի շարք այլ ճակատամարտերում: Եվ նա այդ դեռ էր մոռացել:

Խալիլ փաշան, ինչպես և մյուս թուրք փաշաները լավ գիտեին իրենց կառավարար դաշնակցական բախտախնդիրներին, որոնք պատրաստ էին հայրենիքը վաճառել թուրք ջարդարարներին:

Դաշնակցականների պարագլուխներից Ա. Խատիսյանը, վերադառնալով Տրապիզոնի հաշտության խորհրդակցությունից, Անդրանիկին մի առիթով հետևյալն է պատմել. «Երբ ընդմիջումներ և հանգստի պահեր կտրվեք, այդ փաշաներուն ցավը քեզ հետ էր: Վեհիբ, Նուրի և Խալիլ փաշաները կսեին. «Գիտենք, որ դուք կհաշտվեք մեզի հետ, դուր. Անդրանիկն ալ պիտի հաշտվի՞ մեզի հետ»:

Վեհիբ փաշան նույն ճաշկերույթի ժամանակ խորամանկ ժպիտով ու հուսահատական շարժումով, արգեն ամենայն իրավամբ, հայտարարել է. «Աշխարհի որ մեկ անկյունն ալ որ զրկեք զայն, ան մեզի հետ չի հաշտվիր»⁹:

Բաթումից հետո, այդ ստորացուցիչ պայմանագիրը վավերացնելու համար, 1918 թ. հունիսին, դաշնակցության պատվիրակությունը՝ Ա. Ահարոնյանի ղեկավարությամբ և Ա. Խատիսյանի, Մ. Պապաջանովի ու զորավար Ղորղանյանի անդամակցությամբ, գալով Պոլիս, խոնարհաբար ներկայացավ հայ ժողովրդի դահճ թալիսիին: Պատվիրակությունը ոչ միայն համաձայնվեց Բաթումի ստորացուցիչ պայմաններին, այլև պարտավորվեց Թուրքիայի հետ պատերազմ վարել նրա հակառակորդների, ինչպես նաև «Անդրանիկի դեմ, նկատի ունենալով, որ ազգային մեծ հերոսը կմերժեր ընդունել Բաթումի «տիղթաթը» և արևմտահայ դատին դերեղմանումը»¹⁰:

Ա. Ահարոնյանը նշում է, որ երբ Կ. Պոլսում տեղի էին ունենում հայ թուրքական բանակցությունները, էնվեր փաշան անընդհատ բողոքում էր ու պահանջում՝ դադարեցնել Անդրանիկի շարժումները: «Պարզ էր, որ Անդրանիկի սպառազինված սպառնալիքը Զանգեզուրում նեղում ու ջղայնացնում էր թուրք հրամանատարին, որ առաջխաղացման համար իր թիկունքն ապահով չէր զգում»¹¹: Այդ նույն վկայությամբ, երբ 1918 թ. նոյեմբերի սկզբին դաշնակցության պատվիրակությունը վերադառնում էր Պոլսից, իրենց գնացքը Երևանի մոտ կանգնեցնելով, թուրք զորախումբը հայտարարել է, որ «Անդրանիկին ենք փնտրում»¹²:

Դաշնակցական գործակալները թուրքերից հատուկ հանձնարարություն էին ստացել շարքից հանել Անդրանիկին: Եվ ահա լուր ստացվեց, թե Անդրանիկը սպանվել է մի սիսիանցու ձեռքով: Նույն նպատակով դաշնակցական կառավարությունը այդ կեղծ լուրը պաշտոնապես հաղորդեց թուրքական կառավարությանը՝ Կ. Պոլիս: Այդ լուրը ցնծությամբ ընդունեցին

Թուրք ջարդարարները: Բայց շուտով պարզվեց, որ դա իրականությունը չի համապատասխանում: Հիասթափությունը մեծ էր: Ոմանք էլ հակված էին կարծելու, թե գուցե, այսուամենայնիվ, նա սպանվել է:

Անդրանիկի սպանության ստահող լուրը մեծ զայրույթով ընդունվեց ոչ միայն Միսիանում, այլ նաև ամբողջ Զանգեզուրում: «Այս ի՞նչ ստություն, այս ի՞նչ անարդարություններ են, որ կկատարվին Նրևանի մեջ, ասացին նրանք: Մենք ինչպե՞ս կրնանք սպանել մեկը՝ որուն կպարտինք մեր կլանք ու պատիվը՝ 90.000 հայության հետ»¹³:

Սակայն զարմանալու ոչինչ չկար, դաշնակցությունն ընդունակ էր ամեն ինչի, առավել ևս այն բանից հետո, երբ նրա բախտախնդրությունը հասավ այնտեղ, որ 1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումում թուրքերի հետ կնքած պայմանագրի համաձայն, պարտավորություն էր ստանձնվում ղինաթափել երկրի բոլոր ուժերը, իսկ թուրքերին իրավունք էր տրվում զենքի ուժով հայկական հանրապետությունում «կարգ ու հանգստություն ապահովել»: Խեղճ հայ ժողովուրդ, քո պատուհաս զեկավարները դառն պահ էին տալիս գայլին...

Այդ պայմանագրի վրա հենվելով, թուրքերը դաշնակներից պահանջում էին Բաքվից հեռացնել բոլոր հայկական ղինավորական ուժերը և դաշնակցականները ջանք ու եռանդ չէին խնայում, որպեսզի կասեցնեն հայկական ղինված ուժերի օգնությունը Բաքվի կոմունային:

Բաքվի կոմունայի զորքերի հրամանատարներից մեկի՝ զենեռալ Ավետիսովի հայտարարությունից պարզվում է, որ դաշնակցականները 1918 թ. հուլիսի 30-ին պահանջում էին սպիտակ դրոշ պարզած անձնատուր լինել թուրքերին: Բաքվի հայ ազգային խորհրդի անունից նույն հորդորն էր անում նաև դաշնակցական Ա. Գյուլխանդանյանը՝ «գրոշակ բարձրացնել և անձնատուր լինել հաղթողների դթասրտության»¹⁴:

Մե՛րթ թուրքերին ու զերմանացիներին հարող, մերթ էլ անգլիական իմպերիալիստների ոտքերի տակ սողացող ու Սովետական Ռուսաստանին դավաճանող դաշնակցականների մասին Ստ. Շահումյանը 1918 թ. օգոստոսին գրել է. «Ի՞նչ է այս, ընկեր բանվորներ, և ամենից առաջ մենք հարցնում ենք «Դաշնակցություն» կուսակցությանը վստահող հայ բանվորներին.— ի՞նչ է այս, քաղաքական կուսակցություն է դա, թե՞ քաղաքական շառլատանների կուսակցություն, խաբեբանների և փարիսեցիների կուսակցություն»¹⁵:

Ստ. Շահումյանն այնուհետև նշում է, որ դաշնակցության և հակահեղափոխական «հրամանատարական կազմի,— Ավետիսովների, Արուստունովների և ուրիշ.— ագիտացիայի հետևանքով պրոլետարիատը մեզ հետ միասին անելանելի վիճակի մեջ էր դրված»: Եվ ապա Ստ. Շահումյանը, խոսելով հեղափոխական Սովետական Ռուսաստանի մասին, հայտարարում է, որ նա Բաքու «կգա ոչ թե ճանաչելու զերմանա-թուրքերին կամ անգլիացի-

ներին՝ որպես Բաքվի տերերի, այլ արտաքսելու համար թե՛ մեկին և թե՛ մյուսներին, որպեսզի վերականգնվի Բաքվի Ռուսաստանի հետ կապի միասնությունը և նորից հաստատի այստեղ և, կարող է պատահել, ամբողջ Անդրկովկասում Սովետական բանվորա-գյուղացիական սոցիալիստական իշխանություն»¹⁶:

«Իզվեստիան» «Հակահեղափոխության բանակում» բաժնում, «Տեղեկություններ Բաքվից» հաղորդագրության մեջ նշում է, որ Ավետիսովը հայտնել է Բաքվի ժողովրդական կոմիտեների սովետին այն մասին, որ Բիշերասովը է ձևակառու և առաջարկում է սպիտակ դրոշ բարձրացնել և կապիտալացիայի ենթարկվել թուրքերի առջև: Նա պատճառաբանում էր, որ հակառակ դեպքում թուրքերը կոչնչացնեն քրիստոնյա բնակչությանը: Այդ էին պահանջում Համազասպն ու Կազարովը: Նույն երեկոյան Բաքվի դաշնակցականները հրավիրեցին հայ հարուստների խորհրդակցություն և ընտրեցին հաշտություն վարող պատգամավորություն: Նրանք ևս որոշեցին բարձրացնել սպիտակ դրոշ: Այդ պատվիրակության մեջ պետք է մտնեին նաև միջնորդ հանդիսացող չվեղական հյուպատոսը, որը պայմանի համաձայն պիտի երաշխավորեր հայ բնակչության ապահովությունը: Բաքվի ժողովմասովետը կտրականապես ղեկ էր որևէ բանակցություն վարելուն և հուլիսի 31-ին կոչ արեց բոլորին՝ գնալ դեպի ձակատը և հարվածել թշնամուն: Հուլիսի 31-ին Ավետիսովը նորից է պահանջում քաղաքը հանձնել: Միաժամանակ հայկական ազգային խորհրդից Ա. Գյուլխանդանյանը և զինդապետ Կազարովը նույնպես պահանջում էին սպիտակ դրոշ պարզել: Բաքվի ժողովմասովետը այդ համարեց դավաճանություն և մերժեց:

Հակահեղափոխական դավաճանների մյուս խումբը գտնում էր, որ պետք է կասեցրել խզել Սովետական Ռուսաստանից և նախընտրել էնզելի, հրավիրել անգլիացիներին:

Բաքվի ժողովմասովետը կանգնած լինելով երկակի դավաճանության առջև, է՛ր կարող հաշտվել ո՛չ մեկի և ո՛չ էլ մյուսի հետ: Պետք էր պրոլետարիատին պայքարի դուրս բերել, բայց արդեն ուշ էր:

Բալաջարիից ղինվորական կոմիտեներ Գանինը, Միկոյանը և Գարիշներ հայտնում էին, որ հրամանատարությունը ուժով ստիպում է իրենց սպիտակ դրոշ պարզել, սակայն նրանք Ավետիսովին պատասխանել են, որ «իրենք ավելի շուտ զնդակահարության կգնան, քան թե նման խայտառակություն»¹⁷:

Ավետիսովների դավաճանական վարքագծին հակառակ Պետրովի խումբը հերոսաբար էր պաշտպանում ձախ թևը, որտեղ մենակ մնալով կորցրեց իր կազմի $\frac{2}{3}$ մասը և նահանջեց դեպի Բաքու:

«Իզվեստիան» այնուհետև գրում է. «Բաքուն կազատագրվի: Կազատագրվի ոչ թե կարմիր բանակը բարոյալքող վախկոտ ավետիսովների և հա-

մազապաների սպիտակ դրոշակով և ոչ էլ անդլիացիների և նրանց կամակատարների մոզական օգնությամբ, այլ բանվորա-գյուղացիական Ռուսաստանի զորքերի, սովետական բանակի ուժերով»¹⁸:

Թերթը հաջորդ համարներում նորից անդրադառնալով Բաքվի պաշտպանության խնդրին, նշել է. «Եվ ճիշտ է եղել ընկ. Շահումյանը, երբ ասել է, որ Բաքվի պրոլետարիատը իր թշնամի անդլիացիների օգնության կարիքը չի զգում»¹⁹:

«Բաքվում» վերնագրի տակ նյութում «Իզվեստիան» հաղորդում է Բաքուն հանձնելու վերաբերյալ հայտարարության մասին, որը ստորագրել էին Շահումյանը, Պետրովը, Պոլուխինը, Զափարիձեն և Նուրիջանյանը:

Բաքվի ձախ դաշնակցականները և հատկապես Ավիս Նուրիջանյանը, որը հետո դարձավ բոլշևիկ, դատապարտում էին Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու հանցավոր քաղաքականությունը: Նրանց օրդան «Արև» թերթի 1918 թ. հունիսի 9-ի առաջնորդող հոդվածը դատապարտում էր թուրքերի հետ դաշնակցների ստորագրած Բաթումի ստորագրուցիչ պայմանագիրը: Այդտեղ նշվում էր, որ հակահեղափոխական ուժերը Անդրկովկասը կտրելով Ռուսաստանից, Հայաստանը դնում են թուրքերի տրամադրության տակ և վտանգի ենթարկում Բաքվի կոմունան: Այդ առաջնորդողը ամբողջովին հրատարակեց «Իզվեստիան»՝ «Հայերը և Ռուսաստանը» վերնագրով²⁰: Իսկ Ավիս Նուրիջանյանը «Իզվեստիայում» հանդես եկավ «Հայ ժողովուրդը և «Դաշնակցություն» կուսակցությունը» հոդվածով, որտեղ դատապարտում էր դաշնակցության հակաժողովրդական քաղաքականությունը և նշում, որ հայ ժողովրդի փրկությունը և նրա բախտը ընդմիշտ կապված է Հոկտեմբերյան հեղափոխության և Սովետական Ռուսաստանի հետ²¹:

Հիրավի, այդ վերաբերմունքից ելնելով ձախ դաշնակցները որոշ վստահություն ձեռք բերեցին բոլշևիկների մոտ: Սակայն նրանց մի մասը Կոմունայի ծանր օրերին դավաճանեց և անցավ թշնամու կողմը: Ահա այսպիսի իրադրության նախօրյակին էր, որ Անդրանիկը շառաչուն ապստակ հասցնելով սովետական Բաքվի թշնամիներին, օգնության ձեռք էր մեկնում Կոմունային: Ժամանակի ամբողջ իրադրությունը Անդրանիկին մղեց այն համոզմունքին, որ հայ ժողովրդի միակ պաշտպանը ու դաշնակիցը կարող է լինել սովետական Բաքուն, հեղափոխական Ռուսաստանը: Եվ ահա նա Ապրակունիսում հրավիրում է խորհրդակցություն՝ նպատակ ունենալով վերջնականապես լուծել իր զորամասի կողմնորոշման խնդիրը, ստեղծված նոր պայմաններում բոլորի համար պարզ դարձնել իր պայքարի նպատակն ու գլխավոր խնդիրները:

Պատահական չէր, որ դեռ էրզրումի ճակատում պատասխանելով թուրք փաշայի վերջնադրին, նա վկայակոչում էր Թուրքահայաստանի մասին դեկ-

րետը և նշում, որ Սովետական Ռուսաստանը հայ ժողովրդին ինքնորոշման իրավունք է տվել:

Խորհրդակցությունը թեև երկարաձագվեց, բայց մի շարք կարևոր որոշումներ ընդունեց: Նրանց հիմնական իմաստն այն էր, որ միակ իրական ուժը, որի վրա կարելի է հենվել և որը ժողովուրդների ազատության խնդրի, պաշտպանն է և հաղթանակելով կապահովի նաև հայ ժողովրդի ազատությունը, դա Բաքվի կոմունան է: Անդրանիկը կոչ էր անում զորավոր լինել տուրքեր, դա Բաքվի կոմունան է: Անդրանիկը միջոցներով պաշտպանել Բաքվի կոմունան: Այդ ուժին, բոլոր հնարավոր միջոցներով պաշտպանել Բաքվի կոմունան: Անդրանիկի կողմնորոշումը կարևոր նշանակություն ունեցող և մեր ազգային հերոսին մեծ պատիվ բերող փաստ է: Դա հենց այն միակ ուղին էր, որին պետք է հանգեր ու բնականաբար հանգեց իր ժողովրդի ազատագրությանն ազնվարար նվիրված գործին ու զորավարը՝ ազգային-ազատագրական պայքարի երկար, գծվարին ու անհաղթ ուղի անցնելուց հետո:

Անդրանիկի անձնական քարտուղարի օրագրում այդ որոշումների բովանդակությունն այսպես է վավերագրված.

«1. Այս թվականին սկսվել Անդրանիկ և իր զորամասը մաս կկազմի Ռուսական Կենտրոնական (այն ժամանակ խորհուրդներ) կառավարության և կենթարկվի անոր:

2. Համաձայն Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրին՝ Նախիջևանի շրջանը կհայտարարվի Ռուսաստանի անբաժան մաս:

3. Զինաթափուր շրջանի ազգաբնակչության, առանց ազգի խտրության:

4. Շրջանը կհայտարարվի ղինվորական դրություն, և ամբողջ իշխանությունը կպատկանի ղեկները Անդրանիկին, մինչև Ռուսական Կենտրոնական կառավարության հետ կապվելը»²²:

Այս տեքստը համեմատելով ընդունված որոշման լրիվ տեքստի հետ, որ պահպանվում է արխիվում, նկատում ենք, որ կատարված է 3-րդ և 4-րդ կետերի տեղափոխություն, իսկ շարունակությունը՝ 5-րդ և 6-րդ կետերը օրագրում բաց են թողնված: Այսպես, 5-րդ կետում, ըստ արխիվային բնօրինակի ասված է. «Հանրապետության իշխանությունը չձանաչողները կամ թե նրա թշնամիներին աջակցողները կհայտարարվեն Ռուսաստանի թշնամիներ, կհայտարարվեն օրենքից դուրս և կենթարկվեն խստագույն պատիժների»: Իսկ 6-րդ կետում, ըստ այդ աղբյուրի, հայտարարում է. «Մասնավոր անձանց և հասակական կազմակերպությունների մոտ գտնվող բոլոր զենքերը, ռազմական հանդերձանքն ու իրերը անհապաղ, երկու օրվա ընթացքում պետք է հանձնվեն ղինվորական իշխանություններին: Իսկականը ստորագրել է գեներալ-մայոր Անդրանիկ»²³:

Ուշագրավ է մասնավորապես այն, որ հակառակ հակահեղափոխական ուժերի և արևմտյան իմպերիալիստների քաղաքականության՝ Անդրկովկասը անջատել Ռուսաստանից, Անդրանիկն իր զորամասը դնում է Ռուսական Սո-

վետական Կենտրոնական կառավարության ենթակայության տակ, իսկ Նախ-
իջեանը հայտարարում է Սովետական Ռուսաստանի անբաժան մասը:

Այս փաստերը այնքան ակնառու և կարևոր են, որ մի նոր, լուսավոր էջ
են բացում Անդրանիկի մղած ազատագրական պայքարի պատմության մեջ,
մի պայքար, որի հաղթանակն ի վերջո նա կապում է սովետական իշխանու-
թյան հետ:

Անդրանիկի հրամանում հատկապես նշվում է, որ Սովետական Ռուսաս-
տանի հանրապետության իշխանությունը չընդունողները կամ նրա թշնա-
միներին ընդառաջողները կհամարվեն Ռուսաստանի դավաճաններ և կեն-
թարկվեն խիստ պատժի: Այս ևս բնորոշ է:

Դրանից հետո մանրամասն կանոններ մշակվեցին տեղական վարչական
և դատական օրգաններ, գաղթականության, կապի և հաղորդակցության և այլ
մարմիններ ստեղծելու մասին: Անդրանիկը մշակում է նաև զինվորական
կարգապահության կանոններ, ստեղծում է դաշտային դատարան և այլն: Հայ-
տարարվում էր երիտասարդության զորահավաք, որով պետք է ծառայության
կանչվեին առնվազն 4 հազար մարդ և զործեին Անդրանիկի զորամասի կազ-
մում՝ նրա հրամանատարությամբ:

Որոշումները ընդունելուն պես, Անդրանիկի կարգադրությամբ բժիշկ
և. Բոնապարտյանցը մեկնում է Կզնուտ գյուղը և դրանց մասին անթիվ հե-
ռագրով հաղորդում Բաքու՝ սովետական իշխանության Կովկասի արտակարգ
կոմիսար Ստ. Շահումյանին²⁴: Ինչպես վկայում է բանաստեղծ Սուրեն Վա-
հունին, հեռագրի ռուսերեն բնագիրը իրենց տանը կազմել է իր հայրը՝ Վա-
հան վարժապետը: «Իրենց տանն էին, Ապրակունիս գյուղում, զորավարը
վարժապետին թելագրում էր իր նշանավոր հեռագիրը՝ Բաքու, Ստեփան Շա-
հումյանին... (թելագրվում էր հայերեն, Վահան վարժապետը գրում էր ռու-
սերեն)»²⁵: Այդ հեռագրի տեքստից երևում է, որ, իրոք, այն տրվել է Նախ-
իջեանի գավառի Ապրակունիս գյուղից, 1918 թ. հուլիսի 14-ին: Նրանում հա-
ղորդելով իր 6 կետից բաղկացած հրամանի բովանդակությունը, Անդրանիկը
պահանջում էր իր միջոցառումները իրականացնել: Ահա այդ պատմական
հեռագիրը.

Անառակելիորեն ենթարկվելով Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագրին, Նախ-
իջեանի գավառը, ուր ներկայումս գտնվում եմ իմ ջոկատով, հայտարարում
եմ Ռուսաստանի հանրապետության անբաժան մասը: Խնդրում եմ հայտնել
ում հարկն է, որ ես իմ ջոկատով այսօրվանից գտնվում եմ Ռուսաստանի
Կենտրոնական կառավարության տրամադրության տակ և ենթարկվում եմ
նրան: Կաշխատեմ արգելակել քուրճակն գործերի մուտքը Նախիջևանի գա-
վառը: Սպասում եմ պատասխանի և կարգադրության:

Գեներալ-մայոր՝ ԱՆԴՐԱՆԻԿ²⁶

Անդրանիկի Ստ. Շահումյանին հղած հեռագրի մասին, որպես կարևոր
փաստի, հուլիսի 22-ին Բաքվից հայտնվում է Աստրախան՝ Մոսկվա հաղոր-
դելու համար: Այդ մասին հատուկ հաղորդում է հրատարակվում Սովետների
համառուսաստանյան Կենտրոնական օրգան «Թղվկասիա» թերթում. «Աստ-
րախան, 22 հուլիսի: Բաքվից հաղորդում են, որ հայ ականավոր հասարա-
կական գործիչ, շեանիկ Անդրանիկից ստացվել է ռադիոհեռագիր, որով նա
կական զործիչ, շեանիկ Անդրանիկից ստացվել է ռադիոհեռագիր, որով նա
հայտնում է իր լրիվ ենթակայությունը Ռուսաստանի Կենտրոնական իշխա-
նությանը և խոստանում է կատարել նրա բոլոր կարգադրությունները՝ իր
տրամադրության տակ ունեցած բոլոր ուժերով թուրքական իմպերիալիզմի
ներխուժումից պաշտպանել Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառը»²⁷:

Տպագրելով այդ հաղորդումը՝ «Թղվկասիան» տալիս է նաև հատուկ ծա-
նոթագրություն Անդրանիկի վերաբերյալ: «Անդրանիկը, ասված է այնտեղ,
Ռուսիայում հայերի ապստամբության կազմակերպիչներից մեկն է... Հան-
րահայտ հերոս է, որ մեծ հեղինակություն ունի մոսկովյանների մեջ: Ժողո-
վրդի մեջ նա հայտնի է «Բաջ Անդրանիկ» մականունով: Նրա մասին ստեղծ-
վել են մի քանի ժողովրդական երգեր, որոնցում գովերգվում է նրա հերոսու-
թյունը: Անդրանիկը ռազմական մեծ փորձով օժտված մարդ է. հեղինակավոր
անձանց կարծիքով՝ նա օժտված է ստրատեգիական խոշոր տաղանդով»²⁸:

Այդ հաղորդման և հակիրճ տեղեկանքով Անդրանիկի և նրա մեծ սըխ-
րանքի մասին հայտնի դարձավ համայն Ռուսաստանում, նրա բոլոր կող-
մերում, նաև արտասահմանում: Դա, իրոք, կարևոր իրադարձություն էր՝ ար-
ժանի սովետական նորաստեղծ իշխանության կենտրոնական պաշտոնաթեր-
թի ուշադրությանը:

Այն, որ Անդրանիկը զորամասը դնում էր իմպերիալիստական պետու-
թյունների կողմից շրջապատված Սովետական Ռուսաստանի և նրա մասը
կազմող Բաքվի կոմունայի տրամադրության տակ և իր ազնիվ ձեռքն էր մեկ-
նում նրան, պատմական կարևոր նշանակություն ունեցող փաստ է: Եվ դա
տեղի ուներ մի այնպիսի ժամանակ, երբ Անդրկովկասում իրենց սոցիալիս-
տական կուսակցություն հորջորջող մենշևիկները, ԻԲ ինտերնացիոնալի անփա-
սունակ անդամ՝ դարձած դաշնակցականները, մոսկովյաթականները և ուրիշ-
ները՝ իմպերիալիստական խմբավորումներին հարած, ամենակատաղի պայ-
քար էին մղում Սովետական Ռուսաստանի դեմ: Սրանք փաստեր են, որ չի
կարելի անտեսել:

Դա, վերջապես, հենց այն օրերին էր, որ Ստ. Շահումյանը հայտարա-
րում էր, որ մեր մղած պայքարը Անդրկովկասում չի կարող լուծվել համա-
ռուսականից անկախ. «Եթե մի օրն է ազգություն,—գրում է նա,—կարող է
հղնել միայն իր ազգության շահերից ու որոշել, թե տվյալ բոլորին իրեն ան-
հրաժեշտ է անկախություն հայտարարել, որպեսզի թուրքերը իրեն խնայեն,
կամ, մի այլ դեպքում, որպեսզի ազգը փրկվու համար Գերմանիան իր վրա

վերջնի նրա հովանավորությունը, եթե, կրկնում եմ, որևէ ազդույթուն կարող է այդպես լուծել այդ հարցը, ապա ինտերնացիոնալ տեսակետի վրա կանդ- նած կուսակցությունը ոչ մի դեպքում չի կարող մեկուսացած քննել այդ հարցը»²⁹:

Անդրանիկը բոլշևիկ չէր և ոչ էլ սոցիալիստ, բայց նա իր ժողովրդի շա- հերը ըմբռնելով, դարձանալի կանխատեսություններ, դեպքերի ընթացքից ել- նելով, կանգնում էր Սովետական Ռուսաստանի փրկարար ուժը հասկանալու գիրքերում: Անդրանիկի պատմական դերը դնահատելու գործում պետք է ել- նել հենց այդ կարևոր հանգամանքից:

Չափազանց կարևոր է, որ մի քանի օր հետո, 1918 թ. հուլիսի 20-ին, Ստ. Շահումյանը Անդրանիկին հղեց պատասխան-հեռագրերը: Ստ. Շահում- յանը ամբողջովին հավանություն է տալիս Անդրանիկի գործունեությանն ու գիրքերում, հայտնում, որ նրա հեռագրի լրիվ բովանդակությունը հա- ղորդել է Մոսկվա, Կենտրոնական կառավարությանը, և ապա գրում է.

«Հանձնին Ձեզ ողջունում եմ իսկական ժողովրդական հերոսին:

Նրե պարոնայք փառազնունիները և ուրիշները ձեզ նման լինելին, ապա հայ գյուղացիությունը այսօր նման ողբերգություն չէր ապրի: Ողջուն հա- ղորդեցեք Ձեռ դռնի տակ կովող բոլոր հերոս մարտիկներին ու աշխատա- վոր բնակչությանը, որոնք կրկնակի հալածվել են բուրժուական սրի և ազգա- յին պարագլուխների դավաճանության հետևանքով: Կոչ եմ անում հաշվի չնստեմ ոչ մի դժվարության հետ՝ հեղափոխական դռնը շխոնաբեմ:

Բա՛վի պրոլետարիատը Ռուսաստանի իշխանությունների ակտիվ աջակ- ցության շնորհիվ հերոսական պայքար է մղում բեկական հրոսակախմբերի դեմ՝ Քյուրդամիրի և Աղսուի ուղղություններում»³⁰:

Այդ հեռագրերը Ստ. Շահումյանը հղել է «Ռուսաստանի և Անդրկովկասի բաղաձայն ու ռազմական դրության մասին» Բաքվի սովետում տված չե- կուցումից հետո, որտեղ նա ասել է. «Հեռագրերը լուրեր էին բերում Քերա- րի, Քյուրդամիրի, Աղսուի, Կարամարյանի, Գոգչայի գրավման մասին»³¹: Այդ նույն զեկուցման մեջ Ստ. Շահումյանը ասում է. «Ո՛չ, մենք չենք կարող հանձնվել օտարերկրյա իմպերիալիստների ձեռքը, մենք կտալքարենք մեր անկախության համար ու կպաշտպանենք այն մեր ուժերով»³²:

Ստ. Շահումյանը հույս է հայտնում, որ երբ մենք կհաղթենք և Անդրկով- կասում սովետական իշխանություն կհաստատվի, նորից կապ կհաստատվի ռուսական մեծ հանրապետության հետ: «Ուրախ կլինեի ձեզ օգնելու հնարա- վորություն գտնել, գուցե դուք կապ ստեղծելու միջոց գտնեմք»³³,—այսպես է սովարտում Անդրանիկին հղած իր հեռագրերը Ստ. Շահումյանը:

Անդրանիկը նախիջևանում գործերը կարգավորելուց հետո, ինչպես նըշ- վել է, նպատակադրվել էր շարժվել դեպի Բաքու և օգնել կոմունայի պաշտ- պանության գործին³⁴:

Հետաքրքիր են Անդրանիկի հետևյալ դիտողությունները Ստ. Շահում- յանից և Սովետական Ռուսաստանից օգնություն խնդրելու մասին: Նա գի- տեր, որ նման հեռավորությունից, ճանապարհների և կապի քայքայված վի- ճակի պատճառով, հնարավոր չէր շուտափույթ օգնություն ստանալ: Սակայն Անդրանիկի համար միանգամայն ակնհայտ էր այդ պատմական իրողության Բարոյական, բաղաձայն և միջազգային նշանակությունը: «Հակառակ այս դժնդակ կացության,— հետագայում գրել է նա,— այդ օրեն իսկ ես զգացած էի, թե միակ ռուսական ուժը, բարեկամական հարաբերության հետ, պիտի մեղմեր ժողովուրդիս բազմազան ցավերը: Ահա այս հեռավորությունից համար էր, որ զրկեցի այս հեռագիրը հայտնելու Մոսկվայի կառավարությունը, թե ես և իմ բանակս և ժողովուրդս անկեղծ և հավատարիմ ենք ռուսներուն...»³⁵:

Իր այդ հեռագրով Անդրանիկը բարոյական հուժկու հարված էր հասցնում դաշնակցական և մուսավաթիստ բոլոր այն ազգայնականներին, որոնք սուրն- ձգություններ էին անում Սովետական Ռուսաստանի և Բաքվի կոմունայի դեմ, լծվում գերմանա-թուրքական ջարդարարների կառքին, դավաճանում հայրենիքի և ժողովրդի շահերին: Պարզ էր, որ Անդրանիկը չէր կարող հան- դուրժել նրանց, ովքեր օգնում և հովանավորում էին դեպի Բաքու արշավող, Բաքվի կոմունայի և Սովետական Ռուսաստանի թշնամի թուրք հրոսակա- խմբերին:

Լևոն Բուրժուաշյանը 1946 թ. «Պայքար» թերթում գրում է. «Անդրանիկի կյանքին վերջին դրվազը կղուղադիպի ռուսական հեղափոխության: Անդրա- նիկ ոչ միայն եղավ, իր ամբողջ կյանքին մեջ ռուս ժողովրդին բարեկամը, ոչ միայն ունեցավ անխախտ հավատը, թե Հայաստանի ազատագրությունը, հայ ժողովրդին դուրությունը կախված են ռուսական մեծ ժողովրդին պաշտ- պանութենեն և բարեկամութենեն, այլև իբրև ռուսական զորավար, ճանչցավ Սովետական կառավարությունը, իր ուժերը ենթարկեց անոր հրամանին, առանց երբեք ընդունելու մայիսի 28-ին կազմված անջատողական հայ կա- ռավարությունը, Թուրքիո հետ Կովկասի կնքած «հաշտությունը», և իր ուժե- րուն կողմն գրավված հողամասը պահպանեց իբրև Սովետական պետու- թյան անբաժանելի մասը՝ Մոսկվային անջրպետներով հետև նախիջևանի և Ղարաբաղի մեջ»³⁶:

Նշվում է, որ Անդրանիկը 1918 թ. հուլիսի 14-ին նախիջևանի շրջանը հայտարարում է Սովետական Ռուսաստանի անբաժանելի մասը. «Այս ակտն հետո Անդրանիկի ջանքը կձգտի միացնել Ղարաբաղը և հեղբելով թուրքա- կան շղթան միանալ Ստ. Շահումյանի Բաքվի ուժերուն»³⁷:

1918 թ. հուլիսի 25-ին Մոսկվայի սովետի երեկոյան թերթում տպա- գրվում է «К-ИИ» ստորագրությունը կրող «Անդրանիկ» վերնագրով մի հոդ- ված, որը հաջորդ օրը նույնությամբ արտատպվում է «Բզվհասիա» թերթում: Այդ հաղորդագրությունը ողջունում է Անդրանիկի սովետական կողմնորոշու-

մը և ընդգծում, որ նա անում է ամեն ինչ «Երևանի նահանգի նախիջևանի դավառը թուրքական իմպերիալիզմի ներխուժումից պաշտպանելու համար»³⁸:

«Հայկական ժողովրդական առաջնորդ Անդրանիկի սովետական կողմնորոշում ընդունելու մասին» այնուհետև թերթը նշում է. «Անդրանիկ դա մի անուն է, որ հայտնի է ամեն մի հայի, անուն, որով իրոք որ կարող է հպարտանալ հայ ժողովուրդը: Անդրանիկը հայերի ազատագրական պայքարի առաջնորդներից է... Անդրանիկը հարազատ է հայ գյուղացիությանը, գյուղացիությանը, որը գտնվում է մթության ու աղքատության մեջ, կրկնակի շահագործվում է ռուսական (Ռուսահայաստանում) և թուրքական (Թուրքահայաստանում) ռստիկանական պետականությունից և սեփական բուրժուազիայից ու հոգևորականությունից: «Մեր Անդրանիկը» — հուզմունքով ու անհայծեղ հայացքով են խոսում նրա մասին այնտեղ՝ հեռավոր նոր-Բայազետի գավառի լեռնային քարանձավների նմանվող գյուղերում: «Հերոս Անդրանիկ» մասին է երգում օրորոցի վրա հենված մայրը, որի երազանքն է տեսնել իր զավակին Անդրանիկի դրոշի ներքո: «Ես զինվոր եմ, ասում է իր մասին Անդրանիկը, ննջվածների ու հալածվածների բանակի զինվորը, և որտեղ պայվառն է ազատության համար՝ ննջողների դեմ, այնտեղ էլ իմ սուրն է»:

Թերթն այնուհետև շարունակում է. «Անդրանիկը թողնում է անմոռանալի տպավորություն, բարձրահասակ չէ, նիհարավուն է, հարազատ Արարատի նման սպիտակահեր գլխով: Արտաքին տեսքից նա առանձին տպավորություն չի թողնում, բայց բավական է ծանոթանալ և դուք կզգաք հսկայական ուժ, որի լարվածությունը անսահմանորեն մեծանում է և կենտրոնանում նրա մեջ, ինչպես կիզակետում, որպես բազմամիլիոն ժողովրդի կամք:

Անդրանիկը դուրս է եկել գյուղացիական Հայաստանի խորքերից և իր արյունով է ձուլված նրա հետ: Նա հանդիսանում էր գյուղական դեմոկրատիայի առաջնորդը և ղեկավար կերպով ունենդրում է ժողովրդին տանջանք բերող հառաչանքը: Իրականում կատարում է իրեն ասպարեզ բերած գյուղացիության կամքը: Եվ պատահական չէ նրա որոշումը՝ դորժել Սովետական Ռուսաստանի կամքին համապատասխան: Այն դարավոր ճնշումից ազատագրվող գյուղացիության որոշումն է, որը ճանաչել է արդեն իր թշնամիներին և բարեկամներին:

Ահա թե ինչու դա Սովետական Ռուսաստանի խոշոր հաղթանակն է»³⁹:

1918 թ. հուլիսի 31-ին «Իզվեստիան» «Վ. Գ.-յան» և «Տ. Տ.-յան» ստորագրություններով «Անդրանիկի հարցի մասին» վերնագրով տպագրում է մի նոր հոդված, որտեղ, սակայն, հեղինակները գտնում են, որ թերթի տպագրած նախորդ հոդվածում Անդրանիկի բնութագրման և նրա քաղաքական նպատակների բնորոշման մեջ թույլ են տրվել անճշտություններ: Անդրանիկը ոչ թե հայ գյուղացիության, այլ ամբողջ հայ ժողովրդի շահերն է արտահայտում՝ առանց դասակարգային մոտեցման. նա հակադրվելով դաշնակ-

ցությանը, սոցիալ-տնտեսական հարցերում կադետական ծրագիր է ընդունում: Հոդվածում ստվեր է գցվում նաև Անդրանիկի սովետական կողմնորոշում ընդունելու հարցի վրա և այլն⁴⁰:

Եթե առաջին հոդվածում, իրոք, որոշ չափազանցություններ կան, ապա երկրորդի հեղինակներն ակնհայտորեն հանդես էին գալիս ոչ բարեկամական դիրքերից: Ճիշտ է, որ Անդրանիկը հստակ դասակարգային մոտեցում չունեք հասարակական երևույթների նկատմամբ, նա պայքարում էր թուրքական յաթաղանից ամբողջ հայ ժողովրդին ազատագրելու համար, բայց որ նա հայ աշխատավոր գյուղացիության խիզախ պաշտպանն էր, դրա մասին վիճելն անմատչելի էր: Այդ դեպքում նա հասարակ ժողովրդի մեջ այնպիսի համբավ ու մոգովրդականություն չէր վայելի: Բազմաթիվ են դեպքերը, երբ նա խիստ ընդհարումներ է ունեցել դաշնակցական ջոհերի և մեծատունների հետ՝ պաշտպանելով աշխատավոր, անօգնական խավերի շահերը: Անդրանիկի մասին մամուլում արված անհիմն հայտարարությունները հերյուրանքի բնույթ էին կրում և թերևս պատահական չէ, որ հեղինակները դերադասել են ծածկանվան տակ հանդես գալ:

Անդրանիկի համակրանքը սովետական իշխանության նկատմամբ այնքան ակնառու էր և որոշակի, որ նրան նվիրված այդ օրերի երգերում ու բանաստեղծություններում նույնպես նրա այդ որոշումը գնահատվում է որպես հայ ժողովրդի փրկության նպատակից բխող իմաստունություն: Անդրանիկին փաստարանող երգերից մեկը, որի հեղինակն է Մ. Ավետյանը, օրինակ, այնպիսի մի ուշագրավ քառատող ունի.

Մաքրեց պատուհանն հեղափոխության,
Ազատեց ինչպես նաև քաղաքի,
Առաջադրությամբ կապ հաստատելու
Հետ Շահումյանին, որ զորձե՛ր Պագու՛ւ:

Այստեղից ակնհայտ է, որ Անդրանիկի դեպի Սովետական Ռուսաստանն ու Բաքվի կոմունան ընդունած կողմնորոշումը հայտնի էր ժողովրդին, բուշեիկներին, մասնավորապես Զանգեզուրում, որտեղ ձոներ էին նվիրում Անդրանիկին:

Բաքվի կոմունայի և Սովետական Ռուսաստանի հետ կապեր հաստատելն Անդրանիկին դարձնում էր ավելի վտանգավոր թշնամի թե՛ թուրքական զավթիչների և թե՛ դաշնակցական բախտախնդիրների, մուսավաթականների, մենշևիկների ու իմպերիալիստների աչքում:

Անդրանիկն իր լայն ժողովրդայնությամբ և դեպի Սովետական Ռուսաստանն ունեցած կողմնորոշումով մեծ անհանգստություն էր պատճառում թուրքական նվաճողներին: 1918 թ. հուլիսի 17-ին օսմանյան կառավարության ռազմական մինիստր էնվեր փաշայի արձակած հրամանում մասնավորապես

վոր երևույթ կլինի»⁶⁰։ Ճիշտ նույն վիճակն էր տիրում նաև նախիջևանի և Զանգեզուրի գավառներում, որտեղ շարժվում էին թուրք ջարդարարները։ Անդրանիկը այդ ծանր օրերին, իր բնատուր իմաստնությունով, արտահայտելով ժողովրդի կամքը, ընդունում է սովետական կողմնորոշում։

Նման պայմաններում միանգամայն բնական է, որ տրամաբանական, որ Անդրանիկը չէր կարող զիջել ու թույլ տալ, որպեսզի սանձազերծվեն թուրքական ազդեցության նպաստող, նրա հետ գործակցող ուժերը։ Անդրանիկը ժողովուրդների սոսկ վերացական բարեկամության ջատագով չէր։ Նա միանգամայն որոշակի պատկերացում ուներ այդ բարեկամության մասին և հենց այդ բարեկամությունն էլ ընկալում էր լիովին կոնկրետ կերպով՝ հայ ժողովրդի ներկայի և ապագայի տեսանկյունով։ Նա ազդեցական ժողովրդի բարեկամն էր, քանի որ հենց այդ էր թևակոխում հայ ժողովրդի կենսական շահը, քանի որ հենց դա էին պահանջում ադրբեջանական ժողովրդի շահերը։ Նախիջևանից Ղափանի վրայով անցնելիս ավելի քան 40 ադրբեջանական դյուղում նա արժանանում էր ջերմ ու սրտատուչ ընդունելության։

Այստեղ տեղն է փոքր-ինչ ավելի մանրամասն անդրադառնալ տարրեր ազդեցությունների նկատմամբ Անդրանիկի ունեցած դիրքին, մասնավորապես հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների բարեկամությունն անխախտ պահելու նրա ձգտումներին։ Դա Անդրանիկի գործունեության կարևոր մասն է, որը, սակայն, զանազան ոչ ճիշտ մեկնաբանություններ է ստացել։

Կան բազմաթիվ փաստեր, որ ադրբեջանական դյուղերն, առանց որևէ հատուցման, մթերքներով ապահովում էին Անդրանիկի զորամասին։ Անդրանիկը բոլոր նրանց կողմն էր, ովքեր զեմ էին զավթիչներին։ Եվ որովհետև մուսավաթականները ամեն կերպ աջակցում էին թուրք ազդեցությունների առաջխաղացմանը զեպի նախիջևան, ապա և Բաքու, Անդրանիկը բացահայտ պայքարի դուրս եկավ նաև մուսավաթականների դեմ։

Նման պայմաններում ազգայնական տարրերն ու կուղակի դռնները ազատիջյան ջարդեր էին հրահրում, կոտորում դարերով իրար հետ ապրող հայ և ադրբեջանցի աշխատավորներին։ Անդրանիկն ամենայն խստությամբ պատժում էր նրանց։ Բնորոշ է, օրինակ, այն փաստը, որ նա, ստանալով էյվաղլար ադրբեջանական գյուղի բնակիչների բողոքը, կարգադրում է ամենախիստ միջոցներով պատժել մեղավորներին, բռնադրավել նրանց ունեցվածքը և հանձնել տուժողներին⁶¹։

Երբ Անդրանիկի զորամասն անցնում էր Օխշիի կիրճով, Գավիթ-Բեկի պատմական բերդի մոտով, «Թաթար (ադրբեջանցի-Մ. Ա.) և հայ գյուղացիները դիմավորեցին աղով և հացով զորավար Անդրանիկը և բանակը։ Զորավարը ոչ մեկ թաթարի քիթն իսկ չարյունեց։ Թաթար կնոջ մը ձին դողցված էր, կինը եկավ և իր խնդրանքը ներկայացուց զորավարին։ Զորավարը խկույն

գտնել տվավ ձին և գողցող հայը պատժեց ծանր կերպով ու կինը համփու գրավ»⁶²։

Թուրքական կառավարությունը ցեղասպանության իր արյունոտ քաղաքականությունը իրագործելու համար ամեն կերպ պրովոկացիոն ընդհարումներ ու միջադեպեր էր առաջացնում տարբեր ազգերի աշխատավորների միջև, ուժի մեջ էր «բաժանիր, որ տիրես» քաղաքականությունը։ Մինչդեռ Անդրանիկը, պայքարելով թուրքական բռնապետության դեմ, հոգատար վերաբերմունք է ցույց տվել զեպի բոլոր ազգերի խաղաղ բնակչությունը։ Օրինակ, բնորոշ է, որ նա Մասունի Տափկա քրդական գյուղը 1903 թ. փրկել է ավազակախմբերի ասպատակություններից։ Կան բազմաթիվ փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, որ Անդրանիկը կարող հրամաններով արգելել ու դատապարտել է հայ և թուրք աշխատավորների միջև թշնամանք սերմանելը և խստորեն պատժել է ընդհարումներ հրահրողներին։ «Մեծ դժբախտություն է,—ասել է Անդրանիկը 1918 թ. հունվարին,— որ հայ ժողովուրդը ընդհարման մեջ է քուրդի հետ։ Ամեն միջոց պետք է գործադրել մոտիկեցնելու քուրդը մեզի»⁶³։ Պետք է ասել, որ ընդհանրապես այդ տեսակետը սկսած XIX դ. 90-ական թվականներից պաշտպանում էին հայ ազատագրական շարժման շատ գործիչներ ևս։

Դեռ 1905 թ. «Ֆրանկֆուրտեր ցայտունդ» թերթի թղթակիցը հայտարարել է, որ հարցազրույցի ժամանակ Անդրանիկը մերժել է «այն մեղադրանքը», թե ինքն իբրև այլու էր քրդական գյուղերը և սոպանում կանանց, երեխաներին ու ծերերին։ Խաղաղ ազգաբնակչության վրա նա երբեք հարձակում չի գործել⁶⁴։

Անդրանիկը բազմիցս հայտարարել է. «Թուրք խաղաղ բնակչության դեմ ոչ մի ոխ չունիմ, ես կոչում եմ միայն բեկերի և կառավարության դեմ»⁶⁵։ Նա իրեն համարում էր բոլոր ճնշվածների բարեկամը, որոնց շահերը հավասարապես պետք է պաշտպանել ճնշողներից⁶⁶։

Շատ ուշադրով է այն փաստը, որ 1917 թ. ղեկավարներին Անդրանիկը հայ ժողովրդին օրհասական ծանր վիճակից դուրս բերելու համար գիմում էր բոլոր ազգերի մարդասեր ներկայացուցիչներին։

«Հասած է ժամը վերջին մարտնչումի,—գրում էր Անդրանիկը,—իմ խոսքս կուղղեմ այն բոլոր մարդոց, որոնք խոր գիտակցություն ունեն հայ ժողովուրդի լայնածավալ տառապանքին, որոնք ունին մարդասիրական սիրտ, ամեն ազգի՝ ըլլան անոնք հույն, եզդի, այսոթի, քուրդ, իսլամ կամ ոչ իսլամ, որոնք ենթակա եղած են օսմ(անյան) բռնակալ կառավարության անմարդանքի և արատախնություն»⁶⁷։

Դրա հետ միաժամանակ Անդրանիկն անզիջող էր հայ հարուստների և կեղեքողների նկատմամբ, առիթ չէր բաց թողնում, որ ցույց տա, թե ինչպես նրանք իրենց քսակի շահերը բարձր են դասում հայրենիքի ու ժողովրդի շահերի

հերից: «Հայ հարուստ,—գրել է նա նույն կոչում,—ավելորդ է ընել քո երեք տարվա պատմությունը (1914—1917 թթ.—Մ. Ա.), հայ հարուստ, այդ պատմությունը թող չկրկնվի... թող չկրկնվի երբեք ձեր երեք տարվա պատմությունը, որում կողոպտանքի պետական գանձարանները, և լեցույցի ձեր ամեն ինչ կլանող սունավորները»⁶⁸:

«Ջանդեղուրի գավառի մեր մուսուլման հզրայրներ» խորագրով կոչում, որը գրվել է 1918 թ. սեպտեմբերին, Անդրանիկը հիշեցնում է գավառի ազդեցությանը աշխատավորությանը:

«Մենք, հայերս, համաշխարհային այս պատերազմի շորս երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում... ձեր հանդեպ ոչ մի անգամ չենք ցուցաբերել թշնամական և անմարդկային վերաբերմունք, պարզ գիտակցելով, որ մենք դարավոր հզրայրներ ենք, և որ մեզնից յուրաքանչյուրը լիակատար իրավունք ունի ապրելու իր տանը, իր ընտանիքով շրջապատված»:

Որպեսզի մեկընդմիջտ վերջ տրվեն մեր միջև ամեն կարգի լուրջ մատչություններին ու բարդություններին, մենք, Ջանդեղուրի գավառի հայերս, կոչ ենք անում մեր հզրայր մուսուլմաններին, հանուն խաղաղության, խաղաղ դուրսկցության և մարդասիրության, ամեն մեկը մեզնից մնա իր շրջանում, առանց որևէ ձգտման խախտելու իր հարեանի իրավունքը և զրանով իսկ հրեաբավորություն տա, որպեսզի նման հարցերը հիմնովին լուծվեն պատասխանատու և հեղինակավոր կառավարական շրջաններում:

Անդրանիկ⁶⁹:

Մի առանձին ցավով ու դաշույնով էր խոսում Անդրանիկը հայերի և վրացիների միջև ստեղծված այսպես կոչված «չեղոք գոտու» շրջանում դաշնակցականների ու մենշևիկների սարքած ընդհարումների մասին: Նա հատուկ ցավակցություն է հայտնել այն կապակցությամբ, որ իրար հետ դարավոր բարեկամությամբ կապված հայ և վրաց ժողովուրդներին բախտախնդիր դաշնակցականներն ու մենշևիկները հասցրին հզրայրասպան պատերազմի⁷⁰:

Հովհաննես Թումանյանը հիշեցնում է Անդրանիկի հետևյալ խոսքերը՝ «Ներք իրիկունը գլուխներդ բարձին դնեմ, որ Բնանալ, մի Բիշ մտածեցեմ ձեր ազգի մասին: Այնուհետև մտածեցեմ ձեր հաբեանի մասին, հայ լինի նա, քուրդ լինի նա, ռուս լինի, վրացի լինի, ով կուզե լինի, և բարի մտածեցեմ...»⁷¹:

Բազմաթիվ փաստեր կան, որ Անդրանիկը խստորեն պատժել է իր այն ղինվորներին, որոնք ձեռք են բարձրացրել խաղաղ բնակչության վրա, անկախ նրա ազդությունից: Իսկապես, Անդրանիկը ազգերի բարեկամության ջատագով էր:

Դաշնակցականները, կատարելով թուրք ջարդարարների հրահանգը, ինչպես տեսանք, նպատակ էին դրել իրենց զործակալների միջոցով քայքայել Անդրանիկի զորամասը: Մյուս կողմից՝ դաշնակցականները և մուսավաթականները երկուստեք քայքայիչ աշխատանք էին տանում հայերի ու ադրբեջանցիների շրջանում, լարում ազգամիջյան հարաբերությունները, որով ևս օգնում էին թուրք զավթիչներին: Այդ քայքայիչ ազդագավ զործողությունների հետևանքով զորամասի որոշ զոհատներ սկսում են տատանվել և Անդրանիկից անջատվելու ձգտումների հանդեպ բերել, ոմանք էլ ուղղակի թողնում, հեռանում էին:

Զնայած այն հանգամանքին, որ դաշնակցության ստեղծած «հանրապետություն» հակաժողովրդական էությունը դեռևս բացահայտված չէր լայն մասսաների համար, աշուհանդերձ պետականության զաղափարը համակում էր հայ զանգվածներին: Դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը պայքարել էր իր կորցրած պետականությունը վերականգնելու համար: Ոմանք կարծում էին, որ ահա վերականգնվել է իրենց երազած հայոց պետությունը, և զնում էին այն պաշտպանելու: Սակայն հայ ժողովուրդը Ռուսաստանի հովանու տակ էր պատկերացնում իր երաշխավորված ազատությունը:

Սիսիանում, 1918 թ. սեպտեմբերի սկզբին որոշ զորախմբեր անջատվում են և զնում Մեղրի՝ Քավրիզ անցնելու մտադրությամբ: Ոմանք էլ անցնում են Դարալագյազ՝ «Երևանյան հանրապետությանը» միանալու:

Մի քանի օր հետո, սեպտեմբերի 4-ին, նրանց հետևում են նաև Սասունյան զնդի հետևակները, իսկ 15-ին՝ նաև հեծելազորը: Այդ զորախմբերի հրամանատարները գտնում էին, որ առանց պետական օժանդակության, առանց պարենի և ազմամթերքի, տեղական միջոցներով հնարավոր չէ զորամաս պահել: Նրանք նաև նշում էին, որ համաձայն դաշնակցականների և թուրքերի միջև կնքված պայմանագրի, ինչպես նաև թուրքերի և մուսավաթականների միջև ստեղծված բարեկամության, այդտեղ բոլոր կողմերից էլ թշնամիներով շրջապատված զորամասի գտնվելն անհանդուրժելի կդառնա և այլն:

Անդրանիկը զրան պատասխանում էր, որ տեղական բնակչությունը ամեն կերպ հոգում է զորամասի կարիքները և ցանկանում է, որ նա այնտեղ մնա: «Բացի այդ,—ասում էր նա,—զորամասը ապրեցնելու համար երբեք տեղական միջոցներ չեն պակասի, կարելի է գտնել»⁷²: Մյուս կողմից Անդրանիկը նշում էր, որ զորամասի գոյությունն անհրաժեշտ է, որպեսզի նա խափանի թուրքական ներխուժումը Հայաստան: Նա գտնում էր, որ Թուրքիայի ներգրավված է Հայաստանը կուլ տալ և հայ ժողովրդին ամբողջովին բնաջնջել: Դաշնակցական կառավարության նկատմամբ զրսերովող հանդուրժողականու-

թյունը թուրքերը միայն ժամանակավոր «էտապ մը կնկատեն իրենց ծրագրին, երբ զա ժամանակը, Բաքուն գրավվի, թուրքերը շախտի ուշանան որպես ափ մը խոտ զայն ալ փրցնել»²։ Այդ մասին քանիցս զգուշացնում էր նաև Ստ. Շահումյանը։

Անդրանիկը նշում էր նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ ժողովուրդը չի ուզում՝ ենթարկվել թուրքական լծին և պատրաստ է կռվելու։ Նա գտնում էր, որ շուտով վրա կհասնի ձմեռը, ճանապարհները կփակվեն և որևէ ռազմական գործողություն ձեռնարկել հնարավոր չի լինի։ Դաշնակցական կառավարությունը հանգիստ չէր մնում։ Դաշնակցության գործակալները համագործակցելով թուրք լրտեսների հետ շարունակում էին քայքայել աշխատանք տանել։

1918 թ. սեպտեմբերին մի շարք գործախմբեր ևս լքում են Անդրանիկին, մեկնում Դարալագյազ, միանում դաշնակցական զորամասերին։ 4000 զինվորներից Անդրանիկին հավաստարիմ է մնում 1300-ը։ Դրանք հիմնականում Շուշու և Գանձակի գնդերն էին, որոնց հետ և Անդրանիկը բռնում է Գորիս-Սիսիան պաշտպանական գիծը։

Դա ընդհանուր իրադրության արդյունքն էր. հատկապես Բաքվում սովետական կարգերի անկումը, կոմունարների ու Ստ. Շահումյանի ճակատագրի անհայտ մնալն, անշուշտ, մեծ հարված էր զեմոկրատական ուժերին։ Շատերը հուսալքվեցին, տատանվող դիրք գրավեցին, տեղի տվեցին դժվարություններին։

Այդ ամենն, ինքնըստինքյան, ազդեցին նաև Անդրանիկի շուրջը համախմբված ազատագրական պայքարի մարտիկների վրա։ Իր զորաբանակի մեծ մասի հեռանալը բնականաբար ծանր կացության մեջ էր դնում զորավարին, նրա համար, թերևս ավելի քան երբևիցե, անելանելի վիճակ ստեղծում։ Բայց Անդրանիկն իր ուղին անցել էր դժվարությունները հաղթահարելով։ Նա բազմիցս ելք էր գտնում նույնիսկ այն ժամանակ, երբ թվում էր թե փակուղու մեջ է, երբ կարծես թե հասել է վերջը։ Եվ ահա, իր համար ստեղծված այդ ծանր պայմաններում էլ Անդրանիկը կայուն մնաց, չշեղվեց իր ընտրած ուղուց։ Դաշնակցական կառավարությունը համոզված էր, որ նա հուսալքվելով զենքը ցած կգնի, բայց նա, ինչպես վաչել էր իսկական զորավարին, տեղի չտվեց, ինչպես տեղի չէր տվել կյանքի ամենածանր պահերին, հաղաթ ու մի զենքերումների ժամանակ, եղեռնի ահավոր տարիներին, և իրավունք ունի հպարտության և անհիշելու դեռ այն տարիներին իրեն ձոնված երգի տողերը։

Եվ ևս մեռկ սուրս պիտի փայլատակեմ,

Մինչև որ ուխտս տանիմ ի կատար...³

Դաշնակցականները Զանգեզուր ուղարկած լրտեսների, տեղի իրենց էությունակիցների և մուսավաթիստների կազմակերպած պրոպագանդաներով ու այլ միջոցներով չկարողացան ամբողջովին քայքայել Անդրանիկի բանակը։ Դաշ-

նակցական տրամադրություններով վարակված ու տատանվող խմբերի զընալուց հետո, չնայած զորամասի քանակը խստորեն կրճատվեց, մարտականորեն այն ավելի ամրակուռ դարձավ։ Անդրանիկի շուրջը համախմբվեցին հայրենասիրական նոր ուժեր։

Դաշնակցականների ծրագրերը՝ ներսից քայքայել Անդրանիկի զորամասը և նրան կղզիացնել, ձախողվեցին։ Դրա համար էլ նրանք դիմեցին դիվանդիտական խարդավանքի, որը նույնպես ցանկալի արդյունքի չհասցրեց։ Անդրանիկին դաշնակցության հետ հաշտեցնելու փորձերը իզուր են անցնում։

Գորիս-Սիսիան գիծը պաշտպանելով, Անդրանիկը մեծ ջանքեր զործադրեց թուրքական ուժերին հակահարված տալու համար։ Նա ամբողջովին վերականգնեց իր զորամասը, ամուր կարգ ու կանոն հաստատեց։

Թուրքերի Զանգեզուր ներխուժելու վտանգավոր տեղամասը Սիսիանի և Նախիջևանի միջև ընկած Գիմրի-Գժաձոր հատվածն էր, որի պաշտպանությունն ամբողջ Սիսիանը դարձնում էր անվտանգ։ Թուրքերն այդ հատվածում առաջանալով, գրավել էին շրջանի հայկական գյուղերի մի մասը՝ հասել մինչև Բաղամյու։ Մնացել էին Գիմրի, Գժաձոր, Նորս և Նորս Մեղրի գյուղերը, որոնց առաջարկված էր զինաթափ լինել։ Ժողովրդի մի մասը որոշել էր դիմադրել իսկ, այսպես կոչված «ազդեցիկ վերնախավը»՝ կուլակությունն ու դաշնակցական տարրը, ժողովուրդը էր ընդունելու եղած առաջարկությունը⁴։

Այդ պայմաններում շատ կարևոր էր ուժեղ պաշտպանական գիծ ստեղծել Գիմրի-Գժաձորում՝ Սիսիանից 30 վերստ հեռավորության վրա։ Անդրանիկը կոչ արձակեց բոլոր միջոցներով զինազրկ թուրքական ներխուժմանը և նրա գործադրած ջանքերն իզուր չանցան. «Ի պատիվ Գիմրի-Գժաձորի դիտակից և ազգանվեր ներտասարգության, հայերը երբեք անձնատուր չեղան թուրքերին, և թուրքերը երբեք չհամարձակվեցան զենքով զրավել այդ շրջանը և անցնիլ ավելի առաջ»։

1918 թ. սեպտեմբերի 5-ին Անգեղակոթում ժողովի էին հրավիրվել Սիսիանի բոլոր հայկական գյուղերի կոմիսարները։ Անդրանիկը, հանդես գալով, հարց գրեց, թե իր զորամասի Սիսիանում մնալը ցանկալի է՞ արդյոք, ժողովուրդը ցանկություն ունի՞ կռվելու թուրքերի դեմ և տրամադի՞ր է արդյոք զորքը պահելու համար «տնտեսական զոհողությունները ընել և ի՞նչ կերպ»⁵։ Ներկա գտնվող կոմիսարները, իրենց գյուղերի ներկայացուցիչները լինելով, որոշեցին այդ հարցը լուծելու համար ներկայացուցչական ժողով լինելով, որոշեցին այդ հարցը լուծելու համար ներկայացուցչական ժողով հրավիրել։ Այդ ժողովը կայացավ սեպտեմբերի 12-ին, որտեղ հիմնականում քննարկվեց Անդրանիկի և իր զորամասի Սիսիանում մնալու կամ չմնալու հարցը⁶։

Խորհրդակցությանը մասնակցում էին բոլոր գյուղերի ներկայացուցիչները, բացի գիմրեցիներից և գժաձորցիներից, որոնք ներկայացան ուշացումով։ Ժողովը կայանում էր Անգեղակոթի եկեղեցում։ Հարցերը քննարկում

էին մտքերի ազատ փոխանակութեամբ: «Անդրանիկը իբր ժողովրդական մարդ, չէ ուզած առանց ժողովրդական կարծիքին որեւէ բան րնել: Սիսիան մնալ թե ոչ»⁷: Այդ իմաստով անշափ հետաքրքրական է այն, որ Անդրանիկի աջակցութեամբ տեղերում ստեղծվել էին գեմեկրատական կարգեր՝ բնորոշվելով կոմիտեների գլխավորութեամբ: Նա բոլոր հարցերում խորհրդակցում էր ժողովրդական ներկայացուցիչների հետ:

Անդրանիկը, քննվող հարցերի մասին մանրամասն ղեկուցեց և բացատրեց հայ ժողովրդի ծանր կացութիւնը, նրա համար անհրաժեշտ զոհարերութիւնների դիմելու կարևորութիւնը և այլն: Նա հայտնեց, որ թուրքերը «ամեն կերպ կաշխատին ընկճել, իրենց ենթարկել հայութեանը՝ զայն վերջնականապէս վերացնելու համար»: Պետք է լարել բոլոր ուժերը և պայքարել: Սակայն Անդրանիկը միաժամանակ ընդգծում էր, որ «ինքը չի ուզեր ժողովրդի կամքի հակառակ երթալ, հետևաբար Սիսիանի ժողովուրդին կհարցնե. կուզե՞ն, որ ինքը և իր զորամասը մնա»⁸: Նա միաժամանակ զգուշացնում էր, թե «ժողովր թող հասունորեն մտածե, որովհետեւ իր ներկայութիւնը Սիսիանի մեջ անպայմանորեն պատճառ պիտի ըլլա, որ թուրքերու հետ ընդհարումներ լինին, զժրախտութիւններ պատահեն: Իսկ եթե ժողովուրդը չի ցանկանար իր ներկայութիւնը՝ թող չմտահոգվի թե Անդրանիկ ուր կերթա, ինչ կրնե, ինքը դիտե»⁹:

Հուլիս էր Անդրանիկի այդ հայրենանվեր խոսքը, որ տողորմած էր այն անհուն սիրով ու նվիրվածութեամբ, որ նա տածում էր դեպի հարազատ աշխատավոր ժողովուրդը: Նույն զգացմունքն էր տածում նաև աշխատավոր ժողովուրդն իր զորավարի նկատմամբ: Ժողովրդի անսահման սերը և հարգանքը դեպի Անդրանիկը բացատրվում էր հենց նրանով, որ նա միշտ էլ հոգով թելերով կապված էր գյուղացիական լայն մասսաների, հատկապէս աշխատավորութեան հետ: Նա բոլոր իր ծրագրերը քննարկում էր իր ղինվորների, հաճախ էլ ժողովրդի ներկայացուցիչների հետ, համոզվում դրանց ճշտութեան մեջ և նոր միայն ձեռնամուխ լինում նրանց իրադրոժմանը: Նա բազմիտեր ժողովրդի կամքի հզորութիւնը և միշտ էլ հաշվի էր նստում նրա հետ, գտնում ժողովրդի, աշխատանքի մարդկանց սրտի բանալին:

«Ժողովրդի և ժողովի տրամադրութիւնն արդեն հայտնի էր. բոլորը որոշած էին կովել և երբեք չընդունել թուրքական իշխանութիւնը, որովհետեւ լավ կհաշվէին, թե թուրքերը ինչպէս պիտի վերաբերվին մասնավորապէս Սիսիանի հայութեան հետ: Իսկ Անդրանիկի ներկայութիւնը Սիսիանի մեջ, մեծ բարեբախտութիւն կհամարէին: Հետևաբար, ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց՝ խնդրել Անդրանիկին, որ իր զորամասով միասին մնա Սիսիան»¹⁰: Այդ որոշման համաձայն ժողովն անհրաժեշտ գտավ Սիսիանի 22 հայկական գյուղերից հավաքել 4 հազար փութ ցորեն, 2 հազար փութ դարի, հայտարարել 20—25 տարեկան երիտասարդների զինակոչ, ռազմամթերքները տեղափոխելու համար տրամադրել անհրաժեշտ քանակութեամբ փոխադրամիջոցներ:

Այդ որոշումը կարևոր նշանակութիւն ունեցավ ոչ միայն զորամասի, այլ նաև ամբողջ Զանգեզուրի բնակչութեան ուժերը միավորելու և թուրքական զավթիչների դեմ վճռական մարտեր մղելու համար:

Կասկած չի կարող լինել, որ թուրքերի Զանգեզուր ներխուժմամբ նրա համար ծանր վիճակ կստեղծվեր՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով:

Այդ օրերին Անդրանիկին մեծ անհանգստութիւն էր պատճառում Բաքվում ստեղծված ծանր դրութիւնը, որի մասին նրա ստացած տեղեկութիւնները դեռես շատ կցկտուր ու հակասական էին: Բարենպաստ չէին նաև տարբեր կողմերից հասնող տեղեկութիւնները: Մասնավորապէս լուր էր ստացվել, որ Գորիսի և Շուշիի միջև՝ Զարուխի մոտ կռիվ է սկսվել, հայկական Ղարաղլաղ գյուղը հրդեհվել է, իսկ Գորիսում գտնվող Շուշինսկի և Գյանջինսկի զնդերի փորձը՝ օգնութեան գնալու, անհաջողութեամբ է ավարտվել: Գիմրի-Գժաձորից ես աննպաստ լուրեր էին ստացվում, թուրքերը կրկին վերջնագիր են ներկայացրել զինաթափվելու պահանջով: Հաղորդում էին, որ Գարալագյաղում մի շարք հայ գյուղեր ենթարկվել են թուրքերին, «իսկ Գիմրիի մեջ հայերու տրամադրութիւնը այնքան ալ վճռական չէ»¹¹: Տեղեկութիւններ էին հասել, որ թուրքերը նպատակ ունեն 20 հազար զորքով հարձակում սկսել երեք ուղղութիւններով՝ Սիսիանի, Գիմրիի և Զուլ-Մարտիրոս գյուղերի կողմից:

Թուրք զավթիչներին հակահարված տալու նպատակով Անդրանիկը շրջադաշնից Բոնակով, Ուլ, Ղարաբաղիսա գյուղերը: Ամենուր զորավարին դիմավորեցին ոգևորութեամբ: Բոնակովում Անդրանիկը եղավ նորակոչիկների վաշտերում, որոնք մեծ հուանգով զինավարժութիւններ էին անում:

Գիմրի-Գժաձոր հատվածում տիրող վիճակը վտանգավոր էր դառնում հատկապէս նրանով, որ բարձր-խավի որոշ ներկայացուցիչներ, թուրքական էմիսարների կողմից կաշառվելով, դավաճանութեան ուղի էին բռնել¹²: Հայտնաբերելով դավադրութիւնը, Անդրանիկի հրամանով, դավաճան կոմիսարը զինաթափ է արվում և Անգեղակոթում բանտարկվում: Հայրենիքի դավաճաններին, ժողովրդի դատավճռով, Անդրանիկն առանց տատանվելու պատժում էր խստագոյն կերպով:

Դրութիւնը բարդացել էր նաև նրանով, որ Թուրքիան, ոտնահարելով բոլոր պայմանագրերը, շարունակում էր նորանոր շրջաններ բռնադրավել և ամենազաւթան հալածանքներ գործադրել ոչ մուսուլմանական բնակչութեան հանդեպ:

Ինչպէս հայտնի է, սովետական կառավարութիւնը ռազմական դաժան հարկադրանքի տակ ընդունեց Բրեստ-Լիտովսկի հաշտութեան ծանր պայմանները: Հաշտութեան կոնֆերանսում սուտական պատվիրակութիւնը, 1918 թ. մարտի 3-ի գեկլարացիայում հայտարարեց, որ այդ պայմանագիրը չի բխում Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի և Թուրքիայի ժողովուրդների ազատ կամքից, այլ՝ այն իմպերիալիստները «մշակողները

են զինված վիճակում: Սա այն հաշտությունն է, որը հեղափոխական Ռուսաստանը, ատամները սեղմած, հարկադրված է ընդունել: Սա այն հաշտությունն է, որը ռուսական ծայրամասերն «ազատագրելու» պատրվակով, փաստորեն դրանք դարձնում է գերմանական նահանգներ և նրանց զրկում է ազատ ինքնորոշման իրավունքից, որը նրանց տվել է հեղափոխական Ռուսաստանի բանվորա-Գյուղացիական կառավարությունը: Այս ընդգծվում է, որ այդ հաշտությունը «օկուպացված մարզերում զինված օգնություն է ցույց տալիս կեղեքիչների դասակարգին... հողը վերագործնում է կալվածատերերին և բանվորներին ստիպում ֆաբրիկատերերի ու գործարանատերերի ձեռքին նորից ստորուկ դառնալ...»: Դրա հետևանքով «Գերմանիան զենքի ուժով գրավում է զուտ ռուսական բնակչություն ունեցող մարզերը և այնտեղ հաստատում ռազմական օկուպացիայի և նախահեղափոխական կարգի ուժի»¹³: Այդ նույն զեկլարացիայում նշվում է նաև, որ «Կովկասում, ակնհայտորեն խախտելով գերմանական իսկ կառավարության բանաձևած փետրվարի 21(8)-ի վերջնագրի պայմանները և հաշվի չնստելով Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերի բնակչության իսկական կամքի հետ, Գերմանիան այդ մարզերը բռնի կերպով անջատում է Թուրքիայի օգտին, մարզեր, որոնք ոչ մի անգամ նվաճված չեն եղել թուրքական զորքերի կողմից»: Այդ բոլորից հետո, «Գերմանիայի և նրա զաշնակիցների առաջարկած հաշտության պայմաններն ամբողջովին դառնում են Ռուսաստանին ներկայացված վերջնազոր, և սատարվում են հաշտության պայմանագիրը կազմողների կողմից անմիջական զինված ձնշում դործագրելու և պառնալիքով:

Սակայն ստեղծված պայմաններում Ռուսաստանն բնորոշության հնարավորություն չունի... Գերմանիան անցել է հարձակման. գերմանական միլիտարիզմին ներկայումս հաջողվել է կարգը վերականգնելու նշանաբանի տակ իր զորքերը շարժել Ռուսական Սոցիալիստական Հանրապետության բանվորների և գյուղացիների դեմ, բայց, իրականում, նրա նպատակն է հօգուտ համաշխարհային իմպերիալիզմի շահերի, խեղդել ռուսական բանվորա-գյուղացիական հեղափոխությունը...

Ռուսաստանի և Գերմանիայի բանվորների, գյուղացիների և զինվորների առաջ, համայն աշխարհի աշխատավորների և շահագործվող դասակարգերի առաջ մենք բացերաց հայտարարում ենք, որ մենք ստիպված ենք ընդունել վերջնազորը, որը ներկայումս թևակոխում է մեզ ավելի ուժեղ կողմը...»¹⁴

Բացի այդ լրացուցիչ պայմանագրի 5-րդ կետը պարտավորեցնում էր Սովետական Ռուսաստանին «զորացրել և արձակել թուրքահայատակներից և ռուսահայատակներից կազմված հայկական չեթենները (պարտիզանական ջոկատներ—Մ. Ա.), որոնք գտնվում են ինչպես Ռուսաստանում, նույնպես և օկուպացված թուրքական նահանգներում...»¹⁵:

Շուտով թուրքական զորքերը խախտելով պայմանագիրը Բաթումի, Կարսի և Արդահանի շրջաններում հարձակման անցան «ավերելով երկիրը և ոչնչացնելով գյուղացիական բնակչությանը: Հայերի հետագա ճակատագրի համար պատասխանատվությունն ընկնում է Գերմանիայի վրա» հայտնում էին Թիֆլիսում գերմանական հյուպատոսին իրենց 1918 թ. ապրիլի 13-ի հեռագրում Գ. Վ. Զիչերինը և Լ. Մ. Կարախանը: Նրանք պահանջում էին, որ Գերմանիան իր զաշնակից Թուրքիային հապահի «վրեժի ու շարունակյալ հողի վրա ծագող սովորական էքսցեսներից» թույլ չտա, որ «իր կամքից անկախ այս համաշխարհային պատերազմի մեջ քաշված հայ ժողովրդի համար Բրեստի հաշտության պայմանագիրը ծառայի անթիվ թշվառությունների աղբյուր»¹⁶:

ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի մինիստր Զիչերինը 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ի իր բողոքի նոտայում նշում է, որ Թուրքիան ոտնահարելով բոլոր պայմանագրերը, Հայաստանին պատկանող շրջանները օկուպացիայի է ենթարկել: Դա «ուղեկցվել է խաղաղ բնակչության նկատմամբ անթույլատրելի կողոպուտով և բռնություններով: Թուրքական վարչակարգ մտցնելու հետ մեկտեղ, կատարվել է 19 տարեկանից բարձր տղամարդկանց մասնակի զորակոչ»:
Փաստորեն այդ շրջաններին տրված իրավունքները ոտնահարվել են և բնակչությունը «բացարձակ ծաղր ու ծանակի է ենթարկվել»¹⁷:

Բրեստ-Լիտովսկի 1918 թ. մարտի 3-ի պայմանագրի 4-րդ հոդվածը նշում էր, որ Կարսի, Արդահանի և Բաթումի մարզերի բնակչությանը, որ առաջ մտնում էր Ռուսաստանի հանրապետության կազմի մեջ, իրավունք է վերապահում գրացի պետությունների «համաձայնությանը հաստատել նոր կարգ»:
Այդ նշանակում էր, որ «հիշյալ մարզերի ճակատագիրը, նրանց միջազգային իրավական դրությունը,—նշվում է Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Զիչերինի 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ի նոտայում,—պետք է որոշվեր այդ մարզերի բնակչության կամքի արտահայտությամբ: Մինչդեռ պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո թուրքական ռազմական ուժերը գրավեցին այդ մարզերը և նրանց նկատմամբ կիրառեցին ռազմական օկուպացիայի ուժի»¹⁸:
Նոտայում այնուհետև ընդգծվում է, որ «բնակչությունը, որի կամքի ազատ արտահայտությամբ պետք է սահմանվեր նոր կարգ, կանխապես ահաբեկված էր և զրկված այնպիսի պայմանների մեջ, երբ երեք մարզերի բնակչությանը վերապահված իրավունքը դառնում էր բացահայտ ծաղրանք նրանց նկատմամբ»: Ժողկոմ Զիչերինը վճռական բողոք հայտնելով թուրքական աբտաքին գործերի մինիստրությանը նշում է, որ «Ռուսաստանից բռնի կերպով անջատված բնակչության նկատմամբ այդպիսի բռնությունը համարելով պայմանագրի 4-րդ հոդվածի էական խախտում, սովետական կառավարությունը սույնով հայտարարում է, որ ինքը չի կարող համաձայնվել Կարսի, Արդահանի և Բաթումի մարզերի բնակչության այսպես կոչ-

ված կամքի արտահայտության արդյունքների հետ և գտնում է, որ այդ բրնակչությունը իր մարզերում նոր կարգ սահմանելու իրավունքը չի օգտագործել և, որ հիշյալ մարզերի նոր կարգի հարցը մնում է բաց»¹⁹։ «Թուրքական կանոնավոր զորքերը,—շարունակում է Զիշերինը,—զաշինք կապած ավազակային բանդաների հետ, գրավում են Սովետական Հանրապետության տերիտորիան, քաղաքներն ու գյուղերը ենթարկում են ավերման ու կոդուպտացիայի»²⁰։

Կնքված պայմանագրի համաձայն ռազմական դործողությունները պետք է դադարեցվեն Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև։ Մինչդեռ թուրքական զորքերը, տարբեր բանդաների հետ միացած, անմիջապես հարձակման անցնելով, քաղաքներն ու գյուղերը ավերեցին ու կոդուպտեցին, բրիտանական բրնակչությանը գնդակահարեցին և ամեն տեսակ բռնություններ գործադրեցին, չբացառելով կանանց ու երեխաներին²¹։ Գ. Զիշերինը նաև նշում է, որ սովետական կառավարության բազմաթիվ բողոքները մնացել են անհետևանք, իսկ թուրքական կառավարությունն ամեն անգամ պատճառաբանել է, թե իրր այդ բոլոր անօրինությունները կատարում են տեղական ավազակախմբերը։

Նոտայում խոսվում է նաև Բաքվի իրադարձությունների մասին 1918 թ. հուլիսին արդեն, թուրքական օկուպանտներն ընդհանուր հարձակում սկսեցին Բաքվի վրա։ Չնայած սովետական զորքերի հերոսական դիմադրությանը, հուլիսի 30-ին Շեքեթ փաշան բռնադրավեց Բաքուն։ Մի քանի օր շարունակ «թուրքական կանոնավոր զորքերը և նրանց հետ միացած թաթարական երկզակները սարսափելի ավերածություն կատարեցին և կոդուպտեցին խաղաղ բնակչությանը...»²²։

Գերմանական և թուրքական կառավարությունները խախտելով միջազգային իրավական նորմերը Բաթումում բանակցություններ են սկսում Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հետ։ Այդ կապակցությամբ 1918 թ. մայիսի 15-ին Սովետական Ռուսաստանի արտաքին դործերի մինիստրությունը իր բողոքի նոտան է ներկայացնում Գերմանիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Միրբախին։ Այդտեղ նշում է, որ Անդրկովկասի բազմաթիվ վայրերում, քաղաքներում ու գյուղաքաղաքներում «ընդունվում են բանաձևեր, որոնք Սեյմին մեղադրում են բռնատիրման մեջ և համառոտն պահանջում են հանրաքվի», որ սեյմի անդամները «չունեն և չեն կարող ունենալ լիազորություններ Ռուսաստանից անջատվելու հարցը լուծելու համար։ Հայկական քաղաքներն ու գյուղերը է՛լ ավելի մեծ համառություն են պահանջում հանրաքվի, պրնցեպով, որ իրենց պատգամավորները հեռանան Սեյմից։ Վրացական և հայկական դեպուտատներից շատերը արդեն հեռացել են Սեյմից։ Բաքուն մի խումբ սեյմականների անվանել է բռնատիրոջներ...»²³։ Կոմիսարիատը գտնում էր, որ «ռուսական կառավարության պատգամավորները պետք է մասնակցեն Բաթումում տեղի ունեցող բանակցություններին» և որ «առանց իր մասնակցության կնքած պայմանագիրը նա իրեն իրավադի չի համարի ճանաչել»²⁴։

Նման պայմաններում հակահեղափոխական ուժերը՝ մենշևիկները, դաշնակներն ու մուսավաթականները, միավորվելով իրար հետ, «սկսեցին Անդրկովկասի աշխատավոր դասակարգերի նկատմամբ վարել ամենահանցավոր ու դավաճանական քաղաքականությունը»,—նշվում էր Բաքվի ժողկոմսովետի 1918 թ. հունիսի 1-ի դիմումում։ Սակայն Բաքվի հերոսական պրոլետարիատը հավատարիմ մնալով Հոկտեմբերյան հեղափոխության դրոշին «ոտրի կալ անդրկովկասյան կոմիսարիատի և Սեյմի դեմ»²⁵։ Բաքվի պրոլետարիատը պահանջում էր միավորել ուժերը և պաշտպանել Անդրկովկասը թուրքական ներխուժումից, քանի որ «թուրքական տիրապետությունն օգտակար կլինի միայն կալվածատերերի համար, որոնք, հարկավ, նորից գյուղացիներից կխլեն հողը և առաջվա պես կսկսեն ճնշել ու շահագործել աշխատավոր ժողովրդին։ Թուրքական տիրապետությունը,—դա ամբողջ Անդրկովկասի կալվածատերերի լիակատար հաղթանակն է, գյուղացիների և բանվորների կործանումը»²⁶։ Հետո Բաքվի ժողկոմսովետը դրում է. «Եթե մենք չախջախենք մեր դավաճաններին և մեր ուժերը միավորելով ստեղծենք եղբայրական դաշինք, ապա մեզ համար սարսափելի չեն լինի ոչ մի տեսակ թուրքական ուժերը»²⁷։

Սովետական կառավարության բազմաթիվ բողոքները՝ թուրքական զորքերի դադանությունների դեմ, մնացին անհետևանք։ Զիշերինը 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ի նոտայում, նշեց, որ օսմանյան կառավարությունը խախտելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը զավթել և «զարհուրելի ավերածության է ենթարկել Ռուսական հանրապետության կարևորագույն քաղաքներից մեկը (իմա Բաքուն-Մ. Ա.)... Ռուսաստանի Ֆեդերատիվ Սովետական Հանրապետության կառավարությունը հարկադրված է ընդունել, որ օսմանյան կառավարության դործողությունները փաստորեն վերացրեցին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև խաղաղ հարաբերություններ հաստատած Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը...»²⁸։

Գերմանիայում թուրքական զեպանին ուղղված ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցչի 1918 թ. հոկտեմբերի 3-ի նոտայից երևում է, որ Զիշերինի նոտան զգալի ազդեցություն է գործել թուրքական իշխանությունների վրա և Թալիաթ փաշան միջոցներ է ձևանարել հարթելու կոնֆլիկտը։ Սովետական կառավարությունը պահանջ է դրել թուրքական զորքերն անմիջապես ետ քաշել մինչև Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով նախատեսված սահմանները և գրավված տերիտորիաները հանձնել ռուսական զորքերին, կազմել միջազգային հանձնաժողով Թուրքիայի կողմից հասցրված վնասները որոշելու, որոնց համառ պետք է երաշխավորի գերմանական կառավարությունը²⁹։ Թուրքական կառավարությունը հաղորդում էր, որ իրր օսմանյան զորքերը արդեն սկսել են հեռանալ գրաված երկրամասից։ «Յավուր,—գրում է Զիշերինը 1918 թ. հոկտեմբերի 10-ին Թուրքիայի արտաքին դործերի մինիստր Նեսեմի բեյին,—այդ

կարգադրության կոնկրետ արդյունքները դեռ չեն երևում...»³⁰։ Զիշերինը նորից վճռականորեն պահանջում է սովետական իշխանությանը հանձնել «Բաքուն և ամբողջ Անդրկովկասը... օսմանյան կառավարությունը, ինքնին հասկանալի է, այդ վայրերից դուրս կբերի ինչպես սեփական զորքերը, նույնպես և այնտեղ գործող անկանոն բանդաները՝ նրանց հրահանգիչների և հրամանատարների հետ միասին։ Միմիայն դրանից հետո հնարավոր կլինի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով այդ մարզերում ստեղծված զորքերի վիճակը դիտել որպես վերստին վերականգնված»³¹։ Ինչպես տեսնում ենք սովետական դիվանագիտության ուշադրության կենտրոնում էր Անդրկովկասը և հնարավոր միջոցներով ցանկանում էր կանգնեցնել թուրք ջարդարարների արշավանքը։ Զրնալից սովետական Ռուսաստանի միջազգային դրությունը շատ ծանր էր, բայց նա դիմեց ծայրահեղ միջոցի և չեղյալ հայտարարեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը։

Ս. Տեր-Գաբրիելյանը պատմում է, որ թուրքական զորքերի ներխուժումը Անդրկովկաս մեծ չափով մտահոգում էր Լենինին։ «Երբ ևս առաջին անգամ հղա նրա մոտ, — պատմում է Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, — նա երեք ժամ անընդհատ հարցուփորձ էր անում։ Առնվազն մեկ ժամ մենք քարտեզի առջև նստած, նա ցանկանում էր իմանալ, եթե Վրաստանը բաց չլիցի, թուրքերը է՞լ որտեղից կարող կլինեն ներթափանցել»։ Վ. Ի. Լենինը ցանկանում էր իմանալ, թե «ուրիշ ինչ շրջանցող ճանապարհներ գոյություն ունեն... Հնարավոր է արդյոք նրանց հետ (մենշևիկյան Վրաստանի-Մ. Ա.) պայմանավորվել, որ բաց չըթողնեն (թուրքերին-Մ. Ա.)... Ես Իլլիչին ասացի, որ շրջանցող ճանապարհները կարող էին լինել նախիջևանի կամ Ավշալայի վրայով։ Մի հանգամանք ևս, — շարունակում է Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, — եթե հայկական զորքերը (իմա, Անդրանիկի Զանգեզուրի զորամասը-Մ. Ա.) հնարավոր լիներ հասցնել Եվլախ, ապա մեր ճակատի զորքերը կկարգավորվեին»³²։

Զիշերինը, նշելով թուրքական ագրեսիայի այդ և ուրիշ շատ բռնությունները, նկատում է, որ Թուրքիան խախտել է պայմանագիրը, հետևապես սովետական կառավարությունը ստիպված է ընդունել, որ խաղաղ հարաբերությունները Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև այլևս չեն կարող գոյություն ունենալ։

Թուրքական դեսպոտիզմը հատկապես ծանր էր հայ ժողովրդի համար, քանի որ նրա կյանքը և դույքը ամբողջապես վտանգի էր ենթարկված։ Այդ մասին է ասա, որ Օրջոնիկիձեն 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին հաղորդում է Զիշերինին. «Հայաստանի դրությունը ողբերգական է, — գրում է նա, — Երևանի նահանգի երկու գավառների մի փոքր հողակտորի վրա կուտակվել են ավելի քան 600.000 զաղթականներ, որոնք մասսայաբար կոտորվում են սովից ու համաճարակից։ Իրենց նվաճված գավառներում թուրքերը կոտորել են բնակչության կեսը»³³։

Այս պայմաններում Անդրանիկն աշխատում էր լուրջ միջոցների գիծով Սիսիանի և ամբողջ Զանգեզուրի ապահովությունն անվտանգ դարձնել։ Թուրքական ներխուժման ամենավտանգավոր տեղն այդ օրերին Արավուս-Շխար գիծն էր։ Հայտնի էր դարձել, որ թուրքերն իրենց համախոհների և մուսավաթականների միջոցով բավականին ակտիվ գործունեություն էին ծավալել զավթողական հին նկրտումներն իրագործելու համար։ Այդ նպատակով «Սիսիանի թողական հին նկրտումներն իրագործելու համար իբր խարխախ պիտի գործածվեին, նախիջևանի կողմեն եկած թուրք ուժ մը այդ գյուղերու մեջ հանգստանալով ու կենտրոնանալով շուտով և գլուխով կիրադորներ իր ծրագիրը»³⁴։

Մինչ այդ նախիջևանի հետ կապը կտրված էր։ Սևպտեմբերի 25-ին նախիջևանի Աստապատ գյուղացի Հ. Մ.-ին հաջողվեց ծախյալ կերպով անցնել իրենց գյուղը և տեղեկություններ բերել։ Վերադառնալով, նա պատմել է. «Ամբողջ նախիջևանի շրջանը հայություն չեն թողած, մեծ մասը կին, մարդեր խառն կոտորած են և գեղեկություններ տարած։ Գյուղի մեջ շատ տուններ գեռ լեցուն են հայկ. դիակներով, ինչպես և հարեմները՝ հայ աղջիկներով»³⁵։

Ղարաղլաղը հրդեհվելուց հետո՝ թուրքերի հրահանգով ավելի են սրվում մուսավաթականների ու զաշնակների ազգամիջյան ընդհարումները։ Աղուղիի և Վաղուդիի ղոչինները նորից փակել էին ճանապարհը Գորիսի և Սիսիանի միջև։ Ամեն ինչից բացի դա մեծ վտանգի տակ էր դնում ազգաբնակչությանը, որը թուրքերի ներխուժման դեպքում չէր կարող նահանջել և ամբողջովին կոշնջանալ։ «Կասկած չկա, — գրում է Անդրանիկի քարտուղարն իր օրագրում 1918 թ. սեպտեմբերի 27-ին, — որ այս բոլորը թուրքական ուժերու օգնությամբ և մասնակցությամբ է, որ տեղի կունենան, արդեն բռնված է արար գերի մը, որը կպատմե թե Իսրայիլեն (Թումինիա) Բաթում եկած են, իրենց սլաթալիոնը երեք օր երկաթուղիով գալն վերջ, հինգ օր ալ շոսեով եկեր են. իրենց կենտրոնն է Կարեակին, որ իրենց հետ կա Տ միթրայեռը և այլն, և այլն»³⁶։

Այս և մի շարք այլ նյութեր ցույց էին տալիս, որ Թուրքիան, նպատակ ունենալով նվաճել Անդրկովկասը, մեծ ուժեր էր կենտրոնացնում։ Սևպտեմբերի կեսերին, Բաքուն գրավելուց հետո, նա կարևորագույն նշանակություն էր տալիս Ղարաբաղի և ամբողջ Զանգեզուրի գրավմանը՝ ձգտելով միանալ մի կողմից Դարալագյազի իր զորքերի և մյուս կողմից նախիջևանի հետ։ Թուրք ջարդարարների հրահանգով ազգամիջյան ջարդեր էին հրահրվել թե՛ Բաքվում և թե՛ Ադրբեջանի մի շարք այլ վայրերում։

Ե. Քաջունին, խոսելով այն դառը տպավորության մասին, որ զորավարի վրա թողել է Բաքվի անկումը, նկատում է. «Մեր ամենամեծ հույսը Բաքուն էր, ուրեմն նա ալ ինկած է»³⁷։

Այս բոլորը Զանգեզուրի համար նոր վտանգ էր ստեղծում։ Անհրաժեշտ էր արագորեն անվտանգ դարձնել մասնավորապես Աղուղի-Վաղուդի ճանապարհը

հը: Անդրանիկը նամակ գրեց Գարալաղյազ և, դիմելով իր զորամասից բաժանված Սասունի զնդի անձնակազմին ու մյուս զինվորներին, խնդրեց վերադառնալ Սիսիան, օգնել վտանգից պաշտպանելու Զանգեզուրը: Գիմարի-Գժաձորի պաշտպաններին օգնելու համար նա ուղարկեց 100 զինվորներից բաղկացած մի խումբ: 25—31 տարեկանների լրացուցիչ զորակոչ հայտարարվեց և հրաման արվեց ուժեղացնել պաշտպանությունը Բաղարշայ-Գիմարի-Գժաձոր բնագծում և Բնունիս, Բաղաղյուզ, Ախլաթյան, Ալեկուս կարևոր հետերում: Դրանք սկսեցին պաշտպանել տեղական ուժերը և Ղարաբաղի սայի պահեստի վաշտը: Հրաման տալով ամրացնել դիրքերը՝ Անդրանիկը օգնություն է գնում Գորիսին: Ազուդիի և Վազուդիի ղոչինները փորձում են հրացանաձգություն սկսել, բայց շուտով հաղթանակում և ճանապարհը բացում: Անդրանիկը, մեծ դժվարություններ հաղթահարելով, իր հետ տանում է նաև Շուշինսկի զնդի երկու դաշտային թնդանոթներ, որոնց փոխադրումն այդ ճանապարհով գրանից առաջ չէր հաջողվել:

Դեռ Գորիս չհասած՝ Անդրանիկի զորամասի հրամանատարներից մի զոն-դապետ լուր է տալիս, որ թուրքերը արգեն գրավել են Խոջենավար գյուղը, և խնդրում է շտապ օգնություն հասնել:

Անպատեճերի 29-ին, երեկոյան դեմ, Անդրանիկը զորիսցիներին համար անսպասելի արագությամբ մտավ Գորիս: Նրանք «մեծ ուրախությունով, հանգեսով ու բազմությամբ եկան դիմավորելու»³⁸:

Գորիսցիները անում էին ամեն ինչ, որպեսզի Անդրանիկի ու նրա զինվորների համար պայմաններ ստեղծեն:

Իմանալով Անդրանիկի զորքերի Գորիս վերադառնալու մասին՝ քաղաքի վրա հարձակվող զորքերը հաղթանակում են նահանջում: Սակայն նոր հարձակումների վտանգը դրանով չի վերանում: Գորիսի պաշտպանությունը միանգամայն բարձրիմով էր արված: Այնտեղ բավական ուժեղ էր դաշնակցական բախտախնդիրների ազդեցությունը:

Քաղաքի պաշտպանությունը կազմակերպելու համար անհրաժեշտ էր հաշվառման ենթարկել զինամթերքը և դնել մեկ իշխանության տակ, զորակոչել տեղական երիտասարդությանը, զինվորական վաշտեր կազմել և վարժեցնել, հարմար դիրքեր բռնել, պաշտպանության ամրացված դժեր ստեղծել և այլն: Այս ամենը կազմակերպելու համար մեծ հոանդ ու շատ ժամանակ էր պետք: Մինչդեռ Գորիսի ազգային խորհուրդը այդ բոլորի հանդեպ հանցավոր անտարբերություն էր ցուցաբերում: Անդրանիկը ձեռնամուխ լինելով քաղաքի պաշտպանության կազմակերպմանը, հոանդուն աշխատանք է տանում, անհրաժեշտ հրահանգներ տալիս: Նրա հսկայական հեղինակությունը զսպում էր դավաճանների թշնամական գործողությունները:

Սակայն բոլոր կողմերից ստացվող աննպաստ լուրերը գնալով ավելի մեծ ազդեցություն էին թողնում թե՛ ժողովրդի և թե՛ զինվորների վրա: Չէր վհատ-

վում միայն Անդրանիկը: Նա լցված էր լավատեսությամբ. «Ներքին ձայնը կըսեր թե մոտ է մեծ վաղկյանը, երբ արգեն դրությունը փոխված պիտի տեսնենք և նույնիսկ ուշ մնացած՝ գործելու համար»³⁹:

Թշնամական տարրերը թուրք լրտեսների հրահանգով շարունակում էին լարված դրություն ստեղծել դարերով հարեանությամբ ապրող հայ և ադրեհանական գյուղերի միջև: Շատ անգամ նրանք բորբոքում էին կրոնական մոլեռանդությունը, հրահրում թուրքերին գնդակոծել ադրեհանական գյուղերն ու թաղամասերը, որպեսզի այնուհետև մեղքը բարդեն հայերի վրա: Երբ թուրքերը ազգամիջյան կռիվներ հրահրելու նպատակով հարձակվեցին Նախիջևանի վրա, գնդակոծեցին նախ և առաջ հենց ադրեհանական թաղամասը, որպեսզի դրա համար մեղադրեն հայերին: Բայց բուն ժողովրդի բարեկամությունը, հայ և ադրեհանցի աշխատավորների մտերմությունն ու փոխադարձ վստահությունն անխախտ էր մնում նույնիսկ այդ ծանր ժամանակներում:

Բնորոշ է, օրինակ, այն, որ Սիսիանում ստեղծված իրադրությունից վախեցած և թուրք կմիսարների հետապնդումներից խուսափող ադրեհանցիները որոշ գյուղերից յալլաղները, կամ ձմեռանոցները հեռանալով, պատվիրում էին հայ հարեաններին հետևել իրենց տնտեսություններին: Դարապասի շրջանային կոմիսար «Գ. Մ.»-ն իր մի հաղորդման մեջ մասնավորապես հայտնում էր, որ հարեան Շխարի ադրեհանցիները ամառանոցներ գնալով «կխնդրեն հայերին օգտվել իրենց ցանքերեն ու տուններեն...»⁴⁰: Այդքան մեծ էր հարեանությամբ ապրող հայերի և ադրեհանցիների վստահությունն իրար հանդեպ:

Հոկտեմբերի 11-ին, երբ Անդրանիկը պատրաստվում էր Սիսիան վերադառնալ, Շուշիից երեք հոգուց բաղկացած մի հանձնաժողով է այցելում Գորիս և հայտնում, որ թուրքերն Ասկերանի շրջանում մի քանի գյուղեր ուժեղացնելուց հետո, սեպտեմբերի 25-ին, առանց դիմադրության գրավել են Շուշին: Քաղաքի գրավման գործում դավաճանական դեր էր խաղացել ազգեցիկ հարուստ խավը, որը «փառավոր ընդունելություն է բրած թուրքերուն», իսկ «երիտասարդության զինված մասը հեռացել է քաղաքեն»՝ պայքարը շարունակելու համար:

Հանձնաժողովը, որ ուղարկված էր թուրք օկուպանտների պատվերով Շուշիի հայ-ադրեհանական խառը մարմնի կողմից, նպատակ ուներ համոզել, որ Գորիսը զինաթափվի, ենթարկվի թուրքերին և մուսավթական կառավարությունը, սակայն նրա անդամները ներկայանում էին այնպես, որ իբրև «իրենք եկած են հայտնելու այն, ինչ որ տեսած են»⁴¹, նրանք հրապարակեցին նաև

* Զանգեզուրի հայ և ադրեհանցի աշխատավորների սրտաբուխ բարեկամությունը, նրանց անխախտ եղբայրությունը շատ ստեղծագործողների է ոգեշնչել: Սովետահայ լավագույն պատմավաճառից մեկի՝ Ակսել Բախուցի «Ներաշխարհային բնկուղենների» հիմքում լինած է Արա ապր և երա Օրուշ բերվալի բարեկամությունը՝ հենց «էն խառը տարիներին»:

Անդրանիկը լսեց ծանր կյանքի այդ համանվագը, լսեց ու ավելի բորբոքվեց, ժողովուրդն ինքն էր երգում և, ասես, ելք էր պահանջում զորավարից: Նա դուրս նետվեց վրանից, այլևս չէր կարող հանգստանալ, երգի մեջ նահատակների ձայնն էր. չսկզբնել նրանց սուրբ արյունը, որ թափվեց հանուն հայրենիքի, հանուն հայ ժողովրդի գոյատևման: Լուսաստղը ցույց էր հետվում, ասես նահատակների վերջին հուշան էր, որ շողարձակում էր հորիզոնի վրա: Այդ մտորումների մեջ Անդրանիկը քայլում էր դեպի գիրքերը և իր շուրջը տեսավ ուսակա թանակի շարքերում կոփված հերոս մարտիկներին, զգալով կարծես, որ իր հետ է հզոր ու անպարակի Ռուսաստանը:

Ծանր ու լարված այդ օրերին ահա, հոկտեմբերի 14-ի գիշերը, զորավարի վրանն է այցելում Սիսիանի շրջանի լիազորը՝ պարթևահասակ ու վճռական մի երիտասարդ: Նա բարի լուր էր բերել: Երևանից ստացած նամակներում հազորդվում էր, որ դաշնակիցները Գերմանիայի աներիտոթիան են մտնոյ և նրան ծնկի են բերում, որ թուրքական զորքերը Կովկասից քաշվում են, որպեսզի Պոլիսը պաշտպանեն: «Բարի այդ լուրերը ոգևորել են, և Անդրանիկը խորապես համոզված էր, որ այդ բոլորը իրականություն են, իրականություն, քանի որ ինքը պատերազմի սկիզբին իսկ հավատացած էր, որ այդպես պիտի ըլլար, ուշ կամ կանուխ»⁵³:

Անդրանիկն անմիջապես հազորդում է Գորիս և իր կոշում աշխատավորներին առաջարկում, որ նրանք միավորվեն և «երբեք չլքվին ու չենթարկվին թուրքերուն և թե ինքը շուտով կդառնա Գորիս»⁵⁴: Այդ լուրերը մեծ ոգևորություն առաջացրին: Անդրանիկը նոր եռանդով սկսեց պատրաստվել առաջիկա գործողություններին և վաղեմի ծրագրերի իրագործմանը՝ շարժվել Գորիս-Շուշի-Նվլախ գծով, դուրս վռնդել թուրք զավթիչներին Շուշի, Նվլախ, Գանձակի շրջաններից, ասպանել թիկունքը:

Սակայն Անդրանիկին քաջ հայանի էին վայրագ թշնամու խարդախությունները և այն, որ նա մինչև անգամ իր հոգեվարքի ժամին, հայ ժողովրդին նոր շարիքներ կարող է բերել: Հոկտեմբերի 15-ին Ղարաբլիխայում Անդրանիկը հրավիրեց Սիսիանի շրջանի կոմիսարների ու ժողովրդական պատվիրակների խորհրդակցություն: Նա իր ոգևորիչ խոսքով նորից խնդիր դրեց լարել ուժերը և ամրացնել նորս-Մաղարա-Գիմրի-Գմաձոր գիծը: Ժողովուրդը գիտեր, որ թուրքերի ներթափանցումը բերում էր մահ ու քայքայում ու ավերածություն: Բոլորի համար պարզ էր, «թե թուրքերը ինչպես պիտի վերաբերվին հպարտ սիսիանցիների հետ»⁵⁵:

Այդ ծանր օրերին սիսիանցիների և Գորիսի շրջանի գյուղացիության զործադրած հերոսական ջանքերը և կրած նյութական զոհաբերությունները կազմում են մեր ժողովրդի պատմության հերոսական էջերից մեկը: Ինչպես միշտ, այս անգամ էլ, հոկտեմբերի 15-ին ժողովրդի հայրենասիրական ոգին մեացան հողգողը: «Եվ, ի պատիվ սիսիանցիների, ժողովրդ այս անգամ ևս որոշեց

ոչ մի ժամանակ չենթարկվիլ, կռվիլ մինչև վերջը և ազատվիլ կամ մեռնիլ»: Ժողովը որոշեց շարունակել կռիվը, զորակոչի ենթարկել 20—40 տարեկաններին, «բոլոր միջոցներով բավարարել գեն. Անդրանիկի պահանջները»⁵⁶:

Մինչ այդ Զանգեզուրի լիազոր ներկայացուցիչը, ժամանելով Երևան, դաշնակցական կառավարությանը տեղյակ է դարձնում այնտեղ ստեղծված ծանր կացություն մասին և օգնություն խնդրում: Նա միաժամանակ հայտնում է, որ Զանգեզուրը որոշել է չենթարկվել նվաճողներին և մինչև վերջ դիմադրել թշնամուն: Սակայն դաշնակցությունը ինչպես միշտ, այս անգամ էլ ցույց է տալիս իր զաղրելի գեմբը և դավաճանական գիրք բռնում հայ ժողովրդի սրբազան ուխտի հանդեպ: Ժամանակագիրը արձանագրել է. «Երևանյան կառավարության տեսակետը համաձայն չէ Զանգեզուրի ժողովրդի տեսակետին», սակայն զանգեզուրցիները հայտնում են իրենց «համոզումը՝ դիմադրել, կռվիլ»⁵⁷:

Կարգավորելով ու ամրապնդելով Սիսիանի պաշտպանությունը, Անդրանիկն այսուհետ լիազոր իր հավատարիմ Շուշիսկի վաշար, իսկ ինքը մեկնեց Գորիս:

Հոկտեմբերի 16-ին, երբ գեո նոր էր Անդրանիկի զբաժանոր շարժվում դեպի Գորիս, նրան հանձնեցին շրջանի գյուղացիական ներկայացուցիչների որոշումն այն մասին, որ Գորիսի ամբողջ ժողովուրդը պահանջում է ուժերը միավորել և կռվել թշնամու դեմ: Միաժամանակ ժողովը որոշել էր խնդրել Անդրանիկին ղրկավորելու հայրենիքի պաշտպանության համար մղվող պայքարը: Զորամասը աշխատավորության կամքն արտահայտող այդ որոշումը մեծ խանդավառությամբ բնորոշեց և շտապեց դեպի Գորիս: «Ամբողջ շոտեն մեծ խանդավառությամբ բնորոշեց և անոնց «ուռա»-ներու ձայները մեկ ծայրեն մինչև գրավված էր զինվորներով և անոնց «ուռա»-ներու ձայները մեկ ծայրեն մինչև մյուսը շարունակվող որոտման մը ալիքներու պես անվերջ կերկարած գվեին»⁵⁸:

Լուր ստացվեց, որ թուրքերը նվաճողական իրենց ծարավին հագուրդ տալու նպատակով առաջանում են դեպի Գորիս: Նրանք արդեն վերջնագիր էին ներկայացրել Խնձորեսկ ու Կոռնիձոր գյուղերին՝ հոկտեմբերի 16-ին, մինչև ժամը 12-ը գեներ վայր գնել ու հանձնվել: Ավելին, թուրքերը Իզյաթ բեյին արդեն այդ շրջանի գյուղերի կառավարիչ էին կարգել և մի շարք գյուղերի «... ախսախկալների» ժողովի էին հրավիրել, որպեսզի նրանք գյուղացիներին համոզեն առանց դիմադրության հանձնվելու:

Երեկոյան Անդրանիկը հանդիսավորությամբ մտնում է Գորիս: Մարդկանց զանգվածը նրան մեծ խանդավառությամբ է բնորոշում: Արդեն բոլորը հայրենի երկիրը պաշտպանելու ոգևորությամբ էին տոգորված, արտակարգ եռուղևոսի մեջ էին: Այստեղ Անդրանիկին ներկայացան նաև Ղափանի շրջանի ներկայացուցիչները, որոնք հաստատեցին իրենց որոշումը՝ ուժեղ դիմադրական շարժում կազմակերպել թշնամու դեմ: Հայրենիքի պաշտպանության համար Զանգեզուրի ամբողջ բնակչության հանդես բերած այդ նվիրվածու-

թյունն ու զոհաբերության դիմելու պատրաստակամությունն անսահման և քանի որ ոգևորություն էին հաղորդում Անդրանիկին ու նրա հերոս մարտիկներին:

Հոկտեմբերի 16-ի ամբողջ օրը, հրամանատար Անդրանիկը, շրջապատված իր զորամասերի հրամանատարներով ու աշխարհազորի ղեկավարներով, «գիշերը, մինչև ուշ ժամանակ, Զանգեզուրի քարտեզի վրա, շրջանի ինքնապաշտպանություն կետերը, այդ գործի համար անհրաժեշտ զինվորները և անհնց զինման ու պարենավորման հարցերը կզբաղեցնեն շրջանի ինքնապաշտպանության պատասխանատվությունը ստանձնողներու ուղեղները»⁵⁹։

Անդրանիկն իր հեղինակության ուժով մեծ աշխատանք կատարեց նաև ներքին լուրջ հակասությունները վերացնելու ուղղությամբ: Բանն այն էր, որ «անհանդարտ տարրերը հարմար ժամանակ գտած էին իրենց հին և նոր հաշիվներ մաքրելու համար»: Որպեսզի վերջ տրվեր այդ բոլորին՝ «հարկ էր, որ Անդրանիկը ղգացներ իր ներկայությունը»⁷⁰: Եվ իրոք, նա իր ազդու և վճռական խոսքերով կարողանում էր ղսպել շարագործներին ու շահամուրհներին:

Ընդհանուր հոռուգեռի այդ պահերին Անդրանիկը մի ուրախալի լուր ևս ստացավ. իր զորամասից որոշ ժամանակ առաջ անջատված այն ջոկատը, որ գնացել էր Մեղրիի կողմը, որպեսզի Պարսկաստան անցնի, մնացել էր Մեղրիում և «Թուրքերու քանիցս հրավերին անձնատուր չէ եղած»⁶¹:

Հոկտեմբերի 19-ին ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպումը արգեն ավարտվել էր, պատրաստ էին դիրքերը, ուժերը դասավորած, ստեղծվելու կարգավորվել էին ղինամթերքի ու պարենի պաշարները: Մնում էր, որ Անդրանիկը անձամբ մեկնեւ տեղերը, ստուգեւ, համապատասխան հրամաններ տար: Նա նախ այցելեց Քարաշեն գյուղը, ստուգեց պահեստային ուժերի վիճակը: Ամեն ինչ կարգին գտնելով՝ Անդրանիկը ջերմ հանդիպում ունեցավ աշխարհազորայինների հետ: Օրը խիստ անձրևային էր և ամպամած: Անդրանիկը գիշերելու մնաց Քարաշենում: Այդտեղ էլ նրան Գորիսից տեղեկացրին, որ Երևանից ստացված տեղեկությունների համաձայն թուրքերը Սիսիանի սահմանից սկսել են հեռանալ:

Հաշորդ օրը առավոտյան նա դիրքերում դասավորեց պահեստի ուժերը և մեկնեց Տեղ, որը Զանգեզուրի ամենամեծ և հարուստ գյուղն էր՝ Շուշի-Գորիս գծի վրա։ Այդ գյուղը իր գրաված աշխարհագրական դիրքով և հերոսական ավանդույթյուններով կարևոր նշանակություն ուներ ինքնապաշտպանության համար։ Տեղում նրան հայտնի է դառնում, որ Ագուլիս, Բիստ, Նասըրվան և Ռումիս գյուղերը «ընդունած են թուրքերու տիրապետությունը, ղինալթափ հեղած են և կգտնվին դժոխային դրության մեջ»⁵²։ Հայտնում էին, որ թուրքերը մեծ տուգանքներ են դրել այդ գյուղերի վրա, կողտպտում են, ավերում։ Սակայն ինչ կարելի էր անել այդ վճռական օրերին՝ չէ որ Ագուլիսը բավականին

Հետո էր: Անդրանիկը անմիջապես օգնող ջոկատներ ուղարկեց և կոչով դիմեց գյուղացիություններ վճռական հարված տալ անարդ ու դաժան նվաճողներին:

Սկսվեց կատաղի դիմադրական պայքարի մի նոր ու վճռական շրջան:

Անդրանիկին հայտնի էր, որ, չնայած թուրքերին հաջողվել է գրավել Շուշին, ժողովուրդը գեներ չի հանձնել, շրջանի գյուղերը չեն ենթարկվել զավթիչներին, իսկ պատմական Ճաբտար և հարևան գյուղերում շարունակում են պարտիզանական կռիվները, կատաղի մարտեր են մղվում: Մի շարք գյուղերում կարիճներից ստեղծված ջոկատների հանկարծակի հարվածները թուրք զավթիչներին սարսափի մեջ են պահում, Ղարաբաղցիների հանդես բերած այդ մարտականությունը շատ ոգևորեց Անդրանիկին: Նա հպարտությամբ վերհիշեց Ղարաբաղի վաղեմի ռազմական փառքը, նրա հերոս զավակներին, սխրանքները, այն, որ պատմական ոչ մի ժամանակաշրջանում օտար նվաճողներին երբեկոց չի հաջողվել տիրել Ղարաբաղին:

— Դե թող զարթնեն Ավան Յուզբաշին ու Դավիթ-Բեկը և տեսնեն, թե ի՞նչ օրի հասցրեց Ղարաբաղը դաշնակ-թուրք-մուսավաթական դաշինքը, որ աշխարհ լիտի կերպով երաշխավորում էին վրաց մենշեիկ-սոցիալիստները, — ասում էին զարբաղցիները:

Տեղից Անդրանիկը ժամանեց Կորնի գյուղը և, ծանոթանալով դուռնյանը, այնուհետև գնաց Խնձորեսկ, որտեղից երևում էին թուրքական դիրքերը: Անդրանիկը գյուղից բարձրացավ այն վայրերը, որտեղ հայկական դիրքերն էին: Պաշտպանական կետերին ծանոթանալուց և անհրաժեշտ ցուցումներ տալուց հետո հոկտեմբերի 22-ին նա նորից վերադարձավ Գորիս:

Մի քանի օր հետո՝ հոկտեմբերի 26-ին, Ղարաբաղի Դիզակի շրջանից Գորիս ժամանեց մի ծերունի սուրհանդակ՝ Ալեքսան Առաքելյանը։ Գեղջուկի համազդեհատով սուրհանդակը ներկայանում է Անդրանիկին և «երբ ակնածանքով իր փափախը կհանն գլուխեն, նվիրական մեկը կդառնա այդ հրաշալի ծերուկը»⁶³։ Դիզակի շրջանից Խժաբերդի վրայով, լեռներով ու ձորերով, անցնելով այն վայրերով, որտեղ թուրքերն էին, նա կարողացել էր հասնել Կոռնիձոր։ Ծերունին իր պարզ ու գեղջկական լեզվով պատմեց, «թե ինչպես ժողովուրդը, հետեկելով իրենց ղեկավարներուն, զինաթափ չէ եղած, չէ ենթարկված Օսմանյուն» և «թե ամենքը կփափագին, որ Անդրանիկը երթա այնտեղ»⁶⁴։

Երևունին խոսում էր Ղարաբաղի անպաճույճ ու հյուլթալի բարբառով։
այնքան պարզ ու շնորհալի, որ բոլորին էլ հմայք էր պատճառում։ Նա ամեն-
քին էլ խորին հարգանքով «աղա» էր կոչում, շարունակ հաստատում զարա-
բաղցիների պատրաստակամությունը՝ պաշտպանել հայրենիքը։ «Ամենքը

նում էր ճակատային դիմ: Ամբողջ քաղաքը պատրաստվել էր հանդիսավորութ-
յամբ հրաժեշտ տալու և իր շնորհակալության մաղթանքները հղելու դորա-
վարին՝ Զանգեզուրը թուրքական ավերածություններից փրկողին: Հատկապես
սրտառու էր հուզվել էր այն սլահը, երբ «Գորիսի հայ կանանց միությունը»,
անհաղթ հերոսին հանդիսավորությամբ նվիրաբերեց իր գործած «գոց-կարմիր
մետաքսե կտորի մը վրա դրոշակ մը, ոսկեթել բանվածքով և «Հայկական
առանձին հարվածող զորամաս» վերտառությամբ»⁷³:

Այդ գեղեցիկ հանդեսին ներկա էր քաղաքի ամբողջ բնակչությունը՝ մա-
նուկներից մինչև ծերերը: Դրոշակը, կանանց միության ներկայացուցիչը, մի
քանի ջերմ խոսք արտասանելով, հանձնում է զորավարին: Անդրանիկի հա-
մար դրանք չափազանց հուզիչ լուսկներ էին: Հաղթական հանդիսավորու-
թյամբ, բայց և խոր զգացումների շեշտով, նրա արտասանած խոսքերն այս-
պես է վերարտադրել զորամասի օրագրողը. «Մինչև հիմա շատ դրոշակներ
նվիրված են, որոնք բոլորն էլ նշանակեցին արյուն, ավերի, ջարդի և
դժբախտության: Կմաղթե, որ այդ դրոշակը լինի վերջինը և բերե հաջողու-
թյուն, խաղաղություն: Ապա կոչ կրեն բոլոր հայ անհատին, մասնավորապես
զանգեզուրցիին, արի լինել, պաշտպանել իր իրավունքը և կռվել ազգի ա-
զատագրության և իր կյանքի, պատվի ու ինչքի պաշտպանության համար: Ա-
հա միակ ուղին ամեն մի պարտաճանաչ հայու: Կեցցե՛ն այդ պարտաճանաչ
կռվողները»⁷⁴:

Ծափերի և ուռաների թնդունի տակ Անդրանիկը հեծավ իր նժույգը և զո-
րամասի առջև բռնած կարմիր դրոշակով սլացավ առաջ:

Երեկոյան մութն ընկնելու պահին նրանք հասան Տեղ: Հաջորդ օրը՝ նոյեմ-
բերի 28-ը, անցավ եռուզեռի մեջ: Զորամասը պետք էր ապահովել մթերքնե-
րով, փոխադրական միջոցներով և անհրաժեշտ ամեն ինչով: Այդ բոլորն այն
դժնդակ օրերին կապված էր ահավոր դժվարությունների հետ: Ամեն ինչի մա-
սին Անդրանիկն էր հոգում, ինքն էլ ստուգում և կարգավորում էր: Նա և՛ խը-
րախուսում, և՛ զայրանում էր, և՛ պահանջում անխափան կատարել իր հը-
րամանները: Անդրանիկն իր անընկճելի կամքով հասնում էր իր նպատակին
և անկարելին դարձնում իրականություն: Ղարաբաղի ազատագրումը թուրքե-
րի լծից նա համարում էր մի պատմական կարևոր խնդիր և զանգեզուրցիին-
րի պատվի դրոշմը, պահանջում էր «ամեն զոհաբերություն կատարել այդ նը-
պատակին հասնելու համար»⁷⁵: Որոշ գեպքերում, պատերազմական գործո-
ղությունների նախապատրաստվելիս, Անդրանիկը հարկադրաբար դիմում էր
նաև խստություններին: Սակայն զորավարն այնպիսի մեծ հմայք ուներ, որ նրա

խստություններն ու պատիժներն անգամ, շատ շանցած, հիշվում էին նվիրա-
կանությամբ՝ դրանք համարելով մեծ նպատակը ապահովող անհրաժեշտ մի-
ջոցառումներ:

Հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան, զորամասը շարժվեց դեպի Շուշի՝ թուրքե-
րի լծից ազատելու Ղարաբաղը: Ինչպես միշտ, այս անգամ ևս նա խիստ հը-
րահանգ էր տվել՝ խուսափել խաղաղ բնակչության հետ ընդհարումներից,
հատկապես զգույշ լինել և խուսափել ադրբեջանական դյուղերում որևէ միջա-
դեպի տեղիք տալուց:

Զորամասը Զարուխի ձորով մտավ Հաղարիի ձորը, իսկ ապա՝ ազգամիջ-
յան ընդհարումներից ավերակ դարձած Ղարաղլլաղ հայկական գյուղը: Այդ
տեղամասերում ճանապարհի վրա կային 20-ից ավելի ադրբեջանական դյու-
ղեր՝ Կարի-Ավդալլար, Մերքիդ, Ղզլուղ, Սուլթանքենդ, Մալիբեկլու, Սուա,
Զեյվա, Սյումուրլու, Նովրուզլու, Զայքենդ, Թաթղարասի և այլն: Թուրքերը
այդ գյուղերում տիրապետություն հաստատելով, իրենց ձեռքին գործիք էին
դարձրել տեղացի ղուլիներին: Շուշին գրավելուց հետո, թուրքերի հրահանգով,
1918 թ. հոկտեմբերին հիմնահատակ էր արվել Ղարաղլլաղ գյուղը, ոչնչաց-
վել էին 217 զարաբաղցի զինվորներ, Զաբուխի և Հաղարիի կամուրջների
միջև զնդակոծվել էր գաղթականների քարավանը և այլն:

Անդրանիկը դիտեր այդ ամենի մասին և, բնականաբար, ծանր ապրում-
ներ էր ունենում, զայրույթով խոսում տեղի ունեցած անտեղի արյունահեղու-
թյունների մեղավորների մասին: Ենթադրվում էր, որ նա վրեժխնդիր կլինի,
համենայն դեպս կպատժի թափված անմեղ արյան համար: Բայց Անդրանիկն
ամեն կերպ խուսափում էր որևէ ընդհարումից, ցանկանում էր, որ զորամասը
ամեն կերպ խուսափում էր որևէ ընդհարումից, ցանկանում էր, որ զորամասը
խաղաղությամբ մուտք գործի Ղարաբաղ: Հենց դրա համար էլ բոլորն այն
կարծիքին էին, թե շրջանի ադրբեջանցիները չեն դիմադրի «Անդրանիկի ու
զորամասի առաջխաղացմանը»⁷⁶: Սակայն այդ գյուղերում և հատկապես
Մերքիդի շրջակայքի վրա իշխող բարձունքներում թուրքերը նախապես պատ-
րաստված հարմար դիրքերից սկսեցին զնդակոծել Անդրանիկի զորամասը:

Թուրքերը, անշուշտ, ամեն կերպ ձգտում էին սլոնովակացիներ ընդհարման
մեջ ներքաշել ադրբեջանական գյուղերը: Պրովոկացիայից խուսափելու նը-
պատակով զորամասը ետ քաշվեց, դիրքեր բռնեց և հետախուզությամբ
ճշգրիտ որոշեց Մերքիդում խրամատավորված թուրք ասկյարների տեղը: Այն
բանից հետո, երբ ասկյարները համառեցին, զորամասի մարտիկները նոյեմ-
բերի 30-ի վաղ առավոտյան գրոհեցին այդ դիրքերը: Մեծ գժվարությամբ,
միայն գեկտեմբերի 1-ին, հնարավոր եղավ գրավել դրանք:

Առաջ շարժվելով, զորամասն անցավ Սուա, Զեյվա, Ավդալար ադրբեջա-
նական գյուղերով: Այդ գյուղերում թուրք ասկյարների դիմադրական կետեր
չկային, և ադրբեջանցիները ոչ մի դիմադրություն ցույց չէին տալիս, իսկ քոչ-
վորները մեծ սիրով էին ընդունում Անդրանիկին:

* Պատմում են նաև, որ Գորիսում կանայք Անդրանիկին սինու վրա մատուցել են կանացի
թանկարժեք զարդեր՝ դորքի և գաղթողների կարիքները հոգալու համար:

Հանապարհը մինչև Շուշի բաց էր, և գործը շարունակեց առաջ ընթանալ, Բայց Բաքվի դաշնակիցների զորքերի ընդհանուր հրամանատար, անդիա-կան զենեքալ Թոմսոնից և մուսավաթական կառավարության նախարարա-պետ Խան Խոյսկուց հեռագիր ստացվեց, որով պահանջվում էր Անդրանիկից առաջխաղացումը դադարեցնել: Հավատ չընծայելով այդ հեռագրի իսկու-թյանը և այն թուրքերի սարքած հերթական խաղ համարելով, Անդրանիկը հեռագրեց զենեքալ Թոմսոնին, որ իր նպատակն է Ղարաբաղի ամբողջ բը-նակչության կամքով աղատագրել Շուշին և վերացնել թուրքերի բռնություն-ները Ղարաբաղում:

Գեկտեմբերի 2-ին ամբողջ զորամասը անհամբեր սպասում էր հրամանի, որ գրավի Շուշին: Բայց հանկարծ յուր ստացվեց, որ Շուշիից զեպի Ավդալար է շարժվում սպիտակ զորշակը պարզած մի ավտոմեքենա, որը շուտով կանդ առավ Անդրանիկի վրանի առջև: Զորավարին ներկայացան անդիական կա-պիտան Ի. Ֆ. Սկարը և ֆրանսիական կապիտան Գասֆիլդը: Բժիշկ Ռուբենը, որ տիրապետում էր անգլերենին, թարգմանչի դեր ստանձնեց:

Նրանք Անդրանիկին են հանձնում Թոմսոնի նամակը: Այդ նամակով ա-ռաջարկվում էր դադարեցնել առաջխաղացումը: Թոմսոնը սպառնում էր, որ առաջխաղացումը կարող է վնասել Հայկական հարցի նպաստավոր լուծմանը և կգիտվի իբրև դաշնակիցների դեմ ուղղված ակտ:

Խոր մտատանջության մեջ ընկած Անդրանիկին սթափեցրեց ֆրանսիացի կապիտանի հետաքրքիր զրույցը: Նա պատմեց, որ, երբ Անդրանիկն իր զո-րամասով սկսեց զրոհել Խոյսի վրա, ինքը գտնվում էր Ուրմիայի շրջանում, ա-սորի ու հայ զաղթականների մեջ: Անդրանիկի հասցրած հարվածի շնորհիվ փրկվեցին տասնյակ հազարավոր վանեցիներ, որովհետև թուրքերը ստիպված եղան զաղթականներին հետապնդող իրենց ուժերը Սալմաստից ետ քաշել և տանել զեպի Խոյս:

Վրա հասավ գիշերը և «հյուրերը» հանգստի զնացին: Բայց Անդրանիկը զեռևս խոր մտատանջության մեջ էր: Նա ջանում էր կռահել, թե այդքան զո-հաբերություններից ու անյուր տանջանքներից հետո ինչ կստանա իր ժողո-վուրդը՝ բազմաշարժար հայ ժողովուրդը: Նա ձգտում էր իր ժողովրդի իղձերի թարգման լինել, սակայն, առայժմ երկնաեկամարում մոլթ ամպեր էր տեսնում: Մի բան միայն պարզ էր և հաճելի, որ զերմաճական իմպերիալիզմը ծնկի է բերվել, որ թուրքական օկուպացմանը վերջ է տրվում: Ուրեմն խաղաղության գործը արդար է, այն պետք է պաշտպանել: Անդրանիկն ընդունեց արվող ա-ռաջարկը և պատերազմական դործողություններն իր զորամասում հայտարա-րեց դադարեցված:

Հարկ է փոքր-ինչ հանգամանորեն անդրադառնալ այնօրյա պատմական որոշ իրողությունների՝ ի նկատի ունենալով շոշափվող հարցերի ճիշտ և օբ-յեկտիվ լուսաբանելու կարևորությունը:

Ժամանակաշրջանի պատմական փաստերի և Անդրանիկի դործունեու-թյան ոչ գիտակ ու միտումնավոր շարադրանքը հայ և ադրբեջանական ժողո-վուրդների դարավոր բարեկամությանը մեծ վնաս է հասցնում և լուրջ թյուրի-մացությունների տեղիք ապրիմ⁷⁷:

Անցյալում որոշ անտեղյակ հեղինակներ, նույնիսկ պատմաբան հա-մարվողներ, դժբախտաբար, աղավաղված և ոչ օբյեկտիվ ձևով են ներկա-յացրել Անդրանիկի դործունեությունը, զեպի Անդրկովկասի ժողովուրդները նրա ունեցած վերաբերմունքը, արել են իրականությունից հեռու հաշտարա-բություններ⁷⁸: Սակայն, ինչպես տեսանք, Անդրանիկի ամբողջ գործունեու-թյան նպատակն էր ամրապնդել հայ ժողովրդի բարեկամական կապերը նրա բախտակից և հարևան ժողովուրդների հետ՝ այն խոր գիտակցությամբ, որ հայ ժողովրդի աղատագրումը անհնարին կլինի առանց հարևանների աջակ-ցության ու ջանք բարեկամության:

Անդրանիկը Սովետական Ռուսաստանի ու Բաքվի կոմունայի բարեկամն էր: Դաշնակցականները, կատարելով թուրք զավթիչների հրահանգը, ամեն միջոց ձեռք էին առնում Անդրանիկի հետ հաշվհարդար տեսնելու և նրան շարքից հանելու համար: Այդ մասին մենք համոզիչ փաստեր բերել ենք: Մյուս կողմից, ինչպես տեսանք, Անդրանիկը ոչ մի զեպում աղագային թըշ-նամանք ու ատելություն չի ածել որևէ ժողովրդի հանդեպ: Նա քաջ գիտեր, նամանք ու ատելություն չի ածել հայ ժողովրդի շահերին: Դա հակառակ էր այն որ դա հակասում է հենց հայ ժողովրդի Անդրանիկը: Բազմաթիվ փաստեր վկայում նպատակներին, որ ձգտում էր Անդրանիկը: Բազմաթիվ փաստեր վկայում են, որ նա հովանավորել է նախիջևանի, Զանգեզուրի և այլ վայրերի ադրե-կան, որ նա հովանավորել է նախիջևանի, Զանգեզուրի և այլ վայրերի ադրե-կան ջանքիներին, իսկ ադրբեջանցիները նրան աղ ու հացով էին ընդունում: Անդրանիկը թշնամի էր բոլոր նրանց ուղբեր թուրք զավթիչներին աջակցում և նրանց առջև բացում էին հայրենիքի դռները, դավաճանում հարազատ ժողովրդի շահերը:

Երբ թուրքական զավթիչներն ամեն կերպ ուզում էին զրավել Ադրբեջանը, խեղդել Բաքվի կոմունան, հարց է ծագում, կոմունայի պաշտպանության գիրքերում կանգնած Անդրանիկը պե՞տք է գինեաթափվե՞ր զավթիչների առջև: Նա այդպես վարվել չէր կարող: Դա չէր էաբող անել իր ժողովրդի շա-հերն ըմբռնող ու նրանց համար պայքարող որևէ գործիչ, իսկ Անդրանիկն ա-ռավել ևս, քանի որ նա թուրք զավթիչների, նրանց հետ գործակցող մուսա-վաթականների ու դաշնակցականների թշնամին էր: Անդրանիկն ավելի խիստ էր պատժում հենց այն հայերին, որոնք թուրք զավթիչների ձեռքին գործիք էին դառնում, և դա բխում էր հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների շահերից:

Գիտական պատմագրության հիմնական պահանջներից մեկն էլ հասա-րակական երևույթները կոնկրետության մեջ քննելն է: Ոմանք մոռանում են,

որ երբ Անգրանիկը հանդես է եկել պատմական ասպարեզում, Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչությունը թուրքական յաթաղանից աչք չէր բացում, հնձվոր հալին դաշտում էին սպանում, խանութպանին՝ խանութում, արհեստավորին՝ դաղդահի մոտ, առևանգում էին հայ կանանց ու աղջիկներին, անպատվում, լլկում։ Արևմտյան Հայաստանը արցունքի, վշտի, տառապանքի, հուժմահատության, անհեռանկարայնության երկիր էր դարձել։ Ի՞նչ է, Անգրանիկը պետք է վիզ դնի յաթաղանի տակ, անտեսի սևփական ժողովրդի շահերը։ Չէ՞ որ մարքսիզմը ճնշված ազգի նացիոնալիզմը տարբերում է ճնշող ազգի նացիոնալիզմից, առաջինի մեջ տեսնելով ու պաշտպանելով նրա համադեմոկրատական բովանդակությունը։

Մարքսիզմը երբեք չի ժխտել ազգի ու ազգային զգացմունքի իրական լինելը: Առանց ազգի ու ազգային զգացմունքի առկայության չկա և ազգային-ազատագրական շարժում: Եվ վերջապես, մի՞թե Անդրանիկի զոհմունքով իրենք չափով կարող էր վնասել հենց իրեն՝ թուրք ժողովրդին: Ազատ չի կարող լինել այն ժողովուրդը, որը ճնշում է ուրիշ ժողովրդի, — մարքսյան այս խորիմաստ դրույթը լիովին վերաբերում է նաև թուրքերին:

Ըննշված ժողովուրդների պայքարը թուրքական ավազակային տիրապետության դեմ հայտնի չափով նախապատրաստում էր թուրք ժողովրդի ազատագրումը սևիական բռնակալներից։ Մարքսը, Էնգելսը, Լենինը՝ աշխարհի մեծագույն կոմունիստները, միաժամանակ եղել են իռլանդացիների, իտալացիների, լեհերի հնդիկների, բալկանյան ժողովուրդների, մեր մոլորակի բոլոր ճնշված ազգերի ու ժողովուրդների հեղափոխական-առաջադիմական ազգային-ազատագրական պայքարի ջերմ պաշտպանները, խորհրդատուները, ուսուցիչները։ Ինչպիսի համակրանքով էին արտահայտվում մարքսիզմի կլասիկները հայերի մղած ազատագրական պայքարի մասին, հայտնի է մարքսիստական բազմաթիվ վավերագրերից։ Մարքսիստական գիալեկտիկան սոցիոլոգիական դոգմատիզմի ու աղանդավորության հակոտնյա է, որտեղից թշնամին, և միայն մարքսիզմն է ազգային-ազատագրական պայքարի ու նրա հերոսների տեղն ու դերը ճիշտ որոշում պատմական պրոցեսում։

...Դեռ 1918 թ. վերջին, մուսավաթականների օրդան «Աղրբեջան» թերթը խղճով մի փորձ է արել վարկաբեկելու Անդրանիկին՝ տեղ տալով նրա հասցեին ուղղված ինչ-որ թխված հերյուրանքների: Այդ ժամանակ, երբ գերմանա-թուրքական օկուպացիան իր դաժան բռնատիրությունն էր տարածել Անդրկովկասի համարյա բոլոր շրջաններում, միայն Զանգեզուրն էր պահպանում իր անկախությունը: Բայց և այն էլ շնորհիվ Անդրանիկի ղորախմբի մղած հերոսական կռիվների: Թուրքերի բազմաթիվ փորձերը՝ ներխուժել Զանգեզուր և օր առաջ բռնագրավել Բաքուն, ձախողվեցին իրենց համար մեծ կորուստներով: Դա բուռն զայրույթ

էր առաջացնում ին թուրքական զորքերի հրամանատարության և ին նրա հետ պատկազրված մուսաւլաթականների շրջանում: Տեսնելով, որ Անդրանիկին բաց մարտում հաղթել հնարավոր չէ, նրանք դիմեցին Զանգեզուրի դարեր ի վեր կողք-կողքի բարեկամաբար ապրող հայերի և ազրբեջանցիների միջև ազդամիջյան ընդհարումներ բորբոքելու ստոր միջոցին:

Մուսավաթականների օրգան «Ազրբեյջան» թերթը դարձավ այդ սոսիալ-դաքականության գրողականակիրը և ազրբեյջանական մասսաներին բորբոքելու նպատակով սկսեց տպագրել հորինված կեղծ նյութեր, որոնք, սակայն, տեղն նպատակով սկսեց տպագրել հորինված կեղծ նյութեր, որոնք, սակայն, տեղն նպատակով սկսեց տպագրել հորինված կեղծ նյութեր, որոնք, սակայն, տեղն

«Պարոն խմբագիր, — ասված է հոդվածում, — ամսույն շինքի մեջ Մակդոնայի հետ ժամանեցի ք. Բաքու: Կարդալով «Ազրբեջան» թերթի մի քանի համարները, նկատեցի, որ մեր զորախմբի հասցեին, որի հրամանատարն է զենեքալ Անդրանիկը, բաղմամբով կեղծ մեղադրանքներ են հարուցվում»⁷⁹:

Կապիտան Բորտը նշում է, որ ինքը որպես սպա 1918 թ. մարտից մինչև նույն թվականի հոկտեմբերը ներառյալ ծառայել է Անդրանիկի խմբում և զբաղեցրել է առաջին դումարտակի հրամանատարի պաշտոնը, քաջատեղյակ է նրա գործունեությանը: Նա խնդրում է հրապարակել իր հերքումը, որն ըստ էության նաև զորամասի ութամսյա գործողությունների համառոտակի ամփոփագիրն է՝ ուսա կապիտանի շարադրմամբ:

[illegible]

տարվում էին»։

Այնուհետև կապիտան Բոլտեր նշում է, որ խոյից վերագառնալուց հետո զորախումբը համաձայարակ հիվանդությունների պատճառով քաշվեց դեպի Գորախումբը՝ Օրդուբադի ուղղությամբ և տեղավորվեց Ազա և Յընա Դողթան լեռները՝ Օրդուբադի ուղղությամբ և տեղավորվեց Ազա և Յընա Դողթան լեռները՝ Օրդուբադի շալժման ժամանակ, Զուլֆայից 7 դյուզերում։ Նա պատմում է, որ զորախմբի շալժման ժամանակ, Զուլֆայից 7 դյուզերում հեռավորություն վրա գտնվող Յալջի գյուղից իր գումարտակի դեմ երկու վերստ հեռավորության վրա գտնվող Յալջի գյուղից իր գումարտակի դեմ երկու

667

նում են Զանգեզուրի վրայով նախիջևան անցնել, դա հավասարազոր է նրանց կողմից ոտք չդրած այդ միակ շրջանի ամբողջովին ավերմանը ու ամբողջ հայ բնակչության ոչնչացմանը: Եվ եթե այդ այդպես է, ապա մենք որպես գեներալ Անդրանիկի ղինակիցներ ու մարտական ընկերներ, հավաստիացնում ենք, որ թուրքական ավազակները կարող են անցնել միայն այդ լեռնային արծիվների դիակների վրայով»⁸⁰:

Հետաքրքիր է, որ նման հարցեր ծագել են նաև 1919 թ.: Մուսավաթականներն այդ ժամանակ բողոքել էին անգլիական հրամանատարությանը, թե իբրև ադրբեջանցիների հանդեպ Անդրանիկը ազգայնական զիծ է վարում: Այդ հարցի իսկությունը պարզելու համար Զանգեզուր է ուղարկվում անգլիական ղինվորական թղթակիցը: 1919 թ. հունվարի 25-ին այդ թղթակիցը՝ Սկոտլանդ Լիդելլը*, ժամանեց Գորիս և ներկայացավ Անդրանիկին: Նա եկել էր գեներալ Թոմսոնի հանձնարարականով: Ինչպես պարզվեց զրույցի ժամանակ, թղթակիցը հատուկ առաջադրանք ուներ՝ ստուգել Անդրանիկի վերաբերմունքը դեպի տեղի ադրբեջանցիները:

Թղթակիցը, որպեսզի կարողանա իսկությունը պարզել, Ռուսերի հետ գալով Շուշի, նրանից բաժանվել էր և Հաղարիով, մինչև Անդրանիկի մոտ գալը, եղել էր Ղափանում, Սիսիանում, հանդիպում ունեցել բազմաթիվ ադրբեջանցիների հետ և համոզվել, որ Անդրանիկի հասցեին տաբաժված լուրերն իրականությունը չեն համապատասխանում, հորինված են: Այդ բոլորից հետո նա այցելելով Անդրանիկին, «շատ փափուկ կերպով կառաջարկե անդրադառնալ թուրք (ադրբեջանցի-Մ. Ա.) գաղթականության դեպի Սիսիանի իրենց գյուղերը վերադառնալու հարցին: Կհայտնե, թե իրեն տեղեկություն հաղորդած էին Անդրանիկի դեպի այդ գաղթականները խիստ վերաբերմունք ցույց տված ըլլալու մասին, ինչ որ սակայն անճիշտ է. ինքը եղեր է թուրքական (ադրբեջանական-Մ. Ա.) գյուղերը»⁸¹: Այնուհետև Անդրանիկի՝ օրագրողը նշում է, որ «Մր. Լիդելլ Գորիսեն մեկնեցավ բոլորովին ուրիշ կարծիքներով ու համոզումներով, քան անոնք որոնցով եկած էր»⁸²:

Այս փաստը ևս բնորոշ է և օգնում է պարզելու և ճիշտ լուսաբանելու այն վերաբերմունքը, որ ցուցաբերում էր Անդրանիկը դեպի հայ ժողովրդի դարավոր հարևան և բարեկամ ադրբեջանցիները: Այդ բարեկամությունը ամեն մի

հայրենասեր հայի և ադրբեջանցու համար սրբություն պետք է լինի: Առանձին թյուրիմացությունները և պատահական դեպքերը, երբեք չպետք է որևէ մոթբրիժ նետեն մեր ժողովուրդների բարեկամության սրբազան գործի վրա: Կարևորը և օրինաւափականը մեր ժողովուրդների, նրանց թվում անդրկովկասյան ժողովուրդների, անխախտ բարեկամությունն է, որ անցել է դարերի քառուղիներով և մեր ժողովուրդների գոյատևման կարևորագույն պայմանը հանդիսացել: Այդ ջինջ ազբյուրը, որպես մեր նախնիների ավանդ, որպես թանկագին ժառանգություն մենք պետք է մաքուր պահենք:

* Անգլիացի թղթակցի Անդրանիկի հետ ունեցած հանդիպման մասին մանրամասն տեղեկություններ ստանալու համար մենք ղիմեցինք Բրիտանական թանգարանին, ապա նաև պաշտպանության մինիստրության արխիվին: Պարզվեց, որ գեներալ Թոմսոնը մահացել է 1963 թ. հունիսին: Մեզ պատասխանեցին, որ որևէ տեղեկություն չունեն գեներալի «անձնական գործերի մասին, քանի որ նա երբեք չի գրել հաշվետվություն իր գործունեության մասին Ռուսաստանում»: Սակայն մեր պրպտումները շարունակում ենք, որպեսզի գտնենք Սկոտլանդ Լիդելլի մանրամասն հաշվետվությունը մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ:

Ընդունված պայմանի համաձայն՝ Անդրանիկի զորամասը նորից վերա-
դարձավ Գորիս: Գորիսում և ամենուր Անդրանիկին մեծ խանդավառություն
էին րնդունում:

Մուսավաթականները ցանկանում էին Ռոմսոնի օգնությամբ Անդրանիկին հեռացնել Զանգեզուրից և բռնազրավել այդ շրջանը։ Զանգեզուրը մուսավաթականների իշխանությունը հանձնելու առաջարկը Անդրանիկը վճռաբար մերժեց։ Այդ կապակցությամբ էլ բանակցություններ սկսվեցին մի կողմից Ռոմսոնի ու մուսավաթականների, մյուս կողմից Անդրանիկի միջև։ Անդրանիկի ղորամասն այդ օրերին կերակրվելու միջոցներ չունեի, գտնվում էր պարենային կրիտիկական դրության մեջ։ Պալմանավորվածության համաձայն 10 շրվա ընթացքում պետք է լուծվեին վիճելի հարցերը։ Դեկտեմբերի 20-ի հաղորդագրությունից պարզվեց, որ Ռոմսոնն Անդրանիկի ղորամասը Զանգեզուրից դուրս բերելու առաջարկը ետ է վերցնում։

Շուտով Գորիս ժամանեցին անգլիացի երկու զինվորական՝ մայոր Կիպոնը ու կապիտան Սիրայաթը, Բաքվից՝ մուսավաթական կառավարության ներկայացուցիչ Աբդուլլա բեկ Հասանբեկովը և Բաքվի հայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ Չիլինգարյանը: Հաջորդ օրը «Հյուրերը» և շրջանի ավագանին հրավիրվեցին Անդրանիկի մոտ: Նրանք նշեցին Անդրանիկի հայրենասիրական «գործունեությունը՝ իբրև ժողովրդական կամքի արտահայտություն»¹: Եվ իբրեւ, Անդրանիկի հերոսության և հաջողության դադտնիքը հենց այն էր, որ նա իր ամբողջ գործունեության ընթացքում խորհրդակցում էր ժողովրդի հետ, ատանում նրա համաձայնությունը և գործում նրա կամքով:

Պաշտոնական բանակցություններ սկսելուց առաջ Անդրանիկի առաջարկով միեմբ հայթայթելու համար կապիտան Սիրաշտը ուղարկվում է Բաքու: Հատկապես անտանելի էր գաղթականության վիճակը: Սկսելով բանակցությունները, Կիսլոնը հայտարարում է, որ իր առաքելության նպատակը չէ քա-

դարական հարցեր շոշափել, այլ լիազորված է դբադվելու Շուշի-Գորիս-Ղափան և մյուս ճանապարհների ապահովության ու գրանցով ազատ փոխադրությանունների, ինչպես նաև Զանգեզուրի և Ադրբեջանի սահմանագիծը որոշելու խնդիրներով: Նա միաժամանակ նշեց, որ Հաղարի-Զաբուխ գծից այն կողմում կարգ ու կանոնի ապահովման պատասխանատվությունն ընկնում է ադրբեջանական կառավարության վրա, իսկ այս կողմը՝ մինչև Սիսիան-Ղափան, ապահովում է Անդրանիկը:

Անդրանիկի զորամասը Զանգեզուրում պիտի մնա մինչև 1919 թ. մայիսը:

Սակայն այդ բոլոր հարցերը վերջնականապես լուծելուց առաջ Անդրա-
նիկը, հաստատուն մնալով իր սկզբունքներին, որոշեց իմանալ իր զորամասի
և նրա հրամանատարների կարծիքը։ Այդ նպատակով, ղեկավարների 23-ին,
նա հրավիրեց բոլոր հրամանատարների ժողով, որը գտավ, թե մինչև մայիս
դժվար է տեղում զորամաս պահել, քանի որ ոչ աննդամվերք կա և ոչ էլ ձմեռն
անցկացնելու համար անհրաժեշտ շենքեր, մյուս կողմից զինվորները ցանկու-
թյուն ունեն վերադառնալ իրենց տները։ Կովոդ մարտիկները չէին ցանկա-
նում ուստիկանական ծառայություն կատարել։ Նրանք գտնում էին, որ զո-
րամասն ալլես Զանգեզուրում անելիք չունի և նա պետք է անցնի Երևանի
կողմը, մինչ այդ պետք է բացել Նախիջևանի ճանապարհը և Սիսիանում
գտնվող 17 հազար նախիջևանցի գաղթականներին փոխադրել իրենց նախկին
բնակավայրերը։ Հակառակ գեպքում գաղթականությունը սովի կմատնվի,
կոշնչանա։ Այլ պարագաներում զորամասը կարող էր ձմեռն անցկացնել Խան-
քենդում (այժմ Ստեփանակերտ), որտեղ կային զորանոցներ ու անհրաժեշտ
հարմարություններ։

[illegible]

1919 թ. փետրվարի 14-ին հայտնի դարձավ, որ մայրո Կիպոնի և նրան ուղեկցող բժիշկ Ռ. Տեր-Ստեփանյանի բանակցությունները թուրքերի հետ անհաջողությունով ավարտվեցին և վարածվել, որ զաղթական 27

նությունը վերադառնա նախիջեան՝ այն էլ զորամասի ուղեկցությամբ: Նրանք հայտարարել են, որ ընդհարումն անխուսափելի կլինի: Կիպոնը ստիպված էր այստեղից այցելել Երևան՝ իբր թե որպեսզի կարգավորի Զանգեզուրի համար 10 հազար փութ ցորեն գնելու հարցը: Նա այնուհետև այցելեց Թիֆլիս, ապա Բաքու՝ ղեկուցելով Զանգեզուրի և Նախիջեանի գրության մասին: Մայրը Կիպոնը մնաց Բաքվում: Գորիս եկավ կապիտան Թաունտսենտը: Նա, 1919 թ. փետրվարի 25-ին ներկայանալով Անդրանիկին, հայտնեց, որ իր կառավարությունը զոյություն ունեցող վիճակով ճանաչել է կովկասյան հանրապետությունները, հետևապես, նշեց նա, անհրաժեշտ է ընդունել և օժանդակել Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության նշանակած պաշտոնյաներին:

Զորավարը հասկացավ, որ խոսքը Զանգեզուրը մուսավաթական կառավարության տնօրինությունը հանձնելու մասին է և կտրուկ պատասխանեց, որ այդ երկրամասը մեծ զոհողություններով է պաշտպանվել թուրքական ներխուժումից, ոչ ոք չի կարող իր կամքը թելադրել նրան: Այսպես շարունակեց. «Եթե որևէ փորձ լինի իրենց ձեռքն խլելու, իրենք երբեք պիտի համաձայնին ու պիտի հակառակին ամեն միջոցներով»: Ենթադրվում է, որ Թաունտսենտը հանձնարարություն ուներ խորամանկությամբ շոշափել Անդրանիկի տրամադրությունը: «Տեսնելով վճռականություն հայոց կողմի, կապիտանը փակեց հարցը»³:

Հաճախ հարց է ծագում, թե ինչու Անդրանիկը 1918—1919 թթ. որոշ կապեր էր պահպանում անգլիացիների հետ: Փաստական նյութերի ուսումնասիրությունը մեզ համոզում է, որ Անդրանիկը քաջ գիտակցում էր անգլիական դադութարարների նպատակները: 1918—1919 թթ. Անգրկովկասի ազգայնական կառավարությունները երկրամասը անջատելով Ռուսաստանից, դրիչ էին գերմանա-թուրքական ինտերվենտների իշխանության տակ: Բաքվի կոմունան, որի հետ Անդրանիկը մեծ հույսեր էր կապում, ընկել էր: Հայ ժողովուրդը, հատկապես հազարավոր արևմտահայ գաղթականներն ու որբերը սովի էին մատնվում: Անդրանիկը բազմաթիվ նամակներով ու դիմումներով սովյալներին փրկելու համար նյութական օգնություն էր խնդրում արտասահմանյան հայ գործիչներից, որոնք որոշ օգնություն էին կազմակերպում անգլիացիների միջոցով: Անգրկովկասում գտնվող անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Թոմսոնը ցանկանալով Անդրանիկին օգտագործել իր քաղաքական նպատակների համար, նույնպես որոշ նյութական օգնություն է ցույց տալիս նրան: Անդրանիկը չի հրաժարվում այդ օգնությունից, քանի որ դրությունը կրիտիկական էր: Ստացած այդ շնչին զուգարը Զանգեզուրում նա հատկացնում է իր զորամասի և մոտ 30 հազար գաղթականներին սովից փրկելուն:

Սակայն Անդրանիկն, այդօրինակ օգնությունից անկախ, որևէ քայլ չի կատարել հօգուտ անգլիական իմպերիալիստների: Նա միշտ էլ մնացել է հարադատ ժողովրդի շահերի պաշտպանության գիրքերում:

1919 թ. մարտի 4-ին մայրը Կիպոնը նորից Գորիս ժամանեց: Մուսավաթական կառավարությունը մտահոգում էր այն, որ Անդրանիկի զորամասը Զանգեզուրում է և ցանկանում էր անգլիական հրամանատարության աջակցությամբ որևէ կերպ այդ հարցը լուծել: Հենց այդ նպատակով էր Կիպոնը նորից Գորիս ուղարկվել: Առհասարակ այդ ժամանակաշրջանում, ստեղծված իրադրության հետևանքով, Անգրկովկասում հայ ժողովրդի շահերը պաշտպանող միակ իրական զինվորական ուժը փաստորեն Անդրանիկի զորամասն էր: Դրա համար էլ թե անգրկովկասյան ազգայնական հանրապետությունների կառավարությունները և թե օտարերկրյա գաղութարարները միջոցներ էին փնտրում, որպեսզի չեզոքացնեն այդ ուժը, զրկեն նրան որևէ ակտիվ ներգործություն ունենալու հնարավորությունից:

Այդ նպատակին էր ծառայում նաև մայրը Կիպոնը, որը, գործելով Մուսավաթականների ու անգլիական հրամանատարության ծրագրով, առաջարկում է, որ Անդրանիկի զորամասը Զանգեզուրից մեկնի Երևան՝ Շուշի-Եվլախ-Թիֆլիս ճանապարհով: Նա հայտնեց, որ նման թույլտվություն է ըստացել մուսավաթական կառավարությունից, որ Շուշի, Աղդամ և Եվլախ կայարաններում զորամասին աջակցելու համար պայմաններ են ստեղծված, որ երկաթուղին գտնվում է անգլիացիների ձեռքին և զորամասին կուղեկցի 250 զինվորից կազմված անգլիական մի զորախումբ: Այդ առթիվ օրագրողը հայտնում է, որ «այս առաջարկությունը և մանավանդ այդ ուղղությամբ գործի ձեռնարկած ըլլալ անակնկալ էր»⁴:

Կիպոնն այն կարծիքին էր, որ զորամասի համար մի այլ ճանապարհով երևանի կողմերը գնալը նպատակահարմար չէ, իբր թե պարենավորման դժվարությունների պատճառով: Սակայն նա անմիջապես ինքն իրեն մատնեց՝ հայտնելով, որ խաղաղության կոնֆերանսի որոշման համաձայն «վիճելի հողամասերու բռնագրավումը ծանր կերպով կվնասե հարձակողի իրավունքին»⁵: Պարզ էր, որ Կիպոնի նպատակն է կատարել հայ ժողովրդի երզնյալ թշնամիների ցանկությունը և կանխել նրա արդարացի պահանջները՝ կո վերագրված թուրքիայի բռնագրաված տերիտորիաները:

Անդրանիկն անմիջապես կռահում է, որ մի նոր Շամխորի ջարդ է նախապատրաստվում և կտրականապես առարկում է մատնանշված ուղիով զորամասի տեղափոխմանը: Իր դիրքը հիմնավորելու համար նա նշում է մի շարք արդարացի ու պատճառներ: Անդրանիկը նախ նկատում է, որ զորամասն իր գոյությունը պահպանելու համար պետք է հետը զգալի քանակությամբ պարեն ու ձիերի կեր տեղափոխի, որն այդ ճանապարհով հնարավոր չէ, իսկ ձիերից հրաժարվել չեն կարող, որովհետև դրանց մեծ մասը զինվորների սեփականությունն է: Ընտրելով այդ ուղին, ստիպված պիտի լինեն երկաթուղուն հասնելուց հետո ձիերը վաճառել, մինչդեռ դրանք Հայաստանում թողնելը մեծ օգուտ կբերի երկրին, որը բանող անասունների և հատկապես ձիերի խիստ կա-

րիք ունի: Մյուս կողմից, նա նշում էր, որ այդ ուղին ընտրելու դեպքում հաշկ կլինի զորամասը զինաթափել, մինչդեռ թուրքական վտանգը դեռ կախված է հայ ժողովրդի զլխին և նա ինքնապաշտպանության համար գեների կարիք ունի: Հետեւապես զորամասին պատկանող զենքը պետք է տեղափոխվի Հայաստան:

Զորավարը նաև նշեց, որ առաջարկված ուղին նախ շատ երկար է, և հետո հայ զինվորները գերադասում են անցնել Հայաստանի տերիտորիաներով և հանդիպել իրենց հարազատներին: Այդ բոլոր հանդամանքները հաշվի առնելով, զորավարը Կիպոնին պատասխանեց. «Զորամասը չի կրնար Եվլախով գնալ, ավելի շուտ նա պիտի երթա Դարալագյազի վրայով՝ խուսափելու համար նաև Եվլախի կամ Նախիջևանի ուղղությամբ երթալու պարագային հրնարավոր ընդհարումներին»:

Հաջորդ օրը, մարտի 6-ին, երբ մայրոն արդեն պատրաստվում էր Շուշի մեկնելու, որպեսզի անդլիական հրամանատարությանը հաղորդի Անդրանիկի պատասխանը, ստանում է Թոմսոնի նոր հրահանգը, որով հայանվում էր, թե Անդրանիկը ոչ թե Երևան, այլ Բաթում պիտի գնա, այնտեղ «ապահով» մնալու համար: Պատճառաբանվում էր, որ Երևանում սով է և զորամասի համար «անհարմար»: Նշվում էր նաև, որ զորամասը Բաթումում կմնա այնքան ժամանակ «մինչև որ հնարավորություն լինի զինվորներուն վերադառնալ հայրենիք»⁷: Այդ ամենից նույնպես պարզ էր, որ ձեռնարկվում են բոլոր միջոցներն Անդրանիկին և նրա զորամասին ասպարեզից հանելու:

Ինչպես միշտ, այս անգամ էլ նա որոշեց խորհրդի նստել իր հրամանատարների և զինվորների հետ: Այդ նպատակով հրավիրված ժողովը ամբողջովին հավանություն տվեց Անդրանիկի որոշմանը և մերժեց Եվլախով գնալու առաջարկը: Անդրանիկը միաժամանակ հայտնեց, որ Դարալագյազով Երևան գնալու ընթացքում իրենց հետ լինի նաև մայրո Կիպոնը: Այդ որոշման մասին Կիպոնը հաղորդեց Բաքու՝ Թոմսոնին և մուսավաթական կառավարությանը: Թե՛ մեկին և թե՛ մյուսին քաջ հայտնի էր, որ Անդրանիկին որեւէ բան հարկադրելն ասպարեզուն կլինի և համաձայնվեցին նրա առաջարկներին:

Զորամասի Դարալագյազի վրայով Երևան մեկնելու հարցն այդպիսով լուծվեց, սակայն առատ ձյունը փակել էր ճանապարհը և, բացի այդ, մեկնելուց առաջ հարկ էր տեղում լուծել մի շարք հրատապ հարցեր, մասնավորապես ստեղծել տեղական իշխանություն և միլիցիա, Զանգեզուրում խաղաղություն ապահովել, կարգավորել ազգային հարաբերությունները, նյութապես բավարարել գաղթականությանը և այլն:

Հրատապ լուծում պահանջող այդ հարցերի շրջանցումը կարող էր շատ բարդությունների առթիվ տալ, ինչպես դա տեղի ունեցավ անցած ամառը, երբ քոչվորների ամառանոց բարձրանալու ժամանակ Ղարաղջլաղ հայկական գյուղը լիովին հիմնահատակ արվեց: Ուրեմն անհրաժեշտ է ամեն ինչ լրջորեն

հաշվի առնել, լավ նախապատրաստվել առաջիկա երթին: Իսկ դրա համար, քանի դեռ ճանապարհները փակ էին, Անդրանիկը ժամանակ ուներ:

Պահպանվել է 1924 թ. հունիսի 18-ին Ֆրեզնոյում Անդրանիկի գրած մի գրությունը, որտեղ արտահայտված են նրա ջերմ սերն ու կարոտը դեպի իր նախկին զինվորները: Նա իր արխիվը կարգավորելիս հանկարծ գտնում է զինվորներից մեկի օրագիրը՝ նվիրված Կովկասյան ճակատի մարտերին: Անդրանիկը հուզմունքով վերհիշում է անցած հերոսական օրերն ու քաջարի կտրիճների սխրանքները: «Կարոտցած բարեկամի մը սիրական զեմքի մը նըման ողջագութեցի դայն,—գրում է Անդրանիկը,—և համբուրեցի՝ ձեզ համբուրելու անուշ զգացումն ունենալով»⁸:

Այդ օրագրում, նշում է զորավարը, հեղինակն իր համեստ կարողություններով «նոթագրած» էր և ոչ պատմած ձեր (զինվորների—Մ. Ա.) կրած շարժարանները, զրկանքներն ու նեղությունները, այլ մեկ երկու տողերով օրվան անցքերը և մեծ կոփներու պատմությունները ըրած էր», համոզված լինելով, որ դրանք պատմության համար մեծ արժեք ունին և «օր մը մի գուցե այդ զոհարարումները պետքի մը ծառայեն»⁹: Անդրանիկը, վերհիշելով հերոսական մարտերի դրվագները, դիմում է իր հերոս զինվորներին և նկատում, որ ոմանք ցանկանում էին նսեմացնել հայ զինվորի արժանապատվությունը, բայց ցանկանում էին նսեմացնել հայ զինվորի արժանապատվությունը, բայց «դուք ձեր քաջությանը, ձեր պատմությանը և դրժերով, արհամարհելով զանոնք, բարձր բռնեցիք հայ ցեղին արժանապատվությունը: Դուք դիտցաք կովիլ անոր համար, որ դուք կհասկանայիք կովին արժեքը: Դուք կրցաք պարտության մատնել թշնամին և հիացում հրավիրել ձեզ վրա, անոր համար, որ գիտեիք նվիրվիլ և գիտեիք ծառայել հայրենիքին ու անոր ազատության»¹⁰:

Անդրանիկը վերհիշում է իր զինվորների հազար ու մի փորձություններով լի կյանքը և անսահման տառապանքները որոնք, սակայն, նրանք անտրտուն ցուցանում էին հայրենիքին անսահման նվիրվածության բարձր զգացումներով: 1914—1915 թթ. Անդրանիկի խմբի յուրաքանչյուր երեք մարտիկից մեկը՝ 350 հոգի պարգևատրվել է քաջության պատվո նշաններով: «Թող այս քաջության խաչերը,—նշել է Անդրանիկը,—ձեր կուրճերը մնան իբր (դոկումենտ) փաստ, որս ժողովրդին և զինվորականներուն, որ դուք ծառայած եք հավատարիմ կերպով և տարած եք արժանավայել հաղթանակներ, արժանանալով Գեորգևսկի... քաջության խաչերուն»¹¹: Այդ պարգևներն Անդրանիկը դիտում էր, որպես հայ ժողովրդի Ռուսաստանին ու ռուս ժողովրդին նվիրված լինելու առհավատչալ:

Անդրանիկն իր խառնվածքով պարզ էր ու մարդկային: Նա փառասեր չէր, սակայն բարձր էր գնահատում իր ժողովրդի փառքն ու հավերժությունը ու անում էր ամեն ինչ այդ փառքը բազմապատկելու և ավելի բարձր պահելու համար: Նա դրան էր ծառայեցնում նաև իր վաստակած և իր իսկ զինվորների պարգևներն ու շնորհավորանքները: Լինելով քաջության կատարյալ մարմնա-

ցում, նա արժանացել էր բազմաթիվ բարձրագույն շքանշանների՝ պարգևատրվել է Գեորգեյան բաշտության սրով, երկուս. Գեորգի 4-րդ աստիճանի (№ 102201 և 103927), ս. Գեորգի 3-րդ աստիճանի (№ 11026), ս. Ստանիսլավի շքանշաններով՝ սուսերով և ժապավենով և այլն:

Դիմելով իր նախկին զինվորներին՝ նա գրել է. «Մեծ համբերությամբ կրեցիք ձեր շարժարանքները և մեծ հավատքով տարիք ձեզ հանձնված գործը: Ես չսեցի արտունջի ոչ մեկ բառ, ցավի ոչ մեկ արտահայտություն: Մերկ էիք, անոթի մնացիք օրերով, ձմռան ցուրտը, բուրն ու քամին, ձյունն ու անձրևը կարկուտին հետ ծեծեցին ձեզ, բայց դուք արհամարհեցիք զանոնք, թշնամիին զնդերուն հետ: Ձեր այս կեցվածքը բաշտելից զիս, ուրախացուց սիրտս և մենք կրցանք շահիլ փառավոր հաղթանակներ «հայ անունին համար»:

Զինվորներին ուղղված ձոնը նա ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Սիրելի զինվորներս, սա մեկ քանի տողերս, իբրև հարգանքի և գնահատանքի նշան ձեզի կթողում, իբր կտակ և սրտածոն ապրողներուդ, և իբր տապանաքար անթաղ և անշիրիմ զինվորներուս...»¹²:

Անդրանիկի այս սրտաբուխ խոսքը հայ հերոսների հիշատակը հավերժացնող և նրանց ծառայություններն ամենայն պատշաճությամբ ըմբռնելու և գնահատելու լավագույն օրինակ է:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում զորավարի, այսպես կոչված «ազատ վախտի խաղալիքները», որ նա շատ քիչ էր ունենում պատերազմի դաժան տարիներին: Համեմատաբար ազատ օրեր նա ունեցավ Զանգեզուրում խաղաղություն հայտարարելուց հետո, հատկապես այն ժամանակ, երբ ըստ պատմի էին նախիջևան մեկնած Կիպոնի պատասխանին:

Այդ օրերին Անդրանիկն ավելի մտերմական շփումներ ունեցավ իր զինվորներին, ինչպես և բնակչության հետ: Այդ ընթացքում նա հանդես եկավ, որպես ոչ միայն տաղանդավոր ռազմագետ ու փորձված զորավար, այլ նաև որպես լավագույն բնակիչ, զինվորի սրտամոտ գրուցակից: Այդ առիթանկյունից զինվորները գեռևս չէին ճանաչում իրենց հրամանատարին: Սվ ահա «հանձին Անդրանիկի, ազատ ժամանակներուն, ի հայտ կուգա բնակերական անհատը, մարդը, ընկերական, զվարթ, շենշող, գեմոկրատիկ: Ամեն օր մեյմեկ գրվազ կներկայանա ցույց տալու, որ կուլի մեջ կոփված, խիստ մարդը ունի իր մեջ, և փափուկ սիրտ, հաճելի ընկերականություն և սրամտություն, շքնորհք»¹³:

Երեկոները, ձմեռվա երկար դիշերներին հրամանատարներն ու զինվորները հավաքվում էին զորավարի շուրջը, լսում նրա զրույցները Առաքելոց վանքի, Աղթամարի, Սասունի և այլ վայրերի հերոսամարտերի մասին, վերհիշում հայ կարիճների զոհաբերությունները: «Այլևս պաշտոնականություն չկա, թեև հարգանքը երբեք չի պակսիլ,—պատմում է զորավարի կյանքի օրագրողը:—Ստեղծված է տաք, մտերմիկ, սրտակից շրջանակ, կխոսվի զա-

նազան տեսակի հարցերու, խնդիրներու շուրջ, կլինին պատմություններ և հաճախ սրախոսություններ: Բայց այս խաղաղ երեկոներու առանցքը կկազմեն հեղափոխական Անդրանիկի սխրագործություններու պատմությունը: Եղակի պատկերացնող մըն է և արտակարգ պատմող»¹⁴:

Քաղաքի մեծերն ու պատանիները, զինվորների հետ միախառնված, կըլանված լսում էին զորավարի հուզիչ և հերոսական այն պատմությունները, որոնց մեջ արտացոլված էին հայ ժողովրդի լինելիության համար մղված պայքարի անկրկնելի դրվագները: Անդրանիկը «երիտասարդական վառ երազի ապրումներով վերակենդանացած» կպատմե իր մանկության ընթացքի վերհիշումները, իր բնակավայրը, Եսպին-Գարահիսարը, իր պարագաները, անոնց ամեն էնկու նկարագիրը, և իր վրա թողած ազդեցությունը: Կպատմե իր պատանեկության ընթացքին ունեցած խելագարումները, ըմբոստ ոգիի արտահայտությունները, պայքարները, ապա իր հեղափոխական սկզբնավորությունը, առաջին ընկերները, պանդխտությունը»¹⁵:

Ապա նա խոսում էր Սասունի հերոսական մարտերի, վանի վրայով դեպի Պարսկաստան, ապա նաև Բաքու անցնելու իր մտադրությունների մասին: «Այս բոլոր պատմությունները համեմատված են ամենական հիշողություններով, փոքրիկ զվարթ անեկդոտներով»¹⁶: Հատկապես մեծ բավականությամբ էր նա պատմում բալկանյան պատերազմում հայկական վաշտի անձնուրաց պայքարի մասին՝ բուլղար ժողովրդի ազատագրության համար, նաև ընդգծում, որ հայորդիները Բալկաններում պաշտպանում էին հայ ժողովրդի պատիվն ու փառքը: Նա հանդամաներեն վերհիշում էր առաջին համաշխարհային պատերազմում հայ կամավորական շարժման, Դիլմանի պատմական հաղթանակի, «ապա Բիթլիսի գրավման գրվագները. բոլորը առանձին նշանակությունով և լարված հետաքրքրությամբ կլսվեին»¹⁷:

Նա վրդովմունքով էր խոսում անգրկովկասյան կոմիսարիատի հասցեին, ինչպես նաև զաշնակցականների հանցագործ և քայքայիչ գործունեության մասին՝ էրզրումի պաշտպանության գործում: Մեծ ուշադրությամբ էին ունկընդորդում Անդրանիկին, երբ նա վերհիշում էր «գերմարդկային ճիգերը Կարինը դրում Անդրանիկին, երբ նա վերհիշում էր «գերմարդկային ճիգերը Կարինը պահելու մասին, տիրապետող քայքայումն ու բաշխողությունը, Կարնո ճակատադրական անկումը»¹⁸: Իր զրույցների ժամանակ զորավարը կանգ էր առնում հայկական առանձին հարվածող զորամասի անցած հերոսական ուղու վրա՝ սկսած Ալեքսանդրապոլում նրա հիմնադրումից՝ 1918 թ. ապրիլից մինչև վերջ: Նա վերհիշում էր Ղազանլիի մոտ ապրիլի 15-ին մղված ահեղ մարտերը, հազարավոր զաղթականների պաշտպանությունը թուրքերի հետապնդումից, ապա նաև Երզնիսի, Գյուլիբեդլաղի-Բոզլուխուշի, Զղիլարի մարտերը:

Նա ընդգծված բավականությամբ էր վերհիշում Դսեղում ունեցած հանդիպումը «Իրեն սիրելի բարեկամ՝ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի» հետ:

Այս լսողներին հրապուրում էին Անդրանիկի մղած մարտերը թուրքերի դեմ՝ Դիլիջանի շրջանում։ Ունկնդիրներից շատերը այդ դեպքերի մասնակիցներ էին, ապա՛յն, լսելով Անդրանիկին, ավելի խորն էին բմբռնում այդ պատմական մարտերի դերն ու նշանակությունը։ Խոսելով դրանց մասին, ինչպես պատմում է օրագրողը՝ ունկնդիրներից մեկը նկատել է, որ Անդրանիկը «նոր կենդանություն ու ոգևորություն կուտա այդ հիշատակներուն»¹⁹։

Անդրանիկին, իր ժողովրդի գառն կյանքի փորձն ու իմաստությունը կուտակած նոր օրերի վարդանը դարձած, պատմում էր ու քարոզում, որ ժողովուրդն իմանա ու հիշի այդ դաժան, սև օրերը, նաև դիտակցի, որ անցած զրնացած այդ օրերի հիշատակները, «անոնց վերհիշումը առիթ պիտի լինի ավելի լավ գնահատել այն զոհողությունները, այն անձնուրացությունները, որոնք տեղի ունեցան, հասնելու համար այս բարեբախտ օրվան»²⁰, օրեր, որ խաղաղություն են կոչում։

Պատմելով այդ բոլորի մասին, նա վերլուծում ու ընդհանրացնում էր մղված պայքարը, նշում «հրամանատարներն ու մանց սխալները, զորամասի քաշած դժվարությունները»²¹։ Նա պատմում էր նաև միջազգային իմպերիալիզմի գաղանալին ներհակությունների մասին, շեշտում, որ հայ ժողովրդի զոյություն խնդիրը շահամույության ու վաճառքի առարկա էր դարձել, որ նրա միակ փրկության հենարանը Բաքվի կոմունան էր։ Այդ ընթացքում «երբեմն այ տարված իր հուղումներու սաստկությամբ՝ վրդովումով, ցասումով կը պատմե նա սխալները, որոնք զանազան առիթներու մեջ ճակատագրական հետևանքներ ունեցած են հայ ժողովրդի համար»²²։ Դրանք կենաց ու մահու մարտերի մասին ուրույն հաշվետվություն էին, որ նա տալիս էր իր զինվորին, նաև ժողովրդին։

Հանրագումարի բերելով զորամասի անցած հերոսական ուղին, Անդրանիկը ըստ արժանվույն գնահատում էր նրա հրամանատարների ու զինվորների քաջագործությունները, զործող ապարատի, քարտուղարության և մյուս աշխատողների նվիրական գործունեությունը։ Չէ՞ որ Անդրանիկը և նրա զորամասի զործող ապարատը կոչված էին ոչ միայն զորամասի, այլ նաև միշտ իրենց հետ գտնվող տասնյակ հազարավոր զաղթականների խմբերի հոգսերը բավարարելու՝ տեղավորել, ցրտից պաշտպանել, ուտելիք և զեղրաչք հասցնել։ Ինչպիսի՞ եռանդով ու նվիրվածությամբ է կատարում այդ դժվարին գործը Սասունի և Վանի ազատագրական մարտերի մասնակից, պատկառելի ձերույնի վարդան Շահբազը։ Այդ համեստ ու բարի մարդը վերաբերվում էր «զաղթականներու հետ իբրև հայր, անխոնջ կերպով կատարելով անոնց բուլբուլի խնդիրները...։ Եվ այս ամենն զուրս վարդան Շահբազը չափազանց ազնիվ, քնքուշ և ընկերական է, համակրելի և հարգելի ամեն տեսակետներով»²³։ Եռանդուն աշխատող էր նաև մատակարարման բաժնի քարտուղար Ա. Գևորգյանը, իսկ նրա եղբայրը՝ Թ. Գևորգյանը «զեռ պատմական մտորումնե-

րով, պոլշնիկ համոզումներով, երիտասարդ մըն է վառվում, համակրելի և միաժամանակ խիզախ կռվող»։ Տրանսպորտի պետ, մշիցի Հաջի Դեբեդ Մուրադյանն ազատագրական պայքարի բովով անցած, սպիացած բազմաթիվ վերքերով մի ձերույնի էր, «բայց շատ երիտասարդ իր բնավորությամբ, ոգիով... Պարտականության գերին է և հետևաբար խիստ ինքզինքին և իրեն ենթականերու հանդեպ։ Հոնտորութիւնն ալ կհասկանա...»²⁴։

Տրանսպորտի հմուտ կազմակերպիչներից էր ուղտապան Թախին՝ Հարավային Ադրբեջանից, որը անշափ համեստ ու նվիրական բարի մարդ էր։ Նա մեծ հարգանք էր վայելում ամբողջ զորամասում, հատկապես Անդրանիկի մոտ։ Հաճախ կարելի էր նրան տեսնել իր «անփոխարինելի նավը» նստած, քարավանն առաջնորդելիս։ «Ճաճանչեցնելով իր փափախին վրա կարած «Անդրանիկից ստացած շքանշանը, Թաղի ամին իր նառ ուղտով կտրում էր բոլոր անանցանելի ճանապարհները, հասնում զորամասի «նեղ օրվան»։ Երբ զորամասն իր միսիան ավարտելուց հետո զինվորներին հերթով տուն էր ճամփում, հրաժեշտ տալու հերթը հասավ նաև ամենքից սիրված ամիին։ Հուզիչ ու սրտառուլ մի տեսարան էր դա։ Զորավարը նրան 4 ուղտ նվիրեց և զորկախառնվելով, նրան բարի ճամփա մաղթեց։ Իր ուղտերի հետ նա ճամփա ընկավ գեպի հայրենի օջախը, ու թեև նա բավական հեռացել էր, Անդրանիկն ու իր զորամասը, պատվով շարք կազմած, զեռ երկար ժամանակ հայացքով ուղեկցում էին ամենքի համակրանքն իր հետ աանող Թաղի ամիին, որը զորամասում գտնվող միակ ազրբեջանցին չէր։ Նրա և ուրիշ շատ ազրբեջանցիների հետ Անդրանիկի ունեցած ջերմ ու երկարատև բարեկամությունը ևս առում են այն մասին, որ զորավարը հավատարիմ է մնացել ժողովուրդների բարեկամության սրբազան ուխտին։

Շատ ուշադրով դեմք էր շարքային զինվոր Վահան Զերազը՝ Մինաս Զերազի ազգականը։ Այդ «անխոնջ, համոզված և զաղափարական կամավորը», զեռ պատերազմի սկզբին Փարիզից Կովկաս գալով, ամբողջովին նվիրվել էր հայ ժողովրդի ազատագրության գործին։ Նա «պաշտոն, դիրք չսիրեր, միշտ սիրած է ըլլալ հասարակ զինվոր, կատարել բոլոր պարտականությունները, կոխվել և տանիլ դժվարությունները»²⁵։ Բազմակողմանի զարգացած լինելով, Վ. Զերազը կատարելությամբ աիրապետում էր անգլերենին, ֆրանսերենին և ուրիշ լեզուներին, անհրաժեշտության դեպքում մասնակցում էր օտարների հետ Անդրանիկի վարած ռազմական ու զինանագիտական բնույթի բանակցություններին։ Երբ խաղաղություն հաստատվեց, նա Գորիսում գտնվող անգլիական ներկայացուցիչների թարգմանն էր՝ բժիշկ Ռուբենի հետ մեկտեղ։

Զորամասի սիրելիներն էին հրազենի հրամանատար ռոստովցի Տատուր Մալեքյանը, ինչպես նաև հրամանատարական կազմի մի շարք ներկայացուցիչներ։

Իր անձնական հմայքի և հսկայական հեղինակության շնորհիվ, Անդրա-

նիկը տարրեր տեղերից եկած, բայց մի ընդհանուր նպատակ ունեցող մարդկանց համախմբել և իր ղորամասի կազմում միասնական, հզոր ուժ էր րստեղծել, «եվ այս բոլոր երիտասարդները մեկ ձևերի և մեկ հարկի տակ մրտերմական, արյունի շաղախով իրար հետ կապված, ամեն մեկը լինելով ընտիր զոհարներ, առաջնորդությամբ ղեներալ Անդրանիկի կհառաջացնեն ընկերական, անկեղծ ախորժալի շրջանակ մը, միջավայր մը, հայկական առանձին հարվածող ղորամասի ղեկավար շրջանակը»²⁵։ Ամեն մեկը, թե՛ շաբբային և թե հրամանատար, մի ձգտում, մի նպատակ ուներ՝ կյանքի գնով ծառայել հայրենիքին և բարձր պահել ղորամասի հեղինակությունը՝ հարադատ ժողովրդի և օտարների առջև։ «Եվ այս բարոյական ուժով ղրահալորված, հայկական առանձին հարվածող ղորամասը, հակառակ իր սակավաթիվ լինելուն, 1500-ի մոտ, կներկայացներ իսկական ղինվորական պատկառելի ուժ մը...»²⁷։

Այդ ուժի՝ Անդրանիկի հերոսական դուրամասի, Երախտիքն անչափ մեծ է: Նա պատվով է կատարել իրեն վիճակված պատմական դերը՝ մեր ժողովրդի համար շատ ծանր մի ժամանակաշրջանում:

2. ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՐՆԵՐԸ

1918 թ. ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Զանգեզուրում, թեև դանդաղ, բայց դաժան կալուսնույթյամբ վրա էր հասնում ամենափոքր սովն՝ իր անբաժանելի ուղեկիցներով՝ թանկույթյամբ ու համաճարակներով:

Իրոք, ծանր էր և անօգնական սովի ու հիվանդությունների մատնված, անօթեան դաղթականության վիճակը: Գաղթականությունը օգնելու համար բաղմաթիվ հիմնարկություններ ու հասարակական կազմակերպություններ էին ստեղծվել. «Նպաստամատույց», «Կենտրոնական», «Ներքալական օգնություն», «Բարեգործական», «Մոսկվայի հայկական կոմիտե», «Վերաշինություն», «Գյուղատնտեսություն», «Քաղաքային միություն» և այլն: Նրանք թե՛ պետական օրգաններից և թե՛ մասնավոր անձերից հսկայական միջոցներ էին հավաքում: Սակայն դրանց մի շնչին մասն էր միայն իր նպատակին ծառայում: Այդ հիմնարկների յուրաքանչյուր աշխատող ավելի «ամսական կրտսանար, քան թե գաղթականը՝ նպաստ: Պաշտոնյան կուտեր, կհզվանար, կշվայտանար, իսկ գաղթականը դարձյալ անօթի, ծարավ և մերկ էր»¹: Գաղթականությունն օգնելու գործը ստանձնածներից շատ քչերն էին ազնվությունամբ կատարում այդ սուրբ պարտականությունը, իսկ առավել քչերը՝ վստահություն վայելում:

Այդ քչերից մեկն էր հենց Անդրանիկը: Զարմանալի ու եղակի էր արդարագաթի նրա համբավը բոլոր ղեռախառների ու կարիքավորների մոտ: Ամենքը նրան էին դիմում ու «իրենց անտանկի կացության ու վիճակի համար

դարման մը խնդրուե՞ա՞ծ, իսկ նա, լավատեսիկ լինելով, թե ինչ վիճակում են գաղթականները և ինչպես են օգնում նրանց, մեծ կրքոտությամբ սկսեց պայքարել բոլոր կարգի շարաշահումների դեմ: Նրան հատկապես ղայրացնում էր գաշնակցականների վարքագիծն օրհասական վիճակում գտնվող գաղթականության նկատմամբ: Գաշնակցական կառավարությունը՝ «ազգի փրկիչները», թուրքական յաթաղանից խուսափած 380 հազար արևմտահայ գաղթականության կեսը՝ կոտորել տվին Իզմիրի, էջմիածնի, Նրևանի և Ալեքսանդրապոլի պատերուն տակ և այս գավառներու 200 հազար տունի հասնող ազդարնակչության աչքին առջև³: Ռուս առաջավոր մարդկանց հոգատարության շնորհիվ Ռուսաստանից ստացած 50 միլիոն ռուբլին և ժողովրդից հավաքած հսկայական միջոցները գաշնակները շռայլեցին, գրանց մի ղզալի մասը զանազան բախտախնդիրներ յուրացրին: Ոչ ոք չգիտեր, թե որքանը տրվեցավ գաղթականին: Հակառակ ջանքերուս չկրցա այս բարեգործական մարմիններու մեջ մտցնել թուրքահայաստանի վեց նահանգներեն վեց ներկայացուցիչ, որպեսզի մսխումի և զեղծումի առաջքը առնվեր»⁴, — դառնությամբ նկատում է Անդրանիկը:

Ամբողջ հասարակության ուշադրությունը հրավիրելով այդ հարցի վրա, Անդրանիկը հանդես եկավ մամուլում, առաջարկելով, որ դադրականության համար հավաքվող միջոցները կենտրոնացվեն մեկ մարմնի ձեռքում և ներկայացվեն բոլոր հաշիվները: Նա անհրաժեշտ էր գտնում, որ այդ մարմնի մեջ մտնեն Արևմտյան Հայաստանի վիլայեթների ներկայացուցիչները, բոլոր հիմնարկներում պարզվեին, թե՛ միջոցների ո՞ր տեղում է կազմում պաշտոնատար անձանց աշխատավարձը և ո՞ր մասն է տրվում դադրականությանը: Կարևոր էր նաև այն, որ այդ հիմնարկներում աշխատեին կարիքի մեջ գըտնելով արևմտահայ դադրական մասնագետներն ու ծառայողները⁵: Սակայն այդ կազմակերպությունների վրա ևս դաշնակցությունը դրեց իր թաթը, ամեն կերպ խանգարեց և ձախողեց Անդրանիկի միանգամայն տեղին առաջարկներէ իրագործումը: Անդրանիկի ջանքերով Երևանում հրավիրված արևմտահայ համագումարն ու նրա ստեղծած Արևմտահայ խորհուրդը, ինչպես տեսանք, նպատակ ունեին բարելավելու դադրականության վիճակը և վերացնելու չարաշուտները: Սակայն դաշնակցականներն այստեղ էլ խցկվեցին և ճամեն աշխատանք թափեցին այս միությունը խանգարելու և դաշնակցության հրամանին տակ դնելու համար⁶:

Գաղթականության վիճակի մասին ստացվող յուրաքանչյուր լուր, որտեղից էլ որ լինեիր, անսահման մտահոգում էր Անդրանիկին: Մի անգամ էրզրումից հայտնեցին Թիֆլիս՝ ղորավարին. «Հազարավորներ մերկ են և հագուստի կարոտ, ցուրտը սոսկալի է, օգնություն հասուցեք»⁷: Հեռագիրը, ինչպես նրկանեցին ղինվորները, Անդրանիկին մտատանջություն էր պատճառել: Զինվորներից մեկը մոտենալով հայտնեց, որ թարեգործականի նախագահ Սամ-

սոն Հարությունյանի տան ներքնահարկում սնդուկներով հագուստեղեն է պահ-ված: Դա կատարյալ հայտնութիւն էր: Անդրանիկը զարմացած հարցրեց. «Ի-րա՞վ կըսես, տղա, լավ գիտե՞ս»: Զինվորը պատասխանեց. «Այո՛, փաշա, ե-կուր երթանք դուն ալ տես»: Անդրանիկն իր մի քանի զինվորների հետ շտապեց «բարեգործի» տունը: Պարզվեց, որ զաղթականների համար ամերի-կահայերից 56 արկղ հագուստ է ուղարկվել: Անդրանիկն անմիջապես անցավ Ս. Հարությունյանի մոտ. «Մինչև ե՞րբ պիտի պահեք այդ հագուստները: Մեռնելեն վե՛րջ պիտի տաք որ հագնին»⁸: Նա պահանջեց ուղարկված հա-գուստների ցուցակը, ստուգեց, ապա գիմելով Հարությունյանին, ասաց. «Պետք է դրանք շտապ ուղարկել էրզրում՝ զաղթականներին բաժանելու հա-մար: Բարեգործականի նախագահը պատճառաբանեց, թե վազոն չկա: Հարցը լուծելու համար հարկ եղավ, որ Անդրանիկն անմիջապես գնա Թիֆլիսի երկա-թուղային կայարանը, վազոն ստանա և անձամբ հետևի, որ հագուստեղենն ուղարկվի կիսամերկ զաղթականներին:

Գաղթականությանն օգնելու հարցը Անդրանիկին հուզում էր նաև բուն պատերազմական գործողութիւնների ժամանակ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Անդրանիկի կամավորական խումբը համարյա բո-լոր ճակատներում խմբերով գերելարված հալ կանայք, աղջիկներ ու երեխա-ներ էր հայտնաբերում և ուղարկում ապահով վայրեր: 1918 թ. մայիսին, Ա-լեքսանդրապոլի գրավման ժամանակ, նա փրկեց 25 հազար գաղթականներ և իր հետ տարավ Լոռի: Երբ նրա ղորամասը Դիլիջանից սկսեց իր հայտնի երթը դեպի խոյ, ինչպես միշտ, նրան հետևում էին 33 հազար գաղթականներ: Զան-գեզուրում եղած ժամանակ Անդրանիկը պատերազմական գործողութիւններին զուգահեռաբար նաև իր հետ գտնվող տասնյակ հազարավոր գաղթականների կարիքներն էր հոգում: Դեպի ուր էլ շարժվում էր Անդրանիկի ղորամասը, գաղթականութունը դառնում էր նրա անբաժան ուղեկիցը և մշտապես ար-ժանանում էր նրա հոգատարութեանը, ստանում նրա հովանավորութիւնը: Զանգեզուրում նա բացեց որբանոցներ: Դրանց մատակարարման ու հըս-կողութեան հարցով անձամբ ինքն էր զբաղվում:

Մանր ու շատ կարևոր գործ էր ղորամասի, գաղթականների, ինչպես նաև որբանոցի բժշկական ու սանիտարական սպասարկման կազմակերպումը: Այդ գործը հիմնականում զուլա էին բերում բժիշկ Ռուբեն Տեր-Ստեփանյանը և նրա օգնական-բուժակներ Գարեգին Սահակյանն ու Դևորդ Հովհակիմյանը:

Անդրանիկն անսահման սեր ու խորին հարգանք էր տածում բոլոր նը-րանց նկատմամբ, ովքեր աջակցում էին գաղթականությանը, հատկապես զե-պի բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը, որը, իմանալով տասնյակ հազարավոր գաղթականների ողբալի վիճակի մասին, իր երկու աղջիկների հետ էջմիածին ձկավ և «3—4 ամիս մնալով, ծառայեց գիշեր-ցերեկ տառապող հայութեան՝ իր բոլոր միջոցներով»: Արտահայտելով ղորավարի կարծիքն՝ օրագրողը մեծ

քանաստեղծի մասին գրել է. «Ահա միակ հայը, որ կրցավ զոհել ամեն բան իր կյանքին զնով օգտակար բլլալու իր ազգակիցներուն, խնկելի հիշատակ մը թողնելով անոնց ամեն մեկուն սրտին մեջ»⁹:

Հակառակ ձեռնարկվող հնարավոր բոլոր միջոցառումներին, մթերքների պակասութիւնն օր-օրի ավելի զգալի էր դառնում, ավելի ու ավելի էր մոտե-նում սովամահ լինելու վտանգը: Տեղական բնակչութունը ևս սովի էր մատնվում և ի վիճակի չէր ղորամասին կերակրել: Ուրիշ ելք չկար, քան ղո-րամասը դուրս բերել Զանգեզուրից: Սակայն խիստ ձմեռ էր, ճանապարհները զեռեա փակ էին: Անդրանիկը ստիպված էր ղորամասի սուղ պարենից բաժին հանել գաղթականությանը և որբանոցներին: Բայց դա քիչ էր դրութիւնը փրկելու համար:

Զորամասի մեկնելը, գաղթականության բաժանվելը նրանից, ծանր ու օրհասական վիճակի մեջ կոներ հազարավոր անապաստան ու անաշտպան մնացած այն մարդկանց, որոնց Անդրանիկի ղորամասը, իր ստեղծման օրից սկսած, պաշտպանել էր թուրքական յաթաղանից, սովից ու ոչնչացումից: Նա ուրիշ ելք չուներ, քան ամուր կառչել Անդրանիկի ղորամասին, ապավինել ղո-րավարի անշահախնդիր հովանավորութեանը: Նավաբեկյալի պես Անդրանիկի գիրկը նետված գաղթականներից մեկը խորապես համոզված էր, որ նրանից պոկվելու դեպքում հնարավոր չի լինի ոչ միայն շատ թե քիչ չափով տանելի վիճակում գտնվել, այլև պահպանել սեփական գոյութիւնը: Անդրանիկն էր, «որ այդ շրջանի մեջ կյանքը քիչ թե շատ տանելի կդարձներ գաղթականներուն, որոնք շրջանի մեջ կյանքը քիչ թե շատ տանելի կդարձներ գաղթականներուն, որոնք շրջանի մեջ կյանքը քիչ թե շատ տանելի կդարձներ գաղթականներուն, որոնք շրջանի մեջ կյանքը քիչ թե շատ տանելի կդարձներ գաղթականներուն, որոնք շրջանի մեջ կյանքը քիչ թե շատ տանելի կդարձներ գաղթականներուն, որոնք շրջանի մեջ կյանքը քիչ թե շատ տանելի կդարձներ գաղթականներուն»¹⁰, Ահա այդ էր պատճառը, որ գաղթականութիւնը անընդհատ «կը-հետևեր իրենց միակ հույսը կազմող Անդրանիկին»:

Սակայն ձմեռային դժուար պայմաններում գաղթականության տեղաշարժն, ինքնըստինքյան, աղետաբեր հետևանքներ կունենար: Ճանապարհին կորստի մատնվելու վտանգից բացի, Երևան հասնելը դեռ չէր նշանակում ապահովու-թիւն ձեռք բերել. այնտեղ էլ նրանք սովի կմատնվեին, ճիշտ այնպես, ինչ-պես մյուս գաղթականներն արդեն օրհասական վիճակ էին ապրում: Կամա թե ահամա միակ հույսը գրսից ստացվող օգնութիւնն էր դառնում:

Դրա համար էլ Անդրանիկը մեկնելուց առաջ այցելելով գաղթականու-թեան տարբեր խմբերին, նրանց հետ սրտաբաց զրույցներ ունեցավ, իսկ 1919 թ. մարտի 20-ին հրավիրեց գաղթականության ներկայացուցիչների ժո-ղով, որտեղ հանգես դալով, պատմեց ստեղծված իրավիճակի մասին, քաջատրեց ղորամասի Երևան մեկնելու նպատակը, գաղթականության Զան-գեզուրում մնալու անհրաժեշտութիւնը և պարզաբանեց նրան օգնելու խնդիրները: Սակայն ժողովի մասնակիցները չէին համոզվում, որ առանց խնդիրները: Սակայն ժողովի մասնակիցները չէին համոզվում, որ առանց խնդիրների հնարավոր կլինի գաղթականութիւնը պահել տեղում: Անդրանի-

կը հայտարարեց, որ տեղական հարուստներից կզնվի 4 հազար փութ ցորեն և կբաժանվի «որը և այլի և աշխատանքի անընդունակ դաղթականներուն»¹⁾։ Դրանից հետո միայն ժողովի մասնակիցները համաձայնվեցին Անդրանիկի առաջարկին։

Ապրիլի 1-ին ղորավարը դաղթականության վիճակը բարելավելու համար անհրաժեշտ բոլոր հնարավոր ձևերով և միջոցներով ավարտի հասցրեց, այդ թվում լուծեց Սիսիանի որբանոցի ղեկավար օրդանների կազմակերպման խնդիրը, որբանոցն ապահովեց հարկավոր դրամով, 2—3 ամսվա համար մըթերքների պաշարով և հատուկ հանձնարարություն արեց վերակացուին, որը պետք է մնար տեղում և հովանավորեր դաղթականներին։

Այդ անձնուրաց ջանքերի շնորհիվ էր, որ փրկվեցին հազարավոր որբ մանուկներ։ Նրանցից շատերը հետագայում, սոցիալական կենտրոն կարգերի շնորհիվ, ոչ միայն ապահով կյանքով ապրեցին, այլև դարձան տաղանդավոր գրողներ, գիտություն ու մշակույթի երախտավոր գործիչներ, արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության առաջավորներ։

Այդ առումով բնորոշ է ՀՍՍՀ տպագրական գործի վաստակավոր վետերան, նկարիչ Սերոբ Գասպարյանի 1968 թ. հոկտեմբերի 31-ին մեր հոգվածի առթիվ²⁾ մեզ հասցեագրված նամակը։ 1915 թ., — գրում է Ս. Գասպարյանը, — որբ մնացած ժամանակս մի քանի ամիս ղորավար Անդրանիկի ղորքերի հետ, որպես գնդի երեխա, շրջել եմ Սասունի, Մուշի, Ալաշկերտի ընդարձակ ու անմոռանալի դաշտ ու հովիտը։

Ենթե՝ հազարավոր նախկին որբ երեխաներս, Անդրանիկի շնորհիվ ենթկոտորածից փրկվել։ Անդրանիկի մասին շատ ու շատ պատկերավոր դրվագներ և նրա հայրենասիրական բարի կերպարը իմ հիշողության մեջ վառ ու թարմ են մնացել մինչև օրս։

Շնորհիվ Սովետական Միության ազնիվ քաղաքականության՝ հայ ժողովրդի անմեղ զոհերի կենդանի, որբ մնացած զառներից ոչ մի ծաղիկ չթառամեց...»³⁾։

Պակաս հետաքրքրական չեն 1918—1919 թթ. Անդրանիկի ղորամասում ծառայած Լորիս Պապիկյանի, նույն տարիներին Նախիջևանի ղեկաբերի ահանառի Լիպարիտ Պետրոսյանի և Հազարապետ Գրիգորյանի՝ 1968 թ. սեպտեմբերի 6-ին մեզ ուղարկած հուշերը։ Նրանք նշում են, որ ականատես են եղել Անդրանիկի գործունեությանը Նախիջևանում, «որտեղ նա ոչ մի բըռ-

նություն, ճնշում չի գործադրել աղբիջանցիների նկատմամբ»։ Եվ ապա նրանք շարունակում են. «Ալեքսանդրապոլ-Վորոնցովկա-Նախիջևան ընկած տարածության վրա, որտեղից անցնում էր Անդրանիկի բանակը, տասնյակ աղբիջանական գյուղեր կային և նրանք աղ ու հացով էին դիմավորում ղորավարին»։ Նամակի հեղինակները միաժամանակ նշում են այն առանձին ղեկաբերի մասին, երբ թուրք չարագործները դիմագրում էին Անդրանիկին իրենց աջակից ունենալով որոշ մոլորվածներին։ Այս գեպում, իրավամբ հարցնում են նրանք, ինչ անեք Անդրանիկը, «եկեք վա՛ր դներ և ինքն էլ անձնատու՛ր լինեք թուրքական արնախում փաշաներին»։ Հուշերի հեղինակները վերջում նշում են, որ միայն իրենք չէ, որ հետաքրքրվում են Անդրանիկի կյանքի ճշմարտացի լուսարանությամբ. բոլոր նրանք, ովքեր «Անդրանիկի հետ մասնակցել են ազատագրական կռիվներին և մոտիկից ծանոթ են նրա կյանքին ու գործին» անհամբեր սպասում են նրա գործունեությանը լուսաբանող գրքի հրատարակմանը»։

3. ՀԱՅՈՑ ԼԵՌՆԵՐՈՎ

Մտնենում է Անդրանիկի ղորամասի Գորիսից մեկնելու օրը։ Առանց Անդրանիկի կարծես թե Զանգեզուրը պիտի որբանար։ Այդքան մեծ սեր ու հաղաթություն էր Անդրանիկը ձեռք բերել. նա ասես ապրում էր ամեն մի զանգեղություն մեջ։ Անդրանիկի բնակատեղը յուրահատուկ ուխտավայր էր դարձել։ Մարդիկ նրան տեսության գալով իրենց հետ բերում էին մի կըտուր գաթա, պառավ նանի թխած քաղցրահամ կրկենի կամ բաղարջ, և կամ էլ արագապես մի կճուճ մածուն, որպեսզի ղորավարին պատիվ տան։ Պատկապարզապես մի կճուճ մածուն, որպեսզի ղորավարին պատիվ տան։ Պատկառելի ծերունիները նրան հյուր էին կանչում, ուզում էին իրենց հարկի տակ տեսնել փրկարարին։ Այցելության հկող բոլորին նա ընդունում, քաջալերում և սիրալիր խոսքերով ճանապարհ էր դնում։ Տեսության եկողներից շատերն էլ չհամարձակվելով մոտ գալ, ժամերով հեռվում սպասում էին, որ դուրս գա և զեթ մի անգամ տեսնեն նրան։

1919 թ. մարտի 22-ին ղորավարին հրաժեշտ տալու առիթով կազմակերպվեց ընդհանուր ճաշկերույթ։ Գորիսի ամբողջ բնակչությունը «ողջերթ և հաջողություն կմաղթե Անդրանիկին, նա երախտապարտ կզգա Անդրանիկին, որ իր ներկայությամբ ազատեց շրջանը և քաղաքը թուրքական տիրապետությունից»⁴⁾։ Ամենքն էլ մտահոգված էին, ընդհանուր տխրություն էր իշխում նրանց բոլորի վրա։ Ոչ մեկը չէր ուզում բաժանվել նրանցից, իսկ շատերին մըտահոգում էր այն հարցը, թե ի՞նչ կկատարվի Զանգեզուրում, երբ Անդրանիկը մեկնի։ Անդրանիկի հրաժեշտի խոսքը լի էր «զառն և սակայն իրավացի նըպատումներով»։

¹⁾ Սերոբ Գասպարյանի նամակը պահպանվում է մեզ մոտ՝ Անդրանիկի գործում, Այդ, ինչպես նաև բաղմաթիվ այլ նամակների հուզիչ տողերն ինձ համոզեցին, որ ես դեռ չեմ կարողացել լրիվ կատարել պատմաբանի իմ պարտքը հարազատ ժողովրդիս հանդեպ։ Անդրանիկի մասին նյութեր վաղուց էի հավաքում... Ս. Գասպարյանի և շատ ուրիշների նամակները, ինչպես նաև գործընկերներիս համառ հորդորները խթան եղան իրագործելու շատ տարիներ առաջ ծնված մտահղացումս։ Վերապրեցի մեր ժողովրդին վիճակված զառնությունները և... ծնվեց այս գիրքը...

Անդրանիկը միշտ անհուն հավատ է ունեցել դեպի Ռուսաստանը: Զանգեզուրին վերջին հրաժեշտ տալու օրերին մտերիմներից մեկը հարցնում է. «Զորավար, կխորհի՞ս թե ուսաները դարձյալ պիտի գան»: Անդրանիկը ժպտալով ու ամենայն յրջությամբ բնորոշ պատասխան է տալիս նրան. «Զե՞ր տեսներ... անոթ հոս ձեր հետ են, ևս կտեսնեմ զանոնք, ձեր քով նստած են, գաջած շեն»²:

Շատ հատկանշական է, որ Անդրանիկը հայ ժողովրդի ապագան միշտ էլ պատկերացրել է ուս ժողովրդից անբաժան: Նույն օրերին նա, խոսելով արևմտյան իմպերիալիստների մասին, ասել է, որ նրանց ներկայությունը ժամանակավոր է և անօրեն, որ նրանք «հոս շեն կրնար մնալ, պիտի մեկնին ասկե»³: Մյուս կողմից Անդրանիկը շեշտում է, որ «Կովկասը Ռուսիո համար ռազմապես և տնտեսապես շատ մեծ կարևորություն ունեցող հողամաս մըն է... Կցավիմ,—շարունակում է նա,—որ դուք կմտածեք, թե Ռուսիո ներքին դժբախտություններով քայքայված, մեռած լմնցած է այլևս, և 50 տարի են խելքը գլուխը չի դար (ասիկա կովկասահայ մտավորական դասակարգին մըտալնությունն էր), բայց սա չափը որոշ գիտցեք, թե 150.000.000 առողջ և կարևորություններով լեցուն ուս ժողովուրդը մեռած չէ, այլ կապրի»: Վերջապես նա խորին համոզմունքով րնդգծում է. «Քանի մը տարի վերջ պիտի տեսնենք թե ավելի զորավոր և ավելի ուժեղ պետություն մը պիտի լինի քան որ էր 1914-ին»⁴:

Եվ, վերջապես, նա, որպես պատգամ, հետևյալ պատվիրանն է տալիս զանգեզուրցիներին, ինչպես նաև ողջ հայ ժողովրդին. «Դուք մոտավորապես մեկ դար է, որ ուս կայսրության հպատակ եք և անոր հովանիին տակ կապրիք, բայց ցավալի է քսել, թե դուք շնամաշցա՞լ գայն: Իմ վերջին թևադրանքս և խնդրանքս է ձեզ՝ երեք գավառի հայերուդ, որ ուսներու հետ լավ վարվիք, հեռու մնալով որևէ թշնամական քայլերի, թշնամիներով շրջապատված այս հողամասին մեջ»⁵:

Հաճախ վիճաբանություններ էին լինում ուսների Կովկաս վերադառնալու հարցի շուրջը: Զորավարն այդպիսի դեպքերում կրթոտ վեճ էր ունենում ազգային ջոշերի հետ, որոնք պնդում էին, թե «ուսները գացին և էլ չեն դար»: Դրան Անդրանիկը պատասխանում էր. «Ես օրերով, շաբաթներով և ամիսներով մտածած և ևս ինքս ինձի հարց տված եմ, թե իրա՞վ ուսերը գացին, իրա՞վ գացին ու չպիտի գան, իրա՞վ Կովկասը իր բախտին պիտի թողվի... ու երբ այս հարցերը ինձի կուտամ, ևս ինքս չեմ կրնար համոզվել թե մեռան և գացին ուսերը: 1827-են մինչև 1917 ուս պետությունը 700.000 գինվոր զոհած և անոնց արյունով ներկած է Կովկասյան մեն մի քար—հող»⁶: Հետո զորավարը թվարկում է ուսների շնորհիվ տեղի ունեցած վերափոխումները. «Ծածկված է Կովկասը երկաթուղագծերու ցանցերով, շինված են պետական պաշտոնյաներու համար մեծ շենքեր, մաքսատներ, գեղեցիկ ու հսկա քարա-

շեն զորանոցներ, շուսն ճանապարհներ, կամուրջներ, սահմանազխային զորանոցներ, դպրոցներ, եկեղեցիներ, գրադարաններ և մարզարաններ: Մըշակված ու խնամված են անտառները: Երևան բերված են յուղի հսկա հարստությունց աղբյուր եղող հողերը»: Թվարկելով ու կշռադատելով, վերջապես, Անդրանիկը եզրահանգում է. «Այս բոլորը մտքիս առջև բերելի վերջ կըսեմ՝ Ռուսիան Կովկասը չի կրնար ձգել և հեռանալ...»⁷:

Մարտի 25-ին դորբի մեծ մասը արգեն կենտրոնացել էր Սիսիանի մի քանի գյուղերում, հատկապես Անդեղակոթում, և պատրաստ էր մեկնելու: Սակայն Անդրանիկը դեռևս Գորիսում էր՝ մտահոգված զորամասի մթերքների փոխադրման, գյուղերից գնված ցորենը գաղթականներին բաժանելու, որբանոցները մթերքներով ասպհովելու, զրամը և առհասարակ րնդհանուր հաշիվը հավատարիմ անձանց հանձնարարելու և այլ հարցերով:

Այդ օրը Գորիսի բնակչությունը «մոռյալ ու տարտամ, եղած է վերջին հըրաժեշտը տալու ժողովրդական հերոսին ու իրենց ազատարար Անդրանիկին»⁸: Ժամը 10-ին հեծելազորն Անդրանիկի գլխավորությամբ շարժվեց դեպի Սիսիան և «վերջին անգամ հրացաններու որոտը ամենաբուռն արտահայտությունը եղավ մնաք բարովի, որու քով ուրիշ որևէ ձևի մնաք բարով թույլ պիտի լինեք»⁹:

Գաղթականներն ու ամբողջ բնակչությունը ճանապարհի մոտ խմբված բարի երթ էր մաղթում իրենց ազատարարին:

Հեռավոր գյուղերից եկել ու Անդրանիկի երևալուց դեռ շատ առաջ ճանապարհի ուղղությամբ շարվել էին հարյուրավոր մարդիկ և սպասում էին զորավարին: Յնձալի ողջույնները նրա երևալու հետ արձագանքում էին Զանգեզուրի խոր կիրճերում ու անտառներում: Պատկանելի ծերունիներն ու ջահելները օդում վեր էին նետում իրենց զխարկները՝ իբրև խոր հարգանքի նշան: Իսկ ջահել աղջիկներն ու հարսները կժերն ուսած ճանապարհի ուղղությամբ սպասում էին երջանկություն ունենալու զորավարին սառնորակ աղբյուրների մատուցելու: Այդ բոլորը անշափ սրտառու էր, ինքնաբուխ և զորավարին խոր հուզմունք էր պատճառում:

Ապրիլի 2-ին զորամասը հրաժեշտ տվեց Անդեղակոթի հյուրասեր և հերոսական գյուղացիությանը, ուղղություն վերցրեց դեպի Ղալաճուխ, Մուխու-թարյան, Բորիսովկա, Բազարչայ: Ճանապարհը, սակայն, մինչև Դարալաբյանի Ղուշլի Պելիք գյուղը, զժվարանցանելի էր, դեռ ծածկված էր ձյան հաստ գյաղի Ղուշլի Պելիք գյուղը, զժվարանցանելի էր, դեռ ծածկված էր ձյան հաստ շերտով: Գյուղերի բնակչությունը ջանք չէր խնայում, որպեսզի զորամասի համար ուղի բացի: Հատկապես սրտառու էր Բազարչայ գյուղի մալականների համար ուղի բացի: Հատկապես սրտառու էր Բազարչայ գյուղի մալականների վերաբերմունքը: Նրանք գյուղ հասած զորամասին շատ ջերմ հյուրընկալություն էր ցուցնում:

Գյուղացիներից 50 ձիավորներ այստեղից զորամասին առաջնորդեցին դեպի Դարալազյազ: Զորամասը, աներևակայելի զժվարություններ հաղթա-

հարելով, միայն ուշ գիշերը հասավ Ղուշի Պելլիք փոքրիկ գյուղը, որտեղ մի կերպ տեղավորվելով, գիշերեց: Դրությունը ծանրանում էր հատկապես նը-
ռանով, որ չնայած զորավարի համառ ջանքերին, գաղթականության մի մասը
շարունակում էր շարժվել զորամասի հետ: Ճանապարհին 2 հոգի սառել և
ձյան մեջ էին մնացել: Զորավարին դա մեծ ցավ էր պատճառում: Խաղաղ
պայմաններում մարդկանց անիմաստ կորուստը նա հանցանք էր համարում:

Այդ դժվարին պահին մայր Կիպոնը հարմար գտավ Անդրանիկին նա-
խատել այն բանի համար, որ շարժվեց դեպի Եվլախ և նման դժվարություն-
ների մեջ ընկավ: Անդրանիկը դրանից այն աստիճան բոբբորբվեց, որ հրամա-
յեց Կիպոնին ձիուց ցած իջեցնել, որպեսզի նա Խոթով քայլի, զգա հայ զինվո-
րի կրած անուր շարժարանքները և հասկանա, որ հայ զինվորը չի կարող
շարունակ զոհ դառնալ իրենց խարդախ ծրագրերին: Դա անդիլացի մեծախոս
սպային իր հանդգնության համար պատժելու ցանկությունից չէր դալիս: Նախ
և առաջ դա հոգեկան այն խմորման արտահայտությունն էր, որ տեղի ուներ
Անդրանիկի ներքնաշխարհում և, որն, ինչպես կտեսնենք, ուղղված էր Անտան-
տի վարած խարդախ ու հայակուլ քաղաքականության դեմ:

Անդրանիկի զինվորներից ոմանք, որ անտեղյակ էին եղելությունից, տես-
նելով, որ մեկը, խրվելով ձյունի մեջ, հաղիվ է առաջ շարժվում, հարցրին Հա-
ջի Գևորգին. «Ո՞վ է այդ խեղճը»:—Անդիլացի զոր. Կիպոն է,—պատասխանեց
Հաջին... Անդրանիկը բարկացավ, ձին ձեռքին առավ, ստիպված հետիոտն
կհետևի մեզ»: Տեսնելով Կիպոնի ծանր վիճակը՝ Հաջին նրան ձի տալու
թույլտվություն խնդրեց Անդրանիկից: Այլևս Կիպոնը չէր համարձակվում որևէ
խոսք ասելու և ձին հեծած «կառաջանար մեր քարավանին հետ իբրև դառ-
նուկ»¹⁰:

Ապրիլի 5-ին զորքը շարժվեց դեպի Մալիշկա: Այստեղ արդեն ձյունը պա-
կաս էր: Շուտով զորքն անցավ Հերհեր հայկական գյուղով, որը թուրքերը
ավերել էին: Կենդանի մնացած գյուղացիները վերադարձել էին, բայց զուրկ
էին ապրուստի միջոցներից: Այնտեղ տեսանելի էին թուրք ջարդարարների ա-
հավոր ավերածությունների հետքերը: Ամայացած գյուղերն ու շինություն-
ները մնացել էին առանց բնակչության: Այդ բոլորը նորից ու նորից բորբոքե-
ցին զորավարի վերքերը: Երեկոյան, երբ հասնում էին Մալիշկա՝ Դարալա-
գյաղի գյուղերից մեկը, սիսիանցիները վնասված ձիերի համար համապատաս-
խան հատուցում ստանալով, ետ են վերադառնում: Զորավարին օգնելու և
բեռները մինչև Դավալու փոխադրելու հոգսն իրենց վրա են վերցնում տեղա-
ցիները:

Զորավարը Մալիշկայից մեկնում է Քեշիշքենդ: Նրա հետքերով զորա-
մասը մտնում է Քեշիշքենդ ու Կոթուր գյուղերը, որտեղով դեռ 1918 թ. հու-
նիսին անցել էր դեպի Նախիջևան:

Այստեղ էլ զորավարին են ներկայանում ողբալի վիճակի մեջ գտնվող

բազմահազար գաղթականներ: Նա, համբերությունից դուրս գալով, դիմում
է Կիպոնին և իր խոր գայությունն է հայտնում իմպերիալիստ «բարի քեռիների»
հասցեին, հայտարարում, որ «գաղնակիցները իրենց ընթացքով խաղաղ կեր-
պով մահվան կդատապարտեն հայության այն մասը, որ աղատած է թուրքի
սուր ու կրակին»: Նա մասնավորապես նկատել է տալիս, որ գաղնակիցները որ-
պես հաղթողներ, պետք է վճռական լինեն, բայց նրանք բռնել են «համակեր-
պության ճամփան»: Մինչդեռ հայ ժողովրդի ցրված «բեկորներու համար
անհրաժեշտ է ինչքան կարելի է արագ վերադառնալ իրենց օջախները, մը-
շակել, ցանել, այս պահանջը զգալի է ամեն կողմի՝ Նախիջևան, Կարսի շրջան
Ալաշկերտ, Վան: Մինչդեռ գաղնակիցները կզգուշանան Կարսի թուրքերը
զսպել, Նախիջևանի խաները հպատակեցնել և ինչ-որ թուրքական խոռվու-
թյուններ ու պատրվակով կարգելեն հայերուն վերադառնալ իրենց երկիրը
կստիպեն մնալ փոքր երկրամասի մը մեջ, ուր դատապարտված են մահվան՝
ցուրտի, անոթության և հիվանդության պատճառով»¹¹:

Իրեն հատուկ վճռականությամբ Անդրանիկը դառնում է Կիպոնին և ա-
սում, քանի որ գաղնակիցները, նրանց թվում անդլիական հրամանատարու-
թյունը, այդպես են վարվում, ապա «գնա ըսե, գեներալ Թոմսոնին, որ այլևս
ևս իրեն օժանդակությանը պետք չունի»¹²:

Մայր Կիպոնը պապանձվել էր. նա ոչինչ չունեի ասելու: Այդ հուզումնա-
լից պոթիկման պահին Անդրանիկը երևան է հանել դաժան ճշմարտությունը:
Առանց որևէ պատասխան տալու նա թողնում է զորամասը, մեկնում Երևան:
Նրա համար պարզ էր, որ Անդրանիկը այլևս աչքով-աչք չունի տեսնելու դաշ-
նակիցների խարդախ քաղաքականության և ոչ մի ներկայացուցչի:

Զորամասը Կոթուրից մեկնեց դեպի Դավալու: Ճանապարհի վրա ընկած
բոլոր գյուղերը թուրքական ավերածություններից հետո հազիվհազ սկսել էին
շունչ քաշել: Հայ շինականը մահվան երախից հազիվհազ աղատված՝ վերա-
դառնում էր իր օջախը և աստիճանաբար սկսում վերականգնել ավի-
րակները: Անդրանիկի օրագրողը արձանագրում է. «Արդեն կտեսնենք շատ
տուներ նոր են ծածկված, շատերը դեռ ավերակ են: Վերադարձող ժողովուրդը
ուշինչ չունի ուտելիք... Շրջանը աշխատանք չկա, ուտելիք չկա, վերադարձող-
ներեն շատերը տրամադիր են հեռանալու, ուրիշ տեղ գնալ՝ գեթ նպաստով կա-
րենալ ապրելու համար. սպասել, որ նպաստը Դարալագյաղ հասնի, ստույգ
մահվան սպասել կնշանակե»¹³:

Այնուհետև զորամասն անցնում է Այնաձոր, Ռինդ, Ելփին, Չանախչի,
Քեշիշքենդ և հանգստանալու համար դադար առնում Փիրիլու գյուղերում:

Սասունի գնդի զորախումբը, ինչպես նշվեց, դեռ այն ժամանակ, երբ
զորամասը Չանգեղուրում էր, անջատվել էր Անդրանիկի զորամասից և տե-
ղափոխվել Դարալագյաղ: Այստեղ, սակայն, զինվորականներին սպասում էր
գաղթականի ցուպը:

Ապրիլի 11-ին զորամասը շարժվեց դեպի Արարատյան դաշտը ու շուտով հասավ անդլիացիների հսկողության տակ գտնվող թուրքերի ու դաշնակների միջև իրրև չեղոթ գոտի հանաչված Արարատ կայարանը, որից ոչ հեռու գտնվող Սատարակ գյուղը գտնվում էր թուրքերի՝ իսկ հակառակ կողմում՝ բնկած Դավալուն՝ դաշնակցականների իրավասության տակ:

Անդրիական զինվորականները կեղծ հարգանքով ու հանդիսավորությամբ ընդունեցին Անդրանիկին, ջանում էին ամեն տեսակ պատվի արժանացնել նրան: Այդ շինծու հանդիսավորության հակապատկերն էր այն սիրալիրությունը և ինքնաբուխ համակրանքը, որով հայ զինվորներին և նրանց զորավարին ընդունեց հենց անդրիական զորամասի կազմի մեջ մտնող և Արարատում գտնվող հնգիկ զինվորների զորախումբը:

Դավալուն, որտեղ գիշերում էր զորամասը, շրջանի ամենամեծ հայկական գյուղն էր։ Թուրքերը նոր էին հեռացել այնտեղից և գյուղացիներն արդեն սկսել էին վերադառնալ իրենց ավերակ տները։ «Ամբողջ գյուղի մեջ չեք գտներ ոչ մեկ տունի փայտե մասը, ոչ գուռ, ոչ պատուհան, բոլոր քանդեր են վայրենիները»¹⁴։ Հիմնահատակ ավերված էր նաև կալարանը։ Այստեղ գտնվող զորախումբը ողջունում է Անդրանիկի զորամասի հետևակին, որը փոխադրվելու համար եկել էր կալարան և տեղավորվում էր իրեն տրամադրված վազոններում։ Զորամասի հեծելազորը Անդրանիկի առաջնորդությամբ Դավալուից սրընթաց առաջ շարժվելով, անցնում է ադրբեջանական գյուղերով, «որոնք անվնաս մնացած էին» և որտեղ գտնվող հնդիկ զինվորները հսկում էին ճանապարհի վրա, երթևեկությունը կարգավորում։

Զորամասի հեծելազորայիններն անցնում են Յուվա, Ղամարլու, Չիք-
դամլու գյուղերի մնացած ավերակներով, ամալացած ալիքներով, որոնք մի
ժամանակ բերքառատ այգեստաններ էին, «բայց այսօր այդ գյուղերի կեսն
ավելին այրած է: Ժողովուրդը... ինչ ժողովուրդ, բոլոր կին, ծեր, երեխա, բո-
լորը կմախք դարձած, քաղցած: Վերադառնալով իրենց օջախները անոնցմե
շատերը ուրիշ բան չունին ընելիք, եթե ոչ սպասել մահվան: Այսպես է դը-
րուժյունը այս շրջանի մեջ»¹⁵, Ամենուր ակնառու էր դաշնակցական ավան-
տյուրիստների թուրքերի հետ դաշինք կնքելու արդյունքը:

Նույնն էր պատկերը նաև հաջորդ՝ Համզալու և Թաղաղյուղ գյուղերում։
Չէր տուժել միայն Նորադավիթը, որը սակայն գտնվում էր մշտական բու-
սանական տարածքում։

Այդ ժամանակ էր, որ Անդրանիկին դիմավորելու եկած դաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչները՝ Դրոյի գլխավորությամբ, նրան հրավիրում են Երևան: Սակայն նա վճռականապես հրաժարվում է որևէ կապ ունենալ դաշնակցականների հետ և, թմերժում է Երևանի միջոցով անցնելու առաջարկը»¹⁶: Վկայում են նաև, որ Անդրանիկը հայ ժողովրդի դավաճաններից նույնիսկ բարև չընդունեց:

Երեւանում իշխող դաշնակցական կառավարությունը դեռեւս հուլիս էր տա-
փում, թե կկարողանա հաշտեցնել Անդրանիկին: Երեւանում հատուկ «Հյուրա-
սիրություն պատրաստված էր, ինչպես Անդրանիկին, նույնպես իր զորամա-
սին համար»: Սակայն Անդրանիկը չէր կարող հաշտվել ու չհաշտվեց դաշնակ-
ցականների հետ: Նա իր հեծելազորի ղեկին անցած, «Երեւանը ճեղքելով ան-
ցավ Զանգվի կամուրջը և ուղղվեցավ շիտակ էջմիածին, ափի ի բերան ձգելով
Հյուրընկալները»: Սակայն նրա հանդիպումը Երեւանի բնակչության հետ, ինչ-
պես նաև իրեն ուղղված ողջույնները բուռն էին ու սրտառու: Ամբողջ ժո-
ղովուրդը «մեծ ու պզտիկով, կվազեին այն ճանապարհը, ուր Անդրանիկը
կուղղվեր և կեցցեներ կմեղացնէին»¹⁷:

Անդրանիկը շտապում էր կատարելու իր խոստումը՝ ապրիլի 12—13-ին լինել էջմիածնում։ Բայց, մինչև տեղ կհասնեն, արդեն մուլի վրա էր հասնում։ Որոշեցին զիշերել փարաքարում և միայն արևածագին մտնել էջմիածին, երբ ախտեղ պետք է հասնեն նաև հետևակը։

Այսպիսով 13-րդ դարն անայնպիսի դեղնեցիկ կիրակի օր էր: Առավոտյան ժամը 10-ին, զորավարի առաջնորդությամբ, հեծելազորը առջևից տանկերով զորամասի դրոշակները, որոնց վրա ոսկեթիվ ասեղնազործված էր «Առանձին հարվածող զորամաս զոր. Անդրանիկի», մեծ հանդիսավորությամբ առաջացավ դեպի էջմիածին: Նույն ժամանակ զորամասի հետևակայինները երկաթուղով արդեն հասել էին էջմիածնի կայարանը:

Երբ հեծելազորայինները շարժվում էին դեպի էջմիածին, շրջակա բնակչությունը, ինչպես անցած օրը, խմբերով դալիս էր ողջունելու զորավարին։ Զորավարն ասես ոչ թե էջմիածին էր մտնում, այլ իրեն նետում էր ծով կազմած բնակչության, տասնյակ հազարավոր գաղթականության գիրկը։ Հուզմունքով, արտասուքներ թափելով ու խելահույզ հրձվանքով էր ընդունվում ժողովրդական հերոսը։ Տանջալից ու անչափ ծանր հուզմունք պատճառող ընթացիկ դրական հերոսը, նորից տեսնելով ահավոր եղևունի հետևանքները էր ապրում զորավարը, նորից տեսնելով ահավոր եղևունի հետևանքները։ Անդրանիկը իջևանում է վանքի հյուրանոցում, հաղորդում ուղարկում Թիֆլիս և ապա պատիվ բերելով կաթողիկոսին՝ ներկայանում նրան։

Ինքիլիս և ապա պատրվելով իրենց համարը՝ մտնում են դեպի հանգույցը։

Էջմիածնում Անդրանիկը երկար ըմնաց։ Բայց այդ ժամանակը նրա համար լարված ու եռուն աշխատանքի օրեր էին, անընդհատ բնոյունիություններ, լարված ու եռուն աշխատանքի օրեր էին, անընդհատ բնոյունիություններ, զանգի աղմուկներ, հարցադրույթներ, խորհրդակցություններ և այլն։ Իսկ անօթևան ու սովամահ հողդ գաղթականության ուրվականը գիշեր ու ցերեկ հետապնդում ու մտատանջում էր զորավարին։

Այստեղ ես վիճակը ծանր էր: Ամենուր թաղավորում էին սովը և համաճարակը: Պետք էր փրկել հայ ժողովրդին... Բայց ինչպես... Զորամասի պաշարները հազիվ 10—15 օր կբավարարեին: Դրա համար էլ Անդրանիկն առաջին իսկ օրից բոլոր ցանկացողներին թույլատրեց զորացրվել՝ յուրաքանչյուր

Ինչպես միշտ, այդ օրերին ևս, Անդրանիկի մոտ այցելություններն անվերջ էին: Նրան տեսնելու և հետո զրուցելու էին գալիս Ապարանի գյուղացիներն ու Սարգարապատի հերոսական պաշտպանության մասնակիցները, բազմաթիվ հասարակական, պետական, քաղաքական ու զինվորական գործիչներ:

Անդրանիկը, վերջին անգամ ևս մերժելով դաշնակցականների առաջարկները՝ իրենց հետ դաշնակցելու, ապրիլի 27-ին, դորամասի բոլոր զենքերը կաթողիկոսին հանձնելուց հետո, Երևանի գետ Սև ծովի ափերը մեկնող իր զինվորների ուղեկցությամբ, երկաթուղով մեկնում է Թիֆլիս: Բոլորն էլ տրևալով էին, մտահոգված, ասես մի ծանր բեռի տակ ձնշված. «Բոլորի մեջ ամենն ափսոսելի կիսոսեր հայու խիղճը, որ այդպիսի պատմական, ուժեղ և խիզախ, ասպետական դորամաս մը կցրվեր, Հայաստանը կզրկվեր անոր ուժեղ աջակցությունն...»²⁷:

Նրա հետ Թիֆլիս էր մեկնում նաև մայրը Կիպոնը: Երբ զննաքննություն անցավ Վրաստանի սահմանին, անդիպելի մայրը զգուշացրեց Անդրանիկին, որ դաշնակցական-մենչեկյան հարաբերությունների հետևանքով այնպիսի լարված վիճակ է ստեղծվել, որ վրացական կառավարությունը կարող է զինաթափել նրա զինվորներին: Իմանալով այդ, դորամասն անմիջապես հեռագրեց մենչեկյան կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Գեղեշկորուն. «Ես իմ քսան զինված զինվորներուս հետ միասին ձեր մայրաքաղաքը կուղամ քանի մը օր հյուր ըլլալու և անկե Բաթում և արտասահման մեկնելու»²⁸: Այդ հեռագիրը տեղ հասավ զիշերը և Գեղեշկորին տեղն ու տեղը համապատասխան կարգադրություն արեց՝ ընդունել Անդրանիկին: Մենչեկյան կառավարության պետական ու զինվորական ներկայացուցիչները պատվոպահակ էին կարգել: Ի դեպ նման վերաբերմունքը պայմանավորված էր դաշնակցականների նկատմամբ մենչեկների թշնամական դիրքով:

Հենց կայարանից Անդրանիկը մեկնում է իր սիրելի բարեկամ Հովհ. Թումանյանի բնակարանը: Մեծ բանաստեղծն Անդրանիկի պատվին ճաշկերույթ տվեց և նրա հերոսությունը դավերգող սրտառու խոսքեր ասաց:

Գեղեշկորին մի քանի օր հետո լուր ուղարկեց, որ ցանկանում է Անդրանիկի հետ տեսակցություն ունենալ: Զորավարը Հովհ. Թումանյանի հետ հանդիպեց վրաց մենչեկյան մինիստրին: Անդրանիկը հուզված ասաց. «Նկատեցի, որ այս երկու ժողովուրդները կովեցուցիք իրարու դեմ և թշնամություն մը առաջ բերիք: Քննություն չստի ընեմ, թե որ մեկն էր մեղավոր: Եթե դուք այս երկու ժողովուրդներուն մեջ սիրո խարխիւր չի դնեք, երկուքն ալ պիտի տուժն: Տարբերությունը պիտի ըլլա ձեր և մեր՝ մեկ գիշեր: Իրիկունը մեր դիակը պիտի վերցնեն, առավոտն ալ՝ ձերը: Հասարակ երկու ժողովուրդները մեղք չունին, ղեկավար ուժերը եք պատասխանատուն: Դուք՝ պատասխանատուներդ, այս գործը կատարել տվիք: Բայց ի սեր ձեր ցեղի

փոքրիկներուն, ինչո՞վ մեղավոր են մեր հաղարավոր որբերը, որ այնտեղ կոտորվին անոթի, և դուք փակեք Բաթումի ճամփան, ալյուր չի փոխադրելու դեպի Հայաստան»²⁹:

Մինիստրը սկսեց պատմել, որ երբ ծայր առավ այդ անախորժ պատերազմը, տարածեցին, թե զենեքալ Անդրանիկն է հարձակվող հայկական զորքի հրամանատարը, իսկ հետո պարզվեց, որ այդպես չէ: Մինիստրը, դառնալով նրան, սկսեց արդարանալ, թե մեղավորը իրենք չեն, առաջարկեց բնությունը կատարել, պարզել եղելությունը:

Երկու հարևան ժողովուրդների դարավոր և անկաշառ բարեկամության մեջ խրված այդ արյունոտ սեպից ամոթանք էին զգում մինչև անգամ նրա հեղինակները:

Տիրող ծանր լուծյունը խախտեց Անդրանիկը: Նա ասաց. «Կցավիմ, որ ես ժամանակ չունիմ և կմեկնիմ Բաթում, բարի եղեք ճամփա բանալ և վաղոն տալ ժողովրդիս համար»: Ապա նա ընդդժեց. «Երկու ժողովուրդներս մը տայնություն մը, նիստուկացով, աշխարհադրական դիրքով մեկս մյուսին անբաժան ենք, եթե կուզենք երկուքս ալ ապրիլ և իրարու օգնել»:

Այդ խոսքերից հետո, խոսքեր, որ ուժեղ տպավորություն թողեցին վրաց մինիստրի և հատկապես հայ-վրացական բարեկամության մեծ ջատագով Հովհ. Թումանյանի վրա, Անդրանիկը սկսեց մեղադրել վրացական կառավարությանը, որ երկաթուղագիծը փակելով, սովի է մատնել հարյուր հազարավոր զաղթականների, երեխաների ու կանանց. «Կոչում կրնեմ և ձեր գթությունը կզիմեմ,—ասաց Անդրանիկը,—քու ցեղիդ մայրերուն և երեխաներուն անունով, որ հրամայեք Բաթումին—Երևան երկաթուղագիծը բանալ և փրկել անմեղները»³⁰: Երբ Անդրանիկը Թիֆլիսում 6 օր մնալուց հետո մեկնեց Բաթում, իմացով, որ 70 վաղոն ալյուր է բարձվում Երևան ուղարկելու համար:

Թիֆլիսում Անդրանիկը հանդիպումներ ունեցավ նաև եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչների հետ, նպատակ ունենալով նրանց միջոցով օգնություն ստանալ զրկանքի ու կարիքի մեջ խեղդվող հայ ժողովրդի համար: Հատկապես մեծ խոստումներ տվեցին Մեծ Բրիտանիայի պաշտոնական ներկայացուցիչները: Անդրանիկը հայ որբերին և զաղթականներին օգնելու ելք էր որոնում: Հավատալով Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչների խոսքերին, որոշեց մեկնել Անգլիա, որպիսով տեղում ակտիվորեն ներգործի նրա կառավարության վրա, օգնություն ստանալ:

Բաթումում Անդրանիկը մնաց մի ամբողջ շաբաթ: Այդ ընթացքում նա սրտառու շատ հանդիպումներ ունեցավ տեղի և այլ շրջանների հայ բնակչության հետ:

Հովհ. Թումանյանն ու Անդրանիկը շատ ջերմ ու փոխադարձ հարգանքով տոգորված բարեկամներ էին: Նրանց մտերմությունը խարսխված էր հայ ժողովրդի նկատմամբ ունեցած անսահման սիրո ու հայրենասիրության վրա: Անդրանիկն իր հերոսական գործունեության ամբողջ ընթացքում շատ անգամ է ունկնդրել մեծ բանաստեղծի և քաղաքացու ոգևորիչ խոսքն ու խորհուրդը: Հատկապես դաշնակցականների դժնդակ տիրապետության շրջանում գորավարի միակ հենարանը Հովհ. Թումանյանն էր, որի ոչ միայն բանաստեղծական խոսքը, այլև հասարակական գործունեությունը մեծ կշիռ ուներ թե՛ Անդրանիկի և թե ամբողջ հայ ժողովրդի համար: Ամենածանր օրերին, երբ Անդրանիկին պետք էր լինում բանաստեղծի օգնությունը, նրա հեղինակավոր աջակցությունը, ապա նա ստանում էր: Դրանց շնորհիվ նա հաղթահարել է շատ խոշընդոտներ: Անդրանիկը ոչ մի հարմար առիթ բաց չէր թողնում Թումանյանին հանդիպելու, նրա հետ զրուցելու և նրա իմաստնությունը ներշնչվելու համար: Հազար ու մի փորձությունների ժամերին, իմպերիալիստական և ազդայնական ճահճի հեղձամաղձուկ պայմաններում մեծ բանաստեղծը միակ փայլատակող աստղն էր, որից Անդրանիկը հոգեւոր սնունդ էր ստանում, որի շնորհիվ հավատում իր գործի արդարությանը և ոգևորվում, հաճախ նաև կողմնորոշվում:

Եվ քանի որ Անդրանիկը անընդհատ գտնվում էր բուռն պայքարի ու սուր բախումների մեջ թե՛ դաշնակցականների և թե ուրիշ ռեակցիոն ուժերի հետ, ապա Հովհ. Թումանյանը նրա համար և՛ խորհրդատու, և՛ սրտացավ ընկեր էր ու բարեկամ։ Նա լիովին հասկանում էր Անդրանիկին, ողևորում էր նրան և ինքն էլ հրճվում ու հպարտանում նրա հոգու վեհությամբ ու հերոսական խառնվածքով։

Անդրանիկի առաջին ծանոթությունը Հովհ. Թումանյանի հետ տեղի է ունեցել 1904 թ.¹ սեբարեցի Սաքոյի միջոցով: Հիշատակություն կա, որ Անդրանիկը Թումանյանի մոտ էր գտնվում իբրև մի լուսնյակ: Նրա ինքնությունը գաղտնի էր պահվում նույնիսկ Թումանյանի երեսխաներից, որոնք, սակայն, գիտեին զորավարի մասին, նույնիսկ երգում էին նրան նվիրված երգեր: «Հովհ. Թումանյանն իր մանուկները կբերե, կկանգնեցնե Անդրանիկի առաջ և երգել կուտա Անդրանիկի երգերը»², — գրում է Վահան Թոթովենցը՝ «Անդրանիկի կյանքը, պատերազմները և հուշերը» դրբում³: Հետաքրքրական է նաև այդ

* Այս գիրքը լույս է տեսել առանց հեղինակի ինքնություներ հիշատակելու նրա հեղինակը գրող Վահան Խոփովենցն է։ Գրքում ի մի են բերված գրողի զանազան ժամանակներում, գերա- ղանցապես 1917—1918 թթ. կատարած զրառումները։ Գրքի 267-րդ էջում հուշագրողը պատմում է, որ 1918 թ. փետրվարի 8-ի առավոտյան Անգրանիկն իրեն կանչել է և ասել. «—Վահան... իրիկուներ կմեկնիմ Կարին, մինչև իրիկուներ թերթի գործերը պիտի կարգադրես, պիտի հայտարար-

Նորոյն աղբյուրում արվող այն հիշատակությունը, որ Անդրանիկի համար այդ երգերը նորություն էին, որ դրանք հորինվել են Կովկասում: Նա հաճույքով իմացավ, որ իր սյույնքարն արձագանքներ է գտել կովկասահայություն մեջ, «հեռավոր անկյուններում, մինչև Թիֆլիս և Թիֆլիսեն այ անդին»:

1923 թ. ապրիլին, Հովհ. Թումանյանի մահվան առթիվ Անդրանիկը հանդես է եկել բանաստեղծին նվիրված իր հուշերով, որտեղ նրա ընդհանրացված կերպարն այսպես է վերարտադրել. «Անհատներ կան, որոնց ներկայությունը հանրային ու ընկերային կյանքին մեջ հմայք, ուժ, վստահություն և ոգևորություն կներշնչեն... Այնպիսի ժողովրդային ղեմքերեն մեկն էր հայ զեղջկական բանաստեղծությունն՝ ռահվիրան, բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը»:

Իր հուշերում Անդրանիկը արտացոլել է այն հմայող, ուժ ու եռանդ ներշնչող տպավորությունը, որ ստացել է մեծ բանաստեղծից իր հանդիպումների ժամանակ: Նա այդպես էլ գրում է. «Բանաստեղծն իր զվարթ ու խընդուն բնավորությամբ լավ տպավորություն և անուշ զգացումներ ունենալու հմայք ստեղծեց մեզս»: Անդրանիկը, որ այն ժամանակվա բուրժուական մտավորականության մի մասին, ելնելով նրանց գծում ու շահամոլական դիրքերից «փտած վարժապետներ» էր կոչում, Թումանյանին սիրում է հենց առաջին իսկ հանդիպման պահերից: Նա գրում է, որ առաջին տեսակցությունից սկսած «մտերիմներ ու բարեկամներ էինք»: Անդրանիկն անմիջապես թափանցում է մեծ լոռեցու ջինջ ու պայծառ հոգու խորքը. «Մեկ նայվածք մը բավ էր հասկանալու և ճանաչելու անոր սրտի անբիծ նկարագիրն ու անաղարատ վիճակը,—գրում է նա:—Մագնիսական ուժ մը քաշած, կապած էր զիս իրեն նվելի սիրելու, ավելի մտերմանալու, ավելի հիանալու և հարգելու համար»:

Անդրանիկը հատկապես հիշում է Հովհ. Թումանյանի նահապետական ու հյուրասիր օջախը Դսեղում, որը կարծես ուխտատեղի լինելը, նրա բարիքներն ու հյուրասիրությունը վայելող շատ-շատերի համար։ Թումանյանն իր յուրաքանչյուր օրն ավարտում էր մի բարի գործ կատարած։ Վերծխնդրություն, քեն, ատելություն, շարիք ու նախանձ՝ կյանքի այս զգացմունքներն անծանոթ էին իրեն, — դրում է զորավարը։— Բյուրեղի պես մաքուր ու պարզ էր իր սիրտն ու հոգին, ու մանուշակի շափ խոնարհ ու քնքուշ⁴։ Անդրանիկը ընդգծում է Թումանյանի ոչ միայն դեպի իր ժողովուրդն ունեցած անհուն

րես, որ «Հայաստանը» կփոխադրվի Կյարին և դուռն ալ պիտի գաս ինձի հետ: «Հայաստանի»
այստեղ լույս տեսնելը, շարունակեց Անդրանիկը, — բոլորովին անիմատ է. պետք է հրատա-
րակվի մայր երկրի միջոց: Ապա հեղինակը՝ Վ. Թոթովենցը, գրում է, որ մինչև կեսօր պատ-
րասել է թերթի վերջին համարը, ձեռագրերը հանձնել խմբագրության աշխատակից Բաթուլին,
բացառել է թերթի վերջին համարը, ձեռագրերը հանձնել խմբագրության աշխատակից Բաթուլին,
հագել զինվորական համազգեստ և ներկայացել Անդրանիկին: Թերթի այդ համարը, որ վերջինն
էր, լույս է տեսել 1918 թ. փետրվարի 15-ին:

45-75

ոտնձգություններին հակահարված տալու և թե հայ զորավարի մասին հարեան վրաց ժողովրդին ճիշտ գաղափար տալու տեսակետից: Դա միաժամանակ հաստատումն էր այն բանի, որ մեծ բանաստեղծը եղակի հոգատարություն և ուշադրություն էր դրսևորում Անդրանիկի նկատմամբ:

Հովհ. Թումանյանը պատերազմն ավարտվելուց հետո լայն աշխատանք ծավալեց առաջին աշխարհամարտում հայերի հսկայական կորուստներն ու մեծ զոհաբերություններն ի մի բերելու և դրանք պատմության արդար դատին հանձնելու համար: Այդ նպատակով ստեղծվեց «Համաշխարհային պատերազմում հայերի կորուստը որոշող բյուրո»՝ Հովհ. Թումանյանի նախագահությամբ: Բյուրոն դիմում էր պատերազմի մասնակիցներին, նյութեր հավաքում «Հայերի մասնակցությունը 1914—1918 թթ. համաշխարհային պատերազմին» աշխատությունը պատրաստելու համար: Արխիվում պահպանվում է Թումանյանի ստորագրությամբ գեներալ Լեբեդինսկուն ուղղված 1919 թ. հունվարի 21-ի նամակը, որով խնդրվում էր պատերազմին մասնակցած հայերի մասին մի շարք կարևոր տեղեկություններ հաղորդել⁸: Այդ նպատակով ժողովված նյութերն, անշուշտ, պատկերացում են տալիս նաև Անդրանիկի գործունեության մասին*:

Թումանյանն, Անդրանիկի խոսքերով ասած, այնպես էր դաստիարակել ու ներշնչել իր հարազատներին ու զավակներին, որ նրանք պատրաստ էին «ծառայել ու մեռնել ամեն բանն առաջ հայրենիքի համար»⁹:

Շարունակելով իր վերհիշումներն, այնուհետև Անդրանիկը նկարագրում է, որ 1918 թ. ապրիլին, երբ իր զորամասով Լոռի հասավ, Թումանյանը ժողովրդի ներկայացուցիչների հետ Զալալօղլի ժամանեց և դիմավորեց իրեն. «Դիմավորելն վերջ,—գրում է Անդրանիկը,—խնդրեց, որ Լոռի ամրանամ և կովիմ մինչև վերջը»¹⁰: Սակայն, շուտով, երբ պարզվեց դաշնակցականների թուրքերի հետ գրկախառնվելու քաղաքականությունը, և վախենալով, որ Անդրանիկին կարող են ծուղակի մեջ գցել, Թումանյանը խորհուրդ տվեց նրան՝

* Վերահիշյալ բյուրոյի գործունեության և նրա ծավալած աշխատանքի մասին քիչ րան է հայտնի: Նույնիսկ մեծ բանաստեղծի կյանքն ու գործունեությունը հետազոտողները բավարար ուշադրութուն չեն դարձրել այդ կարևոր փաստին: Հայտնի չէ նաև, թե ինչ արդյունք ունեցավ այդ հանձնաժողովի գործունեությունը: Կարծիք կա, որ հայերի ունեցած կորուստներին համաշխարհային պատերազմում հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել գեներալ Կուլեբյակինը, որ այդ աշխատության ձեռագիրը 1919 թ. իր հետ Փարիզ է տարել Պապաջանովը (տե՛ս Զ. Կիրակոսյան, Նշվ. աշխ., էջ 462): Հիշատակված բյուրոյի մի շարք փաստաթղթերը և «Հայերի կորուստը առաջին համաշխարհային պատերազմում» ուսումնասիրության առաջին մասը վերջերս հայտնաբերվել է այդ բյուրոյի քարտուղար Լևոն Լիսիցյանի անձնական արխիվում, կարելի է ենթադրել, որ դա հենց կորած համարվող ուսումնասիրության մեքենագրված կրկնօրինակի մի մասն է, որտեղ շարադրված է հայկական կամավորական զորախմբերի մասնակցությունը պատերազմի առաջին էտապին՝ նրանց թվում նաև Անդրանիկի և նրա ջոկատի գործողությունները: Այդ նյութերը հանձնվել են ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ-ին:

զգուշանալ. «Թումանյանը եկավ և արցունքոտ աչքերով պատմեց ինձի,—գրում է Անդրանիկը,— որ 30.000 գաղթականներու հետ հեռանամ Լոռիեն»: Նա բացատրեց, որ դավաճաններն ու մորթապաշտները «ճերմակ դրոշներով պիտի դիմավորեն թուրք բանակը և պիտի դավաճանեն...»¹¹: Գյուղացիները բանաստեղծին հայտնել էին, որ Անդրանիկի գեմ մահափորձ է պատրաստվում: Հովհ. Թումանյանը զգուշացնող միջոցների է դիմում, և ապա հորդորում Անդրանիկին միշտ զգուշանալ հնարավոր պատահարներից:

Շատ ջերմ էր ու հուզիչ Անդրանիկի վերջին այցը բանաստեղծին, երբ ժամանելով Թիֆլիս, հյուրընկալվեց նրա հարկի տակ և վեց օր մնաց իր մեծ բարեկամի մոտ: Նրանք խորհում էին հայ ժողովրդի մասին, վերապրում նրա դաժան կացությունը: Հետագայում, արտասահմանում գտնված տարիներին, զորավարը հաճախ էր վերհիշում բանաստեղծի հետ ունեցած այդ հանդիպումները:

Հովհ. Թումանյանի մահվան բոթը ցնցող տպավորություն թողեց և մեծ վիշտ պատճառեց զորավարին: Նա ողբում էր մեծ բանաստեղծի վաղաժամ մահը, որը մեծ կորուստ էր հայ ժողովրդի համար: Անդրանիկը նշում է, որ Հովհ. Թումանյանը կարող է հանգիստ լինել, քանի որ նա կատարել է չիր պարտականությունը ցեղին ու հայրենիքին հանդեպ: Վայ անոնց, որոնք դիտակցաբար կատարած են շատ մը շարիքներ հայ ցեղի զավակներուն անունին վրա՝ առանց խղճահարվելու և զղջալու: Միրելի Հովհաննես, չկաս այլևս, որ վիճիս ու տառապես ցեղիդ բարօրության ու գոյության համար»¹²: Բանաստեղծի մահվան կապակցությամբ գրված վերհիշումները ցույց են տալիս այն անհուն սերն ու նվիրվածությունը, որ ունեցել է Անդրանիկը մեծ Թումանյանի նկատմամբ:

Ժամանակակիցների հուշերում վերարտադրվում են մի շարք ուշադրավ դրվագներ, որոնք արտացոլում են զորավարի և բանաստեղծի մեծ բարեկամությունը:

Վահան Թոթովենցն իր հուշերում պատմում է, որ նա շատ անգամ է տեսել Հովհ. Թումանյանին և Անդրանիկին միասին: Անդրանիկը միշտ էլ Հովհ. Թումանյանի տան ամենասիրված հյուրն էր, որին բոլորն էլ սպասում էին սիրով ու անհամբերությամբ: Վ. Թոթովենցը գրում է. «Նրանք իրար շատ էին սիրում, բարեբրի-ըմբռնումների խիստ նմանություն կար երկուսի միջև: Անդրանիկը իս անզուգական պատմող էր: Նրան լսելիս՝ պատմության, անձնավորությունների, տնդի, ժամանակի, ընդհանուր մթնոլորտի ամենաիրական, կենդանի պատկերացումն էինք ստանում»¹³:

Թոթովենցը վերհիշում է, որ մի անգամ ընկերոջ հետ Հովհ. Թումանյանին բուժման ճանապարհելու կապակցությամբ գալիս են նրա տուն և հենց այն պահին, երբ Անդրանիկը, ինքնամոռացության մեջ, իր մղած հերոսամարտերից մեկի պատմությունն էր անում, իսկ Թումանյանը, հրապուրված

Անդրանիկին տեսնելու համար Վիլյամը մաղլյելով բարձրացել է հե-
ռագրասյունը: Նա ծառայում էր իր քնոու խանութում: Երբ նա կայարանից
վերադարձավ, քնոին հարցրեց. «Անդրանիկը տեսա՞ր, տեսա, պատասխանեցի
ես,— դրում է Սարոյանը և ապա շարունակում.— Պարոններ, խոսեցավ մոր-
եղբայրս, այսօր մեծ օր մըն է մեզի համար: Մեր հերոս Անդրանիկը մեր հայ-
րենիքեն հոս եկած է: Տուն դացեք և ուրախացե՛ք»¹⁰: Այդ օրերն, իրոք, կատար-
յալ երջանկուժյան օրեր էին Կալիֆորնիայի հայերի համար:

Ներսիս Վաթար մահվան կամ մեծ բարերախոսության ժամանակը եկած էր, ու հալը շատ խմաստուն է՝ բարերախոսության հավատարու համար»¹⁵:

տրված ազավադումներից հետո: Ժամանակն արդար դատավոր է. նա շրտ-
կում է անցյալի սխալները և զեռ շատ հշորաումների կկատարի՝ վաղը, մյուս
օրը:

Անդրանիկը շարունակելով իր միտքը, այնուհետև նշում է, որ դաշնակցության զրպարտանքին են ենթարկվել ոչ միայն ինքը, այլև հայրենիքին նվիրված մի շարք ուրիշ գործիչներ, թանգում Շահումյանը և բոլոր անոնք, որ շնթարկվեցան իր քմահաճույթին և գործիք չեղան իր ձեռքը»²³։

Պատասխանելով այն որակմանը, թե Անդրանիկը «դաշնակցության շր-
փացած ղավակն է», նա գրել է, որ «բարեբախտաբար 1889-ին իմ հեղափո-
խական վարժապետս դաշնակցությունը չէ եղած»։ Անդրանիկն այդ առթիվ
այն միտքն է հայտնում, որ ինքը և իր զինակիցները ժողովրդից են սնունդ
առել և ոչ թե դաշնակցականներից. «Տասնյակ տարիների դիս ու ինձ նման
զինվորներ սնուցած են իրենց ծոցին մեջ սասունցին, մշեցին, ախլաթցին,
առհասարակ հայ ժողովուրդը, որուն միայն զինվորներն էինք և ոչ թե դաշ-
նակցության և կամ որևէ կուսակցության»²⁴։ Այս տեսակետից ուշադրավ է
«Գաղափար» թերթի 1916 թ. դեկտեմբերի 21-ի հայտարարությունն այն մա-
սին, որ Անդրանիկը «միշտ էլ իրեն ներկայացրել է անկուսակցական»²⁵։

Այնուհետև Անդրանիկը նշում է, որ երբ հայ ժողովրդի հերոս զավակները մահու և կենաց պայքար էին մղում թուրք բռնակալների դեմ, դաշնակցականները արտասահմանում զբաղված էին ներքին գզվառողներով, շարաշահում էին հերոսների անունները, խարդավանքների դիմում: Հետևապես, նշում է Անդրանիկը, «դաշնակցությունը այսօր հերոսաբար ընկնողներու անունով խոսելու իրավունքին զուրկ է»²⁶: Նա մանրամասն բացահայտում է դաշնակցության հետ իր ունեցած առնչությունները: Արեւիցե նա դաշնակցության հետ սերտ կապերի մեջ չի մտել, այլ որոշ առիթներով դաշնակցականների հետ շփվելով, ավելի և ավելի է համոզվել, որ նրանք գործում են արատավոր մեթոդներով, զբաղվում են բանսարկություններով: 1907 թ. մի առիթով, Վիեննայում, կապվելով նրանց հետ, նա անմիջապես էլ հրաժարական է տվել դաշնակցությունից: Այս նույնը նա հայտարարել է նաև 1917 թ.: Սակայն դաշնակցությունը ոչ այն ժամանակ և ոչ էլ հետո առիթը բաց չի թողել, որպեսզի օգտագործի Անդրանիկի մեծ ժողովրդականություն վայելող անունը: Դա միշտ էլ Անդրանիկի մեջ հակակրանք ու տուելություն է առաջացրել:

Ս. Վրացյանը «Վիեննայի ընդհանուր ժողովը» վերնագրով իր հուշերում նշում է, որ Անդրանիկը համագումարի նիստերին «քիչ էր ներկա լինում և հաճախ խոսք չէր առնում: Սակայն, երբ առնում էր, համարյա միշտ ընդգիմադիր ու քննադատողի դերի մեջ էր ներկայանում. Անդրանիկին ամենքը հարգում էին, և գնահատում՝ իբրև քաջ մարդ և ազգային հերոս, բայց չեմ կարող ասել, թե ժողովականների մեջ նրան սիրող մեկ հոգի գտնվեր»²⁷:

Ինչ խոսք, որ բնութագրությունն այս անգամ միանգամայն իրական է. Անդրանիկը պատահմամբ էր ընկել դաշնակցական համաժողովը: Ակնհայտ է նաև այն, որ ժողովականներին՝ դաշնակցական ջոջերից և ոչ մեկը նրան չէր համարկում:

«Յս դաշնակցութիւնն քաշված եմ 1907 թվականն,—գրել է Անդրանիկը:—1917-ին «Հայաստան» թերթի մեջ հրատարակածը երկրորդ հրաժարականն էր»²⁸: Ռա պատահական հիասթափության հետեանք չէր, այլ արդյունք էր Անդրանիկի այն խորին համոզման, որ դաշնակցականների անհեռատես և թկեմամիտ քաղաքականությունն աղետարեր է հայ ժողովրդի համար: Երբ Անդրանիկը գրում է, որ «դաշնակցութիւնն քաշված եմ», այդ գեռ չի նշանակում, թե նա երբևիցե եղել է դաշնակցության գործոն անդամ: Այդ կուսակցության մեջ նա լուկ ձևականորեն էր: 1907 թ. նա դաշնակցության վիեննայի համագումարին ներկա էր դրեթի պատահականության հետեանքով՝ օգտվելով հրավիրատուից: Նրան համակրող առանձին գործիչներ ցանկանում էին Անդրանիկին անդամագրել կուսակցությանը, օգտվել նրա աճող հեղինակությունից և բարձրացնել դաշնակցության վարկը: Բայց դա հակառակ արդյունքը տվեց: Եթե մինչև այդ Անդրանիկը լույս դիրք էր գրավել դաշնակցության կուսակցության հանդեպ, ապա մոտիկից ծանոթանալով նրա, այսպես ասած, ներքին կյանքին, հեռացավ նրանից մնալով միայն «զուտ տաճկահայ ազգային գործիչ», ինչպես իրավամբ գրել է հնչակյան «Գաղափար» թերթը, երբ ընդգծում էր ղորավարի «անկուսակցականությունը»:

Ներկա լինելով վիեննայի համագումարում երեք օր շարունակված ներկուսակցական վեճերին, Անդրանիկը հեռացավ համագումարից՝ հայտարարելով. «Արյուն ձեր՝ ի զլուխ ձեր, ըրեք ինչ կուղեք, բայց Ռուսիո դռներ մեզի դեմ մի փակեք»²⁹:

Դաշնակցականները ոչ միայն չէին օգնում հայ ազատագրական շարժմանը, այլ ընդհակառակը, օբյեկտիվորեն ձախողում էին այդ գործը։ Այդպես նրանք վարվեցին, օրինակ, Վասպուրականում՝ զինամթերքի և ուժերի հսկայական կորուստ պատճառելով։ Նրանք մերժեցին Անդրանիկի առաջարկը հարավորոյթուն ստացավ բռնագրավել զինամթերքն ու ջախ- և Թուրքիան հնարավորութուն ստացավ բռնագրավել զինամթերքն ու ջախ- ջախել ըմբոստացող ուժերը։ Այդ լուրը ստանալուն պես էր, որ Անդրանիկը վառնալից բողոք ուղարկեց ժնկ՝ «Դրոշակում» տպագրելու համար։ Մեծ համ- վառնալից բողոք ուղարկեց ժնկ՝ «Դրոշակում» տպագրելու համար։ Մեծ համ- բավ վաշկող հերոսի խոսքը դաշնակցության համար սպանիչ էր։ Ժնկի դաշ- նակցական բյուրոն իր ներկայացուցիչ Ս. Մինասյանին ուղարկեց Անդրանիկի մոտ՝ նրան հակառակը համոզելու և դաշնակցության նկատմամբ համակրանք կայն Անդրանիկը մնաց իր հաստատուն կարծիքին։ Դրանից հետո՝ սկսած 1907 թ. «դաշնակցության ըրածները տեսնելով,—գրում է Անդրանիկը,— ես

դիմ ճանդեպ և կհուսանք, որ ասկե վերջ ալ պիտի ըլլա» ըսավ: Այս ստորոկ բառերուն դեմ սուլթան Ռեշատի խորոխտ և արհամարհական խոսքերն են որ կհնչեն—«ազըլլանա-ընըզ ամմա, պիր ազ կեն գալտընըզ» (սթափվեցաք և խելքներնիդ զլուխնիդ եկավ, սակայն ուշ մնացիք)»³⁹:

Ապա զորավարը բացահայտում է Թուրքիայի կամակատարը դարձած դաշնակցականների հետագա դավաճանական քայլերը՝ փաշաների թեկադրանքով Կովկասը բաժան-բաժան անելը, մայիսի 28-ի ակտով այսպես կոչված անկախ Հայաստան հայտարարելը և այն Թուրքիայի հռչակման հանձնելը:

Դատապարտելով դաշնակցական ավանտյուրան, նա այնուհետև նշում է, որ եթե չէիք կարող պաշտպանել Հայաստանի սահմանները, ապա «ինչո՞ւ թուրքահայաստանի շուրջը խոսքեր Ըրիք, գրգռելով թուրքը և հեռացնելով ուսմ բարեկամությունը»⁴⁰։ Այդ նրանք էին, ասում է Անդրանիկը, որ Կարաբեքիրի հորդաներին ղիջեցին Սարիզամիշը, Կարսը, Արդահանը և Ալեքսանդրապոլը՝ մեծաքանակ հարստության ու զինամթերքների հետ և ապա, չճանաչելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, Արփաչայն ու Ալեքսանդրապոլը դարձրին սահման։ Զորավարը նորից է առաջ քաշում իր խարաղանոց հարցը. «ինչո՞ւ այս և ասոր նման ահավոր խաղերու շուրջ շանդրադարձաք, այլ զգացված խղճի ծանր պատասխանատվությունն «Անեկիր շունինք» ձայնեցիք։ Ի՞նչ կարժե սափոր մը ջուր սրսկել կրակեն դո՛ւված տան մը մոխիրներուն վրա, երբ հրդեհը փչացուցած, ավերած տարած է ամեն բան»⁴¹։

Շարունակելով իր դատավճիռը, նա գրում է. «Աննիք չունինք» հայտարարությունը նախարարի ամբողջ պետք է կատարելի, եթե լսելի ըլլար ձայնը, հրաժարականիդ հետ մեկտեղ դուրս գալու էիր պատվավորապես»⁴²։ Մինչդեռ, ինչպես նշում է Անդրանիկը, Քաջազնունու բնկերները թեկուզ ուշացումով չզղջացին, այլ շարունակեցին իրենց լկտի գործունեությունը։ Սակայն ոչինչ չէր կարող փրկել դաշնակցական բախտախնդիրներին։ «Ինկան անոնք իրենց նախարարի խարխուլ ամբողջերեն և գացին հասան հոն, ուր որ իրենց հարմար էր և վայել»⁴³, — գրում է գորավարը։

Անդրանիկն ազնվաբար ծառայելով իր ժողովրդին, կատարել է իր ուժերի ներածը: Նա նույնիսկ իր մոլորությունների մեջ ազնիվ էր ու շիտակ: Դրա համար էլ նա ամենայն իրավամբ կարող էր դրել. «Իմ խիղճս և հոգին ճանաչում է այս բոլորի մեջ: Մնացածը կթողնեմ անաչառ պատմագրին, որպեսզի երևան հանե բոլոր անոնք, որոնք պատճառ եղան այսքան անմեղ արյուն-ներուն թափելուն»⁴⁴:

Բրոք բարդ ու դժվարին խնդիր ունի կատարելու հայ պատմաբանը՝ խորամուխ լինել անցած դարավերջին ու արդի դարասկզբի առաջին տասնամյակներին ծավալված դաժան իրադարձությունների ոլորաներում, վեր հանել հայ ժողովրդին վիճակված ծանրածանր ճակատագիրը, դոյատևման համար մղված պայքարի արնաներկ էջերը ու նրա հերոսներին՝ արգարամիտ հաշվե-

կշռով և մաքուր խղճով։ Առայժմ, տասնամյակներ հետո էլ, քիչ բան է արված այդ իմաստով ու դեռ շատ ջանքեր պետք կլինեն, որպեսզի պատմությանը վերականգնանան՝ արժանի խոսք ու լեզու գտած։ Անդրանիկն էլ, այլուց թվում և ուրիշներից ավելի բազմաշարժար ու մաքառումներով, դուրս գալիս իր մամուլում ու ռադիոյով ուղեկցված ճամփա է անցնել՝ դարձյալ կարոտ գնահատանքի ու արժանավայել պատվանդանի։ Որքան դժվար, որքան կտրուկ շրջադարձերով առատ էր նրա ուղին, նույնքան էլ դժվար է հաղթում նրա գործը՝ թեև մաքուր ու անձնվեր՝ կոտորածների և մեծ ու փոքր է հաղթում նրա գործը՝ թեև մաքուր ու անձնվեր՝ կոտորածների և մեծ ու փոքր է հաղթում նրա գործը՝ թեև մաքուր ու անձնվեր՝ կոտորածների և մեծ ու փոքր է հաղթում նրա գործը...
Դրակշիռ ու ճշմարտացի... Համապատասխան առիթներ

[illegible][illegible]

Արտասահմանում Անդրանիկի խոսքն ու հեղինակությունը մեծ չափով նպաստում են Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) գործունեությանը: Նպատակն էր կազմակերպում Սովետական Հայաստանի վերաշինությանը: Ինքն

725

անձամբ ևս իր ունեցած սուղ միջոցներից այդ դործին էր տրամադրում հնարավորը: 1924 թ. դեկտեմբերի 5-ին իր բարեկամ Նազարին գրած նամակներից մեկում Անդրանիկը նշում է. «Կոպկասյան ճակատի օրագրությունը՝ զրբի եկամուտը տրվելու է բարեգործական միության որբերին»:

Այդպիսի օգնությունը հատկապես շատ կարևոր էր և արգելանավետ վերականգնման շրջանում: Բոլոր ազնիվ հայրենասերները, արհամարհելով դաշնակցության անդուսպ ու թշնամական հակասովետական պրոպագանդան, իրենց լուծան էին դնում վերածնվող Հայաստանի բարգավաճումն ապահովելու գործում: Հայկական բոլոր շրջաններում, ինչպես նաև օտարների մեջ իր ունեցած համբավով ու մեծ հեղինակությամբ հսկայական դեր էր կատարում Անդրանիկը: Նա թե՛ բանավոր և թե՛ գրավոր ելույթներում պահանջում էր ոչինչ չխնայել մայր հայրենիքի համար: Շատ հարուստներ նրա հորդորանքով զգալի գումարներ էին ներդնում, հիվանդանոցներ և այլ շինքեր կառուցում Երևանում և Հայաստանի այլ քաղաքներում ու գյուղերում:

Անդրանիկի այդ երախտաշատ գործունեության դրսևորումն էր 1926 թ.
նրա հրատարակած նամակը:

Իմանալով, որ Գր. Վարդանյանի գլխավորությամբ ԱՄՆ է ժամանել Սովետական Հայաստանի պատվիրակությունը, և որ ամերիկահայերն աշխատանք են տանում աջակցելու «հայրենիքի վերաշինության մեծ գործին»⁴⁷, Անդրանիկն իր հերթին դիմելով հայերին, գրում է. «Հույսով եմ, որ Ամերիկայի բովանդակ հայությունը դիտակցությամբ ընդառաջ պիտի երթա՝ լիառատ նյութական աջակցությամբ: Ի սրտե կմաղթեմ կատարյալ հաջողության»⁴⁸, Այնուհետև նա խնդրում է Սովետական Հայաստանի պատվիրակությանը ջերմագին ողջույններ հաղորդել Սովետական Հայաստանին, հայ ժողովրդին և նրա պետական գործիչներին.

«Հանեցե՛ք բարգման ըլլալ և իմ սիրալիւր բարևներս հաղորդել ալեւոր Արարատի հովանուն տակ գտնվող ստեղծագործող, ժրջան ու աշխատող Հայաստանի պետական պաշտոնյաներու, իմ հայ ժողովրդին և Հայաստանի գմայլելի ծաղիկներուն՝ հայ ուրբերուն:

Ընդունեցե՛ք իմ սիրալիւ հարգանքները բոլորիդ:

Ձերդ հարգանքով Անդրանիկ»⁴⁹,

Ամերիկայում Անդրանիկը ցնծագին ընդունելության արժանացավ: Բացի հայերից, իմանալով նրա մասին, օտարները ևս մեծ սիրով էին լցվում դեպի հայ հերոսը: Ֆիլադելֆիայում Անդրանիկին՝ որպես արտակարգ պատիվ, նստեցրին Վաշինգտոնի աթոռին՝ մեծարանք, որ տրվում է միայն պատմա-

* Նազարին ուղղված այդ նամակի լուսանկարչական պատճենը պահվում է մեր անձնական արխիվում: Սրեկի, դա Անդրանիկի հայրենակից զորահրամարցի այն նույն նազարն է, որ հանդիսանում էր զորավարի հարվածող զորամասի հրամանատարներին մեկը, իսկ հետագայում ապրում էր արտասահմանում:

կան ականավոր գործիչներին: Հավանաբար դրանից հետո էր, որ Ամերիկայում սկսեցին Անդրանիկին համարել հայոց Վաշինգտոն, ինչպես վկայվում է Հ. Վարժապետյանի անգլերեն հրատարակված ակնարկների գրքում: Անդրանիկի մասին ամերիկացիների հարցին, թե «ո՞վ է այս մարդը», սովորաբար պատասխանում էին՝ «Նա հայերի Վաշինգտոնն է»⁶:

Անդրանիկը բնակութիւն հաստատեց իր հայրենի երկրի բնաշխարհին նմանվող կալիֆորնիայում, որտեղ ապրում էին նաև շատ սասունցիներ, մշեցիներ, վանեցիներ, որոնք զբաղվում էին այգեգործությամբ: Ֆրեզնոյում նաև սկսեց զբաղվել երկրագործությամբ:

1926 թ. նոյեմբերի 28-ին նա, բուռն ծափերի տակ, ելույթ ունեցավ Սովետական Հայաստանի վեցերորդ տարեդարձին նվիրված երեկոյին:

[illegible]

որում համար խնդրեմ ընդունեք իմ լսարանը Հայկական Հանրապետության
204-ի և Կարմիր խաչի պատվիրակությունը, վերագտնալով Ամերիկա-
յից, 1926 թ. դեկտեմբերին հայտարարել է. «Երբ մենք Ամերիկա հասանք,
Անգղանիկը գիմեց մեզ մի նամակով և ողջունեց մեզ ու մեր միջոցով «Հա-
յաստանի պետական պաշտոնյաներին ու հայ ժողովրդին» ավելացնելով՝ «ուշ
չաստանի պետական պաշտոնյաների չափ անկեղծ եմ»:

Հայաստանի թանգարանին որպես նվեր հանձնելով եղիպտահայության
կողմից 1919 թ. իրեն մատուցված դեղարվեստական արժեքավոր սուրբ, Անդ-
րանիկը հետազայում՝ Լոս-Անջելոս քաղաքում կայացած մի հանդեսում, որին

«Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ոճրագործ մեծ պետությունների սարքած դավի արդյունքն էր, և մեր ազգային հեղափոխականները նրանց կույր գոր-
ծիքը դարձան։ Այսօր խորհրդային իշխանության իմաստուն վարիչները, կռթ-
նած խորհրդային Միության ուժին ու հարեանների եղբայրական հարաբերու-
թյուններին, տանում են հայ ժողովուրդը խաղաղության, ապահովության և
շինարարության ուղիներով։

The great* (սկզբնապես) սկսված է այս

* Հերմիեն վարժապետյանի գրքում՝ «The great» (սկզբնապես) գեղեղյաժ է ընդ-
ակնարկ նվիրված Մ. Մաշտոցին, կոմիտասին, Անդրանիկին և Թ. Թորամանյանին՝ նրանց լուսա-
նկարներով: Գրքով, որ հրատարակվել է Քնյութում, 1969 թ., անմիջապես արժանացել է ընթեր-
ցողների ուշադրությանը, և մեծ հաջողություն ունեցել, չեմ արձագանք գտել մամուլում: Գրքի
ընթացին է՝ «Մատույի Հայաստանին, նշանակում է ծառայել քաղաքակրթությանը»

730

ցագործությունը, ինչպես հարկն է դեռևս չի դատապարտվել: «Ահա թե ինչու,—գրում է թերթը,—հայերը բոլորից առավել զնահատելով խաղաղությունը, չեն կարող մոռանալ այդ ոճրագործությունը, որը ոչ թե հուշ է, այլ պատմական տարեթիվ...»⁵⁶: Թերթը բնագծում է, որ դրա համար էլ հայերը չեն կարող մոռանալ իրենց արյան գետերը, 1,5 միլիոն անմեղ զոհերին, 5 միլիարդ զուտ նյութական կորուստը:

Տեր-Ջաքարյանը և օր. Բյուրբճյանը ջովախի և դաշնամուր նվագեցին: Հայ դինվորները պատիվ տվին մեծ դերավարի հիշատակին (նույն ակդում, № 11, էջ 245):

Հորավարի մյուս կարևոր հատկանիշը, որ նշում է ամսագիրը, նրա անսահման և սրտագին նվերվածությունն էր իր ժողովրդին. «Անդրանիկը՝ օրինակը տվավ նշմարիտ ազգասիրության: Անիկա իր ազգը կսիրեր ավելի քան իր անձը: Ենթարիտ ազգասիրության մեջ անձնասիրությունը բռնկ տեղ չունի» (նույն տեղում): Նա ապրում էր հայ ժողովրդի ցավով ու հոգսով. «Անդրանիկը և հայությունը իրարու հետ նույնացած էին»: Ենթարիտ ազգասիրը սակայն իր ազգին համար մեռնելի իսկ հաճույք կզգա: Սերը կնվիրե, անկեղծ սերը մահվան ալ կհաղթե: Անդրանիկը իր ազգին համար քանիցս մահը դիմավորեց, բայց նախախնամությունը փրկեց զինքը ստույգ մահեն» (նույն տեղում):

պայքարին, բոլոր զոհերի հիշատակին, այդ պայքարի հերոսներին, այն մասին, որ արժանին հատուցելով նրանց, պետք է թանկ դնահատել իր բուն հայ-րենիքում հայ ժողովրդի ձեռք բերած նվաճումները, նրա պատմությունը, ներկան ու լուսավոր ապագան, որի գրավականն են նրան կորստից փրկած սովե-տական կարգերը։ Այս առումով վատ չի եսել հղեսներից փրկված հայ կանան-տական կարգերը։ Այս առումով վատ չի եսել հղեսներից փրկված հայ կանան-տական կարգերը։

Եւ հարգանք, մայրական իր խոսքում, որ ուղղված է հայոց ցից մեկը՝ Գ. Շահբազյանը, մայրական իր խոսքում, որ ուղղված է հայոց ցից մեկը՝ Գ. Շահբազյանը, մայրական իր խոսքում, որ ուղղված է հայոց ցից մեկը՝ Գ.

Նրանց թոռներին ու ծոռներին. «Թող դիտնան հա-որդիներին ու զուտերին, նրանց թոռներին ու ծոռներին. «Թող դիտնան հա-

ջորդ սերունդները, թէ ի՞նչ փշոտ զարհուրելի ճամփաներ անցավ հայ կինը և

դիտնան սիրել իրենց ազգն ու հայրենիքը և պաշտպանեն իրենց պատիվը»⁵⁷:

Հուլիսին 1965 թ. հուլիսին

պաշտոնական փաստաթուղթով՝ չէ:

[illegible]

Արձանի առջև մեր ընկալում էր
բանաստեղծությունը, որ հենց էր երազիս, մարմարյա եզերվեցում

Որ իր ձեռքը ատելությամբ սուրով զինած
հարձակվողը հրաշագած եղբոր մը նման:

Մեր պատվիրակությունն Անգլիայի մայրաքաղաք Լոնդոնում, որտեղ հանդիպեցին ինքնապաշտպանության հարցով հանձնարարված Բրիտանական խորհրդին՝ Լոնդոնի փոխպրեմիերի և Լոնդոնի քաղաքապետի հետ, որտեղ քննարկվեցին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Երևանում և Երասխայի մոտ իրականացված զանգվածային զոհումների մասին հարցերը։

Պատմությունը նորից ու նորից հաստատում է Անդրանիկի և իր զինակիցների արդար դատի համար մղված պայքարի ամբողջ իմաստն ու նշանակությունը: Այս առումով էլ նրանց դործը համայն մարդկության մղած առաջադիմական պայքարի մի բաղկացուցիչ մասն է: Հենց որպես այդպիսին էլ բարձր են ու գնահատելի նրա պատմական դերն ու նշանակությունը: Անդրանիկը դրանով է մեծ և դրանով է ասլուում մեր ժամանակի սերունդների սրտում, ոգևորում նորանոր հայրենասիրական սխրանքներ:

1965 թ. Անդրանիկի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ, աշխարհահռչակ դեռնական, ակադեմիկոս Վ. Հ. Համբարձումյանը արտահայտելով պատմության դատին դիմացած ու պատմությամբ հաստատված ճշմարտությունը, գրել է. «Մենք հպարտանում ենք մեր անցյալի ազատասեր զորավար Անդրանիկով և անցյալի բազմաթիվ քաջ հայորդիներով: Բայց հպարտ ենք նաև, որ Անդրանիկի կրծքում վառվող կրակը չի մարել, այլ ուժեղանալով՝ տարավ հայ զինվորին հայկական դիվիզիայի, սովետական բանակի կազմում մինչև Բեռլին, որ այդ կրակը հանձինս մարշալ Բաղրամյանի, նավատորմի ծովակալ Հովհաննես Իսակովի, օդային ուժերի մարշալ Սերգեյ Խանփերյանցի ու հարյուրավոր այլ զորավարների, ճանաչվել է մեր մեծ Միության բոլոր ժողովուրդների և ամբողջ ազատասեր մարդկության կողմից»⁵⁸:

Հ. Իսակովը, ավարտելով Անդրանիկի մասին իր խոսքը, գրել է. «Ես ոչ առաջինն եմ, ոչ վերջինը. յուրաքանչյուրը, ով կարող է, պետք է գրի, պատմի, երգի Անդրանիկի մասին, որովհետև այդպիսի իսկական ազգային հերոսներ աշխարհ են դալիս ոչ այնքան հաճախ»⁵⁹:

Համաշխարհային հռչակ վայելող նկարիչ, մեծ վարպետ Մարտիրոս Սարյանն Անդրանիկին այսպես է գնահատել. «Եթե հայերս իրավունք ունենք մեր անցյալը հերոսական անվանելու և եթե հարատևել ենք որպես ժողովուրդ առ այսօր, ապա այդ բանում մենք մեծագույն չափով պարտական ենք նաև մեր դարավոր հերոսապատմի հավերժ անմոռանալի դյուցազներից մեկին՝ Անդրանիկին»⁶⁰:

Անդրանիկի մասին մինչև այժմ ստեղծված գրականությունը, այդ թվում նաև այս գիրքը, դեռևս լրիվ չի տալիս զորավարի բազմապիսի ու բազմաբեղուն գործունեությունը: Շատերը դեռևս նրա կենդանության ժամանակ բաղձանք էին հայտնում, որ զորավարն ինքը ստեղծեր այդ՝ «մեծահատոր գրքի ձևով մը», որ նա սերունդներին թողներ իր կյանքի տարեգրությունը՝ «մեր գրական ու զինվորական պատմության գոհար էջերը»⁶¹: Բայց Անդրանիկին վիճակված չէր անելու այդ և դրա մասին նա բնավ չէր մտածում: Այն, ինչ հրատարակել է Անդրանիկը կամ երևան է եկել նրա անունից, առավել արժեքավոր սկզբնաղբյուր լինելով հանդերձ, լոկ փշրանքներ են այն բազմաբովանդակ կյանքից ու գործունեությունից, որ նա է ունեցել: Այլ բան կլիներ, եթե

ինքն՝ Անդրանիկը, հետևողականորեն գրի առներ իր ամբողջ կյանքը, գործունեությունը, մանրամասնաբար վերարտադրեր իր մղած պայքարի էջերը, նրկարագրեր վարած մարտերն ու հաղթանակները, տեսածն ու կատարածը, ապրածն ու զգացածը: Դա դուցե կլիներ հայ ընթերցողի սիրած գրքերից մեկը: Դրա փոխարեն նա սերունդներին է թողել իր իրական գործը, իր համար հուշարձան է կերտել իր արդար ու անպարտելի սրով, այդ սրով վաստակած կյանքը, որ նա պարգևել է տասնյակ հազարներին: Իսկ դա շատ ավելի ճշմարտացի, շատ ավելի մեծ է, քան ամեն մի «մեծահատոր գիրք»: Ինչ վերաբերում է Անդրանիկի մասին գրվածներին, ներառյալ նաև մեր այս գիրքը, ապա դրանք բոլորն էլ Անդրանիկի կյանքի ու գործի թույլ արտացոլանքն են միայն: Այդ մեծ կյանքն ու գործը դեռ սպասում են ապագա տաղանդավոր գրչին, պատմաբանին ու վիպագրին:

1919 թ. մայիսին Կիլիկիա է ժամանում Ֆրանսիական ներկայացուցիչ գնդապետ Բրեմոնը: Նա շարադրելով իր ծրագիրը, նաև նշեց, որ հայասիր է, բայց որպես Ֆրանսիացի պիտի պաշտպանի նրա շահերը: Դառնալով հայկական պետականություն խնդրին, նա կասկած է հայտնում, թե հայերը կարո՞ղ են արդյոք առանց իրենց օգնության պետություն կառավարել, թե՞ ոչ: «Մեր ցանկությունն է,—գրում է նա,— որ հայերը տեղի դառնան իրենց երկրին, բայց ինքնագլուխ կատարելիք գործ մը չէ այդ, մենք պիտի առաջնորդենք ղերենք, մինչև որ անոնք աճին, մեծանան ու երբ սկսին ինքզինքնին կառավարելու գործին մեջ հաջողիլ, այն ատեն մնաք բարով պիտի ըսենք ու հեռանանք»²:

Դրա հետ մեկտեղ Փարիզում կաթողիկոսի պատվիրակ Պոզոս Նուբար փաշան և դաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչ Ահարոնյանը անընդհատ հակամարտության մեջ էին: Ամեն մեկը հանդես էր գալիս հայ ժողովրդի անունից և վարկաբեկում մյուսին: Իսկ Պոզոս Նուբար փաշան հայտարարում էր. «Ես եմ ազգի շեֆը»: Նման պայմաններում սուր բնույթ են ստանում ներ-

737

քերի «կուսակցությունը դադարի ու մասնավոր նպատակներ ծրագրած և վավերացուցած է և, իրենց արարքներն առանց բացառության բոլոր անհատներուն ընդունել տալու համար, ամեն տեսակ բռնի և պարտադրիչ միջոցներու դիմած է... Պատերազմի մասնավոր առիթն օգտվելով, թե կուսակցությունը և թե անդամները մեծ հարստություն զիգած են»²⁵:

Դատական քննությունը ապացուցվում է նաև, որ երիտթուրքերը իշխանության գլուխ անցնելուց և հատկապես բալկանյան պատերազմից հետո վճռականապես անցան հանցագործ քաղաքականության: Նրանք, ովքեր դիմագրում էին քաղաքականության իրագործմանը, եթե նույնիսկ դրանք զբաղվում էին պետական բարձր պաշտոններ, անմիջապես պաշտոնաթող էին արվում: Երիտթուրքերն, օրինակ, Ֆեախիյե վարչապետ Ահմեդ Իզեթ փաշան պատերազմական նախարարի պաշտոնին կրկնակի կերպով հրաժարիլ ըստիպած են»²⁹: Նշվում է նաև, որ երբ «կառավարական անդամներին ոմանք իրենց ոճրային նպատակներուն ծառայելու հակում ցույց տված չեն, մասնավորապես Յոզկաթի մյուլիասարիֆ Զեմալ բեյը, Քասթեմունի նահանգապետ (ընդհանուր կառավարիչ) Ռեշիտ փաշան, Անկարայի նահանգապետ Մադհար բեյը, անմիջապես պաշտոնանկ ըրած են»³⁰:

Դատաքննչական նյութերը կոնկրետ փաստերով մերկացնում են երիտ-
թուրքերի կեղծ առաջադիմական ծրագրերը: «Ազատության և արդարության
ժարավի օսմանցիներու համար 1324 (1908)-ի հուլիսի 9-ի օրը Ռեսնի լեռ-
ներեն ժայթքած ոգևորությունը ազատության զուլալ ջուրն էր, որ մեզի եկավ
երկինքեն իջածի նման: Եվ այն համոզումը, թե անիկա միակ դարմանն էր
հարստահարությանց և անիրավությանց ղեմ...»: Սակայն այդ բոլորը խա-
բուսաիկ հույսերի պղպջակներ էին միայն, որ շուտով հիասթափության հասց-
րին: «Հուսացողները հուսախաբ եղան,— ասված է 1919 թ. հուլիսի 5-ի
քննչական հղրակացության մեջ:— Եվ ազատության ծարավինները վշտի և
մտատանջությանց մատնվեցան... Եվ «Ազատության ծարավ ենք»—աղաղա-
կողներուն մեկ մասը այնպիսի դարմանալի գործեր ըրավ, որ երկիրը ավեր-
ման ու հեղեղի մատնեցին, երկիրը ցամաքեցուցին և ցավալի դրության են-
թարկեցին»³¹:

Այդ ոճրագործ կուսակցության մի խումբ բախտախնդիրներից բաղկացած կենտրոնական կոմիտեն հասել էր այնպիսի կամայականության, որ «ինքնագլուխ պատերազմ հայտարարած է, առանց նույնիսկ նախարարաց խորհրդին որոշման ենթարկելու, զոր անհրաժեշտ չէ գտած, մինչդեռ նույնիսկ թագավորները ինքնագլուխ չեն կրնար պատերազմ հայտարարել»։ Մեղադրականում նաև նշվում է, որ «երիտթուրքերը շատ ավելի մեծ տհաճություններ ստեղծեցին ոչ իսլամ տարրերու դեմ և մասնավորապես հայ ազգին, բոլոր մեր մեծարժան սահմանադրությունն... արդարություն և խաղաղություն կհուսար»³²։

Պատարճնությունը երևան է հանում երիտթուրքերի նաև բազմաթիվ այլ հանդադործություններ:

Երիտթուրքերի ստեղծած զաղտնի կազմակերպությունների գլխավոր շտաբը գլխավորում էր Ազիզ բեյը: Ընդհանուր պաշտպանության պետերն էին Ասիֆ բեյը և զոհուոր նազիր բեյը: Կազմակերպության որոշումները իրագործվում էին Կոստանդնուպոլսի նահանգապետ Զեադ բեյի հաստատելուց հետո:

Այդ կազմակերպությունները գոկտոր Բեհանդդինից ստանում էին գաղտնի գրույթյունների վերլուծելու բանալին և հանձնում իրենց տեղական գործակալներին, որոնք, կենտրոնից ստացվող ցուցումներին համապատասխան, տեղերում կազմակերպում ու ղլխավորում էին ավազակախմբերի գործողությունը։ Ակդրնապես լուր տարածելով, թե կազմակերպվող խմբերի նպատակն է մասնակցել պատերազմին, իրականում դրանց առջև խնդիր էր դրվում կազմակերպել հայկական ջարդեր։ Զարգարարների ղլխավոր կազմակերպիչները հաճախ էին լինում տեղերում և անձամբ ղլխավորում կոտորածը։ Բեհանդդին Շաքիրը, որպեսզի մոտիկից ղլխավորի ջարդն՝ արևելյան նահանգներում, այցելեց էրզրում։ Ռիզա բեյը շրջում էր Տրապիզոնի շրջանում և ողևորում հլուզակների շարագործությունները, իսկ Ազիզ բեյը, Ստիֆ բեյը և Նազիմ բեյը գործում էին Կոստանդնուպոլսում։ Դատական քննության ժամանակ, երբ Ջորաջի նահանգապետ Սալիխ Զեքի բեյին հարցնում են, թե «քո մասին ասում են, որ դու կոտորել ես 10 հազար հայ», ապա նա լկտիաբար պատասխանում է. «Պատիվ եմ ունեցել։ Ես չբավարարվեցի 10 հազարով, հաշվիր ավելին»³³։

[illegible]

Դատաքննչական հանձնաժողովը, հանրագումարի բերելով բացահայտված հանցագործությունների նյութերը, կազմեց 5 կետից բաղկացած մեղադրական եզրակացություն:

[illegible]

Երկրորդ կետում նշվում էր, որ երիտթուրքերի կուսակցության նախագահ Վարչապետ Սալիկ Հալիմ փաշան ղորահավաքի հենց առաջին օրն իր կուսակցության ընդհանուր կենտրոնի անդամներին ցանկացել է համոզել, որ պատերազմը վտանգավոր է և առաջարկել է չեղոք դիրք բռնել։ Բայց նրանք

Ներալ Մուստաֆա փաշայի և նրա կոլեգաների նկատմամբ, զրդապատճառը
գալնապետ Նուսրեթի իբր թե ոչ ճիշտ վճռագիրն էր:

Բուրքական ազդայնամոլությունը, որ դարձավ նաև քեմալիզմի ոգին, պաշտպան կանգնեց ցեղասպաններին. չէ՞ որ պատերազմի ժամանակ Պաշին-
յաներուն հազարավաճ էր, թե զործվելիք ոճիրներուն համար պատիժ չկա՞¹²։
1920 թ. դեկտեմբերի 10-ին ղինվորական դատաբանի նախագահ Խուրշուդ
փաշան հրահանգեց բանտերից ազատել բոլոր ոճրագործներին, իսկ 1921 թ.
հունվարի 3-ին վերսկսվեց Մուստաֆա փաշայի և նրա կոլեգաների դատավա-
րությունը։ Դատարանը քննում էր նաև նուարեթ բեյի գործերը, մասնավորա-
պես Բալթուրդի հայերի տարագրությունը՝ նպատակ ունենալով... ցույց տալ
այդ ոճրագործի «անմեղությունը»։ Այդպես էլ եղավ։ Դատարանի 1921 թ.
հունվարի 5-ի որոշմամբ Մուստաֆա փաշան և նրա կոլեգաները դատապարտ-
վեցին։ Ըստ Բուրք դատավորների՝ պետք է մահապատժի ենթարկվեին նաև
նրանք, ովքեր փախել էին, իսկ նրանք, ովքեր ներկա էին, դատապարտվում
էին բանտարկության, որպեսզի... շուտով ազատ արձակվեն։

Դրանով թուրքական «արդարադատությանը» մի նոր սև բիծ դրեց իր պատմության վրա:

Արտասահման փախած հանցագործների համար դատաւճիոր առաւել ևս արժեք չունեն։ Արյունարբու էնվեր փաշտն այնքան ապահով էր զգում իրեն, որ Ալի կեղծ անվան տակ, մինչև անգամ այցելեց Մոսկվա, իսկ Բալիխայի՝ Ալի Սալեհ անունով ապրում էր Բեռլինում, իրեն տրամադրված 9 սենյակա- նոց բնակարանում, որտեղ ոճրագործության իր գործակիցների հետ զվարճա- նում էր, խրախճանք կատարում։ Բեհանգերին Շաքիրը և Նազիրը, ծախշալ ապ- րելով Բեռլինում, նույնպէս փաշայական կյանք էին վարում։

Էնվերի հորեղբայրը՝ Խալիլ փաշան և Քուլուբ Խալիաթը, որոնք բանտում շատ ազատ կյանք էին վարում, 1919 թ. օգոստոսի 8-ին իշխանությունների գիտությունը, հնարավորություն ստացան բանտից փախչելու։ Զարգարար Խալիլ փաշան գնաց Էրզրում և, շատ ժամանակ շանցած ֆեմալի կողմից նըշանակվեց գիվանագիտական պաշտոնի։

Սերի պայմանագրի հինգ հոդվածներում (226—230) և պատապարտվում էին Թուրքիայում պատերազմի հանցավորները, իսկ 140—151-րդ հոդվածներում գրվում էր ոչ թուրք ազգությունների իրավունքների պաշտպանության խնդիր: 142-րդ հոդվածը մասնավորապես պարտադրում էր, որ թուրքական կառավարությունը պետք է բռնությունամբ մուսուլմանություն ընդունածներին թուլատրեր դառնալու իրենց նախկին հավատին և հավատքի միանգամայն ազատ պայմաններ ստեղծեր: 144-րդ հոդվածը նշում էր, որ բռնագրավված ամբողջ գույքը, բոլոր շենքերը, խանութներն ու իրերը պետք է վերագրվեն կամ փոխհատուցվեն և այլն:

Այս բոլորը սակայն ոչ մի նշանակություն չունեցաւ: Հայ ժողովրդի դա-

հիմնները, նրա հոգն ու գույքը հափշտակողները շարունակում էին մնալ անպատիժ: Ժողովրդի ազնիվ զավակները չէին կարող անտարբեր մնալ նրանց հիշատակի հանդեպ: Նրանք չէին կարող հույս դնել թուրքական արդարադատության վրա, տեսնում էին, որ Քիւրք ոճրագործը պատժող մարդ չկա Թուրքիո մեջ⁴³, նույնիսկ չեն փնտրում դատից խուսափած մարդասպաններին:

Եւ լ ահա, 1921 թ. Բեռլինում հայ ուսանող Սողոմոն Թեհերյանը, հե-
տապնդելով Թալիաթ փաշային, երկարատե որոնումներից հետո գտավ նրան
և նրա մահվան դատավճիռն իր ձեռքով ի կատար ածեց՝ փողոցում դեմառդեմ
գնդակահարելով նրան: 1921 թ. հունիսի 2—3-ին Բեռլինի օկրուգային դատա-
րանը, դոկտոր Լեմբերգի նախագահությամբ, քննելով Թալիաթին սպանող Սո-
ղոմոն Թեհերյանի գործը, նրան լիովին արդարացրեց⁴⁴: Նույն կարգով վրի-
ժառուներն արդար դատաստան տեսան նաև դոկտոր Բեհանդդին Շաքիրի,
Զեմալ փաշայի, Սաիդ եսլիմ փաշայի, Զեմալ Աղլիմի և ուրիշների հետ:

Գերմանական առաջադիմական մամուլը պահանջեց, որ ռազմական հանցավորների շարքում, որպես հայկական ջարդերի կազմակերպման մասնակից, պատասխանատվության կանչվի նաև Թուրքիայում գերմանական դեսպան վանհենհայմը, որը գերմանական կառավարության անունից հավանություն էր տվել Թալիաթի և էնվերի կազմած ցեղասպանության ծրագրին։ Ավելին, նա գիտակցաբար բխացնում էր որոշ հայ գործիչների զգոնությունը հենց այն ժամանակ, երբ ամենուր զգացվում էր հայկական կոտորածների վտանգը։

Դա այն նույն դեպքանն էր, որ Զավեն պատրիարքի ներկայացուցչին, 1915 թ. հունվարին հավաստիացնում էր, թե «որչափ ատեն որ Գերմանիա թյուրքիո դաշնակիցն է, ոչ մեկ հայու քիթը պիտի արշուճի»⁴⁵։ Եվ դա այն դեպքում, երբ դեպքանին քաջ հայտնի էր, որ արդեն տրված է մեծ եղեռնը սկսելու ազդանշանը, որ հայ զինվորները զինաթափ են արվում և զանգվածա-յին սպանության մատնվում, որ ռուսական ճակատում պարտություն կրած թուրքական բանակը Ալաշկերտի շրջանում սկսել է հայերի ջարդը, որ Երզնկայի հոգևոր առաջնորդի փոխանորդը դավադրաբար սպանվել է և այլն։ Հենց այդ նույն Վանհենհայմի հետ էր, որ էնվերն ու Թալիաթը նախօրոք համաձայնեցնում էին իրենց ցեղասպանության ծրագիրը և այն իրագործելու բոլոր կարևոր կարգադրությունները։

*Վանահեռհայր տեղակ էր նաև թալիսթի 1915 թ. սեպտեմբերի 16-ին
ծածկագիր հետգրին՝ ուղղված Հալեսի նահանգապետին, որտեղ «նախապես
Հադորոշված էր ին կառավարությանը, մեմբյենթին (Իթիքիզաթի կոմիտեին)
հրամանով որոշված էր ամբողջովին փչացնել Թուրքիո մեջ բնակող ընդհա-
նուր հայությունը։ Այս հրամանին ու որոշման հակառակողները՝ պետության
պաշտոնական կազմին մաս չեն կրնար մնալ։ Կին, տղա, անկար նկատի շառ-
ունկան կազմին մաս չեն կրնար մնալ։ Երեք ալ եղբերական լլլան, խղճի դգացումներու
նկով։ Փչացման միջոցները որքան ալ եղբերական լլլան, խղճի դգացումներու
ականջ չկախելով՝ անոնց գոյության վերջ տալու է»⁴⁶:*

749

Այդ ամենից բացի հայտնի է, որ այդ տարիներին թուրքական կառավարությունը ամբողջովին կախյալ վիճակում էր գտնվում գերմանական միլիտարիզմից և բավական էր նրա նույնիսկ աննշան առարկությունը, որպեսզի ամեն ինչ փոխվեր։ Բայց ֆաշիզմի ապագա հովանավորողներն ու ոգեշնչողները համերաշխ էին թուրք ցեղասպանների հետ, նրանք դասեր էին առնում իրենց հետագա ոճրագործությունների համար, իսկ երբ վրա հասավ հատուցման ժամը, ամեն կերպ աջակցում էին հանցագործներին, նրանց փրկում գաղափարներից, որպեսզի, երբ երկու տասնամյակ հետո գործողության մեջ զննեմարդկության բնաջնջման իրենց իսկ հրեշավոր ծրագիրը, հայտարարեց ցինիկաբար՝ «առանց որևէ խղճահարության սպանել տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին։ Ո՞վ է ալսօր տակավին խոսում հայերի ոչնչացման մասին» (Հիտլեր)՝⁴⁷։

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը հսկայական թափ հաղորդեց հակաիմպերիալիստական պայքարին ամբողջ Արևելքում: Բուրժիայում ծավալված այդ պայքարում սկսեցին ձևավորվել առաջին կոմունիստական խմբերը, որոնք ստեղծեցին իրենց «Ննի դոնյա» («Նոր աշխարհ»), «Այդինիկ» («Լույս»), «Կուրսուկուշ» («Աղատություն») տպագիր օրգանները¹:

յի նոր կառավարությունը՝
Թուրքիայի ազգային կազմակերպությունների ավելի լայն քաղաքական
ծրագրերը երևան եկան 1919 թ. սեպտեմբերի 4—12-ը տեղի ունեցած Սվազի
կոնգրեսում, որտեղ ստեղծվեց Անատոլիայի և Ռումելիայի իրավունքները
պաշտպանող մեկ միասնական ընկերություն։ Այս կոնգրեսում ընտրվեց նոր
ներկայացուցչական կոմիտե՝ նորից Մուստաֆա Բեմալի գլխավորությամբ,
որին ենթարկվում էր ամբողջ Անատոլիան։

տեղծել այնպիսի սահման, թորի համաձայն այն հողամասերը, որտեղ բռնակշույթյան մեծամասնությունը մուսուլմաններն են, անցնի Ռուբրիային, իսկ այն հողերը, ուր մինչև 1914 թ. հայերը մեծամասնություն են կազմել, արվի Հայաստանին»¹⁴։ Սակայն կողմերի խիստ հակադիր դիրքորոշման հետևանքով բանակցություններն անհաջողությամբ վերջացան։

1920 թ. օգոստոսին թուրքական պատվիրակությունը, վերադառնալով Անկարա, իր հետ տարավ պայմանագրի նախագիծը՝ համաձայնեցնելու համար։ Սակայն բեքիր Սամի բեյի թշնամական դիրքի հետևանքով սովետա-թուրքական պայմանագրի կնքումը ձգձգվեց։ Այդ նպատակն էին հետապնդում նաև տվառատիրական-կղերական ունակցիոն խմբավորումները, որոնք համախմբված պայքար էին ծավալում։ Այդպիսով, հաջողվեց 6 ամիս ուշացնել սովետա-թուրքական պայմանագրի կնքումը։ Այդ ընթացքում սովետական կառավարությունը հակառակս քանքեր գործադրեց Անտանտի պրովոկացիոն քաղաքականությունը ձախողելու համար։ Չգտելով խափանել սովետա-թուրքական պայմանագրի կնքումը, Անտանտը թուրքերի և դաշնակցականների միջև պատերազմ էր հրահրում։ Նրանց միջև մղվող մարտերը 1920 թ. սեպտեմբերին, նոր ուժով բորբոքվեցին՝ վերածվելով պատերազմի։

Պետք է նաև նշել, որ այդ ժամանակաշրջանում մի շարք կարևոր դեպքեր տեղի ունեցան: Երրորդ ինտերնացիոնալի նախաձեռնությամբ՝ Իլրացումն նրա երկրորդ կոնգրեսի, 1920 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Բարժում բացվեց Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարը, որին մասնակցում էին 37 ազգերի 7891 պատգամավոր՝ 26 երկրներից: Եթե ինտերնացիոնալի 1920 թ. օգոստոսին Մոսկվայում կայացած երկրորդ կոնգրեսը միավորեց արևմտա-կարևորական բանվորներին ու չքավոր գյուղացիներին, ապա Արևելքի ժողովուրդների համագումարն իմպերիալիզմի դեմ մղվող պայքարում միավորեց զաղութային ու կիսազաղութային երկրների աշխատավորներին:

Համազումարը ներառական հասով բացեց նարիման նարիմանովը: Պատգամավորները Վ. Ի. Լենինին ընտրեցին համազումարի պատվավոր նախագահ: Նարիմանովը իր ելույթում նշեց, որ անհրաժեշտ է սփռասնական ուժով խորտակել ստրկացնող կապիտալը, փշրել նրա ճնշող շղթաները»¹⁵:

Համագումարը կարևոր նշանակություն ունեցավ Արևելքի ժողովուրդներին համախմբելու և գաղութատիրության լուծը դեն նետելու համար պայքարը կազմակերպելու գործում: Անդր-Ֆրանսիական իմպերիալիստներն ու նրանց գործակալներ դաշնակցականներն ու մենշևիկները կատաղի պայքար սկսեցին համագումարի ազդեցությունը թուլացնելու համար: Անգլիական գաղութարարները մասնավորապես ձգտում էին թույլ շտալ Հնդկաստանի պատվիրակներին Բաքու ժամանել: Անգլիան, որպեսզի արգելի Թուրքիայից և հատկապես Անատոլիայից պատվիրակների ժամանումը համագումար, Կոստանդնուպոլսից պահակային նավերով մի հատուկ էսկադրիկա ուղարկեց Տրապիզոն, որ

ձերբակալեն պատվիրակներին և թույլ չտան Բաբու մեկնելու: Բարձրացած մեծ փոթորիկը խանգարեց անզլիացիներին իրագործել իրենց մտադրությունը:

Անդրկիալի, Ֆրանսիայի և մյուս երկրների իմպերիալիստների գաղութատիրական քաղաքականությունը մեծ շարիքներ էր պատճառել անդրկոլկասյան ժողովուրդներին:

Ֆրանսիական դադուլթարարները, հայերի ազատագրական պայքարին օգնություն ցույց տալու խոստումով, Մարաշը և նրա շրջակայքն իրենց ձեռքում պահելու համար, շահեցին 20 հազար հայ կամավորների համագործակցությունը, իսկ հետո հեռացան՝ նրանց թողնելով քանակական զորքերի երախում: Նույն ձևով էին վարվում ամերիկյան իմպերիալիստները: Նրանք, հանդես գալով Հայաստանը փրկող բարեգործի դերում, աջակցում էին սովի մատնված հայերին, բայց և թշնամանք հրահրում նրանց ու հարեան մյուս ժողովուրդների միջև: Իսկ Անգլիան Միջագետքում 80 հազարի հասնող զորք էր պահում, որպեսզի զավթի նրա բնական հարստությունները՝ «արաբներին էր պահում, որպեսզի զավթի նրա բնական հարստությունները՝ «արաբներին ազատի նավթից»: Անգլիական կապիտալիստների օրդան «Մանչեստր զարագատի նավթից»: Անգլիական կապիտալիստների օրդան «Մանչեստր զարագատի նավթից»: Անգլիական կապիտալիստների օրդան «Մանչեստր զարագատի նավթից»: Անգլիական կապիտալիստների օրդան «Մանչեստր զարագատի նավթից»:

Այդ երկրներն, իրոք, մտածում էին միայն կողոպտելու և իրենց պայքարն ալլ երկրների հաշվին մարելու մասին։ Իսկ այդ պարտքերը հակայական գու-
մարների էին հասնում. ֆրանսիական կառավարությունը միայն պատերազմի
ժամանակ պարտք էր վերցրել 200 միլիարդ ֆրանկ, անգլիական կառավարու-
թյունը՝ 160 միլիարդ դոլլար, իտալական կառավարությունը՝ 200 միլիարդ
լիրա։ Այդ երկրները ճգնաժամից ու ֆինանսական կրախից փրկելու ելքը ու-
ղեղում էին գաղութատիրության և սեփական ժողովրդին շահագործելու մեջ։

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո ընդգրկված լինելով բուլջոնների հակառուսյունները, հատկապես Անդլիայի և Ֆրանսիայի միջև, Գոբբե Ասիայի բաժանման համար այնքան էին սրվել, որ թվում էր, թե ուր որ է նոր պատերազմ կբռնկվի: Նրանց զսպում էր միայն սարսափը Սովետական Ռուսաստանից՝ բոլշևիզմից: Բոլորովին էլ բացառված չէին զինված ընդհարումները Ֆրանսիայի և Անդլիայի, Անդլիայի և ԱՄՆ-ի, ԱՄՆ-ի և Ճապոնի միջև: Սովետական Ռուսաստանն իր խաղաղասիրական միախառնվելով, ժողովուրդներին ազատություն բերող իր հաստատուն քաղաքականությամբ ժողովուրդներին ազատական երկրներին:

Հայկական կոտորածների պատմությունը ցույց է տալիս, որ ամեն մի ջարդից հետո եվրոպական բուրժուազիան թուրքական սուլթանից կարողացել է կորզել մի նոր կոնցեսիա, յուզալի մի նոր պատժ: Պատերազմի ավարտից հետո էլ շարունակվում էր «սառը պատերազմը» հենց այդ «յուզալի պատժի» համար: Երևան, 1920 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Արևելքի ժո-

Համար: Հանդամանքների բերումով, 1920 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Արևելքի ժո-
757

ղողուրդների առաջին համադումար եկավ նաև երիտթուրքերի կառավարության ռազմական գործերի մինիստր Էնվեր փաշան: Համադումարում հրապարակած նրա հայտարարությունը լի էր կեղծիքներով: Նա ձգնում էր ցույց տալ, որ ինքը Սովետական Ռուսաստանի բարեկամն է, նույնիսկ հայտարարեց, թե իր երկիրը, զերմանական իմպերիալիստների հետ միասին կովկով ցարական Ռուսաստանի դեմ, նպաստել է Սովետական Ռուսաստանի ստեղծմանը և աշխարհի փրկության գործին¹⁷: Էնվեր փաշան իր հայտարարությամբ ձգտում էր հանդես գալ իբրև Մարոկկոյի, Ալժիրի, Ռունիսի, Տրիպոլիի, Եգիպտոսի, Արաբստանի և Հնդկաստանի հեղափոխական կազմակերպությունների ներկայացուցիչ:

Այդ հայտարարության կապակցությամբ համազումարի ընդունած որոշման մեջ նշվում է, որ Թուրքիայի ազատագրական շարժումը, որ ուղղված է միայն օտար իմպերիալիստների դեմ, չի կարող լիակատար ազատություն բերել աշխատավորներին, չի լուծում Թուրքիայի համար ամենակարևոր խնդիրը՝ ագրարային հարցը։ Այդ որոշումն ընդգծում է, որ այն գործիչները, որոնք աշխատավորներին մղել են դեպի իմպերիալիստական պատերազմ և արտահայտել են մի փոքր խումբ հարուստների և սպանների շահերը, չեն կարող վստահություն ներշնչել և նրանց հանգեպ պետք է վարել զգույշ քաղաքականություն։ Այդպիսի գործիչները պետք է գործով ցույց տան, որ իրոք ծառայում են ժողովրդին¹⁸։

Տխրահուշակ էնվեր փաշան իր ճառում բանն աշնպես էր ներկայացնում, թե գլխավորել է ճնշված զանգվածների պայքարը հանուն ազատության և իբր թե երրորդ ինտերնացիոնալի բարեկամն է։ Միաժամանակ, այցելելով Բաքվի Թաղա Փիր մզկիթը, նա հանդես եկավ պանիսլամական գաղափարներով ներծծված ճառով։ Նրա հորդորանքով մոլլաները «կոչ էին ուղղում իսլամ աշխարհին՝ պաշտպանելու մարգարեի հավատը քրիստոնյա գլավուրների դեմ» և բոլորի հետ մեկտեղ Ղուրանի վրա երգվում էին կովել հանուն խալիֆայական դրոշի և Կիսալուսնի հաղթանակի։

Այս ամենը համադրումարի պատգամավորների և Բաբվի պրովոտարիատի վրա վրդովեցուցիչ տպավորություն թողեց: Այդ խաչատառկությունը վերջ տալու համար նարիման նարիմանովը շտապում է մզկիթ, բորբոքված մաս-նայի առջև հյույժ ունենում, խաղաղեցնում մոլեղնող կրքերը:

Գաղտնի կապերի մեջ մտնելով Անգլիայի հետ, այդ ժամանակ էնվեր փաշան երազում էր Թուրքեստանում Չինգիզ խանի տիրակալությունն նման միջինասիական մի կայսրություն ստեղծել և իր նպատակին հասնելու համար արդեն ծրագրել էր կազմակերպել «Իսլամի բանակ»¹⁹։ Այդ մասին նա 1920 թ. հուլիս-օգոստոսին մանրամասն գրել էր Մուստաֆա Քեմալին։

էնվեր փաշայի խոստումների նկատմամբ համագումարի զգուշավորու-

Քյուներ լիովին արդարացի էր: Նա համագոսմարից հետո հանդես եկավ սովետական, էսկադրոթյան կատաղի թշնամիների շարքերում*:

[illegible]

Համագումարի Հայ պատգամավորները՝ Ավին Նուրիջանյանը և մյուս-
ները, հանդես եկան հատուկ գեղարարացիայով, որտեղ նշվում է Հայ ժողովրդի
կրած դարավոր հալածանքները օտար բռնակալների և իշխող վերնախավի
կողմից, նաև ընդգծվում, որ դաշնակցական հանրապետությունը, դաշն կնքած
արևմտյան խմբերի ալիզմի հետ, դարձել է հակահեղափոխական սեակցիայի

Հայ ժողովրդի մեծ սպանդի զիսավոր հանցագործներից մեկը՝ էնվեր փաշան, Բաքվից անցավ Միջին Ասիա, միացավ Բուխարայի էմիրին և նրա զլխավորած բասմաշական զինված աշխատամբությանը: Մեծ ուժ կենտրոնացնելով՝ նա նույնիսկ վերջնազիր ներկայացրեց սովետական կառավարությանը, երազում էր դառնալ Միջինասիական մուսուլմանական պետության տակալ:

[illegible]

բուլն: «Սակայն արդեն սույն Բվականի (1920 թ.—Մ. Ա.) մայիս ամսին հեղափոխության ոլորտը խաբխիլ է քրեական հանցագործների կառավարության ատելի ուժերի,—հայտարարում են դեկլարացիայի հեղինակները:—Ուսքի հյան Հայաստանի բազմահազար աշխատավորները, որոնք արժանալով ուղեղների ալիս շնազանդվել կառավարության ճնշմանն ու հուլանքների»²²: Այնուհետև դեկլարացիան կոչ է անում սովետական հանրապետությունների բանվորներին ու դուղացիներին օգնության ձեռք մեկնել և Հայաստանն ազատագրել իմպերիալիստների ու նրանց կամակատար դաշնակցականների լծից: «Հայաստանը պետք է ազատագրվի միջազգային դիշատիշների դարավոր լծից, պետք է ազատագրվի դրանց վարձկան մաուդերիստների իշխանությունից: Նա պետք է դառնա առանց ազգային խտրության այնտեղ բնակվող բոլոր ժողովուրդների սիրելի սոցիալիստական հայրենիք»²³: Դեկլարացիայի հեղինակները գրում են, որ իրենց միակ նպատակը Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակի ապահովումն է:

Դիրիջանի պատվիրակության համագումարին ներկայացրած ղեկուցա-
գրում խոսվում է Մալիսյան ապստամբությունից հետո երկրում կիրառվող
դաշնակցական տեռորի և դաժան հալածանքների մասին: Հատկապես նշվում
է, որ միայն Միխայիլովկայի շրջանից ավելի քան 30 հազար ապստամբներ
դաշնակցական տեռորից խուսափելու համար, թողել են իրենց հարազատ
տունն ու ունեցվածքը և անցել Սովետական Ադրբեջան: Դաշնակցական 6-րդ
գունդը գնդապետ Տիմենկոյի հրամանատարությամբ, երևանից այստեղ ժա-
մանած դաշնակցական պառլամենտի անդամի և ղենիկինյան սպաների ներ-
կայությամբ սկսեց կողոպտել Միխայիլովկայում մնացած բնակչությանը: Նը-
րանք բռնազրավեցին ավելի քան 2 հազար խոշոր եղջերավոր անասուններ,
հազար ձի, մեծ քանակությամբ ոչխար, հացահատիկ և այլն: Այստեղ տեղա-
վորված 6-րդ և 8-րդ գնդերը ամբողջովին գյուղացիների հաշվին էին ապրում:
Բոլոր նրանք, ովքեր բուշեիգմին համակրելու կասկած էին հարուցում, են-
թարկվում էին շտեմնված հալածանքների: Այդ բոլորից հետո Միխայիլովկան
պետք է մի պատկառելի ռազմատուգանք վճարեր: Քանի որ հնարավոր չէր
դրամ գտնել, դրա մի մասի փոխարեն տնային իրերն էին հավաքում: Մի
խումբ մարդիկ բանտ նետվեցին: Միխայիլովկայում հեղկոմի անդամներին
ձերբակալեցին, նրանց տներն ու ունեցվածքը բռնազրավեցին: Մտեղծված
վիճակի հետևանքով ցանքսերը մնացել էին անմշակ, բերքը չէր հավաքվում,
իսկ եթե ոմանք կարողանում էին հավաքել բերքը, նրա 1/3-ը պետք է տային
դաշնակցականներին: Այդ բոլոր բռնազրավումները կառավարության կար-
գադրությամբ գյուղացիները պետք է տեղափոխեին պահանջված տեղը:

Զեկուցադրում այնուհետև նշվում է, որ հայ ժողովուրդը իր փրկության հույսը դրել է սովետական իշխանության վրա. «Թո՛ղ, ուրեմն, սովետական իշխանությունը ազատագրի աշխատավոր մասսաներին, վերականգնի Հայաստանը»։

տանում սովետական իշխանությունը, և թող ի չիբ դառնա արյունախում գաշ-
նակցական իշխանությունը»²⁴։ Նրանք խնդրում էին կարմիր բանակի օգնու-
թյունը՝ երկրում սովետական կարգերի հաղթանակը ապահովելու համար։

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կողմից Արևելքի ժողովուրդների համագումարին ներկայացրած գեկույցագրում նշվում է, որ Անգրկուլիատում Հայաստանը տնտեսապես առավել հետամնաց վիճակում գտնվելով, դաշնակցական տեւորն ավելի ծանր հետեւանքներ է թողել։ Այսպես կոչված «անկախ Հայաստանը», կտրվելով Ռուսաստանից, մտավ իր նեղ ազգայնական կաղապարի մեջ։ Առանց նման կղզիացման դաշնակցությունը չէր կարող իր տիրապետությունը հաստատել Հայաստանի բանվոր դասակարգին ու գյուղացիության վրա։ Այդ կղզիացումը հետապնդում էր հետեւյալ երկու ու պոլիտիկական սկզբունքները։

Այդ կղզիացումը հետապնդում էր հետեւյալ երկու ու պոլիտիկական սկզբունքները։

մի կողմից՝ պայքար հյուսիսից եկող պրոլետարական հեղափոխության դեմ և մյուս կողմից՝ դեմ կանգնել Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին, որոնք պատրաստ էին միանալ այդ հեղափոխությանը։

Երկրորդը, որն առաջ էր դրվում, — դաշնակցա-

«Ազատ և անկախ Հայաստանը, ասված է ղեկուցագրում,— դաշնակցականների ձեռքում դարձավ անկախ՝ բանվորներից ու գյուղացիներից և ազատ երկիր՝ սպեկուլյանտների, մաուզերիստների (տեոթրիստների), կուլակների, ղենիկինյան սպաների համար»²⁵։

Սերենիկի ժողովուրդների համագործարարի նյութերը, այնտեղ ներկայացված դեկլարացիաները ցույց են տալիս աշխատավորության հերոսական պայքարը

Անդրկովկասում սովետական կարգերի հաղթանակից անմիջապես հետո՝
Համագումարը, որ տեկն ուժ օր, քննարկեց մի շարք կարևոր հարցեր՝
«Միջազգային դրուժյունը և Արևելքի աշխատավոր մասսաների խնդիրները»,
«Միջազգային և գաղութային հարցը», «Սովետական շինա-
միավորելու խնդիրները և այլն։ Նա կոչ արեց Արևելքի ժողովուրդներին
բարձրագույն հարցը Արևելքում» և այլն։ Նա կոչ արեց Արևելքի ժողովուրդներին
միավորել իրենց ուժերն իմպերիալիզմի գաղութակալության, ինչպես նաև տե-
ղական բուրժուազիայի դեմ։ Համագումարը գտնում էր, որ դարերով ճնշված
ժողովուրդները միայն այդ ճանապարհով կարող են ազատագրվել օտար
բռնակալների և տեղական շահագործողների լծից։

Համագործակցված պայքարին: Նա հրատարակում էր ամսագրեր, ժամանակի համագործակցված պայքարին: Նա հրատարակում էր ամսագրեր, ժամանակի համագործակցված պայքարին: Նա հրատարակում էր ամսագրեր, ժամանակի համագործակցված պայքարին:

տեղծված նոր կարգերը, սկսում են ազդամիջյան գզվածոցներ հրահրել՝ «բա-
ժանիր, որ տիրես» սկզբունքով: Ժողովրդական սովետը գեներալ Ուորկերի
այդ դործունեության գեմ իր բողոքն է ուղարկում Բաթումում գտնվող անգ-
լիական հրամանատարությանը: Բայց անգլիացիները շարունակում են զաշ-
նակցականների, մենշևիկների և Հարավ-արևմտյան հանրապետություններն
իրար հետ բնդհարելու քաղաքականությունը:

Կարսից մեծ քանակությամբ հայ և ղինամիներ տեղափոխելու միջոցա-
ռումները, որոնք ձեռնարկվում էին անգլիացիների հրահանգով, մեծ դժգոհու-
թյունների ու մասսայական ցույցերի տեղիք տվեցին³³: 1918 թ. մարտի վերջե-
րին անգլիական ռազմական ուժի ճնշման տակ Բաթումի մարզային սովետը,
իսկ 1919 թ. ապրիլի 12-ին նաև Հարավ-արևմտյան հանրապետության պատ-
լամենտը ցրվեցին, իսկ ժողովրդական սովետի անդամների մեծ մասը, այդ
թվում 6 մուսուլման, 2 հույն, 1 ռուս ձերբակալվեցին և աքսորվեցին:

Բաթումի սովետի ջախջախումից հետո, անգլիական զաղութարարները
այնտեղ տեղ ու տիրական զառնալով, հրավիրեցին գեներալինյան սպիտակ
զվարդիականներին՝ նախ Բիշերախովի կազակներին, իսկ հետո՝ գեներալ Ռո-
մանովսկու զորախմբին: Չնայած անգլիացիների և գեներալինյան զորքերի
դործադրած ճնշումներին, տեղական բնակչությունը կազմեց Աջարստանի սո-
վետ («Աջարստան Շուրասի») և չճանաչեց Գեներալինի իշխանությունը: Գեներ-
ալինի անկումից հետո անգլիացիները մի կողմից խաբուսիկ խոստումներ էին
տալիս, թե Անգլիան կճանաչի Բաթումի մարզի սովետի («Շուրաս») իրավունք-
ները, մյուս կողմից այդ մարզը նրանք հանձնում են մենշևիկյան վրաստա-
նին՝ պայմանով, որ վերջինս ուժեղացնի պայքարը բոլշևիզմի դեմ:

1920 թ. մայիսին, երբ Ադրբեջանում հաստատվեց սովետական իշխանու-
թյուն, Աջարիայի ժողովրդական սովետը Բաքու ուղարկեց իր պատվիրակու-
թյունը՝ կարմիր բանակից օգնություն խնդրելու³⁴:

Անգլիական զորքերը 1918 թ. նոյեմբերին գեներալ Ռոմանովի գլխավորու-
թյամբ խաբսխ ձգեցին Բաթումում և դարձան Անդրկովկասի տեղ ու տնօրե-
նը մինչև 1919 թ. երկրորդ կեսերը: Նրանց նստատեղը նաև տեղի հակառակ-
տական ուժերի պայքարի կազմակերպումն ու գլխավորումն էր: Անգլիական
զաղութարարներին փոխարինեցին ամերիկացիները:

2. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՊՐՈԲԼԵՄԸ

Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև 1916 թ. կնքված զաղտնի
պայմանագրի համաձայն Կիլիկիան պետք է մտներ Ֆրանսիական զոնայի
մեջ: Ելնելով դրանից Ֆրանսիան պատրաստվում էր զրավել Կիլիկիան և
իրեն «հատկացված» մյուս շրջանները: Պարզ էր, որ Կիլիկիայի հետագա ճա-
կատագիրն ամբողջովին կախված էր Ֆրանսիայից: Ահա հենց այդ ժամանակ

էլ Եդիպտոսի մի խումբ հայ գործիչներ առաջարկում են տեղի ֆրանսիական
հյուպատոսին, կազմակերպել հայ կամավորական զորամասեր ֆրանսիա-
կան բանակին աջակցելու համար:

Պատերազմի ժամանակ Ֆրանսիայի կամավորական շարժմանը իրենց
մասնակցությունն են ցույց տվել և լավ համբավ ձևեր բերել ֆրանսահայերը:
Այդ գործին ձեռնամուխ էին եղել մի շարք գործիչներ, որոնց թվում և ան-
կուսակցական հասարակական գործիչ Ա. Թյուրապյանը, որը հետագայում
հրատարակեց «Հայ ժողովրդի դատաստանին առջև (1914—1924)» (Մարսել,
1925) աշխատությունը: Դրանից առաջ՝ 1917 թ. նա ֆրանսերեն լեզվով լույս
էր բնծայում «Հայ-կամավորները ֆրանսիական դրոշի ներքո» պատկերա-
զարդ գիրքը:

Թյուրապյանի և հայ կամավորների նպատակն էր՝ օգնել Ֆրանսիային և
նրա դաշնակիցներին հաղթանակ տանելու, որով «իրավունք մը ավելի կունե-
նայինք իրր փոքր մի դաշնակից մեր ձայնը բարձրացնելու հայ դատի ի նը-
պաստ՝ հենարան ունենալով հայ կամավորներու ղոհողությունները...»², ինչ-
պես գրում է վերոհիշյալ աշխատությունների հեղինակը:

Այդ նպատակի համար Ա. Թյուրապյանը ձեռնարկում է «Խթան» (հայե-
րեն) ապա և «Aiguillon» (ֆրանսերեն) պարբերականների հրատարակությու-
նը, թղթակցում Ֆրեզնույում (Կալիֆորնիա) հրատարակվող «Ասպարեզ» թեր-
թին, որոնց միջոցով լայն աշխատանք էր տարվում ի նպաստ հայ ժո-
ղովրդի ազատագրման: Նա, հատկապես հանդես էր գալիս դաշնակցականների
Փարիզի Ազգային պատվիրակության՝ Պողոս Նուբար փաշայի ոչ հեռատես
զործողությունը քննադատող հոդվածներով: Դաշնակցականների ճնշման տակ
«Ասպարեզը» ստիպված դադարում է Թյուրապյանի հոդվածների տպագրու-
թյունը: Բազմաթիվ ֆրանսահայեր Թյուրապյանի աջակցությամբ մեկնում են
Հայաստան՝ կամավորական շարժումներին մասնակցելու համար:

Այնուհանդերձ Թյուրապյանի «Խթան» թերթը հայ ժողովրդի ազատագրու-
մը ամբողջովին կապում էր Անտանտայի և հատկապես Ֆրանսիայի հաղթա-
նակի հետ: Այդ տեսակետին հակադրվում էր Եդիպտոսում Վ. Թեքեյանի հը-
րատարակած «Արև» թերթը, որտեղ հատկապես նշվում է, որ Թյուրապյանը
Կիլիկիան վաճառում է Ֆրանսիային, մինչդեռ Մարսելում հրատարակվող
«Արմենիա» թերթը «Խթանին» մեղադրում էր հակաֆրանսիական ուղղության
մեջ և առաջարկում Թյուրապյանին վտարել Ֆրանսիայից: Շուտով դադարեց-
նելով «Խթանի» հրատարակումը, Թյուրապյանը 1917 թ. սկսում է «Aiguillon»
թերթի հրատարակումը, որով նպատակ էր դրվում Հայկական հարցի քննա-
րկումը ներկայացնել խաղաղության կոնգրեսին և հասարակական լայն շրջան-
ներին: Թերթի ավելի քան 400 համար ձրիաբար ուղարկվում էին պաշտոնա-
կան անձնավորությունների, կազմակերպությունների և մամուլի օրգաններին՝
հասարակական կարծիք ստեղծելու նպատակով:

Ֆրանսիական կառավարությունը խորհրդակցելով Պոդոս նուրար փաշայի, խան Մասեհյանի, Ա. Չոպանյանի և ուրիշ գործիչների հետ, 1916 թ. հոկտեմբերին առաջարկում է 5 հազար հոգուց բաղկացած զորաբանակ կազմել: Այդ կապակցությամբ մի նոր շարժում է սկսվում հայկական շրջաններում, մի նոր հույս՝ այս անգամ Կիլիկիայում հայկական պետականություն հիմնելու և անկախություն նվաճելու ուղղությամբ: Ֆրանսիական կառավարությունը խոստացավ, որ Կիլիկիան անկախ կհռչակվի, կունենա «Հայկական զիմադրիժ»՝ ֆրանսիական հովանու տակ³: Այդ կապակցությամբ Հանրմյանը, Սապահ Գյուլյանը և ուրիշներ մեկնում են Ամերիկա՝ պրոպագանդիստական աշխատանք տանելու և ոգևորելու հայ զանգվածներին «կազմվելիք Փոքր Հայաստանի գաղափարով»⁴:

կալ իր հերոսական մարտերով և զգալի ավանդ մտնեց Յրանսիայի դիրքերի
ամրապնդմանը Մերձավոր Արևելքում:

Փարիզի հայկական պատվիրակությունները սկսեցին մեկ ալս, մեկ ալն իմպերիալիստական պետության դռները ձեռնարկել:

Ա. Ահարոնյանն ու Նուբար փաշան համատեղ խնդրադիր ներկայացրին ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնին՝ Հայաստանի հովանավորությունը ստանձնելու մասին: 1919 թ. փետրվարին, երբ Վերսալում պետք է լուծվեր Թուրքիայի հարցը, որի հետ նաև Հայկական հարցը, Վիլսոնի խնդրանքով այն հետաձգվեց: Դա տևեց 18 ամիս:

Վիլսոնը ցանկանում էր Հայաստանի հետ ԱՄՆ-ի իշխանության տակ վերցնել նաև Մերձավոր Արևելքի երկրները։ Այդ նպատակով նա Հայաստան ուղարկեց Հերբերտի 26 մարդուց բաղկացած հանձնաժողովը, որը մանրամասն շեկույցադիր ներկայացրեց երկրի տնտեսական հարստությունների մասին։ 1919 թ. ամռանը Երևան ժամանեց նաև ամերիկյան զերադուլն կոմիտար, զնդադեստ Հասկերը։

Այդ նույն ժամանակ, 1919 թ. սկզբից, ինչպես տեսանք, սկսեց զորանալ քեմալական շարժումը, որն իր պանթուրքական նկատումներով սպառնում էր նաև Հայաստանին։ Դրան, որքան էլ տարօրինակ է, նպաստում էր դաշնակցական կառավարության ազգագավ քաղաքականությունը։ 1920 թ. օգոստոսի 10-ին դաշնակից տերությունները կնքեցին Սերի դաշնագիրը, որով սուլթանական Թուրքիան պետք է ճանաչեր Հայաստանի անկախությունը։ Սակայն Թուրքիայի իրական տերը Մուստաֆա Բեմալն էր...

Երբ արդեն Յրանսիան քննադականների հետ համաձայնություն էր կնքել և սկսել էր զորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից, Ազգային պատվիրակությունը մի ուշացած փորձ կատարեց՝ Անդրանիկին Կիլիկիա ուղարկելու և այնտեղ դիմադրական շարժումը կազմակերպելու։ Բայց արդեն ուշ էր։ Թյուրքապլանն այդ ժամանակ հանդիպելով Անդրանիկին, հետևյալ կերպ է հաղորդում նրա հետ ունեցած զրույցը։ Անդրանիկն ասում է. «Պողոս փաշա կփափագի, որ Կիլիկիա երթամ ու զինվորական պատրաստություն ձեռնարկեմ, ասոր համար առհաշիվ 150.000 ֆրանկ տրամադրած է ինձի, թեև ես ժամանակը անցած կհամարեի։ Պ. Մկրտչյանը (Ազգային պատվիրակության քարտուղարը) այնդեք, որ եթե չերթաս փաշայի սիրտը պիտի կոտրի։ Արդեն պ. Չոպանյանը Պեյրուի կգտնվի և զորավար Կուրոյի մոտ հարկ եղած դիմումները պիտի բնեն»⁷։

Թշուրապյանը խորհուրդ է տալիս հրաժարվել այդ անհուսալի ձեռնարկու-
թյունից, քանի որ խնդիրը լուծվում է փարիզում և ոչ թե Կիլիկիայի լեռներում,
իսկ եթե «Հուլյաներդ բանաստեղծ պ. Զոպանյանի Պելյուրթ կատարելիք դիմում-
ներեն կախում ունեն, ապահով կրնաք ըլլալ, որ այդ ձեռնարկը որևէ հիմք չու-
նի»⁸։ Անդրանիկը բացահայտելով իր ծրագրերը, նշում է, որ Կիլիկիայում

դիմագրական շարժում կազմակերպելու համար անհրաժեշտ է ունենալ 40—50 հազար զինվորներից բաղկացած բանակ և զրա հետ միասին նաև ֆրանսիական կառավարության աջակցությունն ու պաշտպանությունը: Սակայն նա չգիտեր, որ Ազգային պատվիրակությունը խաբել և թյուրիմացություն է առաջացրել հայ հասարակական շրջաններում, թե իրը պաշտոնական համաձայնություն զույլություն ունի ֆրանսիական կառավարության հետ՝ Հայկական Կիլիկիա ստեղծելու վերաբերյալ:

Ֆրանսիական պատգամներում Կիլիկիայի օկուպացիայի վերացումը վե-
ճերի առիթ տվեց: Որոշ դեպուտատներ բողոքեցին դրա դեմ և ապա առաջ
քաշեցին հիմնական հարցը. չէ՞ որ գոյություն ունի Ֆրանսահայ համաձայ-
նություն Հայկական Կիլիկիա ստեղծելու վերաբերյալ: Ֆրանսիական կառա-
վարության արտաքին գործերի մինիստրը հերքեց այդ՝ ռասկլով, որ պաշտո-
նական դրագրությունների ու փաստաթղթերի մեջ հետք չկա այդպիսի մի հա-
մաձայնության: Այստեղից ականհայտ է, որ Ազգային պատվիրակությունը
չէր արտահայտում հայ ժողովրդի իրական շահերը, այլ դարձել էր ռուս
կառավարության պարզ մի գործակալություն⁹:

Պողոս Նուբար փաշայի ղլխավորած Ազգային պատվիրակությունը, իրոք որ իմպերիալիստական տերութիւնների կցորդն էր և մի գործիք նրանց ձեռքին՝ հայ ժողովրդին նորից խաբելու և հուսադրամներով կերակրելու համար։

Աղգային պատվիրակության հաջորդ չլշուադատված ձեռնարկը նրա նոր կողմնորոշումն էր գեպի Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, այն ժամանակ, երբ դեռ Կիլիկիայում տնօրինում էին ֆրանսիացիները: ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնը Փարիզ ժամանելուն պես Աղգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան նամակով տեսակցություն է խնդրում և պատասխան շատանալով, երկրորդ անգամ է դիմում: Այս անգամ պրեզիդենտի բարտուղարը պատասխանում է, որ պրեզիդենտը շատ զբաղված է և Պողոս Նուբար փաշան կարող է իր ցանկությունները ներկայացնել զրավոր: Որոշ ժամանակ անց պրոֆ. Հակոբյանի միջնորդությամբ պրեզիդենտը համաձայնվում է 10 րոպե տևողությամբ տեսակցություն ունենալ Աղգային պատվիրակության և դաշնակցական կառավարության պատվիրակության նախագահներ՝ Պողոս Նուբար փաշայի և Ա. Ահարոնյանի հետ: Ա. Ահարոնյանի խոսքերով «գա մի ընտանեկան տեսակցություն էր և ոչ ավելի»¹⁰: Վիլսոնը զգալով ֆրանսիական կառավարության տրամադրությունը, այդ հանդիպմունքը չընդանկացավ պաշտոնական ընթացք տալ: Պատվիրակների նույնտեղին էր խնդրել ԱՄՆ-ի հովանավորությունը, որից և սկիզբ առավ չարաբաստիկ ամերիկական մանդատի առեղծվածը: Հենց այդ ժամանակ էլ ֆրանսիական մամուլը զգուշացնում էր. «Հայեր, շատ պահանջկոտ եթե ըլլաք, եղածն ալ կըկորսցնեք»¹¹: Եվ իրոք, ամերիկական մանդատի պահանջը շատ բացասական անդրադարձավ հայ-ֆրանսիական հարաբերությունների վրա, հատկա-

պես, այն պահին, երբ ծնունդ էր առնում ֆրանս-բեմալական համաձայնությանը: Պարզ էր. Ֆրանսիան կարող էր Կրիլիկայում ամրանալ կամ հայերի, կամ էլ թուրքերի հետ համաձայնության գալով: Բայց քանի որ հայերը ամեն-բիկլան կողմնորոշում էին ընդունել և ամերիկյան մանդատ էին պահանջում, իսկ Ֆրանսիային ձեռնառնելը ֆրանսիական Սիրիային հարևան ամերիկյան մրցակցություն ունենալ, ապա նման պայմաններում Ֆրանսիան թուրքիայի հետ համաձայնության գալու ուղի ընտրեց: Եվ ահա ֆրանսիական զորքերը սկսեցին հեռանալ Կրիլիկայից՝ այն հանձնելով թուրքերի տնօրինությանը: Բյուրապյանը այդ մասին գրում է. «Տարի մը առաջ հիստորիանոր կպոռայինք, թե Կրիլիկան Հայաստան է, ֆրանսիացիները հոն գործ չունին. երբ Ֆրանսա որոշում տվավ Կրիլիկան պարպելու, աղաչելու պաղատել ըսկրսանք, որ անոնք Կրիլիկան չպարպեն, իբր թե Ֆրանսա պարզամտորեն հայերու աղվոր աչքերուն համար Կրիլիկյան դաշտերուն մեջ արյուն թափած, զորամ ծախսած էր, որպեսզի նախագահ Ուիլսոնի հայրենակիցները գան պատրաստված պատմական խորովածը հեշտորեն կուլ տան»¹²:

1920 թ. Թուրքիայի բազմաթիվ վայրերում շարունակվում էին հայկական շարժերն ու կոտորածները: Կիլիկիայում ղեկեւ ողջ մնացած մի բուռ հայությունը ևս վտանգի առջև էր կանգնած: Մի շարք շրջաններից՝ Ալյնթապից, Մերսինից, Հաճընից, Սսից, Զեյթունից ամեն օր ստացվող տեղեկություններն ահազանգում էին հայերի ծանր վիճակի մասին: Ալյնթապի հայ բնակչությունը դանվում էր պաշարված վիճակում, գրկված էր մինչև անգամ շուկա գնալու հնարավորությունից, լուներ գինամթերք՝ ինքնապաշտպանություն համար: Բնակչությունը, գիմելով ֆրանսիական ներկայացուցչին, օգնություն է խնդրում¹³:

Մարաշում և շրջակայքում 20 հազար հայեր կոտորելուց հետո, թուրք ջարդարարները նորից ու նորից ջարդերի կոչ էին անում: Շուկայում և փողոցներում թուուցիկներ էին տարածում՝ լկտի կոչով. «Ո՛րդ իսլամներ, զիմեցեք զենքի և քնամալին»¹³:

Հաճերնի հայ բնակչությունն իր հայրենի օջախը պաշտպանելու և այնտեղ մեռնելու համար օգնություն էր հայցում և ինքնապաշտպանության զենք խնդրում, իսկ ամերիկյան և ֆրանսիական ներկայացուցիչները՝ որպես բարի բեռներ, խորհուրդ էին տալիս հեռանալ հարազատ տնից, երեխաներին ու կանանց օտար երկիր ճամփել: «Ասիկա հաճերցիին մեռցնել և մուրացկան ընել ըսել է, — գրում է հայերի ինքնապաշտպանության կոմիտեն, — մենք մեր ընտանիքները և հարազատները դաժան բախտին հանձնելն ետք, հանուն որոշ ընտանիքները և հարազատները դաժան բախտին հանձնելն ետք, հանուն որոշ պիտի կռվինք: Իսկ եթե ռազմանյութ ղրկվի, մենք ի վիճակի կըլլանք դիմադրելու, պաշտպանելու թե՛ մեր հարազատները... և թե մեր ազգային արժանապատվությունը: Մենք երկու օրեն զենք և ռազմանյութի կապսենք, հակառակ պարագային բոլորիս ալ արյունը ձեր վիզը թող ըլլա»¹⁵:

Մեկ ուրիշ հաղորդագրության մեջ նշվում է, որ օգակը պաշարված Հաճընի շուրջը, գնալով սեղմվում է. «Կոմիտեներու մոտ բարոյական կորուժը շատ բարձր է, եթե ուղղմանյութի և պարենի առատություն կենա վստահ կարելի է, որ երկար ատեն կդիմանան և նույնիսկ հակահարձակումի ալ սկսին»։ Այնուհետև նվիրական պայքարով տարված հայրենասերների կերպարն այսպես է պատկերվում. «Հաճընցի մինչև վերջին շունչը կուզի կովել և չի՛նք իր դիրքերը, կուզի մեռնիլ հերոսական մահով»¹⁶։

Երբ Հաճընը ենթարկվում էր քեմալական զորքերի գրոհին, հայերը խնդրում էին Ադանայում ֆրանսիական զորքերի հրամանատար Տուֆուսին օգնության հասնել։ Նա սկզբում խոսք է տալիս, բայց հետո հրաժարվում։ Մի քաջիկ նախանյալը Կիլիկիային նվիրված իր հուշերում նշում է, որ Տուֆուսին նման վերաբերմունքը հետևանք էր Փարիզի նոր քաղաքական դիրքորոշման, որ արգեն «որոշված էր կրկին Թուրքիա վերագործնել Կիլիկիան»¹⁷։ Նման պայմաններում, բոլորովին մեկուսացած Հաճընը, ամիսներ տևած հերոսական ինքնապաշտպանությունից հետո, 1920 թ. հոկտեմբերի 15-ին դրավժում է քեմալական զորքերի կողմից, ավերածության ու սրածովյան ենթարկվում։ Կոտորածից շին փրկվում անգամ որսանոցի սաները։ Մ. Տամառյանը այդ առթիվ Փարիզ ուղարկած հեռագրում նշում է, որ քաղաքի հերոս պաշտպանները «նախընտրեցին մեռնիլ քան ղեկերնին հանձնելով անձնատուր ըլլալ»¹⁸։

Այդ ահեղ ջարդի ժամանակ ղոհվեց 8 հազար մարդ, որից 400-ը հույն։ Հաճընի անկման պատճառը ոչ միայն ֆրանսիական օգնության բացակայությունն էր, այլ նաև հայ կամավորների հապաղումը, նրանց մեջ գոյություն ունեցող զգվրտոցներն ու բարոյալքումը։

Սաից ստացված մի հաղորդագրության մեջ հայտնվում է, որ Զեյթունը «տակավին կդիմանա աննման հերոսությունով... կիմացնեն թե Զեյթուն ողջ առողջ է, կալրի և պիտի ալրի ու ավետիս հոս գտնվող հայրենակիցներ»¹⁹։ Հայտնվում է նաև, որ Ամանոսի շրջանում Խուրշիդ աղան իր հրոսակախմբով հայերին տանջամահ անելու համար դիմում է ամենավայրագ միջոցների։

Մինչև քեմալականների հանդես գալը Մարաշի շրջանում հայերի վրա ավազակային հարձակումներ էին գործում թուրք չեռենները։ Քեմալականները չեռենների հետ միանալով գրույթյան տերը դարձան։ Գրանից հետո Ադանայում և այլ վայրերում չեռենական շարժման մեջ ներգրավվեցին բոլոր կարգի ավազակախմբերը, որոնք կանոնավոր դորքի աջակցությամբ հայկական նոր ջարդեր էին կազմակերպում։ Հայկական էքսպեդիցիոն մոտ գտնվող վանքում հայերը 25 օր պաշտպանական մարտեր մղեցին։ Նրանց դեմ անդոր եղան նաև Մարաշից քեմալականների ուղարկած զորքերը, որոնք զինված էին նույնիսկ

թնդանոթներով։ Թուրքական ավազակախմբերը և զորքը չկարողացան գրավել վանքը, ստիպված փախուստի դիմեցին՝ նախապես ավերելով էքսպեդիցիոնը²⁰։

Հայերի նոր ջարդերն առաջացնում էին միջադեպյին հասարակայնության բողոքն ու վրդովմունքը։ Հատկապես մեծ արձագանք էր գտնում ֆրանսիական առաջագիտ գործիչների դատապարտման ու բողոքի ձայնը։

1920 թ. մայիսի 9-ին Ադանայի գավառապետը դադարի ժողով է գումարում և հրապարակում Փարիզում Թուրքիայի ներկայացուցիչ Ռաշիդ բեյից ստացված նամակը։ Հայտնվում էր այն մասին, որ կոտորածները մեծ բողոքի տեղիք են տալիս և կարող են վնասել Թուրքիայի ընդհանուր գործին, գծվարացնել դիվանագիտական հարաբերությունները։ Հատկապես զգուշացվում էր, որ ֆրանսիական կառավարության «դեմ թշնամական որևէ արարք չի գործածվի»²¹։ Այդ ժողովում նահանգապետը ընթերցում է նաև Թուրքական կառավարության ներքին գործերի մինիստրի հեռագիրը, որով հայտնվում էր, թե Կիլիկիայի վարչությունը անցնում է Թուրքերի ձեռքը, միայն զգուշացվում էր որոշ ժամանակ խաղաղ մնալ՝ մինչև որ «հերիֆները (ֆրանսիացիները-Մ. Ա.) երկրեն դուրս ելլեն, անոնց երթալեն հետո մենք գիտենք հայերուն հետ վարվելու ձևը»։ Միաժամանակ ցուցում էր արվում, որ «պետք է ձեռագիր թերթ մը հանել, ձեռք-ձեռք պատառնել մեր հրահանգներն ու լուրերը... Ամեն բանի առաջ մենք զմեզ գիտենանք, մնանք խաղաղ՝ ինչպես որ հեռագիրը կսահանջի, մինչև որ օտարները հեռանան»²²։

Թուրքիան այս անգամ նույնպես կարողացավ օգուտ քաղել եվրոպական տերությունների հակասություններից։ Ֆրանսիայի և Անգլիայի շահերի բախումները հասցրին այն բանին, որ Թուրքիան բռնագրավեց Կիլիկիան և այստեղ ապաստանած հայերը ևս ղոհ դարձան։ Նույնիսկ հայության անգլիացի և ֆրանսիացի բարեկամները ստիպված էին նշելու, թե «մեր երկու դաշնակից բարեկամներուն համար ալ հարցը տնտեսական շահեր ապահովելուն մեջ կկայանա»²³։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»²⁴։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»²⁵։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»²⁶։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»²⁷։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»²⁸։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»²⁹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»³⁰։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»³¹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»³²։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»³³։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»³⁴։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»³⁵։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»³⁶։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»³⁷։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»³⁸։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»³⁹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁴⁰։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁴¹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁴²։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁴³։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁴⁴։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁴⁵։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁴⁶։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁴⁷։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁴⁸։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁴⁹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁵⁰։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁵¹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁵²։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁵³։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁵⁴։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁵⁵։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁵⁶։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁵⁷։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁵⁸։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁵⁹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁶⁰։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁶¹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁶²։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁶³։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁶⁴։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁶⁵։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁶⁶։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁶⁷։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁶⁸։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁶⁹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁷⁰։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁷¹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁷²։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁷³։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁷⁴։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁷⁵։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁷⁶։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁷⁷։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁷⁸։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁷⁹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁸⁰։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁸¹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁸²։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁸³։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁸⁴։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁸⁵։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁸⁶։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁸⁷։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁸⁸։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁸⁹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁹⁰։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁹¹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁹²։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁹³։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁹⁴։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁹⁵։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁹⁶։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁹⁷։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁹⁸։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»⁹⁹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁰⁰։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁰¹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁰²։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁰³։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁰⁴։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁰⁵։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁰⁶։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁰⁷։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁰⁸։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁰⁹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹¹⁰։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹¹¹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹¹²։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹¹³։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹¹⁴։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹¹⁵։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹¹⁶։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹¹⁷։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹¹⁸։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹¹⁹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹²⁰։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹²¹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹²²։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹²³։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹²⁴։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹²⁵։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹²⁶։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹²⁷։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹²⁸։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹²⁹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹³⁰։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹³¹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹³²։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹³³։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹³⁴։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹³⁵։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹³⁶։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹³⁷։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹³⁸։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹³⁹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁴⁰։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁴¹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁴²։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁴³։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁴⁴։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁴⁵։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁴⁶։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁴⁷։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁴⁸։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁴⁹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁵⁰։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁵¹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁵²։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁵³։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁵⁴։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁵⁵։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁵⁶։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁵⁷։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁵⁸։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁵⁹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁶⁰։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁶¹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁶²։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁶³։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁶⁴։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁶⁵։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁶⁶։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁶⁷։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁶⁸։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁶⁹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁷⁰։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁷¹։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁷²։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁷³։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁷⁴։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁷⁵։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁷⁶։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁷⁷։ Հնչակյան գործիչ Ա. Կենճյանը «Կիլիկիայի ներքին և լուծ մեջ կկայանա»¹⁷⁸։ Հնչակյան գործի

ապցվոց կպատկանի»³³, Իսկ Սովետական Ռուսաստանի Հետ դաշնակցական կառավարության վարած քաղաքականությունը, Թյուրադյանի խոսքերով «սարսափելիորեն ծիծաղելի է»։ Սովետական Ռուսաստանի Հետ Մոսկվայում բանակցություններ վարող դաշնակցական պատվիրակության անդամ պրոֆ. Խաչատրյանը Թյուրադյանի Հետ զրույցի ժամանակ ասել է. «Ռուսիո Հետ համաձայնիլ անկարելի է. Հայաստանի ներքին կաղմակերպության մասին մեզ բոլորովին ազատ թողնելով կը պահանջեն, որ հայկական լարտաքին քաղաքականությունը Ռուսիո խողովակեն անցնի, ինչ որ չիներ կրնար բնդունիլ»³⁴։

Իր դաները բախկուտ փոխարեն մտածելին համընդհանուր շահեր ունեցող
հնշված ժողովուրդների միասնական հակառոտ տեղեկելու մասին, առաջ գործիչ
մերեւ հաջողությամբ պատկեր:

Անգլիայի մտադրությունը՝ հույների միջոցով մերձենալ նեղուցներին և Կ. Պոլսին, սկսեցին օգնել քեմալին՝ Զմյուռնիան ետ գրավելու:

Դա սոսկ մի քաղաքի առում չէր թեկուզ դաժան պատերազմ մղելով: Թուրքական զորքերի մուտքը ծովամիջա այդ սրահների ու ժամանակի առևտրական առաջնակարգ կենտրոններից մեկն ավելի շուտ նման էր ամեն ինչ բնաջնջող մի արշավանքի: Քաղաքի հունական և հայկական բարեկեցիկ ու բարձր կուլտուրայով հայտնի թաղամասերը 1922 թ. սեպտեմբերի 9—30-ը լիովին հողին հավասարեցվեցին: Զբաղարարվելով թալանով ու կողոպուտով, որ տեղեց ավելի քան 20 օր, թուրքերը հրկիզեցին ամեն ինչ, որ հայկական էր: «Հայնոցն», ինչպես կոչվում էր հայկական զարավոր թաղամասը, գրեթե հիմն ի վեր կործանվեց՝ իր բոլոր բարեղեն շենքերով ու փողոցներով, առանձնատներով ու մշակույթի հուշակավոր օջախներով, տաճարներով ու տպարաններով: Շուրջ մեկ ու կես օր շարունակ հրդեհը լափում էր միշտ ծաղկուն վիճակում գտնվող զմյուռնահայ գաղութը: Մոտ 12.000 զմյուռնահայերը, հատուկենտ բացառություններով, ամենաբարբարոս եղանակներով բնաջնջվեցին կամ արտաքսվեցին իրենց բնօրրանից: Ավերումն ու հայտնիության ոչնչացումն այնպիսի կատարելությամբ են թուրքերն իրագործել, որ քաղաքում այլևս հայություն չմնաց ու մինչև օրս էլ, ինչպես մենք համոզվեցինք այնտեղ եղած ժամանակ՝ 1968 թ. սեպտեմբերին, հայ բնակչություն ու հայկական կյանք գոյություն չունի: Դա թուրքական ցեղասպանության վերջին ակորդն էր, որ այժմ էլ ցնցում է համայն քաղաքակրթությանը:

Անճարակ դաշնակցության ջոջերը, հրաժարվելով Սովետական Ռուսաստանի միջնորդությունից և օգնությունից, չկարողացան կազմակերպել ու ղլխավորել պայքարը, չնայած ունեին բավարար չափով զենք, սնունդ ու հանդերձանք: Դաշնակցության բանակը չորս օր էլ չկարողացավ դիմադրել: Դաշնակցականները Ա. խառնայանին շտապ Թիֆլիս ուղարկեցին դաշնակիցներից օգնություն խնդրելու: Սակայն նրանցից և ոչ մեկը որևէ աջակցություն ցույց տալու ցանկություն անգամ չհայտնեց: Դրա փոխարեն նրանք կարաբեքիր փաշայի մոտ ուղարկելով իրենց պատվիրակությունը, ստորագրեցին հաշտություն խնդրեցին: «Կտեսնվի թե,—գրում է «Հայոց պատմության» հեղինակ Հ. Ասատուրյանը,—վարչապետը պատերազմական նախարարին: Նման անտեղյակ էր հայ բանակի վիճակին և հայ զինվորներու տրամադրություն, որոնցմե շատեր երկրին խորհրդայնացումը կուզեին»⁴²:

Թուրքերի թելադրած ծանր պայմանների համաձայն, տերիտորիալ զիջումներից բացի, դեռ մինչև Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, նրանց հանձնվեց մի քանի հազար հրացան, 20 ծանր և 40 թեթև զնդացիր, 4 հազար շորի, 1000 արկղ փամփուշտ, 6 հազար ուսմը, երկու շոգեքարշ՝ 50 վազոններով և այլն:

Այդպիսին էր անգունդի եզրին կանգնած Հայաստանի վիճակը սովետական կարգերի հաղթանակի նախօրյակին:

3. ՔԵՄԱԼԱՅԱՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱՄԱՆ ՆԳԱՏԱԿՆԵՐԸ

Թուրքիայում քեմալ փաշայի գլխավորած հակաիմպերիալիստական շարժումը, սկզբնական շրջանում դրական դեր կատարելով հանդերձ, ինչպես նկատել է Ս. Կասյանն, աստիճանաբար վերածվեց նացիոնալիստական շարժման՝ ասեփական ազգի տիրող դասակարգի զերիշխանությունը հաստատ պահելու կամ հաստատելու համար: Սոցիալիստական կովի դարաշրջանը պետք վերացնել և պարտավոր է վերացնել ազգային ճնշումը՝ ճնշումների այդ ամենահին ավանդը: Իսկ դա կլինի միայն այն ժամանակ, երբ ճնշող և ճնշվող ազգի ժողովուրդները երկուստեք կբարձրացնեն ազատ ինքնորոշման դրոշմը: Ժողովուրդները ինքը երբեք ճնշող չէ, այլ միշտ ճնշվող՝ բուրժուական և փաշայական դոկտրինը ինքը երբեք ճնշող չէ, այլ միշտ ճնշվող՝ բուրժուական և փաշայական բոլոր պարագաներում էլ: Զանազան ազգերի ճնշվող ժողովուրդների փոխադարձ համաձայնությամբ և օգնությամբ միայն կարող է տեղի ունենալ հայրենիքի ազատագրությունը, ճնշվածների փրկությունը... Հայ և տաճիկ ժողովուրդների՝ էությունը և նպատակով այդ միևնույն շարժումներն են, որ կազմավորեցին հայությանը և նպատակով ժողովուրդների ինքնորոշման գաղափարում են կոմունիստների հռչակած՝ ժողովուրդների ինքնորոշման գաղափարի իմաստն ու բովանդակությունը... այլ ոչ թե քեմալականներով և դաշնակցականներով ղեկավարվող «ազգային» շարժումները, որոնք, ընդհանրապես, ցանկանում էին հաղթանակի հասնել, ընդարձակ ասպարեզ տալիս նրանց կամքի յուղ են քսում հողերի հացին, ընդարձակ ասպարեզ տալիս նրանց կամքի արտահայտության զիջողագններին»⁴³:

Հենց այդ ժամանակ էլ սկսում է ձևավորվել գաղափարական մի ուղղություն, որը ստանում է քեմալիզմ անվանումը և որն արտահայտում էր թուրքություն, որը ստանում է քեմալիզմ անվանումը և որն արտահայտում էր թուրքական ազգային բուրժուազիայի շահերը: Հաղթանակ տանելով օտարերկրյա ինտերվենտների դեմ, քեմալականների խնդիրն էր ստեղծել իր բնույթով բուրժուական թուրքական հանրապետություն: Թուրք գիտնականների առջև քաղաքական խնդիր դրվեց ապացուցել թուրքերի իրավունքը Փոքր Ասիայի տերիտորիայի նկատմամբ: Այդ տենդենցը հանդես էր գալիս որպես հակակշիռ հույների այն տեսակետին, թե Արևմտյան Անատոլիան պետք է պատկանի Հունաստանին, քանի որ հին դարերում այնտեղ իշխել է հունական քաղաքակրթությունը: Բնականաբար հայ ժողովուրդը նույնպես իրեն համարում էր թուրքներ: Բնականաբար հայ ժողովուրդը նույնպես իրեն համարում էր Արևմտյան Հայաստանի իր պատմականորեն հաստատված հողերի տերը, այն հողերի, որոնց ազատագրման համար դարերով պայքարել էր:

Քեմալը և նրա կողմնակիցները մերժելով այդ ձգտումները հարց դրեցին «գիտնականների» առջև հիմնավորել թուրքերի պատմական իրավունքը, «հայտնաբերել» ժամանակակից թուրքերի նախորդներին Փոքր Ասիայի հրեշտակային բնակիչների, հատկապես խեթերի միջև: Հենց այդ թեզն էլ դրվեց ժա-

մանակակից թուրք պատմագրություն հիմքում: Այսպես կեղծիրեների ու կեղծարարությունների շղթան, որով ներծծված է ժամանակակից թուրք պատմագրությունը:

Օղուղ-թուրքմենները լինելով բռնիորեն, Փոքր Ասիայում դարերի ընթացքում լուրացրել են տեղական ժողովուրդների մշակույթին ու կենցաղը, բնօրինակել արհեստներն ու արտագրաձևերը: Նրանց մոտ կարելի է նկատել արգեն անհայտացած խեթերի, փուղիացիների և ուրիշների, ինչպես նաև հայերի, հույների, վրացիների, բրդերի ազգադրական, լեզվական և այլ հատկանիշներ: Սակայն թուրք գիտնականները ոչ թե սկսեցին ուսումնասիրել այն էթնիկական էլեմենտները, որ հին ժողովուրդներից փոխանցվել էր թուրքերին, այլ ընտրեցին միանգամայն հակադրական ուղի, ապացուցելու համար, թե հենց թուրքերն են եղել Փոքր Ասիայի հնագույն բնակիչները, առնվազն նեոլիտից սկսած: Հատկապես այդ տեսակետը սկսեցին պնդել մարդաբանները, որոնց էկզեկտիկական տեսակետը հիմք է ընդունում մի կողմից ֆրանսիական մարդաբանների կարծիքը՝ բաց որի իբրև թե լուրջիական ուսման կենտրոնական Ասիայից է ծագում և մյուս կողմից անգլիական մարդաբան է. Սմիտի կարծիքն՝ բաց որի իբրև թե լուրջիական հնագույն բնակիչները լուրջիական են եղել: Այդ տեսակետը առաջին անգամ հրապարակվեց թուրք պատմաբանների առաջին համագումարում (1932 թ.):² Դրա իմաստը հետևյալն է. համաշխարհային քաղաքակրթության կենտրոնը իբրև թե եղել է Միջին Ասիան, որն ընդգրկել է նաև Ալտայն ու Պամիրը, որտեղ թուրքերը որպես քաղաքակրթված ուսման հանդես են եկել մ. թ. ա. IX հազարամյակում: Դրանք եղել են «սպիտակ» (եվրոպական) աշխինքն թուրքական ուսման և ոչ թե թուրանական կամ ուրալա-ալթայական: Միջին Ասիայից այդ ուսման տարածվել է տարբեր ուղղություններով տանելով իր քաղաքակրթությունը Իրան, Հնդկաստան, Փոքր Ասիա, եվրոպա: Այդ թուրքական ուսման մեկ ճյուղն էլ խեթերն էին, որոնցով բնակեցվեց Անատոլիան: Հին սումերներին ևս թուրքական ծագում է վերագրվում:

Թուրք պատմաբանները նույն տեսակետը պաշտպանեցին նաև իրենց 2-րդ համագումարում (1937 թ.)՝ Փոքր Ասիայի բոլոր ժողովուրդներին հայտարարելով թուրքեր³։ Այս համագումարում սկսեցին դործածել «խեթական թուրքեր» կամ «թուրք-խեթի» տերմինները։ Նույն կարծիքը զարգացվեց 1943 թ. կայացած թուրք պատմաբանների 3-րդ համագումարում։ 1947 թ. լույս տեսավ Աֆեթ Ինանի «Թուրքիայի ժողովրդի մարդաբանական հատկությունները և թուրքական պատմությունը»⁴, որտեղ, սակայն, պրոբլեմի ուսումնասիրությունը չի կատարվել գիտականորեն մշակված մեթոդիկայով, հաշվի չեն առնվել ազգային, էթնիկական խմբերը և այլն։ Ա. Ինանը փորձում է ապացուցել, որ թուրքերը հնագույն ժամանակներից Միջին Ասիայից Անատոլիայի

վրայով անցել են եվրոպա Պղնձի դարից սկսած. սելջուկներն ուշ են եկել, բայց նրանք բոլորը պատկանում են նույն ռասային:

[illegible]

Թուրքերից առաջանալու վարկածը՝
Թուրք պատմաբանները իրենց առաջին համագումարում կրկնելով Աթա-
թուրքի լուղունգը՝ «ստեղծել թուրքական նոր պատմագրություն», քննադատում
էին եվրոպացիների գաղութատիրական ռասիստական պատմագրությունը, սա-
կայն իրենք էլ ընկնելով մյուս ծայրահեղության մեջ նեթարկվեցին թուրքա-
կայն իրենք էլ ընկնելով մյուս ծայրահեղության մեջ նեթարկվեցին թուրքա-
կան ռասիզմի ազդային շովինիզմին։ Նրանք, օրինակ, հայտարարում են, որ
1200 տարի շարունակ տեղի է ունեցել թուրքական ճարտարապետության ազ-
դեցությունը՝ Չինաստանից մինչև Մարոկկո, Հնդկաստանից մինչև Բալթիկայի
շրջանները։ Չեչենո-ինգուշները, Դոնի և Զապարոժիի կոզակները, նույնպես,
ըստ թուրք պատմաբանների, թուրքական ծագում ունեն։ Ռուս իշխանները՝
Օլեգը և Իգորը, թուրք պատմաբան Աթարինենի կարծիքով, դարձյալ թուրքա-
կան ծագում ունեն⁵։

Թուրք պատմաբան Ք. Բեմալը իր «Անատոլիայի արևելքն ու հարավ-արևելքը» աշխատության մեջ այդ շրջանների բոլոր բնակիչներին թուրք է համարում: Ուրարտուն և հայտարարվում է թուրքական պետություն⁶:

Թուրքական պատմագրությունը իր վրա կրակ է պահպանել իր
կար ազդեցությունը: Նա հատկապես լայն տարածում ստացավ երիտթուրքերի
տիրապետության շրջանում: Երիտթուրքերը կոչ էին անում բոլոր թուրքական
ժողովուրդներին ենթարկվել Թուրքիային, իսկ ոչ թուրք ժողովուրդները Թուր-
քիայում ապրելու իրավունքից զրկվում էին: Եթե Աթաթուրքը ազգ հասկացո-
ղության մեջ հասկանում էր Թուրքիայի սահմաններում նրա միավորումը, ա-
յա պանթուրքիստները դրա տակ հասկանում են բոլոր մուսուլմանների միա-
783

Ֆեդերալիստական Մուսավաթ կուսակցությունը: Հատկապես թուրքական օկուպացիայի ժամանակ՝ 1918 թ., պանիսլամիստների աջակցությամբ այդ կուսակցությունը հանդես եկավ որպես ամենատուժեղ հակահեղափոխական կուսակցություններից մեկն Անդրկովկասում:

«Մուսավաթը» հանդես գալով հակահեղափոխական դրոշի տակ, ձգտում էր իր ազդեցությունը տարածել նաև Ասիայի, Մերձվոլգյան, Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի մուսուլմանական ժողովուրդների շրջանում: Սկզբում, ահաբեկված հզորացող հեղափոխական շարժումներից, մուսավաթականները հանդես էին գալիս ժամանակավոր կառավարության պաշտպանության դիրքերից: Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից հետո 1919 թ. դեկտեմբերից, իրենց 2-րդ համագումարի որոշման համապատասխան, նրանք հռչակեցին ինքնավար Ադրբեջանի զաղափարը: Թուրք պանիսլամիստները չընդունեցին այդ գաղափարը, քանի որ նրանք շարունակում էին Ադրբեջանը համարել Թուրքիայի գավառներից մեկը:

Ադրբեջանում հանդես եկան նաև խոշոր կալվածատերերի և բեղերի «Իթիհաթ», մանր-բուրժուական կղերա-ազգայնական «Էխրար» և այլ մանր-բուրժուական կուսակցություններ:

Վրաստանում ստեղծված մենշևիկյան իշխանությունը նախ երկիրը դրեց գերմանական, իսկ հետո Անտանտայի լծի տակ: Նա վարում էր մոլի շովինիստական քաղաքականություն, մուսավաթների ու դաշնակցականների նման հրահրում էր ազգամիջյան ջարդեր: Ազգայնական քաղաքականություն էին վարում նաև վրաց սոցիալ ֆեդերալիստները, նացիոնալ-դեմոկրատները, էսէնները և այլն:

Վրաց սոցիալ-ֆեդերալիստները Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից հետո աշխատավոր մասսաների հեղափոխական տրամադրությունից ելնելով Սովետական իշխանությունը հանաչելու որոշ փորձեր արեցին, սակայն շուտով մենշևիկյան դիրքը դրավեցին: 1919 թ. այդ կուսակցությունը ճգնաժամի առաջ կանգնեց: Նրա մի մասը հարեց կոմունիստներին, մյուս մասը՝ սինդիկալիստներին:

Այսպես կոչված վրացական նացիոնալ-դեմոկրատների կուսակցությունը ձևավորվեց 1917 թ.: Այն հիմնականում կալվածատերերի կուսակցություն էր, որին հարում էին նաև որոշ մանր-բուրժուական տարրեր:

Էսէնները Վրաստանում թույլ էին և որևէ ակտիվ դեր չէին կարողանում կատարել: Նրանք Վրաստանը պատկերացնում էին որպես «Ռուսական դեմոկրատական պետության» մի մասը³:

Հայաստանում ամենատուժեղ կուսակցությունը բուրժուա-ազգայնական դաշնակցություն կուսակցությունն էր: Նա արտահայտում էր հայ բուրժուազիայի և կալվածատիրության շահերը, նպատակ էր դրել հայ աշխատավորությանը կտրել համառուսաստանյան հեղափոխական շարժումներից: Հայ ժո-

ղովրդի շահերը հակադրելով հեղափոխական բանվորական շարժմանը, դաշնակցականները գրանով իսկ խափանեցին հայ ժողովրդի ազատագրման գործը, վնասեցին նրա հեղափոխական պայքարին:

Հնչակյան կուսակցությունը, որ իր գործունեության սկզբնական շրջանում մարքսիզմի պրոպագանդման գործում որոշ աշխատանք էր տանում, այնուհանդերձ, Ստ. Շահումյանի բնորոշմամբ, «ընդհանուր առմամբ նացիոնալիստական կուսակցություն»⁴ էր: Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից հետո հնչակյանները գնացին պաշտպանողական կուսակցությունների հափստ:

Անդրկովկասում աշխատավորների շահերը պաշտպանող միակ կուսակցությունը բոլշևիկյան կուսակցությունն էր, որը հետեողականորեն մերկացնում էր մուսավաթական, դաշնակցական և մենշևիկյան նացիոնալիզմը և բանվորներին ու զուգահեռներին ցույց տալիս նրանց ազատագրման միակ ճիշտ ուղին՝ սոցիալիստական հեղափոխության ուղին: Բոլշևիկները բազմիցս զգուշացրել էին, որ ցարիզմի կողմից ձեռնարկվող ազգերի ազգային-ազատագրողական շարժումները կարող են հաղթանակով պսակվել միայն այն ժամանակ, եթե նրանք սիրտ համագործակցության մեջ լինեն ռուս պրոլետարիատի հեղափոխական պայքարի հետ:

Սոցիալիստական հեղափոխության նախապատրաստման և անցկացման ժամանակաշրջանում Անդրկովկասի բուրժուազիան, միավորված ռուսական բուրժուազիայի հետ, հանդես էր գալիս պրոլետարական հեղափոխության դեմ և ռեակցիոն դեր էր կատարում: Դրա համար էլ բոլշևիկները Անդրկովկասում պայքար էին մղում ոչ միայն բուրժուազիայի, կալվածատերերի, այլ նաև բուրժուական կուսակցությունների նացիոնալիզմի դեմ: Հեղափոխության շահեթուական կուսակցությունների աշխատավոր մասսաների լիակատար միասնությունը պահանջում էին բոլոր ազգերի աշխատավոր մասսաների լիակատար միասնությունը: Այդ տեսակետից Բաքվի պրոլետարիատը, որն անսասան կանգնած էր Հոկտեմբերյան հեղափոխության դիրքերում, պայքարի ու հաղթանակի փառքում օրինակ ցույց տվեց, իսկ Բաքվի կոմունան հանդիսացավ Անդրկովկասում բոլոր ինտերնացիոնալիստական ուժերի միավորման փարոսը: Բաքվի կոմունան դարձավ Սովետական կարգերի պրոպագանդման կարևոր կենտրոն Անդրկովկասում և Մերձավոր Արևելքում: Երկրամասում սովետական կարգերը կենտրոնացվեցին հարցում: Սկզբնական շրջանում նա դուրս եկավ ազգային հանրապետություն ստեղծմանը՝ դա համարելով սեպարատիզմ և ազգայնական ձգտությունների ստեղծմանը՝ դա համարելով սեպարատիզմ և ազգայնական ձգտությունների ուժեղացման վտանգ: Այդ, իհարկե, լուրջ սխալ էր «քանի որ հնարավորություն չէր տալիս ժամանակին նացիոնալիստական կուսակցություններին

տիրանալ հայ արքան ծովի վրա»¹⁵։ Հայ ժողովրդի միակ և անկեղծ բարեկամը «միայն սոցիալիստական Ռուսաստանն էր, որ անշահ ընդունում էր այդ դժբախտ երկրի բազմատանջ, արնաքամ, դարեր շարունակ շղթայակապ ժողովրդի վերջնական ազատագրության անհրաժեշտությունը։ Եվ բանվորադու-ղայինական Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությունը ի յուր ամբողջ աշխարհի հայտարարեց ռուսական իմպերիալիստների տենչանքը։ Հայաստանի նըկատմամբ վերացած, առաջադրեց նրա ինքնորոշման սրբազան իրավունքը և կոչ արեց հայ ժողովրդական մասսաներին՝ յուր բախտը, յուր ազատ գոյու-թյունն առնել յուր սեփական ձեռքը և հերոսաբար պաշտպանել յուր ազատ գոյությունը»¹⁶։

Միջազգային հակասութիւնների սրումը և ներքին տնտեսական ու քաղաքական հգնաժամը հայ ժողովրդին կանգնեցրեցին ծանր վիճակի առջև: Ժողովրդի գլխին մեծ շարիք էին Անդրկովկասի ազգայնական կուսակցութիւնները, որոնք հարում էին մեկ այս, մեկ այն իմպերիալիստական բռնկին: Դաշնակցութիւնը իր հայացքը հասկ էր դնպի Անգլիան, մենշեկները՝ գերմանա-թուրքական իմպերիալիստներին, իսկ մուսավաթականները՝ երաղում էին թուրքական իմպերիալիզմի դրոշը բարձրացնել Կովկասի վրա: Այդ երեք կուսակցութիւնների «միութիւնը» դուռ ձեւական էր, նրանց «անբնական ամուսնութիւնը», — ինչպէս գրում է Ս. Կասյանը, — երկար տեւել չէր կարող: Նրանց առաջին և մերձավոր, միեւնոյն ժամանակ ընդհանուր նպատակն [է] քայքայել սոցիալիստական կովի թիկունքը, արլան մեջ խեղդել կովկասյան հեղափոխական ուս բանակը, որ շտապում էր քաղաքացիական պատերազմի դաշտը...»²⁰: Սակայն շուտով «խզվեց նրանց անբնական կապը, և հայ ժողովուրդը հանձնվեց տաճկական իմպերիալիստական դորքի վայրագութիւններին ու սրախողխողութիւնը»²¹:

հրաժարվեցին Հայաստանի պատմական տերիտորիաներից: Նրանք Արևել-
յան Հայաստանը փաստորեն զրկեցին թուրքական ուժերի հսկողության տակ:
Ս. Կասյանը մերկացնելով դաշնակցության ազդագրով քաղաքականու-
թյունը գրում է. «Կարճատև, օր-օրի վրա ապրող, շոշափումներով առաջ գը-
նացող, պարտականությունների վրա քաղաքականություն կառուցող, համաշ-
խարհային կյանքի տենդենցը նկատի չունեցող և շրմբոսող դաշնակցական
քաղաքագետները հաշվի չեն առնում այդ բոլորը և գնում են աշխարհի ճանա-
պարհով, որ պետք է բերե ու կանգնեցնե նրանց «հայրենիքի ավերակների»
առջև. նրանք այնպիսի ճանապարհով են տանում ժողովրդին, որ պետք է դե-
րեզման իջեցնե նրան»⁴⁵:

Դրոս և Հ. Տերտերյանը՝ «ձախ» փետուրներ հագած, Սովետական Ռուսաս-
տանի ներկայացուցիչ Լեզրանի հետ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին կնքեցին հա-
մաձայնագիր, որով դաշնակցական կառավարությունը հրաժարվում էր իշ-
խանությունից՝ հօդուտ հեղկումի: Սակայն դավաճանությունը հասավ այնտեղ,
որ արդեն իշխանությունից զրկված դաշնակցականները ստորագրեցին թուրքե-
րի հետ հաշտության դաշնագիրը՝ Ալեքսանդրապոլում: Իսկ Լեզրանն ամեն
կերպ համոզում էր դաշնակցական կառավարությանը, որ միակ փրկությունը
Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումն է: Ս. Վրացյանը, իր և
Լեզրանի միջև կայացած բանակցությունների մասին խոսելով, նշում է. «Նա
առաջարկում էր անմիջապես ևս կանչել մեր պատվիրակությունը Ալեքսանդր-
ապոլից, խզել բռնի հարաբերություն թուրքերի հետ և ուսական գործ
մտցնել Հայաստան: Նա մեղադրում էր Հ. Օհանջանյանին և Ռ. Տեր-Մինասյա-
նին, որոնք ժամանակին չէին ընդունել իր պայմանները և զրանով, իբր թե
պատճառ էին դարձել, որ թուրքերը գրավեն Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը»⁴⁶:

Չնոքից բաց թողնելով հայ ժողովրդի համար ստեղծված նպաստավոր
պայմանը, դաշնակցությունը կատարեց իր ամենազազրելի դավաճանությունը
և ինքը առաջինը հրաժարվեց իր կողմից ստորագրած Սևրի պայմանագրից.
«Քյազիմ Կարաբեքիրի վերջնագրի առջև մեր պատվիրակությունը ստիպվել
էր հրաժարվել Սևրի դաշնագրից և ընդունել թուրքերի բոլոր պայմաննե-
րը...»⁴⁵, — ահա այն դաժան ճշմարտությունը, որ դաշնակցական լիզերը ըս-
տիպված է ընդունել առանց խղճի խայթ զգալու:

Ալեքսանդրապոլի բանակցությունների ժամանակ դաշնակցական կառա-
վարությունը մերժեց Սովետական Ռուսաստանի միջնորդությունը, միաժա-
մանակ խառնապանք խնդրեց Անդրկովկասում Անգլիայի գերազույն կոմի-
սար գնդապետ Ստոկսին, որ գտնվում էր Թիֆլիսում, մասնակցել այդ բա-
նակցություններին: Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրությունն իր պա-
տասխան նոտայում հնարավոր չէր գտնում քեմալականների հետ որևէ բա-
նակցությունների մասնակցել, սակայն ստեղծված պայմաններում նա խոր-
հուրդ էր տալիս «ոչ թե ուսաների, այլ թուրքերի հետ պայմանագիր կնքել»⁴⁷:

Այդ օրերին անգլիական քաղաքական շրջաններում բացերաց պահանջ
էր դրվում պաշտպանել Քեմալին, որովհետև նա «կհամաձայնի կարմիրներին
Խաբվից քշելու»⁴⁸: Ահա, այսպիսի պայմաններում, դաշնակցականները հան-
դես բերեցին աշխատավորների շահերի նկատմամբ բացահայտ թշնամություն՝
հրաժարվելով սովետական կառավարության միջնորդությունից: Ոչ մի կասկած
չկա, որ սովետական կառավարության ներկայացուցչի մասնակցության դեպ-
քում Թուրքիայի առաջագրած պահանջները տերիտորիաների և այլ հարցե-
րում՝ առնվազն ավելի զուսպ կլինեին:

Վերջապես, երբ Լեզրանի՝ դանդաղ ընթացող բանակցությունները
Ս. Վրացյանի հետ ոչ մի արդյունք չտվեցին և այլևս սպասել չէր կարելի,
Ս. Վրացյանի հետ ոչ մի արդյունք չտվեցին և այլևս սպասել չէր կարելի,
1920 թ. նոյեմբերի 29-ին հայ աշխատավորության պա-
կարմիր բանակը 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին հայ աշխատավորության պա-
հանջով Ղազախից մտավ Հայաստանի սահմանը. ձերբակալվեցին դաշնակ-
ցական զործիշները. Հայաստանը հռչակվեց Սովետական Հանրապետու-
թյուն⁴⁹:

Կարմիր բանակի ղեկավարները հաջորդ օրը Լեզրանին հայանեցին, որ
նրանք կատարում են հայ ժողովրդի՝ երկրի իսկական տիրոջ կամքը:

Այդ հաղորդումից կես ժամ հետո Լեզրանը Ս. Վրացյանի հետ տեսակ-
ցություն ունենալով՝ պահանջում է, որ իրենց խոսակցությունը ներկա լինի
նաև Դրոս: Նոյեմբերի 30-ին, ժամը 12-ին, Լեզրանը իր քարտուղարի հետ
ներկայանալով Ս. Վրացյանին և նրա մոտ գտնվող Դրոսին, ասում է. «Հա-
ներկայանալով Ս. Վրացյանին և նրա մոտ գտնվող Դրոսին, ասում է. «Հա-
յաստանի հեղկումն արդեն մտել է Հայաստանի սահմանները... Դանդաղելը

⁴⁵ Ա. Թյուրապյանը, խոսելով այդ իրադրությունների մասին, գրում է, որ «զորավար
Անդրանիկը սիրված գեմք մըն էր նաև ուս ժողովուրդեն և ուս պաշտոնական շրջանակներն», որոնք
տոտը վերաբերում է Սովետական Ռուսաստանին և սովետական ղեկավար շրջաններին, որոնք
Անդրանիկին դիտում էին որպես հայ ճնշված գյուղացիության, գյուղական ողջ զեմոկրատիա-
յի ցանկություններն ու ձգտումները արտահայտող գործիչ:

«Ապահով ենք. — գրում է Ա. Թյուրապյանը. — որ եթե Անդրանիկը Հայաստան գտնված ըլ-
լար (1920 թ. սովետական կարգերի համար մղված մարտերի ժամանակ — Մ. Ա.), հայ բանակը
(դաշնակցական — Մ. Ա.) երբեք թշնամական դիրք չպետք է բռնեի Ռուսիո հանդեպ, ընդհա-
կառակը, իբր դաշնակից ուս բանակը հայ փոքրիկ բանակին կողքին պիտի կանգնեցնե ար-
տաքին դրանցի մը պահուն: Հայ կառավարության (դաշնակցական — Մ. Ա.) առաջին սխալ գոր-
ծը և զով զորավար Անդրանիկը Հայաստանեն հեռացնել: Պատերազմեն հաղթական վերադար-
ձող զորավար մը հայրենիքեն հեռացնել՝ երկրի մը անկաղմակերպ վիճակին մեջ՝ կատարյալ
հիմարություն էր: Ահա այս հիմարությունն ալ զործեց ժամանակակից հայ կառավարությունը»
(Ա. Թյուրապյան, նշվ. աշխ., էջ 28):

Հղի է ծանր հետևանքներով: Ես ուզում եմ խմանալ, թե ի՞նչ է լինելու ձեր գիրքը⁴⁹:

Ս. Վրացյանը գրում է, որ այդ հայտարարությունը նրան հանկարծակիի բերեց, որի դեմ ինքը և Դրսն գալարացած սկսեցին բողոքել. «Բայց, կեզրանք այդ քայլը համարում էր անխուսափելի,—գրում էր Ս. Վրացյանը,—քանի որ մենք ինքներս համառում ու ձգձգում էինք»⁵⁰։ Ս. Վրացյանը պահանջեց, որ այդ առաջարկը ներկայացվի դրավոր։

Նույն օրերի 30-ին Ս. Վրացյանը կառավարության նիստ հրավիրեց և քննարկման դրեց Հեղրանի առաջարկը: Ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ րստեղծված պայմանները հարկադրում են համաձայնվել զրա հետ: Սակայն մինչև վերջնական որոշում ընդունելը օվճառից հարցը քննության գնել նաև հուսակցությունների և խորհրդարանական խմբակների ժողովներում⁵⁷:

Նոյեմբերի 30-ի լույս դեկտեմբերի 1-ի գիշերը արտաքին գործերի նախարարությունում հրավիրված խորհրդակցությունում, որին մասնակցում էին դաշնակցական բյուրոն և կառավարության պատասխանատու գործիչները, բռնեց վիճարանությունների պայմաններում, քննարկվեց կեդրանի առաջարկը: Հակասովետական մոլուցքով տարված Հ. Օհանջանյանը, Ա. Արարեսյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Ա. Զիրինգարյանը, Վ. Նավասարդյանը և ուրիշներ, պահանջում էին անմիջապես դհնքի դիմել, ձերբակալել կեդրանին և նրա աճող միսիային: Սակայն մյուս մասը՝ Հ. Քաջաղնունին, Դրոն, Ռ. Տեր-Մինասյանը և մյուսները գտնում էին, որ գիմագրելն անիմաստ է. ճերկիրը կարոտ է հանգստի, եթե բռնեցիկները կարող են տալ այդ հանգիստը, թող տան, չըխանդարենք»⁵²:

Մյուս կողմից նախկին գինվորական մինիստր Ռ. Տեր-Մինասյանը դաճում էր, որ զորքը ի վիճակի չէ «որևէ պատերազմ վարելու, իսկ ներկա գինվորական նախարար Դրոն ափսոսանքով էր, որ, առհասարակ, հայ զորքը չի կռվի ուս զորքի դեմ: Հետևաբար, կռվի ամեն մի կոչ ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ան- ներելի մի արկածախնդրություն»⁵³:

Բուռն վիճաբանությունները շարունակվում են մինչև ղեկավարների 1-ի ու 2 գիշերը. «Կես գիշեր էր արդեն, երբ ինձ կանչեցին ուղիղ հեռագրաթևի մոտ, — գրում է Ս. Վրացյանը: — Լիեքսանդրապոլից, մեր հաշտարար պատվիրակության նախագահ ընկ. Ա. իտաիսյանը հաղորդեց, որ թուրքերը ներկայացրել են հաշտության պայմանները և ավել են վերջնադիր՝ 48 ժամում ընդունելու կամ մերժելու: Ներկայացված պայմանները չափից ավելի ծանր էին»⁵⁴:

Թուրքերը լավ էին հասկանում, որ դաշնակցական կառավարության տա-
պալվելուց հետո նրանք չեն կարող ալլեա թեւադրել իրենց կամքը, դրա համար
էլ շտապում էին պայմանագիրը ժամ առաջ ստորագրել տալ: Իսկ դաշնակցա-

կան գործիչներից ամեն մեկը կարծես թե նրա համար էր ասպարեզ եկել, որ ուժերի ներածին չափ նոր շարիքների բերի հալ ժողովրդին:

Ա. հատիսյանը «խնդրում էր, — դրում է Ս. Վրացյանը, — առանց ուշացնելու տալ հրահանգներ, որովհետև թուրքերը շատ էին շտապեցնում»⁵⁵։ Ս. Վրացյանը նշում է, որ թուրքերը, լավ տեղյակ լինելով նրանում կատարվող գնալերին, վախենալով բոլշևիկներից, «շտապում էին օր առօր ստորագրել հաշտությանը»։

Երբ Ս. Վրացյանը հեռագրատնից վերադառնալով, կարդաց Քյազիմ Կարարեքիլի վերջնագիրը, ապա այն սարսափելի ծանր տպավորություն թողեց և խորհրդակցության մասնակիցները որոշեցին ընդունել Լեզրանի առաջարկները, որոնց պետք էր ընդունել նաև Քյազիմ Կարաբեքիլի վերջնագիրը»⁵⁶։

Կիրք»⁵⁶։

Խառիսյանը հարցում է անում Ս. Վրացյանին, պե՞տք է արդյոք թուրքերի հետ ստորագրել պաշտնադիր, թե՞ ոչ, ևն վերջինս պատասխանում է, թե լիազոր նք ստորագրելու. Սա չափն ալ սուույդ է, թե Խառիսյան դեկտեմբերի 2-ին կես գիշերին մոտ, Հայաստանի խորհրդայնացումեն շուրջ 16 ժամ հետո, ստորագրեց Ալեքսանդրապոլի դաշինքը»⁵⁷։

Ս. Վրացյանը պ. թ. Խառիսյանո, որոնք հանդա-

Հիտո, ստորագրեց կենթաստորագրողի դաշինքը՝
 Լեյսագիտով, անձարակ Ս. Կրացյանն ու Ս. Խատրսյանը, որոնք հանդա-
 մանքների բերումով հայ ժողովրդի բախտն էին տնօրինում, ամենաանարգ
 կերպով դավաճանեցին նրան: «Մեր արդի ծանոթություններով, — իրավամբ
 նկատում է արեւմտահայ պատմաբանը, — այդ երկու անձինք ծանր պատաս-
 խանատովություն ունին ոչ թե կուսակցության մը, այլ բոլոր հայ ժողովրդի
 խանատովություն նկատման և ոչ մեկ ազգի մեջ տեսված է, որ պաշտո-
 առջև. վստեղի ոչ մեկ ժամանակ և ոչ մեկ ազգի մեջ տեսված է, որ պաշտո-
 նեն հրաժարված նախարար մը և անկե լիազորված պատգամավոր մը, որուն
 իրավասությունը դադարած է դայն տվողին անկումով, իրավունք ունենա
 դաշինք ստորագրելու. և ի՞նչ դաշինք»⁵⁸,
 դաշինք ստորագրեցին Կրացյանը, Խատրսյանը և Կարոսի ինքը՝ Կարոսի ինքը

Բանն այն է, որ զաշնակցական ավանտյուրիստները կարող էին մերժել թուրքերի վերջնագիրը կամ զոնն ձգձգել նրա՛նց տրվելիք պատասխանը։ շտապելու հարկ չկար, քանի որ դեռ 48 ժամ՝ երկու օր ժամանակ կար։ Բայց նրանք պնացին դեպի կատարյալ անկում՝ ստորագրելով այդ դավաճանական պայմանագիրը։ Դրանից հետո էլ Ս. Վրացյանը դեռ հանդգնություն ունի գրելու. «Մենք շատ լավ գիտակցում էինք, որ ընդունել Քյազիմ Կարաբեքիրի վերջնագիրը, կնշանակեր, ապագային, անհուն նվաստացումների ենթարկել մեր կուսակցությունները և սուր զենք տալ հակառակորդի ձեռքը»⁵⁹։

Թե որքան ծանր հետևանքներ ունեցավ Ալեքսանդրապոլի շարժումը, այդամանակից, հուլիսին տալիս հետևյալ փաստերը: Չնայած քեմալական թուրքիան 1920 թ. աշնանից դիվանագիտական կապեր էր հաստատել Սովետական Ռուսաստանի հետ: Բայց, հիմք ընդունելով Ալեքսանդրապոլի պայ-

կարգակով Ռուսաստանի գրավում էր 4-րդ տեղը աշխարհում, գոյություն ուներ զարգացած և բազմաքանակ, առաջատար սրբուհաբիրատ և այլն: Հետևապես Հոկտեմբերյան հեղափոխության շնորհիվ ստեղծված Սովետական Ռուսաստանից «շատ բան կախում պիտի ունենա և՛ տնտեսական, և՛ բազաբական կյանքին մեջ»,—գրում է Ա. Կենճյանը և ասլա եզրակացնում. «Հնի և նորի օրհասական կռիվն է ան, սլատմության մեծ անկյունադարձներին մեկն է ան ուրեմն»⁷⁶:

խուլ են, ես կանգուն չեմ տեսներ զանոնք: Դուք պիտի գլորիք ղեպի անդուն-
դը...»⁸³:

դեպի Պոլիս և հարավ: Այս է վտանգը և այս է, որ պետք է մեզ զբաղեցնի ավելի քան հողային այս կամ այն դիցումը: Այս վտանգի առաջ կարելի է առնել միայն կազմելով մի կովկասյան ֆեդերացիա: Երբ այդ լինի մեր փոխհարաբերությունները շատ էլ կհեշտանան»⁸⁷:

Առանձին դրքով տպագրված Ավ. Ահարոնյանի օրագիրը, որն ընդգրկում է 1919—1927 թթ. դեպքերը, հատկապես այն նյութերը, որ վերաբերում են Հայկական հարցին՝ նախքան Լոզանի պայմանագիրը (1923), ցույց են տալիս մեծ տերությունների դիվանագիտական խաղերը և նրանց իմպերիալիստական քաղաքականությունը⁸⁸:

Այս է դաշնակցական բախտախնդիրների «հայրենասիրությունը», որը հանդեպից հայ ժողովրդի դահլիճների ու երգվյալ թշնամիների՝ թուրք ջարդարանների հետ գրկախառնվելու քաղաքականությունը: Եվ դարձանալի չէ, որ նրանք ղեկ հանդգնում էին հայ ժողովրդին իր ամբողջ Լույսամբ նվիրված մեծ հայրենասերին՝ Անդրանիկին, շարախոսել, հերքությանքներ տարածել նրա մասին, մահափորձեր ու դավադրություններ կազմակերպել նրա դեմ: Գաղտնիք չէ, որ այն պահին, երբ դորավարը թուրք ջարդարաններից հայրենիքը պաշտպանելու համար մահու և կենաց մարտեր էր մղում «Երևանի դաշնակ հառավարությունը կզրավեր Անդրանիկի անվան արտասահմանեն գրկված դրամներն անգամ, որպեսզի... քայքայի [նրա] գործխումբը»⁸⁹: Հայտնի է նաև այն, որ Անդրանիկը, մեծ եռանդով դրամական միջոցներ ժողովելով, ավերված Հայաստանի համար օգնություն ձևեր էր մեկնում մայր հայրենիքին, մինչդեռ այդ նույն ժամանակ դաշնակցական բախտախնդիրները Հայաստանի գանձերը հափշտակեցին և Թավրիզ փախան: Այդ գանձերի ցանկը, երեկ ոչ լրիվ, հրապարակվեց մամուլում⁹⁰:

Փետրվարյան ավանտյուրայի ժամանակ Հովհ. Թումանյանը, մեծ դժվարություններ կրելով, նույնիսկ ենթարկվելով դաշնակցական մի խմբի զնդակոծման՝ Սուխոյ Ֆանտանի մոտ, Թիֆլիսից՝ Դիլիջանի և Սևանի վրայով, Գ. Աթաբեկյանի հողատարությունամբ, դալիս է Երևան՝ հանձնարարություն ունենալով դադարեցնել դաշնակցականների ձեռնարկած եղբայրասպան պատերազմը: Այդ օրերին դաշնակցությունը հողեվարք էր ապրում, իսկ Վրաստա-

նում տապալվել էր մենշևիկյան իշխանությունը, որից դաշնակցականներն օգնություն էին ակնկալում:

Սակայն, նույնիսկ այդ պայմաններում, մեծ բանաստեղծի հորդորանքը չի ազդում «Փրկության կոմիտեի» նախագահ Ս. Վրացյանի և նրա գործակիցների վրա: Դեռ ավելին, նրանք, վախենալով, թե բանաստեղծը կարող է ազդել ժողովրդի վրա, նրան պահում են կղզիացած, տնային բանտարկության պայմաններում. «Հովհ. Թումանյանին Վրացյանը ընդունել էր իբրև թշնամու և տնային բանտարկության էր ենթարկել, ասելով, թե նա անվստահություն է մտցնում Հայաստանում փրկության կոմիտեի գործերի մեջ»⁹¹:

Վերադառնալով Թիֆլիս, Թումանյանը «Հայաստան» դահլիճում հանդես եկավ զեկուցումով և պատմեց իր տպավորությունները: Նա իր հետ բերել էր «Փրկության կոմիտեի» օրդան «Անկախ Հայաստան» թերթը: Իր զեկուցման ժամանակ նա թերթից ընթերցեց առանձին հատվածներ, «որոնք ապշեցուցիչ տպավորություն թողեցին լսողների վրա... Դաշնակցությունը մեղալական էր կարգում Թուրքիայի առաջ, դատապարտում ու նզովում էր իր ամբողջ անցյալը, իր պապերին և սրբերին, իր հազարավոր նահատակներին»⁹²: Այդ արվում էր շատ էական դեր մի բանի համար՝ որպեսզի դուր գան Թուրքիային և նրանից օգնություն ստանալով՝ սեփական ժողովրդի դեմ պայքար մղե՞ն: «Բայց կարարեք Վրացյան չէր, նա լավ գիտեր իր երկրի շահերը: Դաշնակցական շեֆն էր, որ չէր կարողանում ըմբռնել, թե չկա այլևս մեկը և չի կարող լինել մեկը, որ հավատ ընծայեն իրան և իր կուսակցության»⁹³:

Հողեվարք ապրող դաշնակցությունը, նույնիսկ իր վերջին շնչում, կանգ չէր առնում ոչ մի ոճրագործության առջև: Նրա գործած առավել սարսափելի ոճիրներից մեկն այն էր, որ Լեռնային Հայաստանի հրամանատար Նժդեհը, Վրացյանի ներկայությամբ, հրամայեց զնդակահարել Տաթև բերված կոմունիստներին: «Փրկության կոմիտեի» արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Օհանջանյանը, որը հետո հեռացավ դաշնակցությունից, 1923 թ. ցույց տալու համար, որ կատարվածի համար հանցավորն ինքը չէ, այլ Վրացյանը, գրել է, որ այդ կոմունիստները զնդակահարվել են «Տաթևի վանքի բակում»՝ Վրացյանի բնակարանից 50 քայլ հեռավորության վրա և այնուհետև նետվել են ձորը»⁹⁴: Հետո նա ավելացնում է, որ 48 պատանդների և պատերազմական զինքները հանդես»⁹⁵: Կան այլ փաստեր ևս, որ ապացուցում են, թե իրոք, Ս. Վրացյանը ականատես է եղել այն ոճրագործությանը, որ կատարվել է Տաթևում:

Այս է դաշնակցական կառավարության վարչապետի և «Փրկության կոմիտեի» նախագահի հպանցիկ նկարագիրը, վարչապետ, որ հանդես եկավ որպես սեփական ժողովրդի հերոս զավակների դահլիճ:

1921 թ. փետրվարյան ավանտյուրայի ջախջախումից հետո Ս. Վրաց-

⁸⁷ Նշենք, որ 1945 թ. Ս. Վրացյանն իր հողվածներից մեկում, ինչ-որ նպատակով, պաշտահություն է ունեցել զրեյու, որ «ետրհրդային Հայաստանը մեծ պետություն է» («Հայրենիք», 21 հունիսի 1945): Այդ խոստովանությունը դուր չի եկել մյուս դաշնակցականներին: Շահան Նաթալին, որ հետո հեռացավ դաշնակցությունից, իր գործընկերոջը խայթելու նպատակով, պահանջ է դրել, որ եթե այդպես է, ապա պետք է Ս. Վրացյանը իր հետ տարած գանձերը վերադարձնի իր տիրոջ՝ Սովետական Հայաստանի կառավարությանը (ՏԽՍՍ ժերիտասարդ Հայաստան», 3 օգոստոսի 1945):

յանք և նրա գլխավորած «Փրկության կամիտեն» անցան Չանդեղուր, հավաքվեցին, այսպես կոչված, Լեոնահայաստանի նժդեհի «կառավարության» հովանու տակ: Ա. Վրացյանը, որ անձնապես Անդրանիկի հակառակորդն էր, Չանդեղուրում, մի գլուխացու հետ գրուցելով, ունկնդրում է նաև նրա պատմությունը՝ երկրի պաշտպան քաջ զորավարի մասին: Գեղջուկը Չանդեղուրի պաշտպանների մասին իր գրույցը վերջացնում է՝ ասելով. «Աստված նրանց արեւը վառ պահի»: Վերհիշելով այդ գրույցը, Վրացյանը գրում է. «Իսկ Անդրանիկը, հետաքրքրվեցի ևս, նրա արեր ինչպե՞ս է»: Գլուխացին հուզմունքով պատասխանում է. «Աստված նրա փափախն էլ միշտ գլխին պահե, խիստ մարդ էր խոսք չկա, ամա ուրիշ մարդ էր... Աստված զորավոր պահե նրա բազուկը, — մեղմ ձայնով, բառեր փնարելով ասաց իմ գրուցակիցը»⁹⁶:

Ոչ միայն բանավոր գրույցներում, այլ նաև ժամանակի մամուլում հրատարակված շատ նյութերում է տրտացուլել Անդրանիկի նկատմամբ ժողովրդի տածած անհուն սերը: Անդրանիկին մոտիկից ճանաչող մի թղթակից, Կ. Պոլսի թերթերից մեկում, «Վ. Շ. » ստորագրությամբ գրել է. «Անդրանիկը՝ հայ ժողովրդական հերոսն է, որ կուզե խորտակել իր ցեղը շղթայող լուծերը: Անդրանիկը՝ հանդիմությունն է, անձնվիրությունն է, որ կուզե դարձնել, թսպանել, լմնցնել՝ հայ արյունը լափող մեծ ու սղդդիկ բռնատեսերը»⁹⁷:

Դաշնակցականները հայրենադավ քաղաքականություն էին վարում բոլոր ասպարեզներում: Այդ քաղաքականությունն ի սկզբանե դատապարտված էր կործանման:

Հայ ժողովուրդը, հավատարիմ մնալով իր ազատագրության համար մղված պայքարի լավագույն ավանդներին, տապալեց դաշնակցության տիրապետությունը, և սովետական կառավարության ու Վ. Ի. Լենինի աջակցությամբ սոցիալիստական կարգեր հաստատեց հայոց հինավուրց երկրում և սկսեց վերականգնել ու առաջ մղել քայքայված ու ավերված երկիրն՝ իր շուրջը համախմբելով աշխարհով մեկ ցրված ու որբացած հայությունը:

Հայ ժողովուրդը դարերով բարեկամական, տնտեսական ու մշակութային կապերի մեջ է եղել շատ ժողովուրդների հետ: Այդ բարեկամության շնորհիվ էր, որ մեծ եղեռնից հետո տասնյակ հազարավոր անօթևան և առանց որևէ գոյություն միջոցի հայ որբերն ու կանայք օթևան գտան բարեկամ ու կարեկից ժողովուրդների հովանու տակ: Ռուսաստանի քաղաքներում և գյուղերում պատսպարվեցին մոտ 300 հազար սովյալ հայեր, որոնք ուս ժողովրդի ամենաջերմ աջակցությամբ կարճ ժամանակում ստեղծեցին իրենց տնտեսությունն ու բարեկեցիկ կյանքը և դարձան սոցիալիստական շինարարության ակտիվ մասնակիցներ: Սիրիայում, արաբ ժողովուրդը հյուրընկալությամբ ընդունեց շուրջ 200 հազար հայ գաղթական և թուրքական յաթաղանից մազապուրծ եղածներ⁹⁸: Հայ դատի նկատմամբ ազնիվ ու բարեկամական դիրք բռնեց Հունաստանը, Կիլիկիայի և Ձմյունիայի կոստորածներից հետո

հայ գաղթականների թիվը Հունաստանում կազմում էր շուրջ 200 հազար⁹⁹: Չնայած նրան, որ Հունաստանը ևս այդ ժամանակ գտնվում էր տնտեսական ու քաղաքական ծանր կացության մեջ, հույն ժողովուրդը ջերմորեն ընդունեց հայ գաղթականությունը:

Սովետական Հայաստանը դարձավ աշխատավոր հայության ազատության ու նրա կյանքի համար մղած պայքարի զորքը: Այդպես էին խորհում ոչ միայն Սովետական Հայաստանի քաղաքացիները, այլ նաև սփյուռքահայ աշխատավորները: 1925 թ. հայ զանգվածները նշելով եղեռնի զոհերի հիշատակի 10-ամյակն իրենց հույսը կապում էին մայր հայրենիքի հետ: Հալկայում հրատարակվող «Սուրիական մամուլ» թերթը հատուկ համար նվիրելով այդ տարելիցին, նշում է, որ զոհվածների հրադանքը կատարվել է, քանի որ ստեղծվել է «ինքնավար Հայաստան՝ աշխատավորական վարչաձևով», որ «վերքի ամենն հայակապ կոթողն է», «հաղթանակի ամենամեծ արձանը»¹⁰⁰:

Սփյուռքահայ աշխատավորական մասսաները ու առաջադեմ գործիչները, 204-ի և այլ միջոցներով, բարոյական ու նյութական օգնություն ցույց տվեցին Սովետական Հայաստանին, պաշտպանեցին հայ ժողովրդի ձեռք բերած ներվաճումները: Այդ առթիվ Ն. Փիլիկյանը (հնչակյան) գրել է. «Մեր խորհրդային վաճումները: Այդ առթիվ Ն. Փիլիկյանը (հնչակյան) գրել է. «Մեր խորհրդային Հայաստան շատ կարիք ունի մեր օժանդակության ու գործնական աջակցության: Մեր պարտականությունն է ծանոթացնելով մեր սոցիալիստական հայրենիքը արտասահմանյան բանվորության, դանգվածայնորեն զանոնք մոտեցնել մեր հայրենիքի շինարարության ուղիին, որպեսզի անոնք փրկվելով իրենց դասակարգի թշնամիներու ճիրաններից հարվածային կերպով լծվին իրենց բանվորական հայրենիքի նվաճումներուն ու վերելքին»¹⁰¹:

204-ի միջոցով Սովետական Հայաստանին աջակցող արտասահմանյան հայերը գրում էին. «Սոցիալիզմի շինարարության համար կյանք մաշեցնող բանվոր-աշխատավորներուն մենք պարտ ենք օժանդակելու, նրանք այդ օժանդակության կարիք ունին: Դեպի գործ, ընկերներ, մեր սոցիալիստական հայրենիքի բանվոր-աշխատավորները պահանջ ունին մեզմեն: Մենք այդ պիտի բռնենք, ինչ դնով որ ալ ըլլա»¹⁰²:

Սովետական Հայաստանը ոչ միայն փրկեց ֆիզիկական ունշացման վրտանգի առջև կանգնած հայությունը, այլ նաև դարձավ սփյուռքի հայության ապավենն ու փրկության հույսը, նրա միակ ու հարազատ հայրենիքը:

Սովետական Հայաստանն իր ստեղծման առաջին իսկ օրից դարձավ համայն աշխարհով մեկ ցրված հայերի միակ հայրենիքն ու ապավենը: Եվ ահա 1921 թ. սկսվեց մայր հայրենիք վերագարձող քարավանների շարքը:

Ա. Մուսվաթյանը «Բաղկուրայի գաղթականները գալիս են» հոդվածում նշում է, որ զեկտեմբերի կեսերին Բաթում է ժամանել հայ գաղթականների առաջին խումբը — մոտ երեք հազար հոգի, որոնք պետք է տեղափոխվեն Հայաստան:

տան... Նրանց տեղափոխման և սննդի հարցը,— գրում է Ա. Մոսվյանը, շատ լուրջ հարց է և այդ հարցը աչքի գրադեցնում է մեր կառավարությունը¹⁰³։
Դրանք վաստակաւորների գաղթականների երեք տասնյակից ափսիս այն բարավանից էին, որոնք 1918 թ. դուրս գալով թուրքական շրջապատումից, վանից շարժվեցին դեպի Պարսկաստան, և որոնց թուրքական գործերի հետապնդումից փրկեց Անդրանիկը դեպի խոյ կատառած իր ռազմերթի ժամանակ։

Պարսկաստանի Բակուրաշի շրջանում տեղափոխվելով, ապրելու հնարավորությունից զուրկ, կլիմայական ծանր պայմաններում, չգիմանալով հազար ու մի գրկանքների, գաղթականների հազիվ մեկ երրորդը կենդանի մնաց, ընդամենը 10—11 հազար հոգի։ Սովետական Հայաստանի կառավարությունը հաշվի չառնելով երկրում տիրող տնտեսական ծանր վիճակը, պատրաստակամություն հայտնեց ընդունել նրանց և տեղափոխել հանրապետության սահմաններում։ «Ով ծանոթ է մեզ երկրի բնակարանային և պարենավորման դրությունները,— գրում է Ա. Մոսվյանը,— նա կհամաձայնի մեզ հետ, որ մեր կառավարության այդ բայը հերոսության մի ակտ պիտի համարել, որ կատարվում է Միջազգայնում անխուսափելի ոչնչացման դատապարտված այդ ժողովրդի կյանքը փրկելու համար...

Կառավարությունը չի խնայելու և ոչ մի միջոց,— շարունակում է Ա. Մոսվյանը,— հարցը լուծելու շտապ և գաղթականության համար անցավ կերպով։ Եվ այդ բանում նրան օգնության պիտի դան բոլոր նրանք, որոնց համար թանկ է երեք հազար տարագիրների կյանքը... Պետք է տեղափոխել ու կերակրել մեր հանրապետության մեջ ապաստան փնտրող զժրախտ եղբայրներին— իմպերիալիստական պատերազմի այդ անմեղ զոհերին։

Նրանց փրկության հարցը պետք է զբաղեցնի խորհրդային Հայաստանի բոլոր ազնիվ բաղադրանքներին և գյուղացիներին»¹⁰⁴։

Սփյուռքի աշխատավոր հայ մասսաները ևս ցույց են տվել իրենց անսահման նվիրվածությունը մայր հայրենիքի հանդեպ։ 1936 թ. մայիսի 18-ին Փարիզում ՀՍՍՀ ներգաղթի լիազոր-կազմակերպիչ Դ. Շահվերդյանի պատվին տրված ճաշկերույթի ժամանակ հանդես գալով, Ա. Կենճյանը նշել է, հայրենիքի՝ դեպի օտար երկրներում ծվարած իր դավակները ցուցաբերած անկեղծ ու գրկաբաց ընդունելության վեհությունը և ապա ընդգծել, «Բանվորների մեր պարզուկ դատողությամբ արտասահմանի հայություն ներկայի թշվառ դրության ուրիշ դարման չկա, բացի ներգաղթից»։ Այնուհետև նա արտահայտում է սփյուռքահայ զանգվածների խնդրանքն այն մասին, որ սովետական կառավարությունը արագացնի ներգաղթի կազմակերպման գործը¹⁰⁵։

Սովետական Հայաստանի կառավարությունն այն ժամանակ հնարավորություն չունեի անմիջապես բնակարաններով ապահովել բոլոր նրանց, ովքեր ցանկանում էին վերադառնալ հայրենիք։ Նրանց թիվը չափազանց մեծ էր։ Իսկ սփյուռքահայերը պատրաստակամություն էին հայտնում ապրել թե-

կուզ հասարակ խրճիթներում, միայն թե վերադառնան հայրենի երկիր, մասնակցեն նրա շինարարությանը։ Նրանք մինչև անգամ խնդրում էին սփյուռքահայ աշխատավորների միջոցներով բնակարանային շինարարությունն ընդարձակել և արագացնել, որպեսզի մեծ թվով հայեր կարողանան հայրենիք վերադառնալ։ Նրանք Սովետական Հայաստանը «հոգեխն սիրած են» և Սովետական Միությունը համարում են «միջազգային աշխատավորության փարոսը»¹⁰⁶։

Ոչ միայն բարեկամները, այլ անգամ թշնամիները ստիպված էին ընդունել, որ ՍՍՀՄ որոշակի դեր է խաղում ժողովուրդների կյանքում։

1922 թ. Ա. Մոսվյանը ՍՍՀՄ միջազգային զրույցան մասին գրել է. «Խորհրդային մեծ ֆեդերացիան իր շուրս տարվա դոյամարտով զբաղվել է միջազգային դիրքեր, որտեղից նրան դուրս հանելը հեշտ խաղ չէ։ Աշխարհի տիրակալները լավ են զգում այդ— ահա ինչու նրանք սկսում են խոստովանվել, որ խորհրդային ֆեդերացիան խոշոր ֆակտոր է միջազգային ասպարեզում»¹⁰⁷։

6 2 0 U 2 U 6 9 0 1 0 U

Հայ ժողովուրդը դարավոր ազատագրական պայքարով ձգտել է ապահովել իր խաղաղ ու ազատ կյանքը, իր աշխատանքը, պահպանել իր քանքերով ստեղծված նյութական ու հոգևոր արժեքները: Ոտար բռնակալների դեմ նա մահու և կենաց պայքար է ինքն, բարբարոսաբար հալածվել է, բայց ամեն անգամ մոխրակույտերից նորից է բարձրացել, մաքառել հանուն հարատևման ու պայծառ ապագայի:

Առաջնական թուրքիայի հայահարած քաղաքականությունը մեծ զոհեր է խլել հայ ժողովրդից: Թուրքիայի լծի տակ հեծող հուն, բուլղար և քալկանյան մյուս ժողովուրդների պայքարը, ինչպես նաև արաբների ազատագրական ընդվզումները, մեծ նշանակություն ունենին սուլթանիզմի ռազմա-ֆեոդալական կապանքները թոթափելու համար:

Այդ պայքարը ոգևորող նշանակություն ունեւ հայ ժողովրդի համար։ Դրա համար էլ հայ ժողովրդի հերոս զավակներն ակտիւ մասնակցություն են ունեցել բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարին։ Սակայն պատմական դեպքերի բերումով, սոցիալ-տնտեսական և աշխարհագրական պայմանների հետեանքով չհաջողվեց միասնական ճակատ ստեղծել ընդհանուր թշնամու դեմ։

Սուլթանական Թուրքիան՝ ազատագրական պայքարը ճնշելու դարերի փորձ ունեցող իր ուզմական ուժերով և միջազգային դիվանագիտության աջակցությամբ ամեն անգամ էարողանում էր իրարից անջատ-անջատ բռնկող էություններն արյան մեջ խեղդել և դաժան հալածանքների կազմակերպել ազատության ձգտող ժողովուրդներին և նրանց առաջադիմական գործիչներին դեմ։

Բալկանյան ժողովուրդների, մասնավորապես հույների ազատագրվելը, մյուս ճնշված ժողովուրդների համար ուղենիշ էր և վարակիչ օրինակ: Հայերը ևս ցանկանում էին ընթանալ այդ ուղիով: Սուլթանական Թուրքիան, ի հակակշիռ ազատագրական շարժումների ծավալման, ավելի էր ուժեղացնում ճնշումները, հրահրում ազգամիջյան ընդհարումներ ու կազմակերպում հալածանքներ:

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից և Բեռլինի վեհաժողովից հետո արյունարբու Աբգուլ Համիդը հայերի ոչնչացումը դարձրեց պետա-

կան քաղաքականություն՝ ձգտելով Հայկական հարցը «լուծել» Հայաստանը հայերից մաքրելու հանապարհով:

Հայերից մաքրելու ճանապարհով։
Անցած դարի վերջերից սկսվեց Հայ ժողովրդի՝ պատմության մեջ նմանը
չունեցող հերոսական գոտեմարտն իր գոյատևման համար։ Ազգային ճնշում-
ների դեմ Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում
սկսվեցին մասսայական ելույթներ ու բողոքի ցույցեր։ Արյունոտ սուլթանը
դիմեց ռազմական ուժի ու վայրենի ավազակախմբերի օգնությանը և հաշվե-
հարդար տեսավ անգլեն բնակչության հետ։ Մոլեգնեցին 1894—1896 թթ. ջար-
դերը, որոնց հետևանքով յափազանի զոհ դարձան մոտ 300 հազար հայեր։
Միջազգային դեմոկրատիան իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց այդ բարբարոսու-
թյան դեմ։ Սակայն իմպերիալիստական տերությունների դիվանագիտական
մի շարք խաղերից հետո Թուրքիան ավելի սանձազերծվեց և սկսեց ավելի
վայրագ միջոցների դիմել։

վայրագ միջոցների դիմելի:
Հայ աշխատավոր մասսաներն, այնուամենայնիվ, պայքարի զենքը ցած չգրեցին: Կազմակերպվեցին պաշտպանական ջոկատներ ու պարտիզանական խմբեր, որոնք շարունակում էին մահու և կենաց պայքարը կառավարական դորքերի դեմ և պաշտպանում էին հայրենի ավաններն ու գյուղերը: Պաշտպանական մարտերը կարևոր դեր են կատարել թուրք բարբարոսների դեմ և հայ աշխատավոր ժողովրդի գոյատևմանը սպառնացող վտանգը վանելու գործում:

վանելու գործում։ Այդ պայքարում կոփվեցին ժողովրդական շատ հերոսներ, որոնք ազգի պատիվը բարձր պահեցին և զորեղացրին ժողովրդի պաշտպանական ոգին, թշնամու առջև դուրս չխոնարհելու և նրան հակահարված տալու ազատագրական գաղափարախոսությունը։ Այդ պայքարը նվաճել է առաջադեմ մարդկության համընդհանուր համակրանքը, նշանավոր բազում գործիչների տոկոսյան համընդհանուր համակրանքը, նշանավոր բազում գործիչների տոկոսը է սիրով ու հարգանքով դեպի մեր ժողովուրդը։ Այդ մասին արտահայտագորել է սիրով ու հարգանքով դեպի մեր ժողովուրդը։ Այդ մասին արտահայտված անթիվ կարծիքներից բերենք թեկուզ ֆրանսիացի բանաստեղծ էմիլ Պիվլան խոսքը։ Պատասխանելով իր հոգվածի վերնագրում առաջադրած հարցին՝ «Ինչու՞ կսիրեմ Հայաստանը», նա գրել է. «...Որովհետև ան պահանջում է ազատություն՝ մարդկային արժանապատվության ձևերեն մեկը։ Հայուհիներ և հայեր, դուք կանգնեցաք հայարտորեն և զայրացկոտ՝ ձեր անբռնաբարելի հոգուն թափին մեջ։ Դուք հասաք այն վսեմ կատարի բարձրության, որ կկոչի «Անքակտելի հարում գաղափարի մը»¹։

XIX դ. վերջին քառորդում հայ իրականության մեջ առաջ եկան քաղաքական բազմաթիվ խմբակներ ու կազմակերպություններ, որոնք լայն աշխատանք ծավալեցին ազատագրական պայքարի գիտակցության ձևավորման համար: Այդ ժամանակաշրջանում ձևավորվեցին նաև հայ քաղաքական բուրժուական կուսակցությունները, որոնք, սակայն չկարողացան համախմբել ժողովրդի ուժերը, հիշտ ընթացքի մեջ չդրեցին ազատագրական պայքարը:

Դաշնակցությունն իր բուրժուա-ազգայնական բաղադրականությամբ հասկապեա մեծ վնաս էր հասցնում սովետանիզմի դեմ ճնշված ժողովուրդների միասնական ճակատ ստեղծելու գործին, հայ ժողովրդին ապակողմնորոշում և օրջեկախութեան դարձնում էր իմպերիալիստական տերությունների դիվանագիտական խաղերի զոհը: Պայքարի իր ավանտյուրիստական մեթոդներով, դաշնակցությունը հայ ժողովրդին մեծ շարիքներ բերեց և բազում զոհերի պատճառ եղավ: Իսկ երիտթուրքերի հետ նրա դաշինքը կեղծ պատերազմի ստեղծեց և փաստորեն դինալիստից հայ ազատագրական շարժումը՝ հաջողության հասնելու այնպիսի մի հարմար ժամանակաշրջանում, երբ Ռուսիայի բաա կուլյան ճգնաժամի առջև էր կանգնած, և Բալկաններում բարձրացող ազատագրական շարժումները օրհասական կացություն մեջ էին դրել նրան:

Երիտթուրքերը, շարունակելով Արդուլ Համիդի քարդարարական բաղադրականությունը, հայ ժողովրդին կանգնեցրին մեծ եղևնի փաստի առջև: Այդ էր դաշնակցության և երիտթուրքերի պատկազրության հայակոթման հետևանքը: Դաշնակցության վարած քաղաքականությունը հայ ազատագրական շարժման ականավոր մարտիկները և հատկապես Անդրանիկը կանխապես դատապարտում և նրա հետևանքների մասին զգուշացնում էին:

Բանվորական շարժումների ուժեղացումով և բուլշևիզմի առաջացումով ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները լիսում են զուգորդվել պրոլետարական հեղափոխության շարժումների հետ: Բուլշևիզմի հուշակած ազգային ինքնորոշման իրավունքը կարևոր՝ հեղափոխականացնող նշանակություն ունեցավ: Ճնշված ազգերը ծավալված պայքարի ընթացքում համոզվեցին, որ ազգային հարցի լուծումը կարող է տալ միայն պրոլետարական հեղափոխության հաղթանակը: Դրանով ազգային-ազատագրական շարժումները թևակոխում են իրենց զարգացման նոր ժամանակաշրջանը:

Վ. Ի. Լենինը, դեռևս XIX դ. վերջերին և հետագայում, անդրադառնալով հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներին, դրանց բարձր գրեմահատական է տվել և համարել առաջադիմական-դեմոկրատական շարժումներ: 1917 թ. հունիսի 9-ին Սովետների համառուսաստանյան առաջին համագումարում արտասանած իր ճառում, անդրադառնալով Թուրքահայաստանին, Վ. Ի. Լենինը գտնում էր, որ այնտեղ եղած ուսական բանակը, ի՞նչ «Հայաստանը դարձնելու անկախ հայկական հանրապետություն... ապա այդ լավ կլինե՞ր»²:

Հայ բուլշևիկներին Բ. Կնունյանցը, Ստ. Շահումյանը, Ս. Սպանդարյանը, Ս. Կասյանը, Արշ. Մելիքյանը, Ալ. Մյասնիկյանը կարևոր նշանակություն են տվել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին, մերկացրել են իմպերիալիստական պետությունների զաղութարարական քաղաքականությունը, դատապարտել ազգայնական կուսակցությունների անհեռանկար գործելակերպը և

նշել հայ ժողովրդի ազատագրման միակ ճիշտ ուղին՝ սոցիալիստական հեղափոխության ուղին:

Յարիզմի տապալումը և ապա Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակը ապացույցեցին, որ միայն սովետական կարգերի հաստատումը կարող է ազատության ու վերածննդի հնարավորություն տալ հայ ժողովրդին:

Պատմական դեպքերի բերումով, անդրկովկասյան կոմիսարիատի, ապա Սեյմի և հետո նաև մենշևիկյան, մուսավաթական և դաշնակցական հանրապետությունների ստեղծումով երկրամասը կտրվեց Սովետական Ռուսաստանից և դարձավ նախ դերմանա-թուրքական, իսկ այնուհետև անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների օկուպացիայի օրջեկո: Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, հանդիպելով օտար և տեղական ճնշողների կատաղի դիմադրությանը, նոր ծանր հարվածներ կրեց: Հատկապես դաշնակցականների տիրապետության ժամանակաշրջանում (1918—1920 թթ.) սոցիալական և ազգային-ազատագրական պայքարի ամեն մի փորձ ճնշվում էր ամենայն դաժանությամբ: Դաշնակցական կառավարությունը Մայիսյան դինված ապստամբությունը (1920 թ.) խեղդեց արյան մեջ: Դենիկինի ջախջախումը, կարմիր բանակի մուտքը Անդրկովկաս և սովետական կարգերի հաղթանակը Ադրբեջանում, նոր հեռանկարներ բացեցին Հայաստանի ազատագրման համար:

Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակով հայ ժողովրդի սոցիալական և ազգային-ազատագրական դարավոր պայքարը պսակվեց փառահեղ հաղթանակով: Հայ մեծ բանաստեղծի խոսքերով ասած՝

Ինչպես աշխարհի նորաերին բոլոր,
Այնպես էլ գերի աշխարհին իմ հին
Երկին՝ մի մաքուր, արև մի բառ
Լոկ Հոկտեմբերյան հոգմեր տվին:

(Ե. Չաբենց)

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատմանը նախորդած հիսուն տարիներն առավելապես արյան ու արցունքի ժամանակաշրջան էին: Սովետական պատմաբանները, քիչ աշխատանք չեն ծավալել իրադարձություններով հագեցած այդ տասնամյակների պատմության փաստերը լուսաբանելու, առավել կնճռոտ հարցերը պարզաբանելու, հանգուցային խնդիրները վեր հանելու համար: Պատշաճը հատուցելով այդ աշխատանքին և բարձր գնահատելով այդ ուղղությամբ կատարված յուրաքանչյուր արժեքավոր ներդրում՝ մանավանդ վերջին տասնամյակներում, պետք է նաև նշել, որ պահանջվող ու հարկավոր աշխատանքի զգալի մասը դեռևս առկում է: Մինչև այժմ հրապարակի վրա չկա հայ ժողովրդի XIX դ. նաև արդի դարաշրջանի առաջին տասնամյակների հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունն ընդհան-

բացնող լիամիտ փ ուսումնասիրություն՝ գրված մարքսիստական-լենինյան ուսմունքի խորաթափանց տեսություններ: Մեծարանակ ուսումնասիրություններն ու մենագրությունները հայտնի չափով զայիս են նախապատրաստելու այդ պիսի մի մեծ ու չափազանց անհրաժեշտ գործի հաջող ստեղծումը, որ երիտասարդ պատմաբանների սրբազան պարտքն է: Եվ որքան ավելի հաջող լուծվեն այն հանգույցները, որոնք խանգարում են նման մի գործի ստեղծմանը, այնքան ավելի կղշտորանա ավագ սերնդի ժառանգությունը ստեղծագործաբար յուրացնող ապագա սերնդի խնդիրը:

Հատկապես կարևոր է ճշշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարի միասնական շահերի յուսարանումը:

Անդրանիկը մեծ հույսեր էր կապում բալկանյան ժողովուրդներին՝ բուլղարներին, սերբերին, ինչպես նաև թուրքական յալազանին զուգարձող մյուս ժողովուրդների ազատամբություն հետ: Նա ցավով էր նշում, որ Թուրքիայի մուսուլմանական ժողովուրդները, ստիպացած վիճակում գտնվելով, դեռևս ազգային-ազատագրական համատեղ պայքարի չեն դիմում: Նրա կարծիքով ճշշված ժողովուրդների միասնական պայքարը մեծ նշանակություն կունենար օսմանյան տիրակալությունը տապալելու համար: Ամեն մի ժողովրդի ազատագրական պայքար նա դիտում էր որպես թուրքական բռնապետությունը թուլացնելու մի ազդակ: Հենց այդ նպատակով էլ Անդրանիկը իր վաշտով մարտնչեց բուլղարական ժողովրդին Թուրքիայի լծից ազատագրելու համար:

Հայ ժողովրդի ազատագրումն իր կյանքի գերագույն նպատակը համարելով, Անդրանիկը բռնակալների լուծը թոթափած հայրենիքի զարգացմանը նպաստելը ամենաչն իրավամբ համարում էր ամենասրբազան գործը:

Անդրանիկն ազատագրական պայքարում հիմնականը համարում էր ժողովրդի ըմբոստությունն ու հերոսական պայքարը, նրա անսպասելի դիմադրական ոգին: Նա հայ ժողովրդի բախտը կապում էր գեմոկրատական Ռուսաստանի հետ: Շատ ուշադրավ է, որ դեռևս 1905 թ. Անդրանիկը ռուսական հեղափոխության հաղթանակը կարևոր խթան էր համարում հայ ժողովրդի ազատագրման գործում: Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի առաջամարտիկի կողմնորոշումը դեպի ռուսական հեղափոխությունը և նրա նշանակության ճիշտ գնահատությունը շատ կարևոր է:

Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխության հաղթանակից հետո արդեն, կազմելով առանձին հարվածող զորամաս, նա դիմակայում էր թուրք-գերմանական ներխուժումները, կոչ անում ամբողջ հայ ժողովրդին ոտքի ելնել և պատենշ կազմել թուրք զավթիչների դեմ: Այս իմաստով չափազանց բնորոշ է Ալեքսանդրապոլում նրա գրած ազդեցիկ կոչը՝ «Հայ ժողովրդին իմ վերջին խոսք» վերտառությամբ, որ հրապարակվել է «Հայաստան» թերթում՝ 1918 թ. հունվարի 9-ի համարում: Այդ վառ հայրենասիրական կոչում ասվում է.

«Վտանգն արդեն կամաց-կամաց ահավոր կդառնա: Բնաջնջվելու ուրվակներ մեր դռներում առջեն է շոփած և մղձավանջի նման կհալածե մեզ բոլորս: Վերջնական մահը սուրի նման կախված է գլուխնուս վրա և մենք այս ահավոր ժամկետն դեռ բմբաժ ենք, դեռ ահաարբեր կհանանք»:

Հայ ժողովուրդ, երև ապրիլ կցանկաս, երև ֆու Ավերակ հայրենիքի սև սուգը ունիս ծանրացած ֆու սրտին վրա, երև ֆու անբաղդ եղբայրներու շիրիմները ֆեզ կհուզեն, երև ֆու անմահ նահատակներու հիշատակին հարգանք ունիս, շարժվե և դիմե դեպի Հայրենիք:

Կովելու բեղունակ հայ զինվորներ, անմիջապես վազեցե՛ք, մտե՛ք Ազատության և ինքնապաշտպանության դրոշի տակ երթալու հայրենիք՝ պաշտպանելու զայն իրեն սպառնացող օհոսական վտանգեն:

Նա սոսկալով կտեսնե՛մ այդ սարսափելի վտանգը, որ կհրամայե ամբողջ հայ ժողովրդին սրափիլ և ազատել ինկզինքն ստույգ մահվան:

Դավանան է նա, ով չի սրափիլ, դավանան է նա, ով չի լսեր Ահագանգը: Ո՞վ շտեսներ մեր պաշտելի նահատակներու սովերը:

Ա.Գ.ՐԱՆԻԿ:

Այս կրակոտ ահագանգը, որ ղողանջեց, իրոք, տազնապալից ժամին, ինքնբոստինքյան, բնութագրում է զորավարին, պատասխան տալիս այն հարցին, թե Անդրանիկի համար ինչն էր անձնական կյանքից ավելի թանկ և ինչի համար էր նա պայքարում՝ իր սուրը մերկացրած:

Հայ ժողովրդի բախտն Անդրանիկը բոլոր պարագաներում կապում էր Ռուսաստանի հետ: Նա դատապարտում էր Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու ազգայնականների դավաճանական քաղաքականությունը և նրանց ջատելու ազգայնականների դավաճանական քաղաքականությունը և նրանց հասցեին նկատում՝ «Ռուսիո դռները մեզի դեմ մի փակե՛ք», «Մեր միակ բարեկամը Ռուսիան է...Մենք անոր բարեկամության պետեն ունինք» և այլն:

Բարձի կոմունայի և անդրկովկասյան գեմոկրատիայի համար ստեղծված ծանր օրերին բոլշևիկները ջանքեր էին գործադրում բոլոր առաջագիծ ուժերը ծառայեցնելու հեղափոխությանը՝ ի նպաստ ամբողջ երկրամասում սովետական իշխանության հաղթանակի: Անդրանիկի ջանքերն ևս վերջին հաշվով այդ նպատակին էին ծառայում:

Դեմ հանդիման կանգնելով մուսավաթականների և դաշնակցականների աջակցությամբ նախիջևանի վրայով դեպի Բաքու շարժվող թուրքական ուժերին, Անդրանիկն իր գործը դրեց Սովետական Ռուսաստանի տրամադրության տակ և նախիջևանը հայտարարեց Սովետական Ռուսաստանի անբաժանելի մասը: Այդ հերոսական քայլն արժանացավ Ստ. Շահումյանի հավատարմությանը, ինչպես նաև ժամանակի կուսակցական ու սովետական մամուլի բարձր գնահատականին: «Իզվեստիան» նշում էր, որ Անդրանիկը անում է ամեն ինչ նախիջևանի գավառը թուրքական իմպերիալիզմի ներխուժումից

պաշտպանելու համար, և Անդրանիկի Սովետական Ռուսաստանի կողմն անց-
նելը բացատրում էր նրանով, որ նա հոգով լսում էր «գլուղացիության ձայնը
և գործում հանուն նրա ազատության»:

Ա. Ի. Միկոյանը նշում է, որ երբ սկսվեց առաջին համաշխարհային
պատերազմը, հայ սովորող երիտասարդության շրջանում «տեղի էին ունե-
նում քննարկումներ ու վեճեր՝ ազմաճակատ գնա՞լ, թե՞ չգնալ»: «Թուրքական
ճակատում մղվող պատերազմը,—գրում է նա,—անմիջականորեն վերաբեր-
վում էր հայերին. Թուրքիայի դեմ մղվող պատերազմում ուսանական զենքի
հաջողության հետ էին կապվում արևմտահայերին Թուրքական լծից ազատա-
գրելու հույսերը, իսկ այնպես՝ Թուրքիայում, ապրում էին մոտ երկու միլիոն
հայեր... Մենք, առավել մարտականորեն տրամադրված սովորողներիս խումբը
հայկական կամավորական ջոկատները դիտում էինք որպես ազգային-ազա-
տագրական շարժումներին մասնակցելու հնարավորություն: Այն վեճերում, որ
այդ առթիվ ունենում էինք, օրինակ էինք բերում բուլղարներին, որոնք իրենց
ազգային ազատագրության համար պայքարում Թուրքիայի դեմ հանգես են
հեկել ուսանական զորքերի հետ: Հիշում եմ, որ մեր դիրքորոշումը հաստատելու
համար մենք հենվում էինք նաև այն վեհանձն վերաբերմունքին, որ ցուցա-
բերել է անգլիական նշանավոր բանաստեղծ Բայրոնը՝ խիզախաբար հանդես
գալով սուլթանական Թուրքիայից իրենց ազգային ազատագրության համար
հույների մղած պատերազմի պաշտպանության մեջ, չնայած իր կազ լինելուն,
որպես կամավոր ազմաճակատ գնաց»³:

Մի խումբ կամավորների հետ, ծնողներից զաղտնի, Ա. Ի. Միկոյանը, զեռ-
դորակոչային տարիքի չհասած, 1914 թ. նոյեմբերին մեկնել է Զուլֆա և մեկ
շաբաթյա զինվորական վարժություններից հետո մտել Անդրանիկի խմբի մեջ.
«Անդրանիկը՝ ոչ երիտասարդ մի մարդ, այն ժամանակ արդեն հուշակված զո-
րական էր,—վերհիշում է Ա. Ի. Միկոյանը:—Սուլթանական Թուրքիայում
հայերի մղած պարտիզանական պատերազմում և բուլղարական ժողովրդի ա-
զատագրական պայքարում Անդրանիկի հերոսական գործելակերպի մասին
լեզունդներ էին շրջում: Նրա կուրծքը զարդարում էին բուլղարական բարձրա-
գույն շքանշանները: Հայերի մեջ Անդրանիկի անունը պատկված էր փառքով:
Ինչպես մենք հետո համոզվեցինք, նա զինվորների մեջ ևս օգտվում էր ան-
առարկելի հեղինակությամբ»: Այնուհետև Միկոյանը շարունակում է. «Հե-
տաքրքրական է նշել, որ մինչև 1907 թ. Անդրանիկը մի կարճ ժամանակ, այն
էլ ձևականորեն, եղել է դաշնակցության կուսակցության մեջ, բայց հետո իս-
կապերը խզել է նրանից և համարվում էր անկախ հայրենասեր, ժողովրդական
հերոս»⁴:

Ա. Ի. Միկոյանը կարևոր նշանակություն է տալիս 1918 թ. Անդրանիկի
կողմից նախիջևանի շրջանը Սովետական Ռուսաստանի անբաժանելի մասը

հայտարարելուն և այդ մասին Նո. Շահումյանին հղած հեռագրին, քաղվածք
է անում Շահումյանի պատասխան հեռագրից: Կարմիր բանակի կոմիսար Ե-
ղած ժամանակ նա այդ հեռագիրը կարդացել է ազմաճակատում՝ «Բակինսկի
ռաբոչի» թերթի էջերում: Ա. Ի. Միկոյանն ընդգծում է, որ «Անդրանիկը չը-
հաշտվեց դաշնակցական կուսակցության քաղաքականության հետ, որը
կողմնորոշվում էր դեպի Անգլիան ու Ամերիկան և կապված էր Դենիկինի հետ:
Նա հեռացավ Հայաստանից... նշանակալից է, որ Հայաստանում սովետական
կարգեր հաստատվելուց հետո, Անդրանիկն իր սուրբ նվեր ուղարկեց Երևանի
թանգարան՝ ի նշան Սովետական Հայաստանի առջև խոնարհվելու»⁵:

1918 թ. Անդրանիկն իր հրամանում ազգաբարձրում էր, որ Սովետական
Ռուսաստանի իշխանությունը «շրջապատված զենդանուղները, կամ նրա թշնամիներին ընդա-
ռառողները կհամարվեն Ռուսաստանի դավաճաններ և կենթարկվեն խիստ
պատժի»: Պատահական չէ, որ էնվեր փաշան հրաման էր տալիս՝ միավորել
բոլոր ռեակցիոն ուժերը և փակել Անդրանիկի ճանապարհը, թույլ չտալ, որ նա
օգնության հասնի Բաքվի կոմունային: 1918 թ. օգոստոսին Երևան այցելած
զերմանական զորքերի հրամանատար Ֆոն Կրեսը և նրան ուղեկցող Խալիլ
փաշան դաշնակցականների հետ համաձայնության էին եկել համատեղ պայ-
քար ծավալել Անդրանիկի և Բաքվի կոմունայի դեմ: Այդ որոշման մասին
նրանք հայտնել էին նաև Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությանը և
Ադրբեջանում թուրքական օկուպացիոն զորքերի հրամանատար Նուրի փաշա-
յին:

Կոմունայի այդ երգվյալ թշնամիների դեմ էր, որ 1918 թ. պայքարի ելավ
Անդրանիկը: Թուրք զավթիչները կատաղի հարձակումներ էին գործում որ-
պեսդի իրենց համար ուղի հարթեն դեպի Բաքու: Նրանց աջակցում էին Նուրի
փաշայի և մուսավաթականների մոլորեցրած որոշ խմբեր: Այդ բոլորի դեմ էր
պայքարում Անդրանիկը: Դա փաստորեն մի կողմից քաղաքացիական, իսկ
մյուս կողմից օտար զավթիչների դեմ ուղղված ազատագրական պատերազմ էր:
Դաշնակցական և մուսավաթական տարրերն իրենց նպատակին հասնելու հա-
մար հրահրում էին ազգամիջյան ջարդեր ու ընդհարումներ: Անդրանիկը թե՛
դաշնակցական և թե՛ մուսավաթական բախտախնդիրների ազգազավ քաղաքա-
կանության կատաղի թշնամին էր: Սակայն այդ բախտախնդիրներին երբեմն
հաջողվում էր իրենց սե գործերը վերագրել Անդրանիկին, և դժբախտաբար,
որոշ մարդիկ դրան կուրորեն հավատ էին ընծայում: Այդօրինակ հերյուրանք-
ները, որքան էլ տարօրինակ է, որոշ կենսունակություն են ի հայտ բերում նաև
մեր օրերում: Դա, իհարկե, չի համապատասխանում պատմական փաստերին:
Դա հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների դարավոր բարեկամությանը վնասե-
լու միտումի դրսևորում է:

Անդրանիկն ազգամիջյան կոնֆլիկտներից հեռու էր մնում, քարոզում էր ժո-
ղովուրդների բարեկամություն: Նա պայքարում էր թուրքական կառավարու-

թյան ռեժիմի դեմ, նրա հաշտչինք քաղաքականության դեմ և բոլոր նրանց դեմ, ովքեր ուղղակի կամ անուղղակի պաշտպանում էին այդ քաղաքականությունը:

* Ուշագրավ է, որ Անդրանիկի հրատարակած «Հայաստան» թերթը բոլշևիզմը համարելով միակ և իսկական զեմոկրատական կարգեր ստեղծողը, իր էջերում տպագրել է սովետական կառավարության հրապարակած ցարական Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի զաղտնի պայմանագրերը, որոնցում մերկացվում էին իմպերիալիստների զաղութարարական ձգտումները (տե՛ս «Հայաստան», նոյեմբեր, 1917, №№ 163—165, 167—171)։

«այստարարութեանց մէջ, — գրում է «Հայաստանը», — բոլշեկիզմի դեկրետը ամենեն անկեղծ է, և մերեւս վաղը, մյուս օրը դառնա ամենեն խոշոր փաստը»⁷:

գլխավորությամբ Լիովին օրինաչափ է և այն, որ Անդրանիկը սղջունեց սովետական կարգերի հաղթանակն Անդրկովկասում ու Հայաստանում և մինչև կյանքի վերջը մնաց այդ կարգերի ջերմ ու հետևողական բարեկամը։ Նույնիսկ արտասահմանում, ինչպես տեսանք, Անդրանիկը ամբողջովին նվիրվեց Սովետական Հայաստանի պաշտպանության, հայ ժողովրդին աջակցելու գործին։ Նա Սովետական Հայաստանը համարում էր հայ ժողովրդի միակ ազատ հայրենիքը։ Ուշագրավ է նրա ելույթը Ֆրեզնոյում 1926 թ. նոյեմբերի 28-ին՝ նվիրված Սովետական Հայաստանի 6-րդ տարեդարձին։ Այդ առթիվ հրավիրված հանդեսում արտասանված ողբերգիկ ելույթներին՝ դրական գնահատական տալով, նա միաժամանակ խիստ դատապարտում է նրանց, որոնք առելով լույսը և լցված դեպի «մեր բոլորիս կողմից սպառնալի Սովետական Հայաստանը»¹², նրանք, որոնք ամեն տարի տոնում են մայիսի 28-ը, այսպես կոչված, «ազատ ու անկախ» Հայաստանի տարեդարձը, Սովետական Հայաստանի երգվյալ թշնամիներն են։ Դա ցնորամոտություն է, — բնական է Անդրանիկը և հայտարարում, — նրանք ցանկանում են հայ ժողովրդին անհատկ մայր-Հայաստանից, սակայն նրանք իրավունք չունեն խոսելու մայր-Հայաստանի մասին, քանի որ հենց նրանք են մայր-Հայաստանը վաճառել մեր դավոր թշնամուն՝ թուրքերին։ Ապա Անդրանիկը բացականչում է.

Բավական է, հայ ժողովուրդ, բավական է ինչքան գրկանմենք կրեցիր, այժմ գոյություն ունի սովետական ազատ Հայաստան։ Հայ ժողովուրդը բնդմիշտ փրկված է շնորհիվ ազատասեր ուսու ժողովրդի, որը ծանր պահին ձևավորվեց անկման եզրին կանգնած հայ ժողովրդին և փրկեց նրան։ Այժմ, բազմաշաբաթ և հալածված հայ ժողովուրդը ունի իր հայրենիքը։ Թող հավերժ ապրի հայ և ուսու ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը։ Հավերժ միջատակ հայ և ուսու ժողովուրդների անմահ գավակներին, որոնք բնական Հայաստանի ազատագրման աշխույժն են։

Իր փայլուն ելույթը Անդրանիկը ավարտում է, նշելով, որ շուտով Սովետական Հայաստանը կսկսի ընդունել սփյուռքի որբացած ու զրկանքների ենթակա հայությունը. ես, — ասում է նա, — ունեմ միայն մեկ նպատակ, վերադառնալ ազատ Հայաստան, տեսնել իմ հաճախ ժողովրդին և ապա հանգիստ մեռնել։

Սակայն պետք է նշել նաև այն, որ Անդրանիկը չկարողացավ հասնել սոցիալական և քաղաքական պայքարի խոր գիտակցման աստիճանին։ Ազդային-ազատագրական պայքարի համընդհանուր նպատակ, որ փափագում էր նա, չստեղծվեց և առանձին հերոսական ելույթները ցանկալի արդյունք չտվեցին։

Նրա բնտրած պայքարի ուղին լի էր նաև մոլորություններով ու հիասթափություններով։ Նա չկարողացավ հասկանալ, որ պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում ազդային-ազատագրական պայքարը պետք է սերտորեն

առնչվի սոցիալական պայքարի, կապիտալիզմի լուծը թոթափելու և պրոլետարիատի զիջատաուրա հաստատելու համար մղվող պայքարի հետ։

Մի որոշ ժամանակ Անդրանիկը հավատացել է Անդրիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի խոստումներին, որոնք պատերազմի ժամանակ Ռուսաստանի դաշնակիցներն էին։ Դա ևս մոլորություն էր։ Առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցելով, Անդրանիկը «կրկնեց միայն այն, ինչ որ պետք էր ընել...» — գրում է Վիլյամ Սարոյանը։ Իր դիպուկ բնութագրումները տալով, Սարոյանը շարունակում է. «Զորավար Անդրանիկ պարզամիտ հայ գյուղացի մեծ էր, որ հավատաց Անդրիո, Ֆրանսիայի և Իտալիո կառավարությանը, երբ անոնք իրեն բռնեցին, թե իր ժողովուրդին ազատություն պիտի տրվեր, եթե ինքը և եղբոր թուրքական բանակը, Անդրանիկը չէր գիտեր թե... պատերազմին վերջը Անդրիո, Ֆրանսիայի և Իտալիո կառավարությունները պիտի դավաճանեին իրեն։ Զորավոր պետությունները Հայաստանի համար բան մը ընելու մասին խոսեցան, բայց երբեք ալ բան մը չըրին...»¹³։

Հետագայում Անդրանիկը վճռականորեն դատապարտեց արևմտյան տերությունների նենգ քաղաքականությունը, մեղակացրեց նրանց դավերը։ Նա իր հայրենիքի ազնիվ ու նվիրված հերոս զինվորն էր, սակայն ո՛չ զիջանազետը և ո՛չ էլ քաղաքագետը լայն աստված։ Նա մի որոշակի շրջանում հավատում էր, որ իմպերիալիստական պատերազմի ընթացքում կարող է լուծվել նաև Հայկական հարցը։

Իր անձնական քաջագործությունների և հայրենասիրական բազում գործերի համար Անդրանիկը իրավամբ մեծ ժողովրդականության ու լեգենդար հերոսի փառքի էր հասել*։ Ժողովուրդը նրան նվիրված բազմաթիվ երգեր ու լեգենդներ է հյուսել, իհարկե, ոչ առանց հիմքի։ Բայց Անդրանիկի մասին հիմնավորված ու համակողմանի գիտական խոսք առելու համար պետք է գեոևս խորամուխ լինել պատմական իրողությունների մեջ, վեր հանել նրա իսկական դերն ու ծառայությունները հայ ազդային-ազատագրական պայքարում։ Միայն փաստացի հարուստ նյութի բարեխիղճ ուսումնասիրության հիման վրա է հնարավոր վերարտադրել Անդրանիկի կյանքի ու գործունեության

* Պետք է նշել, որ Անդրանիկը մեծ համբավ է վայելում ոչ միայն հայ, այլև մի շարք ժողովուրդների շրջանում։ Այս տեսակետից թերևս բնորոշ է Լոնդոնից Անդրանիկին հասցեագրված այն նամակը, որ գրվել է 1917 թ. հունիսի 24-ին։ Այդտեղ անգլիացի օրիորդ էմիլիա Ռոբինզոնն այսպես է բնութագրել Անդրանիկի գործունեությունը. «Ես հետևած եմ Ձեր ասպետական կամավորական գունդի հաջողություններուն՝ սկզբնի մինչև էտրը՝ շահագրգռությամբ և տալիս կամավորական գունդի հաջողություններուն՝ սկզբնի մինչև էտրը՝ շահագրգռությամբ և տալիս հիացմունքով»։ Հայ ժողովուրդն, ընդգծում է այնուհետև հեղինակը, տառապանքներ է կրել հիացմունքով մը և քաջությամբ, որ եղած է մեզ բոլորիս համար հրաշալի օրինակ մը» («Հայաստան», 12 օգոստոսի 1917)։

բության բուռն զգացումների հորդառատ աղբյուրներ, որոնց անապակ ջրով հազեցել է ժողովրդի պապակ սիրտը, որոնցում թրծվել են նրա գեներեր՝ գաղափարական թև մարտական, որոնցով սնվել են և ուժ ասել սերունդները և որոնք լեռնային ատվակների պես անսպառ են ու անարատ:

Այդպես էր դարեր ի վեր, այդպես է նաև հիմա և այդպես կլինի հավիտյան՝ քանի դեռ կա ինքը՝ բոլոր աղբյուրների աղբյուրը, բոլոր գիցարանական հերոսների, բոլոր իրական վարդանների ու լևդրանիկների սնող ու կերտող մայրը՝ ժողովուրդը հայոց, բանի դեռ նա ստիպված կլինի հյուանի մուրճը փոխարինել դարբնի կոսանով, մաճը խոզած հրացան կրոնի, արակառչի տեղ ինքնազնաց հրանոթ կվարի, սղոնձալարի դիմաց արկապարկուճ կծուլի՝ երբ վտանգ սպառնա հայրենի երկրին ու հողին: Այդպես է նա անցել աղատադրական պայքարի իր դարավոր ուղին ու այդպես կբնթանա նաև իր նոր, հավիտենական ուղիով՝ լենինի գրողը պարզած, լենինաբար:

«Հեշտ ու հասարակ չի եղել հայ ժողովրդի ուղին գեղյի սոցիալիզմ և ազգային ազատագրություն,—ասել է Լ. Ի. Բրեժնևը:—Մանր ձախերգություններ քիչ չեն վիճակվել Հայաստանի աշխատավորներին: Տակավին վաղնջական ժամանակներում մշակույթի հույսակա նմուշներ կերտած հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ հարկադրված է եղել զենքը ձեռքին պաշտպանել իր աշխատանքի արդասիրքները և գոյատևման իրավունքը: Օտար դավթիչների ամեն մի արշավանքից հետո փլատակներից վերականգնել է ավերված բաղարներն ու գյուղերը, մշակույթի անդնահատելի հուշարձանները և ընթացել առաջ, հաստատ հավատալով իր ապագային... Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակը, Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակը հայ ժողովրդին բերեցին իսկական սոցիալական ու ազգային ազատագրություն. արմատական շրջադարձ նշանավորեցին նրա ճակատագրում»¹⁴:

Մեր անցյալի հերոսական պայքարի ու լավագույն ավանդությունների կրողն ու առաջ մղողը հայ ժողովրդի աճող տաղանդավոր սերունդն է, որը, լենինյան դարի հրաշալիքներով առկեցուն, նոր որակ ու շունչ է տալիս մեր շոնդալից կյանքին: Պատահական չէ, որ մեր հյուրընկալ երկիրն այցելած մարդիկ իրենց տեսած բոլոր հրաշալիքներից ամենամեծը երևեսաներին են համարում: Սովետահայ ականավոր գրող Հրաչյա Քոչարը գրել է, որ լենին-գրագից Հայաստան այցելած իր հյուրը ասել է. «Շատ բաներ կան Հայաստանում, բայց ամենից լավ երևույթը երևեսաներն են ձեզ մոտ: Նրանք և շատ են և գեղեցիկ: Երևեսաների այսպիսի առատություն ես ոչ մի տեղ չեմ տեսել»: Եվ ապա ավելացրել է. «Այսքան առատ և այսքան առողջ երևեսաներ ունեցող ժողովուրդը կապրի միշտ արևի տակ հավիտենական կյանքով»¹⁵:

Աշխարհահռչակ գրող Վիլյամ Սարոյանը նույնպես, այցելելով հարազատ

ժողովրդին, այդ հանգամանքն է շեշտել. «Շատ լավ մարդեր տեսա հոս, բայց պղտիկներն առավել սիրեցի... Շատ ազվոր են պղտիկները»¹⁶:

Աճող սերունդն է, որ մարի գեղեցիկ թռիչքներով, իրոք, առաջ է մղում իր ժողովրդին: Եվ այդ սերնդի դաստիարակությունը՝ մեր ժողովրդի անցյալի պատմության հերոսական-հեղափոխական ավանդություններով, սրբազան խնդիր է:

Մարիտա Շահինյանը եղևոնի 50-ամյակի կապակցությամբ ասել է. «Շատ փոքր ժողովուրդ մըն ենք: Երկիրը լցնող մեծ ազգերու հետ համեմատած, փոքրաթիվ ժողովուրդ մըն ենք: Երբ կխորհիմ մեր ժողովրդին թափած արյան մասին, սպանված հայերու մասին, կուզեմ ողջերուն բսել, մանավանդ ձեզի՛, հայ երիտասարդներուդ, բսել, թե այդ կորուստները իրենց որակով, իրենց վեհությամբ ու տաղանդով որքան մեծ էին: Թող յուրաքանչյուր հայ իր ասպարեզին, իր վարմունքին ու կյանքին մեջ տասր հայու տեղ բռնե...»¹⁷:

Ուրեմն հայ ժողովրդի, ճակատագրի պահանջն է, որ նրա ամեն մի անդամ բաղձապատկի իր ուժերը, բաղձարեղուն գործեր կատարի, փոխարինի նաև կորած այն միլիոններին, որոնք պետք է գործեին ու ասեին խոսքն իրենց...

Արմեն Դարյանը եղևոնի 50-ամյակին այսպես է գրել հայ ժողովրդի մեծ կորուստների մասին. «Ի՜նչ խոսք, որ Գրիգոր Զոհրապին լուսագեղ ճակատը փշրող բարբարոս թաթը, ուղեց այդ ճակատին հետ ջախջախել հայ միտքը:

Ի՜նչ խոսք, որ Դանիել Վարուժանի աչքերը փորոզ գազանային մաշիլենները, ուղեցին բզկտել լույսն ի վեր, աղաան ի վեր սլացող հայ հոգիին լևերը:

Ի՜նչ խոսք, որ Սիամանթոյի սիրտը հոշոտող ժանգոտած դաշույնը, ուղեց պատռել արու գեղեցկությամբ, արի վսեմությամբ տրոփող հայուն վարդակարմիր սիրտը:

Ու անոնք, որ ուղեցին խեղդել Կոմիտասին ոսկեհունչ հագազը, ի՜նչ խոսք, որ նպատակ ունեին այդպիսով պոկել հայոց «անլուելի դանդաղատան» հավերժաբառ լեզվակը»¹⁸: Ահա ինչու, շատ տասնամյակներ անցնելուց հետո էլ, վերհիշելով հայոց մեծ եղևոնը՝ բանաստեղծ Մ. Հարությունյանի խոսքերով ասած,

Շիկանում է դարը մեղապարտ՝
Ամոթի ապտակն այտերին:

Հայ ժողովուրդը խիզախումներով առաջ է ընթանում իր հերոս դավակների ավանդական իմաստությունների ուղիով... Սակայն նա չի մոռանում ու չի կարող մոռանալ անցյալը՝ նոր ուղիներով ընթանալու և լենինյան դարին հաստատ մնալու համար:

«Խոցվել ենք շատ անգամ մահացու հարվածներից,— գրել է Հրաչյա Քոչարը,— և կրկին ապաքինվել ու վերածնվել ենք մեծ կյանքով ապրելու

համար»¹⁹։ Մենք ապրում ու վերածնվում ենք երիտասարդության համարձակ ու տոկուն քայլերով։ Թուրք ջարդարարները ավերում էին մեր երկիրը, արյունաքամ անում ժողովրդին, խորտակում կառույցները, խլում մեր տունն ու տեղը, հանգցնում մեր մտքի ջահերը՝ կարծելով թե դրանով կարող են վերջ տալ հայ-ժողովրդին և ընդմիշտ հանգցնել այդ ջահերը, կարծելով թե այլևս նա չպիտի ծնի հանճարներ, թե այլևս չի հնչելու Կոմիտասի, Զոհրապի համարձակ ձայնը։ Կարգում ես ահավոր ջարդերի արյունոտ էջերը և արսուտ զոհում, ցնցվում այնպես, որ անքուն դիշերներ ես անցկացնում, քարանում խորհելով և խորհում քարացած, երբ հիշում ես շարժվող-հոսուն գերեզմանները Եփրատի վրա և Տեղ-Զորի ավազուտներում... Եղեռներ կարծես շարունակվում է, տանջում ու կոծում մեր միտքը, քանի որ ամեն օր ու ամեն ժամ մեզ այցելում են Դրի-գոր Զոհրապը, Վարուժանն ու Սիամանթոն, Սեակը և մեծ Կոմիտասը... որոնք դեռ ինչքան Արամ խաչատուրյաններ ու Վիկտոր Համբարձումյաններ պիտի տային։ «Ինչքա՛ն խոսքեր չարտասանվեցին, որ պիտի հարստացնեին մեր լեզուն ու մեր միտքը, որ պիտի ջերմացնեին մեր զգացմունքները ու վառեին մեր երազանքները,—գրել է Հրաչյա Քոչարը։—Ինչքա՛ն հնչյուններ մարեցին, որ պիտի պոռթկային աշխարհում հին ու ազնիվ մի ժողովրդի հոգու հմայիչ դույնները տալով մոտիկ ու հեռու ազգերին»։

Այն մեծ ողբերգությունը, որ ապրեց հայ ժողովուրդը, ոչ մի հայ չի ցանկանա, որ ապրի որևէ այլ ժողովուրդ։ Սակայն թող իմանան անգլիացիները, ասել է Հ. Քոչարը, և մյուս բոլոր ժողովուրդները, որ «մենք խոր ցավով հիշում ենք մեծ Բայրոնին, որ հերոսի մահով ընկավ թուրքական բռնակալության դեմ մղվող ճակատամարտում, Հիշում ենք Շանդոր Պետեֆուն, որ երգը շուրթերին ընկավ իր հայրենիքը ներխուժած օտարերկրյա զավթիչների դեմ կռվելիս, հիշում ենք Գարսիա Լորեային ու Մատե Զալկային։ Շատերին ենք հիշում։ Իսկ ինչո՞ւ են անտարբեր այսօր անգլիացին ու գերմանացին, ամերիկացին ու ֆրանսիացին։ Բայց հավատում ենք, որ կգան ժամանակները, երբ ամեն ժողովուրդ կապրի մյուսի և՛ վշտերով, և՛ ուրախություններով»²⁰։

Հիշելով մեր ժողովրդի մեծ ողբերգությունը, մենք զգուշացնում ենք սերունդներին՝ պատրաստ լինել կյանքի շար ուժերի դեմ, էլ ավելի զորեղ լինել՝ վեր խոյանալու համար դեպի առաջընթաց, դեպի հաղթանակ։

Հրաչյա Քոչարը, արտահայտելով հայ ժողովրդի կամքը նրեանում կառուցվող եղեռնի հուշարձանի առթիվ, գրել է. «Ես կցանկանայի, որ կառուցվող այդ հուշարձանը խորհրդանշեր մեր ժողովրդի վերածնունդը, բարձրանար լայնանիստ պատվանդանի վրա և նրանից պոռթկար անհանգստի հավերժական կրակը, տեսանելի լինե՞ր հեռավոր հեռուներից ու բոլորին ասեր. «Երբե՞ք, երբեք չի հանգչելու հայ ժողովրդի կյանքը, նա հավերժական է»²¹։ Նա պիտի ապրի ու դեռ իր խոսքն ասի, շարունակի կերտել և իր լուծան ներդնել համայն մարդկության մեծ դանձարանում, իրագործի իր բոլոր երազանքների

վեհագույնը՝ կոմունիզմի կառուցումն՝ իրեն բոլոր պայքարների պսակ ու վերջին հուշարձան...

Իր արդար խոսքով շատ դիպուկ է վաղամեռիկ մեծ բանաստեղծը բնութագրել հայ ժողովրդի պայքարի ու հաղթանակի իմաստը.

Ազգ,

Ու ապրելու համար մեռել է հաճախ,

Սակայն մեռնելու մտադրությամբ

չի ապրել երբեք... (Պարոյր Սեակ)

Ապրելու և ստեղծագործելու երազանքով տարված հայ ժողովուրդը, կարողացավ իր տեղը գտնել սովորական կենսարար կարգերի հաղթանակի շնորհիվ, լենինյան կուսակցության իմաստուն քաղաքականության շնորհիվ։ Նա մեր երկրի բազում ազգերի համաստեղության մեջ հաստատուն տեղ գտավ, վերածննդի ուղին բռնեց և սկսեց վեր խոյանալ։ Դժվարին, մաքառումներով առատ, բայց և վերածնության մեծ ճանապարհ է դա։ «Մենք գիտենք, ընկերներ, թե ինչպես հեշտ չէ Սովետական իշխանություն կառուցելը,—ասել է Գ. Կ. Որջոնիկիձեն դեռևս 1920 թ. գեկտեմբերի 1-ին։—էլ ավելի դժվար է, մի-լիոն անգամ ավելի դժվար է այդ իշխանությունը կառուցել այնտեղ՝ տանջված, Ծվառված Հայաստանում, որը քիչ է մնացել վերածվի հաղթանակների հանրապետության։ Մենք գիտենք, որ մեր երիտասարդ ընկերները հարկադրված կլինեն բազմաթիվ դժվարություններ հաղթահարել։ Բայց թող նրանք պատվով գնան դեպի սքանչելի սոցիալիստական կարգերը տանող ուղիով, մի ուղի, որ ծածկված է ոչ թե վարդերով, այլ տատասկներով, և թող նրանք իմանան, որ մեր ամբողջ էներգիան, մեր բոլոր ուժերը կնվիրենք նրանց օգնելու գործին»²²։

Եվ լենինյան եղբայրության հզոր բազուկը օգնության հասավ Մոսկվայից, Լենինգրադից, Կիևից, Բաքվից, Բերլինից և մեր անժայռած իր երկրի բոլոր կողմերից։ Բոլորը օգնում էին առանց որևէ շահախնդրության ու փոխհատուցման, եղբայրական ջերմ սրտով ու հարազատությամբ։ Եվ Հայաստանը ոտքի կանգնեց. «Խորհրդային Հայաստանը նոր աշխարհ է, շտեմնված ու շեղած,—գրել է Ալ. Մյասնիկյանը 1921 թ.,— նախկին Հայաստանը դիակ էր և մոխիր դարձավ։ Հեղափոխական Հայաստանը կյանք է և հառաջադիմություն։ Թող պահպանողականները, սեամիտներն ու ռեազործ սպասավորները՝ թափառելով մեռնող Եվրոպայի սրճարաններում, խռպոտ ոռնոցով դիմավորեն Հայաստանի նոր կյանքը։ Նա կա, նա զարգանում է կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ, նա ամուր քայլերով գնում է դեպի լուսավոր

ապագա, որովհետև այդպես են ուղում հայ բանվորներն ու աշխատավոր գյուղացին. դա նրանց հարազատ պորձն է»²³։

Կարճ ժամանակում, ընդամենը մի քանի տասնամյակի ընթացքում, Հայաստանը դարձավ զարգացած ինդուստրիալի, տեխնիկական հագեցված գյուղատնտեսության և գիտության հանրապետություն, որի հսկայական չափերի հասնող վերակառուցումները, գեղատեսիլ քաղաքների ու ավանների կառուցումներն ամբողջովին փոխեցին երկրի դեմքը։ Սովետական Հայաստանն, իրոք, դարձավ աշխատավոր հայության երազած հայրենիքը, նրա գիտության ու մշակույթի կենտրոնը։ Դա սովետական կարգերի և լենինյան ազգային քաղաքականության հաղթանակն է։

ՀՂՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա ռ ա ջ ա ր ա ճ

1 «Освобождение Болгарии от турецкого ига», Документы в трех томах, т. I, М., 1961, стр. 44.	17 Նույն տեղում։
2 К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, (изд. 2-ое), т. 9, М., 1957, стр. 3.	18 Նույն տեղում, էջ 443։
3 Նույն տեղում, էջ 4։	19 Նույն տեղում։
4 Նույն տեղում, էջ 5։	20 Նույն տեղում, էջ 503։
5 Նույն տեղում։	21 Նույն տեղում։
6 Նույն տեղում, էջ 26։	22 Նույն տեղում։
7 Նույն տեղում, էջ 240 և հ. 10, էջ 6։	23 Նույն տեղում, էջ 504։
8 Նույն տեղում, հ. 9, էջ 7։	24 Նույն տեղում, էջ 503—504։
9 Նույն տեղում, հ. 22, էջ 40։	25 Նույն տեղում, էջ 504։
10 Նույն տեղում, էջ 11։	26 Նույն տեղում։
11 Նույն տեղում, էջ 13։	27 Նույն տեղում, հ. 20, էջ 499։
12 Նույն տեղում։	28 Նույն տեղում։
13 Նույն տեղում, էջ 31։	29 Նույն տեղում։
14 Նույն տեղում, հ. 9, էջ 32։	30 Նույն տեղում։
15 Վ. Ի. Լենին, երկեր, հ. 18, էջ 442։	31 Նույն տեղում, էջ 500։
16 Նույն տեղում։	32 Նույն տեղում, էջ 505—506։
	33 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 18, стр. 555.
	34 Նույն տեղում։

Փ լ ու խ ա ռ ա ջ ի ճ

Ազատագրական պայքարի ուղիով

1 Les six Voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie et Perse et aux Indes, Paris, 1713, v. I, p. 48.	4 Հ. Անասյան, 17-րդ դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961, էջ 97—98։
2 Ա. Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Մալաթիո հայոց, Պէրութ, 1961, էջ 823։	5 Նույն տեղում, էջ 206—213։
3 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 16, 1936, стр. 22.	6 Նույն տեղում, էջ 169—172։
	7 «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 4, Երևան, 1972, էջ 124։

- 8 «Армяно-русские отношения в XVII в.», т. 1, Ереван, 1953, стр. 43.
- 9 Г. А. Эзов, Сношение Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, док. 98—100.
- 10 «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. 2, ч. 1, Ереван, 1964, док. 156.
- 11 «Ազգագրական հանդես», 1904, էջ 198.
- 12 Սիմեոն Երևանցի, Ջամրո, վաղարշապատ, 1873, էջ 147.
- 13 А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, Ереван, 1946, стр. 139.
- 14 «Թուրքական աղբյուրների Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» (կազմեց՝ Ա. Ն. Սաֆրաստյան), հ. II, Երևան, 1961, էջ 278.
- 15 Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 735.
- 16 «Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները», Բելյուս, 1958, էջ 267: «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV (XVII—XVIII դդ. բաժինները):
- 17 «Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները», էջ 455.
- 18 А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, стр. 275.
- 19 Նույն տեղում:
- 20 А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1947, стр. 24.
- 21 М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, кн. 1, Ереван, 1956, стр. 28.
- 22 «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 4, էջ 221.
- 23 О. П. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, М., 1966, стр. 161.
- 24 А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, стр. 55.
- 25 П. Г. Бутков, Материалы по новой истории Кавказа 1722 по 1803 гг., ч. II, СПб., 1869, стр. 128.
- 26 Հովհ. Թումանյան, հ. 4, Երևան, 1951, էջ 231.
- 27 Ա. Երիցյան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք XIX դարում, հ. 1, Թբիլիսի, 1894, էջ 486.
- 28 «Հյուսիսային», 1861, էջ 270.
- 29 Ստ. Նազարյան, Երկեր, հ. 1, Թբիլիսի, 1913, էջ 334.
- 30 Վ. Ի. Լեւին, Երկեր, հ. 19, էջ 365.
- 31 «Գեղունի», 1902, էջ 44: Տե՛ս նաև «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. V, Երևան, 1974.
- 32 Մ. Նալբանդյան, Եկե, հ. 2, Երևան, 1947, էջ 215.
- 33 Նույն տեղում, հ. 4, Երևան, 1949, էջ 63.
- 34 Նույն տեղում, հ. 2, էջ 408.
- 35 Նույն տեղում, էջ 64.
- 36 Նույն տեղում, հ. 1, Երևան, 1945, էջ 456.
- 37 Նույն տեղում, էջ 455.
- 38 Նույն տեղում, հ. 2, էջ 264.
- 39 Նույն տեղում, հ. 4, էջ 82—83.
- 40 Նույն տեղում, էջ 83.
- 41 Նույն տեղում, էջ 84.
- 42 Նույն տեղում:
- 43 Նույն տեղում, էջ 86.
- 44 Նույն տեղում:
- 45 В. Полонский, М. А. Бакунин, М., 1920, стр. 223.
- 46 «Հայաստան», 18 հունիսի 1849.
- 47 Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. II, Փարիզ, 1934, էջ 26.
- 48 Մ. Նալբանդյան, Եկե, հ. 4, էջ 86.
- 49 Նույն տեղում, հ. 2, էջ 23.
- 50 «Դիվան հայոց պատմության», գիրք ԺԴ, Թբիլիսի, 1893—1895, էջ 57.
- 51 Մ. Նալբանդյան, Անտիպ Երկեր (Ա. Հովհաննիսյանի առաջարանով և կոմենտարներով), Երևան—Մոսկվա, 1935, էջ 445.
- 52 Մ. Նալբանդյան, Եկե, հ. 3, Երևան, 1940, էջ 61.
- 53 Ա. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. I, Երևան, 1955, էջ 505.
- 54 Նույն տեղում, էջ 472.
- 55 Ռաբին Բերեքյան, Հայ մասունները և «Մեր» օթյակը Պոլսո մեջ, «Հայրենիք», 1937, № 3—7.

- 56 Վ. Ա. Պարսամյան, Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Երևան, 1958, էջ 160—164.
- 57 Գ. Էնգելս, Անտի Դյուրինգ, Երևան, 1952, էջ 19.
- 58 Մ. Նալբանդյան, Եկե, հ. 3, էջ 107.
- 59 «Մեղու», 1860, № 101, էջ 130.
- 60 Զ. Լ. Մալուխ, Վերականգնողական շարժումը Երևանի և Կովկասի ինքնավարության XIX և XX դդ. մեջ, Երևան, 1971, թ. 154.
- 61 Նույն տեղում, էջ 157.
- 62 Նույն տեղում, էջ 165.
- 63 Նույն տեղում, էջ 175.
- 64 ЦГИАМ, ф. 95, оп. 1, л. 341, л. 44.
- 65 Զ. Լ. Մալուխ, Եկե, աշխ., էջ 182.

- 66 ЦГИАМ, ф. 109, Экспед. 1869, л. 115, ч. 113, л. 27.
- 67 Նույն տեղում, գ. 363, Բ. 10.
- 68 Զ. Լ. Մալուխ, Եկե, աշխ., էջ 185.
- 69 Նույն տեղում, էջ 189.
- 70 Նույն տեղում, էջ 196.
- 71 Նույն տեղում, էջ 209.
- 72 Նույն տեղում, էջ 211.
- 73 «Закавказская речь», 1911, № 256.
- 74 Նույն տեղում:
- 75 Զ. Լ. Մալուխ, Եկե, աշխ., էջ 217.
- 76 Վ. Ի. Լեւին, Երկեր, հ. 3, էջ 771.
- 77 «Մուրճ», 1903, № 5, էջ 179.
- 78 Կոմիտե Լեւինգրադ, ֆ. 97, ց. 68, գ. 6, Բ. 65.
- 79 Մի Բրազական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 31, գ. 141, Բ. 301.
- 80 «Մշակ», 1902, № 196.

Գ Լ Ո Ւ խ ն ր կ ր ո Ր Դ

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և Հայկական հարցը

- 1 «Освобождение Болгарии от турецкого ига», т. 1, стр. 26.
- 2 Հ. Ղազարյան, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և բազմազան կացությունը 1800—1870 թթ., Երևան, 1967, էջ 251—252: Տե՛ս նաև Նույնի՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. V, էջ 352—374.
- 3 Մ. Նալբանդյանը 1863 թ. տվյալներով հայերի թիվը Եվրոպական Թուրքիայում հաշվում է 450 հազար, վալախիայում և Մոլդավիայում՝ 36 հազար, Ավստրիայում՝ 18 հազար, Նախիջևանում—Բեսարաբիայի թեմում՝ 36 հազար: Զգալի թվով կաթոլիկ հայեր էին ապրում նաև Գալիցիայում, Տրանսիլվանիայում, Ղրիմում և Լեհաստանում: Մ. Նալբանդյանը նշում է, որ հայերի ընդհանուր թիվը տատանվում է 4,5—5,5 միլիոնի միջև (Մ. Նալբանդյան, Եկե, հ. 4, էջ 165):
- Բուլղարիայում հայերի թիվը 1877 թ. կազմում էր 20 հազար մարդ: Նրանք հիմնականում ապրում էին Տուլուզ,
- Թուսուկում, Շումում, Վանայում, Բուրգասում, Սիվնում, Բաթար-Բազար-Զիկում, Ֆիլիպոպոլում, Ադրիանոպոլում, Ռոդոստոլում և այլ վայրերում:
- Պրուսական հյուպատոսի մի հաղորդագրության տվյալներով Դանուբի վիլայիթում հայերի թիվը հասել էր 5 հազարի: 1874 թ. Թուսուկի նահանգում ապրում էին 991, Տուլուզի նահանգում՝ 2885, Վանայի նահանգում՝ 808, Ադրիանապոլում՝ 1849, Ռոդոստոլում՝ 4655: Գալիցիայում՝ 620 և այլն: «Материалы для изучения Болгарии», ч. II, (вып. III), Букурешт, 1877, стр. 15—16, 29, 97—98.
- 4 Ж. Борейша, Год 1870—1871, переломный момент всемирной истории, М., 1970, стр. 1.
- 5 Նույն տեղում, էջ 9.
- 6 Ա. Ալալյանյան, Եկե, աշխ., էջ 833.
- 7 «Освобождение Болгарии от турецкого ига», М., 1964, т. II, стр. 133.

Գրվագներ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի

1. Հայ ազատագրական շարժումները և մեծ տերությունների դիվանագիտությունը

- 1 «Բազմի ձայն», 1913, № 1.
- 2 «Геноцид армян в Османской империи», Сборник документов и материалов. Под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1966, стр. 34 (այսուհետև՝ «Геноцид армян...»).
- 3 «Մշակ», 24 փետրվարի 1877, № 13.
- 4 «Геноцид армян...», стр. 5, Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, № 230, 4. 336, Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, Երևան, 1955, էջ 420—421.
- 5 Հայկական ՍՍՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 48, գ. 21, № 13.
- 6 «Геноцид армян...», стр. 6.
- 7 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 42, գ. 30, ԲԲ. 26—30.
- 8 «Геноцид армян...», стр. 9.
- 9 Նույն տեղում, էջ 9—10.
- 10 Նույն տեղում, էջ 11—12.
- 11 Նույն տեղում, էջ 12.
- 12 Նույն տեղում, էջ 14.
- 13 Архив внешней политики России АВПР (Այսուհետև՝ ՌԱՔԱ), ֆ. Դիվանատուն, գ. 24, № 330.
- 14 «Геноцид армян...», стр. 13.
- 15 ՌԱՔԱ, ֆ. Դիվանատուն, գ. 24, № 328.
- 16 Նույն տեղում, գ. 26, հ. 1, № 246.
- 17 Նույն տեղում, հ. 2, № 68.
- 18 Նույն տեղում, № 69.
- 19 Նույն տեղում, գ. 25, № 152.
- 20 «Геноцид армян...», стр. 15.
- 21 ՌԱՔԱ, ֆ. Դիվանատուն, գ. 25, № 60.
- 22 «Ենթադրում», 1898, № 14.
- 23 ՌԱՔԱ, ֆ. Դիվանատուն, գ. 26, հ. 2, № 335.
- 24 Նույն տեղում, գ. 25, № 32.
- 25 Նույն տեղում, № 35.
- 26 «Геноцид армян...», стр. 14.
- 27 «Հարազատ պատմություն Տարոնո», Գահիրե, 1962, էջ 48 (խմբագրությամբ՝ Աղան Տարոնցի, հեղինակներ՝ Սարգիս և Մխակ Բզեյան):
- 28 Նույն տեղում.
- 29 Նույն տեղում, էջ 63.

2. Ազատագրական շարժման հորմանուտուժ

- 1 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 1, էջ 212.
- 2 «Հարազատ պատմություն Տարոնո», էջ 19.
- 3 ՌԱՔԱ, ֆ. Դիվանատուն, գ. 24, № 336.
- 4 Նույն տեղում.
- 5 «Հարազատ պատմություն Տարոնո», էջ 19.
- 6 ՌԱՔԱ, ֆ. Դիվանատուն, գ. 24, № 336.
- 7 Նույն տեղում, գ. 470, գ. 24, № 23.
- 8 Նույն տեղում, գ. 26, հ. 2, № 474.
- 9 Նույն տեղում, գ. 24, № 470.
- 10 Նույն տեղում, գ. 26, հ. 2, № 365.
- 11 «Հարազատ պատմություն Տարոնո», էջ 44.
- 12 Նույն տեղում.
- 13 «Գաղափար», 1916, № 7.
- 14 Նույն տեղում.
- 15 «Ենթադրում», 1898, № 70.
- 16 ՌԱՔԱ, ֆ. Դիվանատուն, գ. 26, հ. 2, № 379.
- 17 Խ. Արվյան, Ելժ, հ. 3, Երևան, 1948, էջ 94.
- 18 «Հայրենիք», 1927, № 2.
- 19 «Անդրանիկի հուշերը», մաս 1-ին, «Հայրենիք», 1930, էջ 74—75.

- 8 Նույն տեղում, էջ 134.
- 9 «Вперед», 1877, т. V, стр. 130.
- 10 «Общее дело», 1877, № 2, стр. 1.
- 11 «Освобождение Болгарии от турецкого ига», т. II, стр. 149.
- 12 Նույն տեղում, էջ 28.
- 13 Նույն տեղում, էջ 38.
- 14 Նույն տեղում, էջ 49.
- 15 Նույն տեղում, էջ 66.
- 16 Նույն տեղում, էջ 79, 120.
- 17 Նույն տեղում, էջ 210.
- 18 «Освобождение на България от турецкого ига», София, 1958, стр. 6.
- 19 Նույն տեղում, էջ 8.
- 20 Նույն տեղում, էջ 10—11.
- 21 Նույն տեղում, էջ 13.
- 22 В. Коларов, Освобождение на България, София, 1948, стр. 41.
- 23 Նույն տեղում.
- 24 «Русская старина», 1876, кн. 12, стр. 3.
- 25 «Освобождение на България от турецкого ига», стр. 66—67.
- 26 Նույն տեղում, էջ 67.
- 27 Նույն տեղում, էջ 68.
- 28 Նույն տեղում, էջ 485—506, 527—551 և այլն.
- 29 Նույն տեղում, էջ 236.
- 30 «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», Երևան, 1972, էջ 100.
- 31 Նույն տեղում, էջ 101.
- 32 Նույն տեղում, էջ 103.
- 33 Նույն տեղում, էջ 104.
- 34 Նույն տեղում.
- 35 Նույն տեղում, էջ 105.
- 36 Նույն տեղում.
- 37 Նույն տեղում, էջ 111.
- 38 Նույն տեղում, էջ 227.
- 39 Նույն տեղում, էջ 128.
- 40 Նույն տեղում, էջ 92.
- 41 Նույն տեղում, էջ 97.
- 42 Մուշեղ Էպ., Մանչեստրի հայ գաղութը, Պոստոն, 1911, էջ 112.
- 43 Առ. Թուրքաճալ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, էջ 65 (Միևս Զեբազի հուշերը տպագրվել են ֆրանսերեն սկսած 1889 թ. «L'Arménie» թերթում: Տե՛ս նաև «Հորիզոն», 1916, № 26.
- 44 Նույն տեղում, էջ 91—92.
- 45 «Արմենիա» (Մարսել), 1885—1889, № 47.
- 46 «Մուրճ», 1906, № 7, էջ 93.
- 47 Центральный государственный военно-исторический архив (ЦГВИА), ф. 579, оп. I, д. 1957, л. 4 (այսուհետև՝ ԿՊԻՊԱ).
- 48 Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, М., 1957, т. 2, стр. 390.
- 49 «Արար», 1892, էջ 93.
- 50 «Մշակ», 1880, № 155.
- 51 «Վարդապետարան Հայաստանի ազատության», Մարսել, 1891, էջ 5.
- 52 «Արմենիա», № 50.
- 53 «Հեղափոխ», 1888, № 1.
- 54 Նույն տեղում.
- 55 Նույն տեղում, № 15.
- 56 Նույն տեղում, № 16.
- 57 «Սրազիր հեղափոխական կուսակցություն», Լոնդոն, 1897, էջ 7.
- 58 Ռ. Խանազատ, Հիշողություններ Խրիմյանի մասին, Թիֆլիս, 1908, էջ 30.
- 59 «Положение армян в Турции», М., 1896, стр. 162.
- 60 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1955, էջ 284.
- 61 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 2, էջ 437.
- 62 Նույն տեղում.
- 63 Նույն տեղում, հ. 6, էջ 603.
- 64 Առ. Թուրքաճալ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Բ, Փարիզ, 1935, էջ 20.
- 65 Նույն տեղում, էջ 27.
- 66 «Դրոշակ», 1897, № 1.
- 67 Նույն տեղում, 1901, № 7.
- 68 Նույն տեղում, 1899, № 2.
- 69 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 1, էջ 288.

20 «Հարազատ պատմություն Տարոնո», էջ 67, 103:

21 «Պատմություն Մալաթիո հայոց», Բեյ-րութ, 1961, էջ 875—878:

22 «Անդրանիկի հուշերը», մաս 1-ին, էջ 77:

23 «Ազգային հերոս զորավար Անդրանիկ և իր պատերազմները», Փարիզ, 1953, էջ 6—7:

24 Նույն տեղում, էջ 8:

25 Նույն տեղում, էջ 9:

26 «Անդրանիկի հուշերը», մաս 1-ին, էջ 78:

3. Դրվագներ Սասունի հերոսապատումից

1 «Геноцид армян...», стр. 17.

2 «Հարազատ պատմություն Տարոնո», էջ 29:

3 Ա-Դո, Քուրդ ցեղապետերը, «Հորիզոն», 1914, № 266:

4 «Геноцид армян...», стр. 20.

5 Նույն տեղում, էջ 21:

6 Նույն տեղում:

7 Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, էջ 179:

8 «Геноцид армян...», стр. 22.

9 Նույն տեղում, էջ 23:

10 Նույն տեղում, էջ 24:

11 Նույն տեղում, էջ 27:

12 Նույն տեղում:

13 Նույն տեղում, էջ 28:

14 Նույն տեղում, էջ 30:

15 Նույն տեղում, էջ 29:

16 «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г.», М., 1896, стр. 246—247.

17 Նույն տեղում, էջ 247:

18 «Геноцид армян...», стр. 36.

19 Նույն տեղում, էջ 39:

20 Նույն տեղում, էջ 43:

21 «Արարս», գիրք Բ, 1894—1895, Ս. Պե-տերբուրգ, 1897, էջ 99:

22 Նույն տեղում, էջ 127, 128:

23 «Геноцид армян...», стр. 50, 51.

24 Նույն տեղում, էջ 52:

25 Նույն տեղում, էջ 54:

26 Նույն տեղում, էջ 64:

27 Նույն տեղում, էջ 67:

28 «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г.», стр. 332.

29 Նույն տեղում, էջ 333:

30 Նույն տեղում, էջ 334:

31 Նույն տեղում, էջ 335:

32 Նույն տեղում, էջ 338:

33 Նույն տեղում, էջ 372:

34 Նույն տեղում, էջ 373:

35 Նույն տեղում, էջ 130:

36 «Արարս», գ. Բ, էջ 132:

37 Նույն տեղում, էջ 135:

38 Նույն տեղում, էջ 136:

39 Նույն տեղում, էջ 139:

40 «Геноцид армян...», стр. 83.

41 «Արարս», գ. Բ, էջ 140—150:

42 «Պատմություն Մալաթիո հայոց», էջ 885:

43 Նույն տեղում, էջ 886:

44 Նույն տեղում, էջ 887:

45 Նույն տեղում, էջ 890:

46 Նույն տեղում, էջ 892:

47 Նույն տեղում, էջ 894:

48 «Геноцид армян...», стр. 77.

49 Նույն տեղում, էջ 79:

50 Նույն տեղում, էջ 81:

51 «Արարս», 1896, № 5, էջ 245:

52 «Արարս», գ. Բ, էջ 141:

53 «Геноцид армян...», стр. 89—90.

54 Նույն տեղում, էջ 95:

55 «Արարս», գ. Բ, էջ 142—143:

56 Նույն տեղում, էջ 143:

57 Նույն տեղում:

58 «Геноцид армян...», стр. 105.

59 «Արարս», գ. Բ, էջ 99:

60 Նույն տեղում, էջ 103:

61 Նույն տեղում:

62 Նույն տեղում, էջ 105:

63 Նույն տեղում:

64 Նույն տեղում, էջ 107:

65 Նույն տեղում:

66 Նույն տեղում, էջ 108:

67 Նույն տեղում, էջ 111:

68 Նույն տեղում:

69 Նույն տեղում, էջ 114:

70 Նույն տեղում, էջ 116:

71 Նույն տեղում, էջ 118:

72 Նույն տեղում, էջ 120:

73 Նույն տեղում, էջ 121:

74 «Արարս», 1896, № 7, էջ 330:

75 «Геноцид армян...», стр. 106.

76 «Արարս», գ. Բ, էջ 148—149:

77 «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам», М., 1897, стр. 75.

78 Նույն տեղում, էջ 76:

79 Նույն տեղում, էջ 77:

80 Նույն տեղում, էջ 78:

81 Նույն տեղում:

82 Նույն տեղում, էջ 78—79:

83 «Արարս», գ. Բ, էջ 149:

84 «Геноцид армян...», стр. 113.

85 «Արարս», գ. Բ, էջ 153:

86 «Геноцид армян...», стр. 115.

87 «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտու-թյան և Սովետական արտաքին բաղա-րականության փաստաթղթերում», էջ 136—137:

88 Նույն տեղում, էջ 138:

89 Նույն տեղում, էջ 138—139:

90 Նույն տեղում, էջ 144:

91 Նույն տեղում:

92 Նույն տեղում, էջ 145:

93 «Геноцид армян...», стр. 116.

94 Նույն տեղում, էջ 119:

95 Նույն տեղում, էջ 121:

96 Նույն տեղում, էջ 122:

97 Նույն տեղում, էջ 123:

98 Նույն տեղում, էջ 124:

99 Նույն տեղում, էջ 125:

100 Նույն տեղում:

101 Նույն տեղում, էջ 126:

102 Նույն տեղում, էջ 127:

103 Նույն տեղում, էջ 133:

104 «Արարս», գ. Բ, էջ 153:

105 Նույն տեղում:

106 Նույն տեղում, էջ 155:

107 «Геноцид армян...», стр. 137.

108 Նույն տեղում, էջ 140:

109 Նույն տեղում, էջ 141:

110 Նույն տեղում:

111 «Շարժում», 1899, № 179, «Մշեցի պան-դուխտները»:

112 Նույն տեղում:

113 Նույն տեղում, № 188, «Վասպուրական»:

114 Նույն տեղում:

115 «Геноцид армян...», стр. 144—145.

116 Նույն տեղում, էջ 145:

117 «Բազմի ձայն», 1913, № 1:

118 «Արեգ», 1922, № 3, էջ 169:

119 «Հայրենիք», 1929, № 6, էջ 137:

120 «Արեգ», 1922, № 3, էջ 184:

121 Նույն տեղում, էջ 185:

4. Ժողովրդի ազատագրության քառուղիներում

1 «Անդրանիկի հուշեր», մաս 2-րդ, էջ 104

2 Նույն տեղում, էջ 107:

3 Նույն տեղում:

4 Նույն տեղում:

5 Նույն տեղում:

6 «Հարազատ պատմություն Տարոնո», էջ 103:

7 «Անդրանիկի հուշեր», մաս 2-րդ, էջ 109:

8 Նույն տեղում, էջ 110:

9 Նույն տեղում, էջ 111:

10 Նույն տեղում, 4-րդ մաս, էջ 123:

11 Նույն տեղում, 3-րդ մաս, էջ 117:

12 Նույն տեղում, էջ 118:

13 Նույն տեղում, 4-րդ մաս, էջ 116:

14 Նույն տեղում, էջ 117:

15 Նույն տեղում, 5-րդ մաս, էջ 106:

16 «Հարազատ պատմություն Տարոնո», էջ 105:

17 Նույն տեղում:

18 Նույն տեղում, էջ 125:

19 Նույն տեղում:

20 «Անդրանիկի հուշեր», 6-րդ մաս, էջ 121—122:

21 Նույն տեղում, էջ 148:

22 Նույն տեղում, 7-րդ մաս, էջ 81:

23 Վ. Ի. Լեճիճ, Երկիր, հ. 21, էջ 175:

24 Նույն տեղում:

- 25 Նույն տեղում, հ. 20, էջ 513:
- 26 Նույն տեղում, էջ 14:
- 27 «Պրոլետարիատի կռիվը», 1903, № 2—3:
- 28 Լ. Լյուկենյան, Անդրանիկի բերնով. Առաքելոց վանքի կռիվը և հալիլի բնյի սպանությունը, Պեյրով, 1966, էջ 6:
- 29 Նույն տեղում, էջ 8:
- 30 Նույն տեղում:
- 31 Նույն տեղում, էջ 12:
- 32 Նույն տեղում, էջ 13:
- 33 Նույն տեղում, էջ 15:
- 34 Նույն տեղում, էջ 19:
- 35 «Հարազատ պատմություն Տարոնո», էջ 155:
- 36 Նույն տեղում, էջ 156:
- 37 Նույն տեղում, էջ 157:
- 38 Նույն տեղում:
- 39 Լ. Լյուկենյան, նշվ. աշխ., էջ 51:
- 40 Նույն տեղում, էջ 59:
- 41 Նույն տեղում, էջ 62:
- 42 Մ. Ավետյան, Հուլիսյան (այսուհետև՝ «Հուլիսյան»), Փարիզ, 1954, էջ 122:
- 43 «Հարազատ պատմություն Տարոնո», էջ 158:
- 44 Լ. Լյուկենյան, նշվ. աշխ., էջ 65—66:
- 45 Նույն տեղում, էջ 68:
- 46 «Հարազատ պատմություն Տարոնո», էջ 159:
- 47 Լ. Լյուկենյան, նշվ. աշխ., էջ 70:
- 48 «Հուլիսյան», էջ 122:
- 49 «Հարազատ պատմություն Տարոնո», էջ 160:
- 50 Լ. Լյուկենյան, նշվ. աշխ., էջ 111:
- 51 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկ և իր պատերազմները», Փարիզ, 1953, էջ 18:
- 52 Լ. Լյուկենյան, նշվ. աշխ., էջ 95:
- 53 Նույն տեղում, էջ 101:
- 54 Նույն տեղում, էջ 103:
- 55 Նույն տեղում, էջ 106:
- 56 Նույն տեղում:
- 57 Նույն տեղում, էջ 107—108:
- 58 Նույն տեղում, էջ 114:
- 59 Նույն տեղում, էջ 84:
- 60 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկ և իր պատերազմները», էջ 20:
- 61 Նույն տեղում, էջ 115—116:

- 62 «Հուլիսյան», էջ 124:
- 63 Նույն տեղում:
- 64 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկ և իր պատերազմները», էջ 21:
- 65 Նույն տեղում:
- 66 Նույն տեղում, էջ 23:
- 67 Ներսիս, Երզրան. 1971, էջ 161—162:
- 68 ՌԱԲԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն, 1904, գ. 2672, թթ. 72—82:
- 69 Նույն տեղում:
- 70 Նույն տեղում:
- 71 Նույն տեղում, թթ. 72—83:
- 72 Նույն տեղում:
- 73 Նույն տեղում:
- 74 Նույն տեղում, թթ. 103—109:
- 75 Նույն տեղում:
- 76 Նույն տեղում:
- 77 Նույն տեղում, թ. 11:
- 78 Նույն տեղում:
- 79 Նույն տեղում, թ. 12:
- 80 Նույն տեղում, թ. 110:
- 81 Жан Жорес, Против войны и колониальной политики, М., 1961, стр. 215:
- 82 Նույն տեղում:
- 83 ՌԱԲԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն, 1904, գ. 2672, թ. 8:
- 84 Նույն տեղում, թ. 10:
- 85 «Геноцид армян...», стр. 147—148:
- 86 Նույն տեղում, էջ 148:
- 87 Նույն տեղում, էջ 150:
- 88 «Հուլիսյան», էջ 124:
- 89 «Геноцид армян...», стр. 501, տե՛ս նաև էջ 151—152:
- 90 Նույն տեղում, էջ 501:
- 91 ՌԱԲԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն, 1904, գ. 2672, թ. 13:
- 92 Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Բ, էջ 39:
- 93 «Հուլիսյան», էջ 128:
- 94 «Անդրանիկի հուշերը», 3-րդ մաս, էջ 129:
- 95 Նույն տեղում, էջ 130:
- 96 Նույն տեղում, 4-րդ մաս, էջ 104:
- 97 Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Բ, էջ 45:

- 98 Ք. Միխայլյան, Հեղափոխական մշտ-բերը, Ժնն, 1906, էջ 123:
- 99 «Геноцид армян...», стр. 153:
- 100 Նույն տեղում:
- 101 Նույն տեղում, էջ 154:
- 102 ՌԱԲԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն, գ. 2673, թ. 13:
- 103 Նույն տեղում, գ. 2643, թթ. 24—37:
- 104 Նույն տեղում, գ. 2672, թ. 20:
- 105 Նույն տեղում, թ. 22:
- 106 Նույն տեղում, թ. 29:

- 107 Արամ-Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, հ. Բ, էջ 183:
- 108 Նույն տեղում, էջ 184:
- 109 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 412, ց. 1, գ. 1858, թ. 2:
- 110 Նույն տեղում, գ. 1869, թ. 5:
- 111 Նույն տեղում:
- 112 Նույն տեղում:
- 113 Նույն տեղում, թ. 6:
- 114 Նույն տեղում:
- 115 Վ. Ի. Լեհին, Երկեր, հ. 19, էջ 84:
- 116 Նույն տեղում, էջ 84—85:

Գ Լ Ո Ւ Ք Ն Ն Ո Ր Ր Ո Ր Ո Յ

Հեղափոխական պայքարի ուժեղացումը և ազգային հարցը

1. Հեղափոխական պայքարի ուժեղացումը Անդրկովկասում

- 1 «Իսկրա», 1 հոկտեմբերի 1903, № 49:
- 2 Նույն տեղում:
- 3 Նույն տեղում:
- 4 Г. А. Галоян, Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900—1922 гг., Ереван, 1969, стр. 41:
- 5 Նույն տեղում, էջ 39:
- 6 Ստ. Շահումյան, Ընտիր Կրկեր, Երևան, 1948, էջ 22:
- 7 Նույն տեղում:
- 8 Նույն տեղում, էջ 23:
- 9 Նույն տեղում, էջ 24:
- 10 Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Բ, էջ 46:
- 11 Նույն տեղում, էջ 25:
- 12 Նույն տեղում, էջ 26:
- 13 «Իսկրա», 1903, № 49:
- 14 «Պրոլետարիատի կռիվ» թերթիկ, 1903, № 3:
- 15 «Իսկրա», 1903, № 44:
- 16 Նույն տեղում, № 47:
- 17 «Второй съезд РСДРП, Протоколы», М., 1959, стр. 421:
- 18 Նույն տեղում, էջ 530:
- 19 Վ. Ի. Լեհին, Երկեր, հ. 6, էջ 410:
- 20 Նույն տեղում, էջ 411:

- 21 Նույն տեղում:
- 22 Նույն տեղում, էջ 411—412:
- 23 Նույն տեղում, էջ 578:
- 24 Նույն տեղում:
- 25 Նույն տեղում, էջ 588:
- 26 Նույն տեղում, էջ 589:
- 27 Վ. Վ. Ստալին, Երկեր, հ. 2, էջ 335—336:
- 28 Ստ. Շահումյան, Ընտիր Կրկեր, էջ 21:
- 29 Վ. Ի. Լեհին, Երկեր, հ. 34, էջ 199:
- 30 Ստ. Շահումյան, Ընտիր Կրկեր, էջ 21:
- 31 Վ. Ի. Լեհին, Երկեր, հ. 34, էջ 383:
- 32 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 422, ց. 1, գ. 739, թ. 4ա:
- 33 Նույն տեղում:
- 34 Նույն տեղում, թ. 5ա:
- 35 «Պրոլետարիատի կռիվը», 1903, № 2—3:
- 36 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. (изд. 2-ое), т. 32, стр. 271:
- 37 Գ. Ա. Գալոյան, նշվ. աշխ., էջ 58—59:
- 38 Վ. Ի. Լեհին, Երկեր, հ. 8, էջ 106:
- 39 «ՍՄԿԿ Համագումարների, կոնֆերանսների և ԿԿ-ի պլենումների բանաձևերում և որոշումներում», Երևան, 1954, մ. 1, էջ 103:
- 40 Ստ. Շահումյան, Ընտիր Կրկեր, էջ 181—182:
- 41 Հովհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1951, էջ 421:

- 42 Նույն տեղում, հ. 5, Երևան, 1945, էջ 298:
- 43 М. Горький, Сочинения, т. 23, стр. 337—338.
- 44 Գ. Ա. Գալստյան, Երվ. աշխ., էջ 95:
- 45 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 1, էջ 285:
- 46 Նույն տեղում, հ. 2, Երևան, 1957, էջ 275:
- 47 Նույն տեղում, էջ 306:
- 48 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 19, էջ 91:
- 49 Նույն տեղում, էջ 92:
- 50 Նույն տեղում:
- 51 Նույն տեղում, հ. 8, էջ 734:
- 52 Նույն տեղում, էջ 735:
- 53 Նույն տեղում, հ. 19, էջ 403:
- 54 Նույն տեղում:
- 55 Նույն տեղում, էջ 404:
- 56 Նույն տեղում, էջ 405:
- 57 Նույն տեղում:
- 58 Նույն տեղում:

2. Հայ ազատագրական շարժումներն արցանների մեջ

1 ՌԱԲԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն, 1907, գ. 2675բ, թ. 43: 2 Նույն տեղում, թ. 44: 3 Նույն տեղում: 4 Նույն տեղում, թ. 45: 5 Նույն տեղում: 6 «Геноцид армян...», стр. 158. 7 Նույն տեղում, էջ 159: 8 Նույն տեղում, էջ 155: 9 ՌԱԲԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն, 1907, գ. 2675բ, թ. 119: 10 «Геноцид армян...», стр. 158. 11 Նույն տեղում, էջ 161: 12 ՌԱԲԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն, 1907, գ. 2675բ, թ. 48: 13 «Баку», 1918, № 238 (տե՛ս նաև ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 36, նախիրովի անձնական արխիվ, գ. 80): 14 Նույն տեղում: 15 Նույն տեղում: 16 Նույն տեղում:	17 Հովհ. Թումանյան, ԵԺ, հ. 4, Երևան, 1951, էջ 225—226: 18 Նույն տեղում, էջ 226: 19 Նույն տեղում: 20 Նույն տեղում: 21 Նույն տեղում, էջ 227: 22 Նույն տեղում: 23 Նույն տեղում: 24 Նույն տեղում, էջ 228: 25 Նույն տեղում: 26 Նույն տեղում, էջ 229: 27 ՌԱԲԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն, 1907, գ. 2675բ, թ. 48: 28 Նույն տեղում, թ. 51: 29 Նույն տեղում, թ. 76: 30 Նույն տեղում, թ. 77: 31 Նույն տեղում: 32 Նույն տեղում, թ. 33—34: 33 Նույն տեղում, թ. 36: 34 Նույն տեղում, թ. 40: 35 Նույն տեղում, թ. 194: 36 Նույն տեղում:

- 59 «Մշակ», 27 ապրիլի 1905, № 77:
- 60 Անդրանիկ. Մարտական հրահանգներ, Ժնև, 1907, էջ 26:
- 61 Նույն տեղում, էջ 32:
- 62 Նույն տեղում, էջ 34:
- 63 Նույն տեղում, էջ 40:
- 64 Նույն տեղում, էջ 42:
- 65 Նույն տեղում, էջ 41:
- 66 Նույն տեղում, էջ 43:
- 67 Նույն տեղում, էջ 64:
- 68 Նույն տեղում, էջ 68:
- 69 Նույն տեղում, էջ 71:
- 70 Նույն տեղում:
- 71 Նույն տեղում:
- 72 Նույն տեղում:
- 73 Նույն տեղում, էջ 73:
- 74 Նույն տեղում, էջ 74:
- 75 Նույն տեղում, էջ 75:
- 76 Նույն տեղում:

3. Երիտթուրքերի քաղաքականությունը

1 ՌԱԲԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն, 1907, գ. 2675բ, թ. 73: 2 Նույն տեղում, թ. 74: 3 Նույն տեղում: 4 Նույն տեղում, թ. 75: 5 Նույն տեղում, թ. 9: 6 Նույն տեղում, թ. 12: 7 Նույն տեղում, թ. 16: 8 Նույն տեղում: 9 Նույն տեղում, թ. 23: 10 Նույն տեղում, թ. 18: 11 Նույն տեղում, 1908, գ. 2675, թ. 16: 12 Նույն տեղում, թ. 18: 13 Նույն տեղում, թ. 21: 14 «Геноцид армян...», стр. 163.	15 ՌԱԲԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն, գ. 2676, թ. 25: 16 Նույն տեղում: 17 Նույն տեղում, թ. 37: 18 Նույն տեղում, թ. 27: 19 Նույն տեղում, թ. 51: 20 Նույն տեղում, թ. 52: 21 Նույն տեղում, թ. 53: 22 Նույն տեղում, թ. 54: 23 Նույն տեղում: 24 Նույն տեղում, թ. 56: 25 Նույն տեղում, թ. 81: 26 Նույն տեղում, թ. 83: 27 Նույն տեղում, թ. 123: 28 Նույն տեղում, թ. 139:

4. Զուլումի սաստկացումը

1 ՌԱԲԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն, 1909, գ. 2677, թ. 11: 2 Նույն տեղում, թ. 23: 3 Նույն տեղում, թ. 24: 4 Նույն տեղում, թ. 31: 5 Նույն տեղում, թթ. 37—38: 6 Նույն տեղում, թ. 43: 7 Նույն տեղում, թ. 18: 8 Նույն տեղում, թթ. 21—22: 9 Նույն տեղում, թ. 167: 10 Նույն տեղում, թ. 52: 11 Մուշեղ Էպ., Աղանալի շարդը և պատասխանները, Գաճիբե, 1909, էջ 3: 12 Նույն տեղում, էջ 4: 13 Նույն տեղում, էջ 7: 14 Նույն տեղում, էջ 9: 15 Նույն տեղում, էջ 14: 16 Նույն տեղում, էջ 20: 17 Նույն տեղում, էջ 25: 18 Նույն տեղում, էջ 34: 19 Նույն տեղում, էջ 36: 20 «Геноцид армян...», стр. 168. 21 Նույն տեղում, էջ 184: 22 Նույն տեղում: 23 Նույն տեղում: 24 Նույն տեղում, էջ 185: 25 Նույն տեղում:	26 Նույն տեղում, էջ 186: 27 Նույն տեղում, էջ 187: 28 Նույն տեղում, էջ 188: 29 Նույն տեղում, էջ 170: 30 Առ. Թուրքաշայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Բ, էջ 59: 31 «Геноцид армян...», стр. 172. 32 Նույն տեղում: 33 Նույն տեղում, էջ 173: 34 Նույն տեղում, էջ 195: 35 «Ададские черные дни», Баку, 1909. 36 Նույն տեղում: 37 «Геноцид армян...», стр. 179. 38 Նույն տեղում: 39 Նույն տեղում, էջ 180: 40 Նույն տեղում: 41 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 408, գ. 85, թ. 1: 42 Նույն տեղում, գ. 86, թ. 1: 43 Նույն տեղում: 44 Նույն տեղում, գ. 90, թ. 7: 45 Նույն տեղում, գ. 98, թ. 1: 46 «Հորիզոն», 26 հունիսի 1913, № 139: 47 ՌԱԲԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն, գ. 2682, թ. 3: 48 «Բազմի ձայն», 1913, № 125: 49 «Գաղութ», 1914, № 5, էջ 76:

- 50 Նույն տեղում:
 51 «Դրոշակ», 1899, № 1:
 52 Նույն տեղում, 1910, № 1:
 53 ՌԱՔԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի ղեսպանություն, գ. 2682, թ. 11:
 54 Նույն տեղում, թ. 13:
 55 Նույն տեղում:
 56 Նույն տեղում, թ. 15:
 57 Նույն տեղում, թթ. 17, 18:
 58 Նույն տեղում, թ. 38:
 59 «Հուշամատյան», էջ 135:
 60 Նույն տեղում, էջ 136:
 61 Նույն տեղում:
 62 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հաղթի պատմական օրագրությունը, 1914—1917», Պոսթոն, 1924, էջ 142—143:
 63 Նույն տեղում, էջ 143:
 64 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկ և իր պատերազմները», էջ 169:
 65 «Դադում», 1914, № 13, էջ 12—13:
 66 Նույն տեղում, էջ 195:
 67 Նույն տեղում:
 68 Նույն տեղում, էջ 196:
 69 «Աղետ և վերածնունդ», էջ 338:
 70 Նույն տեղում, էջ 336:
 71 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկ և իր պատերազմները», էջ 170:
 72 Նույն տեղում:
 73 Նույն տեղում:
 74 ՌԱՔԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի ղեսպանություն, գ. 2682, թ. 28:

- 75 Նույն տեղում, թ. 51:
 76 Նույն տեղում, թ. 52:
 77 Նույն տեղում:
 78 Նույն տեղում, թ. 72:
 79 Նույն տեղում:
 80 Նույն տեղում:
 81 Նույն տեղում, թ. 73:
 82 Նույն տեղում, թ. 74:
 83 Նույն տեղում, թ. 77:
 84 Նույն տեղում:
 85 Նույն տեղում, թ. 79:
 86 «Геноцид армян», стр. 205:
 87 Նույն տեղում, էջ 212:
 88 Նույն տեղում, էջ 207:
 89 Նույն տեղում, էջ 210:
 90 Նույն տեղում:
 91 Նույն տեղում, էջ 211:
 92 Նույն տեղում:
 93 Նույն տեղում, էջ 212:
 94 Նույն տեղում, էջ 212—213:
 95 ՌԱՔԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի ղեսպանություն, գ. 2682, թ. 80:
 96 Նույն տեղում:
 97 «Звезда», 1 апреля 1912, № 24:
 98 «Խաթարալ», 1907, № 39:
 99 «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 151:
 100 Նույն տեղում, էջ 152:
 101 Նույն տեղում:
 102 Նույն տեղում, էջ 159:

- 8 Նույն տեղում, էջ 33:
 9 Նույն տեղում, հ. 19, էջ 22:
 10 Նույն տեղում:
 11 Նույն տեղում:
 12 Նույն տեղում, էջ 23:
 13 Նույն տեղում, էջ 84:
 14 «Հայկական վաշտը», էջ 15:
 15 «Հորիզոն», 3 օգոստոսի 1913, № 171:
 16 «Զորավար Անդրանիկ կը խոսի», Փարիզ, 1921, էջ 15:
 17 Նույն տեղում, էջ 15—16:
 18 «Հայկական վաշտը», էջ 20:

- 19 Նույն տեղում, էջ 13:
 20 Նույն տեղում, էջ 23:
 21 Նույն տեղում, էջ 24:
 22 Նույն տեղում, էջ 25:
 23 Նույն տեղում, էջ 34:
 24 Նույն տեղում, էջ 35:
 25 Նույն տեղում:
 26 «Հորիզոն», 3 օգոստոսի 1913, № 171:
 27 «Կովկասի լրարեր», 1912, № 8:
 28 Նույն տեղում, 31 հոկտեմբերի:
 29 «Հայկական վաշտը», էջ 37:
 30 Նույն տեղում, էջ 38:

2. Մարտական մկրտություն

- 1 «Հայկական վաշտը», էջ 38:
 2 Նույն տեղում, էջ 57:
 3 Նույն տեղում, էջ 58:
 4 Նույն տեղում, էջ 60:
 5 Նույն տեղում, էջ 69:
 6 Նույն տեղում, էջ 77:
 7 Նույն տեղում:
 8 Նույն տեղում, էջ 79:
 9 Նույն տեղում, էջ 82:
 10 Նույն տեղում, էջ 83:
 11 Նույն տեղում, էջ 84:
 12 Նույն տեղում, էջ 98:
 13 Նույն տեղում, էջ 111:

- 14 Նույն տեղում, էջ 112:
 15 «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», № 1, 1965, էջ 11:
 16 Նույն տեղում, էջ 113:
 17 Նույն տեղում, էջ 115:
 18 Նույն տեղում:
 19 Նույն տեղում, էջ 121:
 20 Նույն տեղում, էջ 113:
 21 Նույն տեղում:
 22 Նույն տեղում, էջ 131:
 23 «Հորիզոն», 3 օգոստոսի 1913, № 171:
 24 Նույն տեղում:
 25 «Հայկական վաշտը», էջ 133:

3. Պատերազմի ավարտը և Հայկական վաշտի զորացումը

- 1 «Հայկական վաշտը», էջ 134:
 2 Նույն տեղում, էջ 135:
 3 Նույն տեղում, էջ 137:
 4 Նույն տեղում:
 5 Նույն տեղում:
 6 Նույն տեղում, էջ 138:

- 7 Նույն տեղում:
 8 Նույն տեղում, էջ 39—40:
 9 Նույն տեղում:
 10 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 19, էջ 22:
 11 «Հուշամատյան», էջ 138:
 12 «Արփի», 1913, № 17, էջ 7:

Գ լ ու խ հ ի ն գ եր ո Ր Պ

Անդրանիկը բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական մարտերում

1. Հայկական վաշտի կազմավորումը

- 1 Данчо Зографски, Европейские державы и Балканы в начале XX века, М., 1970, стр. 11.
 2 «Հորիզոն», 3 օգոստոսի 1913, № 171:
 3 Նույն տեղում:

- 4 «Հայկական վաշտը», Բաբու, 1914, էջ 5—6:
 5 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 18, էջ 442:
 6 Նույն տեղում, հ. 20, էջ 31:
 7 Նույն տեղում, էջ 32:

Գ լ ու խ վ ե ց եր ո Ր Պ

Բարենորոգումների առեղծվածը և արևմտահայերի վիճակը

1. Միջազգային դիվանագիտությունը և Հայկական հարցը

- 1 Մովսիս, ֆ. 579, ց. 1, գ. 1957, թ. 1:
 2 Նույն տեղում, թ. 5:
 3 «Геноцид армян», стр. 229:

- 4 Նույն տեղում, էջ 213:
 5 Նույն տեղում:
 6 Նույն տեղում, էջ 215:

7 Նույն տեղում, էջ 216:

8 Նույն տեղում:

9 Նույն տեղում, էջ 217:

10 «Правда», 27 июня 1912, № 76.

2. Կոտորածների հրահրումը

- 1 «Правда», 17 августа 1912, № 93.
- 2 Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հ. 15, էջ 268—269:
- 3 Նույն տեղում, հ. 25, էջ 537:
- 4 Юрий Веселовский, Трагедия Турецкой Армении, М., 1915, стр. 20.
- 5 «Геноцид армян...», стр. 227.
- 6 Նույն տեղում, էջ 228—229:
- 7 Նույն տեղում, էջ 230:
- 8 Նույն տեղում, էջ 231:
- 9 Նույն տեղում, էջ 230:
- 10 Նույն տեղում, էջ 232:
- 11 Նույն տեղում, էջ 235:
- 12 Նույն տեղում, էջ 237:
- 13 «Հորիզոն», 9 մայիսի 1914, № 98:
- 14 «Геноцид армян...», стр. 236.
- 15 Նույն տեղում, էջ 237:
- 16 Նույն տեղում, էջ 239:
- 17 Նույն տեղում, էջ 240:
- 18 «Новое время», 22 мая 1913.
- 19 «Геноцид армян...», стр. 238.
- 20 «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 167:
- 21 Նույն տեղում, էջ 153:
- 22 Նույն տեղում, էջ 154:
- 23 Նույն տեղում, էջ 157:
- 24 Նույն տեղում:
- 25 Նույն տեղում, էջ 171—172:
- 26 Նույն տեղում, էջ 185:
- 27 Նույն տեղում, էջ 188:
- 28 Նույն տեղում, էջ 190:
- 29 Նույն տեղում, էջ 191:
- 30 Նույն տեղում, էջ 207:
- 31 «Армянские добровольцы 1914—1915», Тифлис, 1916, стр. 7.
- 32 «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 210:
- 33 Նույն տեղում, էջ 216:
- 34 Նույն տեղում, էջ 218:
- 35 Նույն տեղում, էջ 220:

36 Նույն տեղում, էջ 222:

37 Նույն տեղում, էջ 223:

38 Նույն տեղում, էջ 234, 236:

39 Նույն տեղում, էջ 245:

40 Նույն տեղում, էջ 247:

41 Նույն տեղում, էջ 249:

42 Նույն տեղում, էջ 250—251:

43 Նույն տեղում, էջ 252:

44 Նույն տեղում, էջ 254, 255:

45 Նույն տեղում, էջ 257—258:

46 Նույն տեղում, էջ 259:

47 Նույն տեղում, էջ 266:

48 Նույն տեղում, էջ 271, 273:

49 Նույն տեղում, էջ 276—277:

50 Նույն տեղում, էջ 285:

51 Նույն տեղում:

52 Նույն տեղում, էջ 286:

53 Նույն տեղում, էջ 293:

54 Նույն տեղում, էջ 295:

55 Նույն տեղում, էջ 298—300:

56 Նույն տեղում, էջ 302:

57 Նույն տեղում, էջ 303:

58 Նույն տեղում, էջ 339—342:

59 Նույն տեղում, էջ 347:

60 Նույն տեղում, էջ 349:

61 Նույն տեղում, էջ 351:

62 Նույն տեղում, էջ 351—352:

63 Լևո, Թուրքահայ հեղափոխության դադարաբանությունը, հ. Բ, էջ 104:

64 Ս. Կասյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1967, էջ 61:

65 Նույն տեղում, էջ 62—64:

66 Հովհ. Թումանյան, *Եժ*, հ. 4, էջ 294—295:

67 Նույն տեղում, էջ 229:

68 Նույն տեղում:

69 Նույն տեղում:

70 Նույն տեղում, էջ 230:

71 Նույն տեղում:

72 Նույն տեղում:

73 Նույն տեղում, էջ 231:

74 Նույն տեղում, էջ 232:

75 Նույն տեղում, էջ 234:

76 Նույն տեղում, էջ 235—236:

77 «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 367:

78 Լևո, Թուրքահայ հեղափոխության դադարաբանությունը, հ. Բ, էջ 105:

79 «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 367:

80 Նույն տեղում:

81 «Геноцид армян...», стр. 244.

82 Հովհ. Թումանյան, *Եժ*, հ. 4, էջ 218:

83 Նույն տեղում, էջ 227:

3. Ծնված ժողովուրդների ազատագրման իրական ուղին

- 1 «Циммервальдская и Кинтальская конференция», Л.-М., 1924, стр. 47.
- 2 «Путь правды», 1 февраля 1914, № 10.
- 3 «Մեր խոսքը», 1914, № 1:
- 4 Նույն տեղում, էջ 16:
- 5 Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հ. 20, էջ 569:
- 6 Նույն տեղում, հ. 19, էջ 291:
- 7 Նույն տեղում, էջ 291—292:
- 8 Նույն տեղում, էջ 292:
- 9 Նույն տեղում, էջ 532:
- 10 Նույն տեղում, էջ 294:
- 11 Նույն տեղում, էջ 299—300:
- 12 Նույն տեղում, էջ 531:
- 13 Նույն տեղում, էջ 532:
- 14 Նույն տեղում, էջ 625:
- 15 Նույն տեղում, հ. 20, էջ 110:
- 16 Նույն տեղում, էջ 111:
- 17 Նույն տեղում, էջ 177:
- 18 Նույն տեղում, էջ 547—548:
- 19 Նույն տեղում, էջ 550:

20 Նույն տեղում, էջ 206:

21 Նույն տեղում, էջ 287:

22 Նույն տեղում, էջ 287—288:

23 Նույն տեղում, էջ 288:

24 Նույն տեղում, էջ 497:

25 Նույն տեղում, էջ 498:

26 Նույն տեղում:

27 Նույն տեղում, էջ 541—542:

28 Նույն տեղում, էջ 542:

29 Н. К. Крупская, Воспоминания о Ленине, М., 1957, стр. 289.

30 Ստ. Շահումյան, *Երկեր*, հ. 2, Երևան, 1957, էջ 272:

31 Ս. Սպանդարյան, Հոգիածներ, նամակներ, փաստաթղթեր, Երևան, 1939, էջ 333:

32 «Трудовая правда», 1914, № 32.

33 «Правда», 1913, № 12.

34 Ա. Կախյան, Հիշողություններ, Թիֆլիս, 1930, էջ 317:

35 Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հ. 35, էջ 79:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ն Ո Ք Ե Ր Ո Ր Դ

Առաջին համաշխարհային պատերազմը և հայ ժողովուրդը

1. Հայ քաղաքական կուսակցությունների դիրքորոշումը

- 1 «Армянские добровольцы 1914—1915», стр. 7.
- 2 «Биржевые ведомости», 21 ноября 1914.
- 3 Կողոփակ, ֆ. 2100, ց. 1, դ. 546, թ. 62:
- 4 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հակառակ պատմական օրագրությունը...», էջ 4:

- 5 նույն տեղում:
- 6 նույն տեղում, էջ 3:
- 7 նույն տեղում, էջ 6:
- 8 նույն տեղում:
- 9 նույն տեղում, էջ 6—7:
- 10 Ի. Վ. Սաալիե, Երկեր, հ. 4, էջ 30:
- 11 Լեո, Անցյալից..., Բիֆիս, 1925, էջ 277:
- 12 «Геноцид армян...», стр. 296:
- 13 նույն տեղում:
- 14 Դ. Ա. Գալստյան, Նշվ. աշխ., էջ 177:
- 15 նույն տեղում:
- 16 «Геноцид армян...», стр. 297:
- 17 նույն տեղում, էջ 297:
- 18 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 528, թ. 1:
- 19 նույն տեղում:
- 20 նույն տեղում, թ. 2:
- 21 «Год войны», М., 1915, стр. 8:
- 22 Լեո, Անցյալից..., էջ 289:
- 23 «Հայրենիք», 26 ապրիլի 1915:
- 24 «Հայաստան», 26 ապրիլի 1917:
- 25 «Դործ», 1917, № 5—6, էջ 160:
- 26 «Բանվոր», 2 հուլիսի 1917:
- 27 նույն տեղում, № 12:
- 28 «Փայլակ», 1916, № 11:
- 29 «Պայքար», 22 ապրիլի 1917:
- 30 «Մշակ», 3 հուլիսի 1915:
- 31 «Դործ», 1917, № 19—20:

2. «Հայաստանի ինքնավարության» գաղափարը և կամավորական ջոկատների ստեղծումը

- 1 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 646, թ. 56:
- 2 նույն տեղում, էջ 57:
- 3 նույն տեղում:
- 4 «Биржевые ведомости», 21 ноября 1914:
- 5 նույն տեղում:
- 6 «Հորիզոն», 1914, № 276:
- 7 նույն տեղում, 17 հոկտեմբերի 1914, № 230:
- 8 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկ և իր պատերազմները», էջ 184:
- 9 «Геноцид армян...», стр. 265:
- 10 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 522, թ. 3:
- 11 նույն տեղում, գ. 302, թ. 332:
- 12 նույն տեղում, գ. 558, թ. 42:
- 13 «Геноцид армян...», стр. 246:
- 14 «Հորիզոն», 1914, № 266:
- 15 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 646, թ. 63:
- 16 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը...», էջ 10—11:
- 17 «Հորիզոն», 1914, № 274:
- 18 «Русское слово», 12 ноября 1914, № 261:
- 19 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 646, թ. 63:
- 20 նույն տեղում, ֆ. 579, ց. 1, գ. 1878, թ. 6:
- 21 «Հայաստան», 27 մայիսի 1917, № 35:
- 22 նույն տեղում:
- 23 նույն տեղում, 31 մայիսի 1917:
- 24 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 646, թ. 63:
- 25 նույն տեղում, թ. 64:

- 32 «Մշակ», 24 հոկտեմբերի 1915:
- 33 «Երիտասարդ Հայաստան», 4 ապրտոսի 1914:
- 34 նույն տեղում, 15 սեպտեմբերի 1914:
- 35 «Հայկաշեն», 1917, № 1, էջ 13:
- 36 «Վան-Տոսպ», 28 օգոստոսի 1916, էջ 3:
- 37 Կ. Արզումանյան, Հայաստան, 1914—1917, Երևան, 1969, էջ 170:
- 38 «Հորիզոն», 27 նոյեմբերի 1914:
- 39 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2003, գ. 540, թ. 322:
- 40 Դ. Ա. Գալստյան, Նշվ. աշխ., էջ 178:
- 41 «Հույսամատան», էջ 159:
- 42 նույն տեղում:
- 43 Ստ. Շանուկյան, Երկեր, հ. 2, էջ 409—410:
- 44 նույն տեղում, էջ 408:
- 45 նույն տեղում, էջ 410:
- 46 նույն տեղում, հ. 1, էջ 290:
- 47 «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուղիղագծեր», Երևան, 1967, էջ 173:
- 48 նույն տեղում:
- 49 Ստ. Շանուկյան, Երկեր, հ. 2, էջ 351:
- 50 նույն տեղում, էջ 363:
- 51 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 19, էջ 231—232:
- 52 «Путь правды», 1914, № 10:

- 26 նույն տեղում, թ. 65:
- 27 նույն տեղում, թ. 66:
- 28 նույն տեղում, գ. 362, թ. 2:
- 29 նույն տեղում, գ. 2, գ. 367, թ. 4:
- 30 նույն տեղում, ց. 2, գ. 366, թ. 11:
- 31 «Русское слово», 19 ноября 1914:
- 32 նույն տեղում, 21 նոյեմբերի 1914, № 269:
- 33 նույն տեղում, 17 նոյեմբերի 1914:
- 34 նույն տեղում, 13 նոյեմբերի, 1914, № 262:
- 35 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 517, թ. 132:
- 36 նույն տեղում:
- 37 նույն տեղում, թ. 133:
- 38 նույն տեղում, գ. 558, թ. 22:

3. Դիմանի ճակատամարտում

- 1 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 588, թ. 19:
- 2 նույն տեղում, թ. 52:
- 3 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկ և իր պատերազմները», էջ 25:
- 4 նույն տեղում, էջ 26:
- 5 «Հայաստան», 2 հունիսի 1917, № 37:
- 6 նույն տեղում:
- 7 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը...», էջ 19:
- 8 նույն տեղում:
- 9 «Հայաստան», 2 հունիսի 1917, № 37:
- 10 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը...», էջ 166:
- 11 նույն տեղում, էջ 167:
- 12 նույն տեղում:
- 13 նույն տեղում, էջ 167—168:
- 14 նույն տեղում, էջ 168:
- 15 նույն տեղում, էջ 172:
- 16 նույն տեղում, էջ 175:
- 17 նույն տեղում, էջ 182—183:
- 18 նույն տեղում, էջ 183:
- 19 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 558, թ. 215:
- 20 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը...», էջ 20:
- 21 նույն տեղում, էջ 21:
- 22 նույն տեղում, էջ 25:

- 39 Апри Барби, В стране ужасов, Тифлис, 1919, стр. 132:
- 40 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 547, թ. 25:
- 41 ՀԱՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 412, ց. 1, գ. 2134, թ. 6:
- 42 Ս. Շալվյան, Տարոնի սղրերգության 20-ամյակին առթիվ, «Պայքար», 12 սեպտեմբերի 1935:
- 43 ՀԱՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 412, ց. 1, գ. 2134, թ. 6:
- 44 «Геноцид армян...», стр. 248:
- 45 «Պատմություն Մալաթիո հայոց», էջ 924:
- 46 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 522, թթ. 3—4:
- 47 «Геноцид армян...», стр. 253:
- 48 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 547, թ. 126:
- 49 նույն տեղում, ց. 2, գ. 384, թ. 28:

- 23 նույն տեղում:
- 24 նույն տեղում, էջ 28:
- 25 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 547, թ. 157:
- 26 նույն տեղում, գ. 542, թթ. 80—81:
- 27 նույն տեղում, ց. 2, գ. 329, թ. 15:
- 28 նույն տեղում, ց. 1, գ. 557, թ. 306:
- 29 նույն տեղում, գ. 542, թ. 118:
- 30 նույն տեղում, գ. 573, թ. 306:
- 31 նույն տեղում, գ. 648, թթ. 2—3:
- 32 նույն տեղում, թ. 5:
- 33 նույն տեղում, թ. 12:
- 34 նույն տեղում, թ. 15:
- 35 նույն տեղում, գ. 335, թ. 112:
- 36 նույն տեղում, թ. 121:
- 37 նույն տեղում, գ. 557, թ. 31:
- 38 նույն տեղում, թ. 11:
- 39 նույն տեղում, թ. 12:
- 40 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը...», էջ 39:
- 41 նույն տեղում:
- 42 նույն տեղում, էջ 31:
- 43 նույն տեղում:
- 44 նույն տեղում, էջ 32:
- 45 «Հայաստան», 9 հունվարի 1917, № 42:
- 46 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը...», էջ 32:
- 47 «Հայաստան», 9 հունիսի 1917, № 42:
- 48 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճա-

կատի պատմական օրագրությունը...», էջ 33:
 49 «Հայաստան», 10 հունիսի 1917, № 43:
 50 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հա-
 կատի պատմական օրագրությունը...», էջ 34:
 51 նույն տեղում:
 52 «Հուլիսյան», էջ 165:
 53 «Ազեմ և վերածնունդ», էջ 165—176:
 54 նույն տեղում, էջ 177:
 55 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 557, թ. 117:
 56 «Պատմություն Ս. Դ. Հնչակյան կուսակ-
 ցության», հ. Ա, Պեյրուսի, 1962, էջ 447:
 57 «Հայաստան», 10 հունիսի 1917, № 43:
 58 նույն տեղում:

59 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հա-
 կատի պատմական օրագրությունը...», էջ 35:
 60 նույն տեղում:
 61 նույն տեղում:
 62 նույն տեղում, էջ 36:
 63 «Հայաստան», 6 հունիսի 1917, № 43:
 64 նույն տեղում:
 65 նույն տեղում:
 66 Մ. Արզումանյան, Նշվ. աշխ., էջ 242—
 243:
 67 «Հայաստան», 10 հունիսի 1917, № 10:
 68 նույն տեղում, 15 հունիսի 1917, № 47:
 69 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 646, թ. 62:
 70 նույն տեղում:

4. Մուշի, Սասունի, Զեյթունի և այլ վայրերի պաշտպանությունը

1 «Геноцид армян...», стр. 279:
 2 նույն տեղում:
 3 նույն տեղում:
 4 նույն տեղում:
 5 նույն տեղում, էջ 297:
 6 նույն տեղում:
 7 նույն տեղում, էջ 265:
 8 նույն տեղում, էջ 281:
 9 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 557, թ. 118:
 10 նույն տեղում:
 11 ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի ար-
 խիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 219, թ. 29:
 12 նույն տեղում, թ. 30:
 13 «The Times», 29 IX 1915.

14 ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 4, թ. 1ա:
 15 նույն տեղում:
 16 «Геноцид армян...», стр. 280:
 17 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկ և իր
 պատերազմները», էջ 350:
 18 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 646, թ. 82:
 19 նույն տեղում, գ. 557, թ. 5:
 20 նույն տեղում, թ. 49:
 21 նույն տեղում, գ. 558, թ. 343:
 22 նույն տեղում, գ. 557, թ. 62:
 23 նույն տեղում, գ. 1127, թ. 38:
 24 նույն տեղում, գ. 557, թ. 140:
 25 նույն տեղում, թթ. 310—311:
 26 նույն տեղում, գ. 558, թ. 389:

5. Բիթլիսի գրավման մարտերում: Կամախուրական խմբերի վերացումը

1 «Հայաստան», 16 հունիսի 1917, № 48:
 2 նույն տեղում:
 3 նույն տեղում:
 4 նույն տեղում:
 5 նույն տեղում:
 6 նույն տեղում:
 7 նույն տեղում:
 8 նույն տեղում, 17 հունիսի 1917, № 49:
 9 նույն տեղում:
 10 նույն տեղում:
 11 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հա-

կատի պատմական օրագրությունը...», էջ 40:
 12 Араб Шамилов, Курдский пастух,
 М., 1969, стр. 104—105.
 13 «Հայաստան», 22 հունիսի 1917, № 53:
 14 «Հուլիսյան», էջ 167:
 15 նույն տեղում:
 16 նույն տեղում:
 17 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 547, թ. 8:
 18 «Բանբեր», 1915, № 4:
 19 «Հայաստան», 22 հունիսի 1917, № 53:

20 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 722, թ. 17,
 գ. 1063, թ. 294:
 21 նույն տեղում, ց. 2, գ. 237, թ. 18:
 22 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հա-
 կատի պատմական օրագրությունը...», էջ 44:
 23 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 646, թ. 98:
 24 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հա-
 կատի պատմական օրագրությունը...», էջ 47:
 25 նույն տեղում:
 26 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 1063, թթ. 501
 և 519:
 27 նույն տեղում, թ. 577:
 28 նույն տեղում, ց. 2, գ. 237, թ. 19:
 29 նույն տեղում, ֆ. 2100, ց. 2, գ. 646,
 թ. 257:
 30 նույն տեղում, ց. 1, գ. 1063, թ. 577:

31 նույն տեղում, գ. 646, թ. 255:
 32 նույն տեղում, գ. 587, թ. 127:
 33 Б. А. Борян. Армения. междуна-
 родная дипломатия и СССР, ч. I,
 М.-Л., 1928, стр. 361—362.
 34 ՄԼԻ վրացական ֆիլիալի արխիվ, ֆ.
 12798, ց. 3, գ. 204, թ. 164:
 35 «Բանբեր», 1915, № 4:
 36 «Տարազ», 1915, № 6—7, էջ 82:
 37 «Խաթարայ», 1915, № 28—31, էջ 12:
 38 «Գաղափար», 1916, № 11:
 39 նույն տեղում:
 40 նույն տեղում:
 41 նույն տեղում:
 42 նույն տեղում:
 43 «Գաղափար», 13 մարտի 1916, № 12:
 44 նույն տեղում:
 45 նույն տեղում:

6. Ո՞րն է ելքը

1 Ատ. Շահումյան, Երկեր, հ. 2, էջ 362:
 2 նույն տեղում, էջ 363:
 3 «Հայաստան», 5 հունիսի 1917, № 62:
 4 նույն տեղում:
 5 նույն տեղում:
 6 նույն տեղում, 15 հունիսի 1917, № 69:
 7 «Բանբեր», 1915, № 2:
 8 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր
 պատերազմները», էջ 147:
 9 Հովհ. Թումանյան, հ. 4, էջ 230—231:
 10 «Հուլիսյան», էջ 168:
 11 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հա-

կատի պատմական օրագրությունը...»,
 էջ 52:
 12 «Հուլիսյան», էջ 174:
 13 նույն տեղում:
 14 նույն տեղում, էջ 175:
 15 նույն տեղում, էջ 176:
 16 «Զորավար Անդրանիկը կը խոսի», էջ 17:
 17 «Հուլիսյան», էջ 175:
 18 նույն տեղում:
 19 «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ»,
 1965, № 1, էջ 16—17:
 20 նույն տեղում, էջ 21:
 21 «Գաղափար», 21 դեկտեմբերի 1916,
 № 110:
 22 նույն տեղում:

Գ Լ Ո Ւ Ս Ո Ւ Յ Ն Ո Ւ Ղ

Մեծ եղեռնը

1. Երիտթուրքերի ցեղասպանության ծրագիրը

1 Հովհ. Թումանյան, ԵԺ, հ. 4, էջ 248—249:
 2 նույն տեղում, էջ 209:
 3 «Геноцид армян...», стр. 368:

4 նույն տեղում:
 5 նույն տեղում, էջ 362: Տե՛ս Մեվլան զա-
 դե Ռիֆար, Օսմանյան հեղափոխության

մութ ծախքերը, Պեյրուի,
1958:
6 «Геноцид армян...», стр. 363.
7 նույն տեղում, էջ 364:

8 նույն տեղում, էջ 365:
9 նույն տեղում, էջ 366:
10 նույն տեղում:
11 նույն տեղում, էջ 267:

2. Զանգվածային ջարդերը

1 «Геноцид армян...», стр. 256—257,
2 նույն տեղում, էջ 257:
3 նույն տեղում:
4 նույն տեղում, էջ 258:
5 նույն տեղում, էջ 259:
6 նույն տեղում:
7 նույն տեղում, էջ 260:
8 նույն տեղում:
9 նույն տեղում, էջ 261:
10 նույն տեղում, էջ 263:
11 նույն տեղում:
12 նույն տեղում, էջ 282:
13 նույն տեղում, էջ 283:
14 նույն տեղում, էջ 288:
15 նույն տեղում, էջ 289:
16 նույն տեղում:
17 նույն տեղում:
18 նույն տեղում, էջ 291:
19 նույն տեղում, էջ 270:
20 նույն տեղում, էջ 291:
21 Դոկտ. Ասլախյան, Հայկական ջարդերը,
Կ. Պոլիս, 1919, էջ 168—169:
22 «Геноцид армян...», стр. 291.
23 նույն տեղում, էջ 292:
24 նույն տեղում:
25 նույն տեղում, էջ 271:
26 նույն տեղում, էջ 272—273:
27 նույն տեղում, էջ 273:
28 նույն տեղում, էջ 274:
29 նույն տեղում, էջ 275:
30 նույն տեղում, էջ 276:
31 նույն տեղում, էջ 277:
32 նույն տեղում, էջ 277—278:
33 նույն տեղում, էջ 278:
34 նույն տեղում, էջ 294:
35 նույն տեղում, էջ 300:
36 նույն տեղում, էջ 301:
37 նույն տեղում, էջ 302:

38 նույն տեղում, էջ 303:
39 նույն տեղում, էջ 305:
40 նույն տեղում:
41 նույն տեղում:
42 նույն տեղում, էջ 335:
43 նույն տեղում, էջ 334:
44 П.-Ф.-яни, На пути от Харберга до
Урфы, М., 1917, стр. 3.
45 նույն տեղում, էջ 4:
46 նույն տեղում, էջ 5:
47 նույն տեղում:
48 նույն տեղում, էջ 6:
49 նույն տեղում:
50 նույն տեղում, էջ 6—7:
51 նույն տեղում, էջ 8:
52 նույն տեղում, էջ 9:
53 նույն տեղում, էջ 10:
54 նույն տեղում, էջ 11:
55 Ֆայել Լի Ղոսեյն, Հերոսական հայու-
թյան անցյալն ու Ջարդերը Հայաստանի
մեջ (ականատեսի վկայություններ), Գա-
հիրե, 1960, էջ 7:
56 «Геноцид армян...», стр. 351—352.
57 նույն տեղում, էջ 352:
58 նույն տեղում, էջ 355:
59 նույն տեղում, էջ 355—356:
60 «Տարազ», 1915, № 10, էջ 117:
61 Մ. Հյուսյան, Դրիդոր Զոհրապ, Երևան,
1957, էջ 46—51:
62 «Геноцид армян...», стр. 356.
63 նույն տեղում, էջ 357:
64 նույն տեղում:
65 նույն տեղում, էջ 358:
66 նույն տեղում:
67 նույն տեղում, էջ 359:
68 նույն տեղում:
69 նույն տեղում, էջ 360:
70 նույն տեղում:

71 Ֆայել Լի Ղոսեյն, Եջվ. աշխ., էջ 40:
72 «Геноцид армян...», стр. 361.
73 նույն տեղում, էջ 362:
74 նույն տեղում:
75 նույն տեղում:
76 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, գ. 622, թ. 15:
77 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ պատմության ինստիտուտի
արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 219, թ. 26:
78 «Геноцид армян...», стр. 374.
79 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ պատմության ինստիտուտի ար-
խիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 219, թ. 25:
80 «Ժողովուրդ», 11/24 նոյեմբերի 1918:
81 նույն տեղում:
82 «Армянский вестник», 1916, № 7,
стр. 4.
83 նույն տեղում, էջ 5:
84 «Геноцид армян...», стр. 389—390.
85 նույն տեղում, էջ 390:
86 նույն տեղում, էջ 390—391:
87 նույն տեղում, էջ 419:
88 նույն տեղում:
89 նույն տեղում:
90 նույն տեղում, էջ 420:
91 նույն տեղում:
92 նույն տեղում, էջ 422:
93 նույն տեղում, էջ 423:
94 նույն տեղում, էջ 425:
95 նույն տեղում, էջ 429:
96 նույն տեղում, էջ 431—432:
97 «Кавказское слово», 1917, № 18.
98 նույն տեղում:
99 «Геноцид армян...», стр. 349.
100 նույն տեղում, էջ 361:

101 «Жизнь национальностей», 15 июня
1920, № 18.
102 «Տարազ», 1915, № 3:
103 Գ. Ղազարյան, Ցեղասպան թուրքը, Պեյ-
րուի, 1968, էջ 239:
104 «Հայաստան», 16 հունիսի 1917, № 48:
105 «Պայքար», 8 մայիսի 1940, № 108:
106 նույն տեղում, 9 մայիսի 1940, № 109:
107 «Աշխատանք», 1916, № 1:
108 «Հայաստան», 9 հունիսի 1917, № 66:
109 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 4, թթ.
36, 37:
110 նույն տեղում:
111 նույն տեղում, թ. 38:
112 Վ. Ի. Անիկե, Երկիր, հ. 22, էջ 481:
113 նույն տեղում, էջ 482:
114 նույն տեղում:
115 նույն տեղում, էջ 482—483:
116 նույն տեղում, հ. 21, էջ 167:
117 նույն տեղում, էջ 168:
118 նույն տեղում, էջ 175:
119 նույն տեղում:
120 նույն տեղում, էջ 175—176:
121 նույն տեղում, էջ 176:
122 նույն տեղում, էջ 401:
123 «Рабочий путь», 27 июня 1916,
№ 13.
124 «Правда», 27 июля 1912, № 76.
125 «Путь правды», 1 февраля 1914,
№ 10.
126 Վ. Ի. Անիկե, Երկիր, հ. 15, էջ 267:
127 նույն տեղում:
128 նույն տեղում, էջ 268—269:

3. Եղեռնը համաշխարհային հասարակայնության դատապարտման արժև

1 В. А. Гордлевский, Изб. соч., т. 3, М.,
1962, стр. 129, 130. Երկրորդ վերջված է
Հովհ. Թումանյանի «Հայրենիքիս հետ»
(1915) բանաստեղծությունից:
2 «Геноцид армян...», стр. 264.
3 նույն տեղում, էջ 266:
4 նույն տեղում, էջ 292:
5 նույն տեղում:
6 նույն տեղում, էջ 318:
7 նույն տեղում, էջ 319:

8 նույն տեղում:
9 նույն տեղում:
10 նույն տեղում, էջ 320:
11 նույն տեղում:
12 նույն տեղում, էջ 323:
13 նույն տեղում:
14 «The Times», 29 december 1915.
15 նույն տեղում:
16 նույն տեղում:
17 նույն տեղում, 7 հոկտեմբերի 1915:

- 18 Նույն տեղում:
 19 Նույն տեղում:
 20 Նույն տեղում:
 21 Նույն տեղում:
 22 Ֆայեզ էլ Ղոսեյն, նշվ. աշխ., էջ 46:
 23 «Հայաստանը միջազգային ղեկավարություն-
 քան և Սովետական արտաքին քաղա-
 քականության փաստաթղթերում», էջ
 378—379:
 24 «Геноцид армян...», стр. 367.
 25 Նույն տեղում, էջ 392:
 26 Նույն տեղում:
 27 «Deutschland und Armenien...», 9. 335.
 28 «Геноцид армян...», стр. 433.
 29 Հ. Մաղկերաու, Ամերիկյան դեսպան
 Մր. Մորկերթաուի հիշատակները և հայ-
 կական եղեռնի զաղտնիքները, Կ. Պոլիս,
 1919, էջ 250: Տե՛ս «Геноцид армян...»,
 стр. 456 և հետո:
 30 Карл Либкнехт, Мой процесс по до-
 куентам, Петроград, 1918, стр. 51.
 31 Հանգի Բարրի, Մարտախի երկրին մեջ:
 Նահատակ Հայաստան, Կ. Պոլիս, 1919:
 32 Ֆ. Նաեմեն, Հայաստանը և Մերձավոր
 Արևելքը:
 33 «Геноцид армян...», стр. 487.
 34 «Третий Всемирный конгресс Ком-
 мунистического интернационала»,
 Петроград, 1922, стр. 469.
 35 «Заря Востока», 1 декабря 1925.
 36 Մ. Գաղի, հ. 17:
 37 Акад. Е. В. Тарле, Европа в эпоху
 империализма 1871—1919 гг., М.-Л.,
 1928, стр. 393.

- 38 «Գրական թերթ», 24 դեկտեմբերի 1964:
 39 «Терек», 25 февраля 1916, № 5426.
 ՀՃԺ. «Геноцид армян...», стр. 509,
 Ա. Մեացականյան, Հայ մտավորական-
 րության ռուս և համաշխարհային մտքի
 զնահատմամբ, Երևան, 1965, էջ 82—83,
 Մ. Արզումանյան, Հայաստան, 1914—
 1917, էջ 476 և 556:
 40 «Терек», 14 февраля 1916.
 41 Նույն տեղում:
 42 Նույն տեղում:
 43 «Геноцид армян...», стр. 394—395:
 44 Նույն տեղում, էջ 395:
 45 Արշակ Չուգանյան, Հայաստանը թուրք
 լուծին տակ, Պոստոն, 1918, էջ 5:
 46 «Հայաստանը միջազգային ղեկավարու-
 թյան և Սովետական արտաքին քա-
 ղաքականության փաստաթղթերում», էջ
 385:
 47 Նույն տեղում, էջ 286:
 48 Նույն տեղում, էջ 287:
 49 Նույն տեղում:
 50 Նույն տեղում, էջ 389:
 51 Նույն տեղում, էջ 391:
 52 Նույն տեղում, էջ 397:
 53 Նույն տեղում:
 54 Նույն տեղում, էջ 397—398:
 55 Նույն տեղում, էջ 398:
 56 Նույն տեղում, էջ 398—399:
 57 Նույն տեղում, էջ 399:
 58 Նույն տեղում, էջ 402:
 59 Նույն տեղում:
 60 Նույն տեղում, էջ 403:

- 6 «Հորիզոն», 1917, № 48:
 7 «Գործ», 1917, № 4, էջ 135:
 8 «Հայաստան», 1918, № 1:
 9 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 2100, ց. 3, գ. 6, թ. 9:
 10 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 3, գ. 6, թ. 91:
 11 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 24, էջ 4:
 12 «ՍՄԿԿ-ի... բանաձևերում», մաս 1-ին,
 էջ 434:
 13 «Резолюция Кавказского краевого
 съезда РСДРП(б)», Тифлис, 1917,
 стр. 6.
 14 Ստ. Շանուկյան, Երկեր, հ. 2, էջ 416:
 15 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 413, ց. 1, գ. 83, թ. 2:
 16 Նույն տեղում, թ. 3:
 17 «Հայաստան», 27 հունիսի 1917, № 56:
 18 Նույն տեղում:
 19 Նույն տեղում:
 20, 21-ի և այլ համարներ:
 21 Նույն տեղում, 16 ապրիլի 1917:
 22 Նույն տեղում, 1917 թ. ապրիլի 16, 18,
 20, 21-ի և այլ համարներ:
 23 Նույն տեղում, 16 ապրիլի 1917:
 24 Նույն տեղում:
 25 Նույն տեղում և հաջորդ համարներում:
 26 Նույն տեղում, 16 ապրիլի 1917:
 27 Նույն տեղում, 18 ապրիլի 1917:
 28 Նույն տեղում, 21 ապրիլի 1917:
 29 Նույն տեղում, նաև 22 հոկտեմբերի և այլ
 համարներում:
 30 Նույն տեղում, 3 հունիսի 1917:
 31 Նույն տեղում:
 32 Նույն տեղում, 6 հունիսի 1917:
 33 Նույն տեղում:
 34 Նույն տեղում, 4 հուլիսի 1917:
 35 Նույն տեղում, 8 հունիսի 1917:
 36 Նույն տեղում, 27 հուլիսի 1917:
 37 Նույն տեղում և 20 օգոստոսի, 26, 27,
 28 հոկտեմբերի 1917:
 38 Նույն տեղում, 20 օգոստոսի 1917:
 39 Նույն տեղում, 22 օգոստոսի 1917:
 40 Նույն տեղում, 22 սեպտեմբերի 1917:
 41 Նույն տեղում, 26 սեպտեմբերի 1917:
 42 Նույն տեղում, 21 հոկտեմբերի 1917:
 43 Նույն տեղում, 7 հոկտեմբերի 1917:
 44 Նույն տեղում:
 45 Նույն տեղում:

- 46 Նույն տեղում:
 47 Նույն տեղում:
 48 Նույն տեղում:
 49 Նույն տեղում:
 50 Նույն տեղում:
 51 Նույն տեղում, 21 հոկտեմբերի 1917:
 52 Նույն տեղում, 22 հոկտեմբերի 1917:
 53 Նույն տեղում:
 54 Նույն տեղում:
 55 Նույն տեղում, 27 հունիսի 1917, № 56:
 56 Նույն տեղում, 16 հուլիսի 1917, № 71:
 57 Նույն տեղում, 27 մայիսի 1917, № 32:
 58 Նույն տեղում, 1918, № 1:
 59 Նույն տեղում:
 60 Նույն տեղում, 9 հուլիսի 1917, № 66:
 61 Նույն տեղում, 27 հունիսի 1917, № 56:
 62 Նույն տեղում:
 63 Նույն տեղում, 31 մայիսի 1917, № 35:
 64 Նույն տեղում, 13 հունիսի 1917, № 45:
 65 Նույն տեղում, 1918, № 1:
 66 Նույն տեղում, 9 հուլիսի 1917, № 66:
 67 Նույն տեղում, 25 մայիսի 1917, № 30:
 68 Նույն տեղում, 26 մայիսի, 1917, № 31:
 69 Նույն տեղում, 27 մայիսի 1917, № 32:
 70 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 2, գ. 35:
 71 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հա-
 կատի պատմական օրագրությունը...», էջ
 54:
 72 «Բաները Հայաստանի արխիվներ»,
 1965, № 1, էջ 15:
 73 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր
 պատերազմները», էջ 185:
 74 Նույն տեղում, էջ 186:
 75 Նույն տեղում:
 76 Նույն տեղում, էջ 46:
 77 Նույն տեղում, էջ 47:
 78 Նույն տեղում:
 79 Նույն տեղում, էջ 176:
 80 Նույն տեղում, էջ 179:
 81 Նույն տեղում:
 82 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հա-
 կատի պատմական օրագրությունը...»,
 էջ 50:
 83 Նույն տեղում, էջ 51:
 84 Նույն տեղում:
 85 Նույն տեղում, էջ 51—52:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Դ

Հոկտեմբերը հայ ժողովրդի ազատարար

1. Փետրվարյան բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությունից հետո

- 1 ՄԼԻ Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33,
 ց. 2, գ. 858, թ. 3:
 2 Ս. Կասյան, Հետիւր երկեր, Երևան, 1967,
 էջ 154:
 3 «Илья Муромец», 22 мая 1916, № 20,
 стр. 4.
 4 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 657, թ. 2:
 5 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 24, էջ 55:

2. Հոկտեմբերը և հայ ժողովուրդը

- 1 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 319:
- 2 «Պայքար», 4 հոկտեմբերի 1934:
- 3 Ստ. Շահումյան, Ընտիր երկեր, էջ 491:
- 4 «Резолюция Кавказского краевого съезда РСДРП(б)», Тифлис, 1917, стр. 4:
- 5 Վ. Ի. Անիկ, Երկեր, հ. 26, էջ 278—280:
- 6 Նույն տեղում, էջ 283:
- 7 Նույն տեղում, էջ 284:
- 8 Նույն տեղում, էջ 285:
- 9 Նույն տեղում, էջ 287:
- 10 Նույն տեղում, էջ 295:
- 11 Նույն տեղում, էջ 297:
- 12 Նույն տեղում, էջ 305:
- 13 Նույն տեղում, էջ 308:
- 14 Նույն տեղում, էջ 312—313:
- 15 Միջ Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 17, ց. 1, գ. 335, թ. 1:
- 16 «Кавказский рабочий», 1917, № 208:
- 17 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 320, թ. 3:
- 18 Նույն տեղում, թ. 37:
- 19 Նույն տեղում, թ. 38:
- 20 Նույն տեղում, գ. 1232, թթ. 1—2:
- 21 Նույն տեղում, գ. 1149, թ. 174:
- 22 Նույն տեղում, թ. 180:
- 23 Նույն տեղում, թ. 218:
- 24 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 7:
- 25 Նույն տեղում, էջ 8:
- 26 Նույն տեղում, էջ 11:
- 27 Նույն տեղում:
- 28 Նույն տեղում, էջ 12:
- 29 Նույն տեղում, էջ 13:
- 30 Նույն տեղում:
- 31 Նույն տեղում, էջ 14:
- 32 Նույն տեղում, էջ 18:
- 33 Նույն տեղում:
- 34 Նույն տեղում, էջ 21:
- 35 Նույն տեղում:
- 36 Նույն տեղում, էջ 22:
- 37 Նույն տեղում:
- 38 Նույն տեղում:
- 39 Նույն տեղում:
- 40 Նույն տեղում, էջ 23:
- 41 Նույն տեղում:
- 42 Նույն տեղում, էջ 24:
- 43 Նույն տեղում, էջ 26:
- 44 Նույն տեղում, էջ 27:
- 45 Նույն տեղում, էջ 30:
- 46 Նույն տեղում, էջ 31:
- 47 Նույն տեղում, էջ 32:
- 48 Նույն տեղում, էջ 33:
- 49 Նույն տեղում, էջ 33—34:
- 50 Նույն տեղում, էջ 34:
- 51 Նույն տեղում:
- 52 Նույն տեղում, էջ 35:
- 53 ՀԱՍՀ ԿԿՊԱ, ֆ. 413, ց. 1, գ. 1, թ. 20:
- 54 Նույն տեղում, թ. 21:
- 55 «Մարքսիզմ», 1917, № 160:
- 56 Նույն տեղում:
- 57 ՀԱՍՀ ԿԿՊԱ, ֆ. 413, ց. 1, գ. 1, թ. 24:
- 58 Նույն տեղում, թ. 26:
- 59 Նույն տեղում, թթ. 27—28:
- 60 Նույն տեղում, թ. 35:
- 61 Նույն տեղում, թթ. 60—65:
- 62 Նույն տեղում, գ. 2, թ. 16:
- 63 Նույն տեղում:
- 64 Նույն տեղում, թ. 17:
- 65 Նույն տեղում, թ. 19:
- 66 Նույն տեղում, թ. 20:
- 67 Նույն տեղում, թթ. 20—21:
- 68 Նույն տեղում, թթ. 22—24:
- 69 Նույն տեղում, թ. 33:
- 70 Նույն տեղում, թ. 40:
- 71 Նույն տեղում:
- 72 Նույն տեղում, թ. 60:
- 73 Նույն տեղում, գ. 1, թթ. 18—19:
- 74 «Հայաստան», 25 հոկտեմբերի 1917:
- 75 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 38:
- 76 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, գ. 1163, թ. 2:
- 77 Նույն տեղում, թ. 6:
- 78 Նույն տեղում, թ. 7:
- 79 Նույն տեղում, գ. 576, թ. 30:
- 80 Նույն տեղում, գ. 534, թ. 177:
- 81 Նույն տեղում, գ. 1162, թ. 13:
- 82 «Հայաստան», 1918, № 1:
- 83 Նույն տեղում, 4 նոյեմբերի 1917:
- 84 Նույն տեղում:
- 85 Նույն տեղում, 5 նոյեմբերի 1917:
- 86 Նույն տեղում, 7 նոյեմբերի 1917:
- 87 Նույն տեղում, 28 նոյեմբերի 1917:
- 88 Նույն տեղում, 29 նոյեմբերի 1917:

- 89 Նույն տեղում:
- 90 «Բանվորի կոիվը», 1 հունվարի 1918, № 1:
- 91 Նույն տեղում:
- 92 Ս. Կասյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1967, էջ 98:
- 93 «Բանվորի կոիվը», 1 հունվարի 1918:
- 94 «Кавказский рабочий», 1918, № 14:
- 95 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 86:
- 96 «Բանվորի կոիվը», 1918, № 23:
- 97 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 70:
- 98 Ս. Կասյան, Ընտիր երկեր, էջ 147:
- 99 Նույն տեղում, էջ 149—150:
- 100 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 1163, թ. 3:
- 101 ՀԱՍՀ ԿԿՊԱ, ֆ. 413, ց. 1, գ. 1, թ. 15:
- 102 Նույն տեղում, թ. 16:
- 103 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 85:
- 104 Վ. Ի. Անիկ, Երկեր, հ. 24, էջ 56:
- 105 «Բանվորի կոիվը», 1 հունվարի 1918, № 1:

- 106 «Մշակ», 25—26 հունվարի 1918, № 17—18:
- 107 Նույն տեղում:
- 108 «Հայաստան», 1918, № 17:
- 109 Նույն տեղում, № 20:
- 110 Աս. Թուրքաճաչ հեղափոխության դաշմարտականությանը, հ. Բ, էջ 198:
- 111 «Известия», 5 июля 1918.
- 112 С. И. Аралов, Воспоминания советского дипломата, М., 1960, стр. 69.
- 113 «История гражданской войны в СССР», т. 2, М., 1947, стр. 153.
- 114 «Труды азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК ВКП(б)», Баку, т. XII, стр. 67.
- 115 Վ. Ի. Անիկ, Երկեր, հ. 30, էջ 188—189:
- 116 Նույն տեղում, էջ 175—179:

Գ Լ Ո Ւ խ տ ա ս ն ե ր ո Ր Դ

Ը նդրեմ գերմանա-թուրքական ագրեսիայի

1. Թուրքական հարձակումները դիմագրավելու համար

- 1 «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 1959, էջ 156:
- 2 «Թեև լուրջ խնդիրներ կան, բայց մենք կարող ենք դիմագրավել», 1960, էջ 211:
- 3 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 66:
- 4 Նույն տեղում, էջ 69:
- 5 «Документы внешней политики СССР», т. I, М., 1957, стр. 241.
- 6 Ս. Կասյան, Ընտիր երկեր, էջ 100:
- 7 Նույն տեղում, էջ 100—101:
- 8 Նույն տեղում, էջ 101:
- 9 Նույն տեղում, էջ 102:
- 10 «Զորավար Անդրանիկի կողմասյան ճակատի սրտամական օրագրությունը...», էջ 64:
- 11 «Հայաստան», 25 մայիսի 1917, № 30:
- 12 «Բանվորի կոիվը», 1 հունվարի 1918, № 1:
- 13 «Ժողովրդի ձայն», 1 հունվարի 1918, № 1:
- 14 «Բանվորի կոիվը», 1 հունվարի 1918, № 1:
- 15 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 2, գ. 263, թ. 31:
- 16 Հին Բուրժուական Թ. Գեորգյանի հուշերից:
- 17 «Մշակ», 25—26 հունվարի 1918, № 17—18:
- 18 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 1162, թթ. 24—29:
- 19 «Մշակ», 25—26 հունվարի 1918, № 17—18:
- 20 Հին Բուրժուական Թ. Գեորգյանի հուշերից:
- 21 «Հոկտեմբերյան», էջ 180—181:
- 22 «Մշակ», 25—26 հունվարի 1918, № 17—18:

Հայկական առանձին հարվածող զորամասը

1. Հայաստանի համար մղված մարտերում

- 1 «Հուլիսյան», էջ 184:
- 2 Նույն տեղում, էջ 184—185:
- 3 Նույն տեղում, էջ 188:
- 4 Նույն տեղում, էջ 187—188:
- 5 Նույն տեղում, էջ 188:
- 7 «Հուլիսյան», էջ 189:
- 8 Նույն տեղում:
- 9 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 2, գ. 263, թ. 6:
- 10 «Հարազատ պատմություն Տարոնո», էջ 526:
- 11 Ստ. Շահումյան, Հողմածներ և ճառեր, էջ 376:
- 12 «Խոսք», 1918, № 3:
- 13 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր պատերազմները», էջ 123:
- 14 Նույն տեղում:
- 15 «Խոսք», 1918, № 3:
- 16 «Արև», 1918, № 113:
- 17 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը...», էջ 165:
- 18 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», Բոսթոն, 1921, էջ 18:
- 19 Նույն տեղում:
- 20 «Խոսք», 1918, № 3:
- 21 Վ. Ի. Լեհիճ, Երկեր, հ. 27, էջ 462:
- 22 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 275—276:
- 23 «Известия Совета рабочих, солдатских и матросских депутатов Бакинского района», 1928, № 94.
- 24 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 229:
- 25 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 20:
- 26 Նույն տեղում, էջ 22:
- 27 «Զորավար Անդրանիկը կը խոսի», էջ 21:
- 28 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը...», էջ 102:
- 29 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 24—25:
- 30 «Ժողովրդի ձայն», 28 սեպտեմբերի 1918, № 22:
- 31 Նույն տեղում:
- 32 Նույն տեղում:
- 33 Նույն տեղում:
- 34 Նույն տեղում:
- 35 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը...», էջ 103:
- 36 Նույն տեղում, էջ 104—105:
- 37 Հ. Գ. Թուրքյան, Մարդարապատի հերոսամարտը, Երևան, 1969:
- 38 «Бакинский рабочий», 1918, № 109.
- 39 Ալեքսանդր Կ. Շենուր, Սարգարապատի հերոսամարտը, Ֆրեզնո, 1967:
- 40 Նույն տեղում, էջ 45:
- 41 «Հուլիսյան», էջ 190:
- 42 «Զորիչուն», 10 օգոստոսի 1918, № 158:
- 43 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 25:
- 44 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր պատերազմները», էջ 143:
- 45 «Մշակ», 1918, № 108:
- 46 ՀՍՍՀ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 200, գ. 132, թ. 491:
- 47 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր պատերազմները», էջ 123:
- 48 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 28:
- 49 Նույն տեղում:
- 50 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր պատերազմները», էջ 145:
- 51 «Զորավար Անդրանիկը կը խոսի», էջ 26—27:
- 52 Նույն տեղում, էջ 27:
- 53 Փետրամ Ահարոնյան, Մեծ երազի ճամփուն վրա, Պեյրուի, 1964, էջ 111:
- 54 «Հուլիսյան», էջ 195:

- 23 «Հայաստան», 15 փետրվարի 1918, № 25:
- 24 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 1127, թթ. 34, 35:
- 25 Նույն տեղում, գ. 1142, թ. 1:
- 26 «Հարազատ պատմություն Տարոնո», էջ 527:
- 27 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր պատերազմները», էջ 56—57:
- 28 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 2, գ. 253, թ. 102:
- 29 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր պատերազմները», էջ 188—189:
- 30 Նույն տեղում, էջ 189:
- 31 Անդրանիկի աչք զրույցը առաջին անգամ

2. Էրզրումի մարտերը

- 1 «Մշակ», 16 մարտի 1918, № 56:
- 2 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր պատերազմները», էջ 73:
- 3 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը...», էջ 79—80:
- 4 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր պատերազմները», էջ 75:
- 5 Նույն տեղում, էջ 77—78:
- 6 Նույն տեղում, էջ 79:
- 7 Նույն տեղում, էջ 88:
- 8 «Հուլիսյան», էջ 183:
- 9 «Զորավար Անդրանիկը կը խոսի», էջ 18:
- 10 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր պատերազմները», էջ 92:
- 11 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը...», էջ 85:
- 12 Նույն տեղում, էջ 82:
- 13 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր պատերազմները», էջ 107:
- 14 Նույն տեղում:
- 15 Նույն տեղում, էջ 107—108:
- 16 Ստ. Շահումյան, Հողմածներ և ճառեր, Երևան, 1953, էջ 375:
- 17 Նույն տեղում, էջ 373—374:
- 18 Նույն տեղում, էջ 374:
- 19 Նույն տեղում:
- 20 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը...», էջ 88:
- 21 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր պատերազմները», էջ 110:
- 22 Նույն տեղում, էջ 111:
- 23 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը...», էջ 89:
- 24 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր պատերազմները», էջ 113—114:
- 25 Նույն տեղում, էջ 112:
- 26 Նույն տեղում, էջ 117:
- 27 Նույն տեղում:
- 28 Նույն տեղում, էջ 121:
- 29 «Հարազատ պատմություն Տարոնո», էջ 523:
- 30 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր պատերազմները», էջ 187—188:
- 31 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը...», էջ 95:
- 32 Նույն տեղում, էջ 98:
- 33 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր պատերազմները», էջ 182—183:
- 34 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 1, էջ 290:
- 35 Նույն տեղում, հ. 2, էջ 417:
- 36 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը...», էջ 186—187:
- 37 Նույն տեղում, էջ 187—188:

2. Ռազմերթ դեպի խոլ

- 1 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 32:
- 2 Նույն տեղում, էջ 33:
- 3 «Զորավար Անդրանիկը կը խոսի», էջ 27:
- 4 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 33:
- 5 Նույն տեղում, էջ 35:
- 6 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 2, գ. 261, Բ. 88: Խ. Դ. Բոնասարտյանցը 1918 թ. հունվարի 31-ից՝ իր դիմումի համաձայն ռազմա-սանիտարական ծառայության էր քննդրվել զորմասում:
- 7 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 43:
- 8 Նույն տեղում, էջ 42:
- 9 Նույն տեղում, էջ 43—44:
- 10 Նույն տեղում, էջ 47:
- 11 «Հուշամատյան», էջ 197—198:
- 12 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 53:
- 13 «Հուշամատյան», էջ 201:
- 14 «Պայքար», 9 մայիսի 1940, № 109:
- 15 Նույն տեղում, 14 մայիսի 1940, № 113:
- 16 Նույն տեղում:

3. Փրկությունը Սովետական Ռուսաստանի ճեղ համագործակցելու մեջ էր

- 1 Դ. Ա. Գալոյան, նշվ. աշխ., էջ 230—232:
- 2 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 59:
- 3 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հակառի պատմական օրագրությունը...», էջ 126:
- 4 «Աշխատանքի դրոշակ», 16 հուլիսի 1918, № 27:
- 5 Նույն տեղում, 28 հուլիսի 1918, № 30:
- 6 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հակառի պատմական օրագրությունը...», էջ 127:
- 7 Զ. Ա. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1965, էջ 213 (փաստաթուղթ):
- 8 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հակառի պատմական օրագրությունը...», էջ 147:
- 9 Նույն տեղում, էջ 146:
- 10 Ինքամ Ահաբունյան, նշվ. աշխ., էջ 112:
- 11 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր պատերազմները», էջ 159:
- 12 Նույն տեղում, էջ 160:
- 13 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հակառի պատմական օրագրությունը...», էջ 137:
- 14 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 395:
- 15 Ստ. Շահումյան, Հոգվածներ և ճառեր, էջ 401:
- 16 Նույն տեղում, էջ 404:
- 17 «Известия», 24 августа 1918, № 182:
- 18 Նույն տեղում:
- 19 Նույն տեղում, 25 օգոստոսի 1918, № 183:
- 20 Նույն տեղում, 4 հուլիսի 1918, № 137:
- 21 Նույն տեղում, 13 հուլիսի 1918, № 146:
- 22 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 68—69:
- 23 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 41, Բ. 5:
- 24 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 69:
- 25 «Սովետական Հայաստան», 21 նոյեմբերի 1970: Այս մասին պատմում է նաև Հ. Վարդանյանն իր հուշերում:
- 26 «Բաների Հայաստանի արխիվներին», 1965, № 1, էջ 23:
- 27 «Известия», 24 июля 1918, № 155:
- 28 Նույն տեղում:
- 29 Ստ. Շահումյան, Հոգվածներ և ճառեր, էջ 379:
- 30 «Бакинский рабочий», 1918, № 141:
- 31 Ստ. Շահումյան, Հոգվածներ և ճառեր, էջ 386:
- 32 Նույն տեղում, էջ 396:
- 33 «Бакинский рабочий», 1918, № 141:
- 34 «Աշխատանքի դրոշակ», 1918, 16, 27, 28 հուլիսի:
- 35 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հակառի պատմական օրագրությունը...», էջ 160—161:

- 36 «Պայքար», 6 հուլիսի 1946 և ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 413, ց. 1, գ. 31, Բ. 1:
- 37 Նույն տեղում (տե՛ս նաև Առն. Քյուրիենյան, Քաջ Անդրանիկ սովետական առաջին հայ զորավար, ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 413, ց. 1, գ. 31, Բ. 1):
- 38 «Известия», 25 июля 1918, № 157:
- 39 Նույն տեղում, 26 հուլիսի 1918, № 157:
- 40 Նույն տեղում, 23 օգոստոսի 1918, № 181:
- 41 «Հուշամատյան», էջ 207:
- 42 «Բաների Հայաստանի արխիվներին», 1965, № 1:
- 43 Նույն տեղում, էջ 27:
- 44 Նույն տեղում, էջ 28:
- 45 Նույն տեղում:
- 46 «Бакинский рабочий», 1918, № 140:
- 47 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 70:
- 48 Նույն տեղում, էջ 72:
- 49 «Երև», 19 հուլիսի 1918, № 139:
- 50 Հ. Վարդանյանի հուշերից:
- 51 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 78:
- 52 Նույն տեղում, էջ 80:
- 53 Նույն տեղում, էջ 86:

4. Զանգեզուրի պաշտպանությունը

- 1 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 94:
- 2 Նույն տեղում:
- 3 Շեքամ, Երզնի, Երևան, 1969, էջ 65: Տե՛ս նաև էջ 385 և 390:
- 4 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 96:
- 5 Նույն տեղում, էջ 97:
- 6 Նույն տեղում, էջ 101:
- 7 Նույն տեղում:
- 8 Նույն տեղում, էջ 102:
- 9 Նույն տեղում:
- 10 Նույն տեղում:
- 11 Նույն տեղում, էջ 105:
- 12 Նույն տեղում, էջ 106:
- 13 «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 421:
- 14 Նույն տեղում, էջ 422—423:
- 15 Նույն տեղում, էջ 432:
- 16 Նույն տեղում, էջ 433:
- 17 «Известия», 21 сентября 1918, № 205:
- 18 «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 439:
- 19 Նույն տեղում, էջ 439—440:
- 20 Նույն տեղում, էջ 440:
- 21 «Известия», 21 сентября 1918, № 205:
- 22 Նույն տեղում:
- 23 «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 434—435:

- 24 նույն տեղում, էջ 435;
 25 նույն տեղում, էջ 436;
 26 նույն տեղում, էջ 437;
 27 նույն տեղում, էջ 438;
 28 նույն տեղում, էջ 441;
 29 նույն տեղում, էջ 442;
 30 նույն տեղում, էջ 446;
 31 նույն տեղում;
 32 Մլի կկԱ, ֆ. 70, ց. 3, գ. 4, թ. 130;
 33 «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը և Սովետական կարգերի հաղթանակը Հայաստանում», Երևան, 1960, էջ 240;
 34 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 107;
 35 նույն տեղում;
 36 նույն տեղում, էջ 109;
 37 նույն տեղում, էջ 115;
 38 նույն տեղում;
 39 նույն տեղում, էջ 116;
 40 նույն տեղում, էջ 118;
 41 նույն տեղում, էջ 118—119;
 42 նույն տեղում, էջ 119;
 43 նույն տեղում, էջ 120;
 44 նույն տեղում;
 45 նույն տեղում, էջ 120—121;
 46 նույն տեղում, էջ 121;
 47 նույն տեղում;
 48 նույն տեղում, էջ 122;
 49 նույն տեղում;
 50 նույն տեղում;
 51 նույն տեղում, էջ 123;
 52 նույն տեղում;
 53 նույն տեղում, էջ 124;
 54 նույն տեղում;
 55 նույն տեղում, էջ 125;
 56 նույն տեղում;
 57 նույն տեղում, էջ 126;
 58 նույն տեղում;
 59 նույն տեղում, էջ 127;
 60 նույն տեղում;
 61 նույն տեղում, էջ 128;
 62 նույն տեղում, էջ 132;
 63 նույն տեղում, էջ 134;
 64 նույն տեղում, էջ 135;
 65 նույն տեղում;
 66 նույն տեղում;
 67 նույն տեղում;
 68 նույն տեղում, էջ 236;
 69 նույն տեղում;
 70 նույն տեղում;
 71 նույն տեղում, էջ 137;
 72 նույն տեղում, էջ 142;
 73 նույն տեղում, էջ 143;
 74 նույն տեղում;
 75 նույն տեղում, էջ 144;
 76 նույն տեղում, էջ 148;
 77 Փ. Шушинский, Шуша, Баку, 1968.
 78 նույն տեղում, էջ 83;
 79 «Кавказское слово», № 2 декабря 1918.
 80 նույն տեղում;
 81 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 178;
 82 նույն տեղում;

Գ Լ Ո Ւ խ տ ա ս Ե Ր Կ Ո Ւ Ե Ր Ո Ր Դ

Միշտ հայրենիքի հետ

1. Հրաժեշտի մտորումներ և խոսք զինվորից

- 1 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 161—162;
 3 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 181;
 4 նույն տեղում, էջ 183;
 5 նույն տեղում, էջ 184;
 6 նույն տեղում, էջ 185;
 7 նույն տեղում;
 8 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր պատերազմները», էջ 190;

- 9 նույն տեղում;
 10 նույն տեղում, էջ 191;
 11 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հակառակ պատմական օրագրությունը...», էջ 50;
 12 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկը և իր պատերազմները», էջ 191;
 13 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 167—168;
 14 նույն տեղում, էջ 168;
 15 նույն տեղում;
 16 նույն տեղում, էջ 169;
 17 նույն տեղում;
 18 նույն տեղում;
 19 նույն տեղում, էջ 170;
 20 նույն տեղում;
 21 նույն տեղում, էջ 171;
 22 նույն տեղում;
 23 նույն տեղում, էջ 172;
 24 նույն տեղում, էջ 173;
 25 նույն տեղում, էջ 174;
 26 նույն տեղում, էջ 175;
 27 նույն տեղում, էջ 176;

2. Հայ գաղթականության քննորոնքը

- 1 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հակառակ պատմական օրագրությունը...», էջ 117;
 2 նույն տեղում;
 3 «Զորավար Անդրանիկը կը խոսի», էջ 30;
 4 նույն տեղում;
 5 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հակառակ պատմական օրագրությունը...», էջ 118;
 6 նույն տեղում, էջ 119;
 7 նույն տեղում;
 8 նույն տեղում, էջ 120;
 9 նույն տեղում, էջ 114—115;
 10 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 187;
 11 նույն տեղում, էջ 189;
 12 Մ. Պ. Աղայան, Զորավար Անդրանիկի զործունեության մասին.— «Պատմա-քաղաքական հանդես», 1968, № 2: «Դրվագներ հայ ազատագրական պայքարի պատմությունից.— «Լրաբեր», 1971, № 1: «Вековая дружба народов Закавказья», Е., 1972, стр. 88—101. Բանաստեղծի և զորավարի բարեկամությունը.— «Սովետական Հայաստան», 1973, № 6, 7;

3. Հայոց լեռներով

- 1 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 190;
 2 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հակառակ պատմական օրագրությունը...», էջ 133—134;
 3 նույն տեղում, էջ 134;
 4 նույն տեղում;
 5 նույն տեղում;
 6 նույն տեղում, էջ 135;
 7 նույն տեղում, էջ 136;
 8 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 191;
 9 նույն տեղում;
 10 «Հուլիսյան պայքար», էջ 216—217;
 11 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 204;
 12 նույն տեղում;
 13 նույն տեղում, էջ 205;
 14 նույն տեղում, էջ 208;
 15 նույն տեղում, էջ 209;
 16 նույն տեղում, էջ 210;
 17 «Հուլիսյան պայքար», էջ 217;
 18 Գ.Ա.Բ., Հովհ. Թումանյանի ֆոնդ, № 503;
 19 «Զորավար Անդրանիկը կը խոսի», էջ 38;
 20 Թևոդիկ, Ամենուն տարեցույց, 1928;
 21 նույն տեղում;
 22 «Հուլիսյան պայքար», էջ 221;
 23 «Զորավար Անդրանիկը կը խոսի», էջ 16;
 24 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 213;
 25 «Հուլիսյան պայքար», էջ 250;
 26 «Հայկական առանձին հարվածող զորամասը», էջ 212, 213;
 27 նույն տեղում, էջ 216—217;

28 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հա-
կատի պատմական օրագրությունը...», էջ
149:
29 «Գրական թերթ», 18 դեկտեմբերի 1964:

30 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հա-
կատի պատմական օրագրությունը...», էջ
151:

4. Բանաստեղծն ու զորավարը

1 «Անդրանիկի կյանքը, պատերազմները և
հուշերը», Պելյուսի, 1932, էջ 151:
2 «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշե-
րում», Երևան, 1969, էջ 250:
3 Նույն տեղում:
4 Նույն տեղում, էջ 550—551:
5 Նույն տեղում, էջ 551:
6 Նույն տեղում:
7 Հովն. Թումանյան, էժ, հ. 6, էջ 224—
225:
8 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 1127, թթ.
123—124:
9 «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշե-
րում», էջ 552:
10 Նույն տեղում:
11 Նույն տեղում:

12 Նույն տեղում, էջ 554 (Տե՛ս նաև «Գրա-
կան թերթ», 18 դեկտեմբերի 1964):
13 «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշե-
րում», էջ 141:
14 Նույն տեղում, էջ 142:
15 Նույն տեղում, էջ 143:
16 «Գործ», 1917, № 1:
17 «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշե-
րում», էջ 143:
18 Նույն տեղում:
19 Նույն տեղում, էջ 674:
20 «Հայաստան», 29 դեկտեմբերի 1917,
№ 185:
21 ԳԱԲ, Հովհ. Թումանյանի ֆոնդ, № 501:
22 Նույն տեղում:
23 Նույն տեղում, № 504:
24 Նույն տեղում, № 506:

5. Դեպքերից առաջ անցնելով

1 «Երկիր», 8 հոկտեմբերի 1920, № 322:
2 Առամ Թյուրապյան, Հայ ժողովրդի դա-
տաստանին առջև, 1914—1924, Մարտի,
1925, էջ 27:
3 Նույն տեղում, էջ 26:
4 «Հուշամատյան», էջ 224:
6 «Հուշամատյան», էջ 227:
7 Նույն տեղում:
8 «Էջեր զրահանություն և արվեստի», Պել-
յուսի, 1965, էջ 118:
9 Նույն տեղում:
10 Նույն տեղում, էջ 119:
11 Նույն տեղում:
12 Նույն տեղում, էջ 120:
13 Նույն տեղում:
14 Նույն տեղում:
15 Նույն տեղում:
16 «Զորավար Անդրանիկը կը խոսի», էջ 37:

17 Նույն տեղում:
18 Նույն տեղում:
19 Նույն տեղում, էջ 38:
20 Նույն տեղում, էջ 40:
21 Նույն տեղում, էջ 3:
22 Նույն տեղում, էջ 3—4:
23 Նույն տեղում, էջ 4:
24 Նույն տեղում, էջ 5—6:
25 «Գաղափար», 21 դեկտեմբերի 1916,
№ 110:
26 «Զորավար Անդրանիկը կը խոսի», էջ 6:
28 Նույն տեղում, էջ 7:
29 Նույն տեղում:
30 Նույն տեղում, էջ 9:
31 Նույն տեղում, էջ 12:
32 Նույն տեղում, էջ 13—14:
33 Նույն տեղում, էջ 14:
34 Նույն տեղում:

35 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հա-
կատի պատմական օրագրությունը...»,
էջ 191:
36 Նույն տեղում, էջ 192:
37 Նույն տեղում:
38 Նույն տեղում:
39 Նույն տեղում, էջ 193:
40 Նույն տեղում:
41 Նույն տեղում, էջ 194:
42 Նույն տեղում:
43 Նույն տեղում:
44 «Զորավար Անդրանիկը կը խոսի», էջ 40:
45 Գ. Լազյան, Հեղափոխական դեմքեր, Գա-
հրե, 1945, էջ 337:
46 Նույն տեղում:
47 «Ազգային հերոս զոր. Անդրանիկ և իր
պատերազմները», էջ 192:
48 Նույն տեղում:
49 Նույն տեղում:
50 Նույն տեղում:

51 «Խորհրդային Հայաստան», 4 հունվարի
1927, № 2:
52 «Հուշամատյան», էջ 216:
53 Առ. Կուրտիկյան, Պրոլետյան հովտաշու-
շաններ, Երևան, 1969, էջ 338:
54 «Մշակ», 18 հոկտեմբերի 1927:
55 Տե՛ս Ալ. Մարտունի, Գաղութահայ աշ-
խատավորությունը, «Մարտակոչ», հոկ-
տեմբեր, 1923:
56 «Յուսանիտե», 23 ապրիլի 1965:
57 «Ազետ և վերածնունդ», էջ 13:
58 Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ»,
1965, № 1, էջ 1:
59 «Գարուն», 1969, № 1, էջ 87:
60 «Էջեր զրահանություն և արվեստի», էջ
116:
61 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հա-
կատի պատմական օրագրությունը...», էջ
196:

Գ Լ ո յ խ տ ա ս ն եր ն ք եր ո ղ

Հայկական ջարդերը Կիլիկիայում: Երիտթուրքերի դավադրությունը

1 «Երիտասարդ Հայաստան», 1919, № 100:
2 Նույն տեղում, № 42:
3 Նույն տեղում:
4 «Կիլիկիա», 1919, № 35:
5 Առ. Թուրքահայ հեղափոխության գա-
ղափարաբանությունը, հ. Բ, էջ 216:
6 «Հայ ձայն», 1919, № 115:
7 Առ. Թուրքահայ հեղափոխության գաղա-
փարաբանությունը, հ. Բ, էջ 219:
8 Նույն տեղում, էջ 220:
9 Նույն տեղում:
10 «Պահակ», 1920, № 53:
11 Նույն տեղում, № 47:
12 Առ. Թուրքահայ հեղափոխության գաղա-
փարաբանությունը, հ. Բ, էջ 228:
13 Նույն տեղում:
14 Նույն տեղում, էջ 232:
15 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 3855, թ. 122:
16 Նույն տեղում, գ. 3859, թ. 2:
17 Ahmet Refik, Kafkas Yollarında, Ist.
1919, s. 21.

18 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 3855, թ. 122:
19 Նույն տեղում:
20 «Известия», 1 сентября 1918.
21 М. Ф. Фрунзе, Соч., т. 1, М., 1929,
стр. 256.
22 Ա. Գ. Սահակյան, Թուրք-ֆրանսիական
հարարերությունները 1919—1921 թթ.,
«Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ
և ժողովուրդներ», № 5, Երևան, 1970,
էջ 237:
23 «Новый Восток», 1923, № 3, стр. 476.
24 «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և
ժողովուրդներ», № 5, էջ 238—239:
25 Мустафа Кемаль, Путь новой Тур-
ции, т. 1, М., 1929, стр. 393.
26 «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և
ժողովուրդներ», № 5, էջ 243:
27 «Жизнь национальностей», 5 октября
1920.
28 Հայկազն. Գ. Ղազարյան, Ցեղասպան
թուրքը, Պելյուսի, 1968, էջ 272:
29 Նույն տեղում, էջ 273:

- 30 նույն տեղում, էջ 274;
- 31 նույն տեղում, էջ 282;
- 32 նույն տեղում, էջ 283;
- 33 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 237, ք. 58;
- 34 նույն տեղում;
- 35 Հայկազն Գ. Ղազարյան, ԿՀՎ. աշխ., էջ 285;
- 36 նույն տեղում, էջ 286;
- 37 նույն տեղում;
- 38 նույն տեղում, էջ 287;
- 39 նույն տեղում, էջ 294;

- 40 նույն տեղում, էջ 298;
- 41 նույն տեղում, էջ 292;
- 42 նույն տեղում, էջ 301;
- 43 նույն տեղում, էջ 303;
- 44 «Der Prozeß Taleate Phascha», Berlin, 1921.
- 45 «Ապրիլյան եղեմներ», Պետրոլ, 1965, էջ 5;
- 46 նույն տեղում, էջ 6;
- 47 «Սովետական Հայաստան», 1955, № 1, էջ 32;

Գ Լ Ո Ւ Խ Ս Տ Ա Ն Զ Ո Ր Ա Ն Ր Ո Ր Դ

Սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում

1. Քաղաքական իրավիճակը Անդրկովկասում և Թուրքիայում 1919—1920 թթ.

- 1 «Стенографический отчет I съезда Компартии Турции», Баку, сентябрь, 1920.
- 2 Ю. А. Багиров, Из истории советско-турецких отношений 1920—1928 гг., Баку, 1965, стр. 21.
- 3 «Советский Союз в борьбе за мир», М., 1929, стр. 79.
- 4 Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. III, М., 1934, стр. 313.
- 5 «Годовой отчет НКВД к VIII съезду советов РСФСР (1919—1920 гг.)», М., 1921, стр. 67.
- 6 «Документы внешней политики СССР», т. II, М., 1958, стр. 555.
- 7 «Внешняя политика СССР (1917—1920)», т. I, стр. 457.
- 8 «Коммунист», 9 июня 1920.
- 9 «Документы внешней политики СССР», т. III, М., 1959, стр. 224.
- 10 Յու. Ա. Բաղիրով, ԿՀՎ. աշխ., էջ 35;
- 11 А. Е. Кунина, Провал американских планов завоевания мирового господства в 1917—1920 гг., М., 1951, стр. 89.
- 12 նույն տեղում, էջ 90;
- 13 «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 555.
- 14 «Годовой отчет НКВД к VIII съезду советов РСФСР (1919—1920 гг.)», стр. 69.
- 15 «Народы Востока», М., 1920, № 1, стр. 5.
- 16 նույն տեղում, էջ 23;
- 17 նույն տեղում, էջ 45;
- 18 նույն տեղում;
- 19 Ali Fuad Cebesoy, Moskova hatralari, Ist., 1953, s. 50—53.
- 20 նույն տեղում, էջ 47;
- 21 նույն տեղում;
- 22 «Народы Востока», № 1, стр. 49.
- 23 նույն տեղում;
- 24 նույն տեղում, էջ 51;
- 25 նույն տեղում, էջ 52;
- 26 «Стенографический отчет I съезда ТКП», Баку, 1920.
- 27 «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 1970, № 3, էջ 82;
- 28 Յու. Ա. Բաղիրով, ԿՀՎ. աշխ., էջ 45;
- 29 «Հակատամարտ», 1919;
- 30 նույն տեղում;
- 31 նույն տեղում;
- 32 նույն տեղում;
- 33 «Народы Востока», № 1, стр. 54.
- 34 նույն տեղում, էջ 56;

2. Կիլիկիայի պրոբլեմը

- 1 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 422, ց. 1, գ. 892, ք. 48;
- 2 Ա. Թյուրապյան, ԿՀՎ. աշխ., էջ 4;
- 3 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 412, ց. 1, գ. 2204, ք. 7;
- 4 նույն տեղում, գ. 892, ք. 8ա;
- 5 նույն տեղում;
- 6 նույն տեղում;
- 7 նույն տեղում, ք. 8բ;
- 8 նույն տեղում, ք. 8բ—9ա;
- 9 նույն տեղում;
- 10 նույն տեղում, ք. 10ա;
- 11 նույն տեղում;
- 12 Ա. Թյուրապյան, ԿՀՎ. աշխ., էջ 15;
- 13 «Տափրոս», 13 մարտի 1920, № 49;
- 14 նույն տեղում;
- 15 նույն տեղում;
- 16 նույն տեղում;
- 17 «Երև», 1 ապրիլի 1919;
- 18 նույն տեղում, տե՛ս նաև ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 412, ց. 1, գ. 2204, ք. 1;
- 19 «Տափրոս», 18 մարտի 1920, № 49;
- 20 նույն տեղում;
- 21 նույն տեղում, 12 մայիսի 1920, № 80;
- 22 նույն տեղում, 13 մայիսի 1920, № 81;
- 23 նույն տեղում, 23 մայիսի 1920, № 90;
- 24 նույն տեղում, 22 մայիսի 1920, № 89;
- 25 նույն տեղում, 25 մայիսի 1920, № 91;
- 26 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 144, ք. 1բ;
- 27 «Տափրոս», 3 հուլիսի 1920, № 122;
- 28 «Բայազետ», 30 ապրիլի 1920;
- 29 նույն տեղում;
- 30 նույն տեղում;
- 31 նույն տեղում;
- 32 Ա. Թյուրապյան, ԿՀՎ. աշխ., էջ 16;
- 33 նույն տեղում, էջ 18;
- 34 նույն տեղում;
- 35 նույն տեղում;
- 36 նույն տեղում, էջ 19;
- 37 նույն տեղում, էջ 20;
- 38 նույն տեղում, էջ 23;
- 39 «Արձադանք Փարիզի», հունվար, 1921, էջ 38;
- 40 նույն տեղում;
- 41 Տե՛ս «La Reforme», Ալեքսանդրիա, 14 մարտի 1920;
- 42 Հ. Ասաուրյան, ԿՀՎ. աշխ., էջ 474;

3. Քեմալականների քաղաքական նպատակները

- 1 Ս. Խաչյան, Ընտիր երկեր, էջ 156—157;
- 2 «I.T.T.K» Istanbul, 1932.
- 3 M. S. Ergin, Etil ve Grek dinal sistemlerinin mukayesesi, «I.T.T.K», Istanbul, 1943, s. 775.
- 4 Inan Afet, Türkiye Halkinin Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi, Ankara, 1947.
- 5 R. S. Atabinen, Les apports turcs dans le peuplement et la civilisation de l'Europe Orientale, Istanbul 1952, p. 136.
- 6 K. Kemal, Anadolu'nun Dogu, ve Cenuddogusu, Ankara, 1933.
- 7 Z. Gokalp, Turkculugun Esasları, Istanbul, 1952.
- 8 A. Engin, Atatürkculuk ve Moskofluk
- Türklük savaşları. Atatürk yalnız Türkiye Türklerinin değil, bütün Türklüğün atasıdır, Istanbul, 1953, s. 71.
- 9 M. F. Köprülü Oğuz etnolojistine dair tarihi notlar, «T.M», 1925, c. 1.
- 10 նույնի Anadolu beylikleri tarihinin, yerli kaynakları, «Bel», 1943, c. VII, № 27.
- 11 նույնի «Osmanli Imparatorlugunun etnik menşei meseleleri», «Bel», 1943, c. VII, № 28.
- 12 İ. H. Uzunçarşılı, Osmanli tarihi, c. I—IV, Istanbul, 1947—1952.
- 13 M. H. Yinanç, Türkiye tarihi Selçuklular devri, Istanbul, 1944.
- 14 նույն տեղում;

4. Սովետական կարգերը փրկեցին հայ ժողովրդին

- 1 Мирза Давуд Гусейнов, Партия «Мусават» в прошлом и настоящем, Закннига, Тифлис, 1929, стр. 15.
- 2 С. Г. Шаумян, Изб. произв., 1917—1918, т. 2, М., 1958, стр. 257.
- 3 Գ. Ա. Գալստյան, *Երվ. աշխ.*, էջ 275:
- 4 С. Шаумян, Избр. произв., т. 1, М., 1957, стр. 27.
- 5 «Հայաստանի կոմկուսի պատմության ուղիղագծեր», Երևան, 1967, էջ 282:
- 6 «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ուղեւորության և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 304:
- 7 Ա. Կասյան, *Հետիւր երկեր*, էջ 111:
- 8 Նույն տեղում, էջ 112:
- 9 Նույն տեղում, էջ 116:
- 10 Նույն տեղում, էջ 117:
- 11 Նույն տեղում, էջ 119:
- 12 Նույն տեղում, էջ 121:
- 13 Նույն տեղում, էջ 126:
- 14 Նույն տեղում, էջ 127:
- 15 Նույն տեղում:
- 16 Նույն տեղում, էջ 127—128:
- 17 Նույն տեղում, էջ 134:
- 18 Նույն տեղում:
- 19 Նույն տեղում, էջ 135:
- 20 Նույն տեղում, էջ 146:
- 21 Նույն տեղում, էջ 147:
- 22 Նույն տեղում, էջ 163:
- 23 Նույն տեղում, էջ 166:
- 24 Նույն տեղում, էջ 171:
- 25 Նույն տեղում, էջ 173—174:
- 26 Նույն տեղում, էջ 174:
- 27 Նույն տեղում, էջ 175:
- 28 ՄԼԻ Ազրբեջանական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 115, գ. 23, թ. 2:
- 29 Հ. Ասատուրյան, Պատմություն հայոց, Պոենոս Այրես, 1947, էջ 478:
- 30 Նույն տեղում, էջ 479:
- 31 Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հ. 42, էջ 271:
- 32 Նույն տեղում, էջ 271—272:
- 33 Ա. Կասյան, *Երվ. աշխ.*, էջ 154:
- 34 «Կոմունիստ», 1920, № 129:
- 35 Գ. Կ. Օրջոնիկիձե, *Հետիւր հոդվածներ և ճառեր*, Երևան, 1950, էջ 33:
- 36 «Հասարակ», 1920, № 255:
- 37 «Կոմունիստ», 8 դեկտեմբերի 1920, № 3:
- 38 «Հոյաժամատյան», էջ 232:
- 40 Նույն տեղում:
- 41 «Հոյաժամատյան», էջ 228:
- 42 Նույն տեղում, էջ 230:
- 43 Նույն տեղում:
- 44 Ա. Կասյան, *Երվ. աշխ.*, էջ 158:
- 45 «Հոյաժամատյան», էջ 186—187:
- 46 Նույն տեղում, էջ 169:
- 47 ЦГАОРСС Груз. ССР, ф. 23, л. 7, л. 45.
- 48 «Правда», 27 ноября 1920.
- 57 Հ. Ասատուրյան, *Երվ. աշխ.*, էջ 481:
- 58 Նույն տեղում, էջ 482:
- 60 «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 487.
- 61 «Վիկտոր», 8 փետրվարի 1921:
- 62 «Երբ Իստ», 13 փետրվարի 1921:
- 63 «Տան», 12 մարտի 1921:
- 64 Հ. Ասատուրյան, *Երվ. աշխ.*, էջ 484:
- 65 ՌԱԲԱ, ֆ. 0216, ց. 3, գ. 9, թթ. 113—114:
- 67 «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 53—54.
- 68 Ա. Ժամկոչյան, Զորավար Անդրանիկը կապտասխան է իր հակառակորդներին, Փարիզ, 1945, էջ 62:
- 69 Նույն տեղում, էջ 199:
- 70 Նույն տեղում:
- 71 Նույն տեղում, էջ 193:
- 77 Ա. Ժամկոչյան, *Երվ. աշխ.*, էջ 49:
- 78 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 422, ց. 1, գ. 78, թ. 9:
- 79 Նույն տեղում, ֆ. 412, ց. 1, գ. 91, թթ. 1—2:
- 80 Նույն տեղում, թ. 2ր:
- 81 Ա. Թյուրապյան, *Երվ. աշխ.*, էջ 32:
- 82 Ա. Ժամկոչյան, *Երվ. աշխ.*, էջ 49:
- 83 Նույն տեղում, էջ 50:
- 84 Նույն տեղում:
- 85 Նույն տեղում, էջ 55:
- 86 Նույն տեղում:
- 89 Ա. Ժամկոչյան, *Երվ. աշխ.*, էջ 55:

- 90 Նույն տեղում, տե՛ս նաև «Արձագանք Փարիզի», 25 հունվարի 1922:
- 91 Ան, Անցյալից...:
- 92 Նույն տեղում:
- 93 Նույն տեղում:
- 94 «Заря Востока», 16 мая 1923.
- 95 Նույն տեղում:
- 97 «Արագած», փետրվար, 1915, № 4:
- 98 Ա. Թյուրապյան, *Երվ. աշխ.*, էջ 20:
- 99 Նույն տեղում:

- 100 «Սուրիական մամուլ», 14 հունիսի 1925, № 424—425:
- 101 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 8, թ. 3:
- 102 Նույն տեղում, թ. 5:
- 103 Ասֆանդ Մոսկվայի, Հոդվածներ և ճառեր, Երևան, 1961, էջ 81:
- 104 Նույն տեղում, էջ 82:
- 105 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 422, ց. 1, գ. 283, թ. 3:
- 106 Նույն տեղում, թ. 45:
- 107 Ա. Մոսկվայի, *Երվ. աշխ.*, էջ 84—85:

Եզրահանգում

- 1 «Հայաստան», 28 օգոստոսի 1917, № 100:
- 2 Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հ. 25, էջ 37:
- 3 А. Н. Микоян, Дорогой борьбы, кн. 1, М., 1971, стр. 41.
- 4 Նույն տեղում, էջ 42:
- 5 Նույն տեղում, էջ 43:
- 6 «Հայաստան», 1 փետրվարի 1918, № 17:
- 7 Նույն տեղում:
- 8 Նույն տեղում, 4 փետրվարի 1918, № 20:
- 9 Նույն տեղում:
- 10 Նույն տեղում:
- 11 Նույն տեղում, 1 փետրվարի 1917, № 17:
- 12 «Պայքար», 28 նոյեմբերի 1926:
- 13 «Էջեր գրականության և արվեստի», էջ 118:
- 14 Լ. Ի. Բրեժնև, Սովետական Հայաստանի 50 տարին, Երևան, 1970, էջ 5—6, 10—11:
- 15 «Էջեր գրականության և արվեստի», էջ 5:
- 16 Նույն տեղում:
- 17 Նույն տեղում, էջ 19:
- 18 Նույն տեղում, էջ 21:
- 19 Նույն տեղում, էջ 6:
- 20 Նույն տեղում, էջ 8:
- 21 Նույն տեղում, էջ 9:
- 22 Գ. Կ. Օրջոնիկիձե, *Երվ. աշխ.*, էջ 34:
- 23 Ա. Մարտունի, Խորհրդային Հայաստանի ուղին, Թիֆլիզ, 1924, էջ 47—48:

Բ ՈՎ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Առաջաբան	5
Գլ. I Ազատագրական պայքարի ուղիով	21
Գլ. II 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և Հայկական հարցը	58
Գլ. III Դավազներ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի	
1. Հայ ազատագրական շարժումները և մեծ տերությունների դիվանագիտությունը	93
2. Ազատագրական շարժման հորձանուտում	105
3. Դավազներ Սասունի հերոսապատումից	122
4. Ժողովրդի ազատագրության քառուղիներում	177
Գլ. IV Հեղափոխական պայքարի ուժեղացումը և ազգային հարցը	
1. Հեղափոխական պայքարի ուժեղացումը Անդրկովկասում	224
2. Հայ ազատագրական շարժումներն արցախների մեջ	245
3. Երիտթուրքերի քաղաքականությունը	257
4. Զուլումի սաստկացումը	264
Գլ. V Անդրանիկը բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական մարտերում	
1. Հայկական վաշտի կազմավորումը	297
2. Մարտական մկրտություն	307
3. Պատերազմի ավարտը և հայկական վաշտի զորացրումը	318
Գլ. VI Բաբելոնոգումների պատրանքը և արևմտահայերի վիճակը	
1. Միջազգային դիվանագիտությունը և Հայկական հարցը	324
2. Կոտորածների հրահրումը	331
3. Ճնշված ժողովուրդների ազատագրման իրական ուղին	355
Գլ. VII Առաջին համաշխարհային պատերազմը և հայ ժողովուրդը	364
1. Հայ քաղաքական կուսակցությունների դիրքորոշումը	
2. «Հայաստանի ինքնավարության» գաղափարը և կամավորական ջոկատների ստեղծումը	377
3. Դիմանի ճակատամարտում	398
4. Մուշի, Սասունի, Զեյթունի և այլ վայրերի պաշտպանությունը	426
5. Բիթլիսի դրավման մարտերում, կամավորական խմբերի վերացումը	430
6. Ո՞րն է ելքը	443
Գլ. VIII Մեծ եղեռներ	454
1. Երիտթուրքերի ցեղասպանության ծրագիրը	460
2. Զանգվածային ջարդեր	500
3. Եղեռներ համաշխարհային հասարակայնության դատաստանի առջև	

2. Հոկտեմբերը և հայ ժողովուրդը	
Գլ. X Ընդդեմ գերմանա-թուրքական ագրեսիայի	
1. Թուրքական հարձակումները դիմագրավելու համար	575
2. Էրզրումի մարտերը	584
Գլ. XI Հայկական առանձին հարվածող զորամասը	
1. Հայաստանի համար մղված մարտերում	595
2. Ռազմերթ դեպի հոյ	609
3. Փրկությունը Սովետական Ռուսաստանի հետ համագործակցելու մեջ էր	616
4. Զանգեզուրի պաշտպանությունը	641
Գլ. XII Միշտ հայրենիքի հետ	
1. Հրաժեշտի մտորումներ և խոսք ղինվորին	672
2. Հայ դադթականության բեկորները	682
3. Հայոց լեռներով	687
4. Բանաստեղծն ու զորավարը	702
5. Դեպքերից առաջ անցնելով	711
Գլ. XIII Հայկական ջարդերը Կիլիկիայում: Երիտթուրքերի դատավարությունը	736
Գլ. XIV Սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում	
1. Քաղաքական իրավիճակը Անդրկովկասում և Թուրքիայում 1919—1920 թթ.	751
2. Կիլիկիայի պրոբլեմը	766
3. Քեմալականների քաղաքական նպատակները	781
4. Սովետական կարգերը փրկեցին հայ ժողովրդին	785
Ե զ ր ա հ ա ն գ ու մ	
Հ զ ու մ ն ե ր ի ց ա ն կ	814
	833

ԱՂԱՅԱՆ ԾԱՏՈՒՐ ՊԱՎԵԼԻ

АГАЯН ЦАТУР ПАВЛОВИЧ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՅ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատ. խմբագիր Հ. Հ. Ղազարյան
Հրատարակչական խմբագիր Մ. Ն. Հակոբյան
Նկարիչ Հ. Կ. Մնացականյան

Տեխնիկական խմբագիր Ա. Կ. Զաֆարյան
Սրբագրիչ Ա. Վ. Հովակիմյան

ՎՅ 05487

Հրատ. 4391

Պատվեր 75

Տպաքանակ

Հանձնված է շարվածքի 12/I 1976 թ., ստորագրված է տպագրության 12/IV 1976 թ.:
Տպագրական 54,5 մամուլ, հրատ. 55,95 մամուլ, պայման. 76,3 մամուլ:
Փուլը № 1, 70×90¹/₁₆ Գինը 4 ռ. 32 կոպ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան—19, Բարեկամության 24 գ.

Издательство АН Арм. ССР, Ереван-19, Барекамутян, 24.

Երևանի պետական համալսարանի տպարան, Արտվյան 52: